DAVID PRIESTLAND

KIZIL BAYRAK

BİR KOMÜNİZM TARİHİ

iletişim

DAVID PRIESTLAND Oxford Üniversitesi'nde modern tarih dersleri veren profesör Priestland, uzun yıllardır özellikle Rusya, komünizm ve neoliberalizm üzerine çalışmaktadır. Birçok kitapta çeşitli makaleleri de bulunan yazarın diğer kitapları şunlardır: *Stalinism and the Politics of Mobilization* (2007); *Merchant, Soldier, Sage: A New History of Power* (2012).

The Red Flag. A History of Communism
© 2009 David Priestland
Bu kitabın yayın hakları Anatolialit Telif Hakları Ajansı aracılığıyla Grove/Atlantic, Inc.'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2464 • Tarih Dizisi 117
ISBN-13: 978-975-05-2179-9
© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2017, İstanbul

EDİTÖR Kıvanç Koçak
YAYINA HAZIRLAYAN Demet Sayınta - Burçin Gönül
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Özgür Gündoğan
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Oben Üçke
DİZİN Berkay Üzüm
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

DAVID PRIESTLAND

Kızıl Bayrak

Bir Komünizm Tarihi

The Red Flag
A History of Communism

ÇEVİRENLER
Ali Çakıroğlu - Egemen Yılgür

iletişim

Annemin anısına...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR 9

GİRİŞ: 1789-1889-1989 11

ÖNSÖZ: KLASİK SINAV 25

1 BİR ALMAN PROMETHEUS'U 41

2 BRONZ ATLI 85

3 BATILI GÖZLER ALTINDA 127

4 ÇELİK ADAMLAR 157

5 HALK CEPHELERİ 207

6 DOĞU KIZILDIR 259

7 İMPARATORLUK 299

8 BABA KATİLİ 341

9 GERİLLALAR 395

10 DURGUNLUK 429

11 KABARAN DALGA 477

12 İKİZ DEVRİMLER 527

SONSÖZ: KIRMIZI, TURUNCU, YEŞİL... VE KIZIL? 581

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA 601

DİZİN 618

TEŞEKKÜR

Küresel bir tarih yazmak zor bir iştir. Bu zor işte, son yirmi yılda yayımlanmış, çoğu yeni erişime açılmış arşiv kaynaklarına dayalı, heyecan verici yığınla yeni akademik çalışmadan yararlandım. Bana öğüt veren ve hatalardan kurtulmama yardımcı olan birçok dostuma ve meslektaşıma da büyük şükran borçluyum. Tom Buchanan, Martin Conway, Mary McAuley, Rory Macleod, Rana Mitter, Mark Pittaway ve Stephen Whitefield el yazmasının önemli kısımlarını okurken, zaman ayırmakta son derece cömert davranan Steve Smith neredeyse hepsini okudu. Ron Suny bana Stalin'le ilgili yayımlanmamış yapıtları gösterirken; Steve Heder, Kızıl Kmerler'le ilgili malzemeleri paylaştı ve Laurence Whitehead, Küba'yla ilgili tavsiyelerde bulundu. Mel Leffler ve Arne Westad'ın yönettiği Cambridge Soğuk Savaş Tarihi projesi, komünizmin uluslararası rolünü tartışmak için ideal bir gruptu.

St. Edmund Hall öğretim görevlileri ve Oxford Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim kadrosu, kitap üzerinde çalışabilmem için izin vererek teşvik edici ve hoş bir çalışma ortamı sağladılar. Ayrıca Çin'e düzenledikleri verimli araştırma gezisi için Britanya ve Çin Sosyal Bilimler Akademisi'ne (ikisi de Şanghay'da ve ayrıca Pekin'deki Marksizm-Leninizm ve Mao Zedong Düşüncesi Enstitüsü'ne); mükemmel Çince dil dersleri için Shio Yun Kan'a; Moskova'daki Rus Devlet Arşivleri Sosyo-Politik Tarih kısmındaki arşiv memurlarına ve kütüphanecilere; Bodleian Kütüphanesi-Oxford'a, Britanya Kütüphanesi'ne ve Moskova'daki Rusya Devlet Kütüphanesi'ne de teşekkürlerimi iletiyorum.

Gill Coleridge ideal bir menajerdi; bu projede başından beri önemli rol oynadı ve verdiği öğütler için çok müteşekkirim. Yayıncılarımdan yana da çok

şanslıydım. Penguin'den Simon Winder son derece becerikli ve şaşılacak kadar bilgili bir editördü. Grove Atlantic'ten Morgan Entrekin de, Penguin'den Stuart Proffitt de bana çok destek oldu; ikisi de metinle ilgili paha biçilmez yorumlarını ilettiler. Ayrıca Grove Atlantic'ten Jofie Ferrari-Adler ve Amy Hundley'e de teşekkür etmek isterim. Siedler'den Thomass Rathnow'a, Penguin'den Alice Dawson, Richard Duguid ve Mari Yamazaki'ye de teşekkürler. Charlotte Ridings inanılmaz derecede yararlı ve sabırlı bir editördü; Amanda Russell'ın görsel kaynaklar konusundaki derin bilgisinin illüstrasyonlarda büyük yardımı dokundu.

En çok kitaba olağanüstü katkılarda bulunan Maria Misra'ya teşekkür ediyorum. Onun Asya ve Afrika tarihiyle ilgili derin bilgisi ufkumu genişletti; o olmadan bunu başaramazdım. Elyazmasını başından sonuna okuması da okuru laf kalabalığından kurtardı.

GİRİŞ:
1789-1889-1989

I

1989 Kasımı'nda, komünist Doğu ve kapitalist Batı arasındaki bölünmenin beton ve grafiti bezeli simgesi olan Berlin Duvarı yıkıldı; duvarın her iki yanında sevinç içindeki göstericiler dans ediyorlar, Avrupa'nın ideolojik savaşlarının enkazına tırmanıyorlardı. Komünizm, o yılın başlarında Pekin Tiananmen Meydanı'ndaki (her ne kadar o sefer vahşice ezilmiş olsa da) kitlesel protestolarla bir darbe daha almıştı. Dolayısıyla komünist partilerin "İkinci Enternasyonal"inin kuruluşuyla simgelenen örgütlü enternasyonal komünizmin egemenlik sağlamasından tam olarak bir yüzyıl ve Paris halkının otoriter düzenin bir başka sembolüne –Bastille'e– yaptığı baskından iki yüzyıl sonra, dünya başkentlerinde devrim bir kez daha patlak veriyordu. Ne var ki, bu yeni devrimler, geleneksel servet ve aristokratik ayrıcalık kalelerini düşürmeyi değil, güya yoksulların ve ezilenlerin davasına kendilerini adayan devletleri yıkmayı hedeflemişlerdi. Komünizmin 1989'daki hazin ve büyük ölçüde beklenmedik çöküşü, o zamanlar bir imparatorluğun yıkılmasından çok daha fazla anlam taşıyordu: Bu, önce Avrupa, sonra da dünya siyasetinin, yeryüzünün lanetlilerinin uyum ve eşitlik üzerine kurulu bir toplum yaratacağı, modern toplumun hayalî bir anlayışının güçlü etkisi altında bulunduğu iki yüzyıllık devrin sonuydu.

Birçokları için, –umutsuzca bir çıkmaz sokağa götüren, korkunç bir hata olan– komünizm artık Troçki'nin deyimiyle "tarih çöplüğüne" atılabilirdi. Amerikalı akademisyen Francis Fukuyama'nın "tarih"in ya da ideolojik sistemler arasındaki mücadelenin liberal kapitalizmin zaferiyle "sona erdiği"

iddiası büyük kuşkuyla karşılansa da birçok kişi içten içe buna inanmıştı.[1] Toplumsal çatışmaları çözüme kavuşturacak tek yol sınıf mücadelesi değil liberalizmdi; kapitalizmse işe yarar tek ekonomik sistemdi. Dünya bir süre için komünizme ilgisini kaybediyormuş gibi göründü; [komünizm] çok geçmeden "reform" güçlerince ezilecek bir kuşağın içinde varlığını sürdüren, ne yazık ki fosilleşmiş, sönmeye yüz tutmuş bir tutumlar dizisi gibi görünüyordu. Olsa olsa hayattan kopuk akademik çalışmalara bırakılması gereken bir olgu, belki de bize geçmişin kuruntularını hatırlatan, kendi Ozymandias kalıntısıyla antik Perslere benzeyen eski bir uygarlıktı. 1980'lerin ortalarında, Soğuk Savaş gerginliklerinin zirvesinde komünizmi araştırmaya başladığımda heyecan verici bir konu gibi görünüyordu. Ama on yıl içinde, muzaffer liberal kapitalizmin yeni dünyasında hiçbir ilginç yanının kalmadığı anlaşıldı.

Ne var ki, bu on yılda yaşanan iki olay komünizmi kamuoyunda yeniden ön plana çıkardı. İlkinin –11 Eylül 2001'de New York'taki İkiz Kuleler'in yıkılmasının– komünizmle doğrudan hiçbir ilişkisi yoktu. Gerçekten de eylemden sorumlu İslâmcı teröristler militan anti-Marksistlerdi. Bununla birlikte, komünistler gibi İslâmcılar da "Batı emperyalizmi"ne karşı savaştığına inanan bir grup kızgın radikal olduğundan çok geçmeden siyasetçiler, gazeteciler ve tarihçiler bunların arasında paralellikler kurmaya başladı. "İslâmî-faşizm" terimi "İslâmî-komünizm"den daha yaygın kullanılmasına karşın İslâmcılık geniş ölçüde "totaliterliğin" –hem faşizmi hem de komünizmi içine alan, şiddete dayalı, anti-liberal ve bağnaz ideolojilerin oluşturduğu ailenin– en son tezahürü olarak tasvir edildi. Amerikan yeni-muhafazakârları için bu tehditler, her yönüyle Ronald Reagan'ın Üçüncü Dünya'daki komünizme karşı verdiği mücadele kadar kararlı bir ideolojik ve askerî mücadeleyi gerektiriyordu.[2] 2004'te Avrupa Parlamentosu'nun merkez sağ partileri, komünizmi faşizmle aynı ayarda bir hareket olarak suçlamaya çabalarken, 2007 Haziranı'nda Başkan George W. Bush, Washington D.C.'de komünizm kurbanları için bir anıt inşa ettiriyordu.

Eğer 11 Eylül saldırıları, 1989 sonrasının siyasal sisteminin Ortadoğu'daki ciddi çatışmaları çözmediğini ortaya koymuşsa, 15 Eylül 2008'de Amerikan bankası Lehman Brothers'ın iflası ve bunun tetiklediği finansal krizler de 1989 sonrasının ekonomik düzeninin istikrarlı, sürdürülebilir ve kalıcı bir refahı yaratamadığını göstermiştir. Ne var ki, bu son olaylardan çı-

1 F. Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest* 16 (1989), s. 3-18; F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (Londra, 1992). [*Tarihinin Sonu ve Son İnsan*, çev. Zülfü Dicleli, Profil Kitap, 6. baskı, 2016]

2 Bu duruma ilginç bir açıklama için bkz. N. Podhoretz, *World Will IV. The Long Struggle against Islamofascism* (New York, 2007).

karılan dersler 2001'den sonra öğrenilenlerden farklıydı. Kimse katı Sovyet ekonomik modeline geri dönmek istemezken, Marx'ın başıboş küresel sermayenin yarattığı eşitsizlik ve istikrarsızlığa getirdiği eleştirinin önsezili olduğu anlaşılıyor, başyapıtı olan *Kapital*'in satışları anayurdu Almanya'da tavan yapıyordu.

Bu yüzden komünizm tarihi 1990'ların ilk yıllarından ziyade bugünkü kaygılarla daha ilgiliymiş gibi görünüyor. Ne var ki, komünizmin doğasını kavramanın –yakın tarihimizin diğer safhalarını kavramaktan– çok daha zor olduğunu gördük. Birçok kişi Nazilerin saldırganlığı ve Yahudilere zulmedeceği konularında uyarıda bulunmuşken; Bolşevik Devrimi'ni, Stalin'in Terör'ünü, Kruşçev'in "de-Stalinizasyon"unu, Kültür Devrimi'ni, Pol Pot'un "ölüm tarlaları"nı ya da SSCB'nin çöküşünü çok az kişi tahmin etmişti. Komünist rejimlerin gizlilik takıntısı bunun nedenini kısmen açıklıyor. Ancak daha önemlisi bugünün tarihçi ve yorumcularının bakış açılarıyla komünistlerin o zamanki dünyaya bakış açıları arasındaki muazzam uçurum. Komünizmi açıklamak çok farklı bir düşünce dünyasına girmemizi gerektiriyor; yani Lenin'in, Stalin'in, Mao'nun, Ho Chi Minh'in, Che Guevara'nın, Gorbaçov'un ve onları destekleyenlerin ya da hoş görenlerin dünyasına.

II

Bu kitap komünizm üzerine yıllarca düşünmenin ürünüdür. Komünist dünyayı ilk kez Orwell'in o ünlü 1984 yılının yazında görmüştüm. O zaman on dokuz yaşında bir üniversite öğrencisiydim ve Rusya'ya en ucuz yoldan gitmiştim: Moskova'da insanın içini karartan bir inşaat mühendisliği enstitüsünde, tüm Avrupa'da etkin Sovyet yanlısı "dostluk dernekleri" tarafından işletilen bir Rusça dil kursuna katılmıştım. Rusya hakkında da, komünizm hakkında da çok az şey biliyordum ama bunlar, o çağda birçok insana göründüğü gibi, bana da zamanın en önemli konularıymış gibi görünmüştü. Geçmişe bakınca, o yıl olağandışı çalkantılıydı. 1970'lerdeki kısa bir yumuşamanın (*détente*) ardından, şimdilerde "ikinci Soğuk Savaş" olarak bilinen Doğu-Batı ilişkilerinin kötüleşmesinin doruğunda, Reagan'ın "şeytan imparatorluğu"nun başkentini ziyaret ediyordum. Tartışma, NATO'nun Doğu Avrupa'ya Cruise füzeleri konuşlandırma kararı üzerine alevleniyordu. Önceki sonbaharda Batı Almanya, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin en büyük gösterilerine tanık olmuştu. Rusya'ya gitmiştim, en azından bir kısmına, dolayısıyla o sırada Batılıların zihnini sürekli meşgul eden sorulardan bazılarına kendi adıma cevaplar bulabilecektim: Komünizm neydi ve Sovyet liderliği ne yapmaya çalışıyordu? SSCB gerçekten kendi halkını ezdikten sonra şimdi de kendi baskıcı sistemlerini Batı'ya dayatmayı amaçlayan Leninist

fanatiklerin yönettiği bir şeytan imparatorluğu muydu? Yoksa birçok kusurunu saymazsak gerçekten halkın desteğine sahip bir rejim miydi?

Moskova'nın insanın içini karartan Şeremetyevo Havaalanı'na indiğimde, valizlerimin ağırlığıyla beraber delikanlı beynime gelişigüzel üşüşen önyargıların ve peşin hükümlerin ağırlığı altında eziliyordum. Reagan'ın söylemine kuşkuyla yaklaşmama karşın, Orwell'in *1984*'ünün ya da John le Carré'nin casus romanlarının tatsız ve korkunç distopyasını bulacağım diye ödüm kopuyordu. Çocukluğumdan beri nükleer silahlara karşı ahlâki protestoların farkındaydım. Annem 1960'lı yılların başında Aldermaston yürüyüşlerine katılmıştı. Fakat Sovyet televizyonunda gururla gösterilen, Kızıl Meydan'da yapılan şanlı geçit törenlerinde askerî araçların sergilenmesi de yeteri kadar korkutucu geldiğinden, bunları haklı gösterecek bir cevap bulamıyordum.

Moskova'da kalmam sadece kafamı daha da karıştırdı. Orwell, bazı bakımlardan haklıydı. Gerçekten de korkuyla karşılaştım. Bazı Rus tanıdıklarım, komşularının yabancı aksanımı duymasından korktuklarından, beni evlerine gizlice alıyordu. Moskova'da hava sıkıcıydı; Gorbaçov yönetiminde bu yıllara "durgunluk dönemi" denilecekti. Rejimle ilgili kinik yaklaşımlarla, rejimin ikiyüzlülüğü ve yozlaşmışlığına yönelik eleştirilerle de karşılaştım. Ancak Rusya birçok bakımdan, Orwell'in çizdiği tablodan daha farklı olamazdı. Çoğu insan için –bazı lüksleri yoksa da– gündelik hayat nispeten rahattı. Ayrıca Rusya'nın gücü ve komünizm dönemindeki başarılar karşısında içten bir milliyetçi gurur, dünya barışına ve küresel uyuma gerçek bir duygusal bağlılık olduğunu da hissetim.

Moskova ziyaretim kafamı kurcalayan sorulardan çok azına cevap verebilmişti; İngiltere'ye döndüğümde Rusya ve komünizmle ilgili bulabildiğim her şeyi okudum. Birkaç yıl sonra bu esrarengiz toplumu anlamak için ciddi bir şans yakaladım. 1987-1988 ders yılında, Moskova Devlet Üniversitesi'nde yüksek lisans öğrencisiydim: Lenin Tepeleri üzerinde, Stalin'in muazzam "düğün pastası" biçimindeki gökdeleninin üst katlarındaki bir odaya yerleşmiş, Sovyet tarihinin en gizemli olayı olan, elli yıl önceki Stalin'in Terör'ü üzerine (gizlice) araştırma yapıyordum. İlginç bir komünist uygarlığın ideolojik merkezinde oturuyordum: Komşularım, sadece bilim ya da tarih alanında diploma almak için değil, "bilimsel komünizm" ve "ateizm" araştırmaları yapmak, daha da önemlisi ülkelerinde komünist ideolojiyi yaymak için –Küba'dan Afganistan'a, Doğu Almanya'dan Mozambik'e, Etiyopya'dan Kuzey Kore'ye kadar– komünist dünyanın dört bir yanından gelmişlerdi. Dahası bu, Rus tarihinde olağanüstü bir dönemdi. Henüz sınırlı da olsa Gorbaçov'un *glasnost*'u (açıklık politikası), tartışmayı ve farklı görüşlerin ifade edilmesini teşvik ediyordu. Eğer, en azından olgunluk dönemin-

de, komünizmin temelinde yatan tutumları keşfetmenin uygun bir zamanı varsa, tam zamanıydı sanki. Sistem çözülüp sırlarını ele veriyordu ama hâlâ komünistti.

Gördüklerim beni bir kez daha şaşırtmıştı. Rusların idealist Gorbaçov'a ve onun reformcu *perestroyka* (yeniden yapılanma) politikasına tepkileri birbirinden farklıydı. Bazı Rus arkadaşlarım, komünizmin temelden sakat olduğuna inanıyor, kapitalist dünyaya katılmak için sabırsızlanıyorlardı. Oysa bazılarının yabancı bir ideolojinin peşine takılmaya hiç hazır olmadıklarını ama Rusya'nın sonunda reform yaşamış bir "komünizm" olduğu ve daha iyi, daha adil bir topluma götüren yolu bulduğu konusunda iyimser olduklarını gördüm. Kimi, komünizmin, bürokratlar tarafından fena halde yozlaştırılmış olmakla birlikte yine de reforma tâbi tutulup birtakım karanlık yollarla liberal demokrasiyle uyumlu kılınabilecek pozitif, ahlâki bir güç olduğuna inanır görünüyordu. Sanki bir tür komünist ideal, Rus yaşamında gerçek köklerini salmış gibi görünüyordu.

Bugün geleneksel komünizm hemen hemen yok oldu. Mao Zedong hâlâ sakin biçimde Tiananmen Meydanı'na bakmaya devam ediyor. Ama Çin Komünist Partisi, Marksist ilkelerinin çoğunu terk etmiş durumda. Vietnam ve Laos da onun örneğini izledi. Yine de ani ölümü komünizmin gizemini sadece daha çok artırmıştır. Komünizme dair hangi intiba gerçek olandı? 1984'te gördüğüm milliyetçilik mi, 1987'nin sosyalist idealizmi mi, yoksa yalnızca Ekim Devrimi'nin yıldönümünde Moskova'da gösteri yaparken gördüğümüz sayıları giderek azalan bir grup emekli örneğindeki gibi, yaşlanan bir kuşağın muhafazakâr otoriterliği mi?

III

Komünizm hakkında bu ve başka soruları ele alan çok şey yazılmışsa da literatürün son derece siyasallaşmış yapısı ve getirdiği sayısız çelişkili yorum, onu anlama çabalarına zaman zaman sekte vurdu. Yine de temel olarak baktığımızda, farklı yaklaşımlar birbirine rakip üç güçlü açıklamaya indirgenebilir.

Marx'ın yazdıklarından çıkarılan ilki, bütün komünist rejimlerin resmî amentüsü haline geldi: Öyküye bakılırsa, art arda ülkelerde ileriyi gören Marksist düşünürlerin önderlik ettiği kahraman işçi ve köylüler, kötü ve sömürücü burjuvaziyi yıkarak "komünizm"e giden yola koyuldular. Komünizm, insanlığın sadece maddi zenginliğin keyfini sürmekle kalmayıp en mükemmel demokraside, uyum içinde, kendi kendini yöneterek yaşayacağı ve kimsenin kimseye emir vermeyeceği bir yeryüzü cennetiydi. Ayrıca rasyonel bir sistemdi ve tarihsel gelişme yasasının bir sonucu olarak ortaya çıkacaktı. Ani ölümlerine kadar tüm komünist devletlerin dogmalarında Mark-

sist-Leninist ideolojinin en önemli parçası olan bu öykünün izleri vardı. Örneğin, Sovyet lider Nikita Kruşçev, 1961 gibi geç sayılabilecek bir tarihte bile Sovyetler Birliği'nin 1980'e kadar "komünizm"in vaat edilmiş topraklarına ulaşacağını öngörüyordu.[3]

Soğuk Savaş'ın başlangıcından beri, komünist blok ya da komünist partiler dışında bu öyküye sadece bir avuç insan inanmış, Batılı yorumcular bunun yerine iki alternatiften birini tercih etmişlerdi. En çok merkez solda popüler olan ilki, "modernleşme" öyküsü olarak adlandırılabilir. Burada komünistler kahraman kurtarıcılardan çok, kendilerini yoksul ve geri kalmış ülkelerinin kalkınmasına adayan rasyonel, teknik zekâlı modernleştiriciler olarak boy gösteriyorlardı. İlk aşamalarında hiç kuşkusuz ve ne yazık ki, şiddete başvurmuş olsalar da (karşılaştıkları direniş ve önerdikleri ekonomik ve toplumsal değişiklikler düşünüldüğünde bu kaçınılmazdı), aşırı baskıdan çabucak vazgeçmişlerdi. Gerçekten de Kruşçev'in Stalin'in ölümünden sonra terôre son vermesi, komünizmde reform yapılabileceğini gösteriyordu. 1960'lı ve 1970'li yıllarda artık modernleşmiş komünist Doğu ile sosyal demokrat Batı arasında, refah devletlerine ve devletin düzenlediği piyasalara dayanan bir dizi ortak değer etrafında kademeli bir "yakınlaşma"dan söz edenler bile vardı.[4]

Belki de "baskı" öyküsü olarak adlandırabileceğimiz ikinci öykü, komünizmi daha sert eleştirenler arasında yaygındır.[5] Onlara göre, komünizm aslında temsil edilmeyen bir azınlığın sindirilmiş bir çoğunluk üzerinde uyguladığı sürekli baskıdan kaynaklanan aşırı şiddet yüklü bir korku romanıydı. "Baskı" öyküsünde, komünist azınlığın yapısı hakkında bazı anlaşmazlıklar vardı. Bazıları için onlar aslında eskinin muhafazakâr bürokrasilerini ve tiranlıklarını "modern" komünizm kisvesi altında hortlatmak isteyen, ideolojik bir yanları olmayan siyaset bezirgânlarıydı. Bu nedenle, Stalin'in partideki rakiplerini katletmesi, bir Marksist ideologun işinden ziyade yeni bir çarın işi olarak görülmektedir.[6] Bu öykünün bir versiyonu anti-Stalinist sol-

---

3 Bu iddianın arka planı için bkz. W. Taubman, *Khrushchev. The Man and His Era* (Londra, 2002), s. 511.

4 Bu görüş en tutarlı biçimiyle E.H. Carr'ın Sovyetler Birliği kayıtlarında ifade edilmiştir. Bkz. E.H. Carr, *The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917-1929)* (Londra, 1979). "Yakınlaşma" fikirleri için bkz. Talcott Parsons, *The System of Modern Societies* (Englewood Cliffs, 1971), 6. bölüm; D. Engerman, *Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Economic Development* (Cambridge, Mass., 2003).

5 Bu görüşün en açık ifadesi için bkz. S. Courtois, "Introduction", S. Courtois vd., *The Black Book of Communism. Crimes, Terror, Repression* (Cambridge, Mass., 1999), s. 1-31.[*Komünizmin Kara Kitabı*, çev. Işıl Özcan-Yavuz Topoyan-Cenk Odakan-Engin Sunar-Bülent Tanatar, Doğan Kitap, 2000]

6 Stalin'in bilinçli olarak çarların geleneğini izlediği argümanı için bkz. örneğin, R. Tucker, *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941* (New York, 1990), s. 60-64.

da özellikle popülerleşti. Bu, Troçki'nin ünlü Stalinizm eleştirisi *İhanete Uğrayan Devrim* kitabında tam olarak geliştirilmiş ve Orwell'in *Hayvan Çiftliği* fablında en başarılı biçimde yaygınlaştırılmıştı.[7] Ancak sosyalizme daha düşmanca yaklaşan diğerleri için komünistler geçmişin güçlü adamlarının reenkarnasyonları değildi; gerçekten Marksist-Leninist ideoloji tarafından yönlendiriliyorlardı.[8] "Yeni sosyalist erkek ve kadın" öğretisini aşılayıp totaliter denetim kurarak, halklarına doğaya aykırı bir düzen dayatıyorlardı. Boyun eğmeyi reddeden herkesin şiddetli baskı altına alınması, bu ütopyacılığın kaçınılmaz sonucuydu.[9]

Modernleşme öyküsünün haklı olarak demode olması üzerine birçok kişi bugün ideolojinin rolünü vurguluyor. Bazı komünist partiler gerçekten de ülkelerini kalkındırmak istemişti, zaman zaman önemli ölçüde destek de bulmuşlardı. Fakat çok azı seçmenlerin çoğunluğunu kazanmıştı; komünist rejimler genellikle toplumlarını tamamen dönüştürüp kontrol etmeyi arzularken, amaçlarına ulaşmak için aşırı şiddete de başvurmuşlardı. Ancak ideoloji her şeyi açıklamaz. Birçok komünistin, modernizasyon öyküsündeki soğukkanlı teknokratlar olmadığı açık: Arşivler, bazılarının Marksist-Leninist ideolojiyle nefes alıp verdiklerini, korkunç politikalarının birçoğunun pragmatik hesaplardan değil, bu ideolojiye gerçek bağlılıklarından kaynaklandığını gösteriyor. Ama göreceğimiz gibi, Marx'ın fikirleri, birbirinden son derece uzak birçok programı haklı göstermek için kullanılabildiği gibi, komünistler Marksizmi kendi toplumlarının özgül koşullarına ve kültürlerine uyarlamıştı. Ayrıca komünizmin ortaya çıktığı özgül koşulları da anlamamız gerek. Savaş, sert uluslararası rekabet ve modern ulus-devletlerin ortaya çıkması özellikle önemliydi. Dolayısıyla hem ütopyacı fikirlerin gücünü hem de komünistlerin içinde yaşadığı şiddet dolu ve katmanlı dünyayı anlayacak bir yaklaşıma ihtiyacımız var.

Paradoksal olarak, komünizmle ilgili yeni anlayışların belki de en işe yarar ilham kaynağı çağdaş dünyada değil, antik dünyada, M.Ö. 5. yüzyılda Atina tiyatrosundadır. Yunan tragedyaları insan toplumundaki hiyerarşik baba-oğul düzeninden, kardeşlerin eşitlikçi topluluğuna; savaşçı kralların yönetim biçiminden, tüm erkek yurttaşların siyasete katılıp halkın ordularında eşitler olarak savaştıkları daha "demokratik" olanına; klanlarla ve kan dava-

---

7 Troçki, Stalinizmin, burjuvazinin ahlâki değerleriyle yozlaşmış bir bürokrasinin yönettiği, temelde muhafazakâr bir rejim olduğunu öne sürmüştür. L. Trotsky, *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* (New York, 1970), s. 101-104 [*İhanete Uğrayan Devrim-Sovyetler Birliği Nedir ve Nereye Gidiyor?*, çev. Kolektif, Alef Yayınevi, 2006]. Troçkist analiz için bkz. B. Knei-Paz, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky* (Oxford, 1975), s. 380-410.

8 Bkz. örneğin, M. Malia, *The Soviet Tragedy* (New York, 1994).

9 Bkz. örneğin, Courtois, "Introduction", s. 16.

larıyla bölünmüş bir toplumdan, daha bütünleşmiş ve hukukla yönetilen bir topluma bir dizi temel geçişi dramatize etmiştir.[10]

Aiskhylos'un *Prometheus* üçlemesi, babalık siyasetinden kardeşlik siyasetine, ayrıca bilgisizlikten bilgiye yapılan bu yolculuğun özellikle çarpıcı bir dramatizasyonunu sergiler. Yunan mitolojisine göre, eski "Titan" tanrılarından biri olan Prometheus, insanlığa hediye etmek üzere Zeus'tan ve yeni güçlenmiş "Olympos" tanrılarından ateşi çalmıştı. Böylece insanları yerlerinde tutup eski düzeni koruma amacındaki Zeus'u kızdırmak pahasına, insanlığa bilgiyi ve gelişmeyi getirmişti. Prometheus, insanlığa yardım etmek için hiyerarşiyi bozması nedeniyle sert biçimde cezalandırılmış, her gün yeniden oluşan karaciğerini bir kartalın yediği Kafkas dağlarında bir kayaya zincirlenmişti. Aiskhylos'un üçlemesinden günümüze tek kalan bu ilk bölüm, *Zincire Vurulmuş Prometheus*'ta, oyuna dört karakter hâkimdir: Tiran ruhlu baba tanrı Zeus'un hizmetkârları Güç ve Kuvvet, haberci Hermes (iletişimin, tüccarların, düzenbazların ve hırsızların tanrısı) ve hem akılcı bir düşünür hem de öfkeli bir asi olan Prometheus (kelime anlamıyla "Önsezi"). Zeus'un uzlaşmazlığı ve Hermes'in korkaklığı öne çıkarılarak, insancıl birinden ateşli bir asiye dönüştürülen Prometheus sempatik biçimde sunulmuştur. Korkunç şiddeti üzerine çekme pahasına bile olsa Zeus'a direnmeye kararlıdır.

> *Varsın saldırsın üstüme çatal dilli alev*
> *Yarılsın gökler yıldırımla*
> *Azgın yeller sarsın dört bir yanı*
> *Dünyayı kökünden koparsın solukları...*
> *Ne yaparsa yapsın öldüremez beni.*[11]

Üçlemenin (günümüze kalmamış olan) final bölümünde Aiskhylos büyük olasılıkla Prometheus'un öfkesini onaylamadığını gösterse de oyun sona erdiğinde Prometheus ve Zeus hâlâ karşı karşıyadır. Büyük olasılıkla Prometheus, Zeus'la barışır ve her ikisi de ölçüsüz davranışlar sergilediklerini kabul ederler.

Dolayısıyla *Zincire Vurulmuş Prometheus*'ta, bir yandan hiyerarşi ve gelenek, diğer yandan eşitlik ve modernite arasında çözümsüz gibi görünen gerilimlerin muhteşem bir şekilde dramatize edildiğini görüyoruz. Oyun, özellikle baskıcı, eski dünyanın entelektüellerine gönderilen Prometheusçu me-

10 Simon Goldhill, daha "modern", "demokratik" idealler, eski Homerik aristokratik değerler sisteminden devralınmışken, Yunan tragedyasının Yunan şehir devletlerinde ortaya çıkan "yurttaş toplumu"nun içkin problemlerini araştırdığını öne sürer. S. Goldhill, *Reading Greek Tragedy* (Cambridge, 1986), s. 77-78, 155-156, 3-4. bölümler).

11 Aiskhylos, *Prometheus Bound*, çev. ve ed. A. Podliecki (Oxford, 2005), ll. 1041-1053. [*Zincire Vurulmuş Prometheus*, çev. Azra Erhat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. baskı, 2017]

sajın çekiciliğini ve tehlikelerini gösteriyor. Çünkü Prometheus bir yandan insanlığa yardım etmek isterken, kendisine karşı çıkıldığında öfkesi "dünyayı köklerine kadar sarsabiliyor".

Komünistler, Prometheus'un varisleri gibi görülebilir fakat onun mirasının değişik unsurları vardı. Tam olarak, insanların işbirliği içinde yaşadığı ve ortak mülkiyete sahip olduğu siyasal bir sistem anlamına gelen "komünizm", başlangıçta geniş ve içinde çeşitli farklılıklar barındıran bir hareketti. Bazı komünistler en büyük değeri Prometheus'un özgürlüğe olan bağlılığına vermiştir. Daha "romantik" bir Marksist gelenekten gelen bu gruptakiler, siyasal iktidarı ele geçirip modern devletler inşa etmekten çok, insanın kendini gerçekleştirmesi ve yaratıcılığıyla ilgiliydi. Ancak bu bakış açısı komünist gelenek içinde giderek marjinalleşti; komünist hareketin ana akımını nitelendirmeye başlayan şey, Prometheus'un eşitsizliğe karşı düşmanlığı ve moderniteye bağlılığıydı.[12] Ama Prometheus'un mirasında Aiskhylos'un fark edemediği bir yön vardı: Bilginin "ateşini" ve Aydınlanma'yı reddeden sıradan erkek ve kadınlara karşı öfkesi! Komünistler, efendi ve tüccarlara olduğu kadar, kendi görüşlerini reddeden "geri" köylülere ve dindarlara da öfke duyabilir ve şiddet uygulayabilirlerdi.

Avrupa monarşilerinin –Goethe'den Shelley'e kadar– şair eleştirmenleri arasında, Aiskhylos'un kahraman ama öfkeli Prometheus'unun kurtuluşun ana sembolü olarak ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Ama Prometheus metaforunu tam olarak kucaklayan kişi Karl Marx olmuştu. Marx için Prometheus, "felsefe tarihinin en göze çarpan azizi ve şehidi"ydi. Tezinin önsözünde kahramanından şu alıntıyı yapmıştı: "Gerçekten de bütün tanrılardan nefret ediyorum. Zincirlerimi asla köleliğe değişmem. Bir kayaya zincirlenmiş olmak Zeus'un kölesi olmaktan yeğdir."[13] Marx, Prometheus'un akla, özgürlüğe olan inancından ve isyan tutkusundan hem "bilimsel" hem de devrimci olacak güçlü, yeni bir sentez çıkararak yola devam etmişti.

Marx'ın Prometheusçuluğu, eşitsizliği eleştiren birçok kişiye ilgi çekici gelmişse de özellikle Çarlık Rusyası gibi *ancien régime*lerin muhaliflerinin ilgisini uyandırmıştı. Bu ataerkil düzen, yalnızca ekonomik değil, aristokratik elit kesime ayrıcalıklar sağlayıp alt tabakalara ayrımcı davrandığından siyasal ve hukuksal eşitsizliklerin de sorumlusuydu. Aynı zamanda ideolojik bakımdan muhafazakârdı ve modern fikirlere kuşkuyla yaklaşıyordu.

12 R. Berki, sosyalizm içindeki dört unsura işaret eder: Eşitlikçilik, ahlâkçılık, akılcılık ve özgürlükçülük. Marksizmin dördünü de içerdiğini ama içlerinde en zayıfının özgürlükçülük olduğunu öne sürer. R. Berki, *Socialism* (Londra, 1975).

13 K. Marx ve F. Engels, *Collected Works* (Londra, 1976), c. 1, s. 31. Prometheus mitinin Marx'a etkisi için bkz. L.P. Wessel, *Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx's Scientific Thinking* (Baton Rouge, 1984).

19. yüzyıla gelindiğinde, tabakalara ayrılmış böyle toplumların, daha bütünleşmiş güçlerin egemenliği altındaki bir dünyada, kendi statülerini koruma mücadelesi veren zayıf, bölünmüş devletler yaratmış oldukları giderek daha açık görülüyordu. Dolayısıyla çarı eleştiren bazı aydınlar için özgürlük, modernite ve eşitliğin Prometheusçu sentezi, tüm sorunları bir çırpıda çözmeyi vaat ediyordu: Kadın ve çocukların ataerkil bağımlılığına son vererek aileye eşitlik getirecek, efendiler ve uşaklar yerine yurttaşlar yaratarak ulus-devlette toplumsal eşitlik sağlayacak ve dirilen rejimler dışarıdaki konumlarını korumaya yetecek kadar gelişirlerken, uluslararası hiyerarşileri dümdüz edecekti. Aynı zamanda en son bilimsel buluşları insanlığa taşıyıp ulusu güçlendirecekti.

Rusya koşulları ve özellikle siyasal baskı, Prometheusçu projeyi daha ileri götürecek kurumun yaratılmasına da yardım etti: Komplocu öncü parti. İktidarın ele geçirilmesi ve yeni sosyalist erkeği/kadını yaratmak üzere tasarlanmış olan parti kültürü, eski Prometheusçuluğun daha baskıcı ve şiddet yanlısı unsurlarını teşvik etti. Bolşevik partinin, üyelerini dönüştürmek için duyduğu yarı dinsel arzu ve Manişeistler gibi dünyayı dostlarla düşmanlar arasında bölmesiyle birleşen savaş koşulları, Karl Marx'ın hayal ettiğinden çok daha farklı bir siyaset yarattı.

20. yüzyıl boyunca özellikle sömürge ve yarı sömürge dünyasına çok cazip görünen, bu proje ve onu başarıya ulaştırma yöntemleriydi; çünkü bölünmüş tarım toplumlarını modernize ederken, Avrupa emperyalizminin getirdiği utanç verici bağımlılığa da son vermeyi vaat ediyordu. Birçok komünist, ülkelerinin geri kalmasına sebep olan emperyalistlerin yerli işbirlikçilerini sadece devrimin yok edebileceğine inanıyordu; ardından da planlı ekonomiler onları moderniteye kavuşturarak nihayet dünya sahnesinde saygınlık kazandıracaktı.

Komünistler iktidara gelir gelmez, romantik tutkuları teknokrasinin ve devrimci ateşin gölgesi altında kaldı; pratikte bunları uzlaştırmanın bile zor olduğu görülmesine karşın, komünistler kâh birini kâh diğerini vurgulama eğilimi taşıyorlardı. "Modernist" Marksizm, teknokratik ekonomik kalkınmanın –eğitimli uzmanlar, merkezî plan ve disiplin– ideolojisiydi. Yeni enstitülerde ve üniversitelerde eğitilmiş çok sayıda teknisyen ve bürokrata cazip gelen bir vizyon sunuyordu. Tersine, "radikal" Marksizm ise seferber edilmiş kitlelerin, moderniteye hızlı "sıçrayışların", devrimci coşkunun, kitlesel gösteri "demokrasisinin" ve kaba eşitliğin Marksizmiydi. Aynı zamanda –"düşmana" karşı mücadelede, yani ister kapitalistlere, "kulak"[14] denilenlere, entelektüellere; ister parti "bürokratlar"ına karşı– aşırı şiddetin Marksizmi de olabilirdi. Bulunduğu noktaya savaş sırasında ya da savaş korkusuyla gelen

14 Toprak sahibi zengin çiftçi, varlıklı köylü – ç.n.

radikal Marksizm, Rusya'da devrimci dönemin işçi milislerininkine ya da savaş sonrası dönemin partizan ve gerillalarınınkine benzeyen askerî tipte bir sosyalizme uygundu.[15]

Marksizmin her iki biçiminin de komünistler için kendine özgü avantaj ve dezavantajları vardı. Radikal Marksizm, piyasa ve para teşvikleri yokken, üretkenlikte kahramanca başarılara ilham veren özveri örnekleri yaratabildi. Ancak "sınıf düşmanları"na karşı zulmü desteklemesi bölünme, kaos ve şiddet getirebilirdi. Eğitimlilere ve uzmanlara zulmedilmesini destekledi, "Aydınlanma"ya militanca bağlılığı özellikle kırsal kesimdeki dindar ve gelenekçi kesimi uzaklaştırdı. Modernist Marksizm, tersine, "akılcı" ve "planlı" ekonomik modernizasyonu başlatmak için gereken istikrarı sağladı. Ancak görünürde devrimci bir rejim için ilham verici olmadığı gibi kaygı yaratıcı da olabiliyordu; uzmanların yönettiği katı bürokrasiler yarattı.

Her iki siyasal yaklaşım da dönüştürmeye çalıştıkları toplumlarda pek kazanım elde edemediğinden uzun vadede sürdürülebilmeleri zordu. Bu nedenle komünistler çok geçmeden daha geniş toplum kesimleriyle uzlaşma yolu aramaya başladılar.[16] Bir kısmı daha da pragmatik olmuş, merkezî planlamayı piyasayla birleştirmeye çalışmış, şiddetten vazgeçip daha fazla liberalizme kucak açmıştı. Marksizmin bu türü 19. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da egemen olmuş, 1960'lardan başlayarak Sovyet kontrolündeki Orta ve Doğu Avrupa'da etkisini giderek artırmıştı. Diğerleri daha "insancıl" olan romantik sosyalizmi benimsediler. Fakat özellikle yoksul tarım toplumlarından çıkan diğer Marksistler, çok farklı bir rota izleyerek, halkı seferber etmek için milliyetçiliğin bazı versiyonlarından yararlanırken, komünizmi istemeyerek de olsa geçmişin eski ataerkil kültürüne uyarladılar. 1930'ların ortalarında Stalin'in geliştirdiği komünizmin bu biçimi, bazı açılardan komünistlerin bir zamanlar isyan ettikleri hiyerarşik devletlere benzemeye başladı. Soğuk Savaş gerginliği azaldıkça, sistem tarz olarak askerî yapısından giderek uzaklaşmaya başladı ve toplumsal refahla daha yakından ilgilenir hale geldi ama paternalizmi ve baskıcılığı sürdü. Gorbaçov'un reform yapmaya çalışıp sonunda yıktığı sistem buydu.

---

15 Komünizmin "romantik", "radikal", "modernist" ve "pragmatik" gibi bu farklı biçimleri elbette "ideal tipler"dir. Bunların saf biçimde bulunmaları enderdir ve genelde örtüşmüşlerdir. En güçlü şekliyle Marx'ın ilk yazılarında görülen Marksizmin romantik unsurları, Berki'nin kullandığı terimleri kullanacak olursak, daha "özgürlükçü", siyasal iktidar kaygısına daha az kapılmış, insanın yabancılaşmasının üstesinden gelip yaratıcılığı teşvik etmekle daha fazla ilgilidir. 11. bölümde görüleceği gibi, bu temalar 1950'ler ve 1960'ların "Batı Marksizmleri"nde yeniden ortaya çıkmıştı.

16 Komünist rejimlerdeki parti sekterliği ve "kapsama" arasındaki zıtlık için bkz. K. Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction* (Berkeley, 1992), 3. bölüm.

IV

Bu kitap, etki merkezi Batı'dan Doğu'ya ve Güney'e; Fransa'dan Almanya ve Rusya'ya, oradan Uzak Doğu'ya, Çin'e ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Güneydoğu Asya'ya ve sonra Güney Küre'ye –1960'lı ve 1970'li yıllarda Latin Amerika, Afrika, Ortadoğu ile Güney ve Orta Asya'ya– yer değiştirirken, komünizm tarihinin dört temel evresinin izini sürüyor. Sonunda *perestroyka*'yı ve komünizmin çöküş öyküsünü izlemek üzere Avrupa'ya geri dönüyor.

Kitap komünistlerin kendilerinin fikir, tutum ve davranışları üzerine odaklanmakla birlikte yönetimleri altındakilerin yaşantılarını da inceliyor. Kitabı özellikle bazı bölgelerle ilgili bölümler nedeniyle, tamamen olmasa bile genelde kronolojik bir düzenle hazırladım. Ayrıca biraz etkileri farklı olduğundan, biraz da kapsam ve derinlik arasındaki dengeyi korumaya çalıştığımdan, bazı parti ve rejimler üzerinde diğerlerine oranla daha fazla durdum. Kitap Fransız Devrimi'yle başlıyor; çünkü henüz başarıyla bir araya gelmemiş olsalar da komünist siyasetin başlıca unsurlarını ilk kez görebildiğimiz yer burasıdır. Ancak isyanı akıl ve moderniteyle harmanlayan bir sosyalizm biçiminin asıl gücünü gösterenler, Karl Marx ve arkadaşı Friedrich Engels'ti. Onlar sosyalizmin milliyetçi ve Jakoben bağlarını da koparmışlardı; Fransız Devrimi'nden yüz yıl sonra, Marksist partilerin İkinci Enternasyonal'inin kurulmasıyla birlikte, sosyalizmin dünya çapındaki tutkuları ilan edilmişti. İkinci Enternasyonal'in kuruluş kongresi Paris'te yapılmışken, komünizmin gerçek başkenti, Enternasyonal'in en büyük üyesi, Alman Sosyal Demokrat Parti'nin vatanına, Berlin'e taşınmıştı.

Komünizm tarihinin ikinci evresi olan Sovyet dönemi 1917'de başladı. Bir zamanlar kendini Hıristiyanlığın "Üçüncü Roma"sı ilan eden Moskova, artık yeni komünist dünyanın "İlk Roma"sıydı. Fakat evrensellik iddialarına karşın, giderek milliyetçi, "yurtsever" bir görünüm kazanan Sovyet komünizmi, devlet kurma ve ekonomik kalkınma projesine bağlandı. Bunlar Batı imparatorlukları yıkılırken, onu sömürge halklar için cazip kılan özelliklerdi. Amaca asla ulaşamamış olsa da Sovyet komünizminin totaliter hedeflerinin –birey ve toplumları toptan dönüştürme tutkusu– en baskın olduğu dönemdi bu.

Üçüncü evresinde artık milliyetçilikle sıkı bir ittifak halindeki komünizm, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda Avrupa ve Japon imparatorlukları çökerken ve Amerika Birleşik Devletleri, Batı yanlısı elitlerin onların yerini almasını sağlamaya çalışırken, Avrupa dışına yayıldı. Bu arada, Avrupa'da komünizm, Stalin'in imparatorluk düzeninde kemikleşti. Çok geçmeden, radikal komünistler tüm dünyada hem Stalinizme hem de Batı'ya isyan ettiler. İlk

isyancılar Troçkistlerdi; ancak savaştan sonra Mao'nun Pekin'i ve Castro'nun Havana'sı gibi Moskova'yla rekabet etmeye başlayan yeni komünist başkentler, 1960'lar ve 1970'lerde Asya, Latin Amerika ve Afrika'daki alternatif kırsal komünizmleri kendi saflarına çektiler. Fakat 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, gerilla isyanı özellikle Afrika'da çok daha kentsel bir Stalinist komünizmin gölgesinde kalmıştı.

Bu arada, Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın yeni militan liberalizmi ve siyasal İslâm gibi radîkalizmin diğer biçimleri karşısında gerilemeye başladığından, komünizmin son evresine girmekte olduğu anlaşılıyordu. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde, Kremlin gelişmelere tepki vermeye zorlanmış, Gorbaçov komünizme yeni bir enerji getirmeye çalışmıştı. Sovyetler Birliği'nde komünizm adına halkın coşkusunu yeniden canlandırmak için girişilen bu çabalar sistemin nihai çöküşüne yol açacaktı.

Komünizm –gerek teknokratik modernizm, daha ataerkil bir komünizm, gerek liberalizmle pragmatik bir uyum yönünde– "ricat"ın takip ettiği radikal devrimci "ilerleme" dönemlerinden geçen bir döngüyü izleme eğilimi taşıyordu. Devrimci dürtü farklı nedenlerle kendini yeniliyor fakat komünist olmayan dünya da kendine düşen rolü oynuyordu. En dikkat çekicisi olan 1929 Wall Street iflasından sonra görülen mali krizler ekonomik acılara yol açarken, kontrolsüz kapitalizm sık sık itibar kaybediyordu. Gerçi belirgin uluslararası eşitsizlikler de önemliydi. Aşırı sağın yaygın çekim gücü, Almanya ve Japonya'nın etnik ayrıcalıklara dayalı yeni imparatorluklar kurmayı hedefleyen kanlı girişimlerine katkıda bulunurken, Batılı güçlerin İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra gelişmekte olan dünyada imparatorluğu sürdürme arzuları Üçüncü Dünya'daki milliyetçi öfkeyi körükledi. Komünizm, ayrıca yoksul Güney ile zengin Batı arasındaki uçurumu daraltacak hızlı ekonomik kalkınmanın bir reçetesi olarak da görülüyordu. İçeride ise özellikle kırsal kesimdeki toplumsal gerginlikler devrimci partilere uygun bir zemin sağlıyordu.

Eski biçimiyle gözden düşmüş olan komünizm güçlü bir hareket olarak geri dönmeyecek. Ancak küresel kapitalizm krizde olduğuna göre, şimdi komünistlerin alternatif bir sistem yaratma çabalarını ve başarısız olma nedenlerini yeniden gözden geçirmenin tam zamanıdır. Komünizmin kökenini anlamak için modern çağın Zeus egemenliğine ilk Prometheusçu meydan okumasının –Fransız Devrimi– ortasındaki komünist kıpırdanmalarla başlamalıyız.

ÖNSÖZ:
KLASİK SINAV

I

Ağustos 1793'te Fransız Devrimi'nin en radikal döneminin başlarında, yeni rejimin ressam ve propagandisti Louis David, Fransa'nın her yerinde yapılan siyasal festivallerden birini düzenledi. Cumhuriyetin Birliği ve Bölünmezliği Festivali monarşinin yıkılmasının ilk yıldönümünü kutluyordu. David, devrimin o ana kadarki çeşitli aşamalarını temsil eden beş alegorik tablo yaptı. İçlerinde en dikkate değer olanı dördüncüsüydü. Yunan kahramanı Herkül'ün büyük bir figürü, Paris'in Place des Invalides'inde maket bir dağın üzerinde, sol elinde birliği simgeleyen bir değnek demeti –fasces– tutarken ayakta duruyordu. Sağ elinde kadın başlı, yılan gövdeli bir yaratık olarak gösterilen Hidra'ya vurduğu bir değnek vardı. Sahne, Fransız halkının, Jakobenlerin radikal "dağ" hizbi ve sözcüleri Maximilien Robespierre ile militan ittifakını sembolize etmek üzere planlanmıştı.[1]

Aiskhylos, Herkül'ü ezilenlerin koruyucusu olarak görmüştü. David'in yorumu da farklı değildi. Festivalden sonra, yaklaşık on dört metre yüksekliğinde kalıcı bir heykelini dikmeyi önerdiği Herkül'ü, bir "güç ve sadelik" figürü, "özgürleştirici enerjisi" kral ve papazların çifte tiranlığını yok edecek Fransız halkının bir simgesi olarak betimlemişti.[2] Kimsenin kuşkusu olmasın diye, onun erdemleri gövdeye oldukça düzgün biçimde oyulacaktı: "Güç" ve

1 Bu festival için bkz. M. Ozouf, *Festivals and the French Revolution*, çev. A. Sheridan (Cambridge, Mass., 1988); Warren Roberts, *Jacques Louis David, Revolutionary Artist: Art, Politics and the French Revolution* (Chapel Hill, 1989), s. 292-293.

2 Akt. L. Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Londra, 1986), s. 99.

"cesaret" kollarına, "emek" ellerine, "doğa" ve "doğruluk" göğsüne. Bu yüzden, Fransız halkının çok özel bir kesimini, kol emekçilerini temsil ediyordu. Bunlar *sans-culottes*'tu; amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanmaktan korkmayan "donsuz" radikal kentli zanaatçılardı. *Révolutions de Paris* gazetesi editörü, David'in heykelini kuşkusuz bu açıdan değerlendirmişti: "Halkın ayağa kalktığını, fethettiği özgürlüğü ve bu fethi savunmak için bir sopa taşıdığını göreceğiz. Kuşkusuz ki, yarışmaya giren modeller arasında, halk figürüyle birlikte bir *sans-culotte* karakterini en iyi yansıtanı tercih edeceğiz."[3] Herkül yalnızca popüler bir güç figürü değil, aynı zamanda alnında yazılı "ışık" kelimesinin gösterdiği gibi akıl figürüydü de. David, *sans-culotte*'u yeni ve güçlü bir politik görüşün canlı örneği olan akıl ve Aydınlanma insanıyla birleştiren bir simge yaratmıştı.[4] Artık liberallerin öne sürdüğü gibi yalnızca tiranları devirip güçlerini dağıtmak yeterli değildi. Sadece sıradan halkı birleştirebilecek değil, onları devlet düşmanlarına karşı seferber de edebilecek, hem radikal, hem enerjik, hem zeki, yepyeni biçimde bir devlet olmalıydı.

Modern komünist siyasetin kaynaklarını ararken bakmamız gereken yer, David'in Herkül'ü ve onun temelindeki ilham verici fikirdi – yani Jakobenlerin yarı-klasik Sparta vizyonu. Elbette bir fikir olarak komünizmin kökeni çok daha eskilere dayanır. Platon'un ideal "cumhuriyet"inin sakinlerinde mülkiyet ortaktı; Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde kilise kardeşlik ve servetin paylaşımına dayalı bir model sunuyordu. Geleneksel köylü topluluklarının "ortak arazileri" işlemesiyle birleşen bu Hıristiyan geleneği –gerek 16. yüzyıl İngiliz düşünürü Thomas More'un *Ütopya*'sı, gerek 1649-1950 İngiliz İç Savaşı sırasında "Kazıcı"[5] Gerrard Winstanley'in Cobham, Surrey'deki ortak arazide kurduğu topluluk olsun– erken modern dönemdeki komünist deney ve ütopyalarının temeliydi.

Ancak bütün bu projeler, ekonomik eşitliğin var olduğu tarımsal "altın çağ"a geri dönme isteği üzerine kurulmuşken, geleceğin komünistleri siyasal eşitlik ilkelerine dayalı modern devletler yaratıyor olduklarını da iddia etmişlerdi.[6] Bu ikinci, siyasal hırsı Jakobenlerde görebiliriz. Jakobenler mülki-

3 Akt. *a.g.e.*, s. 107.

4 Herkül sembolizmi için bkz. Hunt, *Politics*, s. 94-103; James A. Leith, *Space and Revolution. Projects for Monuments, Squares and Public Buildings in France, 1789-1799* (Montreal, 1991), s. 130-134.

5 Diggers ("Kazıcılar"): İngiliz İç Savaşı Dönemi'nde bir siyasi hareket. Kamusal mülkiyette tarım yapma istekleri yüzünden kendilerine "Kazıcılar" denmiştir – yay. haz.

6 Bu Bolşeviklerin bazılarının ortaya koyduğu gibi, Jakobenlerden çok fazla etkilendiğini öne sürmek değil. Bkz. J. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (Harmndsworth, 1986). Bolşevikler ve Jakobenler arasındaki farklılıklar için bkz. *Goodness Beyond Virtue. Jacobins during the French Revolution* (Cambridge, Mass., 1998), s. 330. Jakobenler ve Stalin'in "devrimci yurtseverliği" için bkz. E. Van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism* (Londra, 2002).

yeti yeniden dağıtmadıkları gibi pazara da karşı çıkmadılar; aslında karşı çıkanlara baskı yaptılar. "Sınıf mücadelesi"ni de savunmadılar. Ancak geleceğin komünistleri gibi, Jakobenler de yalnızca ayrıcalık, hiyerarşi ve bölünmeden uzak kardeş yurttaşlardan oluşan birleşik bir topluluğun bütün dünyada onurlu ve etkili olacak güçlü bir ulus yaratabileceğini söylüyorlardı. Demek ki Jakobenizm, bazı açılardan modern komünizm dramasının giriş sahnesidir. Komünist siyaset ve davranışının temel eğilimlerinin birçoğu kaba ve saf biçimde Jakoben potasından doğmuştu. Modern çağın ilk devrimci komünisti, François-Noël (Gracchus) Babeuf'ün Jakobenlerin saflarından çıkması da rastlantı değildir.

Jakobenlerin siyasete yaklaşımı bir süre başarılı oldu. Yenilgi yıllarından sonra, Fransızlar gerçekten de savaş kazanmaya başladılar. Sanki sonunda Bourbon *Ancien Régime*'inin takatsiz bırakan zaaflarının üstesinden gelmiş gibiydiler. Yine de bu yeni tip siyasetin iç gerilimleri, geleceğin komünist rejimlerinde alışılmış hale gelen gerilimler vardı. Etkin bir devlet kurup güçlendirmek isteyen devrimci elit, genellikle daha radikal kitlelerle ilişkilerinin kardeşçe olmaktan çok çatışmalı olduğunu görmüştü. Bu sırada, Jakobenlerin kendisi, Herkül'ün "cesaret" ya da duygusal isyanını ön plana alanlarla, düzen, akıl ve "ışığı" vurgulayanlar arasında bölündü. Aşırı şiddet ve kargaşanın ortasında, bu fikir ayrılıkları en sonunda Jakobenleri ortadan kaldıracaktı.

II

1789'da *Ancien Régime*'in son bulmasıyla, hukuksal temellere oturtulmuş ve kan bağına dayalı hiyerarşi üzerine kurulmuş toplumsal düzen yıkıldı. Zümreler sistemi ve beraberinde insanların Tanrı'nın buyurduğu belirli ve tabakalara ayrılmış toplumsal konumlar içinde doğduğu anlayışı ortadan kaldırıldı. İlk iki zümre olan ruhban ve aristokrasi, artık toplumun geriye kalanı "üçüncü zümre" karşısında ayrıcalıklara sahip olmayacaktı. Herkesin, ayrı zümreler, korporasyonlar ve loncaların üyeleri olmaktan çok, birlik içindeki bir tek ulusun, yasalar karşısında eşit yurttaşları olduğu ilan edilmişti. Bu yasal eşitlik talepleri, bir ölçüde üçüncü zümrenin, aristokrasinin kibrine duyduğu öfkeden kaynaklanmış, aynı zamanda "üst zümreler"in muaf tutulduğu vergileri ödemek zorunda olmak sıradan halkı canından bezdirmişti. Fakat zümreler sınıfına yapılan saldırı, aynı zamanda Fransız toplumuna getirilmiş çok daha büyük bir eleştiriydi. Kraliyetin gücü ve toplumsal ayrımların Fransa'yı zayıflatıp onu düşmanları, özellikle de büyük rakibi Britanya karşısında güçsüz (hatta bitkin) düşürdüğü çokça tartışılıyordu.[7] "Despotizm" ve

7 Bkz. David Bell, *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800* (Cambridge, Mass., 2001), s. 146-154. Aynı zamanda bkz. Sièyes'in zayıf "oryantal" burjuvaziyi eleştirmesi

"feodalizm" insanlar arasında bölünmelere yol açmakla kalmamış, aynı zamanda köle ruhlu ve zayıf bir karakter de yaratmıştı. 1792'de, Başrahip Abbé Charles Chaisneau'nun söylediği gibi, Fransızlar doğal olarak erdemliydi ama "despotizm pis nefesiyle her şeyi çürütmüş; bu canavar en içten duyguları bile köreltmişti."[8] Fransızların aciz hale gelmesinde şaşılacak bir yan yoktu.

Başlangıçta, tüm devrimciler yepyeni bir kültür yaratmaları gerektiği konusunda hemfikirdi. Günlük yaşamdan *Ancien Régime*'in bütün izlerini silmek için çaba gösterildi; aslında gereken tek şey geçmişin alışkanlıklarından kurtulmuş "yeni insan"dı. Bir devrimcinin ilan ettiği gibi:

> Bir devrim asla yarım yamalak yapılmaz; ya tam yapılmalıdır ya da başlamadan biter. Zamanımızdaki devrim girişimleri gibi tarihin belleğinde saklı tüm devrimler başarısız oldular; çünkü halk yeni yasaları eski âdetlere uygun yapmak ve yeni kurumları eski adamlarla yönetmek istiyordu.[9]

Yeni kültürün merkezinde eşitlik ve "akıl" ya da gelenekle yolların ayrılması vardı. Eski giyim kuşam farklılıkları demode oldu, kostüm çok daha sadeleşti. Devrime sempatilerini sergileme hevesi güdenler, azat edilmiş kölelerin giydiği, özgürlüğü simgeleyen antik Yunan Frigya şapkası modelinde, armalı, kırmızı özgürlük kepleri giyiyorlardı. O sırada, gelenekselin yerini "rasyonel" olan aldı. Gün ve ay isimleri "rasyonelleştirildi": On günlük "decade" yedi günlük "hafta"nın yerini aldı; doğal dünyayı tanımlayacak on yeni ay düşünüldü. Örneğin, bahar ayları Germinal ("tohumun çimlenmesi"nden), Floréal ("çiçek açma") ve Prairal ("çimen") isimlerini aldı. Yeni yurttaşlar için bir dizi kutlama organize etmek amacıyla, eski Hıristiyan gelenekleri yerine, David'in Cumhuriyetin Birliği ve Bölünmezliği Festivali gibi yeni törenler tasarlandı.

Ancak kısa süre sonra devrimciler arasında yeni kültürün içeriği üzerine farklılıklar belirmeye başladı. Burada belirgin olan iki farklı görüş vardı. Devrimin ilk iki yılında geçerli olan ilki, temelde liberal kapitalist bir görüştü.[10] Zanaatkâr ve köylülere tanınan pazar karşısında geleneksel korumacılığın yanı sıra *ancien regime* ayrıcalıkları da bireysel mülkiyet hakları ve serbest ticaret lehine ortadan kaldırıldı. Ancak esin kaynağını geçmişin katı bir

---

için W. Sewell, *A Rhetoric of Bourgeois Revolution: The Abbé Sièyes and What is the Third Estate?* (Durham, NC, 1994), s. 62.

8 Akt. Bell, *The Cult of the Nation*, s. 151.

9 Marat-Mauger, Hunt, *Politics*, s. 27'den alıntı. "Yeni insan" kavramı için bkz. M. Ozouf, "La Révolution Française et l'idée de l'homme nouvi"; ed. C. Lucas, *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture*. 2. cilt: *The Political Culture of the French Revolution* (Oxford, 1988).

10 Bkz. örneğin, Abbé Siéyes'in görüşleri, E.-J. Sièyes, *Qu'est-ce que le tiers état?* (Paris, 1988); Sewell, *Rhetoric*, s. 103-104. [*Üçüncü Sınıf Nedir?*, çev. İsmet Birkan, İmge, 2005]

klasik cumhuriyetçilik anlayışında bulan ikinci görüş, çok daha siyasallaşmış bir kolektivist toplum düşüncesi öneriyordu. Radikal Jakoben ideolojisinin temeli bu dünya görüşü olacaktı.

Bu klasik görüşü daha iyi anlamak için yine David'in eserlerine, bu kez 1784'te tamamlanan "Horas Kardeşlerin Yemini" isimli olağanüstü ünlü tablosuna bakmak gerekiyor. Resim, bir savaştan önce babalarına yemin eden üç Romalı kahramanı gösteriyordu: Gerekirse vatanları için öleceklerdi; bu sırada ailenin kadınları kenarda endişeli fakat çaresizce oturuyorlardı. Fransız oyun yazarı Corneille aracılığıyla Romalı tarihçi Titus Livius'tan alınan trajik bir sahne olan olayın resmedilmesinin amacı, vatanseverliğin kişisel ve ailevi bağlılıklar üzerindeki zaferini kutlamaktı. Horas ve iki erkek kardeşi, komşu şehir Alba Longalı üç savaşçıya karşı Roma adına savaşmak üzere seçilmişlerdir. Horas dışında herkes ölür ve öldürülen düşmanlardan biriyle nişanlı olan kız kardeşi yas tutunca Horas çok öfkelenerek kız kardeşini öldürür. Daha sonra, Roma parlamentosu tarafından suçu bağışlanır. Bu, erkeksi, askerî meziyetleri öven bir dramaydı. David'in yalın neo-klasik üslubu da sert ve asil ruhlu mesajı desteklemek üzere tasarlanmıştı. "Kahramanlık" ve "yurttaşlık erdemleri" imgelerinin "ruhu harekete geçireceğini", "ruhlara zafer ve vatanın iyiliğine adanmışlık tutkularını ekeceğini" umuyordu.[11] Ve dileği gerçekleşti; bir Alman gözlemci şunları yazmıştı:

> Partilerde, kafelerde ve caddelerde David'in 'Horas Kardeşlerin Yemini'nden başka hiçbir şey konuşulmuyor. Antik Roma devletinin hiçbir işi, yeni Roma'da hiçbir papalık seçimi böyle güçlü duygular uyandırmamıştı.[12]

"Horas Kardeşlerin Yemini", büyük ölçüde devrimci kuşağı en çok etkileyen entelektüel olan Jean-Jacques Rousseau sayesinde, şimdiden yerleşmiş bir grup düşünceye yalnızca grafik bir biçim veriyordu. Rousseau'nun felsefesinin temelinde eşitsizliğin eleştirisi vardı. Eski aristokratik ataerkilliği yaratan köleliği suçluyor ama hırsa, materyalizme, kıskançlık ve mutsuzluğa giden yol olarak gördüğü liberal alternatifi de onaylamıyordu. Rousseau'ya göre ideal toplum ya sevecen bir paternalizm ya da bir kardeşlikti: David tarafından son derece canlı resmedilmiş klasik, özverili kahramanları örnek alan kardeşlerin yurttaşlığı. Demek ki bir zamanlar yalnızca aristokratik bir nitelik olan kahramanlığın demokratikleşmesi gerekiyordu; cumhuriyetin "yurttaşlar için kahramanları" olmalıydı.[13]

---

11 Akt. N. Parker, *Portrayals of Revolution. Images, Debates and Patterns of Thought on the French Revolution* (Carbondale, Ill., 1990), s. 83-87.

12 Akt. F. Hemmings, *Culture and Society in France 1789-1848* (Londra, 1987), s. 25; Roberts, *Jacques-Louis David*, s. 16-29.

13 J.-J. Rousseau, "Considerations on the Government of Poland and on Its Projected Reformation", *The Social Contract and Other Later Political Writings*, çev. ve ed. V. Gourevitch (Cambri-

Rousseau ideal toplumunu 1762'de *Toplum Sözleşmesi* isimli kitabında tanımladı: İdeal toplum doğduğu şehir olan püriten Cenevre ile antik Sparta'nın erdemlerini bir araya getirecekti. Sparta, Rousseau'ya ilginç geliyordu, çünkü burası tarihinin bir noktasında herkesin ortak amaçlarını bencil arzuların önüne geçirdiği ve kahramanlık temelinde sert bir yaşam sürdürdüğü bir kent devletiydi. Rousseau'nun ütopyasında, bütün halk meclislerde düzenli olarak bir araya gelecek; bireycilikten vazgeçerek tüm eşitsizlik ve ayrıcalığı yasaklayacak bir irade olan "Genel İrade"ye göre hareket edecekti.[14] Bu, aynı zamanda her yurttaşın askerlik yapmakla yükümlü olduğu bir toplum olacaktı. Çünkü Rousseau'nun ideali temelde, yayılmacı savaşlara ilgi duymasından değil, orduları kamu hizmeti ile özverinin ideal birleşimi olarak görmesinden kaynaklanan yarı askerî bir düzendi.[15]

Ancak Rousseau'nun tutkuları siyasal düzeni yeniden biçimlendirmenin çok ötesine geçmiş; insan ilişkilerinin toplumsal, bireysel ve kültürel tüm alanlarının dönüştürülmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Geleneksel, ataerkil aile disiplini yerini sevecen bir paternalizme bırakmalıydı. En popüler kitabı *Julie ya da Yeni Heloise*, özel ders aldığı hocası burjuva Saint-Preux'ya âşık olan genç bir aristokrat kadının hikâyesini ve onun sert, burnu büyük babasının nasıl dehşete düştüğünü anlatır. Julie, ailesiyle bağlarını koparıp henüz olgunlaşmamış tutkularının peşinden gitmek yerine yeni ve despotik olmayan bir topluluk yaratmaya girişir. Bilge baba figürü Wolmar'la evlenir; karı koca örnek bir mülkte Saint-Preux ve hizmetçileriyle birlikte erdemli bir *ménage à trois*[16] halinde yaşarlar. Wolmar, "çocukları"na –karısı ve hizmetçilerine– doğru yolu gösteren bir ahlâk rehberi ve eğitimci olarak sunulmuştur.[17]

Rousseau'nun devlet görüşü sonraki Marksist ideallere bir parça benzerlik gösterir. Ancak önemli bir fark var. Çoğu komünistin aksine, Rousseau modernite, karmaşıklık ve sanayiden hiç hoşlanmıyordu. Küçük ölçekli tarım toplumlarında, erdemin daha kolay gelişebileceğine inanıyordu.

---

dge, 1997), s. 227 içinde. "Devrimci insan"ın kahramanlığı için bkz. A.-L. Saint-Just, *Oeuvres complètes*, ed. C. Vellay (Paris, 1908), c. 2, s. 327. Kahramanlar ve özveri için bkz. Higgonet, *Goodness*, s. I.

14 J.-J. Rousseau, *The Social Contract*, çev. M. Cranston (Harmondsworth, 1968), 2. kitap. [*Toplumsal Sözleşme veya Siyasal Hukukun Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya İletişim Yayınları, 2. baskı, 2016]

15 J. Shklar, *Men and Citizens: a Study of Rousseau's Social Theory* (Cambridge, 1969), s. 206.

16 *ménage à trois:* Karı, koca ve onlardan birinin âşığından oluşan üç kişilik aile – ç.n.

17 J.-J. Rousseau, *Julie, ou la Nouvelle Héloïse*, çev. B. Thompson (Paris, 1966) [*Yeni Héloïse*, çev. Hüsen Portakal, Öteki Yayınevi, 1999]. Wolmar'ın paternalizmi ve Rousseau'nun daha hiyerarşik aile fikri ve daha demokratik devlet görüşleri için bkz. Fermon, *Domesticating Passions. Rousseau, Woman and the Nation* (Hannover NH, 1997). Aynı zamanda, bkz. Shklar, *Men and Citizens*, s. 150-154.

Yine de Fransız devrimcileri, Rousseau'nun Spartalı idealinin Fransa gibi büyük, modern bir devlete öğreteceği çok şey olduğuna, çünkü bunun devletin eski birlik ve gücünü nasıl geri kazanabileceğini gösterdiğine inanıyordu. Rousseau'nun öğrencilerinden Guillaume-Joseph Saige, 1770'te şöyle yazmıştı:

> Sparta anayasası bana insan ruhunun *chef d'oeuvre*'ü (şaheseri) gibi geliyor... Modern kurumlarımızın ezelden beri kötü olmasının nedeni, Lycurgus'unkilere [Sparta'nın efsanevi kanun koyucusu] tamamen zıt olan ilkeler üzerine kurulu olmaları, uyumsuz çıkarların ve birbirine zıt belirli grupların toplamı oluşlarıdır. Toplumsal oluşumun gücünü ve sürekliliğini yaratan bu sadeliği geri kazanmak için, bu kurumları tamamen ortadan kaldırmak gerekir.[18]

Rousseau'nun Sparta ve klasik kahramanlık kültü, devrim döneminde pek çok kişiye cazip gelmişse de yoksulların içinde bulunduğu kötü duruma özellikle duyarlı radikaller arasında popülerdi. Mülkiyet düşmanı olmayan Rousseau, yine de hâlâ çağdaşı *philosophes*'un [filozofların] aksine, "sade ruhların yüksek bilgisi" olan erdemin yoksullar arasında bulunma olasılığının zenginler arasındakinden fazla olduğunu savunuyordu.[19] Bu radikallerden biri, liberal görüşün en güçlü eleştirmeni, Arras'da çalışan genç avukat Maximilien Robespierre'di. 1788-1789 tarihli "Rousseau'ya İthafen" isimli yazısında şunları söyledi: "İlahi insan, kendimi bilmeyi bana sen öğrettin. Bir genç adam olarak bana yaradılışımın kıymetini bilmeyi ve yüce toplumsal düzen ilkeleri üzerine düşünmeyi sen gösterdin."[20] Rousseau'nun ahlâki yenilenme ve küçük topluluklarla ilgili romantik fikirlerini devleti dönüştürmek için siyasal bir projeye çevirenler de Robespierre ve Jakobenlerdi.

1789'da Zümreler Meclisi üyesi olarak seçilen Robespierre, çok geçmeden devrimci Jakoben Kulübü'ne üye oldu. En başından beri, Jakobenlerin aristokrasiye daha kuşkulu yaklaşan ve yoksullara ılımlı çoğunluktan daha fazla sempati duyan radikal kanadında –"Dağ" grubu– yer aldı. 1790'ların sonlarından itibaren devrime karşı iç muhalefet güçlendikçe, diğer pek çok Jakoben gibi Robespierre de radikalleşti. Kralcıların (hem içteki aristokratlar hem onların yabancı müttefikleri) komplo ve saldırılarından korkan Robespierre ve Jakobenler, aristokrasi ve burjuvazi içindeki "düşmanları" giderek takınılı haline getirmeye başladılar. Eski aristokrat subayların bağlılığından kuşku duyan cumhuriyet, bir müddet üçüncü zümreden gönüllüleri düzenli ordunun yanında savaşmaları için askere aldı. Bu düzenlemenin klasik yurttaş or-

18 K. Baker, *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1990), s. 135.

19 D. Jordan, *The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre* (Londra, 1985), s. 160.

20 M. Robespierre, *Oeuvres complètes*, ed. E. Hamel (10 cilt) (Paris, 1903-1968), c. 1, s. 211.

dukları modeline göre oluşturulduğu açıkça görülebilir. Ancak devrimciler bu kez *sans-culottes* dahil daha geniş bir halk kitlesini göz önüne almak zorundaydılar. Robespierre'in açıkladığı gibi, "İç tehlike burjuvaziden geliyor. Burjuvaziyi ikna etmek için halkı harekete geçirmeliyiz."[21] Demek ki, yoksullarla daha yakın bir ittifak kurulması savaşın ihtiyaçlarından kaynaklanıyordu. Haziran 1793'te, *sans-culottes*'un ılımlı Jirondenlere karşı giriştiği darbe, daha radikal Robespierre ve Dağ fraksiyonunun iktidara gelmesine yardım etti.

III

Ekim 1793'te Paris'te radikal Jakoben entelektüel ve ilk komünist François-Noël Babeuf'ün yoldaşı Sylvain Maréchal'in yazdığı *Jugement dernier des rois* (Kralların Son Hükmü) adlı yeni bir oyun sergilendi. Geniş bir izleyici kitlesinin ilgisini çekmeyi amaçlayan oyun, tiyatro gösterisini seyircinin katılımı ve kaba değilse de net siyasal mesajlarla birleştirdi. Olay aktif bir volkanın bulunduğu ıssız bir adada geçer. Karakterler arasında birkaç alegorik figür; kötü uygarlığın gelişinden önce hallerinden memnun insanları temsil eden Rousseau'nun bir grup ilkeli, geçmişin muhaliflerini temsil eden yaşlı bir Fransız sürgün ve Avrupa'nın dört bir yanından gelen, geleceğin halkı *sans-culottes*'un yanı sıra Papa ve Avrupa kralları vardır. *Sans-culottes* bağırarak kralların işledikleri suçları sayarken, krallar da kendi aralarında ortadaki ekmeği hırsla kapışırlar. Yaşlı sürgün, *sans-culottes* ve "ilkeller" sade bir yaşam süren yeni insanların nasıl birlikte çalışabildiklerini gösterir. Oyun, sonunda, haykırarak seyirciye monarşiyi sonsuza dek reddetmesini telkin eder.[22]

Oyun Jakobenlerin bakış açısını kabataslak özetliyordu. *Sans-culottes* ahlâktır; "düşmanlar" (genelde zenginler değil) özellikle krallardır. Ancak *Jugement dernier des rois* Jakobenlerin beğendiği, dönemin ölçülü ve klasik tarzdaki diğer oyunlarıyla taban tabana zıttı. Bu, bir vodvil, zevksiz bir pantomimdi. Bir *sans-culotte* tarafından yazılmadığı halde, onların kültürel dünyasını, David'in ve onun gururlu meslektaşlarının neo-klasik festivallerinden ve oyunlarından çok daha yakından yansıtıyordu. Oyun, Robespierre'in Jakobenlerle *sans-culottes* arasında bir çeşit ittifak kurabileceğini akla getiriyordu; ama bu potansiyel olarak kırılgan bir ittifaktı.

Sans-culottes Marksist anlamda "işçi sınıfı" değildi. Çoğu elleriyle çalışmasına ya da daha önceleri çalışmış olmasına karşın, oldukça yoksul esnafın yanı sıra, hali vakti yerinde olanları da kapsayan karışık bir gruptu. *Sans-culottes*'un siyaseti radikal ve kolektivistti; zenginler dışında kalan "halk"a bağlıy-

21 Akt. Jordan, *Revolutionary Career*, s. 142.

22 S. Maréchal, "Le jugement dernier des rois", L. Moland, *Théâtre de la révolution: ou, choix de pièces de théâtre qui ont fait sensation pendant la période révolutionnaire* (Paris, 1877).

dılar. Yerel meclislerinin temel talepleri maddi sorunlar üzerinde, özellikle de ekonomiyle ilgili devlet düzenlemeleri üzerinde yoğunlaşıyordu. Yoksullar dahil herkesin yaşamını sürdürebilmesi için gıda fiyatlarının kontrol altına alınmasında ısrarcıydılar. Ayrıca özel mülkiyetin ortadan kalkmasını istemeseler de yaygın bir biçimde paylaştırılmasını istiyorlardı. Bu yüzden toplum anlayışları eşitlikçiydi. Temelde *avant la lettre*[23] "sınıf mücadelesi"nin partizanlarıydılar. Onların dünyasında zenginler ve spekülatörler, en az aristokratlar kadar "vatanın kanemicileri" idiler.

Sans-culottes, tutarlı bir siyaset felsefesi geliştirmemişti; bunu en düşünceli sempatizanlarından François-Noël Babeuf yapmıştı. Babeuf, önceleri feodal arşivde araştırma yaparak asillerin eski haklarını gündeme getirip azami gelir elde etmeleri için çalışan bir *feudiste*, bir aracıydı. Hırslıydı ve hatta köylüleri daha çok sömürmek için en yeni bürokratik yöntemleri kullanıyordu. Ancak 1789 devriminden önce gerçeklerin farkına vardı. Hem feodal vergilerin hem de gelişmekte olan kapitalizmden faydalanan zengin köylülerle yoğun rekabetin kurbanı olan yoksul köylülerin acılarından etkilendi. Sonradan söylediği gibi:

> Eski rejim döneminde bir "*feudiste*" idim; yeni rejimde feodalizmin belki de en dişli baş belası olmamın nedeni budur. Derebeyliğin tozlu arşivlerinde soylu kastın gasplarının korkunç sırlarını açığa çıkardım.[24]

Yeni Aydınlanma edebiyatı üzerine bulabildiği her şeyi okumuş, klasik geçmişe göz atmış ve Romalı tribünler olarak yoksullara toprak dağıtan kardeşlerden etkilenerek "Gracchus" adını almıştı.

Devrim, Babeuf'ün işini bozmuş olabilir ancak ona ideallerini gerçekleştirme şansı vermişti. Vergilere karşı köylülerin direnişinin örgütlenmesine yardım etmiş, 1791'den başlayarak kendini "tarım yasası"na –Gracchus kardeşlerin Antik Roma'da uyguladıkları toprak dağıtımı– adamıştı. Babeuf, Jakobenlere katıldı ve Paris Komünü Gıda Dairesi sekreteri oldu. İş, Paris'e gıda malzemesi temin edip, Jakobenlerin fiyat denetimlerini sürdürüp, spekülatörleri cezalandırmayı gerektiriyordu. Babeuf işine duyduğu heyecanı karısına yazdığı bir mektupta şu sözlerle ifade etmişti:

> Bu, beni çılgınlık derecesinde heyecanlandırıyor. *Sans-culottes* mutlu olmak istiyor ve ben bunun bir yıl içinde mümkün olabileceğini düşünüyorum. Gereken önlemlerimizi doğru dürüst yürütür ve gereken ölçüde tedbirli davranırsak, dünya üzerinde genel mutluluğu sağlamayı başarırız.[25]

---

23 *avant la lettre*: Son biçimini almamış – ç.n.

24 Akt. R. Rose, *Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist* (Stanford, 1978), s. 11.

25 Akt. *a.g.e.*, s. 140.

Babeuf, Jakobenler için çalışıyor olsa da vizyonu *sans-culottes*'un eşitlikçi cennetine daha yakındı. Ütopyası, herkesin besleneceği ve ahlâksız zenginlerin sıkı denetim altına alınacağı bir toplumdu.

Jakobenlerin Babeuf gibi insanları çalıştırması, Paris siyasetinin ne kadar radikalleştiğini gösteriyordu. Ordu özellikle etkilenmişti. Otorite demokratikleşir, geçmişin katı disiplini yerini grup değerlendirmesine bırakırken, subaylar uzmanlıktan çok ideolojik bağlılık temelinde atanıyordu. Devrimci general Charles Dumouriez, askerleri motive etmenin en iyi yolunun bu olduğunu söylemişti: "Özellikle özgürlük henüz tüm yeteneklerini geliştirmişken, bizimki kadar maneviyatı yüksek bir ulus otomat gibi hareket edemez."[26] Radikal Jean-Baptiste Bouchotte'in yönetimi altındaki Savaş Bakanlığı, gazeteci Jacques Hébert'in yayımladığı, kaba saba, sert bir *sans-culotte*'un ağzından yazılan *Le Père Duchesne* adlı gazeteyi dağıtıyordu. Yüz binlerce asker ya bu gazeteyi okuyor ya da yüksek sesle okunan gazeteyi dinliyordu.

Jakobenlerle *sans-culottes* arasında çatışma kaçınılmaz gibi görünüyordu. Robespierreciler, Fransa'yı yüce gönüllü, özverili yurttaşların yaşadığı klasik bir kent devleti olarak tasavvur ederken *sans-culottes*, yenilip içilen, açık saçık eğlencelerin yapıldığı ve sert sınıfsal misillemelerin yaşandığı bir ülke istiyordu. Ancak Jakobenler *sans-culottes*'un kendileri için savaşmalarını istediğinden, uzlaşma şarttı. Birtakım *sans-culotte* talepleri kabul edildi: Fiyat kontrolleri yürürlüğe kondu ve tahıl stoku yapanlara ölüm cezası getirildi. Bu arada, militan *sans-culottes*'un "devrimci orduları", şehre yiyecek sağlamak üzere asi köylülerin gıda stoklarına el koymak için kırsal bölgelere gönderildiler. Hangi toplumsal kesimden gelirse gelsin, bütün erkekleri kapsayan genel zorunlu askerlik, yeni *levée en masse*,[27] *sans-culottes*'un eşitlik isteğini de karşılamış oldu.

Ancak ödün vermeye gönüllü olan Jakobenler, eğitimsiz kitleler tarafından *yönlendirilmeye* de niyetli değillerdi. Amaçları kitlesel enerjiyi harekete geçirip giderek merkezileşen devlete kanalize etmekti. Herkül figürünün baskın alegorik figür haline geldiği, Ağustos 1793'te yapılan Cumhuriyetin Birliği ve Bölünmezliği Festivali'nin anlamı buydu. Festivalde dört bir yandan toplanıp bir araya getirilen, *sans-cullottes*'un silahları olan mızraklardan dev bir demet yapılmıştı. Sıradan insanlar siyaset dramının oyuncuları olacak ama devlet onları birleştirip disipline edecekti. Bu amaçla Jakobenler, devrimci orduların gücünü sınırlayıp *sans-culotte meclislerinin* yetkilerini kısıtladı.

---

26 J. Lynn, "French Opinion and the Military Resurrection of the Pike, 1792-1794", *Military Affairs* (1977), s. 3.

27 *levée en masse:* Genel seferberlik – ç.n.

Jakobenler *sans-culottes*'un gücünü azaltmaya da kararlıydı çünkü Avrupalı düşmanlarına karşı savaş kazanmalarında kendilerine yardımı olacak teknik uzmanlıkları olan insanlara ihtiyaçları olduğuna inanıyorlardı. Eski bir mühendis olan Lazare Nicolas Carnot orduyu daha profesyonel bir çizgide yeniden örgütledi. Uzman aristokrat subayları koruyup *ancien régime* ordusunun eski tarz disiplinini kısmen geri getirdi. Subayların coşkulu cumhuriyetçiler olmaları artık yeterli değildi; okuryazar olmak, biraz askerlik bilgisine sahip olmak zorundaydılar.

Bu teknokratik yaklaşım ekonomide de uygulandı. Carnot'nun müttefiki Claude-Antoine Prieur de la Côte-d'Or, Paris Manüfaktürü'nün yöneticiliğine getirildi. Burası devlet tarafından son derece kısa bir sürede inşa edilen (o zaman için) dev bir silah imalathanesi kompleksiydi. 1794 ilkbaharında, her birinde 200-300 kişinin çalıştığı atölyelerde, çoğu eski manastırlarda ya da sürgün edilmiş aristokratların evlerinde kalan yaklaşık 5.000 işçi çalışıyordu. Fransa'nın silah ve cephanesinin büyük bir kısmını bu işçiler üretiyordu. İşçiler Prieur ve "tekno-Jakobenler" olarak anılan küçük bir mühendis ve teknisyen grubu tarafından örgütlenmişlerdi.[28]

Yine de Jakobenler hâlâ bu teknokratik yaklaşımla halkın coşkusunu birleştirmeye çalışıyordu. Bunun etkili olduğuna dair bazı deliller de vardı. Askerler, dönemin şarkılarından birinde söylendiği gibi, Avrupa'daki herhangi bir ordudan çok daha demokratik bir ordu içinde savaştıklarının farkındaydı:

> *Yok soğukluk, yok kibir,*
> *İyi mizaç mutluluk getirir;*
> *Evet, yoksa kardeşlik,*
> *Yok eğlence, yok şenlik.*
> *Bizde karavana hep birlikte yenir.*[29]

Jakobenlerin halk ordusu, dışarıda en azından bir süre başarı sağladı. 1792 Eylülü'nde Valmy Savaşı'nda Fransızların Prusyalılar karşısında kazandığı zafer, yurttaş ordularının gücünü, eski aristokratik savaş tarzının dezavantajlarını göstermişti. Valmy'de hazır bulunan Goethe'nin meşhur sözleri bunu açıklıyor: "Burada, bugünden itibaren dünya tarihinde yeni bir çağ başlıyor. Hepiniz onun doğuşuna tanıklık ettiğinizi söyleyebilirsiniz."[30] 1793 yılının sonuna kadar, Jakobenlerin reformları orduyu daha da güçlendirip ye-

28 K. Alder, *Engineering the Revolution. Arms and Enlightenment in France, 1763-1815* (Princeton, 1997), s. 264-265, 255.

29 J. Lynn, *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791-94* (Urbana, Ill., 1984), s. 173'ten alıntı.

30 Akt. D. Bell, *The First Total War: Napoleon's Europe and the Birth of Modern Warfare* (Londra, 2007), s. 131.

ni zaferler kazandırdı. Şimdi rejim, neredeyse bir milyon askerden oluşan bir orduya yiyecek ve silah tedarik ederken, bir yandan da askerlerine kendi eşitlikçi ilkelerini aşılıyordu. *Armée du Nord*'da[31] savaşan Pierre Cohin, ailesine Jakobenlerin devrimci enternasyonalizminin mesihvari mesajlarıyla dolu mektuplar gönderiyordu:

> Vermekte olduğumuz savaş ne krallar ne de uluslar arasındaki bir savaştır. Bu despotizme karşı bir kurtuluş savaşıdır. Şüphesiz zafer bizimdir. Adil ve özgür bir ulus yenilmezdir.[32]

Mayıs 1794'te, Fransa artık bir savunma savaşı vermiyor, devrimi komşularına yayıyordu. Avrupa yeni tür bir ideolojik mücadeleyle, Soğuk Savaş'ın daha eski, daha sıcak bir türüyle parçalanıyordu.

IV

Ancak dışarıdaki başarı ile içerideki istikrar uyuşmuyordu. Jakobenler, Fransa'nın içinde devrimci coşkuyla disiplini bağdaştırmanın çok daha zor olduğunu görüyordu. Vergi toplamak ve taşradaki devrim muhaliflerini bastırmakla görevli Devrim Orduları başlı başına bir rahatsızlık kaynağıydı.[33] Ulusal Konvansiyon'un radikal temsilcileriyle işbirliği içinde, zenginlere ve köylülere karşı sık sık şiddet kullanarak bölgeleri kaosa sürüklüyorlardı. Birçok yerde varlıklı kişilerin tutuklanması, servetlerine el konulup şatolarının yıkılması yerel ekonomiye ciddi zarar veriyordu.

"*Aşırı*" radikallerin özellikle kırsal kesimde, nüfusun büyük bir bölümünü uzaklaştırmasından endişelenen Robespierre ve Jakobenler, çok geçmeden düzeni yeniden sağlamaya ve *sans-culottes*'u dizginlemeye karar verdiler. Aralık 1793'te, Devrim Orduları'nı fesheden yönetimdeki Konvansiyon, bölgeler üzerinde daha merkezî bir denetim kurdu. Ancak Robespierre "aşırı" sol olmaksızın devrimin hız kaybedeceği endişesini de sürdürüyordu. Teknokrat Carnot ve müttefiki Danton'a güvenmiyor, onların gerçek devrimciler olmayıp eski düzene bir biçimde geri dönmeyi planladıklarına inanıyordu.

1794 Mart ayında, bir yandan devrimin ilerleme hızını korumak isteyen, bir yandan da devrimi radikallerden ve sınıfsal bölünmelerden korumaya çalışırken arada kalan Robespierre, hem sağa hem de sola karşı tavır aldı. Hem *aşırı* Hébert hem de daha az radikal Danton tutuklanarak giyotinle idam

---

31 *Armée du Nord*: Kuzey ordusu – ç.n.

32 Akt. A. Forrest, *The Soldiers of the French Revolution* (Durham, NC, 1990), s. 160.

33 Radikalizmleri ve yarattıkları düşmanlık için bkz. özellikle C. Lucas, *The Structure of the Terror: the Example of Javogues and the Loire* (Oxford, 1973).

edildi. Hem *aşırılar* hem ılımlılar tarafından suçlu ilan edilen Robespierre'in destek tabanı giderek azaldı. Devrimi kitle desteği olmadan sürdürme çabasıyla, geleceğin komünist rejimlerinde yansımaları olacak yöntemlere yöneldi: "Karşıdevrimci" olmakla suçlananların cezalandırılması, propaganda ya da Jakoben dilinde "Terör" ve erdemin ön plana çıkarılması. Bunu Robespierre'in ünlü sözleri şöyle açıklıyor:

> Halk hükümetinin temeli, barışta erdemse, devrimde hem erdem hem terördür. Terörün olmadığı yerde erdem felakettir; erdemin olmadığı yerde terör güçsüzdür... Terör tetikte duran, sert ve yumuşama bilmez adaletten başka bir şey değildir. Demek ki terör erdemden kaynaklanır ve demokrasinin ülkenin en acil ihtiyaçlarına uygulanmasının sonucudur.[34]

Robespierre büyük bir enerjiyle yeni erdem egemenliğini kurmaya başladı. Bütün propaganda ve ahlâk eğitiminin kontrolünü üzerine almak üzere düzenlenmiş bir Halk Eğitim Komisyonu kurdu. Komisyonun yöneticisi Joseph'in kardeşi Claude Payan'nın söylediği gibi, devlet o zamana kadar yalnızca merkezileşmiş "fiziksel yönetim, maddi yönetim"di; şimdi görev "ahlâki yönetim"i merkezileştirmekti.[35] Komisyon devrim şarkıları besteletti, tiyatroya sansür getirdi ve siyasal festivaller düzenledi. Robespierre'in en iddialı projelerinden biri olan, yeni, Hıristiyan olmayan bir devlet dininin, yani "Tanrı Kültü"nün oluşturulmasına da destek verdi.

Ayrıca Robespierre memurların ideolojik saflığını kontrol etmeye çok zaman ayırıyordu. "Yurtseverlik erdemi"ne sahip olanlar terfi ettiriliyor, çok belirsiz tanımlanan "düşmanlar" görevden uzaklaştırılıp tutuklanıyordu. 10 Haziran'da, sonradan "Büyük Terör" olarak bilinen ünlü acımasız "22 Prairial" yasası yürürlüğe kondu. Artık yalnızca fiili komploculara değil, "karşıdevrimci" tutumlar sergileyen herkese baskı uygulanıyordu. Yasa, gelecekte yeniden ortaya çıkacak yeni bir suç kategorisi yarattı: "halk düşmanı". Yabancılarla işbirliği içine girerek ya da ahlâka aykırı davranışlarda bulunarak devrime tehdit oluşturan herkes tutuklanabilirdi. Yasanın siyasal baskının kullanılması üzerinde de önemli bir etkisi vardı. Büyük Terör'ün başlatıldığı 1794 Mart ayından 10 Haziran yasasına kadar, Devrim Mahkemesi'nin kararlarıyla 1.251 kişi giyotinle idam edilmişken, 10 Haziran ile Robespierre'in devrildiği 27 Temmuz tarihleri arasındaki çok daha kısa dönemde 1.376 kişi öldürülmüştü.[36]

Robespierre bu ahlâki temizliği yönetimin değişmez bir yöntemi olarak görüyordu. Fakat diğer Jakobenlerin bir savaş tedbiri olarak gördükleri bu

34 Robespierre, *Oeuvres*, c. 10, s. 357.

35 Akt. J. Hardman, *Robespierre* (Londra, 1999), s. 137.

36 *A.g.e.*, s. 127.

yöntem, Fransız orduları zafer kazandığına göre artık gereksizdi. Erdem ve kötülüğü ölçme gücüne Robespierre tek başına sahip olduğundan, durumun keyfiliğinden giderek daha da endişeleniyorlardı. Yeni hedefin kendileri olacağı kaygısıyla, milletvekillerinin Robespierre'i devirmek için entrikalara girişmeleri anlaşılabilir bir şeydi. Robespierre, sonunda 9 Thermidor'da (27 Temmuz) Konvansiyon'un emriyle tutuklandığında, arkasında çok az destek vardı. Robespierre, *sans-culotte* solunu terk ederek, kendisini Ulusal Konvansiyon'daki ılımlılara karşı savunmasız bırakmıştı. Robespierre giyotinde can verdiğinde Fransız Devrimi'nin radikal evresi de son buldu. Sonraki "Thermidor" rejimi şüphe üzerine tutuklamalara son verdi; önceden soylu ya da karşıdevrimci olmakla suçlananlardan birçoğunun eski hakları ve itibarları geri verildi.

V

David'in özenli siyasal festivallerindeki gravürlere bakarak, onun gerici, muhafazakâr bir rejimin propagandisti olduğu zannedilebilir. Klasik tarz ve durgun alegorik sahneler, onun düzen ve istikrara hayran olduğu izlenimini uyandırıyor. Ama David'in festivalleri, aslında kahramanlık, toplumsal çatışma ve geleneğe saldırı temalı devrimci etkinlik ve kutlamalardı. David'in resimleriyle devrimin gerçekliği arasındaki zıtlık, Jakobenlerin en sonunda uyguladıkları siyasete ne kadar hazırlıksız yakalandıklarını gösteriyor.[37] Bunlar, başlangıçta antik Sparta'nın birlik ve arkaik sadeliğini 18. yüzyıl Fransası'na aktarmayı planlamışlardı: David, yeni devrimci ulus için bir dizi yarı-klasik kostüm bile tasarlamıştı.[38] Buna karşılık, savaş ve sınıf çatışmasının ortasına düşmüş, etkili biçimde savaşabilmek için modern bir devlet, ordu ve savunma sanayi inşa etmek istemişlerdi. Kendi klasik cumhuriyetçilik ideallerini modern savaşın talepleriyle uzlaştırmaya çalışarak, sonunda komünizm karışımını oluşturacak unsurların pek çoğunu bir araya getirdiler.

Jakobenlerin projesindeki çelişkiler bile bir süre için avantaj sağladı. Onlar, ordu ve sanayide teknik açıdan etkili yöntemler kullanırken, *sans-culottes*'u harekete geçirmek için klasik erdem ve ahlâkın dilinden konuşabiliyorlardı. Ayrıca, güçlü bir devlet ve ordu inşa etme stratejisi olarak, Jakobenizmin merkezî otorite ve kitlesel katılımı bir araya getirmesinin kendine göre avantajları vardı. Aslında devrimci Fransa'nın uzun süren gerilemenin ardından ordusunu yeniden ayağa kaldırması, Jakobenlerin yönetimi altında gerçekleşmişti. Jakobenler, eşitliğin silahlı modern bir ulus yaratmakta ne kadar etkili olabileceğini göstermiştir.

37 Bkz. Higgonet, *Goodness*, s. 118-120.

38 Hunt, *Politics*, s. 76-77.

Sonuçta Jakobenler birbiriyle çatışan bu güçlerle baş edemedi. *Sans-culottes*'un talepleriyle mülk sahiplerinin çıkarlarını uzlaştıramadığı gibi, erdem (ya da ideolojik saflık) yönetimini eğitimli ve uzman güçle birleştiremedi. Jakobenler, bu güçlükler karşısında sürekli bölündü. En sonunda, Robespierre, çevresinde sadık ve güvenilir olan, acınacak kadar küçük bir grupla yalnız bırakıldı. Onun bulduğu çözümse, Terör'le birlikte "erdem"in telkin edilmesiydi.

Görüleceği gibi, geleceğin komünistleri benzer çelişkilerle baş etmek zorunda kalacaklardı: Genellikle popülist bir eşitlikçiliği, üst sınıflara yönelik öfkeyi ve kentlilerin köylülüğe kızgınlığını tatmin edip kullanmaya çalışırken, aynı zamanda birlik ve istikrar arıyorlardı. Kitleleri harekete geçirmenin en iyi yolunun duyguları okşamaktan geçtiğine inanırken, etkili, modern, teknolojik açıdan gelişmiş ekonomiler inşa etmeye çalışıyorlardı. Bazen de Robespierre gibi, katı disiplin uygulamaya çalışarak ya da propagandayla ve inançsızlara karşı şiddetle bir erdem imparatorluğu dayatarak, bu çelişkileri çözmeye çalışıyorlardı. Ancak komünistler mülkiyet haklarını ortadan kaldırdıkları için vicdan azabı duymuyorlardı: Yoksullara yardımı bir süre için böyle güvence altına alabilmişlerdi. Devrimci hareketin ve Fransız Devrimi'nin kendi tarihinden dersler de çıkarabilmişlerdi. Jakobenlerin arkasında ders alacakları, ne kadar değerli olduğu tartışmalı olan klasik geçmişten başka bir şey yoktu.

Hem sağın hem solun reddettiği Robespierre bir süre sevilmedi. Ancak sosyalist fikirlerin daha revaçta olduğu 1830'larda itibarını geri kazanmaya başladı. Ama onun ve Jakobenlerin ortaya attığı fikirlerin ve baskıların, geleceğin komünizmi üzerinde çok büyük etkisi oldu. Sonraki yarım yüzyılda, Fransız Devrimi'nin örneği ve başarısızlıkları solun gözünde büyüdü. 1793-1794 olayları, devrimci Fransa'nın daha yeni işgal ettiği Rhineland doğumlu genç bir radikalin hayal gücünü özellikle harekete geçirmişti. Karl Marx'a göre Jakobenler ciddi hatalar yapmıştı fakat Jakoben dönemi hâlâ "tüm devrimci çağların deniz feneri", geleceğe giden yolu gösteren bir ışıktı.[39] Diğer pek çok 19. yüzyıl sosyalisti gibi, Marx da devrim teorisini Jakobenler ve onların kanlı tarihinden dersler alarak oluşturacaktı.

39 K. Marx ve F. Engels, *Selected Works* (Moskova, 1962), c. 1, s. 247.

1

BİR ALMAN PROMETHEUS'U

I

Eugène Delacroix, 1831'de, 1830 devrimini anlattığı "28 Temmuz: Halka Yol Gösteren Özgürlük" isimli olağanüstü tablosunu sergiledi. 1789'dan beri Avrupa'daki ilk büyük ayaklanmayı temsil eden resmi, artık devrimin ikonik simgesidir. Aslında genellikle daha ünlü benzeriyle karıştırılmaktadır. Tablo, Napoléon'un tahttan ayrılmasıyla itibarını geri kazanan Bourbon Monarşisi'ni deviren 1830 devrimini, bazı açılardan 1789'un tekrarı gibi gösterdiği için bu, anlaşılabilir bir durum. Başında Frigya şapkası olan, bir elinde *tricolore* [üç renkli bayrak], diğer elinde süngü tutan çıplak göğüslü kadın özgürlük figürü, geç 18. yüzyılın klasik kahramanlarını anımsatan yarı alegorik bir figürdür. Tablo aynı zamanda 1789'da ortaya çıkan, burjuva ve yoksullar arasındaki ittifakı da sergilemek üzere tasarlanmıştı: Özgürlük, devrim şehitlerinin ölü bedenleri üzerine çıkmış silindir şapkalı genç burjuva entelektüelinden, yakası bağrı açık bir işçiye ve bir sokak çocuğuna kadar karmakarışık bir grup devrimciye yol göstermektedir.

Ancak tablo, devrim fikirlerinin David'in zamanından beri ne ölçüde değiştiğini de gösteriyordu. İşçiler ve yoksullar, burjuvalardan daha belirgin çizilmişti ve yoksullara karşı duyulan yaygın korku nedeniyle, muhalif eleştirmenlerin avukat, doktor ve tüccarların "sokak çocukları ve işçiler" yararına tablodan çıkarılmalarından yakınmaları hiç de şaşırtıcı değildi. Dahası, özgürlük figürü tam olarak alegorik değildi, açıkça bir halk kadınıydı; *Journal des Artistes* kadını pis, çirkin ve "bayağı" bulmuştu.[1] Tablo kargaşayı körükleyeceği kor-

1 H. Adhémar, "La Liberté sur les barricades de Delacroix, etudiée d'après des documents inedits", *Gazette des Beaux Arts* 43 (1954), s. 88. Aynı zamanda, bkz. T. Clark, *The Absolute Bour-*

kusuyla 1832'de ortadan kaldırıldı. Yıllarca ortaya çıkmayan tablo, 1848 Devrimleri sırasında tavan arasından indirildi. Delacroix'ya göre, devrimin kalbinde togalara bürünmüş burjuvazi değil, paçavralar içindeki işçiler vardı.

Delacroix'nın tablosu, devrim hayalinin David'in düzenli ve dinsel içerikli tablolarından ne kadar uzaklaştığını çarpıcı biçimde gösteriyor. Delacroix'nın özgürlüğü bambaşka klasik bir özellik taşımakla birlikte, tablo yüksek romantizmiyle övülüyordu. Figürlerin, David'in klasik sadeliğinden çok uzak bir doğallığı ve ilkel bir enerjisi vardır. Ancak Delacroix resmettiği devrimci grubun arasına, École Polytechnique'ten –Robespierre'in "tekno-Jakoben" rakibi Carnot'nun kurduğu bir kurum olan Politeknik Okulu– okul formalı bir öğrenci de koymuştu. Devrimin romantizmi, bilime duyulan saygı gereği, hafifçe de olsa yumuşatılmıştı.

Delacroix aslında 1830 devriminin coşkusuna çok kısa süreliğine kapılmıştı. Siyasal açıdan radikal biri de değildi ve çok geçmeden düş kırıklığına uğramıştı. Gerçekten de birçoğu onun ünlü tablosunda devrimci şiddete karşı son derece çelişkili bir tutum görmüştü: İzleyiciye yakın figürler cesetlerdir; tablonun ismine rağmen, insanlara yol gösteren özgürlük değil, iki elinde tabanca sallayan çocuktur. Karl Marx, aksine, devrimci şiddete karşı olmadığı halde, Delacroix gibi 1789'un deneyimlerini yeni yeni güç kazanan sosyalist siyasete uygulamaya çalışıyordu. 1830'ların sonları ve 1840'larda, Alman asıllı Marx 1789'un mirasını herhangi bir Fransız entelektüel kadar kafasına takmış, hatta devrim tarihini yazmayı bile planlamıştı.[2] Delacroix gibi, Marx da devrimci geleneği güncelleştiriyor, "gizliliğini kaldırıyor" ve işçileri *mise en scène*'de [mizansen] ön plana çıkarıyordu. Jakobenlerin başarısızlığının kesinlikle, klasik kent devletine duydukları aşırı hayranlıktan kaynaklandığı konusunda ısrar ediyordu. Antik Sparta ve Roma nostaljileri, *sans-culottes*'u karşılarına almalarına neden olmuştu. Benimsedikleri *siyasal* eşitlik, herkese tam yurttaşlık hakkı verilmesi, artık yeterli değildi. Modern bir toplumda gerçek eşitlik ve uyum, yalnızca tam *ekonomik* eşitlikle gerçekleşeceğinden, toplumun desteği olmadan şiddet kullanmak zorunda kalmışlardı.[3] Marx, ayrıca kendi devrimci romantizmini bilim ve ekonomik moderniteye verdiği değerle harmanlamak için Delacroix'dan çok daha fazla çaba harcadı. Jakobenlerin ahlâk ve siyasal iradenin toplumu dönüştürme gücünü abartıp ekonomik kuvvetlerin önemini küçümsediklerini öne sürüyordu.

Marx'ın özgünlüğü, Fransız devrimci geleneğini bu yeniden biçimlendirmesinde yatar. Marx, teknolojik ilerlemeye olan inançları ve giderek

---

geois. Artists and Politics in France 1848-1851 (Londra, 1999), s. 18-20; B. Joubert, *Delacroix* (Princeton, 1998).

2 Bkz. Furet, *Marx and the French Revolution*, çev. D. Furet (Chicago, 1988).

3 *A.g.e.*, s. 21.

büyüyen endüstriyel işçi sınıflarıyla, 19. yüzyılın yeni sanayileşen toplumlarına uygun yeni bir sol ideoloji oluşturuyordu. Bu, işçiler ve devlet desteğindeki işverenler arasındaki toplumsal çatışmanın keskinleştiği bir çağa da uygundu. Dahası, Marx sosyalizmin merkezini geç 18. yüzyılın "geri" Fransası'ndan yeni bir vatana, yeni "geri" ülke Almanya'ya taşımaya çalışmıştı.

II

Robespierre'nin 1794'te giyotinde idam edilmesinin ardından, devrimci rejimin tutukladığı binlerce mahkûm Fransız hapishanelerinden salıverildi. Aralarında üç radikal düşünür de vardı: François-Noël Babeuf, Kont Henri de Saint-Simon ve Charles Fourier. Önceki Terör'ün travmasını yaşayan üçü de bundan ders çıkarmaya çalışmıştı. Ancak yolunda gitmeyenin ne olduğu ve radikal geleneğin hayata yeniden nasıl geçirileceği konularındaki düşünceleri çok farklıydı. Babeuf, Robespierre'i Fransa'nın köylüleri ve zanaatçılarına ihanet etmekle suçladı ve ilk komünist hareketlerden birinin lideri oldu. Saint-Simon, aksine, "tekno-Jakobenler"in mirasını devraldı; ona göre en büyük kusur Robespirre'in üretim ve modernitenin ihtiyaçlarına ilgisizliğiydi. Fourier, ne eşitliğe ne de verimliliğe önem veriyordu; ancak yaratıcılık ve hazza öncelik verdiği bir gelecek planlamasıyla ikisinden ayrılıyordu. Böylece her biri, Marx'ın her zaman tutarlı olmasa da muhteşem sentezinde bir araya gelecek olan özel bir sosyalizm çizgisi –eşitlikçi komünizm, "bilimsel" sosyalizm ve daha romantik bir sosyalizm– oluşturdu.

Babeuf'ün "komünizmi" Robespierre'in ölümünden sonra hapishanedeki ikinci döneminde tam eşitlikçi hale geldi. Şimdi özel mülkiyeti, Jakobenlerle birlikte hareket ettiği dönemde olduğundan çok daha fazla suçlayan radikal bir bakış açısı geliştirmişti.[4] Toprak kanununun ve eşitsizliğin daha aşikâr biçimlerinin son bulmasının yeterli olduğunu düşünmüyordu artık; "mutlak eşitliğin" radikal bir biçimi gerçekleştirilmeliydi. Yeni toplumda artık para olmayacaktı; herkes kendi emek ürünlerini "ortak depolar"a gönderecekti. Sonra da kendi emeğinin karşılığında, milli hasıladan eşit bir pay alacaktı. İş bir angarya olmaktan çıkacak, çünkü insanlar yurtseverlik ya da toplum sevgileri nedeniyle çalışmak isteyeceklerdi. Özünde onunki, Jakobenlerin gıda tedariki yönetiminin süper etkili bir versiyonunu hayata geçirerek yürütülecek olan, *sans-culottes*'un çalışkanlık ve katı sosyal adalet ütopyasının eşitlikçi bir versiyonuydu.

4 P. Buonarroti, *Conspiration pour l'égalite dite de Babeuf: suivie du procès auquel elle donna lieu, et des pièces justicatives* (Brüksel, 1828), c. 2, s. 132-138; R. Rose, *Gracchus Babeuf: the First Revolutionary Communist* (Stanford, 1978), s. 213.

Babeuf 1795 Ekimi'nde serbest bırakıldığında devrimci bir rota izlemeye karar verdi. "Eşitlerin Manifestosu"nu yayımlayan "İsyancı Kamu Güvenliği Komitesi"nin örgütlenmesine yardım etti. Babeuf ve yoldaşları, Mayıs 1796'da gerçekleştirilecek isyanı planlarken, komplo yetkililer tarafından fark edildi. Babeuf'le birlikte birkaç kişi tutuklandı, ardından da idam edildi. Ama onların devrimci çizgideki siyasetleri ve püriten eşitlikçilikleri yaşamaya devam etti. İlk komploda yer alan Filippo Buonarroti, Babeuf'ün fikirlerine önceki on yıllardan çok daha açık bir zamanda, 1828'de *Eşitlerin Tarihi*'ni yazdı. Buonarroti, Babeuf'ün geniş kapsamlı fikirlerinin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağladı. Bu fikirler 'komünizm olarak bilinen görüşün çekirdeği oldular: Ortak mülkiyet, eşitlikçilik, yoksullarla bölüşüm ve iktidarı ele geçirmek için militan, devrimci taktiklerin kullanılması.

1840'ların en ünlü komünist figürlerinden biri olan Alman terzi Wilhelm Weitling, bu devrimci eşitlikçi gelenekten gelmiştir. Weitling, kendi kendine –sosyal teorisini büyük ölçüde aldığı– İncil'den olduğu gibi, Aristoteles ve Homeros'tan da alıntılar yapabilecek kadar Latince ve Yunanca öğrenmiş olan, büyük başarıyla kendi kendini yetiştirmiş biriydi. 1835'te Paris'e gelen Weitling, orada Babeuf ve Buonarroti'nin öğretilerini izleyen fakat bu komünizmi Hıristiyan bir vahiy görüşüyle birleştiren cumhuriyetçi gizli dernek Horlananlar Birliği'ne katıldı. Weitling'e göre, kanlı bir devrimin sonucunda ortaya çıkacak ideal toplum, Hıristiyan mal ortaklığına bir dönüş olacaktı. Babeuf gibi onun temel sorunu da eşitlikti (gerçi insanların fazladan çalışmaları durumunda bir miktar lükse sahip olması konusunda taviz vermeye hazırdı). Tekdüzelik sorununu çözmek için gerçekten uğraştı fakat başlıca önerisi yarı-askerî sanayi ordusunda üç yıl boyunca zorunlu hizmetle, işçilere çalışmaktan zevk almalarının öğretilmesiydi. Weitling belki Almanya'daki en etkili sosyalistti. Fikirleri Londra, Brüksel, Paris ve Cenevre'de sürgünde yaşayan Alman işçiler kuşağını etkiledi. Alman radikallerin en büyük gizli örgütlerinden biri olan Haklılar Birliği, 1839'daki resmî manifestosunda Weitling'in fikirlerini benimsedi. Grup üyeleri, aynı yıl Paris'te Jakoben etkilerini üzerinde taşıyan komplocu August Blanqui önderliğinde başlayan ayaklanmada yer aldı.

Ancak Haklılar Birliği üyelerinden bazıları dahil, bütün komünistler, Babeufçülerin ve Weitling'in çileci sosyalizmine hayranlık duymuyorlardı. Birliğin Londra şubesinin liderlerinden Schapper, Weitling'in komünizmini "tıpkı kışladaki askerler gibi... zevksiz ve despotik olmakla", "Weitling'in sisteminde özgürlüğün" olmamasıyla suçladı.[5] Ancak bu komünizm yaklaşı-

5 R. Hunt, *The Political Ideas of Marx and Engels* (2 cilt) (Londra, 1984), c. 1, s. 155-156. Aynı zamanda, bkz. C. Lattek, *Revolutionary Refugees. German Socialism in Britain, 1840-1860* (Londra, 2006), 2. bölüm.

mına özellikle muhalif olanlar, romantik ya da ütopik sosyalistler ve bunların en sıradışı temsilcileri olan Charles Fourier'ydi.

"*Ütopik* sosyalizm" terimi, Marx ve Engels tarafından bir hayli çok olan rakiplerini saf dışı bırakmanın ve onların kendi "*bilimsel* sosyalizm"leriyle karşılaştırdıkları görüşlerini kötülemenin bir yolu olarak kullanıldı. Yine de bu terim erken 19. yüzyıldaki bir sosyalizm çizgisini ifade ediyor.[6] Komünistlerin tersine, ütopyacılar genellikle işçi değildi ve başlangıçta işçi sınıfı hareketleriyle yakın ilişkileri yoktu. Merkezî devleti ele geçirmekle de neredeyse hiç ilgilenmiyorlardı. Buna karşılık, çabaları küçük, deneysel toplumlar yaratmaya yönelikti. Birçoğuna, Babeufçülerin Isparta eşitlikçiliğinden daha cazip gelen bir ideal toplum görüşü sundular. Weitling'in Hıristiyan ahlâkçılığını sürdürmek yerine, Hıristiyanlığın temelini oluşturan baskıcı ilk günah doktrini olarak gördükleri anlayışa kafa tutmayı seçtiler. İnsanlığın doğuştan özgeci ve yardımsever olduğunu, düzgün bir eğitimin bu özelliklerin ağır basmasına izin vereceğini öne sürdüler. Dönemin Hıristiyan, özellikle de Protestan fikirleriyle çok yakından ilintili, yeni endüstriyel kapitalizmin acımasız iş ahlâkı olarak gördükleri şeye özellikle muhaliftiler. Fabrika sistemi ve işbölümü, insanları makinelere, yaşamı da zevksiz bir angaryaya dönüştürmüştü. Toplulukta herkesin yaratıcı olabilmesi ve kendi bireyselliğini geliştirebilmesi için toplum örgütlenmeliydi. Bu nedenle, vizyonları romantik bir ruha sahipti. Ancak romantizmleri askerin özverili kahramanlığı olan Jakobenlerin aksine, onlarınki, sanatçının kendini dışavurumunu ve gerçekleştirmesini göklere çıkarıyordu.

François Marie Charles Fourier, bu haz ve yaratıcılık ütopyasının başta gelen kuramcılarından biriydi. Jakobenizmin deneyiminden ürküp şiddete dayanan devrim ve ekonomik eşitliğin tüm biçimlerini reddediyordu. Buna karşılık, insanın mutsuzluğunun sorumlusunun, insanın doğal haz arzusunu bastıran modern uygarlık olduğu anlayışından yola çıktı. Bunun yerine, toplumsal sorumluluğun ve tutkuların bir arada var olacağı yeni bir topluluk modeli – "falansterler" önerdi.[7] Bu toplulukların her birinde 1.620 kişi olacaktı. İş eğlenceli olacak, her bireyin karakterine göre görev dağılımı yapılacaktı. İnsanın farklılığa da ihtiyacı vardı; işgünü işçilerin farklı bir şeyler yapacakları iki saatlik dilimlere bölünecekti. Fourier, sıkıcı işleri kimin yapacağı sorununu da garip bir biçimde özgün bir öneriyle çözüyordu. Pislik içinde oynamayı sevdikleri görülen, "Küçük Sürüler" adını verdiği ço-

6 Bu terimin kullanılışı ile ütopyacı ve eşitlikçi komünistler arasındaki ayrım için bkz. G. Stedman Jones, "Introduction", K. Marx ve F. Engels, *The Communist Manifesto* (Londra, 2002), s. 66, 69. [*Komünist Manifesto*, çev. Muzaffer Erdost, Sol Yayınları, 9. baskı, 2011]

7 C. Fourier, *The Theory of the Four Movements*, ed. G. Stedman Jones ve I. Patterson (Cambridge, 1996).

cuklar, tuvalet temizliği gibi görevleri yerine getireceklerdi. Ayrıca gelecekte insanoğluna arkadaşlık edip zahmetli işleri yapacak "anti-arslan" ve "anti-balina" gibi yeni bir hayvan türünün evrimleşeceği fikrini de ileri sürdü. Önerilerinden bazıları ciddiye alınmamış olabilir ama 20. yüzyıl şair ve eleştirmeni André Breton'un bu hayalperesti, sürrealizmin bir habercisi olarak görmüş olması şaşırtıcı değil. Ancak çalışmayı insanın kendini gerçekleştirmesiyle bağdaştırma isteği ve modern işbölümünün dayattığı darlıktan kaçınılarak insanlığın bir "bütün" olacağı ümidiyle sosyalizmin romantik yanını temsil eden Fourier'nin, Marx ve Engels üzerinde de hatırı sayılır bir etkisi vardı.

Babeufçü komünizmin daha etkili sosyalist düşmanlarından biri, kendi kendine yalnızca Latince ve Yunanca değil, İbranice de öğrenerek Weitling'in kendi kendisini yetiştirme çabalarını çok geride bırakmış bir matbaacı olan Pierre Joseph Proudhon'dur. 1840'ta "mülkiyet hırsızlıktır" söylemiyle Fransız salonlarında tartışma konusu olan *Mülkiyet Nedir?* adlı eseri yayımladı. Ancak Proudhon özel mülkiyeti kaldırmak istemiyordu; tek istediği onun daha eşit dağıtılmasıydı. Bu nedenle, "vicdana ahlâki işkencesi, dayattığı göstermelik ve aptalca tek biçimliliği" nedeniyle Babeufçü eşit toplum görüşüne karşı çıktı.[8] Proudhon'a göre sosyalizm insanlara kendi hayatlarını kontrol etme fırsatı vermeliydi. İşçilerin artık kendi makinelerinin köleleri olmayacağı fakat işyerlerini yönetebilecekleri bir çeşit endüstriyel demokrasi hayal etmişti. İdeali oldukça merkezsizleşmiş bir toplum, işçilerin yönettiği işyerleri ve toplulukların federasyonuydu. Haliyle, anarşist hareketin başlıca kuramcılarından biri olarak görülmeye başlandı.

Komünist geleneğe çok daha yakın olanı, hayali "Icaria" ütopyasında ortak mülkiyetin örgütlenip, ekonomi üzerinde tam kontrol sahibi seçilmiş bir hükümet tarafından yönetileceğini hayal eden Étienne Cabet'nin sosyalizmiydi. Fransız işçileri arasında çok sayıda olan yandaşları, daha sonra ilk kez komünist olarak adlandırılacaklar arasındaydı. Ancak romantik ütopik sosyalistlerin en tipik olanı, fikirleri hem radikaller hem de egemen çevrelerden gelen kişiler arasında ciddiye alınan, sosyalist topluluklarla ilgili planları uygulamaya konulan İngiliz ütopik düşünür Robert Owen'dı. Bir işadamının oğluydu; kendisi başarılı bir girişimci oldu ve New Lanark'taki Clyde'da birkaç iplik fabrikası satın aldı. Çalışanları güvenilmez bulduğundan, daha iyi koşullar sağlayarak ve çocuklarına eğitim olanağı sunarak onları motive etmekle işe başladı. Fakat iş ve eğlence bir araya nasıl getirilebilirdi? Owen'ın çözümünün Fourier'nin çözümleriyle pek çok ortak noktası vardı: On beş-yirmi yaş arasındakiler çalışacak, çocukların da yardımıyla topluluğun ihti-

8 P.-J. Proudhon, *What is Property?*, ed. D. Kelley ve B. Smith (Cambridge, 1994), s. 196. [*Mülkiyet Nedir?*, çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Yayınları, 5. baskı, 2016]

yacı olan her şey üretilebilecekti. Yirmi-yirmi beş yaş arasındakiler yapılan işi denetleyecek ve yirmi beş-otuz yaş arasındakiler depolama ve dağıtım işini organize edecekti. Ancak bu iş günde yalnızca iki saatlerini alacaktı; geriye kalan zaman "eğlence ve zevk alınan şeyler"in yapılmasına ayrılabilecekti.[9] Ütopik sosyalistler, komünizm hedeflerini sonradan salt eşitlik olmaktan çıkarıp insan mutluluğunun gerçekleştirilmesini de içine alacak şekilde büyüttüler. Ayrıca insanın işteki yaratıcılığına değer vererek romantik ruhu, askerî kahramanlık ve yurtseverlikten, yeni sanayi çağına aktardılar. Fakat kendilerine özgü zayıf yanları vardı: Planları genelde tuhaf ve saçma görünüyordu; işçilerle ilişkileri komünistlerinkinden çok daha hassastı ve hayal dünyasında yaşayan insanlar olarak görünüyorlardı. İdeal toplumu hayata geçirebilecek bir strateji önerileri de yok sayılırdı. Yalnızca insanlığın, kesinlikle çok arzulansa da başarılması zor ahlâki dönüşümünü tavsiye ediyorlardı. 1830'lar ve 1840'ların işçi eylemleri göz önüne alındığında, en azından Babeufçü komünistler proleter devrimci bir ayaklanmaya dayalı, akla yatkın görünen bir siyasal programa sahipti.

Ancak hem Babeufçü hem de ütopik geleneklerin ortak bir zayıf noktası vardı: Komünizm ya da sosyalizmin ekonomik güvenlik ve verimlilik sorununu nasıl çözebileceğini ikna edici bir biçimde ortaya koydukları pek az görülüyordu. Sağlam iktisat teorileriyle piyasayı ele geçirmiş gibi görünenler, Adam Smith ve daha sonra Herbert Spencer'ın aralarında olduğu piyasayı savunan liberal düşünürlerdi. Fakat bunu gerçekten eleştiren bir sosyalizm türü de vardı – Henri de Saint-Simon'un "bilimsel sosyalizmi".

1760'da doğan Kont Claude Henri de Saint-Simon, eski bir dük ailesinden gelen bir aristokrat olmakla birlikte, önceleri Fransız Devrimi'ni memnuniyetle karşılamıştı. Robespierre ile ters düşüp tutuklandı fakat maruz kaldığı zulme tepkisi Fourier ve Babeuf'ünkinden çok farklıydı: Fransa'yı kurtarmak için bilime bel bağladı. Saint-Simon Plan'ın habercisiydi. Toplumun hedefi üretimdi, çünkü "faydalı şeylerin üretimi, siyasal toplumların önlerine koyabileceği tek akılcı ve pozitif amaç"tı.[10] Bu nedenle, bilim insanları, sanayiciler ya da ikisi birlikte iktidarda olmalıydı. Jakoben deneyiminin en ince ayrıntısına kadar gösterdiği gibi, cahil kitlelerin yönetimi olan demokrasi yalnızca tehlikeli ve zararlıydı. Aslında rasyonel karar alma adına ideal olarak siyasetten tamamen vazgeçilebilirdi.

Marx ve Engels, Saint-Simon'u yeterince "bilimsel" olmadığı gerekçesiyle "ütopik sosyalist" olmakla suçladılar fakat bu yafta yanlıştır. Saint-Si-

9 R. Owen, *Selected Works*, cilt 3, *The Book of the New Moral World*, ed. G. Claeys (Londra, 1993), s. 292.

10 Keith Taylor (ed.), Henri Saint-Simon (1760-1825): *Selected Writings on Science, Industry and Social Organization* (Londra, 1975), s. 166-168.

mon, Aydınlanma düşüncesinin anti-romantik çizgisinin varisiydi. Fikirlerinin, eşitlik ve ekonomik zenginliği uzlaştırmaya çalışan sonraki sosyalistlere son derece cazip geldiği ortaya çıkmıştır. Saint-Simon'un fikirleri, Babeüfçü komünizm ve (az da olsa) romantik "ütopyacı" sosyalizminkilerle birlikte, Marx ve Engels'in yarattığı sistemin ayırt edici özelliği olacaktı. Nasıl ki 1990'ların solu, sosyal adalet görüşleri ve küresel piyasanın "rasyonalitesi" arasında bir "üçüncü yol" aramışsa, Marx ve Engels de komünizm gibi çok daha radikal bir toplum modelinin ekonomik refahla nasıl bir araya getirilebileceğini göstermeye çalışmıştı.

III

Karl Marx 1818'de Rhineland bölgesindeki Trier şehrinde doğdu. Devrimden sonra Fransız işgali sırasında, Trier'in nispeten liberal Napoléon yasalarıyla yönetiliyor oluşu, Marx'ın saygın bir avukat ve hahamın oğlu olan babası Heinrich'e fayda sağlamıştı. Ancak şehrin daha hiyerarşik ve muhafazakâr Prusya devletinin eline geçmesi, Heinrich için felaketti. Prusya yasalarına göre, Yahudiler özel izinleri olmadıkça, hiçbir düzeyde devlet memuru olamıyorlardı. Protestan mezhebine geçmek zorunda kalan Heinrich, oğlu Karl doğmadan bir yıl önce, 1817'de vaftiz edilmişti.

Marx, bu yüzden kanun önünde tüm yurttaşların eşitliği ilkesinin hâkim olduğu modern ve devrimci Fransa ile otokrasi, hiyerarşi ve aristokratik imtiyaz üzerine kurulu *ancien régime* Prusyası arasındaki tarihsel ve siyasal fay hattının geçtiği bir bölgede büyümüştü. *Ancien régime*'in karanlığına yeniden düşmeden önce, kısa süreliğine de olsa Aydınlanma tarafından ışığa gark edilen bir aileye sahip olan Marx'ın, tarihsel güçlerin "geri" bir ülkeye "ilerici" bir siyaset getirmek için nasıl hızlandırılabileceğiyle ilgilenmesi şaşırtıcı değildir. 1770'ler ve 1780'lerin Fransız devrimci kuşağı gibi, Marx da kendi ülkesinin geriliğini dert ediyordu. Alman orta sınıfının güçsüz ve aristokrasiye kul köle olmasından şikâyet ediyordu; Fransız orta sınıfının tersine eski düzene meydan okuması beklenemezdi.

19. yüzyılın başlarında, Rhineland'dan, yalnızca Fransız liberalizmi ve Alman muhafazakârlığı arasındaki siyasal fay hattı değil, Fransız Aydınlanması ile Alman romantizmi arasındaki düşünsel fay hattı da geçiyordu. Marx'ın kızı Eleanor'a göre, Marx'ın babası akıl ve Aydınlanma'nın insanı, "Voltaire ve Rousseau'yu ezbere bilen gerçek bir 18. yüzyıl Fransızıydı."[11] Yine de Marx müstakbel karısı Jenny'nin babası, karşı saflardaki akıl hocası Baron von Westphalen'in de etkisi altında kalmış, romantik dünya görüşüyle onun sayesinde tanışmıştı. Eleanor'un yazdığı gibi, Baron "Karl Marx'a romantik ekol

11 *Reminiscences of Marx and Engels* (Moskova), s. 130.

hevesini aşılamış, kendi babasıyla birlikte Voltaire ve Racine okurken, Baron ona Homeros ve Shakespeare okumuştu – bunlar Marx'ın yaşamı boyunca sevdiği yazarlar olarak kaldı".[12]

Akla, düzene ve bilime duyduğu Aydınlanmacı bağlılık ile tekdüzeliğe ve kahramanlık tutkusuna karşı hissettiği romantik küçümseme arasındaki gerilim, Marx'ın kendi düşüncelerinde de ayrışmaya neden oluyordu. Onun kişiliğinin, göz alıcı ve olağanüstü romantik deha ile ortak noktası, maddeci ve sosyal Voltaireci bilim adamıyla olduğundan kesinlikle daha fazlaydı. Üniversitedeyken babasından aldığı bir mektup uygar, aydınlanmacı baba ile romantik oğul arasındaki gerilimi ifade ediyor:

> Tanrı yardımcımız olsun! Başıboşluk, bunaltıcı bir şekilde bütün bilimlerle amatörce uğraşmak... Baş edilmez kabalık, dağınık saçlarla âlim cübbesi içinde gezinmek... Bütün sosyal ilişkileri koparmak, gelenekleri hiçe saymak... dünyayla ilişkin belki de o Jy'nin [Jenny] her yere dağılmış aşk mektupları ya da babanın iyi niyetli, gözü yaşlı tavsiyeleri arasında yattığın sefil odanla sınırlı.[13]

1830'ların ortalarında Bonn'da öğrenciyken, Marx, bazıları ünlü romantik kuramcı August von Schlegel tarafından verilen sanat felsefesi derslerine katıldı. Romantizm üzerine bir kitap yayımlamayı da planladı ve romantik temalarla yüklü şiirler kaleme aldı. Yine de dünya görüşü, erdeme gitgide daha çok değer veren büyük Rousseau'nun ilk romantizminden uzaktı. Marx'ınki, isyankâr sanatçı olarak tasvir edilmiş kahramanların olduğu yüksek bir romantizmdi. "İnsan Yaşamı" adlı şiirinde, gündelik hayatın çıkarcılığının ya da daha sık kullandığı şekilde "filistinizm"inin budalalığını ifade etmişti: "Yaşam ölümdür/Sonsuz bir ölüm;/Keder hükmeder/İnsanın arayışına./../Aç gözlü arayış/Ve sefil amaç/İşte onun yaşamı,/Rüzgârların Oyunu."[14] Ancak Marx geleneksel yaşama yenik düşmemeye de kararlıydı. O isyan edecekti. Bunu "Duygular" adlı şiirinde şöyle ifade etmişti:

> *İstemem sessizliği*
> *Rahatı sevmez ruhum*
> *Oluruna bırakmadan,*
> *Didinmek benim yolum*[15-16]

---

12 David McLellan, *Karl Marx: a Biography* (Londra, 1995), s. 12.

13 Akt. S. Barer, *The Doctors of Revolution* (Londra, 2000), s. 548-549.

14 L.P. Wessel, *Prometheus Bound. The Mythic Structure of Karl Marx's Scientific Thinking* (Baton Rouge, 1984), s. 118.

15 Akt. *a.g.e.*, s. 119.

16 "Duygular" (Feelings) başlıklı şiir, Sol Yayınları tarafından *Jenny'ye Adanmış Şiir Albümlerinden* adlı kitapta, Barış Pirhasan çevirisiyle yayımlanmıştır – ç.n.

Görüldüğü gibi kendisini tiran Zeus'a karşı mücadele eden mitolojinin büyük isyancısı Prometheus ile özdeşleştirmişti.

Marx'ın düşünceleri yetişkin olduğunda da önemli ölçüde değişmedi. Güçlü, mücadeleci ve duyarlı biri olan Marx'a göre mutluluk "mücadele", mutsuzluk ise "teslimiyet"ti. Temel özelliğini "kendini bir amaca adama" olarak tanımlıyordu ve bu özelliği ona çağdaşları karşısında kesinlikle bir avantaj sağlıyordu. Dönemin çoğu sosyalist düşünüründen daha az özgün olsa da, düşünceleri sentezleyip uyumlu bir bütün haline getirme konusunda kesinlikle daha dinamik ve dikkatliydi. Bu özenli çalışmayı düzenin güçlerinin değil, başkaldırının hizmetine sundu.

Marx'ın insanlığa aydınlanma getirmek için otoriteye meydan okuyan asi imajı göz önüne alınırsa, radikal görüşlere ilgi duyması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu radikalizm ilk olarak "Genç Hegelciler" adlı düşünürler grubuna üyeyken katıldığı felsefi tartışmalarda ortaya çıktı. Alman felsefeci George Hegel, tarihi, insanlığın tininin giderek özgürleştiği ilerlemenin ortaya çıkış öyküsü olarak gören bir dünya tarihi kuramı geliştirmişti. Süreç "diyalektik"ti, yani bir ilke ("tez") ve onun karşıtı ("antitez") arasındaki çatışmada her ikisinin de olumlu yönlerini içeren "sentez"le sonuçlandığı, rakip fikirler ve toplumsal sistemler arasındaki mücadelelerle ilerliyordu. Hıristiyanlık, Reformasyon, Fransız Devrimi ve modern meşruti monarşi hep sentezlerdi, insanlığın ideal topluma yolculuğunun aşamalarıydı. Hegel'in ölümünden sonra, Hegelciler ideal toplumu neyin oluşturduğu üzerinde görüş ayrılığına düştü. Egemen çevreler, ideal toplum olarak zamanın Prusya monarşisini görürlerken, mevcut düzenin "tarihin sonu"nu temsil ettiğini ileri sürüyorlardı. Ancak Genç Hegelciler monarşiyi gericilikle suçluyor, özel mülkiyeti gereğinden fazla güçlendirdiğini ileri sürdükleri ekonomik liberalizmi yermelerine karşın, basın ve din özgürlüklerini sağlayan parlamenter sistemi ideal olarak görüyorlardı.

Marx, 1842'de, Köln merkezli liberal *Rhenische Zeitung* gazetesinin editörü olduktan sonra, bu davaları enerjik bir biçimde destekledi. Toplumsal sorunlara özel ilgi gösteriyor, köylülerin (ormanlık alanlar üzerindeki) eski komünal haklarının, liberal özel mülkiyeti savunan görüşlere dayanılarak gasp edilip bireysel mülk edinilmesini, köylüler adına protesto ediyordu. 1843'te *Rhenische Zeitung* yetkililer tarafından kapatılınca, bu yenilgi Marx'ı daha radikal bir konum benimsemeye teşvik etti. Özgür basının reformun itici gücü olacağı ümitleri artık kırılmıştı. Buna karşılık, siyasal değişimin yeterli olmadığını, temel bir toplumsal ve ekonomik dönüşümün gerekli olduğunu öne sürüyordu. Dahası, monarşinin basın özgürlüğüne saldırısı karşısında korkak bir tavır sergileyen Alman orta sınıflarına inancını da kaybetmişti. 1789'da Fransız Devrimi'ne önderlik eden, 1830 devriminde libe-

ral özgürlükleri savunan Fransız burjuvazisinin tersine, umutsuzca, Alman burjuvazisinin geri olduğunu söylüyordu.

Marx, birkaç radikal arkadaşıyla birlikte baskıcı Almanya'dan göç edip daha özgür Paris havasını solumaya karar verdi. 1843-1844 yıllarında, gelecekteki fikirlerinin özünü burada geliştirdi. Marx, Fransız sosyalizmine her zaman ilgi duymuş, bu dönemde Fransız sosyalist yazarların etkisi altında giderek daha çok kalırken yazılarında onların meşruti demokrasiye karşı düşmanlıkları daha fazla öne çıkmaya başlamıştı. Marx, Friedrich Engels ile yaşam boyu süren işbirliği sayesinde İngiliz entelektüel akımları hakkında da bilgi sahibi oldu. Westphalia Barmen'de zengin, Kalvinist bir tekstil fabrikatörünün oğlu olan Engels, Marx gibi gençliğinde amatörce romantik şiirler yazmakla ilgilenmiş bir radikal ve Genç Hegelciler üyesiydi. Ancak ikisi arasında önemli farklılıklar da vardı. En belirgini mizaçları arasındaki zıtlıktı. Marx'tan daha sosyal ve daha az mücadeleci olan Engels, geleneksel burjuva toplumuna oldukça iyi uyum sağlamıştı. Eskrim yapıyor, at biniyor, müzikten, kadınlarla arkadaşlık etmekten ve iyi şaraplar içmekten zevk alıyordu. Yine de dağınık Marx'ın aksine, düzenli ve sistemli olması Marx için şanstı, çünkü Engels sıkça sıkıntıya düşen arkadaşına maddi destek sağlıyordu. Ancak en önemlisi, Engels'in Marx'ın düşüncesine bir İngiliz perspektifi getirmesiydi. Aile şirketinin Manchester şubesinde çalışması için babası Engels'i İngiltere'ye göndermişti. Engels burada, modern ekonominin bu sınır şehrinde, kapitalizmin yapısı ve mekanizmalarıyla, ona yönelik sosyalist eleştirilerin farkına varmıştı. Owencı harekete yakın olmuş, daha sonra "ütopyacı" olmakla eleştirdiği bu hareketin hedeflerine büyük sempatisini sürdürmüştü. Bu yüzden, Marx'ın düşüncesinin geliştiği bu kritik dönemde Engels bir yandan Marx'a modern kapitalizmin işleyişi üzerinde daha ayrıntılı, pratik bilgiler aktarırken, "ütopik" sosyalizme olan ilgisini de korudu.[17]

Sonraki birkaç yıl içinde, bu verimli ortaklık temelinde, *Paris Elyazmaları* ve başka birkaç çalışmayla Marksizmin temelleri atıldı. Sonraki gelişmelere bakarak Marx'ın başlıca ilgisinin özgürlük olması garip görünebilir. Fakat bu Rousseaucu anlamda bir "özgürlük" – diğer insanlara ve maddiyata bağımlılığın son bulmasıydı.[18] Marx, modern toplumlarda insanın özerkliğini, kendisini ifade etme yetisini ve yaratıcı yeteneklerini geliştirme fırsatını kaybettiğini öne sürüyordu. Marx'ın Hegelci felsefe dilinde insan, kendisi dışında "yabancılaşmış" güçler tarafından kontrol ediliyordu. Otokrasiler, bireyi özgürlükten mahrum bırakıyor ama liberal demokrasi de çözüm sunmuyordu.

17 İkisi arasındaki bu karşıtlık için özellikle bkz. Stedman Jones, "Introduction", Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, s. 50-71. Ayrıca bkz. McLellan, *Karl Marx*, s. 112 vd.

18 Marx'ın bu fikre yönelik kavrayışı için bkz. A. Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom* (Stanford, 1995), s. 41.

Çünkü insanlara yalnızca, sonradan üzerinde çok az etkili olacakları hükümetleri seçmeleri için periyodik olarak oy kullanma hakkı veriyordu. Ancak bütün yurttaşlar antik Atina'daki gibi sürekli olarak devlet yönetimine katıldığında, bu siyasal "yabancılaşma" son bulacaktı. Aynısı ekonomik alan için de geçerliydi. İnsan, başkalarıyla işbirliği yaparak emek aracılığıyla tam potansiyelini gerçekleştirirken etrafındaki dünyayı da değiştiren doğal olarak yaratıcı bir varlıktır. Fakat modern, kapitalist toplumlarda insanlar "yabancı" güçlerin, paranın, piyasanın ve kendi ürettikleri maddi şeylerin kölesi olmuşlardı.[19] Yaratıcılıklarını dışavurmak için değil, sırf yiyip içmek ve maddi şeylere sahip olmak için çalışıyorlardı. Sıklıkla başka insanlar için çalışıyorlardı; modern işbölümüne göre belirli, kısıtlı görevleri yerine getirmeye zorlanan bir makinenin dişlileriydiler. Dahası, giderek diğer insanlara "yabancılaşıyor", doğru insan ilişkileri geliştiremiyorlardı.

Marx'a göre bu kötü gidişatın çözümü, piyasa ve özel mülkiyetin kaldırılması, yani "komünizm"in kurulmasıydı. Herkes devleti doğrudan yönetecek, parlamentoya temsilci seçmek yerine yönetime katılacaktı. Demek ki bu, yurttaşlar arasında her zaman çıkar çatışmaları olacağı varsayımına dayanan modern liberal demokrasi değildi. Marx'ın komünizm görüşü, sınıfsal ayrılıkların üstesinden gelinir gelinmez, tam uzlaşmaya ulaşılabileceğini varsayıyordu. Azınlığı çoğunluğa karşı koruyan liberal hak ve özgürlükler tamamen gereksiz olacaktı. Liberalizmin bu eleştirisi, komünist rejimlerin ideolojilerinin merkezi haline gelecekti.

Komünizmde ekonomik yaşam da değişecekti: İnsanlar para için çalışmayacak, pazar ortadan kaldırılacak, çalışma yaratıcı bir etkinlik halini alacak ve insanlar yaptıkları işler aracılığıyla kendilerini ifade edeceklerdi. Marx'ın söylediği gibi, "ürünlerimizin her biri kendi özümüzü yansıtan pek çok aynaya benzeyecek... Çalışmam hayatımın özgür ifadesi, bu nedenle hayatımın özgür zevki olacak."[20] Ekonomik sıkıntı da yaşanmayacaktı, çünkü insanlar ezilip sömürülmek yerine zevk için çalışırlarsa çok daha enerjik ve hevesli olacaklardı. İşbölümü sona erecek, insanlar "bütün" olacaktı. Son derece ütopik bir komünist toplum görüşüne göre, herkes "avcı, balıkçı, çoban ya da eleştirmen olmadan, sabah avlanacak, öğleden sonra balığa çıkacak, akşam hayvan besiciliği yapacak, yemekten sonra eleştiride bulunacak; bugün bir şey, ertesi gün başka bir şey" yapabilecekti.[21]

O yüzden, bu ilk siyasal yazılarında, Marx'ın "komünizmi" Babeufçü eşitliğe, "kendisini iktidara yerleştirmeye yönelik genel kıskançlık"tan başka bir

19 Bu fikirlere yönelik bir tartışma için bkz. B. Yack, *The Longing for Total Revolution. Philosophic Sources of Social Discontent from Rousseau to Marx and Nietzche* (Berkeley, 1992), s. 256 vd.

20 K. Marx, "On James Mill", K. Marx, *The Early Texts*, ed. D. McLellan (Oxford, 1971), s. 202.

21 K. Marx ve F. Engels, Collected Works [MECW] (New York, 1975-), s. 47.

şey olmayan "kaba komünizm"e pek benzemiyordu.[22] Fourier'nin modern kültürün filistinizm ve materyalizmini başlıca kötülük olarak tanımlayan romantik, temelde sanatsal bir hayat anlayışına dayalı görüşüne çok daha yakındı. Marx'ın Paris'te birlikte bolca zaman geçirdiği romantik Alman şairi Heinrich Heine'nin burada etkisi olmuş olabilir. Heine, toplumdaki konumu her ne olursa olsun herkesin kendini gerçekleştirebileceği "duyumcu" bir gelecek toplum görüşünü şiddetle savunuyordu. Düşmanları, "güzelim mermer heykelleri hiç acımadan yıkacak" olan sosyalist Püritenlerdi.[23]

Ancak Marx'ın komünizmi, bir dereceye kadar pre-kapitalist toplum görüşü ve Rousseaucu antik "bütünlük" tutkusu üzerine de kuruluydu.[24] Marx, ilkel halklarda aile dışında pek işbölümü olmadığını; insanların işverenler ya da pazardan çok kendileri ya da akrabaları için üretim yaptıklarını açıklamıştı. Bu yüzden, "yabancılaşmamış" fakat insanların daha büyük bir pazar için üretim yaptıkları kapitalizmde yaşayanların aksine, ekonomik yaşamları üzerinde tam kontrole sahip olmuşlardı. Ayrıca küçük topluluklarda kendi siyasal yaşamları üzerinde de güç sahibi olan insanlar, kendi işlerini kendileri görmüşlerdi.

Ancak Marx kendi komünizminin önemli ölçüde "geri" olmasını istemiyor; bazı açılardan pre-kapitalist toplumla benzerlik taşımasına karşın, ekonomik gelişmenin daha ileri bir düzeyinde işleyeceğini düşünüyordu. Çoğu komünist ve ütopik sosyalistin tersine, kapitalizmin ve pazarların yok edilmesi değil, geliştirilmesi gereken faydaları olduğunu kabul ediyordu. Kapitalizmin dünyayı bütünleştirip "gerici" kurumları, eski, ilkel yaşam tarzlarını ortadan kaldırışını övgüyle karşılıyordu. Burada Marx'ın kendi gençliğinde hayranlık duyduğu, Engels'in sonraki sosyalistlerin fikirlerinin neredeyse tamamında teorilerinin embriyo halinde bulunduğunu yazdığı yazar Saint-Simon'du. Marx, bu nedenle Proudhon ya da Owen'ın merkezsizleşmiş ütopyacılığına pek sempati duymamıştı. Aslında *Komünist Manifesto* yer yer kapitalizm ve küreselleşmeye, hatta kapitalizm ve küreselleşmenin burjuva atalarına bir methiye olarak bile algılanabilir. *Manifesto*'nun burjuvazisi, birçok açıdan takdir edilmesi gereken bir devrimci sınıftı. "Mısır piramitlerini, Roma su kemerlerini ve gotik katedralleri kat kat aşan şaheserler yapmıştı". "Kırı kent egemenliği altına sokarak, nüfusun önemli bir bölümünü kırsal yaşamın bönlüğünden" koparmıştı; "daha önceki bütün kuşakların toplamından daha büyük, muazzam üretim güçleri oluşturarak", üretimi dev fabrikalarda merkezileştirerek, bölünmüş topluluklardan ulus-

22 K. Marx, "Economic and Philosophical Manuscripts of 1844", Marx, *The Early Texts*, s. 146-147 içinde. [*1844 El Yazmaları*, çev. Murat Belge, Birikim Yayınları, 10. baskı 2016]

23 Akt. Barer, *Doctors*, s. 351.

24 Bu analiz için bkz. Walicki, *Marxism*, s. 82-83.

devletler oluşturuyor ve hatta "ulusal kapalılık" yerine "ulusların evrensel birbirine bağımlılığını" koyuyordu. Bu proletarya için avantajlı bir durumdu çünkü burjuvazinin tersine proletaryanın vatanı yoktu.[25] Bu nedenle, Marx'ın komünizmi hiç kuşkusuz modern bir toplumdu; kapitalizmin ardından gelecek ama onun üzerinde inşa edilecekti. Bunun feodal aristokrasinin egemenliği altında, güçlü bir sanayi alt yapısı ve büyük, modern bir proletaryası olmayan geri bir ülkede ortaya çıkamayacağında ısrarcıydı. Feodal aristokrasiye karşı Fransız Devrimi benzeri bir "burjuva devrimi", bu nedenle gelecek proletarya devriminin esas ön koşuluydu. Toplumsal gelişme, feodalizmden kapitalizme, sosyalizme ve sonra komünizme doğru bir dizi aşamadan geçiyordu.

Marx ve Engels burjuvaziyi ulus-devletler ve küresel bir ekonomik sistem yarattığı için övmekle birlikte, kendi yarattığı dinamik dünyayı kontrol edemeyeceğini de savunuyorlardı. Aslında burjuvazi farkında olmadan kendi yıkımına neden olacak araçları geliştiriyordu: Marx, burjuvaziyi, çok sevdiği romantik şiir diliyle "ölüler diyarından büyüyle serbest bıraktığı güçleri artık kontrol edemeyen büyücülere" benzetmişti.[26] Sanayileşme, küçük ölçekli zanaatkâr üretimini tahrip ediyor, sonunda burjuvaziyi yıkacak olan büyük bir sınai işçi sınıfını yaratıyordu. Burjuvazinin can düşmanı yeni sanayi proletaryası biçiminde ortaya çıkacaktı. Marx, büyük fabrikalarda birlikte çalışarak nasıl işbirliği yapılacağını öğrenen proleterlerin, zanaatkârlardan çok daha kolektivist ve daha örgütlü olacağında ısrarcıydı. Ayrıca giderek daha da mutsuzlaşacaklardı, çünkü kapitalizmin mantığı kaçınılmaz olarak daha fazla sömürülmelerine yol açacaktı. Kapitalistler arasındaki rekabet, kârlarını kaçınılmaz olarak azaltıp onları, işçileri çok daha zalimce sömürmek zorunda bırakacak, emekten tasarruf edecek yeni makinelere giderek daha fazla yatırım yapmaya itecekti. Bir yandan da kapitalistleri pazarın emebileceğinin çok üzerinde üretim yapmaya zorlaması, periyodik ekonomik krizlere neden olacak, birçok küçük kapitalisti piyasadan silecek ve mülkiyeti hep daha az elde yoğunlaştıracaktı. Kapitalizmin istikrarsızlığı ve irrasyonelliği, bu yüzden komünizme zemin hazırlayacaktı: Giderek devrimcileşen bir kuvvet olacak işçiler, şimdi merkezî planlamayla rasyonel yönetime ideal bir biçimde uygun düşen makineleşmiş üretimin kontrolünü eline geçirmeye hazır olacaklardı. Toplumsal ve ekonomik sistem, beklemekte olan işçilerin kucağına olgun bir meyve gibi kolayca düşecekti. *Manifesto*'nun ilan ettiği gibi, "Proletarya kendi siyasal üstünlüğünü tüm sermayeyi yavaş yavaş burjuvazinin elinden almak, tüm üretim araçlarını devlet, yani egemen sınıf olarak örgütlenmiş proletarya elinde toplamak için kullanacaktır". Dev-

25 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, s. 222-223.

26 *A.g.e.*, s. 225.

let ekonomiyi "ortak bir plana uygun olarak" geliştirecek, tüm işçiler "sanayi orduları"nda seferber edilecektir.[27]

O halde bu toplum imajı merkezileşme ve planlama, hatta askerî disiplin imajıydı. Öyleyse çalışmanın eğlenceli yaratıcılık olacağı görüşüyle nasıl birleştirilebilirdi? Sosyalizmin her iki biçimi, devrimci ayaklanma ve şiddetle nasıl uzlaştırılacaktı? Marx ve Engels, bu gerilimleri ortadan kaldırma mücadelesi vermekle birlikte, tüm çabalarına karşın Marksizmin yapısına, Rousseau ya da Fourier gibi insanların ütopyacı romantizmi, Babeufçü devrim ve Saint-Simon teknokrasisi gibi ilk üç büyük kurucu unsuru yansıtan temel bir kusurun sızmasına mani olamadılar. Bu nedenle, Marx ve Engels'in 1840'lardaki çalışmalarında oldukça farklı üç görüş bulunabilir: İnsanların yukarıdan dayatılan otoriteye gereksinim duymadan, aşkla çalışarak kendi kendilerini yönetmelerine dayalı "romantik"; kahraman işçi sınıfının burjuvaziyle savaşıp yeni bir devrimci devlet kurmak için barikatlarda birleştiği devrimci ve eşitlikçi olan "radikal" ve ekonominin, en azından ilk aşamalarda, bir tür bürokrasinin yürüteceği merkezî bir planla yönetileceği "modernist" bir görüş. Bu farklı görüşler, Marx ve Engels'in bir başka soruya verecekleri yanıtı da etkilemişti: Komünizm nasıl başarılacaktı? Daha radikal bir Marx'a göre proletarya komünist topluma hazırdı. Nasıl tepeden yönlendirilmeden azimle çalışacağına güvenilebilirse, kahramanlık ve özverisi de çok yakın bir gelecekte komünist devrimi yönetmesine yol açacaktı. Ama modernist Marx'a göre, devrim ancak ekonomik koşullar olgunlaştığında, sanayi çok geliştiğinde ve kapitalizm genelde açıklaması zor bir krizin eşiğindeyken gelecekti. Komünizmin doğuşu için açıkça işçi sınıfının kahramanlığına iman edip kapitalizmin bir an önce son bulmasını talep edenler, ekonomik gerçekleri görmezden geliyor ve ütopyacı düşüncenin ölümcül günahını işliyorlardı.[28]

Ne var ki, 1848'den sonra bu üç unsur eşit ağırlığa sahip değildi. Komünizmin büyük hayali olarak kalmasına rağmen, ütopyacı romantizmin önemi azalmıştı. Marksizm, giderek hem devrim hem de bilim felsefesi halini almış, bu ikisi arasındaki gerilim Marksizm içinde tarihi boyunca sürecek bir kırılma yaratmıştı. Marx ve Engels, bunu engellemek için kahramanca mücadele etmişti; ama paradoksal bir biçimde bu eksikliğin avantajlı yanları da yok değildi. Bu, bir yandan onların tutarlılık düşkünlüğüne ters düşerken, belirli durumlar karşısında radikalizm ya da modernizme yönelmelerine izin veren

27 *A.g.e.*, s. 243-244.

28 Bu Marksizmler arasındaki gerilimin daha ayrıntılı tartışması için bkz. D. Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia* (Oxford, 2007), s. 21-34. Marx'ın düşüncesindeki çelişkileri yorumlayan diğer birçok kişi farklılıklara işaret ediyor. Bkz. A. Gouldner, *The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory* (Londra, 1980), s. 32; S. Hanson, *Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions* (Chapel Hill, 1997), s. 37-55.

bir esneklik de sağlıyordu. Bu dengeleyici etkinin, Marksizmin 19. yüzyıl Batı Avrupası'nın yaşadığı şiddetli altüst oluşlar ve kaderini çizen ani siyasal değişimler sırasında ayakta kalması için hayati öneme sahip olduğu görülmüştür.

IV

Norbert Truquin, yoksul, sık sık işsiz kalan bir işçiydi. 1848'de iş aramak üzere Paris'e gitmiş, günlüğü iki franka zımpara taşlama işi bulmuştu. Sosyalist fikirlerden oldukça iyi haberdar olmasına karşın, bunlar hakkında kararsızdı. Otobiyografisinde, kendisini "anti-komünist" olarak gördüğünü yazmış, nedenini de şöyle açıklamıştı: "Bana öyle geliyor ki, bireysel irade tamamen ortadan kaldırılmadan, topluluğun sıkı bir disipline ihtiyacı var." Bu onun "dünyayı dolaşma arzusuna" engel olacaktı. Ancak komünizmin avantajlarını da görmüştü: "Eğer malda ortaklık olsaydı, her gün işe gitmek için üç fersah seyahat etmek... sadece çorba içmek zorunda kalmazdık. Çocuklar bu kadar küçük yaşlarda çalışmak zorunda kalmazdı."[29] Şubat 1848'de devrim fiilen başlayınca, Truquin barikatlara katıldı. Hem burjuvazinin hem de işçilerin Orleanist monarşi aleyhine gösteriler yaptığı neşeli atmosferi hatırlarken, alttan alta yaşanan gerginlikleri de saptamıştı: "Burjuvazinin dış görünümüne bakarak, coşkulu davranışlarına rağmen yanlış giden bir şeyler olduğunu, silah arkadaşlarına karşı gizlemekte zorlandıkları bir nefret hissettiklerini söyleyebilirdiniz."[30] Aslında Truquin, Fransız devrim tarihinin simgesi olan burjuvazi-işçi ittifakında sonun başlangıcını hissetmişti. Haziran'a gelindiğinde bölünme kalıcı hale gelmişti.

Aslında ayrışmanın ilk sinyalleri çok daha önce, 1830 devrimi sonrasında gelmişti. Devrim, *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) iktisadından yana bir rejimi iktidara geçirirken, Orleanist Louis-Philippe yeni ortaya çıkan kapitalist ekonomi nedeniyle sıkıntı yaşayan zanaatkâr ve işçilerin taleplerine soğuk yaklaşmıştı. Kentler büyüdükçe pazarlar genişliyor, yeni teknolojiler daha büyük ölçekli "sınai" fabrika üretimini teşvik ediyor, küçük ölçekli zanaatkârlar kendilerini baskı altında hissediyorlardı. Hâlâ var oldukları yerlerde loncalar, kapitalist girişimciler ve onların vasıfsız işçileri –Marx'ın "proleterleri"– tarafından seri üretim yapılan ucuz mallar nedeniyle zarar görüyordu. Bu durum isyanla sonuçlandı. 1831'deki Lyon ipek işçilerinin ayaklanması, modern işçi ayaklanmalarının ilk örneklerinden biri olarak görülebilir.[31] İş-

29 "Diary of Norbert Truquin", ed. M. Traugott, *The French Worker. Autobiographies from the Early Industrial Era* (Berkeley, 1993), s. 276.

30 A.g.e., s. 285.

31 W. Sewell, *Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge, 1980), 9. bölüm; 1831 Lyon ayaklanması için bkz. R. Bezucha, *The Lyon Uprising of 1834: Social and Political Conflict in the Early July Monarchy* (Cambridge, Mass., 1974), 2. bölüm.

çiler, elbette daha önce içinde 1793-94'teki *sans-culottes* eylemlerinin de olduğu protestolarda bulunmuşlar fakat genellikle üreticiler olarak değil, ağır zarar görmüş tüketiciler olarak bu şekilde davranmışlardı. Şimdi "Ya Çalışarak Yaşamak Ya Savaşarak Ölmek!" (*Vivre en travaillant ou mourir en combattant!*) sloganının da gösterdiği gibi, halk isyancıları kendilerini öncelikle mülk sahiplerine karşı savaşan işçiler olarak görüyordu. Yoksul, orta halli zanaatkâr ve kısmen iyi durumdaki ustaların aristokratik düzeni protesto etmek için bir araya gelerek ittifak kurdukları 1789 ve 1830 devrimlerinin tersine, bu isyancılar büyük ölçüde liberal hükümeti protesto eden kol işçileriydi. Aslında Marx'ın yeni sanayi işçileri olmamalarına ve aralarında kendi işinin sahibi olanların da bulunmasına rağmen, kendilerine "proleter" diyenler de vardı. Dönemin gözlemcileri yeni bir şeyler olduğunu anlamıştı. 1831, Henri Leroux tarafından "sosyalizm" kelimesinin türetildiği ve "sosyal sorun"un ilgi gören bir tartışma konusu haline geldiği yıldır.

Lyon grevinden bir yıl sonra, onların örneğini izlemeye çalışan Parisli işçilerin yaşadığı olayları Victor Hugo *Sefiller*'de çarpıcı bir biçimde tasvir etmiştir. Sosyalist hareket ve fikirler, 1830'lar ve 1840'larda Fransa'da gelişti. Fakat işçi protestolarının en coşkulu olduğu yer, modern sanayinin şimdiden hâkim olmaya başladığı Britanya'ydı. Bu ülkede, çartist hareket oy hakkı talebiyle zanaatkârları ve modern sanayi işçilerini bir araya getirmişti. 1840'larda Fransa ve İngiltere'deki olaylar, hem sağda hem solda birçoğunu devrimin gerçek bir imkân olduğuna inandırmış, Marx ve Engels'in iyimserliğini kesinlikle körüklemişti. 1843 yılında, Parisli işçilerin bir toplantısının ardından Marx şunları yazmıştır:

> Komünist zanaatkârlar birlikler oluşturduklarında, eğitim ve propaganda ilk hedefleridir. Ancak bu birliklerin kendisi yeni bir gereksinim –toplum gereksinimini– doğurur ve araç olarak ortaya çıkan şey, amaç halini alır... İnsanların kardeşliği, onlar için laftan ibaret olmayıp yaşamın bir gerçeğidir ve onların yorgun bedenleri bizi insanın asaletinin ışıklarıyla aydınlatır.[32]

Ancak bu gözlemlerden de açıkça anlaşılabileceği gibi, Marx'ın açıkladığı kolektivizme ve işçilerin devrimci enerjilerine duyduğu inanç, aslında komünizmi kuracağını varsaydığı sanayi proletaryasına değil, büyük oranda zanaatkârların deneyimlerine dayanıyordu. Gerçekte, zanaatkârlar büyük oranda eski yaşam tarzlarını kapitalizme karşı korumak amacıyla çok radikal olsalar da endüstriyel geleceğin müjdecileri değillerdi. Üstelik kitlesellik, uyum ve örgütten yoksundu. Kıta Avrupası'nda üretim hâlâ büyük ölçüde zanaat üretimiydi; proletarya ise kalabalık olduğu –İngiltere gibi– yerlerde, bir avuç devrimcisiyle övünüyordu. 1848'in başlarında yayımlanan ve seçkin

32 MECW, c. 3, s. 313.

komünist çevre dışında büyük ölçüde dikkatlerden kaçan *Komünist Manifesto*'nun, olağanüstü ileri görüşlü olduğu ortaya çıkmış, devrimin Avrupa'nın her yerine yayılması, Marx'ın kapitalizmin eli kulağında çöküşünün proletaryanın elleriyle gerçekleşeceği inancını güçlendirmişti.

1847'de İsviçre'de başlayan devrimci eylemler, ertesi yılın başlarında Sicilya, Napoli, Paris, Münih, Viyana, Budapeşte, Venedik, Krakow, Milano ve Berlin'e yayıldı. Öncüler arasında, ifade özgürlüğü ve oy hakkının genişletilmesi talepleriyle varlıklı liberal profesyoneller vardı. Zaman zaman Avusturya İmparatorluğu'nda olduğu gibi ulusal bağımsızlık çağrısı yapıyorlardı. Eski rejimlerin zayıflığı hızla ortaya çıktı, monarklar yıkıldı ya da liberal özgürlükleri vermek zorunda bırakıldılar. Yeni otoriteler, özellikle Almanya ve Avusturya-Macaristan'da hâlâ varlığını sürdüren *ancien régime*'e özgü otokratik hükümeti ve serfliği ortadan kaldırıp ılımlı, liberal reformlar getirdiler.

Marx, kendi proletarya devrimine giriş olarak gördüğü bu başkaldırılardan çok umutluydu. Ailesi ve Engels ile birlikte Paris'ten ayrılıp Köln'e gitti; bir yandan siyasal eylemci olarak çalışırken, bir yandan da *Neue Rhenische Zeitung* isimli radikal bir gazete çıkarmaya başladı. Devrime karşı tutumu her ülkenin kendi özel durumuna göre değişiyordu. Fransa'da devrimin 1789 örneğini izleyeceğine inanıyordu: Burjuva devriminin kaçınılmaz olarak radikalleşmesini, işçilerle burjuvazi arasında sınıf mücadelesinin patlak vermesi izleyecekti. Ancak Almanya'nın bu senaryonun çok gerisinde olduğunu düşünüyordu; henüz bir burjuva devrimi gerçekleşmemişti. Yine de 1848'in sonunda, eşitsiz gelişimi nedeniyle Almanya'nın komünist devrim umutlarının yeşermesine özellikle uygun olduğunu ileri sürmüştü. Alman devletleri eski feodal aristokrasi tarafından yönetilmesine rağmen, burjuva devrimi "gelişmiş proletarya"nın yardımıyla gerçekleşecekti. Marx, bu yüzden, komünist yoldaşlarından burjuvaziyi destekleyip liberal siyasal reformlar için mücadele etmelerini, ancak sonrasında hemen arkasından gelecek proletarya devrimi için mücadeleyi sürdürmelerini istedi. Çünkü proletarya "siyasal üstünlüğü"nü üretimi merkezîleştirip artırmakta kullanacaktı.[33] Bu, "sürekli devrim" teorisinin, geri bir ülkede bile proletaryanın burjuva devrimini destekleyip sonrasında derhal ikinci bir proletarya devrimine hazırlanması gerektiği görüşünün yeterince gelişmemiş olsa da ilk kez dile getirilişiydi. Lev Troçki'nin dile getirdiği ve daha sonraları Rusya'da Bolşevik Devrimi'ni aklamak için kullanılan teori buydu.

Marx ve Engels için proletarya devriminin sonucu geçici bir "proletarya diktatörlüğü" olacaktı. Bununla Jakoben ya da Blanquist geleneğindeki gibi, devrimci partinin, çoğunluğu yönetmesini kastetmiyorlardı. Aksine prole-

33 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, s. 258. Aynı zamanda, bkz. A. Gilbert, *Marx's Politics. Communists and Citizens* (Oxford, 1981), s. 197, 217-219.

taryanın halk meclisleri aracılığıyla yöneteceği ve eski devleti gerekirse şiddetle yıkmak için olağanüstü yetkiler kullanacağı bir demokrasiyi benimsiyorlardı.[34]

1848'in ilk yarısında, Marx'ın Fransa'da devrimle ilgili tahminleri pek mantıksız görünmüyordu. Daha önce olduğu gibi, devrim yine orta sınıflarla işçileri birleştirirken, 1830'dan ders çıkaran işçiler bu kez kendi devrimlerinin "çalınması"na izin vermeyeceklerdi.[35] Kral Louis-Philippe'in görevlendirdiği François Guizot'nün liberal sağ hükümeti, hem orta sınıfları hem de işçileri kendisinden uzaklaştırmıştı: Son derece yasakçı bir seçim yasasını sürdürerek seçimlerde hile yapmış ve yoksullara karşı sert bir tutum izlemişti. 22 Şubat gecesi, bir milyonun üzerinde kaldırım taşı sökülmüş, 4.000'in üzerinde ağaç kesilmiş, sabaha kadar 1.500'den fazla barikat kurulmuştu. Yetkililer, Ulusal Muhafızlar'ı harekete geçmeye ikna edememiş, ertesi gün Guizot istifa etmişti. Bir gün sonra da Louis-Philippe İngiltere'ye kaçmış, iki yıl sakin bir yaşam sürdürdüğü Surrey'de ölmüştü.

Yeni Fransız hükümeti, aralarında ünlü sosyalist Louis Blanc ve Albert isimli yalnız yaşayan bir işçinin bulunduğu radikal bir azınlığın etkisindeki ılımlı cumhuriyetçilerin hâkimiyeti altındaydı. Ancak radikaller Hôtel de Ville'in[36] önünde tehditkâr bir havayla toplanarak, hükümete doğrudan baskı yapan büyük bir işçi kitlesinden destek bulmuştu. Geçici Hükümet hızla onların birçok talebini karşıladı: Cumhuriyet ilan edildi, erkeklere genel oy hakkı getirildi ve özellikle işçilere yarım amaçlı reformlar yürürlüğe konuldu. İşverenlerin ücretleri aşağıya çekmek için kullandığı taşeronluk yöntemi yasaklandı, işgünü on saatle sınırlandı (ilk kez bir hükümet, çalışmayı bu şekilde düzenlemeyi denemişti).

Ancak burjuva hükümet üyeleriyle en büyük uyuşmazlığa neden olan, Louis Blanc'ın baskısıyla Geçici Hükümet'in "tüm yurttaşlara iş güvencesi sağlama" sözü vermesiydi. Yoksulları daha çok kamu imar projelerinde istihdam etmek üzere "Ulusal Atölyeler" kuruldu. Bu atölyeler köylü çiftçi kitlesinin sırtına bindirilen arazi vergisiyle finanse edildi. Ama kırsal kesimde eşrafın kazandığı Nisan seçimleri, Parisli radikallerin temsil gücünün

---

14 "Proletarya Diktatörlüğü" konusunda çok büyük bir tartışma var. Bu D. Lovell'ın görüşüne dayalı, *From Marx to Lenin. An Evalutation of Marx's Responsibility for Soviet Authoritarianism* (Cambridge, 1984). Yalnızca radikal demokrasi anlamına gelen ve diğer sınıflar üzerinde gerçek diktatörlüğü gerektirmeyen görüş için bkz. Hunt, *Political Ideas*, s. 284-356; H. Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution. c. III: The Dictatorship of the Proletariat* (New York, 1986).

15 Daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. G. Duveau, 1848. *The Making of a Revolution*, çev. A. Carter (Londra, 1967). İşçilerin motivasyonları için bkz. R. Bezucha, "The French Revolution of 1848 and the Social History of Work", *Theory and Society* 12. (1983), s. 469-484; M. Traugott, "The Crowd in the French Revolution of February 1848", *American Historical Review* 93 (1988), s. 638-652.

16 Belediye binası – ç.n.

ne kadar az olduğunu ve Paris'in kırsal bölgelerden ne kadar kopuk olduğunu göstermişti. Yeni seçilen meclise hemen atölyelerin kapatılması için kanun teklifi sunulması üzerine işçiler direnişe geçti. Haziran'da, bu kez çok daha sağlam kurulan barikatlara geri dönen 15 binin üzerinde işçi, bütün işçi ayaklanmaları içinde en etkili isyanı başlattı. Bazı isyancılar atölye üyeleriydi fakat çoğunluk fabrikalara dayalı yeni ekonomiyi protesto eden zanaatkârlardı.[37]

Ayaklanma sert bir biçimde bastırıldı. Hükümet taşra bölgelerinden yaklaşık 100 bin ulusal muhafızı seferber etmek zorunda kalmış, çok sert geçen çatışma günlerce sürmüştü. Binlerce işçi öldürülmüş, hapsedilmiş ya da Cezayir'e gönderilmişti. Zanaat işçilerinin Fransa'ya sosyalist yapılanmayı dayatacak kadar kalabalık ya da güçlü olmadıkları açıktı.

Fransa'da fazla tutmayan Marx'ın proletarya devrimi tahminlerinin, Almanya'da gerçekleşme olasılığı çok daha azdı. Orada –her ne kadar köylülüğün radikal kesimleri olsa da– işçi hareketi daha küçük, daha çok bölünmüş durumdaydı; orta sınıflar daha muhafazakârdı. Marx'ın kendisi daha önceleri sosyalist hedeflerden çok anayasal, demokratik hedeflerin izlenmesinden yanaydı. Fakat Eylül'de, orta sınıfların devrimci bir rol üstlenemeyeceği anlaşıldığından, Engels ile birlikte sosyalist politikaları benimseyecek "kızıl" cumhuriyet çağrısında bulundu. Marx, işe yarayabileceğini düşündüğü yerlerdeki devrimci ayaklanmaları da savunmakla birlikte, bunların "Blanquist" komplolar değil, hem işçileri hem de köylüleri içine alan kitlesel devrimler olmasında ısrarcıydı.[38] Özellikle militan olan Engels, Mayıs 1849'da Elberfeld ve Rhineland-Phalz'da yaşanan ayaklanmalara katılmıştı. Geçen Eylül'de silahlı isyanlar konusunda şu coşkulu satırları kaleme almıştı: "Beş aydır dünyanın herhangi bir yerinde militan, birleşik Avrupa proletaryasının sancağı kızıl bayrağın barikatlarda dalgalanmadığı bir devrim merkezi var mı?"[39] Böylece 1848-1849'da Marx ve Engels az gelişmiş tarım toplumlarında halk devrimlerine ön ayak olacak geleceğin pek çok komünist devrimcisi için örnek oluşturuyordu.[40]

Bütün Batı ve Orta Avrupa'da zanaatkârların işsizlik ve rekabete karşı gösterilerine, ortak arazileri kaybettikleri için muazzam öfkeli isyancı köylüler de zaman zaman katılıyordu. Marx gibi radikallerin 1789'un tekrarlanabileceği görüşü bu nedenle anlaşılabilirdi. Fakat 1789'dan kendi derslerini çıka-

37 Zanaatçılar ve Temmuz devrimi için bkz. R. Gould, *Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune* (Chicago, 1995).

38 Marx ve Engels'in Almanya'da devrimci radikalizmi için bkz. Gilbert, *Marx's Politics*, 10. bölüm.

39 K. Marx ve F. Engels, *The Revolution of 1848-1849. Articles from the Neue Rhenische Zeitung*, çev. S. Ryazanskaya, ed. B. Isaacs (New York, 1972), s. 136.

40 Bu argüman için bkz. Gilbert, *Marx's Politics*.

ran ılımlı ve muhafazakârların, halktaki kıpırdanmaları bastırmakta kararlı olmaları, otoriteleri direnişe teşvik ediyordu.[41] Kasım 1848'de Prusya devrimi yenilmiş, binlerce işçi Berlin ve diğer şehirlerden sürülmüştü. Tüm bunlar olup biterken, Napoléon'un yeğeni Louis-Napoléon, Bonaparte isminden faydalanıp kırsal bölgelerdeki devrim muhaliflerinin, "düzen partisinin" ve liberal cumhuriyetçilerin kendilerine uyguladıkları şiddet nedeniyle kırgın olan işçilerin desteğini alarak Fransa cumhurbaşkanı seçildi. İktidara gelince, Louis-Napoléon'un siyaseti giderek muhafazakârlaştı ve 1849'un ortalarında askerleri İtalya'daki son devrimci yönetimlerin yenilmesine katkıda bulundu.

Ne var ki, bir süre daha her şeyin bittiğini bir türlü kabullenemeyen Marx ve Engels, 1789 ya da 1848 tipinde bir devrimin patlak vermek üzere olduğu şeklindeki öngörülerini sürdürdüler. Devrimci umutları kâh yeşerdi kâh söndü fakat 1850'lerin sonlarında ufukta devrimin görünmediği belliydi.

Ancak sosyalistler hiç de devrimci olmayan bir dönemde ortaya çıkan devrimci bir olayla teselli bulabildiler: 1871 Paris Komünü. Prusyalıların kuşattığı Paris, Stalingrad hariç, modern zamanların en uzun kuşatmalarından birisini yaşıyordu. Hükümetin mütarekeye yanaşması üzerine Parisliler küplere bindi. Seçimler yapıldı; seçilen vekillerin yaklaşık üçte biri zanaatkârlardan oluşuyordu. Bu Avrupa'da şimdiye dek görülmüş en işçi ağırlıklı hükümetti. Seksen bir üyeli meclisin otuz iki üyesi, Marx'ın kurulmasına katkıda bulunduğu Birinci Enternasyonal'in sosyalist partilerinin üyeleri olmakla birlikte, Marx'ın öğrencileri değildi.[42] Çoğu vekil, Proudhon'un merkeziyetçi olmayan sosyalizminden ya da Blanqui'nin isyancı Jakobenizminden daha çok etkilenmişti.[43] Ancak Komün'ün gerçek anlamı, bıraktığı mirastadır. Bu, Marx'la ilişkili ilk hükümetti. İlk kez bir hükümet merkezinde, Hôtel de Ville'in üzerinde, Cumhuriyet'in üç renkli bayrağı yerine kızıl bayrak dalgalanıyordu. Marx ve Engels de onu kendi "proletarya diktatörlüklerinin" modeli olarak tanımladılar.[44] Onlara göre, Komün eski devlet bürokrasilerinin parçalanabileceğini ve yönetimin tüm alanlarının demokratikleştirilebileceğini göstermişti. Tüm görevliler, işçilerle aynı ücreti alır ve halk tarafından görevden alınabilirken, hem yasa koyucu hem yürütmede görevli seçilen tüm vekiller yönetimde doğrudan söz sahibiydi.

---

41 J. Sperber, *The European Revolutions, 1848-1851* (Cambridge, 1994), s. 247.

42 J. Rougerie, "Sur l'histoire de la Première Internationale", *Mouvement Social* 51 (1965), s. 23-46.

43 J. Rougerie, *Le Procès des Communards* (Paris, 1971), s. 155-156. Paris Komünü'nde "birlikçi" fikirlerin gücü, üretim ve tüketim kooperatifleri ve doğrudan demokrasi savunusu için bkz. M. Johnson, *The Paradise of Association. Political Culture and Popular Organization in the Paris Commune of 1871* (Ann Arbor, 1996).

44 MECW, c. 2, s. 189.

V

1871'de, dünyada Paris'te Otel de Ville'deki devrimci karışıklığa Londra'da bulunan British Museum Kütüphanesi'nin dingin neo-klasik ihtişamından daha uzak yer bulmak neredeyse imkânsızdı. Yatıştırıcı gök mavisine boyalı, altın sarısı dev kubbenin altında, G7 numaralı masada, mavi deri kaplamalı rahat sandalyesinde oturan Karl Marx, iktisat ve tarih ciltlerine gömülmüştü. Çok sakin olan ortama karşın işi zor olabilirdi. Özellikle karamsar bir anında, kızlarından birine "kitapları yutup sonra da değişik biçimlerde tarihin çöplüğüne atınaya mahkûm edilmiş bir makineye" dönüştüğünü söylemişti (bu duyguyu birçok akademisyen tanır).[45]

Marx, kütüphane için siyasetten vazgeçmeye karar vermiş, mücadelesinin odak noktasını barikatlardan teori alanına kaydırmıştı. Artık proletaryanın kahramanlığına inancını yitirdiğine göre, bir başka kuvvetin, iktisadın dünyayı komünizme taşıyacağını göstermeye çalışıyordu. Sonuçta ortaya az okunsa bile anıtsal bir sentez eseri çıktı: *Kapital*.

Adından anlaşılacağı gibi, *Kapital* büyük ölçüde kapitalizmin mekanizmaları, zayıflıkları ve güya nihai yok oluşunun bir analiziydi ve komünizmden pek söz etmiyordu. Ancak Marx'ın modern ekonominin gerçeklerine olan ilgisi arttıkça, komünizmle ve nasıl başarılacağıyla ilgili görüşleri değişmeye başladı. Şimdi o da Engels de komünist toplumun ekonomik açıdan kapitalizme dayalı bir toplumdan daha rasyonel olması, sanayi toplumunun gerçeklerini tam olarak kabul etmesi gerektiğinde ısrarcıydı. Emeğin kendi kendini motive edebileceği, yaratıcı ve zevkli olabileceğiyle ilgili ilk kanaati, yerini, işin teknisyen ve patronlar tarafından yukarıdan yönetilmek zorunda olduğu şeklindeki çok daha karamsar bir görüşe bırakmıştı. Fabrikaların işçilerin kontrolü altına girmesi vaatleri sessiz sedasız geri çekilmiş, Marx proletaryanın kahramanlığı ve yaratıcılığının yeterli olmadığını açıklamıştı. *Kapital*'de belirttiği gibi, "büyük ölçekli her türlü birleşik emek... yönetici bir otoriteye gerek duyar."[46] Kendini gerçekleştirme ve bireysel gelişim ancak işgününün sonunda, boş zamanlarda var olabilirdi.[47] Marx, ayrıca sabah avcı, öğlen balıkçı ve akşam eleştirmen olan "tam" insana dair romantik hayaller görmediğini gitgide daha çok ima ediyordu. Komünizmde bile, üretim yapmanın tek etkili yolunun modern işbölümü olduğunu savunuyordu. Marx'a göre, şimdi komünizmin kapitalizm üzerindeki başlıca avantajı ran-

45 Akt. Y. Kapp, *Eleanor Marx* (Londra, 1972), c. 1, s. 88.

46 Karl Marx, *Capital* (3 cilt) (New York, 1967), c. 1, s. 330, 337. [*Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 3. baskı, 1997]

47 Marx, *Capital*, c. 3, s. 820. Aynı zamanda, bkz. A. Rattansi, *Marx and the Division of Labour* (Londra, 1982).

dımanında, akılcı planlama ve serbest pazarın getirdiği kaotik canlanma ve krizleri sona erdirme yeteneğinde bulunuyordu.

Marx ve Engels, Marksizmi kararlı bir şekilde modernist bir yöne doğru çeviriyordu. Artık onların komünizmi giderek, romantik kendini gerçekleştirme rüyasından çok, makineleşmiş ve düzenli modern fabrikaya benzerken, barikatların kahramanlığına ertelenmişti. Bu komünizm görüşü dikkate alındığında, Marx'ın onun büyük ölçekli sanayi ve başat bir proletarya gibi ekonomik önkoşullar ortaya çıktığında doğabileceğindeki ısrarı şaşırtıcı değildir. Marx, proletaryanın devrimci kahramanlığını tarihin ana itici gücü olarak görmekten vazgeçmişti. Tersine, komünizmi toplumsal ve ekonomik gelişmenin nesnel, "bilimsel" yasaları dünyaya getirecekti. Bu görevi en iyi şekilde başaracak kişiler ise hem işçiler hem de tarih "bilimini" kavrayacak uzman Marksistlerdi.[48] Devrim zamanından önce doğamazdı; proletarya zamanın olgunlaşmasını beklemek zorundaydı.

Marksizme bu "bilimsel" yaklaşım, bir bakıma, 1860'ların entelektüel akımlarına bir yanıttı. Şimdi Herbert Spencer gibi Darwinci toplumsal kuramcılar etkin durumdaydı ve insanlığın hem insan toplumlarına hem de doğal dünyaya uygulanacak genel yasaları keşfetmenin eşiğinde olduğunu savunmak modaydı. Marx ve Engels en son bilimsel düşünceye ayak uyduramama endişesi taşıyordu. Engels'in 1883'te Marx'ın cenaze töreninde söylediği gibi: "Darwin'in organik doğanın gelişme yasasını bulduğu gibi, Marx da insan tarihinin gelişme yasasını bulmuştur."[49] Marksizmi bir bilime dönüştürerek komünizmin nesnel zorunluluk olduğunu kanıtlamaya çalışan da Engels'ti. Hegel'in diyalektik tarih modelini doğa bilimlerine aşılamak için epey zaman harcamıştı. Sonuç "diyalektik materyalizm" olarak bilinen alışılmadık teorilerden oluşan bir yapıydı.[50] Bu diyalektik "yasalar"dan biri, insan toplumları gibi doğal dünyanın da devrimci "sıçramalar"ın izlediği evrimsel değişim dönemlerinden geçtiği kuramıydı. O halde örneğin, su ısıtıldığında birdenbire buharlaşarak "devrimci" bir dönüşüm geçirinceye kadar yavaş yavaş değişir.[51] Sonraki yıllarda görüleceği gibi, komünist rejimlerde bu kuramlar sıradışı ve genellikle felaketle sonuçlanan ekonomik "atılımları" teşvik çabalarını haklı çıkarmak amacıyla kullanılmıştı. Ancak görüşlerini bu devrimci yönde ele alma eğilimi Engels'in kendisinde de yoktu. Marksizmi

---

48 Tarihte bilimsel yasalar kavramı için bkz. K. Marx, *Preface and Introduction to a Contribution to the Critique of Political Economy* (Pekin, 1976), s. 3-4. [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 5. baskı, 2015]

49 Akt. W. Henderson, *A Life of Friedrich Engels* (Londra, 1976), c. 2, s. 569.

50 F. Engels, *Dialectics of Nature*, çev. C. Dutt (Londra, 1940), 2. bölüm. [*Doğanın Diyalektiği*, çev. Arif Gelen, Sol Yayınları, 1996]

51 F. Engels, *Anti-Duhring. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science* (Moskova, 1959), s. 82. [*Anti-Dühring*, çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, 2. baskı, 1995]

bir bilim olarak yeniden biçimlendirme çabası onu, karşı konulmaz bir biçimde aşamalı değişimci sonuçlara götürdü: Doğa yasaları komünizmin zaten geleceğini garanti ediyorsa, tarihi neden zorlamalı ki?[52]

Bununla birlikte, 1848'in devrimci radikalizmi ve genç Marx'ın romantizmi, gittikçe modernist hale gelen Marksizmden hiçbir zaman tam temizlenmedi. Marx'ın kendisi, bunun yerine, esasen komünizme giden yolu gösteren ama daha eşitlikçi unsurlarını uzak geleceğe erteleyen bir yol haritası tasarlayarak, bu üç unsuru harmanlamaya çalıştı. Harita tutarsızdı, çünkü Marx herkesin bildiği gibi gelecekle ilgili spekülasyonlardan kaçınmış, yandaşları onun ve Engels'in genelde çelişkili ifadelerinden parçaları bir araya getirmek zorunda kalmışlardı. Ancak Marksistler genel bir çizgiyi genelde kabul etmişlerdi: Proletarya devrimine hazırlık. Komünist partiler işçi sınıfını örgütleyecekti fakat devrimin ilk aşamalarında işçi sınıfına tam olarak güvenilemezdi. "İşçi sınıfı partilerinin en gelişmiş ve dirençli kesimi" olan komünistler böylece liderliği almak zorunda kalacaklardı.[53]Aynı şekilde, devrimin hemen ardından komünizmin ilk aşamalarında, pazar ve özel mülkiyet kaldırılsa da, devlet varlığını sürdürecekti. Burjuvazinin muhalefetini bastırıp "bütün üretim araçlarını kademeli olarak devlet elinde merkezileştirecek" yeni bir devlet, "proletarya diktatörlüğü" kurulacaktı.[54] Bunu, yalnızca sevdikleri için çalışacaklarına hâlâ güvenilemeyecek olan işçilere, yaptıkları iş miktarına göre ücret ödeneceği daha uzun bir evre, (Bolşeviklerin sonraları "sosyalizm" olarak adlandıracakları) komünizmin "alt" basamağı izleyecekti. Ancak daha sonra, komünizmin (Bolşeviklerin "komünizm" olarak adlandıracakları) daha yüksek evresinde, işçiler öyle kolektivist ve kamu yararı gözetir hale geleceklerdi ki artık zorunlu disipline ya da rüşvet olarak para verilmesine gerek kalmadan çalışacaklarına güvenilebilecekti. Ancak o zaman toplum "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre" ilkesiyle yönetilecek, ancak o zaman sonunda devletin "sönüp gitmesine" izin verilerek, bütün halk kendi kendisini yönetebilecekti.[55]

Marksist düşünceye yön veren şey bu yol haritasıydı ve tüm Marksistler bunu izlemek zorundaydı. Fakat onun çok farklı biçimlerde yorumlanabileceği de açıktı. Örneğin, zamanlama değişebilirdi: Komünizme giden yol ya

52 Bkz. özellikle Marx'ın *Fransa'da Sınıf Savaşımları*'nın 1895 baskısına Engels'in önsözü, *MECW*, c. 1, s. 187-204. [*Fransa'da Sınıf Savaşımları 1848-1850*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 6. baskı, 2012]

53 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, s. 234. Aynı zamanda, bkz. D. Lovell, *Marx's Proletariat: the Making of a Myth* (Londra, 1988), s. 177.

54 Marx ve Engels, *Communist Manifesto*, s. 243. Marx, proletarya ve devletin tutarsız olmasına rağmen, 1871'de proletaryanın Paris Komünü'ndeki gibi devlet aygıtını ezmesi gerektiğini öne sürmüştü.

55 K. Marx, *Critique of the Gotha Programme* (Peking, 1974), s. 15-21. Bu yol haritası için bkz. Walicki, *Marxism*, s. 96.

son sürat ya çok yavaş alınabilir; ya devrimci şiddetin ya da büyük ölçüde barışçıl ekonomik kalkınmanın eşliğinde bir yolculuk yapılabilirdi. Marksistler sürücü koltuğunda kimin –devrimci işçi sınıfının mı yoksa tarih yasalarında uzman bir grup bilge Marksistin mi– oturacağı konusunda anlaşmazlığa düşebilirlerdi ki, bu da gerçekleşti.

Bu yüzden Marksizmin hâlâ romantik, radikal ve modernist unsurları vardı ama 1860'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar, çekim merkezinin kesinlikle modernizme doğru yön değiştirmesiyle yeni bir denge kurulmuştu. 1840'ların temel romantik Marksist metinleri 1930'lara kadar yayımlanmadı. 1883'te Marx'ın ölümünden sonra başlıca kuramcı olan Engels, *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm* gibi temel eserlerle Marksizmin modernist bir biçimini yaygınlaştırmaya koyuldu. Bu Marksizme göre, komünizme yolculuk aşamalı bir yolculuk olacak, işçilerin ekonomik koşullar olgunlaşıncaya kadar beklemesi gerekecek ve komünist ideal, modern sanayi ve (işçilerin kontrolü altında) güçlü bir bürokrasi temelinde kurulacaktı. Bir yandan da komünistler ya da yeni isimleriyle "sosyal demokratlar", iyi örgütlenmiş, merkezî siyasal partiler kuracaktı. Var olan "burjuva" siyasal sistemi içinde, ellerinden geldiğince işçilerin çıkarları için savaşacak, seçimlere katılacak ve zamanından önce devrim yapmaya kalkışmayacaklardı. Ancak bağımsızlıklarını koruyacak, sağa çok fazla kaymayacak ve burjuva partilerle işbirliği yapmayacaklardı. Bu Marksizm barikatların devrimci eşitlikçiliğinden çok uzaktı.

1850'lerde baskıların her türlü sosyalist siyaseti iyice zora soktuğu uzun bir dönemin ardından 1860'larda aktif politikaya geri dönen Marx ve Engels, 1864'te ulusal sosyalist partilerin gruplaşması olan Birinci Enternasyonal'in kurulmasına katkıda bulundular. Net bir sonuç almamışlardı. Pragmatik İngiliz sendikacıları Liberal Parti'den ayrılmaya ikna edememişlerdi; Enternasyonal'in İngiltere'deki itibarı da hiç düzelmemişti. Fakat aksine Marx ve Engels için sol daha büyük bir tehdit olmuştu. Başlıca muhalifleri, Marksizmi otoriter bulan ve sosyalizmin merkezî olmayan bir biçimini destekleyen anarşistler Proudhon ve Mihail Bakunin'di. Bir Rus kontunun karizmatik oğlu Bakunin'e göre, Marx "tepeden tırnağa otoriter" biriydi ve onun "bilimsel" sosyalizmi, iktidarı "bir avuç hakiki ya da sahtekâr bilim adamından oluşan bir aristokrasi"ye bırakmak üzere tasarlanmıştı.[56] Marx aynen yanıt verdi: Bakunin bir "Canavar. Tam bir ahmak. Aptal. Avrupa işçilerinin diktatörü olma peşinde"ydi.[57]

Fakat Bakunin, Enternasyonal içinde önemli bir ölçüde destek buldu.

---

56 Bu değişiklik için bkz. D. Lovell, *From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsibility for Soviet Authoritarianism* (Cambridge, 1984), s. 61-64.

57 K. Marx ve F. Engels, *Gespräache mit Marx und Engels*, ed. H. Enzenberger (Frankfurt, 1973), c. 2, s. 709-710.

Marksizm ile anarşizm arasındaki çatışma ise kuruluşun yıkımına katkıda bulunacaktı. Son toplantı 1872'de Lahey'de yapıldı. Halkın gözünde bir yıl önceki Paris Komünü'yle özdeşleşen Marx, şimdi namlı biriydi ("Kızıl Terör Doktoru"). Delegeler istasyondan otellerine giderken, arkalarında kendilerini izleyen büyük bir kalabalık vardı. Ancak bir gazeteciye göre çocuklar, canavar Enternasyonal çalmasın diye değerli eşyalarıyla sokağa çıkmamaları için uyarılmıştı.[58] Ancak Marx sosyalizmin lideri olarak sokaklardaki ününü konferans salonuna taşıyamamıştı. Hem Bakunin'e hem de İngiliz sendikacılara sert tavırlarıyla delegelerden birçoğunu karşısına almıştı. Sadece İtalyan, İspanyol ve İsviçre sosyalist partilerini Bakunin'in rakip, anti-Marksist enternasyonaline bırakarak, Genel Konsey'i Londra'dan New York'a taşıyıp yönetimini dayatabilmişti. Amerika Birleşik Devletleri'ne nakil hiç pratik olmadığından, çok geçmeden Birinci Enternasyonal dağıtıldı.

Ama uzun vadede, Batı Avrupa'da Marx ve Engels'in modernist sosyalizm anlayışı, anarşist rakibinden daha dayanıklı çıktı. 1880'ler ve 1890'ların "İkinci Sanayi Devrimi" olarak adlandırılan gelişmesi, modern sanayi ekonomisi olarak düşündüğümüz gelişmeye önderlik etti.[59] Metal, kimya, maden ve ulaştırma sanayileri geliştikçe fabrikalar daha da büyüdü. Makineler giderek karmaşık ve pahalı duruma geldi; uluslararası rekabet daha da kızıştı. Etkili işletmeler yaratıp işçileri denetleyecek yöneticilerin oluşturduğu hiyerarşileri kullanan modern şirketler ortaya çıktı. Bütün bunların işçiler üzerindeki etkisi çok büyük oldu. Kentli işgücü gitgide büyüdü; işverenler verimliliği, ücretlerini düşürüp işçileri "vasıfsızlaştıran" makineler kullanarak artırmaya çalışırlarken, işçilere rutin mekanikleşmiş işleri yapmaları için daha az ücret ödediler. Aynı zamanda, ulusal ekonomiler daha bütünleşmiş hale geliyor, işçiler emekçi kardeşlerini daha fazla fark etmeye başlıyorlardı.

Böylece Marx'ın birçok tahmini 1883'teki ölümüne kadar doğru çıkmıştı. Vasıfsızlaştırma ve küreselleşme kesinlikle Marx'ın öngördüğü şeylerdi. Büyüyen işçi sınıfları Marksist partiler için taban oluşturuyordu. Ancak ekonominin daha modern sektörleri içinde küçük bir azınlıkla sınırlı kalan bu yeni sanayi işçilerinin daha az örgütlü, devamlı işi olmayan işçi kitlesiyle genelde fazla ortak yanı yoktu. Bunun yanında, ekonomik değişime tepkileri de farklılık gösteriyordu. Vasıfsızlaştırma işçileri öfkelendirip militanlığa kışkırtabilirdi. Ancak işçiler çoğu kez sanayileşmenin erken aşamalarında olduklarından daha az radikaldi. Erken sanayileşme döneminde emekçi ayaklanmalarını tetikleyen, modern sanayiye yönelik tereddütlü yaklaşım, bazen de onun toptan reddedilmesiydi. Fakat şimdi birçok işçi fabrika sisteminin par-

58 McLellan, *Karl Marx*, s. 371.

59 Bunun işçiler üzerindeki etkisinin bir özeti ve analizi için bkz. M. Mann, *Sources of Social Power*. c. 2: *The Rise of Classes and Welfare States, 1760-1914* (Cambridge, 1993), s. 597-601.

çası olmuş, onun içinde çalışmayı öğrenmişti. İşverenlerin işçiler üzerindeki gücü genelde çok büyüktü. İşçilerin ise endüstriyel dünyaya isyan etmekten ve, o dünyanın gerçeklerini kabul etme olasılığı daha fazlaydı.[60]

Aynı zamanda, Avrupa siyasetinin gelişimi de bu çatışma ve uzlaşma karışımı duruma katkıda bulundu. İşçiler ve sendikacılar, Avrupa'nın birçok yerinde devlet baskısının kurbanı olmaya devam ediyordu. Fakat 1830'lar ve 1840'ların şiddetli toplumsal "iç savaşları" 1860'lara gelindiğinde ortadan kalkmıştı. Devletler 1848'de talep edilen fakat reddedilen liberal reformları yapıyor, bu reformları gitgide orta sınıftan işçilere doğru genişletiyordu. Böylece diğerlerinden çok, Marksizm 19. yüzyıl sonlarındaki toplumsal ve politik değişimlerin bazılarından yarar sağlamıştı. Batı dünyasının yoksullarının önünde izleyebilecekleri birçok yol vardı ve elbette hepsi Marksist yolu seçmemişti.

VI

Marx'ın ölümünden bir yıl sonra, 1884'te Fransız yazar Émile Zola büyük "sosyalist romanını" yazmaya başlarken, orta sınıfın dikkatini, zamanın temel sorunu olarak gördüğü yaklaşan kanlı devrime çekmeye kararlıydı:

> Romanın konusu, bir an için çalkalanan toplumu sarsan bir işçi ayaklanması, kısaca sermaye ve emek arasındaki savaşımdı. 20. yüzyılın en önemli sorunu olacak meseleyi gündeme getirerek, geleceği göstermek istediğim kitabın önemi işte burada yatıyor.[61]

Zola kitaba ilk olarak *Toplanan Fırtına* ismini vermeyi planlıyordu fakat sonunda, kendi bahar aylarına bu adı vermeleri nedeniyle Jakobenleri çağrıştıran *Germinal* isminde karar kıldı. Zola, sermaye ve işçi sınıfı mücadele ederken, burjuva düzeninin kelimenin tam anlamıyla kendi ayaklarının altındaki temellerinin sarsıldığını, ilgisiz okurlarının kafasına sokması gerektiğine inanmıştı. Uçsuz bucaksız kömür madeni "Le Voreux"da ("açgözlü canavar"), "bir gün parlak günışığında yer kabuğunu çatlatan tohumlar gibi filizlenen bir ordu, geleceğin yurttaşları yetişiyordu."[62]

Zola'nın ana karakterleri dört farklı sosyalist görüşü temsil eder: Rus göç-

---

60 Daha eski ve yeni protestolar arasındaki ayrım için bkz. D. Geary, *European Labour Protest, 1848-1939* (Londra, 1981), s. 35-37. Bu dönemde işçilerin siyasal radikalizmiyle ilgili bazı tartışmalar yapılmıştır. Bu analiz Mann'a çok şey borçludur: *Sources of Power*, c. 2, s. 597-601, 680-682. Geary radikalizmin sürdüğünü vurgular, bkz. Geary, *European Labour Protest*, s. 107-126.

61 Akt. D. Baguley, "*Germinal*: The Gathering Storm", ed. B. Nelson, *Cambridge Companion to Zola* (Cambridge, 2007), s. 139.

62 E. Zola, *Germinal*, çev. P. Collier (Oxford, 1993), s. 288. [*Germinal*, çev. Volkan Yalçıntoklu, Can Yayınları, 3. baskı, 2014]

meni anarşist Souvarine; bir tür Marksist, "uzlaşmaz kolektivist, otoriter, Jakoben" Étienne Lantier; (eski madenci, daha sonra parlamenter Émile Basly'den esinlenen) "olasılıkçı" ya da ılımlı sosyalist Rasseneur ve Hıristiyan sosyalist başrahip Ranvier. Jakoben Étienne romanın kahramanıdır fakat o da Rasseneur gibi egoist ve hırslı biri olarak gösterilmiştir. Souvarine idealist olsa da şiddet yüklüdür; Ranvier ise etkisizdir. Sonuç olarak, Zola sosyalistlerden hiçbirinin, doğanın şiddet eğilimli, neredeyse hayvansı gücü olan kitleleri kontrol edemeyeceğine inanır. Zola, kontrol edilemez derecede şiddetli grev ve gösterileri anlatarak okurlarını dehşete düşürür. Onun burjuva karakterleri,

> kanlı bir *fin de siècle*[63] akşamında, kaçınılmaz olarak topunu silip süpürecek bir devrimin kızıl hayaletini görüyordu... Yine aynı paçavralar, gök gürültüsünü andıran aynı tahta kunduraların uğultusu, pis bedenleri, ağız kokularıyla aynı hayvan sürüsü, barbar kavimleri toprağı çekirge sürüleri gibi kaplayıp istila ederken eski dünyayı silip süpürmüştü.[64]

Zola'nın kendisinin devrimci siyasete pek yakınlık duymaması sonucu, felaket getiren grevin lideri Étienne, işçilerin şiddeti bırakıp "barışçı bir ordu" kuracakları geleceğin yararına "çocukça alınganlığından vazgeçmiş" biri olarak gösterilir. Örgütlü sendikalar hakları için savaşıp sermayenin ölümünü yasal yollarla sağlayacaklardır. Sonra "akıl sır ermez derinlikteki sığınağında gizlenen, kendisini hiç görmemiş zavallı sefillerin etiyle tıka basa doymuş bu sinmiş, karnı tok tanrı, bu canavar aniden son nefesini verecekti."[65]

Zola'nın sol siyasetin daha az devrimci, yasalara daha çok bağlı olacağı öngörüsü, tümünde olmasa bile bazı ülkelerde doğru çıktı. İngiliz Liberal Parti ve onun "Lib-Lab" siyaseti örneğinde görüldüğü gibi, mevcut "burjuva" siyasi partilerin, işçileri siyasal sisteme dahil ettikleri ve sendikaların temsilini kabul ettikleri yerlerde, işçiler devrimci hedeflerinden uzaklaşma eğilimi gösteriyordu. İşçilere istediklerini veren kurulu bir düzene neden karşı gelsinlerdi ki?[66] Bu daha liberal koşullar altında, Étienne'ler başarısız, Rasseneur'lar kazanan taraf oldu. Ancak Marksistler çok kültürsüz ülkelerde de başarılı olamadılar. Marksistlerin Rusya, Balkanlar ve Avusturya-Macaristan'ın büyük bölümü gibi az gelişmiş sanayisi olan baskıcı bölgelerde parti ve sendikaları örgütlemesi zordu. Tersine, İtalya ve İberya'nın bazı bölge-

63 *fin de siècle* Fransızcada bir "çağın sonu" anlamına gelir. İngilizcede de Fransızca yazılışıyla kullanılan deyim, "görkemli bir devrin tükenişini ve çöküşünü" anlatırken, farklı nitelikte yeni bir devrin başlangıcına gelindiğini de ima eder – ç.n.

64 *A.g.e.*, s. 349.

65 *A.g.e.*, s. 523.

66 Bu analiz için bkz. Mann, *Sources of Power*, c. 2, 17-18. bölümler; G. Eley, *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850-2000* (New York, 2002), s. 64-65, 79.

lerinde devrimin hemen gerçekleşmesini isteyen anarşist Souvarine'lerin ve daha radikal Marksistlerin işleri daha zormuş gibi görünüyordu. Buralarda siyasi örgütlenme daha kolaydı fakat en çarpıcı örneğini 1909'da Katalonya'daki "Trajik Hafta"da sergilenen şiddette gördüğümüz gibi, devlet yaygın taleplere genellikle sert baskılarla cevap veriyordu. Anarşistler, yoksul köylülerin toprak dağılımı talep ettikleri bölgelerde başarılı olurken, Marksistler köylüleri genellikle "geri" olarak görüyordu. Köylülerin kendileri de Marksistlerin devleti merkezileştirme planlarına karşı genelde düşmanca tavır içindeydi. Fransa'da durum karışıktı. Étienne'ler, Souvarine'ler, Rassemeur'lar ve Ranvier'lerin tümünün kendi kitleleri vardı. Aralıklarla da olsa devletin baskısı sürdüğü için Marksist partiler bir miktar başarı elde etti. Ancak anarşistler (hâlâ önemli bir ekonomik grup olan) zanaatkârlar arasında gelişmeye devam ederken, nispeten liberal hükümetler Marksist partilerin potansiyel üyelerinin önüne, karşı koyamayacakları reformist yemler atıyordu. Kiliseler de Marksist partilerin güçlü muhalifleriydi. Marx'ı izleyen Marksistler, Hıristiyanlığı genellikle eski toplumsal yapıyı aklayan gerici bir ideoloji olarak görüyor, kiliseler de genelde aynı düzeyde düşmanlıkla karşılık veriyordu. Marksizme özellikle düşman olan Katolik Kilisesi, kendi siyasi partileri ve toplumsal örgütleri aracılığıyla Marksistlerin nüfuzuna direnişte bilhassa etkiliydi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, Marksistler ve diğer sosyalistler de baskılarla karışık liberal demokrasiyle karşı karşıya kaldılar. Ancak mevzi kazanmak konusunda Avrupa'daki çoğu sanayileşmiş ülkelerdeki hareketlerin gerisinde kaldılar. Sendikalar ve sosyalist hareketler, 20. yüzyılın başlarına kadar büyük bir yandaş kitlesi bulmuşlardı: İsmi Ortaçağ'dan esinlenen İşçi Şövalyeleri'nin 1886'daki üye sayısı, tarım dışı işgücünün yaklaşık yüzde 10'una denk düşüyordu. Ancak bu sol, sonraları etnik ayrılıklar, egemen liberal ideoloji, değişim arayışında alternatif bir yol olarak erkeklere seçme hakkı ve aşırı baskılar gibi bir araya gelen etkilerle zayıfladı.

Étienne Lantier'ler için ideal vatan Kuzey ve Orta Avrupa'da bulunacaktı. En büyük ve en başarılı parti Almanya Sosyal Demokrat Partisi'ydi (SPD) fakat Marksist partiler İskandinavya'da ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bazı bölümlerinde de başarılıydı. Marksist beklentilerin merkezinin, yüzyılın ortalarındaki Fransa'dan Doğu'ya doğru kayması şaşırtıcı değildir. Artık Almanya'nın büyük bir sanayi işçi sınıfı vardı ve bu işçilerin birçoğu Marksistlerin modern ağır sanayiye olan bağlılığından ve dünyanın proletaryaya miras kalacağı vaadinden etkileniyordu. Ancak siyasal koşullar da en az ekonomik yapı kadar önemliydi. 1878'de, Kayser'e (sosyalistlerin sorumlu olmadığı) bir suikast girişiminin ardından, Bismarck, Reichstag'dan SPD'yi ve daha genel anlamda işçi örgütlerini yasaklayan anti-sosyalist yasaları çı-

karmasını talep etti. Ama parti ve sendikalar yer altında varlıklarını sürdürdüler. Sosyal demokratlar bağımsız olarak hâlâ parlamentoya girmek için aday olabildiklerinden, işçi sınıfı siyasetinin odağı olmuşlardı. Bu ayrımcılık, 1890'da anti-sosyalist yasaların kalkmasından sonra bile devam etti. SPD polis baskısına maruz kalıyordu. İşverenler grevcilere karşı genelde acımasızdı. İşçiler genellikle ikinci sınıf insan muamelesi görüyor, orta sınıf tarafından küçümseniyor, kulüp ve derneklerinden dışlanıyorlardı. Özgürlük ve baskının bir arada olduğu bu devlet şizofrenisi, Marx ve Engels'in modernist Marksizminin gelişmesine yardım etmişti. Baskı, SPD'yi yerleşik siyasetin dışında tutmuş, reformist bir partiye dönüşmemesini sağlamıştı. Parti, 1891'de Erfurt'ta, gelecekte bir noktada kapitalizmin devrimle yıkılacağını vaat eden Marksist bir programı benimsedi. Ama SPD de parlamentoda temsil ediliyordu; 1890'dan sonra partinin daha güçlü temsil edilmesi ve güçlenmesi, ona mevcut düzen aracılığıyla çok şey yapabilme imkânı sundu. O halde sadece devrim baskısının zayıf olması beklenebilirdi. Bu karmaşık koşulların sonucu, SPD, Marx ve Engels'in Birinci Enternasyonal'de gerçekleştirmeye çalıştıkları, burjuvaziyle işbirliği yapmadan, mevcut sistem içinde işçilerin çıkarları için savaşan bağımsız bir Marksist parti idealini somutlaştıracaktı.

VII

1875'te Bavyera'da doğan Nikolaus Osterroth, koyu Katolikti ve kil madeninde işçiydi. 1890'ların ortalarında, askerden döndükten sonra, maden ocağı sahiplerinin yeni bir parça başı ödeme (işçilere ürettikleri miktara göre ücret ödeme) sistemi getirerek ücretleri düşürmeye karar verdiklerini gördü. İlk olarak, diğer madencilerle birlikte bölge papazından destek istediler fakat pek sıcak karşılanmadılar. Papaz, Tanrı tarafından gönderildiklerini söylediği işverenlere itaat etmelerini tavsiye etti. Osterroth, otuz yıl sonra yazdığı otobiyografisinde bu olayın "vicdanında derin bir yara açtığını" ve kiliseden "sersemlemiş ve kalbi kırılmış" bir vaziyette ayrıldığını hatırladığını yazmıştı. Bu kötü ruh hali içindeyken, o sırada köyden geçen bir "Kızıl Bisikletçiler" grubu tarafından penceresinden içeri atılan Sosyal Demokratların bir bildirisini okumuştu. "Bildiri beni vahiy gelmiş gibi etkiledi" diye hatırlıyordu:

> Birden dünyanın öteki yüzünü, daha önce benim için karanlık olan yüzünü gördüm. Özellikle gümrük vergileri sistemi ve dolaylı vergilerin eleştirisiyle gözüm açıldı. Daha önce bunlar hakkında tek kelime duymamıştım! [Katolik] Merkez Parti tüm nutuklarında bu konularda sessiz kalmıştı. Peki ama neden? Sükûtları haksızlık yaptıklarının ikrarı, suçluluk duygusunun bir işareti değil miydi? Gözlerime inanamadım – 450 gram tuzun vergisi altı fenik-

> ti! Bir eli yağda bir eli balda olanları kayıran, zaten derin bir sefalet içinde hayatlarından bezmiş olanları yağmalayan vergi sisteminin apaçık haksızlığına korkunç bir öfke duydum.[67]

Bu sanki gökten vahiy inmiş gibi bir anda sosyalist "olma" hali, dönemin bazı sosyalist otobiyografilerinde görülebilir. Patronlarla yaşanan çatışmalar, özellikle Hıristiyanlar arasında eski değer sistemlerinin daha genel anlamıyla sorgulanmasını tetikleyebiliyordu. Osterroth, kendi ekonomik çıkmazı üzerine düşünmeye başlar başlamaz, kendisine uyan –işçilerin güçlülüğü ve onuru olduğu anlayışı üzerinde temellenen– tam bir alternatif dünya görüşü olduğunu anladı:

> Tanrım, her şey ne kadar açık ve basitti! İşçiye öz-farkındalık ve öz-bilinç silahlarını veren bu yeni düşünce dünyası, işçinin yalnızca baskı ve sömürü nesnesi olduğu dinsel ve ekonomik otoritenin eski dünyasından çok farklıydı![68]

Osterroth, "karanlık, kindar ve cezalandırıcı" Musa'nın tanrısının yerine –"insan ırkının en derin arzularını bünyesinde barındıran tanrı-insanlar" Faust ve Prometheus ile birlikte, yeni ve merhametli bir tanrıyı içeren– "yeni Teslis"i koyarak sosyal demokrat bir eylemci, en sonunda da politikacı oldu.[69]

Kızıl Bisikletçiler, okuması için partinin Marksist Erfurt programının bir kopyasını vererek Osterroth'u etkilemeye devam etti. Fakat Osterroth, Marksist iktisadın detaylarına ya da işçilerin üretim kontrolünü ellerine geçirmesi düşüncesine fazla ilgi duymayan pek çok Alman işçiden farklı değildi. İşçilerin çoğu, SPD'ye Marksist ekonomik görüşlere karşı derin bir ilgileri olduğu için değil, ücretler ve koşullara öfkeleri, daha önemlisi de patronlar tarafından düşürüldükleri utanç verici durum nedeniyle katıldı. Bazıları kendilerine küfredilen ve aşağılanan "köpekler gibi" muamele edildiğini hissediyor;[70] bazıları kendi hayatlarını bile patronların kontrol etmesine kızıyordu. Örneğin, puro işçisi Felix Pauk, bir arkadaşı, patronuna satışların artması için purolara Kayser'in resmi yerine Marksist liderlerden August Bebel'in resminin koyulmasını önerdiği için işten atılınca, sosyal demokrat davaya yakınlık duymaya başlamıştı.[71]

---

67 "The Diary of Nikolaus Osterroth", *The German Worker. Working-Class Autobiographies from the Age of Industrialization*, çev. ve ed. A. Kelly (Berkeley, 1987), s. 170-171 içinde.

68 *A.g.e.*, s. 172.

69 *A.g.e.*, s. 187.

70 E. Weitz, *Creating German Communism 1890-1990: From Popular Protest to Socialist State* (Princeton, 1997), s. 51.

71 Akt. *The German Worker*, s. 409.

Marksist kuram konusunda ne kadar eğitimsiz olurlarsa olsunlar, en alt düzeyde bile parti üyelerinin birçoğu, ideolojinin kitleselleşmiş olması nedeniyle, partinin ana ilkeleri konusunda en azından temel fikirlere sahipti. Bunlar, bir bilim olarak Marksizm, tarihsel gelişimde ekonomik kuvvetlerin merkeziliği, tüm insanlığı kurtaracak ilerici bir sınıf olarak proletaryanın konumu ve kapitalizmin nihai krizi gibi fikirleri içeriyordu. Sosyal demokrat entelektüeller ne kadar teşvik ederlerse etsinler, işçiler Marksist kuramın ayrıntılarını incelemeye pek istekli değildi. 1906-1914 yılları arasında, sosyal demokrat işçi kütüphanelerinde yapılan bir araştırmaya göre, alınan kitapların yüzde 63,1'i kurmaca edebiyatken, yalnızca yüzde 4,3'ü Marksist metinleri de içeren sosyal bilimler alanında yazılmış olanlardı. Zola, çoğu kütüphane listesinde ilk ya da ikinci sıradaydı ve bu da sosyalist entelektüeller arasında rahatsızlık verici bir durumdu çünkü Zola'yı insan aklına inancı olmayan bir pesimist olarak görüyorlardı.[72]

Ancak SPD'nin kuram ve hatta siyasal radikalizmin ötesinde sunabileceği çok şey vardı: İşçilere saygınlık kazandırıp kendilerini geliştirebilecekleri, fabrikanınkine alternatif bir dünya sunuyordu. Dresdenli vasıfsız fabrika işçisi Otto Krille'ye göre, partinin ilgi çekici esas yönü buydu. Çalıştığı fabrikadaki "genel uyuşukluk" hali nedeniyle umutsuzdu. İş arkadaşlarının dar görüşlülüğü ve "cinsel geyikleri" arasında kendisini "tamamen yalnız" hissediyordu; ona göre sosyal demokrasi, bu çirkin dünyadan bir kaçış yolu sunuyordu. Gözlemlediği kadarıyla [parti üyelerinin] yalnızca küçük bir bölümü, bilimsel inanca sahip sosyalistlerden oluşuyordu; çoğu çölden gelen İsrail halkı gibi vaat edilmiş topraklara gitmek üzere yola çıkarak, büyük bir iç ve dış çoraklıktan sosyalizme gelmişti. Ümitsizliğe kapılmamak için inanmalıydılar.[73] Kendisini geliştirmeye can atan, genç, kentli, erkek ve Protestan bir işçi olan Krille'nin tutumu, ortalama bir Sosyal Demokrat Parti üyesinden farklı değildi.[74]

Sosyal Demokrat Parti, Krille'nin "çöl"ü yerine bir kültür, kişisel gelişim ve düzgün bir eğlence dünyası sunuyordu.[75] Eğitim toplulukları kurslar ve dersler aracılığıyla "*bildung*"un[76] sosyalist versiyonu ya da görgü ve eğitim faaliyetlerinde bulunuyordu; aslında burjuvaziye Alman toplumundaki statüsünü veren tam olarak buydu. Derslerin içinde, ekonomi politik ve hij-

---

72 V. Lidtke, *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany* (New York, 1985), s. 186-187.

73 "The Diary of Otto Krille", *The German Worker*, s. 276 içinde.

74 Bu konuda bkz. S. Berger, "Germany", *The Force of Labour*, ed. S. Berger ve D. Broughton (Oxford, 1 995), s. 73.

75 Lidtke, *Alternative Culture*; B. Emig, *Die Veredelung des Arbeiters. Sozial-demokratie als Kulturbewegung* (Frankfurt am Main, 1980).

76 İnsanın kendi bilincine ulaşabilmesi, yani kendini bilebilmesi için yontulması, eğitilmesi, terbiye edilmesi gerekir. Hegel bu eğitim sürecine, *bilden* fiilinden türeyen *bildung* adını vermiştir – ç.n.

yen gibi "sosyalist" ve "bilimsel" konularla birlikte, geleneksel burjuva kültürünün parçası olan sanat, edebiyat ve müzik eğitimi de vardı. Boş vakitlerin değerlendirildiği dernekler en popüler olanlarıydı. Partinin gözetiminde, atıcılık ve bisiklet kulüplerinden (200 bin üyeli) koro derneklerine ve hatta tütün kulüplerine kadar tüm etkinlikler yapılabilirdi. Kulüp etkinliklerinin farklı ideolojik içerikleri vardı. Bazıları kendi kulüplerine özgü jargona sahipti: Jimnastik kulübü üyeleri 1890'ların sonlarından itibaren "*Frei Heil*!" ("Özgürlüğe Selam") sözleriyle selamlaşıyorlardı.

Sosyal demokrat kültürün en belirgin özelliği törenlerdi, özellikle de 1 Mayıs törenleri. Polis baskısına rağmen binlerce insan, sosyalizmin ve işçi sendikalarının kutlama törenlerine katılıp seyirci oluyordu. Sembolizmin bir kısmı sosyalist geçmişten, Fransız Devrimi'nin klasizminden geliyordu. 1910 Nürnberg sosyal demokrat koro festivalinde, merkezî bir yerde "Özgürlük Tanrıçası" yer almıştı. Bu, uzun, beyaz bir Yunan giysisi içinde, başında Frigya şapkası, sağ elinde bir "özgürlük bayrağı" olan, çevresi Marx, Alman sosyalist lider Lassalle ve gücü simgeleyen aslan büstleriyle sarılmış bir figürdü.[77] Ancak diğer festivaller, üniformalar, bando ekipleri, bayrak ve sancaklarla tamamlanan askerî tarzın daha açık görülebileceği festivallerdi. Sosyal demokrat marşların birçoğu askerî kültürü yansıtıyordu:

> *Şu vadide ilerleyenler de kim?*
> *Bir bölük beyaz üniformalı!*
> *Yeri göğü inletiyor söyledikleri marş!*
> *Bu sesler bana hiç yabancı değil.*
> *Duyduğum özgürlük ve vatan marşları.*
> *Aşinayım bu beyaz üniformalı bölüğe:*
> *Selam Özgürlüğe! Selam Özgürlüğe! Selam Özgürlüğe!*
> *Jimnastikçiler; yerlerinize marş marş!*[78]

Askerî tip örgütlenmenin ilgi çekmesi elbette yeni bir şey değildi. Marx'ın kendisi de sosyalizm tartışmalarında askerî metaforlar kullanmıştı. Aslında Marksizm, solundaki anarşistler ve sağındaki reformistlerin aksine, kendini güçlü, disiplinli bir sosyalist devlete adamıştı. Fakat Marx ve Engels'in bakış açısı daha çok sanayi odaklıydı ve Alman Sosyal Demokrat Partisi, ideolojisi enternasyonalizme yakın olmasına rağmen, askerî stilini muhtemelen büyük ölçüde imparatorluk Almanyası'nın siyasal yapısına borçluydu.[79] Parti, diğer sosyal demokrat partiler gibi teoride kadınların eşitliğini savunurken, uygu-

77 Lidtke, *Alternative Culture*, s. 88.

78 *A.g.e.*, s. 107-108; aynı zamanda, bkz. A. Korner, *Das Lied von einer anderen Welt. Kulturelle Praxis im französischen und deutschen Arbeitermilieu 1840-1890* (Frankfurt am Main, 1997), s. 117.

79 Weitz, *Creating German Communism*, s. 50.

lamada parti üyeleri genellikle kadınları apolitik ve "geri" görürdü; parti kültürü son derece erkek-egemendi. Disiplin ve hatta hiyerarşiye çok önem verilirdi. Jimnastik egzersizleri sıkı disiplin altında yapılır, takımlar askerî düzende oluşturulurdu: Seçilmiş bir yönetici birkaç takım liderine başkanlık eder, takım liderleri de takımları organize ederdi. "Jimnastik yasası"nın buyurduğu gibi: "Her takımda sıralar çok düzgün olmalıdır. Özel izni olmayan hiç kimse takımdan ayrılamaz."[80]

Askerî bir okulda eğitim almış ama "askerî öğrenciliğe elverişsiz" olduğu gerekçesiyle okuldan atılmış olan Otto Krille'yi kendisine çeken bu disiplin ve organizasyondu.

> Sosyal demokrat fikirlerle yavaş yavaş tanıştım. Eskiden, devlet fikri bana kışla ve hapishanelerde somutlaşan bir tür Ortaçağ zalimliğiymiş gibi gelirdi. Bu tutum fark etmeden değişti çünkü kendimi bu devletin onunla ilgilenen bir vatandaşı olarak görmeyi öğrendim. Ezilenler arasında olmakla birlikte, devlete karşı ilgim sürüyordu; çünkü sınıfım adına onu ele geçirme umudum vardı. En garip olanı ise... kayıtsız şartsız bir askerî disiplinden nefret etmeme rağmen, parti disiplinini seve seve kabul etmemdi. Ne kadar çelişkili görünürse görünsün, sosyalist ideoloji beni proleter varoluşuma bir dereceye kadar alıştırmış, el emeğine saygı duymayı öğretmişti. Artık "işçi" adından utanmıyordum.[81]

Krille ve diğer birçoklarına göre, SPD işçilerin epeyce saygınlık kazanabilecekleri, temelinde işçi sınıfına düşmanlık yatan Alman İmparatorluğu'na karşı sınıfı savunmak için gereken örgütlenmeye sahip bir paralel devlet sunuyordu.

Bu nedenle, 1889'da İrlandalı gazeteci James Connel'ın Sosyal Demokrat Federasyonu'nun Londra toplantısından esinlenerek yazdığı "Kızıl Bayrak" marşında ifade edildiği gibi, sosyal demokrat kültürde askerî bir hava görülebilirdi:

> *Halkındır kıpkızıl bayrak,*
> *Şehitlerimizin kefeni olacak*
> *Kaskatı kesilmiş kolları bacakları*
> *Akan kandan yer gök kıpkırmızı.*
> *Kızıl sancağı çekelim yükseğe*
> *Yaşayıp ölelim gölgesinde*
> *Korkaklar kaçsa, hainler dudak bükse de*
> *Kızıl bayrağı dalgalandıracağız yine de!*

80 Lidtke, *Alternative Culture*, s. 52.

81 "Diary of Otto Krille", *The German Worker*, s. 267-268 içinde.

Connell'ın ikinci şiiri, sosyal demokrasinin kızıl bayrağının enternasyonal çekiciliğini vurgulama amacı taşıyordu:

Bakın çevrenize, Fransızlar ışığını sever,
Güçlü kuvvetli Almanlarsa kızıl bayrağı över,
Moskova'da kızıl bayrak marşları okunur,
Chicago akın akın gelen kalabalıkla duyar gurur.

Ancak Almanların hareketin ne kadar merkezinde olduğu dikkate alındığında, "güçlü kuvvetli Almanlar" göndermesi bilhassa kibirli bir ifadeydi. 1914 yılında, yedi sosyal demokrat parti genel seçimlerde oyların en az yüzde 25'ini alıyordu: Avusturya, Çek, Danimarka, Finlandiya, Almanya, Norveç ve İsveç partileri.[82] Ancak Alman partisi o zamana kadar içlerinde en başarılısıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, aidat ödeyen 1 milyon üyesi vardı. 1912 seçimlerinde seçmenlerin yaklaşık üçte birini oluşturan 4 milyon oy aldı, ancak çarpık seçim sistemi nedeniyle, Reichstag'da aynı oranda temsil edilme şansı olmadı. SDP ile işbirliği yapan sendikaların da –Özgür Sendikalar– yaklaşık 2,6 milyon üyesi vardı. Bu, dünyanın en büyük Marksist partisiydi ve Avrupa'nın her yerinde, sosyalistler için bir model haline geldi.

Yine de Sosyal Demokratların etkisinin gerçek sınırları vardı. Fransız SFIO ve İsveç partisi gibi bazı partiler köylülerle ittifak kurarken, SPD köylü tarımının modası geçmiş bir üretim biçimi olduğu görüşüne sımsıkı sarılmıştı.[83]Ancak Ruhr maden ocakları gibi Avrupa proletaryasının merkezlerinde bile sosyal demokratlar oyların yalnızca üçte birini alabiliyor, Katolik Kilisesi'yle ve liberalizmle kıran kırana bir rekabet yaşıyordu.[84] Ayrıca Polonyalı göçmen işçileri entegre etmeye gücünün yetmemesi, sosyal demokrasinin milliyetçilikle ilişkisinin sorunlu olduğunu gösteriyordu. Avusturya partisi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sınırlarını korumak istediği için, sorunların en büyüğüyle karşı karşıya kaldı. Avusturyalıların çözümü, imparatorluğu oluşturan halkların federal bir partisini kurmaktı. Fakat onlar Çek sosyal demokratları ve daha küçük diğer partiler tarafından hâlâ zorba büyük biraderler olarak görülüyordu.[85] Kadınlar, Alman Partisi'nin üyelerinin yüzde 16'sını oluşturmasına ve örgütleri SPD içindeki en radikal gruplardan biri olarak kalmasına rağmen sosyal demokrasi onların ilgisini çekmek için daha fazla çalışabilirdi.[86]

---

82 Eley, *Forging Democracy*, s. 79.

83 K. Kautsky, *Selected Political Writings*, çev. ve ed. P. Goode (Londra, 1983), s. 11-12. [*Seçilmiş Politik Yazılar*, çev. Celal A. Kanat, Kavram Yayınları, 1990]

84 S. Hickey, *Workers in Imperial Germany: the Miners of the Ruhr* (Oxford, 1985).

85 J. Rupnik, "The Czech Socialists and the Nation (1848-1918)", ed. E. Cahm ve V. Fisera, *Socialism and Nationalism in Contemporary Europe (1848-1945)*, c. 2, (Nottingham, 1979) içinde.

86 R. Evans, *Proletarians and Politics. Socialism, Protest and the Working Class in Germany before the First World War* (New York, 1990), s. 93.

Bu gibi başarısızlıklara rağmen, genç Marx'ın sosyalist siyasetin merkezini Fransa'dan Alman topraklarına taşıma arzusu gerçekleşmişti. Kısmen şovenist sayılabilecek bir lider olan August Babel şöyle söylemişti: "Modern toplumun yasalarını keşfedenlerin Almanlar olması tesadüf değildir... Yine Almanların sosyalist fikri çeşitli dünya halklarının işçilerine taşıyan öncüler oluşu da tesadüf değil."[87]

VIII

Almanların enternasyonal sosyalist hareketteki hegemonyası, Fransız devrimci geleneğe saygılarını sunarken bile açıkça görülebilirdi. 14 Temmuz 1889'da, Bastille'in zapt edilmesinin 100. yıldönümünde, İkinci Enternasyonal, açılış törenini Paris'te Rue Petrelle'de yaptı. Başlangıçta başarı şansı pek yok gibi görünüyordu. Bir grup ılımlı sosyalist –Fransız "olasılıkçılar"– aynı anda rakip bir kongre düzenledi. Bu arada onların tren istasyonunda çevreyi tanımayan yabancı delegelere yaklaşıp sosyal demokratlardan uzaklaştırmak için komplo kurdukları söylentileri yayıldı. Ancak bu korkuların yersiz olduğu ortaya çıktı. Rue Petrelle Kongresi olağanüstü başarılı geçti: ABD dahil olmak üzere 20 ülkeden 391 delege katılmıştı.[88] İngiliz temsilciler arasında şair ve Ortaçağ nostaljisi içinde yaşayan romantik William Morris ve Bağımsız İşçi Partisi parlamento üyesi Keir Hardie vardı.[89] Organizasyonun düzenlendiği yer dikkate alınırsa, beklendiği gibi en kalabalık heyet Fransızlarınkiydi. Yabancı delegeler, endüstriyel modernite ve Fransız Devrimi anısına yeni inşa edilmiş Eyfel Kulesi'ni de gezebilmişlerdi. Gerçekten de Paris bir süreliğine, gelişen dünyanın merkezi olarak görülmüştü. Ancak kongrenin en uyumlu ve baskın grubu Alman SPD'ydi. İki ya da dört yılda bir toplanan İkinci Enternasyonal, kesinlikle katı kuralları olan ve doktriner bir örgüt değildi ama Marksist geleneğin ve büyük kardeş parti SPD'nin hâkimiyetini sergiliyordu.

Bu başarıda Engels'in payı büyüktü. Marx öldüğünde, birkaç ülkede, popüler Marksist işçi partileri vardı. Engels, Marksist siyasal örgütlenmeye fazla ilgi duymayan Marx'ın tersine, bu zayıflığı giderip Marksizmi sağlam bir siyasal güç olarak kurmaya kararlıydı. Engels'in hoşgörülü tabiatı, sosyal oluşu ve sabırlılığının iyi özellikler olduğu ortaya çıktı. Londra'daki karargâhından yüzlerce tavsiye ve eleştiri mektubu yazarak, uzun mektuplaş-

87 Akt. August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, S. Berger, *Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany* (Harlow, 2000), s. 89.

88 Yirmi ülke Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek toprakları, Danimarka, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, Macaristan, İtalya, Hollanda, Norveç, Polonya, Romanya, Rusya, Sırbistan, İspanya, İsveç, İsviçre ve Amerika Birleşik Devletleri'nden oluşur.

89 Bu olay için bkz. James Joll, *The Second International* (Londra, 1968), s. 33.

malarla Avrupalı sosyalist siyasetçilere akıl hocalığı yapıyordu. Karşılığında, Avrupa'nın dört bir tarafında Marksistler onu ortodoksluğun sesi olarak görüyorlardı. Fakat Engels, Marksistlerin etkin topluluğunu birbirine bağlamak için yalnızca mektupları kullanmakla kalmıyor ayrıca her Aralık ayında gözde devrimcilere kendi mutfağında pişirilen Noel tatlıları da gönderiyordu. Bunlar uzak Rusya'ya bile ulaşmıştı. Marksist-olmayan "popülist" sosyalist Petr Lavrov, bu enternasyonalist hediyeyi her yıl düzenli alanlardandı.[90]

Eğer Engels Marksist "kilise"nin kurucusuysa, o sırada söylendiği gibi sosyalizmin ilk "papa"sı da Karl Kautsky'ydi. Kautsky, sanatla uğraşan bir ailenin oğlu olarak Prag'da doğdu. Annesi tanınmış bir romantik sosyalist roman yazarıydı. Kautsky, sanıldığı gibi "bohem" hayatı yaşayan biri değildi, genellikle bilgiçlik taslayan biri olarak görülürdü.[91] Engels, onunla içki içmekten hoşlanıyordu ama siyasete yüzeysel ve ciddiyetsiz yaklaşımının, daha kötüsü para için bir dolu yazı yazmış olmasının onu "tam bir ukala" haline getirdiği yorumunu da yapmıştı. Aslında Kautsky kendi kendini yetiştirmiş biriydi. Çok sayıda ilgi alanı olması ve farklı konudaki birçok görüşünü özgüvenle dile getirme isteği, Kautsky'nin kendisine yüklediği, Marksizmin modernist versiyonuna dayalı tekil, tutarlı, "ortodoks" bir Marksist dünya görüşü yaratıp yayma görevi için ideal özelliklerdi. Kautsky tartışması genelde dinsel terimlerle ifade edilmişti: O sosyalist "papa"ydı; Erfurt programını yorumladığı *Sınıf Mücadelesi* "sosyal demokrasinin ilmihaliydi" ve onun Marksizm versiyonu "ortodoksluk"tu. Ancak Kautsky'nin kendi entelektüel ilgi alanı bilim, özellikle de Darwinizmdi. Düşüncelerini de Engels'in modern, bilimsel Marksizmi üzerine temellendirmek istiyordu.

Engels'in modernist Marksizmini muhaliflerine karşı savunup İkinci Enternasyonal partilerine tanıtmada son derece etkili olduğu görülmüştü. Hatta baskı rejiminin daha radikal bir Marksizm yaratacağını düşünebileceğimiz Rusya'da bile başarılı olmuştu. "Rus Marksizminin babası" Georgi Plehanov genel anlamda Kautskyci bir çizgi izlemişti. İnce bir skolastik ayrım yapan Kautsky'ye göre, SPD "devrimci" bir partiydi ama "devrim yapacak" bir parti değildi. Marksistler, burjuva hükümetlere katılmamalı, konumlarını siyasal düzenin dışında korumalıydı. Kautsky'ye göre onlar, kapitalist sistemin, proletaryanın eninde sonunda iktidarı bilinçli bir şekilde ele geçirmesi anlamına gelen bir devrimle yıkılacağına inanmalıydı. Ancak bu devrimin şiddet içermesine gerek yoktu. Aynı zamanda Marksistler liberal demokratik hakların genişletilmesi ve parlamenter kampanyaların dü-

90 *A.g.e.*, s. 45.

91 G. Steenson, *Karl Kautsky, 1854-1938: Marxism in the Classical Years* (Pittsburgh, 1991), s. 47'den alıntı.

zenlenmesi dahil, işçi sınıfına yardım edecek reformlar için baskı yapacaktı. Bu iki konum, bir "devrimci bekleyiş" politikasıyla ağır aksak birleştirilmişti. Devrim yalnızca doğru ekonomik koşullar altında gerçekleşecek, sosyal demokratlar o zamana dek beklemek zorunda kalacaklardı. Ancak devrim Alman Reich'ını ortadan kaldırdıktan sonra bile, partinin amacı Paris Komünü tarzı bir devlet değil, parlamenter demokrasinin mükemmelleştirilmesi olacaktı.

Alman SPD hiçbir zaman hükümette yer almasa da pratikte var olan sistem içinde reform için çalışma konusunda daha istekli hale geldi. Yine de Sosyal Demokratlar birçok bölgede, 1911'de Prusya'da gösterilerde kullanılan pankartların ilk harflerinde kırmızı renk kullanılmasının yasaklanması gibi ufak tefek engellemelere maruz kalsa da, giderek sistem içinde reformist bir parti gibi hareket ederken, yerel yönetimleri denetim altına alıp çalışma koşullarını iyileştirmek için Reichstag'a yasa teklifleri sundu.[92] Bu reformist çaba, parti ve sendikaların kazanımları çoğaldıkça, 1890'lardan itibaren özellikle etkili oldu. Partinin iç örgütlenmesi oldukça karmaşık hale gelirken, tam zamanlı parti çalışanlarının siyasal ihtiyatla hareket etme eğilimleri arttı. 1905'te, parti içindeki kemikleşmeden Kautsky'nin kendisi de şikâyetçiydi: Parti yürütme kurulu "bürokrasi ve parlamentarizme kapılmış" bir "ihtiyar heyeti"ydi.[93] Ancak burjuvazinin sağduyulu cazibesine kapılanlar yalnızca Almanlar değildi. Hatta Fransa gibi daha liberal ülkelerde, burjuva siyasetine ilkeli bir mesafede kalmak daha zordu. Sosyal demokrat SFIO başkanı Jean Jaurès, Üçüncü Cumhuriyet'le bazı konularda işbirliği yapmaya gönüllüydü;[94] İtalya'da da parti çoğunluğunun muhalefetine rağmen, İtalyan Sosyalist Partisi (PSI) Giolitti'nin liberal hükümetiyle bir süre işbirliği yapmıştı.[95]

Bu yüzden Kautsky'nin modernist ortodoksluğunun dayanması zordu. Parti içinde devrimden tamamen vazgeçilmesi gerektiği propagandası yapan reformist "sağ"ın ve sosyal demokrasinin kendisini zayıflatan bir *embourgeoisement*[96] sürecinden geçtiğine inanan radikal solun, dozu giderek artan saldırısına maruz kalmaya başlamıştı. Hatta Marksizmin Batı Avrupa'da gücünün doruğunda göründüğü 1890'lardan itibaren, parti hem parti elitleri hem de üye kitlesi içinde giderek bölünüyordu. Savaş ve Bolşevik Devrimi, Engels ve Kautsky'nin 1880'ler ve 1890'larda oluşturdukları birliği sonunda bozarken,

92 G. Steenson, *"Not One Man! Not One Penny!" German Social Democracy, 1863-1914* (Pittsburgh, 1981), s. 120-121.

93 Akt. Steenson, *Karl Kautsky*, s. 120-121.

94 H. Goldberg, *Life of Jean Jaures* (Madison, 1962), II. bölüm.

95 J. Miller, *From Elite to Mass Politics. Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900-1914* (Kent, Ohio, 1990), s. 25-29.

96 *Embourgeoisement:* Burjuvalaşma – ç.n.

uyuşmazlıklar çok daha önceleri su yüzüne çıkmış, sağ ve sol arasındaki dengeyi korumak çok zorlaşmıştı.[97]

Kautskyci ortodoksluğa ilk büyük meydan okuma reformistlerden geldi. 1899'da Alexandre Millerand, Fransız Başbakanı Pierre Waldeck-Rousseau'nun kurduğu hükümette bakan olarak, liberal bir hükümette görev alan ilk sosyalist oldu. Önemli sosyal reformlar başarmasına rağmen, hükümete hizmet etme kararı, sosyalist partiyi sonunda Jean Jaurès liderliğindeki reformistlerle Jules Guesde liderliğindeki radikaller arasında ikiye böldü. Bu arada, Almanya'da Kautskyci ortodoksluk SDP'nin ileri gelenlerinden Eduard Bernstein'ın daha köklü meydan okumasıyla karşı karşıyaydı.

Bernstein'ın sapkınlığı, parti büyükleri arasında şok etkisi yaratmıştı; çünkü Marx ve Engels'e yakın olan Bernstein'ın onların doğal varisi olacağı düşünülüyordu. Demiryolu makinisti olan tesisatçı bir babanın oğlu olarak yoksulluk içinde büyümüştü. Ama Gymnasium'da eğitim alacak kadar parlak bir öğrenciydi. Okulu bitirdikten sonra banka memuru oldu. Fakat bu yarı proleter geçmişe karşın, geleneksel burjuva tavırları ve zevkleri vardı. Fransa-Prusya savaşı zamanında gelişen ilk siyasi görüşü milliyetçiydi. Fakat 1872'den sonra genel Marksist çizgide yer aldı. Anti-sosyalist yasaların yürürlüğe girmesinin ardından Almanya'dan ayrılarak 1880-1890 yılları arasında parti gazetesi *Der Sozialdemokrat*'ı yayımladığı İsviçre'ye sürgüne gitti. 1888'de İsviçre'den sınır dışı edildikten sonra, yasal nedenlerle Almanya'ya gidemediği için, 1901'e kadar kalmak zorunda bırakıldığı Londra'ya gitti.

Bernstein'ın görüşlerinin İngiltere'deki zorunlu ikameti sırasında değişmiş olması muhtemeldir. Oradaki hükümetler işçi sınıfının taleplerine diğerlerine oranla daha duyarlıydı, sosyalist hareket son derece reformistti ve bir kapitalizm krizinin yaklaşmakta olduğuna inanmak zor gibi görünüyordu. 1896'dan sonra *Die Neue Zeit* için yazdığı birkaç makalede, ortodoks Marksizme cepheden saldırma cesaretini buldu. Marx'ın, sosyalizme ulaşma yolu olarak şiddeti kabul etmeye fazlaca istekli olduğunu iddia ediyordu. Kapitalizmin krizi ve proletaryanın giderek yoksullaşacağı öngörülerinde de yanılmıştı. Bernstein, bazı gerekçelerle her ikisinin de olmadığını çok açık ifade etmişti: "Köylüler batmıyor; orta sınıf yok olmuyor; krizler daha da büyümüyor; sefalet ve serflik çoğalmıyor".[98]

Sosyal demokratların kapitalizmi parlamento aracılığıyla, barışçıl bir şe-

---

97 Çatışmanın 1914'ten önce oluştuğunu öne süren daha eski bir görüş için bkz. C. Schorske, *German Social Democracy. The Development of the Great Schism* (Cambridge, Mass., 1955); bu görüş ve savaşın bölünmeyi hızlandırdığı argümanının bir araya gelişi için bkz. W. Kruse, *Krieg und nationale Integration. Fine Neuinterpretation des sozialdemokratischen Burgfriedensschlusses, 1914-15* (Essen, 1993).

98 P. Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx* (New York, 1952), s. 296.

kilde reforma tâbi tutabileceğini; kamu mülkiyetinin özel mülkiyetten yavaş yavaş doğacağını çünkü daha rasyonel olduğunu ısrarla savunuyordu. Tam komünizmin toplumsal reformdan önemsiz olduğunu ifade eden ünlü sözleri şöyleydi: "Genelde sosyalizmin nihai hedefi denen şey benim için hiçbir şey, hareket her şeydir."[99]

Bernstein, işçilerin "burjuva" ulus-devletinin tam üyeleri olmaları gerektiğini savunduğu gibi, Sosyal demokratların da bu devletlerin milliyetçi ve emperyalist projelerini kabul etmelerini istiyordu.[100] Marx'ın işçilerin vatanı yoktur görüşünü reddederek, ısrarla proleterlerin kendi uluslarına bağlılığını göstermesi gerektiğini savunuyordu. Ayrıca bir uygarlık gücü gibi davrandığı sürece imparatorluğu kabul etmeye de hazırdı.

Bernstein'ın görüşleri, İkinci Enternasyonal'in önde gelen şahsiyetleri tarafından eleştiri yağmuruna tutuldu. Haklı olarak Marksizmin kimliğini yok edip onu sol liberalizmin bir şekline dönüştürmekle suçlandı. Ancak onun "revizyonizmi" sonunda sosyal demokrat hareket içinde –gerek Fransız Jean Jaurès, İsveçli Hjalmar Branting, gerek İtalyan Francesco Merlino'dan– hatırı sayılır bir destek buldu. Büyük bölgesel farklılıklar olmasına rağmen sosyalizmin birçok sıradan savunucusunun ilgisini çekmeyi başardı. İtalya'da, daha devrimci bir Marksizmin geliştiği daha baskıcı Güney'e kıyasla Kuzey'de ortodokslukla birlikte revizyonizm daha popülerdi. Aynı şekilde, Almanya'da revizyonizm liberal Güneybatı'da daha yaygındı. Revizyonist fikirler sendikalar başta olmak üzere, sıradan Alman işçileri arasında da yaygınlaşmaya başlamış gibi görünüyordu. İşçilerden biri "Zenginler ve yoksullar daima olacaktır. Bunu değiştirmek için hayal kurmayalım. Fakat fabrikada ve devlette daha iyi ve adil bir örgütlenme istiyoruz" demişti.[101]

Bu desteğe karşın, Bernstein ve revizyonizm bir dizi sosyal demokrat kongrede sapkınlıkla suçlandı. Enternasyonal'in 1904 Amsterdam Kongresi'nde, Kautsky ve SPD burjuva hükümetlerine katılmaya karşı çıkan önergelerine büyük bir çoğunluk desteği sağladı. Yine de anti-revizyonist çizgiye karşı özellikle İngiltere, Fransa, İskandinavya, Belçika ve İsviçre gibi liberal demokrasinin güçlü ve sosyalistlerin iktidar şanslarının olduğu ülkelerden gelen azımsanmayacak bir muhalefet vardı. Tersine, daha otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerin temsilcileri revizyonizme karşıydı. Aralarında Japonya, Bulgaristan temsilcileri, geleceğin Bolşevik'i Christian Rakovsky ve Rusya'dan genç radikal Vladimir Lenin de vardı. Bu kişiler Alman SPD'de aktif,

99 Bernstein ve revizyonizm için bkz. M. Steger, *The Quest for Evolutiony Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy* (Cambridge, 1997).

100 Sosyal demokrat sağ ve emperyalizm için bkz. R. Fletcher, *Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897-1914* (Londra, 1984).

101 H. Mitchell ve P. Stearns, *Workers and Protest: the European Labor Movement, the Working Classes and the Origins of Social Democracy, 1890-1914* (Itasca,Ill., 1971), s. 211.

Polonyalı bir komünist olan parlak tartışmacı Rosa Luxemburg aracılığıyla bir araya gelmişlerdi.

Bu radikallerin etkisi, Kautsky'nin ortodoksluğuna otoriter Doğu'dan gelen yeni bir karşı duruşun işaretiydi. Ocak 1905'te Rusya'da, halkın eylemlerinin tarihi komünizme doğru itebileceği ve Kautsky'nin "devrimci bekleyiş" stratejisinin yanlış olduğu izlenimini veren devrim patlak verdi. Ekim 1905'te Rus işçilerin genel grev silahını kullanmaları da Batı'da bir süredir gelişmekte olan işçi sınıfı radikalizmine cesaret verdi.[102] Birçok işçinin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki on yıl içinde daha da radikalleştiğinin çok sayıda kanıtı vardır. Avrupa'nın her tarafında sendikaların üye sayıları artmış, bu dönemde, özellikle enflasyonun işçilerin yaşam standartlarını daha da aşağıya çektiği 1910 ve 1914 yılları arasında, grevler çok daha yaygın hale gelmişti. Ancak işçilerin militanlığındaki bu canlanma, bazı açılardan kalifiye fabrika işçileri arasında eski zanaatkâr radikalizmin yeniden doğuşuydu. Teknolojik değişim, eskiden vasıflı ustaların egemenliği altındaki üretim bölgelerini makineleştiriyordu. Örneğin, metal işleri sanayisinde daha verimli torna tezgâhları ve mekanik matkapların kullanılması, işverenlerin daha fazla vasıflı işçinin yerine daha ucuz ve vasıfsız emek kullanmasını sağlıyordu. Kendilerini en iyi savunabilecek olanlar, kesinlikle bu vasıflı, genellikle de okumuş işçilerdi. Metal işçileri on yıllar içinde işçi sınıfının en radikal kesimlerinden biri olacaktı.

Başlangıçta bu militanlık, bazı yönleriyle Proudhon'un anarşizminin bir güncellemesi olan sendikalist hareketi tetikledi. 1890'larda Fransız sendikalarında ortaya çıkan anarşistler, sosyal demokrat partileri seçimlere ve parlamentoya girmekle suçlayarak, kitlesel grevler ve sabotaj eylemleriyle, doğrudan işçi sınıfı eylemi çağrısında bulundular. Marksistlerin örgütlenme ve merkezileşme sevdalarını da kınadılar.

Sendikalistler Fransa, İtalya ve İspanya'da hatırı sayılır bir destek buldular. Hatta Dünya Sanayi İşçileri –"Wobblies"– bayrağı altında Amerika Birleşik Devletleri'nde bile geliştiler. Almanya'da, görüşleri SPD'de Rosa Luxemburg etrafında toplanan bir grup radikal Marksistten çok farklı olmamasına karşın, pek etkili değillerdi. Eski radikal Marx gibi Luxemburg da proletaryanın devrimci kapasitesine inanıyor, Kautsky ve SPD liderliğini işçi sınıfını kapitalist sistemi sadece güçlendiren reformlar yararına görmezden gelmekle suçluyordu. Devrimci siyaset aşkıyla yanıp tutuşarak, 1905 sonunda devrime katılmak için illegal yollardan (o sırada Rus İmparatorluğu toprakları içindeki) Varşova'ya gitti, tutuklandı ve birkaç ay hapis yattı. Almanya'ya geri döndüğünde, SPD'yi Rusya örneğini izleyip işçi sınıfını harekete geçirmek için kitlesel grevleri kullanmaya çağırdı. Tahmin edilebileceği gibi onun fi-

102 1905 devrimi için bkz. 2. bölüm, s. 77-79.

kirleri, kitlesel eylemlerin kendi dokunulmaz parti örgütlenmesine tehdit oluşturmasından korkan Kautsky'nin muhalefetiyle karşılaştı.

Ne var ki, Marksistler emperyalizm ve milliyetçiliğin yükselen gücüne cevap vermeleri gerektiğini anlarlarken, Marksizmin birliğini sonunda iç değil dış sorunlar ortadan kaldıracaktı. Marksistler enternasyonalizmleriyle gurur duyuyorlardı; liderleri uluslarötesi bir topluluğun parçasıydı. Yurtdışında savaşlar, imparatorluklar ve kitlesel ordular tiksinti vericiydi. Bu yüzden, ülkelerinde sınıflararası eşitsizliğin pek de ciddiye alınmayan önemini vurgulamaya çalıştılar. Bazıları Marksizmi Avrupa ile sömürgeleştirilmiş dünya arasında görülen yeni bir uluslararası eşitsizlik biçimini açıklayabilecek şekilde uyarlamaya çalıştı. Rudolf Hilferding ve Rosa Luxemburg gibi Marksist kuramcılar yeni bir "emperyalist" kapitalizm görüşü geliştirdiler. Eğer 1840'larda tarihin temel güçleri sermaye ve emek idiyse, yarım yüzyıl sonra bunlara ulus-devlet ve imparatorluk da katıldı. Saldırgan tekelci kapitalistlerin devletlerle ittifak kurarak, sömürgeleştirilmiş dünyaya egemen olmak için savaşları birlikte yürüttüklerini düşünüyorlardı.

Enternasyonalistler, kendilerini ulus-devletle özdeşleştirmeyen sanayi işçilerinden bir miktar destek buldu. "Dünyanın Bütün İşçileri Birleşin" sloganı altında birleşen uluslararası işçi topluluğu, birçok işçi için aristokratlar, liberal orta sınıflar ve generaller tarafından yaratılmış bir "hayalî cemaat"ten daha rahat bir yuva olarak göründü.

Bu nedenle, Enternasyonal'in 1907 Stuttgart Kongresi emperyalizm ve milliyetçiliği kınadı. Ancak ortodoks enternasyonalizm, Bernstein ve İngiliz İşçi Partisi'nden Ramsay MacDonald gibi revizyonistlerin baskılarına maruz kaldı. İmparatorluğun iş açısından avantajlı olduğunu düşünüyor, işçilerin ulus-devlete entegre edilmesi gerekiyorsa, emperyalist dış politikaları desteklemenin bunun bedeli olacağına inanıyorlardı. Aynı zamanda, bazıları emperyalizmin sömürgeler dünyasına uygarlık getirdiği iddialarına sempatiyle yaklaşıyordu.

Fakat 1914'te barış bozulduğunda, kısmen birçoğunun üstü kapalı milliyetçi tutumları, kısmen de alternatiften korkmaları nedeniyle, ortodoks Marksistler bile savaş çabalarının desteklenmesi yönündeki baskıya direnebilmelerinin zor olduğunu görmüşlerdi.[103] Savaşa karşı çıkmaları halinde, ulusal güvenlik adına sendikaların ve Marksist partilerin yasaklanması riski her zaman vardı. Ayrıca, Fransızlar Alman bir rejimin işçilere karşı baskıcı olabileceğinden korkarken, Almanlar ve Avusturyalılar daha gerici Ruslardan korkuyorlardı. Fransız sosyalist partisi, savaşı büyük ölçüde Alman saldırganlığına karşı bir savunma savaşı olarak görürken, Alman partisi Rus

103 SPD'nin "ulusal savunma" doktrinini kabul edişi için bkz. N. Stargardt, *The German Idea of Militarism* (Cambridge, 1994), s. 148.

barbarlığına ve otokrasisine direniş olarak görüyordu. SDP lideri Hugo Haase'nin bir Fransız sosyalistine söylediği gibi, "Prusya çizmesi sizin için ne demekse, Rus kamçısı da bizim için o demek."[104]

1914'te başlayan savaşa Marksist liderler tamamen hazırlıksız yakalandılar. Ancak ikisi dışında bütün sosyalist partilerin savaş harcamaları lehine oy kullanmaya karar vermesi sürpriz olmadı. Kautsky dahil, bazı liderler milliyetçi dalganın karşısında durmaya çalıştıysalar da çok geçmeden ilkelerini pragmatizme ve birlik-beraberlik isteğine feda ettiler. Avusturya partisinin lideri Victor Adler, uluslararası sosyal demokrasi açmazını şöyle özetledi:

> [Savaş harcamalarına] evet oyu vermemiz gerektiğini biliyorum. Bilmediğim tek şey, nasıl ağzımdaki baklayı çıkaracağımdı. Hiçbir Alman başka türlü davranamazdı. Ama bunu içi kan ağlamadan, sert bir iç hesaplaşma yaşamadan, kendi duygularıyla boğuşmadan yapabilecek bir sosyal demokrat da olamazdı.[105]

Enternasyonal'in ve Marx'ın rüyasının sonu gelmiş gibiydi. Avrupa'daki Marksistlerin çoğu, daha önceleri "burjuva milliyetçiliği" ve "emperyalizm" olarak kınadıkları şeyin altına imza atmıştı. Şimdi ulusal elitlerle ittifak halinde, savaş çabalarının parçası olmuşlardı.

Marksizm, romantik sosyalizmlerin bir harmanından doğduktan sonra, gittikçe daha pragmatik, reformist bir sosyalizme teslim olan modernist Marksizme dönüşmeden önce, devrimci radikalizmin bir hareketi olmuştu. Ancak çok geçmeden yeni bir döngü başlayacaktı; çünkü devrimciler bir kez daha enternasyonal komünist hareketin inisiyatifini ele geçireceklerdi. 1914'te görünürde elitler ve kapitalistler hâkim olmasına rağmen, savaşlar neredeyse ortadan kalkacaklar, milliyetçilikleri gözden düşecekti. Yalnızca üç yıl sonra, Marksist partilerin çoğunluğunun hesabının yanlış çıktığı ve ahlâki üstünlüklerini kaybettikleri anlaşılacaktı.

Bu hatadan yarar sağlayanlar, Enternasyonal içinde milliyetçi akım karşısında sağlam duran partiler, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (hem Bolşevik hem de Menşevik fraksiyonları), müttefikleri küçük Sırp partisi ve İtalyan sosyalistleriydi (PSI). Marx'ın tersine, Bernstein Alman işçi sınıfının gerçekten de bir anavatanı olduğundaki ısrarında belki haklıydı; ancak Rusya'daki durum çok farklıydı. Ulusal projeye çok soğuk bakan kalabalık kitleler vardı. Savaş, devletin onlarla ilişkisini kırılma noktasına getirecek kadar gerginleştirmişti. Marx'ın devrimin bayrağını Paris'ten Berlin'e geçirebileceğini düşünmesi yanılgıydı. Berlin, devrimin bayrağının Doğu'ya, St. Petersburg'a yolculuğunda yalnızca bir geçiş noktası olacaktı.

---

104 Akt. Haase'den Rappoport'a, G. Haupt, *Socialism and the Great War. The Collapse of the Second International* (Oxford, 1972), s. 208.

105 Akt. Joll, *The Second International*, s. 178.

2

BRONZ ATLI

I

Ekim 1927'de, Sovyet yurttaşları Ekim Devrimi'nin 10. yıldönümü için yapılmış bir sürü film seyrettiler. Bu, sinemanın altın çağıydı ve Bolşevikler, o sırada zaten ünlü olan yönetmen Sergei Eisenstein'ın da dahil olduğu bazı yetenekli yönetmenlerden devrimin hikâyesini anlatmalarını ve ne anlama geldiğini açıklamalarını istedi. Ancak parti eliti arasında en beğenileni Vsevolod Pudovkin'in "St. Petersburg'un Sonu" filmiydi. Pudovkin'in filmi, devrimi kararlılıkla modernleştirici bir güç olarak gösteriyordu. Filmde, 1917 yılının hikâyesi, yoksulluk nedeniyle kırsal kesimden St. Petersburg'a göç etmek zorunda kalan bir köylünün –"delikanlı"– yaşamı aracılığıyla anlatılır. Klasik Sovyet "sosyalist gerçekçi" olay örgüsünde, delikanlı cehaletten siyasal "bilince" doğru bir yolculuk yapar. Bir grup grev kırıcıya katılarak iş bulur. Ancak bir süre sonra Çarlık'ın gizli polisini adam yerine koymamayı öğrenir ve patronların işçilerine ne kadar zalimce davrandıklarını anlar. Rejim düşmanı olur, kısa bir süreliğine tutuklandıktan sonra da Almanlara karşı savaşması için serbest bırakılır. Askerdeyken Bolşevik olur, sonunda da Kışlık Saray'a yapılan saldırıya katılır.[1]

Pudovkin, filminde köylü kitlelerin hem modern hem de devrimci olduklarını gösterir. Ayrıca ünlü St. Petersburg heykeli "Bronz Atlı"yı motif olarak kullanarak devrimin, modernleşmenin *ancien régime* tarafından düşürülen asasını nasıl yerden kaldırdığını da gösterir. 1833'te, Aleksandr Puşkin'in

1 "Konets Peterburga" (1927), yön. V. Pudovkin. Film temaları için bkz. A. Sargeant, *Vsevolod Pudovkin. Classic Films of the Soviet Avant-Garde* (Londra, 2000), s. 94-95.

konuyla ilgili ünlü şiirini yazmasından beri, 1703'te St. Petersburg'u Avrupa tarzı bir şehir olarak kurmuş olan Çar Büyük Petro'nun bu anıtı, çarların zaman zaman sertleşen Rusya'yı modernleştirme çabalarının bir simgesi olmuştu. Pudovkin, Bronz Atlı'yı devletin modernleştirme tutkuları kadar zulmünün de simgesi olarak sunarken Puşkin'i örnek almıştı. Kışlık Saray'a hücumun gösterildiği sahnelerde, yönetmen, saraya saldıran Bolşeviklerin toplarıyla tahrip edilen klasik heykellerin kareleriyle birlikte Bronz Atlı görüntülerini de araya katar. Pudovkin, Bolşeviklerin Çarlık'ın küstahça kibrine son verecekleri izlenimini yaratır. Ancak Petro'nun getirmiş olduğu moderniteyi ortadan kaldırmayacaklarını da açıkça ifade eder. Havada süzülen vinçler, zarif klasik heykellerin yerini alırken, meçhul işçi, Bronz Atlı'nın buyurgan jestini çağrıştıracak şekilde, hükmedermiş gibi elini havaya kaldırır. Pudovkin, izleyicisine devrimin, Petro'nun başladığı işi devam ettireceğini anlatır. Fakat moderniteyi getirecek yeni bronz atlılar, işçiler olacaktır, onların eski efendileri değil.

Pudovkin'in draması, devrimin imajının Delacroix'nın zamanından beri ne kadar değiştiğini ve modernist Marksizmin nasıl etkili duruma geldiğini gösteriyordu. Onunki şiddete dayalı bir devrim olmakla birlikte Delacroix'nınkinden bile çok daha modern ve bilimseldi. Rüzgârda dalgalanan giysilerin ve kana bulanmış bayrakların yerini makineler ve metal almıştı. Ancak Pudovkin'in hikâyesi Kautsky'nin geleneksel modernist Marksizminden ve Alman sosyal demokratlardan birçok yönden ayrılıyordu. Kahraman, güçlü kuvvetli bir işçi değil, proleter saflara daha yeni katılmış bir köylüydü. Ayrıca Pudovkin'in devrimi, yalnızca sosyal adaleti getirmekle kalmayacak, çöken bir rejimden bir devlet kurma projesini devralıp yoksul, köylü ülkeye moderniteyi getirecekti.

Pudovkin'in filmi, büyük oranda Lenin devriminin özünü yakaladığı için, filmi ilk kez Moskova Bolşoy Tiyatrosu'nda izleyen Bolşevik elit üyeler tarafından beğeniyle karşılandı.[2] Lenin, ortodoks Marksistlerin devrim deneyimi için çok geri olduğunu düşündükleri bir topluma uygun, radikal ve modernist Marksizmin yeni bir bileşimini oluşturmaya çalışıyordu. Fransız Jakobenlerin gördüğü gibi, devrimler için en verimli zemini sağlayanlar, baskıcı rejimleri, öfkeli entelijansiyaları, kentli işçileri ve köylüleriyle kesinlikle zayıf ve çöken devletlerdi. Lenin, halkın eşitlik isteğini, gerilikten kurtulma planına bağlıyordu ama 1920'lere kadar o ve Bolşevikler, Marksist geleneğe can alıcı bir bileşen daha eklemişlerdi: Militan, öncü "yeni tip bir parti", Rusya'ya özgü bir örgüt, devrim ve modernitenin bayraktarı olacaktı.

Oysa geçmişe bakıldığında Pudovkin'in öyküsü inandırıcı değildi. Bir elitin yaptığı haksızlıklara öfkeli köylü ve işçilerin, popülist bir sosyalizmden,

2 Film ve kabulü için bkz. V. Kepley, *The End of St Petersburg: The Film Companion* (Londra, 2003).

modern ve planlı bir ekonomide sadık Bolşevikler ve sorumluluk sahibi yurttaşlar olmaya hızla geçecekleri fikri hayalcilikti. İktidarı ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Lenin 1917'de ne kadar çok hayalperest düşünce olduğunu kavramıştı. Jakobenlerin keşfetmiş oldukları gibi, sıradan halkın eşitlik talepleriyle güçlü bir devlet yaratma projesini bir araya getirmek imkânsızdı. Devrimin kaosu, birçok Bolşevik'in radikal Marksizmle geçici flörtlerine son vermesine neden oldu. Şimdi daha modernist bir Marksizme sarılmışlardı: İşçi ve köylüler sıkı bir disiplin altına alınmalıydı. Fakat bir süre sonra, bu düzenin bile sürdürülebilir olmadığını kavrayıp devrimci radikalizmden modernist bilim inancına ve oradan da nüfusun daha büyük gruplarına çekici gelen pragmatizme doğru geri çekildiler.

II

Mayıs 1896'da Moskova'da yapılan Çar II. Nikolay'ın taç giyme töreni olağanüstü görkemliydi – o günkü tanıklardan birine göre "Versailles yeniden yapılmıştı". Çar şehre "bembeyaz bir at" üzerinde girerken, her biri yerel giysileri içinde tabi halkların temsilcileri onu izliyordu. Tören alayında, yabancılar gibi, toplumsal zümrelerin ve yerel yönetimlerin (*zemstva*) delegeleri de vardı.[3] Çok sayıda toplumsal ve etnik gruba karşın, gösteri yine de imparatorluğun birlik ve beraberliğini öne çıkaracak şekilde düzenlenmişti. *Moskovskie Vedomosti* (Moskova Gazetesi) olayı şöyle anlatmıştı:

> Hiç kimse kendi hayatını yaşamıyordu. Her şey, bunun Rus halkı olduğunu duyumsayıp farkına varan yaşam dolu tek bir yürek, bir bütün oldu. Çar ve halk büyük bir tarihi işe imza attı. Halk ve Çar birlik ve beraberlik içinde olduğu sürece, Ruslar, iç ve dış düşmanlardan korkusu olmayan büyük ve yenilmez bir halk olacaktır.[4]

Muhabir propagandayı gerçeklikle karıştırıyordu. Hükümetin sıradan halkı taç giyme törenlerine katılmaya teşvik etmek için babacan tavırlar sergileme girişimleri sonucu, Khodynka Meydanı'nda "halk bayramı" düzenleyip herkesin eğlenmesi için tiyatro ve spor müsabakalarının yapılması gelenek haline gelmişti. Ancak bu yıl beklenenin üzerinde bir kalabalık vardı. Kalabalığı kontrol etmek üzere konuşlandırılan Kazak birlikleri çok yetersiz kalmıştı. Festival başladığında çıkan panikte ezilerek ölenlerin sayısı 1.150-2.000 arasındaydı. Ulusal ve uluslararası kamuoyu gazete haberlerinden dehşete düşmüştü. Yenilmez Rus'un başı olduğu iddialarına karşın, Çar-

3 R. Wortman, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, c. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II* (Princeton, 2000), s. 351-358.

4 Akt. Wortman, *Scenarios of Power*, s. 354.

lık hükümeti kötü yönetilen bir mezbeleydi. Göklere çıkarılan Çar ve halkın birlik ve beraberliğinden eser yoktu. Nikolay, olaylar karşısında duyduğu üzüntüyü ifade etmekle birlikte, kutlamalar iptal edilmemiş ve Çar aynı akşam Fransız Büyükelçisi tarafından verilen görkemli bir baloya katılmıştı. Bir İngiliz gözlemci şöyle yazmıştı: "Roma yanarken Neron keman çalıyor; Khodynskoe katliamının gecesinde II. Nikolay, Fransızların balosunda dans ediyordu."[5] Geleceğin Bolşevik işçisi Semén Kanatchikov, felaketten hemen sonra festivale geldiğinde, aynı şekilde yetkililerin "sorumsuzluğu" ve "cezasız kalmaları"na ateş püskürmüştü.[6] Khodynka olayı Çar için pek hayra alamet değildi. Taç giyme törenindeki gösteriş budalalığı apaçık ortaya çıkınca küçük düşmüş, herhangi bir tepki vermeyi kibrine yedirememişti. Bir despotun çöküşünü hiçbir şey daha açık gösteremezdi.

Taç giyme töreninin açıkça gösterdiği gibi, Rus imparatorluğu 19. yüzyılın sonunda bir *ancien régime* olmaktan gurur duyuyordu. Aslında gerici ilkelerin simgesi olarak, 1789 öncesi Fransa'yı bilinçli olarak geride bırakmıştı. Rusya'nın *ancien régime*'inin oldukça yeni olması da çelişkili bir durumdur. Nasıl Aydınlanma *philosophes*'u [filozofları] hiyerarşi ve ayrımı suçluyorsa, çarlar da bunları güçlendiriyordu. Rejim, Napoléon savaşlarında devrimci Fransa'yı bozguna uğratmasının ardından kendisini bilinçli bir biçimde, aydınlanma ve devrim karşıtı gelenek ve otokrasinin kalesi olarak şekillendirdi. Rusya, her biri kendine özgü yasal ayrıcalıkları ve yükümlülükleri olan bir dizi eşitsiz sınıf, statü grubu ve milliyetten oluşmayı sürdürdü.[7] Herkesin bildiği gibi çok zorlu yaşamları olan –Avrupa'nın son serfleri– köylüler, 1861'e kadar özgür değillerdi.

Fransız monarşisinin 1789'da keşfettiği gibi, böyle bir sistem yalnızca devletin, uyruklarından çok fazla talebi olmadığı sürece devam edebilirdi. Ancak Batı ve Doğu'daki büyük, iyi eğitilmiş ordularını harekete geçirebilen, çok yüksek vergiler toplayabilen ve modern silah ve cephane imal edebilen rakip devletlerle rekabet içine girer girmez, Rusya da aynısını yapmak zorunda kaldı. Rus İmparatorluğu'nda fedakârlık yapmaları beklenen köylüler, daha sonraları sanayi işçileri ve etnik azınlıklar, bu fedakârlık karşılığında kaçınılmaz olarak bazı taleplerde bulundular. Eğer devlet için para ya da can vereceklerse, savaşa kurbanlık koyun gibi gönderilen askerler ya da sağmal inekler gibi değil, ortak bir oluşumun değerli üyeleri olarak saygın muamele görmek istiyorlardı.

---

5 *A.g.e.*, s. 362. Olay için bkz. s. 358-364.

6 S. Kanatchikov, *A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov*, çev. ve ed. R. Zelnik (Stanford, 1968) s. 45.

7 G. Freeze, "The *Soslovie* (Estate) Paradigm and Russian Social History", *American Historical Review* 91 (1986), s. 11-36.

Kırım Savaşı'nda (1853-1856) İngiliz ve Osmanlı imparatorlukları, Japonlar (1904-1905) ve Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar karşısında aldıkları bir dizi askerî yenilgi, bazı Çarlık yetkililerini *ancien régime*'in yürümediğini görmeye zorladı. Reformistler, imparatorluğun modern sanayi ve tarımla, birleşik bir ulus-devlet tarzında bir yapıya dönüşmesi gerektiğini anlamışlardı. Toplum içindeki bölünmeler giderilmeli, halk ile devlet arasında duygusal bir bağ oluşturulmalıydı. Ne var ki, karşılarında reformun monarşi ve onun temeli olan hiyerarşiyi zayıflatacağından korkan muhafazakârlar vardı. Sonuçta nüfusu siyasal sisteme ancak kısmen entegre eden ve hoşnutsuzluğu artıran bir dizi istikrarsız uzlaşma ortaya çıktı. II. Aleksandr, 1850'ler ve 1860'larda en önemli köylüleri yasal olarak özgürleştiren, serflerin özgürleştirilmesi gibi bir dizi reform yaptı. Ancak hâlâ daha aşağı bir yasal statüleri vardı ve hak ettiklerine inandıkları toprağa kavuşamadılar. Denetimleri ve vergilendirilmeleri daha kolay olduğu için, eski köy "komünü"yle (*obshchina*) –eski bir yerel özyönetim kurumu– bağları koparılmadı. 1917'de Bolşevikler toprak verinceye kadar, köylülerin, devlete karşı popülist, neredeyse anarşist bir hoşnutsuzluk olarak dışa vurdukları bu adaletsiz çözüme olan öfkeleri dinmedi.[8]

Ayrı bir sınıf olan köylüler, tecrit edilip ayrımcılığa maruz kalmışlarsa, işçi sınıfı da Rusya'nın 1880'ler ve 1890'lardaki gecikmiş sanayileşmesi sırasında sayısının artmasına rağmen, zümre yapısından tamamen dışlanmıştı. Pudovkin'in "delikanlı"sı, kentlerde sanayi nedeniyle giderek kalabalıklaşan, kırsal kesimi terk eden milyonların tipik bir örneğiydi. 1917'den önceki elli yılda, kent nüfusu 7 milyondan 28 milyona çıkarak dört kat artmıştı. Sanayi işçi sınıfı 3,6 milyonluk nüfusuyla nispeten hâlâ küçük de olsa siyasal önem taşıyan kentlerde çok yoğundu. İşçiler kente geldiklerinde bazen illegal topluluklara ya da "artellere" katılıyorlardı. İşçi Kanatchikov, bir daire kiralayan ve her gün tahta kaşıklarla aynı kaptan lahana çorbası içen on beş kişilik grubunun, ayda iki defa aldıkları ödeme çekini "âlem yaparak" kutladıklarını hatırlıyordu.[9] Ancak en azından 1905'e kadar işçilerin sendikalarda ya da büyük organlarda örgütlenmelerine izin verilmediğinden, Alman sendikaları ve SPD'nin zengin kültüründen burada eser yoktu. Fakat kötü koşullara ve muameleye kızgınlıkları geçmiyordu; aslında bunu tetikleyen işçilerin zayıflığıydı. İşçi A.I. Shapovalov anılarında patronuna karşı tutumunu şöyle anlatıyor:

> Koca göbeğini ve sağlıklı kırmızı suratını görünce, şapkamı çıkarmadığım gibi, elimde olmadan gözlerimden ateş çıktı. Aklımdan onu boğazından yaka-

8 Köylülerin tutumları için bkz. O. Figes, *A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891-1924* (Londra, 1996), s. 98-102.

9 Kanatchikov, *Radical Worker*, s. 9-10.

layıp yere yatırmak ve ayaklarımla yağlı göbeğini ezmek gibi sersemce bir düşünce geçti.[10]

Kanatchikov, Shapovalov ve "bilinçli" olarak adlandırılan pek çok işçi duydukları öfkenin sonucunda büyük bir örgüte katılmaya karar verdi. Ancak önderlik bekledikleri, zümreler sisteminden dışlanmış ve kendisini Rusya'daki bölünmelerle baş edip ülkenin modernleşmesini hızlandırmaya adayan bir başka grup olan radikal entelijansiyaydı.

III

1860'ların ortalarından itibaren, Rus yetkililer eğitimli gençler arasında gelişen yeni modadan endişelenmeye başladılar: Kadınlar sahte evlilikler yaparak baskıcı ailelerinden kaçıyor, yeni evliler ya düğünden sonra ayrılıyor ya da aynı evde arkadaşça yaşıyorlardı. Polis, benzer bir olgu olarak gördüğü *ménage à trois*'nın [aşk üçgeni] yaygınlaşmasından da kaygılıydı. Bu yıkıcı davranışın köklerinin, Rus sosyalist aydın Nikolay Çernişevski'nin 1863'te yayımlanan, kötü de olsa olağanüstü etkili *Nasıl Yapmalı?* romanında bulunduğunu saptamışlardı.[11]

Çernişevski'nin romanının eğitimli gençler üzerindeki etkisi, Fransız Devrimi'nden önce Rousseau'nun romanlarının yarattığı etkiyle kıyaslanabilirdi. Bu rastlantı değildi çünkü Çernişevski, Rousseau'nun *Yeni Héloïse*'inin Ruslaştırılmış, sosyalist bir versiyonunu yazmaya girişmişti.[12] Çernişevski, Julie'ninki gibi otoriter anne-babasının, aşksız, görücü usulü bir evliliği kabul etmeye zorladıkları Vera'nın hikâyesini anlatmıştır. Saint-Preux benzeri sahte bir evlilik yaparak arkadaşça yaşadığı öğretmen Lopukhov tarafından kurtarılan Vera, sonradan Lopukhov'un arkadaşı Kirsanov ile evlenir. *Ménage à trois* olarak birlikte yaşadıkları kısa bir sürenin sonunda, Lopukhov evden ayrılır. Daha sonra bir başkasıyla evli olarak geri dönecek, bu uyumlu ortak ailede Vera ve Kirsanov ile birlikte yaşayacaktır.

Roman ayrıca birkaç romantik sosyalist ütopya sunmaktadır. Birinde Vera ve Lopukhov aslında bir terzi komünü olan ortak bir dikiş atölyesi kurar. Diğerinde Vera rasyonel biçimde örgütlenmiş, komünal bir işçi topluluğunu hayal eder: Erkekler ve kadınlar, Çernişevski'nin bir kez uzaktan gördüğü Londra'daki Kristal Saray modelinde, demir ve camdan inşa edilmiş kocaman sarayda yaşarlar. Kehanette bulunan yazar, sarayın klima ve elektrik

10 T. McDaniel, *Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia* (Berkeley, 1988), s. 172.

11 *Nasıl Yapmalı?*'nın Rus entelijansiyası üzerindeki etkisi için bkz. I. Paperno, *Chernyshevsky and the Age of Realism: a Study in the Semiotics of Behavior* (Stanford, 1988), s. 30-32.

12 J. Scanlan, "Chernyshevsky and Rousseau", ed. A. Mikotin, *Western Philosophical Systems in Russian Literature: a Collection of Critical Studies* (Los Angeles, 1979), s. 103-106.

ampulleri gibi teknoloji harikalarıyla dolu olduğunu belirtir. Roman kahramanları, gündüzleri güle oynaya tarlalarda çalışırken, işlerin çoğunu makineler yaptığı için mutludurlar. Akşamları ise "zarif Atina dönemi"nin Yunan aylaklığı içinde, gösterişli balolar düzenlerler.[13]

Çernişevski'nin okurlarından bu sosyalist ve devrimci fikirleri ne ölçüde ciddiye almalarını istediğini bilmiyoruz.[14] Roman sansürden kaçmak için üstü kapalı bir üslupla yazılmıştır. Ancak Rousseau'nun yazdıkları gibi, *Nasıl Yapmalı?* da genç kadın ve erkekler üzerinde çok büyük bir etki yaratmıştı. Çünkü hiyerarşi, bağımlılık ve toplumsal bölünme gibi her gün yaşadıkları deneyimlere bir alternatif sunmuştu. Robespierre kendi doğuştan saygınlığını ortaya çıkardığı için Rousseau'ya şükranlarını nasıl sunmuşsa, Rus gençleri de Çernişevski'ye, yaşamlarını "yeni insanlar" olarak, eşitlik içinde, kibirli aristokratlara karşı koyarak, sürekli kendilerini denetleyen ailelerinden kaçarak ve kendilerini halka adayarak nasıl yaşayacaklarını gösterdiği için övgüler yağdırmışlardı. "Yeni insan"ın cezbeden yönü, kendisini kibirli bir kodamanla bir St. Petersburg kaldırımını paylaşırken bulan Lopukhov'un hikâyesinin anlatıldığı bölümde görülmektedir. Ona yol vermek yerine, tam bir öz disiplin ve biçimsel kibarlığı elden bırakmadan, adamı kollarından tutup kaldırım boşluğuna yatırırken, oradan geçmekte olan iki köylü de hareketini destekler.

Zamanın çoğu Rus sosyalisti gibi Çernişevski de Rus milliyetçiliğine karşı büyük bir kin duyuyordu. Ancak nasıl Rousseau'nun fikirleri Fransa'nın gücünü yeniden kazanabileceği konusunda ümitsiz gençliğe çekici gelmişse, Rusya'nın kendisi dış düşmanlar tarafından aşağılanırken, onun, *ancien régime*'in sıradan erkek ve kadınların onuruna bir hakaret olduğu görüşü de epeyce ses getirdi. Çernişevski, Rusya'nın zayıflığının nedeninin ülkedeki hiyerarşilerin insanları köleleştirmesi olduğuna inanıyordu. Herkes itaatkâr ve dalkavuk bir davranış şekli edinmek zorunda kalmıştı; toplumsal dayanışma mümkün değildi. Bu "Asya tipi değerler" (*aziatchina*) (Asyalılaşma) Rusların kişiliğini ve davranışlarını bozmuştu.[15]

Ancak Çernişevski, Rusya'nın utanç verici durumundan yalnızca daha çok modernleşip Batı'ya daha çok benzeyerek kurtulabileceği iddiasıyla Rousseau'dan ayrılıyordu. Böylece, eşitlikçi ütopyalara duyulan Rousseaucu ilgiyle,

13 N. Çernişevski, *What is to be Done? Tales about New People*, C. Porter tarafından genişletilmiş, çev. B. Tucker (Londra, 1982), s. 320-326. [*Nasıl Yapmalı?*, çev. Mazlum Beyhan, Evrensel Basım Yayın, 5. baskı, 2015]

14 Okurlarının yaklaşımının aksi yönde olması halinde bile Çernişevski'nin aslında karakterlerine çok eleştirel yaklaştığı argümanı için bkz. A. Drozd, *Chernyshevskii's What is to be Done?: A Re-evaluation* (Evanston, 2001).

15 *Aziatchina* eleştirisi için bkz. C. Ingerflom, *Le Citoyen impossible. Les Racines russes du leninisme* (Paris, 1988), s. 60-61.

Marx gibi modern sosyalizm ve devrime duyduğu ilgiyi birleştirmişti. Çünkü Vera ve dostları "yeni insanlar"ın yanında, *Nasıl Yapmalı?*, kendisini bir amaca yönelik bilinçli siyasal harekete adayan "özel bir insan"ı da tanıtıyordu – dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş devrimci Rahmetov.

Roman, Çernişevski'nin Rahmetov'u tam olarak onaylamadığını düşündürüyor; ancak okurları bu karakteri ilginç bulmuştur.[16] Eski bir aristokrat aileden gelen Rahmetov'un Doğu ile Batı –Tatar ve Rus– kanı taşıması manidardır. Ayrıca hem aydın hem de halk adamı olmasının çifte avantajını taşımaktadır. Fransız ve Alman edebiyatını çok iyi bilmesine karşın, kendi kendine vücut geliştirmiştir. On yedi yaşındayken, vücudunu geliştirmeye karar verip az pişmiş biftek ağırlıklı bir diyet uygular, hatta Volga'da kürek çekici bile olur. Daha sonra üniversiteye gider, orada Kirsanov ile tanışır, ancak sade yaşamını orada da sürdürür. Halktan biri gibi beslenir (St. Petersburg'da kendisine portakal yeme izni verse de), kayısı yerine elma yer. İçkiden uzak durur ve hatta nereye kadar gidebileceğini öğrenebilmek için çivili yatakta yatarak kendi kendisine işkence bile eder. Tüm yaşamını insanlara yararlı olmaya adamıştır. Yalnızca yararlı olacak kitapları okur, sözgelimi Macaulay'in *History of England*'ı gibi ciddiyetsiz eserleri okumayı reddeder. Faydacılığı kişisel ilişkilerine bile uzanır. Yalnızca başkaları üzerinde otoritesi olan insanlarla konuşur, daha önemsiz kişilere umursamaz bir tavırla, "Kusura bakma, hiç zamanım yok" der.[17]

Rahmetov, Rusya'da devrimi teşvik etmek için, tek bir amaca hizmet eden bu özellikleri yayar. Birçok okurun *Nasıl Yapmalı?*'yı onu taklit etmeleri için bir çağrıymış gibi görmesi anlaşılabilir. Roman der ki: "İyi ve dürüst insanlara çokça rastlansa da Rahmetov gibileri ender görülür. Rahmetovlar bir avuçtur ama başkaları onların sayesinde soluk alırlar; yoksa boğulup giderlerdi."[18] Çernişevski, sanki sıradan halka da yakın olan modern, akılcı insanlardan oluşan elit bir örgüt çağrısı yapıyormuş gibiydi. Eski zayıf ve eşit olmayan düzeni sadece onlar yıkabilirdi.

Çernişevski'nin roman karakterleri, Dostoyevski'nin 1864'te yayımlanan *Yeraltından Notlar* adlı romanında acımasızca hicvedildi. Onun "Yeraltı Adamı", caddede bir subaya yol vermeyi reddederek şerefini kurtaran Lopukhov'a öykünür. Ama bu karşılaşmayı günlerce planladıktan sonra, çabaları gülünç bir fiyaskoyla sonuçlanır. En sonunda şaşıran subaya sürtünerek geçerken, kibirli yüksek rütbeli subayın onun bu devrimci tavrının farkına varıp varmadığı bile belli değildir.[19]

16 Drozd, *Chernyshevskii's What is to be Done?*

17 Çernişevski, *What is to be Done?*, s. 228-260.

18 *A.g.e.*, s. 242.

19 *A.g.e.*, s. 228-260.

Ancak Dostoyevski'nin alaycı tepkisi en azından gençler arasında normal karşılanmadı. Çernişevski'nin eseri radikal Rus öğrencileri arasında nesiller boyu kutsal kitap olarak kaldı. II. Alexandr üniversiteleri serbestleştirip yaygınlaştırdı, bu sayede asil olmayanlara da öğrencilik yolu açıldı. Hükümet, üniversitelerin imparatorluğun bürokrasi kadrolarında kendilerine yer açacağını ve hükümete yeni yetenekler kazandıracağını umuyordu. Pratikte, Çarlık rejiminin gericiliğine tahammülsüz, kendisini bilime ve halkın kurtuluşuna adamış yeni bir radikal öğrenci kültürü doğdu. Tıpkı 1960'lar ve 1970'lerde Batı üniversitelerinde olduğu gibi, 1860'lar ve 1870'lerde de, radikalizm bir yaşam tarzı haline geldi. Eski, hırpani giysiler içindeki öğrenciler, açık sözlü ve saygısız konuşmalarla otoriteye kafa tutuyorlardı. O günleri yaşayan birisi tıp öğrencilerinin en siyasallaşmış grup olduğunu ve düşüncelerini açıkça ifade ettiklerini hatırlıyordu: "Mavi gözlükler, uzun saçlar, pantolon üzerine çıkarılmış ve beline kuşak takılmış kırmızı gömlekler – onlar kesinlikle tıp öğrencileriydi." Bu arada radikal kız öğrenciler de uzun siyah elbiseler giyiyorlardı, saçları kısaydı. Bu aykırı tek tip giyim kuşam, ayrıcalıklı eğitimlerini cahil halka yardım etmek için kullanma görevini üstlenen ahlâki bir topluluk, bir "bilgi havarileri" grubu kurmalarını sağladı.[20]

Ancak öğrenciler arasında sosyalizmin en iyi nasıl getirileceği konusunda sert görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Bir öğrenci, kitlesini kendisine bağlamak isteyen iki rakip görüş olduğunu hatırlıyordu:

> Sağlam, bilimsel, geniş kapsamlı ve ciddi bir eğitim almak, hizmet etmek istediğimiz halka gönül borcumuzdur. Ancak o zaman gönül rahatlığıyla devrimin manevi liderliğini üstlenebiliriz.
>
> Diğerleri alaycı bir ifadeyle "Çalışmaya devam!" diyordu. Devrimci davadan uzaklaştığınız anlamına geliyor bu... Devrimci dava için işinize yarayacak bilgiyi alabileceğiniz yer üniversiteler ya da kitaplar değil, halkla ve işçilerle doğrudan etkileşimdir.[21]

Çernişevski ilk tezi desteklemiş fakat 1836 ve 1883 yılları arasında siyasal görüşleri nedeniyle hapse atılıp sürgüne gönderilmişti. Daha sonra bu tezin başlıca savunucusu, onun varisi olan köylü sosyalisti Petr Lavrov olacaktı. Batılılaşma yanlısı Lavrov, öğrencilerin yıkıcı devrime katılmayıp yeni düzeni hazırlayacak bilimde ustalaşmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Görüldüğü gibi, Lavrov'un kendisi Marksist olmadığı halde Batı Avrupalı Marksistlerle en çok ilişkide olan ve Engels'in Noel pastası listesinde yer alan Rus sosyalistiydi. Mihail Bakunin ikinci görüşü savunuyordu: Batı kültürü burjuva ve

20 Bkz. S. Morrissey, *Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism* (New York, 1998), s. 19.

21 *A.g.e.*, s. 25.

görgüsüzdü. Öğrenciler köylülükle bütünleşerek, onların özündeki geleneksel köy "komün"ünde somutlaşmış kolektivist kültürü özümsemeliydi.[22] Sonuçta, Bakunin'in görüşünde köklerini Rus haydutluğundan alan köylü devrimi, esasen yabancı "Alman" Rus devletini yıkacaktı:

> Haydut daima halkın kahramanı, koruyucusu, öç alanı, hem sivil hem de toplumsal açılardan bütün devlet rejiminin uzlaşmaz düşmanı, devletçi-aristokratik, resmî-dinsel uygarlığımıza karşı ölüm kalım savaşı veren savaşçıdır.[23]

Lavrov ile Bakunin arasındaki tartışmada, modernist ve radikal Marksizm çatışmasının uzak yansımaları görülüyordu. Fakat Marx'ın aksine, ikisi de köylülüğün devrimci potansiyeline inanıyordu – bereket versin ki, Rusya'da henüz yeterince proletarya yoktu. Ancak ne Lavrov'un ne de Bakunin'in stratejileri rejimin temelindeki muhafazakârlığı değiştirebildi ve devletin baskısı devrimci şiddete geçişi teşvik etti. Binden fazla gencin kentlerdeki yaşamlarını bırakıp köylülerle yaşamaya gittiği 1874'teki Lavrovcu "Halka Gidelim" hareketinin başarısızlığı yaşamsal önem taşıyordu. Erkekler kırmızı gömlek ve bol pantolonlar, kadınlar beyaz bluz ve eteklerle köylüler gibi giyinerek, onları eğitip aydınlatmayı umuyor, isyan edip toprak reformu taleplerini dillendirmeye teşvik ediyorlardı. Gençlerle köylülerin her zaman çok fazla ortak yönleri olmasa da hareketin başarısızlığının nedeni köylülerin düşmanlığı değil, devletin baskısıydı. 1877-1878 yıllarında çok sayıda genç idealist tutuklanmış, halka açık büyük mahkemelerde mahkûm edilmişti.[24]

Çıkarılan dersler görünürde açıktı: Radikal hareket daha örgütlü, gizli ve komplocu olmak zorundaydı. 1879'da, Rus sosyalist hareketinin bir kolu olan "Halkın İradesi" (*Narodnaia Volia*), modern dünyanın tüm terörist örgütleri için bir model yarattı: Örgüt, piramidi andıran yapısıyla, güvenlik nedeniyle diğerlerinin faaliyetlerinden habersiz olması gereken ayrı ayrı hücrelerden oluşuyordu. Halkın İradesi, ayrıca işadamı Alfred Nobel'in yeni geliştirdiği modern patlayıcı teknolojisini kullanan ilk örgüttü. Aynı yıl II. Aleksandr'ı öldürme kararı almış, 1881'de Çar'ın arabasına atılan iki el bombasıyla karar hayata geçirilmişti.

Suikast sonrası uygulanan sert baskılar, yalnızca teröristleri ve en önemli kuramcıları Peter Nikitiç Tkaçev'i güçlendirmeye yaramıştır. Küçük bir asilzadenin oğlu olan Peter Tkaçev, ülkeye sosyalizmi yalnızca küçük bir "devrimci azınlığın" eyleminin getireceğini iddia ediyordu. Rahmetov'un Rus

22 Tartışma için bkz. F. Venturi, Roots of Revolution. *A History of the Socialist and Populist Movements in Nineteenth Century Russia*, çev. F. Haskell (New York, 1966), s. 429-468.

23 A. Gleason, Young Russia, *The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s* (Chicago, 1980), s. 356.

24 Daniel Field, "Peasants and Propagandists in the Russian Movement to the People of 1874", *Journal of Modern History* 59 (1987), s. 415-438.

gençliğinin rol modeli seçimi olarak Vera ve Kirsanov'u gölgede bırakması 1880'lere rastlar. 1887'de III. Aleksandr'a suikast girişiminde bulunan "1 Martçılar" adlı terörist örgütün üyelerinden biri olan Osipanov, çivili yatakta uyuyarak kahramanını örnek almıştır. *Nasıl Yapmalı?*, 1 Martçılar'ın bir başka üyesi Aleksandr İlyiç Ulyanov'un ve onun idam edilmesinin ardından, sonraları "Lenin" olarak tanınacak olan kardeşi Vladimir'in de en sevdiği kitaptı.

1890'lı yıllar boyunca faaliyetlerini sürdüren Rus sosyalist teröristler, bazı bakanların da aralarında olduğu binlerce resmî görevliyi öldürdüler. Bir yazar, 1917'den önceki yirmi yılda 17 binden fazla insanın terörizm nedeniyle öldüğünü tahmin etmektedir.[25] Bu arada, *okhrana* (gizli polis) genellikle çok etkili biçimde karşılık veriyordu. 1908'de terörist liderlerinden birinin, gizli polis ajanı Yevno Azef'ten başkası olmadığı anlaşıldı.

Ancak 1891'de yaşanmaya başlanan korkunç açlıkla birlikte siyasetin havası da değişti. Çarlık'ın krizle mücadeledeki başarısızlığı, eğitimli kesimin devletin yerini alarak açlık yardımını örgütlemesini teşvik etti. Sosyalistlerin barışçıl reform çalışmalarında yer almaları artık zorunluymuş gibi görünüyordu. Ancak Lavrov'un ve 1870'lerin siyasetine geri dönüşün imkânsız olduğu ortaya çıkmıştı. Rusya hızla sanayileşiyordu ve açlık kırsal bölgelerde idealizmden geriye kalan her şeyi yerle bir etmişti. Köylü komününün Rusya'nın dünya sosyalizmine armağanı olduğunu, gerektiği gibi modernleştirilince onun ideal toplumun tohumu olacağını söyleyen eski tarımsal sosyalist uzlaşma, onanlamayacak şekilde zarar gördü. Tarım ve köylülük şimdi iflah olmaz bir gerilik, Rusya'nın *aziatchina*'sının (Asyalılaşma) somutlaşması gibi görünüyor ve yeni bir devrimci sınıfın bulunması gerekiyordu. Marksizmin çekiciliğini açıklayan şey, işte bu boşluktu. Marksizmin ilkeleri, Çarlık hiyerarşisine bir alternatif sunmasının yanında, yeni bir öncüyü –işçi sınıfı– ve gerilikten çıkış yolunu da vaat ediyordu. Ayrıca bu ilkeler "bilimsel" ve Batılıymış gibi görünüyordu. Lenin'in devrimci arkadaşı Nikolay Valentinov anılarında şöyle söylemişti:

> Marksizme tutunduk, çünkü ekonominin gelişmesinin, kapitalizmin gelişmesinin eski toplumun temellerini çürütüp aşındırarak, otokratik rejimi beraberinde getirdiği çirkefle birlikte kesinlikle yok edecek (bizim de içinde olduğumuz) yeni kuvvetleri yaratan, olgular ve rakamlarla desteklenen toplumsal ve ekonomik *iyimserliğinden*, güçlü inancından etkilenmiştik... Yine... *Avrupalı* yapısından da etkilenmiştik. Marksizm Avrupa'dan gelmişti. Ülkemize özgü küf ve taşralılık kokmuyordu; yeni, taze ve heyecan vericiydi.

25 A. Geifman, *Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Princeton, 1993), s. 10-11.

> Marksizm, bizim yarı Asyalı bir ülke olarak kalmayıp kültürü, kurumları ve özgür siyasal sisteminin özellikleriyle, Batı'nın parçası olacağımızı vaat ediyordu. Batı bize rehberlik eden ışıktı.[26]

Rus sosyalistlerinin benimsediği Marksizm, kesinlikle modernist versiyondu: Geri Rusya, önce kapitalist sisteme katlanmak zorunda kalacaktı ve asıl sosyalizme daha uzun bir yol vardı. Bu, Marx Rusçaya ilk kez çevrildiğinde, hemen anlaşılmadı. *Kapital*, 1872'de iki kişilik sansür ekibinden kitabın yarısını okumakla görevlendirilen Skuratov'a ulaşmış, o da raporunda şu ifadeleri kullanmıştı: "Rusya'da bu kitabı okuyacak çok az insan olduğunu, anlayanların sayısının ise daha da az olacağını söylemek kesinlikle mümkün."[27] Kitabın basılabileceği sonucuna varmaları, büyük olasılıkla dokuz yıl önce *Nasıl Yapmalı?*'nın yayımlanmasından beri sansürcülerin en büyük hatasıydı. Kitabın Rusça baskısı –Almanca orijinalinden yapılmış ilk çevirisi– Rus okur kitlesi arasında olağanüstü ilgi uyandırmış, hatta Hamburg'daki eski baskısından fazla satmıştı. Fakat Skuratov kitabı herkesin anlayamayacağı konusunda en azından başlangıçta haklıydı. Hem tarımsal sosyalistler hem de resmî, rejim taraftarı gazeteler, kitabı, kapitalizmin çocuk emeği ve şeytan fabrikalar kâbusuna karşı bir uyarı olarak hoş karşılamışlardı. Yine de 1880'lerde Rusya'nın kapitalizmden kaçınabileceği ve komünü koruyabileceğine Marx'ın kendisi bile ikna olmuş görünmekle birlikte, *Kapital*'in mesajı tam tersiydi: Kapitalizm kaçınılmazdı. Bu, 1883'te, devrimci sürgün Georgi Plehanov'un kurduğu Rusya'daki ilk Marksist örgüt olan "Emeğin Kurtuluşu"nun öğretisi haline geldi. Plehanov, köylülüğe duyduğu eski tarımsal sosyalist inancından vazgeçerek, Rusya'nın kapitalizm ve liberalizmin zorluklarını yaşamadan sosyalizme hazır olamayacağını kesinlikle ilan etti. Sosyal Demokrat Parti içindeki aydınların yöneteceği işçi sınıfı, otokrasiye karşı devrim yapacak fakat bu yalnızca liberal demokrasiyi ve çok daha ileri bir evrede sosyalizmi getirecekti. Kautsky'nin sosyalizmi ve İkinci Enternasyonal gibi, Plehanov'un doktrini de Rus Marksistlerin ortodoksluğu haline geldi.

Ancak Kautskyci Marksizmin Rusya'ya uygun olup olmadığı son derece tartışmalıydı. Bu Marksizm, işçilerin giderek siyasal sistemle bütünleştikleri, gerektiği gibi genişletilmiş bir liberal demokrasinin çalışan kitlelerin çıkarınaymış gibi gözüktüğü yarı demokratik, olgunlaşmakta olan sanayi toplumlarında geliştirilmişti. Rusya'da ise aksine, çok farklı bir kültüre çok daha ağır koşullar eklenmişti. Bavyeralı işçi Nikolaus Osterroth gibi 1890'lar ve 1900'lerin radikal Rus öğrencileri de yaşamlarını "karanlıktan" "aydın-

26 N. Valentinov, *Encounters with Lenin*, çev. Paul Rosta ve Brian Pearce (Oxford, 1968), s. 23.

27 A. Resis, "*Das Kapital* Comes to Russia", *Slavic Review* 29 (1970), s. 121.

lığa" doğru bir yolculuk olarak görüyor; hem modern kenti hem de sosyalist kimliği benimseyen "yeni", "bilinçli" insanlar haline geliyorlardı. Fakat Rusya'da onlar polisin içine sızdığı çok daha militan bir topluluktu. Kültürleri, "onurlu" kahraman öğrencilerin kötü ajanlarla karşı karşıya oldukları son derece ahlâkçı ve Manişeist bir kültürdü. Düşman olduklarından kuşkulanılanların teşhir edilip öğrenci derneklerinden "tasfiye" edilmesi için "disiplin mahkemeleri" kuruldu. Suçlayanlar yargılamayı onların sosyal ve özel yaşamlarını sorgulayarak yapıyordu; geleceğin Bolşevik partisinde gördüklerimize çok benzeyen uygulamalardı bunlar. O ürkütücü koşullarda, daha radikal, sekter bir siyaset anlayışının daha yatay Kautskyci geleneğe kafa tutması hiç de sürpriz değildi.[28]

IV

Vladimir Ulyanov (Lenin), Çernişevski'nin sosyalizmini modern dünyaya ve İkinci Enternasyonal'in modernist Marksizmini Rusya koşullarına uyarlayan kişiydi. Lenin'in hem geçmişi hem de kişiliği onu Batılılaşma yanlısı ve modernleştirmeci rol için uygun kılmıştı. Babası resmen bir aristokrat, "ekselansları" diye hitap edilmesi gereken bir asilzade olsa da, Ulyanovların aristokratik değerleri olan bir aile olduğunu düşünmek yanıltıcı olurdu. Lenin'in babası profesyonel bir eğitimciydi ve unvanını Simbirsk eyaletinde okul müdürü olduğunda kazanmıştı. Lenin'in anne ve babasının etnik kökenleri karışıktır. Babası büyük olasılıkla Rus'tu ve Volga'nın yerlisiydi. Annesi ise Alman, İsveç ve Musevi karışımı bir Lüteriyendi. Bu nedenle, başarıya ve asimilasyona aç, tutkulu yabancılar olarak görülebilirlerdi. Toplumda yükselmeyi amaçlayan bu öz disiplini çocuklarına da aşılamışlardı.[29] Onlar bir yandan Çar'a bağlı kalırken, bir yandan da dönemin kendilerini Rusya'yı ve Rus halkını geliştirmeye adamış aydınlarının tipik örneğiydi. Yaşamının daha sonraki bir döneminde, Lenin'in Rusların tembelliğiyle Musevi ve Alman disiplinini yersiz bir biçimde kıyaslarken ağzından kaçırdığı gibi, annesi Maria'nın Lüteriyenliği ve Alman kökeni, aileye özellikle Batılılaşmacı bir zihniyet verirken, Ulyanovlar en son aydınlanmacı fikirlerle ilgilenen reformist, ilerici bir aileydi.[30] O halde Lenin'in yetiştiği ortam Marx'ınkinden farklı değildi: *Ancien régime*'de hâkim etnik gruba asimile olmaya çalışan fakat Aydınlanmacı fikirlere bağlı kalan, kendini gericiliği, bağnazlığı ortadan kaldırmaya adamış, başarılı bir etnik azınlıktan gelen, aydın bir aile. Diğer

28 Bu değerlendirme Morrissey'den alındı, *Heralds*, s. 75-80.

29 R. Service, *Lenin. A Biography* (Basingstoke, 2005), s. 21-29; C. Read, *Lenin. A Revolutionary Life* (Londra, 2005), s. 7.

30 Service, *Lenin*, s. 21-29; Read, *Lenin*, s. 4-9.

örneklerdeki gibi, isyan edenler asimile olmuş ilk kuşağın anne-babalarının mevcut güçlere karşı fazla yumuşak başlı olduklarına inanan çocuklarıydı.

Ancak Lenin'in yetişme tarzı Marx'ınkiyle benzerlik taşısa da onun kişiliği çok farklıydı. Lenin, hiçbir zaman romantik bir ütopik sosyalist olmadı; asi bir çocuk da değildi. Babasıyla ilişkileri iyiydi ve okulda örnek bir öğrenciydi. Okul müdürü, mezuniyet belgesine "Lenin'in yetiştirilme tarzının rehber ilkeleri din ve rasyonel disiplindi" diye yazmıştı. (Mezuniyet belgesine bu satırları yazan kişi, Lenin'in Ekim 1917'de devirdiği Geçici Hükümet'in liberal başbakanı Aleksandr'ın babası Fedor Kerenskii'nin ta kendisiydi.)[31] Lenin yaşamı boyunca burjuva "rasyonel disiplini"ne uygun hareket etmiştir. Çalışma masası tertemiz ve derli topluydu; harcamaları konusunda dikkatliydi. (Hatta aldığı mektuplardaki kâğıtların yazılmamış en küçük parçasını bile kesip yeniden kullanırdı.) Marksist *Iskra* (Kıvılcım) gazetesinin bohem hayatı yaşayan yardımcı editörlerini ayıpladığını belli etmeyi de ihmal etmezdi.[32]

Lenin'in verimli Alman kültürünü, özellikle postanelerini verimli bulacak olması şaşırtıcı değil. Karısı Nadejda Krupskaya'ya göre, Rusya'dan sürgün edilip Alpler'de bir köyde yaşamaya başladığında, İsviçre kültürüne ve değerli kitaplarını kendisine ulaştırıp böylece kitapları üzerinde çalışabilmesine yardımcı olan postacılarına "şükran duymaktan kendini alamamıştı."[33] 1917'de yarı alaycı bir biçimde, Alman posta idaresini geleceğin sosyalist devletinin bir modeli olarak tanımlamıştı.[34]

Ancak Lenin burjuva disiplinini, burjuvaziye karşı yapılacak bir devrimin hizmetine koşacaktı. Kardeşi Aleksandr'ın devrimci terörizm faaliyetlerine karışması nedeniyle idam edilmesi, kuşkusuz çok şeyi açıklıyor. Vladimir, şüpheli bir ailenin üyesi olarak ayrımcılığa maruz kalmış, Aleksandr'ın yalnızca örneği değil, *Nasıl Yapmalı?*'nın da içlerinde olduğu kitapları da ona kalmıştı. Lenin, sonradan bu kitabın "kendisini her defasında yeniden etkilediğini" söylemişti. "Bu kitap beni tamamen değiştirdi." "Bu, insanın bütün yaşamını değiştiren bir kitap."

> Çernişevski, doğru düşünen ve gerçekten dürüst insanların devrimci olması gerektiğini göstermekle kalmamış, bir devrimcinin nasıl olacağını, ilkelerinin neler olacağını, hedefine doğru nasıl ilerleyeceğini ve bunun için hangi yöntemleri kullanacağını da göstermiştir. Bu, yazarın en büyük meziyetidir.[35]

---

31 Akt. Read, *Lenin*, s. 9.

32 Service, *Lenin*, s. 100-101.

33 N. Krupskaya, *Memories of Lenin*, çev. E. Verney (Londra, 1970), s. 264-265. [*Lenin'den Anılar*, çev. Mehmet Şimşek, Bibliotek Yayınları, 3. baskı, 1990]

34 V. Lenin, *Selected Works* [*SW*] (Moskova, 1977), c. 2, s. 304.

35 Valentinov, *Encounters*, s. 67-68.

Kitap, karısı Nadejda Krupskaya ve geleceğin sosyalizm ve aşk kuramcısı Inessa Armand'la yaşadığı romantik aşk üçgenine model sağlamış da olabilir.[36] Lenin'in devrime püriten tarzda bağlılığında ve ilgisini dağıtacak her şeyi faydacı tarzda geri çevirmesinde Rahmetov'un büyük bir payı vardır. Az pişmiş biftek diyeti yapıp çivili yatakta uyumasa da (sağlığı çok iyi değildi), jimnastik yaparak formunu koruyordu. Bu da devrimci arkadaşları arasında sık görülen bir durum değildi.

Lenin, 1887'de kardeşinin ölümünden sonra Kazan'da üniversiteye girdi fakat bir yıl sonra gösterilere katıldığı için okuldan uzaklaştırıldı. Bir süreliğine tarımsal sosyalist gruplara katıldı ancak Plehanov'un modernist Marksizminden etkilenmesi sürpriz değildir. 1893'te Marksist devrimci ve kuramcı olma isteğiyle St. Petersburg'a gitti. Devrimci çevrelerde, koyu bir tarımsal sosyalizm muhalifi olarak tanındı. Ama döneminin çoğu Rus Marksistinden de önemli konularda ayrılıyordu. Kapitalizmin yeni ortaya çıktığı Rusya koşullarında Marksistleri bekleyen güçlüklerin farkındaydı: Rusya'yı sosyalist cennet yolunda çok uzun bir yolculuğa mahkûm edeceklerdi. Bu sırada radikaller silindir şapkalı spekülatörlere ve şeytani fabrikalara katlanmak zorunda kalacaklardı. Bu, onun için çok zordu çünkü diğer birçok Marksiste oranla bir sınıf olarak burjuvaziden ölesiye nefret ediyordu. Liberal demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi "burjuva" fikirlere özellikle düşmandı. Karısına göre, liberal burjuvaziye bakışı, annesinin Aleksandr'ın tutuklanmasından sonra yörede yapayalnız bırakıldığı ve hapishaneye oğlunu ziyarete giderken arabada tek başına yolculuk yapmak zorunda kaldığı dönemde, henüz hayatının baharındayken zehirlenmişti.[37] Lenin'in kişisel deneyimi, Rus Marksistler arasında yaygın olan, Rus burjuvazisinin aristokrasi ve Çarlık devleti karşısında özellikle korkak bir tutum sergilediği görüşünü sadece güçlendirmişti. Lenin, Rusya Sosyal Demokrat Partisi'nin birinci programında ifade edilen duyguları gönülden desteklemişti: "Avrupa'nın ne kadar doğusuna gidilirse, burjuvazi siyasal anlamda o kadar zayıflıyor, korkaklaşıp alçalıyor ve işçi sınıfına düşen kültürel ve siyasal görevler o kadar artıyor."[38] Mevcut düzene olan nefreti, 1895'te hapsedilmesi ve daha sonra 1897'deki Sibirya sürgünüyle kuşkusuz daha da güçlenmişti.

Dolayısıyla Lenin her zaman devrim sürecini hızlandıracak nedenler arıyordu – burjuvazinin geçici hegemonyası altında yaşamayı rahatlıkla düşünebilen çoğu modernist Marksist arkadaşından daha aceleciydi. Ancak sosyalizm yolunda tarihin "katalizörü" olan güçlerle ilgili görüşleri duruma göre değişiyordu. En çok Çernişevski ya da Tkaçev'i andıran bir tarzda, bu ka-

36 Service, *Lenin*, s. 115.

37 Krupskaya, *Memories*, s. 17.

38 Akt. R. Pipes, *Struve: Liberal on the Left* (Cambridge, Mass., 1970), s. 195.

talizör rolünü üstlenecek modernleştirmeci komplocu bir elite ihtiyacı vardı. Ancak bu elitizm onun varsayılan pozisyonu olmasına rağmen, devrimci bir elite her zaman güvenmemişti. Onun Marksizmi her zaman değişkendi; zaman zaman onu radikal işçi ve köylüsüyle Rusya koşullarına uyarladı. Halk isyankâr bir ruh haline girmiş gibi göründüğünde, diğer Marksistlerden daha popülist olabilen Lenin, radikal Marksist bir çizgiye yöneliyordu. Bolşevizm "geri" köylülüğe temelde kuşkuyla yaklaşımını sürdürmekle birlikte, onun 1902'den sonra, köylülüğün devrimci potansiyeli olan bir sınıf olduğuna inancı, Rus Marksist arkadaşlarından (ve kesinlikle Alman Marksistlerinden) daha fazlaydı.

1900'de Sibirya sürgünü sona eren Lenin, Rusya'da kalmasının fazla riskli olduğuna karar vererek yıllarca yurtdışında, Zürih, Münih ve Londra'da yaşadı. Yine de devrimci sürgünlerin küçük gruplarında devrimci siyaseti yaşayıp soludu. Devrimin yakın olduğunu öne sürmekten hiç vazgeçmedi. Bunu 1902'de yazdığı *Ne Yapmalı?* adlı ünlü kitapçığında görmek mümkündür. "Ekonomistler" olarak da adlandırılan, pratikte Eduard Bernstein'ın revizyonizmini benimseyen bir grup Rus Marksisti, devrim çok uzak olduğu için Marksistlerin işçilere yalnızca çalışma koşullarını ve ücretlerini iyileştirme konusunda yardımcı olmaları gerektiğini iddia ediyordu. Lenin bu sapkınlığa çok sert tepki gösterdi. Marksistler iddialı olmalı, işçilere komünist fikirler aşılamalıydı. İşçiler kendiliğinden sadece "sendikal" bilinç –daha iyi koşullar arzusu– geliştirirlerdi. "Sosyal demokrat" bilinç –temel siyasal değişim arzusu– işçilere "dışarıdan", Marksist ideolojiyi iyi bilen devrimci entelijansiya tarafından taşınmalıydı. Ancak bu entelijansiya, Kautsky'nin varsaydığı gibi, Marksist kuramcılardan oluşan bir grup olamazdı.[39] Onlar, polis baskısının arttığı bir dönemde ideolojik "bilince sahip", gizli hareket eden, komplocu, Rus radikalizmine Batı'nın verimliliğini getirecek "profesyonel" devrimciler olmalıydı.[40] Lenin, partinin bir "büyük fabrika" gibi merkezileşmesini savunuyordu.[41] Hem modern hem komplocu olan böyle devrimciler, elbette Lenin'in kitabına aynı ismi vererek saygısını gösterdiği Çernişevski'nin Rahmetovlarını anımsatıyordu.[42]

Başlangıçta Lenin'in merkezî, öncü parti fikri, Marksistler arasında anlaşmazlığa yol açmadı. Bu, salt ideolojik açıdan o kadar da yeni bir kavram olmayabilirdi.[43] Fakat Lenin'in ideal parti kültürü fikri, Kautsky'nin (ve aslın-

39 A. Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom* (Stanford, 1995), s. 298-299.

40 V. Lenin, *Polnoe Sobranie Sochinenii* [*PSS*] (Moskova, 1965-68, 5. baskı), c. 6, s. 99-100, 171.

41 Lenin, *PSS*, c. 8, s. 379.

42 Çernişevski'nin Lenin'in üzerindeki etkisi için bkz. Ingerflom, *Citoyen impossible*, 11. bölüm.

43 Bu konuda bkz. L. Lih, "How a Founding Document was Found, or One Hundred Years of Lenin's *What is to be Done?*", *Kritika* 4 (2003), s. 5-49.

da Marx'ın) varsayımlarından çok farklıydı. Lenin'in siyasete yaklaşımı militan, sekter ve uzlaşmaya kapalıydı. Arkadaşlarının yakında gerçekleşecek olan devrime ciddi olarak hazırlanmayı reddettiklerine inanıyordu. Tersine, onlar ise Lenin'i eski düzenin sona ereceği konusunda aşırı iyimser, otoriter ve burjuvaziye uç noktalarda düşman biri olarak görüyorlardı. 1903'te, parti içinde bölünmeye neden olan ilk büyük tartışma, partiye üyelik kuralları konusunda yaşandı. Lenin, partinin yalnızca parti militanlarından oluşmasını talep etti. *Iskra* editörü arkadaşı Julius Martov ise üyeliğin, partiyi destekleyenleri de kapsayacak şekilde geniş tutulmasını istiyordu. Lenin azınlıkta kalmış fakat rakiplerinden bir kısmı oylamadan önce salonu terk edince, Bolşevikler (kökü "çoğunluk" anlamına gelen Rusça *bolshinstvo* kelimesinden gelir) olarak tanınmaya başlayan kendi fraksiyonu kazanmıştı. Martov'un grubu ise ("azınlık" anlamına gelen *menshinstvo*'dan) Menşevikler olarak adlandırıldı. Sonrasında Lenin, agresif ve kibirli tavırlarıyla çatışmayı tırmandırdı. "Zaman zaman korkunç bir öfkeyle, çılgın gibi hareket ettiğini" kendisi bile itiraf edecekti.[44] Ayrıca Plehanov, Kautsky ve Rosa Luxemburg gibi enternasyonal Marksizmin çoğu önde gelen şahsiyetini de uzaklaştırmıştı.

Lenin'in Menşevik rakiplerinden daha ileri görüşlü olduğu ortaya çıktı; çünkü iki yıl sonra Rusya'da gerçekten de devrim başlamıştı. Aralık 1904'te, o zamanlar Doğu Rusya'da yer alan Port Arthur (Lüshunkou) deniz üssünün Japonlar tarafından ele geçirilmesi, Çarlık rejimi için Kırım'da İngilizler karşısında daha önce alınan büyük yenilgiden çok daha utanç vericiydi. İlk kez Avrupalı bir güç, tek başına savaşan Asyalılara yenilmişti. Dolayısıyla bu dönüm noktasında Rusya'da üstü örtülü birçok gerilimin su yüzüne çıkarak açık çatışmayı alevlendirmesi sürpriz değildir. Ortodoks papaz Peder Gapon, kentli işçilerin taleplerinin bastırılmamasını fırsat bildi. "Kanlı Pazar" olarak bilinen olayda, ellerinde ikonlarla Çar'a mütevazı bir dilekçe sunmak isteyen sadık uyrukların dinî bir alayı şeklinde dizilmiş 50-100 bin kişilik bir gösteri düzenledi. Dilekçe Çar'ın kendi babacan söylemini yansıtıyordu. Ancak talepler radikaldi ve demokratik oy hakkını, sendikaların yasallaşmasını ve tüm yurttaşlara medeni haklarının verilmesini içeriyordu. Polis yürüyüşün yasal olmadığını söyleyerek uyardığı göstericileri dağıtmak istedi. Topluluk dağılmayınca, askerler barışçı, silahsız kalabalığın üzerine rastgele ateş açtı.

Yaylım ateş sırasında, Gapon'un "Artık Tanrı yok! Çar da yok!" şeklinde bir açıklama yaptığı söylenir.[45] Bu nedensiz şiddet Çar Nikolay'ın müşfik baba imajını, kesinlikle onarılamayacak biçimde zedelemişti. Hanedanlık modelindeki çarlık siyasetinin işçi ve köylülere istediklerini vermeyeceği artık

44 V. Lenin, *Collected Works* (47 cilt) (Moskova, 1960-70), c. 34, s. 64.

45 A. Ascher, *1905. Cilt. I: Russia in Disarray* (Stanford, 1988), s. 91.

besbelliydi. İşçiler grevleri koordine edecek yeni tip bir organ –işçi temsilcileri konseyi ya da "Sovyet"i– kurarak karşılık verdiler. Bu Sovyetler, daha çok Paris Komünü gibi doğrudan demokrasi temelinde örgütlenmişti; teoride, seçmenler temsilcilerini geri çekebilirdi. Bu seçilenlerden bazıları sosyalistti. Lev Troçki, St. Petersburg Sovyeti başkanıydı. Rejimi yasama meclisi seçimlerini ve kişisel özgürlükleri tanıma sözü veren "Ekim Manifestosu"nu kabul etmeye zorlayan sosyalistler, genel grevin örgütlenmesine yardım etmişlerdi. Yine de sosyal demokratların devrimdeki rolü fazla değildi. Bu aslında sınıfları ve partileri aşan bir meseleydi. 1830 ve 1848'in başlarındaki devrimlerde olduğu gibi, liberaller, işçiler ve az sayıdaki sosyalist, eski kafalı bir otokrasiye karşı birleşmişti.

Lenin devrimi coşkuyla karşılamıştı. Ekim Manifestosu onu sürgünden Rusya'ya dönmesinde bir sakınca olmadığına ikna etti. Şimdi Rus hareketi içinde en soldaki bazı gruplarla ittifak kurmuştu. Proletaryanın yakın gelecekte sosyalizmi inşa edebileceğine en çok inanan Aleksandr Bogdanov'un "İleri" grubu bunlardan biriydi.[46] Ancak hiçbiri, Rusya'nın hızla burjuva demokratik aşamadan sosyalizme geçeceği tek aşamalı "sürekli devrim"e hazır olduğunu ileri süren Troçki kadar ileri gitmemişti.[47] Lenin, işçiler ve orta sınıflar arasında bir ittifak kurma peşindeki ılımlı Menşeviklerin tersine, burjuva devrimini getirecek "proletarya ve köylülüğün devrimci-demokratik diktatörlüğü"nden yanaydı.[48]

Sonuçta, 1905 devrimi, genel anlamda 1848'de Avrupa'da başarısız olmuş öncellerinin izinden gitti. Ekim tavizlerinden hoşnut olan ve işçi-köylülerin radikalizminden korkan liberaller devrimci hareketi terk etti. Bu arada rejim, köylü ayaklanmalarını bastırmak için Uzak Doğu'dan asker çekerek durumunu toparlamayı başardı. Aralık ayında bazı Moskovalı işçiler, Presnia mahallesinde her şeye rağmen son bir direniş daha sergileyerek, barikatlar kurup bir tür yerel işçi yönetimi oluşturdular. Ancak rejimin toplarıyla boy ölçüşebilecek durumda olmadıklarından, kan gölüne dönen Presnya'nın büyük bölümü yerle bir edildi.

Sosyalistlerin umudu yine başka bahara kalmıştı. Aralık 1907'de bir kez daha sürgüne mecbur edilen Lenin İsviçre'ye gitti. Kendisini okuyup yazmaya verdi: Felsefeyle başlamış fakat savaş yaklaştıkça Luxemburg, yıldızı parlayan Rus Marksist Nikolay Buharin ve özellikle saygın Avusturyalı Marksist Rudolf Hilferding gibi kişilerin kapitalizm ve emperyalizm konusunda-

46 *Tretyi s"ezd RSDRP. Protokoly* (Moskova, 1959), s. 262.

47 L. Trotsky, *1905* (Moskova). [*1905*, çev. Ufuk Demirsoy, Tarih Bilinci Yayınevi, 2004]

48 N. Harding, *Lenin's Political Thought. Theory and Practice in the Democratic Revolutions* (Londra, 1983), 1. kitap, s. 213-248. Buna rağmen Lenin ve Troçki'nin, burada öngörüldüğünden daha yakın olduğunu öne sürenler de var. Bkz. M. Donald, *Marxism and Revolution. Karl Kautsky and the Russian Marxists* (New Haven, 1993), s. 87-93.

ki en son eserlerine dalmıştı. Hilferding, onu küçük işverenler arasındaki eski rekabetin yerini, emperyalist yayılmacılığa ve büyük güçler arasında savaşa neden olan ulus-devletler arasındaki sert pazar kavgalarına bıraktığına ikna etti.[49] Kapitalizmin ahlâksız yüzü ortaya çıkmıştı. Artık liberal hayırsever pozu bile takınmayan kapitalistler, kendi çıkarlarını savaş kışkırtıcısı milliyetçilikle haklı gösteren açık ırkçı ve sosyal Darwincilerdi. Yine de bu sırada modern kapitalizm oldukça merkezileşip sosyalist planlamaya zemin hazırlamıştı.

Sürekli kapitalizmin yaklaşmakta olan ölümünün habercisi olacak işaretler arayan Lenin, Hilferding'in önsezilerini değerlendirdi. 1915'te yazılıp 1917'de yayımlanan *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı kitabında, hem kapitalistleri hem de Kautsky'nin İkinci Enternasyonal'ini savaşı destekledikleri için topa tuttu.[50] Ayrıca kapitalizm küreselleşirken devrimin de küreselleşeceğini öne süren daha radikal diğer emperyalizm kuramcılarını da takip etti. İmparatorluklar sömürgelerin yer aldığı çeperdeki devletleri sömürdüklerinden, sosyalist devrim yarı "geri" ülkelerde bile olabilirdi. Kapitalizme karşı mücadele Rusya'da başlayabilirdi, ancak bunun daha ileri diğer ülkelerdeki sosyalist devrimler tarafından desteklenmesi gerektiğini kabul ediyordu. Lenin, ayrıca, kapitalizm zar zor tutunmuş ve sosyalizm henüz uzakta olsa da sömürge toplumlardaki Marksistlerin emperyalistlere karşı siyasi bağımsızlık için devrimlere liderlik edebileceklerini de ileri sürüyordu. Lenin'in metni, Marksizm ve sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin birleşmesinin temellerini atıyordu. Görüleceği gibi, Lenin'in *Emperyalizm*'i Avrupa dışındaki dünyaya komünizmin getirilmesinde son derece önemliydi.

Lenin'in *Emperyalizm*'ini bir avuç Rus okudu, ancak kitabın başlıca işlevi tarihin neden kendi taraflarında olduğunu kendisine ve devrimci arkadaşlarına açıklamaktı. 1917'de Çarlık rejimi yıkıldığında, işçi ve köylüler 1905 örneğini tekrarlayıp Sovyetler, devrim komiteleri ve özyönetimin başka biçimlerini oluşturdular. Lenin ve Bolşevikler, artık güvenli ve uyumlu görünen bir alternatif önerecek konumdaydı.

V

Avangard sembolist romancı (1880 doğumlu) Andrei Bely, 1913-1916 yılları arasında büyük modernist romanı *Petersburg*'u yayımladı. Kent daha önceki romanların da temel karakteri olarak kullanılmıştı. Ama Bely'nin Peters-

49 R. Hilferding, *Finance Capital: a Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, çev. ve ed. M. Watnick ve S. Gordon (Londra, 1981).

50 V. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (Moskova, 1982). [*Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, çev. Ferit Burak Aydar, Agora Kitaplığı, 2. baskı, 2014]

burg'u Çernişevski ya da Dostoyevski'nin romanlarındakilerden çok farklı bir yerdi. 1905 yılı gelip çattığında, devrimci proletaryanın korku saçan "oooo-oooo-oooo" seslerinin yükseldiği, "çok bacalı fabrikalarla" kuşatılmış kent kaynıyordu.[51] Romanda Çarlık görevlisi Apollon Apollonoviç Beleukhov artık gerici bir aristokrat değil, rasyonel modernleşmenin simgesidir. (Zamanın popüler Nietzscheci imgeleminde Apollon akıl tanrısıydı.) Soğuk Apollon, Petersburg'un planlı caddelerinin kusursuz parke taşlarını ve yol çizgilerini izlemekten zevk alır. Etrafını içlerinde David'in bir tablosu da olan neo-klasik sanat eserleriyle donatmıştır. Fakat onun bu aklı evvelliği, bırakın Rusya'yı, kendi radikal oğlunu bile kontrol etmekte yetersiz kalırken, kahramanımız çevresini saran devrimci güçlerden de dehşete kapılır.[52] Romanda aklı temsil eden diğer kahramanlar, daha şiddet yüklü olmakla birlikte aynı ölçüde etkisizdir. Devrimci Dudkin ve Azef'i simgeleyen akıl hocası Lippaçenko, diğerlerine dogmatik ve şiddet içeren projelerini dayatırlar. Hatta Bronz Atlı bile Dudkin'e görünür, damarlarına metal enjekte edip "oğlum" diye seslenir.[53] Ancak hiçbir şeye çare olmayan Bronz Atlı ve modernitenin ruhunun tek yaptığı, bir intikam ve şiddet döngüsü başlatmaktır.[54]

Puşkin gibi Bely için de iki ayağı Rusya topraklarındayken şaha kalkmış Bronz Atlı, Rusya'nın Rus halkının yerli gelenekleriyle Büyük Petro'nun zalim rasyonalizmi arasında ikiye bölünmesinin bir simgesiydi.[55] Ancak Bely devlet yetkililerinin de devrimcilerin de bu iki yakayı bir araya getirebileceğini inkâr ediyordu. Ona göre, sadece dipten gelen "Doğulu" devrimci güçlerle özdeşleştirdiği kıyamet, Rusya'nın çıkmazdan kurtulmasına ve "tarihte sıçrayış" yapmasına olanak verecekti.[56] Sonuçta Bely yanılmıştı. Devrim, Rusya'nın parçalanmış toplumunu bir araya getiremedi. Ancak 1917 olaylarını önceden görebilmişti. Dipten gelen güçler, Rusya'nın Çarlık yanlısı liberal ya da Bolşevik bronz atlılarını ezip geçecekti.

1914'te patlak veren savaş, Rusya'nın 1815 sonrası rejiminin üçüncü ve son krizini getirdi. Milliyetçi Parti lideri Savenko, 1915'te "Savaş bir sınavdır, büyük bir sınav" diye buyurmuştu. Bu Çarlık rejiminin geçmişte yaptığı savaşlardan çok daha zorluydu.[57] Rusya'nın baş düşmanı Almanya, bütün

51 A. Bely, *Petersburg*, çev. R. Maguire ve J. Malmstad (Harmondsworth, 1983), s. 51-52. [*Petersburg*, çev. Sabri Gürses, Everest Yayınları, 2. baskı, 2009]

52 *A.g.e.*, s. 14.

53 *A.g.e.*, s. 214.

54 *Petersburg*'da Bronz Atlı'nın rolü için bkz. R. Maguire ve J. Malmstad, "Petersburg", ed. J. Malmstad, *Andrey Bely. Spirit of Symbolism* (Ithaca, 1987), s. 133-134.

55 Bely, *Petersburg*, s. 64.

56 *A.g.e.*, s. 65.

57 J. Sanborn, *Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925* (Dekalb, Ill., 2003), s. 33.

kaynaklarını –insan, gıda, sanayi üretimi– savaş için "topyekün" seferber etmeyi hedefliyordu. Yarım reformlar yapmış bir *ancien regime* olarak Rusya, bu çatışmada çok dezavantajlıydı. Bütün olarak toplumdan –hem elitler hem sıradan halktan– gelecek müdahalelere güvensiz yaklaşan devlet, savaş çabalarına desteklerini sağlamanın zorluğunun farkındaydı. Fabrikalar yeterli cephane üretemez, askerlerin ihtiyacı karşılanamazdı. Yetersiz siper teknolojisiyle birleşen bu yapısal zaaf, Galiçya ve Polonya'da büyük bozgunlara neden oldu. 1915 Ağustosu'na kadar 4 milyondan fazla asker öldü, yaralandı ya da esir düştü.

Bu kriz, Çar'ı, rejiminin reformcu Apollon Apollonoviçlerine boyun eğip "toplum"un unsurlarına –kendilerini modernleşmeye adamış üyelerine– savaş için gösterilen gayrette rol vermek zorunda bıraktı. Bu, bazı açılardan başarılı olmuş, 1917'nin başlarında Habsburg ordusunu imha eden Rusya, Almanlardan daha fazla savaş gereci üretmişti.[58] Ancak Rus monarşisinin kendini *ancient regime*'den kısmen Almanya tarzı seferberlik halindeki bir ulus-devlete dönüştürme çabaları yalnızca sonunu hızlandırdı. Gıda arzı sisteminde reform yapma girişimleri özellikle kargaşaya yol açtı. Aralarında gelecekte Bolşevik yönetiminde planlamacı olarak çalışacak olan Menşevik iktisatçı V. Groman'ın da olduğu modernleşmeci bakanlar ve uzmanların ilginç bir ittifakı, tahıl pazarının yerine devletin yönetiminde tahıl tahsisatını getirmeye kalkıştı. Fakat rejim stokların örgütlenmesi ve nakliyesiyle baş edemiyor, köylüler de teklif edilen düşük fiyatlardan tahıl satmayı reddediyorlardı.[59]

Eğitimli toplum, Çar'ı ekonomik ve askerî felaketlerin sorumlusu olmakla suçluyordu. Yetersizlik suçlamalarına çok daha vahim olan ihanet suçlaması eklenmişti. Almanya'da doğduğu halde İngiliz kültürü almış Çariçe Aleksandra'nın, savaş çabalarını sabote etmeyi amaçlayan Berlin merkezli bir komplonun ortasında olduğu inancı yaygındı. Uluslararası Avrupa aristokrasisinin bir kolu olan Çarlık, Rusya'yı düşmanlarına karşı birleştirecek yurtsever karizmadan yoksundu. 23 Şubat'ta, St. Petersburglu kadınların ekmek kıtlığına karşı protestoları genel greve ve askerlerin isyanlarına dönüştüğünde, rejimi savunmak isteyenlerin sayısı çok azdı.

Kısa bir süre için Ruslar "özgürlük" ve "demokrasi" tarafında birleştiler. Rusya kendi 1789'unu yaşıyor gibi görünüyor, herkes benzerliği fark ediyordu. Yeni rejimin milli marşı olan "Marseillaise" (ya da "*Marsiliuza*") her fırsatta çalınıyordu. Ortadan kaldırılan eski hiyerarşiye dayalı hitap şekilleri, yerlerini "yurttaş" (*grazhdanin*) ve "yurttaşlar" (*grazhdanka*) gibi terim-

58 L. Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914-17: a Study of the War Industries Committees* (Londra, 1983), 3. bölüm.

59 P. Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass., 2002), s. 26-36.

lere bırakmıştı.[60] Hatta Petersburg Yaz Bahçesi'nde, 18. yüzyıl Parisi'ni temsil eden şehir maketini de içine alan "muhteşem karnaval gösterileri" planlanarak, Fransızların devrim festivalleri bile taklit edilmişti.[61] Sosyalist parti örgütlerinin Şubat devrimindeki rolü ne kadar az olursa olsun, yeni sembolizm, yeni dönemin Fransız atasından nasıl çok daha radikal olduğunu gösteriyordu. Kışlık Saray'ın üzerinde üç renkli Rus bayrağı değil, artık fiilen ulusal bayrak olan sosyalist kızıl bayrak dalgalanıyordu. Kentli ve köylü kitlelerin orak ve çekiç sembollerinin ilk kez ortaya çıkması ve Geçici Hükümet'in merkezi Mariinsky Sarayı'na asılması da bu döneme rastlar.[62]

Ancak bu birlik görüntüsüne karşın, çok geçmeden bir yanda eğitimli, liberal gruplar, diğer yanda işçi ve köylüler arasındaki bölünmenin işaretleri belirdi. Sosyalistlerin hitap şekli olan "yoldaş" (*tovarishch*) kelimesi de "yurttaş"la birlikte işitiliyordu. Ayrıca klasik "Marseillaise"e rakip olup ulusal birliği göklere çıkaran bu marşın Rusya şartlarına tercüme edilmiş hali "işçilerin Marseillaise'i" diye sosyalist bir versiyondu. Bu marş, dinleyicilerine "asalakları", "köpekleri" ve "zenginleri" "öldürüp yok etmelerini" tavsiye ediyordu. Klasik "Marseillaise"in tüm Marksist partilerin daha çok tercih ettikleri bir rakibi daha vardı: 1871'de güftesini Paris komünarlarından birinin yazdığı ve önce "Marsellaise"in melodisiyle okunan, ancak 1888'de yeni bir beste yapılan milliyetçilik karşıtı "Enternasyonal".[63] Şubat Devrimi'nin en başından beri semboller ve marşlarla ilgili anlaşmazlıklar, "ikili iktidar" nedeniyle kurumsallaşmıştı. Mülk sahipleri ve aydın/profesyonel sınıfların hâkimiyeti altındaki Geçici Hükümet, alt sınıfların seçtiği Petrograd (eski Petersburg) Sovyeti'nin yanında yönetimde söz sahibiydi.

Geçici Hükümet başlangıçta liberallerden oluşuyordu. Ancak Sovyet'in Mart'tan sonra Menşevik ve Sosyalist Devrimci (SR) üyelerinin de katıldığı hükümetin başbakanlığına Haziran'da ılımlı sosyalist Aleksandr Kerenski getirildi. Liberal demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne bağlı olduğunu açıklayan hükümet, tek kişi-tek oy ilkesi temelindeki seçimlerle bir Kurucu Meclis oluşturuluncaya kadar kendisini geçici organ ilan etti. Aynı zamanda, ilkbahardan beri sadece Almanya'ya karşı bir savunmaya dönüşen savaşı sürdürmek istiyordu.

Ancak Geçici Hükümet kendi Rusya vizyonuna işçi ve köylülerin desteğini almakta Çar'ın reformist bakanlarından daha çok zorlandı. Mülk sahipleri ve eğitimli elit ile nüfusun geriye kalan kitlesi arasındaki siyasal ve kültü-

60 O. Figes ve B. Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917* (New Haven, 1999), s. 31.

61 J. von Geldern, *Bolshevik Festivals 1917-1920* (Berkeley, 1993), s. 23.

62 Figes ve Kolonitskii, *Interpreting the Russian Revolution*, s. 70, 62.

63 *A.g.e.*, s. 40, 62-64.

rel fark çok büyüktü. Savaş konusunda bir uzlaşma zemini arayan hükümet, Çar'ın eski yayılmacı savaş hedeflerini terk ederek de olsa savaşa devam ediyordu. Fakat Haziran'da savunma savaşının başarısız kalması üzerine, hükümet orduda disiplini koruyamadı. Seçilmiş asker komiteleri, subayların emirlerine uyup uymamayı tartışma hakkına sahip olduklarına inanıyorlardı.[64] Geçici Hükümet kırsal kesimde daha sıkı bir devlet tahıl tekeli oluşturarak yiyecek kıtlığını sona erdirmeye çalışırken, köylüler artık eskisi gibi ürün yetiştirip satmaya istekli değillerdi. Hükümet, köylülerin toprak taleplerini karşılamak için bir başlangıç yaptıysa da ağır aksak ve tedbirli adımlar atıyordu. Çok geçmeden, köylüler azıcık bir ceza korkusuyla toprak sahiplerinin mülklerine el koyarken, hükümet kırsal kesimde kontrolü kaybetti.

Geçici Hükümet, işçilere ücretler ve çalışma koşulları hususunda tavizler verdi ancak bunlar yine de yeterli değildi. Fabrika sahipleriyle işçiler arasındaki çatışmalar daha da sertleşti. İşçi çıkaran yöneticiler "sabotaj"la suçlanırken, fabrikalardaki işçi komiteleri ya fabrikaları ya yönetimleri denetleme ya da "işçi kontrolü" hakkı talep etti.[65] Bütün bunları Eylül'de büyük bir grev dalgası izledi.

1917 yazında sınıf mücadelesinin dili artık popüler kültüre sızmıştı. Sovyetler aracılığıyla işleyen kitlelerin yönetimi ve "halk hükümeti"ni temsil edemeyeceği öne sürülen "burjuva" Geçici Hükümet'in düşürülmesi talepleri yaygınlaşmaya başladı.[66] 92. Ulaştırma Taburu'nun asker komitesi, Eylül ayında şu kararı aldığını ilan etmişti:

> Yoldaşlar! Şimdi uyanma zamanı!... Şimdi burjuvazinin defterini dürme zamanı. Aramıza sızmış grev kırıcılardan nasıl kurtulduysak, onu da başımızdan defetme zamanı. Defedelim ki devrime daha fazla zarar veremesin... Halk yalnızca kendine güvenebilir. Can düşmanına yoldaşça elini uzatamaz. Ülkeye sülük gibi yapışmış bu "devrimin kurtarıcıları"ndan silkinip kurtulma zamanı.[67]

Bazı durumlarda bu tür bir dil, sosyalizm ve Marksizme duyulan bir ilginin ifadesiydi. Ukraynalı fabrika işçisi ve geleceğin Komünist Gençlik Birliği (Komsomol) üyesi Anna Litveiko, genç bir kadın olarak kendi idealizmini şöyle hatırlıyor:

---

64 Asker komiteleri için bkz. A. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army* (Princeton, 1980), c. 1, s. 228-245.

65 Örneğin, bkz. St. Petersburg, Putilov fabrikasında 9 Eylül 1917'de işçilerin kararı, ed. V. Cherniaev vd., *Piterskie rabochie i 'Diktatura proletariata', oktiabr' 1917-1929: ekonomicheskie konflikty i politicheskii protest: sbornik dokumentov* (St. Petersburg, 2000), s. 292.

66 Nobel fabrikasında işçilerin kararı, 4 Nisan 1917, Cherniaev vd., *Piterskie*, s. 334.

67 Kararın çevirisi: M.D. Steinberg, *Voices of Revolution, 1917* (New Haven, 2001), s. 221-222.

> Sovyetler iktidarı ele geçirir geçirmez komünizmin başlayacağını sanıyorduk. Paradan söz bile edilmiyordu; bize göre paranın bir an önce ortadan kalkacağı apaçıktı... Ancak giyim kuşam konusunda görüşlerimiz farklıydı: Kimimiz böyle bir mülkiyet biçimini de reddediyordu. Her neyse, yeni toplumun üyelerinin nasıl giyinmesi bekleniyordu ki?... Tokalarımdan ya da kurdelelerimden ayrılmak istemiyordum. Bu, benim gerçek bir Bolşevik olmadığım anlamına mı geliyordu? Ama devrim için canımı vermeye hazırdım![68]

Gerçi sıradan halkın arasında daha yaygın olanı Marksizm değil, köklü bir popülist dünya görüşüydü. Sosyalist "burjuva" (*boorzhui*) kelimesi, yaygın kullanılan bir hakaretti fakat bu devrimci ruh halinin altında yatan, ekonomik sömürünün eleştirisinden çok *ancien régime* ayrıcalıklarının kalıntılarına duyulan ahlâki öfkeydi. Cepheden yazan bir subay, askerlerinin toplumun ayrıcalıklı kesimine duydukları derin kızgınlığı şöyle tanımlıyordu:

> Tek tek subaylara karşı kişisel yaklaşımları ne olursa olsun, onların gözünde biz yalnızca efendiler olarak kalacağız... Kendilerince siyasal değil, bizlerin kaybeden onların kazanan olduğu toplumsal bir devrim yaşadığımızı düşünüyorlar... Önceleri biz yönetiyorduk; şimdi kendi kendilerini yönetmek istiyorlar. İçlerinde yüzyıllardır kurulan onurlarının intikamını alma hırsı var. Aramızda ortak bir dil bulunamaz. Bu, eski düzenin lanetli mirasıdır.[69]

Onunki zekice yapılmış bir gözlemdi. Çernişevski'nin öğrencileri ve 1860'ların memurları arasında açıkça görülen saygınlık talebi, 1890'lardan itibaren işçilere de geçmişti. 1917'de işçilerin birçok şikâyeti üstlerinin kabalığıyla ilgiliydi. Petrograd Sovyeti'nin orduyla ilgili ilk kararı, 1 Nolu Emir subayların askerlere kabaca "sen" (*ty*) yerine "siz" (*vy*) hitabını kullanması talebini içeriyordu.[70]

Bu nedenle işçiler, Sovyetler ile fabrika, asker ve köy komiteleri gibi sıradan halkın örgütlerinin, iktidarı ele alıp üst sınıfların siyasetin dışına itilmesi taleplerini giderek daha çok ortaya koyuyorlardı. Bu, ille de devletin gücüne karşı oldukları anlamına gelmiyordu. Aslında genel olarak devletin "düşmanlara" karşı halkın çıkarlarını koruyan sert, diktatörce önlemler almasını istiyorlardı. 6. Kolordu delegelerinin Ekim'de ilan ettikleri gibi, "ülkenin halk kitlelerine dayanan ve sorumluluk duyan sağlam ve demokratik bir otoriteye gereksinimi vardı".[71] Yiyecek kıtlığı, ulaştırmanın çöküşü ve kargaşa

68 *In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War*, çev. Y. Slezkine, ed. S. Fitzpatrick ve Y. Slezkine (Princeton, 2000).

69 Akt. "Iz ofitserskikh pisem s fronta v 1917 g.", Steinberg, *Voices of Revolution*, s. 21.

70 Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, c. 1, s. 188.

71 "Direktif, 18 Ekim 1917", Steinberg, *Voices of Revolution*, s. 232.

döneminde, halkın daha güçlü bir devlet görmek isteyip Geçici Hükümet'i zayıflığı nedeniyle suçlaması doğaldır.

"Halk"ın ayrıcalıklılara karşı mücadeleye girip güçlü, merkezî bir halk devleti inşa etmesi gerektiğini söyleyen popüler dünya görüşü, Marksist kökenli olmayabilir. Fakat bu görüşün 1917'nin ortalarında en azından kısa bir süre için Lenin'in fikirleriyle örtüştüğü görülüyordu. Lenin siyasal gündemini en açık biçimde, Finlandiya'da geçici sürgünken yazdığı *Devlet ve Devrim* adlı güçlü sentezinde sunmuştu. Bu hayati eserde, planlama ve merkezileşmenin Marksizmiyle proleter demokrasi ve sınıf mücadelesinin radikal Marksizmini uzlaştırmıştı. Savaşın, ekonomiyi tek ve merkezî bir aygıta dönüştürdüğünü öne sürerken, ilk olarak Hilferding'in fikirlerini kullandı.[72] Bir yandan da 1848 ve 1871'in eşitlikçi Marx'ına geri döndü. İşçilerin bir süre sonra bu basitleştirilmiş ekonomiyi kendi başlarına yönetebileceklerini ileri sürdü; ünlü deyişiyle, her aşçı kadın devleti yönetebilirdi. Teknik uzmanların özel ayrıcalıkları artık haklı gösterilemezdi. Marx'ın "kafa ve kol emeğini" birleştirme rüyası çok geçmeden gerçek olacaktı.

O halde Lenin'inki yalnızca ekonomik ve yasal değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal tam eşitlik görüşüydü. Yurttaşların memurları denetleyen temsilcileri seçtiği liberal demokrasi yeterli değildi. Memurlar Paris Komünü'ndeki gibi doğrudan kitleler tarafından seçilmeliydi. Bu Lenin'in yeni "komün-devlet" modeliydi. Devlet, daha sonra halkla bütünleşecek, bütün hiyerarşiler ortadan kalkmaya başlayacaktı. Öncü partiden çok ender söz ediliyordu.

O zaman, Lenin *Devlet ve Devrim*'de demokrasi üzerine çok şey söylemişse de bu bir evrensel haklar demokrasisi değildi. Proletarya için demokrasi, düşmanlarının şiddetle bastırılmasıyla mükemmel bir biçimde bağdaşıyordu. Lenin'in komün-devleti, daha çok düzeni gönüllü sağlayan yasadışı bir grubu andırıyordu: "Nasıl uygar insanlardan oluşan bir kalabalık... bir kavgayı ayırmak ya da bir kadını bir saldırıdan kurtarmak için rahatlıkla seve seve araya girerse" bu devlet de "sömürücüleri" öyle bastırabilirdi.[73] Şiddetle ilgili bir vicdan azabı olmayan Lenin, proletaryayı "20. yüzyılın 'Jakobenleri'" olarak tanımlıyordu.[74] Ancak aşırı baskının zorunlu olabileceğini inkâr etmişti. Yalnızca göstermelik birkaç tutuklama gerekebilirdi. Örgütlü gönüllüler, başlangıçta küçük bir azınlıkken, derhal "bütün halkı içine alan bir milis gücü"ne dönüşecekti.[75] Öyleyse bu sosyalizm biçimi askerî tarzdaydı fakat 1848 ve 1871'in barikatlarını andırıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın konvansiyonel ordularıyla arasındaki benzerlik yok denecek kadar azdı.

---

72 Hilferding'in etkisi için bkz. Harding, *Lenin's Political Thought*, 2. kitap, s. 53.

73 Lenin, *PSS*, c. 33, s. 91.

74 *Pravda*, 7 Haziran 1917.

75 Lenin, *PSS*, c. 34, s. 316.

İnatçı bir devrimci olan Lenin, *Devlet ve Devrim*'in ütopik görüşünü gerçekten ciddiye almış mıydı? Gerçekten işçiler için ekonomiyi ve devleti yönetmenin çocuk oyuncağı olduğuna inanmış mıydı? Dili muğlaktır ve daha az eşitlikçi bir sonuç planlamış olabilir. Fakat Marksist bir ideolog olarak, sınıfların tekil, birbiriyle bağdaşan çıkarları olduğuna inanıyordu. Eğer proleterler devleti yönetirlerse, devletin bütün olarak işçi sınıfıyla bir uzlaşmaya varmaması için hiçbir neden yoktu.

Elbette Ekim Devrimi'nden hemen sonra Lenin'in yanıldığı ortaya çıktı. Rejim ile toplum arasında, toplumun ve işçilerin kendi içinde yaşadığı anlaşmazlıklarla, birlik kaçınılmaz olarak bozuldu. Fakat 1917'nin radikalleşmiş Rusyası'nda, yaygın, devrimci bir "genel irade"nin var olduğu ve bunun hem "demokratik" hem merkezî bir devlet aracılığıyla yönetilebileceği fikri yalnızca Lenin'e ait değildi. Bu fikir sadece ona değil, Rus işçi sınıfının büyük bir çoğunluğuna mantıklı görünmüştü.[76]

Lenin, Nisan 1917'de tavizsiz sınıf mücadelesi görüşünü partisine dayatma kararlılığıyla sürgünden döndü. Bolşevik arkadaşlarının birçoğunun kuşkularına aldırmayan Lenin, iktidarın Geçici Hükümet'ten Sovyetler'e devredilmesinde ısrarcıydı. Pazarı ortadan kaldırma zamanı henüz gelmemişti. Fakat "komün-devlet"i yönetip inşa etmesi gerekenler burjuvazi değil işçi ve köylülerdi. Bu arada Sovyetler de malların üretim ve dağıtımını denetlemek zorundaydı.

Bu nedenle, Bolşevikler hükümet dışındaki tek büyük partiydi ve alt sınıflar tarafından yönetimin ele alınması ve savaşa son verilmesi çağrısı yapıyordu. Kautsky ve İkinci Enternasyonal gibi Menşevik liderlik de proletarya devriminin Rusya gibi geri bir ülkede başarısız kalacağı iddiasını sürdürüyordu. Temmuz'da, Geçici Hükümet Bolşeviklere baskıyı artırırken, tekrar sürgüne gitmek zorunda kalan Lenin'in hesapları boşa çıkmış gibi görünüyordu. Fakat koşullar 1848 ya da 1871'inkinden çok 1789 Fransası'na benziyor, orta sınıfın düzen güçleri, şehir devrimine direnecek bir köylü ordusuna güvenemiyordu. Başkomutan Kornilov, disiplini yeniden sağlamak için orduyu kullanmayı denerken, "darbe" için Kerenski'nin desteğine sahip olduğuna inanıyordu. Fakat askerlerinin birçoğu ona itaat etmeyecek, Kerenski bu işin içinde parmağı olduğunu reddedecek ve darbe girişimi Geçici Hükümet'in kuyusunu kazacaktı.

Tersine, Bolşeviklerin popülaritesi artmıştı. Çoğunluk, parti siyasetinin ayrıntılarının farkında olmasa bile birçoğu için parti, devrimi kurtarabilecek tek güçtü. Partinin hem Moskova hem de Petrograd Sovyetleri'nde resmî çoğunluğu kazanması üzerine, Lenin iktidarın derhal Bolşeviklerin eline geç-

76 Bu 1917'de fabrika komitelerinin birçok üyesinin görüşüdür. Bkz. S. Smith, *Red Petrograd. Revolution in the Factories, 1917-18* (Cambridge, 1983), s. 198.

mesi gerektiğini ortaya koyarken, bu desteği kanıt gösteriyordu. 25 Ekim'de, Troçki ve diğer Bolşeviklerin liderliğindeki Petrograd Sovyeti Devrimci Askerî Komitesi, savunması zayıf Kışlık Saray'ı kolayca ele geçirdi. Bu bir çeşit darbeydi. Eisenstein'ın "Ekim" filminin binlerce insanın akın akın kapılara dayanıp sarayı işgal ettiği ünlü sahne salt kurgudur. Ancak Geçici Hükümet'in kendisini savunmak amacıyla kuvvetlerini harekete geçiremeyişi ve Bolşeviklerin büyük kentleri ele geçirirken zorlanmaması, 1917'de Bolşeviklerin siyasal yaklaşımının, kent nüfusunun büyük bölümünün radikalizmiyle ne denli uyumlu olduğunu gösteriyor. Bolşevikler tüm Rusya'da hiçbir zaman seçim kazanamadılar. Onlar kırsal ağırlıklı bir ülkede şehirlerin partisiydi. Fakat 1917'nin sonlarında işçilerin çoğunluğunun ve askerlerin yüzde 42'sinin oyunu aldıkları Kurucu Meclis seçimlerinde 48,4 milyon oyun 10,9 milyonunu almışlardı. Ayrıca seçim galibi Sol Sosyalist Devrimciler'in (Sol SR'ler) programının çoğunu da paylaşıyorlardı. Demek ki, aslında bu bir "Bolşevik Devrimi" değildi. Bu, değerleri çok kısa süreliğine Bolşeviklerce kısmen onaylanan radikal bir halk devriminin ortasındaki Bolşevik bir ayaklanmaydı. Rusya'nın mülk sahibi ve eğitimli kesimlerinin çoğunun desteklediği –sınıfsal uzlaşma ve hukukun üstünlüğüne dayalı– liberal alternatifin zafer şansı çok azdı. Çünkü halk kitlesi açıkça mülkiyet ve iktidarın radikal bir yeniden dağıtımına yürekten inanmıştı. Çok geçmeden popülizmlerinden geri adım atıp çok daha otoriter bir siyasete yelken açacak olan Lenin ve Bolşevikler, sonuçta iktidarlarını iç savaşta sadece silah zoruyla koruduular. Bu nedenle, Bolşeviklerin zaferi hiç de kaçınılmaz değildi fakat bir tür radikal sosyalist sonuç da muhtemeldi. Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra ne kadar gözden düşmeye başlarlarsa başlasınlar, eski düzene geri dönme arzusu hemen hemen yoktu.

VI

1923'te, yazar İzak Babel, 1920 Polonya Savaşı'nda Budyonni'nin Kazak süvarileriyle birlikte Bolşevik bir siyasal ajitatör olarak yaşadıklarını anlattığı bir dizi hikâyeden oluşan *Kızıl Süvariler*'i yayımladı. Büyük bir övgüyle karşılanan kitap hayli geniş bir okur kitlesince okundu. "Bir Mektup" başlıklı hikâyede Babel, kızıl süvari Vasily Kurdyukov'un annesine yazdığı kurgusal bir mektup aracılığıyla, köylü bir aile üzerinden iç savaşı anlatmıştır. Bu, kötü yazılmış, basit ve sıradan, yazarın ziyaret ettiği yerlere dair çalakalem tasvirlerle süslenen garip bir belgedir. Ancak dehşet verici bir konusu vardır: Vasily'nin, General Denikin'in anti-Bolşevik Beyaz Ordu'sunda savaşan eski Çarlık polisi babası Timofey ile Bolşeviklerin yanında savaşan iki asker kardeşi, Fyodor ve Semyon arasındaki kanlı mücadele. Babası, Kızıl Or-

du'nun savaş esirleri arasında bulduğu Fyodor'u bıçaklayarak öldürür. Diğer oğulları intikam almak için babalarının peşine düşerler. Sonunda onu bulurlar. "Vahşi" lakaplı Semyon, babasına "Baba... eğer ben eline düşseydim, bana acımayacaktın. Öyleyse şimdi biz senin işini bitireceğiz!" diyerek adamı öldürmek için harekete geçer. Hikâye, Vasily'nin anlatıcıya bir aile fotoğrafı göstermesiyle sona erer. Fotoğrafta başında "polis şapkasıyla, geniş omuzlu polis memuru Timofey, çıkık elmacık kemikleri ve renksiz, boşluğa dalmış gibi bakan, yine de delici gözleriyle kasım kasım kasılırken", "küçük, ak pak gerdanı ve ürkek çehresiyle... ufak tefek bir köylü kadını" olan karısı yanında oturuyordu.

> Taşra fotoğrafçısının gülünç çiçekli, güvercinli fonunun önünde ayakta esas duruşa geçmiş gibi duran iki oğlan çocuğu görülüyordu: İnsanı şaşırtacak kadar iri yarı, donuk, ablak suratlı, şaşı Fyodor ve Semyon Kordyukov biraderler.[77]

Babel'in hikâyelerinden birçoğu, iç savaş sırasında tanık olup katıldığı korkunç şiddetle ve onunla hesaplaşma çabalarıyla ilgiliydi. Savaşçı Kazak köylüleri arasında bir Yahudi entelektüel olarak Kordyukov biraderler gibi adamların doğal vahşiliği (ve anti-semitizmi) karşısında dehşete düşmüştü. Yine de onların cesaretine hayran kalmış ve yazdıklarında bazen sevimsiz bir Nietzscheci güce tapmanın izleri görülmüştür. Ortaya çıkan sonuç şaşırtıcıdır; zalim kahramanlarını kasti olarak mesafeli bir biçimde tasvir eder, yargılamayı kesin bir biçimde reddeder.[78] Onları anlayamaz; onlar bir fotoğrafta olduğu gibi "boşluğa dalmış gözlerle bakan" anlaşılmaz insanlardır. Onlar doğanın güçleri, geçmişin hatalarının intikamını almaya çalışan Aiskhylosçu gazaptı.

Bu elbette Lenin'in miras kalacağını düşündüğü dünya değildi. Şiddetten zevk alan bir Nietzscheci olmamakla birlikte, Lenin şiddet kullanmaya tamamen hazırdı ve başından beri sınıfsal intikamı benimsemişti. Ancak çok geçmeden bunu denetim altına almanın zor olduğunu anladı; "kitlelerin" *hem* devrimci *hem* disiplinli olmasında ısrarcıydı. "Proletarya diktatörlüğüne" geçişin, Lenin'in umduğu kadar pürüzsüz olmayacağı en başından beri belliydi.

İlk karşı duruş, liberal parlamenter yönetim karşıtı olan Sovyet'e, sınıfsal iktidara muhalif ılımlı sosyalistlerden geldi. Yüzde 85'i sosyalistlerden oluşan Kurucu Meclis üyeleri, Rus halkını temsil ettiklerini iddia ederlerken, Lenin onları "burjuva parlamentarizmi"nin bir örneği oldukları için kı-

77 "Bir Mektup", *The Complete Works of Isaac Babel*, çev. P. Constantine, ed. N. Babel (New York, 2002), s. 208-212 içinde.

78 Bu konuda bkz. Patricia Carden, *The Art of Isaac Babel* (Ithaca ve Londra, 1972), özellikle s. 93.

namıştı. Kızıl Muhafızlar, Petersburg'daki Tauride Sarayı'nda toplanmadan hemen önce Meclis'e destek gösterisi yapan birkaç göstericiyi vurdu. 1917 Şubatı'ndan beri askerler ilk kez silahsız kalabalıklara ateş açmıştı. Meclis ise sonradan dağılacaktı. Sol SR'lerin Bolşeviklerle koalisyonu dört ay daha ayakta kalmış fakat 1918 Martı'nda tüm iktidarın Sovyetler'e değil Bolşeviklere geçmekte olduğunu herkes anlamıştı.

Lenin, bütün iktidarın Sovyetler'e geçeceğini ileri sürmüş ancak hiçbir zaman da çoğulcu bir demokrat gibi görünmemiştir. Dolayısıyla rakip partilerle birlikte çalışmayı reddetmesi şaşırtıcı değildi. Fakat aynı zamanda, işçi sınıfı dahilinde bir "demokrasi" için verdiği sözleri de ciddiye aldığı görülüyordu. Bolşevik yönetimin ilk aylarında Lenin, *Devlet ve Devrim*'in iddialı planlarının gerçekçi olduğuna inanıyordu: Halk inisiyatifi ve merkezileşmenin birlikte varoluşu. Belki de sadece parti güçsüzken işçilerin taleplerini kabul etmişti. Fabrikalarda çok konuşulan bir konu olduğunu bildiğinden, "işçi demokrasisi" çağrısını sürdürüp 1917 Kasımı'nda seçilmiş fabrika komitelerine önemli yetkiler veren İşçi Kontrolü Kararnamesi'ni çıkaracaktı. Ordu da askerlerin subayları seçmesiyle, "demokratik" bir tarzda ya da "yurttaş milisi" tarzında yönetilmeye devam ediyordu. Lenin'in köylülüğe yaklaşımı daha az Marksist olmakla birlikte, kitlelerin taleplerini de kabul ediyordu. Toprak Kararnamesi, Marksist kuramın (ve erken Bolşevik politikanın) buyurduğu gibi büyük ölçekli, kolektif çiftlikler oluşturmak yerine köylülere istediklerini veriyordu – kendi küçük arazilerini ve geçimlik tarımlarını sürdürebileceklerdi.

İzak Babel'in yazdığı gibi, birçok sıradan insana göre "demokrasi"nin diğer yüzü, yani iktidarın halkın eline geçmesi, *sans-culottes* örneğinde de gördüğümüz "sınıf mücadelesi" ya da "burjuvazi"den intikam almaktı. Devrimin ilk aylarında, Lenin bu "halk" terörünü teşvik etmeye hazırdı. "Soyguncuları Soy" günün sloganıyken, Lenin Aralık 1917'de "zenginlere, aylaklara ve asalaklara karşı bir ölüm kalım savaşı" ilan etti.[79] Bununla birlikte, mücadelenin yürütülmesini yerel topluluklara devretmekten memnundu. Her şehir ya da köy Rusya'yı bu "zararlı"dan nasıl "temizleyeceği"ne karar verecekti: Onları hapsedebilir, tuvalet temizletebilir, herkesin gözü üstlerinde olsun diye özel belge ya da "vesika" verebilir (fahişelere uygulanan geleneksel yöntem) ya da her on kişiden birini vurabilirlerdi.[80]

Lenin'in ilkeleri Rusya'nın farklı bölgelerindeki parti militanları tarafından coşkuyla benimsendi. Bolşevikler, zenginlerin mallarını kamulaştırdı, onlara özel vergiler koydu ve –"eski halk" dedikleri– "burjuva" sınıfların üyelerini rehin aldı. Anna Litveiko, burjuvazinin mülklerini kamulaştıran bir müfrezeye katılmıştı:

79 Lenin, *PSS*, c. 35, s. 195-202.

80 İnfazlara genel katılım için bkz. Figes, *People's Tragedy*, s. 520-536.

> Sloganımız "Kulübelere Barış, Saraylara Savaş!"tı. Devrimin kulübelere neler getireceğini halka derhal göstermeliydik...
>
> [Zengin] apartmanlara girip diyorduk ki, "Bu bina ulusallaştırıldı. Yirmi dört saat içinde binayı terk ediniz." Bazıları söyleneni hemen yapıyor, bazıları bize –genelde Bolşeviklere ya da Sovyet yönetimine– lanet okuyordu.[81]

Hiç tutuklanmamış ya da fiziksel şiddete maruz kalmamış olanlar için bile, aristokrasi ve burjuvazinin yaşadığı şey elbette bir travmaydı. Prenses Sofia Volkonskaya yetkililerin kendisini dairesine pansiyoner kabul etmeye nasıl zorladıklarını şöyle anlatmıştır:

> Evime almak zorunda kaldığım genç adam ve karısı oldukça sevimli görünüyorlardı fakat... onlar komünistti... Önce kendilerini düşünen ve ilkesel olarak düşmanımız olan bu insanlarla iç içe yaşamaktan (yemeğimizi aynı ocakta pişirmek, sıcak suyu olmayan banyoyu ortaklaşa kullanmaktan vb.) daha kötü bir şey olamazdı... "Dikkat et", "Kapıyı kapat", "Yüksek sesle konuşma, komünistler duyabilir". İğnelemeler mi? Elbette. Fakat kâbusa dönmüş bu yaşamımızda her iğneleme yaramızı daha çok deşiyordu.[82]

İlk aylarda, "sınıf mücadelesi" sembolik dünya dahil, yaşamın bütün alanlarına nüfuz etti. Bolşevikler, Jakoben ataları gibi kendi değerlerini yayacak yeni bir kültür yaratmaya karar verdiler. Özellikle Petrograd, 1793 Parisi'nin oyun ve festivallerini anımsatan birkaç kitlesel tiyatro etkinliğine ev sahipliği yapmıştı. 1 Mayıs 1920'de "Kurtarılmış Emeğin Esrarı" adlı bir oyun sahnelendi. St. Petersburg Borsası önünde zevk ve eğlence düşkünü krallar ve kapitalistlerden oluşan bir grup, içki içip âlem yaparken emekçiler "inilti, küfür, ağıt ve zincir şakırtıları" arasında köle gibi çalışıyorlardı. Kızıl Ordu'nun yıldızı doğudan doğuncaya dek, Spartaküs ve köle arkadaşlarından Frigya şapkalı *sans culottes*'a kadar devrimciler dalga dalga, hükümdarların ziyafet sofralarına saldırıp geri püskürtülmüştü. Sonunda Barış, Özgürlük ve Mutlu Emek Krallığı'nı engelleyen kapılar kırılmış, ortaya çıkan özgürlük ağacının çevresinde Davut peygamber gibi dans etmişlerdi. Performansı gerçekleştiren 4.000 aktör, işçi ve asker final sahnesinde 35 bin izleyiciyle kaynaşmıştı.[83]

Ancak Lenin'in kendisi karnaval havasında geçen sınıf mücadelesi tiyatrolarına pek ilgi duymuyordu. Bely'nin tahmin ettiği gibi, onun yeni devrimci kültür görüşü, Apollon Apollonoviç'inkine daha yakındı. Devrimin yeni başkenti Moskova, devrim kahramanlarının heykelleri ve üzerinde Mark-

81 Anna Litveiko, *In the Shadow of Revolution* içinde.

82 Sofia Volkonskaia, "The Way of Bitterness", *In the Shadow of Revolution*, s. 156 içinde.

83 R. Fuelop-Miller, *The Mind and Face of Bolshevism* (New York, 1965), s. 142-144; von Geldern, *Bolshevik Festivals*, s. 156-160; R. Stites, *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York, 1989), s. 94-95.

sizmin ilkelerinin yazılı olduğu plaketlerle doldurulmalıydı. Ancak Lenin'in ve Moskova nüfusunun muhafazakâr neo-klasik zevki, bazı heykeltıraşların modernizmiyle çatışıyordu. Kübik-fütürist bir Bakunin heykelinin, halkın tepki göstermesinden korkularak tahta levhalarla sarılıp gizlenmesi gerekmişti. Levhalar yakılmak için çalınınca heykel ortaya çıkmış, kargaşadan korkan yetkililer heykeli tahrip etmek zorunda kalmıştı. Üstelik proje malzeme yetersizliği sorunu da yaşıyordu. Sonunda, dikilen geçici birkaç alçı ve çimento heykelin bir kısmı yağmurda eriyip gitti.[84] Bir Robespierre heykelinin kaderi farklıydı – teröristler tarafından bombalanan heykel tahrip edilmişti. Ne gariptir ki az sayıda heykelden günümüze kalan bir tanesi, aslında *ancien régime* tarafından yaptırılmıştı: 1913'te Romanovların üç yüzüncü yılları anısına Kremlin dışında dikilmiş mermer obelisk. Kitabesi Thomas More, Gerrard Winstanley, Fourier, Saint-Simon, Çernişevski ve Marx dahil Bolşeviklerin "ataları"ndan oluşan son derece eklektik bir listeyle değiştirilmişti.[85]

Lenin'in düzen tutkusu göz önüne alınırsa, belki en sonunda radikal Marksizmle kısa flörtüne son vereceği tahmin edilebilirdi. Ancak onu *ani değişime* zorlayan, 1918'in başında rejimin yıkılmanın eşiğinde olmasıydı. Bolşevikler Rusya'daki devrime bir dünya devriminin eşlik edeceğini ve sosyalizmi gerçekleştirmek için Alman proletaryasının geri kalmış Rusya'ya yardım edeceğini ummuşlardı. Fakat hâlâ iktidarda olan Alman militaristleri aşağılayıcı barış koşulları dayatıyordu. Lenin, yeni devletinin ne kadar zayıf olduğunu anlayıp koşulları kabul etmeyi önerdi fakat Merkez Komite'deki oylamada önerisi reddedildi. Almanlar Ukrayna'ya ilerlerken liderler hâlâ tartışıyorlardı. Troçki'nin son anda karar değiştirmesi üzerine, Brest-Litovsk Antlaşması rejimin neredeyse kesin olan yıkılışını önledi. Devrimin, Almanya'da beklenen devrim tarafından kurtarılacağı ümidi tam bir hayaldi.

Bu noktada Lenin 1917 vaatlerinin yeni rejimin korunmasıyla bağdaşmadığını gördü. İşçi ve köylülere kendi fabrika ve topraklarını kontrol etme izni verip burjuva karşıtı pogromları teşvik etmek, yalnızca ekonomik kaosu tetikliyordu. Yiyecek tedariki, kır soylularının arazilerinin kamulaştırılmasından ve büyük mülklerin parçalanmasından zarar görüyordu. Bu arada, işçiler "işçi denetimi"ni bütün olarak ekonomiden çok kendi fabrikalarının yararına kullanarak, nefret ettikleri yönetici ve mühendisleri rahatsız ediyorlardı. İş disiplininin bozulması, yiyecek maddelerinde yaşanan kıtlıkla sadece daha da kötüleşmişti. İşsizlerin sayısı iyice artmış, Sovyetler'de Bolşeviklere karşı muhalefet hızla büyümüştü.

84 B. Taylor, *Art and Literature under the Bolsheviks, Volume I: The Crisis of Renewal, 1917-1924* (Londra, 1991), s. 56-60.

85 Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 88-90.

1793 sonlarının Fransası'ndaki gibi, 1918'in başlarında da halkın ve elit devrimlerinin hedeflerinin farklılaşmakta olduğu netleşmişti. Lenin'in Marksist sentezi dağılıyordu. Fakat Robespierre'in yolunu benimsemeyen Lenin, bir ahlâk reformu ya da erdem saltanatı başlatmadı. Bunların yerine, teknokratik tarza geri dönerek, daha sert bir modernist versiyon uğruna, kendi kısa ömürlü radikal Marksizmini terk etti. 1918'in Mart-Nisanı'nda "komün-devlet" ve sosyalist yurttaş milisi modelinden geri adım attığını ilan etti. Lenin, artık işçi sınıfıyla ilgili eski iyimserliğinin kaybolduğunu söylüyordu. Rus işçisi, "ileri ülkelerin halkıyla karşılaştırıldığında kötü bir işçiydi" ve işçi demokrasisi bu işçilere emanet edilemezdi. Lenin'in çözümü –gerekirse burjuva– uzmanların yöneteceği ve en son teknolojik ilkelere dayanan "uyumlu" bir ekonomik aygıt yaratmaktı. İşçilerin yeterince "olgun" olmamaları halinde, bu yalnızca "bir orkestra şefinin nazik liderliği" anlamına gelirdi. O zamana kadar, tek tek şefler ve uzmanlar "diktatoryal yetkiler" kullanmalıydı.[86]

Lenin, Brest-Litovsk'tan ders almıştı. O dönemde yazdığı gibi: "Savaş bize çok şey öğretti... en iyi teknoloji, örgütlenme, disiplin ve en iyi makinelere sahip olanlar zirveye çıkarlar... En yüksek teknolojiyi kullanmak şart, yoksa eziliriz."[87] Şimdi Paris Komünü örneğinden çark edip Amerika Birleşik Devletleri'nde Henry Ford'un otomobil fabrikalarında kullanılan Amerikalı "bilimsel yönetim" kuramcısı Frederick W. Taylor'ın sistemine yönelmişti. Taylor, kronometreli uzmanlar görevlendiriyor, işçilerin görevlerini kesin hareketlere bölüyor, saniyesine varıncaya kadar zamanlıyor ve parça başı üretimlerine göre ücret ödüyordu. Lenin bu sistemi vahşi kapitalizmin tipik örneği olmakla suçlamıştı. Fakat artık böyle radikal görüşlere yer yoktu; işçilerin coşkusu ve yaratıcılığı ekonomiyi canlandıramazdı. Havuç –para– ve sopa –iş disiplini– ile teşvik edilmeleri şarttı.[88] Nefret edilen eski burjuva uzmanlarına yetkileri ve yüksek ücretleri geri verilmeliydi. Orduda bunun anlamı eski imparatorluk subaylarının geri dönüşü ve asker komitelerinin lağvıydı. Lenin şimdi de "kızıl muhafızlar"ın burjuvaziye saldırısının sona erdiğini ilan etti.

Lenin, 1917'nin vaatlerinden "geri adım atma" nedenlerini Marksist teoriye başvurarak savundu. Bolşeviklerin özellikle dünya devriminin yokluğunda, işçi demokrasisi hakkında aşırı iddialı sözler ettiklerini ancak tam komünizm ile birlikte ulaşılacak, devletin sönümleneceği zamanın henüz

86 Lenin, *PSS*, c. 36, s. 189-200.

87 K. Bailes, *Technology and Society under Lenin and Stalin. Origins of the Soviet Technical Intelligentsia, 1917-1941* (Princeton, 1978), s. 49.

88 Taylorizm tartışması için bkz. K. Bailes, "Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism, 1918-1924", *Soviet Studies* 29 (1977), s. 373-394; S. Smith, "Taylorism Rules OK?", *Radical Science Journal* 13 (1983), s. 3-27.

gelmediğini ileri sürdü.[89] Lenin'in ekonomi üzerinde güç sahibi modern devletle ilgili yeni görüşü, Marx'ın ileri "komünizm" aşamasından çok, sosyalizmin ilk aşamalarına yakındı.[90] Fakat Lenin, Marx'ın görüşünü çok önemli bir yolla dönüştürmüştü: Modernite, artık dikkatini devrim yerine devlet inşa etmeye çevirmek zorunda kalan elit öncü parti tarafından getirilecekti.[91] Parti, gelecek birkaç yıl içinde, iktidarı kendi elinde merkezileştirip devrimi yapan seçilmiş Sovyetler'i ve komiteleri ya zayıflatacak ya da ortadan kaldıracaktı.

Bolşeviklerin modernite konusundaki görüşü, yalnızca ağır sanayi ve çalışkanlıkla ilgili değildi. Kitlesel eğitim, sosyal haklar, dine son verilmesi ve kadınların kurtuluşu gibi vaatleri içermekle birlikte, bu program büyük ölçüde, özellikle de kadınların eşitliği konusunda çok az ilerleme kaydetti.[92] Ama Bolşevizmin teknokratik kültürü yanılmazdı ve bazıları bunu uç noktalara taşıyacaktı. 1917'den önce metal işçisi ve "mühendis, madenci ve metal işçilerinin Ovidius'u", şair Aleksey Gastev, Taylorist sistemin en hızlı propagandistlerindendi. 1914'te yayımlanan en popüler şiiri "We Grow out of Iron" (Biz Demirden Doğduk), fabrikayla bütünleşerek "yeni demir kan"ın damarlarında aktığı bir deve dönüşen bir işçiyi anlatıyordu. Ancak devrimden sonra makineyle insanı birleştirmenin daha pratik yollarını bulacaktı.[93] 1921'de kurulan "Emeğin Bilimsel Örgütlenmesi Birliği"nin –fabrika ve bürolarda zaman israfı ve tembelliği teşhir etmek amacıyla kurulan gönüllü organ–[94] Lenin ve Troçki ile birlikte kurul üyesi olan Gastev, işçilerin çarkın isimsiz dişlileri olacağı, "proletaryanın tek tek birimlerinin A, B, C ya da 325, 0.075, 0 vb. gibi sınıflandırılmasına izin veren" yeni bir dünyayı benimsemişti. "Yönetilen makineler, yönetici haline gelecek" ve işçilerin hareketleri,

> artık tek tek yüzler değil, düzenli, uygun adımlar ve bir bağırış ya da gülümsemeyle değil de bir basınçölçer ya da hız göstergesiyle ölçülen, ifadesiz, ruhsuz, lirizm ve duygudan yoksun yüzlerin olduğu nesnelerin hareketleriyle benzer duruma gelecek.[95]

Bu korkunç ütopya, yazar Yevgeniy Zamyatin'in 1920-21'de yazdığı (SSCB dışında ilk kez 1924'te yayımlanan) ve Orwell'in *1984*'ü yazmasında önemli

89 Lenin, *PSS*, c. 36, s. 293.

90 1918 ilkbaharında, Lenin ekonomi üzerinde devlet kontrolü yerine sadece "devlet kapitalizmi"" çağrısı yapmış olsa da, ulusallaştırma ancak yavaş yavaş gerçekleştirilmişti.

91 Lenin, *PSS*, c. 42, s. 157.

92 N. Bukharin ve E. Preobrzhensky, *The ABC of Communism* (Harmondsworth, 1969), s. 444.

93 A. Gastev, *Poeziia rabochego udara* (Moskova, 1971), s. 19.

94 Stites, *Revolutionary Dreams*, s. 156-157.

95 Akt. A. Gastev, O *tendentsiiakh proletarskoi kul'tury*, Bailes, "Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism", s. 377-378.

bir etkisi olan bilimkurgu romanı *Biz*'de hicvedildi.[96] Fakat Lenin ne kadar çok isterse istesin, yine de geçerli görüş bu olmadı. 1918'den sonra ortaya çıkan sistem, modernist Marksizmin fabrika tarzı sosyalizminden çok, Marx ve Mars'ın bir birliğine benziyordu. Bu, Bolşeviklere kara çalanların "kışla komünizmi" diye adlandırdıkları sistemdi. Bolşevikler ise Sovyet modeli üzerinde gelecekte bile hatırı sayılır etkisi görülen bir komünizm biçimini "savaş komünizmi" diye adlandırmışlardı. II. Nikolay'ın beyaz atının yerini, Lenin'in bronz atlıları değil Babel'in Kızıl Süvariler'i almıştı.

Mart 1918 Brest-Litovsk barışını izleyen kısa bir aradan sonra, İngilizler ve avanesi müttefiklerinin desteklediği SR isyancıları ve eski çarlık subaylarının oluşturduğu grup ("Beyazlar"), Kızıllar'a meydan okudu. Bolşevikler eski Rus İmparatorluğu'nun tamamını saracak büyük çaplı bir iç savaşla karşı karşıyaydı. Savaş zamanının yöntemlerini seve seve benimseyerek cevap vermekle birlikte, merkezî olmayan sivil milis tarzından uzaklaşan askerî örgütlenmeleri, Jakobenlerinki gibi yeni, daha konvansiyonel bir hale geldi. "Kızıl Ordu"yu kuran Troçki, asker komitelerini dağıttı, subay seçimlerini yasakladı ve –eski çarlık subayları için üstü örtülü biçimde kullanılan– "askerî uzmanlar" atadı. İç savaş sona erdiğinde, subayların dörtte üçü eski subay sınıfındandı. Bu arada eski rejimin elinde gözden düşen sert disipline geri dönüldü.[97]

Diğer savaş zamanı uygulamaların birçoğu, Marksist ideolojiyle güçlendirilmiş olarak geri döndü. Casusluk ve kamuoyunun gözetim altında tutulması bunlardan biriydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, Rus Geçici Hükümeti, daha sonra Beyazlar da dahil olmak üzere Avrupalı güçlerin birçoğu, halkın morali konusunda kaygılıydı. Bu morali yüksekte tutmak için hem propaganda yaptılar hem de görevliler tahsis ettiler. Bolşevikler de aynısını yaptı fakat Batılı güçlerin aksine onlar bu casusluğu savaşın hız kaybetmeye başlamasından sonra da sürdürdüler. Çünkü toplumu dönüştürüp "yeni sosyalist halkı" yaratma gibi daha büyük hırsları vardı. Yeni gizli polis, Çeka çok geçmeden bu rolü askerlerden devraldı. Bolşevikler 1920'ye kadar, mektupları açıp okumak ve kamuoyuyla ilgili raporlar yazmak için 10 bin kişi görevlendirmişti.[98]

Marksist olarak piyasaya, öncüllerinden daha düşmanca bir tavır içinde olmalarına rağmen, Bolşevikler de ekonomiyi kontrol etmek için savaş dönemi yöntemlerini kullandılar. Kırsal kesime yüksek tahıl kotaları dayatıp

96 Y. Zamyatin, *We*, çev. C. Brown (Londra, 1993). [*Biz*, çev. Füsun Tülek, Ayrıntı Yayınları, 2. baskı, 2011]

97 Bu gelişmeler için bkz. M. von Hagen, *Soldiers in the Proletarian Dictatorship: the Red Army and the Soviet Socialist State, 1917-1930* (Ithaca, 1990), 1. bölüm.

98 Holquist, *Making War*, s. 232-240.

özel ticareti yasaklamaya çalıştılar. Çeka, kentlerde satmak için kaçak besin maddelerini getirmeye çalışan "vurguncuları" tutukladı; yetkililer kentlerde besin maddelerinin çoğunu karneye bağladılar. Enflasyon ve kıtlıklar paranın değerini düşürdü. Fakat bazıları bu gelişmeleri Marksist bir hedefin başarıya ulaşması, pazarın ve paranın sonu ve devletin bütün ekonomiyi kontrol etmesi olarak selamlıyordu. Troçki, devletin gücünü böyle aşırı bir şekilde göstermesinin, devletin nihai sönümlenmesi hedefiyle nasıl bağdaştığını göstermeye çalışıyordu:

> Sönmeden önce parlak bir ateş çıkaran lamba gibi, devlet de ortadan kalkmadan önce proletarya diktatörlüğü biçimini, yani yurttaşın yaşamını her yönde otoriter bir biçimde kuşatan en acımasız devlet biçimini alır.[99]

Ancak "savaş komünizmi" yalnızca sert disiplinden ibaret değildi. Bolşevikler yandaşları söz konusu olduğunda daha popülist olabiliyordu. Troçki'nin Kızıl Ordusu geleneksel Batı ordularının tam bir kopyası değildi. Fakat disiplini, erken devrimci çağın popülist ruhunun en azından bazı kalıntılarıyla birleştirmeye çalışıyordu. Bolşevikler, 1919'da köylülere aileleri için erzak garantisinden kendileri ve çocukları için eğitime ve toprağa kadar bazı teşvikler sağlayarak, asker alma sorununu çözmeye başlamışlardı. Bolşeviklerin sınıf mücadelesi mesajını sürdürmesi birçok askerin de ilgisini çekiyordu. Erlere Marksist dünya görüşü kazandırmak için gelişmiş bir propaganda ve eğitim bölümü kuruldu.[100] Soyut dil köylülerin anlayabileceği terimlere çevrildi. Örneğin, köylü gazetesi *Bednota*'da (Yoksulluk) yayımlanan bir karikatürde, çevresini "toprak sahibi", "rahip" ve "müdahaleci" olarak etiketlenmiş örümcek ve sülüklerin sardığı bir köylü çocuğu resmedilmişti.[101] Askerlere merkezinde mücadele ve çatışma bulunan Manişeist dünya görüşü öğretiliyordu. Hatta biyoloji dersleri "insanlara dost ve düşman hayvanlar" gibi konuları bile içine alıyordu.[102]

1921'de Kızıl Ordu'nun asker sayısı 5 milyon gibi büyük bir rakama ulaşmıştı. Kızıl Ordu yeni rejimin kalesi, eski toplumun içinde yeni toplumun tohumuydu. Kırsal kesime karşı derin bir kuşkuyla iktidara gelmiş olan kentli Bolşevikler, birçoğu ataerkil köy hiyerarşisinin en altındaki genç erkekler olan köylü askerler arasında yeni bir güç tabanı yaratmışlardı.[103] İç savaş sona erdiğinde, bu eski askerlerin birçoğu parti ya da devlet bürokrasisi içinde

---

99 L. Trotsky, *Terrorism and Communism* (Ann Arbor, 1971), s. 170. [*Terörizm ve Komünizm*, çev. Onur Koyunlu, Epos Yayınları, 2009]

100 Von Hagen, *Soldiers*, s. 89-114.

101 *A.g.e.*, s. 107.

102 Sanborn, *Drafting the Russian Nation*, s. 178.

103 O. Figes, "Village and Volost Soviet Elections of 1919", *Soviet Studies* 40 (1988), s. 43.

çalışmayı sürdürdü. Savaş deneyimi ve bunun yarattığı askerî kültür, gelecek on yıllarda Sovyet komünizmini ve onun dünya siyasetini şekillendirecekti.

Bu askerî kültürden zevk alan Lenin'den çok Troçki (ve görüleceği gibi Stalin) olmuştur. Lenin, sınıfsal intikamdan, modern ve eğitimli komünist partinin aşıladığı "gerçek burjuva kültürü"nü içselleştirmiş sorumluluk sahibi işçilerden oluşan bir topluma geçmeyi umuyordu.[104] Fakat bunun kardeş kavgasının yaşandığı bir zamanda gerçekleşmesi imkânsızdı. Bolşeviklerin kendi söylemleri hâlâ devrimci şiddetle doluydu. Lenin, Robespierre'in 1793'ün sonlarında yaptığı gibi, 1918 yazından itibaren terörü, Bolşeviklerin siyasal muhaliflerine kanalize edip "bir sınıf olarak" bütün burjuvaziye karşı bir saldırı biçiminde kullanılmasının önüne geçerek kontrol altına almaya çalıştı. Fakat yerel otoriteler ayrım gözetmeden can yakmaya devam ettiler.[105] İç savaş sırasında, Çeka ve iç güvenlik birimleri, "asi" köylüler olarak tanımladıkları yüz binlerce kişiyi infaz ettiler.[106]

Birçok Kızıl Ordu askeri, Bolşeviklerin mesajını coşkuyla karşılarken, diğer gruplar büyük ölçüde soğutulmuştu. Asıl kaygıları yerel özerklik olan köylülerin, Bolşeviklerin gasplarına karşı tavırları özellikle düşmancaydı.[107] Ancak Bolşevikler ne kadar acımasız olurlarsa olsunlar, yalnızca ateşe ateşle karşılık verdiklerini gayet makul şekilde iddia edebilirlerdi. Çünkü Beyazlar da Yahudilere, komünist sempatizanlara ve kendi ordularına katılmak istemeyen köylülere karşı şiddetli intikam kampanyaları yürütüyordu. Beyazlar'ın toprak sorunu konusundaki kararsızlığı apaçıktı. Köylüler ise toprak soylularının mülklerinin dağıtılmasını kendileri için devrimin başlıca kazanımı olarak gördüklerinden, Beyazlar'ın bu kazanımı yok edeceğine inanıyorlardı. Böylece birçoğu Bolşeviklerin 1917'nin ideallerine ihanet ettiğine kesinlikle inanırken, birçoğu da onları aristokrasi ve çarın geri dönüşüne karşı başlıca kale olarak görüyordu.[108] Ünlü Kızıl Ordu marşı bu uyarıyı dile getiriyordu:

Beyaz ordu, kara baron,
Çar'ı tekrar tahta oturtmaya çalışan.
Ama taygalardan İngiliz denizlerine
Yoktur Kızıl Ordu'nun üstüne.[109]

---

104 Lenin, *PSS*, c. 45, s. 389.

105 Bkz. örneğin, D. Raleigh, *Experiencing Russia's Civil War: Politics, Society and Revolutionary Culture in Saratov, 1917-1922* (Princeton, 2002), s. 248-251.

106 Figes, *People's Tragedy*, s. 649.

107 O. Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford, 1989), s. 91 vd.

108 Bu argüman için bkz. *a.g.e.*, s. 314.

109 "Belaia armiia, chernyi baron" (1920), söz yazarı: P. Grigoriev. "Kara baron" beyaz komutan Baron Wrangel'di.

Beyazlar bir tehdit olduğu sürece Kızıllar kötünün iyisiydi. Menşevik Martov, 1920'nin başında işçileri Menşevizme çekmeye çalışırken kesinlikle bu kararsızlığı yaşamıştı: "Bolşevizmi yerden yere vururken alkışlanıyorduk. Ama Denikin'le başarıyla mücadele edebilmek için bir rejim değişikliğinin gerekli olduğunu söylediğimiz anda kitle buz kesiyor, hatta düşman kesiliyordu."[110]

Bolşevikler için gerçek kriz, 1920 ilkbaharında Beyazlar son yenilgisini aldığında geldi; askerî yöntemler artık haklı görülmüyordu. Ancak Troçki görüşünden vazgeçmek bir yana, askerî yöntemlerin barış zamanında da tüm topluma yayılması gerektiğini savunuyordu. Terhis olmuş askerleri ekonomik projeler üzerinde çalıştırmak için görevlendirdi. Yukarıdan aşağıya askerî örgütlenme ve disiplin uygulamak amacıyla demiryolları yönetimini devraldı. "İşçi cephesi" bir başka askerî kampanyaya dönüşecek, bütün nüfus işçi tugaylarında seferber edilecekti. Erkekler ve kadınlar "sosyalist ağıtlar ve marşlar eşliğinde" çalışacaklardı.[111] Troçki aynı zamanda ekonominin bir tek rasyonel "plan"a bağlanması çağrısı yapmıştı.

Troçki, çarist subaylardan yararlanmasından hoşlanmayan ve daha eşitlikçi bir toplum modelini savunan soldaki Bolşevik Parti'nin radikal Marksist kanadının saldırılarına maruz kaldı. "Sol Komünistler", "İşçi Muhalefeti" gibi bazı sol gruplar, parti liderliğini "işçi demokrasisi" ve burjuvaziyle mücadele sözlerine ihanet etmekle suçladılar. Bu arada, siyasal iktidarın ele geçirilmesinden çok, işçilerin işbirliği ve yaratıcılığı gibi romantik, ütopyacı fikirlerle ilgilenen Bogdanov ve müttefikleri, işçilerin doğasındaki kolektivist psikolojiyi besleyeceğine inandıkları "proleter kültür" (Proletkult) örgütleri kurdular.[112] Lenin, partiye rakip gördüğü Proletkult örgütlerini yasakladı; siyasal sol kolayca alt edildiyse de sürekli olarak Lenin'in başına bela oldu.

Ancak Lenin bile Troçki'nin daha iddialı projelerine direndi. Kuşkularında haklıydı da. Rus devleti, artık Ekim Devrimi öncesi olduğundan daha etkili bir ekonomik aygıt yaratabilecek durumda değildi. Gerçekten de muhtemelen bunu becerebilecek gücü azdı. Tüm ekonomik ve toplumsal faaliyet alanlarına el koyduğu için, devlet, mantar gibi biten, üst üste binen ve rakip örgütlerden oluşan çok başlı bir yapıya dönüşmüştü. Ayrıca yetkililer artan güçlerini kişisel çıkarları için kullanırlarken, yolsuzluk, rejimin itibarını zedeliyordu. Herkes kariyerist, ahlâksız ve başıboş bürokratlardan yaka silkiyordu. Saratov Çekası, parti örgütlerinden birini "sarhoş ve hilekâr kumar-

110 Akt. S. Smith, *The Russian Revolution. A Very Short Introduction* (Oxford, 2002), s. 95.

111 Akt. I. Deutscher, *The Prophet Armed. Trotsky 1879-1940* (New York, 1965), s. 495. [*Silahlı Sosyalist Troçki*, çev. Rasih Güran, Alfa Yayınları, 2017]

112 Bogdanov'un fikirleri için bkz. Z. Sochor, *Revolution and Culture. The Bogdanov-Lenin Controversy* (Ithaca, 1988), s. 28-35.

bazlar sürüsü" olarak tanımlarken, bir sol Bolşevik olan Timofei Sapronov, "birçok yerde resmî görevlilerin lüks 'burjuva' yaşamları yüzünden, 'komünist' kelimesinin küfür olarak kullanıldığı"ndan şikâyet ediyordu.[113]

Lüks içinde yüzen sosyalist yetkililerin ikiyüzlülüğü, halkın davetsiz misafir gibi gördüğü Bolşevik devlete karşı olan memnuniyetsizliğini artırmaktan başka işe yaramadı. 1920'de kötü bir hasat toplanmış ve 1921 ilkbaharında Rusya'nın kırsal kesimi büyük ölçüde açlığın pençesine düşmüştü. 1905 ve 1917'de olduğu gibi, besin maddelerindeki kıtlık devrimci potansiyele sahip isyanları körükledi. Köylüler, bütün Volga bölgesinde, Urallar ve Sibirya'da devletin tahıl alımlarına karşı ayaklandılar. En ciddi ayaklanma, isyancıların Bolşeviklerin baskısından uzak bir Sovyet iktidarı çağrısı yaptığı Tambov'da gerçekleşti. Onları birleştiren sloganlar yamalı bohçayı andırıyordu: "Yaşasın Lenin, Kahrolsun Troçki!" ve "Yaşasın Bolşevikler, Komünistlere Ölüm!"[114]

Huzursuzluk kısa süre sonra kentlere ve, Bolşevikler için en tehlikelisi, Petrograd yakınlarındaki bir adada bulunan Kronstadt deniz üssüne yayıldı. Kronstadtlılar uzun zamandır devrimin daha radikal kanadında yer alıyorlardı. 1918 yazına kadar radikal sol partilerin oluşturduğu bir koalisyon tarafından yönetilmişlerdi; şimdi de serbest seçimle işbaşına gelecek bir sovyet yönetimine dönmeyi talep ediyorlardı. Bolşeviklerin iktidardan düşmesi değil, "savaş komünizmi"ne son verilmesi, Taylorizmin kaldırılması ve 1917 Ekimi'nin eski ideallerine geri dönülmesi çağrısında bulunuyorlardı.[115] 1921 Mart ayının başında yeni seçimler düzenleyen isyancılar, iki hafta boyunca bir mini-komün devleti kurdular. Sanki sosyalist bir halk devrimi, bir "üçüncü devrim" hazırlanıyor gibi görünüyordu fakat bu kez Bolşevikler devrimin kazananı değil kurbanı olacaklardı.[116] Tam bu sırada partinin 10. Kongresi toplanıyordu ve Lenin parti içinde, Bolşevik solun meydan okumasıyla karşı karşıyaydı.

Lenin zor bir seçim yapmak zorundaydı. Ağırlıklı olarak devletin gücü ve baskısına dayalı, ayrıştırıcı "savaş komünizmi" modelinin başarısız olduğu açıktı. Troçki'nin evrensel askerî coşku rüyası gibi, Rus halkının randımanlı bir makinenin dişlileri gibi çalışacağı fikri de bir fanteziydi. Savaş komünizminin en çok benzediği, Marx'ın komünizminin "sosyalist" alt aşamasının –pazarın olmadığı merkezî devlet denetimi– 1921 Rusyası'na göre olmadığı açıktı. Bu Bolşevikler için bir ikilem yaratıyordu. Ya –Marksist anlamda

113 T. Sapronov, *Deviataia konferentsiia RKP(b), sentiabr' 1920 goda. Protokoly* (Moskova, 1972), s. 161.

114 Figes, *Peasant Russia*, s. 329-331, 334, 339, 344.

115 P. Avrich, *Kronstadt, 1921* (Princeton, 1970), 5. bölüm.

116 I. Getzler, *Kronstadt, 1917-1921. The Fate of a Soviet Democracy* (Cambridge, 1983), s. 233-234.

komünizme doğru bir "ilerleme" olan– 1917'nin komün-devletine dönüp bir daha işçi sınıfının seferberliğine bel bağlayabilirlerdi ya da kapitalizme doğru "geri çekilebilirlerdi". Lenin'in seçiminde bir an bile tereddüt etmediler. Bolşeviklerin modernleşme tutkularına da aykırı düşen komün-devlet, yalnızca parçalanmayı ve kaosu hızlandırırdı. Ayrıca başlıca ekonomik krizi oluşturan besin maddeleri kıtlığına da çözüm olmazdı. Sadece pazarın köylüleri tahıl yetiştirmeye teşvik edeceği açıkça ortaya çıkmıştı. Lenin, köylülerin açık piyasada tahıl satma taleplerini ister istemez kabul etmek zorundaydı. "Yeni Ekonomik Politika"yı (NEP) ilan ettikten hemen sonra, Bolşevik askerler Kronstadt ayaklanmasını sert bir biçimde bastırdı. Aynı zamanda "hiziplerin yasaklanması"yla parti içindeki sol gruplar ezildi ve liderlik, ilk kez partiden siyasal bakımdan güvenilmez ve sınıf "ahlâkından yoksun" unsurların "tasfiye edilmesi"ni (*chistka* – ya da "temizlik") emretti. 1918'de, Bolşevikler, iktidarı partinin elinde merkezileştirerek rejimin sarsılmasını engellemiş; 1921'deki ikinci bir krize tepkileri de partinin kendisini disipline etmesi olmuştu.

Lenin 1919-20'nin ekonomik iddialarından "geri adım attığını" teslim etti. Rejimin, pazarı ortadan kaldırıp büyük bir hızla komünizme doğru yol alacağını düşünmekle "hata yaptıklarını" kabul etti. Bolşeviklerin "devlet kapitalizmi"ni benimsemek zorunda olduklarını ileri sürdü.[117] Parti içinden gelebilecek tepkiden endişelenen Lenin, tam gelişmiş kapitalizmin mümkün olmadığında ısrarcıydı; ekonomiye "hâkim tepelerde" ağır sanayi hâlâ ulusallaştırılacaktı. Fakat serbest tahıl piyasası, bütün ekonomide zincirleme etki yaratıyordu:[118] Özel tüccarların –"nepmen"– kentlere tahıl tedarik etmek için iş yapmalarına izin verilmeli; tekstil gibi tüketim malları üreten fabrikalar, köylülerin tahıl karşılığında satın almak isteyebilecekleri malları üretmeleri için özelleştirilmeliydi. Köylülerin paraya güven duymaları için hayati olan enflasyonu kontrol altına almak amacıyla, ulusallaştırılmış sanayiye verilen devlet sübvansiyonları kesilmeliydi. Sonuç olarak, maaşlar azaltılmalı, iş disiplini sıkılaştırılmalı ve yöneticilerle burjuva uzmanların yetkisi artırılmalıydı. Oysa işçilerin durumları daha da kötüleşiyor, işsizlik artıyordu. Bu durum, işçilerin çoğu ve Bolşeviklerin bir kısmı için eski kapitalist düzenin aynısıydı. NEP, "Yeni Proletarya Sömürüsü" halini almıştı. Sosyalizme ne olmuştu?

NEP köylüleri yatıştırarak komünistleri kurtardı. Devrimci entelijansiya içinde küçük bir grup olan Bolşevikler, halk devriminin sırtından iktidara oturmuşlar fakat kendi Marksist devletlerini inşa etmenin çok daha zor olduğunu anlamışlardı. Bolşeviklerin ilk devrimci yöntemlerinin fazlaca karı-

117 Lenin, *PSS*, c. 44, s. 157-158.

118 E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (3 cilt) (Londra, 1966-71), c. 2, s. 302-309. [*Bolşevik Devrimi*, çev. c. 1-2-Orhan Suda; c. 3-Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 1989-1998]

şıklığa yol açtığı, modernist görüşün pratik olmadığı ve iç savaşın askerî siyasetinin çok fazla muhalefet yarattığı ortaya çıkmıştı. Bolşevikleri destekleyenler kentlerin işçi sınıfından çok Kızıl Ordu'yu oluşturan genç köylüler arasından çıkıyordu. Yine de rejimin çekici tarafları çok azdı; aslında ekonomik sistem de sürdürülemezdi. Daha fazla desteğe gereksinimleri olduğunu fark eden Bolşevikler, eski sekterliklerini törpüleyerek, kırsal nüfus kitlesine taviz verdiler.

Bolşevikler yeni bir sosyalist devrimin kurbanları olmaktan kaçınmış olabilir. Ancak kriz, etkisini Lenin'in sağlığı üzerinde gösteriyor, Lenin 1920-1921 arası dönemde son derece bitkin görünüyordu. Mayıs 1922'de ilk kalp krizini geçirdi ve Ocak 1924'te ölünceye kadar ağır hasta olarak yaşadı. Sağlığının bozulmasının, devrimden ümidi kesmesine bağlanabileceği de akla gelmiyor değil. 1917'de Lenin'in Marksizme eşsiz katkısı, modernleşmeye inatçı bağlılığını öfkeli bir devrimci sabırsızlıkla birleştirme yeteneğine dayalıydı. Mart 1921'de bu proje çuvallamıştı. Lenin NEP'in yarı-kapitalizminin uzun süreceğini kabul etmeye zorlanmıştı. Lenin'in, anne-babasından kendi kendine öğrendiği iş ahlâkının başarıyla telkin edilmesi ve eğitim anlamında kullandığı anlaşılan sosyalizm ancak işçi sınıfının bir "kültür devrimi" yaşamasıyla mümkün olabilirdi.[119] İkinci Enternasyonal'in ve Menşeviklerin kendi devriminin erken doğduğu suçlamasını asla kabul etmedi. Fakat pratikte uzaktan uzağa Kautsky'nin "devrimci bekleyiş"ini çağrıştıran bir Marksizme yönelmişti.

1920'de, ressam ve heykeltıraş Vladimir Tatlin, Lenin'in bir yıl önce sosyal demokrat partilerin İkinci Enternasyonali'ne rakip olarak kurduğu Üçüncü "Komünist" Enternasyonal (Komintern) için bir yapı tasarlamakla görevlendirildi. Matematiksel ve geometrik formları toplumsal yararla birleştirmeye çalışan "prodüktivist" ressam Tatlin, modernist Marksizmin hiyerarşik ve teknokratik siyaset görüşünü yansıtan başarılı bir iş çıkardı. Anıt Eyfel Kulesi'nin komünist varisi olacak, dünya devriminin başkentinin Paris'ten Moskova'ya taşındığını gösterecekti. Spiral ve piramit arası bir yapıydı. Farklı hızlarda kendi etrafında dönecek biçimde tasarlanan üst üste üç oda olacaktı. En alttaki en büyüğü yasama meclisleri içindi ve yılda bir kez dönecekti. Yürütme organları için tasarlanan bir sonraki kat ayda bir kez dönecekti. Her gün dönecek olan üstteki en küçük oda, "bilgilendirme özelliği olan merkezler için ayrılacaktı: bir danışma bürosu, bir gazete, radyodan yayınlanacak bildiriler, broşürler ve manifestolar".[120]

---

119 Lenin'in "kültür devrimi"yle ilgili görüşleri için bkz. C. Claudin Urondo, *Lenin and the Cultural Revolution*, çev. B. Dean (Brighton, 1977), s. 79-83.

120 R. Williams, *Artists in Revolution. Portraits of the Russian Avant-Garde, 1905-1925* (Londra, 1978), s. 158-159.

Model, Batı'nın avangard entelijansiyasına karşı Sovyet yaratıcılığını temsil eden modern bir tasarım klasiği oldu. Kıtlıklar ve yoksulluğun hâkim olduğu bir zamanda, bu açıkça ütopik bir projeydi. Modelin, asıl bina için planlandığı gibi metal ve camdan değil, ahşaptan yapılması zorunlu olmuştu. Amaçlanan makinelerin yerine, küçük bir oğlan çocuğu odaları döndüren ipleri ve makaraları elle çalıştırıyordu. Avangard şair Mayakovski, bu yapıyı Moskova'da hızla artan gösterişli büstlere alternatif olarak, "sakalsız ilk anıt" sözleriyle övmüştü. Fakat bunu Lenin'in onaylaması mümkün değildi.[121] Yine de Lenin'in mekanik devletinin Tatlin'in kulesiyle pek çok ortak yönü vardı. İçi boş ve harap haldeydi. Fakat dünya işçilerine "bildiriler" yayımlayan disiplinli bir "öncü parti"nin kontrolünde modern, kapitalist olmayan bir sistemin gerçekten de simgesiydi. Devrimleri teşvik edip moderniteyi yaratma yeteneğine sahip Prometheusçu bir güç bulmaya hevesli geleceğin birçok komünistini kendisine çekecek olan parti buydu. Eski düzenin kriz yaşadığı bir zamanda, birçok solcu Tatlin'in kulesini geleceğe giden yolu gösteren bir deniz feneri olarak görmüştü.

121 Taylor, *Art and Literature*, s. 69.

3

Batılı Gözler Altında

I

Şubat 1919'da, iki dünya savaşı arası dönemin önde gelen komünist sempatizan entelektüellerinden biri olan Alman oyun yazarı Bertolt Brecht *Spartakûs* adlı oyunu yazdı. Daha sonraları *Gecede Trampet Sesleri* ismi verilen ve ilk kez 1922'de yayımlanan oyun, savaştan döndüğünde Almanya'nın rüşvet ve yolsuzluğa battığını gören Andreas Kragler adlı bir askerin öyküsünü anlatır. Sevgilisi Anna, açgözlü ailesinin teşvikiyle, savaş zengini burjuva Murk ile evlenmeyi planlar. Anna'nın kalbini yeniden kazanan Kragler, bu arada devrimci olur, Glubb'un meyhanesinin müdavimlerini Marksist "Spartakist" isyancılara destek amacıyla sokağa döker. Onu gösterilerde gören Anna, birden önüne çıkar ve ondan devrimi bırakmasını, aşkı seçmesini ister. Kragler boyun eğer. Devrimin sorumluluğunu izleyiciye devrederek Anna'yı seçer.[1]

Brecht, *Spartakûs*'ü 1789 ve 1848 yıllarını izleyen, Avrupa'yı içine çeken üçüncü ve en radikal devrimci dalga döneminde yazdı. Aslında önceki devrimci dönemlerden beri çok şey değişmişti. Şimdi sesi gür çıkan bir azınlık için burjuvazisiz bir yönetim mümkün, hatta zorunlu görülüyordu. Rusya ve Bolşevikler gerçekten ayakları üzerinde durabilen bir "proletarya" yönetimi kurmuştu; Avrupalı aristokrat ve burjuva elitlerin emperyalizmi ve milliyetçiliği milyonlarca insanın ölmesine neden olmuştu. Birçok kişi eski düzenin yönetme hakkını kaybetmiş olduğuna inanıyordu.

1 B. Brecht, "Drums in the Night", *Collected Plays*, çev. ve ed. J. Willett ve R. Mannheim (Londra, 1970), c. 1, s. 63-115 içinde.

Entelektüeller, yazarlar ve sanatçılar devrimin ön saflarındaydı. Brecht de bunlardan biri olmakla birlikte kararsız bir tutuma sahipti. Kahramanca özveriyi savunan fikirlere kuşkuyla yaklaşıyordu. *Spartaküs*, Alman kitlelerin devrimci bir işçi yönetimi istemediğini de öne sürüyordu. Kragler, burjuva rakibi Murk'u alt eder fakat sonra özel yaşamın rahatına geri döner. Brecht'in bakış açısının gerçekçi olduğu ortaya çıkmıştır. 1919'da Almanya'da komünistler iktidarı alamamıştı ve 1921'e gelindiğinde Batı'da devrimci dalganın gerilemiş olduğu açıkça görülebiliyordu. Sovyet yanlısı komünist partiler, Avrupalı işçi sınıfların ya da köylülerin çoğunluğunun sempatisini hiçbir zaman kazanamamışlardı. 1920'lerin ortalarına kadar egemen elitler, düzeni, otorite ve mülkiyet yapısını restore etmişlerdi.

Ancak savaşın ve devrimin ortaya çıkardığı nefretler tam olarak geçmemiş, komünistler birkaç ülkede önemli azınlıklar olarak kalmıştı. Ancak komünistler üslup ve yaklaşımlarını değiştirmeye zorlanmıştı. Lenin'in devrimci radikalizmden disiplinli ve hiyerarşik bir Marksizme "geri çekilmesi", uluslararası komünist hareketi de etkilemişti. Bu katı gerçekçilik Brecht'in kendi duyarlılığına çok daha uygundu. Onun bu deri ceketli maçoluğu, duygusallıktan nefret etmesi, modernlik sevgisi ve romantik hayalleri küçümsemesi hep 1920'lerin Batı Avrupası'nın çıkarcı komünist sekterliğini yansıtıyordu. 1918-19'un idealizmiyle bundan büyük bir çatışma yaşanamazdı.

II

1915'te, şiddet Avrupa'yı yiyip bitirirken tarafsız İsviçre, katliamlardan son derece rahatsız iki entelektüel grubuna ev sahipliği yapıyordu. İlk grup Eylül 1915'te Zimmerwald tatil köyünde ve sonra Nisan 1916'da Kiental'da bir araya gelen savaş karşıtı sosyal demokratlardı. Katılım azdı. İtalyan Sosyalistler (PSI) ve İsviçre sosyal demokratlar'ı önemli üyeler olsalar da temsilcilerin çoğu, Lenin ve Troçki'nin de aralarında olduğu Rusya ve Doğu Avrupa'dandı. Batılı büyük sosyal demokrat partiler savaşı destekledikleri için katılımcılar arasında değillerdi. Troçki, Birinci Enternasyonal'in kuruluşundan yarım yüzyıl sonra Avrupalı enternasyonalistlerin dört at arabasına rahatça sığabildiklerini hüzünle anımsayacaktı.[2] Uluslararası komünist hareketin temelleri bu ümitsiz koşullarda atılmıştı.

Kiental toplantısından birkaç ay önce, oldukça farklı bir buluşma noktasında, Zürih'te yeni açılan Cabaret Voltaire'de bir başka küçük entelektüel topluluk savaşa karşı duyduğu dehşeti dile getirdi: İlkelci sanat hareketi Dada. Hans Arp kendisinin ve yoldaşlarının nasıl düşündüğünü şöyle hatırlıyordu:

2 L. Trotsky, *Moia zhizn'. Opyt avtobiografii* (Berlin, 1930), c. 1, s. 285.

> Zürih'te 1915'te, dünya savaşının mezbahalarına ilgimizi kaybederek güzel sanatlara yöneldik. Uzaktan top sesleri gelirken, biz kolaj yapıyor, şiir okuyor, şiir yazıyor ve tüm kalbimizle şarkılar söylüyorduk. İnsanlığı o dönemin korkunç çılgınlığından kurtaracağını düşündüğümüz temel bir sanat arıyorduk.[3]

Böylece Dadaistler en azından başlangıçta kendilerini siyasetten soyutladıkları için Marksistlerden farklıydı. Fakat diğer açılardan pek çok ortak yönleri vardı. Burjuvaziyi öfkelendirmek isteyen Dadaistler, Cabaret Voltaire'de performanslarıyla şiddeti doğrudan körükleyip polisle çatışmayı planlamışlardı.

1915'te hem radikal sosyal demokratlar hem de Dadaistler boşa kürek çekiyormuş gibi görünüyorlardı. Savaş devam ediyordu. Lenin, kendi savaş karşıtı Marksist arkadaşlarını bile İkinci Enternasyonal'den ayrılıp bir bölünme yaratmaya ikna edemiyordu. Oysa bir yıl içinde her şey değişmişti. Hâlâ kan dökülürken, savaş solun gözünü açmaya başlamıştı. 1916'da Fransız sosyal demokrat SFIO yönetiminde savaş harcamaları konusunda ciddi görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, kısa süre sonra Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin kendisi bölünmüştü. Çoğunluk savaşı desteklemeyi sürdürmekle birlikte Kautsky ve Bernstein gibi önemli kişilikler artık savaş karşıtıydı. Ancak bu arada Rosa Luxemburg ve Marksist avukat Karl Liebknecht'in liderliğinde, kendisini Romalı kölelerin isyancı lideri anısına "Spartakistler" olarak adlandıran daha radikal bir sol azınlık ortaya çıktı. Yeni bir azınlık, radikal Bağımsız Sosyal Demokrat Partisi'nin (USDP) kurulmasıyla, Nisan 1917'de parti bölündü.

1916'da Lenin ve Dadaistlerin birbirlerini küçümsemek dışında ortak noktaları olmayabilirdi. Lenin onları ütopyacı romantikler olarak görmüş olmalı. Fakat 1918'de özellikle Almanların başını çektiği bazı Dadaistler, radikal Marksist bir politika benimsemiş, aykırı bir isme sahip "Dada Devrimci Merkez Komitesi'ni" kurmuşlardı. Aralarında en ünlülerinden biri olan ressam George Grosz, grafiti, çocuk resimleri ve diğer popüler sanat biçimlerini, kibirli militarist ve açgözlü kapitalistlere öfke dolu karikatürlerde harmanlıyordu. Alman devrimci hareketinin önde gelen üyeleri arasına katılacak olan Grosz, Alman Komünist Partisi KPD'nin de kurucu üyesi olacaktı.[4]

Savaş sıradan insanların birçoğunun savaş öncesinin eski elitlerine inancını da yok etmişti. Hükümetler vatanseverlik adına olağanüstü özveriler talep ediyorlardı. Fakat savaş uzadıkça hoşnutsuzluk arttı. Eşit özveri eşit ödülü beraberinde getirmiyor gibi görünüyordu. İç cephede hayat standartları ve

3 Hans Arp, *On My Way. Poetry and Essays, 1912-1947* (New York, 1948), s. 39.

4 Grosz'un komünizmi seçişiyle ilgili özeleştirel değerlendirmesi, G. Grosz, *The Autobiography of George Grosz: A Small Yes and a Big No*, çev. Arnold J. Pomerans (Londra, 1982), s. 91-92'de bulunabilir.

çalışma koşulları kötüleşiyor, gıda sıkıntısı yaygınlaşıyordu. Bu sırada cephede anlamsız bir katliam sürüp gidiyordu.

Çarlık rejiminin tersine, çoğu savaşan devlet, devrimci olmayan sosyalistlerle ciddi ittifaklar kurmaktan yanaydı. Alman sosyal demokratlar savaş harcamalarını desteklemeye devam ediyordu. Fransız SFIO hükümetle "kutsal birlik" (*union sacrée*) kurmuştu. Karşılığında ise kendilerine endüstriyel ekonominin yürütülmesinde bir rol verildi. Ancak savaş uzadıkça, İkinci Enternasyonal sosyalistleri yönetici elitlerle işbirliğinde giderek daha uzlaşmacı davranmaya başladılar. Çoğu sıradan işçiye göre sosyalistler düzen yardakçılarından farklı değildi; disiplin sıkılaştıkça çalışanların koşulları kötüleşiyordu. Bir süre sonra, bir yanda alt kademelerde görevli işçiler, diğer yanda ılımlı sosyalistler ve sendikacıların olduğu bir uçurum açıldı. Sosyalist kodamanların işçiler üzerindeki nüfuzu, yeni işçilerin –kadınlar, kırsal kesimden göç edenler ve Almanya örneğinde olduğu gibi işgal edilen ülkelerden yabancı savaş esirlerinin– akınıyla daha da zayıfladı.[5] Bu yeni gelenlerin, mevcut sosyalist parti ve sendikalarla bağları çok azdı ve savaş sonrasının devrimlerini destekleyen tabanı oluşturanlar da savaşın yeni kitlesel sanayilerine doldurulan bu yarı kalifiye işçilerdi.[6]

1918-1925 yılları arasında grevler doruk noktasına ulaştı.[7] 1917'de Almanya'da 1,5 milyonun üzerinde işçinin katıldığı 500'den fazla grev oldu.[8] İngiltere'de savaş boyunca hiç hız kesmeyen grevler, özellikle "Red Clydeside" gibi birkaç radikal bölgede etkili oldu. Protestocuların, savaş döneminde fedakârlıkların farklı sınıflara eşitsiz dağılımına giderek daha sert tepki göstermesiyle, grevler iyice siyasallaşmaya başladı. Kasım 1916'da Avusturya-Macaristan'ın Knittelfeld şehrinde demiryolu işçilerinin eşleri, burjuvalar ve subaylar kahvehanelerde vakit öldürebilsinler diye şekerden mahrum kalıyor olmalarından yakınıyorlardı.[9] 1917 ilkbahar ve yazında kitlesel protestolar Avrupa'ya yayıldı ve işçiler de savaşın son bulmasını talep etmeye başladılar.

5 Bu gelişmeler için bkz. G. Eley, *Forging Democracy. A History of the Left in Europe, 1850-2000* (Oxford, 2002), s. 132-134.

6 G. Feldman, "Socio-Economic Structures in the Industrial Sector and Revolutionary Potentialities, 1917-1922", ed. C. Bertrand, *Revolutionary Situations in Europe, 1917-1922: Germany, Italy, Austria-Hungary* (Montreal, 1977) içinde.

7 Bkz. örneğin, H. Lagrange, "Strikes and the War", ed. L. Haimson ve C. Tilly, *Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective. Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries* (Cambridge, 1989) içinde; B. Bezza, "Social Characteristics, Attitudes and Patterns of the Metalworkers in Italy during the First World War", Haimson ve Tilly, *Strikes;* E. Tobin, "War and the Working Class: The Case of Düsseldorf, 1914-1918", *Central European History* 13 (1985), s. 257-298.

8 Bu rakamlar için bkz. D. Blackbourn, *History of Germany, 1780-1918. The Long Nineteenth Century* (Oxford, 1997), s. 366.

9 D. Kirby, *War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads 1914-1918* (New York, 1986), s. 57.

Bu yüzden Petrograd olaylarından önce, halkın savaş karşıtı tepkisi ortaya çıkmak üzereydi. Ama Bolşevik Devrimi örneği radikal solu daha da güçlendirdi ve Ocak 1918'de kitlesel grev ve gösteriler Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu sarstı. Ancak devrimleri tetikleyen en önemli şey, yapılan tüm fedakârlıkların boşuna olduğunun anlaşıldığı savaş yenilgisi oldu. Aristokrat, burjuva ve ılımlı sosyalist elitleri radikal bir biçimde eleştirenlere göre onlar ülkelerini korkunç ve anlamsız bir saldırganlığa sürüklemişlerdi. Art nouveau ressamı Heinrich Vogeler'in söylediği gibi: "Savaş beni komünist yaptı. Savaşta gördüklerimden sonra, milyonlarca insanı ölüme sürükleyen bir sınıfa ait olmayı artık içime sindiremiyorum."[10] 1918 Ekimi ve Kasımı'nda eski rejimlerin, halk devrimleriyle, genelde milliyetçi devrimlerle yıkılması hiç de şaşırtıcı değildi.

Görünürde, Alman siyaseti Şubat 1917 sonrası Rusya'nınkiyle dikkat çekici benzerlikler taşıyordu. İşçi ve asker konseyleri, SPD'li Friedrich Ebert başkanlığında sol liberaller, ılımlı sosyalistler (SPD) ve küçük bir radikal azınlığın (USPD) oluşturduğu yeni geçici hükümetle birlikte ortaya çıktı. Bu arada, Luxemburg ve Spartakist küçük bir grup, Sovyet tarzı bir devrim ve parlamenter demokrasinin sona erdirilmesini talep ediyordu. Aslında konseylerin çoğu bir Sovyet cumhuriyeti istemiyor, liberal düzeni destekliyordu; radikaller küçük bir azınlıktı.[11] Tahmin edilebileceği gibi, savaştan önce Almanya ve Rusya'da siyasetteki büyük farklılıklar göz önüne alınırsa, Rusya'da "halk" ve elitler arasında var olan derin uçurum Almanya'da görülmüyordu. Fakat yeni bir Bolşevik devrim tehdidine inanan Ebert, yeni bir Kerenski olmamaya kararlıydı. Bu nedenle, yalnızca askerî ve eski imparatorluk elitleriyle bir ittifakın devrim tehlikesini engelleyerek, liberal demokrasiyi güvence altına alacağına inandığından Kerenski'den daha kararlı hareket etti.

Ebert'in işçi konseylerine karşı kendi hükümetiyle sağ arasında ittifak kurma isteği, büyük bir tartışmayı da beraberinde getirmişti. Geçmişe bakıldığında, bunun iki savaş arası dönemde Alman siyasetinin yıkıcı kutuplaşmasına katkı sağlayan aşırı bir tepki olduğu görülüyor.[12] Fakat o dönemde Avrupa'da Bolşevik devrim umutları gerçekleşmesi zor bir hayalmiş gibi görünmüyordu. Bolşevikler arasında kesinlikle tam bir iyimserlik havası esiyordu. Mart 1919'da Üçüncü "Komünist" Enternasyonal'in (Komintern) kurulması, Marksizm içinde komünistler ile sosyal demokratlar arasındaki ayrışmayı resmileştirmiş ve daha radikal Sovyet yanlısı partileri bir araya getirmişti. Ma-

10 U. Schneede (ed.), *George Grosz: His Life and Work*, çev. Susanne Flatauer (Londra, 1979), s. 160.

11 Bkz. P. von Oertzen, *Betriebsräte in der Novemberrevolution* (Bonn, 1976); E. Kolb, *Die Arbeiterräte in der deutschen Innenpolitik 1918 bis 1919* (Düsseldorf, 1962).

12 Bu argüman için bkz. S. Berger, *Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany* (Harlow, 2000), s. 96.

caristan'da (Mart), Bavyera'da (Nisan) ve Slovakya'da (Haziran) Sovyet cumhuriyetleri ilan edildi, bu durum Bolşevizmin yayılması için gerçek bir fırsat olduğunu gösteriyor gibiydi; Moskova yanlısı gazeteci Béla Kun'un Macar hükümeti, Batı'da iktidarı tamamen ele geçiren tek komünist rejim olsa da. Grevler ve radikal protestolar 1919-1921 dönemi boyunca sürdü. Almanya'da 1920 Haziran seçimlerinde, radikal solun oyu ılımlı sosyalistlerle neredeyse başa baştı. (Sosyal demokratların oy oranı yüzde 21,6'yken, radikal solunki yüzde 20,3'tü) Kızıl dalga Güney Avrupa'yı da etkiledi ve 1918-1920 yılları İspanya'da "*Trieno Bolchevista*" [*Bolşevik Üç Yıl*], 1919-1920 yılları İtalya'da "*bienno rosso*" [*İki Kızıl Yıl*] olarak adlandırıldı. Kuzey İtalya'da fabrika konseyi hareketi ve "fabrika işgalleri", gerçek bir İtalyan komünist devrimini yaratacakmış gibi görünüyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nde, Dünya Sanayi İşçileri Sendikası [International Workers of the World ya da Wobblies] ve diğer solculardan esinlenen işçi eylemleri özellikle yaygındı. 1919 ve 1920'de, işçilerin koşulların iyileştirilmesini ve daha fazla fabrika demokrasisini talep etmesi nedeniyle Amerikan tarihinin en güçlü grev dalgası görüldü.

Komünist partiler tabandaki bu radikalizmden yararlanmışlardı. Parti üyeleri genelde genç, çoğu kez vasıfsız ya da yarı vasıflı işçilerdi: Temmuz 1920 İkinci Komintern Kongresi'ne katılanların çoğunluğu kırk yaşın altındaydı ve ancak birkaçı savaş öncesinde sosyal demokrat hareket içinde önemli roller oynamıştı.[13] Birçoğu örgütlü parti ya da sendikalardan çok, savaş zamanının işçi ve asker konseylerinden çıkan bu kadrolar, orta yaşlı, geri kafalı ve sosyal demokrat kültüre aşırı uyumlu olarak gördükleri her şeye tepki gösteriyorlardı.[14]

Komünistleri harekete geçiren kısmen ekonomik kaygılar olsa da bazılarını radikalleştiren, katı hiyerarşileri ve sert disiplinleriyle Alman ve Avusturya-Macaristan ordularındaki deneyimleri olmuştu. Walter Ulbricht bu komünist eylemcilerin tipik örneğiydi. Leipzig'de doğmuştu; sosyal demokrat olan anne ve babası terziydi. Marksist sosyalizmin geniş kültürü ve Kautsky'nin partisinin içinde yetişmişti. Ama onu militan solcu sosyalizmi benimsemeye iten şey savaşın çıkmasıydı. Alman ordusundaki deneyimi, ömrü boyunca "Prusya askerî ruhu"ndan nefret etmesini sağlamıştı. Hem hastalıkla boğuşması (sıtmaya yakalanmıştı) hem de Spartakist yayınınlar dağıttığı için aldığı cezalar sonucu kesinlikle çok zor bir dört yıl geçirdi. Sonunda askerî hapishaneden kaçarak Leipzig'e döndü ve KPD politikasında aktif hale geldi. Daha sonra komünist hiyerarşi içinde hızla yükselerek Thuringia'da parti lideri ve

13 J. Riddell (ed.), *Workers of the World and Oppressed Peoples, Unite! Proceedings and Documents of the Second Congress, 1920* (New York, 1991) c. 1, s. 8.

14 K. McDermott ve J. Agnew, *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, 1996), s. 20-21.

Lenin ile tanıştığı 1921 Moskova Dördüncü Komintern Kongresi'nde delege oldu.[15] İmparatorluk Almanyası'nın proleter, Marksist alt kültüründe yetişip savaşın radikalleştirdiği bu komünist kuşak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünist Doğu Alman rejimine hâkim olacaktı. Ulbricht, 1950 ve 1971 yılları arasında iktidardaki Komünist Parti'nin genel sekreterliğine yükselecekti.

Savaş deneyimi ve yenilgi bazı entelektüelleri de devrimci Marksizme itmişti. Marksizme yönelmelerinin altında yatan en büyük neden "burjuvazi"ye karşı tutumlarıydı, ancak sövüp saydıkları da belirli tip bir burjuvaydı. Bu tipi en iyi temsil eden, Marx'ın *Kapital*'inin dar görüşlü, çıkarcı Gradgrind'i değil, Heinrich Mann'ın ünlü romanı *Der Untertan*'ın (Uyruk) (1918) anti-kahramanı Diederich Hessling'dir. Hessling, "feodalleşmiş" bir burjuva, Wilhelm'in şahsına bürünmüş, Zeus'a itaat eden bir Hermes'tir. Özünde kinik bir oportünisttir fakat okulda ve üniversitede hiyerarşiye hürmet etmeyi öğrenmiştir. Ümitsiz bir şekilde aristokrasiye yaranmaya çalışırken düello derneklerine katılır, hatta Kayser gibi bıyık bırakır ve günün modası olan militarizm ve emperyalizmi benimser. Bu arada emri altındaki işçileri de sömürür.[16]

Der Untertan, Rosa Luxemburg gibi Marksistlerin emperyalizm kuramlarını dramatize ediyordu. Bu Marksistler kapitalizmin emperyalizm ve militarizmle sıkı bağları olduğunu ileri sürüyorlardı. Kapitalizmin özgürlük ve barışın taşıyıcısı olduğunu savunun eski liberal görüşe inanıldığı artık görülmüyordu. Bu analiz pek çok kişiye, hatta parti üyesi olmayan Marksistlere bile mantıklı geliyordu. Viyana'da yayımlanan *Die Fackel* (Meşale) adlı mizah dergisinin sahibi Karl Kraus, milliyetçiliği eleştiriyordu. (Ama Marksist olduğu kesinlikle söylenemez.) 1920 Kasımı'nda komünizmin öfkeli entelektüellere neden cazip geldiğini şöyle açıklamıştı:

> Komünizm gerçekte tümüyle zararlı ve kemirgen bir ideolojinin antitezinden başka bir şey değil. Şükürler olsun ki komünizm, bir miktar sertlik eğilimine sahip olsa bile idealist amacını koruyan temiz ve berrak bir idealden kaynaklanır. Pratik öneminin canı cehenneme: Ama büyük malikâne sahipleri ve bunları ellerinde tutmak için insanlığı savaşa sokmaya, vatanseverlik onuru uğruna onu açlığa terk etmeye hazır olan kişilerin sürekli uykusunu kaçıran bir tehdit olarak kalsın diye Tanrı hiç değilse onu bizim için korusun. Tanrı komünizmi korusun ki onun düşmanları kötü düşüncelerini hayata geçirmesinler, böylece bu vurguncu çetesi rahat bir uyku yüzü görmesin.[17]

15 C. Epstein, *The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century* (Cambridge, Mass., 2003), s. 20-22.

16 H. Mann, *Man of Straw* (Harmondsworth, 1984).

17 Akt. Karl Kraus, *Die Fackel*, Kasım 1920 içinde; J. Nettl, *Rosa Luxemburg* (Londra, 1966), c. 1, s. xviii.

Ancak Kraus'un komünizmin "sertliği" konusunda kuşkuları olsa da diğerleri bunu normal görüyordu; ateşe ateşle karşılık verilmeliydi. Savaştan önce, avangard entelijansiya içinde birçoğu, para ve teknolojinin kölesi haline gelen sıradan ve "görgüsüz" burjuva yaşantısından umudunu kesmişti. Manevi bir siyaset, ruh ve coşku arayışı içindeydiler. Bu romantik anti-kapitalistler, genelde savaşı, burjuvazinin keyfini kaçırıp yenilenmiş bir coşku ve ruhla dolu yeni insanı yaratma şansı olarak görmüşlerdi.[18] Ancak savaş, radikalleri farklı şekillerde etkilemişti. Faşist sağda yer alan fütürist Marinetti gibi bazılarına göre, savaş daha yoğun, Mesihvari bir milliyetçiliğin gerekli olduğunu göstermişti. Fakat daha yaygın tepki ise aşırı milliyetçiliğin yarattığı büyük hayal kırıklığı oldu. Weimar döneminin birçok solcu entelektüeli cephedeki savaştan derinden etkilenmişti.

Savaş, milliyetçi militarizmi gözden düşürmüş olabilir fakat savaş dönemi romantizmi için aynı şeyi söyleyemeyiz. Sanatçı ve entelektüeller, burjuva toplumunun kısıtlamalarından arınmış yeni insanı yaratmaya her zamankinden daha kararlıydılar. Fakat artık yeni insan milliyetçi bir savaşçı değil, ideal işçi olacaktı. Sanatta yoğun düşünceye ve sınırsız hayal gücüne değer veren dışavurumculuk hareketinin birçok savunucusu sola geçti. Sözgelimi, oyun yazarı Ernst Toller Nisan 1919'daki kısa ömürlü Bavyera Sovyet Cumhuriyeti'nin liderlerinden biri olmuştu.[19]

Zamanın ruh haline bakılırsa, savaş kuşağının başlıca Marksist kuramcılarının radikal Marksist cephede yer alması, Lenin'den çok Aleksandr Bogdanov ve Bolşevik sola yakınlık duyması şaşırtıcı değildir. Örneğin, Budapeşte'de varlıklı bir Yahudi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Georg Lukács, savaştan önce kapitalizme romantik eleştiriler yöneltiyordu. Fakat sosyalist solla değil, mistisizmin ütopyacı biçimleriyle ilgiliydi. Ona göre sosyalizm "insan ruhunu bütünüyle sarıp sarmalayabilen dinsel güç"ten yoksundu.[20] Ancak savaş ve arkasından gelen Bolşevik Devrimi, onu, burjuvazinin boğucu rasyonelliğinden uzak yeni toplumu yaratmanın en iyi yönteminin komünizm olduğuna ikna etti. Arkadaşı Paul Ernst Bolşeviklerin aşağıdaki görüşlerini ona atfetmişti:

---

18 Marksistler ve milliyetçi sağ arasında "romantik anti-kapitalizm" için bkz. Z. Sternhell, *The Birth of Fascist Ideology. From Cultural Rebellion to Political Revolution* (Princeton, 1994), özellikle de Georges Sorel ile ilgili i. bölüm. Sorel ve "sendikalizm"in Marksistler üzerindeki etkisi için bkz. R. Williams, *The Other Bolsheviks. Lenin and his Critics, 1904-1114* (Bloomington, 1986). Nietzsche'nin Marksizm üzerindeki etkisi için bkz. B. Rosenthal, *New Myth, New World. From Nietzsche to Stalinism* (University Park, Pa, 2002), s. 68-93.

19 Bkz. M. Kane, *Weimar Germany and the Limits of Political Art: a Study of the Work of George Grosz and Ernst Toller* (Tayport, 1987).

20 M. Löwy, *Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism*, çev. P. Camiller (Londra, 1979), s. 93. Aynı zamanda bkz. A. Arato ve P. Breines, *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism* (New York, 1979); M. Gluck, *Georg Lukács and his Generation, 1900-1918* (Cambridge, Mass., 1985).

> Rus devrimi... insanlığı burjuvazinin makineleşme ve bürokratikleşmeye dayalı toplumsal düzeninin, militarizmin ve emperyalizmin ötesine, Ruh'un yeniden iktidar olacağı ve Tin'in nihayet yaşayabileceği özgür bir dünyaya götürecek ilk adımı atıyor.[21]

Lukács'ın komünist şiddete olan güvensizliğini yenmesi biraz zaman almış, sonuçta komünist olması ise ancak Aralık 1918'de Béla Kun sayesinde olmuştur. Kun, Mart 1919'da Macaristan Sovyet yönetimini oluşturduğunda Lukacs, varlığını 133 gün sürdürebilecek rejimde Kültür ve Eğitim Komiserliği'ne getirildi. Bu görevi sırasında Budapeşte işçileri için George Bernard Shaw, Gogol ve Ibsen'in oyunlarını sergiledi. Sovyet hükümetinin son günlerinde, Macar Kızıl Ordusu'nun bir tümeninin siyasi komiseri olan bu aydınların en enteli, durmadan siperleri gezerek düşman ateşine cesaretle karşı koydu.[22] Onun Marksizmi her zaman Lenin'inkinden daha sol ve radikaldi; hatta iktidarı ele geçirdikten sonra Komünist Parti'nin feshedilmesi gerektiğini bile savundu.[23] Viyana sürgünü yıllarında daha da ortodokslaşmakla birlikte, *Tarih ve Sınıf Bilinci* (1923) adlı eseri, "Batı Marksizmi"nin –bilim ve tarih yasaları üzerinde kültürün ve öznel olanın gücünü vurgulayan bir Marksizm biçimi– en önemli metinlerinden biri oldu.[24] Thomas Mann'ın 1924 yılında yazdığı romanı *Büyülü Dağ*'da, Lukács'ı, garip bir Yahudi, Cizvit ve komünist karışımı olan o ünlü "Naphta" karakteriyle hicvetmesi büyük bir haksızlıktır. Romanda geçen uzun tartışmalardan birinde "Naphta" şöyle konuşturulur:

> Proletarya [Ortaçağ'ın Papa'sı] Büyük Gregory'nin görevini devralmıştır. İçinde onun kutsal ateşi yanıyor. Papa nasıl kan dökmekten çekinmemişse, o da ellerini kana bulamaktan çekinemez. Onun işi, dünyayı kurtarabilecek, Tanrı'nın çocuklarının sınıfsız ve yasasız bir dünyada yaşamalarını sağlayacak nihai kurtuluş hedefini gerçekleştirebilecek terördür.[25]

Kültürel güçle iktisattan daha çok ilgilenme, varlıklı Lukács'ınkinden çok farklı bir çevreden gelen etkili İtalyan kuramcı Antonio Gramsci'nin Marksizminin de bir özelliğiydi. Toprak aristokrasisinin hâlâ büyük ağırlığını koruduğu Sardunyalı yoksul bir devlet memurunun hasta oğlu olan Gramsci, küçüklüğünden beri "zenginlere karşı isyan içgüdüsü" taşıdığını itiraf ediyor-

---

21 Akt. Löwy, *Lukács*, s. 123.

22 Löwy'nin, *Lukács*, s. 152'den aktardığı József Lengyel'in otobiyografik romanına göre.

23 B. Kovrig, *Communism in Hungary. From Kun to Kádár* (Stanford, 1979), s. 77.

24 Bkz. G. Lukács, *History and Class Consciousness*, çev. R. Livingstone (Londra, 1971), s. 173, 313. [*Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, Belge Yayınları, 3. baskı, 2014]

25 T. Mann, *The Magic Mountain*, çev. H. Lowe-Porter (Harmondsworth, 1960), s. 478. [*Büyülü Dağ*, çev. İris Kantemir, Can Yayınları, 10. baskı, 2016]

du.[26] Belki de bu nedenle Lukács'tan daha doğal bir sosyalistti ve güçlü bir sendikal hareketin bulunduğu sanayi şehri Torino'daki Torino Üniversitesi'ne girdiğinde sol siyasete atıldı. Ancak Lukács, Marksizmi bir ruh ve kültürel dönüşüm siyasetiyle uzlaştırma arzusunu paylaşıyordu. Komünist entelektüeller, ruhsuz Kautskyci bilim insanları, ziraatçılar ve iktisatçılar olmak zorunda değildi. Ortaçağ Katolik Kilisesi'nin papazları gibi, kitlelerin tutkularını anlayabilmeleri şarttı. Rus Proletkult'tan etkilenen Gramsci, fabrika konseyleri hareketinin yeni bir eşitlikçi proletarya kültürü yaratacağını umuyordu; çünkü sosyalizm "bir felsefesi, mistik yanı ve ahlâkı" olan "bütünleyici bir hayat görüşü"ydü.[27] O, merkezî bir partiden çok seçilmiş işçi örgütlerine inanan bu radikal demokratik geleneğe her zaman sadık kaldı.[28] Yine de 1920'li yılların ilk dönemlerinin karmaşık hizipler siyasetinde, 1923'ün sonunda Moskova tarafından İtalyan Komünist Partisi'nin lideri olarak tanınacaktı.

Lukács ve Gramsci'nin Marksizmin kültürel ve öznel yanlarına ilgisini kendi kuşaklarından birçok başka Batılı entelektüel de paylaşıyordu. Almanya'da 1923'te kurulan (Hitler iktidara geldikten sonra 1934'te New York'a taşınan) Marksist Toplumsal Araştırma Enstitüsü ya da "Frankfurt Okulu" bünyesinde Marksist kültür eleştirmenleri Walter Benjamin ve Herbert Marcuse gibi komünist siyasetle bağları çok az olan şahsiyetler vardı.[29] Fakat bütün bu şahsiyetler, iki dünya savaşı arası dönemden çok, 1960'larda romantik Marksizmin Batı'da yeniden gelişmeye başladığı dönemde etkili oldular. Onlar çok gençti ama en ses getiren eserleri 1930'larda –faşist bir hapishanede Gramsci tarafından– yazılmıştı. Bilimsel, modernist Marksizmi reddetmekte çok uç noktalara kadar gitmişlerdi. Ancak eski modernist Marksizmi eleştiren hem büyük bir kuramcı hem de komünist siyasette aktif biri daha vardı: "Kızıl Rosa" Luxemburg. Radikal Marksist ve devrimci demokrasinin sağlam bir savunucusu olan Luxemburg, modernist Marksizmin "bekleyişi"ni ve vurdumduymaz, hayal gücünden yoksun olarak gördüğü sosyal demokrat liderliği eleştiriyordu. Zevkleri Lenin'inkinin zıttıydı. Rutin ve işgüzarlığı nedeniyle "Alman zihniyeti"nden nefret ederken, Rus devrimci enerjisine hayrandı.[30] Lenin kendi rolünü Rusya'yı Batılılaştırmak olarak görmüşse, Luxemburg da kendi rolünü Almanya'yı Ruslaştırmak olarak gör-

---

26 Akt. J. Cammett, *Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism* (Stanford, 1967), s. 7.

27 Akt. *Avanti*, 18 Aralık 1917, A. Gramsci, *Selections from Cultural Writings*, ed. D. Forgacs ve G. Nowell-Smith (Londra, 1985), s. 20-23.

28 A. Gramsci, "Workers' Democracy", *L'Ordine Nuovo*, 21 Haziran 1919; Gramsci, *Selections from Political Writings, 1910-1920*, çev. J. Mathews, ed. Q. Hoare (Londra, 1977), s. 65-68 içinde.

29 M. Jay, *The Dialectical Imagination: a History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950* (Londra, 1973). [*Diyalektik İmgelem*, çev. Sevgi Doğan, Ayrıntı Yayınları, 2014]

30 Nettl, *Rosa Luxemburg*, c. 1, s. 512-513.

müştü. Ancak diğer açılardan Lenin'e yakındı – 1870'lerin başında Rus İmparatorluğu'nda doğmuş, kapitalizmin bir biçimde parçalanmak üzere olduğuna inancını korurken, aynı zamanda devrim ısrarını sürdürmüş, ortodoks Marksizmle yetişmiş bir Marksistti. Lenin'le ortak noktalarından biri de iktisada duydukları ilgiydi; başlıca teorik eseri *Sermaye Birikimi*, Marx'ın *Kapital*'i gibi, kapitalizmin kendi iç ekonomik çelişkileriyle yıkılmaya mahkûm olduğunu göstermeye çalışıyordu. Yine Lenin gibi gündelik hayattaki kişisel burjuva titizliği, burjuvaziye yönelttiği acımasız eleştiriyle oldukça büyük bir tezat oluşturuyordu.

Luxemburg, Lenin'in 1918 ve 1919'da devrimci strateji konusundaki tutumunu da paylaşıyordu. Militan bir eylemci olarak, Almanya'da derhal devrim çağrısında bulundu ve onun Spartaküs Birliği, 30 Aralık 1918'de kurulan Alman Komünist Partisi KPD'nin çekirdeği haline geldi. Her zaman devrimci demokrat ve terör karşıtı olan Luxemburg, Bolşeviklerin otoriterizmini suçladı. Buna rağmen Lenin ona sevgisini hiç kaybetmedi. Luxemburg'un ölümünün ardından onu Rusların kartal ve tavuk fablındaki kartala benzetmişti. Şiddet ve devrim sorunu üzerine kendisiyle farklı düşündüğünde olduğu gibi, o zaman zaman tavuktan bile daha aşağıdan uçmuş ama Marksist erdemin doruklarına da yükselmişti.[31]

Lenin, 1918'de ve 1919'un başlarında, Rusya'da terk etmeye başladığı devrimci radikalizmi Batı'da kabul etmeye hazırdı. Batılı işçilerin geri Ruslardan daha olgun olduğunu düşünüyordu. Batı'da devrimler "daha düzgün gelişebilir" ve öncü bir partinin katı disiplinine gerek kalmadan, farklı yöntemlerle iktidar ele geçirilebilirdi. Dolayısıyla Lenin sosyal demokrat İkinci Enternasyonal'e rakip üçüncü bir Komünist Enternasyonal (Komintern) kurmak isterken, bunun merkezî denetimi dayatmayı gerektireceğini düşünmemişti. Mart 1919'da soğuk bir Pazar günü Kremlin'in soğuk salonunda yapılan ilk Komintern kongresinde karmaşa yaşanmıştı. Yabancı delegelerin çok azı gelmişti ve gelenler de "bir kafeden ödünç alındığı açıkça belli olan derme çatma sandalyeler ve çürük çarık masalar"da çalışırken, "buz gibi esen rüzgârdan titreyen delegeler boş yere halılarla ısınmaya çalışmıştı."[32] Buz gibi hava kısa süre sonra yerini ateşli tartışmalara bıraktı. Birçok delege dünya devriminin yakın olduğuna ve işçi konseylerinin yeni devletin tohumları olacağına ikna oldu. Aslında Troçki'nin "Bütün Dünya Proletaryasına Manifesto"su, öncü, komünist parti yönetiminden bile söz etmiyordu; yeni düzenin modeli, *Devlet ve Devrim*'de özetlenmişti.[33]

---

31 Akt. *a.g.e.*, s. 792-793.

32 J. Riddell (ed.), *Founding the Communist International: Proceedings and Documents of the First Congress, Mart 1919* (New York, 1987), s. 19-20.

33 "Manifesto of the Communist International", *a.g.e.*, s. 222-232 içinde.

III

Bir süreliğine, Marksist teori ve halkın tutumlarının birlikte hareket ettiği görülmüştü; çünkü Marksist radikaller, işçi hareketinin daha militan çizgilerinin fikirlerinden yararlanmışlardı. Her ne kadar komünistler bazı ülkelerde diğerlerine oranla daha başarılı olmuşlarsa da böyle bir model ortodoks Marksizmin öngördüğü bir şey değildi. Birleşmiş, uyumlu işçi sınıfları güçlü komünist hareketler doğurmadı. Bunun yerine, örgütlü emeğin gücünü egemen sınıflardan tavizler koparark kullanabilen ılımlı sosyalistlere ve sendikacılara yardımcı oldular. Aslında komünistlerin en başarılı oldukları yerler, geç ve yarım yamalak sanayileşmiş, işçi sınıfı örgütlenmesinin zayıf olduğu az gelişmiş tarım ekonomileriydi. Köylülerin eski tarımsal düzenin kalıntılarına genelde öfke duydukları bu ülkelerde, ılımlı sosyalistler zayıftı.[34] Komünistler, aristokrasilerin ve onlarla işbirliği yapmış olan sosyalistlerin itibarını zedeleyen savaş yenilgisinden de yararlanmışlardı.

Elbette Rusya bu koşulların en elverişli olduğu ülkeydi. Fakat Macaristan da kısmen şablona uygundu. Rusya'nın tersine, Macaristan güçlü bir devrimci Marksist siyaset geleneğinden yoksundu. Ama savaşı kaybetmiş ve diğer sınıflara ya da kendi azınlık milliyetlerine ödünler vermeyi reddeden, dar temeldeki muhafazakâr aristokratik bir rejim tarafından yönetilen tarım ağırlıklı bir toplumdu. Elitlerin itibarının zedelenmesi ve toprak bütünlüğünün tehlikeye düşmesiyle birlikte, kırsal bölgelerdeki huzursuzluk ve Budapeşte işçilerinin gerçekleştirdiği kansız devrim, Ekim 1918'de liberaller ve ılımlı sosyalistlerden oluşan Geçici Hükümet'e başkanlık eden liberal Kont Karolyi'yi iktidara getirdi. Hükümetin Kurucu Meclis seçimlerini hazırlayacağı öne sürülmesine rağmen, İtilaf güçlerinin işgali altındaki Macaristan'da seçim yapılamayacağı gerekçesiyle seçimler defalarca ertelendi. Hükümet, ayrıca toprak reformu konusunda sosyalistlerle liberaller arasındaki görüş ayrılıkları nedeniyle de felce uğramıştı. Sonuçta, giderek radikalleşen işçiler, köylüler ve terhis edilmiş askerlerin baskısı ortaya çıktı.

Macaristan, Rusya'nın bir buçuk yıl öncesine benzer bir yol izliyormuş gibi görünüyordu. Gelişen durumun avantajından yararlanan (Rus sosyalistlerden fazlasıyla etkilenen) bir Bolşevik partisi de vardı. Ancak bu parti içeride değil dışarıda, Rusya'da gelişmeye başlamıştı. Şubat Devrimi patlak verdiğinde Rusya, birçoğunun Bolşeviklere büyük bir sempatisi olan yaklaşık yarım milyon Macar savaş esirine ev sahipliği yapıyordu. Onlardan biri, Sovyetler'in politikasıyla yakından ilgilenen karizmatik gazeteci Béla Kun'du. Nakledildiği Petrograd'da, Rusya'daki bir grup Macar savaş esiri komünisti

34 Bunlar genel anlamda Stefano Bartolini'nin sonuçları, Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage* (Cambridge, 2000), s. 537-545 içinde.

örgütlemişti. Bolşeviklerin devrimi ilk ihraç etme girişimlerinden biri buydu. Almanya'dan sonra Macaristan'ın kapitalist zincirin "en zayıf halka"sı olduğuna inanıyorlardı. Moskova ve Omsk'ta eski Macar mahkûmları eğitmek üzere devrimci okullar açıldı; bu kişiler daha sonra devrimci olarak Macaristan'a gönderilecekti. Macar Komünist Partisi, Kasım 1918'de Moskova'daki Dresden Oteli'nde resmen kuruldu ve Kun, "Macar Kerensçina"yı (Kerenski yönetimini) "Macar Ekim"ine dönüştürmek üzere ülkeye götürdü.

Düşmanlarının bile kabul ettiği gibi, Kun etkili bir propagandist ve ikna gücü yüksek bir hatipti. Bir sosyalist onun söylevlerinden birini şöyle anlatmıştı:

> Dün Kun'un söylevini dinledim... cesur, nefret dolu, coşkulu bir hatiplikti. Öküz gibi koca kafalı, gür saçlı, bıyıklı, sert görünüşlü bir adamdı. Siması bir Yahudininkinden çok köylününkini andırıyordu... İzleyici kitlesini iyi tanıyor ve üzerlerinde hâkimiyet kuruyor... Sosyal Demokrat Parti'nin liderleriyle uzun zamandır araları bozuk olan fabrika işçileri, genç entelektüeller, öğretmenler, doktorlar, avukatlar, devlet memurları... salona gelen herkes Kun ve Marksizmle tanıştı.[35]

Sovyet finansal desteğiyle birleşen bu enerji son derece etkiliydi, ancak komünistler işçi konseylerinin radikalleşmesinden ve Macaristan'ın toprak bütünlüğüne yönelik tehditlerden de faydalandılar.[36] Karolyi hükümeti, Macar topraklarından pay isteyen Romenler, Çekoslovaklar ve Yugoslavların İtilaf güçlerinden buldukları desteğe kurban giderken, komünistler SSCB ile yapılacak bir ittifakın, hain İtilaf'a dalkavukluk etmekten daha çok getirisi olacağını öne sürüyorlardı. Mart'ta sosyalistler bunlara direnecek bir koalisyon hükümeti kurmak için komünistlerle birleşti ve Macar Sovyet Cumhuriyeti doğdu.

Bu nedenle, açıkça milliyetçiliği devrimci coşkuyla kucaklayan ilk komünistler arasında yer alan Macarlar başlangıçta İtilaf'ı, şartları yumuşatmaya bir parça ikna edebildiler. Lenin'in enternasyonalist ortodoksluğunu reddetmenin çok sayıda Macar'ı komünistlerin sancağı altında birleştirebileceği sanılıyordu. Fakat diğer alanlarda Kun ve Macar komünistler Lenin'den çok daha az pragmatikti. Ekonomi alanındaki fikirlerini, *Devlet ve Devrim*'in radikal Marksizminden ve onun 1917'de ve 1918'in başlarında Bolşeviklerin söyleminde ön plana çıkan "proletarya demokrasisi" modelinden almışlardı.[37] Kun'a göre Macarlar Ruslardan üstün olduklarından, komünizme Rus-

35 Akt. Lajos Kassák, R. Tökés, *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: the Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919* (New York, 1967).

36 G. Peteri, *Effects of World War I: War Communism in Hungary* (New York, 1984), I. bölüm.

37 T. Hajdu, *The Hungarian Soviet Republic*, çev. E. De Láczay ve R. Fischer (Budapeşte, 1979).

lardan daha hızlı geçebilecek durumdaydılar. İşçilere parça başı ücret ödeme uygulaması yürürlükten kaldırıldı, ücretler artırıldı, işçilerin kiraları düşürüldü; fabrikalar kamulaştırıldı ve ekonomi merkezî denetime alındı. Hatta ordunun bütünüyle proleter bir organ olduğu ilan edildi; zorunlu askerlik kaldırıldı ve işçi olmayan tüm askerler ordudan uzaklaştırıldı. Aynı zamanda, "Lenin gençliği" olarak bilinen deri ceketli, gözü pek gençlerden oluşan "Devrimci Yönetim Konseyi Terör Mangası", zenginlerin ve eski rejimin sabık liderlerinin peşine düştü.

Bu komünist deneylerin birçoğu kaosa neden oldu ve sosyalistlerin baskısıyla terk edildi. Ancak rejim, kent ekonomisinde düzeni yeniden kurmayı başaramadı ve en önemlisi, proletaryanın dar çıkarları doğrultusunda yönetmeyi sürdürdü. Toprakların ulusallaştırılıp kolektif ekilmesi talimatını verdi. Lenin, Macarları bu aptalca iddialı adımı atmamaları için uyardıysa da Kun'un inatçılığı ulusal gururla yüklüydü: "Bırakın devrimimizi tarımsal alanda da yapalım. Bunu Ruslardan daha iyi yapabilecek durumdayız..."[38] Komünistlerin orduyu beslemek için ürüne zorla el koymaları ve din karşıtı kampanyaları, köylüleri rejimin sadece kendileriyle savaş içinde olduğuna ikna etmişti.

Macar Sovyet hükümeti kısa süre sonra halk desteğini yitirdiğini gördü. Özellikle köylüler düşmanca bir tavır içindeydi. İşçiler de yokluk ve enflasyonun değersizleştirdiği para nedeniyle öfkeliydi. Ancak sonuçta rejimin gerçek anlamda yıkılmasına neden olan şey ülkeyi dış saldırılardan koruyamamasıydı. 1919 ilkbahar sonlarında, bir Çek saldırısına karşılık veren Macar Kızıl Ordusu, Slovakya içlerine kadar ilerleyerek Haziran'da bir Slovak Sovyet Cumhuriyeti kurdu. Kun, Viyana'da bile bir darbe planlamıştı fakat bu plan kolayca bozuldu. Ne var ki, Fransa Başbakanı Clemenceau ve İtilaf güçlerinin Macaristan'ın geri çekilmesi talebine Kun'un boyun eğmesi, ordunun moralini bozmuş ve Macaristan'ın komşularını cesaretlendirerek karşı saldırıya geçmelerine yol açmıştı. Rejimin son haftalarında iktidarını güçlendirmek için iç "düşmanlar"ına karşı başlattığı "kızıl terör"de 587 kişi öldürülmüştü. Kun'un ümitsizce Lenin'den askerî yardım istemesi işe yaramadı. Rusya'da Bolşevikler de sıkışmış durumdaydı. 1 Ağustos'ta, Devrimci Yönetim Konseyi, iktidarı sendikaların kuracağı bir hükümete devretmeye karar verdi. Kun ve müttefikleri Avusturya'ya kaçtılar. Macar Sovyet Cumhuriyeti, halk ayaklanmasından çok dış baskıların kurbanı olmuştu. Ama Kun kendi rejiminin, bırakın toplumun tamamını, Macar işçilerin desteğini bile kazanamadığını anladı.

Macar komünistleri kendi dogmatizmlerinin ve devletin ölüm kalım savaşı verdiği bir dönemde ulusal vaatleri yerine getiremeyişinin kurbanı oldu.

38 Tökés, *Béla Kun*, s. 185.

Macaristan'la kıyaslandığında, İtalya'da koşullar komünistler için daha uygun görünüyordu. Radikal İtalyan Sosyalist Parti'nin (PSI) etkili örgütlenme ve savaşa muhalefet konusunda uzun bir tarihi vardı. Rusya gibi geciktiği ve eşitsiz sanayileşmiş Kuzey İtalya, Torino-Cenova-Milano üçgeninde yoğunlaşmış bir işçi sınıfına, Po Vadisi yakınlarında ise radikal bir köylülüğe sahipti. Komünistler köylülere hitap etme konusunda Macarlardan daha istekliydi. Ekim 1919'da, PSI liberal reformların yeterli olmadığını ve yeni tip bir sosyalist devlet kurmanın zamanının geldiğini ilan etti. Radikal sol yerel seçimlerde desteklendi; 1920 ilkbahar ve sonbaharında grev ve boykotlar fabrika işgalleriyle güçlendirildi. Bunlar Gramsci'nin yeni devletin temelleri olabileceğine inandığı fabrika konseyleriydi.[39]

Ancak Rusya'da olduğu gibi, radikaller fabrika demokrasisiyle etkili ekonomik koordinasyonu uzlaştırmanın zor olduğunu gördüler. Fabrika konseyleri kendi dar çıkarlarını gözettiklerinden, ekonomiyi yürütmek için birbirlerinden erzak temin etmelerini sağlamak zordu.[40] Devrimci hareketin koordinasyonunda da zorluklar vardı. Radikal sosyalistler bazı alanları kontrol ediyordu fakat ordu ve eski liberal partiler hâlâ devletin başındaydı. Özellikle kırsal kesimde, nüfusun büyük bir bölümü, muhafazakârdı. Bu arada sosyalist işçilerin kendi aralarında da derin görüş ayrılıkları yaşanıyordu. PSI yönetimi ve üyelerinin çoğu devrime bağlı değildi. Eylül 1920'de sendikalarda yapılan bir referandumla, fabrika konseylerinin alternatif bir devrimci devletin temelini oluşturması teklifi –az bir farkla da olsa; 409.569 oya karşı 591.245 oyla– reddedildi. Fabrika konseyi hareketine bel bağlamış diğerleri gibi Gramsci de bir süre sonra, devrime liderlik edecek merkezî bir Leninist partiye ihtiyaç olduğuna inandı. Sonuçta, PSI 1921'de sosyalist ve komünist partilere bölündü. Bu bölünmüş sol, paramiliter sağ ile boy ölçüşebilecek durumda değildi. 1920'nin başlarından itibaren Faşistler –Mussolini gibi eski sosyalist milliyetçiler, kırsal kesimde toprak sahiplerini destekleyenler ve genellikle genç ve orta sınıftan anti-sosyalist grupların oluşturduğu bir koalisyon– kızıl dalga olarak gördükleri her şeye karşı savaş açtılar. Sınıf mücadelesinin İtalya'nın birliğini ve gücünü ortadan kaldırdığı inancıyla, sola karşı korkunç bir şiddet uygulayıp sonunda Ekim 1922'de iktidarı ele geçirdiler. 1926'da Gramsci tutuklanarak hapsedildi.

İtalya'daki devrime büyük umut bağlayan Moskova'nın asıl dikkati yine de Almanya üzerinde toplanmıştı. Fakat komünistlerin, iktidarı ele geçirmek için ilk girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Ocak 1919'da Ebert'in yeni hükümeti, radikallerin etkisindeki yerleşim bölgelerini silip süpürmeye başladı

39 A. Gramsci, "Unions and Councils", *L'Ordine Nuovo*, 25 Ekim 1919, Gramsci, *Selections*, s. 98-108 içinde.

40 Bkz. R. Bellamy ve D. Schecter, *Gramsci and the Italian State* (Manchester, 1993), s. 24.

ve 4 Ocak 1919'da Berlin Polis Müdürü solcu Eichhorn'u görevden aldı. Beklenmedik bir şekilde, Eichhorn'u savunan büyük gösteriler düzenlendi. Rosa Luxemburg, hükümete başkaldırmanın doğruluğu konusunda kuşkuluysa da o ve yeni örgütlenen Komünistler (KPD) sonuçta solcu Bağımsız Sosyal Demokrat Parti'yle (USDP) ittifak halinde, kitle ayaklanmasını desteklemeye karar verdiler. Ebert hükümeti, devrimi engellemek için sağcı paramiliter mangalardan oluşan Freikorps üyelerini sevk ederek karşılık verdi. Bu güçler, 11 Ocak'ta devrimcilerin işgali altındaki sosyal demokrat *Vorwärts* gazetesinin genel merkezine saldırdılar. 15 Ocak'ta ayaklanma sona erdi, komünist liderler ise saklanmaya başladılar. Onları bulan Freikorps, sosyal demokrat hükümetin üstü kapalı desteğiyle hepsini öldürdü.

Cinayetler büyük bir şok yarattı; Luxemburg ve Liebknecht'in "şehitliği" onları genç Komünist Parti'nin güçlü ikonlarına dönüştürdü. "LLL" (Lenin-Luxemburg-Liebknecht) festivalleri, Weimar dönemi boyunca komünist kültürün başlıca etkinliği oldu.[41] Ancak baskı en azından bir süre daha işe yaradı. Brecht'in *Spartaküs*'te gösterdiği gibi çoğunluk devrimden çok barış ve düzen istiyordu. Bunu izleyen ilk seçimlerde sosyal demokratlar oyların yüzde 37,9'unu alarak seçimi kazandı. Ayakta kalan tek aşırı sol parti USDP'nin oyu ise yüzde 7,6'da kaldı.

Fakat bu, devrimci çağın sonu değildi. Sosyal demokratların yönetimindeki hükümetin ve askerî müttefiklerinin baskısı ters tepti. Wolfgang Kapp'ın başarısız sağcı darbesi, birçok işçiyi sosyal demokratların eski elitlerin geri dönüşüne direnecek yapıda olmadığına ikna etti. Fabrika konsey hareketi canlandırıldı; birkaç bölge ordudan ve Freikorps'dan arındırıldı ve Haziran 1920 seçimlerinde radikal sol en yüksek oy oranına ulaştı: Sosyal demokratların yüzde 21,6 oyuna karşılık USDP ve komünistler yüzde 20 oy aldılar. Almanya'nın sanayi bölgelerinde grev ve karışıklıklar sürerken, yeni birleşmiş olan USDP ile komünistler hâlâ iyi çalışıyorlardı.

Temmuz 1920'de ikinci Komintern kongresi son derece iyimser bir ortamda toplandı. İtalya'daki fabrika konsey hareketi başarının eşiğine gelmişken, Kızıl Ordu'nun Varşova'ya ilerlemesi Batı'ya komünizmi getirecekmiş gibi görünüyor ya da Bolşevikler öyle sanıyordu. Ancak sonbahara kadar komünistler tüm cephelerde geri çekiliyordu. Savaş döneminde başlayan Wobblies ya da diğer Amerikalı radikallere yönelik baskılar, 1919-1920 yıllarındaki "Kızıl Panik" döneminde en üst seviyeye geldi. Binlerce insan tutuklandı, çok sayıda kişi sınırdışı edildi.[42] Avrupa'da, 1920'nin sonlarında İtalyan fab-

41 E. Weitz, *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997), s. 179-180.

42 W. Preston, *Aliens and Dissenters. Federal Suppression of Radicals, 1903-1933* (Cambridge, Mass., 1963), s. 118-150.

rika konsey hareketinin başarısızlığı ve Kızıl Ordu'nun Polonya ordusu karşısında yenilip Ağustos'tan sonra Varşova'dan çekilmesi, sonun başlangıcını işaret ediyordu. Bununla birlikte, devrimci çağın kapandığının açık işareti, Alman komünistlerinin 1921 "Mart Eylemi" olarak bilinen felaketvari başarısızlığı oldu. Saksonya'daki grevleri kırmak için polis ve ordu sevk edilirken, Berlin'de bir Komintern lideri olarak ortaya çıkan Béla Kun karşılık olarak Komünist Parti'yi bir proleter devrimi örgütlemeye teşvik etti. İsyancılar azınlıktaydı ve grevler sosyal demokrat işçilerin de yardımıyla kırıldı. Yenilgi kaçınılmazdı; binlerce kişi hapsedilmiş ve 145 kişi öldürülmüştü.

Brecht'in ileri görüşlü olduğu kanıtlanmıştı; belki halkın mücadeleden bıktığı analizi de doğruydu. Birçoğu eski rejimler ve onların bitmek bilmeyen savaşkanlıkları nedeniyle derin hayal kırıklıkları yaşamış olabilirdi. Ama çoğu korkunç bir uluslararası felaketin ardından sınıf savaşı istemiyordu. Fakat devrimlerin başarısızlığının başka nedenleri de vardı. Macaristan'da olduğu gibi, bazı komünistler çok sekter ve hırslıydı. Ademimerkeziyetçi fabrika konseylerinin modern sanayi ekonomisini nasıl yürütebileceğini açıklayamayan bazıları, gerçekçi olmadıkları için gözden düşmüştü. Ilımlı solun ve aşırı sağın baskısı da etkili oldu. Ancak devrimci dürtünün yok olmasında en önemli etken demokratik ve sosyal reformların gücüydü. Batı Avrupa'nın tamamında, devletler oy hakkını genişletti ve özellikle sosyal demokratların gücünü koruduğu Weimar Almanyası'nda işçilerin sosyal haklarını artırdı. İşçilere ekonomik güç kazandıran savaş sonrası canlanmaların son bulmasıyla birleşen barışçıl gelişme umudu, çok geçmeden komünist isyanları söndürdü.

Yine de geçmişin toplumsal çatışmaları çözüme kavuşmamıştı. Hükümetler ve orta sınıflar, büyümeyi kaçınılmaz olarak sınırlayan 1914 öncesinin *laissez-faire* ekonomik sistemi ve altın standardına geri dönmek istiyordu. Ancak bunu savaş sonrası verilen sosyal hakların iyileştirileceği şeklindeki vaatlerle bağdaştırmak zordu. Yaşam standartları düzenli olarak feda edildi; paranın istikrarını korumak amacıyla "altın standardı"na kurban edildi. İşçiler bundan kaynaklanan düşük ücretleri ve yüksek orandaki işsizliği protesto ettiler. Bu eylemlerin en ses getireni, Winston Churchill sterlini yeniden altın standardına bağladığında yaşananı ve ücret kesintilerine karşı çıkılan 1926 İngiltere Genel Grevi'ydi. 1920'lerin sonunda ortaya çıkan bu bir çeşit canlanmanın gene de kırılgan olduğu görüldü. Kârlar tırmanışa geçerken ücretler düşük kaldı. Amerika Birleşik Devletleri'nde sermaye, pazarı genişletecek üretimden çok hisse senedi ve emlak spekülasyonuna aktı; Orta Avrupa'daki geçici refah ise Amerikan bankalarından alınan büyük miktarlardaki kısa vadeli kredilerle sağlandı. Gelişmiş dünya, çok geçmeden açıkça görüleceği gibi hem gönenci hem de sosyal uyumu güvence altına alan sürdürülebilir bir kapitalizm yaratmayı becerememişti.

Komünistlerin kabul ettiği gibi, demek ki kapitalist sistem bir süreliğine kendisini "istikrarlı kılmıştı". Fakat devrimci dalga geri çekilirken, arkasında radikalizmin gölcüklerini bıraktı. Avrupa'nın her yerinde, komünizm birçok işçi topluluğu ve işsizler arasında yuvalandı. Ancak onun esas kalesi komünistlerin yüzde 10'un üzerinde oy almaya devam ettiği Almanya'ydı. Marx ve Engels'in eski vatanı, SSCB dışında komünizmin merkezi olarak kaldı.

IV

Aralık 1930'da, artık ciddi bir Marksist ve KPD yandaşı olan Brecht belki de en tartışmalı oyununu yazdı: *Önlem*. Çok sayıda işçiden oluşan (Yunan korolarından uyarlanmış) bir "kontrol korosu" ile sahnelenen oyun, Çin'de devrimi örgütlemek üzere gizli bir görevle gönderilen üç komünist eylemcinin hikâyesini anlatır. Genç bir rehber bulup ona hepsinin kimliklerini gizlemek zorunda olduğunu söylerler. Eğer yetkililere yakalanırlarsa, öldürülmeleri bir yana bütün komünist hareket tehlikeye düşecektir. Dördü de maske takar. Ancak duygusal ve disiplinsiz rehber, Çin halkının çektiği acılar karşısında o kadar öfkeye kapılır ki halka yardım etmeye çalışırken, maskesini çıkarır ve deşifre olur. Yetkililer genç rehberi takip eder ve üç komünist onun kendilerine zarar vereceğini anlar. Onu ne bırakabilir ne de yanlarında götürebilirler. Böylece onu öldürmeye karar verirler; kendisi de tek çözümün bu olduğuna katılır. Rehberi vurup geride kimliğini ele veren hiçbir şey kalmasın diye cesedi kireç kuyusuna atarlar. Koro soğuk bir tonla yoldaşların doğru karar verdiğini ilan eder: Devrimin selameti için gerekli "önlemler alınmıştır!"[43]

Oyun sol içinde fırtınalı tartışmalara yol açtı. Brecht'in yakın çalışma arkadaşı Hanns Eisler'in kız kardeşi olan komünist Ruth Fischer sonradan yazarı, "GPU'nun [Sovyet Gizli Polisi] borazanı" olarak Sovyet zulmünü haklı göstermekle suçladı.[44] Brecht, tek yaptığının komünistlerin faşizmin saldırısı altında olduğu bir dönemde, izleyicilerini devrimci taktikler sorununu ve özveriye duyulan ihtiyacı incelemeye teşvik etmek olduğunu söyleyerek itiraz etti. Yine de oyunun zararını görecekti. Komünistlere karşı McCarthyci kampanyalar sırasında, Kongre'nin Amerikan Karşıtı Faaliyetleri İzleme Komitesi, *Önlem*'i Brecht'in devrimci şiddete bağlılığının kanıtı olarak değerlendirdi. Komitenin bu yargısı, Brecht'in 1949'da Amerika'dan komünist Doğu Almanya'ya gidişini hızlandırdı.

---

43 B. Brecht, "The Decision", *Collected Plays*, çev. ve ed. John Willett (Londra, 1997), c. 3, s. 61-91 içinde.

44 R. Fischer, *Stalin and German Communism: a Study in the Origins of the State Party* (Cambridge, Mass., 1948), s. 615.

Brecht'in şiddetle ilgili mesajı ne kadar tartışmalı ve belirsiz ise de oyun 1920'lerde ve 1930'ların başında, Sovyetler Birliği dışında da Avrupa komünizminin sert karakterini yakalıyor. Brecht'in 1919'da kendini belli eden devrimci radikalizme yönelik kuşkuculuğu şimdi yaygınlaşmış; dışavurumcu sanat ve edebiyatın duygusallığı, yerini ciddi "yeni nesnelliğe" (*Neue Sachlichkeit*) bırakmıştı. Hem savaş sonrası devrimlerin başarısızlığı, hem anti-komünist radikal bir sağın gelişmesi, Brecht'in *Önlem*'de benimsediği sekter ve duygusuz kültürü besledi. Devrim hâlâ amaçtı ama duygusallığın yerini disiplin almalıydı. Sovyetler Birliği'ne giderek daha fazla güvenmeye başlayan Avrupalı komünistler, 1919'un konsey demokrasisinden dünyalar kadar uzak yeni bir otoriter değerler sistemine [ethos] bağlandılar. Ayrıca daha fazla tecrit edilip zulüm görmüş bir mezhebin üyelerine dönüştüler.

Uluslararası komünist hareketteki bu değişikliklerin ilk işareti 1919 yazında geldi ve yenilgiler buna zemin hazırladı. Mart 1918'de imzalanan onur kırıcı Brest-Litovsk Antlaşması, Rusya'daki "proleter demokrasisinin" sona ermesini tetiklemişse, Ağustos 1919'da Macar Sovyet Cumhuriyeti'nin çöküşü de Lenin'i, Bolşeviklerin dünya devrimi konusundaki yaklaşımlarını radikal bir şekilde gözden geçirmesi gerektiğine ikna etmişti. Lenin, Batı devrimlerinin Rus devriminden daha demokratik olabileceği yönündeki eski ümidini artık kaybetmişti. Budapeşte Cumhuriyeti'nin yıkılışından Béla Kun'u sorumlu tutuyordu. Komünist Parti'yi sosyalistlerle birleştirmesi, öncü partiye pek inanmaması ve hiç gereği yokken köylüleri uzaklaştırması hataydı.[45] Lenin'in son derece etkili "*Sol*" *Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı* kitabında açıkladığı gibi, Rusların deneyimleri burjuvaziye karşı girişilen "uzun, inatçı ve umutsuz ölüm kalım mücadelesi"nde "proletarya içinde mutlak merkeziyetçilik ve sert disiplin"in esas olduğunu göstermişti.[46]

1920'de İkinci Komintern Kongresi'nde, Lenin ve Bolşevikler uluslararası komünizmi Bolşeviklerin sıkı denetimi altında merkezileştirme görevini ciddi olarak başlattılar. Kongre, tüm partilerin, en önemlisi komünistlerin birleşik "sosyal demokrat" partilerden tamamen kopması olan "21 Koşul"u yerine getirmek zorunda olduğuna karar verdi. Dahası, yalnızca "sınanmış" komünistler üye olarak kalabilecek, "reformist" ve "oportünistler" ihraç edileceklerdi. Komplocu öncü Bolşevik partinin ilkeleri artık uluslararası hareket de uygulanıyordu. Bu komünist pürizme, özellikle Alman bağımsız sosyal demokratlarından bazı itirazlar geldi. Fakat Komintern başkanı Grigori Zinoviyev son derece kararlıydı. Ayrı komünist partilerin oluşturulmasına karşı çıkanların, "Komünist Enternasyonal'i, farklı ülkelerden gelen temsilcile-

45 M. Molnár, *From Béla Kun to János Kádár. Seventy Years of Hungarian Communism*, çev. A.J. Pomerans (New York, 1990), s. 20-21.

46 V. Lenin, *Selected Works* [SW] (Moskova, 1977), c. 3, s. 293.

rin 'Enternasyonal'i söyleyip birbirine iltifatlar yağdırdıkları, sonra da kendi yollarına gidip eski uygulamalarına devam ettikleri iyi bir meyhane gibi gördükleri"ni alaycı bir dille ifade etti ve devam etti: "Bu lanet olası bir İkinci Enternasyonal geleneği, biz bunu asla hoş göremeyiz."[47] Tüm üye partiler, "komünist partiler" olarak yeniden inşa edilmek ve Bolşevik partinin egemenliğindeki bir yürütme komitesine bağlı olmak zorundaydılar.

Sonuç, savaş öncesi Avrupası'nın karma-sol partilerinden arınmış saf komünist partilerin doğuşu oldu. 1903'te Rus partisindeki devrimci Bolşevikler ve tedriciliği savunan Menşevikler arasındaki ayrılık, uluslararası komünist harekette tekrarlanıyordu. Bazı ülkelerde komünistler ortaya çıkan bölünmelerden faydalandılar. Almanya'da bağımsız sosyal demokratların çoğunluğunu saflarına çekmeyi başaran küçük Komünist Parti, 350 bin üyesi olan bir kitle partisi olarak ortaya çıktı. Bu arada Fransa'da, Fransız Komünist Partisi (PCF) eski İkinci Enternasyonal sosyalist partisi SFIO üyelerinin çoğunu bünyesine kattı. Fakat İtalya'da eski Sosyalist Parti'nin (PSI) dağılmasıyla, oyların yalnızca yüzde 4,6'sını alan daha küçük bir İtalyan Komünist Partisi kaldı. Bulgaristan, Çekoslovakya ve Finlandiya'da da önemli partiler ortaya çıktı. Fakat başka yerlerde, İber yarımadası, Aşağı Ülkeler'de, İngiltere, İrlanda, ABD, Danimarka, İsveç, İsviçre ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde komünist partiler çok küçük kaldı. Almanya ve Finlandiya dışında, genel oyların yüzde 5'inden fazlasını kazanmaları enderdi. İngiltere Komünist Partisi (1922'de Parlamento'da tek sandalye elde ettiyse de) oyların yalnızca yüzde 0,1-0,4 kadarını kazandı.[48] Almanya, o zamana kadar SSCB dışında en büyük ve en güçlü komünist partiye sahip olan ülkeydi.

Devrimci dalganın geri çekildiği ortadaydı ve Mart 1921'de Bolşevik liderler yeni durumla tam olarak karşı karşıya kaldılar. Almanya'daki Mart Eylemi başarısızlıkla sonuçlanmış, ekonomik çöküş Rusya'yı Yeni Ekonomik Politika'ya [NEP] geçmek zorunda bırakmıştı. Şimdi Sovyet ekonomisinin yalnızca dış dünyaya hammadde (özellikle tahıl) ihraç edilerek inşa edilebileceği gün gibi açıktı. Aynı ay içinde, Sovyetler kapitalist bir ülkeyle –İngiltere'yle– ilk ticaret anlaşmasını yaptı. Tam sosyalizmin çok uzak bir geleceğe bırakıldığı ortadaydı. Troçki'nin Haziran 1921'de açıkladığı gibi, "Nihai hedefimize, dünya çapında iktidarı ele geçirmeye çok yakın olmadığımızı ancak şimdi görüp hissediyoruz... Daha 1919'da kendimize bunun birkaç ayı alacağını söylemiştik. Ama şimdi belki de birkaç yıllık mesele olduğunu söylüyoruz."[49] Sonuç yeni bir politikaydı. Komünist partiler devrime daha

47 Riddell, *Workers of the World*, c. 1, s. 299-300.

48 Bkz. Bartolini, *Political Mobilization*, s. 107, 112-113.

49 Akt. F. Claudin, *The Communist Movement. From Comintern to Cominform* (Harmondsworth, 1975), s. 63.

uzun bir dönem için hazırlanıyor olsalar da ani devrim karşısında ajitasyonu keseceklerdi. Bunun yerine, reformist sosyalist partilerin liderleriyle değil, üyeleriyle "birleşik cepheler" kurmak zorunda kalacaklardı. SSCB ile Batı arasında buzlar erirken (1922'de Almanya ile Rapallo Antlaşması imzalandı ve 1924'te İngiliz İşçi Partisi hükümeti Sovyetler Birliği'ni resmen tanıdı), yeni politika doğru görünüyordu.

Dünyanın bazı yerlerinde, bu yeni çizgi gerçekten etkiliydi. Bu, en belirgin şekilde Çin komünistleri ile milliyetçi Kuomintang arasında işbirliği yapılan Çin'de ve Komünist Parti'nin İngiliz-Rus Komitesi aracılığıyla işçi sendikalarıyla bağlantı kurduğu İngiltere'de görüldü. Özellikle de daha küçük, daha marjinal partilerdeki birçok komünist, daha geniş bir sol içinde rol oynama fırsatını memnuniyetle karşıladı. Fakat çoğu yerde komünistler hâlâ soyutlanmış olarak kaldılar. Sosyal demokrat partilerle temas kurmayı yasaklayan ama reformist sendikalarla işbirliği çağrısı yapan "birleşik cephe" politikası kafa karıştıracak ölçüde çelişkiliydi. Birçok komünist, özellikle de sosyal demokratlara karşı nefretleri hâlâ taze olan Almanya'dakiler, işbirliğine direniyordu; aslında bu tam anlamıyla karşılıklı bir nefret ilişkisiydi.

Moskova'nın politikasında sık rastlanan zikzaklar, ılımlı sol ile bağ kurmayı zorlaştırıp komünistleri daha da tecrit etmişti. Almanların bir diğer devrim girişiminin –1923 "Alman Ekimi"– ağır yenilgisi büyük bir dönüm noktası oldu. 1923'te Fransa ve Belçika'nın Ruhr'u işgal etmesinin ardından, Alman Komünist Partisi'nin solu, Moskova'daki müttefikleri Troçki ve Zinoviyev ile birlikte, komünistlerin milliyetçilerle bir ittifak kurup onları devrimci bir güce dönüştürebileceği üzerinde ısrar ediyordu. Moskova ayaklanmaya hatırı sayılır bir finansman sağladı. Fakat işçi sınıfının desteğini fazlaca abartan komünistler devrimi durdurmak zorunda kaldılar.[50]

Bu başarısızlık Lenin'in ölümcül hastalığıyla ve sonuçta Sovyet parti liderliği içinde ortaya çıkan iktidar mücadelesi ile örtüşmüştü. Stalin dahil Troçki'nin rakipleri, felaketi sonuna kadar istismar edip aşağılatıcı yenilgiyi, iktidarı merkezileştirmek ve yerel radikalizmi budamak için bir bahane olarak kullandılar. 1924'te Kremlin, üye partilerin tümünün "Leninizmin fikirlerini içselleştirmiş homojen bir Bolşevik dünya partisi"nin parçalarını oluşturacak "Bolşevik partiler" olması anlamına gelen Komintern'in "Bolşevikleştirilmesi"ni başlattı.[51] Bu, pratikte komünist partilerin giderek Sovyet dış politikasının araçlarına dönüştüğü anlamına geliyordu. Stalin başka bir bahane öne sürmedi: "Bir *enternasyonalist*, Sovyetler Birliği'ni tered-

50 Moskova'nın rolü için bkz. L. Babichenko, "Komintern i sobytiia v Germanii v 1923 g. Novye arkhivnye materialy", *Novaia i noveishaia istoriia* 2 (1994), s. 125-157.

51 J. Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943. Documents*, cilt 2 (Londra, 1971), s. 154.

dütsüz, yalpalamadan, kayıtsız şartsız savunmaya hazır olan kişidir; çünkü SSCB dünya devrimci hareketinin üssüdür ve SSCB'yi savunmadan bu devrimci hareket savunulup geliştirilemez."[52]

Moskova'nın ulusal komünist partilere müdahalelerinin gerçek derecesi ve etkisi karmaşık ve tartışmalı bir sorundur.[53] Nispeten küçük bir örgüt olan Komintern'in tüm komünist partilerin faaliyetlerini her düzeyde izleyemeyeceği açıktı. Aynı zamanda, birkaç yerde Moskova ile pek ilgisi olmayan yerel radikal sol gelenekler üzerine kurulu komünist alt kültürler ortaya çıktı.[54] Ancak parti liderlikleri üzerinde gerçekten denetim kurmaya çalışan Komintern, etki sağlamak için bazı araçlar kullandı – "kardeş" partilere ajanlar göndermek, muhaliflere karşı parti fraksiyonlarını desteklemek ve daha da uç örneklerde, boyun eğmeyenleri tasfiye edip (1938'de Polonya Komünist Partisi'nin başına geldiği gibi) partileri kapatmak. Mali desteğin de rolü vardı.[55] Fakat Moskova'nın gücünü korumasında belki de önemli olan, SSCB'nin komünistler arasındaki prestiji ve ulusal partilerin zayıflıklarıydı. Moskova'nın kibrinden rahatsız olsalar da Batı'daki partiler komünistleri iktidara getirenlerin kendileri değil Bolşevikler olduğunu kabul etmek zorundaydılar. Yenilgi, birçoğunu Moskova'nın dayattığı katı disiplinin geçmiştekinden çok daha yaşamsal olduğuna ikna etmişti.[56]

Bolşeviklerin hareketi denetleme yöntemlerinden biri de önde gelen uluslararası komünistleri, düzenli olarak rapor vermek üzere Moskova'ya davet etmekti. Biraz garip bir şekilde Hotel Lux[57] olarak adlandırılan binanın çevresinde sıkı bir haberleşme ağı oluşturulmuştu. Moskova'nın merkezindeki Tverskaya (sonraları Gorki) Caddesi üzerindeki büyük *fin de siècle* bina, şimdi eski ihtişamından eser kalmamış, pek de iyi anılmayan salaş ve basit bir konuk eviydi. Burası Bulgar Dimitrov'dan Vietnamlı Ho Chi Minh'e,

---

52 I. Stalin, *Sochineniia* (Moskova, 1946-1951), c. 10, s. 51.

53 Bu konudaki literatür muazzamdır. Arşiv kaynaklarına dayalı merkezî kontrolü vurgulayan görüşler için bkz. örneğin, A. Vatlin, *Komintern: Pervye desiat' let: istoricheskie ocherki* (Moskova, (1993); Moskova'dan çok, yerel siyaseti vurgulayanlar için bkz. A. Thorpe, *The British Communist Party and Moscow between the Wars* (Manchester, 2000). Yararlı bir tarihyazımı incelemesi için bkz. *Labour History Review* 61 (2003).

54 Bu, K.-M. Mallmann, *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt, 1996) içinde öne sürülmüştür.

55 Bu sübvansiyonlar için bkz. H. Klehr, J. Haynes ve F. Firsov (ed.), *The Secret World of American Communism* (New Haven, 1995), s. 23-25; K. McDermott, "The View from the Centre", ed. T. Rees ve A. Thorpe, *International Comunism and the Communist International*, 1919-1943 (Manchester, 1998), s. 33. İngiliz Komünist Partisi'nin en başta 55.000 sterlin (ya da 1995 kuruyla 1 milyon sterlin nakit) yardım aldığı tahmin edilmiştir, F. Becket, *Enemy Within. The Rise and Fall of the British Communist Party* (Londra, 1995), s. 12.

56 Bazı Avrupalı komünistlerin Sovyet kontrolünü memnuniyetle karşıladığı argümanı için bkz. McDermott ve Agnew, *The Comintern*, s. 24-25.

57 Bu kurum için bkz. R. von Mayenburg, *Hotel Lux* (Münih, 1978).

Alman Ulbricht'ten İtalyan Togliatti'ye kadar pek çok komünist lidere geçici olarak ev sahipliği yapmıştı. Komünist militanlar birbirleriyle soğuk duşlarda karşılaşıyorlardı – Yugoslav Tito Amerikan parti lideri Earl Browder'la ilk kez bu ümitsiz koşullarda tanışmıştı.[58]

1926'da Batılı komünistler için Moskova'da kurulan Uluslararası Lenin Okulu, Kremlin'in hareket üzerindeki etkisini sürdürmek üzere kullandığı bir diğer araçtı. Burada çoğu genç, erkek ve işçi sınıfından olan binlerce parti üyesi iki savaş arasında eğitim gördü. Zorunlu dersler, Marksizm ve "İşçi Hareketi Tarihi", siyasal taktik araştırmaları, grev ve ayaklanmaların nasıl örgütleneceği gibi teorik konuları içeriyordu. Lenin'in bilgeliği, klasik Alman askerî kuramcı Clausewitz'in sezgileriyle tamamlanıyordu. Öğrenciler ayrıca fabrikaları da ziyaret ediyorlardı. Bu ziyaretler Komintern yetkilileri için oldukça riskli bir etkinlikti; çünkü kapitalist ülkelerdeki işçi kardeşlerine kıyasla, Rus işçilerinin düşük yaşam standartları karşısında şok yaşayan bazı ziyaretçiler terleten sorular soruyorlardı.[59]Ancak özellikle Stalin'in iktidara gelmesinden sonra, Komintern için en önemlisi, Brecht'in tanımladığına çok benzeyen disiplin ve "komplo"ya dayalı bir Bolşevik parti kültürünün aşılanmasıydı. Öğrencilere yeni isimler veriliyor, arkadaşları ya da ailelerine nerede olduklarını söylemeleri yasaklanıyordu. Bir Galli madenci bu ilkeleri çiğnediği için "özeleştiri" yapmıştı. İşçi Partisi'yle ilişkilerinin onda "ülkesinden getirdiği sosyal demokrat kalıntılar bıraktığını" kabul ettikten sonra şöyle söylemişti: "Yeni tip bir parti olan partimizde izin verilemez olan parti disiplini ve gizliliğine yönelik bu vahim ihlallerimi bir daha tekrarlamayacağıma söz veriyorum."[60]

Komintern öğrencileri için yaşam zor ve yoğundu. İkinci Dünya Savaşı sırasında, doğudaki Ural kenti Ufa'ya taşınırken okulda olan Alman komünist Wolfgang Leonhard, Nazi ideolojisiyle ilgili yoğun derslerini ve onu nasıl çürüttüklerini hatırlıyordu. Nazizm ile ilgili öğrenimi o kadar uzun sürmüştü ki savaştan sonra Almanya'ya dönüp gerçek Nazilerle tanıştığında, onların inanç ve değerlerini onlardan daha iyi bildiğini görmüştü.[61] Artan zamanının çoğunu ya egzersizle ya da el becerilerini geliştirmekle geçiriyordu. Öğrenciler işçi sınıfıyla bağlarını sürdürmek zorundaydılar:

---

58 V. Dedijer, *Tito* (New York, 1972), s. 98.

59 B. Lazitch, "Les Écoles de Cadres du Comintern", J. Freymond, *Contributions à l'historie du Comintern* (Cenevre, 1965), s. 237-241, 246-251; Weitz, *Creating German Communism*, s. 234-235. Aynı zamanda, bkz. L. Babisehenko, "Die Kaderschulung der Komintern", ed. H. Weber, *Jahrbuch für historiche Kommunismusforschung* (Berlin, 1993) içinde.

60 Akt. J. McIlroy, A. Campbell, B. McLoughlin ve J. Halstead, "Forging the Faithful. The British at the International Lenin School", *Labour History Review* 68 (2003), s. 110. Aynı zamanda, bkz. L. Babischenko. "Die Kaderschulung der Komintern".

61 W. Leonhard, *Child of the Revolution*, çev. C.M. Woodhouse (Londra, 1979), s. 185.

> Çalışma zamanımız öyle yoğundu ki yalnızca cumartesi öğleden sonraları ve pazar günleri boş vaktimiz oluyordu. Hafta sonları içki içmek, âşık olmak, okul avlusundan ayrılmak, gerçek isimlerimizi söylemek, önceki yaşantılarımızla ilgili herhangi bir şey söylemek ya da mektuplarımıza oradaki yaşantımızla ilgili herhangi bir şey yazmak dışında istediğimiz her şeyi yapmamıza izin veriliyordu.[62]

Kısıtlı olan dinlenme zamanlarını çoğunlukla koro halinde halk türküleri söyleyerek geçiriyorlardı. Bazı öğrencilerle birlikte, Yugoslav lider Tito'nun oğlu Žarko da "çok güzel bir İspanyol kız"la ilişkisi yüzünden disipline uymayı reddettiğinden okuldan atılmıştı.[63] Ama çoğu okulda kalmış, sadık Leninist ve Stalinistler haline gelen bir kısmı da Avrupa komünist partilerinin gelecekteki liderleri olmuştu.[64] Devrimci dönemin genç, radikal ve kaotik partileri, Moskova'da çizilmiş yeni şablona "uydurulma"ya çalışılıyordu.

Ancak Moskova genelde ulusal partileri, sık sık değişen parti çizgisini izlemeye ikna etmekte ya da zorlamakta gerçekten başarı kazandığı halde, bu her zaman kolay olmuyordu. Çünkü ulusal komünistlerin kendi gündemleri vardı ve pasif ya da hatta aktif direniş gösterebiliyorlardı. Görüldüğü gibi, Almanya'da 1920'lerin ortalarında parti solu, sosyalistlerle birlikte birleşik cepheye muhalefet ederken, on yılın içinde çizgi Stalin liderliğinde sola kayınca, bu kez direnen sağ olmuştu. İngiliz liderliği de Kremlin'e sağdan muhalefet ediyordu. Ekim 1927'de İngiliz komünistlerinin lideri, bir demircinin oğlu olan Harry Pollitt, Komintern'in, İşçi Partisi'ne karşı sert bir mücadele isteyen yeni talebine, bunun rağbet görmeyeceğini düşünerek başlangıçta karşı çıkmıştı. Ancak iki yıl sonra, 1929'da İngiliz parti liderliği yeni çizgiyi bütünüyle kabul edecekti.[65]

Bu nedenle, kısmen Moskova'nın çizgisinin popüler olmayışı, kısmen de Komintern kültürünün yabancı olması nedeniyle Bolşevikleştirme, ulusal partiler için hayatı zorlaştırmıştı. Parti üyeleri, yalnızca ağır Marksist jargonu (başlangıçta Komintern'in resmî dili Almancaydı) değil, aynı zamanda Rus Bolşeviklerin yeni özel dilini de ("propaganda bürosu" ya da "parti hücresi") öğrenmek zorundaydılar. Parti propagandası genellikle yerel partilere danışılmadan Moskova'da hazırlanıyor ve komünistler kulağa hoş gelen sloganlar bulmaya çalışıyorlardı.[66] Yine de Bolşevikleştirmeye karşın, yerel ve Komintern kültürleri harmanlamaya çalışan yerel partiler, kendi ayırt edici

62 A.g.e., s. 194-195.

63 A.g.e.

64 McIlroy vd., "Forging the Faithful", s. 112-116.

65 McDermott ve Agnew, *The Comintern*, s. 73-74.

66 A. Thorpe, "Comintern 'Control' of the Communist Party of Great Britain, 1920-43", *English Historical Review* 113 (1998), s. 652.

özelliklerine sahiplerdi. Almanya'da 1914 öncesi Rosa Luxemburg ve sosyal demokrat sol tarafından geliştirilen militan kültürü varlığını sürdürüyor fakat İngiltere ve başka yerlerde, püriten komünist ahlâk, ölçülülük ve ciddiyet üzerine kurulu Hıristiyan sosyalist kültürle yetişmiş olan insanlara daha anlamlı geliyordu.[67] Bu arada, Oxford Üniversitesi'nde eğitim görmüş, yarı Hint İngiliz komünist Rajani Palme Dutt, genç parti üyelerine "çömezler" – Oxbridge[68] argosunda birinci sınıf öğrencileri– diye hitap etmekten vazgeçmiyordu.[69]

1920'ler ve 1930'ların başında, birkaç komünist partinin üye sayısının tedrici olarak düştüğü görüldü. Örneğin, 1921'de 109.391 üyesi olan Fransız partisinin üye sayısı 1933 yılına kadar sürekli azalarak 28 bine düşmüştü. Bunda şüphesiz ki Kremlin'in beceriksizliğinin payı vardı; ılımlı sosyalist siyasi partilerin kurumsallaşmış olduğu Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde, Komintern'in sekterliği açıkça zarar veriyordu. Yine de devrimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından baskılara maruz kalan bazı parti üyeleri için, Bolşevik "disiplini" ve desteği memnuniyetle karşılanabiliyordu. Sıkıntı çeken militanlar için, Sovyetler Birliği, uğruna savaştıkları ideali temsil ediyordu: bir bolluk ve bereket ülkesi! Annie Kriegel, Fransız komünizmiyle ilgili etnografik araştırmasında onların düşünce tarzını anlamaya çalışmıştı:

> [Komünistler] harekete katılmak isteğiyle kendilerine yaklaşan bilinçsiz gençlere, "buyur yoldaş" diyerek bir yığın broşür veriyorlardı. Çok geçmeden polisin izlediği gencin ismi işverenlerin kara listesinde yerini alıyor, acemi genç işsiz kalıyordu. Artık bol bol zamanı vardı – hem aç kalacak hem de (broşür satarak kazandığı para sayesinde karnını doyurabildiğinde) Sovyetler Birliği'ni övecek zamanı vardı... Dünyada işçilerin devrim yaptıkları, devletin hâkimi, fabrikaların patronları, Kızıl Ordu'nun generalleri oldukları bir tek ülke olduğunu kesinlikle biliyordu.[70]

Avrupa'nın her yerinde, hatta ulusal partilerin çok küçük olduğu yerlerde bile, küçük militan komünist topluluklar ortaya çıktı. İngiltere'de Doğu Londra'da Stepney, Fife'de ve Güney Galler kömür havzalarında "küçük Moskovalar"da, komünistlerin bir yandan iş güvenliği ve sendikal hakları korudukları, diğer yandan kültürel ve boş zaman etkinliklerini örgütledikle-

67 Weitz, *Creating German Communism*'de eski Luxemburgist radikalizmin etkisini ortaya koyar. İngiltere'de püritenizm için bkz. K. Morgan, G. Cohen ve A. Flinn, *Communists and British Society 1920-1991* (Londra, 2003), s. 123-129.

68 Oxbridge, İngiltere'deki Oxford ve Cambridge üniversiteleri için kullanılan ortak bir kelimedir – ç.n.

69 *A.g.e.*, s. 235.

70 A. Kriegel, *The French Communists: Profile of a People*, çev. E. Halperin (Chicago, 1972), s. 107.

ri homojen işçi sınıfı toplulukları vardı.[71] Komünist militanlar, Moskova'ya Güney Galler'deki madencilerin neden militan, sekter bir komünizme bu kadar açık olduklarını açıklayan raporlar gönderiyorlardı:

> Koşulları kötü, açıkça kötü. Kentlerin kafa dağıtan etkisinden büyük oranda uzaklar. Büyük kentlerde yaşayan işçilerinki gibi, uzun yolculuklar ve büyük şehirlerin sağladığı çok farklı eğlence ortamları zamanlarını bölmüyor... Zihinleri daha boş. Sömürü faktörü onlar için çok net... Maden ocakları onlarda hızlı irtibat kurmanın ve kendi aralarında dayanışma duygusunun gelişmesini sağlıyor.[72]

Sekter mücadele kültürü ve SSCB'ye bağlılığın en fazla olduğu parti Alman partisiydi. Burada 1920'lerde ve 1930'ların başlarında parti üye sayısı ve alınan oy, yüksek düzeyini korudu. KPD genellikle strateji konusunda ayrılıyor ve parti kültürü bölgelere göre de farklılıklar gösteriyordu. Fakat 1925'ten itibaren parti lideri olan Ernst Thälmann yönetiminde devrimci militanlığı, hiyerarşiye bağlılık ve Kremlin'e sadakat ile birleştirmişti. KDP, bir süre sonra Bolşeviklerin en sevdikleri küçük kardeşi oldu ve sosyal demokrasiyle herhangi bir anlaşma karşısında takındıkları uzlaşmaz düşmanca tutum 1918-19 devrimci döneminde de varlığını sürdürdü. Komünistler ve sosyal demokratlar arasındaki ayrışma mutlak değildi: 1928'e kadar aynı sendikaları paylaşıp bazen aynı festivallere katıldılar.[73] Hem komünistler hem de sosyal demokratlar birbirlerine "yoldaşlar" diye hitap ediyor ve kızıl bayrak altında yürüyordu. Yine de sosyal demokratların siyasal statükoyla özdeşleşmeleri gibi komünizmi ezme çalışmalarına katılmaları da onlara karşı öfkenin sürmesine neden olmuştur. Halle-Merseburg bölgesindeki bazı fabrikalarda karşılıklı nefretleri öyle büyüktü ki sosyal demokrat ve komünist işçiler işlerine bile trenlerin ayrı vagonlarında gidiyor, şirket yemekhanelerinin ayrı bölümlerinde yemek yiyorlardı.[74] Komünistler sosyal demokratları patronların dalkavukları olarak görme eğilimi taşıyordu. Sosyal demokratlar daha çok "saygın" işçi sınıfı içinde temsil edilirken, komünistler yoksul ve vasıfsız işçiler arasında daha örgütlüydü. Ancak KPD bir süre son-

71 Bu görüngü için bkz. S. Macintyre, *Little Moscows. Communism and Working-Class Militancy in Inter-War Britain* (Londra, 1980). E. Rosenhaft, "Communists and Communities: Britain and Germany between the Wars", *Historical Journal* 26 (1983), s. 221-236. Kültür konusunda, bkz. A. Hlowkins, "'Class against Class'. The Political Culture of the Communist Party of Great Britain, 1930-1935", ed. F. Gloversmith, *Class, Culture and Social Change. A New View of the 1930s* (Brighton, 1980) içinde.

72 Akt. Fabrika grupları hakkında rapor, 1925, Morgan vd., *Communists and British Society*, s. 63.

73 S. Berger, *Social Democracy and the Working Class in Nineteenth and Twentieth Century Germany* (Harlow, 2000), s. 104-105; K. Schönhoven, *Reformismus und Radikalismus. Gespaltene Arbeiterbewegung im Weimarer Sozialstaat* (Münih, 1989).

74 Weitz, *Creating German Communism*, s. 270-201.

ra bir işsizler topluluğu oldu. Komünistler 1920'lerde işten çıkarılma olasılıkları kaçınılmaz olarak en yüksek olan gruptu; 1932'de Alman Komünist Parti'si üyelerinden yalnızca yüzde 11'lik bir diliminin işi vardı.[75]

Zorluklar KPD'nin uzlaşmaz tavrını güçlendirmekten başka işe yaramadı. Kültürü askeriydi ve maçolukla yüklüydü.[76] Dili genellikle sertti: Hatta gazetelerden birinin adı *Rote Peitsche*'ydi (Kızıl Kamçı). Propaganda, proleterlerin yumruklarını sıkması, deri ceketli yürüyüşçüler ve kızıl bayrakların dalgalanmasıydı. Mitingleri radikal sağ rakiplerinin tarzına benziyor, üniforma ve postalları paramiliter Stahlhelm ya da Nazilerden ayırt edilmelerini zorlaştırıyordu. Hatta sağın otoriterizmini taklit edercesine, Thälmann parti basınında "*unser Führer*" ("liderimiz") diye tanıtılıyordu. 1923 ve 1930'larda Komünist Parti, Nazilere ya da diğer gruplara verilen desteği kendine çekme yöntemi olarak, zaman zaman milliyetçi bir dil kullandı. Böyle olsa da Alman komünistleri yarı-Nazi değildi. Partinin temelinde ulusal uyanış değil sınıf mücadelesi vardı ve Naziler, komünistleri genellikle baş düşmanları olarak görüyordu.[77]

Komünist Parti'nin militarizmi propaganda ile sınırlı değildi. 1929'da yasaklanıncaya değin Kızıl Cephe Savaşçıları Birliği (*Rote Frontkämpferbund*) adında paramiliter bir kanadı vardı; bu tarihten itibaren de farklı yeraltı grupları ortaya çıkarmıştı. Birçok komünistin savaştan kalma silahları vardı ve bazen kendi silahlarını da üretiyorlardı. 1921'de işçiler Leuna fabrikasında, polise karşı kullanmak üzere kendi tanklarını yaptılar. Büyük oranda fabrikalardan uzaklaştırılan Alman komünistler özellikle 1920'lerin sonlarına doğru sokakların partisi durumuna geldi, kavgalara karıştı ve polisle silahlı çatışmalara girdiler.[78] Tüm Weimar partileri arasında en feminist programa sahip olmasına rağmen, bu savaşçı partinin üyelerinin büyük bir çoğunlukla erkek olması (yüzde 70) pek şaşırtıcı bir durum değildi. Yine de 1920'lerin ortalarında, bütün olarak ekonominin toparlanmaya başladığı ve liberal siyasetin hâlâ halkın büyük çoğunluğunun çıkarlarını bir araya getirebildiği bir dönemde, Alman devletinin istikrarını tehdit edemeyecek kadar küçük ve izole edilmiş bir partiydi. 1921'de SSCB'de anlaşıldığı gibi, militan, sekter komünist partiler küçük bir azınlıktan başkasını saflarına çekmekten

75 E. Weitz, *Popular Communism: Political Strategies and Social Histories in the Formation of the German, French, and Italian Communist Parties, 1919-1948* (Ithaca, 1992), s. 11.

76 Bu temalar için bkz. Weitz, *Creating German Communism*, 6. bölüm.

77 *A.g.e.*, s. 249. Komünist ve Nazi mesajlarının örtüşmesini vurgulayan bir başka görüş için bkz. Conan Fischer, *The German Communists and the Rise of Nazism* (New York, 1991).

78 E. Rosenhaft, "Working-Class Life and Working-Class Politics: Communists, Nazis and the State in the Battle for the Streets, Berlin, 1928-1932", ed. R. Bessel ve E. Feuchtwanger, *Social Change and Political Development in Weimar Germany* (Londra, 1981); E. Rosenhaft, *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence* (Cambridge, 1983) içinde.

öteye geçemeyecek kadar da hizipçiydiler. Fakat bu yalnızca normal zamanlara uygun bir durumdu. Ekonomik darboğaza girildiğinde her şey çok farklı görünecekti.

V

13 Mayıs 1928'de *New York Times*, Fransız akademisyen André Siegfried'in Paris'te verdiği bir konferans üzerine "'Yeni' Amerikan Uygarlığı" başlıklı bir makale yayımladı. Siegfried, "Amerika Birleşik Devletleri'nin uygar dünyaya en büyük katkısının seri üretim teknikleri ve bolluk yoluyla 'yaşamın maddi saygınlığını ele geçirmesi'" olduğunu ileri sürüyor ve gazeteci de Siegfried'in Amerika Birleşik Devletleri'ni göklere çıkarmasından övgüyle söz ediyordu. Ancak *Times*, Amerika'nın "demokratik ideale katkısı" ve "kastsız bir toplumsal sistemi" ihraç etmesinin, ekonomik kazanımlarından çok daha önemli olduğuna inanıyordu.[79]

Hem Siegfried hem de *New York Times*, dünyanın yeni egemen ülkesi Amerika Birleşik Devletleri'nin ve somutlaştırdığı *laissez-faire* demokratik modelin, 1917-19 devrimci döneminin toplumsal bölünmelerinin üstesinden gelmeyi başardığına dair yaygın bir inancı ifade ediyordu. Ancak daha birkaç ay geçmeden bu inancın boş olduğu ortaya çıktı. 1928 yazında, Merkez Bankası kötü yapılanmış bankalar tarafından körüklenen hisse senedi balonunu kontrol altına almak amacıyla faiz oranlarını yükseltti; Amerika'nın dünyanın geri kalanına sağladığı krediler geri dönmedi. Sonuç, Avrupa'nın büyük bir kısmında ve Latin Amerika'da yıkıcı bir kredi sıkışıklığıydı oldu; ağır borç altındaki Almanya durumdan özellikle etkilendi.[80] Gelişen dünya ekonomileri (SSCB'ninki dahil) düşük meta fiyatları nedeniyle bir süredir sıkıntı içindeydi. Fakat Ekim 1929'da New York Borsası'nın çöküşü Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kırılgan canlanmanın sonunu getirdiğinde ekonomik kriz daha da kötüleşti.

Çılgınca bir *sauve qui peut sauve qui peut*[81] atmosferi hâkimken, sonuç toplumsal ve uluslararası sert çatışmalar oldu. İşçiler ve orta sınıflar küçülen ulusal ekonomi pastasından daha çok pay almak için kavga ederken toplumsal gerginlikler daha da yoğunlaştı. Diğer yandan devletler korumacı ve otarşik politikalarla kendilerini kurtarmaya çalıştıkça, uluslararası işbirliği de ortadan kalktı. Kapitalizmin yoksul ve daha az ayrıcalıklı kesimleri –gerek işçiler, köylüler, gerek gelişmekte olan ülkeler– liberal bir serbest piyasa düzenine entegre etme gücü azalıyordu. Artık Batılı ya da Sovyet komünistle-

79 "America's 'New' Civilization", *New York Times*, 13 Mayıs 1928.

80 D. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, 1919-1929 (Londra, 1977), s. 263.

81 "Herkes başının çaresine baksın!" anlamında kullanılan Fransızca bir tabir – ç.n.

ri için liberal kapitalizmle işbirliği yapmayı teşvik edecek şeyler daha azdı ve komünizm yeni bir radikal evreye girdi.

Bununla birlikte, 1928-1929 krizi komünist ve kapitalist dünyalar arasında birkaç yıldır mayalanan gerilimleri sadece doruk noktasına çıkardı. İngiltere'de 1926 Genel Grevi, muhafazakâr hükümet ile Moskova arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden oldu ve İngiltere Mayıs 1927'de diplomatik ilişkilerini kesti. Bu arada, o yılın Nisan ayında Kuomintang'ın Çin komünistlerine saldırısı, "birleşik cephe" politikası açısından can sıkıcı bir gerileme ve Asya'da komünist ümitlere inen büyük bir darbeydi. Alman işçiler giderek daha da radikalleşiyordu. Temmuz ayında Viyana'da başarısızlıkla sonuçlanan işçi ayaklanması Moskova'nın Batı'da devrimin mayalandığı inancını güçlendirdi. Sovyet liderliği, ülkenin güvenliğinin daha militan bir dış politika ile daha iyi sağlanacağı kararına varırken, Komintern 1927 ilkbaharından itibaren çizgi değiştirmeye başladı. Moskova, sosyal demokratlara –özellikle İngiliz yanlısı bir dış politika güden Alman partisi benzerlerine– burjuva düşmanlar gibi davranılması gerektiğinde ısrar etmeye başladı ve 1928'de Komintern yeni bir devrimci dönemin başladığını ilan etti: (savaş sonrası "birinci" devrimci dönem ve "ikinci" istikrar döneminin ardından gelen) "Üçüncü Dönem". Şimdi kapitalizmin sendelediği ileri sürülüyor, devrimciler ve reformistler arasındaki çizginin açıkça çizilmesi gerekiyordu. Sosyal demokratlar ise "sosyal faşistler" haline gelmişti. Ulusal siyasetin yeni ilkesi "sınıfa karşı sınıf"tı. Bu arada, Kremlin bundan böyle, ekonomisini Batı'yla ticarete güvenerek inşa edemeyeceğine, artık büyük ölçüde SSCB'nin öz kaynaklarına güvenmek zorunda olduğuna inanmıştı. Hem devrimci hem milliyetçi olan komünizmin yeni bir versiyonu sahneye çıkmaya hazırlanıyordu. Bu modelin bayraktarlığını yapan Lenin'inkinden oldukça farklı bir kültüre ve üsluba sahip bir Bolşevik liderdi: Josef Stalin!

4

ÇELİK ADAMLAR

I

Bolşevik şefler, Sergei Eisenstein'ın 1917'yi ele aldığı tamamlanmış tretmanını –*Ekim*– görmek için 1928 Mart ayına kadar beklemek zorundaydı.[1] Eisenstein, çalışma arkadaşı ve rakibi dakik Pudovkin'in tersine, sadece (muhtemelen sansürün müdahalesi nedeniyle) başyapıtını zamanında çekememekle kalmamış, Pudovkin'in modernist Marksist hikâyesiyle çelişen bir devrim tretmanı da sunmuştu. Pudovkin'in kahramanı disiplinli, akılcı, sosyalist bir bilinç geliştiren, "doğal" duygularla yüklü sıradan bir "delikanlı"yken, Eisenstein'ın filmi devrimci romantizm yüklüydü. Eisenstein, amacını şu sözlerle ilan etmişti:

> Bilime duyarlılığı geri kazandırmak.
> Düşünsel sürece ateşini ve tutkusunu geri kazandırmak.
> Soyut düşünme sürecini pratik eylemin coşkusuna katmak.[2]

Eisenstein'ın filmi, radikal Marksist mizacın parlak bir yorumudur. Onun 1917 hikâyesi, Geçici Hükümet'in eylemsizliği ve çürüyüşünü halkın coşkulu enerjisinin karşısına koymuştu. Eisenstein'ın açıkça ortaya koyduğu gibi kahramanlık bireysel değil kolektifti. Hollywood'un ve aslında "St. Petersburg'un Sonu"nun alışılagelmiş "başrol oyuncuları" yoktu; Lenin'in rolü oldukça küçüktü. Kitlelerin kapıları kırdığı ve kendinden geçmiş bir şekilde iktidarın merkezine akın ettiği ünlü Kışlık Saray baskını sahnesi, devrimin

1 "Oktiabr" (1928), yön. S. Eisenstein.

2 S. Eisenstein, "Perspectives", 1929, *Film Essays*, ed. Jay Leyda (Londra, 1968), s. 44.

kendisine değil, 1920 yılında 10 bin kişilik bir oyuncu grubuyla sahnelenmiş "Kışlık Saray Baskını" gibi iç savaş döneminin, koreografisi dikkatle yapılmış kitle festivallerine dayanıyordu. Eisenstein'ın fazladan 5.000 oyuncusu, gerçek silahları vardı ve yetkililerce kendisine olağanüstü hoşgörü gösteriliyordu. Pudovkin, kendisinin ve Eisenstein'ın ikonik baskını canlandırma biçimleri arasındaki farkı şöyle ifade eder:

> Ben Kışlık Saray'ı, *Aurora*'dan [gemi] bombalarken, Eisenstein St. Peter ve Paul Kalesi'nden bombaladı. Bir gece çatının korkuluklarının bir parçasını söktüğümde, başımın belaya girmesinden korkmuştum. Şans eseri, aynı gece Sergei Mikhailovich [Eisenstein] özel yatak odalarının 200 camını kırmış.[3]

Eisenstein'ın yardımcısı, baskın sahnesini çekerken Bolşeviklerin on yıl önceki gerçek saldırısındakinden daha çok kişinin yaralandığını söyleyerek espri yapmıştı. (Sahne çekilirken yaralananlar büyük ölçüde yanlış tutulan süngülerin kurbanları olmuştu.) Sonuçta "Ekim" 1917 efsanesini yaratmada son derece başarılı olmuş, güçlü bir propaganda filmi ortaya çıkmıştı.[4] Eisenstein'ın betimlemesi küresel popüler kültüre girmiş; çok kısa bir süre önce Batılı bir reklam ajansının bir votka reklamı kampanyasında kullanılmıştı.

Ancak filmin gerçek radikal Marksist temasının –sınıf mücadelesi– çekiciliği bugün daha az. Filmin en etkileyici sahnelerinden birinde, temmuz gösterilerinin dağıtılmasından sonra bir işçi askerlerden kaçar. Yakındaki bir kayıkta bir subay ve sevgilisi onu görür ve orada bulunan birkaç iyi giyimli kişiden "Bolşeviki" durdurmalarını isterler. Meydana gelen arbedede iri yarı proleter, saldırgan ve öfkeli burjuva "kalabalık" tarafından öldürülür; özellikle saldırganlık sergileyen zengin kadınlar acımasızca şemsiyelerini işçiye batırırlar. Eisenstein'ın filmlerinde sık sık görüldüğü gibi, betimleme maçoluk ve hatta kadın düşmanlığıyla doludur. Eisenstein, çatışmanın merkeziliğinin sinema sanatına aktarılması gerektiğinde ısrarcıydı: Film yapmanın Marksist ve "diyalektik" olması gerektiğini öne sürüyordu. Onun Pudovkin'in sakin ve daha geleneksel "sekans" yönteminin tam zıddı olan "montaj" tekniği, sarsıcı ve paradoksal imgeleri seyircide yeni bir sentez yaratmak için yan yana getiriyordu.[5]

Ancak Eisenstein'ın filmi SSCB'de Pudovkin'inki kadar iyi karşılanmadı. Sıradan insanların filmi anlayamayacağı düşünülmüş ve Lenin'i betimleme kararı, onun saygınlığına leke düşürmekmiş gibi görülmüştü. Bununla birlikte, Eisenstein'ın temaları Stalin yönetiminde gelişen siyasal düzene Pu-

3 Y. Barna, *Eisenstein* (Londra, 1973), s. 119'dan alıntı. [*Eisenstein-Yaşamöyküsü ve Yapıtları*, çev. İbrahim Şener, İzdüşüm Yayınları, 2000]

4 R. Bergman, *Sergei Eisenstein. A Life in Conflict* (Londra, 1997), s. 131.

5 D. Bordwell, *The Cinema of Eisenstein* (Cambridge, Mass., 1993), s. 79-96.

dovkin'inkilerden daha uygundu. Devrimin enerjisini kutsayan film, tam da Stalin'in gücünü pekiştirdiği ve "ikinci devrim"i başlattığı sırada tamamlanmış ve Donbass madenlerinden "burjuva uzmanlar"ın yargılandığı göstermelik Shakhty davasının başladığı ay gösterime girmişti. "Ekim" gibi bu olay da kitleleri hâlâ devam ettiği varsayılan burjuvazinin etkisine karşı seferber etmek için sahnelenmiş salt siyasal bir tiyatroydu.

Baltık Rigalı bir Yahudi mimarın oğlu olan Eisenstein'ın geçmişi, Kafkasyalı Gürcü bir kunduracının oğlu olan Stalin'inkinden daha farklı olamazdı. Fakat ikisi de Lenin'in 1921'de "geri çekildiği" ve 1927-1928 yıllarında çıkmaza girdiği görülen daha pragmatik bir Marksizmden kaçıyordu. İkisi de devrimi ve iç savaşın sınıf mücadelelerini canlandırmaya çalışarak, rejimin bir zamanlar sahip olduğu ama artık kaybettiğine inandığı halk coşkusuna sarılmıştı.

Tahmin edileceği gibi, Stalin kısa süre sonra fazla bölücü olduğu sonucuna vararak radikal sınıf mücadelesini terk etmiş, "Ekim"in mesajı da çok geçmeden demode olmuştu. Ancak parti politikasındaki zikzaklara rağmen Stalin kitlelerin coşkusunu seferber edip yönlendirmeyi sürdürdü. Eisenstein da parti çizgisini izlemeye çabaladı. Ne gariptir ki, ikisinin şahsi ilişkilerinin zorlukları dikkate alındığında, Eisenstein'ın –"Ekim"in (1928) devrimci radikalizminden "Aleksandr Nevskiy"in (1938) daha kapsamlı yurtseverliğine, "Korkunç Ivan"da (1944 ve 1946) gösterilen paranoyakça temizlik arayışına kadar– tüm filmlerini izleyen kişi, Komünist Parti'nin değişen kültürüne ve Stalin'in kendi fikirlerine dair sezgiler edinebilir.

Elbette Stalin, Stalinist komünizmi tek başına yaratmadığından, onun kişilik özelliklerinin ya da geçmişinin rolünü abartmamalıyız. Stalinizmin tohumları, Bolşevik kültür, iç savaş ve 1920'lerin sonunda hem askerî dış tehdit korkusu, hem de Lenin'in NEP'inin yarattığı hayal kırıklığıyla Rusya'yı pençesine alan krizler dahil, bir dizi kuvvette bulunuyordu. Ancak Stalin, bu krizlerden rakiplerinin herhangi birinden çok daha etkili şekilde yararlanabilmişti. Bunun nedenini anlamak, onun siyasete yaklaşımını anlamayı ve hayatının ilk yirmi altı yılını geçirdiği bölgeye yolculuk etmeyi gerektiriyor. Çünkü Rus İmparatorluğu içinde asimile olmuş kozmopolit azınlıktan bir görevlinin oğlu olan Lenin'in tersine, Stalin milliyetçi ve sınıfsal öfkelerin gerçek potasında yetişmişti: Rus Gürcistanı.

II

Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e 86 kilometre uzaklıkta bulunan Gori kentinin merkezinde şehre hâkim bir tepenin üzerinde romantik bir kale vardır. Gorki, kaleyi "bir doğa harikası" olarak betimler. Kalenin avlusunda Amiran'ın

–Gürcü Prometheus'u– tanrılara (ya da Gürcü efsanesine göre İsa'ya) başkaldırdığı için ceza olarak bir tepeye zincirlenmeden önce kılıcını attığı söylenen yuvarlak bir taş vardır. Paskalya öncesi her perşembe günü, Gori'nin demircileri, Amiran'ın zincirlerini yeniler böylece kendisine zulmedenlerden intikam almasını engellemek için sembolik olarak demir döverlerdi.[6]

Yosif Cugaşvili, 1878 yılında, bu kalenin eteklerinde doğdu. Yoksul bir ayakkabı tamircisi olan Beso'nun oğluydu, annesi ise bir serfin kızıydı. Tarihi göz önüne alındığında, Gürcistan şaşırtıcı bir şekilde Prometheusçu isyan ve intikam hikâyelerinin her yerde dillendirildiği bir toplumdu. İmparatorluklar arasında sıkışıp kalmış dağlık bir sınır şeklinde uzanan ülkenin doruk noktasına seksen yıldır egemen olan Rusların işgaliyle ulaşan uzun bir yabancı istilalar tarihi vardı. Zaman zaman kurtuluş için çaba gösterdiğinden, romantik milliyetçi yazarların Walter Scott üslubuyla idealize ettikleri köklü bir savaşçı geleneğe sahipti.

Çar III. Aleksandr, yerel kültürlere Rusçayı dayatmaya çalışırken, Yosif sömürgeci ve sömürge halkı arasında özellikle yüksek gerginliklerin yaşandığı bir dönemde büyüdü. Gori'de dinî okula girdiğinde öğretim dili hâlâ Gürcüceydi. Fakat iki yıl içinde Gürcü öğretmenlerin yerini Ruslar almış; Gürcücenin haftada yalnızca iki saat öğretilmesine izin verilmişti.[7] Yosif 'in bir sonraki okulu olan, Gürcistan'daki başlıca yüksek eğitim kurumu Tiflis ruhban okulu, Rus rahipler tarafından gerici disiplin temelinde yönetiliyordu: Her türlü ilerici düşünce sansür tarafından engelleniyor ve Gürcü öğrenciler ikinci sınıf muamelesi görüyorlardı. Stalin, onların "birbirlerinin işine burunlarını sokup birbirlerini gözetlediklerini, gammazladıklarını ve küçük düşürdüklerini" hatırlıyordu.[8] Bu dinî hava Gürcü devrimciler için ideal bir gelişme alanı olmuştur. Bu okuldan mezun olan bir başka Bolşevik de şöyle söylemişti: "Ne bir laik bir okulda ne de başka tür bir okulda... Tiflis ruhban okulunun yetiştirdiği kadar ateist yetişmemişti."[9] Burası, aynı zamanda genç Cugaşvili'nin de aralarında olduğu Gürcü milliyetçilerini yetiştiren çok önemli bir potaydı. Yosif, on altı yaşındayken milliyetçi *Iveria* gazetesinde birkaç romantik milliyetçi şiirini yayımlatmıştı. Gazete yasaklandığında şiirlerini bu sefer daha solcu bir gazetede yayımlatacaktı.

---

6 A. Rieber, "Stalin as Georgian", ed. S. Davies ve J. Harris, *Stalin. A New History* (Cambridge, 2005), s. 25-26 içinde. Gürcistan'da Prometheus efsanesi için bkz. D.M. Lang ve G.M. Meredith-Owens, "Amiran-Darejaniani: A Georgian Romance and its English Rendering", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 22 (1959), s. 463-464.

7 R. Suny, "Stalin and the Making of the Soviet Union", yayımlanmamış elyazması, I. bölüm, s. 16. Bana bu taslağı gösterdiği için Ron Suny'ye teşekkür ederim.

8 I. Stalin, *Sochineniia* (Moskova, 1946-51), c. 13, s. 113-114.

9 P. Makharadze, S. Jones, *Socialism in Georgian Colours. The European Road to Social Democracy, 1883-1917* (Cambridge, Mass., 2005), s. 52'den alıntı.

Ancak Gürcistan yalnızca zalim Ruslara direnen, kızgın milliyetçilerin ülkesi değildi. Aynı zamanda, Ermeni ve Yahudi tüccarların, Gürcü soylu, köylü ve zanaatçıların, Gürcü, Rus, Azeri ve Türk işçilerin Rus görevliler ve askerleriyle dirsek temasında bulunduğu imparatorluğun etnik bakımdan en geniş çeşitliliği olan bölgelerinden biriydi. Dahası, sınıf ve statü çatışmaları nedeniyle parçalanmıştı. Yoksullaşmış Gürcü soyluları serfliğin kaldırılmasına şiddetle direnirken, sonuçta ortaya çıkan çözüm hiç kimseyi memnun etmemişti.[10] Böylece Yosif toplumsal aşağılanmalara katlanmak zorunda kaldığı, oldukça tabakalaşmış bir toplumda kendini akıntıya bırakmıştı. Örneğin, Haziran 1891'de ailesi harçlarını ödeyemediği için üniversiteye kayıt yaptırmasına izin vermeyince, eğitimine devam etmesini sadece nefret ettiği rahiplerin yardımları sağlamıştı. Biraz küçümseyerek söz ettiği cahil babasının toplumsal başarısızlıklarını çok iyi fark etmişti. Beso açıkça hırslı ve köyden kente göç ederek ailesinin statüsünü yükselten biri olmasına karşın, aynı zamanda çok içiyordu; iflas etmiş ve Tiflis'te fabrikada küçük bir işte çalışmak zorunda kalmıştı. Yosif on bir yaşındayken, sarhoşken katıldığı bir kavgada öldü.[11]

Öyleyse, Gürcü destanının kahraman haydudu Koba'yı kendisine örnek aldığını düşünürsek, Yosif'in genç yaşlardaki milliyetçiliğinin, elitlere yönelik derin öfkesiyle iç içe geçmiş olması hiç de şaşırtıcı değil. Birçok Gürcü milliyetçisi gibi, Yosif de kahraman şövalyelerle ilgili Ortaçağ Gürcü destanlarından ve onları kahramanlaştıran romantik romanlardan hoşlanıyordu. Bir arkadaşına göre, asilzade Aleksandre Kazbegi'nin *Baba Katili* adlı romanından etkilenen Yosif, kitabın kahramanı Koba'yı "tanrılaştırmıştı". Yosif, "ikinci bir Koba, onun kadar ünlü bir savaşçı ve kahraman olmak istiyordu". Sonraları devrimci *nom de guerre*[12] [takma ad] olarak bu ismi alacaktı. Kazbegi'nin Bakunin ile ortak yanı, köylülüğü romantikleştiren bir aristokrat olmasıydı; hatta dağlı Gürcülerle birlikte yaşamak için ayrıcalıklı yaşantısını bile terk etmişti. *Baba Katili*'nde, Koba onları ezen zalim Rus görevlileri ve onların Gürcü, soylu işbirlikçilerini bozguna uğratarak, fakir ama namuslu dağlıların intikamını alan, bir grup kanun kaçağı kan kardeşine katılır. Yosif için Koba birkaç nedenle uygun bir rol modeliydi. Zayıf babasına pek saygısı olmadığından, Güney Kafkasya'da çok önemli olan erkek "kardeşliği" şebekelerine bel bağlamıştı.[13]Ayrıca her grupta lider –erkek kardeşlerin yeni ailesinin reisi– olabilecek özgüveni yüksek, buyurgan bir çocuk-

10 Jones, *Socialism*, s. 22-28.

11 R. Suny, "Stalin", s. 11-13.

12 R. Tucker, *Stalin as Revolutionary, 1878-1929: a Study in History and Personality* (Londra, 1974), s. 80-81.

13 Bu konuda, bkz. R. Suny, "Stalin", s. 22-23.

tu. Hem haydutluk sadece geçmişin şövalye romanlarında kalmış bir şey değil, Gürcistan'ın kırsal kesimlerinde sık rastlanan bir şeydi. Stalin'in bir yetişkin olarak davranışları, ister istemez aşırı derecede kinci, şüpheci ve şiddete eğilimli olduğu sonucuna varılmasına neden oluyor. Ancak o, isyankârlık ve şiddetin sıradan olduğu bir çevrede yetişmişti.

Bu şiddet yüklü ve ilginç geçmişine karşın pervasız, dizginsiz bir "Haydut Kral" gibi abartılı bir Stalin imgesinden de kaçınmak gerekir. Stalin'in hesapçı, sinsi bir yanı vardı ve hiçbir biçimde ruhban okulunun en radikal öğrencileri arasında yer almadı. Aynı zamanda moderniteye de hayrandı; Marksizm, hem Gürcü Marksist arkadaşları hem onun için, haksızlıklara duyulan öfkeyi, bu moderniteyi gerçekleştirme stratejisine dönüştürme yöntemi olmuştu. Gürcistan bağlamında modernite Rusya demekti. Radikal Gürcü enteliejansiya Rus emperyalizminden nefret etmesine rağmen, Gürcü radikallerin yanıp tutuştuğu modernitenin canlı örneği olduğunu düşündükleri Rus kültürünü kendilerininkinden üstün görüyorlardı. Gürcistan'ın geleceği, savaşçı soylular ve başına buyruk aşiretlerle dolu bir geçmişten kurtulup sosyalist bir Rusya içinde birleşik bir devleti benimsemesinde yatıyordu. Böyle radikaller için enternasyonalist bir Marksizm, Gürcistan bağlamında iç savaşı ve Güney'den gelen saldırıları körükleyebilecek şovenist bir milliyetçiliğe gözü kapalı tercih edilirdi.[14] Gürcü Stalin her zaman sömürgeci bağımlılığın derslerini çok iyi öğrenmişti. Çok daha güçlü yabancı bir imparatorlukla karşı karşıya kalan "geri", tabakalaşmış bir toplumun bireyi olarak, Gürcistan'dan çok Rusya'ya bağlılık göstermeye başlamasından sonra bile ulusal ruh ve birliğin önemini vurgulayacaktı.

Mantık ve Slav kilise müziği konularında parlayan yıldız bir öğrenci olarak görünse de asi biri olarak kalan Yosif, ruhban okulundan hemen kurtulabilecek durumda değildi.[15] Gürcü Marksist yeraltı dünyası onun asıl yuvasıydı. Ancak çoğu toplumsal bölünmeyi küçümseyen Menşevikleri destekleyen parti arkadaşlarının hallerinden memnun olduğunu görünce, bir süre sonra yeni bir siyasal yuva aramaya başladı.[16] İdeal yeni kardeşliği Lenin'in Bolşevikleri'nde gördü. Onlar –özellikle Stalin'in 1905'te yanlarında yer aldığı Bogdanov ve Bolşevik sol– Menşeviklerden daha militan ve radikal; ayrıca çoğunluğu Gürcü ve Yahudi olan Menşeviklerden daha fazla Rus'tu.[17] "Modern" kültürü hızla özümseyen Stalin, 1907'den sonra bir daha Gürcüce

14 Jones, *Socialism*, 2. bölüm.

15 M. Kun, *Stalin. An Unknown Portrait* (New York, 2003), s. 31-32.

16 A. Rieber, "Stalin, Man of the Borderlands", *American Historical Review*, 106 (2001), s. 1674-1676.

17 E. Van Ree, "Stalin's Bolshevism: the First Decade", *International Review of Social History* 39 (1994), s. 361-381.

bir şey yayımlamadı. Gori adlı taşra kasabasında yetişen on dokuz yaşındaki delikanlı, ulusal başkent Tiflis'e ve oradan da imparatorluk Petersburg'una doğru müthiş bir kültürel yolculuk yapmıştı. Yosif artık Josef'ti.

1905 devriminden sonra Stalin, her ne kadar daha o zaman bile kırılgan benmerkezciliği onu devrimci arkadaşlarının birçoğunun gözünde pek sevilmeyen biri haline getirmiş olsa da,[18] Gürcü ve Azeri işçiler arasındaki etkisiyle kendini işe yarar biri kılarak Lenin'e sımsıkı sarıldı. Etkili biriydi ve azınlık milliyetler konusunda partinin uzmanı olarak tanınmaya başlamıştı. Ayrıca Lenin'in emirlerini gönüllü yerine getiriyordu. Bolşeviklere mali destek sağlamak için Gürcistan'da "kamulaştırmalar" ya da silahlı soygunlar örgütlediği dönemde, yeni Marksist insandan çok eski Koba'ya daha yakın olduğu günlerde bile bunları Lenin'in emrinde yapıyordu. 1912'de partinin Merkez Komite'sine atanarak ödüllendirildi. Sibirya'da sürgünde geçen uzun bir dönemin ardından 1917'de merkezî liderliğe geri döndü. Bolşevikler iktidara geldikten sonra Milliyetler Halk Komiserliği'ne atandı.

Lenin ile "çelik adam" Stalin arasındaki karşıtlıklar üzerine çok şey yazılıp çizilmiştir. Bazıları aralarında gerçek bir fark olduğunu reddederken, diğerleri Lenin'de daha liberal bir kişilik yakalamıştı.[19] İlk olarak Troçki'nin yaptığı en etkili karşılaştırma, devrimci aydın Lenin'i duygusuz ama kurnaz bürokrat Stalin'in karşısına koymuş olmaktır. Elbette ikisinin düşünceleri de zamanla değişmekle birlikte, ideolojilerinden çok siyasal ve kültürel bakış açılarında bazı farklılıkların olduğu da açıktı. Lenin de, Stalin de devrimciydi; ikisi de partiyi komplocu, öncü bir örgüt olarak görüyordu. İkisi de amaçlarına ulaşmak için şiddet kullanmaya hazırdı ama kuşkusuz ikisi arasında Stalin daha zalim olanıydı. Ancak Stalin Bolşeviklerin disiplinli bir sanayi toplumu görüşünü kabul ederken, ideolojik ya da duygusal bağlılığın gücünü de vurgulama eğilimindeydi. Oysa daha modernist Lenin için "örgüt" daha merkezîydi.[20] Bu nedenle, Stalin radikal solun mücadele yöntemlerini Lenin'e göre daha rahat kullanırken, diğer zamanlarda –eski bir Gürcü milliyetçisi olarak iyi anladığı bir güç olan– milliyetçiliğin gücünden yararlanmak istiyordu.[21] 1920'lerin sonlarına gelindiğinde, her türlü ideolojik ay-

18 R. Service, *Stalin. A Biography* (Londra, 2004), s. 112. [*Lenin*, çev. Suat Kaya, Abis Yayınları, 2014]

19 Örneğin bkz. R. Pipes (ed.), *The Unknown Lenin. From the Secret Archive* (New Haven, 1998). Lenin'in yarı yarıya liberal sayılması gerektiği argümanı için bkz. M. Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates* (Londra 1975), s. 46-47, 96.

20 Lenin'in örgüt vurgusu için bkz. A. Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom* (Stanford, 1995), s. 300. Tekrar hayranlık duyduğu ordu örgütü olsa da Lenin gerçekten de partiyi orduyla karşılaştırır. Bkz. V. Lenin, *Collected Works* (47 cilt) (Moskova, 1960-70), c. 21, s. 252-253.

21 Stalin ve milliyetçilik için bkz. E. Van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism* (Londra, 2002).

rılık belirtisine, Lenin'den çok daha fazla düşmanca tavır almaya başlamıştı.

Stalin'in geleceğin toplumuyla ilgili görüşü Lenin'inkinden farklıydı. Lenin partiyi ya da sosyalist geleceği betimlemeye çalışırken, genelde fabrikayı ya da makineyi göz önüne alırdı. Ancak Stalin'in varsaydığı model çok daha militaristti ve tercih ettiği siyasal metaforlar askerî, dinî ya da organikti.[22] Parti anlayışıysa, *Komünist Manifesto* ile şövalye romansının ilginç bir karşılaşmasının ürünüydü. Henüz 1905'te, her üyesinin parti programına inanç besleyeceği bir "proletarya ordu"suna liderlik etmesi için partiye çağrıda bulunmuştu. Bu parti yabancı fikirlere karşı "tetikte" duran bir "kale" olacaktı. Kapıları yalnızca "sınanmış" gerçek inananlara açık olacaktı. Sadakatsiz kişileri kabul etmek "partinin en kutsal yerlerinin kirletilmesi"yle birdi.[23] Stalin'in partisi bir tür savaşçı keşişler partisiydi. 1921'de partiyi, 1202'de Baltık Livonya Başpiskoposu'nun Slavların dinini değiştirmek için kurduğu haçlı tarikatı "Kılıç Kardeşler"le (*Schwertbrüder*) karşılaştırmıştı.[24]

İç savaş döneminde, Stalin'in partiye yönelik yaklaşımı artık jeopolitik alana kaymıştı.[25] Eğer parti, ideolojik saflığın mekânı, en kutsal alanıysa, dünyanın geri kalanı da, onun etrafında coğrafi, ideolojik ve toplumsal olarak merkezden uzaklaştıkça erdemin azaldığı Dante'nin iç içe daireleri gibi yer alır. Rusya ilahi merkeze yakındı; ileri, uyumlu ve tarihin doğru tarafındaydı. SSCB'nin çevresi –Ukrayna, Kafkaslar, Orta Asya– araftaydı, daha geri, milliyetçi ve köylü-egemendi. Arafın dışında cehennem, günah toprakları, yabancı burjuvazi vardı. Partinin –şövalye kardeşler tarikatının– asıl amacı, kendini arındırmak, militan ve dönüştürücü Marksizm ruhunu özümsemek ve sonra gelecekte herhangi bir anda dışarıya açılmadan önce onu SSCB içinde yaymaktı. Bu arada öncelik, zararlı yabancı ve burjuva etkilerin onun istikrarsız sınırlarından içeri sızmasına karşı kendini savunmaktı.

Stalin'in jeopolitik ve Rusya'nın sınırlarına karşı özel bir ilgisi vardı fakat dünya görüşü iç savaştan doğan parti kültürüyle çok fazla ortak yana sahipti. Onun fikirlerin ve ideolojik bağlılığın merkeziliğine olan inancı, savaşta moralin hayati önem taşıdığını kavrayan Kızıl Ordu Bolşeviklerine de mantıklı gelmişti. İdeolojik birlikte oluşabilecek herhangi bir çatlak yenilgiye neden olabilirdi.

Bu yüzden, savaş çıktığında Stalin'in bundan hoşlanması şaşırtıcı değildi. Görevi yalnızca Güney Rusya'dan gıda stoku toplamak bile olsa, takım elbise ve kravat yerine, yakasız askerî ceket, pantolon ve uzun çizmelerden oluşan

22 Organik metaforları için bkz. *a.g.e.*, 10. bölüm.

23 Stalin, *Sochineniia*, c. 1, s. 64-67.

24 *A.g.e.*, c. 5, s. 71.

25 Stalin'in jeopolitik tutumları için bkz. Rieber, "Stalin", s. 1651-1691. aynı zamanda, bkz. Stalin, *Sochineniia*, c. 4, s. 286-287.

askerî üniformayı giyerek bir anda kendisini askerî komisere dönüştürmüş, daha sonra da bu kıyafeti tercih etmişti.[26] Davranışı acımasız ve zalimceydi; bazı açılardan askerî, seferber edici siyasi tarzı en çok Troçki'ninkine yakındı.[27] Bu onların karşılıklı nefretlerinin bir nedeni olabilir ama başka nedenler de vardı: Stalin, Troçki'nin (ve aslında Lenin'in) üst düzey çarlık görevlilerinden yararlanmasına büyük ölçüde karşı çıkıyordu.

Stalin NEP ricadını kabul etti. Ancak sonunda NEP'i yıkan kişi olarak ortaya çıktığında çağdaşlarını herhalde çok şaşırtmamıştı. NEP'e karşı duyulan hayal kırıklığı tüm partiye yayıldığında Stalin, parti içinde ilgi çekici alternatif bir yol bulacak ideal kişi olarak hazırdı. Bu yeni yol da en az ikinci bir Bolşevik Devrimi anlamı taşıyordu.

III

1922 ile 1924 yılları arasında proleter yazar Fedor Gladkov'un yazdığı klasik Sovyet romanı *Çimento*, savaştan sonra eve döndüğünde sevdiği çimento fabrikasını atıl ve çürür halde gören iç savaş kahramanı Gleb Çumalov'un hikâyesini anlatır. Yöre halkı keçi besleme ve çakmak satma (Bolşevik imgeleminde küçük-burjuva faaliyetleri) işine dönmüştür. Gleb, savaş sırasında edindiği radikal kahramanlığı ekonomik yeniden inşaya uygulayarak fabrikayı eski haline döndürme çabasına girer. NEP karşıtı ütopyacı bir komünist arkadaşı sürekli savaş günlerinden söz eder: "Orduyu ne kadar sevdiğimi bir bilsen. Hayatımın en unutulmaz günleriydi onlar, Moskova'daki Ekim günleri gibi. Kahramanlık mı? O, devrim ateşidir." Gleb şöyle yanıtlar:

> Orası öyle... Ama burada sanayi cephesinde de kahramanlık lazım... İnsan bir kurbağa gibi yıkılan dağın altında kaldı. Şimdi gece gündüz çalışarak, çok büyük bir çabayla, dağı tekrar eski yerine koyma zamanı. İmkânsız mı? Kesinlikle öyle. Kahramanlık imkânsızı yapmak demektir.[28]

Ancak Gleb herkesin direnişiyle mücadele etmek zorundadır. Kazak haydutların ayaklanması, Beyazların saldırısı er geç püskürtülecektir. Beyazlarla işbirliği yapmış olan yaşlı Alman mühendis Kleist, başlangıçta Gleb'in planlarına kuşkuyla yaklaşır. Ancak Gleb, Bely'nin *Petersburg*'unu bilinçli olarak hatırlatan bir sahnede, Bronz Atlı rolünü oynarken ellerini Kleist'ın omuzlarına koyup bu endüstriyel çabaya yardımcı olma isteği uyandırır. Ne var

---

26 Service, *Stalin*, s. 167.

27 İkisinin yöntemleri arasındaki benzerlikler için bkz. A. Graziosi, "At the Roots of Soviet Industrial Relations and Practice. Piatakov's Donbass in 1921", *Cahiers du monde russe et soviétique* 36 (1995), s. 130-132.

28 F. Gladkov, *Cement* (Londra, 1929), s. 55.

ki, çok geçmeden en tehlikeli düşmanlarının yabancı uzmanlar değil, yerli bürokratlar olduğu belli olur. Halk Ekonomisi Konseyi başkanı Shramm, komünist görünmesine karşın, "bir kadınınınkini andıran burnunun üzerine yerleştirdiği altın kelebek gözlüğüyle" suratından burjuva yapmacıklığı akan "bir hadımın siması"na sahiptir. Lüksü sever ve el konulan lüksler-den yozlaşmış ahbaplarıyla birlikte nasiplenir. Gleb'i "insanların coşkularını yitirmeleri"nden sorumlu bir hayalperest olmakla suçlarken, kendisi tekdüze mekanik sesinin de ele verdiği gibi tutkusuz bir teknokrattır.[29] Yine de vazgeçmeyen Gleb, fabrikayı yeniden inşa etmek üzere işçileri harekete geçirir. O şimdi hem bir insan dinamo hem de eski Rus destanları kahramanı olan Ortaçağ Rus şövalyesinin (*bogatyr*) soyundandır. Bu arada sabotajcı olduğu ortaya çıkan Shramm tutuklanır. Son sahnede şöyle yazan kıpkızıl bir pankartın eşliğinde fabrika açılır:

> *İç savaş cephesini fethettik.*
> *Ekonomik cephede de fethedeceğiz.*[30]

Bugünlerde Gladkov'un *Çimento*'sunu zevk için birkaç kişi okusa da başka bazı "proleter" edebiyatın tersine, kitap yalnızca roman tarzında bir *Pravda* makalesi de değildi. Talihsiz adına rağmen, edebiyatta iddialıydı; çok duygulu, hatta süslü bir üslupla yazılmış ve olağanüstü popüler olmuştu. Parti liderleri romanı övmüş, Stalin'in kendisi en büyük destekçisi olmuştu. Gladkov, Gleb'e NEP'i usulen onaylatmakla birlikte, romanın en dikkate değer yönü birçok parti üyesi arasında çokça görülen hayal kırıklıklarına yer vermesidir. Sonsözünde kullanılan sloganın da gösterdiği gibi, roman hem rejimin karşı karşıya kaldığı yeni sorunları betimliyor, hem de bunlara çözüm yolu öneriyordu. İçte "burjuva düşmanları" bozguna uğratan Sovyet rejimi, şimdi de dış düşmanlarla karşı karşıya kalmıştı (ya da öyle sanıyordu). İç savaş kaosunun ardından bir parça ekonomik istikrar sağlamayı başardıktan sonra, şimdi de ekonomik büyüme ve uluslararası rekabeti düşünmek zorundaydı. Gleb'in çözümü, inanmış parti üyelerinden oluşan grupların, "kitleler"i güya "sınıf mücadelesi" içinde seferber ettikleri iç savaş yöntemlerine geri dönüştü. 1920'lerin sonlarına gelindiğinde birçok komünist bu düşünceyi benimsemişti.

Çimento NEP'te somutlaşmış derin çelişkileri de açığa çıkarmıştı. NEP'e büyük destek veren Lenin ve Nikolay Buharin, komünistlere burjuvaziyle rekabet etmek için ondan "öğrenme"leri gerektiğini söyleseler de, kendisini hâlâ "proletarya diktatörlüğü" olarak tanımlayan rejim, sınıfsal çıkar temeline dayanıyordu. "Sınıf düşmanları" –aristokrasi ve burjuvazi– ve "eski halk"

29 *A.g.e.*, s. 98-99.

30 *A.g.e.*, s. 302.

–papazlar ve eski rejimi destekleyenler– seçme hakkından yoksun bırakılmış (1927-28 yıllarına kadar kent nüfusunun yüzde 7,7'si) ve üniversiteye girişte önlerine engeller çıkarılmıştı. Herkes NEP'in geçici olduğu konusunda hemfikirdi fakat ömrü üzerinde derin anlaşmazlıklar vardı. Gleb (ve Gladkov) gibi radikaller, resmen kabul ettikleri NEP'in ilkelerine hiç sempati duymamışlardı. Bu arada, Shramm gibi daha teknokrat komünistler rasyonel yönetim ve sınıf uzlaşmasının gerekliliğine ikna olmuşlardı.

Lenin'in son aylarında ortaya çıkan kolektif parti yönetiminde, her iki görüş de mevcuttu. Çoğunluk NEP'in devam etmesinden yanaydı fakat aralarında sadece entelektüel yönden güçlü olmakla birlikte siyasal açıdan zayıf olan Nikolay Buharin bu politikaya derin bir bağlılık içindeydi. Diğer liderler birer birer radikal sol muhalefete katılmaya başladılar. İlki 1923'te iç savaş döneminde sert disiplini ve çarlık subaylarını savunmasına bakıldığında sola geçişi mümkün görülmeyen Troçki'ydi. Lev Kamenev ve Zinoviyev 1925'te kendi muhalefetlerini oluşturdu ve 1926'da üçü birlikte, NEP yanlısı Stalin ve Buharin liderliğini, "sınıf mücadelesi"ni, eşitlikçi "demokrasi"yi ve uluslararası devrimi ihmal etmekle suçlayan "Birleşik Muhalefet"e katıldı.

Merkeze daha yakın teknokratlar ile partizan radikaller arasındaki ayrılık, daha sonra tüm komünist rejimlerin temeli haline gelecek olan yeni Sovyet sisteminin özgül yapısıyla daha da sertleşti. Tüm temel konularda kararları partinin Politik Bürosu (Politbüro) içinde küçük bir lider çevresi verse de, onların altındaki iktidar yapısı parti ve devlet olmak üzere iki paralel hiyerarşiye bölünmüştü. Devletin görevi ülkeyi yönetmek olduğundan pratik, bir idari yaklaşım benimseme eğilimi taşıyordu. Devlet, genellikle modernist çizgiden parti üyeleri –Shramm gibi komünistler– ve çalıştırılan parti üyesi olmayan burjuva uzmanlar tarafından idare ediliyordu. Parti ise tam tersine, politikayı denetleyip rejimin ideolojik ruhunu korumak için gerekeni yapan devletin ideolojik çekirdeği olarak hareket etmek zorundaydı.[31] Elbette uygulamada rolleri bazen örtüşüyor, farklı değer sistemleri ve kültürleriyle iki taraf da zaman zaman şiddetlenen bir nüfuz mücadelesi veriyordu.

Bu nedenle NEP istikrarsız bir düzendi. Bazı görevliler "devlet kapitalizmi"ni işletmeye çalışarak zamanlarını mutlu mesut geçirirlerken, bazıları yapmak zorunda oldukları sınıfsal uzlaşmalar nedeniyle son derece mutsuzdu. Rejimin nispi kapsayıcılığından, tüccarlara, sokak piyasına ve gösteriş amaçlı tüketime gösterdiği hoşgörüden nefret ediyorlardı. Bir akademisyen gözlemlerini şöyle aktarmıştı:

---

31 Dönemin parti devlet kavramları için bkz. D. Priestland, *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power and Terror in Inter-war Russia* (Oxford, 2007), s. 226-228.

> Savaş komünizmi sırasında, kendi kampımızda yalnızca tek sosyal kategori olduğunu biliyorduk, bu kategori "iyi" idi. "Kötü" kesinlikle düşman kampına ait görülüyordu. Ancak sonra kötüyü iyinin içine katarak... her şeyi altüst ederek NEP geldi. Artık birbirimizle açıkça savaşmıyoruz; iyi ve kötü bugün aynı toplulukta bir arada yaşıyor.[32]

"Kötü" olarak adlandırdığı şey yalnızca siyasal değil ahlâki, kültürel ve hatta psikolojikti de. *Çimento*'nun gösterdiği gibi, parti içindeki birçok kişi için erdem sınıfsal kökenle yakından ilgiliydi. Burjuvazi efemine, bencil ve lüks düşkünü; proletarya erkeksi, kolektivist ve özverili olarak görülüyordu. Birçok Bolşevik için komünist toplum yalnızca, ortak dava uğruna kendisini feda etmeye hazır, erdemli "yeni insan" tarafından inşa edilebilirdi. Asıl tehlike, piyasanın ve beraberinde burjuvazinin etkisinin, bencillik, kendini beğenmiş bir filistinizm ve sığ bir hedonizm bulaştırarak işçileri yozlaştırmasıydı. Dolayısıyla Marx'ın ve bazı Bolşeviklerin ahlâkın tamamen bir burjuva görüngüsü olduğu ve sosyalizm altında sönüp gideceği iddialarına karşın, çoğu Bolşevik (diğer birçok Marksist gibi) oldukça ahlâkçıydı. Kadınların davranışını özellikle hedef almak erdem belirtisi sayılıyordu. *Komsomolskaya Pravda* (Komsomol Gerçeği) gazetesinde yazan sözde bir uzman, görüşlerini şöyle ifade etmişti: "Günümüzde kadın modası, duyguları alevlendirecek şartlı reflekslerdir. 'Paris modası'nı hayatımızdan çıkarıp hijyenik, sade ve rahat giysiler üretmek için var gücümüzle savaşmak bu nedenle esastır."[33]

Dolayısıyla parti liderliği ve ekonomiyi yönetenler burjuvaziyle işbirliğini öğütlerken, bir örgüt olarak parti Batı Avrupa'da olduğu gibi, "geri çekilme" döneminde ideolojik temizliğini koruma derdindeydi. Görüldüğü gibi, sosyal demokrat partiler kapalı dinî mezheplerin bazı özelliklerini uzun süredir paylaşıyorlardı. Parti üyesinin yaşamının düzensiz devrimci bir "kendiliğindenlik"ten disiplinli bir "bilinçliliğe" yolculuk olduğu anlayışı gibi, Marksizme "geçiş" kavramı da ortaktı.[34] Ve parti iktidara geldiğinde, parti üyelerinin hepsinin benzer deneyimlerden geçtiğinden emin olmalıydı. Partiye katılanlar, genellikle de yazılı otobiyografi şeklinde hayat hikâyelerini anlatmak zorundaydılar. Daha önceki siyasal "günahlarını" itiraf edip gerçekten Marksist olduklarını göstermeleri isteniyordu. Shumilov adlı bir öğrenci, Alman esir kampında illegal Marksist literatürü nasıl okuduğunu anlatmıştı. Sonuçta, "ruhsal bir yeniden doğuş yaşamış", "varlığın özünü keş-

32 Akt. G. Vinokur, I. Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial* (Cambridge, Mass., 2003), s. 237.

33 I. Kallistov, E. Naiman, *Sex in Public. The Incarnation of Early Soviet Ideology* (Princeton, 1997), s. 183'ten alıntı.

34 Bir tartışma için bkz. S. Morrissey, *Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism* (New York, 1998), s. 3-8.

fetme tecrübesi edinmiş", eski Hıristiyanlık inancını reddedip Marksizmi benimsemişti.[35]

Partiye üye olduklarında, komünistler saflıklarını koruyup "yabancı" ideolojik etkilerden uzak tutmak için düzenlenmiş bir dizi yönteme tabi tutulurlardı. Bunların en önemlisi "temizlik"ti. 1930'ların ikinci yarısına kadar, temizlik otomatikman tutuklama ve baskı ile ilişkili değildi. Temizliğe karşı direnenler ya partiden ihraç edilir ya da daha alt statüye (örneğin, tam üyelikten "sempatizanlığa") düşürülürdü. Partide ilk olarak 1921'de uygulandıktan sonra diğer kurumlara da yayılan temizlik, parti üyelerinin bağlılığını ve ahlâki saflığını kontrol etmeyi amaçlayan düzenli bir süreçti. Gerçi elbette liderlerin muhaliflerini uzaklaştırmak için de kullanılabilirdi. Parti üyeleri, davranışları, geçmişleri ve Marksizm bilgileri hakkında üç kişilik bir komisyon tarafından sorgulanırdı. Anketler doldurulur ve üyeler geçmiş düşünceleri ve davranışları ile ilgili soruları yanıtlarlardı. 1922 ve 1923'te Moskova'daki Sverdlov Komünist Üniversitesi, dönem sınavlarının yerine akademik başarıyla birlikte "parti bilinci" ve siyasal ya da ahlâki "sapmalar"ın da değerlendirildiği temizliği getirdi.[36] 1924'te temizlik tüm üniversitelere yayıldı; zayıf akademik standartlar ya da siyasal hatalar partiden ihraç nedeni olabiliyordu.

Devrimci bağlılığı anlamanın diğer bir yöntemi komünist üniversitelerin akademik seminerlerinde görülebilir. Akademisyenler halk toplantılarında "hırpalanır" ya da agresif sorularla baş etmek zorunda kalırlardı. Hatalı oldukları anlaşılırsa günahlarını itiraf etmek zorundaydılar. Bu, Stalinist dönemin "eleştiri ve özeleştiri" kampanyalarının başlangıcıydı. Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nin Çinli öğrencilerinin yaşayarak öğrendikleri ve daha sonra Çin Komünist Partisi'nin kullanacağı "halk mahkemeleri"ni etkiledi.[37] Bu tür sert sorgulama yöntemlerinin, Kızıl Ordu'da geliştirilmiş bir teatral propaganda biçimi olan "ajit-yargılama"yla pek çok ortak yönü vardı. Örneğin, askerlerin kapitalistleri ve Beyazlar'ı canlandıran aktörlerin "yargılanması"na katıldıkları bu kitlesel gösteriler, göstermelik Stalinist yargılamaların temelini oluşturacaktı.[38]

Ne var ki, bireyler ve görüşleri hakkında yapılan detaylı soruşturmaların yanı sıra, temizlikler daha basit bir kriter olan sınıfsal geçmişe dayanıyor, çünkü proleterlerin burjuvalardan daha kolektivist ve erdemli olduğu var-

35 Akt. Halfin, *Terror in My Soul*, s. 57. Bu temanın otobiyografilerdeki bir tartışması için bkz. 2. bölüm.

36 M. David-Fox, *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929* (Ithaca, 1997), s. 127.

37 *A.g.e.*, s. 177; Jane Price, *Cadres, Commanders and Commissars: The Training of the Chinese Communist Leadership*, 1920-1945 (Boulder, Colo., 1976), s. 36.

38 J. Cassiday, *The Enemy on Trial: Early Soviet Courts on Stage and Screen* (DeKalb, Ill, 2000).

sayılıyordu. Ancak sınıfı tanımlamak görüldüğü kadar kolay değildi. Büyük fabrikalarda çalışan işçiler, küçük atölyelerde çalışanlara göre daha "saf" oldukları için mi tercih edileceklerdi? Belirleyici olan, kişinin anne ve babasının sınıfı mıydı, yoksa kişi fabrikada çalışarak ya da Kızıl Ordu'ya katılarak kötü sınıfsal geçmişinin üstesinden gelebilir miydi? "Sömürücü" sınıfların üyeleri, üniversiteye girmek için bir gazeteye ilan vererek anne ve babalarını reddetmek zorundaydılar: "Ben, falanca kişi, buradan anne ve babam falanca kişileri (yabancı unsurlar olarak) reddettiğimi bildirir, onlarla hiçbir ortak yanım bulunmadığını beyan ederim." Ancak bunun da işe yarayacağı garanti değildi. Parti ya da üniversiteye başvuranlar mecburen kendilerine proleter bir geçmiş uydururlarken, diğer yandan sınıfsal kökenlerin gizlendiği iddiasıyla suç duyuruları hızla çoğalıyordu.[39]

Ne var ki, "proleterleşme"nin uygulamadaki zorluklarına karşın, parti kurumları sınıfsal ve ideolojik saflığa her geçen gün daha fazla takılmaya başlamıştı. Lenin yönetiminde de mutlak birlik talep edilmiş fakat 1920'lerin sonunda her türlü muhalefet, partinin ortadan kaldırması gereken gerçek bir kötülük, bir tehlike olarak görülmüştü.[40] Komünistler burjuva uzmanların devlet yönetimindeki etkisinden her geçen gün daha çok rahatsızlık duymaya başlamışlardı. 1924'te "Lenin Kadrolaşması" diye bilinen kampanyanın işçileri parti saflarına katmasından sonra, fabrikalardaki parti hücreleri daha çok proleterlerden oluşuyordu ve birlikte çalıştıkları burjuva uzmanlar ve yöneticilere karşı düşmanca tutum alabiliyorlardı. Ancak eski burjuva aydınlarının ya da Troçki'nin ifadesiyle "yol arkadaşları"nın devam eden etkisine kızan yeni "proleter" entelijansiya özellikle radikaldi. 1930'lara kıyasla, NEP, Osip Mandelştam ve Anna Ahmatova gibi büyük şairlerin "yol arkadaşları" olarak tanımlanabildiği ve eserlerini yayımlayabildikleri nispi bir kültürel liberalizm dönemiydi. Fakat bu, yeni "proleter" parti entelektüellerinin birçoğunun ciddi tepkisini çekmişti.

Sınıf mücadelesinin militan, iç savaş kültürü, 1921'den sonra Batı Avrupa'daki gibi genelde toplumdan parti sınırları içine çekilmişti. Elbette tek fark Komünist Parti'nin iktidarda olmasıydı. Bu nedenle, resmî ideoloji ile ticaret gerçeği, tüccarlar ile işsizler arasındaki uçurum açıkça görülebiliyordu. NEP yalnızca radikallerin sınıfsal nefretini ve sosyalist radikalizmini canlandırmaya yaramıştı.

Parti liderliği içinde bu radikal çizginin başlıca savunucuları, liderliğin politikalarına sert eleştiriler yönelten solcu Birleşik Muhalefet'in üyeleriydi. Ancak 1927'nin sonunda Stalin ve Buharin onları partiden uzaklaştırmayı başardı: Ekim'de Troçki ve Zinoviyev Merkez Komite'den ihraç edildi ve

39 Halfin, *Terror in My Soul*, s. 260, 283-315.

40 *A.g.e.*, s. 32; Van Ree, *Political Thought*, s. 131.

Aralık'tan itibaren sol partinin her kademesinde tasfiyeler yaşandı. 1928'de Kazakistan'a sürgün edilen Troçki, 1929'da SSCB'den sınır dışı edilmiş, sırasıyla Türkiye, Fransa, Norveç ve son olarak Meksika'ya gitmişti.

Ne var ki, paradoksal olarak Birleşik Muhalefet'in yenilgisi, programının büyük kısmının zaferiyle örtüşmüştü. Stalin, en büyük düşmanı Troçki'ye karşı kesin zafer kazanmış olduğuna göre, solun fikirlerini aşırabilirdi. Bununla birlikte, bunlara daha milliyetçi bir renk katacaktı. 1926'dan sonra kötüleşen uluslararası ortam, Stalin'in hesaplarında merkezî bir yere sahipti. NEP stratejisinin en inandırıcı göründüğü dönem, 1920'lerin ortasında Batı'yla nispi barış zamanıydı; çünkü dış ticaret yoluyla büyüme vaat ediyordu. Ancak kötüleşen diplomatik ilişkiler, yalnızca daha çok kendine güvenen bir ekonomik politikayı savunanları güçlendirdi. 1926-27'den başlayarak, birçok Bolşevik lider İngiliz ve Fransızların, Doğu Avrupalıların da yardımıyla bir saldırı planladığına inanıyordu. Bu elbette doğru değildi. Geçmiş dikkate alındığında bu korkuların çok abartılmış olduğu görülüyor. Ancak yabancı "burjuvaziye" her zaman kuşkuyla bakmış olan ve dünyayı eski sömürgeleştirilmiş Gürcü gözüyle gören Stalin'in gerçekten korktuğu anlaşılıyordu. Stalin, "Hindistan'ın kaderinden kaçıp" Batı'nın sömürgesi olmamak için Sovyetler Birliği'nin ağır sanayiyi inşa etmek ve askerî bütçesini artırmak zorunda olduğu uyarısını yapmıştı.[41]

Bu koşullarda, solun NEP eleştirisini büyük ölçüde kabul eden Stalin, Plan'ın SSCB'ye gerekli endüstriyel kalkınmayı sağlamadığı sonucuna vardı. NEP stratejisi temelde yavaş ve aşamalıydı: Köylülere gıda üretiminden kâr etme izni vererek, kârı tekstil ve araç gereç gibi sanayi ürünleri satın almak için kullandıkça, artan refahın sanayiye yarayacağı düşünülüyordu. Bu arada, hükümet çok ihtiyaç duyulan ithal makineler karşılığında halihazırda bollaşmış olan tahılı ihraç edebilirdi. Fakat tahıl üretimi gerçekten gelişir, sanayi üretimi savaş öncesi düzeyleri yakalayacak kadar artarken, NEP –özellikle de uluslararası tahıl fiyatlarının düşük olduğu bir dönemde– hızlı sanayileşmeyi getirecek bir strateji değildi.

1927'de kötü hasat ve gıda mallarında görülen kıtlıklar, liderliği bir karar vermeye zorladı: ya sanayileşmenin aleyhine köylülere tahıl için ödenen fiyatı aynen korumak ya da iddialı yatırım hedeflerine sarılıp köylülerden tahılı almak için devlet gücünü (sonuçta zor) kullanmak suretiyle tahıl piyasasına kesinlikle son vermek ve NEP'i ortadan kaldırmak. Stalin ikinci yolu seçti. İç savaş döneminde, Güney'de gıda halk komiseri olarak çalışma tarzını yansıtan bir yöntemle tahıl "bulmak" için Sibirya'ya çok reklamı yapılmış bir ziyaret gerçekleştirdi. Aslında tahılı nerede bulacağına çoktan karar vermişti – bencil kulak stokçuların depolarında. Partinin kulaklara karşı bir sı-

41 Stalin, *Sochineniia*, c. 8, s. 121.

nıf mücadelesi yürütmek zorunda olduğunu ilan etti. Yoksul köylüler, saklanan besin maddelerine el koymak için zengin mülk sahiplerine karşı seferber edilecek, böylece sanayileşmeye ve SSCB'nin savunmasına katkıda bulunacaklardı.

Stalin'in devrimi tarımla sınırlı değildi. Bu büyük bir ideolojik kampanya, daha çok radikal Birleşik Muhalefet'in önermiş olduğu gibi, 1921 ricatına son verip tüm cephelerde sosyalizme "sıçrama" fırsatıydı. Piyasa ve beraberinde entelektüeller ile işçiler ve işçilerin kendi aralarındaki tüm eşitsizlik biçimleri yasaklanacaktı. Aynı zamanda, SSCB geri kalmışlıktan kurtarılacak, ülkeye ileri sosyalist bir modernite getirilecekti. O çağ radikal bir "Kültür Devrimi" olarak betimlenmişti. Din ve köylülerin "hurafeleri" ortadan kaldırılacak, "geri" etnik kültürler ileri Ruslarınkinin düzeyine getirilecekti. Parti, Mesihvari bir coşkuyla canlandırılacak, böylece mucizevi bir kalkınmayı başarması için kitleleri seferber edebilecekti.

"Sağa sapma"yla suçladığı Buharin ve müttefiklerinin sert direnişiyle karşılaşan Stalin, kendisini başlangıçta Politbüro içindeki muhalif çoğunlukla karşı karşıya buldu. Geçmişten "Büyük Kopuş" olarak adlandıracağı planı uygulamaya koymuştu. Prometheus, hem modernleştirmeci hem de amansız devrimci olarak zincirlerinden bir kez daha kurtulmuştu.

IV

Victor Kravchenko (Amerika Birleşik Devletleri'ne iltica ettikten sonra 1947'de yazdığı) *Hürriyeti Seçtim* adlı anı kitabında, 1929'da Ukrayna'daki bir metalürji fabrikasında çalışan yirmi üç yaşındaki bir teknisyen ustabaşı ve Komünist Gençlik (Komsomol) militanı olarak yaşadıklarını anlatır:

> Bu dönemin yüce fikirleri ve planlarıyla heyecanlanan tutkulu gençlerden biriydim... Bazen çılgınlık düzeyinde bir çalışma hevesine kapılıyorduk... Ulusu geri kalmışlıktan kurtarmak için ne pahasına olursa olsun sanayileşme bize akla yatkın en soylu amaçmış gibi geliyordu. Bu nedenle, o yıllardaki olayları bugünkü duygularımın ışığında değerlendirmenin cazibesine kapılmamalıyım... Kendilerini bir kenarda tutup sadece eleştiri yapan "modası geçmiş liberaller"in dırdırları beni sadece rahatsız ediyordu.[42]

Kravchenko azınlıktakilerden olduğunun farkındaydı. Yeni Stalinist düzen içinde tipik bir militandı. İşçi sınıfı kökenli (babası 1905 devriminde yer almıştı) ve yeni rejimde eğitim almış biri olarak, kendisini ülkesine modernite getirmeye adamıştı. O, tam olarak Stalin'in yeni devrimin öncüsü ola-

42 V. Kravchenko, *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official* (Londra, 1947), s. 51. [*Hürriyeti Seçtim*, çev. Zeria Karadeniz, Rafet Zaimler Yayınevi, 2. baskı, 1950]

rak görevlendirmek isteyeceği türden biriydi. Stalin, sosyalizmi inançlı, yarı askerî bir güç eliyle "ileri unsurlar"dan "geri unsurlar"a doğru yayılabilecek bir şey olarak görüyordu. Ancak devrim sonrası sosyalizm sanayileşmeye de yakından bağlıydı. "Dünyada İşçilerin, Bolşeviklerin Zapt Edemeyecekleri Hiçbir Kale Yoktur" sloganıyla, devrimin radikal komünizmini bilinçli olarak sanayi alanına taşıdı.[43] Sanayileşme, SSCB'yi saldırgan emperyalistlere karşı savunmak üzere tasarlanmış yarı askerî bir kampanyaydı. Stalin, 1931'de kesin bir öngörüyle, "İleri ülkelerin elli ile yüz yıl gerisindeyiz. Bu açığı on yıl içinde kapatmalıyız. Ya bunu başarırız ya da onlar bizi yok ederler" demişti.[44]

Birinci Beş Yıllık Plan, 1928'de hazırlandı ve piyasa ekonomisinin sonunun başlangıcına işaret etti. Ancak bilimsel çağrışımları açısından "plan" terimi yanıltıcıdır. Plan, rakam ve hedeflerle dolu olmasına rağmen, genellikle Stalin'in kendisinin hiç yoktan uydurduğu bu rakam ve hedefler uygulanamayacak kadar iddialıydı.[45] Bunlar destansı çabalar için çağrılar olarak görülse daha iyidir. Stalin'in tutkularını teşvik edenler, Engels'in ilginç diyalektik materyalizm kavramlarını iktisada uygulayan Marksist iktisatçılardı: Ütopik planların bütünüyle akla uygun olduğunu, çünkü Marksizmin, devrimci ileri "sıçramalar"ın kanıtlanabilir doğal görüngüler olduğunu ve bu nedenle eşit ölçüde ekonomiye uygulanabileceğini kanıtladığını iddia ediyorlardı.[46] Eski "burjuva" biliminin itibarını yitirdiğini, kitlelerin iradesini hesaba katacak yeni bir "proleter" bilimin onun yerini alacağını düşünüyorlardı. O halde, bu aslında planlı değil de kuramlaştırılmış hayallere dayanan askerî bir "komuta" ekonomisiydi.

Stalinistlerin ilk hedefi, partiye ve devlete sosyalist taarruzları için uygun araçlar sağlamaktı. Memurlar sadık ve inananlar olmak zorundaydı; "sağcı" olduklarına dair en ufak bir kuşku ihraç nedeniydi. Uygulamada bu, genelde sınıfsal geçmiş temelinde temizlik anlamına geliyordu. 1928'de "sabotajcı" mühendislerin yargılandığı Shakhty davası, burjuva uzmanların ne kadar tehlikeli olduğunu göstermek için düzenlenmiş, çoğu kovulmuş ya da tutuklanmıştı.

Ancak Stalinistler "devrim"lerinin popüler olacağını umuyorlardı. Bir sonraki aşama, işçi sınıfını ve yoksul köylüleri seferber etmek için partinin gerektiği gibi arındırılıp enerjisini yeniden kazanmasıydı. Lenin'in NEP döne-

43 Stalin, *Sochineniia*, c. 11, s. 58.

44 *A.g.e.*, c. 13, s. 29-42.

45 Paul Gregory, *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Archives* (Cambridge, 2004), s. 111-122.

46 Örneğin, bkz. S. Strumilin, *Na Planovom Fronte, 1920-1930 gg.* (Moskova, 1958), s. 395-405. İktisatta Marksist "teleoloji" okulu için bkz. E.H. Carr ve R.W. Davies, *Foundations of the Planned Economy* 1926-1929 (Londra, 1971), c. 1 pt ii, 32. bölüm.

minde uygulamaya can attığı ciddi burjuva disiplinleri bir yana atılmış, iç savaş döneminin popülist militarizmi geri dönmüştü. Düzenli işin yerini "işe hücum" (*shturmovshchina*) yani planlanmış işleri genellikle son dakikada tamamlamak için yoğun çalışma almıştı. Parti, işçilerin üretim rekorları kırmak için "devrimci ant" içtikleri "şok çalışma" tugayları örgütlemişti. Kısmen ender bulunduğu, kısmen de ideolojik ilkelere aykırı olduğu için, para önemli bir teşvik değildi. Birçok fabrikada, ücretlerin eski arteli anımsatırcasına eşit paylaşıldığı üretim "komünler"i kuruldu. Özveri ve sosyalizmin başarısı yeterli bir ödül olacaktı.[47]

Diğer yandan, işçilere tam olarak maddi olmasa da bazı teşvikler verilmişti: kıdem, terfi ve sevmedikleri patronlara kızgınlıklarını dile getirme olanağı. Stalin, "Büyük Dönüşüm"ün yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal bir devrim de olduğunu açıkça ifade etmişti. Parti, burjuva uzmanların ihbar edilmesini teşvik etmiş, güvenilir işçilerden oluşan müfrezeler hükümetteki burjuva ve bürokratik tavırların kökünü kazımak üzere fabrikalardan gönderilmişti. "İşçi" oldukları sürece, itaatkâr ve sadık olanlar bu tasfiyelerden önemli kazanımlar elde etmişlerdi; çünkü rejim yeni proleter "kızıl" entelijansiyayı burjuvazinin yerine geçirmeye kararlıydı. Aslında bu bir toplumsal seferberlik çağıydı.[48] Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde iktidara gelen, "Brejnev kuşağı" olarak da adlandırılan birçok komünistin rejime sarsılmaz bir sadakat göstermesinin kesin nedeni, 1930'lar boyunca eğitim ve terfilerden çok fazla yararlanmış olmalarıydı.

Ancak rejim burjuva uzmanları hedef almakla yetinmedi; uzmanlara fazla yakınlaştıklarına inandığı sözde "bürokrat" komünist idarecileri de –fabrikanın Shramm'ları– göz hapsine almıştı. Stalin ülke genelinde, patronların kendilerini halktan gelen eleştirilere teslim etmeleri gereken bir "özeleştiri" ve "demokrasi" kampanyası başlattı. Bu kampanya kısmen, devletin iddialı hedeflerine ulaşmak için şüpheli uzman ve idareciler üzerinde baskı kurmayı amaçlıyordu. Ancak bir başka güdü daha vardı: Stalin'in söylediği gibi, işçiler eğer "kendilerini ülkenin efendileri olarak hissederlerse" henüz kırılgan olan devrimci rejime, dolayısıyla da kendi işlerine daha bağlı olurlardı.[49] Bu, 1917'nin işçi denetimine geri dönüş değilse de, yerel parti "hücreleri"nin örgütlediği bazı işçilere üretim sürecinde daha fazla yetki verilirken, eleştiri oklarının hedefindeki patronlar ve uzmanlar kolayca "sabotaj" suçlamaları-

47 L. Siegelbaum, "Production Collectives and Communes and the 'Imperatives' of Soviet Industrialization", *Slavic Review* 45 (1986), s. 65-84; H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution. Politics and Workers, 1928-1932* (Cambridge, 1988), s. 115-135.

48 Bu tema için bkz. S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* (Cambridge, 1979).

49 Stalin, *Sochineniia*, c. 11, s. 37. Bu bağlamda "demokrasi"nin anlamı için bkz. Priestland, *Stalinism*, s. 200-210.

nın kurbanı olabilirlerdi. O dönemde bir fabrika gazetesi çıkaran Kravchenko, "özeleştiri"nin kesinlikle kullanıldığını ama salt söylemden ibaret olmadığını hatırlıyor:

> Parti çizgisi sınırları içinde, fabrika gazetesinde dikkate değer bir ifade özgürlüğümüz vardı... Sanayileşmeye ya da parti politikasına en ufak bir gölge düşürebilecek hiçbir şey basılamazdı. Fabrika yönetimine, sendika yetkililerine ve parti görevlilerine saldırılar, üretimde ya da yönetimde özgül hataları ifşa etmek serbestti. Bu da gazetenin kamuoyunu yansıttığı yanılsamasını doğurmuştu.[50]

Bu seferberlik stratejileri kısmen başarılı oldu. Gerçekten de bazıları hevesli şok-işçiler görüntüsü vermiş olabilirler. Bunlar partinin devrimci söylemini onaylıyor, eski yöneticiler ve uzmanlardan nefret ediyor ve rejimden bazı ayrıcalıklar ve lütuflar bekleyebiliyorlardı. 1931'de Urallar'daki büyük Magnitogorsk metalürji kompleksine çalışmaya giden yirmi altı yaşındaki Amerikalı John Scott, savaşı andıran atmosferi ve bunun teşvik ettiği özveri ruhunu şöyle anımsıyor:

> 1940'ta, Winston Churchill İngiliz halkına kan, ter ve gözyaşından başka bir beklentileri olmaması gerektiğini söyledi. Ülke savaştaydı. İngiliz halkı bundan hoşlanmadı ama çoğu kabul etti.
>
> Sovyetler Birliği, 1931 ya da yaklaşık o tarihten beri savaşta... Magnitogorsk'ta bir muharebeye katıldım... On binlerce insan maden eritme ocakları inşa etmek için çok büyük zorluklara katlanıyor, çoğu bunu isteyerek ve ilk vardığım andan itibaren bana da bulaşan bir coşkuyla yapıyordu.[51]

Ne var ki, birçok kişi kampanyaları insanları düşük ücretle daha çok çalışmaya zorlayacak bir bir hamle olarak gördü.[52] Stalin sanayileşmeyi köylüleri sıkıştırarak finanse etmeyi ummuş; gerçekte asıl bedeli ödeyen işçiler olmuştu. Çünkü "Büyük Kopuş"un diğer yarısı –tarımın kolektifleştirilmesi– tam bir felaketti. İşçiler daha az paraya daha çok çalışıyorlardı: 1928-1933 arasında reel ücretleri yarıdan fazla azalmıştı.[53]

Eğer Bolşevik öncü, fabrikaları seferber etmekte sınırlı bir başarıya ulaşsaydı, kırsal bölgeleri dönüştürme çabaları neredeyse topyekûn bir muhalefetle karşılaşırdı. Bu pek şaşırtıcı bir durum değildi; çünkü kolektifleştirme köylülerin değerlerine ve geleneksel yaşam tarzına karşı topyekûn bir saldı-

---

50 Kravchenko, *I Chose Freedom*, s. 56.

51 J. Scott, *Behind the Urals. An American Worker in Russia's City of Steel* (Bloomington, 1973), s. 5-6.

52 İşçilerin tutumları için bkz. J. Rossman, *Worker Resistance under Stalin: Class and Revolution on the Shop Floor* (Cambridge, Mass., 2005), s. 127-133.

53 N. Jasny, *The Soviet 1956 Statistical Handbook. A Commentary* (East Lansing, Mich., 1957), s. 41.

rı anlamına geliyordu. Elbette küçük mülk sahibi köylünün "küçük burjuva" olduğu ve çiftliklerin eninde sonunda sosyalist fabrikalar gibi işletilmesi gerektiği uzun zamandır Marksist öğretide yer alıyordu. Büyüğün daha iyi olduğu yaygın bir inanıştı ve kolektif çiftliklerden makineleşme yoluyla daha iyi randıman alınabilirdi. Ancak kolektifleştirme, partinin tahıl krizini çözme ihtiyacıyla da iç içe geçmiş durumdaydı. Partinin denetlediği kolektif çiftlikler, rejimin kırsal bölgelere iktidarını dayatıp gönülsüz köylüleri kentler için tahıl üretip kentlere göndermeye zorluyordu.

Kolektifleştirme, "kulaklar"ın topraklarına el konulmasını kapsıyordu. Bu kategori hızla kolektife katılmaya direnen herkesi içine alacak kadar genişledi. Kulakların kaderi farklı farklı oldu: Bazıları genişletilmiş cezaevi sisteminde (Gulag) hapsedildi; bazılarına çorak arazi verildi; bazıları fabrikalarda ya da inşaat projelerinde çalıştırılmak üzere şehirlere sürüldü; birçoğu sürgün yerlerine varamadan yollarda öldü. Beklenebileceği gibi, kolektifleştirme süreci Bolşeviklerle köylülük arasında yeni bir iç savaş şeklini aldı. Genç, yoksul ya da eski Kızıl Ordu askerleri olan bazı köylüler, kampanyayı desteklemenin yararlarına olduğunu düşündüler ama büyük bir çoğunluk buna karşı çıktı. Yerel parti ya da Komsomol örgütleri, 1929'un sonlarından itibaren yalpalamaya başladığından, rejim Jakoben Devrim Orduları'nın tahıla el koyma seferlerini anımsatan bir manevrayla, on binlerce kentli işçi-militanı kolektifleştirme kampanyasını güçlendirmek için göndermek zorunda kaldı. Bu gönüllüler tarihin doğru tarafında yer aldıklarına, karanlıkta kalmış kitleleri moderniteye kavuşturacaklarına inanıyorlardı. Sonraki müfrezelerden birinde yer alan Lev Kopelev, anılarında dehşet verici kararlılıklarına yer vermişti:

> Görünmez bir cephede, beş yıllık plana göre ülkenin ihtiyaç duyduğu tahıl alanında kulakların sabotajıyla mücadele eden savaşçılar olduğumuza ikna olmuştum. Mücadelemiz, her şeyin ötesinde, tahıl alanında ama ayrıca siyasal bilinçsizliğin, cehaletin çamuruna saplanmış, düşman tahriklerine kapılmış, komünizmin büyük hakikatini anlamayan bu köylülerin ruhları alanında da sürüyordu...[54]

Din karşıtı kampanyalar köylülerin "ruhu" için sürdürülen bu "savaş"ın merkezini oluşturuyordu. İç savaş döneminde uygulanan sert baskı döneminden sonra, rejim 1920'lerin ortalarında Ortodoks Kilisesi'yle her an bozulabilecek bir *modus vivendi* [geçici uzlaşma] içindeydi. Ancak "Büyük Kopuş" ile birlikte saldırılar yeniden başladı. 1929'da, dinî ayinler dışında –hayır işlerinden kortej yürüyüşlerine kadar– tüm kilise faaliyetleri yasaklandı. Fakat daha şiddetli saldırılar da sıradan olaylardı. Heyecanlı Komsomollar ve

54 L. Kopelev, *The Education of a True Believer*, çev. Gary Kern (Londra, 1981), s. 226.

Militan Tanrısızlar Birliği eylemcileri ikonoklazm ve vandalizm içeren davranışlar sergiliyor, kilise çanları eritiliyor, değerli eşyalara el konuluyordu.[55]

Bu tür kampanyalar, çoğu köylünün, kolektifleştirmenin Hıristiyan ahlâkına dayalı yaşam tarzına karşı şeytani bir saldırı olduğu inancını güçlendirmekten başka bir işe yaramadı. 1929'da Kuzey Kafkasya'da kolektif çiftlik döneminde kıyamet senaryosunu andıran bir gelecek tasvir edilmişti:

> Kolektif çiftlikte... [onlar] bütün kiliseleri kapatacak, dua ettirmeyecekler, ölüler yakılacak, çocukların vaftiz edilmesi yasaklanacak, hastalıklı ve yaşlı insanlar öldürülecek, karı kocalar olmayacak, herkes yüz metrelik battaniyeler altında uyuyacak. Dünyaya güzel insanlar getirsinler diye güzel erkek ve kadınlar alınıp bir yere koyulacak... Kolektif çiftlik dediğin hayvanların bir ahıra, insanların bir barakaya doldurulmasıdır.[56]

İsyanlar yayılmıştı ve erkeklerinin yaşayacağı türden doğrudan baskılara maruz kalmayacaklarının farkında olan kadınlar genellikle ön saflardaydı. Öyle ki, Ocak 1930'da, batı bölgesindeki Belogolovoe köyünde, çanı alıp götürmek için kiliseye gelen sekiz komünist militan, bir grup köylü kadının saldırısına uğrayarak dayak yemiş ve çanı sökmeleri engellenmişti.[57]

Bolşevikler kolektifleştirme savaşını kaba kuvvetle kazanmaya mahkûmdu fakat barışı kaybetmişlerdi. Kolektif sisteme yönelik büyük öfke dinmiş değildi. Eskiden kendi işlerini gören, toprağı aile reisleri meclisi aracılığıyla tahsis eden köylüler, artık devlet görevlilerinin emirlerine itaat etmek zorundaydı. Prensipte harcadıkları emeğin karşılığında ücret ödenecek olmasına karşın, uygulamada ücret devlete yapılması gereken tüm ödemelerden sonra ellerinde kalan miktardı. Çalışmayı teşvik edecek ne para ne de özerklik olduğundan, efendilerinin taleplerine öfkeyle, işleri ağırdan alarak karşılık veriyorlardı. O zamanlar bir tahıl müfrezesinde görevli olan Kravchenko, ziyaret ettiği çiftlikteki "korkunç ihmal ve karışıklık" karşısında gözlerine inanamamış ve çiftlik başkanına kurulu toplamasını emretmişti:

> Teoride kolektiften sorumlu erkek ve kadınlar yarım saat içinde avluda toplandı. Suratlarından düşen bin parçaydı. Sanki "İşte bir işgüzar daha... Eh ne yapalım? Mecburen dinleyeceğiz işte..." der gibiydiler.
>
> Samimi görünmeye çalışarak "Evet, işler nasıl kolektif çiftçiler?" diye başladım.
>
> İçlerinden biri diş gıcırdatarak "İdare eder... Gördüğünüz gibi hâlâ hayattayız" dedi.

55 D. Peris, *Storming the Heavens: The Soviet League of the Militant Godless*, (Ithaca, 1998).

56 Akt. L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York, 1996), s. 59.

57 İsyanlarda kadınların rolü için bkz. Viola, *Peasant Rebels*, 6. bölüm.

> Bir diğeri devam etti, "Ne zenginlik, ne fakirlik, bizimkisi sefillik." İroniyi duymamış gibi davrandım.[58]

Stalin'in tepkisi çok daha sert oldu. Tahıl ihracatı ve işçiler için gıda gerektiren sanayileşmeyi sürdürme kararlılığıyla, kötü hava koşullarına karşın 1931 ve 1932 yılları için son derece yüksek tahıl hedefleri konmasını emretti. 1932 ile 1933 yılları arasında, köylülüğün içinde "Sovyet iktidarına karşı sessiz bir savaş" yürüten sözde "düşman" gruplara acımasız bir saldırı başlattı. Bütün bu kargaşaya rağmen Stalin, kırsal bölgelerde ertesi yıl için tohumluk ayrılan ürün dahil tüm tahıla el konmasında ısrar ediyor, yiyecek saklayan aileler şiddetle cezalandırılıyordu. Sonuç kıtlık oldu. 1932 yılında, Volga bölgesinden bir köylünün yetkililere yazdığı bir mektup, kırsal bölgelerdeki umutsuzluk ve perişanlığı gözler önüne sermektedir:

> 1930 sonbaharında tüm arazi sürüldü ve ertesi bahar ekildi. İyi bir ürün alındı. Hasat zamanı geldi. Kolektif çiftlik işçileri ürünü hiç aksaklık olmadan topladı... Ancak devlete teslim etme zamanı geldi ve bütün ürün alınıp götürüldü... Şimdi küçük çocukları olan kolektif çiftlik işçileri açlıktan kırılıyor. Bazen bir hafta bir şey yemedikleri, günlerce boğazlarından bir lokma ekmek girmediği oluyor. İnsanların karınları açlıktan şişmeye başladı... Yakın gelecekte bahar ekimi başlayacak ama bütün erkekler çekip gittiler.[59]

Stalin'in büyük acılar pahasına duygusuzca sanayileşmeyi gerçekleştirme çabaları, tahminen 4-5 milyon kişinin hayatını kaybettiği korkunç bir kıtlığa neden oldu.[60] Sovyet tarihindeki en yıkıcı olaylardan biri olan bu kıtlık, komünist rejimlerin dogmatik tarım politikalarının neden olduğu birçok felaketin ilkleri arasındaydı.

Rejim ciddi bir krizle karşı karşıya kalmıştı. Kentlerde yiyecek tükeniyor ve grevler patlak veriyordu. Kıtlıkların nedeni kısmen köylülerin ağır şekilde sömürülmesiydi, esas sorumluluk bir bütün olarak yeni komuta sisteminin israfıydı.

Stalin döneminin ilk yıllarında –devlet destekli mizah dergisi– *Krokodil*'de çalışan bir grup gazetecinin aklına yaratıcı bir muziplik geldi. Gizli polisin (Çeka'nın yerine kurulan OGPU) ve Stalin'in ekonomi danışmanı Lazar Kaganoviç'in iznini alarak, "Göktaşı Materyalleri İşletme Ortaklığı" ismiyle hayali bir sanayi kuruluşu oluşturdular. Daha sonra gerekli formaliteleri tamamlamaya koyuldular: Devlet Lastik Mühür Dairesi'ni kandırıp şirketin mührünü aldılar ve Rus edebiyatından komik karakterlerin isim-

58 Kravchenko, *I Chose Freedom*, s. 99-100.

59 "A.P. Nikishin to VTsIK", 1932, ed. L. Siegelbaum ve A. Sokolov, *Stalinism as a Way of Life* (New Haven, 2000), s. 67 içinde.

60 N. Ivnitskii, *Kollektivizatsiia i Raskulachivanie: Nachalo 30-kh godov* (Moskova, 1996), s. 203-225.

lerinden oluşan uydurma bir yönetici listesiyle gerekli bürokratik formaliteleri tamamladılar. Özel, yüksek kaliteli metallerin yeni kaynağına –göktaşları– talep oluşturmak için çeşitli sanayi kuruluşlarına usulüne uygun damgalı teklif mektupları gönderdiler. Mektuplar, "Göktaşı Materyalleri İşletme Ortaklığı"nın Orta Asya'da çeşitli yerlere düşecek göktaşlarının yerlerinin bilimsel olarak saptandığını iddia ediyordu. Göktaşlarının ne zaman nereye düşeceğini tam olarak bildiklerini ve Sovyet sanayisindeki ortakları için bu parçalardan tedarik edebileceklerini ileri sürüyorlardı. SSCB genelinde sanayi yöneticileri yemi yuttular. Talepler yağmaya başladı. Mobilya Ortaklığı değerli metallere karşılık ofisi yenileme teklifi getirdi; Devlet Fonografi Ortaklığı, göktaşı materyali aramak üzere Orta Asya çöllerinde seyahat eden grupları eğlendirmek için fonograf ve plak teklif etti. Bunları ve diğer ciddi teklifleri teminat gösteren şirkete Devlet Bankası'ndan yüklü bir kredi tahsis edildi. Ancak metali işleyecek bir fabrika inşasına destek olması için Ağır Sanayi Komiser Yardımcısı'yla görüşecek kadar ileri gittiler. Çoğundan uyanık olan Komiser Yardımcısı, olayda bir bit yeniği olduğundan kuşkulanarak onları ofise kilitledi. Daha sonra OGPU çağrıldı. Şakadan haberi olan OGPU göktaşı girişimcilerini tutukluyormuş gibi yaptı. Ancak muzip gazeteciler için üzücü olan şey de Kaganovich'in espri anlayışının hikâyeyi yayımlamalarına izin verecek kadar geniş olamamasıydı – bu Sovyetler Birliği'nin sanayi elitini çok küçük düşürürdü. Buna karşılık, bürokratların cezası Kremlin kulislerinde alay konusu olmakla sınırlı kaldı.[61]

O dönemde Moskova'da çalışan Amerikalı mühendis Zara Witkin'e bir *Krokodil* karikatüristinin anlattığı bu hikâye, Stalinist dönemin başlarında oluşturulan ekonomik sistemin doğası hakkında çok şeyi gözler önüne seriyor. Komuta ekonomisi en iyi şekilde "aç devlet" olarak tanımlanabilir – ister hammaddeler, emek, isterse sanayi malları olsun, onun kaynakları yutma arzusu sınırsızdı.[62] Bu sistemin mantığı sanayide çalışan görevlilerin neden bu kadar kolay kandırıldıklarını açıklar. Ağır sanayi malları üretmeyi amaçlayan, çılgınlığa varan iddialı planlarını gerçekleştirmekle yükümlü olan bu kişilerin, maliyetler ve uygulanabilirlikle ilgili hiçbir tasası yoktu. Çünkü açıkçası iflas etmeleri söz konusu bile değildi. Kâr ve zararın sözü bile edilemezdi. Göktaşı materyallerinin vaat edildiği kadar iyi çıkma olasılığı olduğu sürece, çekinecek neden yoktu. Obur sanayi ekonomisi uzanabileceği her şeyi yutuyordu; göktaşı madenleri karşısında ağzının sulanması sürpriz değildi.

---

61 Bu hikâye *An American Engineer in Stalin's Russia. The Memoirs of Zara Witkin, 1932-1934*, ed. Michael Gelb (Berkeley, 1991), s. 211-212'de anlatılmıştır.

62 Sovyet tipi ekonomilerde bu problemleri vurgulayan bir analiz için bkz. J. Kornai, *The Economics of Shortage* (Amsterdam, 1980).

Birinci Beş Yıllık Plan, Urallar'da Magnitogorsk ve Sibirya'da Kuznetsk metal işletmeleri gibi Sovyet ekonomisinin bazı büyük sanayi devlerini yarattı. Resmî rakamlara göre, ağır sanayinin birçok bölümünde çıktı ikiye katlandı. Ne var ki, bunun gerçekleştirilmesinin maliyeti çok ağırdı. Gerçekçi olmayan hedefler, işe "hücum" yöntemleri ve yarı-eğitimli işçi ve mühendislerin istihdamı yokluklar, israf ve kaosa neden oldu. "Özeleştiri" ve "sınıf mücadelesi" de kısa sürede partinin kontrolünden çıkan zarar verici uygulamalardı. Leningrad'da (eski St. Petersburg/Petrograd'ın yeni adı) şok-işçi tugaylarının yüzde 61 kadarı kendi yöneticilerini seçiyor ve şefler işçilerin itaat etmeye yanaşmadıklarından şikâyet ediyorlardı.[63] Dört yıl sonra planın başarıya ulaştığı ilan edildi fakat gerçekte plan hedeflerinin yüzde 40'ına ulaşılamamıştı.[64]

Kaos ve kötü ekonomik performansın geri çekilmeye zorladığı Stalin, 1931 Haziranı'nda kendi devriminin sonunun başlangıcını ilan etti. Burjuva uzmanlara karşı yürütülen sınıf savaşının sona erdiğini duyurdu. Yöneticilerin otoritesi eski durumuna getirilirken, parti militanları ve gizli polisin hırsları dizginlendi: Kaganoviç'in ilan ettiği gibi, bundan böyle bir Sovyet yöneticisi fabrikaya girdiğinde zemin sarsılmalıydı. Sonunda Stalin de kendi ekonomik ütopyacılığını terk etmek zorunda kaldı. 1933 yılında hazırlanan İkinci Beş Yıllık Plan hâlâ iddialı olsa da daha makul ve pragmatikti.

En önemlisi, bu, olgun Stalinizme damga vuran daha büyük eşitsizliklere doğru gidişin de başlangıcıydı. Stalin "emek kahramanlığı"nın başarılarıyla ilgili eski heyecanını büyük ölçüde frenledi. İşçi ücretleri çalışkanlıklarına bağlanmalıydı; Stalin onların eşit ücretlere ve özveriye dayalı teşviklere henüz hazır olmadıklarını ilan etti. Bunların SSCB'nin şu anda içinde olduğu sosyalizmin alt evresinde değil, sadece tam komünizmde uygulanabileceği şimdi belli olmuştu.[65] 1920'lerin sonunda, bürokrasinin üst kademelerine özel ödenekler tahsis edilmiş fakat 1930'ların başında bu ayrıcalıklar diğer görevliler, mühendisler ve "sosyalist entelijansiya"nın diğer bazı üyelerine de yansıtılmıştı. Ücretler de gittikçe farklılaştı, her ne kadar mühendis ve teknisyenler hâlâ ortalama işçi ücretinin sadece 1,8 katını alıyorlarsa da.[66]

Sanayide daha köklü bir sınıf barışı ilan edilmiş olabilirdi; ancak bu barışın kırsal bölgeleri de içine alması için yaklaşık iki yıl daha beklenecekti. Sadece korkunç kıtlık ve kentlerdeki huzursuzluklar 1933 Mayısı'nda Stalin'i geri adım atmaya zorladı. Parti yetkililerine kırsal bölgelerdeki baskıları

63 Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution*, s. 180.

64 Gregory, *Political Economy*, s. 118.

65 Stalin, *Sochineniia*, c. 13, s. 57.

66 S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge, 1997), s. 24.

azaltmaları söylendi ve 1935'te rejim köylülükle uzlaşmaya başladı. Köylülerin bazı ürünleri yerel pazarda satmalarına izin verildi, ayrıca kolektif çiftliklerde ücret teşvikleri iyileştirildi.[67] Eleştirmenlerin "yeni-NEP" olarak adlandırmalarına karşın, bu 1920'lerin piyasasına geri dönüş değildi. Malların çoğunun dağıtımı artık kesin olarak devlet bürokratlarının elindeydi ve SSCB'nin yıkılışına kadar da böyle kaldı. Köylülerin rejime olan öfkesi geçmedi ve sonuçta tarım –kolektifleştirmenin denendiği her yerde olduğu gibi– Sovyet ekonomisine ciddi bir ayak bağı olmaya devam etti. Köylüler yalnızca kendi özel arazilerinde canla başla çalıştı ve bunların 1950'de toplam arazinin çok küçük bir kısmını oluşturmasına rağmen, etin neredeyse yarısı bu arazilerde üretildi.

Komünizme "büyük sıçrama" peşinde, radikal devrim ve ekonomik kalkınmayı birlikte götürme denemesi çuvallamıştı. Militan parti, bütün halkı rejimin arkasında seferber etmek bir yana, kaos ve bölünmelere neden olmuştu. Parti eliti içinde de memnuniyetsizlik baş göstermişti. 1934'ün başında, partinin bazı yerel şeflerinin Leningrad parti lideri Sergei Kirov'u Stalin'in liderliğine meydan okumak için öne çıkarma girişimleri bile mümkündü. Bazı açılardan, Stalin'in deneyimi 1921'deki Lenin'inkine benziyordu: Lenin gibi Stalin de bölücü bir sınıf çatışması politikasından nüfusun daha büyük bölümünü kucaklayan bir politikaya doğru geri adım atmak zorunda kalmıştı. Gerçi Lenin'in tersine Stalin teknokratik bir sosyalizmi benimsemeyecek, buna karşılık başka araçlarla kitlelerin coşkusunu seferber etmeyi sürdürecekti.

V

1938 yılında "Ekim"den on yıl sonra Eisenstein, İsveçlilere ve 1242'de istilacı Töton ve Livonya şövalyelerine direnen Ortaçağ Novgorod Prensi Aleksandr Yaroslav'ın hikâyesini anlattığı filmi "Aleksandr Nevskiy"i tamamladı.[68] Filmin basit bir öyküsü vardı: Bağnaz Hıristiyan Töton şövalyelerinin saldırısına uğrayan Novgorod halkı ne yapacağını tartışır. Din adamları, tüccarlar ve yetkililer teslim olmayı önerirler. Fakat soylu Domash direniş çağrısı yapınca, şehir Aleksandr'a liderlik yetkisi verir. Nevsky şehir halkının, Novgorod'u tek başına savunamayacağında, aynı zamanda köylüleri de silahlandırması gerektiğinde ısrar ederken, silahtar Ignat da seferberliğe canla başla hizmet eder. Sonunda, Ignat'ın köylü piyadeleri, bir kuşatma manevrasıyla Töton şövalyelerini buz tutmuş Chud gölünde bozguna

67 Politikada bir değişiklik için bkz. S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (Oxford, 1994), s. 121-122.

68 "Aleksandr Nevskii" (1938), yön. S. Eisenstein.

uğratır. Sinema tarihinin en etkileyici sahnelerinden biri olan "Buz Üzerinde Muharebe"de, Ruslar şövalyeleri zırhlarının ağırlığının buzu kıracağı göle doğru çeker. Bu nedenle, cesaret ve kurnazlık (ve Rusya'nın iklim koşulları) basit, köylü Slavların teknolojik açıdan donanımlı fakat kibirli Tötonları yenmesini sağlar.

"Ekim" gibi "Aleksandr Nevskiy" de, yeniden canlanan Alman tehdidine karşı Sovyetler'in kararlılığını güçlendirmeyi amaçlayan partinin ısmarladığı tarihsel bir dramaydı. Ancak tüm diğer yönler hesaba katıldığında, iki film birbirinden daha fazla farklı olamazdı. "Aleksandr Nevskiy"in üslubu çok daha gelenekseldi. Hollywood tarzı hikâyesi ve asgari montaj kullanımıyla, kahramanı kitleler değil bireydi. Set ve görüntüler modern değil eskiye aitti ve teması sınıf mücadelesi değil yurtsever birlikti: Filmin özgün adı "Rus"tu; Rusların eski adıydı bu.

Eisenstein'ın filmi, 1930'ların ortalarında Stalin ve çevresinin tasarladığı temel ideolojik değişikliklerin sinemaya bir yansımasıydı. Aleksandr Nevski gibi Stalin de Almanlara direnme niyetindeydi. Nazilerin amaçları hakkında hiçbir zaman yanılgıya düşmemiş, 1933'te Hitler'in iktidara gelişi, Büyük Kopuş'un neden olduğu bölünmenin tekrarlanmaması gerektiğine olan inancını güçlendirmişti. Nasıl Aleksandr kent halkının Tötonları tek başına yenemeyeceğinde ısrar etmişse, Stalin de iç savaş döneminde komünizmi yaymak için militan parti üyeleri arasından öncü bir gruba duyduğu güveni artık daha makul bir düzeye çekmişti. 1930'ların ortalarından itibaren komünist ideoloji, köylüler ve vasıflı işçiler (Eisenstein'ın silahtarı) dahil olmak üzere daha geniş bir kesimin desteğini alacak şekilde giderek yeniden şekillendi. Elbette bu büyük ölçüde bölücü bir sınıfsal mesajın yerine daha kapsamlısını geçirmeyi gerektiriyordu. 1935'te "oğulların babalarından sorumlu olmadıkları"nı ilan eden Stalin, sınıfsal geçmiş temelindeki ayrımcılığa son verilmesi için bastırmış ve kulakların çocuklarının kolektif çiftliklere dönmesinden yana tavır almıştı.[69] 1936'da, yeni anayasanın SSCB'nin "sosyalizm"i kotardığını ilan etmesi, eski burjuvazinin yenildiği, diğer yandan "eski halklar"a da yurttaşlık haklarının verildiği anlamına geliyordu. Daha önceleri kuşkuyla bakılan uzman ve bilim insanlarına eski güçleri ve statüleri artık geri verilecekti. Stalin, hiçbir zaman "sınıf mücadelesinin" bittiğini ve partinin öncü olarak kalmayı sürdürdüğünü resmen ilan etmese de (Sovyet liderliğinin toplumsal barış ilanına hazır olması ancak Stalin'in ölümünden sonraydı), içerideki sınıf düşmanının büyük ölçüde bozguna uğratıldığını ve Sovyet halkının çoğunluğunun SSCB sınırları dışındaki düşmana karşı birleşebileceğini açıkça ima ediyordu.

69 Gerçi bu konular tartışmalı olarak kalmış ve parti içinde muhalefet yaratmıştır. Bkz. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 240-241.

Yine de sınıfsal barış için Lenin'in reçetelerini kabul etmeye hazır olmayan Stalin, ne toplumu sorunsuz işleyen bir makine olarak görüyor ne de NEP'in piyasa eşitsizliklerini yeniden gündeme getiriyordu. Plan korundu; Stalin'in Sovyetler Birliği kaba saba tüccarlardan çok devrimci kahramanların ülkesi olarak kalacaktı.[70] SSCB'nin geleceği *Aleksandr Nevski*'de gösterilen tipte karakterlerin elindeydi: ülkelerini uzmanların da yardımıyla düşman saldırılarına karşı savunan fakat liderleri tarafından neredeyse aristokratik bir askerî değerler sistemi içinde hiyerarşik olarak örgütlenen gururlu yurttaşlar. Sosyalizm modeli, 1920'lerin sonundaki gerçek inananların kardeşlik grubundan, daha kapsamlı bir konvansiyonel orduya doğru yine değişiyordu.

Demek ki, SSCB ("Ekim"de canlandırılan) aristokrat ya da burjuva babalarına karşı kesintiye uğramış bir devrimi tamamlayan öfkeli kardeşler ülkesi olmaktan çıkmıştı. O daha çok yaşlıların gençlere rehberlik ettiği, dost olan büyük ve küçük biraderlerin toplumu olmalıydı. Toplum hiyerarşikti ama aynı zamanda değişkendi de; kişinin toplum içindeki konumu, doğumundan çok siyasal "erdem"e bağlıydı. Büyük biraderler daha toy kardeşlerini komünizmin parlak geleceğine doğru yönlendiriyorlardı. Daha yüksek siyasal "bilince" sahip olanlar –(genellikle burjuvazi dışı sınıfsal kökene sahip) parti öncüleri– daha az bilinçli olanları bilinçlendiriyor; yeni bir Sovyet "entelijansiya"sı (şimdi yüksek öğrenim gören herkesi içine alan bir terim) işçi ve köylüleri örgütlüyordu. Sıradan insanlar arasından yeni bir işçi ve köylü kadrosu –en dikkat çekeni olağanüstü üretken kahraman madenci Aleksey Stakhanov'u örnek alan "Stakhanovistler"– doğuyordu.

Demek ki bu, devletin "erdem" sahibi ve buna uygun hizmet edenlere verdiği statü ve ayrıcalıklara dayalı eski çarlık "hizmet aristokrasisi"nin daha "meritokratik" –ya da belki "virtüokratik"– bir versiyonuydu. Parti elitine ve *Stakhanovistler* gibi diğer ayrıcalıklı kişilere rahat daireler veriliyor, tüketim malları ve özel yiyeceklere ulaşma imkânı sunuluyordu. 1930'ların ortalarında, çarlık döneminin etkilerini taşıyan hiyerarşinin yeni sembolleri de uygulanmaya başlandı. 1917'den önce, devlet memurlarının rütbeleri ve üniformaları vardı fakat bunlar eski askerî rütbeler gibi *ancien régime* belirtisi olduğu gerekçesiyle kaldırılmıştı. Ancak 1935'te Kızıl Ordu'da apoletler ve diğer nişanlarla gösterilen rütbeler tekrar kullanılmaya başlandı. Su yollarından demiryollarına kadar bir dizi alanda, işçilere özel üniformalar verildi. Bu arada hiyerarşinin tüm kademelerindeki insanlara –en üstte Nobel'e eşdeğer Stalin Ödülü'nden, Stakhanovistler ve alt düzeydeki işçiler için "sosyalist emek kahramanı" ödülüne kadar– yığınla madalya, şeref rütbesi ve ödül-

70 E. Van Ree, "Heroes and Merchants. Stalin's Understanding of National Character", *Kritika* 8 (2007), s. 41-65.

ler verilmişti.[71] Sosyalist değerler sistemi aristokratik bir sistemle birleşiyordu: "Yeni sosyalist insan" artık hizmet ve kahramanca özverisiyle kazandığı "onur"lu insan olarak tanımlanıyordu.[72] Ancak çarlık Rusyası'nın aksine bu kahramanca, aristokratik idealin herkese açık olduğu söyleniyordu. Bazıları diğerlerinden daha onurlu da olsa, teoride herkes, parti üyeleri de "partili olmayan Bolşevikler" de "onurlu" insan olabilirdi.

Partinin milliyetçiliğe karşı tutumu aynı geniş kapsamlı ve hiyerarşik bileşimi gösterir. Stalin, milliyetçiliğin ne kadar büyük bir güç olduğunu kavramakla birlikte herkese hitap edecek bir dizi fikir ve simge bulmak zorundaydı. SSCB'nin aslında tek bir ulus-devletten çok bir imparatorluk olduğu, Ruslardan Ukraynalılara, Taciklerden Gürcülere kadar çok sayıda etnik grubu içerdiği göz önüne alındığında bu zor bir görevdi. Stalin'in çözümü, çarın Rus şovenizmini reddederken, bir ölçüde çarlığın geçmişine dönüp, Rus milliyetçiliğinden medet ummaktı. Bu nedenle, ideologlarıyla birlikte bir "Sovyet yurtseverliği" yaratmıştı. Bunun merkezinde, Ortodoks Hıristiyanlık ve ırksal üstünlük gibi ideolojik açıdan kabul görmeyen unsurlardan arındırılmış Rus kimliği vardı. Dolayısıyla "Aleksandr Nevski"yi izleyenler Aleksandr'ın Rus Ortodoks Kilisesi'nin bir azizi olduğunu düşünmezler. Aslında filmdeki din adamlarını simgeleyen başlıca kahraman olan keşiş Ananias, acınacak bir hain olarak gösterilmiştir.

Yeni Sovyet yurtseverliğine göre Rusya, "halkların kardeşliği"yle kaynaşmış bir birliğin içinde "eşitler arasında birinci"ydi. 1920'lerde Rusluğu vurgulamaktan özenle kaçınan Bolşevikler, azınlık kültürleri ve dillerinin gelişmesini teşvik edip, hatta Rus olmayanlara pozitif ayrımcılık uygulayıp Rus olmayanların desteğini kazanmaya çalışmışlardı. Fakat 1930'ların başından itibaren, Stalin Ruslaştırmaya yetmese de dengeyi Rusların lehine değiştirmeye başlamıştı.[73] Rusça dışındaki dillerin öğretilmesi devam etti ve Rus olmayan geleneklerin öğeleri Rus öze eklendi. İkinci Dünya Savaşı sırasında, belli başlı azınlıklar için ulusal kahramanların yaşamlarını konu alan epik sinema filmleri yapıldı: Ukraynalılar için "Bogdan Khmelnitskiy", Gürcüler için "Giorgi Saakadze" ve Ermeniler için "David Bek".[74] İyi niyetli kardeş Rusların komşu "küçük kardeşler"ine modernite ve büyüklük yolunda önderlik ettiği yeni bir "Sovyet" tarihi yazılıyordu. Doğuştan ırksal ve kültürel üstünlük ile ayrıcalığı vurgulayan Nazi milliyetçiliğinin tersine, Sov-

71 S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times, Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999), s. 106-109.

72 J. Brooks, *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (Princeton, 2000), s. 126-127.

73 Bu T. Martin'in argümanıdır, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union*, 1923-1939 (Ithaca, 2001).

74 P. Kenez, *Cinema and Soviet Society, 1917-1953* (Cambridge, 1992), s. 202-204.

yet milliyetçiliği en azından teoride, tarihi yürüyen merdiven olarak görüyordu: Rus örneğini izlemeleri halinde tüm uluslar tarihsel gelişimin zirvesine ulaşabilirlerdi.

Parti ideologları özene bezene milliyetçiliğin seçme, sosyalist bir versiyonunu –bir tür "ulusal Bolşevizm"– yarattılar.[75] Rus modernleşmesi ve devlet inşasının ilerici bir hikâyesine sıkıştırılabilecek kahramanlar bulmak için tarih didik didik edilmişti. Her ne kadar tarihçi olarak hiç güven vermeyen biri olsa da, Stalin kitleleri seferber etmenin en iyi yolu üzerine her zaman dikkatle düşünmüştü. Siyasal bakımdan benimsenebilecek bir tarihî kahramanlar panteonunun, halkın büyük kesimine eski yavan ve bölücü sınıf temelli propagandadan daha cazip geleceğinin farkında olan Stalin, okullarda tarih eğitimini tartışmak için 1934 Mart ayında tarihçileri toplantıya çağırdı. Eski ders kitaplarının yavan yapısalcılığını yerden yere vurdu:

> Bu ders kitapları hiçbir işe yaramaz... "Feodal çağ", "sanayi kapitalizmi çağı", "formasyonlar çağı", bütün bunlar nedir ki – ne gerçekler, ne olaylar, ne insanlar, ne bir somut bilgi, ne bir isim, ne bir unvan, hatta ne de içerik... Tarih, tarih olmalıdır.[76]

Yeni "ulusal Bolşevizm" rejime verilen desteği, dar parti cemaatinin dışına çıkarmakta ve savaşın başlamasıyla birlikte daha da artırmakta belli bir başarı elde etmiş görünüyor. Eisenstein'ın kapalı gişe oynayan tek filmi "Aleksandr Nevskiy" özellikle popüler olmuştu. Nazi-Sovyet paktının imzalanmasıyla, vizyona girdikten hemen sonra gösterimden çekilen film, Alman istilasından sonra tekrar gösterime girdi ve izleyiciler beceriksizce verilen anti-Alman mesajı destekledi. Filmi izleyen Moskovalı bir mühendis yerel gazeteye şunları söylemişti: "Günümüzün 'melez şövalyeleri' 'pislik-haçlı' atalarının oynadığı trajik ve utanç verici rolü unutmasınlar!"[77] Rus olmayanlar arasında bunun etkisi daha az olmuş olabilir. Ancak savaş "Sovyet halkı"nı birbiriyle kaynaştıran güçlü bir dış düşman yaratmıştı.

Rejimin değerleri 1930'ların başlarına göre göze batan bir biçimde daha az eşitlikçi bir hal almış, yeni Ortaçağ ve aristokratik betimlemeler bazılarını endişelendirmişti. Fakat ideoloji teoride hâlâ kapsayıcı ve moderndi. "Yeni sosyalist insan"daki erdem, siyasal güvenilirlik ve kolektivist zihniyetin yanında "kültür" ve "Aydınlanma"yı da içeriyordu. "Kültür" kavramı, insanlığın "gerilikten" –yoksulluk, pislik, cehalet ve kabalıktan– rahatlık, temizlik, eğitim ve nezaketin (gerçi nezaket parti çevrelerinde her zaman bir erdem

75 Bu terim için bkz. D. Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002).

76 Akt. *a.g.e.*, s. 24.

77 Akt. *a.g.e.*, s. 101-103.

değildi) aydınlık yeni modernitesine doğru dimdik yükselen bir yolda ilerlediği düşüncesine sıkı sıkıya bağlıydı.

Yarı burjuva bir yaşam tarzını reddetmekten çok evrenselleştiren bu yeni "kültürlülük" fikri, dönemin yeni sosyalist "tüketim"inde bilhassa belirgindir. Elbette hiç de çileci olmayan Marx, komünizmin gelişine bolluk ve bereketin eşlik edeceğini vaat etmişti. Ancak liderlerin tüketimi vurgulamaya başlamalarının başka, daha dolaysız nedenleri vardı. 1932-33'te besin maddelerinde yaşanan kıtlığın neden olduğu şehirlerdeki huzursuzluk, liderliği tüketimin yeterli bir yaşam standardı sağlama amacına dönük olması gerektiğini kabul etmek zorunda bıraktı. Diğer yandan, "işe göre ücret"e yapılan yeni vurgu işçilerin zor kazandıkları parayı bir şeylere harcamalarını talep ediyordu. Stakhanovistler yeni "kültürlülük" modelleriydi. Onlar sosyalizm için savaşan emek kahramanlarıydı; "onur ödülleri", madalyalar ile Lenin ve Stalin'in toplama eserleriyle ödüllendiriliyorlardı. Fakat ortalamanın üzerinde ücret alıyorlar ve daha rahat bir yaşam da sürebiliyorlardı. Stakhanov'un parti şeflerinden olan akıl hocası Diukanov'un söylediği gibi, "Artık daha yeterli ücretler almaya başladığımıza göre, kültürlü bir yaşam sürmek istiyoruz. Bisiklet, piyano, fonograf, plak, radyo ve diğer birçok kültür eşyası istiyoruz."[78]

Yeni tüketim çağı, Stalin'in sürekli tekrarladığı, 1935 yılının "Yaşam Daha İyi Oldu, Yoldaşlar, Yaşam Daha Zevkli Oldu" sloganıyla resmîleştirildi.[79] Ancak ekonomi hâlâ ezici ağırlıkla ağır sanayiye yönelikti ve birçok tüketim malı yalnızca bir kısım sosyalist idareci ile Stakhanovist elitin erişimine açıktı. Fakat daha geniş bir grubun en azından iyi bir yaşam sürmesi için bir miktar çaba harcanıyordu. Bu "iyi yaşam" kısmen kapitalist tüketim kültürünün –seri üretim ve tercihi uzlaştıran bir kültürün– bir kopyasıydı. Ama partinin hedefi, sözcüğe bugün yüklediğimiz anlamıyla bir "tüketim" toplumu –yani insanların statülerini sahip oldukları tüketim mallarıyla ölçtükleri ve daha çoğunu, daha iyisini satın almak için birbiriyle yarıştığı bir toplum– değildi. Tüketim malları daha çok, eğitim gibi Sovyet halkının kahramanlara layık, iyi, "kültürlü" bir yaşam sürmesine olanak tanıyacak şeylerdi. Şimdi bunlardan bir avuç insan yararlanabiliyordu ama eninde sonunda herkes yararlanacaktı. En önemlisi de malların kapitalist toplumlardaki gibi servete değil, siyaset ve ideolojiye dayalı bir statü hiyerarşisini yansıtmasıydı. Stalin'in ideali, insanların parayla değil kahramanca özverilerine göre motive edilip ödüllendirildiği bir toplumdu. Söylediği gibi: "Sovyet halkı insanların değerini ölçmenin yeni bir yolunu, insanlara rubleyle, dolarla değil... [fakat]

78 L. Siegelbaum, *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935-1941* (Cambridge, 1988), s. 228.

79 *Pravda*, 15 Kasım 1935.

kahramanca eylemleriyle değer vermeyi öğrenmiştir." Zaten "Dolar nedir ki? Beş para etmez bir şey!"[80]

Ne var ki, insanların başarı ve ödüllerini değerlendirecek olan devletti ve Stalin'in ideal toplumunun özünde aslında paternalist bir görüş yatıyordu: Devlet çocuklarını, ne kadar uslu durduklarına bakarak ödüllendiren babaydı. Paternalizm, kesinlikle Stalinist propagandanın merkezinde yer alıyordu ve onun en belirgin unsuruydu – Stalin'in liderlik kültü. Birçok kişinin yeni düzenin getirdiği başlıca üstünlükler arasında gördüğü Sovyet "sosyal devleti", okullar, hastaneler ve sosyal güvence, çalışkan yurttaşların adil hakları olmaktan çok, hep aynı şekilde baba Stalin'in minnettar çocuklarına verdiği hediyelermiş gibi sunuluyordu. *Komsomolskaya Pravda*'nın ilan ettiği gibi, "Sovyet halkı büyük kazanımlarını kime borçlu olduğunu, kimin onları mutlu, zengin, tam ve zevkli bir hayata kavuşturduğunu biliyor... Bugün halk aziz, sevgili dostuna, öğretmenine ve babasına içten selamlarını gönderiyor." Bu arada okullarda öğrenciler şarkılar söylüyorlardı: "Mutlu bir çocukluk için teşekkürler yoldaş Stalin!" Bu işaretler bazı insanlarda karşılık buldu ve çarlık dönemindeki yetkililere rica dilekçeleri gönderme alışkanlığı tekrar yaygınlaştı.

Stalin'in liderlik kültünün ilk işaretleri Buharin ve "sağ"ı marjinalleştirdiği 1929'da gelmişti. Fakat gerçekte "Büyük Kopuş"un başarısızlıklarından sonra hassas durumda olan Stalin'in merkezî denetimi sağlamlaştırmak için kendi imaj kültünü kullandığı 1933'te gelişmeye başladı. Kült, bu konuda fazla gelişmiş oldukları düşünülen beyaz yakalı işçilerden daha çok, sıradan işçi ve köylülere yönelikti. Bunun sosyalist bir topluma aykırı düşmesinden mahcubiyet duymakla birlikte, Stalin bunun ciddi bir yankısı olduğunun da farkındaydı. "Yol arkadaşı" Alman-Yahudi yazar Lion Feuchtwanger'le yaptığı ve çok iyi bilinen bir söyleşisinde, kültün "kepazelik" olduğunu itiraf eden Stalin, bıyıklı portrelerinin her yeri sarmasından espriyle söz etmişti. Ancak ona göre bu, hoş görülmeliydi çünkü işçi ve köylüler "beğeni" için gereken olgunluğa henüz ulaşmamışlardı. Parti, eski rejimin kalıntısı olarak gördüğü paternalizmin ölçüsüz bazı belirtilerine karşı koymaya çalıştı. Sıradan yurttaşların mektuplarında Stalin'e "*diadia*" ("amca/dayı") ve "*batiushka*" ("babacık"; çarlar için kullanılan bir terim) şeklinde hitap edilirken, bu sıfatlar hiçbir zaman resmî dilin parçası olmadı. Resmî kült, Stalin'i melez bir Marksist entelektüel ve karizmatik bir kâhin olarak betimlerken –"tarih lokomotifinin büyük sürücüsü" ya da "komünizm dehası"– bu imgeler Stalin'i ulusun babası olarak gösteren popüler anlayıştan çok daha az ilgi görmüştü.

Gerçi Stalin Baba'nın ulusu koruyup kolladığını söyleyen paternalist düşünce ile toplumsal seferberlik inancı arasında zorunlu bir çelişki yoktu. İlk

80 Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsial'no-Politicheskoi Istorii [RGASPI], 558/11/1121, 27 (17 Mart 1938).

kadın traktör tugayı lideri ve ünlü bir Stakhanovist olan Pasha Angelina, bu ikisini 1936'daki bölgesel bir konferansta okunan şiirinde (*chastushka*) bir araya getirmişti:

Teşekkürler sevgili Lenin,
Teşekkürler sevgili Stalin,
Tekrar tekrar teşekkürler
Sovyet iktidarı için

Anneciğim güzel bir elbise dik bana
Kırmızı basmadan

Bir Stakhanovist ile çıkabileyim
Çağdışı kalmış birini istemem.[81]

Resmî mesaja uygun olarak, Pasha, kendi ayakları üzerinde duran –kendisi gibi– genç, tutkulu insanlara yardımcı olduğu için Baba Stalin'e teşekkür ediyordu. Çarlığın "hizmet aristokrasisi"nin idealleştirilmiş bir biçimi gibi, devlet de hizmet karşılığında bazı ayrıcalık ve ödüller veriyordu. Fakat tek babanın istikrarsız bir erdem hiyerarşisinin üzerinde hüküm sürdüğü bir dünyadan, üstün babalar ve bağımlı çocuklarının sabit, değişmez piramidine yalnızca küçük bir adım vardı.

Bu dönüşüm etnik siyasette giderek netleşmeye başladı: Üstün ulus olarak her geçen gün daha çok öne çıkan Ruslar, kademeli bir etnik hiyerarşinin tepesinde yer alıyordu. SSCB, başka yönlerden çarlık imparatorluğunun devamı olmamasına rağmen, sulandırılmış biçimde de olsa *ancien régime*'in birkaç özelliği canlandırıldı. 1932'den sonra tüm yurttaşların pasaportlarına sınıfsal ve etnik statülerinin yazılması, devletin onlara nasıl muamele edeceğini etkiliyordu. Teoride köylüler kırsal bölgeden izinsiz ayrılamazlardı. (Bu, serf ataları için bağlayıcı kısıtlamaları andırıyordu.) Sınıfsal geçmiş eğitim ve kariyer olanaklarını etkilemeye devam ederken, parti şefleri ayrıcalıklı, "proleter" tabaka haline gelmeye başladı. Özel konutları, mağazaları ve yiyecek stoklarıyla, *nomenklatura* olarak bilinen bu grup, uzaktan çarlıktaki bir zümreyi anımsatan yeni ayrıcalıklı bir statü grubu haline geliyordu.[82]

Aynı zamanda, Stalinist kültürdeki sembolik "Sovyet ailesi" kardeşler grubundan çok giderek babalar ve oğullar ailesine benziyordu. Sovyet kahramanları gerçekten de resmî söylemin içini dolduruyor fakat 1920'lerinkin-

81 Siegelbaum, *Stakhanovism*, s. 230-201.

82 Bu argümanlar için bkz. S. Fitzpatrick, "Ascribing Class: the Construction of Social Identity in Soviet Russia", Fitzpatrick, *Stalinism. New Directions* (Londra, 2000), s. 20-46 içinde; T. Martin, "Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism", Fitzpatrick, *Stalinism*, s. 348-367 içinde.

den farklılık gösteriyorlardı: Gladkov'un Gleb'inin tersine, Sovyet liderleri gibi tam olgunluğa asla erişemeyen, her zaman parti içindeki akıl hocalarının babacan rehberliğine ihtiyaç duyan fevri, anlık davranan kahramanlardı. Bu tipin en ünlü kahramanı, Nikolay Ostrovski'nin 1934 tarihli *Ve Çeliğe Su Verildi* adlı yarı-otobiyografik romanının kahramanı Pavel Korçagin'di. İç savaş Ukraynası'nda geçen roman, Korçagin'in olağanüstü iradesini anlatır: Kahramanımız ne pahasına olursa olsun mücadele eder; birkaç defa ölümden kıl payı kurtulur ve hatta felçliyken bile ortak dava uğruna mücadele etmeyi sürdürür. Karakteri nihayetinde "çelik gibi sertleşse de" ömrü boyunca toy biri olarak kalır: Eğitim düzeyi düşüktür, okulda ele avuca sığmayan bir öğrenci olmuştur. Çok acı çektikten sonra, küçük burjuva Tonya'dan ayrılarak sınıfı aşkın önüne koyar. İntihara doğru giden bir depresyon döneminden sonra da komünizm davasına baş koyar. Kahramanlık kariyeri yolunda, partideki birkaç akıl hocasının rehberliğinde yürür. Kendisi hiçbir zaman eğitimli bir Marksist-Leninist parti şefi olmaz.[83] Korçagin, hem edebiyatta hem de edebiyat dışında 1930'ların Stalinist kültürünü dolduran kahraman oğulların sadece en dikkat çekenlerinden biriydi. Kuzey kutbu kâşifi pilotlar ("Stalin'in acemi çaylakları") ve kahraman-işçi "Stakhanovistler", hep Sovyet ailesinin değerli ama küçük üyeleri olarak gösterilmişti. Yeni "Sovyet ailesi"ne reislik edenler ise birkaç kahraman büyükbabaydı. Aleksandr Nevski, Büyük Petro ve diğer tarihî şahsiyetler şimdi eski değerlerini geri kazanmışlardı ama onlar da atanın, büyük Stalin'in mütevazı habercileri olarak kendi yerlerini biliyorlardı.

Ancak Stalin parti içindeki tek baba değildi. SSCB bir matruşka bebeği toplumu haline gelmiş ve sonu yokmuş gibi görünen bir hiyerarşide "daha küçük" babalar ortaya çıkmıştı. Yüksek statülerini iç savaş sırasındaki hizmetleriyle kazanmış olan pek çok yerel şef, farklı bir makama atandığında arkasından sürüklediği koruması altındaki şebekelerle –ya da denildiği gibi "kuyrukları"yla– birlikte "küçük Stalin" gibi davranıyordu. Büyük *vozhd*'u (lider) taklit eden kendi kültlerini teşvik ediyor;[84] onun gibi, bölgelerinde meydana gelen her türlü başarıdan kendilerine pay biçiyorlardı. Bazen bu kültler halkın bilincinde Stalin'in kendisininkinden ağır basıyordu. 1937'de kolektif çiftlik işçilerinden biri, "Şimdi Rusya'nın şefi kim?" sorusunu "Ilyin" –yerel köy sovyetinin başkanı– diye yanıtlamıştı. Anlaşılan yüce *vozhd*'u hiç duymamıştı.[85]

Stalin'in aristokratik bir askerî kahramanlığa çekicilik kazandırıp yayma çabaları, giderek paternalistleşen siyasal kültürü etkili bir biçimde hâkim

83 Nicholas Ostrovsky, *The Making of a Hero*, çev. A. Brown (Londra, 1937).

84 J. Baberowski, *Der rote Terror: die Geschichte des Stalinismus* (Münih, 2003), s. 162.

85 Akt. Davies, *Popular Opinion*, s. 169.

kıldı. "Aleksandr Nevski"nin soylu savaşçıları güçlü rol modelleriydi. Ancak Stalinist Rusya'nın açıkça *ancien régime*'e geri döndüğünü öne sürmek abartı olurdu. Parti üyelerinin, yalnızca askerî kahramanlık değerlerini değil, Lenin'in neredeyse bir Protestan ideali olan ölçülü çileciliğini de özümsemeleri isteniyordu. Parti üyelerinin sıkı ahlâk kurallarına uymaları gerekiyordu. Ayrıca Petro'nun soylularının tersine onlardan –ütopik Marksist tarzından çok geleneksel "burjuva"– bilime hâkim olmaları isteniyordu. Liderlik, partinin sımsıkı kontrolündeki bir ideolojik mesaj tarafından doktrine edilen yeni bir "kızıl uzmanlar" kadrosunun yaratılmasına muazzam derecede vurgu yapıyordu.

Yarı-aristokrat baba figürleri ve yarı-burjuva bilim insanlarının yeni birliği, SSCB'nin bölgesel ve yerel elitlerinde açık seçik görülüyordu. 1930'ların başındaki kaostan sonra, Stalin şimdi ekonomiye mutlak itaati vurguluyordu. Mühendis ve yöneticilerin statüsü yükseltilmişti ve önceleri onlara şüpheyle yaklaşıp "tetikte" olmaları beklenen parti yetkililerinden şimdi de yardım etmeleri ve destek olmaları bekleniyordu. Parti kısmen "seferberliği sona erdirirken", parti yetkilileri ve yöneticileri şimdi daha uyumlu ve birlik içinde bir idareci elit durumuna gelmişti. 1934'te Ukrayna'da Nikopol'deki yeni metalürji işletmesinde mühendis olarak göreve başlayan Viktor Kravçenko, yeni elite katılmasını ve işçilerle gergin ilişkilerini ne güzel anlatır:

> Fabrikadan yaklaşık bir buçuk kilometre uzaklıktaki ferah, beş odalı bir eve yerleştirildim. Burası en üst düzey görevlilerin kullanımına tahsis edilen bu tür sekiz evden biriydi... Garajda bir otomobil ve emrimde birkaç güzel at vardı – bunlar elbette fabrikaya aitti. Fakat bu işte kaldığım sürece bunları kendiminmiş gibi kullanabilecektim. Evle birlikte, bir şoför ve seyis, ayrıca ev işi ve yemek yapmak için iri yarı bir köylü kadın da verilmişti...
>
> İşçilerle dostça, açık ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyordum... Ancak benim pozisyonumdaki bir mühendisin sıradan işçilerle fazla iç içe oluşu onların gururlarını incitebilir, patronluk taslamak gibi algılanabilirdi. Üstelik disipline zarar vereceği gerekçesiyle böyle kardeşçe ilişkiler memurlar arasında hoş karşılanmazdı. Teoride "işçiler"in iktidarını temsil ediyorduk ama pratikte ayrı bir sınıftık.[86]

Kravçenko'nun SSCB'de bir "yeni sınıf"ın doğmakta olduğu gözlemi –yeni, burjuva beğenileriyle *apparatchiki*– Stalinizmi eleştirenler arasında ortaktı ve (Troçki'nin kendisi komünistlerin yeni bir burjuvazi haline gelmiş olduğunu iddia edecek kadar ileri gitmese de) Troçkist analizin merkezine oturmuştu. Kuşkusuz 1930'larda yeni, güçlü bir toplumsal grup doğmuştu. Bunun sorumlusu bir bakıma Stalin'in kendi politikalarıydı: 1930'ların ba-

86 Kravchenko, *I Chose Freedom*, s. 101.

şında yaşanan kaostan sonra, genellikle Rus proleter ya da yoksul köylü kökenli parti şeflerinin ve komünist uzmanların en tepede olduğu yeni hiyerarşiyi güçlendirerek kontrolü bilinçli bir şekilde tekrar ele geçirmişti. Çarlık döneminden kalan bilinçsiz paternalist tutumların da bunda payı olabilir. Daha önemlisi de ister özerk yargı, isterse mülk sahibi sınıf olsun, giderek birleşen parti-devlet aygıtından gerçekten bağımsız herhangi bir otoritenin olmayışıydı. Piyasayı ortadan kaldırmakla rejim, sistemin tüm basamaklarında parti şefleri ve devlet görevlilerine çok büyük yetkiler verdi; onlar da hem siyasal hem de ekonomik yaşamda muazzam bir etkiye sahip oldular. Moskova, yolsuzluğu araştıracak tam teçhizatlı "denetleme kurulları" aracılığıyla gelişmekte olan bu bürokratik gücü denetlemeye çalışıyordu. Ayrıca herkesin herkesi denetlemesi gerekiyordu – parti liderleri devlet görevlilerini; gizli polis (1934'te ismi NKVD olarak değişti) partiyi; parti temizlikler, "özeleştiri" kampanyaları ve seçimlerle kendisini denetlemeliydi. Fakat aslında devlet memurlarının denetlenmesi çok zordu. Yerel hizipler eleştirenleri sindirerek kendilerini koruyabiliyorlardı.

Bu nedenle, 1930'ların başındaki militan kardeşlikten "geri çekilme", son derece çelişkili bir sistem yaratmıştı: Eşitlik söylemi hâlâ mevcuttu fakat başarıya göre ödüllendirmeye dayalı yeni bir değer sistemine karşılık geliyordu. Pratikte sabit, *ancien-régime* hiyerarşilerinin bir benzeri ortaya çıkıyordu. Bu sistem, belki de NEP döneminin yoğun ilgisizliğinden de 1920'lerin sonunun şiddetli radikal coşkusundan da daha istikrarlıydı; çünkü rejimin hedeflerine bağlı, beyaz yakalı, eğitimli görevlilerden oluşan bir grup kurmuştu. Fakat hem tepedeki yüce lider hem de aşağıdaki sıradan halk farklı nedenlerle de olsa yeni bürokrasiye düşmanlaştıkça, gerginlikler de yaratıyordu.

VI

1935 yazında, Sverdlovsk Maden Mühendisliği Enstitüsü'nün yirmi iki yaşındaki hırslı öğrencisi Leonid Potemkin, Karadeniz kıyısında bir tatil turu organize ederek, etkili bir öğrenci lideri olduğunu göstermeye çalışmıştı. Ancak enstitünün Tüm Sovyetler Birliği Gönüllü Proleter Turizm ve Seyahat Derneği'yle görüşünce, bunun çoğu öğrenci için çok pahalı olduğunu anlamıştı. Bu nedenle, enstitü müdürüne bir teklif götürdü: Enstitü "sosyalist bir yarışma" düzenleyip yıllık askerî eğitim derslerinde en başarılı öğrencileri ödül olarak tatile göndermeliydi. Fikir iyiydi çünkü enstitüye öğrencilerine ideolojik örtü altında yardım etme olanağı sunuyordu. Müdür teklifi derhal kabul etmiş, Potemkin (özel) günlüğüne yazdığı gibi, bu işe dört elle sarılmıştı:

> Askerî eğitim dersinden çok memnunum. Burada devrimci, proleter orduda orta rütbeli bir komutanım. Sevinçten içim içime sığmıyor. Kendimi hevesle ve sabırsızlıkla takımımla çalışmaya kaptırdım... Ruh halimle insanları motive ediyorum... Bağırıp çağırmak ya da küfür etmek yok. Ancak karşılıklı saygı gereği ama bunun önüne asla geçmeyen bir sertlik de var... Eğer bir kusurum varsa, bu da hâlâ yeteri kadar keyifli ve özgüven sahibi olmayışımdır. Rolümü ve misyonumu geliştirip onları bilinç ışığında artırmalıyım.[87]

Potemkin, Stalin'in ideal "orta-düzey" yurttaşıydı. Rekabetçi erdemin yeni ahlâkını benimsemiş, –sertlik ve coşkuyu harekete geçirmenin karışımı olan– Stalinizmin liderlikle ilgili fikirlerini özümsemişti. Aynı zamanda topluma katkı yapmak gibi bir "misyon"u da vardı. Yeni Sovyet insanı olmaya kararlıydı. Bunun nedeni, bir bakıma –öğrencileri tatile götürmek için zekice manevrasının gösterdiği gibi– kendisi için de bazı avantajlar olduğunu görebilmesiyken, bir yandan da kendisini ve toplumu yeniden yapılandırmak istemesiydi. Yoksul bir aileden geliyordu (babası resmen "proleter" olmasa da posta memuruydu) ve hayatını kazanmak için okulu bırakmak zorunda kalmıştı. Anılarında nasıl "zayıf iradeli, hastalıklı, çirkin ve pis..." olduğunu yazarak devam etmişti: "Kendimi dünyanın en aşağılık, en önemsiz insanı gibi hissediyordum."[88] Ancak yeni sistem ona yetersizliklerine karşın yüksek öğrenime girme olanağı tanımış, o da bir yandan toplumu düzeltirken diğer yandan kendisini geliştirme kararlılığı göstermişti. Günlüğü bu öz-dönüşümde temel araçtı – hatalarını ve başarılarını düşünebildiği, gelecek sefer daha iyisini yapmaya söz verdiği yerdi.

Potemkin gibi kaç kişi olduğunu söyleyemeyiz. Sistemin pek alışılmadık, başarılı bir ürünü olan Potemkin, kariyerine maden mühendisliğiyle başlayıp sonunda 1965 ile 1975 yılları arasında Jeoloji Bakan Yardımcılığı'na kadar yükselmişti. Ancak onun tutumu yeni beyaz yakalı "entelijansiya" içinde alışılmadık olmayabilir. Bu gruba somut avantajlar sağlanmıştı: 1930'ların başından beri, alt tabaka kökenli birçoğu, beyaz yakalı işlerin iyice yaygınlaşmasından ve 1930'ların sonundaki tasfiyelerden yarar sağlamıştı. Onlara yeni bir statü veriliyordu: Rejimin yeni "kurmay"ı olarak SSCB'nin dönüştürülmesiyle görevlendirilmişlerdi. Aynı zamanda da kendilerini tarihin yapılmasına katılan "bilinçli", "ileri" insanlara dönüştürecekleri bir yolla birlikte kutsal bir misyon da yüklenmişlerdi. Görüleceği gibi, bazılarının gizledikleri kuşkuları vardı; diğerleriyse sanki çok güçlü bir değerler sistemi tarafından sarmalan-

87 "Diary of L. Potemkin", ed. V. Garros, N. Korenevskaya and T Lahusen, *Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s*, çev. C. Flath (New York, 1995), s. 274-275 içinde. Bu günlük için bkz. J. Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, Mass., 2006), 6. bölüm.

88 "Diary of L. Potemkin", s. 277.

mışlar gibi güçlü bir dürtüyle kuşkularını bastırmışlardı. Aralarından bazıları, her türlü eleştirel düşüncenin sınıf düşmanlığı ve düşman etkisinin işareti olduğunu ve –genellikle günlük tutarak hayata geçirilen– içsel özeleştiri aracılığıyla ortadan kaldırılması gerektiğini söyleyen Bolşevik görüşü bile kabul ediyordu.[89] Bu nedenle, rejime karşı karmaşık olan tepkileri basit bir şekilde "yandaşlık" ya da "muhalefet" diye kategorize etmek zordur.

1950-1951 yıllarında Harvard'da, savaş sırasında ve sonrasında SSCB'yi terk eden Sovyet yurttaşlarıyla yapılan görüşmelerden oluşan araştırma, Potemkin'in tutumunun onun sosyal konumundaki biri için o kadar da garip olmayabileceğini kesinlikle gösteren bazı deliller sunar.[90] Belirli politikalar ve yaşam standartlarının düşüklüğüyle ilgili bazı şikâyetlerine rağmen, tüm sınıflardan halkın çoğunluğu –Stalin'in dayattığı tam devlet kontrolü yerine NEP'in karma ekonomisini beğenmekle birlikte– sanayileşmeyi ve devletin sanayiye ve sosyal güvenliğe büyük ölçüde müdahalesini onaylıyordu. Diğer yandan içlerinde daha genç ve iyi eğitimli olanlar işçi ve köylülerden daha fazla kolektivistti. Besbelli ki, rejim bu etkili grubu sisteme entegre etmekte bir parça başarılı olmuştu.[91]

Harvard araştırması için yapılan görüşmeler, rejimin bir bütün olarak işçileri yeni düzene çekmekte daha az başarı kazandığını gösteriyor. 1932-1933 kriz yıllarındakinden yüksek olmakla birlikte 1937'de, 1928'deki düzeyin yalnızca yüzde 60'ı olan ücretlere bakılırsa, bu şaşırtıcı değildir. Fakat tablo yine karmaşıktı. 1930'ların ortasında sınıf ayrımcılığına son verilmesine karşın, rejimin söylemlerinde işçilerin statüsü hâlâ ön plandaki yerini koruyordu ve işçiler çağın idealizmini paylaşıyorlardı. İşçilere bunun "kendi" rejimleri olduğu söyleniyordu. John Scott, Magnitogorsk işçilerinin, yiyecek ve diğer erzaklarla ilgili yakınmalarına karşın, kriz içindeki kapitalizme üstün bir sistem inşa etmek için hâlâ özveride bulunduklarını kabul ettiklerini görmüştü.[92] Kendilerini aşmak için kurallara göre oynayıp resmî Bolşevik dili kullanmayı öğrenerek, sadık "Sovyet işçileri" olmaları için ciddi nedenler vardı.[93] En azından, ücretlerin ve sosyal yardımların iyi olduğu hareketin ilk yıllarında, Stakhanovist statüsüne yükselmek özellikle cazip bir ödüldü.

İşçilerin yeni eğitim olanakları da vardı. Scott, kendi barakalarında kalan

89 Örneğin bkz. Stepan Podliubnyi, Hellbeck, *Revolution*, 5. bölüm içinde.

90 A. Inkeles ve R. Bauer, *The Soviet Citizen. Daily Life in a Totalitarian Society* (Cambridge, Mass., 1959).

91 A. Rossi, *Generational Differences in the Soviet Union* (New York, 1980), s. 295-297. Aynı zamanda bkz. D. Bahry, "Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", *Slavic Review* 52 (1993), s. 512-515.

92 Scott, *Behind the Urals*, s. 43.

93 Magnitogorsk işçilerinin sisteme entegrasyonu için bkz. S. Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1995), 5. bölüm.

yirmi dört kadın ve erkeğin şoförlükten ebeliğe ve planlamaya kadar çeşitli kurslara katıldıklarını görmüştü. Daha hırslı olan ve siyasal bağlılık gösterenler, eğitimin kalitesi tartışmaya açık da olsa memur olabilmek için Komünist Yüksek Eğitim Enstitüsü'ne (Komvuz) kayıt yaptırabilirlerdi. Magnitogorsk Komvuzu'na yazılan Scott, öğrencilerin okuma-yazmada epey zorlandıklarını ve Marksizm-Leninizmin özellikle dogmatik bir versiyonunu öğrendiklerini görmüştü:

> Kapitalist ülkelerdeki emekçilerin yoksullaştığını öne süren Marxçı yasayla ilgili bir tartışmayı hatırlıyorum. Magnitogorsk Komvuz öğrencilerine yorumlandığı şekliyle, bu yasaya göre 18. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin başlangıcından beri Almanya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin işçi sınıfları... hiç durmadan ve acımasızca yoksullaşıyordu. Dersten sonra öğretmenin yanına gidip, örnek olsun diye, İngiltere'ye gittiğimi ve işçilerin koşullarının bana Charles Dickens zamanındakinden tartışmasız daha iyi göründüğünü söyledim... Öğretmen beni hiç umursamadı. "Kitaba bak, yoldaş. Kitapta böyle yazıyor" dedi... Parti hiç hata yapmazdı.[94]

Yine de memnuniyetsizlik yaratacak pek çok neden vardı ve işler arasında ağırdan alma yaygındı. Özellikle terfiler genelde keyfî davranan ustabaşı ve yöneticilere bağlı olduğundan bazı işçiler yeni hiyerarşilere de kızgındı. Stakhanovizm, işçilerle yöneticiler arasındaki ve işçilerin kendi aralarındaki gerilimleri artırmıştı. Hangi işçilerin Stakhanovist olacağına fabrika yönetimi karar verdiğinden, onların taraflı tutumları memnuniyetsizlik ve kıskançlığa neden olabiliyordu. Yöneticiler ya da zaman zaman günah keçisi haline getirilen tek tek bazı Stakhanovistler şimşekleri üzerlerine çekebiliyorlardı.

Birçok işçinin 1930'ların başındaki eşitlikçiliğin sona ermesine itirazları daha geneldi. Zaten partideki ayrıcalıklara kızgın olan birçoğu, sosyalist ahlâkla hiç ilgisi olmadığı görülen eşitsizliklerin şimdi resmen kabul edilmesine daha da öfkelenmişti. 1934'te Leningradlı bir işçi şöyle söylemişti:

> Eğer burada sadece adına sınıf denmeyen yeni sınıflar ortaya çıkıyorsa, sınıfları nasıl tasfiye edebiliriz ki. Şimdi başkalarının sırtından geçinen aynı türden asalaklar ortaya çıkmıştı. İşçi hem üretiyor hem de onun sırtından geçinen birçok kişi için çalışıyor... İdarede otomobilleriyle dolaşan ve işçilerin üç-dört katı kazanan birçok çalışan var.[95]

Bu nedenle, işçi sınıfı içinden rejime yönelik eleştirilerin çoğu, "sol"dan gelirken, belki de partiyi en çok endişelendiren şey kullanılan terimlerin genelde 1917'nin devrimci diliyle çarpıcı bir benzerlik göstermesiydi. Üstteki-

94 Scott, *Behind the Urals*, s. 47, 46.

95 Davies, *Popular Opinion*, s. 139.

ler (*verkhi*) ile alttakiler (*nizy*) arasındaki sert ayrımlar algılanıyordu. Bu konudaki itirazlar ekonomik olduğu kadar ahlâki ve kültüreldi: Üsttekiler işçileri "aşağılayıp" onlara "köpek'" muamelesi yapan "aristokratlar"dı. Rus devrimi sırasında olduğu gibi, toplumsal ayrışmalar bazen Marx'ın ekonomik farklılıklara dayanan "sınıfsal" gerilimlerinden çok, *ancien régime* tarzı zümreler arasındaki kültürel çatışmalar olarak görülüyordu.

Yine de bu, devrimci bir durum olmaktan uzaktı. 1930'ların başında –özellikle 1932-1933 kıtlığında– ciddi grevler yapılmıştı. İşçiler memnuniyetsizliklerini "iş yavaşlatarak" pasif bir şekilde ifade edebilse de birçoğu sistemi kabul etmiş, sistem içinde yapılabileceğin en iyisini yapmaya çalışmıştı. Denetim ve baskı da her türlü gerçek muhalefeti etkili bir şekilde engellemişti.

1930'ların ortasındaki hiyerarşilerin kadınlar üzerinde daha karmaşık bir etkisi vardı. Parti, kısmen doğumları ve nüfus artışını teşvik etmek istediğinden "burjuva ataerkilliği"ne yönelik eski eleştirilerini bir yana bırakıp geleneksel aileyi benimsemişti. Artık boşanmalar uygun görülmüyor, o dönemde Batı Avrupa'da olduğu gibi ailelere çocuk sahibi olmaları için mali teşvikler sağlanıyordu. Ayrıca ebeveynlerin otoritesi de güçlendirilmişti. Kulak ailesini yetkililere ihbar eden çocuk olarak tarihe geçen Pavlik Morozov kültü askıya alındı. Kürtaj yasağı pek hoş karşılanmasa da, ailenin yeniden itibar kazanmasının genelde kadınlar arasında rağbet gördüğü görülüyordu.[96] Ayrıca aile değerleri ile ilgili söylemlerine karşın Stalinist devlet, kadınların çalışması gerektiği konusunda hâlâ kararlı olduğundan, fabrika ve tarlalarda uzun süre çalışırlarken aile içindeki geleneksel rollerini sürdürmeleri beklenen kadınlar, kendilerini "iki kat yük"ü sırtlanmış olarak buldular.

Sovyet düzeniyle daha az bütünleşenler ve hallerinden çok daha az memnun olanlar köylülerdi. 1930'ların başındaki fiili iç savaştan beri hayatlarında gelişmeler olmuştu; çiftliklerin kolektiflerde bir araya getirilip güçlendirilmesi gerçekten de okul ve hastaneler gibi bazı kurumların inşa edilmesine olanak tanımışsa da birçok köylü hoşnutsuz ve küskündü. Kolektif çiftliklerin kalıcı olacağını kabul etmiş olabilirlerdi ama birçoğu kendini ikinci sınıf yurttaş gibi hissediyordu. Yaşam standartları kentlerdekilerden çok daha düşüktü ve köylüler işçilere verilen sosyal yardımlardan yararlanamıyorlardı. 1934'te tahıl tedarik eden tugaylardan birine üye Finli komünist Arvo Tuominen, köylülerin rejime karşı aşırı düşman olduklarını görmüştü: "Daha sonra kalıcı hale gelen ilk izlenimim, herkesin karşıdevrimci olduğu, tüm kırsal bölgelerin Moskova'ya ve Stalin'e tam anlamıyla isyan ettiğiydi."[97]

Eskiden bir "orta" köylü olan (ve devrim öncesi Rusya'yı hatırlayacak kadar yaşlı) Andrei Arzhilovskiy, hayal kırıklığına uğrayanlardan biriydi. Güya

96 Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*.

97 Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 288.

kolektifleştirmeye karşı eylemlere katıldığından yedi yılını bir çalışma kampında geçirdiği için, bu anlaşılabilir bir şey. Serbest bırakıldığında, sisteme yabancılaşmasını ve çevresindeki insanları kaydettiği bir günlük tutmuştu:

> Dün kent Stalin Anayasası'nın onaylanmasını kutladı... Elbette coşkudan çok budalalık ve sürü davranışı vardı... Büyük bir coşkuyla yeni şarkılar tekrar tekrar söylendi... "İnsanın Bu Kadar Özgür Nefes Alabileceği Bir Yer Daha Yok."[98] Fakat başka bir soru geliyor aklıma: Başka bir rejimle yönetilen insanlar şarkı söylemiyor ya da nefes almıyor olabilir mi? Herhalde Varşova'da ya da Berlin'de her şey daha iyi. Ama belki de bana öyle geliyor. Neyse, en azından hedef gösterme [örn. kulak karşıtı kampanya] sona erdi.[99]

Köylüler özellikle kolektif çiftlik görevlilerinin yetkilerini kötüye kullanmasından şikâyet ediyorlardı. Örneğin, 1936'da gizli polisin bir soruşturmasında Güney Rusya'da kadın çiftlik işçilerini sürekli taciz eden kolektif çiftlik başkanı Veshchunov'un "kaba, arsız, suç teşkil eden, holiganca eylemleri" uzun uzadıya sıralanmıştı. Bir kadın işçi, Mrykhin adlı sabıkalı biriyle evlenmişti. Adam yasal olarak kolektif çiftliğe alınamayacağından, başkanın torpili şarttı. Veshchunov adamın karısının kendisiyle yatması koşuluyla çiftliğe girmesine izin vereceğini söyledi. Kadın kocasına "Ne yapayım?" diye sordu. "Ya Veshchunov ile yatıp rüşvetle seni de işe aldırırız ya da Urallar'a geri gönderilirsin?" Mrykhin başka çare olmadığını kabul etti. Daha sonra bölgeden yapılan şikâyetler üzerine hakkında dava açılan Veshchunov beraat etti. Karar daha sonra üst mahkemece bozuldu, aynı suçlamalarla dava devam etti ama o hâlâ görevinin başındaydı. Resmî görevliler nüfuzlu kişiler olduklarından görevden alınmaları çok zordu.[100]

Fakat rejimden en fazla dışlananlar arasında, kuşkusuz güya asileri çalıştırarak "yeniden eğitmek" için tasarlanan dev çalışma kampları kompleksi Gulag'ın mahkûmları vardı. 1929'da liderlik, uzun hapis cezası alan mahkûmların cezalarının infaz edileceği kurumların yerine, SSCB'nin özgür emek için cazip kılınması zor olan Sibirya ve diğer uzak bölgelerinde maden çıkarmak için planlanan çalışma kamplarını geçirdi. Gulag, yüz binlerce kulak, papaz ve diğer "düşmanlar"ın hapsedildiği kolektifleştirme kampanyalarıyla birlikte hızla yayıldı. İkinci Dünya Savaşı'na kadar, bu kişiler devasa bir köleci devletin uyrukları ve Sovyet ekonomisinin merkezî parçası haline gelmişlerdi. Bütün Gulag sisteminde 4 milyon kişinin varlığı şok ediciydi.[101]

---

98 "Circus" filminden ünlü şarkı (1936).

99 "The Diary of Arzhilovsky", Garros vd., *Intimacy and Terror*, s. 131 içinde.

100 Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, s. 323.

101 O. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror* (New Haven, 2004), s. 328.

Sert iklimde ağır işleri yapmaya zorlanan mahkûmlar, yalnızca planlanan işi tamamlamaları durumunda tam tayın alıyorlardı. Plan hedefine ulaşamayanlar genellikle hastalanıyor, o zaman da bu hedeflere ulaşma kapasiteleri iyice düşüyordu. Aslında bu yüzden çoğu ölümüne çalışıyordu. Gulag'ın ilk ve en kötü döneminde bir mahkûm, Kızıl Haç'a gönderdiği (tabii ki polisin eline geçen) şikâyet dilekçesinde son derece zalim uygulamaları şöyle anlatmıştı:

> Çok geçmeden, anneler ve hasta çocuklar dahil insanları ormanda zorla çalıştırmaya başladılar. Ağır hasta yetişkinler için hiçbir tıbbi bakım yoktu... On, on iki yaşlarındaki çocuklar dahil herkes çalışmak zorundaydı. Dört günlük istihkakımız yaklaşık 2,5 poundluk ekmekti... 30 Mart'tan sonra çocuklar kereste yüklemeye gönderildi... Kereste yüklemenin sonuçlarının felaket olduğu ortaya çıktı: Kanama, kan tükürme, çıkıklar vs.[102]

Sovyetler Birliği'nin nüfusu içindeki çeşitli grupların farklı muameleyle karşılaştıklarını düşünürsek, rejime yönelik tutumların büyük farklılık göstermesi kaçınılmazdı. Fakat büyük bölümü parti ve gizli polis tarafından toplanan deliller bir tek mesaja işaret ediyor: Keyfî davranan ve ayrıcalıklı devlet görevlilerine duyulan öfke.[103] Ayrıca Stalin'in kendisi de bunun farkındaydı çünkü gizli polisten ve partiden düzenli olarak kamuoyuyla ilgili raporlar alıyordu. Elbette onun sıkı, sert disipline itirazı yoktu ve kendisi de büyük ölçüde şiddet uygulamaya hazırdı. Fakat kendi görevlilerini halkı seferber etmek yerine yabancılaştırmakla suçlamıştı.[104]

İntikamcı Stalin'i kızdıran yalnızca "küçük Stalinler"in bahaneleri değildi. O, bu kişilerin ekonomiyi savaşa hazırlama çabalarına ket vurduklarına da inanıyordu. Kont Potemkin nasıl İkinci Katerina'yı Kırım fetihlerinin değerine inandırmak için Dinyeper Nehri boyunca sahte "Potemkin köyleri" kurduysa, yerel parti şefleri de ekonomik başarılarını abartıp Stalin ve Moskova'ya gönderdikleri raporlarda Plan'ın uygulanması konusunda yalan söylemişlerdi. Görevliler birbirini koruyor, muhbirler ya da birlik beraberliği bozanlar ağır bedeller ödüyordu. Liderliğin, parti görevlilerinden yöneticileri desteklemeleri talebi, hataları gizlemek için "gizli anlaşma" yapılmasına neden olmuştu.[105] Aynı zamanda, bu görevlilerin de Kremlin'de, Stalin'in yakın çevresinde koruyucuları vardı.

Parti üzerindeki gücünü artırmaya kararlı olan Stalin, 1934'te ifade ettiği

---

102 Akt. Özel bir yerleşimcinin 8 Ağustos 1930'dan önce Siyasal Kızılhaç'a şikâyeti. Khlevniuk, *History of the Gulag*, s. 15-16.

103 Sarah Davies "biz" ve "onlar" söylemini vurgular. Davies, *Popular Opinion*, 8. bölüm.

104 RGASPI 558/11/1118, 101-102.

105 J. Harris, *The Great Urals. Regionalism and the Evolution of the Soviet System* (Ithaca, 1999), 5. bölüm.

gibi, şimdi 1930'ların başındaki "geri çekilme"nin sakıncalarına parti "saflarında seferberliğin son bulması"nın eşlik ettiğinde diretiyordu.[106] Lider, partisinin aynı NEP döneminde olduğu gibi saflığını yitirme tehlikesi içinde olduğunu ve dönüştürücü gücünü yitirdiği konusunda sert uyarılar yapıyordu. Gerçi bu seferki tehlike parti içindeki düşman ve casuslardan kaynaklanıyordu. Parti kendini arındırmalı, kurtarıcı görevini yeniden üstlenmeli ve yaklaşan savaşa hazırlanmak için kendisini ideolojik bakımdan yeniden silahlandırmalıydı.

VII

Mayıs 1936'da, Stalin "halk düşmanları"nın faaliyetlerini ayrıntılı olarak ortaya koyduğu "Gizli Mektup"u gönderip böylece "Büyük Terör" dediğimiz kanlı temizlikleri başlatmadan iki ay önce, Sovyet sinema seyircisi bir başka siyasal melodram olan Ivan Pyryev'in "Parti Kartı" adlı filmiyle buluştu.[107] Film, hain düşman Pasha Kuganov'un pençesine düşen Stalinist dönemin erdemli fakat basit "çocuklar"ından biri olan sarışın Anka'nın hikâyesini anlatır. Ancak 1920'lerin sonundaki düşmanların –burjuva uzmanlar ve kulaklar– tersine, Pasha'nın gerçek yüzü gizlidir. Elinde eski püskü tahta bir bavulla taşradan Moskova'ya gelir; bu imaj tam da alçakgönüllü fakat hırslı Sovyet "yeni insan"ını yansıtır. Kapkara biri de olsa yakışıklıdır, çalışkandır ve kısa sürede fabrikada popüler olur. Sonra, aşk üçgenindeki rakibi iyi insan (sarışın) komünist Yasha'yı alt ederek iyi bir işçi kız olan Anka'yla evlenir. Ancak çok geçmeden Pasha'nın göründüğü gibi olmadığı ortaya çıkar. Eski sevgililerinden birinin, Pasha'nın babasının kulak olduğunu ortaya çıkarması, sadece onun sahte komünist erdeminin gizlediği bir detaydır. Anka'nın parti kartını çalıp yabancı bir ajana vermesi hainliğinin son noktasıdır. Kart bulunduğunda parti Anka'yı ihmali yüzünden yargılar. Çünkü filmin açıkça ortaya koyduğu gibi, kart "her Bolşevik'in onur, gurur ve mücadele simgesi"dir. Her parti üyesinin parti kartını hayatı pahasına koruması kutsal görevdir. Gerçi Anka sonuçta Pasha'nın hain olduğunu anlar. Parti, romantik aşkı sosyalizme karşı ödevlerinin önüne koyan aptal kıza dersini verir. Elinde tabancayla, Anka kocasını gizli polise teslim eder.

Günümüz izleyicisi, açıkçası hiçbir önemi olmayan –ama neredeyse kutsal bir emanetmiş gibi gösterilen– parti kartını takıntı haline getiren filmi tuhaf bulur. SSCB'nin bu çalıntı belgelerle donatılmış bir yabancı casuslar şebekesinin tehdidi altında olduğu anlayışı da aynı şekilde gariptir. Hatta o zaman bile filmi inandırıcı bulmayanlar olmuştu. Mosfilm stüdyoları "başarısız, ha-

106 Stalin, *Sochineniia*, c. 13, s. 232.

107 "Partiinyi bilet" (1936), yön. I. Py'rev.

talı ve Sovyet gerçekliğini çarpıtan" bir yapım olduğunu söylediği filmin dağıtımını yapmayı kabul etmemişti.[108] Yalnız Stalin'in müdahalesinin gösterilmesini sağlamıştı, ne de olsa onun halkın nabzını daha iyi tuttuğu belliydi. "Parti Kartı", duygusal ve güvenilmez Anka'dan nefret eden bazı izleyiciler arasında yankı bulmuştu. Basın film üzerinde yapılan tartışmalarla doluydu. Büyük film yapımcısı Fridrikh Ermler, bir arkadaşına filmin onu ne kadar etkilediğini, hatta karısına olan güvenini bile sarstığını söylemişti: "Yani filmi seyrettiğimden beri en büyük korkum parti kartımın çalınması. Ya biri onu çalarsa? İnanmayacaksın ama geceleri belki kartı çalmıştır diye karımın yastığının altına bakıyorum."[109] Zamanın siyasetini ve özellikle komünist tarihin en travmatik ve gizemli olaylarından birini –"Büyük Terör"– anlamak için, tuhaf ve kötü "Parti Kartı"nı bile izleyebiliriz.

1936-38 terörü tarihçileri hâlâ hayrete düşürüyor, çünkü çok akıldışı görünüyor. Akademisyenler arasında kaynakları ve yapısıyla ilgili derin görüş ayrılıkları da sürüyor.[110] Stalin'in, birçoğu Sovyet iktidarına tamamen sadık, dahası yaklaşan savaşı kazanmak için yardımlarına kesinlikle gereksinim duyduğu eğitimli uzman ve deneyimli görevliler olan yüz binlerce parti üyesinin ve sıradan insanın tutuklanmasını ve infazını emretmiş olması açıklanabilirmiş gibi görünmüyor.

Kuşkusuz Stalin'in psikolojik özellikleri çok büyük bir role sahipti. Son derece kuşkucu biriydi. İnsanları suçladığı, bir bölümünü dalga geçercesine kendisinin uydurduğu bazı garip komplolara sanki inanmak istiyormuş gibi görünüyor. Ölüm emirlerini veren bir şahsiyetti ve düşünce yapısı her zaman zor anlaşılacak bir şey olarak kalacak. Ancak parti ve toplumun tüm düzeylerinde pek çok kişi Terör'e katılmıştı. Eğer Bolşevik kültürün radikal, kutsal yönlerini ve savaş tehdidi karşısındaki tavrını da kavrayabilirsek, bu karmaşık olaylar daha anlaşılır hale gelir. 1920'lerin sonunda olduğu gibi, liderlik, dış tehdide karşı koymanın en iyi yolunun partiyi arındırıp "düşmanlar" ve "kararsızlar"ı partiden uzaklaştırmak olduğunu ileri sürüyordu. Böylece militanlaşan toplumu dış güçlere karşı "yeniden seferber edebilecek"ti. Ancak iç düşman korkusu eskisinden çok daha büyüktü ve Terör, 1920'lerin sonundaki "Büyük Kopuş"tan çok daha kontrollü, daha dar "kapsamlı" bir seferberlikti. Liderler "kitleler"i "düşmanlar"a karşı kışkırtmaya çalı-

108 Kenez, *Cinema and Soviet* Society, s. 145.

109 L. Kaganovsky, "Visual Pleasure in Stalinist Cinema. Ivan Pyr'ev's *Party Card*" C. Klaier ve E. Naiman, *Everyday Life in Early Soviet Russia. Taking the Revolution Inside* (Bloomington, 2006), s. 35-36, 53-54.

110 Çok farklı iki yorum için bkz. J. Getty ve O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932-1939* (New Haven, 1999); O. Khlevniuk, *Master of the House. Stalin and his Inner Circle* (New Haven, 2009). Buradaki yaklaşımın detayları için bkz. Priestland, *Stalinism*, 5. bölüm.

şıyordu; fakat Terör polisin gizlice yürüttüğü örgütlü tutuklama ve infaz eylemleri dizisiydi.

Parti içinde "düşman" aramanın ilk işaretleri, 1 Aralık 1934'te Leningrad parti lideri Sergey Kirov'un öldürülmesinin hemen ardından geldi. Bu cinayette Stalin'in parmağı olup olmadığından hâlâ emin değiliz. Fakat sorumlusu kim olursa olsun, Stalin yerel gizli polis ya da Kirov'un eski rakibi Zinoviyev'in sorumlu tutulması düşüncesiyle, yıldızı parlamakta olan parti üyesi Nikolay Yejov'u cinayeti araştırmakla görevlendirdi. Lev Kamenev ve Zinoviyev hapsedilip dosya kapatıldı. Yine de Yejov'un, kısmen NKVD içinde kendi hırsları nedeniyle, eski muhaliflerin hâlâ tehlikeli olduğuna dair uyarılarını sürdürünce, 1936'nın başında Stalin, Kirov cinayeti dosyasını yeniden açmasına izin verdi.[111] Temmuz 1936'da Stalin ve Politbüro, tüm parti örgütlerine Troçki, Kamenev ve Zinoviyev'in birlikte tezgâhladığı büyük bir komplonun açığa çıkarıldığını bildiren bir "Gizli Mektup" gönderdi. "Büyük Terör"ün ilk seferberliğini başlatan bu mektup ve arkasından gelen Ağustos'taki göstermelik davaydı.

Stalin'in o sırada Yejov'un neden dilediği gibi hareket etmesine izin verdiğini hâlâ bilmiyoruz. En büyük olasılıkla, tasfiye etmek istediklerini hınzırca karalamasıydı; ama komplolara inandığı da söylenebilir. Kesinlikle Stalinistler herhangi bir ideolojik kuşkunun genelde "nesnel olarak" düşmana yardım ettiğini, bu nedenle de gerçek suçla aynı anlama geldiğini öne sürüyorlardı. Stalin Kasım 1937'de "eylemleri ya da düşünceleriyle –evet düşünceleriyle de– sosyalist devletin birliğine saldıran [herhangi biri] bizim tarafımızdan acımasızca yok edilecektir" beyanında bulunuyordu.[112] Ancak Stalin'in, niyetleri her ne olursa olsun "düşman" arayışı, partiyi arındırıp seferber etmeyi amaçlayan daha geniş bir kampanyanın parçası olarak sunulmuş ve parti örgütlerince böyle anlaşılmıştı.[113] Liderlik, bu yeni parti aktivizminin ekonomiyi canlandırması gerektiğini özellikle düşünüyordu; çünkü Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesiyle savaş ihtimali artmıştı.

Ekonomiyi canlandırma çalışmalarının ilk işareti, Donbass'ta çalışan madenci Aleksey Stakhanov'un tek vardiyada ortalamanın on dört katı olan 102 ton kömür çıkardığı Ağustos 1935'te geldi. Bu türden performanslar daha önce de sergilenmiş olsa da buna olağanüstü önem kazandıran şey Stalin'in tepkisiydi. Stalin, Stakhanov'un başarısını seferberlik çağının geri dönüşünün bir işareti olarak selamlamıştı. İşçiler yeniden kahramanca işler başarabilecekti; onları yalnızca muhafazakâr ve bürokrat teknisyenler geride bı-

111 Yejov'un rolü için bkz. J. Getty ve O. Naumov, *Yezhov, The Rise of Stalin 'Iron Fist'* (New Haven, 2008), 8. bölüm.

112 Akt. Van Ree, *Political Thought*, s. 134.

113 Bu konuda, bkz. Kotkin, *Magnetic Mountain*.

rakıyordu. Tahmin edileceği gibi, "Stakhanovist hareket" kısa sürede güçlü bir anti-elitist karaktere büründü. İşçiler Stakhanovist olmaya teşvik edilirken kampanya, Stakhanovist tugayların kendi rekorlarını kırabilmeleri için kaynakların yeniden tahsis edilmesini sağlayan, öte taraftan fabrikanın diğer yerlerinde normal üretim sürdüren yöneticiler ve teknisyenler arasında memnuniyetsizlik yaratmıştı. Parti ve gizli polis nüfuzunu yeniden kazandığından, tabii ki işler yolunda gitmediğinde onlar günah keçisi oluyorlardı. Stakhanovistlere yol açmakla görevli mühendislerden biri olan Kravçenko'nun yazdığı gibi:

> Her gün mühendis ve idareciler bir sınıf olarak sözde "muhafazakârlık"la, çalışma temposunu "düşürmek"le suçlanıyorlardı... Otoritemiz azalmaya devam ediyordu. Öncelik hakkı randıman sloganına sarılan siyasetindi. Sırf teknik sorunlarda bile son söz mühendis ve yöneticinin değil, komünistlerin ve polis memurlarınındı.[114]

Bu nedenle, parti içinde "düşman" arayışının hedefine çok geçmeden ekonomiyi "baltalamak"la suçlanan ekonomi yöneticilerinin yerleştirilmesi hiç şaşırtıcı değildi – özellikle bazıları geçmişte Troçki'yle yakın ilişki içindeydi. 1920'de Gladkov tarafından suçlanan Shramm'lar yine saldırıların hedefindeydi. Fakat tek hedef onlar değildi. Parti, "burjuva" yozlaşması belirtileri gösteren ya da yeterince militan olmayan ve siyasal coşku duymayan herkesi araştırmaya teşvik ediliyordu. Stalin'in 1938'de ifade ettiği gibi, tepeden gelen emirlere "körü körüne ve robot gibi" itaat eden "dar görüşlü" ve pragmatik bir memur olmak da yetmiyordu. Parti üyeleri, tıpkı Anka gibi "uyanık" olmamakla da suçlanıyorlardı.

"Düşman" kelimesinin geniş tanımı göz önüne alınacak olursa, temizliğin bütün partiye yayılması yüksek bir olasılıktı. İhbarlar artıyor ve her türlü aksaklık düşmanca niyetlerin göstergesi olarak değerlendirilebiliyordu. Bunu partiden ihraçlar, daha sonra birçok durumda NKVD'nin tutuklamaları, hapsedilmeler ve muhtemelen infazlar izledi.

Partiye sadakatle bağlı olanlar arasında Terör'e karşı tepkiler farklılık gösteriyordu. Akademisyen, tarihçi ve yazar, ayrıca Tataristan Kazan'da bölgesel bir parti yöneticisinin karısı Evgenia Ginzburg bu histeriyi hiç anlayamamıştı. Elvov adlı bir tarihçiyle aslında uzak olan ilişkisinden zarar görmüş ve 1905 devrimi üzerine yazdığı bir makalede "Troçkist" hatalar yapmakla suçlanmıştı. Partiden ihraç edildikten sonra NKVD yüzbaşısı Vevers'in bürosuna çağrılmış, burada düşman muamelesi görmüştü. Hatırladıkları şöyleydi: "Şaka mı yapıyordu? Belki kastettiği bunlar değildi. Ama bunları kastetmişti. Kan beynine sıçramıştı; odanın bir ucundan bana bağırıp çağırıyor, sövüp

114 Kravchenko, *I Chose Freedom*, s. 107.

sayıyordu."[115] Fakat oyun yazarı Aleksander Afinogenov'un tepkisi çok daha farklıydı. Tarihçi Jochen Hellbeck'in anlattıklarına göre, Afinogenov partiden ihraç edildiğinde, bunu anlamak için çok uğraşmış, kuşkulara karşın ihracını, kişiliğinin olumsuz, burjuva yanlarını yok edip kendisini erdemli bir parti üyesine dönüştürme fırsatı olarak değerlendirmişti. "İçimdeki beni öldürdüm – ve sonra bir mucize gerçekleşti... Önceki eksikliklerden ve boşluktan çok uzak, yepyeni, yeni bir 'ben'in doğmaya başladığını birden görüp anladım."[116] Beklenmedik bir şekilde polisten ve tutuklanmaktan kurtulmuş, partinin adaletine inanmış biri olarak partiye iade edilmişti. Afinogenov, tipik parti üyesi olmayabilir fakat diğerleri de özel bazı durumlarda "hatalar" yapılmış olsa bile, temizliğin partiyi arındırmak için esas araç olduğuna inanmıştı.

Terör, daha alt sosyal tabakalarda yer alan başkaları için de anlamlıydı. Terör popülist bir unsur barındırdığından, liderlik şimdi elite karşı çelişkileri tırmandırmaya çalışıyordu. Yıllardır ilk kez, Stalin parti komiteleri için sıradan üyelerin, şefleri eleştirebilecekleri çok adaylı seçimler yapılacağını duyurdu. Kuşkusuz ki "aşağıdan" eleştirilerin, bölgesel hiziplerde gerçekte neler olduğunu ortaya çıkaracağını umuyordu. Aynı zamanda da itaatsiz görevlilerin yerlerine sadık, çalışma aşkıyla dolu kişileri getirecekti. Belki de rejimin tabanını, ayrıcalıklı görevlilere ne kadar düşmanca davranırlarsa davransınlar, sıradan insanlar arasında güçlendirebileceğini kavramıştı.

Stalin 1920'lerin sonundaki stratejilere geri dönüyor ve John Scott'ın hatırladığı gibi birçok sıradan insanın yerel elitler için hissettiği derin öfkeyi körüklüyordu:

> ... fabrikada kaos hâkimdi. Bir ustabaşı sabah işe gelip elemanlarına, "Bugün şunları ya da bunları yapacağız" derdi. İşçiler dudak bükerek şöyle cevap verirdi: "Haydi oradan. Sen de bozguncusun. Yarın gelip seni tutuklayacaklar. Siz bütün mühendis ve teknisyenler, hepiniz bozguncusunuz."[117]

Ancak liderlik bunu "Büyük Kopuş"un bir tekrarı haline getirmemeye kararlıydı. Pratikte zorluğu ortaya çıksa bile her türlü "özeleştiri"nin sıkı denetim altında kalmasını sağlamak için elinden geleni yapıyordu.

1937 ilkbaharında Terör'ün ikinci evresine girmesiyle parti şefleri ve işbirlikçilerinin tutuklanması başladı. Stalin bunu uzun zamandır planlamış olabilir; fakat genellikle "küçük Stalinler"in ekonomik hedefleri gerçekleştirmedikleri şeklinde ihbarlar alan NKVD de ipuçlarının izini sürüyordu.[118]

---

115 E. Ginzburg, *Into the Whirlwind*, çev. P. Stevenson ve M. Harari (Londra 1967), s. 44.

116 Hellbeck, *Revolution*, s. 318-319.

117 Scott, *Behind the Urals*, s. 195.

118 Tarihçiler Stalin'in planları konusunda anlaşmazlık halinde ve biz de hâlâ kanıtlardan yoksunuz. Khlevniuk'un ortaya attığına göre, Stalin en azından 1936 ortalarından beri bölge şefleri-

Stalin, büyük olasılıkla Gestapo'nun dezenformasyonu sonucu, Mareşal Tuhaçevski ve orduda üst düzey komutanların Almanlarla birlikte komplo kurduklarına inanmış da olabilir. Dolayısıyla savaş tehdidine karşın, subayların kaymak tabakası tutuklandı. O yazdan itibaren Stalin yakın çalışma arkadaşlarını, tutuklamalara ve en güçlü yerel parti şeflerinden çoğunun yenilenmesine göz kulak olmaları için Moskova'dan diğer bölgelere gönderdi.

Ancak şeflerin kendileri de Terör'e iyice bulaşmışlardı. Düşman bulma baskısı altında (ve umutsuzca kendilerini kurtarmak için), "sınıfa yabancı" unsurlardan ve geçmişi "karanlık" olan herkesten, özellikle de eski kulaklardan gelen tehdidi vurgulamaya çalışmışlardı. Ayrıca Stalin, bölge şeflerinin sicili "kötü", sıradan insanlara kitlesel baskı uygulama taleplerini de kabul etmişti. Nazi istilası durumunda, onlara katılabilecek Sovyet karşıtı kulaklardan oluşacak "beşinci kol"dan da muhtemelen korkuyordu.[119] 1937 yazında Terör "kitle operasyonları"na dayalı yeni bir evreye, üçüncü evresine girdi. Bölge şefleriyle işbirliğine giren Stalin ve Politbüro, sınıfsal, siyasal ve etnik temelde gizli tutuklama ve infaz kotaları belirliyordu. Bu kurbanların çoğu eski kulaklar, rahipler ve çarlık subaylarıydı; içlerinde serseriler ve diğer "istenmeyen" gruplar da vardı. Sınıra dayanmış düşmanlarla ittifak kurarak tehlike yaratabilecekleri düşünülen –Almanlar, Polonyalılar ve Koreliler gibi– "güvenilmez" etnik azınlıklar da baskı altına alındı. O zamana kadar gerçekleştirilen tutuklama ve infazların en büyük bölümünden bu kitlesel operasyonlar sorumludur. Neredeyse kesinlikle eksik olan resmî rakamlar, 1937-1938 yıllarında, tamamı olmasa da birçoğu siyasal suçlar nedeniyle, 681.692 kişinin infaz edildiği ve 1.575.259 kişinin tutuklandığını belirtir.[120]

Yöneticiler ve subaylar da bu tutuklama dalgasına kurban gittiklerinden, sonuç kaos ve ekonomik kriz oldu. Görevliler eleştirilecekleri korkusuyla işçiler üzerinde otorite kurmaya yanaşmadıkları için iş disiplini çöktü. Partideki ideolojik temizliği dizginlemeyi amaçlayan ilk ciddi girişim Ocak 1938'de görüldü. Ancak Buharin ve diğer liderlerin üçüncü Moskova davası dahil, yargılamalar devam etti. Bu arada kulaklara ve etnik azınlıklara yönelik kitlesel operasyonlar 1938'in büyük bölümünde de devam etti. Daha küçük çapta baskılar sürmekle birlikte, Stalin ancak yılın sonuna doğru Terör'ü fiilen sona erdirdi. Nikolay Yejov, "aşırılıklar"dan sorumlu tutulmuş, diğer-

ni ortadan kaldırmayı planlamaktaymış. Bkz. O. Khlevniuk, "The First Generation of Stalinist 'Party Generals'", ed. E. Rees, *Centre-Local Relations in the Stalinist State*, 1928-1941 (Basingstoke, 2001), s. 59-60 içinde; Getty ve Naumov onun bunu planlamadığını öne sürüyor. Bkz. Getty ve Naumov, *The Road to Terror*. Ekonomik konular için bkz. Harris, *The Great Urals*, s. 182-185.

119 Diğerleri arasında Molotov da bunu öne sürmüştür. *Sto sorok besed s Molotvym. Iz dnevnika F Chueva* (Moskova, 1991), s. 390.

120 Bu rakamlara ilişkin bir tartışma için bkz. Getty ve Naumov, *The Road to Terror*, s. 587-594.

leriyle beraber "solcu aşırı tepki" suçlamasıyla tutuklanıp idam edilmişti. Terör'ün haklılığından emin olarak idam mangasının karşısına çıktı.

VIII

Eisenstein'ın Terör'e tepkisi, gerçek inançlı Yejov'unkinden tabii ki çok daha ikircikli ve karmaşıktı. Son filmlerinde, "Korkunç Ivan I" (1944) ve "Korkunç Ivan II" (1946) isimli tarihsel dramalarda, bu zor ve tehlikeli konuyu ele aldı.[121] Gözden düşmüş olan 16. yüzyıl çarı IV. Ivan, 1930'larda Rusya'nın düşmanlarını yenip ülkeyi birleştiren hükümdar olarak itibarını geri kazanmıştı. Çar'ın kendi saray muhafızlarını, *oprichniki*'yi hain boyar soylularına karşı bir terör savaşı yürütmek için konuşlandırması, genellikle Rus devletinin inşasında "ilerici" bir gelişme olarak değerlendiriliyordu. Doğal olarak, Ivan ve Stalin ile *oprichnina* ve Terör arasındaki paralellikler, entelijansiya ve parti eliti için apaçıktı.

Eisenstein Ivan/Stalin'i aklamaya çalıştı. Aynı zamanda da karaktere bir parça trajik karmaşıklık kazandırmak istiyordu. Birinci filmde, Ivan kendi ailesinin bile kurtulamadığı şiddetle ilgili kuşkulara sahip biriymiş gibi gösterilir. Fakat çok geçmeden bütün bunları aşar; kendisini, kişisel duygularını Rusya'nın büyüklüğüne feda etmesi gerektiğine kolayca inandırır. Ancak ikinci filmin atmosferi çok farklıdır. Şimdi Ivan açıkça kendini paralamaktadır; film klastrofobik bir iç dünyada, şeytani ayak oyunları ve aşırı duygusallığın dışavurumcu dünyasında geçer. Proje halindeki üçüncü filmde, günah çıkartan papaz ve yardakçıları onun kurbanlarının listesini yüksek sesle okurken Ivan, Kıyamet Günü freskinin altında, vicdan azabıyla kafasını yere vururken gösterilir.

Eisenstein'ın arkadaşları onun bu delice cesareti karşısında söyleyecek söz bulamıyordu. Nasıl oluyor da böyle riskler alıyordu? Beklenebileceği gibi, ilk bölümü memnuniyetle karşılayan Stalin, ikinci bölüm ve proje halindeki üçüncü bölüm karşısında çileden çıktı. Filmi *oprichniki*'yi bir tür "Ku Klux Klan" gibi resmedip Ivan'ı sanki kararsız Hamlet'miş gibi gösterdiği için şiddetle eleştirdi. Oysa Eisenstein *vozhd*'u tamamen yanlış değerlendirmiyordu. Bir özeleştiri sürecinden sonra tekrar film yapmasına izin verildiyse de projeyi tekrar başlatamadan öldü.[122]

Eisenstein, Stalin'in asıl ruh halini çok az anlamıştı; *vozhd* onun başlattığı şiddet nedeniyle vicdan azabı çekmiyordu. Fakat "Korkunç Ivan II" Terör'ün yarattığı dünyanın bazı yönlerini gerçekten de yakalar. "Ekim"in ba-

121 "Ivan Groznyi", I. ve II. kısımlar (1944 ve 1946), yön. S. Eisenstein.

122 Bu filmler için bkz. Bordwell, *The Cinema of Eisenstein*, s. 223-255; M Perrie, *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia* (Basingstoke, 2001), 7. bölüm.

sit sınıf mücadelesi ve intikam duyguları, yerini –iç kuşkular ve gizli sapkınlıklar ararken insan ruhunun sorgulandığı– çok daha güvensiz bir iç siyasete bırakmıştı.

Stalin, 1953'te ölene dek göstermelik davaları ve temizlikleri kullanmakla birlikte, hiçbir zaman Terör'ü böyle bir ölçüde tekrarlamadı. 1930'lar boyunca rejim, toplumu dönüştürecek militanca bir arzu ile var olan toplumla birlikte yaşama isteği arasında gidip gelmiş ve bu gerilim sürmüştü. İdeolojik kampanyalar savaştan sonra da devam etmişti fakat Terör partiye ve topluma bir bütün olarak ideolojik birliğin zorla dayatıldığı bir çeşit müdahaleci girişimin SSCB'de deneyimlendiği son dönemdi. Terör, bürokrasiye karşı 1920'lerin sonunda apaçık ve daha sonra 1930'larda daha sessizce yapılan popülist saldırıların sonuna da işaret etti. 1938 ve 1940'ta iş disiplini yasaları, yöneticiler ve teknik kadroların yetkilerini iade etti; rejim sınıftan çok, etnisite ve ulus gibi daha kapsayıcı ilkeleri giderek daha fazla vurguladı. 1930'ların şiddet ve kargaşasından doğmakta olan "yüksek Stalinizm" olarak bilinen –aşırı baskıcı, yabancı düşmanı ve hiyerarşik– sistem, dünya sahnesinde büyük güç kazanacaktı.

Terör, yıkılışına kadar Sovyet komünizmi üzerinde kara bir leke olarak kaldı. Kruşçev 1956'da yaptığı "Gizli Söylev"inde, yaşanan adaletsizliği kabul ederek, sosyalizmin Sovyet modelinin adını ve meşruiyetini ciddi anlamda zedelemişti. Ancak o dönemde Terör'ün SSCB içinde ya da dışında Stalinist rejimin görüntüsü üzerinde sanılabileceği kadar büyük bir etkisi yoktu. Zaten rejime düşman olanlar –özellikle de Troçkist solda yer alanlar– kan dökülmesini kınamışlardı. Ancak Batı merkez solunun Terör'ü önemli bir sorun haline getirmemesinin güçlü nedenleri vardı: Olayların yatıştığı dönemde, SSCB radikal sağa karşı tek gerçek müttefikti. Nazizme karşı mücadele Sovyet komünizmine bir şans daha verecekti.

5

HALK CEPHELERİ

I

1937 Mayısı'nda, Stalin ve Hitler İspanya'da bir vekalet savaşı yürütürlerken, Paris barış ve uzlaşmayı desteklemek için düzenlenen EXPO'ya [Dünya Fuarı] ev sahipliği yaptı. Place du Trocadéro'da bir "Barış Anıtı" inşa edildi ve bir "Barış Bulvarı" onu Nazi Almanyası ve Sovyetler Birliği pavyonlarına bağlıyordu. Bulvarın bir yanında, üzerinde, Vera Muhina'nın yaptığı, birlikte yürüyen ve kararlılıkla ellerindeki orak ve çekici sallayan bir işçi ve kolhoz kadını heykeli olan Boris Iofan'ın Sovyet pavyonu vardı. Tam karşısında ise Albert Speer'in tepesinde gamalı haç tutan bir şah kartalı bulunan devasa neo-klasik kulesi görünüyordu. Sovyet planlarını gizlice gördüğü anlaşılan Speer, kendi yapısını kasten Sovyet pavyonuna bir cevap olarak tasarlamıştı.

Bazıları bu iki pavyonu "totaliter sanat"ın göstergeleri olarak görüyordu. Kuşkusuz, anıtsal bir üslup sergileyen pavyonlar, popülist ve aslında bir dereceye kadar geleneksel bir estetiği benimsiyorlardı. Alman pavyonu, her yönüyle, aynı Sovyet pavyonu gibi çalışma ve kahramanlık takıntısı sergiliyordu.[1] Ancak benzerliklere karşın farklılıklar da çarpıcıydı.[2] Alman kartalı, imparatorluk simgesiydi ve pavyonun içinde toplum durağan, huzurlu bir hiyerarşi şeklinde gösteriliyordu. Rudolf Hengstenberg'in "Yoldaşlık" isimli büyük ve dikkat çekici tablosu, komünist kolektivizmle paralellikler göster-

1 Golomstock, *Totalitarian Art in the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, çev. R. Chandler (Londra, 1990).

2 Zıtlıklar için bkz. C. Lindey, *Art in the Cold War. From Vladivostok to Kalamazoo, 1945-62* (Londra, 1990) s. 25.

miş olabilir. Fakat eski tarz bir zanaat ortamında, baskın bir karakter olarak çizilen bir mimara açıkça boyun eğmiş inşaat işçilerini resmediyordu. Tersine, makineleri ve mücadeleci işçileri simgeleyen anıtlarıyla SSCB pavyonu, büyük lider Stalin'in başkanlığında da olsa kendisini daha dinamik bir toplum olarak sunmaya çalışıyordu. Pavyonların akıl ve ilerleme tasvirlerinde de ince farklar vardı. Sovyetler binalarını ekonomik kalkınma ve toplumsal değişimi yücelten değerli ve didaktik eserlerle doldurmuştu. En son Alman teknolojisinin ürünleriyle tıka basa doldurulmasına karşın, Nazi pavyonu birbiriyle uyum içinde mistik ve dinsel bir *mise en scène* [mizansen] seçmişti – binanın kendisi de garip bir klasik tapınak, kilise ve mozole karışımıydı. Aslında pavyonların her birinin estetiği değerler açısından belirgin farklılıklar gösteriyordu. Nazi pavyonu bilinçli bir biçimde muhafazakârdı; heykelleri ve mimarisi neo-klasikti ve içi 19. yüzyılın ağır burjuva üslubunu çağrıştırıyordu. Sovyet pavyonuysa, neo-klasisizmi modernist rötuşlarla harmanlamıştı. Mimarisi klasik bir tapınaktan çok bir Amerikan gökdelenini andırırken, iç kısmında modern fotomontaj daha geleneksel, sosyalist gerçekçi tablolarla köşe kapmaca oynuyor gibiydi.[3]

Sovyet pavyonu dış dünyaya Stalinist ideolojinin birkaç önemli özelliğini sunuyordu. Stalin'in kendi imgeleri külte dayalı bile olsa Bolşevizm dünyaya Aydınlanma getiren ilerlemenin gücüydü. İdeal toplum kolektivizme, çalışmaya ve üretime bağlı bir toplumdu ve onun yarattığı sanayi proletaryası şimdi tarihin kahramanıydı. Bu görüşe göre, iktisat başı çekerken, eski ütopyacı kurtuluş rüyasından geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştı. Tüm bu temalar, büyük ölçüde Stalin'in kendi yazdığı ve bütün komünist dünyaya dağıtılan, parti tarihi *Kısa Ders*'inde (1938) tekrarlandı. Burada Marksizmin kaba, dogmatik bir şekilde özetlenen onaylanmış versiyonuyla karşılaşırız. Tarih belirlenen rotayı izliyordu: Sovyetler Birliği, Marx'ın komünizminin alt evresi olan "sosyalizm"i başarmıştı ve dünyanın geri kalanı da onu izleyecekti. Bu, ücret eşitsizliklerinin olduğu bir sistemdi ve devlet mutlak güce sahipti. Devletin sönümlenmesine yönelik her türlü plan çok uzak bir geleceğe ertelenmişti.

Alman pavyonu da Sovyet pavyonu da diğer ülkelerinkinden çok daha büyük ve gösterişliydi. Ziyaretçiler, bu pavyonlarda sergilenen "görgüsüzlük, aşırı gurur ve yüksekten atıp tutma"dan şikâyetçiydiler.[4] Dönemin ideolo-

3 Bkz. D. Ades, "Paris 1937. Art and the Power of Nations", ed. D. Acles vd., *Art and Power. Europe under the Dictators, 1930-45* (Londra, 1995), s. 58-62 içinde; K. Fiss, "In Hitler's Salon. The German Pavilion at the 1937 Paris Exposition Internationale", ed. R. Etlin, *Art, Culture, and Media under the Third Reich* (Chicago, 2002), s. 316-342 içinde; S. Wilson, "The Soviet Pavilion in Paris", ed. M. Cullerne Bown ve B. Taylor, *Art of the Soviets. Painting, Sculpture and Architecture in a One-party State, 1917-1992* (Manchester, 1993), s. 106-120 içinde.

4 Akt. James Herbert, *Paris 1937. Worlds on Exhibition* (Ithaca, 1998), s. 36.

jik mücadelelerine karşı çok farklı bir yaklaşım sergileyen İspanya Cumhuriyeti hükümetinin pavyonu, her ikisiyle de çarpıcı bir karşıtlık içindeydi. Boyutlarıyla çok daha gösterişsiz olan bina, tam olarak modernist bir tarzda inşa edilmişti. Sovyet pavyonu gibi, hükümetin önemli sosyal programları konusunda ziyaretçileri bilgilendirmek amacıyla fotomontajı kullanıyordu.[5] Ancak SSCB'nin çabalarının aksine, en ünlüsü Pablo Picasso'nun ikonik "Guernica"sı olmak üzere İspanya'nın bazı önde gelen ressamlarının eserlerini sergileyerek sanatsal avangard çalışmalara da yer vermişti. 1944'te Komünist Parti'ye asil üye olan solcu ressam Picasso, bu tabloyu, sergi açılmadan bir ay önce Alman uçakları tarafından yerle bir edilen Bask kasabasının çektiği acıları göstererek faşist saldırganlığı kınamak için yapmıştı.

Pavyon, General Franco'nun milliyetçileri ile Nazi ve İtalyan faşist müttefiklerine karşı direnmek için aralarındaki farklılıkları bir yana koymaya çalışan iktidardaki İspanyol Halk Cephesi –komünistler, sosyalistler ve sol-liberallerin ittifakı– tarafından inşa edilmişti. Bu, faşizmden çekinen Komintern'in 1928'in sert anti-sosyal demokrat çizgisini terk ettiği 1930'ların ortasında kurulan birçok halk cephesinden sadece biriydi. İspanyol pavyonu Halk Cepheleri'nin değerler sistemiyle ilgili çok şey anlatıyordu. Bunlar, en önemli entelektüel ve sanatçılardan bazılarının desteğini almış, liberal soldan komüniste, avangarddan popüliste, "burjuva" liberalden sosyal demokrata kadar farklı siyasal ve estetik okullardan insanları kucaklamışlardı.

Ne var ki, Fransızların sergileri fuarda somutlaşan halk cephesinin çok daha az radikal bir yorumuydu. O dönemde Fransız hükümetine liberaller ve komünistlerin destekledikleri sosyalist Léon Blum başkanlık ediyordu. Fransızların kendilerine ait bir pavyonları yoktu ancak çeşitli galeriler ve müzeler, Galya-Roma döneminden beri Fransız sanatını konu edinen büyük bir sergiyi de içeren etkinlikler düzenlemişlerdi.[6] Açıkça yurtsever bir mesaj veriliyordu – komünistlerin de onayını aldığı belli olan bir yurtseverlikti bu. Şimdi anlaşıldığı kadarıyla Moskova, komünistlerin yalnızca sosyalizme giden pragmatik, aşamalı bir yolu benimsemekle kalmayıp bu yolda milliyetçi bir söyleme de sahip çıkmalarından memnundu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce sayıları üç olan Halk Cephesi hükümetleri –İspanya, Fransa ve Şili– kısa ömürlü oldu. Fakat İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden canlandırılan anti-faşist halk cepheleri, 1946-1947'de Soğuk Savaş'ın başlamasına kadar gücünü korudu. Bunların popülerliği Avrupa'daki toplumsal çatışmanın çok daha şiddetli bir evresinin sonucuydu. 1930'ların ekonomik krizi hem sağı hem de solu radikalleştirmiş, çünkü Buhran'ın en ağır yükünü kimin üstleneceği konusunda sert bir mücadele başlamış-

5 Bkz. M. Daniel, "Spain: Culture at War", Ades vd., *Art and Power*, s. 64-67 içinde.

6 Herbert, *Paris 1937*, 3. bölüm.

tı. Örgütlü işçilerin devleti yıkmak için demokrasiyi kullandığını ileri süren radikal milliyetçiler, Almanya'da Nazilerin zaferiyle 1933'te ulaştıkları, toplumsal ve ırksal hiyerarşiyi dayatan yeni bir otoriter siyaset çağrısında bulunuyorlardı. Bu koşullarda, komünizmin daha modernist ve görünürde geniş kapsamlı bir versiyonu, solda birçok kişiye çekici gelmişti. Yalnızca komünist disiplinin bu kadar güçlü bir sağa karşı koyabileceğine ve Moskova artık o kadar sekter olmadığına göre, bu disiplinin demokrasiyi ve Aydınlanma'nın değerlerini savunmak için kullanılabileceğine inanıyorlardı.

Bu nedenle, 1934 ile 1947 arasındaki dönem, Batı'da –özellikle Fransa ve İtalya'da– ve Latin Amerika'nın bazı yerlerinde, komünizmin hatırı sayılır bir başarı elde ettiği dönemdi. Bu, komünizmin ve beraberinde SSCB'nin, Batı Avrupalı ve Amerikalı entelijansiyaların arasında moda olduğu çağdı. Ancak bu coşkuya karşın, fuardaki çeşitli pavyonlar arasındaki net farklılıkların gösterdiği gibi, halk cepheleri her zaman birçok fraksiyona bölünmeye hazır, dayanıksız oluşumlardı. İspanya'nın benimsediği avangard üslubun Sovyet tarzı realist ajitasyon-propaganda ile zoraki beraberliği, disiplin yanlısı Stalinist bir komünizm ile daha romantik ve radikal sol arasında süren gerginliği estetik biçimde dışavuruyordu. Bu arada bir grev dalgasının çalışmayı sekteye uğratmasıyla Fransızların, fuarın solu ve merkez liberalleri bir araya getireceğine dair ümitleri kırıldı. Açılış günü, bazı pavyonların etrafının çitlerle çevrilmesi ya da iskelelerle kapatılması, Fransız Halk Cephesi'nin kendisini çökertmeye başlayan toplumsal gerilimlerin uğursuz bir işaretiydi.

Bu zorluklara karşın, halk cepheleri bazıları için hâlâ cazipti. Radikal sağ başlıca tehdit olduğu sürece, liberal solun büyük kısmı Bolşevik otoriterizmine ve Stalin'in kinik dış politikasına göz yummaya hazırdı. Ne var ki, 1946-1947'den sonra, Stalinist Bolşevik kültür ile komünist olmayan sol arasındaki gerginlikler çok fazla keskinleşmeye başladı. Nazilerin yenilgiye uğratılmasıyla, Sovyetler'in ve Orta ve Batı Avrupa'daki komünistlerin saldırgan tutumuyla, ayrıca Batı'da emeğe daha uygun yeni bir kapitalizm biçiminin ortaya çıkışıyla birlikte, komünizm artık ne çok zorunlu ne de çok cazip göründü. Halk Cepheleri'nin savaştan sonra uzun süre ayakta kalmamaları hiç de sürpriz değildi.

II

Komintern'in 1928'deki sekter "sınıfa karşı sınıf" politikası, Batı siyasetinin tamamen hatalı bir yorumuna dayanıyordu. Bu, Batı'da işçilerin daha çok devrimcileştiğini, kapitalizmin çöküşün eşiğinde olduğunu ve faşizmin –ölmekte olan burjuvazinin son nefesi– çok geçmeden kapitalizmle birlikte çöküp gidecek geçici bir görüngü olduğunu varsayıyordu. Bu hatalı analiz ışı-

ğında Komintern'in, komünistleri sosyal demokratlar dahil burjuvaziye karşı mücadeleyi yoğunlaştırmaya teşvik etmesi, böylece liberal rejimlerin sonunu hızlandırması anlamlıydı. Radikal sağın, özellikle de Nazilerin gittikçe güçlendiği bir zamanda, komünistlerin birçok kişiyi şaşırtıcasına sağı değil, ılımlı solu hedef almasının nedeni buydu.

Daha o zaman bile, bazı komünist liderler, özellikle de geniş ittifaklara ihtiyaç duyan küçük partilerin başındakiler, bu politika karşısında düş kırıklığı yaşamışlardı. Stalin 1929'da, Moskova'nın direktiflerini dikkate almama tehditleri savuran Amerikan Komünist Partisi CPUSA'in temsilcilerine gözdağı verdi.[7] Kısa süre sonra parti tasfiye edildi ve yeni çizgiye muhalif olan tüm yabancı komünistler gibi, "sağcılar" partiden ihraç edildiler. Birkaç ülkede, yeni politika komünist partilere başka bir felaket getirdi. Komünizme yakın Çek "Kızıl Sendikalar" üyelerinin neredeyse yarısı ayrılıp Sosyal Demokratlar'a katılırken,[8] İngiltere'de partinin 1926'da 10.800 olan üye sayısı 1930'da 2.555'e düştü. Devrimi kışkırtıp kanunsuz grevleri teşvik etmeyi öngören yeni politika, komünistlerin işten atılma olasılığını artırdı.

Bununla birlikte yeni politika, devrimin koşullarının olgunlaştığına gönülden inanan yerel komünistler arasında bazı destekçiler buldu. Almanya'da Komünist Parti'de Sosyal Demokratlar'ın "sosyal faşist" olarak ilan edilmesi gibi, "Üçüncü Dönem"in cepheleşme siyaseti de özellikle popülerdi. Partinin üye sayısı 1928'de 130 binken, seçmenlerin yaklaşık yüzde 17'sinin desteğiyle 5 milyonun üzerinde oy aldığı 1932'de 360 bine çıktı. Sosyal demokratlar'la komünistler arasındaki kıyasıya mücadele, sadece komünistlerin Komintern politikasının doğru olduğu görüşünü pekiştirdi. 1 Mayıs 1929'da komünistler, sosyal demokrat Berlin Emniyet Müdürü Zörgiebel'in yürüyüşlere getirdiği yasağa rağmen alanlara çıktı. Sonuçta komünistlerle polis arasında çıkan çatışmalarda, otuzdan fazla insan ölmüş, 1228 kişi tutuklanmıştı. Komünistlere göre, Sosyal Demokratlar'ın faşistlerden farklı olmadığı açıktı.

Komünistler ile otoriteler arasındaki sokak çatışmaları 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında yoğunlaştı. Sonradan komünist Doğu Almanya'nın lideri olacak olan genç Erich Honecker böyle bir şiddet ortamında yetişmişti. 1912'de Saar'da küçük bir kasabada doğan Honecker, daha sonra komünist olan radikal sosyal demokrat bir aileden geliyordu. Aslında kendisi çekirdekten yetişme bir komünistti. Çocukken grevciler için para toplamış, polisin çocuklara ateş açmayacağı düşünüldüğünden gösterilerde en ön saflarda

7 T. Draper, *American Communism and Soviet Russia. The Formative Period* (New York, 1986), s. 419.

8 K. McDermott ve J. Agnew, *The Comintern. A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, 1996), s. 105.

yürüyüşlere katılması istenmişti. Gençliğinde bir işçi jimnastik kulübünün üyesi olmuş, ayrıca Komünist Parti'nin bir bandosunda çalmıştı. Çıraklıktan yetişme bir çatı ustası olmasına karşın, pek çok Alman komünist gibi hiçbir zaman iş bulamamıştı; hayatı siyasetti. Çok erken sayılabilecek bir yaşta, henüz on sekizinde Moskova'daki Lenin Okulu'na gönderilmiş, yıl sonu karnelerinde bol övgüler almıştı: "Çok yetenekli ve çalışkan bir yoldaş", "Teoriyi Almanya'da sınıf mücadelesiyle nasıl ilişkilendireceğini çok iyi kavrıyor!" Sağlam bir Marksist-Leninist olarak geri dönen Honecker, 1931'de Saarland Komünist Gençlik Birliği'nin lideri oldu.[9]

Honecker'in –ve Stalin'in– sınıf mücadelesine ve devrimin yaklaşmakta olduğuna dair inancı, 1928-29 krizini izleyen Buhran'la daha da güçlendi. Almanya'da sınai üretim yıkıcı bir şekilde yüzde 46 azalırken, Fransa'da yüzde 28 azaldı. Hükümetlerin çoğu, zamanın *laissez-faire* piyasa ortodoksluğuna sarılıp devlet harcamalarında kesintiye giderek, sorunu daha da kötüleştirdi. Sosyal yardımların kesilmesi yoksulların sayısını artırıp ekonomik faaliyeti azalttı. Özel sermayenin ihtiyatlı hareket etmesini dengelemeyi amaçlayan (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra benimsenen) devlet harcamalarına dayalı Keynesçi çözüm, henüz yaygın olarak kabul edilmezken, bu çözüme inançla sarılanların sayısı çok azdı. Bu arada devletler paniğe kapılıp dar milliyetçi gündemler peşinde olduklarından, krize uluslararası düzeyde koordineli cevap verme çabaları da başarısız oldu. 1930'ların başında altın standardının çökmesi, Avrupa ekonomilerinin canlanmasına yardımcı olduysa da Buhran'ın etkileri on yıl boyunca hissedildi.

Öyleyse birçok kişinin liberal kapitalizmin, çağın sorunlarına verecek hiçbir cevabı olmadığına inanmaya başlaması şaşırtıcı değildir. Sistem, Amerikalı ve Avrupalı halk kitleleri için istihdam sağlamakta yetersiz görünüyordu. Entelektüel dalga yön değiştirmiş ve 1920'lerin liberal iyimserliği yok olmuştu. Merkez solda yer alan birçok kişiye göre, Sovyetler Birliği'nin yıllık yüzde 22'lik (resmî) büyüme rakamlarıyla Batı'ya öğreteceği şeyler vardı. (Sovyetler Birliği'ndeki olağanüstü düzeylerdeki israf ve işçilerin düşük yaşam standartları henüz yaygın olarak bilinmiyordu.) Liberal elitler bile Sovyet başarısından etkilenmişlerdi. 1931'de İngiltere'nin Berlin büyükelçisi, herkesin "Sovyetler Birliği'nin Birinci Beş Yıllık Planı gerçekleştirerek sağladığı ilerlemenin yarattığı tehditten ve Sovyet ekonomik baskısı çok fazla güçlenmeden Avrupa ülkelerinin kendilerine çekidüzen vermek için ciddi çabalar göstermek zorunda oldukları"ndan söz ettiğini yazmıştı.[10]

---

9 C. Epstein, *The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century* (Cambridge, Mass., 2003), s. 40-41.

10 Akt. R. Boyce, *British Capitalism at the Crossroads. 1919-1932: A Study in Politics, Economics and International Relations* (Cambridge, 1987), s. 115-116.

Radikal sağdakilerin liberal kapitalizmin krizine tepkisi kaçınılmaz olarak çok farklıydı. Onlara göre ulusun parçalanması ve imparatorluğun meşru taleplerinin engellenmesinden hem liberalizm hem de komünizm sorumluydu: Komünistler bölücü sınıf mücadelesini vazederlerken, liberalizm siyasal çatışma ve ekonomik krizden sorumluydu. Naziler, İtalyan faşistleri ve bunların Doğu Avrupa'daki ya da başka yerlerdeki taklitçileri için çözüm, askerileşmiş, erkekleşmiş ve seferber edilmiş bir ulustu. Elbette bu modelin Stalinist modelle çok fazla ortak yanı vardı. Aradaki fark, sağa göre, sosyal ve mesleki hiyerarşilerin yanı sıra mülkiyet haklarına da büyük ölçüde dokunulmaması gerektiğiydi. "Sol" faşistler ve Naziler de liberal kapitalizme ve onun piyasa odaklı değerler sistemine ciddi bir saldırı beklentisi içindeydi ama genelde görmezlikten gelinmiş ve Naziler örneğinde olduğu gibi tasfiye edilmişlerdi. Aşırı sağ gerçekten de bir miktar işçi sınıfı desteği kazandı. Ancak genelleme yaparsak, radikal sağ rejimler, patronları işçilere tercih etmiş, bağımsız sendikaları yasaklamış ve ücretleri düşük tutmuşlardı.

Ekonomik kriz yoğunlaştıkça, özellikle Almanya'da hem komünistlere hem de radikal sağa verilen destek arttı. Siyaset kazananı olmayan bir oyun haline geldi: Sol, sosyal yardımların devam ettirilmesinde ısrarcıydı; sağ, işçi sınıfının zorunlu tasarruflara direnerek ulusu yıkıma sürüklediğine inanıyordu. Uzlaşma zorlaştı. Sosyal Demokrat Parti, yeni seçimlerin Nazilerin milletvekili sayısını artırabileceğinden çekindiğinden, 1930 Eylülü'nden sonra, Katolik Merkez Partisi'nden Şansölye Brüning'i üstü kapalı bir şekilde destekledi. Ancak bu ittifak her iki tarafın yandaşlarını da kamplaştırdı. İşçiler arasındaki desteğini artıran komünistler 1932 Kasım seçimlerinde Sosyal Demokratlar'ı neredeyse geçerken, Almanya'nın elitleri artan huzursuzluk karşısında otoriter çözümler aramaya başladılar. 1932 Temmuzu'nda, Brüning'in yerini alan Şansölye von Papen, düzeni sağlayamayacağı gerekçesiyle Prusya'nın seçilmiş sosyal demokrat hükümetine karşı bir darbe tezgâhladı. Parlamenter demokrasinin iflas ettiği görülüyordu. Gerçekten de von Papen'in de ihtimal verdiği gibi, belki bu noktada, birleşik bir sol karşı saldırıya geçebilirdi. Fakat Sosyal Demokratlar hem moral bozukluğu içindeydi hem de legaliteye bağlıydılar. Direniş göstermiş olsalardı, daha iyi silahlanmış komünistlerden destek alamazlardı ve hatta solun ortak bir gücünün bile ordu karşısında fazla şansı yoktu.[11] Ocak 1933'te Adolf Hitler'in Cumhurbaşkanı Hindenburg tarafından şansölyeliğe atanmasının yolu açıldı. Bu felaket sonuçta, Stalin ve Komintern'in "sınıfa karşı sınıf" politikası elbette rol oynamıştı ama bu, birçok etkenden sadece biriydi.

Naziler, hem komünistleri hem Sosyal Demokratlar'ı men edip, binlercesini hapsederek, parlamentoyu ve özgürlükleri ortadan kaldırmak üzere hız-

11 Bu konuda bkz. R. Evans, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2008), s. 286.

la hareket ettiler. Nazilerin iktidarı ele geçirmesi, iki dünya savaşı arasındaki dönemde, otoriter sağın bazı yerlerde iktidarı ele geçirmesinin örneklerinden sadece biriydi. Daha 1924'te İtalyan faşistler sosyalist solu yasaklamıştı. Buhran öncesinde Macaristan, Arnavutluk, Polonya, Litvanya, Yugoslavya, Portekiz ve İspanya tamamen otoriter hükümetler tarafından yönetilirken, Nazilerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Avusturya, Estonya, Letonya, Bulgaristan, Yunanistan ve (tekrar) İspanya'da liberal demokrasi terk edildi. Ancak Alman soluna yapılan saldırı özellikle yıkıcıydı. SSCB'nin dışındaki en büyük komünist parti ve Avrupa'daki en etkili sosyal demokrat parti bir hamlede yıkıldı.

Berlin'deki olaylar, birçok komünistin, Komintern'in "sınıfa karşı sınıf" çizgisini sorgulamasına neden oldu. Asıl düşmanların sosyal demokratlar değil, faşistler ve Naziler olduğu artık apaçık ortadaydı. Aynı zamanda, sosyal demokratlar merkezci liberal müttefikleri yüzünden de hayal kırıklığı yaşıyordu. Almanya'da yerleşik kurumların Nazileri benimseme kararı, liberallerin radikal sağı "yatıştırma"sının örneklerinden sadece biriydi. Komünistler taktiklerini gözden geçirirken, sosyalistler sola kayıyordu. Yoldaşlar ve kardeşlerin barışmasının tam zamanıydı.

III

1936'da Sovyet film endüstrisi gişe rekorları kırmış en başarılı filmlerinden birini yaptı: "Sirk".[12] Senaryosunu aralarında Izak Babel'in de olduğu bir grup seçkin yazarın yazdığı ve Eisenstein'ın "Ekim"de birlikte çalıştığı yönetmen Grigori Aleksandrov'un yönettiği film, "sosyalist gerçekçi" Hollywood tarzı müzikal komedinin güzel bir örneğiydi. Film, Afrika kökenli bir Amerikalı'dan çocuk yaptığı için "Sunnyville"in ırkçı sakinleri tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nden kovulan Amerikalı şarkıcı ve dansçı "Marion Dixon"ın (Marlene Dietrich ve Ginger Rogers karması karakteri, çağın en popüler aktrisi Liubov Orlova canlandırmıştı) hikâyesini anlatıyordu. Dixon, Alman yapımcı von Kneischitz tarafından kurtarılırsa da yapımcının amacı yardım etmek değil, istismardır: Dixon'ı sirkinin Sovyetler Birliği turnesinde çok para kazandıracak bir araç olarak görür. Dixon, sirki popülaritesinin zirvesine çıkarır. Ancak bir süre sonra rol arkadaşı akrobat Martynov'a âşık olur ve onunla birlikte SSCB'de kalmaya karar verir. Gösterinin yıldızını kaybetmekten endişe duyan ve Hitler'e benzeyen duygusuz von Kneischitz, umutsuzca onu elinde tutmaya çalışır. Filmin can alıcı sahnesinde, roketlerin, uçan adamların ve dans eden kızların eşlik ettiği fantastik bir dans sırasında, Sovyet seyircisinin şok geçirip starı SSCB'den atmasını sağlamak için Dixon'ın siyah çocuğunu sirk çadırına getirir. Fakat çocuğu bağrına basan Sovyet seyirci

12 "Tsirk" (1936), yön. G. Aleksandrov.

karşısında hayretler içinde kalır. Sirk yöneticisi bize ister siyah, beyaz isterse yeşil olsun deri renginin Sovyet topraklarında hiçbir önemi olmadığını söyler. SSCB'deki farklı ulusların temsilcileri, geleneksel kıyafetleri içinde gülümseyen çocuğu kendi dillerinde ninni söyleyerek birbirlerine uzatırlar. Zamanın Nazi siyaseti düşünülürse, en dikkat çekici olan Yahudi aktör Solomon Mikhoels'in İbranice bir ayeti okurken gösterilmesidir. Film, Marion Dixon ve sirkte birlikte çalıştığı sanatçı dostları mucizevi bir şekilde Kızıl Meydan'daki bir geçit alayının ortasında, ellerinde kızıl bayraklar, Politbüro üyelerinin portreleri ve kucaklarında siyah çocukla, Lenin mozolesi önünde ayakta duran Stalin'in önünden geçerlerken biter. Yürürken, hemen hemen SSCB'nin gayri resmî ulusal marşı olacak kadar popüler olan, etnik eşitliği vurgulayan "Anavatan Şarkısı"nı söylerler.

Filmin büyük bölümü, gerek Charlie Chaplin tarzı komiklikler gerek Busby Berkeley tarzı danslar olsun Hollywood kalıplarından alınmıştır. Ancak film siyasal bir mesajı popüler eğlenceye ustaca katmıştır: Irkçı ve kapitalist Naziler ile hümanist ve sosyalist Sovyetler saf Batılının kalbini kazanmak için rekabet halindedir. Von Kneischitz "faşizm"inin çizmeleri altında bir kölelik döneminden sonra, Marion Sovyet sosyalizminde hayatın daha iyi olduğuna inanmaya başlar. 1936 Sovyet Anayasası kutlamalarına denk getirilen film, SSCB'yi etnik ve sınıfsal çatışmalardan kurtulmuş birleşik bir ulus ve Aydınlanma değerlerinin taşıyıcısı olarak gösteriyordu. Bu, hangi toplumsal çevreden gelirse gelsin, açık fikirli her Batılının içinde yaşamak isteyeceği, hatta küçük burjuva sirk sanatçılarının bile hoş karşılandığı mutlu, özgür bir toplumdu. SSCB tüm sınıflardan bütün "ilerici" güçlerle ittifak kurmaya hazırdı. Tek düşmanları, filmde soylu ismi taşıyan von Kneischitz'in (*kniaz* Rusça "prens" demektir) temsil ettiği ırkçı faşistler ve gerici elitlerden oluşan küçük bir gruptu.

Temelde Sovyet izleyicisi için hazırlanmış olan "Sirk", yılın en sükse yapan yapımı oldu. Ancak –özellikle savaştan sonra– Doğu ve Batı Avrupa'da da izlenmiş, 1936'da ortodoks görüşe dönüşen Halk Cephesi politikasını dolaşıma sokmuştu. Yine de Nazilerin 1933'te iktidarı ele geçirmesinden sonra, İkinci Enternasyonal ve Komintern arasındaki farklılıkları gidermek biraz zaman almıştı; geçmişin kötü çatışmalarının üstesinden gelmek kolay değildi.

Ne var ki, yerel düzeyde bir anti-faşist ittifakın avantajları açıkça görülebiliyordu. Solun en coşkulu olduğu yer Fransa'ydı. Buhran nedeniyle siyasette daha fazla kutuplaşma meydana geldi ve 6 Şubat 1934'te radikal sağın düzenlediği şiddetli bir gösteri, merkezci Radikal Parti Başbakanı Édouard Daladier'yi istifaya zorladı. Altı gün sonra, Almanya'daki olayların tekrarlanmasından korkan sendikalar, sosyalistler ve komünistler, demokrasiyi savunmak için sağa karşı genel greve gittiler. Bu ortak eylemden etkilenen Komin-

tern'in Bulgar genel sekreteri Georgi Dimitrov, Stalin'le birkaç toplantı yaparak onu yeni bir çizgiye ihtiyaç olduğuna ikna etmeye çalıştı.[13]

Sosyal demokrasiye düşmanlığı süren Stalin'in, Dimitrov'un çizgisini ancak çok gönülsüz olarak kabul ettiği görülüyor.[14] Stalin'in dış politikaya yaklaşımı iç politikaya yaklaşımı gibiydi: SSCB, birleşmiş bir "devrimin kalesi" olarak kalmak,[15] ideolojik saflığını korumak ve gelecekte bir zamanda, vakit olgunlaştığında sosyalizmi yaymaya hazır olmak zorundaydı.[16] Gerçekten de Stalin 1927'de SSCB'yi açıkça Jakoben Fransa ile kıyaslamıştı: Nasıl "insanlar geleneklerini kullanıp sistemini yaydıkları 18. yüzyılın Fransız Devrimi'nin ezgisiyle dans etmişlerse", şimdi de "Ekim Devrimi'nin ezgisiyle dans ediyorlar."[17] Bu nedenle, sınıfsal barış ve geniş kitleleri kucaklama daha uzun menzilli olamazdı. Ancak SSCB'nin zayıflığı dikkate alınırsa, yalnızca "tek ülkede sosyalizm" sürdürülebilirdi ve Sovyetler onu korumak için burjuva güçleriyle ittifak yapmak zorunda kalabilirdi. Sonunda Stalin, sosyalist ve kapitalist kamplar arasındaki savaşın kaçınılmazlığına inandı ama bu savaş Sovyetler Birliği savaşa hazır olana kadar ertelenmeliydi.[18] Nihayetinde dünya devriminin gerçekleşeceğine de inanıyordu. Fakat çok büyük ihtimalle bu, tercihen "emperyalist" güçler arasındaki bir savaş sırasında olacaktı.[19] Bu süre zarfında yeni devrimlerin, özellikle de kitlelerin "burjuva demokrasisi" tarafından kandırıldığı Batı Avrupa'da gerçekleşmesi mümkün görünmüyordu.[20]

Sonunda Dimitrov ve İtalyan parti lideri Palmiro Togliatti dahil diğerleri, Stalin'i ikna etmeyi başardılar. Artık Almanya'ya karşı Fransa ve İngiltere ile ittifak kurulmasından yana olan Sovyet dış politikasındaki değişiklik, işlerini kolaylaştırmıştı. Yıl sonunda Stalin, 1935 yazında nihayet Komintern'in de onayladığı yeni politikayı kabul etti.[21]

---

13 McDermott ve Agnew, *The Comintern*, s. 125-126.

14 Bkz. Dimitrov'dan Stalin'e, 1 Temmuz 1934, ed. A. Dallin ve F. Firsov, *Dimitrov and Stalin 1934-1943. Letters from the Soviet Archives* (New Haven, 2000), s. 13-14 içinde.

15 Stalin, *Sochineniia* (Moskova, 1946-51), c. 12, s. 255.

16 *A.g.e.*

17 *A.g.e.*, c. 10, s. 169. Karşılaştırma için bkz. E. Van Ree, *The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism* (Londra, 2002), s. 18-24; J. Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943*, c. 3, (Londra, 1971), s. 361-365.

18 Bu temanın bir açıklaması için bkz. S. Pons, *Stalin and the Inevitable War 1936-1941* (Londra, 2002).

19 Stalin, *Sochineniia*, c. 7, s. 26-27.

20 K. Denchev ve M. Meshcheriakov, "Dnevnikovye zapisi G. Dimitrova", *Novaia i noveisbaia istoriia* 4 (1991), s. 67-68.

21 Tartışma ve kararlar için bkz. McDermott ve Agnew, *The Comintern*, s. 121-130. Sosyalist düşünce için bkz. G.R. Horn, *European Socialists Respond to Fascism. Ideology, Activism and Contingency in the 1930s* (New York, 1996), 6. bölüm.

Komintern'in 1935 kararlarına göre, Batılı komünist partilerin devrime bir başlangıç olarak, yalnızca radikal, anti-kapitalist bir programa bağlı partilerle ittifak kurmalarına izin verilmişti.[22] Ancak uygulamada, Halk Cephesi politikası, komünist partilerin ılımlı sosyalist hükümetlere katılarak faşizme karşı liberal demokrasiyi savunmasına olanak veriyordu. En azından öngörülebilir bir gelecek için proleter, komünist bir devrim ajitasyonundan vazgeçtiler ve destek kazanma girişimlerinde yerel milliyetçiliklere seslenmelerine de izin verildi.

Batı'nın tamamında komünist partiler, Sovyet partisi içindeki yeni yurtseverlik vurgusuyla aynı doğrultuda bir ulusal birlik ve uzlaşma çerçevesi benimsediler. Hatta Amerika Birleşik Devletleri'nde komünizm dikkat çekecek ölçüde saygınlık kazanmaya başladı. Parti, Komintern tarafından sıkı şekilde denetlenmesine karşın, "Jefferson, Paine, Jackson ve Lincoln gelenekleri"ni miras aldığını iddia ederek, sendikalardan kiliselere ve yurttaşlık hakları gruplarına kadar geniş bir yelpazede çalışıyordu.[23] Halk Cepheleri'nin etnik kökenleri kucaklama tutumu, Buhran'dan zarar gören ve kendini "işçi sınıfı" olarak tanımlayan pek çok ikinci kuşak göçmen işçiye cazip geldi.

Halk Cephesi çizgisini en coşkulu ve başarılı şekilde izleyen parti, Maurice Thorez liderliğindeki Fransız partisiydi. 1900 yılında doğan Thorez, Nord bölgesinde Jakoben sosyalist bir madenci ailesinde büyüdü. Gayretli bir çocuk olan Thorez madenlerde uzun süre çalışmadı, birçok geçici işte çalıştı.[24] Ancak hayatını tamamen Komünist Parti'ye adamıştı. Hiyerarşi basamaklarını tırmanırken Moskova'nın taleplerini dikkatle gözlemleyip karşılıyordu. Komünist saflarda teslimiyetçi, yumuşak başlı ve uysal olmakla eleştiriliyordu ve kesinlikle karizmatik bir lider değildi. Ancak sakin tavrı ve neşeli gülümsemesinin, kuşkucu sosyalistleri ve liberalleri kazanmaktaki başarısı açıkça görülmüştü. Muhafazakârların kâbuslarına giren fanatik sınıf savaşçısına benzemiyordu. İmajı, Yahudi ve görünürde daha tehditkâr sosyalist lider Léon Blum'un burjuvazide uyandırdığı endişeye yol açmıyordu.

Thorez ayrıca halk toplantılarına ceketinin altına bir *tricolore*[25] *kuşak takmadan gitmiyordu: Artık komünistler Fransız köklerine vurgu yapıyorlardı. Faşistler yabancı gericilerle ilişkideki eski aristokrat émigrés*'e eşdeğerken, onlar kendilerini yurtsever Jakobenlerin mirasçıları olarak sunuyorlardı. Hatta 1939 Haziranı'nda Fransız Devrimi'nin 150. yıldönümünü, Frigya kepli

22 J. Degras (ed.), *The Communist International, 1919-1943*, c. 3, (Londra, 1971), s. 361-365.

23 M. Denning, *The Cultural Front. The Labouring of American Culture in the Twentieth Century* (Londra, 1996), s. 7-11; I. Katznelson, "Was the Great Society a Lost Opportunity?", S. Fraser ve G. Gerstle, *The Rise and Fall of the New Deal Order, 1930-1980* (Princeton, 1989), s. 186 içinde.

24 Maurice Thorez, *Fils du peuple* (Paris, 1949), s. 27-28.

25 Fransız bayrağının mavi, beyaz, kırmızı renklerinde – ç.n.

çocukların 600 özgürlük ağacı diktiği Robespierreci muhteşem bir festivalle kutladılar.[26] Komünistler popülist Jakoben dilini de kullanıyorlardı. "Küçük insanların, büyüklerle mücadelesi"nden ve düşmanlarının bütün burjuvaziden çok, küçük bir yarı-aristokrat grubu olan "iki yüz aile" olduğundan söz ediyorlardı.[27]

Komünistlerin devrimci olmayan solcu parti şeklindeki yeni imajı, bir süreliğine Fransız siyasetinde önemli bir rol oynamalarına olanak sağladı.[28] Ancak partinin kendi doğası değişmedi. Diğer komünist partiler gibi üyeleri için, bazı açılardan dinî bir tarikata benzer biçimde "bütünsel" bir kurum olma özlemi içindeydi.[29] Sovyetler gibi Fransızlar da parti öğretisini öğrendiler, siyasal ve kişisel tarihlerini anlatan otobiyografiler yazdılar ve kendileri için ideolojik özeleştiri mekanizmasını işlettiler.[30] Partinin sırlarını saklamaları, potansiyel bir kirlilik kaynağı olan dış dünyaya karşı "uyanık" ve kuşkucu yaklaşmaları gerekiyordu. Sosyal ve aile yaşamları genellikle bütünüyle partiye bağlıydı. Kişilerin parti içindeki konumlarına bağlı olarak katılım düzeyleri farklı olmakla birlikte, zamanı geldiğinde devrim yapmaya hazır bir öncü olarak kalmaları gerekiyordu.

Şimdi artık Fransız komünistlerden, saflıklarını korurken, dış dünyayla işbirliği yapmaları da bekleniyordu. Tam Buhran'ın işçileri radikalleştirdiği sırada onlar da böyle yaptılar. Sonuç, binlerce yeni üye oldu. 1934'te 40 bin olan partinin üye sayısı 1937'de 328.647'ye yükseldi. Fransız Komünist Partisi, Almanya'nın SSCB dışındaki lider parti konumunu devraldı. Mayıs 1936'da sosyalistlerin, komünistlerin ve liberal radikaller'in oluşturduğu Halk Cephesi seçimlerde çoğunluğu elde etti. Kabine dışından komünistlerin desteklediği Léon Blum başbakan oldu.

Ne var ki, uluslararası komünizmin artan saygınlığına geçici de olsa en büyük katkıyı yapan İspanya'daki Halk Cephesi'ydi. Burada siyaset Fransa'dakinden bile daha fazla kutuplaşmıştı. Gerçekten de İspanya'nın bazı bölgeleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra komünizmin büyük başarı elde ettiği eski tarım devletlerine çok benziyordu. Özellikle toprağın yeniden dağılımı sorunu hâlâ çözülmemişti. Özellikle Güney'deki topraksız köylüler ademimerkeziyetçi radikal sosyalizmin çekimine kapılırken, Sosyalist Parti'deki, anar-

26 J. Jackson, *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38* (Cambridge, 1988), s. 120.

27 M. Torigian, *Every Factory a Fortress. The French Labor Movement in the Age of Ford and Hitler* (Atina, Ohio, 1999), s. 86.

28 S. Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage* (Cambridge, 2000), s. 429-431.

29 C. Pennetier ve B. Pudal, "Du parti bolchevik au parti stalinien", M. Drcylll vd., *Le Siècle des communismes* (Paris, 2000), s. 338-339 içinde.

30 Otobiyografiler için bkz. C. Pennetier ve B. Pudal (ed.), *Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste* (Paris, 2002).

ko-sendikalist partilerdeki ve yarı-Troçkist Birleşik Marksist İşçi Partisi'ndeki (POUM) diğer radikaller de önemli ölçüde desteğe sahipti. Ancak kalesini, Kuzey'de ve merkezdeki küçük mülk sahibi köylülerin oluşturduğu sağın da ciddi bir tabanı vardı. Sol-liberaller, sosyalistler, anarko-sendikalistler ve küçük komünist parti arasındaki zayıf ittifakla, solun Şubat 1936 seçimlerini kazanması birçok kırsal ve kentsel bölgede toplumsal devrim ateşini yaktı. Solun zaferi, diğer yandan da otoriter muhafazakâr General Francisco Franco'nun liderliğindeki bir askerî darbeyi körükledi. İspanya'daki keskin toplumsal bölünmeler bir iç savaşa zemin hazırlamış; Mussolini ve Hitler Franco'nun isyancılarına askerî yardım gönderince, iç çatışma bir hafta içinde uluslararası bir çatışma halini almıştı.

Stalin bir ikilemle karşı karşıyaydı. İspanyol cumhuriyetçilerin yabancı dostları yoktu: Fransa'da Blum Almanların düşmanlığını kazanmaktan korkarken, muhafazakâr İngiliz hükümeti böyle solcu bir hükümeti savunmak için parmağını bile kımıldatmayacaktı. Yalnızca SSCB İspanya'da Franco'yu durdurabilir, böylece güç dengesinin faşistler lehine bozulmasını önleyebilirdi. Ancak devrimci İspanyollara verilecek Sovyet desteği, Fransız ve İngiliz egemen çevrelerini endişelendirebilir, Hitler'e karşı bir ortak güvenlik paktı şansını ortadan kaldırabilirdi.[31] Stalin bir süre kararsız kalmış fakat Halk Cephesi'nin sosyalizmi hedeflememesinde ısrar ederek, sonunda silah ve komiserler göndermeye karar vermişti. Stalin, sosyalist başbakan Largo Caballero'ya "parlamenter sistem"in İspanya koşullarına Bolşevik modelden daha uygun olduğunu tavsiye eden bir mektup yazarak, onu kır ve kent orta sınıflarının çıkarlarını dikkate alıp liberallerle ilişki kurmaya çağırmıştı. Sovyetler için savaşı kazanıp burjuva müttefikleri elde tutmak sosyalist devrimden öncelikliydi.

Bu, İspanya Komünist Partisi'ni zaman zaman Caballero dahil Halk Cephesi'ndeki birçok kişiden daha pragmatik, tedrici bir politika benimsemeye götürdü. Fakat 1936 yılının sonlarında komünist strateji sanki muzaffer olmuş gibi aklanmıştı. Farklı sınıflardan çok sayıda üye kazanan[32] komünistlerin siyasete merkezî, askerî yaklaşımlarının, daha demokratik, bölünmüş, kaotik sosyalist ve radikal güçlerden daha etkili olduğu görülmüştü. Aynı zamanda Komintern, Cumhuriyet için savaşmak üzere elliden fazla ulustan 30 binin üzerinde gönüllüyü –Uluslararası Tugaylar'ı– örgütlemişti. Bu gönüllülerin birçoğu komünist ve işçiydi. 1936 Kasımı'nda Franco'nun milliyetçileri Madrid'e doğru ilerlerken, zaferden ümidini kesen Caballero başkenti terk

31 J. Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-1938* (Londra, 1984), s. 107-115.

32 Komünistlerin desteği için bkz. H. Graham, *The Spanish Republic at War, 1936-1939* (Cambridge, 2002), s. 182-185.

etti. Ancak General Miaja kaldı. Uluslararası Tugaylar ve Komünist Parti'yle birlikte Miaja'nın varlığı da kenti savunan halka yardımcı olmakta yaşamsal önem taşıyordu. Sayıca az da olsa Sovyet silahlarının, komünist örgüt ve disiplinle birlikte faşizme karşı demokrasiyi koruduğu görülmüştü.

IV

1936 yılı belki de komünizmin Batı'daki prestijinin doruk noktasıydı. Fransız sosyalistleri ve İngiliz İşçi Partisi'nin tersine, komünistler aşırı gerici güçlere karşı kararlılıkla eyleme geçebilecek tek güçmüş gibi görünüyordu. Ayrıca, 1930'ların ortasından beri, Batılı entelektüeller Plan'a vurulmuşlardı. Komünistler şimdi, Aydınlanma'nın mirasçısı, disiplinli ve akılcı bir imaja sahipti. Artık Birinci Dünya Savaşı sonrası döneminin devrimcileri ya da 1920'lerin sekter militanları değillerdi. Onların Marksizmi çok daha modernist ve akılcıydı.

Avusturyalı göçmen, tarihçi ve dönemin en zeki komünist anı yazarlarından biri olan Eric Hobsbawm, bu ciddi ortamı yansıtmıştı. 1932-1933'te, gençliğinde Alman Komünist Partisi'nin Berlin'deki militan sokak gösterilerine katılmıştı. Fakat 1936'da eğitim için Cambridge'e gittiğinde katıldığı İngiliz partisinin kominizmi çok farklıydı:

> Komünist partiler romantikler için değildi. Aksine, örgüt ve gündelik işlere dayanırlardı... Leninist Parti'nin sırrı ne barikatlarda dikilme hayalleri kurmakta, ne de Marksist teorideydi. Bunu iki deyimle özetleyebiliriz: "Kararlar hayata geçirilmelidir" ve "parti disiplini". Partinin çekiciliği diğerlerinin başaramadığını başarmasıydı. Parti yaşamının tumturaklı sözlere neredeyse özünde karşı oluşu, yabancı partilerin Sovyet pratiğinden devraldıkları bitmek bilmeyen ve insanı rahatsız edecek kadar sıkıcı... içten gelerek okunamayacak "raporlar" yazılmasına yardım etmiş olabilir... Leninist "öncü parti", disiplin, iş verimliliği, tam duygusal özdeşleşme ve *tam* bağlılık duygusunun bir birleşimiydi.[33]

Komünist olmayan pek çok kişi, faşizmin akıldışılığına karşı koyup dünyayı Buhran'dan çıkarabilecek bu disiplinli ve anlayışlı devletçilik anlayışına sempati duyuyordu. Solcu entelektüeller "Büyük Deney"i görmek için SSCB'ye akın ettiler. 1932'de solcu İngiliz dergisi *New Statesman*'in editörü Kingsley Martin, "Tüm İngiliz entelijansiyası bu yaz Moskova'daydı" demişti.[34] Sovyet-

33 E. Hobsbawm, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life* (Londra, 2002, s. 133). [*Tuhaf Zamanlar*, çev. Saliha Nilüfer, İletişim Yayınları, 3. baskı, 2014]

34 L. Stern, *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank* (Londra, 2007), s. 17.

ler'in ziyaretçileri hoş karşılayıp iyi hazırlanmış propaganda gezileriyle etkilemekteki istekliliği sadece coşkuyu artırıyordu. Yüzlerce gezi kitabı yayımlanmış; 1935'te 200'den fazla Fransız entelektüel ülkeyi ziyaret etmiş ve komünist düşünür Paul Nizan tanık olduğu harikaları anlatmak için Fransa'nın çeşitli yerlerinde bir dizi konferans vermişti.[35]

Ziyaretçilerin gördüğü "Sovyetler Birliği", kendi ütopik önyargıları ile rehberlerinin gösterdiği Potemkin-köyü sosyalizminin bir karışımıydı. Sosyal devlete, kitlesel eğitime ve akılcı boş zaman organizasyonuna hayranlık duymuşlardı. Entelektüellerin (en-azından itaatkâr olanların) SSCB'de kazandıkları yüksek statüye imrenmişlerdi. En önemlisi de Plan'ı sevmişlerdi. Onların gözünde Sovyet rejimi, pozitif bilim ve verimliliğin, toplumsal dönüşümün ahlâki vizyonunu yansıttığı Saint-Simoncu bir cennetti.

İngiliz sosyalistler Beatrice ve Sidney Webb, bu tarz hayranlar arasında isimleri en kötü anılanlardı. Teknokrat ve elitist olarak akılcı, modernleştirmeci bir sosyalizmi savunmakla birlikte, şiddete dayalı, anarşik ve akıldışı olarak gördükleri devrimin düşmanlarıydılar. 1920'lerde SSCB'ye karşıydılar, ancak Stalin'in Birinci Beş Yıllık Plan'ından hoşlanmışlar ve 1932'de, yetmişli yaşlarında Sovyetler Birliği turuna çıkmışlardı. Araştırmalarının sonucu, 1935'te yayımlanan *The Soviet Union - A New Civilization?* adlı, bin sayfanın üzerinde büyük ve ayrıntılı bir eser ortaya çıktı.

1937'de ikinci baskı yapılırken yayıncılar soru işaretini kaldırmışlardı. Webbler'in "yeni uygarlığı" bir komiteler, konferanslar ve danışmalar ülkesiydi. Sanki Sidney'in kariyerinin büyük bölümünü adadığı Londra Belediye Meclisi hakkında yazıyor gibiydiler. Stalinist 1936 anayasası dahil, bir yığın resmî belge aktarıp okurlarını seçimler, demokrasi ve hesap verebilirlik için tüm hazırlıkların yapıldığına ikna etmeye çalışırken, Sovyetler Birliği'ni "diktatörlük" olarak adlandırmanın kesinlikle yanlış olduğunu ifade ediyorlardı.[36]

Webbler gibi yazarlar siyasal nedenlerle Sovyet yetkililerince verilen güvenceleri kabul etmeye dünden razıydı. Diğerleri daha kaba manipülasyonlara bile direnemediler. Albert Marquet adlı sıradan bir Fransız manzara ressamı, yabancı ziyaretçileri ağırlayan organ olan Sovyetler Birliği Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Birliği'ne (VOKS) bir hayli dert olmuştu. Marquet siyasetle ilgilenmediği gibi kesinlikle komünist de değildi. Rehberleri, ressamın sinirlenip ilgisiz kaldığını bildirdiler. Fakat Leningrad Çağdaş Batı Sanatı Müzesi'ni ziyaret ettiğinde her şey değişti. Kendi tablolarının Matisse ve Cézanne'ın eserlerinin yanında daimi serginin parçası olarak dikkat çekici şekilde sergilendiğini görünce memnun olup şaşırdı. Ona söylenmeyen-

35 A.g.e.

36 B. Webb ve S. Webb, *Soviet Communism: A New Civilization* (Londra, 1937), s. 429.

se, VOKS'un özellikle onun ziyareti için tabloların depodan çıkarılması işini ayarladığıydı. Marquet, kendisine bir üstat olarak değer verdiğini söyleyen genç ressamlarla çeşitli düzmece toplantılara katılmış, basında ona geniş yer verilmişti. Fransa'ya döndüğünde tutumu değişmişti: "SSCB'yi gerçekten sevdim... Paranın insan yaşamını belirlemediği büyük bir devlet düşünün." VOKS kısa bir raporla zahmetli çabaların başarısı nedeniyle kendi kendisini kutlamıştı: "Sovyet ressamları topluluğu bu işle [Marquet'nin ziyareti] çok ilgilendi, iş plana uygun yürütüldü."[37]

Ancak ülkeyi gezen bazı yol arkadaşlarını siyasal baskı ve şiddeti görmezden gelmeye iten, manipülasyon ya da saflık değildi. Onlar bu baskı ve şiddetin açıkça zorunlu ve kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlardı. 1937'de, Afrika kökenli Amerikalı şarkıcı Paul Robeson "Sovyet hükümetinin çalışmalarından anladığım kadarıyla, tek söyleyebileceğim ona el kaldıran herkesin vurulması gerektiğidir" demişti. Aynı şekilde, 1932-33 kıtlığını inkâr eden *New York Times* muhabiri Walter Duranty, kariyeri için kendisini ağırlayanların gözüne girme kaygısı olsa da, SSCB gibi geri bir ülkede şiddetin kaçınılmaz olduğuna inanıyordu.[38] Diğerleri Sovyet deneyiminin olumsuz taraflarını kasten gizlemiş, çünkü anti-faşist davaya zarar vermek istememişlerdi. Devrimci romantik Fransız yazar André Malraux, Komintern'in disipline dayalı komünist kültürüne pek sempati duymuyordu. Özel hayatında SSCB'yi kıyasıya eleştirse de kamuoyu önünde sağlam bir Sovyet dostu olmayı sürdürüyordu.[39] O zaman Paris'te yaşayan İngiliz tarihçi Richard Cobb, siyasal tercihleri o sıralarda liberal solun kavradığı biçimde açıklıyordu:

> Fransa'da ilk gözüme çarpan, [faşist] Action Française[40] çetesinin toplu halde, bir Yahudi öğrenciye saldırıp dövmesiydi. Doğrusu bu her gün yaşanan bir olaydı. Bu sivilceli, korkak lise öğrencilerine duyulan nefretin ölçüsünü aklı başında bir insana kolay kolay anlatamazsınız... Fransa ahlâki ve zihinsel bir iç savaş yaşıyordu... Kişi faşizm ile yoldaşlık arasında seçim yapmak zorundaydı.[41]

---

37 Gezi VOKS arşivi temelinde Ludmila Stern tarafından anlatılmıştı. Bkz. Stern, *Western Intellectuals*, s. 146-149.

38 S. Taylor, *Stalin's Apologist: Walter Duranty, the New York Times's Man in Moscow* (Oxford, 1990).

39 Stern, *Western Intellectuals*, s. 31, 24-25.

40 *Action Française:* Fransa'da 1898'de kurulmuş Dreyfus aleyhtarı dergi. Charles Maurras'ın girişimiyle 1908'de günlük gazeteye dönüştü ve milliyetçi-dinci-kralcı bir hareketi başlattı. Özellikle gençlerin desteklediği hareket, Katolik çevreler üzerindeki olumsuz etkisi yüzünden papalıkça mahkûm edildi (1926), etkinliğini yitirir gibi oldu ama 1933'te, 1935'te ve Pétain'in Almanlarla işbirliği döneminde (1940) yeniden canlandı, gazetenin kapatılmasıyla da 1944'te son buldu – ç.n.

41 Akt. D. Caute, *Fellow Travellers. A Postscript to the Enlightenment* (Londra, 1973), s. 165.

Cobb'un tersine, komünizm davasına daha çok bağlandığı halde, Şilili şair Pablo Neruda da bu kaçınılmaz ve zor seçimler konusunda aynı dili kullanmıştı. Anılarında İspanya'da geçirdiği zamanın onu komünistleri desteklemeye nasıl inandırdığını şöyle anlatır:

> Komünistler tek örgütlü gruptu. İtalyanlara, Almanlara, Mağribîlere ve [İspanyol faşistler] Falanjistlere karşı koymak için bir ordu kurmuşlardı. Ayrıca onlar direnişin ve anti-faşist mücadelenin sürdürülmesini sağlayan manevi güçtü. Uzun lafın kısası: Hangi yolda yürüyeceğinizi seçmek zorundaydınız. Ben de böyle yaptım; o trajik zamanda karanlık ile umut arasında yaptığım seçim nedeniyle asla pişman olmadım.[42]

Neruda yalnız değildi; İspanya iç savaşı Latin Amerika'da komünizmin popülaritesinin canlanmasında temel rol oynamıştı. Elbette kıtanın İspanya'yla yakın kültürel ilişkileri vardı ve iç savaşa katılmak için birçok kişi İspanya'ya gitmişti. Yıllar süren başarısızlığın arkasından komünizmin kıtada yeni bir fırsat yakalamasında da İspanyol sürgünlerin rolü büyüktü.

Bütün Latin Amerika'da komünist partiler 1917'den sonra kurulup birçok entelektüelin ilgisini çekmişse de, gelişmiş ülkeler dışında kalan ülkelerin birçoğunda 1920'lerden önce gelişme gösterememişlerdi. Etkili Katolik Kilisesi tarafından desteklenen otoriter devletlerin şiddetli baskısı kadar Komintern'in dar görüşlü –çoğu Latin Amerika ülkesinde küçük bir sınıf olan– proletarya takıntısı da bu partilerin zayıflığını büyük ölçüde açıklıyor. Bu nedenle, daha geniş halkçı partilerle rekabet ederek, köylü sınıfının radikalizmini dizginlemeleri zordu. Perulu José Carlos Mariátegui gibi bazı marksistler işçileri, entelektüelleri ve yerli köylüleri geniş bir cephede birleştirmeye çalışacak sosyalist bir parti kurmuş ama Komintern'in sert eleştirileriyle karşılaşıp popülist olmakla suçlanmıştı. Komintern, 1932'de El Salvador'da ve 1920'lerin sonu 1930'ların başında Nikaragua'da –ikisine de köylülerin güçlü bir katılım gösterdiği– iki ayaklanmaya gerçekten destek vermişti. İki ayaklanma da başarısız olmuş, Komintern Nikaragualı komünist lider Augusto Sandino'nun örgütlediği isyanda çok az rol oynamıştı.

Özellikle, kayda değer sanayi ve güçlü işçi hareketi olan yerlerde Komintern'in Halk Cephesi politikasını başlatmasından sonra komünist partiler için başarı şansı artmıştı. Meksika'da nispeten zayıf olan Komünist Parti, reformcu sosyalist Devlet Başkanı Cárdenas ile gayri resmî bir ittifak kurarken, 1938'de Şilili komünistler sol-liberal Pedro Cerda liderliğindeki Halk Cephesi hükümetine katılarak seçimleri fiilen kazanmışlardı. Meksika'da olduğu gibi Şili'de de komünistler İspanya savaşındaki rollerinden büyük fayda sağlamışlardı.[43]

---

42 P. Neruda, *Memoirs*, çev. H. St Martin (Londra, 2004), s. 132.

43 P. Drake, "Chile", ed. M. Falcoff ve F. Pike, *The Spanish Civil War, 1936-39. American Hemispheric Perspectives* (Lincoln, Nebr., 1982) içinde.

V

Ancak soldaki herkes İspanya'nın Komintern'in stratejisini doğruladığını düşünmüyordu. Bu da uluslararası komünizm içinde –Stalinistler ve Troçkistler arasındaki– büyük bölünmeyi körükleyecekti. Türkiye'de, sonra Fransa, Norveç ve Meksika'daki sürgünde faaliyetlerine devam eden Troçki, Stalin'in başlıca Marksist eleştiricilerinden biri oldu. SSCB'nin Batılı entelijansiya arasındaki popülaritesi karşısında ümitsizliğe kapılmıştı: "Ekim Devrimi'nin kabul edilmesinde geç kalındığı bahanesine sığınan Batılı 'sol' entelijansiya Sovyet bürokrasisi önünde diz çökmüştür."[44] Yine de 1938'de bunları yazdığı sırada Sovyet komünizmi ile Batılı solcu entelektüeller arasındaki büyük aşk zaten küllenmeye başlamıştı. 1936, 1937 ve 1938'de Moskova'daki göstermelik davalar ve Komintern bürokrasisi içindeki temizlikler sürekli artan birikimli bir etki yaratırken, birçok komünist ve yol arkadaşını ciddi anlamda rahatsız etmişti. Paul Nizan, bunları dostları Jean-Paul Sartre ve Simone de Beauvoir'la bile tartışmayı reddetmişti.[45]

Ancak Halk Cephesi politikası krizi ve özellikle de İspanya'daki olaylar hayal kırıklığının başlıca nedenleriydi. Halk Cephesi kaypak zeminde bir uzlaşmaydı. Komünistler reformist sosyalistlere hitap etmek için eski devrimci hedeflerinden geçici olarak vazgeçiyorlardı. Aynı zamanda, işçi sınıfından aldıkları desteği korumaya çalışan anti-liberal, disipline dayalı partiler olarak kalıyorlardı. Sovyet komünizminin özü buydu ve Stalinistler için faşizme karşı savaşta partiye avantaj sağlayan şey partinin sıkı disipliniydi. Bu hassas ve sonuçta korunması imkânsız bir dengeydi.

Komünizmin "gerçekçiliği" ve ılımlılığı, popüler radikalizm patlamasıyla baş etmek zorunda kalan Komintern'e başlangıçta sorunlar çıkardı. Fransa'da Blum hükümeti yoğun grevler ve fabrika işgalleri arasında iktidara geldi. Sosyalist Parti içindeki Troçkist gruplar devrim için zamanın olgunlaştığını bile öne sürüyorlardı. Halk Cephesi, Matignon anlaşmalarıyla işçilere haftalık kırk saat çalışma süresi de dahil olmak üzere önemli tavizler vermesine rağmen grevler devam etti. Maurice Thorez, Blum'u destekliyordu: İşçiler büyük kazanımlar elde ettiklerine göre, "greve nasıl son vereceklerini" de bilmeleri gerekiyordu. Ancak soldan soyutlanacağından korkan komünistlerin bir süre sonra işçilerin taleplerine sıcak bakmaya başlamasıyla, liberaller ve sosyalistlerle ilişkilerinde de gerginlikler başladı. Bu arada, Blum'un bir Avrupa savaşını tetiklemekten çekinerek İspanyol cumhuriyetçilerinin yanında müdahale etmeme kararı, bir başka anlaşmazlık daha yarattı. Sos-

44 I. Deutscher, *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940* (Londra, 1963), s. 434. [*Kovulan Sosyalist: Troçki*, çev. Rasih Güran, Alfa Yayınları, 2017]

45 Stern, *Western Intellectuals*, s. 32.

yalistler komünistlerin güçlenmesinden korkmaya başladılar. (Şili'de de aynı şey olmuş, sosyalistler, komünistlerin popüler radikalizmden istifade etmelerinden kendilerinin zarar görecekleri kaygısına kapılmışlardı.)[46] Ne var ki, sonuçta Halk Cephesi'ni dağıtıp 1938'de Blum'u iktidarı bırakmaya zorlayanlar, işçilerin Matignon'da gereğinden fazla kazanım elde ettiğine inanan merkezci radikaller olmuştu.

İspanya'da, komünistler daha radikal sol kesime taviz vermeye pek istekli değildi çünkü burada Sovyetler'in güvenliği tehlikedeydi. 1936 seçimlerinde solun zaferine bazı bölgelerde bir toplumsal devrim eşlik etmişti: Anarko-sendikalistlerden esinlenen işçiler fabrikaları ele geçirip sahiplerini kovarlarken, köylüler topraklara el koyup kolektif ve kooperatifler kurdular. Lenin'in 1928'de fabrika konseylerini reddettiği gibi, komünistler eşitlikçi deneylerin sadece savaş çabalarını sekteye uğratacağına inanıyorlardı. Zafer merkeziyetçilik ve ekonomik verimliliği gerektiriyordu. Koşulların yalnızca, özel mülkiyete izin verilen, burjuva unsurları da içeren bir "ilerici güçler" koalisyonunun yönetimindeki piyasa sosyalizmi (ya da "NEP") tarzında bir rejim için olgun olduğunu savunuyorlardı. Aynı zamanda, Troçki'nin eski çalışma arkadaşı Andreu Nin'in liderliğindeki solcu-komünist Birleşik Marksist İşçi Partisi'ne (POUM) şiddetle karşı çıktılar. Bu nedenle, onlar ve müttefikleri teknokrat cumhuriyetçi Başbakan Juan Négrin, işçilerin ve anarşistlerin gücü karşısında endişeye kapılan orta sınıf gruplardan büyük destek aldılar.[47] Mayıs 1937'de komünistlerin desteklediği cumhuriyetçi hükümet, Barselona'da anarşistlere ve POUM'a karşı harekete geçti. Direniş kırıldı ve İspanya'da önemli bir varlığı olan Sovyet gizli servisi, Nin'i öldürmek üzere suikastçılarını gönderdi ve geriye kalan diğer POUM militanlarını tutukladı.[48]

Kendi kuşağından pek çok kişi gibi George Orwell de İspanya'ya yardım etmek için yanıp tutuşuyordu. Fakat çoğu kişinin aksine, Troçkist POUM'den yana tavır alması ideolojik bağlılıktan çok rastlantı sonucu olmuştu. 1 Mayıs kutlamalarında Barselona'da olan Orwell'in yaşadıklarını anlattığı 1938 basımlı kitabı *Katalonya'ya Selam*'ın çağın Sovyet tarzı komünizminin en güçlü ve etkili eleştirilerinden biri olduğu görüldü. Başlangıçta POUM'daki yoldaşlarının komünistlere karşı düşmanca tavırlarına karşı çıkmıştı. Komünistler "savaşı sürdürüyor, biz [POUM] ve anarşistlerse boş duruyorduk" demişti. Fakat Barselona'daki komünist ve cumhuriyetçilerin baskısını gördükten sonra fikrini değiştirdi. Şimdi de komü-

46 Jackson, *Popular Front in France*, s. 239-243.

47 Graham, *Spanish Republic*, s. 264-265.

48 S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism* (New Haven, 2004), s. 228-229.

nistlerin popüler radikalizmi boğmalarının hatalı olduğunu ilan ediyordu: "Belki POUM ve anarşistlerin 'Savaş ve Devrim Birbirinden Ayrılamaz' sloganı göründüğünden daha az hayalciydi."[49] Komünistlerin toplumsal muhafazakârlığının, Franco'nun işgal ettiği topraklarda potansiyel bir devrimi baltaladığı ve İspanya Cumhuriyeti'ni desteklemeleri için hükümetler üzerinde baskı kurabilecek olan Batılı işçi sınıflarını kendisinden uzaklaştırdığı sonucuna vardı.

"İspanya'da kim kaybetti?" sorusu etrafında tartışmalar hâlâ devam etmektedir.[50] Sovyet gizli polisinin soldaki düşmanları tasfiye etme saplantısı, kuşkusuz ki Cumhuriyet'in arkasındaki desteğe zarar vermişti. Ancak demokrasinin yenilgisinde dışarıdan gelen yardımın yetersizliği ile Franco'nun Alman ve İtalyan müttefiklerinin gücü, belki daha önemliydi. Öyle görünüyor ki, Stalin İspanya'ya sonuna kadar sadık kalmıştı. Fakat kaynaklarını Almanya'ya ve Temmuz 1937'de Çin'i istila eden Japonya'ya karşı SSCB'yi savunmak için kullanmak zorundaydı.[51]

Troçki, İspanya Halk Cephesi'nin başarısızlığından beklenmedik şekilde faydalananlardan biriydi. Göstermelik davalarla birlikte, Sovyetler'in İspanya'daki davranışı da solda hayal kırıklığını artırmış ve Troçki komünizmin muhaliflerini kendi davasına çekmişti. Nin ve diğer yandaşların öldürülmesi, harekete şehitlerini kazandırmıştı. Oysa en büyük şehit, Ağustos 1940'ta Stalin'in suikastçılarından birinin kazmayla öldürdüğü Troçki'nin kendisi olacaktı. Troçki, 1938'de solda sosyal demokratlar'ın İkinci ve komünistlerin Üçüncü Enternasyonal'ine rakip yeni bir güç olarak Dördüncü Enternasyonal'i kurdu.

Troçkizm Bolşevizmin sol, radikal bir dalıydı ve fikirleri 1917'den beri Sovyet partisi içinde var olan çeşitli sol muhalefetlerin tipik özelliklerini taşıyordu. "Sosyalist demokrasi"nin yeniden canlanması gerektiğini savunarak, Stalinizmi otoriterizmle suçluyordu. Fakat çoğulcu, liberal demokrasiyi savunmuyordu. Marksizm-Leninizmin tek, öncü partiye bağlılığına sarılmakla birlikte, siyaset ve ekonominin katılımcı bir biçimde yönetilmesinden yanaydı. Troçki, Stalinist sistemin kendisine çok sert yüklenmekten de kaçınmıştı. Stalin iktidarında bir "bürokratik kast"ın doğduğunu öne sürerken, bunun yine de bir "yeni sınıf" olmadığında ısrar ediyordu; SSCB "devlet kapitalizminin" egemen olduğu bir sisteme dönüşmemişti, "yozlaşmış" olsa bile hâlâ bir "işçi devleti"ydi. Uluslararası alanda Stalinizmden daha iyimser

49 G. Orwell, *Homage to Catalonia* (Londra, 1986), s. 213. [*Katalonya'ya Selam*, çev. Jülide Ergüden, BGSK Yayınları, 4. baskı, 2014]

50 Komünistleri ve SSCB'yi suçlayan bir görüş için bkz. R. Radosh, M. Habeck ve G. Sevostianov (ed.), *Spain Betrayed: the Soviet Union in the Spanish Civil War* (New Haven, 2001). Komünistlere daha sempatik yaklaşan bir yorum için bkz. Graham, *Spanish Republic*.

51 Bu görüş için bkz. Payne, *Spanish Civil War*, s. 240, 275-278.

ve devrimci olan Troçkizm, Halk Cephesi siyasetinin temelinde yatan milliyetçiliğe şiddetle karşıydı. Onun "sürekli devrim" ile "birleşik ve eşitsiz gelişme" teorilerinin ikisi de, gelişmiş dünyadaki devrimci siyaseti haklı gösteriyordu. Marksist gelişme evrelerine daha sıkı bağlı olan Stalinistlerin tersine, Troçkistler az gelişmiş tarım toplumlarının evreleri atlayıp sosyalizme doğru hızlı bir devrimci sıçrayış yapabileceklerine inanıyorlardı. Ne var ki, kendi "sürekli devrim"lerinde burjuvaziye ve köylülere önderlik ederken bile yalnızca proletaryanın öncü konumunda olabileceğini sürekli vurguluyorlardı.[52]

Dördüncü Enternasyonal'in bir avuç üyesi vardı –iyimser resmî rakamlara göre 5.395– ve üyelerinin hemen hemen yarısı Amerika Birleşik Devletleri Sosyalist İşçi Partisi'nin (SWP) üyeleriydi. Troçki'nin radikal Marksizmi ve işçi-konseyleri demokrasisini savunması, disiplin odaklı ikinci ve üçüncü Enternasyonallerin en zayıf yer olduğu Amerika'nın görece özgürlükçü kültüründe tahmin edileceği gibi daha ilgi çekiciydi. Troçkizm, özellikle "New York" grubu olmak üzere Amerikalı entelektüeller arasında çok etkili olacaktı. Saul Bellow, Irving Howe, Norman Mailer, Mary McCarthy ve Edmund Wilson, hepsi, bir dönem Troçkizmle ilişkisi olmuş ya da yakınlık kurmuş isimlerdi.[53]

Ancak Amerikan Troçkistlerin birçoğu Troçki'yi bile Stalinizm karşısında fazla hoşgörülü buluyordu. 1939-40'ta Sosyalist İşçi Partisi, SSCB'nin niteliğiyle ilgili sert bir tartışmayla sarsıldı. Parti bölündü; Max Schachtman Stalinizme ortodoks Troçkistlerden daha düşmanca yaklaşımı olan yeni bir "işçi partisi" kurdu. Diğer birkaç Amerikalı Troçkist gibi o da Soğuk Savaş militanı olacak, 1960'lara gelindiğinde militan liberallerin oluşturduğu etkili bir grubun çekirdeğini –"neo-conlar"– oluşturacaktı. Başka yerlerde ise, 1960'larda ve 1970'lerde SSCB çekiciliğini yitirdikçe Troçkizm kendi başına güç kazanacaktı. Yine de hareket sonu gelmez tartışmalar ve bölünmelerle hak ettiği ününü korudu.

Troçkistler, Nazizm ile Stalinist komünizmin karşılaştırılması gerektiğinin, ikisinin de "totaliter" rejimler olduğu görüşünün ilk ciddi savunucularıydı. 23 Ağustos 1939'da Berlin ve Moskova arasında imzalanan pakt karşısında, bu analizlerinin uzak görüşlü olduğu anlaşıldı. Aslında antlaşma gerçek bir dostluğun değil de, Stalin'in başka alternatifi olmadığına dair inancının bir ürünüydü.[54] İngilizler, Hitler karşıtı resmî bir askerî ittifakla pek il-

52 Troçkist hareketin ideolojisi için, özellikle bkz. Robert Alexander, *International Trotskyism, 1929-1985. A Documented Analysis of the Movement* (Durham, NC, 1991), s. 1-20; A. Callinicos, *Trotskyism* (Milton Keynes, 1990), s. 6-16.

53 A.M. Wald, *The New York Intellectuals* (Chapel Hill, 1987), 6-9. bölümler.

54 Bu dönemdeki Sovyet dış politikası çok tartışma konusu edilmiştir. Stalin'in Nazilerle ittifaka çok sıcak yaklaştığını öne sürenlere örnek olarak, bkz. R. Tucker, *Stalin in Power: the Revoluti-*

gilenmezken, Stalin Almanya ile savaş riskini göze alamazdı. Ancak Stalin de böyle bir ittifaktan rahatsızlık duymuyordu ve geçmişte olduğu gibi, sosyalizmin "emperyalist" kampın içindeki bir savaştan kazançlı çıkacağını umuyordu. Dimitrov'la konuşurken, Hitler'in "kapitalist sistemi kaosa sürüklediğini" coşkuyla söylemişti: "Saldırmazlık paktı, Almanya'ya belli bir ölçüde yardım ediyor. Bir dahaki sefere diğer tarafı teşvik edeceğiz."[55] Aynı zamanda, Komintern Halk Cephesi'nin sona erdiğini ilan etti. Stalin, yakında gerçekleşebilecek devrimler planlamıyor, ancak savaşın gelecek devrimlere yol açabileceğine gerçekten de inanıyordu. Komintern de sert bir burjuva karşıtı çizgi izlemeye başladı.[56] Bu arada Kızıl Ordu, paktın gereği olarak Sovyetler'in ele geçirdiği Baltık, Polonya ve diğer ülkelerde sosyalizmi zor yoluyla yayacak duruma gelmişti. Komintern şimdi de Halk Cephesi çizgisinin sapma olduğunu ilan etmiş, İngiliz-Fransız emperyalizminin kötülükleri teşhir edilmiş ve anti-faşist propaganda yasaklanmıştı.

Beklendiği gibi pakt komünist partilerde bir krize neden oldu. Komintern'in yeni çizgisini reddettiği için İngiliz Komünist Partisi'nin liderliğinden alınan Harry Pollitt'in yerine Rajani Palme Dutt getirildi.[57] Fransa'da Komünist Parti'nin parlamento grubunun üçte biri istifa etti. Paul Nizan küskünlükle partiden ayrılanlar arasındaydı. Bununla birlikte, çok ciddi çekincelerine karşın, komünist partiler Sovyet dış politikasının taleplerine boyun eğdiler.

Ne var ki, Stalin emperyalist güçler birbirini zayıf düşürünceye kadar savaştan kaçınmayı başaracağına inandığı halde, Moskova ile Berlin arasındaki barış kısa ömürlü olmaya mahkûmdu. Hitler'in 22 Haziran 1941'de SSCB'ye sürpriz saldırısıyla birlikte Komintern ani bir şekilde politika değişikliğine de gidecekti. Anti-faşizm geri geldi, SSCB şimdi İngiltere'nin, sonra da Amerika'nın müttefikiydi. Nazi-Sovyet paktının getirdiği yıkıma rağmen, Batı solunda pek çok kişi tekrar Sovyetler Birliği'ni ve Sovyet tarzı komünizmi saldırgan, otoriter sağ karşısında dünyanın tek kurtarıcısı olarak gördü. İkinci Dünya Savaşı Halk Cephesi'nin en güzel günleri olacaktı.

---

on from Above, 1928-1941 (New York, 1990), 10. ve 21. bölümler. Çok daha farklı bir görüş için bkz. T Uldricks, "Soviet Security Policy in the 1930s", ed. G. Gorodestsky, *Soviet Foreign Policy, 1917-1991. A Retrospective* (Londra, 1994) içinde. Bu değerlendirme Pons, *Stalin*; Van Ree, *Political Thought*, 15. bölüm ile örtüşüyor.

55 F. Firsov, "Arkhivy Kominterna i vneshnaia politika SSSR v 1939-1941 gg.", *Novaia i noveishaia istoriia 6 (1992.)*, s. 18-19.

56 *A.g.e.*

57 M. Johnstone, "Introduction"(Giriş), F. King ve G. Matthews, *About Turn. The British Communist Party and the Second World War, the Verbatim Record of the Central Committee meetings of 25 September and 2-3 October 1939* (Londra, 1990), s. 13-49 içinde.

VI

Eğer Çar II. Nikolay, Büyük Savaş "sınav"ına katılıp başarısız olmuşsa, varisleri 1941'de çok daha zorlu bir meydan okumayla –Stalin'in ifadesiyle "maddi ve manevi güçlerimiz"i ölçen "tam bir sınav"la– karşı karşıyaydılar. Sonrasında Stalin'in en azından kendisinin ve yarattığı sistemin bu sınavı dereceye girerek kazandığından kuşkusu yoktu: "Savaştan çıkarılan dersler, Sovyetler'in yapısının sadece barışçıl kalkınma yıllarında... en iyi örgütlenme biçimi olmadığı... aynı zamanda savaş zamanında da düşmanı püskürtmek için tüm halk güçlerini seferber etmenin en iyi biçimi olduğudur."[58] Sadece bu kadarla kalmamış, SSCB uygarlığı ve Batı'yı Nazi egemenliğinden kurtarmıştı.

Stalin'in iddiasının doğruluk payı vardı. 1914'te, yoksul, tarım ağırlıklı bir ülke olan Rusya istilacıları bozguna uğratacak insan ve malzemeleri seferber edememişti. 1941'e gelindiğinde, Rusya hâlâ rakiplerinden daha çok tarıma dayalıydı ve çok daha yoksuldu. Ama Birinci Dünya Savaşı'na kıyasla savaşın ve kayıpların çok daha ağır yüküne katlanmasına karşın, ekonomisi çökmedi. İngiltere'nin 350 bin ve Amerika'nın 300 bin asker kaybına karşılık, SSCB 10 milyonu askerî personel olmak üzere toplamda yaklaşık 27 milyon kayıp verdi. SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'nı fiilen tek başına kazandığını öne süren eski Sovyet görüşü tabii ki yanlış. Savaşta tüm çabalar iç içe geçmişti; Sovyetler müttefiklerinden, doğrudan ya da dolaylı, önemli düzeyde yardım almıştı. Mihver güçlerinin Amerika Birleşik Devletleri, İngiliz İmparatorluğu ve Rusya'nın ortak kaynaklarından yararlanan bir ittifak karşısında kaybetmesi çok büyük bir olasılıktı. Yine de Stalin'in söylemekten hiç bıkmadığı gibi, Almanlar doğu cephesine, tüm diğer muharebe alanlarındakinden kat kat fazla kaynak seferber etmişti.

Komünist sistemin kendi katkısını ölçmek daha zor. Sistem savaş sırasında tüm zaaflarını ve güçlü yanlarını ortaya koydu. İktidarın bizzat Stalin'in elinde dar merkezileşmesinin 1941'deki felakete götüren yanlış muhakemeye katkısı olmuştu. Stalin, çok sayıda kanıta rağmen Almanların saldırı planladığını kabul etmeye yanaşmadı.[59] Sovyetler için sürpriz olan Hitler'in Barbarossa Harekâtı, Almanları hızla Moskova kapılarına getiren muazzam bir darbeydi.

Sovyetler'in merkeziyetçiliğinin neden olduğu problemleri daha da artıran, komünistlerin profesyonel elitlere karşı inatçı güvensizliğiydi. Kızıl Ordu liderliği Alman rakibinin zengin deneyimlerinden yoksundu: 1930'lar-

58 Akt. E. Mawdsley, *Thunder in the East: the Nazi-Soviet War 1941-1945* (Londra, 2005), s. 49.

59 G. Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia* (New Haven, 1999), özellikle de s. 279-280, 296-297.

da Kızıl Ordu'da birkaç çarlık subayı görevlendirilmiş ve yüksek komuta kademelerinde görev yapanların çoğu becerilerini ancak iç savaşta edinmişti. 1937-38 temizliği orduya ayrıca zarar vermişti: 142 bin subaydan yaklaşık 20 bini tutuklanmıştı. Stalin'in yakın çevresinden siyasi dostu güçsüz Kliment Voroshilov da savunma komiseri olarak savaşın başındaki feci yenilgilerde pay sahibiydi. Son olarak, bizzat Sovyet rejiminin, özellikle Rus olmayan kırsal bölgelerde birçok kişiyi kendisine düşman eden tavizsiz katılığının ciddi zararlı etkisi olmuştu. 1941-1942'de Kızıl Ordu toplu firarlardan zarar görmüş; 1-1,5 milyon asker Alman kuvvetlerine katılmıştı.[60]

Ancak savaş zamanında tatsız tarafları da olsa Sovyet komünizminin belirli özelliklerinin ne kadar değerli olduğu ortaya çıkmıştı. 1930'ların baş döndürücü hızdaki sanayileşmesi "zorunlu" sayılmayabilirdi –başka seçenekler de vardı– ancak 1930'ların sonuna gelindiğinde SSCB'nin üretimi Almanlarınkini geçmişti; daha o zaman bile savunma sanayiinde hava kuvvetleri dışında her alanda, Almanya'yı büyük ölçüde geride bırakan SSCB, belki de dünyanın en büyük üreticisiydi.[61] Merkezî yönetim sisteminin de avantajları vardı. Kendisinden önceki Çarlık yönetiminin tersine, Sovyet hükümeti tüm savaş süresince gıda ve sanayi mallarını denetleyip yönlendirebilmiş, böylece savunma üretimini sürdürürken, sivillerin kitlesel açlık çekmesini önleyebilmişti. Rejim, dev sanayi tesislerinin doğuya, düşman hatlarının çok uzağına nakledilmesini örgütlemeyi bile başarmıştı. Ayrıca rejimin muazzam acımasızlığının ve polis sisteminin etkinliğinin, düzenin çöküşünü engellediği görülüyor. "İnzibat müfrezeleri" binlerce asker kaçağını vurmuş, savaş süresince askerî mahkemeler 158 bininin ölüm cezasına çarptırıldığı 990 bin askeri cezalandırmıştı.[62]

Özellikle Rus olmayanlar arasında Nazilerle yaygın işbirliği oldukça fazlayken, Sovyet rejimi, Almanların hiç ummadığı bir şekilde, güçlü bir desteğe de sahipti. Almanların kendi uyrukları olan Slav nüfusa sömürülecek aşağı ırk olarak muamele etmesi, Sovyetler'in ideolojik iddialarını güçlendirmişti. Komünizm, güçlüyü haklı gören bu orman kanunu karşısında tek kaleymiş gibi görünüyordu. Ancak dönemin ideolojik değişiklikleri nedeniyle tablo biraz bulanıktır. Savaş "komünizm"i 1930'ların "komünizm"i ile aynı değildi. Almanlara karşı savaş, partiyi, 1930'ların ortasındakinden bile daha geniş kitleleri kucaklayıcı bir siyaset benimsemeye zorlamıştı. 1936-1938 Terörü sırasında belirgin olan komünist sekterlik ve ideolojik saflık

60 Mawdsley, *Thunder*, s. 229.

61 M. Harrison, "The Soviet Union: the Defeated Victor", ed. M. Harrison, *The economics of World War II. Six Great Powers in Comparison* (Cambridge, 1998), s. 271 içinde; Mawdsley, *Thunder*, s. 26-27.

62 Mawdsley, *Thunder*, s. 215.

artık pek görünmüyordu. Rejim daha önce karaladığı gruplarla –özellikle köylüler ve din adamlarıyla– barışmaya başlamıştı; çünkü bu, sınıfsal kökeni ne olursa olsun herkesi kucaklayan bir ulusal mücadeleydi. Gulag'a hapsedilmiş kulaklar bile Kızıl Ordu'da savaşmak üzere salıverilmiş, süreç içinde Sovyet toplumuyla yeniden entegrasyonları sağlanmıştı. Stalin'in savaşın çıkmasından sonraki ilk konuşmasında halkına yalnızca "yoldaşlar" ve "yurttaşlar" olarak değil, "erkek ve kız kardeşler" olarak da hitap etmesi şaşırtıcıydı. Yazar İlya Ehrenburg'un 1941'de Kızıl Ordu gazetesi *Krasnaia Zvezda*'da (*Kızıl Yıldız*) yazdığı gibi, "Bolşeviklerle partisizler arasındaki, inançlılar ile Marksistler arasındaki tüm ayrımlar ortadan kalkmıştır".[63] Koba'nın kardeşler (ve kız kardeşler) topluluğu eskiden kabul edildiğinden çok daha geniş ve daha kucaklayıcıydı.

Stalin, halkın milliyetçi duygularını geçmiştekini aşacak şekilde hareket geçirmek gerektiğinin farkındaydı. "*Za Rodinu! Za Stalina!*" ("Vatan için! Stalin için!") yeni savaş sloganıydı. Artık "düşman" kendini beğenmiş, silindir şapkalı burjuva değil, yeri göğü inleten Alman asalağı/kemirgeni/şeytanıydı. 1941'de Rus Ortodoks Kilisesi üzerindeki devlet baskısına son verildi ve 1943'te Stalin savaş sonrasında Doğu Avrupa'daki Ortodokslar arasından destek bulabilme umuduyla patrikliğin yeniden kurulmasına izin verdi. Üst düzey Ortodoks ruhban şimdi *nomenklatura*'nın etkin bir parçası haline geldi: En yüksek rütbeli üç din adamına özel şoförlü makam arabaları tahsis edildi.[64] Almanlar Rus topraklarına girerken birçok Ortodoks, aile ocağı ve vatan savunması için komünistlerin bayrağı altında birleşmeye hazırdı.

Savaş zamanı Marksizm-Leninizmine sadece milliyetçi bir koku değil liberal bir hava da sinmişti. Toprakta özel mülkiyet üzerindeki kısıtlamalar gevşetilmiş, köylülere bu toprakların ürünlerini açık pazarda satma izni verilmişti. Kültür politikasının da daha hoşgörülü hale gelmesiyle, artık caz orkestraları tamamen kabul edilmiş ve cephe hattında Amerikan melodileri çalınmıştı.[65] Kızıl Ordu giderek konvansiyonel burjuva silahlı kuvvetlerine benzemeye başlamış ve subaylara daha çok yetki verilmişti. Ancak devrimci komünizmden en dikkate değer kopuş 1943'te Komintern'in tasfiyesiydi. Müttefikleri rahatlatmak için yapılan bu jest, SSCB'nin devrimi Batı'ya yayma arzusu taşımadığını kanıtlıyordu. Ancak muhtemelen bu kararda Stalin'in uluslararası komünizme ilgisinin azalmasının da etkisi vardı.[66]

---

63 I. Ehrenburg ve K. Simonov, *In One Newspaper. A Chronicle of Unforgettable Years*, çev. A. Kagan (New York, 1987), s. 70.

64 G. Hosking, *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union* (Cambridge, Mass., 2006), s. 201.

65 R. Stites, "Frontline Entertainment", ed. R. Stites, *Culture and Entertainment in Wartime Russia* (Bloomington, 1995), s. 133-134 içinde.

66 McDermott ve Agnew, *The Comintern*, s. 207.

1941'den beri –Stalin'in savaş sonrası emellerinin merkezi olan– Doğu Avrupa'da başarı kazanan Pan-Slav Komitesi'nde daha büyük bir potansiyel görmüştü.

Bu daha kapsayıcı politikalar, başlangıçtaki "sınıf mücadeleleri"nin daha önce uzaklaştırdığı kesimlerin desteğini alabileceğini kanıtladı. Tanınmış romancı Victor Nekrasov anılarında şöyle yazar: "Stalin'in her şeyini, kolektifleştirmeyi, 1937'yi, yoldaşlarından intikam almasını affettik... Açık yüreklilikle Lenin ve Stalin'in partisine katıldık."[67] Yine de savaş, asi evlatların Sovyet ailesine dönmesini teşvik etse de yeni yüz karaları da yaratmıştı.[68] Parti hâlâ ideolojik birlik talep ediyor, arındırma ve temizlik kampanyalarını sürdürüyordu. Ancak şimdi "düşmanlar" sınıfsal terimlerden çok –özellikle Nazi işbirlikçiliğiyle suçlanan halklar açısından– büyük ölçüde etnik terimlerle tanımlanıyordu. Bu halklar bütünüyle tehcir edilmişti: Volga Almanları, Çeçenler, İnguşlar, Kırım Tatarları, Kalmuklar ve Karaçaylar. Baltık devletleri ve Batı Ukrayna halkları dahil diğerleri, daha sınırlı olsa da travmatik temizliklerin acılarını yaşadılar. Bunların çoğu büyük bir acımasızlıkla yürütülmüş, sonuçta yarattığı nefretler de derin ve kalıcı olmuştu. Gerçekten de Baltık halklarının ve Batı Ukraynalıların isyanları, SSCB'nin 1991'deki çöküşüne katkıda bulunmuş, Çeçenler ve İnguşlar ise günümüze kadar Rusya için çıbanbaşı olarak kalmıştır.

Ancak tepkilerin oluşması biraz zaman alırken, bu arada Nazilerin batısında kalan Halk Cepheleri, kökleri daha liberal olan bir siyaseti "komünistleştirerek" destek buldular. Nazizm deneyimi onun egemenliği altındaki halkları radikalleştirdi. Nazilerin "yeni düzeni" ırksal hiyerarşiye sahip bir Avrupa imparatorluğu yaratmaya çalışan uzun vadeli bir ideolojik projeydi. Britanya İmparatorluğu örneğinin cazibesine kapılan Hitler, "İngiltere için Hindistan neyse Almanya için de Ukrayna odur", demişti.[69] Birçoğu yerel muhafazakâr elitlerden olan işbirlikçilerinin de Almanlara büyük yardımı dokunuyordu.

Bu koşullar –egemenliğini, zor kullanarak ve eski sosyal elitler arasındaki işbirlikçilerine bel bağlayarak dayatan bir imparatorluk gücü– tabii ki komünistler için idealdi. Komünistler militandı, iyi örgütlüydü ve siyasal yeraltı faaliyetlerine alışıklardı. Ayrıca kaotik savaş koşullarında Moskova ve Komintern'in müdahalelerinden kurtulan yerel komünistler, mesajlarını yerel koşullara uyarlayabilmişlerdi. Komünistler Nazizme karşı direnişin en kararlı üyeleri arasındaydı. Bazı yerlerde gerçekten de işgallere direnmeye hazır tek siyasal güçtü. Sosyalistlerin Nazi işgaline cevabı özel koşullara bağlıy-

67 *Literaturnaia Gazeta*, 12 Eylül 1990.

68 Bkz. A. Weiner, *Making Sense of War* (Princeton, 2001), s. 138-154.

69 W. Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in the Ukraine* (Chapel Hill, 2005), s. 24.

dı ve onlar komünistler kadar tutarlı anti-faşistler değillerdi. Danimarka'da Nazilerle işbirliği yaptılar; Fransa'da da sosyalistlerin çoğunluğu Mareşal Pétain'in anti-komünizmine sempati duyuyordu. Komünistler sonradan öne çıkacakları ülkelerde, özellikle İtalya, Fransa, Yunanistan, Çekoslovakya, Arnavutluk ve Yugoslavya'da direnişin en ön saflarında yer aldılar.

Sahip oldukları güce karşın Batı Avrupa komünist partileri, gene de Moskova'yla tam bir görüş birliği içinde –hem savaşı hem de daha önemlisi barışı kazanmak için– Halk Cephesi ittifakının parçası olarak kalmaya kararlıydılar. Bu nedenle yandaşlarını devrimci beklentilerinden vazgeçirmek zorundaydılar. 1941'de Fransız Komünist Partisi, Almanların kanlı misillemelerine neden olan ve yerel halkın tepkisini çeken bir suikast politikası izledi. Bir süre sonra daha ılımlı taktikler benimseyip, 1943'te De Gaulle'ün geniş tabanlı hükümetine katıldılar.

Halk Cephesi politikasının en ateşli savunucusu İtalyan lider Palmiro Togliatti'ydi. Aslında –kurnaz, ihtiyatlı bir politikacı ve geniş kültürel ilgi alanları olan bilgili bir entelektüel karması olan– karakteri, onu hem Komintern'in üst yönetiminin tehlikeli sularında hem de komünizmin muhtemelen her zaman bir azınlık gücü olduğu İtalya'nın daha çoğulcu topraklarında yol alabilecek ideal bir şahsiyet haline getirmişti. Cenova'da doğan Togliatti, küçük bir devlet memurunun oğluydu. Gramsci'nin arkadaşlarından biri ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra onunla birlikte radikal Ordine Nuovo grubunun üyesiydi.[70] Gramsci'nin tutuklanmasıyla birlikte, İtalyan Komünist Partisi'nin lideri olmuş ama Moskova'da sürgünde yaşamaya devam etmişti. Kısa süre sonra Komintern hiyerarşisinde göz doldurmuş ve iç savaş döneminde İspanya'da Komintern'i temsil etmişti. Ancak Stalin'e bağlılık ile Komintern komünizminin Batı Avrupa'da bu kadar kırılgan olmasının nedenleri üzerine ciddi olarak düşünme arzusunu birleştirmişti. Onun analizi –1937'de Gramsci'nin ölümünden sonra Moskova'da sadece kendisinin görmüş olduğu, partisinin yeni kutsal metni– Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nin kısmi yorumuna dayalıydı.[71] 1920'lerin başındaki başarısızlıklardan ders çıkaran Gramsci, Batılı komünist partilerin Bolşevik stratejiyi terk etmek zorunda olduklarını, çünkü koşulların çok farklı olduğunu öne sürüyordu. Rusya'da devlet her şeydi, o halde iktidarın Leninist tarzda ele geçirilmesi ya da "manevra savaşı" zorunluydu. Batı'da ise sivil toplum çok daha güçlü olduğundan devrim yalnızca uzun süreli bir "mevzi savaşı"yla gerçekleşebilirdi. Bu "savaş" komünistlerin ve işçi sınıfının toplumun yalnızca

70 A. Agosti, *Palmiro Togliatti* (Turin, 1996), s. 15-26.

71 S. Gundle, "The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period", ed. C. Duggan ve C. Wagstaff, *Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-58* (Oxford, 1995), s. 131-147 içinde.

sosyal değil kültürel liderliğini de oluşturmak için mücadele etmesini gerektirdi. Togliatti, Gramsci'nin fikirlerini direniş sırasında büyük destek kazanmış ve bu yüzden bir ulusal parti olarak iyi mevzilenmiş bir İtalyan partisine taşıdı. Partinin stratejisi, yalnızca devlet üzerinde değil bir bütün olarak toplum –aile, kırsal kesim, iş yerleri ve güzel sanatlar– üzerinde "hegemonya" (ya da tam bir etki) kurmaktı. Ancak komünist olarak Togliatti, Gramsci kadar radikal değildi. Devrimci siyaseti hiç terk etmeyen Gramsci, Togliatti'nin orta sınıflar ve köylüler dahil burjuvazinin tüm gruplarıyla ve hatta en üst düzeyde Hıristiyan demokratlarla ittifakını onaylamazdı. İtalyan komünistler de Fransız yoldaşları gibi kendilerini sol-milliyetçi geleneklerin –üç renkli bayrak, Garibaldi ve Risorgimento– içinde konumlandırmak istiyordu. Temel toplumsal dönüşüm uzak bir geleceğe ertelenecekti; parlamentolar ve kapitalizm ise kalmalıydı.

Togliatti'nin partisi Thorez'inkinden daha demokratik değildi; o da Stalin'e hemen hemen bağlı kalmıştı. Ancak İtalyan komünist kültürü yeniydi. Fransız partisi 1930'ların sekter, işçi-odaklı örgütlenmesi olarak kalırken, Togliatti tersine Mussolini'nin eski partiyi imha etmesini avantaj haline getirmiş ve partiyi sağlam bir biçimde yeniden kurabilmişti. Bolşevik kültürde yetişmemiş, farklı bir entelektüel altyapıya sahip ve İtalyan komünizmine kentli, modern ve kozmopolit bir hava getiren komünist liderler grubunu partiye kazandırmıştı.[72]

Büyük başarı kazanan Togliatti'nin stratejisi, faşizmle işbirliğine öfke duyan sol-eğilimli entelektüel kuşağa cazip gelmiş, direnişteki tavrıyla etkileyici olmuştu. Ayrıca merkez solda boşluk vardı. Komünist Parti'nin üye sayısı 1943 ortasında 5.000'ken 1945 sonunda çoğunluğu işçi ve köylülerden oluşan 1.771.000'e yükselmişti. Bu üyelere ek olarak 5 milyon kayıtlı sendika üyesi vardı. Buna rağmen seçimlerde yeterli oyu alamayıp (sosyalistlerle ittifak halinde) muhalefette kalmıştı.

Diğer başarılı Halk Cephesi komünistleri Çeklerdi. Fransız ve İtalyan partileri gibi onlar da savaştan önce zaten önemli bir siyasal güçtü. Direnişe liderlik eden komünistler, komünist olmayan devlet başkanı Beneš'in hükümetine katıldı. Stalin, işbirlikçi siyasal güçleri yasaklamaya hazır olduğu sürece savaştan sonra Beneš'i destekleyeceğine söz vermişti.

1944 ve 1945 arasında Stalin, Halk Cepheleri'ne güçlü bir destek vermişti. Aslında özellikle de İngilizlerden ya da Amerikalılardan gelecek herhangi bir müdahaleye karşı koymalarını istediği İtalya ve Fransa'da, komünistlerin burjuva hükümetlerde yer almasına, 1930'larda olduğundan daha sıcak bakıyordu. Batı'da komünistlerin yönetimleri ele geçirmelerinin bir süre da-

72 S. Gundle, *I Comunisti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991)* (Floransa, 1995), s. 19-28.

ha mümkün olmayacağı inancını hâlâ korurken, komünistlerin dünya devrimiyle ilgili ürkütücü konuşmalardan kaçınmalarında ısrar ediyordu. Stalin için 1945'te de 1935'teki gibi SSCB'nin güvenliği en öncelikli meseleydi. Almanları bozguna uğratmalarına karşın boş vermişliğe yer yoktu. Sovyet ekonomisi savaş nedeniyle sarsılmıştı; tahminlere göre fiziki sermayesinin yaklaşık yüzde 23'ünü kaybetmişti.[73] Saldırgan bir Almanya'nın küllerinden yeniden doğacağı düşüncesi Stalin'i dehşete düşürüyordu. Fakat hem daha zengin hem de savaş sonrası düzeni şekillendirmek isteyen yeni bir rakiple de karşı karşıyaydı: Amerika Birleşik Devletleri. Ancak 1945'te Stalin, Doğu ve Batı arasında barışın ve hatta işbirliğinin bir süre sonra mümkün olacağı inancını hâlâ koruyordu.

SSCB'nin savaş döneminde parlayan yıldızı, Avrupa'nın çoğu yerinde ortaya çıkan yeni merkez-sol uzlaşmayla daha da güçlendi. Nazi deneyimi radikal sağın itibarını sarsmıştı fakat uzak geçmişten dersler çıkarılmaya da çalışılıyordu. 1930'ların siyasetinin aşırı radikalleşmesinin sorumluluğu 1920'lerin *laissez-faire* iktisadının sırtına yıkılmıştı. Oluşum halindeki savaş sonrası uzlaşma, düzenleme ve planlamayla harmanlanmış piyasaları daha iyi bir model olarak görüyordu; devletler de sosyal refaha para harcamalıydı. Bu düşünsel değişiklikler ılımlı Halk Cephesi komünistlerine yarar sağladı. Hatta daha önce zayıf oldukları yerlerde bile yüksek oy oranlarına kavuştular: Hollanda'da toplam oyun yüzde 10,6'sına, Danimarka'da yüzde 12,5'ine.

Ancak komünistlerin en güçlü olduğu yerler, önemli direniş hareketlerinin görüldüğü Batı Avrupa ülkeleriydi. Fransa ve İtalya'da (ve kısa bir süre Finlandiya'da) solun ana partisi olma unvanını sosyalistlerin elinden alan komünistler, onlarca yıl daha bu konumlarını korudular. 1946'da Fransız komünistler oyların yüzde 28,6'sını, İtalyanlar yüzde 19'unu ve Finli komünistlerin öncülüğündeki ittifak yüzde 23,5'ini almıştı. Her üç partinin de savaş sonrası Halk Cephesi hükümetlerine katılması kısmen Batı'da sevimli "Joe Amca" imajının parlatılmasının yansımasıydı.

Kültürel ve ideolojik alışveriş de başka bir yönde ilerliyordu. 1930'larda Sovyet yurttaşlarının dış dünyayla bağlantısı zayıftı. Fakat savaş sırasında ve sonrasında kapitalist dünyayı kendi gözleriyle gören milyonlarca asker şaşkınlık yaşamıştı. Yaşam standartları arasında muazzam bir uçurum vardı. Sovyet yazar Konstantin Simonov bu karşılaşmayı "duygusal ve psikolojik bir şok" olarak tanımladı.[74] Mağlup Almanların galiplerden hâlâ daha iyi yaşaması öfke yaratabilirdi. Ama bu, askerlerin daha kolay bir yaşamın cazi-

73 M. Harrison, *Accounting for War: Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940-1945* (Cambridge, 1996), s. 163.

74 Elena Zubkova, *Russia after the War. Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945-1957* (New York, 1998), s. 16-18.

besine kapılmalarına da yol açtı. Almanlardan savaş tazminatı ya da "hatıra" olarak alınan ve SSCB'de yaygın olarak gösterilen Batı filmleri de Batı kültürü, müziği ve modasını sergiliyordu. Parti militanlarının aşağılayıcı bir biçimde "havalı" (*stiliagi*) olarak yaftaladıkları Sovyet gençliği özellikle bunlara hayran olmuştu.

1945-46'da "ikinci" Halk Cephesi, başarısız kalmış ilk örneğinden daha başarılı olacakmış gibi görünüyordu. Savaştan yorgun çıkmış Fransa'nın yeterli kaynağı ve özgüveni olsaydı, savaştan sonra düzenleyebileceği bir Paris Dünya Fuarı'nın neye benzeyeceği düşünülmeye değer. Pavyonlar 1937'de olduğundan çok farklı inşa edilip düzenlenirdi. Alman kulesi harabe halinde olur; İtalya, Fransa ve Çekoslovakya 1937'deki sol-yurtsever Fransız sergileri tarzında binalar inşa ederdi. Yanlarında da yenilenmiş bir Sovyet pavyonu olurdu. Halk Cephesi kazanmış gibi görünebilirdi. Fakat diğer iki pavyonun anlatacak farklı öyküleri olurdu. Radikal solculukla otoriter Sovyet komünizmi arasındaki gerilimleri oldukça çarpıcı bir şekilde gösteren eski İspanyol pavyonu ayakta kalır ama yerini Güneydoğu Avrupa'nın yeni komünist rejimi, Tito'nun Yugoslavyası'na bırakırdı. Ayrıca Sovyetler'in başlıca rakibi olarak eski Alman pavyonu yerini yeni ve devasa bir Amerikan binasına bırakırdı. Bu rakip, Halk Cephesi projesini ve beraberinde Batı Avrupa'daki Sovyet etkisini ortadan kaldırmakta Nazilerden çok daha başarılı olacaktı.

VII

1944'te Stalin Halk Cephesi modeline öyle inanmıştı ki, bunu Doğu Avrupa politikasının en önemli parçası haline getirmeye karar verdi. Geçmişte olduğu gibi, Stalin'in düşünce sisteminin merkezinde güvenlik vardı. Sovyetler Birliği'ni korumak için bir tampon bölge istiyordu. 1944 ve 1945'te Kızıl Ordu'nun ilerlemesi ona istediği şeyi verdi. Amerikalılar ve İngilizler Sovyetler'in bir çeşit etki alanına sahip olmasını kabul etmişlerdi. Churchill ve Stalin Ekim 1944'te, Yunanistan'da İngiliz hâkimiyeti karşılığında, Sovyetler'in Bulgaristan, Romanya ve Macaristan'da egemenlik kurmasına izin veren gizli paylaşım antlaşmasını imzaladılar. Aynı zamanda Anglo-Amerikanlar Fransa ve İtalya'yı alırken, SSCB'nin Polonya'da egemenlik kurması örtük biçimde kabul edildi. Yine de Müttefikler'le arasını bozmak istemeyen Stalin, 1945 Yalta konferansında Kızıl Ordu'nun işgal ettiği ülkelerde serbest seçimlerin yapılmasına izin vermeyi de kabul etti.

Bu çok farklı anlaşmalar birbiriyle nasıl bağdaştırılabildi? Stalin, yanıtın Sovyet yanlısı solcu hükümetlerin –"halk demokrasileri"– kurulmasında yattığını düşünüyordu. 1936-1939 İspanyol cumhuriyetçi hükümeti gibi, bunlar seçimlerle iş başına gelecek, faşist olmayan güçlerin geniş koalisyon-

ları olacaklardı. Kendilerini büyük toprak mülklerinin yeniden dağıtılmasıyla sınırlayacak radikal sosyalizmi kurmaya çalışmayacaklardı; bu arada iç güvenlik ve istihbaratın kontrol altına alınması, SSCB'nin dış politika çıkarlarını gözetmelerini güvence altına alacaktı. Stalin'e göre Orta ve Doğu Avrupa'da Sovyet öncülüğündeki bir Halk Cephesi, İspanya'dakinden çok daha mümkün görünüyordu. Panslav birliği fikirleri, yerel milliyetçilikleri Sovyet çıkarlarıyla birleştirebilirdi. Örneğin, SSCB etnik yapısı homojen devletlerin kurulmasını ve Almanların Çekoslovakya ile Polonya'dan çıkarılmasını destekliyordu. Faşizm deneyimi de liberalleri sola çekmişti. Ocak 1945'te Stalin'in kendi daçasında, Bulgar Dimitrov ile yaptığı bir söyleşide belirttiği gibi:

> Kapitalizm'in krizi, kapitalistlerin –biri *faşist*, diğeri *demokrat*– iki hizibe bölünmesinde kendisini ortaya koyuyor. Demokratların çıkarı Hitler'in egemenliğini önlemekte yattığından, bizimle kapitalistlerin demokrat kesimi arasındaki ittifak kuruldu. Çünkü bu zalim devlet, işçi sınıfını, aşırılığa ve kapitalizmin kendisini ortadan kaldırmaya sürükleyecekti.[75]

Stalin, Halk Cepheleri'ni uzun vadeli mi düşünüyordu, yoksa Doğu Avrupa'yı hızla sovyetleştirmeyi mi planlıyordu? Sonuçta, Halk Cephesi demokrasilerinin tam sosyalist devletlere dönüşeceğini umuyor fakat Kızıl Ordu'nun işgali altındaki ülkelerde bu sürecin devrimci değil barışçıl olacağını düşünüyordu. Zamanlama net olmamakla birlikte, komünist partiler aşamalı olarak iktidara geleceklerdi. Stalin'in Dimitrov'a söylediği gibi, Bulgar komünistleri sadece bir "asgari program" benimsemeliydi. Çünkü bu onlara destek için "daha geniş bir taban" sağlayacak ve "mevcut döneme uygun bir maske" olacak, "azami program" ancak daha sonra uygun hale gelecekti.[76]

1945'te, Sovyetler Birliği'nin denetimi altındaki Avrupa topraklarında, özellikle üç ülkede, Yugoslavya, Çekoslovakya ve Bulgaristan'da komünistler umutlu bir bekleyiş içindeydiler. Yugoslav komünistlerin, seçim yapılması halinde kazanmaları mümkündü. Bulgar komünistlerin desteğinin, toplam nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında olduğu tahmin edilirken (gene de seçimleri rakiplerini sindirerek kazanmışlardı), Çekoslovak komünistler 1946'da çok büyük bir başarıya imza atarak yüzde 37,9 (hatta Çek bölgelerinde daha da yüksek) oy oranını yakalamışlardı. Komünistler Macaristan gibi pek hoş karşılanmadıkları ülkelerde bile güçlüydü; Macar partisi oyların hemen hemen yüzde 17'sini almayı başarmıştı. Savaş, kıtanın batı yarısı gibi Doğu Avrupa'yı da sola itmiş, Nazi emperyalizmini ve Batı'nın liberal yatıştırma politikasını gözden düşürmüştü. Ayrıca, iki savaş arası dönemin Orta ve Doğu Avrupa rejimleri, kalkınma açısından pek de başarılı ol-

75 G. Dimitrov, *Dnevnik (9 Mart 1933-6 Şubat 1949)* (Sofia, 1997), s. 464.

76 Akt. Van Ree, *Political Thought*, s. 244.

mamışlardı. Ne 1920'lerin daha liberal politikaları ne de 1930'ların ekonomik milliyetçiliği bölgenin Batı'ya yetişmesine yardım etmişti. Komünistlerin devlet müdahalesine, planlamaya ve refaha olan güvenleri bu yüzden çok cazip görünüyordu.

Ancak komünizm yanlısı Halk Cepheleri'nin Doğu Avrupa toprağına kök salmasının önünde ciddi engeller de vardı. 1945'ten önce ülkelerin çoğunun SSCB'yle ilgili derin kuşkuları vardı: Romanya, Macaristan ve Bulgaristan savaşta Almanya'nın yanında yer alırken, Polonya'nın Rusya'yla kötü ilişkilerinin uzun bir tarihi vardı. Ancak her yerde merkez-sol partiler komünistlerle birlikte çalışmakta gönülsüzdü. Diğer yandan onlar açısından da, yerel komünistler çoğunlukla iktidarı paylaşmaktan derin bir biçimde mustarip oldukları için koalisyon oluşturma sürecine katkıda bulunmuyorlardı. Sözgelimi, Alman komünist Gerhard Eisler'in demokrasi yorumu şöyleydi: "Serbest seçimler mi? Almanlar yine Hitler'i seçsin diye mi?"[77] Yerel komünistler Halk Cephesi'ni genellikle eli kulağında, sosyalizme giden yolda kısa bir geçiş evresi olarak görüyor ve doğal olarak Sovyetler'i saf bir komünist yönetimin avantajları konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı.

Ancak Sovyetler'in kendileri, Halk Cepheleri'nin başarısızlığında önemli bir sorumluluk payına sahipti. 1930'lardaki gibi, mutlak önceliği SSCB'nin çıkarlarına vermedeki ısrarı, birçok potansiyel sempatizanını kendisine düşman etmişti. En başta, Sovyetler'in Almanya'dan savaş tazminatı olarak, doğu bölgelerindeki fabrikaları sökerek SSCB'ye taşıma kararı hiç rağbet görmedi. Almanya'nın Sovyet işgali altındaki bölümünde, yöneticiler ekonomik sömürüyü, Almanların kalplerini ve kafalarını kazanmanın önüne koydular. Hatta bir keresinde Kızıl Ordu askerleri, işçilerin moralini yükseltmek için yapılan bir "sirk" gösterisini yarıda keserek işçi seyircileri, bir Alman fabrikasını, SSCB'ye gönderilmek üzere sökmek için dışarı çıkarmıştı.[78] Ayrıca Sovyet askerlerinin yaygın ve cezasız kalan tecavüzleri, özellikle Almanya'da işgalcilere karşı büyük bir tiksinti yaratmıştı. Aynı zamanda (İspanya'da olduğu gibi) komünistlerin denetimi altındaki güvenlik birimleri, yalnızca işbirlikçilere değil, giderek artan biçimde komünistlere muhalif olan herkese karşı temizlik hareketi başlatmıştı.

Ruslar yakın dostlarını bile kendilerinden soğutmaya başlamışlardı. Savaş sırasında Komintern Okulu'nda Wolfgang Leonhard'ın öğretmenlerinden biri olan Polonyalı komünist lider Jakub Berman, Sovyet zorbalığını rahatsız edici bulmuş, ancak bunu, şüpheci bir muhabire ta 1980'lerin başında açıklamaya çalışmıştı:

---

77 Akt. G. Eisler, dul eşinin alıntısı. Epstein, *The Last Revolutionaries*, s. 123.

78 N. Naimark, *The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Cambridge, Mass., 1995), s. 180.

> Sovyetler'in tek yaptığı, bizimle hiç ilgilenmeden öğüt vermekten ibaretti; Polonya'daki devrimimizin, muzaffer olduğu için kendilerince en iyisi kabul edilen alışık oldukları şekli almasını istiyorlardı. Yine de kendi zihniyetlerini değiştirip bir başkasınınkini benimseyemezlerdi. Buna içtenlikle inanıyorum, keşke onların düşünce tarzını anlayabilseydiniz. Biliyorum ki bu hiç kolay değil...[79]

Diğer komünistler ise daha anlayışsızlardı ve Rusların düpedüz emperyalist olduğunu düşünüyorlardı. Yugoslav komünist liderlerden biri olan Milovan Djilas'a göre, Ruslarınt Kızıl Ordu'nun davranışıyla ilgili gelen şikâyetlere verdiği cevapta, "büyük bir devletin küçüğüne, güçlünün zayıfa karşı tipik gururu ve aşağılaması" sergileniyordu.[80]

Ancak 1945'te Halk Cepheleri'nin çok kısa ömürlü olacağı hiç de açık değildi. Bunların gelişmesi yerel koşullara bağlıydı. Daha savaş bitmeden önce Stalin'in, Polonya'da keskin bir komünist nüfuzu dayatmak için kararlı olduğu açıktı. Londra'da sürgündeki Polonya hükümetine güvenmeyen Stalin, Lublin'de SSCB'nin tanıyacağı bir hükümet kurmak üzere Moskova'da sürgündeki Polonyalı komünistleri, Kızıl Ordu'yla birlikte gönderdi. Sonra da Sovyetler komünist olmayan direnişin tüm unsurlarını sistematik olarak bastırdı.[81] Yine de komünist kontrol, eksiksiz bir Sovyet sisteminin dayatılması –planlama, kolektifleştirme ve tüm bağımsız örgütlenmelere son verme– anlamına gelmiyordu. Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde bu 1947-1949 yıllarına kadar gerçekleşmeyecekti.

Benzer şekilde, Doğu Almanya'da Kızıl Ordu'nun belirleyici rolü ciddi bir Halk Cephesi'nin kurulması ihtimalini ortadan kaldırıyordu. Hotel Lux'ten Almanya'ya getirilen ve liderlerinin arasında Walter Ulbricht'in de olduğu komünistlere, Sosyal Demokrat Parti (SPD) ile ittifak kurmaları söyleniyordu. Ne var ki, Sovyet bölgesindeki başlıca otorite Kızıl Ordu'ydu ve yeniden canlandırılan Alman Komünist Partisi kendisini kanıtlayamadığından, Ruslar, komünistlerin egemenliğindeki Sosyalist Birlik Partisi'nin (SED) kurulması için iki partiyi "birleşme"ye zorluyordu. Ruslar, giderek artan biçimde, yaygın olarak kendilerinin maşalarıymış gibi görünen komünistler eliyle yönetiyordu.

Romanya'da Sovyetler, ılımlı sosyal politikaları ve elitler içinde Almanya sempatisiyle lekelenmemiş kesimlerle birlikte çalışma isteklerinin, yerel kamuoyunu alt edeceğini ummuşlardı. Ancak Sovyet taleplerine direnen liberaller, sosyalistler ve elitler, içlerinde radikal bir toprak dağılımı is-

79 T. Toranska, *Oni: Stalin's Polish Puppets*, çev. A. Kolakowska (Londra, 1987), s. 246.

80 M. Djilas, *Conversations with Stalin*, çev. M. Petrovich (Londra, 1962), s. 84.

81 K. Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948* (Berkeley, 1991), s. 111-113.

teyen kişilerin de bulunduğu komünistlerle birlikte çalışmaya gönülsüzdü. Hiç şüphesiz Halk Cephesi pratikte işlemiyordu; her iki taraf da büyük güçlerin desteğini sağlamaya çalışıyordu: Komünistler Sovyetler'e, Batı'nın liberaller lehine müdahalede bulunarak Yalta anlaşmalarını baltaladığını söylerken, liberaller Sovyetler'in Romanya'yı komünistleştirdiğini iddia ediyordu. Şubat 1945'te müzakereler kesilmiş ve Sovyetler'in özel temsilcisi, eski göstermelik mahkemelerin hâkimi Andrey Vişinski, öfkeyle Kral Michael'e komünistlerin hâkim olduğu bir hükümet kurma talimatı vermişti. Bir hışımla toplantıyı terk ederken kapıyı o kadar sert kapatmıştı ki duvarın sıvası çatlamıştı.[82]

Macaristan ve Çekoslovakya'da Halk Cepheleri'nin temelleri daha sağlamdı. Sol hükümette koalisyon ortağı olan Macar komünistler kendilerini milliyetçi olarak tanıtırken, radikal bir toplumsal değişim için baskı yapmıyordu. Bu arada bölgede komünistlerin en güçlü oldu yer Çekoslovakya idi. Çekoslovakya'nın Münih'te Batılı güçlerin ihanetine uğraması ve Kızıl Ordu'nun Naziler karşısındaki zaferi, Çeklere yeni sosyalist yola sempati duymaları için özel bir neden sunmuştu. Aynı zamanda, Nazilerin emperyal ırkçılığından sonra, Stalin'in Slav milliyetçi projesi çok büyük sempati toplamıştı.[83] Zdeněk Mlynář 1946'da on altı yaşındayken neden komünist olduğunu şöyle açıklamıştı:

> Alman işgali sırasında... bilinçsiz bir korku içinde yaşıyordum. Bir Çek olarak Nazilerin Çek halkını aşağı ırk olarak gördüğünü ve Hitler'in savaşı kazanması halinde kaderimin Yahudi sınıf arkadaşlarımınki gibi olacağını biliyordum... Savaşın asıl galibi Stalin'di; Sovyetler Birliği'nde iktidarda olanlar komünistlerdi... O zaman bu sistemin o ana kadar içinde yaşamış olduğum sistemden daha iyi, daha adil ve daha güçlü olduğunu otomatik olarak düşünmüştüm. Bunun en büyük olasılıkla geleceğin prototipi olacağına dair muğlâk ama aklıma takılıp kalmış bir görüşe sahiptim.[84]

Ancak Halk Cepheleri burada da, sağdan ve soldan kuşatıldıkları için sahip oldukları desteği kaybetmişlerdi. Nüfusun çoğunluğu komünistlerin yeniden mülkiyet dağılımı politikasından çekiniyorken, işçiler ve yoksul köylüler daha radikal değişimler istiyordu. Macaristan'da 1945 seçimlerinde, komünistlerin yaklaşık yüzde 17 oy oranına karşılık, muhafazakâr küçük mülk sahipleri partisinin yüzde 57'lik bir oranla seçimi kazanması sürpriz

82 A. Rieber, "The Crack in the Plaster: Crisis in Romania and the Origins of the Cold War", *Journal of Modern History* 76 (2004), s. 62-106.

83 B. Abrams, *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism* (Lanham, 2004), s. 164.

84 M. Gorbaçov ve Z. Mlynar, *On Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism* (New York, 2002), s. 13-14.

olmadı.[85] Çek komünistler de destek kaybettiler. Sovyetler ve onların komünist müttefikleri, Halk Cephesi'nin iktidarını yalnızca hileli seçimler ve tehditlerin sağlama alabileceğini çok geçmeden anladılar.

Bu nedenle Orta ve Doğu Avrupa'daki Halk Cephesi modeline başlıca tehdit, Batı Avrupa'da olduğu gibi merkezden ve sağdan geliyordu. Burada da 1939-45 savaşının 1914-18'inkinden farklı etkileri vardı. Birinci Dünya Savaşı, savaş bittikten sonra tazminat talep eden işçileri ve köylüleri büyük ordularda seferber ederken, Nazi işgalleri zaten Buhran'ın ve sağcı rejimlerin zayıflattığı işçi sınıfı örgütlerini dağıtmıştı. Birinci Dünya Savaşı, başarısız olmuş aristokrat elitleri gözden düşürürken, İkinci Dünya Savaşı'nın kaosu yerel seçkinlere, toplumlarını savunmak, aynı zamanda yeni bir memur ve bürokrat grubu yaratmak için yeni bir rol vermişti.[86] Belki de en önemlisi, askerler kadar sivilleri de etkileyen şiddet kendini en yıkıcı biçimde, 1918'den beri sürmekte olan toplumsal çatışmaların sonuçlarında göstermişti. Çoğu sakin, özel bir yaşamı arzuluyordu; planlama ve refahı da isteyebilirlerdi ama toplumun radikal bir dönüşümüne dair arzu hemen hemen hiç yoktu. Bunu kavramış olan Togliatti ve Thorez gibi şahsiyetler liberal siyasal uzlaşma içinde kalmaya kararlıydı.

Ancak Halk Cephesi –büyük ölçüde Güney ve Güneydoğu Avrupa'da– soldan da bir meydan okumayla, daha radikal bir komünizmin meydan okumasıyla karşı karşıyaydı. Burada komünistler Nazilere karşı partizan mücadelesine öncülük etmişti. Toprağın dağıtılmasından yana olan ve daha radikal bir toplumsal devrimi destekleyen köylüleri seferber etmişlerdi. Koşullar, 1917-19 arası Batı Avrupası'ndakine her yerdekinden daha yakındı: Eski, dar tabanlı elitler ciddi anlamda gözden düşmüştü ve bir tek komünistler lekesiz gibi görünüyordu. Bu dünya Togliatti gibi "mevzi savaşı" ustalarını değil, Béla Kun tarzı militanları kabul ediyordu. Yunanistan'da komünistler, İngilizlerin desteklediği monarşist direnişle uzlaşamayacak EAM-ELAS gibi güçlü bir direniş örgütü kurmuştu. Çatışma korkunç bir iç savaşa neden oldu. Paylaşma antlaşmasına bağlı kalan Stalin isyancılara yardım etmeyi reddetti ve çatışma 1949'a kadar devam etti.

Komünistler Bulgaristan'da daha başarılıydı. Yunanistan'daki kadar büyük bir grup olmasalar da direnişte aktif olarak yer almışlardı. Stalin'in, rakipleri olan Tarımcı Parti'yi, Halk Cephesi'ne dahil etmeleri için ikna etmeye çalıştığı Bulgar komünistler bu isteği gönülsüzce yerine getirdiler ancak rakiplerini ortadan kaldırıp tek başlarına yönetmeye kararlıydılar.[87] Ne var ki, Kızıl

---

85 M. Pittaway, *Eastern Europe 1939-2000* (Londra, 2000), s. 46-47.

86 Bu argümanlar için bkz. M. Conway, "Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political Model", *European History Quarterly* 32 (2002), s. 70-76.

87 V. Dimitrov, "Communism in Bulgaria", M. Leffler ve D. Painter, *The Origins of the Cold War: an International History* (Londra, 2005), s. 191-204 içinde.

Ordu'nun işgaliyle manevra alanları daralmıştı. Tersine, Tito'nun Yugoslav komünistleri, ülkeyi kendileri kurtardıklarından, Halk Cephesi'ni defedecek kadar güçlü bir konumdaydılar. Ayrıca Stalin'in devrimci olmayan ama siyasal açıdan baskıcı komünizm modeline kafa tutacak özgüvene de sahiptiler.

Tito'nun eski dostu, yeni düşmanı Milovan Djilas, Tito'nun hayatıyla ilgili kitabına "Tito bir asi olarak doğdu" cümlesiyle başlamıştı.[88] Tito, borçlu ama saygın bir Hırvat köylü ailesinden geliyor, ailesinin Macar mülk sahiplerine karşı isyancı geçmişiyle gurur duyuyordu.[89] Kıvrak zekâsıyla ve şıklığıyla karizmatik bir adamdı – çocukken terzi olmak istiyordu. Fakat bir çilingirin yanında çırak olarak çalıştı. Gençliğinde Avrupa'nın çeşitli yerlerini iş aramak için gezmiş, sonuçta Viyana'nın güneyindeki Daimler-Benz fabrikasında çalışmaya başlamıştı. Burada geçirdiği bir iş kazasında parmağının sakat kalması, işçi sınıfı geçmişinin bir nişanıydı. Ancak kendi neslinin birçok komünisti gibi onu da radikalleştiren şey Dünya Savaşı ve Bolşevik Devrimi oldu. Béla Kun gibi o da Avusturya-Macaristan ordusuna katılmış, Ruslara esir düşmüş ve Rusya'daki devrim sırasında Kızıl Muhafızlar'a katılmıştı. Daha sonra Yugoslavya'ya dönüp Komünist Parti'ye katılmış, 1928'de hapsedilmiş ve işkence görmüş, serbest bırakıldığında Balkanlar'daki Komintern için örgütleyici olarak çalışmıştı. Bir süre Moskova'da Hotel Lux'te kalmış, Lenin Okulu'nda sendikacılık üzerine seminerler vermişti. Görevlerinden biri, İspanya'da savaşmak isteyen gönüllülerin (illegal) naklini örgütlemekti. Ofisi Paris'teydi. Savaşçılar 1937 Fuarı'nı ziyaret etme bahanesiyle vize alabiliyor, sonra da kolayca kaçak yollarla İspanya'ya giriyorlardı. Daha sonra, 1937'de Stalin'in Komintern içindeki tasfiyelerinden yararlanarak Yugoslav Komünist Partisi'nin başına getirilmişti. Almanlara karşı direnişe bu sıfatıyla liderlik edecekti.

Muhakkak ki, tarafsız bir gözlemci olmayan Djilas'a göre, "Tito politikadan başka dikkat çeken [hiç]bir özel yeteneğe sahip değildi.[90] Ancak Djilas bu yegâne yeteneğin etkili bir yetenek olduğunu da teslim etmeye hazırdı. Tito derin bir düşünür değildi. Hapishanede ve Moskova'daki Komintern okulunda temel Marksist metinleri okumasına karşın, ideolojik konularda zayıftı ve kısa okul yaşamındaki yetersiz eğitimden rahatsızlık duyuyordu. Heyecan uyandıran bir konuşmacı da değildi. Ancak gücü, kendine olan inancında, enerjisinde ve karizmasında yatıyordu. Kısmen Komintern kültürü içinde yetişmiş olması nedeniyle kendisini komünist davayla özdeşleştirmişti. Djilas'ın biraz küçümseyerek hatırladığı gibi, "Tito'nun söylevleri ve konuşma tarzında Marksizmden ve özdeyişlerden alınmış klişe ve kav-

88 M. Djilas, *Tito. The Story from Inside* (Londra, 1981), s. 16.

89 V. Dedijer, *Tito Speaks. His Self-Portrait and Struggle with Stalin* (Londra, 1953), s. 4-7.

90 Djilas, *Tito*, s. 7.

ramlardan geçilmezdi."[91] Ancak Tito komünizmi amaç ve tutkuları olanların sistemi olarak da görüyordu: Komünizm, kendisi gibi mütevazı insanların kendilerini geliştirmesine yardım ediyordu.

> İşçi sınıfının, komünist mesihvari tarihsel rolünde Tito, kişisel ve özveri yüklü toplumsal bir anlam bulmuştu... Ne zaman "işçi sınıfı", "işçiler", "çalışanlar" ifadelerini kullansa, sanki kendisinden –toplumun en alt kesimlerinin yönetimin büyüsüne ve iktidarın cazibesine duydukları özlemlerden– söz ediyormuş gibi hissediyordu.[92]

Tito'nun özgüveni ve siyasal sağduyusu, Sovyet egemenliğinin dışında bağımsız bir komünist rejim kurmasına yardım etti. Rakip direniş gruplarının tersine, komünistlerin etnik topluluklar arasında uyumu vurgulamaları, savaş sırasında Sırplar ve Hırvatlar arasındaki korkunç çatışmalardan sonra verilmiş güçlü bir mesajdı. Tito, 1945'te –hem Churchill hem de Stalin'den– uluslararası desteği güvence altına almayı başarmıştı. Ancak Sovyetler'in değil Yugoslavların gayretleriyle iktidara gelmiş olması, diğer Doğu Avrupa rejimlerinden bağımsız, daha radikal bir çizgi izlemesine olanak verdi. Yugoslavya'da ve uydusu Arnavutluk'taki "Halk Cepheleri" Stalin'in bunları genişletme çabalarına karşın, başından beri tam bir aldatmacaydı. Tito, muhalif güçlere karşı vahşi katliamlara girişip iddialı Stalinist planlamayı yürütmeye ve kırsal bölgelerde radikal reformlar yapmaya başladı. Ayrıca Yunanistan'daki isyancı komünistleri de destekledi.

Sovyetler ile Yugoslavya arasındaki gerginliklere kısmen, radikal püriten evresindeki genç bir komünizm ile daha geniş kesimlerle uzlaşmalar yapan olgun, daha kapsayıcı bir komünizm arasındaki kültür çatışması neden olmuştu. Mareşal Koniev'in Ukrayna cephesini ziyaret eden Yugoslav komünistlere verdiği akşam yemeği, iki kültür arasındaki farklılıkları özetliyordu. Djilas, Sovyet subayların ziyafette çılgınlar gibi votka içip "koca dilimler" halinde havyar, domuz rostosu ve keki afiyetle mideye indirdiklerini anlatır. Ancak Yugoslavlar "kendilerini adeta büyük bir sınavdaymış gibi hissetmişlerdi: Kendi 'komünist ahlâk'larına uygun olmasa da içmek zorundaydılar."[93] Diğer yandan Stalin, Slav birliğinin Yugoslavları Sovyet cemaatine çekeceğini ummuştu. Djilas'a söylediği gibi, "Tanrı'ya şükür, hiç şüphe yok ki, biz aynı halkız."[94]

Stalin, Tito'nun, Yugoslavya içindeki radikalizminden çok Sovyetler'in uluslararası egemenliğine tehdidiyle ilgiliydi. Yunanlılara Yugoslav yardımı,

---

91 *A.g.e.*, s. 46.

92 *A.g.e.*, s. 20.

93 Djilas, *Conversations*, s. 50-51.

94 *A.g.e.*, s. 76.

Müttefikler'e Bulgaristan ve Romanya'ya müdahale etme bahanesi vererek Churchill ile yapılan anlaşmayı bozma tehdidine yol açıyordu. Yugoslavların Balkanlar üzerindeki daha büyük emelleri; Tito'nun Arnavutluk'a müdahalesi, 1947'de Moskova'nın izni olmaksızın Bulgaristan'la bir anlaşma imzalaması, bir de İtalya ve Avusturya topraklarında hak iddia etmesi Stalin'i daha çok öfkelendirmişti. 1948'in başında Stalin, Yugoslavya'yı hizaya getirmek için bir dizi tehlikeli karşılaşma planladı. Sovyet elçisinin sunduğu bir mektupta Yugoslavlar uyarılıyordu: "Troçki'nin siyasal kariyerinin yeterince öğretici olduğunu düşünüyoruz."[95] Ancak Tito Sovyet tehditlerine boyun eğmeyi reddetmiş ve Yugoslavlar Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikast sonucu öldürülmesinin yıldönümü olan 28 Haziran'da Komintern'in yerini alan Kominform'dan ihraç edilmişti. Her iki taraf da bölünmeden yana değildi. Tito bunu "sert bir psikolojik ve entelektüel darbe" olarak görmüş, bunun yaşamının geri kalan dönemi boyunca kendisine sıkıntı veren safra kesesi ataklarının nedeni olduğuna inanmıştı.[96] Ancak bu bölünme Stalin'in Orta ve Doğu Avrupa'daki otoritesine de zarar vermişti. Sovyetler'in etki alanındaki bir lider Moskova'ya kafa tutmuş ve ayakta kalmıştı.

Yunan ve Yugoslav modelleri Halk Cepheleri'ne karşı önemli bir tehdit değildi. Güney Avrupa'da radikal komünizmin tutunduğu yerler vardı: Özellikle İtalyan komünistleri –azınlıkta da kalsa– önemli bir sol kanat olarak görülüyordu. Fakat Batı Avrupa partileri ılımlılığı şiar edinmişti. Yine de solun radikalizmi Batı'da Halk Cepheleri'nin ılımlılığının bir aldatmaca olduğu korkusuna katkıda bulunmuştu. Bu korku, pamuk ipliğine bağlı barıştan Soğuk Savaş'a geçişte ve Halk Cepheleri'nin sona ermesinde önemli bir etkendi.

VIII

Liberalizm ile komünizm arasında süren çığır açan mücadelenin ve Soğuk Savaş'ın nedenleri üzerine tartışma hâlâ canlı. Fakat ayrıntılı bir tartışmanın yeri burası değil. Batı'nın geleneksel açıklaması, suçu asırlık komünizmin ya da küresel egemenlik arayışı içindeki milliyetçi Stalin'in üzerine atarken, 1960'ların "revizyonizm"i dünya piyasalarına muhtaç açgözlü kapitalizmi suçluyor, ancak hiçbiri karmaşık gerçekliği açıklamıyordu.[97] İki taraf da

95 Dedijer *Tito Speaks*, s. 343.

96 Djilas, *Tito*, s. 31.

97 Tabii ki, bu karmaşık konuya çözüm bulmaya çalışmanın yeri burası değil; zaten tartışma ile ilgili literatür de korkunç hacimli. İdeolojinin rolünü vurgulayan gelenekselci bir görüş için bkz. H. Feis, *From Trust to Terror: the Onset of the Cold War, 1945-1950* (New York, 1970). Rusların ulusal çıkarlarını vurgulayan görüş içinse, bkz. H. Morgenthau, *In Defense of National Interest. A Critical Examination of American Foreign Policy* (New York, 1951). Klasik ilk revizyonist

çatışma istemiyordu; ancak savaş boyunca Sovyetler ile Batı arasında varlığını sürdüren güvensizlik göz önüne alınırsa, ittifakın bozulması hiç de sürpriz değildi. Muhtemelen en istikrarsızı Stalin'in tavrıydı. Çünkü Batı'yla barışın bir süre daha devam edeceğini umarken, kapitalizm ile sosyalizmin çatışma içinde olduğunu ve sonuçta sosyalizmin kazanacağını öne süren ideolojik kaynaklı görüşünden hiç vazgeçmemişti. Ayrıca oportünistçe davranarak etki alanını genişletmeye de çalışmıştı.[98] Amerikalılara ve İngilizlere gelince, onlar da şüpheci Stalin'i korkutacak tarzda hareket etmişlerdi.

Sovyet sınırlarının zayıflığını her zaman saplantı haline getirdiğinden, Stalin'in en baştaki niyeti SSCB çevresinde bir etki alanı oluşturmaktı. Batıda, Sovyet yanlısı olmasını umduğu birleşik Almanya dahil "dost" Doğu Avrupa devletlerinden; doğuda daha önce Japonlara kaptırılan ve sonra geri alınan Mançurya ve Kuriller'in topraklarından oluşan bir set ile muhtemelen güneyde, Kuzey İran'da bir anklav, Türkiye ve Boğazlar üzerinde nüfuz ve Kuzey Afrika'daki eski İtalyan sömürgeleri üzerinde özel yönetim hakkı olacaktı. Stalin, bu azami programı gerçekleştirmenin mücadeleyle mümkün olacağının farkındaydı, ancak Müttefikler'le anlaşma yoluyla çok şey elde edilebileceğinden herhalde emindi.[99] Amerika Birleşik Devletleri'ne batı yarıküre ve Pasifik verilecek; İngiltere ve Sovyetler Birliği, Dışişleri Bakanı Maxim Litvinov'un Kasım 1944'te söylediği gibi, "Avrupa'daki etki alanlarının coğrafi yakınlık ilkesine göre dostça ayrılması" temelinde anlaşmaya varacaktı.[100]

Amerika Birleşik Devletleri'nin gücü ve hırsları çok daha büyüktü. Amerikalılar, Avrasya'nın tamamında tek başına hâkimiyet kuracak herhangi bir gücü engelleyerek 1930'ların tekrarlanmasını önlemekte kararlıydı. Savaşın gösterdiği gibi izolasyon yalnızca düşmanların kaynak yaratıp sonunda Amerika Birleşik Devletleri için tehdit oluşturmasına yarıyordu. Tüm dünyada dev bir üsler ağı kuruldu ve Amerika atom bombasını patlatarak teknolojik ve askeri üstünlüğünü gösterdi. Amerika, sadece Doğu Avrupa'da, Kızıl Ordu'nun işgal ettiği alanda Sovyet hâkimiyetini kabul etmeye hazırdı, daha fazla taviz veremezdi. Eğer Sovyetler, Batı Avrupa ve Japonya'yı kontrol altına alırsa, tıpkı Nazilerin yaptığı gibi kaynaklarını Amerika'ya meydan okumak üzere kullanabilirdi.[101]

---

eserlerden biri için bkz. G. Kolko, *The Politics of War. Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943-1945* (Londra, 1969). Tartışmanın yapısına ilişkin bir değerlendirme için bkz. O. Westad (ed.), *Reviewing the Cold War* (Londra, 2000).

98 Van Ree, *Political Thought*, 15-16. bölümlerde bunu ikna edici bir biçimde ortaya koyar.

99 V. Pechamov, "The Soviet Union and the Outside World", s. 2, *Cambridge History of the Cold War*, c. 1.

100 Akt. *A.g.e.*, s. 3.

101 Bu Leffler'in argümanı, bkz. M. Leffler, *A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War* (Stanford, 1992).

Sovyet taleplerinin birçoğuyla ilgili çatışmalar, 1945 boyunca Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB arasındaki ilişkilerde gerginliklere yol açmışsa da bu ülkelerin acil jeopolitik çıkarları zorunlu olarak uzlaşmaz değildi. Görünüşte, 1945'te Avrupa'nın gayri resmî bölünmesi işe yaramış gibiydi; Stalin bazı taleplerini kabul ettirmiş, bazılarını kabul ettirememişti. Truman'ın Potsdam'da Stalin hakkındaki değerlendirmesi –"Stalin'i severim. Açık sözlü biri. Ne istediğini biliyor ve bunu elde edemezse ödün veriyor"–[102] haklı çıkıyordu. Stalin gerçekten de taviz vermek, askerlerini Mançurya ve Çekoslovakya'dan çekmek istiyordu.

Ancak 1946'da ilişkiler ciddi olarak bozulmaya başladı. Bu durumdan kısmen Stalin'in tutarsızlığı, gerilimi tırmandırma politikası ve oportünizmi sorumluydu.[103] İran ve Türkiye'de Sovyet nüfuzunu artırma girişimleri, Stalin'in güdüleriyle ilgili kuşkuları derinleştirirken, niyetlerini kestirmek zorlaşmıştı. Sovyetler'in, Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal koşullar dayatmadan yardım etmeyeceğini kavraması da gerilimlerin artmasına katkıda bulundu. Ancak ilişkilerin değişmesinin temelinde yatan önemli bir güç, çatışmanın ideolojik doğası ve her iki tarafın "ideolojik güvenlik" olarak adlandırılabilecek şeye olan takıntısıydı: barışı neredeyse imkânsız kılan kaygı.

Görüldüğü gibi, Stalin'in yıllarca takıntısı olmuş bu mesele onu özellikle savaştan sonra endişelendirmişe benziyordu. Çünkü Batı'yla daha fazla ilişkinin yanında ideolojik denetimlerin gevşemesi, savaş zamanında yapılan fedakârlıkların ödülü olarak daha fazla liberalleşme beklentisi yaratmıştı. Bu şimdi, Amerika Birleşik Devletleri'yle olası bir mücadeleden çekinen Stalin'in izin veremeyeceği bir şeydi. Ona göre, liberalizm SSCB'yi Batı'nın etkisine maruz bırakacaktı ve yalnızca ideolojik bakımdan sağlam bir nüfus Batı'nın meydan okumasına direnebilirdi. Stalin, 9 Şubat 1946'da yaptığı bir konuşmada bu yeni mücadelenin mümkün göründüğünü söyleyerek uyarıda bulundu.[104] Bu, ülke halkına hitap eden savunma amaçlı bir konuşmaydı. Ancak Amerikalı gözlemciler konuşmayı saldırgan niyetin bir işareti olarak yorumladılar. Bu da Sovyetler'in yıkıcılığı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin iç istikrarıyla ilgili endişeleri tetikledi. ABD'nin Moskova diplomatik misyonundaki ikinci adam olan George Kennan, Stalin'in konuşmasının üzerinden daha iki hafta bile geçmeden yazdığı, çok ses getiren "Long Telegram"da (Uzun Telgraf) Stalin'in, Batı'da komünist yıkıcılık yoluyla Amerikan etkisini "etkisizleştirme"yi planladığını ön sürdü. Stalin'in ideolojik bir fanatik ol-

102 Akt. M. Leffler, *For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War* (New York, 2007), s. 43.

103 Bkz. özellikle N. Naimark, "Stalin and Europe in the Post-war Period, 1945-1953. Issues and Problems", *Journal of Modern History* 2 (2004), s. 28-56.

104 Pechatnov, "Soviet Union", s. 8-9.

mayabileceğini fakat güvenlik fanatiği olduğunu iddia ediyordu. "Dünya sorunları" hakkında "geleneksel ve içgüdüsel" Rus güvensizliğinin körüklediği, komünist ideoloji ile "Doğu'ya özgü ketumluğun ve komploculuğun" yoğunlaştırdığı "nevrotik bir görüş"e sahipti. Stalin'in SSCB'si, Batı'yı istikrarsızlaştırmak için kalıcı bir kampanya başlatmaya mahkûmdu ve başlıca silahı Batılı komünist partilerin içindeki işbirlikçiler ağıydı:

> Ulusal öz-güveni sarsmak, ulusal savunma önlemlerini baltalamak, toplumsal ve siyasal huzursuzluğu artırmak, her türlü ayrışmayı körüklemek için çaba sarf edilecek... Yoksul zenginin, siyah beyazın, genç yaşlının, mülteci yerleşik yurttaşın karşısına dikilecek vb.[105]

Amerika, Sovyet gücünü mevcut sınırlarında "çevreleyerek" karşılık verirken Amerika Birleşik Devletleri içinde ideolojik birliği ve güveni korumak zorundaydı.

1946'nın başında, Kennan'ın Stalin düşüncesiyle ilgili analizi Moskova'nın Batı Avrupa üzerindeki emellerini abartmıştı. İki taraf arasındaki ilişkilerin bozulması esnasında bile Stalin ve Batılı komünist partiler Halk Cepheleri'ne bağlı kaldılar. Sovyetler Yunanistan'daki radikalleri desteklemedi ve Yugoslavya'nın hak iddialarından memnun olmadı. Ancak Amerikalıların endişeleri de anlaşılabilirdi. Onların açısından, komünizm tüm dünyada –Avrupa'da ve Asya'da– yükselişteydi. Doğu Avrupa konusunda hiçbir şey yapamayabilirlerdi ama SSCB kendi etki alanı içinde çevrelenmeliydi. Batı Avrupa, savaştan sonra ekonomik çöküş yaşarken, Truman yönetimi Batı'nın ideolojik güvenliği konusunda giderek daha çok kaygılanmaya başlamıştı.[106] 1946-1947 kışında koşullar kötü olduğundan (gerçi buna felaket denemezdi), Amerikalı yetkililer Amerika Birleşik Devletleri'nin yardım ve desteği olmadan, komünistlerin hayal kırıklığını istismar edecekleri konusunda uyarıda bulunuyorlardı. 1947 Eylülü'nde yeni kurulan Merkezî İstihbarat Teşkilatı'na (CIA) göre, "ABD'nin güvenliğine en büyük potansiyel tehlike", "Batı Avrupa ekonomisinin çöküşü ve bunun sonucu Kremlin'in hizmetindeki unsurların iktidara gelme ihtimali"nde bulunuyordu.[107] Komünistler özellikle İtalya'da güçlüydü. Bir kez iktidara gelirlerse, Doğu Avrupa'da kullandıkları ilkesiz şiddet taktiklerini kullanacaklarından korkuluyordu. Sovyetler silah zoruyla başaramadığını içte yıkıcılıkla elde edebilirdi.

Amerikalıların yeni tutumu, Stalin dahil Sovyet liderliğinin sertlik yanlısı görüşünü daha da güçlendirdi.[108] Truman 1947 başından itibaren Ba-

105 G. Kennan, *Memoirs 1925-1950* (Boston, 1967), s. 549-551, 557, 555.

106 H. Truman, *1946-1952. Years of Trial and Hope* (New York, 1965), c. 2, s. 125.

107 Akt. Leffler, *Preponderance*, s. 190.

108 Pechatnov, "Soviet Union", s. 13.

tı etki alanında komünizme meydan okumaya başlayıp, bu meydan okuma daha radikal Güney'de askerî gücü kapsayınca, onların kuşkuları da doğrulanmış göründü. Kongre'den Yunanistan ve Türkiye için yardım istendi ve "Truman Doktrini" Amerika'nın bütün dünyada "silahlı azınlıkların ya da dış baskıların boyun eğdirme girişimlerine direniş halindeki" tüm "özgür halklar"a destek olacağı sözünü verdi.[109] 1948'de Halk Cephesi'nin seçimleri kazanması durumunda İtalya'ya askerî müdahale planları hazırdı. Gizli paramiliter gruplar desteklenecek, Sicilya ve Sardunya işgal edilecekti.[110]Ancak genelde Amerikalılar sopadan çok havuca güveniyorlardı. 1946'da Kennan, komünizmi "yalnızca hastalıklı dokudan beslenen" ve en iyi mücadele yolunun "iç sorunları çözecek cesur ve sert önlemler"den geçtiği "pis bir asalak" olarak tanımlamıştı.[111] Haziran 1947'de ilan edilen, daha çok Marshall Planı olarak bilinen, Avrupa İyileştirme Programı'nın ardında yatan ilke buydu.

Marshall planlamacıları 1920'lerdeki *laissez-faire* serbest piyasaların ve 1930'lardaki milliyetçi korumacılığın başarısızlıklarından dersler çıkarıyorlardı. Yeni bir Nazizmden kaçınmak için, Washington elitleri uluslararası işbirliğinin ve serbest ticaretin gerekli olduğuna inanıyorlardı. Ayrıca, Amerika Birleşik Devletleri'nin gönenci Avrupa, özellikle de Alman piyasalarına ihtiyaç duyuyordu. O halde, bu ekonomilerin büyük miktarda yardım pompalanmasıyla restore edilmesi zorunluydu ve korumacılık da direniyordu. Aynı zamanda Marshall planlamacıları Batı Avrupa'yı daha sol çizgilerde yeniden yapılandırmaya çalışıyorlardı. Saf serbest piyasa kapitalizminin, yalnızca işçileri komünistlerin kollarına iteceğine inanıyorlardı. 1920'lerde iyice marjinalleşip güvencesiz kalmış işçi sınıfı, siyasal sistemin içine çekilip daha yüksek yaşam standartlarına kavuşturulmalıydı. Marshall yardım ekibinin hedefi işleyen bir piyasa ekonomisiydi. Ancak bunu yalnızca devlet düzenlemesinin ve işçilerle sermaye arasındaki işbirliğinin yaratabileceğine inanmışlardı. Bu yüzden planlamaya işverenlerle birlikte sendikaları da dahil ettiler. Sermayenin de emeğin de herkes için yüksek yaşam standartları ve büyüme gayelerine bağlı kalması halinde, geçmişin eski sınıf mücadelelerinin üstesinden gelinebileceğini öne sürüyorlardı.[112]

Marshall Planı, daha düzenli ve eşitlikçi bir ekonomik sistem yönündeki genel hareketin parçasıydı ve Truman, kendi ülkesinde Amerika Birleşik

109 Truman, *Years of Trial*, c. 2, s. 129.

110 P. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943-1988* (Harmondsworth, 1990), s. 116.

111 Kennan, *Memoirs*, s. 559.

112 M. Hogan, *The Marshall Plan. America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge, 1987), s. 427-430.

Devletleri'nin askerî hazırlık düzeyini artırırken, New Deal'in sosyal yardımlarını çoğaltmaya da kararlıydı. Sonuç yeni, muazzam genişletilmiş bir "askerî-refah devleti"ydi.[113] Uluslararası alanda da devletçi ilkeler 1944 Bretton Woods konferansında oluşturulan yeni finansal sistem içinde uygulanacaktı. 1920'lerde ücretlere ve ekonomik büyümeye çok sayıda kısıtlama getiren düzenlemeden, ari kapitalizm ve gözden düşmüş altın standardı olmadan, 1914 öncesi çağın küresel piyasalarına geri dönmek için çabalar sarf ediliyordu. Amerikalılar merkezinde dolar bulunan bir sabit kur sistemi uygularken, geçici mali zorluklar yaşayan devletlere yardım etmek için yeni bir kurum –Uluslararası Para Fonu (IMF)– oluşturuldu. O zaman bu, üstünlüğün özel bankalarda değil devletlerde olacağı son derece denetimli bir sistemdi. Sistem (Japonya dahil) "Batı" ekonomilerinin canlandırılmasında göze çarpan bir başarı sağlamakla birlikte, üstü örtülü bir pazarlık üzerine kurulmuştu: Amerika Birleşik Devletleri'nin komünizme karşı savaşta güçlü müttefikler kazanmasının maliyeti, o ülkelerin yerli sanayilerini geliştirmelerine ve dünya pazarlarında rekabet etmelerine yardım etmek olmuştu. Daha uzun vadede, Amerika'nın rakipleri –ve özellikle eski düşmanları Almanya ve Japonya– bundan süper gücün aleyhine yarar sağladılar. Ancak savaştan hemen sonra, dünyanın geriye kalan bölümünden çok daha zengin olan Amerika Birleşik Devletleri, anlaşmayı yürütebilecek durumdaydı. Amerika, komünizme direnebilecek kadar güçlü ve zengin bir ittifaklar dizisini, sözde "Özgür Dünya"yı kuruyordu.

Marshall yardımı ekonomik açıdan, amigolarının iddia ettiği kadar önemli olmadığı gibi Avrupa'nın ekonomik krizi de Amerikalıların sandığı kadar vahim değildi. Ancak Plan'ın müthiş bir siyasal etkisi vardı. Batı Avrupalıları kapitalizm ve komünizm arasında seçim yapmaya zorlamıştı. Kapitalizmin değişmiş olduğunu da göstermişti: Kapitalizm nihayet işçi sınıfına ciddi tavizler vererek Avrupa'daki toplumsal çatışmayı sona erdirmeye çalışıyordu. Liberaller şimdi Halk Cephesi'ne cazip bir alternatif sunuyordu: reformist sosyalistleri içine alan fakat komünistleri dışlayan bir koalisyon.

Marshall Planı, Sovyetler dahil tüm komünistleri savunmaya itti. Plan'ın popüler olacağını biliyorlardı ama plan tuzaklarla doluydu. Moskova haklı olarak bunu, Orta ve Doğu Avrupa'yı Amerikan ekonomik etki alanına çekecek bir mekanizma olarak değerlendirdi. Amerikalılar, Ruslar ve Doğu Avrupalılar dahil herkesin katılmasını önermişlerdi. Molotov, önceleri Sovyetler'in, Marshall yardımını Amerikan liderliğinden ayırarak etkisiz hale getirebileceğini düşündü. Ancak bunun imkânsız olduğunu anlayınca, Stalin'le birlikte, Amerika'nın Sovyet etkisini tampon devletlerle yok etmeye karar-

113 Bu terim için bkz. M. Hogan, *A Cross of Iron. Harry S. Truman and the Origins of the National Security State, 1945-1954* (Cambridge, 1998), s. 312-314.

lı olduğu sonucuna vardılar.[114] Çekoslovak Halk Cephesi'nin Marshall Planı'nı coşkuyla karşılaması, Stalin'in, bunun sadece Doğu Avrupalıları Sovyet kampından uzaklaştıracak bir yem olarak tasarlandığı görüşünü doğrulamıştı. Çekoslovak komünist başbakan Klement Gottwald Moskova'ya çağrıldı ve kendisine azarlanırcasına, tüm komünist partiler ve (bölünmüş Avusturya dışında) Sovyet denetimindeki tüm ülkeler gibi Marshall Planı'nı kınama talimatı verildi.

Marshall Planı, Stalin için belirleyiciydi ve onu, ortaya iki blokun ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğuna ikna etti.[115] Amerika'nın, Almanya'nın sanayi gücünü canlandırıp onu Avrupa'da bir Sovyet karşıtı koalisyon oluşturmak için kullanmaya çalıştığı sonucuna vardı. Buna karşılık Sovyet güvenliğinin Orta ve Doğu Avrupa'nın sovyetleştirilmesini gerektirdiğine karar verdi. Yerel komünistlerin zincirlerinden boşanmış gibi Halk Cepheleri'ni bir bir yok etmelerine izin verdi. Bunların içinde en dramatik olanı Gottwald'ın Beneš'i, tek-partili komünist hükümetini kabul etmeye zorladığı Şubat 1948 "Prag Darbesi"ydi. Demokrasinin terk edilmesi yerel komünistlerde vicdan azabı yaratacak değildi. Jakub Berman on yıllar sonra, Polonya Dayanışma Sendikası komünistlere meydan okuduğu zaman komünistlerin takındığı anti-demokratik tutuma hak verdi:

> Bizi azınlıkta kalmakla suçlayabilirsiniz de, evet öyleydik. Ne fark eder ki? ... Bu hiçbir şey ifade etmez! Çünkü insanlığın gelişimi bize ne öğretir? Bize ilk olarak çoğunluğu kurtaranın, genelde çoğunluğun iradesinin aksine, her zaman azınlık, öncü olduğunu öğretir... Şunu açık yüreklilikle kabul edelim: Polonya'da ayaklanmaları kim örgütledi? Bir avuç insan. Tarihin yazılma biçimi tek kelimeyle bu.[116]

Berman'ın açıklığa kavuşturduğu gibi, Stalinist liderlerin birçoğu Sovyet sisteminin ülkeleri için en iyi sistem olduğuna inanan gerçek inançlılardı. Sosyalizme hızlı geçişe hevesliydiler. Yeni liderlerin çoğu, yeni düzenin "küçük Stalinleri" Hotel Lux'de ve diğer Komintern kuruluşlarında oldukça fazla zaman geçirmişlerdi: Polonya'nın Boleslaw Bierut'u, Çekoslovakya'nın Klement Gottwald'ı, Macaristan'ın Mátyás Rákosi'si ve Bulgaristan'ın Vulko Çervenkov'u –Dimitrov'un kayınbiraderi– sürgünde uzun bir zaman bütün vakitlerini Moskova'da geçirmişlerdi. İçlerinden yalnızca ikisi "yerli"ydi: partiyi bir Romanya hapishanesinin hücresinden yönetmeye yar-

114 V. Pechatnov, *Ot soiuza - k kholodnoi voine. Sovetsko-amerikanskie otnosheniia v 1945-1947 gg.* (Moskova, 2006), s. 158-159.

115 V. Zubok ve C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev* (Cambridge, Mass., 1996), s. 50-53.

116 Toranska, *Oni*, s. 257.

dım eden demiryolu mühendisi, Romanya'nın Gheorghe Gheorghiu-Dej'i ve şimdi Sovyet yanlısı olan Arnavutluk'un Enver Hoca'sı. Enver Hoca, Montpellier Üniversitesi'nde okumuş bir öğretmenken, İtalyan işgal güçleri tarafından kovulduğunda tütüncülük yapmak zorunda kalmıştı.

Bu komünist liderler grubuna Ekim 1949'da, bir başka Hotel Lux sakini, yeni Doğu Alman devleti Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nin (DAC) lideri Walter Ulbricht de katıldı. Almanya ve Avusturya savaştan sonra işgal bölgelerine ayrılmış; Amerikalılar, İngilizler ve Fransızlar kendi bölümlerinde ayrı bir Batı Alman devleti kurup tedavüle yeni bir para birimi çıkarma planlarını açıklayarak, Haziran 1948'de Almanya'nın resmen bölünmesini hızlandırmışlardı. Stalin buna, Müttefikler'e geri adım attırmak için –Sovyet bölümünde ortaklaşa yönetilen bir şehir olan– Berlin'i ablukaya alarak cevap vermişti. O andan ertesi Mayıs'a kadar geçen süre içinde, Müttefikler Batı Berlin'in açlıktan kırılmasını önlemek için büyük bir hava köprüsü örgütlediler. Ancak Stalin nihayetinde savaşa girmeye hazır olmadığından yıldırma taktikleri başarısızlıkla sonuçlandı. 1920'lerde sınıf mücadelelerinin merkezi olan Almanya, 1940'lara gelindiğinde sistemler arası mücadelenin arenası olmuştu.

Stalin Batı tehlikesini bertaraf etmek için yeni imparatorluğunu seferber etmeye kararlıydı. Orta ve Doğu Avrupa ekonomileri, 1920'lerin sonu ve 1930'ların Sovyet modeline göre yeniden inşa edileceklerdi. Tarım kolektifleştirilecek, ağır sanayi inşa edilecek ve tüketim kısıtlanacaktı. Halk Cephesi'nin getirdiği ılımlı ortam sona erdi. 1949-1950 arasında tüm Sovyet uydularında hükümetler beş yıllık planlar hazırladılar. Sovyetler Birliği'ndeki gibi bu politika, kulaklara ve burjuvaziye karşı "sınıf mücadelesi"yle birleştirildi.

Komünist partiler arasında enformasyon paylaşma amacı taşıyan örgüt, enternasyonal devrimi yaygınlaştıran Komintern'in varisi olarak tasarlanmamıştı. Buna karşılık, yalnızca Doğu Avrupa partileri ve stratejik önem taşıyan birkaç Batı Avrupa partisini içine alırken, bu üye partileri Sovyet dış politikasının gereksinimlerine tabi kılıyordu.[117] Stalin, Avrupa komünist partileri üzerindeki nispi gevşek gözetimin sona ermesi gerektiğine ikna olmuştu. Taleplerinin ulusal partiler arasında hoş karşılanmayacağını bildiğinden, toplantının amacını gizledi. Polonyalı lider Gomułka memnuniyetsizliğini ifade ettiyse de pek etkili olmadı. Partiler daha sıkı gözetim altına alınacak ve Amerikan tehdidine karşı seferber edileceklerdi. Halk Cepheleri ölmüş, yerlerini –kapitalist ve sosyalist– "iki kamp" arasındaki yeni uluslararası mücadele öğretisi almıştı.[118]

117 Bkz. L. Gibianskii, "Kak voznik Kominform. Ponovym arkhivnym materialam", *Novaia i noveishaia istoriia* 4 (1993), s. 131-52; Zubok ve Pleshakov, *Inside the Kremlin*, s. 125-133.

118 P. Spriano, *Stalin and the European Communists* (Londra, 1985), s. 292 vd.

Doğu'da Marshall Planı'nın verdiği zarara karşın, komünistler iktidarda kalmayı sürdürmek için zora bel bağlayabilirlerdi. Batı'da ise komünistler yalnızca çok sert koşullarda ellerinden gelenin en iyisini yapmak zorundaydılar. Fransız ve İtalyan partileri 1946'da ve 1947 başında büyük siyasal güçler haline gelmiş olsalar da Soğuk Savaş'ın gerginlikleri konumlarına zarar veriyordu. Mayıs 1947'de koalisyon hükümetlerinden çıkarıldılar. Kominform onlara, devrimi kışkırtmayacak fakat Amerikan etkisine karşı kamuoyunu harekete geçirecek daha militan bir çizgi benimsemeleri talimatını verdi.[119] 1947'de Stalin, onları grevler örgütlemeye çağırdı; ertesi yıl Amerika Birleşik Devletleri'ne karşı "barış" koalisyonlarına katılmaları söylendi. Komünist partiler yeni çizgiden kaçınılmaz olarak zarar gördüler. 1948 seçimlerinde çok başarılı olan İtalyan komünistlerinin liderliği, Sovyetler'in Plan konusunda daha yumuşak bir çizgi benimseyeceğini ya da Marshall'a karşılık kendi yardım paketini önereceğini umuyordu.[120] Ancak Sovyetler bunları görmezden geldi. İtalyanların kavradığı gibi, Marshall Planı ve Amerikalılar, Hıristiyan demokratların seçim kampanyasında temel bir rol oynayacaklardı. General Marshall'ın kendisi komünistlerin zafer kazanması durumunda tüm yardımın kesileceğini söylerken, Katolik Kilisesi, İtalyan asıllı Amerikalıları, hem aile üyelerini hem de tanımadıkları insanları komünist tehdide karşı uyaran bir milyondan fazla mektup yazmaları için örgütlemişti. Prag Darbesi, seçmenleri komünizmden korkutup kaçıran son damla olmuş ve Hıristiyan Demokratlar sol bloku ağır bir yenilgiye uğratmıştı. En büyük sol parti olarak kalan İtalyan Komünist Partisi, kardeş Fransız partisi gibi onlarca yıl karar mekanizmalarının dışında tutulacaktı. Finlandiya partisi, 1948'de hükümetten ayrılan son parti olacaktı.

IX

1950 1 Mayısı'nda, kızıl yıldızlı kol bantları takmış milis kıyafetli bir grup erkek, Wisconsin'de küçük bir kasaba olan Mosinee'de kontrolü ele geçirdi. Yollara barikat kurup kasabanın belediye başkanı Ralph Kronenwetter'i silah zoruyla puanlı pijamaları ve robdöşambrıyla yatağından kaldırarak tutukladılar. Yenilgiyi kabul eden Belediye Başkanı, yeni ismiyle "Kızıl Meydan"da "Devlet Bireyden Üstün Olmalıdır" sloganıyla donatılmış bir kürsüye çıkarak hemşerilerini teslim olmaya çağırdı. Mosinee'nin "USSA"nın (United Socialist States of America-Amerika Birleşik Sosyalist Devletleri) bir parçası olduğunu ilan eden asilerin lideri, melon şapkalı Komiser Kornfeder, sanayiyi ulusallaştıran, komünistler dışında tüm siyasal

119 Van Ree, *Political Thought*, s. 252-253.

120 S. Pons, "Stalin and the Italian Communists", ed. Leffler ve Painter, *Origins*, s. 213 içinde.

partileri fesheden ve tüm medeni hakları ve kilise örgütlerini yasaklayan bir kararname yayımladı.[121]

Bu, CPUSA (Amerikan Komünist Partisi) tarzı değil, aşırı biçimde Sovyet karşıtı Amerikan Lejyonu olan muhafazakâr gaziler örgütünün sahneye koyduğu Amerikan tarzı komünizmdi. Mosinee sakinleri yalnızca bir gün için komünizmin eziyetini çektiler. Dönemin komünist tehdidinin tehlikelerini göstermek üzere sahnelenmiş birçok siyasal temsili törende figüranlık yapmışlardı. Kasaba dışından gelen, yerli halkın özellikle "tanımadığı" komünist kılıklı Lejyon üyeleri Mosinee'yi istila etmişti. Liderlerinin "yoksulların ve ezilen işçilerin ayağa kalkıp Amerika Birleşik Devletleri'nin bütün çürümüş rejimini devirecekleri anı bekliyoruz" diye ilan ettiği nutku işittikten sonra, baskı kampanyasına girişmişlerdi. İçlerinde üç rahibenin de olduğu muhalifler "toplama kampları"na atılmış, kütüphaneler boşaltılmış, kasabanın sinemasında gösterilen Macar Kardinal Mindszenty'nin göstermelik duruşmasını konu alan drama filmi "Guilty of Treason" yasaklanmıştı. Amerikan yaşam tarzının daha yaygın diğer yönlerine de saldırılmıştı: Spor sahaları "kamulaştırılmış", restoranlar yalnızca çavdar ekmeği ve patates çorbası servis etmiş, takım elbise ve kahve fiyatları beş kat zamlanmıştı. Karne sistemi getirilmiş, *Milwaukee Journal* üzerinde "Sadece Komünist Gençlik Örgütü Üyeleri'ne Şeker Geldi" yazılı dükkân vitrinine hüzünle bakan altı yaşında bir çocuğun fotoğrafını yayımlamıştı.

Mosinee işgali, Lejyon yetkilileri tarafından düzenlenmiş fakat eski komünistler de önemli rol oynamıştı. 1919-1934 yılları arasında komünist olan Joseph Kornfeder, Lenin Okulu'nda eğitim görmüş olan Slovak kökenli göçmen bir terziydi. Onu bu temsili törene dahil edense, 1920'lerin sonunda Stalin'in sağcılara karşı kampanyaları sırasında tasfiye edilmiş olan CPUSA'nın eski genel sekreteri Ben Gitlow'du. Başlangıçta "cumhuriyetçilerin fikri" olduğunu düşündüğü bu gösteriye sıcak yaklaşmayan demokrat belediye başkanı Kronenwetter, en sonunda plana uygun hareket etmeye razı olmuştu.

Bir ay sonra –bu kez SSCB sinemalarında– çarpıcı benzerlikte başka bir drama sergilendi. Mosfilm'in "Conspiracy of Doomed" filmi, çok partili bir Halk Cephesi'nin yönettiği hayali bir Doğu Avrupa ülkesinde geçiyordu.[122] Yine dış güçlerin siyasal bir devrim tezgâhlamaya dönük komplosu ana temaydı. Gerçi şimdi kötü adamlar Amerikalılardı. Görünüşte sempatik fakat kötü niyetli Amerikalı büyükelçi MacHill, komünistleri hükümetten uzak-

121 *New York Times*, 2 Mayıs 1950; bu "işgaller"i etraflıca anlatan bir kaynak için bkz. Richard Fried, *The Russians are Coming! The Russians are Coming! Pegeantry and Patriotism in Cold-War America* (Oxford, 1998), 3. bölüm

122 "Zagovor obrechennykh" (1950), yön. M. Kalatozov.

laştırıp ülkeyi Marshall Planı'na katılmaya zorlama amacı güden şeytani bir koalisyona önderlik eder. İşbirlikçileri arasında Sosyal Demokratlar (MacHill "Sosyal Demokratların yardımıyla o kadar çok hükümet devirdim ki" diye böbürlenmektedir); Vatikan ve (Mindszenty'yi çağrıştıran) Kardinal Birnch; sağcı Hıristiyan Birlik Partisi'nin başındaki hain Cristina; Tito'nun güvenilmez büyükelçisi ve Amerikalı vamp kadın, Chicagolu gazeteci Kira Reichel vardır. Birlikte bir dizi iğrenç entrika tezgâhlarlar: Filmin kadın kahramanı komünist başbakan yardımcısı Hana Likhta'ya suikast düzenlemek; Amerikan kültürüne ait incik boncukları dağıtarak halka rüşvet vermek (caz orkestrasının ve Lucky Strike sigarasının reklamlarının yapıldığı bir "barış treni" gelir) ve Batı'ya tam bağımlılığı sağlamak için gıda kıtlığı yaratmak. Ancak komünistler ahlâki değerlerini ve ulusal bağımsızlıklarını savunmak için kitleleri sinsi dolara karşı harekete geçirerek darbeye karşı savaşırlar. Parlamentoya hücum edip "Kahrolsun Marshall Planı! Takmayacağız Amerikan tasması!" sloganlarıyla gerici partilerle birlikte MacHill'i kovarlar.

Hem Mosinee işgali hem de "Conspiracy of the Doomed" –Doğu'da da Batı'da da– yeni Soğuk Savaş siyasetinin temalarını ve havasını gösterir. Halk Cepheleri çağı açıkça sona ermiştir ve eski müttefikler şimdi can düşmanlarıdır: Amerika Birleşik Devletleri'nde komünizm faşizmle aynı kefeye koyulurken, SSCB'de sosyal demokrasi yine "sosyal faşizm" haline gelmiştir. Bunların yerine devlet, milliyetçilik ve evrensel ideolojik ilkelerin bir karışımına dayanan birliği teşvik eder: "Amerikancılık" ve "Sovyet değerleri". Bu düzene her türlü tehdit büyük tehlikedir. Batı'da radikal sola ya da Doğu'da liberalizme sempati yok edilmeliydi; çünkü bunun rakip süper gücün tezgâhladığı hain komplolarla ilişkisi olabilirdi. Siyasi elitler ideolojik savaşı kendi amaçları için kullanmakla birlikte, bu tek bir insanın yarattığı bir şey değildi. Yeni ideolojik güvenlik takıntısı, tuhaf casus ve komplo takıntısını da açıklıyor. Bu takıntının sonucu da Avrupalıların "iç savaş"ında uzunca bir dinlenme dönemiydi. Sınıflar arası iç çatışmalar, jeopolitik bloklar arasındaki çatışmalar olarak yeniden biçimlenmişti.

Demek ki, iki taraf da toplumu disipline edip yeni ideolojik savaş için seferber etmeye çalışıyordu.[123] Fakat bu seferberliğin etkisi Batı'ya oranla Sovyet Bloku'nda çok daha büyükken; denge, baskı ve ikna arasında farklılık gösteriyordu. 7. Bölüm'de görüleceği gibi, o zamana kadar baskının en yoğun olduğu yer Sovyet Bloku'ydu. Batı dünyasında şiddetin en yoğun görüldüğü yer ise Güney Avrupa'ydı. Amerika'nın desteklediği Yunanistan monarşistle-

123 Sovyet tarafı için bkz. 7. bölüm. Amerikan seferberliği ve Soğuk Savaş için bkz. L. McEnaney, "Cold War Mobilization and Domestic Politics", *Cambridge History of the Cold War*, c. 1 içinde yayımlanacak; L. McEnaney, *Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Eife in the Fifties* (Princeton, 2000).

rl ve otoriter İspanyol rejimi komünistleri ezmek için güç kullanırken, İtalya 1940'ların sonunda sola karşı sert bir polis baskısına tanıklık etti.[124]

Amerika'nın kendisinde komünistlere karşı baskı değil ayrımcılık uygulanmış, 10-12 bin kadar gerçek ya da şüpheli komünist işsiz kalmıştı.[125] Mosinee işgalinden üç ay önce, Wisconsin senatörü Katolik İrlanda asıllı Amerikalı Joe McCarthy, Dışişleri Bakanlığı'ndaki elli yedi komünisti tanıdığını iddia ettiği ilk meşhur konuşmasını yapmıştı. McCarthy, kısa sürede Amerikan siyasetine hâkim olan "Kızıl Korku"nun sembolü haline gelmişti. Ama o, komünistlere yönelik temizlikleri başlatan pek çok güçlü birey ve örgütten yalnızca biriydi.[126] McCarthy'yi onaylamadığı halde Truman'ın kendisi 1947'de kendi idaresinde bağlılık testleri uygulamış, işverenler ve anti-komünist sendikacılar komünizme ilgi duyan eylemcileri uzaklaştırmışlardı. J. Edgar Hoover'ın başkanlığındaki FBI 2 milyon federal çalışanı araştırmak üzere 3.500 kişilik ek bir kadro açmış ve Kongre'nin Temsilciler Meclisi'ne bağlı Amerikan Karşıtı Faaliyetleri İzleme Komitesi 1945 ile 1955 yılları arasında, en ünlüsü Hollywood dahil 135 soruşturma başlatmıştı.

Moskova'nın Amerika'da çalışan, bazıları üst kademelerde, casus ağları vardı ve faaliyetlerini geniş ölçüde denetlediği (minik) CPUSA'i kullanıyordu. Ancak o dönemde komünizme karşı aşırı korkular, casusluğun verdiği zarardan çok ideolojik güvenlikle ve bu korkuların çeşitli siyasal güçler tarafından kullanılmasıyla ilgiliydi. McCarthyciliğin öncülleri 1919-20 yıllarının Kızıl Korku'sunda bulunuyordu fakat Soğuk Savaş komünizm konusunu Amerikan siyasetinin merkezinin yakınlarına oturtmuştu.[127] Böylece Soğuk Savaş'ın başlaması, beraberinde New Deal tarzı bir ekonominin sağlamlaşmasını getirmekle birlikte, Amerikan solunu zayıflatmıştı. 1942'deki kamuoyu yoklamaları Amerikalıların yüzde 25'inin sosyalizmden yana ve yüzde 35'inin sosyalizme karşı açık fikirli olduğunu göstermişti. Oysa 1949'da sosyalizm yalnızca yüzde 15'lik bir oranda desteklenirken, yüzde 61'i sosyalizme karşı düşmanca bir tutum içindeydi.[128]

Batı Avrupa'da komünizme karşı mücadele daha sessiz sedasızdı. Batı Avrupa, anti-komünist cadı avlarının aşırılıklarına tanık olmadığı gibi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki McCarthyizm Amerika'nın Avrupa'daki imajını

124 Ginsborg, *History of Contemporary Italy*, s. 187.

125 Birkaç yüz kişi hapsedilmiş ve aralarından ikisi, Rosenbergler idam edilmişti. Bkz. E. Schrecker, *Many are the Crimes: McCarthyism in America* (Boston, 1998), s. xiii.

126 Anti-komünist kampanyalara katılan farklı gruplar için bkz. *a.g.e.*, s. xii.

127 Gerçi hiçbir zaman tam anlamıyla egemen olmadı. Bkz. R. Fried, "Voting against the Hammer and Sickle: Communism as an Issue in American Politics", ed. W Chafe, *The Achievement of American Liberalism: The New Deal and Its Legacies*, (New York, 2003), s. 99-127 içinde.

128 G. Gerstle, *American Crucible. Race and Nation in the Twentieth Century* (Princeton, 2001), s. 245-246.

zedelemekten başka işe yaramadı. McCarthy'nin yardakçıları Roy Cohn ve David Schine'ın, 1953'teki Avrupa başkentleri turunda, Amerika büyükelçiliklerindeki ve diğer devlet kurumlarındaki kütüphanelerden Henry Thoreau'nun *Walden* adlı klasiği gibi "tehlikeli" solcu eserleri temizlemeleri, özellikle başarısızlıkla sonuçlandı.[129] Sonunda siyaset Soğuk Savaş'tan ciddi olarak etkilendi. Komünistler marjinalleştirildi ve sosyal demokrasi, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki dönemin güçlü anti-komünizmine geri döndü. Bazı Batı Avrupalı sosyalist partilerin programları hâlâ Marksist sınıf mücadelesinden söz etmekle birlikte, gerçekte bunlar tam anlamıyla reformist güçler haline gelmeye başlamışlardı.

Soğuk Savaş liberalizmi ana hedeflerini gerçekleştirmede dikkate değer düzeyde başarılıydı: Halk Cepheleri'ni yok etme, komünizmi düşman olarak sunma ve nüfusun büyük çoğunluğuna çekici gelen bir alternatif yaratma. Güçlü bir toplumsal bütünleşme motoru olduğunu kanıtladı. Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde işçiler, sonunda siyasal ve ekonomik topluluk içinde eridi. Amerika Birleşik Devletleri'nde dışlanmış etnik gruplar, özellikle de Afrika kökenli Amerikalılar, Katolikler ve Yahudiler, anti-komünist haçlı seferinin, Protestanların hâkimiyetindeki devlet teşkilatında kabul görmelerine yardımcı olduğunu fark ettiler.[130] Hem Katolikler hem de Yahudiler geç Stalinist komünizmin kurbanlarına büyük sempati duymuşlardı: Bir zamanlar tüm etnik gruplar içinde en fazla komünizm yanlısı olan Yahudiler, soydaşlarının Stalin'in savaş sonrası "anti-kozmopolitanizm"inin hedefi haline gelmesiyle birlikte, anlaşılır şekilde komünizmin en büyük düşmanı oldu.[131] Tabii ki, Vatikan uzun zamandır büyük ölçüde anti-komünistti fakat Katolikler, Doğu Avrupa'daki kız ve erkek kardeşlerinin yaşadıkları acılara da tepki gösteriyorlardı.

Amerikan Soğuk Savaş liberalizmi, Batı ve giderek Doğu Avrupa'da ideolojik çekiciliğini korumayı da başardı. Amerika Birleşik Devletleri, resmî olmayan bir imparatorluk kurdu fakat Amerikan zenginliği ve liberal ideolojisi, onun, 19. yüzyıl Avrupa imparatorluklarının sömürücü aşırılıklarından uzak durmasını olanaklı kıldı. Bu, hem elitlerin hem de örgütlü emeğin gönderdiği yaldızlı davetiyeyle oluşan, "davetle gelen bir imparatorluk"tu.[132] Amerika kendisini, Avrupa'nın büyük bölümünde ve Japonya'da, himayesi altındakilere modernite ye ulaşmaları için özveriyle yardım etmeye ça-

129 D. Caute, *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War* (Oxford, 2003), s. 26-27.

130 Gerstle, *American Crucible*, s. 249-256.

131 Yahudiler ve komünizm arasında açılan uçurum için bkz. Y. Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton, 2004), s. 313-315.

132 G. Lundestad, "Empire by Invitation? The United States and Western Europe, 1945-1952", *Journal of Peace Research* 3 (1986), s. 263-277.

lışan evrenselci değerlerin gerçek taşıyıcısı olarak gösterebilmişti. "Demir Perde"nin doğusunda Stalin'in yaklaşımı çok farklıydı. Görüleceği gibi, kısa süre sonra savaş dönemindeki nispi liberalleşme, yerini 1930'ların Stalinizminin yabancı düşmanı, ataerkil ve devletçi unsurlarını abartan yeni bir komünizm biçimine bırakacaktı.

Bu yüzden, komünizm ile Batı arasındaki ideolojik çatışma, bloklar içindeki toplumsal çatışma olmaktan çıkarak, bloklar arası jeopolitik mücadele olarak yeniden şekilleniliyordu. Süper güçler arası "soğuk savaş"a içte "soğuk barış" eşlik ediyordu. Siyasete istikrar kazandırıldı, sınıf çatışmaları yumuşatıldı. Bir zamanlar dalgalı olan göl donmuştu. Buz tabakası Avrupa'nın kuzeybatısında, ABD ve SSCB'de daha kalın, Orta ve Doğu Avrupa'da daha kırılgandı. Güney Avrupa'da ise daha inceydi. Yunanistan İngiliz ve Amerikan gücünün, Yugoslavya ise SSCB'nin zaaflarını ortaya çıkarmıştı.

Gerçi bu büyük ölçüde küresel "Kuzey"e de uygun düşüyordu. "Güney'de" –özellikle Asya'da– durum çok farklıydı. Burada iç çatışmalar şiddetini korurken, eşitsizlikler çarpıcıydı. Milliyetçiler Avrupa imparatorluklarının karşısına çıkarken, büyük eşitsizlikler yaşayan ve bölünmüş tarım toplumlarından, temel toplumsal değişim çağrıları yükseliyordu.

Ne Amerikan ne de Sovyet bloku dünyanın bu çalkantılı bölümünü zapt etmenin kolay olduğunu düşünüyordu. Fakat savaş sona erdiğinde Amerika Birleşik Devletleri'nin etki yarışında daha üstün bir konumda olabileceği görülmüştü. Çok daha zengin bir ülkeydi ve her yerde kuvvet kullanabilecek kadar güçlüydü. Aynı zamanda, başlangıçta Avrupalı müttefiklerinin emperyalizmini reddettiğinden, milliyetçileri de kendisine çekebilmişti: ABD Ulusal Güvenlik Konseyi'nin açıkladığı gibi, "19. yüzyıl emperyalizmi" artık kabul edilebilir değildi çünkü o "komünist virüsün yayılması için ideal bir kültür"dü.[133]

Bu arada, savaş sonrasının Sovyetler Birliği'nin, yeni yeni radikalleşen bu dünyaya etkisini yayabilecek donanımı yetersizdi. Devrimden beri Komintern'in stratejisi büyük ölçüde Avrupa'yı hedef almıştı: Halk Cephesi Avrupalı sol-liberallere cazip gelecek şekilde biçimlendirilmişti ve Kominform tamamen Avrupa'ya odaklanmıştı. Bu arada, Stalin'in gelişmekte olan dünyaya yaklaşımı, *reelpolitiğe* ve Avrupalı olmayan tarım toplumlarının yakın gelecekte sosyalizmi gerçekleştirmeye hazır olduklarına dair kuşkuculuğun bir karışımına dayalıydı. Stalin, kısmen Moskova'nın üstünlüğüne kafa tutabilecekleri, kısmen de Batılı güçleri dışlayarak savaş zamanında Avrupa'nın paylaşılmasıyla ilgili anlaşmalara zarar verebilecekleri için bağımsız komünistlerin devrimci hırslarını teşvik etmek istemiyordu. Bu nedenle, Yunan ya da

133 NSC 51, ABD'nin Güneydoğu Asya Politikası, 1 Temmuz 1949. Gizliliği Kaldırılan Belgeler Referans Sistemi

Vietnamlı komünistlere yardım etmeyi reddetmekle kalmayıp, ilk başta Çin komünistlerinin lideri Mao Zedong'u tanımakta isteksiz davranmıştı. (Gerçi 1948 başında Çin'deki devrim fırsatlarına yaklaşımı daha coşkuluydu.)[134] Stalin'in yerli komünistlere ihanetinin en çarpıcı –ve verimsiz– olduğu yer, (ülkedeki en büyük güç olan) komünist Tudeh Partisi'nin liderliğindeki Halk Cephesi'nin iktidarı ele geçirmeye istekli olduğu İran'dı. O, İran devrimiyle ilgilenmiyor, bu devrimin erken olduğunda ısrar ediyordu: Amacı SSCB'ye dost ve petrol ayrıcalıkları tanımaya hazır "burjuva" bir İran devletiydi. Kuzey'de Sovyet askerlerinin varlığını ve Azeri bağımsızlık hareketine desteğini kullanarak Tahran üzerinde baskı kurmuş ve Tudeh'i Sovyet çizgisini izlemeye zorlamıştı. Ancak Stalin'in politikası komünistlerin potansiyel etkisini de ortadan kaldıran muazzam bir başarısızlıktı. Amerikalılar, Sovyetler'e askerlerini çekmesi için baskı yapmış ve 1947'de Tudeh yasaklanmış ve Şah Amerika'nın yörüngesine girmeye başlamıştı.

Diğer yandan Doğu ve Güneydoğu Asya'da Stalin'in dolaysız etkisi daha azken, yerel komünistlerin özgüveni daha fazlaydı. Burada komünistler Lenin ve Stalin'in mirasının anti-emperyalist unsurlarını vurgulayarak, Sovyet geleneğini yerli fikirlerle harmanlamışlardı. Komünizme yeni bir soluk getirecek olan da işte bu sentezdi. Batı'da komünizm kendisi için uygun zemini büyük ölçüde toplumsal sınıflar arasındaki gerilimde bulmuştu. Rusya'da komünistler hem sınıfsal çatışmadan hem de "geri" bir ulusun durumunu iyileştirme yönünde güçlü bir arzudan faydalandılar. Ancak –küresel komünizmin sonraki merkezi– Asya'da bu, Batı'nın imparatorlukları ile Güney sömürgeleri arasındaki çatışma gibi çok farklı bir bağlamda ortaya çıkmıştı. Komünizmin bu güçlü, yeni versiyonlarını anlamak için, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasına geri dönmeliyiz. Çünkü bu feci savaş yalnızca Avrupa'nın elitlerini değil, kıtanın deniz aşırı imparatorluklarını da krize sokmuştu.

134 Djilas, *Conversations*, s. 141.

6

Doğu Kızıldır

I

Haziran 1919'da, yirmi dokuz yaşında bir Fransız Çinhindi yerlisi Nguyen Tat Thanh, Versailles Sarayı'na girdi. Bazı anılara göre frak giymişti ama bu doğruysa frak kiralık olmalıydı. Dikkat çeken bir kişi değildi; işi fotoğraflara yeniden rötuş yapıp sahte Çin antikalarını onarmaktı. Elinde Başkan Wilson'a ya da onun barış müzakerelerini yürüten mesai arkadaşlarına vermeyi umduğu bir dilekçe vardı. "Annam Halkı'nın [yani Vietnamlılar] Talepleri" başlıklı dilekçe, Vietnamlılar için (bağımsızlıktan çok) siyasi özerklik ve Fransız imparatorluğundan efendileriyle eşit haklar talep eden nispeten ılımlı bir belgeydi.[1] Belge Nguyen Ai Quoc –"Yurtsever Nguyen"– takma adıyla imzalanmıştı. Dilekçenin konferans gündemine alınacağını ummuş olan Nguyen'in bu iyimserliğinin bazı nedenleri vardı. Savaşın sonlarına doğru, Wilson ezilen halkların kendi kaderini tayin etme hakkı ilkesini desteklemişti. Avrupalı olmayanlardan açıkça söz etmemiş olsa da sömürge milliyetçileri bunun kendilerine de uygulanacağı konusunda iyimserlerdi. Ancak Nguyen, yalnızca Wilson'ın başdanışmanından dilekçeyi Başkan'ın dikkatine sunacağına söz veren nazik bir mektup aldı. Wilson muhtemelen dilekçeyi hiç görmedi fakat görmüş olsaydı bile dilekçe fazla etkili olmazdı. Versailles, eski imparatorlukların sömürgelerdeki uyrukları için değil, Avrupalı uyrukları için kendi kaderini tayin etme hakkını onayladı.[2]

Nguyen'in bu geri çevrilmeye tepkisi, Wilson'dan yüz çevirip Lenin'e

1 Ho Chi Minh, *On Revolution. Selected Writings* 1920-1966 (Londra, 1967), s. 5.

2 Bu olay için bkz. W Duiker, *Ho Chi Minh: a Life* (New York, 2000), s. 57-62.

umut bağlamak oldu. Kısa süre sonra Fransız Sosyalist Partisi'ne katıldı ve Aralık 1920'de Fransız Komünist Partisi'nin kurucu üyelerinden biri oldu. Daha sonra 1923'te Paris'ten ayrılarak, Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde (KUTV) ya da Komintern'in Asyalı komünistler için kurduğu "Stalin Okulu"nda eğitim görebileceği Moskova'ya gitti.[3] Birkaç yıl içinde önemli bir Komintern şahsiyeti (Hotel Lux'ün devamlı sakini) olmuş ve yeni bir devrimci *takma isim* seçmişti: "Aydınlatan" ya da "Ho Chi Minh".

Ho Chi Minh, Wilson'ın hayal kırıklığına uğrattığı tek Asyalı entelektüel değildi. Çinli Chen Duxiu 1919'da Wilson'ı "dünyanın en iyi adamı" olarak selamlamış, sonra da Çin Komünist Partisi'nin kuruluşunda ve liderliğinde yer almıştı.[4] Hunan eyaletinden siyasal eylemci genç Mao Zedong, Versailles'daki ihaneti umut kırıcı bulmuş, trajediyle ilgili görüşlerini yayımlayacağı *Xiang Nehri Dergisi* adlı yayın organını kurmuştu. Mao, okurlarını bütün Güney Asya'da ve Kore'de devrimi yaymakta olduğuna inandığı "Rus aşırı parti"sini araştırmaya çağırıyordu – Bolşevizme ilk göndermesi buydu.[5]

Doğrusu Wilson ile Ho Chi Minh arasındaki her türlü ittifak başarısızlığa mahkûmdu. Wilson, kuşkusuz Avrupa emperyalizmini kontrol altında tutmak istiyordu fakat sömürge halklarına ve onların haklarına gerçekten çok az ilgi duyuyordu. Onları şefkatli Batılıların yönettiği, bağımsızlık yolunda çok yavaş ilerleyecek "az gelişmiş halklar" olarak görüyordu. İngilizlerin emperyalist yöntemlerine özellikle hayranlık duyuyordu ve daha genel olarak, kültürel açıdan İngiliz hayranıydı. Çalkantılı milliyetçi devrimleri izlenecek yol saymıyordu. Dahası, güneyli bir Amerikalı olarak kendi yetiştiği ortamın ırkçı önyargılarının birçoğunu paylaşıyordu. Bu nedenle, Avrupalı ve Japon müttefiklerinin taleplerini anlayışla karşılaması sürpriz değildi. Onların imparatorluklarının yaşaması gerektiğini kabul ediyor, isteksizce de olsa Doğu Çin'deki Şantung anklavının[6] savaştan mağlup Almanlardan alınıp muzaffer Japonlara verilmesini onaylıyordu.[7]

Gerçi Wilson nasıl radikal değilse, Ho Chi Minh de kesinlikle liberal değildi. Gözden düşmüş bir devlet memurunun oğlu olarak 1911'de Vietnam'dan ayrılıp bir gemide miço olarak dünyayı dolaştı. Tam bir "dünya turu" sayıla-

---

3 Brocheux bu konuya kuşkulu yaklaşır. Bkz. P. Brocheux, *Ho Chi Minh. A Biography*, çev. C. Duiker (New York, 2007), s. 26.

4 E. Manela, *The Wilsonian Moment: Self-determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford, 2007), s. 107.

5 Mao Zedong, "Study the Extremist Party", 14 Temmuz 1919, *Mao's Road to Power. Revolutionary Writings*, 1912-1949 [MRPRW], ed. S. Schram (Armonk, NY, 1992), c. 1, s. 332.

6 Anklav: Bir ülkenin başka bir ülke tarafından kuşatılmış toprak parçası. Diğer devlet sınırları içerisinde kalan söz konusu toprak, bir devletin toprağı olabileceği gibi bağımsız bir devlet de olabilir – yay. haz.

7 Manela, *Wilsonian Moment*, s. 23-30.

bilecek bu geziyle sömürge dünyasını ziyaret ettikten sonra Amerika Birleşik Devletleri, Londra ve Paris'te uzun süre yaşadı. Fransa'nın Vietnam'daki emperyal varlığına zaten içerleyen Ho'nun deneyimleri, emperyalizm eleştirisini genelleştirmesine neden olduğu gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde Afrika kökenli Amerikalıların ve Avrupa imparatorluklarında Afrikalılarla Asyalıların aşağılanmalarına tanık olması, beyaz ırkçılığa dair anlayışını daha da keskinleştirdi. Londra'ya geldiğinde zaten radikal biri olarak tanınıyordu. Onu Carlton Oteli'nin mutfağında keşfeden büyük Fransız şef Auguste Escoffier, devrimci fikirlerinden vazgeçmesi karşılığında ona aşçılığı öğretmeyi önerdi. Ho pastacılığı öğrenmeyi kabul etmekle birlikte Escoffier'nin siyasal öğüdünü geri çevirdi. Çinli işçilerin koşullarını iyileştirmek için faaliyet gösteren bir örgüte katıldı ve İrlanda'nın bağımsızlığı için yapılan gösterilerde yer aldı.[8] 1917'de Paris'e geldiğinde işçi ve sosyalist çevrelerde etkin biri oldu. En azından Fransızlar arasında çekingen bir kişiydi. Fransız sosyalist Léo Poldès, onu daha çok küçümseyerek "aynı anda hem üzgün hem komik" "Şarlo'yu andıran" bir tip olarak tanımlamıştı. "*Très sympathique* biriydi – çekingen ama utangaç değil, heyecanlı ama fanatik değil ve son derece zeki."[9] Fakat milliyetçi arkadaşlarından biri Ho Chi Minh'i "ateş parçası" olarak tanımlamıştı.[10] 1921'de (söylediğine göre) kısmen Lenin'in *Ulusal ve Sömürgeler Sorunu Üzerine Tezler*'ini okuması sonucunda, yalnızca şiddet ve sosyalizmin, kendi halkını özgürleştireceği kararına varmıştı.[11]

Eski düzenin, Avrupa'da olduğu gibi sömürge çeperlerde de saldırı altında olduğu bir dönemde, Ho Paris'teydi. İngiliz İmparatorluğu'nun bazı yerlerinde Birinci Dünya Savaşı Avrupa'dakiyle aynı etkiyi göstermişti. Neredeyse bir milyon Hintli asker İngiliz ordusunda savaşmışken, on binlerce Çinli ana cephede çalışmak üzere Avrupa'ya gitmişti. Avrupalı işçi sınıfları gibi Hintliler ve Çinliler de özverilerinin bir şekilde tazmin edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Aynı zamanda birçok Asyalı milliyetçi, Avrupa'nın savaştan çok zayıf çıktığını ve uluslararası güç dengelerinin değiştiğini apaçık görüyordu. Ho'nun 1924'te yazdıkları ne ölçüde ileri görüşlü olduğunu gösterir: "Önümüzdeki üç-dört ay içinde Asya'nın kaderinin büyük ölçüde değişeceğini düşünüyorum. Savaşan ve mücadele verenler için ne kötü. Bizse sadece sakin kalmasını bilelim."[12]

Ho'nun kavramış olduğu gibi, savaş bütün dünyada eski hiyerarşileri za-

8 Duiker, *Ho*, s. 46-55.

9 Akt. Brocheux, *Ho*, s. 21.

10 Akt. Duiker, *Ho*, s. 82.

11 Ho, *On Revolution*, s. 5.

12 Ho Chi Minh, *Textes*, 1914-1969, ed. A. Ruscio (Paris, 1990), s. 21, Brocheux, *Ho*, s. 12'den çevrildi.

yıflatıyordu. Avrupa'da bu toplumsal devrimler, Avrupa dışında sömürgecilik karşıtı ayaklanmalar biçimini aldı: 1919 yılı Mısır, Afganistan ve Veziristan'da (bugünkü Pakistan'da) İngilizlere karşı isyanlara, Hindistan'da Gandi'nin sivil itaatsizlik kampanyasına ve İrlanda'da cumhuriyetin ilanına tanık oldu. Uzak Doğu'da, Kore'de 1 Mart hareketi ve Çin'de 4 Mayıs hareketi, yeniden canlanan Japon emperyalizmi karşıtı protesto gösterileri düzenledi.

Komünizm, hayal kırıklığına uğramış sömürgecilik karşıtı hareketler için bazı açılardan yararlı bir araçtı. Avrupa imparatorluklarının, işlerini genellikle işbirlikçi elitler aracılığıyla yürütmeleri, komünistlerin iç eşitsizliklerin uluslararası adaletsizlikle yakından ilişkili olduğu tezini güçlü kılıyordu. Elbette işçi sınıfları çok küçüktü fakat Lenin geri Rusya'da devrimi, Avrupa'nın yarı-sömürgesi oldukları temeline dayanarak savunmuştu. Stalin de sömürge çeperlerden gelen biriydi. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinde emperyalizmin ne kadar önemli olduğunun tamamen farkındaydı. Bu nedenle Komintern çok geçmeden anti-emperyalist hareketleri destekledi.

Ancak en başından itibaren Asyalı komünistler, yurtsever mesajlar yayıp yerel siyasal kültürleri modern devlet-inşası ile daha etkili biçimde birleştirebilen milliyetçi hareketlerle rekabette zorluklarla yüz yüze kaldılar. Komintern'in sekterliği ve dışlayıcılığının da onlara faydası olmuyordu. Moskova, devrim umudunu en çok, işçi sınıfının sanayi içinde yoğunlaştığı Avrupa'ya bağlamıştı. Sömürge dünyasının bir süre daha sosyalizmi gerçekleştiremeyeceğine ve bağımsız "demokratik cumhuriyetler" kurma amacıyla, gerekirse burjuva milliyetçileriyle ittifak kurarak anti-emperyalist mücadeleye yoğunlaşmak zorunda olduğuna inanıyordu.

Komintern'in Mart 1919'daki ilk kongresi sömürgelerdeki karışıklıklar üzerinde fazla durmadı. Batı Avrupa'da devrim umudu hâlâ yüksekti. Fakat sonraki yıl Batı Avrupa'nın devrim vaadini yerine getirmeyeceği netleşmeye başladı. Yine de Bolşevikler, kendi rejimlerinin çok zayıf olduğu bir zamanda, özellikle Sovyet yönetiminde olan Orta Asya'daki milliyetçi hareketlerin yaşamsal müttefikler olabileceğini ummuşlardı. Bu nedenle, Komintern'in 1920 yazındaki ikinci kongresi, sömürgeler sorununa epey zaman ayırmış ve kongreye Avrupalı olmayan çok fazla sayıda delege davet edilmişti. Sonuçlar, Kafkas şehri Bakü'de toplanan bir başka Komintern kongresinde –bu kez özellikle sömürgeler sorununu ele alan– Birinci Doğu Halkları Kongresi'nde güçlendirildi. Kongreye, çoğu eski Rusya ve Osmanlı imparatorluklarından olmak üzere otuz yedi milliyeti temsil eden geniş bir yelpazeye dağılmış komünistler, radikaller ve milliyetçiler katılmıştı.[13]

Avrupa-merkezci Sovyetler ile daha radikal Asyalılar arasında sert ayrılıkların ortaya çıktığı yer Bakü olmuştu. Lenin, Avrupa'da şiddetle karşı çıktığı

13 *Pervyi s"ezd narodov vostoka. Stenograficheskie otchety* (Petrograd, 1920), s. 5.

Halk Cepheleri'nin "geri" Asya için ideal reçete olduğunu düşünüyordu. Komünistlerin, özgürlük savaşı için burjuva milliyetçileri ve radikal köylülerle ittifak kurmaları gerektiğini, asıl sosyalizminse uzak bir geleceğe ertelenmesi gerektiğini savunuyordu. Ancak Lenin'in analizine, radikal Hintli Narendra Nath Bhattacharya (bilinen ismiyle M.N. Roy) sert bir muhalefet sergiledi. Roy, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İngiliz karşıtı bir Bengal terör örgütünün üyesiydi. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne ve Meksika'ya kaçmıştı. 1917'deki devrimde –Rus komünist Mihail Borodin'in etkisiyle– sosyalist olmuş ve SSCB dışındaki ilk komünist partiyi kurmuştu. 1919'da kendi sözleriyle "kapitalist Avrupa'nın çöküşüne ve devrimci proletaryanın, zincirinden kurtulmuş Prometheus gibi, yeni bir dünya yaratmak amacıyla küllerinden yeniden doğmasına tanıklık etmek için" Doğu'ya gitmeye karar verdi.[14] Oysa gördüğü, Batı devrimlerinin yenilgisiydi. 1919-20 yıllarında Berlin'deyken, komünizm için geleceğin Avrupa'da değil, sömürgeler dünyasında bulunduğunu kavradı. Anılarında şöyle yazar:

> Alman devriminin bozgununu kişisel olarak yaşamış biri olarak, Moskova'daki Dünya Kongresi toplantısı işaret verir vermez pek çok ülkede proletaryanın iktidarı ele geçireceğini savunan iyimserliği paylaşamazdım... Emperyalizm sömürge halklarının isyanıyla zayıflatılmadıkça, proletaryanın iktidarı ele geçirmek için gösterdiği kahramanca çaba başarıya ulaşamazdı.[15]

Roy o tarihten itibaren, "Dünya devriminin ikinci cephesi"ni sömürgeler dünyasında açmayı kafasına koydu.[16]

Roy, komünistlerin sadece, "feodal" düzenle çok sıkı ittifak içinde olduklarını ileri sürdüğü burjuva milliyetçilere bel bağlamaması gerektiği kanaatindeydi. Bunun yerine, Roy'un Asya'da gelişmekte olduğunu ısrarla savunduğu, potansiyel bakımdan radikal bir işçi sınıfının seferber edilmesi şarttı. Lenin ve Roy arasındaki tartışma, Hintli milliyetçi lider Mohandas Gandi'yle ilgili değerlendirmeleriyle dönüm noktasına geldi. Lenin onu devrimci olarak görürken, Roy hiç de akıldışı sayılmayacak biçimde, Gandi'nin "[Hint] din ve kültürünü diriltmek" istediğini ve "siyasal açıdan ne kadar devrimci görünürse görünsün, toplumsal açıdan gerici olmaya mahkûm" olduğunu iddia ediyordu.[17]

Lenin, Asya konusundaki geçmiş görüşlerini sorgulamaya başladı. Tek bir stratejiyi onaylamanın yanlış olduğuna karar verip Roy'u kendi tezini yazmaya teşvik etti. Komintern daha sonra Lenin'inkiyle birlikte bu tezi de ka-

14 M. Roy, *Memoirs* (Bombay, 1964), s. 225.

15 *A.g.e.*, s. 306.

16 *A.g.e.*

17 *A.g.e.*, s. 379.

bul edecekti. Sekiz yıllık sürede, Komintern hem Lenin'in hem de Roy'un çizgilerini bir araya getiren zor bir karma rota izledi. Burjuva milliyetçileriyle kurulan ittifaklar tercih edilen yol olmakla birlikte, Komintern köylülerden çok işçiler üzerine odaklanmıştı. Ne var ki, karma bir yolun ilham edildiği ortaya çıkmış olsa da, bu yol istenen o yol değildi. Gerçekten de ancak Komintern'in etkisi azaldıktan sonra, aralarında Mao Zedong ve Ho Chi Minh'in de olduğu sömürgecilik karşıtı liderler yeni ve başarılı bir Asya modeli komünizm yarattılar. 1940'lara kadar Stalin'in oluşturduğu komünizm gibi, bu da komünizmi milliyetçilikle kaynaştırmıştır. Ancak Stalinist modelin tersine, çarist askerî aristokrasisini fazlaca anımsatan hiyerarşisiyle, daha eşitlikçi bir radikalizm ve köylülüğe karşı daha kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmişti. 1930'lar ve 1940'lara kadar bu radikal komünist milliyetçilik, Konfüçyüsçü mirasa isyan eden kuşaklara çok çekici gelmişti. 1919'da Çin, 18. yüzyılda Rousseau'nun, 19. yüzyılda Çernişevski'nin yarattıklarına benzer tarihsel bir etkiye sahip, belki de bir kültür devrimi sayılabilecek bir deneyim yaşadı. Otuz yıl içinde, Doğu'da komünizmin etkisinin ikinci kutbu haline gelecek olan Çin, devrimini Konfüçyüsçü dünyanın büyük bölümüne ve ötesine yayacaktı.

II

Modern Çin edebiyatının en ünlü eserlerinden biri, yazar (ve geleceğin komünist sempatizanı) Lu Xun'un yazdığı kısa bir öyküdür. Nisan 1918'de yazılan "Bir Delinin Güncesi"nde, öykünün kahramanı tüm memleketlilerinin aslında yamyam olduğunu yavaş yavaş nasıl anladığını anlatır: "Bütün bu yıllar boyunca, aslında insanların dört bin yıldır insan eti yedikleri bir yerde yaşadığımı daha yeni anladım." "Dört beş yaşındayken, kardeşim bana, çevresi tarafından iyi bir oğul olarak tanınmak isteyen bir erkeğin, anne-babası hastalandığında etlerinden biraz kesip, kendi eliyle pişirdiği bu etleri haşlaması gerektiğini söylemişti..." Bunu araştırmaya karar vererek Çin hikâyeleri okumaya başladığında yalnızca, "yamyam" karakterlerin hızla "erdem ve ahlâk timsali" karakterlerin yerini aldıklarını görür. Öykü her şeyin bitmediğini çaresizce ümit eden delinin şu sözleriyle biter: "Belki insan yememiş çocuklar hâlâ vardır? Çocukları kurtarın..."[18]

"Bir Delinin Güncesi", 2000 yıldır Çin kültürü ve siyasetine temel oluşturan Konfüçyüsçü değerler sistemine sert bir saldırıdır. Konfüçyüsçülük bir düzen, hiyerarşi ve katı ahlâk kuralları felsefesiydi. Özünde ataerkil aileye dayalı bir toplum modeli vardı: Uyruklar hükümdarlara, çocuklar anne-babaya, kadınlar erkeklere itaat etmek zorundaydı. Hiyerarşi içindeki herkes

18 Lu Xun, "A Madman's Diary", Lu Hsun, *Selected Stories* (New York, 2003), s. 8, 18 içinde.

–yani konumuna göre– "ahlâklı" davranmak zorundaydı ve Konfüçyüsçü düşüncede olağanüstü önem taşıyan eğitim, temelde davranışı mükemmelleştirmeyi amaçlardı. Klasik edebiyat ve Konfüçyüsçülüğün ilkeleri konusunda uzun sınavlardan geçmiş soylu-bürokratlar aracılığıyla yöneten imparator, toplumsal ve siyasal hiyerarşinin zirvesinde yer alıyordu. Konfüçyüsçü metinlere hâkim olmalarının onlara yönetmek için ahlâki bir meşruiyet kazandırdığına inanılırdı.

Lu Xun'un yaşadığı topluma tepkisi, kendi kuşağından entelektüellerde tipikti: hayal kırıklığına kapılmış yabancıyı, her yanı saran zalimliğin ve ikiyüzlülüğün hâkim olduğu bir toplumun karşısına diken isyankâr bir öfke.[19] Lu Xun'un evreninde herkes, hem zalim hem de kurban olmaya zorlandığı kaskatı bir varlık zincirinin bir halkası olarak algılanır. Lu Xun'dan daha genç olan çağdaşı Fu Sinian'ın yazdığı gibi: "Aile'nin yükü mü? Boş verin! ... Onun ağırlığı kaç kahramanı boğmuştur!" "Bu sizi başkalarına boyun eğip kendi kimliğinizi kaybetmeye zorlar."[20] Fakat Konfüçyüsçülük Çin'in tutkulu gençliği için yalnızca kişisel bir mutsuzluk kaynağı değildi. Lu Xun ve çağdaşları, onun Çin'i zayıflatıp köle ruhlu ve iradesiz bir halk yarattığına inanıyorlardı. Bir diğer genç isyankâr Wu Yu'nun söylediği gibi: Konfüçyüsçü aile sistemi, 400 milyon insanı "sonsuz sayıda ölünün kölesi haline getirdi ve böylece onları başkaldıramaz kıldı."[21] Yanıt tam bir kültür devrimiydi.

Bu yakıcı kültürel ve siyasal eleştiri, Çernişevski'nin ve bazı konularda Rousseau'nun dile getirdiği eleştirileri fazlasıyla anımsatır. Onlar için olduğu gibi Lu Xun için de aile ile eski ikiyüzlü ve baskıcı düzenin acımasızlığı ulusun zayıflığıyla yakından ilgiliydi. Rousseau'nun Fransası ve Çernişevski'nin Rusyası gibi Çin de şimdi rakiplerinin aşağıladığı, bir zamanların büyük imparatorluğuydu. Asırlardır komşularıyla nispeten sorunsuz geçinen Çin devleti, büyük bir askerî gücün gerekli kıldığı siyasal yapıları ve vergi sistemini geliştirmek zorunda kalmamıştı. Sonuç olarak, 19. yüzyılda çok daha savaşçı Avrupa devletleri geldiğinde, yabancıların sömürgeleştirmesine boyun eğmeye zorlandı. İngilizler, Fransızlar ve Almanlar, Çin anakarasında –özellikle Şanghay'da– güvenli köprübaşları, Çinlilere verilmeyen ayrıcalıkların yabancılara verildiği anklavlar edindiler. Bu arada, yakın dönemde ve önemli ölçüde "modernleşen" Japonya da bir imparatorluk gücü haline gelmiş, Güney Mançurya ve eskiden Çin'e bağlı olan Kore vasal devletinin kontrolünü ele geçirmişti. Bu yenilgiler Mançu hanedanlığına ve be-

19 L. Ou-Fan Lee, "Literary Trends: The Quest for Modernity, 1895-1927", M. Goldman ve L. Ou-Fan Lee, *An Intellectual History of Modern China* (Cambridge, 2002), s. 188 içinde.

20 Akt. V. Schwarcz, *The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919* (Berkeley, 1986), s. 110.

21 Akt. *a.g.e.*, s. 109.

raberinde 1911'de yıkılan Çin İmparatorluğu'na karşı devrime yol açmıştı. Ancak devrim Çin'in gerilemesini durdurmayıp hızlandırmıştı. Yeni lider, milliyetçi parti (Kuomintang) başkanı Sun Yat-sen'in yerine bir süre sonra muhafazakâr Yuan Shikai geçti. 1916'da Yuan'ın ölümünden sonra merkezî yönetimin çökmesiyle Çin, savaş ağalarının idare ettiği bir yığın rejime bölünerek artık bir imparatorluk olmaktan çıktı. Versailles'da barış müzakerelerine oturanların karşısına çıkan işte bu zayıflamış, bölünmüş devletti. 4 Mayıs 1919'da, eski Alman sömürgelerinin, savaş ganimeti olarak Japonya'ya verildiği haberi üzerine Tiananmen Meydanı'nda toplanan 3.000 öğrenci, daha sonra Pekin'de büyükelçiliklerin bulunduğu mahallede çok daha sert bir protesto eylemi gerçekleştirdi. Daha da önemlisi Versailles, Çinli öğrenci ve entelektüellerin, Çin'in yeniden canlandırılması ihtiyacı üzerine düşüncelerine odaklanmıştı. Çin komünizmini kuracak kişiler onların arasından çıkacaktı.

(1915'in benzer "Yeni Kültür" hareketini izleyen) 4 Mayıs Hareketi, Çin'in açmazına büyük ölçüde kültürel çözümler öneriyordu: Konfüçyüsçülük yerini kesinlikle "yeni kültür"e bırakmak zorundaydı. Daha çok Çernişevksi'nin "yeni insanlar"ı gibi, yeni Çinliler de geleneksel aile bağlarından kurtulup özgürlük ve romantik aşkın dünyasına kaçmalıydı. Aynı zamanda, Çinlilerin değerler sistemi ve davranışları tamamen modernleştirilmeliydi. Nasıl Çernişevski Rusların *aziatchina* ya da "Asyalı değerler"ini kötülemişse, 4 Mayıs entelektüelleri de kendilerinin (ve Batılıların) gözünde, Çinlilerin kökleşmiş köle ruhu karşısında umutsuzluğa kapılmışlardı. Pekin Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi dekanı ve Yeni Kültür hareketinin etkili lideri (1879 doğumlu) Chen Duxiu, genç Çinlilerden "kul köle değil bağımsız" ve "sıkılgan değil atılgan" olmalarını istiyordu.[22]

Ancak bu davranış modelleri nereden bulunacaktı? Chen gibi bazıları için yanıt Batı kültüründeydi. Bir küçük memur çocuğu olan ve kendisi de Konfüçyüsçü sınavlara hazırlanan Chen, şimdi antik Çin kültürünü toptan reddediyordu. Çinliler "Bay Bilim ve Bay Demokrasi"den öğrenmek zorundaydı. Ancak Pekin Üniversitesi'nin kütüphanecisi ve Chen ile birlikte Çin Komünist Partisi'nin kurucu üyesi (1888 doğumlu) Li Dazhao gibi diğerleri ise, Batı liberalizmi ve bilimine o kadar hayran değillerdi. Daha alt düzeyde soylu –zengin köylü– bir aileden gelen Li, okula gittiğinde eski Konfüçyüsçü sınav sistemi yürürlükten kalkmıştı. Bu nedenle, duygusal yönden geçmişi reddetme eğilimi daha azdı ve Çin kültürünü toptan değiştirmek yerine uyarlamaktan yanaydı. Liberal kapitalizm ya da anayasal siyasetten çok "halkın iradesi"ne inanıyordu. Aslında Rus devrimini Çin'e model olarak ilk kabul edenlerin arasındaydı. Dolayısıyla hem Chen hem de

22 L. Feigon, *Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party* (Princeton, 1983), s. 104.

Li gelecekte komünist olacak ama hareketin farklı kanatlarını temsil etmeye başlayacaklardı. Chen'inki modern, merkezî örgütlenmeye olan ilgisiyle Lenin'in modernist sosyalizmine daha yakındı. Li'ninki, toplumu dönüştürecek gücün halkın iradesi olduğu inancıyla, daha radikal bir sosyalizmdi.[23] Geri Çin ekonomik açıdan sosyalizme hazır olmayabilirdi fakat ezilen bir "proleter ulus" olarak devrim enerjisine sahip olduğuna kuşku yoktu. Li'nin romantik Marksizm versiyonunun, yine bir zengin köylü aileden gelen Hunan'lı genç bir ziyaretçi üzerinde çok büyük etkisi olacaktı. 1918'de Pekin'e ilk ziyaretinde yardımcı kütüphaneci olarak işe aldığı bu genç Mao Zedong'dan başkası değildi.

Batı'nın Versailles'da ihanet ettiği anlaşıldıktan sonra sosyalizme ve Rusların yoluna ilgi yoğunlaştı. 1920'de Sovyetler, Çin topraklarındaki Rus taleplerinin tümünden kendiliğinden vazgeçtiği zaman, Çin'deki ününü olağanüstü artırdı. Fakat entelektüellerin Bolşevizmi liberal anayasa ve haklar söyleminden daha çekici bulma ihtimali hep vardı. Konfüçyüsçülüğe isyan etmiş olabilirlerdi fakat Konfüçyüsçü kültürün ürünleri olduklarından, sosyalizmin özveriye ve toplumsal dayanışmaya bağlılığına hayranlık duyuyorlardı.[24] Daha düne kadar Konfüçyüsçü olan bu eski Konfüçyüsçüler, Marksizmin bütünsel bir dünya ve toplum anlayışı sunma iddiasını ve ticarete tepeden bakarak burun kıvırmasını da takdir ediyorlardı. Elbette entelektüel elite verdiği önemli rolü de memnuniyetle karşılıyorlardı: Sosyalist öncü, eğitim ve ahlâki örnekler aracılığıyla erdemi yaygınlaştıran Konfüçyüsçü edebiyatçılardan çok uzak değildi.

Komünizm Konfüçyüsçü dünyanın diğer bölümlerinde olduğu gibi kentli entelektüeller arasında da yayıldı. 1920'lerin sonunda, komünistler Kore'deki Japon karşıtı milliyetçi hareketin ön saflarında yer almışlarsa da çok geçmeden sömürge otoriteleri tarafından ezilmişlerdi.[25] Konfüçyüs ve Marx sentezinin en açık görüldüğü yer –Konfüçyüsçü kültürel alanın bir başka bölgesi olan– Vietnam'dı. Çin'de olduğu gibi, yeni kuşak, ailelerinin Konfüçyüsçü değerlerini sorguluyordu. Geleneksel Konfüçyüsçü okullar yerine, Fransızların yönetimindeki okullarda eğitim gören bu kuşak, eski düşünce tarzını eleştirip Fransızların baskısı karşısındaki zayıflığı nedeniyle kendi kültürlerini suçlamaya başladı. 1925-26'da Vietnam şehirleri Fransız yönetimine karşı sert, radikal öğrenci gösterilerine tanıklık etti. Güney Çin'deki üssünde bu memnuniyetsizlikten yararlanan Ho Chi Minh, komünizmi Konfüçyüsçü kültürle uzlaştırmanın öneminin de farkındaydı. 1925'te Komintern'in yardımıyla, Vietnam Devrimci Gençlik Birliği'ni geniş ve farklı sı-

23 M. Meisner, *Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism* (New York, 1970), s. 34.

24 Bunun için bkz. Feigon, *Chen*, s. 145.

25 D.-S. Suh, *The Korean Communist Movement*, 1918-1948 (Princeton, 1967), s. 132.

nıfları içine alan bir parti olarak kurdu. Ayrıca içte uzun vadede Marksizm-Leninizmin zaferine inanan gizli bir grup da kurmuş olmasına karşın, daha çok komünist değil milliyetçi hedefleri vurguladı. Ho'nun Marksizmi güçlü bir Konfüçyüsçü hava taşıyordu ve hatta pek ikna edici olmasa da iki büyük bilgeyi, Konfüçyüs ve Lenin'i uzlaştırmaya bile çabaladı:

> Eğer Konfüçyüs günümüzde yaşasa ve bu [monarşist] görüşlerinde ısrar etseydi karşı-devrimci olurdu. Bu üstün insanın koşulları kabullenerek hızla Lenin'in değerli bir izleyicisi olması mümkündü.
>
> Biz Vietnamlılara gelince, entelektüel olarak Konfüçyüs'ün, devrimci olarak Lenin'in eserlerini okuyarak kendimizi tamamlayalım.[26]

Onun *Devrim Yolu* kitabının bütün bir bölümü komünistin ideal ahlâki davranışına ayrılmıştı. Lenin, hiçbir zaman böyle açıkça ahlâk dersi veren bir dil kullanmayacaktı çünkü ahlâklılık her zaman devrimin ihtiyaçlarına bağımlı kılınmalıydı. Tüm nitelikleriyle[27] Konfüçyüsçü bir "üstün insan" olarak görülmek Ho'nun kendi arzusuydu ve bu mandarin oğlunun liderlik tarzıyla, isyankâr köylü Mao'nunki birbirine taban tabana zıttı.

Asya'nın başka yerlerinde Marksizmi yerel kültüre yerleştirmenin daha zor olduğu ortaya çıktı. Konfüçyüsçü kültür evreninin parçası olmasına karşın, Japonya, Çin'in bürokratik siyasal kültüründen çok daha militarist bir siyasal kültür geliştirmişti. Tarih yasalarına hâkim bilgin-idarecilerin yönettiği bir dünya ideali, Japonya'nın askerî elitlerine fazla ilgi çekici gelmiyordu. Komünistler Çin, Vietnam ve Kore'nin tersine, Japonya'da Marksizmi milliyetçilikle aynı potada eritmenin olanaksız olduğunu da görmüşlerdi. Siyasal ve askerî elitlerce beslenen güçlü ve başarılı Japon milliyetçiliği zaten gelişmiş ve Japonya kendi imparatorluğuna sahip olmuştu. Komintern, Japon milliyetçiliğinin merkezî özelliği olan imparator kültüne kesinlikle düşmanca yaklaşıyordu. Japon komünistlerin Komintern'den katı çizgisini esnetmesini rica etmesi de işe yaramadı. Böylesi dalaşmalar, Japonya'daki komünistlerin kolayca yabancıların maşaları gibi görünmesi ve sert baskılara maruz kalması demekti.[28]

Hintli komünistler de yerel kültüre uyum göstermenin aynı şekilde zor olduğunu düşünüyordu. Roy'la birlikte bazıları, kast gibi Hindu törelerini reddetmekten gurur duyarken, sonuçta komünistler genellikle yabancı, dış bir güç gibi gösteriliyordu. Ayrıca düşmanları konusunda da şanslı değillerdi:

26 Akt. *Thanh nien*, 20 Şubat 1927, Huynh Kim Khanh, *Vietnamese Communism*, 1925-1945 (Ithaca, 1982), s. 80.

27 W. Duiker, *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder. 1996), s. 27-28.

28 S. Wilson, "The Comintern and the Japanese Communist Party", ed. T. Rees ve A. Thorpe, *International Communism and the Communist International* 1919-1943 (Manchester, 1998), s. 285-307 içinde.

muhaliflerini bölmekte uzman, nispeten liberal bir İngiliz imparatorluk yönetimi ve Mahatma Gandi'nin milliyetçi Kongre Partisi. Anti-modern de olsa ilerici sayılabilecek bir sosyalizm ile Hindu geleneklerini tuhaf bir karışımda harmanlayan Gandi, oldukça başarılı bir milliyetçilik yaratmıştı. Yoksullardan yana söylemler kullanıp şiddeti reddederek ahlâki üstünlüğü korurken, hâkim köylülük ile kent orta sınıflarının güçlü bir koalisyonunu kurma başarısını da gösterdi. SSCB'ye ve Plan'a dayalı modernist Marksizme bir parça sempati duyan –Hindistan'ın ilk başbakanı Jawaharlal Nehru gibi– entelektüeller, kongre içinde kalmaya ikna olup temelde liberal siyasetin görüşlerine sadık kaldılar.

1920'lerin başında Komintern, Asya'nın en fazla sanayileşmiş ülkesi olarak Japonya'yı bir proletarya devrimi umudunun en yüksek olduğu ülke olarak görmüştü. Ancak 1920'lerin ortasında Komintern'in dikkati Çin üzerine yoğunlaştı. Yine de Çin kültürünü dönüştürmeye hevesli küçük bir grup öğrenci ve akademisyen, böylesine geniş bir toplum üzerinde herhangi bir şekilde nasıl etkili olacaktı? Onların ilk stratejisi 1870'lerin Rus tarım sosyalistlerininkiyle çarpıcı bir benzerliğe sahipti. Genellikle komünal yaşamı içeren "çalışma-araştırma toplulukları" oluşturarak ideallerini hayata geçirmeye çalışıyorlardı. İşçi ve köylüleri Japon mallarını boykota yönlendirmeyi ya da Konfüçyüsçü aile sisteminde reform yapmayı da denemişlerdi.[29]

Ancak en sıradan insanların ilgisini çekemediklerini ve çalışma-araştırma topluluklarının da kısa ömürlü olduğunu gördüler. Birçoklarına göre 4 Mayıs hareketinin başarısız olduğu ortadaydı. Kültür ve eğitim hiçbir şeyi değiştirmeyecekti. Çin zayıf ve bölünmüş, nüfusu cahil ve itaatkâr, yöneticileri ise yoz ve bencil olarak kalmıştı. Lu Xun'un 1921 tarihli "Ah Q'nun Gerçek Öyküsü" adlı hikâyesi, yazarın kuşağının umutsuzluğunu yansıtıyordu. Bu, Çing İmparatorluğu'nun son yıllarında, bir köyde yaşayan küçük bir hırsızın öyküsüdür. Hırsız, sık sık komşularından dayak yiyip zorbalık gören, özsaygısını kaybetmemek için de kendisinden zayıf olanlara zulmeden zavallı bir kahramandır. Yerel soylu bir ailenin düşmanlığını kazandıktan sonra şehre kaçarak, bir hırsız çetesine katılır ve 1911 cumhuriyetçi devriminden haberdar olur. Çaldığı malları satmak üzere köye geri döndüğünde, devrimci pozları takınarak toprak sahiplerini korkutmaya çalışır. Ancak köye gelen gerçek milliyetçi devrimciler, aslında karışmadığı bir hırsızlık olayından dolayı adamı tutuklamak için soylularla işbirliği yaparlar. Öykü Ah Q'nun idam edilmesiyle sona erer. Ah Q kendisinden güçlü komşularının ocağına düşmüş Çin'dir. Aynı zamanda, kökleşmiş toplumsal hiyerarşi içindeki aşağılayıcı konumunun farkında bile olmayan zavallı cahil yoksul Çinlidir.[30]

29 Schwarcz, *Chinese Enlightenment*, s. 128-136.

30 "The True Story of Ah Q", Lu Hsun, *Selected Stories*, s. 65-112 içinde.

4 Mayıs kuşağından birçok kişiyi romantik bir sosyalizmden ya da anarşizmden Bolşevizme götüren şey, Çin'i dönüştürmenin olağanüstü zorluğunun farkına varılmasıydı. Başlarda ideoloji ile ilgili büyük bir cehalet söz konusuydu. Li Dazhao, Kasım 1918'de bununla ilgili ilk makalelerden birini yazdığında, konu o kadar yabancıydı ki matbaacı "Bolşevizm" kelimesini Çince "Hohenzollern" kelimesini karşılayan harflerle aktarmıştı.[31] Ancak Marksizmle ilgili bilgi kırıntıları bile bu kriz döneminde aşırı ilgiyle karşılandı: Marksizm örgütsüz ve paramparça bir ulusu birleştirmeye kararlıydı; şiddet kullanmaktan çekinmiyordu ve 19. yüzyıl Avrupa modeline dayalı bir milliyetçiliğin aksine, bencil elitleri ulusal yeniden doğuşun önündeki asıl engel olarak tanımlıyordu. 1 Temmuz 1921'de, Chen Duxiu, Lu Xun'un Çinlilerle ilgili karamsarlığını ve Çinlilerin sözde edilgenliği ile ilgili Prometheusçu hayal kırıklığını dile getirdi: Çinliler "genellikle hırsız ve hainler, uzun süredir yurtsever olmaktan uzak, toplumsal bir ruha sahip olmayan, dar görüşlü bireyciliğe kapılıp giden, kısmen kafaları karışık, kısmen aptal insanlar." Demokrasi pratik değildi. Onun yerine "en iyisi Rusların komünist sınıf diktatörlüğüne razı olmaktı. Çünkü ulusu kurtarmak, bilgiyi yaymak, sanayiyi geliştirmek ve kapitalist pisliğe bulaşmamak için tek yol Rusların yöntemleridir".[32]

Sovyet örneğine duydukları hayranlık göz önünde tutulursa, Çinli komünistlerin Moskova ve Komintern'den yardım beklemeleri hiç de sürpriz değildi. Aslında en başından beri, temelde ortak Çin-Sovyet girişimi olan Çin Komünist Partisi (ÇKP), çok büyük ölçüde Chen Duxiu ve Komintern'in Rus temsilcisi Grigory Voitinsky tarafından kurulmuştu. Temmuz 1921'de Şanghay'da resmen kurulan parti, Çin şehirlerindeki araştırma gruplarının birçoğunu kendine çekerek onları Bolşevik-tarzı bir disipline sokmak istiyordu. Fakat en başından beri Çinliler ile Moskova arasında gerilimler vardı. Elbette "Bolşevikleştirme" her yerde endişe verici bir süreçti ve başlangıçta Batı'dakinden daha kolaydı. Çünkü Çinli komünistler eksikliğini hissettikleri disiplini memnuniyetle karşılıyordu. Yine de Çinliler ile Ruslar arasında muhtemelen büyük kültürel farklılıklar görülüyordu. Çin'de yerellik, akrabalık ve kişisel ilişkiler başka yerlerde olduğundan çok daha güçlüydü. Ayrıca Moskova, Avrupa'ya kıyasla Asya'ya çok daha aşamalı bir strateji dayattığından, Komintern'in ve yerel kadroların hedefleri arasındaki uzaklık da o kadar büyük olmaya mahkûmdu. Lenin'in ittifak stratejisi ile Roy'un proleter radikalizmi arasında henüz çözülmemiş olan çatışma, bütün 1920'li yıllar boyunca Çin komünist siyasetindeki hâkimiyetini sürdürdü.

31 P. Short, *Mao: a Life* (Londra, 1999), s. 86. [*Mao Zedong: Bir Yaşam*, çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, 2007]

32 Akt. Feigon, *Chen*, s. 152-153.

III

1923'te Çin'de görevli genç Rus diplomat Sergei Dalin, izlenimlerini Komsomol'un yayınladığı *Komsomolskaya Pravda* gazetesine yazdı. Yazıda "konular bir başkan ya da sekreterin olmadığı, herkesin istediği ya da gerektiğini sandığı zaman konuştuğu bir ortamda tartışılıyor" diye yakınıyordu. Tartışmalar bitmek bilmiyor, Çinliler bir türlü karar vermek istemiyorlardı. Dalin'in, bir tartışma sırasında her iki tarafın da oy vermeden önce beş dakika değerlendirme yapmasını önerdiği zaman yaşananlar:

> Herkes sustu, gözlerini fal taşı gibi açmış bana bakıyorlardı. Bu yüzden, acaba yüzümde leke mi var diye duvarda asılı küçük aynaya bakmak için kalktım. Birden hep birlikte gülmeye başladılar... Belli ki binlerce yıllık Çin tarihinde hiç kimse böyle bir teklif getirmemişti. Daha sonra öğrendim ki Çinliler herkes aynı fikirde olmadığı sürece son kararı vermekten kaçınıyorlardı.[33]

Dalin'in yakınmaları olağandı ve Komintern'in Bolşevik tarzı bir parti yaratma girişimine karşın, partinin nispeten geniş bir tarikat olarak kalmasında kararlı Chen ve diğerlerinin muhalefetiyle karşılaştı. Komintern hedeflerine ulaşmak için her zaman en iyi yöntemleri kullanmadı – Voitinsky gibi bazı resmî görevliler duyarlıydı ve Çinliler arasında seviliyorlardı; Hollanda'nın sömürgesi Endonezya'da hatırı sayılır deneyimler kazanmış Hollandalı Hendricus Sneevliet gibi diğerleri daha buyurgandı. Onunla birlikte çalışan bir Çinli hatırladıklarını şöyle paylaşmıştı: "O bazı insanlar üzerinde, Doğu Hint adalarındaki sömürgeci efendiler olarak yaşayan Hollandalıların alışkanlıklarına ve davranışlarına sahipmiş gibi bir etki bırakmıştı."[34]

Bolşevik yöntemleri aşılamanın yollarından biri Çinli komünistleri eğitim için Moskova'ya göndermekti. En iyi zamanlarında, Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde bir eğitim yılında 1.500-2.000 öğrenci okuyordu. Her ne kadar dil sorunları her şeyi karmaşıklaştırsa ve öğrenciler Rusça'larını geliştirmek için gece gündüz çalışmak zorunda kalsalar da müfredatı Batı komünistleri için Lenin Okulu'nunkine çok benziyordu. Yeni davranış biçimleri öğrenmek de güçlüklerle doluydu. Partinin diğer kurumlarında olduğu gibi burada da öğrencilerden "özeleştiri" ya da "araştırma-eleştiri" ile baş etmeleri bekleniyordu. Öğrenciler arkadaşlarını eleştirmek, sonra da onların eleştirilerini dinlemek zorundaydılar. Bu "duyguları bastırma mücadelesi" kötü düşüncelerden arınmalarına yardımcı olacaktı. 1930'larda Çin'in

---

33 Alındığı yer: S. Smith, *A Road is Made: Communism in Shanghai 1920-1927* (Honolulu, 2000), s. 59-60.

34 Zhang Guotao, *The Rise of the Chinese Communist Party. The Autobiography of Chang Kuo-t'ao* (Lawrence, Kans. 1971), c. 1, s. 139.

kendisine ihraç edilen bu "mücadele" toplantıları, Komünist Parti pratiğinde merkezî bir yer tutmuştu. Ancak Çinlilerin gelenekselleşmiş "haysiyet" ve genel uzlaşma vurgusundan uzaklaşması yüzünden, ilk yıllarda çok az rağbet görmüştü.[35]

Ancak Sovyet-Çin ilişkisi, yalnızca bu merkeziyetçilik sorunları yüzünden değil, çok daha temel bir siyasal sorun –komünizm ve milliyetçilik arasındaki ilişki– nedeniyle bozulmuştu. Çinli entelektüeller komünizmi cazip buluyordu çünkü onu milliyetçi davanın boyunduruğuna vurabileceklerini düşünüyorlardı. Bu, zayıf Çin'i kendine getirebilecek bir yolmuş gibi görünüyordu. Peki ama sınıf mücadelesiyle ulusal birlik nasıl uzlaştırılabilirdi?

Komintern'in bu soruya cevabı çok aşamalı çizgisini izlemekti. İlk önce çok sınıflı bir "ulusal burjuva" devrimi Çin'i birleştirmek zorundaydı. Bu nedenle, 1923'te Komintern yalnızca komünistleri değil, yabancı müttefikler arayan Sun Yat-sen'in milliyetçi Kuomintang'ını da desteklemeye karar verdi. Kuomintang'a deneyimli Sovyet danışman Mikhail Borodin atandı. Kanton'un güneyinde bir adada yer alan Huangpu Askerî Akademisi'nde, Kızıl Ordu subayları, Kuomintangçı ve komünist askerleri eğitti. Aynı zamanda, milliyetçiler Çinli komünistlerle birlikte Moskova'da 1925'te kurulan Sun Yat-sen Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne katıldılar.[36] Komintern, "Birleşik Cephe"de bir araya gelmeleri için Kuomintang'ı ve komünistleri ikna etti; komünistler Kuomintang'ta gelecekte tüm partiyi ele geçirecek olan bir "iç blok" oluşturacaktı.

Kuomintang Sovyet askerî yardımını ve danışmanlığını memnuniyetle karşıladı. Hatta Sovyet örgütlenme projesinin Asya'da ne kadar ilgi çektiğini vurgulayarak partiyi Bolşevik çizgilerde yeniden örgütledi. Ancak parti, komünistlerle ittifakta kararlı olan sol ile Çinli elitlere daha yakın olan sağ arasında ikiye bölündü. 1925'te Sun'un ölümüyle, Huangpu Akademisi'nde askerî bölüm başkanı olan Çan Kay Şek yönetimi devraldığı zaman, merkez kazanmış gibi göründü. Çan, 1923'te ziyaret ettiği SSCB'ye başlangıçta büyük bir hayranlık duyuyordu, ayrıca oğlu da Komsomol üyesiydi. Ancak sosyal devrimi hiçbir zaman desteklememişti, çok geçmeden de kendisini, Sovyet danışmanları ve kendisine karşı komplo kurduğuna inandığı Kuomintang solu ile çatışma halinde buldu.[37]

Chen Duxiu ve komünistler, başlangıçta Komintern'in tavsiyelerini dinleyip Kuomintang'la Birleşik Cephe'ye katılmakta tereddüt göstermişlerdi.

35 J. Price, *Cadres, Commanders and Commissars. The Training of the Communist Leadership* (Folkestone, 1976), s. 31-38.

36 *A.g.e.*, s. 90-93.

37 Yu Müin-Ling, "Chiang Kaishek and the Policy of Alliance", R. Felber, M. Titarenko ve A. Grigoriev, *The Chinese Revolution in the 1920's. Between Triumph and Disaster* (Londra, 2002), s. 98-124.

1923'te Chen, bu politikayı desteklemiş fakat Kuomintang sağa kayıp yerel elitler sosyal reformlara direniş göstermeye başlayınca, ittifakın sona ermesi için baskı yapmaya başlamıştı. Şimdi düşman, zengin toprak sahipleri ve burjuvazi dahil tüm "bencil" elitlerdi. Çin ancak bu elitler proletarya tarafından alaşağı edildiğinde güçlü ve birlik içinde olacaktı.

Sola doğru kesin adım 30 Mayıs 1925'te atıldı. Japonların mülkiyetindeki bir fabrikada yapılan grev, ağırlıklı olarak İngilizler ya da Hintliler gibi yabancıların kontrolündeki Şanghay polisi tarafından zor kullanılarak bastırıldı. On iki kişi öldürüldü ve "30 Mayıs hareketi" –gösterilerle birlikte yabancı malların boykot edilmesi– Çin şehirlerinin geneline yayıldı. Olaylar tam da Marksist-Leninist bir ders kitabında yazılanları izliyormuş gibi görünüyordu: Emperyalist ve sınıfsal baskı arasındaki ilişkiler bütün açıklığıyla ortadaydı. Komünizm yazarlar ve entelektüeller arasında daha da moda haline geldi. Üye sayısının 60 bini bulduğu parti ilk defa bir kitle partisi olmanın eşiğindeydi. Aynı zamanda şehirlerde sendikaların örgütlenmesinde de bir miktar başarı kazanan komünistler, kırlarda gerçek saldırılara da başladılar. Kuomintang orduları, Çin'de eskisine göre çok daha geniş alanları ele geçirirken, köylü birliklerin kendi toprak sahiplerinin kontrolüne karşı meydan okuma şansı yakalaması, Kuomintang'ın doğal yandaşları olan toprak sahibi soyluları kaygılandırmıştı. Tabii ki, komünistler de köylülere yardım etmeye can atıyorlardı.

Milliyetçiler kısa süre sonra intikamlarını aldılar. 1926'da Çan Kay Şek "Kuzey Seferi"ni –hedefi Çin'i birleştirip savaş ağalarını bozguna uğratmak olan askerî harekâtı– başlattı. Onun Sovyetler tarafından eğitilip finanse edilen Ulusal Devrimci Ordusu, savaş ağalarını bazen yenerek ama daha çok bünyesine katarak Çin'in doğu kıyı şeridine doğru ilerledi. Bu seferin önemli bir sonucu, Kuomintang'ın toprak soylularına ve orduya eskisinden daha çok dayanması ve sosyal reforma daha fazla düşman olmasıydı. Çan, Şanghay'a yaklaşırken, yaklaşık 200 bin grevci işçiyle önleyici bir ayaklanma örgütleyen komünistler, iktidarı yerel savaş ağalarının elinden aldılar. Ancak 1927 ilkbaharında Çan'ın kuvvetleri Şanghay'ı ele geçirdi ve sonunda Birleşik Cephe'yi yok ettiler. Çan, işadamlarının, kent yöneticilerinin, uluslararası yerleşim otoritelerinin ve meşhur Yeşil Çete mafyasının yardımıyla çok sayıda komünisti ve sempatizanı tutuklayıp öldürdü.

Şanghay katliamı, Komintern'in Çin siyasetine yön verme girişimlerini feci şekilde sonlandırdı. Çin ve Moskova birbirlerine karşı sert suçlamalarda bulundular. Chen Duxiu günah keçisi ilan edilerek uzaklaştırıldı, ancak Çin Komünist Partisi'nin imhası hem Lenin'in hem de Roy'un fikirlerinin iflas ettiğinin gerçek bir göstergesiydi. Lenin'in Birleşik Cephe'sine inatla bağlılığını sürdüren Komintern, partiyi katleden orduya finans ve eğitim desteği sağ-

lamıştı. Ancak Çinli komünistler de Roy'un proletarya ütopyacılığından suçluydu. Çin proletaryası çok küçük olmasına ve işçilerin gizli topluluklar ve akrabalık bağlarına kendi "sınıflarından" daha sadık olmasına karşın, kentlerde işçi devrimini örgütlemeye koyulmuşlardı. Üstelik Çinli komünistlerin kendi askerî güçleri de yoktu fakat silahlı düşmanlarına karşı, Komintern'e rağmen kendi askerî güçlerine sahip olabileceklerine inanmışlardı. 1926-27'de Endonezya'daki ayaklanmaların başarısızlığı da Komintern'i Asya'nın kentsel devrimlere hazır olmadığına ikna edecekti.

Şanghay katliamını bir "beyaz terör" izledi. Komünistler Kuomintang'dan tasfiye edildi; kalan komünistler dağlara kaçarak kızıl "üs bölgeleri" kurdular. Sayıları bir düzineyi aşan bu üsler iktidar merkezlerinden uzaktı. Komintern'in falsoları, daha iki yıl önce çok iyimser görünen komünistlerin pembe umutlarını boşa çıkarmış gibiydi.

Ancak yenilgi ve Komintern'in etkisinden uzakta kırsal bölgelerdeki zorunlu ikamet, sonunda Çinli komünistleri başarıya götürecekti. Şehirlerden kovulup Kuomintang'ın zulmüne uğrayan komünistler kendilerini yenilemeye zorlanmışlardı.

IV

1918 kışında, dönemin alışılmamış entelektüel ve kültürel huzursuzluğunun merkezi olan Pekin Üniversitesi'nin kalabalık bir amfisinde, yirmi beş yaşında taşralı bir genç oturuyordu. Yeni Kültür hareketinin en Batılılaşmacı liderlerinden biri olan Hu Şi'yi dinliyordu. Konferansın bitiminde, bu yeni fikirlerin coşkusuyla soru sormak için Hu'nun yanına gitti. Hu, onun belirgin Güneyli aksanını duyunca gerçekten öğrenci olup olmadığını öğrenmek istedi, aslında sadece üniversite kütüphanesinde alt düzeyde bir yardımcı eleman olduğunu öğrenince de başından savdı.[38] Genç kütüphaneci, memleketi Hunan'dan ayrılıp birkaç aydır Pekin'de kalan Mao Zedong'du. Ancak annesinin hastalığı nedeniyle doğduğu köydeki evine dönmek zorunda kalmıştı. Mao, ülkelerinin dirilişine katılıp yeni, yabancı fikirleri öğrenmeye can atan pek çok genç idealist Çinliden sadece biriydi. Her ne kadar Hu tarafından küçük görülmüş olsa da çok daha eğitimli ve kültürlü öğrencilere kıyasla, bu fikirleri Çin toprağına daha iyi uyarlamasını aslında taşralı, kır kökenli olmasına borçluydu.

Mao ve Stalin arasındaki paralellikler dikkat çekicidir. Her ikisi de alt sınıflardan geliyordu, Batı'da ya çok az kalmış ya hiç bulunmamışlardı. Daha kozmopolit ve daha eğitimli komünistler arasında kendilerini kanıtlamak zorunda kalmışlardı. Her ikisi de eğitimli entelijansiyaya kuşkuyla bakıyor-

38 S. Schram, *Mao Tse-tung* (Harmondsworth, 1966), s. 48.

du (Fakat Mao'nun düşmanlığı uç noktalardaydı). İkisi de gençliklerini, büyük ama gerileyen imparatorlukların çeperlerinde, öfkeli milliyetçi bir siyasetin göbeğinde geçirdikten sonra, zorlu yollardan geçerek imparatorluğun merkezine kapağı atmışlardı. İkisi de genç yaşlarından beri askerî konulara ilgi duymuş, iç savaşlar sırasında kendilerini lider olarak kanıtlamışlardı. İkisi de acımasız siyasal Makyavelistlerdi, akıllılardı fakat yalnızca ister Ortodoks, isterse Konfüçyüsçü olsun, ahlâk ve ideolojinin önemini vurgulayan geleneksel sistem içinde nispeten yetersiz bir eğitim almışlardı. İkisi de siyasette fikirlerin gücüne inanmış, başlangıçta Marksist hareketin radikal cephesinde yer almışlardı.

İkisi de inatçı ve isyankârdı, babalarından nefret ediyorlardı. Mao, babasını dar görüşlü, yoksulları sömüren açgözlü bir tiran olarak görüyordu. Babasının ona seçtiği kadınla birlikte yaşamayı reddetmiş, sonraları isyankârlığın önemini babasıyla olan ilişkilerinden öğrenmiş olduğunu söylemişti. Mao'nun isyancılara olan ilgisi, adaletsiz yöneticilere karşı yoksullar için savaşan 108 haydut "kardeş"le ilgili "Su Yolu" (ayrıca "Hepimiz Kardeşiz" diye de bilinir) adlı klasik Çin masalını ne kadar sevdiğinden anlaşılıyor. Bu Stalin'in de bayıldığı Koba hikâyelerini anımsatan bir kahramanlık destanıdır. Mao, gazeteci Edgar Snow'a bu hikâyeleri Konfüçyüsçü metinlere tercih ettiğini ve öğretmen sınıfta dolaşırken, başka bir klasiğin arasında saklayarak derste okuduğunu anlatmıştı.[39] Stalin gibi Mao da evinin yakınlarındaki köylü haydutları tanımış olmalı. Çing İmparatorluğu gerilerken, Hunan'da da Gürcistan'daki gibi haydutlar, toprak sahiplerine karşı savaşan gizli topluluklar vardı.

Aslında benzerlikler üzerinde daha fazla durmamıza gerek yok. 1870'lerin Gürcistan'ı ile 1890'ların Hunan'ı çok farklı yerlerdi. Stalin'in tersine Mao hiyerarşik Konfüçyüsçülüğe karşı bir kültür devrimi hareketine –4 Mayıs hareketi– coşkuyla katılmıştı. Aile, toplum, kültür gibi çok geniş yelpazeye dağılan konulardaki tutumu, yaşlı yoldaşınınkinden çok daha eşitlikçi ve radikaldi.

Mao, Stalin'in alaycı mizah anlayışını ve kaba üslubunu paylaşırken, akranları arasında çekingen biriydi. Onunla tanışanlar güçlü, özel bir kişilikle karşılaşıyorlardı. Amerikalı yazar ve *Manchester Guardian* muhabiri Agnes Smedley, 1930'larda Mao ile ilk karşılaşmasını şöyle aktarmıştı:

> Esmer ve uzun suratı sır saklıyormuş gibi görünüyordu; alnı geniş ve açıktı, ağzı kadınlarınkini andırıyordu. Başka hangi özelliklere sahip olursa olsun, bir estetti... [Askerî lider] Zhu [De] sevilirken, Mao Zedong'a saygı duyuluyordu. Onu yakından tanıyan birkaç kişi, onun üzerine titriyordu fakat

39 E. Snow, *Red Star over China* (Harmondsworth, 1972), s. 153-156.

içe kapanıklığı onu yalnızlaştırıyordu. Onda Zhu'nun alçakgönüllülüğünden eser yoktu. İçindeki bu kadınsı özelliğe karşın katır gibi inatçıydı; sarsılmaz bir kaya gibi gurur ve kararlılık karakterine sinmişti. Bende yıllarca bekle gör politikası izleyip sonunda aklına koyduğunu yapacak bir insan izlenimi bırakmıştı.[40]

Henüz on sekizindeyken 1911 devrimini savunmak için Hunan'ın başkenti Changsha'daki Cumhuriyet ordusuna katılan Mao, savaşçı kahramanlarıyla aşık atma şansı yakalamıştı. Çatışmalara katılmadıysa da önemli zorluklar ve risklerle karşılaşmıştı. Altı ay sonra terhis edilince bir baltaya sap olmaya karar vermek zorunda kaldı. Polis okuluna yazılmak istedi; sabun imalatçısı olmak için bir kursa kaydoldu. Sonra bir ekonomi okuluna girdi ama tüm derslerin İngilizce olduğunu öğrenince bıraktı. Ağırlıklı olarak Çin tarihi ve edebiyatı eğitimi veren saygın bir lisenin sınavlarını kazandı fakat sistemini aşırı yasakçı ve disiplinli buldu. Nihayet bir öğretmen okuluna girmeye karar verdi ve 1918'de buradan mezun oldu.

Öğretmen okulundaki yıllarını bol bol okuyarak geçirdi. Çin'in entelektüel ve siyasal bir kargaşa içinde olduğu bir zamanda, o da Çin'i yeniden ayağa kaldırmanın yollarını arayan, zamanın milliyetçi öğrencileri arasındaydı. Yeni Kültür hareketinin üyeleri gibi, Çinlilerin kölelik zihniyetini ortadan kaldırmak zorunda olduğuna inanıyordu. Çözüm aşırı özgüven ve irade gücüydü. Ancak çözümlerinde askerî bir havanın da ayırt edildiği Mao, dünyayı o genç askerin ve bir kahramanlık romanları okurunun gözlerinden görmeye devam ediyordu. 1917'de yazmış olduğu ilk makalesinde şunları okuruz:

> Ulusumuz güçsüz: Askerî ruhu teşvik edilmemiştir. Halkın fiziksel durumu her geçen gün kötüye gidiyor... Bedenimiz güçlü olmazsa, [düşman] askerleri görür görmez titremeye başlarız. O halde hedeflerimize nasıl ulaşabilir ya da etkimizi yayabiliriz ki?[41]

Mao'nun hiçbir gün aksatmadığı beden eğitiminin verdiği disiplin iradeyi güçlendirecek, sağlam bir ahlâki tavırla birleşen irade gücü de Çinlilere imparatorluğun zalimlerine karşı ayağa kalkma gücü verecekti. Konfüçyüsçü "üstün adam"ın "görgülü ve nazik" duruşunun tersine, bu beden eğitimi "vahşi ve kaba" olmak zorundaydı.[42] Mao belki de kendi kaba köylü karakterini aklıyordu. Aynı zamanda Konfüçyüsçülerin etiğe duyduğu ilgiyle Batı'dan ithal edilmiş yeni moda sosyal Darwinizmi birleştiriyordu. Mao'nun ulusal çöküş için bulduğu çözüm, Fransız ve Rus öncellerininkine çok ben-

40 A. Smedley, *China Correspondent* (Londra, 1984), s. 121-122.

41 Mao Zedong, 1 Nisan 1917, *MRTRW*, c. 1, s. 113.

42 *A.g.e.*, s. 124.

ziyordu: eski elitist kültürü yok edip halkı yarı-askerî kardeşlikle çelikleştirme.

Birçok çağdaşı gibi belli belirsiz bir anarşist olarak başlayan Mao'nun, gerçek cevapların, kendi deyimiyle Rus "aşırı parti"sinde olduğu sonucuna ilk varanlardan biri olması sürpriz değil. Yozlaşmış ve bencil olarak gördüğü Hunanlı toprak soyluları üzerindeki gözlemleri sonucunda, onlara dayanan hiçbir reformdan hayır gelmeyeceğine inanmıştı.[43] 1921'de Çin'e uygun seçenekleri gözden geçirdikten sonra –sosyal reformizmden ılımlı komünizme kadar– hiçbir modelin Çin'i değiştirmeyi başaramayacağını öne sürmüştü. Yalnızca "sınıf diktatörlüğü yöntemleri"yle "aşırı komünizm"den sonuç vermesi beklenebilirdi.[44]

Mao kısa süre sonra Hunan'da başarılı bir Komünist Parti örgütçüsü oldu. Birleşik Cephe stratejisini benimseyerek, merkezî Propaganda Şubesi'nin bürosunda Kuomintang için çalışmıştı. Ancak komünistlerin zorla kentlerden kırsal bölgelere sürüldüğü 1927 krizinden sonra, Mao yeni koşulları avantaja çevirebilecek kadar iyi hazırlanmıştı. Dikkatini orduya yöneltti ve bir süre sonra komünistlere Kuomintang'a karşı koymak için askerî bir güç inşa etme çağrısı yaptı. Şu sözü ünlüdür: "Bilmeliyiz ki, siyasal iktidar silahın namlusunun ucundadır."[45]

Mao kırsal bölgelere ve buralardaki toplumsal gerilimlere de yakından ilgi duyuyordu. Kırsal hayata romantik yaklaşmıyordu fakat doktorunun anılarında söylediği gibi, "Mao köylüydü ve basit zevkleri vardı".[46] Diğer Güney Çinli köylüler gibi o da dişlerini hiç fırçalamaz, sadece ağzını çayla çalkalardı. (Yaşı ilerledikçe çürüyen dişleri simsiyah görünüyordu.) Konuşmanın ortasında bit aramak için giysilerini çıkarması, yabancı konuklarını bazen rahatsız ederdi.[47] 1925'ten başlayarak, Mao köylülerin belirleyici bir devrimci rol oynamak zorunda olduğuna giderek daha fazla inandı. İşçi sınıfı ile partinin öncü olacağı ve sosyalist toplumun hem modern hem de endüstriyel olacağı şeklindeki Marksist doktrini asla terk etmedi.[48] Fakat komünist stratejinin kırsal bölgelere odaklanması gerektiğini çünkü "feodal-toprak sahibi sınıf"ın savaş ağaları ve yabancı emperyalistlerin ana siperi olduğunu ileri sürdü.[49]

---

43 S. Schram, *The Thought of Mao Tse-Tung* (Cambridge, 1 989), s. 27.

44 H. Van de Ven, *From Friend to Comrade: the Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927* (Berkeley, 1991), s. 45.

45 Schram, *Thought of Mao*, s. 46.

46 Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: the Memoirs of Mao's Personal Physician*, çev. Tai Hung-chao (Londra, 1996), s. 77, 105.

47 Snow, *Red Star*, s. 112-113.

48 N. Knight, *Rethinking Mao. Explorations in Mao Zedong's Thought* (Langham 2007), 4. bölüm.

49 Schram, *Thought of Mao*, s. 39.

Başlangıçta, dogmatik bir Marksist-Leninist çizgi izleyen Moskova, köylülere ağırlık verilmesine karşı çıktı. Ancak 1927'nin sonunda ve Birleşik Cephe siyasetinin felaketle sonuçlandığının açıkça görülmesiyle birlikte yeni bir strateji kabul etti. Mao, Jinggang Dağları'nda bir üs kurmuş fakat bu üssü daha sonra Çin'in güneybatısındaki Ruijin kenti yakınında bulunan Kiangsi-Fujian sınırına taşımak zorunda kalmıştı. Bolşevik Devrimi'nin yıldönümü olan 7 Kasım 1931'de Çin'de ilk komünist devlet ilan edildi: "Kiangsi Sovyet Cumhuriyeti". Tören rejimin karargâhı başkent Ruijin yakınlarında bir klan tapınağında gerçekleşti. Bir "İngiliz emperyalistle" birlikte zincire vurulmuş iki mahkûmu –Hindistan ve İrlanda– simgeleyen bir resmin de taşındığı bir yürüyüş düzenlendi. Kızıl bayraklar, orak ve çekiçlerle çevrelenmiş Sovyet tarzı bir podyumda diğerleri ile birlikte duran Mao, yeni cumhuriyetin başkanı ilan edildi.[50]

Parti, komünizmi Üçüncü Dünya'daki çatışmalara uyarlamakta büyük önem taşıyacak olan gerilla "halk savaşı" anlayışını işte bu dönemde geliştirdi. ÇKP Merkez Komitesi, Mayıs 1928'de stratejiyi detaylı bir şekilde açıklayan "Askerî Çalışma Genel Taslağı"nı yayımladı: Komünist "Kızıl Ordu" yörenin köylülerini, toprak sahiplerinin yerel milislerine ve Kuomintang'a karşı savaşmaları için Kızıl Savunma Müfrezeleri'nde seferber ederken, toprağa el koyup yoksullara dağıtacaktı. Bu arada, parti hâkim olacak ve askerler arasında "ajitasyon ve propaganda" yapacaktı. Subaylar ve erler arasındaki ilişkiler eşitlikçi olacak ve küçük burjuvaziyi ordudan uzaklaştırmak için çaba sarf edilecekti. Kiangsi üsleri komünist devletin çekirdeğini oluştururken, Kızıl Ordu'nun ikmalini sağlayıp Kuomintang sızmalarına direnecekti.[51]

Bu, o zamanki konvansiyonel Avrupa askerî örgütlenmesinden çok farklı bir modeldi – ve gerçekten de Huangpu Akademisi'nde Sovyetler tarafından öğretilmişti. Garip bir şekilde, Sovyetler'in fikirlerinden, komünistlere nazaran daha çok etkilenen Çan Kay Şek ve Kuomintang, halkın askerî ve emek seferberliğini yürütecek hiyerarşik, herkesi kapsayan bir ulusal yapı kurmaya çalıştılar. Onların *baojia* sistemine göre, tüm aileler merkez temsilcileri ve yerel elitlerden oluşan bir heyet tarafından denetlenen karmaşık bir bürokratik örgütlenme aracılığıyla kayıt altına alınacaktı.

Kuomintang'ın çabası bir miktar başarı getirdi ve kesinlikle başarısızlığa mahkûm değildi.[52] Ancak dönemin siyasal kaosu, hızla çoğalan silahlı çeteler ve merkezî hükümetin zayıflığı dikkate alındığında, aşırı iddialı olan bu yukarıdan-aşağıya yaklaşım kolaylıkla itaatsiz yerel görevliler tarafından

50 Bu olay için bkz. J. Chang ve J. Halliday, *Mao: the Unknown Story* (Londra, 2006), s. 125.

51 H. Van de Ven, "New States of War. Communist and National Warfare and State Building, 1928-1934", ed. Van de Ven, *Warfare in Chinese History* (Leiden, 2000), s. 335 içinde.

52 *A.g.e.*, s. 361.

kösteklenebilirdi. Tersine, komünist strateji ulusal olmaktan çok yereldi ve yalnızca aşırı siyasal çalkantının olduğu bir dönemde başarılı olması mümkündü. Ama dağınık askerî grupları kaynaşmış kuvvetler içinde toplarken, savaşın ezdiği bir toplumu da birleştirmekte etkiliydi.[53]

Mao, Kızıl Ordu'daki pek çok komünist komutandan yalnızca biriydi fakat gerilla "halk savaşı"nın özellikle başarılı ve davaya kendini adamış bir uygulayıcısı oldu. Almanya'ya gittikten sonra Kuomintang subaylarını eğitmek için geri dönen eski bir paralı asker ve afyon bağımlısı, gizli komünist Zhu De'ye katılmıştı. Mao, askerlik bilimini ondan öğrenmiş ve birlikte etkili bir gerilla gücü haline gelen "Dördüncü Kızıl Ordu"yu kurmuşlardı. Stratejileri, konvansiyonel muharebe düzenindeki gibi kendilerinden güçlü bir düşmanla karşı karşıya gelmek yerine, geri çekilerek düşmanı iç bölgelere kadar çekip ikmal hatlarından uzaklaştıklarında onlara saldırmaktı.

Bu arada Mao tüm dikkatini köylülüğün kusursuz bir sosyolojik analizine yöneltmişti. Köylülüğü, komünist balığın özgürce yüzmesi için temel olan bir sempati ve beslenme "deniz"i olarak görüyordu. Ancak "zengin", orta ve "yoksul" köylüler diye yapılan kaba Marksist sınıf ayrımının kendisine yardımı olmayacağını ve hatta kırsal nüfusu uzaklaştırabileceğini anlamıştı. Bu nedenle, 1930'da Xunwu[54] dahil birkaç bölgede köylülük üzerine geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir araştırma yaptı. Yöre sakinlerinin meslekleri ve siyasal tutumlarının yanı sıra, dükkanların ve bu dükkanlardaki kullanılabilir 131 tüketim malının listesini çıkardı. Çok geçmeden, zengin köylülerin küçük, tecrit edilmiş bir azınlık olduğu sonucuna ulaştı. Bu nedenle parti, çoğunluğu rahatsız etmeden "yağsız eti pişirmek için yağ kullanabilirdi", yani zenginlerin topraklarını fakirlere dağıtabilirdi.[55] Yine de Mao'nun şiddet kullanma konusunda vicdani bir rahatsızlığı yoktu. Toprak ağalarını ve diğer "karşı-devrimcileri" öldürmek için "Kızıl İnfaz Timleri" kurmuştu.

Bu nedenle, komünist yönetim şiddete dayalı ve kaotik olabilirdi. Kiangsi'ye ve diğer üs bölgelerine ulaşan komünist ordular entelektüeller, Kuomintang'dan ayrılanlar, haydutlar, suçlular, işçiler ve köylülerden oluşan baldırıçıplak gruplardı. Bu durumda parçalanmış bir siyasal ortamı kendi denetimlerine alma göreviyle karşı karşıyayken aynı anda sürekli maruz kaldıkları Kuomintang saldırılarına direnmeye çalışıyorlardı. Bu arada, gizli topluluklar, aşiretler, düşman köyler ile yığınla Kuomintang ve komünist milisin hepsi, iktidar için çatışmaktaydı.

Komünist Parti'de norm haline geldiği gibi liderliğin kendi içinde de büyük bölünmeler görülüyordu. Mao'nun askerî başarısına karşın, Moskova ve

53 İki askeri modelin arasındaki uzlaşmazlık için bkz. *a.g.e.*, s. 323.

54 Mao Zedong, Mayıs 1930, *MRPRW*, c. 3, s. 296-418. Ayrıca bkz. Short, *Mao*, s. 304-306.

55 Mao Zedong, Haziran 1930, *MRPRW*, c. 3, s. 445.

Şanghay merkezli Komünist Parti, onun aşırı devrimci ve disiplinsiz olduğunu düşünüyordu. 1929'da Komintern, partiyi yönetmeleri için Wang Ming'i ve Moskova Sun Yat-sen Üniversitesi'nde eğitim görmüş, "Geri Dönen Öğrenciler" diye adlandırılan öğrenci grubunu göndermişti. Onlar da bu inatçı bağımsızı denetim altına almak istiyorlardı. Mao'nun gayri nizami gerilla savaşını tercih etmesinden hoşlanmıyor, daha konvansiyonel askerî hareketi tercih ediyorlardı. Şehirlere saldırıları, Mao'nun kırsal yöntemlerine yeğ tutma eğilimindeydiler. Mao'nun Kiangsi Sovyeti başkanlığına atanması, aslında onu terfi ettirip kızağa çekmek için yapılmış akıllıca bir manevraydı.[56]

Mao 1934'te Moskovacı grup tarafından fiilen kızağa alınmıştı. Ancak garip bir şekilde imdadına yetişen Çan Kay Şek oldu. Çan'ın Kiangsi Cumhuriyeti'ne karşı beşinci operasyonu başarı kazanınca komünistler kaçmak zorunda kaldılar. Onları Kiangsi'nin güneybatı bölgesinden Şensi eyaletinin kuzey bölgesine ve Yan'an şehrine kadar götüren zahmetli yeni bir üs arayışı "Uzun Yürüyüş" olarak tarihe geçmişti. Tekrar askerî liderlikteki ustalığını ve gerilla yöntemlerinin başarısını sergileyen Mao, rakipsiz tek lider olarak hızla sivrildi.

Sonraki yıllarda Mao, Uzun Yürüyüş'ü, komünist mitolojide yüce bir ana ustalıkla dönüştürdü. Mao, seçilmiş halkını vaat edilmiş topraklara götürürken yollarda korkunç acılara katlanan yeni bir Musa'ya dönüştürüldü.[57] Aslında Mao ve merkezî liderlik, çoğundan oldukça rahat bir yolculuk yapmıştı; çünkü tahtırevanlarla taşınıyorlardı. (Gerçi istihbarat ve strateji çalışmalarını gece yapıyorlardı; Stalin gibi Mao da gece çalışırdı.) Yine de Uzun Yürüyüş olağanüstü bir başarıydı. Çok zorlu bir arazi üzerinde günlük yaklaşık 27 kilometre olmak üzere bir yılda yaklaşık 9.860 kilometre katedildi. Kuomintang peşlerindeydi ve özellikle nehir geçişlerinde savunmasız kalıyorlardı. Yola çıkan 86 bin kişiden Yan'an şehrine yalnızca birkaç bini sağ salim ulaşabilmişti.

Komünistler Çan'ın ordularından kaçarken, daha tehlikeli düşmanlar kuvvetlerini topluyorlardı. Büyük Buhran nedeniyle ekonomisi harap olan Japonya şimdi Çin'de köle pazarları peşindeydi. Bu arada, Nazizm elbette Komintern'i çizgi değiştirmeye zorlamıştı. Moskova, şimdi Mao ve Yan'an hükümetine, Japonlara direnmek için Kuomintang ile ortak bir Halk Cephesi kurması için baskı yapıyordu. Beklendiği gibi Mao bu görüşe şiddetle karşıydı. 1936'da Komintern'in Japonlara karşı harekâtlara katılma baskısına boyun eğmekle birlikte, Moskova'nın onu milliyetçilerle yakın ittifak kurmaya zorlama çabalarına karşı koydu. Komünist üs bölgelerini genişleterek

56 Short, *Mao*, s. 286.

57 Uzun Yürüyüş miti için bkz. D. Apter ve T. Saich, *Revolutionary Discourses in Mao's Republic* (Cambridge, Mass., 1994), s. 85.

ve güvenilirliği tecrübeyle sınanmış gerilla taktiklerini izleyerek, Komünist Parti'nin bağımsızlığını korumaktan yanaydı.

Uzun Yürüyüş, Mao'nun prestijini artırmışsa da o hâlâ kolektif liderliğin parçasıydı ve Komintern hâlâ kendi otoritesini dayatmaya çalışıyordu. Stalin, Moskova'nın emir komuta zincirini yeniden kurup Mao'yu Halk Cephesi politikasını kabul etmeye zorlaması için yeniden Wang Ming'i gönderdi. Mao bir süre ciddi bir tehdit altında yaşadı. Stalin onu da 1938'de planlanan Komintern'in "sağcıları"yla ilgili davaya sokmayı düşünmüş olabilir.[58]

Ancak Mao, Çan ile Komünist Parti arasında yeniden baş gösteren gerginlikler ve Wang'ın başkenti Wuhan'ın Japonların eline geçmesiyle kurtuldu – Mao'nun uzak Yan'an şehrine kaçma stratejisinin doğru olduğu ortaya çıktı. Mao 1938'in sonunda parti lideri olarak Moskova'nın desteğini sağlamışsa da ancak 1943'te egemenliğini tamamen güvence altına almıştı. Yan'an'da gizlenen Mao'nun rakipsiz bir lider olarak kendisini kabul ettirip yeni bir radikal komünist oluşum yaratmaya başlaması bu döneme rastlar.

Çin uygarlığının beşiği olan Yan'an bölgesi, Çin'in en ücra ve yoksul yerlerinden biri haline gelmişti. Arazisi engebeli, toprağı sarıydı. Amerikalı gazeteci Edgar Snow, Avrupa'nın modernist kültürüne genel atıflar yaparak izlenimlerini uzaktaki okurlarına aktarmaya çalışmıştı:

> Dağ denilebilecek birkaç dağ var; sadece göz alabildiğince uzanan tepeler dizisi, James Joyce'un cümleleri kadar sonsuz, hatta daha da usandırıcı tepeler. Yine de genelde çarpıcı bir Picasso tablosunun etkisi hissediliyor: Güneşin gökte yer değiştirmesiyle mucizevi bir şekilde değişen ışık gölge oyunları ve renk cümbüşü, alacakaranlıkta bir mandarin eteğinin pilileri gibi, dipsiz görünen koyaklara doğru inen koyu kadife kıvrımlarla mor zirvelerin oluşturduğu muhteşem bir denize dönüşüyor.[59]

Bu arada, doğu kıyısındaki şehirlerin karmaşıklığından uzak kalan Yan'an şehri, bir tepe üzerindeki beyaz bir Budist tapınağının coğrafyaya hâkim olduğu yekpare mazgallı surlarıyla eski bir kaleydi. Ancak burasını Mao'nun yeni komünist toplumu için ideal kılan da kesinlikle kozmopolit uygarlığa uzaklığıydı. Mao, büyük şehirlere her zaman kuşkuyla bakmış ve taşrada, dünyadan habersiz bu yerde kendisini rahatlıkla memleketindeymiş gibi hissetmişti.

Yan'an, aynı zamanda, Mao'nun kendisini yeni "Çinlileştirilmiş" bir Marksizmin peygamberi olarak kabul ettirebileceği ideal yerdi.[60] Moskova'da eği-

58 Bunu öne süren Chang ve Halliday'dir, *Mao*, s. 254-255.

59 Snow, *Red Star*, s. 64.

60 Mao'nun "Çinleştirme" tanımı için bkz. *Selected Works of Mao Tse-tung [SWMT]* (Pekin, 1961), c. 2, s. 209.

tilmiş komünistlerden çok sıkıntı çekmiş olan Mao, bağımsız çizgisi için teorik bir gerekçe yaratması gerektiğini anlamıştı. Askerî bir lider ve köylülüğü seferber etmekte uzman olmak yeterli değildi. Sonraki birkaç yıl boyunca sözümona "sapmalarını" aklayacak, üzerinde uzlaşılmış bir parti tarihi oluşturmak için uğraşmış ve Marksist felsefeyle ilgili "Mao Zedong Düşüncesi"nin temelleri haline gelecek bazı eserler vermişti.

Mao'nun eğitimsiz Marksizmi olağandışıydı ve Moskova'da öğretilen katı, dogmatik dile uymuyordu. Agnes Smedley'in onun üslubuyla ilgili yorumu şöyleydi:

> Mao teorisyen olarak biliniyordu. Fakat teorilerinin kökünde Çin tarihi ve muharebe alanı deneyimleri bulunuyordu. Çoğu Çinli komünist, Marx, Engels, Lenin ve Stalin'i benimsiyor ve bazıları onların yazılarından ya da cümlelerinden alıntılar yapma ya da bu konularda üç-dört saatlik dersler verme yetenekleriyle övünüyordu. Mao da böyle yapabilirdi ama bu yola pek başvurmuyordu. Onun seminerleri... sohbetleri gibi Çin yaşamı ve tarihine dayanıyordu. Yan'an şehrine akın eden yüzlerce öğrenci, düşünsel gıdalarını yalnızca Sovyetler Birliği'nden ya da Almanya veya diğer ülkelerden çıkmış birkaç yazardan almayı alışkanlık edinmişti. Ne var ki, Mao onlara kendi ülkeleri ve halklarını anlatıyordu... *Kızıl Köşkün Rüyası* ya da *Hepimiz Kardeşiz* gibi romanlardan alıntılar yapıyordu... Şiiri eski üstatların ayarında olduğu halde içinde toplumsal ve kişisel teorik düşünceler berrak bir nehir gibi akardı.[61]

Marksist kavramların Çinceye çevrilmesi doğal olarak zordu; "burjuva" ya da "feodal" gibi sözcükler Avrupa dillerine aktarılırken değiştirilmeden aktarılamıyordu. "Proletarya" sözcüğünün kendisinin Çinceye "mülk sahibi olmayan sınıf" (*wuchan jieji*) olarak çevrilmesi, kent ve kır yoksulları arasındaki farkı bulanıklaştırarak köylülüğün sanayi işçileriyle eşit düzeyde ele alınmasını kolaylaştırmıştı. Ancak Mao daha da ileri giderek Marksist fikirleri betimlemek için bilerek geleneksel Çince terimler kullandı. Örneğin, "[proletarya] diktatörlüğü"ne özdeş olarak eski "otokrasi" (*ducai*) terimini kullanmıştı.[62] Aynı zamanda, Konfüçyüsçü "Büyük Uyum" (*datong*) kavramını "komünizm"le eşanlamlı olarak kullanıp Marksist bir tarih teorisini, gelecek altın çağın geleneksel Çin düşüncesiyle birleştirmişti.[63] Bu dönemde yazdığı Marksist felsefe eserleri de Çinlilerin kavramlarıyla doluydu. Diyalektik ve zıtların çatışması konuları üzerindeki tartışmaları –mücadele ile yakından ilgili bir Marksizm görüşünün merkezini oluştursa da–, her şeyde zıtların, *yin*

61 Smedley, *China Correspondent*, s. 122.

62 Bu konuda, bkz. Schram, *Thought of Mao*, s. 92. *Datong*'un nasıl kullanıldığıyla ilgili olarak *bkz. SWMT*, c. 2, s. 148-149.

63 Knight, *Rethinking Mao*, s. 129-130.

ve yangın olduğu şeklindeki Taoist teorileri anımsatıyordu.[64] Mao diyalektik üzerine yazılmış Sovyet ders kitaplarını dikkatle okumuşsa da açımlamaları çoğunlukla, genel soyutlamaları somut Çin koşullarıyla ilintilendirmek istediğini gösteriyordu.[65]

Ancak bu dönemin "Çinlileştirilmiş Marksizm"i kimi zaman düşünüldüğünden daha az Çinliydi.[66] Bu aslında eşitlikçi radikal, seferber edici bir komünizmin, köylülerin desteğini kazanması gereken bir gerilla gücüne uygun bir versiyonuydu. Bu, sadece ekonomik kuvvetleri değil, insanın irade gücünü ve ideolojik esini de önemli olarak görme eğilimi taşıyor;[67] köylülerin de işçiler kadar devrimci bir güç olabileceğini öne sürüyordu. (Buna karşın son tahlilde endüstriyel işçi sınıfının yeryüzünü miras alacağını asla inkâr etmiyordu.) Partinin sosyalist "demokrasi"yi hayata geçirip kitlelerden "öğrenmek" zorunda olduğu anlayışı anlamındaki "kitle çizgisi" ilkesini benimsiyordu. (Gerçi bu liberal demokrasiden elbette uzaktı; Marksist geleneğin daha özgürlükçü unsurları Mao düşüncesinde, daha genel anlamıyla Çin Marksist düşüncesinde bulunmuyordu.)[68]

Pratikte, Yan'an şehrinde hüküm süren komünizm, idealizm ile pragmatizmi bir araya getirmişti. Ağırlıkla eşitlikçi bir sistemdi: Herkesin, hatta liderlerin de bir biçimde kol emeği harcaması ve şehir dışındaki soğuk ve nemli mağaralarda yaşaması gerekiyordu. Yan'an'a yeni gelenler mağaralara sekizer sekizer yerleştiriliyordu. Yaşam üretici işler, askerî eğitim, tiyatro gösterileri ve belki de en önemlisi, teorik derslerde uzun, yoğun siyasal tartışmalarla geçiyordu. Eşitsizlikler de vardı: Mao'nun mağarası çoğundan büyüktü ve muhteşem bir manzaraya sahipti. Ayrıca ücret farklılıkları da vardı.[69] 4 Mayıs hareketi sırasında talep ettikleri radikal eşitliği bulma ümidiyle Yan'an şehrine akın etmiş daha idealist kent entelektüellerinin bazıları bu ikiyüzlülüğü eleştiriyordu. Siyasal ilkesizlikten ve Yan'an görevlilerinin hırsından şikâyet edenler de vardı. Kimi –özellikle yazar Ding Ling–

64 Gerçi bunda abartma olabilir. Mao'nun Marksist felsefe âlemiyle ilk tanışması, Yan'an'da büyük ölçüde Sovyet kaynaklarına dayanan bir dizi diyalektik materyalizm dersinde gerçekleşmişti: *MRPRW*, c. 4, s. 573-670.

65 Örneğin bkz. M. Shirokov ve diğerlerinin *A Course in Dialectical Materialism*'ine notları, Kasım 1936-Nisan 1937, *MRPRW*, c. 4, s. 674-675.

66 Mao'nun düşüncesindeki Marksizm ve Çinlilerin fikirleri arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı için bkz. Knight, *Rethinking Mao*, 5. ve 7. bölümler.

67 Mao'nun bu konudaki tutumu tartışmalı. Schram, Mao'nun "volantarizm"ini vurgular; Mao'nun iktisattan çok iradeye ağırlık verdiğini söyler: S. Schram, "The Marxist", ed. D. Wilson, *Mao Tse-tung in the Scales of History* (Cambridge, 1977), s. 35-69. Mao'nun Marksist ortodoksluğu için bkz. A. Walder, "Marxism, Maoism and Social Change", *Modern China 1* (1977), s. 101-118. Nick Knight ise Mao'nun kesinlikle farklı yönlere çekilebilecek bir Marksist gelenek içinde kaldığını öne sürer. Knight, *Rethinking Mao*, 6. bölüm, özellikle s. 189.

68 Knight, *Rethinking Mao*, s. 141.

69 M. Selden, *China in Revolution. The Yenan Way Revisited* (Armonk, NY, 1995), s. 121.

görevlilerin kadınlara karşı tutumlarını protesto ediyordu: Tersi iddia edilse de Yan'an'da kadınlara eşit davranılmıyordu.[70] Ding Ling çok açık konuşmasa da her önüne gelenle yatıp kalkan, birçok karısına ve kız arkadaşına duyarsız davranan Mao, asıl suçluydu. Ancak 1930'ların sonunda Sovyet komünist kültürüne kıyasla, Yan'anlıların giyim tarzlarının da gösterdiği gibi Yan'an kültürü, püriten ve eşitlikçiydi: Erkekler ve kadınlar ya askerî üniforma ya da Sun Yat-sen elbisesi giyerlerdi. Bu ikincisi, Japon öğrenci üniformaları model alınarak dikilen, hem komünistler hem de Kuomintang memurları arasında popüler olan askerî stilde bir takımdı. (Daha sonraları Batı'da "kadro ceketi" ya da "Mao ceketi" olarak tanınacaktı.)

Yine de komünistler püriten olmalarına karşın doktriner olamazlardı çünkü bir bütün olarak köylülüğün desteğine ihtiyaçları vardı. Bu nedenle yerel elitleri kendilerine düşman etmekten kaçınmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Köy meclislerinde komünistlere sadece üçte birlik temsil hakkı veren, ikinci üçte birlik dilimi komünist olmayan "ilericiler"e ayıran ve üçte birlik son dilimi Japon işbirlikçisi olmadığı sürece herkese açık tutan hükümetin "üçlü temsil" sistemi, geleneksel toprak ağalarının etkilerini kısmen sürdürmelerine olanak veriyordu. Aynı zamanda, zengin köylülerin çoğuna topraklarını muhafaza etme izni verildi. Bu arada, daha yoksul olanlar daha düşük kira ve vergilerden yararlanıyor, yerel ekonomiyi iyileştirmek amacıyla aralarında yaşayıp çalışmaları için gönderilen gerillalardan memnun görünüyorlardı. İdeolojik esneklik ve militanlığın Yan'an harmanlamasının hem köylüler hem de elitler arasında destek bulduğu görülüyordu.[71]

Başlangıçta Yan'an'ın kendi içindeki komünistler arasında hava nispeten hoşgörüye dayalıydı. Ancak 1937'de Japonya'yla savaşın başlaması ve çok geniş bir yelpazeden gelen yeni üyelerin akın etmesiyle, daha güçlü bir ideolojik birlikte ısrar eden Mao, özellikle Kuomintang bölgelerinden gelen entelektüellerin burjuva "bireyciliği"nden kuşku duymaya başladı. 1939'dan itibaren partililer arasında uyum sağlama aracı olarak ideolojik metinleri kullanıp Stalin örneğini izledi. Stalin'in 1938 tarihli *Kısa Ders* isimli komünist parti tarihinin çevrilmesini emretti ve Çin deneyimiyle ilgili kendi eklerini yazdı. Kıdemli yetkililerin bu metinleri okuyup öğrenmesi gerekiyordu. Ancak 1942'de Mao kendi düşüncelerini "arındırmaları" için tüm partinin eğitilmesi gerektiğine karar verdi. Komünistler yalnızca ideolojiyi tamamıyla içselleştirdiklerinde savaşı kazanıp komünizmi kurma kararlılığı gösterebilirlerdi.

---

70 G. Benton, "The Yenan 'Literary Opposition'", *New Left Review* 92 (1975), s. 102-105; Dai Qing, *Wang Shiwei and 'Wild Lilies'. Rectification and Purges in the Chinese Communist Party, 1942-1944*, ed. D. Apter ve T. Cheek (Armonk, NY, 1994).

71 Selden, *China*; Apter ve Saich, *Revolutionary Discourse*, s. 211-213.

Sovyet partisinin "temizliği"nin Çin versiyonu olan "arındırma" yine de çok daha ayrıntılıydı. Muhtemelen ahlâk eğitimi ve doğru düşünmenin önemini vurgulayan Konfüçyüsçü inancı yansıtıyordu.[72] Parti üyelerine, çoğu bizzat Mao tarafından yazılmış yirmi iki ideolojik ve parti tarihiyle ilgili metni araştırma talimatı verildi. Üyelere bunları kendi kişisel deneyimleriyle ilişkilendirmeleri söylendi. Herhangi bir "dogmatizm", "biçimselcilik" ve "sekterlik" örneğinin hesabını vermeleri ve düşünce reformuyla ilgili planlarını anlatmaları istenen anketler doldurdular. "Küçük teşhirler" adı verilen uygulamalarla başkalarını da ihbar etmeleri bekleniyordu. Bu belgeler daha sonra liderler tarafından kontrol ediliyor, ardından grup bireylerinin herkesin gözü önünde eleştirildiği ve itirafların yapıldığı bir toplantı düzenliyordu. Sonuç olarak en hatalı parti üyeleri yeniden sürüye kabul ediliyor, düşünceleri güya ıslah ediliyordu.

Sovyetler Birliği'ndeki gibi bazıları temizliklerin ve düşüncelerinin ıslah edilmesinin zorunlu olduğunu kabul ediyordu. Halk Kurtuluş Ordusu'nda alay komutanı olan Dou Shangchu, arındırmanın onu evliliğe karşı demode tutumunu değiştirmeye zorladığını itiraf etmişti. Müstakbel karısı yalnızca itaatkâr bir ev kadını değil, siyasal bakımdan güvenilir ve sevdiği biri olacaktı.[73] Diğerleri ise bunu son derece tatsız buluyordu. Yan'an gazilerinden biri anılarında şöyle yazmıştı: "Filan ya da falanın söylediklerini gibi, kendi söylediğiniz ama pek hoş karşılanmayan şeyleri de kaydetmek zorundaydınız. Hafızanızı sürekli zorlayıp sürekli yazmak zorundaydınız. En tatsızı buydu."[74]

Arındırma kısa süre sonra daha şiddetli bir baskı kampanyasına dönüştü.[75] Bu, kısmen 1941'de ittifakın fiilen bitmesinden sonra komünistlerin Kuomintang'ın artan askerî baskısı altında olması ve paranoyanın hüküm sürmesi nedenine bağlıydı. Ancak bu durumdan Mao ve onun kendi Yejov'u da –Kang Sheng– sorumluydu. Kötü Kang'ın –bazen Mao'nun "tabancası" denilen– elit bir geçmişi vardı ve kültürlü bir adamdı: Şair ve hattattı, erotik edebiyat ve Song hanedanlığı döneminin çömlekleri konusunda uzmandı. 1930'ların büyük bölümünü Hotel Lux'te geçirmiş, Moskova'daki Çinlilerle ilgili istihbarat faaliyetlerinde Sovyet gizli polisi ile birlikte çalışmıştı. Wang Ming ile birlikte Yan'an'a kaçan Geri Dönen Öğrenciler arasındaydı. Olağandışı kozmopolit bir görünüşü vardı. Bıyıklıydı; Sovyet tarzı deri ceket giyiyor, uzun siyah deri çizmeleri tercih ediyor, süvari kırbacı kullanıyordu.

---

72 Düzeltme için bkz. Apter ve Saich, *Revolutionary Discourse*, s. 279-288.

73 *A.g.e.*, s. 285.

74 Cang ve Halliday, *Mao*, s. 300.

75 Chen Yung-fa, "Suspect History and the Mass Line. Another 'Yan'an Way'", ed. G. Hershatter vd., *Remapping China. Fissures in Historical Terrain* (Stanford, 1996), s. 242-260.

Siyah Pekin köpeklerini de çok seviyor ve son imparator için leziz yemekler hazırlamış olan bir şefi yanında çalıştırıyordu.[76] Yine de Sovyetler'le ilişkilerine ve bir oyun kahramanını andıran kötü adam davranışlarına karşın, şiir ve güzel yazı konusunda yardım ettiği Mao ile sıkı bir ilişkisi vardı. Kısa süre sonra, Yan'an, faaliyetlerini "Sosyal İşler Dairesi" gibi farklı bir ad altında yürüten güvenlik servisinin başına geçti. Kang, arındırma kampanyasının parti saflarındaki casusların varlığını ortaya çıkardığını iddia ediyordu. Mao'nun desteğiyle, zorla itiraf almak için işkence, sürekli sorgulama, dehşet verici kitlesel "mücadele" toplantılarının kullanıldığı bir "düşenleri kurtarma" kampanyası başlattı. Bu, Stalin Terörü'nün bir tekrarı değildi –nispeten daha az idam vardı– ancak Mao'nun baskıcı değil de eğitsel olacağına söz verdiği kampanya, bazı liderler arasında derin kaygılar yarattı. Sonunda olaydan rahatsız olan Mao "aşırılıklar" nedeniyle özür diledi.

"Kurtarma" kampanyası Mao'ya parti içinde yarardan çok zarar getirebilirdi; ama 1943'te artık iktidarını sağlama almış durumdaydı. Parti siyasetini yönlendirdiği bunca yıldan sonra, muzaffer olarak ortaya çıkıp yeni bir karizmatik liderlik biçimi oturtmuştu – Lenin ve Stalin'in konumuna rakip ilk lider oydu.[77] "Mao Zedong Düşüncesi" partinin ideolojisi olarak ilan edilmiş, ünlü "Doğu Kızıldır" marşı eski bir aşk şarkısından uyarlanmıştı:

Doğu kızıldır, güneş doğar.
Çin'de Mao Zedong doğar.
Halkın mutluluğu için uğraşır.
O, halkın Büyük Kurtarıcısıdır.[78]

Fakat kendi iddiasına rağmen, Mao'nun dönemin tek gerilla lideri ve Yan'an'ın da tek komünist üs olmadığını unutmamalı. Çin komünizmi çok merkezli bir hareketti ve Uzun Yürüyüşçüler arkalarında, Güney ve Orta Çin'in her yerine dağılarak Çan Kay Şek güçlerinin birçoğunu hareketsiz kılmayı başaran pek çok sayıda küçük birlik bırakmıştı. Onların deneyimleri Yan'anlılarınkinden çok farklıydı ve köylüleri seferber etmekten kaçınıp geleneksel "feodal" ve aşiret bağlarına güvenmek gibi farklı taktikleri benimsemek zorunda kalmışlardı.[79]

---

76 J. Byron ve R. Pack, *The Claws of the Dragon. Kang Sheng - The Evil Genius behind Mao - and his Legacy of Terror in People's China* (New York, 1992), s. 139.

77 F. Teiwes ve W. Sun, "From a Leninist to a Charismatic Party; The CCP's Changing Leadership, 1937-1945", ed. T. Saich ve H. Van de Ven, *Perspectives on the Chinese Communist Revolution* (Armonk, NY, 1995) s. 378 içinde.

78 Akt. Short, *Mao*, s. 392.

79 G. Benton, *Mountain Fires. The Red Army's Three-Year War in South China 1934-1938* (Berkeley, 1994); G. Benton, "Under Arms and Umbrellas. Perspectives on Chinese Communism in Defeat", ed. Saich ve Van de Ven, *Perspectives*, s. 116-143 içinde.

Diğer yandan, son tahlilde parti üzerinde en etkili olduğunu kanıtlayansa Yan'an deneyimiydi. Mao, sonraki yıllarda, bilhassa Kültür Devrimi sırasında Yan'an ruhunu yeniden diriltmeye çalışacaktı; ama kısa vadede bu ruh, partiye savaşın kaosundan yararlanmasını sağlayacak uyumu bahşetmişti. Ancak 1937'de Japonya'nın Çin'i işgal etmesi komünistlere nihai zaferi getiren belki de en önemli olaydı. Komünistler kendilerini köylülere memleketlerini Japonlara karşı savunan bir güç olarak sunabiliyordu.[80] Böylece doğrudan askerî çatışmalardan kaçınırken, gerilla eylemlerinde bazı Çinlilerin desteğini aldılar. Bu arada, rakipleri Kuomintang'ın konvansiyonel askerî aygıtı, üstün Japon kuvvetleri tarafından yıpratılmıştı.[81]

Komünistler Japonlara karşı savaşı, denetimleri altındaki bölgeleri genişletmek amacıyla kullanmışlardı. Fakat 1945'te Japonya yenilgiye uğratıldığında, hâlâ nispeten zayıf bir konumdaydılar; daha çok Çin'in kuzeybatı çeperine hapsolmuşlardı. Kent merkezleri dahil Çin'in büyük bölümünü kontrol eden Kuomintang, Amerika Birleşik Devletleri'nce desteklenirken, komünistleri milliyetçilerle başka bir Birleşik Cephe kurmaya zorlayan SSCB tarafından da tanınıyordu. Sovyetler, 1946 ilkbaharında Mançurya'dan çekildiğinde, çok geçmeden bölge üzerinde kontrol sağlamak için Kuomintang ve komünistler arasında çatışmalar patlak verdi ve Çin iç savaşı başladı. Komünistlerin eli zayıftı fakat iyi kullandılar. Sovyetler'in yeniden başlayan yardımından faydalandıkları gibi kira indirimleri vaadiyle köylüleri toprak ağalarına karşı seferber etmekte bazı başarılar elde ettiler. Gerçi onları geleneklerinden kopup toprak ağlarına meydan okumaya ikna etmeleri biraz zaman almıştı.[82]

1946'dan başlayarak Mao, komünistlerin işgali altındaki topraklarda radikal toprak dağılımı için bastırmıştı. Bu da hiç kuşkusuz Halk Kurtuluş Ordusu'nun (HKO) başta Kuzey olmak üzere bazı bölgelerden destek ve katılım sağlamasına yardım etmişti. Komünist "iş ekipleri" köylere gidip Yoksul Köylü Birlikleri kuruyor ve onların yardımıyla da köylülere sınıfsal kararlılık kazandırmaya çalışıyorlardı. Ondan sonra yoksul ve orta halli köylüler, toprak ağalarına "kin kusup" genellikle fiziksel saldırılarda bulunacakları "mücadele toplantıları"na teşvik ediyorlardı. Kuzeydeki Shanxi eyaletindeki bir köyde asıl hedef, tefecilik yapan ve yerel tapınaklara gelen hediyeleri tırtıklayarak zengin olan, topluluğun en zengin adamı Sheng Jinghe'ydi:

---

80 Japonlara karşı özsavunma komünistler dahil tüm yabancılara muhalefet etmeyi de gerekli kılabilirdi.

81 Bu argüman için bkz. H. Van de Ven, *War and Nationalism in China, 1925-1945* (Londra, 2003).

82 Bu argüman için bkz. Chen Yung-fa, *Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937-1945* (Berkeley, 1986), özellikle 3. bölüm. Bu konudaki tartışmayla ilgili bir literatür özeti için bkz. L. Bianco, "Responses to CCP Mobilization Policies", Saich ve Van de Ven, *New Perspectives*, 7. bölüm içinde.

Son mücadele başladığında, Jinghe daha önce yöneltilen yüzlerce suçlamadan çok daha fazlasına maruz kalmıştı. Daha önce kalabalık önünde hiç konuşmamış olan yaşlı kadınlar onu suçlamak için ayağa kalktılar. Li Mao'nun –insanların yüzüne bakmaya bile cesaret edemeyecek kadar zavallı olan– karısı bile yumruğunu onun suratına doğru sallayarak bağırıyordu: "Bir keresinde kalan buğdayları toplamak için tarlana gitmiştim. Ama sen bana küfür edip kovdun..." Jinghe'nin kimseye verecek cevabı yoktu. Başını önüne eğmiş öylece duruyordu.

O akşam bütün halk malına mülküne el koymak üzere Jinghe'nin avlusuna gitti... Herkes bir yığın gümüş doları olması gerektiğini söylüyordu... Bu yüzden adamı dövmeye başladık. Sonunda "*kang* [tuğla döşemenin] altında 40 gümüş dolar var" dedi. İçeri girip kazdık. Para herkesi canlandırdı... Onu yeniden dövdük. Birkaç milis demir bir çubuğu ateşte kızdırmaya başladı. Sonra Jinghe 110 gümüş dolar sakladığını itiraf etti... O gece Jinghe'den toplam 500 dolar aldık.

Herkes şöyle diyordu: "Geçmişte bir tek yılbaşını bile mutlu geçirmedik, çünkü hep kirasını, faizini ister, evimizi tamtakır kuru bakır bırakırdı. Bu sefer istediğimizi yiyeceğiz!" Herkes doyasıya yiyip içmiş ve hatta soğuğu bile hissetmemişti.[83]

Bu olayın gösterdiği gibi, uzun süre içe atılan kırgınlıklar şiddetli bir öfke patlamasına neden olabiliyor ve köylüler bazen komünistlerin istediğinden daha radikal şekilde davranıyorlardı.[84] Komünistlerin işgali altındaki bölgelerde, zengin köylüler genellikle etkili destekçiler olduklarından komünistler onları kaybetmeyi göze alamazlardı. Komünistlerin daha zayıf olduğu Güney Çin'de zengin-yoksul çatışması çok daha azdı. Diğer liderler –özellikle Mao'dan sonra gelen ikinci adam Liu Şaoşi– fazla bölücü olmayan bir yaklaşım için baskı yapmış ve başarılı da olmuştu.[85] Hunan'da Mao'nun köyüne yakın bir köyde doğan Liu, onu daha gençliğinden tanıyordu. Fakat Mao'dan daha iyi bir eğitim almıştı, daha kozmopolitti ve 1920'lerin başlarında Stalin Okulu'nda eğitim almak için Moskova'ya gitmişti. 1930'larda o da Mao gibi Moskova'yla tartışmış ama Marksistler arasındaki ayrılıkta modernist tarafta kalmaya devam etmişti. Yeni Çin'e model olarak Mao'nun hizipçi gerilla grubunu değil, tanık olduğu Lenin'in inşa etmeye çalıştığı rasyonel, bürokratik devleti görüyordu. 1947'nin sonunda artık Mao'nun kendisi de ulusal uzlaşma adına sınıf mücadelesinin yumuşatılması gerektiğine karar vermişti: Kiraların indirilmesi köylülüğü

83 W. Hinton, *Fanshen. A Documentary of Revolution in a Chinese Vill* (New York, 1966), s. 137-138.

84 Chen, *Making Revolution*, s. 187-188.

85 O. Westad, *Decisive Encounters: the Chinese Civil War, 1946-1950* (Stanford, 2003), s. 115-118.

Kuomintang'dan koparmakta daha etkili olabilirdi.[86]

O zamanlar köylülüğü seferber etmek zordu. Kızıl bayraklar havada, omuz omuza iktidara yürüyen köylü safları gösteren parti propagandası gerçekleri yansıtmıyordu. Çoğu köylü, devrimin katılımcısı değil gözlemcisiydi ve birçoğunun komünistlere itaat etmesinin nedeni cezalandırılma korkusuydu.[87] Mao'nun zaferinde çok daha önemlisi komünist savaşçıların kendileriydi. Partinin kendisi zenginleri hedef alsa da, köylülerin komünistlere katılmak isteğinde gençlik yoksulluktan ağır basıyordu. İç savaşın sonunda parti safları büyük oranda yoksul köylülerden oluşuyordu.[88]

Çinli Maocu gerillalar üzerine o günlerde yapılan en sistemli araştırma, 1950'lerin başında İngiliz Malezyası'nda, çoğu parti üyesi ve alt düzey görevli olan altmış eski komünist Çinli isyancı ile söyleşi yapan Amerikalı antropolog Lucien Pye'ın eseriydi.[89] Karşılaştığı komünistler "kafaları iyi çalışan son derece uyanık bir grup"tu.[90] En yoksullar içinde olmasalar da çoğu alt sınıflardan geliyordu. Eğitim seviyeleri (yalnızca kaç yıl okudukları hesaba katılsa bile) ortalamanın üzerindeydi ve kendilerini geliştirmek istiyorlardı. Ancak beklentileri sınırlıydı. Çoğu kalifiye işçiydi, birçoğu yabancılara ait kauçuk tarlalarında çalışıyordu ve durumlarını düzeltme şansları yoktu.[91] Konumlarından ve üstlerinin kendilerine davranış biçimlerinden memnun değillerdi. Aynı zamanda hızla değişen dünyada emellerini gerçekleştirmeye da çalışıyorlardı. Bu onları, 4 Mayıs kuşağından kentli entelektüeller gibi, anne ve babalarının Konfüçyüsçü değerlerini sorgulamaya yöneltiyordu. Anne ve babalarının aile büyüklerine saygıya ve ritüellere dayalı dünyalarının onları düşük statü ve yoksulluğa mahkûm ettiğine inanıyor, modern olmak istiyorlardı. Bu yüzden büyüklerden çok yaşıtlarına güveniyorlardı. Dostluk ve erkekler arası yoldaşlık onlar için önemliydi. Ge-

---

86 R. Thaxton, *Salt of the Earth. The Political Origins of Peasant Protest and Communist Revolution in China* (Berkeley, 1997), 9. bölüm.

87 K. Hartford, "Repression and Communist Success: The Case of Jin-Cha-Ji, 1938-1943", ed. K. Hartford ve S. Goldstein, *Single Sparks. China's Rural Revolutions* (Armonk, NY, 1989), s. 27.

88 Bianco, "Responses", s. 181-182.

89 Malezya Komünist Partisi ile Mao'nun ÇKP'si doğrudan doğruya karşılaştırılamaz, çünkü Malezya'daki Çinliler anakara Çinlilerinin aksine bir İngiliz sömürgesinde dezavantajlı konumdaki bir azınlıktı. Buna rağmen, Çinli komünistler gibi Çin'in Konfüçyüsçü kültüründen gelip Japonlara ve sonra da anti-komünist güçlere karşı savaşan komünist gerillalardı. Pye'ın görüştüğü kişiler, komünist gerillalar içinde İngiliz taleplerini reddedip yargılanmış olan (muhtemelen daha sağlam) komünistler değil, İngilizlere teslim olmuş, ardından iyi muamele görme karşılığında işbirlikçi olmayı kabul etmiş kişilerdi. Buna rağmen onun malzemesi aydınlatıcıdır. Bkz. L. Pye, *Guerrilla Communism in Malaya. Its Social and Political Meaning* (Princeton 1956). Araştırmayla ilgili bir tartışma için bkz. N. Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Postwar America* (Baltimore, 2003), s. 167-171.

90 Pye, *Guerrilla Communism*, s. 124.

91 *A.g.e.*, s. 211.

nellikle onları arkadaş grupları içinde resmî olmasa da lider konumuna getiren karizmaları vardı.

Aynı zamanda siyasetin önem taşıdığı kaotik bir dünyada yaşıyorlardı. Japon işgaliyle birlikte, sıradan insanların yaşamı, yüksek siyasetin dünyasından açıkça ve doğrudan doğruya etkilenmişti. Birçoğu işgal sırasında aile üyelerini kaybetmişti. Kendilerini hem korumak hem de geliştirmek için siyasetle ilgilenmek gereğini hissetmişlerdi. Seçeneklerinden biri birçok topluluk örgütünden –gizli dernekler, klanlar ve mesleki örgütler– birine katılmaktı. Ancak Komünist Parti farklı bir şey sunuyordu. Üyelerine yardım etme konusunda geleneksel örgütlerden daha güvenilir olarak algılanıyor, zamanın siyasetine anlam kazandırmış gibi görünüyordu ve net bir stratejisi vardı. Batılı ya da "emperyalist" tarzda olmasa da moderndi, sıradan insanlara –kendileri gibi halka–[92] bağlıydı. Örgütlü ve güçlüydü, Çinlilerin kendilerini göstermelerine yardım edeceğine söz vermişti. Birinin sözleriyle: "Onların propagandasına bakılırsa, onlara katılmam halinde Çin'i yönetenlere benzeyecektim. Komünistlerin Çin'de çok güçlü olduklarını ve kimsenin onlara karşı gelmeye cüret edemeyeceğini biliyordum." Komünizm ve Ekim Devrimi, yoksul, zayıf bir ulusun nasıl bir anda dünyanın büyük güçlerinden biri haline gelebileceğini göstermişti. Bir diğeri diyordu ki: "Çinliler Rus Devrimi'ni öğreninceye kadar, siyasette hiç iyi değildik ve kendimizi kandırıyorduk. Fakat şimdi Çinli komünistler Ruslardan nasıl devrim yapılacağını öğrendiğine göre, artık hiç kimse Çin devrimine bıyık altından gülemeyecek."[93]

Partiye katıldıklarında, komünistler dünyayı avuçlarında tuttukları hissine kapılıyordu. Biri, "Sanki bir kaplanın sırtındaydım" demişti. "Çok heyecanlıydı, kaplanın gücüne sahiptim; o hareket ettikçe ben de ediyordum." Başlangıçta arındırma gibi parti geleneklerine itiraz etmemişlerdi. Kendilerini geliştirme hevesiyle, partinin onları düzeltmesinden memnun olsalar da kısa süre sonra grup eleştirisinin parti içinde konumlarını kaybetmelerine yol açabileceğinden endişelenmeye başladılar. Aslında Konfüçyüsçü kültürle yetişmiş komünistler için partinin en cazip tarafı sunduğu ahlâki eğitimdi. İçlerinden biri şöyle söylemişti: "Siyasi komiser bana Marksizm-Leninizmi öğrenmeme yardım edeceğini söyledi. Böylece kötü alışkanlıklarımdan kurtulabilecektim."[94]

Maocu Marksizm-Leninizm, gerillalar için başka birtakım işlevlere de hizmet ediyordu. Muharebede duygusal destek kaynağı olabilirdi. Siyasi komiser çarpışma başlamadan önce sık sık uzun siyasal dersler verir; her asker,

92 Gerçi Pye bunun daha az önem taşıyan bir güdüleyici olduğunu ileri sürer.

93 Pye, *Guerrilla Communism*, s. 228, 229.

94 *A.g.e.*, s. 248, 296.

yumruğu havada bir adım öne çıkarak yaşamını Marksist-Leninist dava uğuna feda edeceğine söz verirdi. Askerlerden birine göre: "Hepimiz konuşmamızı bitirdiğimizde, onlara gerçek bir devrimci olarak ölmekten korkmadığımı söylerken, sanki hepimizin ölmesi çok önemli değilmiş gibiydi. Marksizm-Leninizm işte bu kadar katı." Aynı zamanda, ideoloji bir başka şekilde, tarihin nasıl işlediğini ve siyasal mücadelenin nasıl kazanılacağını gösteren özel ve ezoterik bir bilgi olarak da görülmüştü. Malezyalı gerillalar başarılarının sırlarını kendilerinden saklayan bencil Batılıların tersine, komünistlerin bu değerli bilgiyi onlarla paylaşmış olmalarından özellikle etkilenmişlerdi:

> Marksizm-Leninizm insana nasıl devrim yapılacağını ve tarihin nasıl olacağını öğretir. Komünistlerin onlara siyasal açıdan nasıl başarılı olacaklarını anlatan kitapları var. Herkesin bunları okumasına izin veriyorlar. Böylece onlara yardım etmek isterseniz, ne yapacağınızı bilirsiniz. Demokrasiler her şeyi gizli tutar ve hiç kimseye planlarından söz etmezler. Wall Street'in taktik ve stratejilerinin ne olduğunu kim bilebilir ki? Eğer demokrasiler için komünistlere karşı çalışmak isteseydim, ne yapacağımı nereden bilecektim?[95]

Çin'in kendi içine gelince, komünistler bölünmüş, gözden düşmüş elitler yüzünden saygınlığını yitirmiş ve yozlaşmış Kuomintang'a muhalefet eden –bölgesel, liberal, öğrenci ve gizli derneğin bulunduğu– çok sayıda gruptan biriydi.[96] Savaş sırasında Çinli elitler ve Japonlar arasında büyük ölçüde işbirliği yapılması, Kuomintang'ı destekleyenleri bölmüş ve parti Japonlara karşı savaşta dağılmıştı. Savaştan sonra, milliyetçi yöneticilerin büyük ölçüde açgözlü –sevilmeyen vergiler dayatan– ve o dönemde Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da yaygın olan sosyal adalet beklentilerini karşılama becerisinden uzak oldukları görülmüştü. Milliyetçiler, öğrenci gösterilerini ve kırsal bölgelerdeki huzursuzlukları bastırırken, Çan Kay Şek'in merkezî devlet denetimini güçlendirme çabaları da bölgesel elitleri uzaklaştırmıştı.

Köylülüğün büyük desteğini alan komünistler, kentlerde bile biraz destek bulmuşlardı. Ama birlikleri belki de başlıca avantajlarıydı. Sonuçta zaferleri askerîydi ve bu hiçbir biçimde kaçınılmaz bir sonuç değildi. İki taraf da stratejik hatalar yapmıştı fakat Çan Kay Şek'inkiler daha ciddiydi.[97] On yıllardır Kuomintang'ın yönettiği Tayvan'a çekilmek zorunda kalmıştı. 1949 ilkbaharında Mao, 1947'den beri komünistlerin karargâhı olan Hebei eyale-

---

95 *A.g.e.*, s. 297, 301.

96 Westad, *Decisive Encounters*, 4. bölüm. Yolsuzluk ve Kuomindang'ın meşruluğu konusu için bkz. S. Pepper, *Civil War in China. The Political Struggle, 1944-1949* (Lanham, 1999), s. 155-160.

97 Bu argüman için bkz. Westad, *Decisive Encounters*, s. 10.

tindeki Xibaipo köyünden çıktı ve kendini eski imparatorluk başkenti Pekin'de buldu. Mao'nun gergin olduğu açıkça görülüyordu. Bunun daha çok imparatorluktaki mandarin sınavlarına girmek için yola çıkmaya benzediğini söyleyerek espri yapmıştı.[98] Çünkü yolculuk coğrafi açıdan nispeten kısa da olsa kültürel açıdan Uzun Yürüyüş'e denkti. Mao kendisini gerilla liderinden dünyanın en büyük devletlerinden birinin yöneticisine dönüştürmek zorundaydı.

V

1 Ekim 1949'da Mao Zedong, Pekin'in merkezindeki Tiananmen'e, eski Yasak Şehir'e açılan Huzurlu Cennetin Kapısı meydanına çıkıp yaklaşık 30 bin kişilik bir kalabalığa "Çin halkı artık ayağa kalktı!" diye seslendiği ünlü konuşmasını yaptı. Onu dinleyen kitle, yeni Çin bayrağını –sol üst köşesindeki büyük yıldızı çevreleyen dört küçük sarı yıldızın yer aldığı kızıl bayrak– sallayarak kapının önündeki meydanda ayakta duruyordu. Tiz sesle konuşan Mao, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Konuşmayı, bazılarının liderlerinin portrelerini taşıdığı, bazılarının davul çalıp Kuzey Çin'e özgü *yangge* dansı yaptığı binlerce sivilden oluşan geçit alayının da olduğu askeri bir tören izledi.

Özenle planlanan törende her şey yerli yerindeydi.[99] Ekim Devrimi'nin yıldönümlerinde Kızıl Meydan'daki Sovyet gösterilerinden çok şey bulabilirdiniz. Fakat o gösterilerin tersine, burada köylünün, halkın ağırlığı hissediliyordu. Bu arada, geçit töreninin sembolizmi Sovyet komünizmi ile Çin milliyetçiliğini dikkatle birleştirmişti. Ekim hem Çing hanedanlığına karşı yapılan 1911 Devrimi'nin hem de Rus Devrimi'nin yıldönümüyken, bayrağın kızıl rengi hem komünist devrime hem de Çin'in kızıl toprağına işaret ediyordu. Yıldızlar da komünistlerin ulusal birliğe bağlılığını gösteriyordu: "Halk"ın dört sınıfını –büyük Komünist Parti'yi çevreleyen, hepsi Çin "Yeni Demokrasi"sinin parçasını oluşturacak olan ulusal burjuvazi, küçük burjuvazi, işçiler ve köylüler– temsil ediyordu. Mao, yeni rejimin komünist, göğsünü gere gere milliyetçi ve köylüden yana olduğunu gösteriyordu.

1949 Ekimi Doğu'nun savaştan sonra kızıllaşmasının zirvesine işaret ediyordu. Avrupa'da olduğu gibi, Mihver güçlerinin egemenliğinin sona ermesi, işbirlikçilik yapan eski elitlere ciddi zararlar verdiği gibi anti-emperyalist komünistlere de yardımcı olmuştu. Çin, yeni Asya komünist kardeşliğinin tarafı olarak diğer iki devlete –Kuzey Kore ve Vietnam– katıldı.

98 *A.g.e.*, s. 259.

99 Chang-lai Hung, "Mao's Parades. State Spectacles in China in the 1950s", *China Quarterly* 190 (2007), s. 415.

Her üç rejimin de çok benzer yanları vardı ve Doğu Avrupalı muadillerinden farklıydı. Emperyalist güçlere karşı gerilla savaşı verilen Konfüçyüsçü toplumlarda faaliyet gösteren köylü partileri tarafından kurulmuşlardı. Ancak her devlet çok farklı koşullarda doğmuştu. Eğer Çin –anti-emperyalist gerilla savaşından doğan komünist bir devlet olarak– Asya'nın Yugoslavyası ise, Kuzey Kore de Doğu Almanya'ya daha yakındı – büyük ölçüde süper güçlerin *reelpolitiği* ve bölünme sonucu ortaya çıkan bir rejimdi. Bu arada, kent unsurunun güçlü olduğu Vietnam devrimi de Rus örneğiyle benzerlikler taşıyordu.

Kuzey Kore rejimi Sovyet askerlerinin gözetimi altında kuruldu. Amerikalılar Japonların 1945 Ağustosu'nda teslim olmalarının arifesinde Kore'nin bölünmesini önermiş; (SSCB ile sınır) 38. paralelin kuzeyini Sovyetler'e, güneyini de kendilerine ayırmak istemişlerdi. Kuzey, daha sonra Doğu Avrupa'nın yolundan gitti: komünistleştirme'nin izlediği bir Halk Cephesi. Şubat 1946'da Kim Il Sung'un ("Tek-yıldız Kim") başkanlığında komünistlerin hâkim olduğu merkezî hükümet kuruldu. Gelgelelim, Doğu Almanya ile daha fazla paralellik aramamalıyız, çünkü rejim çok geçmeden büyük bir özerklik kazanmıştı.

Kim Sŏng-ju (1935'te aldığı kod adı), 1912'de Pyongyang yakınlarında bir köyde, Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Babası Koreli bir Hıristiyan milliyetçi örgüte üyeydi ve muhtemelen Japonlar tarafından hapsedilmişti. Baba 1920'lerde salıverildiğinde, aile Koreli kalabalık bir mülteci topluluğuna katılarak Mançurya'ya göç etti. Bu nedenle, Kim eklektik bir kültürel geçmişe sahipti: Koreliydi, Japonlar tarafından yönetilen bir devlette doğmuş, Çin okullarında Mandarin Çincesi ile eğitim görmüştü. Aynı zamanda, on bir yaşındayken bir Hıristiyan okuluna devam etmek üzere iki yıllığına Kore'ye dönmüştü – aslında bir süre için bir kilise okulunda öğretmenlik yapması, resmî biyografisinde yer almayan bir olgudur.[100] Babasının izinden gidip milliyetçi siyasete katılmış, 1929'da okulda Marksist bir gruba girmiş ve kısa bir süre hapiste kaldıktan sonra, 1931'de Çin Komünist Partisi önderliğinde işgalci Japonlara karşı savaşacak bir gerilla gücüne katılmıştı. Parti hiyerarşisinde yükselerek gerilla ordusunun bölge komutanı oldu.

Gençliğinin büyük bölümünü Kore dışında geçirdi ama onu bir "yabancı" olarak görmek bir hata olurdu. Birçok gerilla arkadaşı gibi –SSCB liderliğinde uluslararası komünizm için savaşmakla birlikte– o da kendisini Koreli bir milliyetçi olarak görüyordu. Doğu Mançurya ile Kuzey Kore'nin kontrol edilemeyen sınır bölgeleri arasında yakın ilişkiler vardı ve Koreliler bölgenin her yerinde Japonlara karşı gerilla mücadelesi yürütüyordu. Kim'in siyaseti-

100 Yong-ho Ch'oe, "Christian Background in the Early Life of Kim Il-Song", *Asian Survey* 26 (1986), s. 1082-1091.

ni oluşturan da –son derece becerikli ve acımasız Japon düşmana karşı savaşan– bu sert gerilla ortamıydı.

Ancak 1940'da Japonlar kazanıyordu ve başka birçok savaşçı gibi Kim de Sovyetler Birliği'ne sığınmak üzere sınırı geçmek zorunda bırakıldı. Orada kaldığı beş yıl boyunca kendisini geliştiren Kim, Sovyet yaşamını heyecanla benimsemiş, anlaşılan Kızıl Ordu kültürünü eski gerilla yaşamına tercih etmişti. Khabarovsk piyade subay okulunda eğitim alarak Kızıl Ordu'da yüzbaşı oldu. Bu sırada doğan iki oğlu ve bir kızına Rus isimleri verdi. Büyük oğlunun ismi Yuri idi. Kim Jong Il olarak tanınacak bu kişi çocukluğunda Yuri İrsenaviç (Il-sung-oviç) Kim olarak biliniyordu.

Anlaşılan o ki Kim, Kızıl Ordu'daki kariyerine devam etmek istemiş, ancak Japonların teslim olmasıyla birlikte Sovyetler onunla ilgili farklı fikirler geliştirmişti. Birlikte çalışmayı denedikleri Kuzey Koreli milliyetçilere güvenmemeye başlamış, daha güvenilir komünist bir liderlik dayatmaya karar vermişlerdi. Yurduna geri dönmüş olan otuz üç yaşındaki Kim başlangıçta pek istekli olmasa da ideal bir adaydı.[101] Ekim 1945'te Kızıl Ordu şerefine yapılan bir törende kamuoyuna tanıtıldı. Saygıdeğer, kahraman bir gerilla lideri olarak afişe edilmiş, birçoğunun gözüne yarı mitolojik Robin Hood tarzı bir savaşçı gibi görünmeye başlamıştı. Tabii ki onu gördüklerinde derin bir hayal kırıklığı yaşamışlardı:

> Elinde bir metinle mikrofona yaklaşan adam 30 yaşlarında bir gençti... Buğday tenliydi ve saçları Çinli garsonlarınki gibi kesilmişti. Kısa kesilmiş perçemiyle bir hafifsiklet boks şampiyonunu anımsatıyordu. "Adam sahtekârın teki!" diyorlardı. Atletizm sahasında toplanan herkes ortamı geren bir rahatsızlık, hayal kırıklığı, memnuniyetsizlik ve öfke hissediyordu.
>
> Kitle psikolojisindeki hızlı değişimi umursamayan Kim Il-Sung, monoton, düz ve ince sesiyle Kızıl Ordu'nun kahramanca mücadelesine övgüler yağdırmayı sürdürüyordu... Özellikle ezilen dünya halklarının yakın dostu Sovyetler Birliği ve Mareşal Stalin'e övgüler düzerek, en abartılı sözlerle şükrediyor ve minnettarlığını sunuyordu.[102]

Kim, o zaman bir Sovyet kuklasıydı fakat mikro yönetim ile ilgilenmeyen Sovyetler günlük yönetimin çoğunu Korelilere bırakmıştı.[103] Kim, talihsiz başlangıcına karşın, parti içindeki hizipleri –kendi "Mançuryalılar"ını, Japon yönetiminde kalmış olan "Koreliler"i, SSCB'de yaşamış olan "Sovyet" Kore-

101 A. Lankov, *From Stalin to Kim Il Sung: the Formation of North Korea, 1945-1960* (Londra, 2002), s. 17-19.

102 O Yŏng-jin, R. Scalapino ve C.-S. Lee, *Communism in Korea. Part I: The Movement* (Berkeley, 1972), s. 324-325'ten alıntı.

103 C. Armstrong, *The North Korean Revolution, 1945-1950* (Ithaca, 2003), s. 68-70.

lilerini ve Çin'deki Çinli komünistlere bağlı "Yan'an" komünistlerini– idare edebildiğini gösterdi.[104] Görüleceği gibi, komünizm ile Kore milliyetçiliğini harmanlayarak büyük destek sağlayan bir rejimin temellerini de atmıştı.

Ağustos 1945'te, tam da Kore ikiye bölünürken, Vietnam'da Japon yönetiminin küllerinden bir başka komünist rejim daha doğuyordu. Ancak Korelilerin aksine Vietnamlı komünistler –1949 Çin gerilla devrimi ve 1917 Bolşevik kent devrimi karışımı– gerçek, özgün bir devrimle iktidarı ele geçirmişlerdi.[105] Ho Chi Minh, Komintern'de her zaman radikal olmuş, Roy ve Lenin arasındaki tartışmada (Roy ondan pek hoşlanmasa da) Roy'un tarafında yer almıştı. Fakat Sovyetler'in kentli işçi sınıfı takıntısından giderek soğumaya başlamıştı. 1930'ların ortasından başlayarak, Mao'nun elde ettiği başarıyla birlikte Ho, Çin deneyiminden öğrenerek kendisini eski Moskova şablonundan uzaklaştırdı. 1938'de Yan'an'ı ziyaret etti (ancak Mao'nun kendisiyle tanışmadı), daha sonra iki genç parti üyesi Vo Nguyen Giap ile Pham Van Dong'u orada bir ÇKP okuluna gönderdi.[106]

Vietnamlılar bir süre sonra Çin reçetesini izlemeye başladılar. Kuzey sınır bölgelerinde bir "üs bölgesi" oluşturup bir gerilla ordusu kurdular. 1941'de komünist hareketi, artık Vietnam'ın Bağımsızlığı İçin Birlik –Vietminh– olarak adlandırılan, yaygın bir kırsal örgütlenmeye sahip, milliyetçi eğilimli, çok sınıflı (toprak ağaları ve devlet görevlileri dahil) bir Halk Cephesi'ne dönüştürdüler. Bir süre sonra Japonlarla ittifak kuran Fransız imparatorluk yönetimine karşı bir köylü ayaklanması planlamaya başladılar. Komünistlere köylülerle kaynaşmaları, yerel giysiler giymeleri ve Vietminh manifestolarını yerel şiveye çevirmeleri söylendi. Köylülerin önce Fransız sömürgecilerinin sömürüsü ve sonra zalim Japonların zoralımları yüzünden geleneksel tarımın çöküşüne duydukları öfkeden yararlandılar. Ancak komünistlere en fazla yardımcı olan şey, Japonların savaş dönemindeki zoralımlarıyla daha da kötüleşen ve en çok suçlanan Fransızların seyrettiği 1944-1945 kıtlığıydı.[107] Mart 1945'te Japonlar, Fransız yönetimine karşı bir darbe düzenleyerek İmparator Bao Dai yönetiminde bir kukla hükümet kurdukları zaman, ülkede merkezî kontrol daha da zayıfladı. Japonlar sonunda Ağustos ayında Amerika'ya teslim olduğu zaman, Vietminh Hanoi'den ve kırsal kesimden aldığı güçlü destekle Kuzey'de ideal bir konumdaydı. Vietminh iktidarı devralırken, tüccarlar ve devlet görevlileri seyirci kalmışlardı. Güney'de Vietminh daha ciddi milliyetçi rakipleri olmasına rağmen yine de kontrolü ele geçirdi.

2 Eylül 1945'te, Ho, üzerinde hâki renkli sıradan takım elbisesi ve ma-

104 Lankov, *From Stalin to Kim*, 3. bölüm.

105 Duiker, *Communist Road*, s. 105.

106 Duiker, *Ho*, s. 69.

107 D. Marr, *Vietnam 1945. The Quest for Power* (Berkeley, 1995), s. 106.

vi kanvas ayakkabılarıyla komünistlerin kontrolündeki Hanoi'nin Ba Dinh Meydanı'nda Vietnam'ın bağımsızlığını ilan etti. Konuşmasında hem 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nden, hem de 1791 Fransız insan haklarını bildirgesinden alıntılar vardı.[108] Ho, hâlâ orta vadede geniş tabanlı, ideolojik olmayan hükümete bağlı olduğu sinyalini vererek Amerika'nın desteğini sağlayabileceğini umuyordu. Stalin Vietnamlı komünistleri henüz tanımamış ya da onlara herhangi bir yardımda bulunmamıştı. Ancak İngilizlerin yardımıyla Fransızlar bağımsızlığın ilanından hemen sonra Güney'e geri döndükleri zaman, milliyetçi gruplar Vietminh'den desteklerini çekmeye başladılar. Kuzey'de arkalarında büyük destek olan komünistler, çok geçmeden Güney'de savunmaya çekildiler. 1947'de Vietminh, Fransızların desteklediği bir rejime karşı bir başka sömürgecilik karşıtı savaş veriyordu.

Japonya'nın yenilgisinin ardından, Avrupalıların sömürge yönetimlerinin yeniden kurulması, Asya genelindeki komünistleri çileden çıkararak galeyana getirdi. Birçok yerde, savaşın ve ağır Japon sömürüsünün kırsal bölgelerde neden olduğu ekonomik yıkımdan yararlanmayı başardılar. Ancak Çin, Vietnam ve Kore dışında, komünizm ile cazip bir milliyetçiliği genellikle bir potada eritemediler. Endonezya Komünist Partisi Hollanda'ya karşı verilen savaşa katıldıysa da pek başarılı olamadı. Marksist olmayan bir sosyalizm ile İslâm'ı birleştirmeye çalışan yerli sosyalist lider Sukarno, birbirine böylesine uzak iki adayı bir araya getirmekte komünistlerden çok daha başarılı olmuştu. Nihayetinde, Komünist Parti 1948'de Doğu Java'da çıkan başarısız bir ayaklanmadan sonra ezildi. Ancak 1950'lerde daha az devrimci bir yaklaşım benimsediğinde şansı tekrar döndü.

Amerikan ve İngiliz sömürgelerindeki komünist ayaklanmalar daha ciddi olmakla birlikte, nüfusun belirli kesimleriyle sınırlı kaldıklarından sonunda yenilgiye uğradılar. 1946'da Amerikalılar Filipinler'e bağımsızlık vererek zengin toprak sahibi işbirlikçi elitlere iktidarı devrettiler. Komünistlerin liderliğindeki Japonya Karşıtı Halk Ordusu'nu (kısa adı HUK) dağıtma girişimleri, ülkenin en büyük adası olan Luzon'da bir köylü ayaklanmasını tetikledi. Ancak HUK'un sayısı nispeten azdı. Aynı zamanda, komünizmle savaşmanın en iyi yolunun toplumsal sorunları çözmekten geçtiğini düşünen Amerikalılar, Manila hükümetini, toprak reformunun komünistlerin etkisini azaltacağı konusunda ikna ettiler. Bir süre sonra baskı ve reformun makul bir karışımıyla devrim ateşi söndürüldü.[109]

Malezya komünist ayaklanması da benzer nedenlerle başarısız oldu. 1937'de Japonya'nın Çin işgalinden sonra, Malezya'da Maoizm ve gerilla savaşı –nüfusun yaklaşık yüzde 40'ını oluşturan Malezyalılar gibi– Çinliler arasında da ca-

108 *Ho Chi Minh Selected Writings* (Hanoi, 1977), s. 55-56.

109 B. Kerkvliet, *The Huk Rebellion. A Study of Peasant Revolt in the Philippines* (Berkeley, 1977).

zip hale gelmişti. Henüz on beş yaşında olan geleceğin lideri Chin Peng, komünizme o zaman ilgi duymaya başlamıştı.[110] İkinci Dünya Savaşı sırasında, Malezya Komünist Partisi, Vietnamlı komünistler gibi Japonlara karşı savaşmak üzere bir gerilla gücü oluşturmuş, hatta İngilizlerin desteğini bile kazanmıştı. Ancak kısa süre sonra İngilizlerin, ilkin siyasal hakların tümü için söz verip savaş bittikten sonra Malezyalıların baskısıyla bu sözden dönmesiyle Çin toplumuyla araları açılacaktı. Komünistler Çinlilerin etnik davasının peşine düşerek 1948'den itibaren İngilizlere karşı bir gerilla isyanı yürüttüler.[111] Ancak Vietminh'e kıyasla dezavantajlıydılar. Destek aldıkları kesimler, büyük ölçüde Çinlilerle, özellikle yoksullar, topraksız ve dışlanmış kırsal nüfusla sınırlıydı. Filipinler'de, Amerikalılar gibi İngilizler de genellikle Fransızlar ve Hollandalılara göre daha uzlaşmacı bir çizgi izliyorlardı. Komünist potansiyel taşıyan köylülerin "kalplerini ve kafalarını" kazanmaya çalışıyorlardı.[112] Malezya'ya bağımsızlık verme niyetini ilan etmelerinin yanında, yüksek maliyetli bir yeniden iskân projesiyle, yarım milyon Çinli işgalci köylüyü yüksek düzeyde korunan "yeni köyler"e yerleştirmeye başladılar. Bu onlara daha yüksek bir yaşam standardı sağlarken, gerillaların desteğini kesiyordu.

Bu yenilgilere karşın, komünistler Doğu ve Güneydoğu Asya'da 1950'lere kadar güçlü bir yer edinmişlerdi. Göründüğü kadarıyla, 1940'larda Avrupa'daki komünistlere yardım eden güçlerin aynısından yararlanmışlardı: Emperyalist işgalcilere ve onların yerli işbirlikçilerine karşı mücadelenin ön saflarında yer almışlardı. Ayrıca benzer gerilla ve partizan stratejileri kullanmışlardı; şehirlerden kırlara çekiliyor ve görece güçlü düşmanlarını taciz ediyorlardı. Ancak büyük ölçüde Kızıl Ordu'nun rolüne bağlı olarak, çok farklı sonuçlar elde edilmişti. Batı'da komünist partiler seçimlerde yenilgiye uğratılmış ve siyasi tecrite yeniden mahkûm edilmişlerdi. Orta Avrupa'da Sovyet egemenlik alanında Sovyet-tarzı sosyalizmi inşa edecek projelere sarılmışlardı; Güneydoğu Avrupa'da ve Asya'da da daha bağımsız, radikal komünizmler ortaya çıkmıştı.

Bu nedenle, komünist "blok"ta –o sırada Batı'da anlaşılandan çok daha– büyük bir çeşitlilik söz konusuydu. Yine de 1949'dan sonraki birkaç yıl için, çoğu Moskova'nın yakın müttefiki olan komünist rejimler, dünya nüfusunun üçte birini yönetmişti. Daha sekiz yıl önce Naziler Moskova kapılarına dayanmış ve komünizm çöküşün eşiğine gelmişken, böyle olağanüstü bir sonucu ancak bir avuç insan tahmin edebilirdi.

---

110 Chin Peng, *My Side of History* (Singapore, 2003), s. 47-48.

111 Cheah Boon Kheng, *The Masked Comrades: a Study of the Communist United Front in Malaya, 1945-48* (Singapore, 1979).

112 R. Stubbs, *Hearts and Minds in Guerrilla Warfare: the Malayan Emergency, 1948-1960* (Londra, 1989).

7

İMPARATORLUK

I

Shelley'nin Ozymandias'ı gibi, Roma imparatorlarının su kemerleri ve zafer taklarından İngiliz İmparatorluğu'nun büyük anıtlarına ve gotik tren istasyonlarına kadar büyük imparatorlukları yönetenlerin tümü, iktidarlarını yüceltmek için anıtlar inşa etmiştir. Sovyet imparatorluğu da istisna değildi. Eski komünist dünyayı süsleyen (ya da mahveden) Marx ve Lenin heykellerinin çoğu kaldırılmış olsa da göze çarpan önemli anıtlar eski Sovyet etki alanının her tarafını hâlâ kaplıyor. Stalinist "yüksek binalar" aralarında hemen seçiliyor. Stalin daha uzun yaşasaydı, 1948-1953 arasında planlanan bu Stalinist gotik devlerin sayısı çok daha fazla olurdu. Her ne kadar sekizi Moskova için planlanmışsa da gerçekte yalnızca yedisi inşa edilmişti. (Sekizincinin nostaljik taklidi olan lüks "Zafer Sarayı" adlı blok, 2003'te Vladimir Putin döneminin Moskovası'nda inşa edildi.) En heybetlisi, Lenin Tepeleri'ndeki 5.000 odalı Moskova Devlet Üniversitesi binasıdır.

Uydu devletler için de benzer büyük binalar "Yoldaş Stalin'in hediyeleri" olarak planlanmıştı. Yalnızca biri, Varşova'daki Stalin Kültür ve Bilim Sarayı tamamlandı. (12 bin kişinin konaklamasına uygun inşa edilen binada, şimdi ayrıca bovling salonları da var.) Fakat eski komünist dünya, Prag'daki Hotel International'dan Pekin ve Şanghay'daki Sovyet Dostluk binalarına kadar birçok küçük versiyona da sahiptir. Aynı zamanda, benzer tarzda daha birçok görkemli bina inşa edilmişti. En dikkat çekenlerin içinde Bükreş'teki Casa Scînteii ve Doğu Berlin'deki Stalinallee (bugün Karl-Marx-Allee) yer alır.[1]

1 A. Åman, *Architecture and Ideology in Eastern Europe during the Stalin Era* (New York, 1992), s. 90-93.

Komünist iktidarın bu sembolleri, 1949'da Mao'nun zaferinden 1950'lerin sonlarındaki Çin-Sovyet ayrılığına dek Avrasya kıtasının Balık'tan Güney Çin Denizi'ne kadar büyük kısmını kapsadığı en geniş olduğu dönemde, Sovyet etki alanının *pointes d'appui*'si (üsleri) olmuştu.

Moskova'nın yüksek binaları da savaş sonrasının Stalinizmiyle ilgili çok şey anlatır. Manhattan gökdelenlerinin gotik ve neo-klasik tarzı ile Moskof Ortaçağı'ndan kalma süslemelerin devasa karışımları olan bu binalar modernite, imparatorluk ve milliyetçiliği bir araya getirmiştir.[2] Ama bunlar enternasyonalizm ve evrenselliğin karşısında yerel, daha çok da Slav kültürleri giderek daha çok vurgulayan bir siyaseti sergiliyordu.[3] Her devlette rastladığımız Stalinist binalar –ister Romanya'daki Bizans özellikleri, isterse Polonya ve Çekoslovakya'daki Rönesans motifleri olsun– ulusal formları az da olsa birleştirmeye çalışmıştı. Elitlerin saygınlığını ve gücünü artırmak için de tasarlanan bu ofis ve apartman bloklarının, savaşın neden olduğu yıkımdan sonra sıkışıp kalmış kitlelere konut sağlamak amacıyla planlanmadığı açıktı.

Tüm bu dev yapılar, savaş sonrasının "Yüksek Stalinizm"inin taşta somutlaşmış, ilk kez 1930'ların ortasında görülen, hem paternalist hem de teknokratik düzenin abartılı bir versiyonuydu. Terör döneminde bile hâlâ gördüğümüz radikal, anti-bürokratik Marksizmin kalıntıları artık büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Bu hiyerarşik model Sovyet Bloku'nun bütününe de uygulanmıştı. Aslında imparatorluğu çağrıştıran bir tarafı da vardı. Elbette SSCB kendisini hiçbir zaman imparatorluk olarak adlandırmamış, Lenin'den sonra hâlâ "kapitalizmin en yüksek aşaması" olarak görülen "emperyalizm"e düşmanlığını sürdürmüştü. Birçok imparatorluğun tersine hiyerarşiyi, etnisiteyi değil farklı düzeylerde sosyalist becerileri yansıtması temelinde haklı görüyordu. Ruslar ırksal ya da kültürel olarak üstün olduklarından değil en ileri halk oldukları için piramidin en tepesinde yer alıyordu. Ancak pratikte SSCB'nin Doğu Avrupa'daki uydularıyla ilişkisi tipik biçimde imparatorluk özelliği taşıyor, siyaset ve kültürü bir imparatorluk devletininkine giderek daha fazla benziyordu. Moskova merkezli bir güç hiyerarşisi tüm Sovyet Bloku devletlerine yayılmıştı; Ruslar diğer milliyetlerden daha yüksek bir konuma sahipti. Sosyalist toplumlar çok tabakalı bir yapıya bürünürken, en tepede en sadık (ya da en azından siyasal açıdan güvenilir) parti üyeleri vardı. Blokun bazı yerlerinde, böyle bir sistem yerini korumak için yüksek düzeyde zorlama ve tehdide ihtiyaç duyuyordu.

Savaşın harap ettiği SSCB ile Doğu Avrupa üzerindeki kontrolü koruma

2 W Brumfield, *A History of Russian Architecture* (Cambridge, 1993), s. 490.

3 K. Tyszka, *Nacjonalizm w Komunizmie. Ideologia Narodowa w Związku Radzieckim i Polsce Ludowej* (Varşova, 2004), s. 115-141; Martin Mevius, *Agents of Moscow: the Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941-1953* (Oxford, 2004), s. 249-262.

endişesinin yanında Terör'den çıkarılan dersler, Sovyet liderliğinin hep yerleşik ve düzenli bir kültür isteğini beslemişti. Aynı zamanda, dış saldırılara maruz kalma korkusu ve uluslararası konumu umutsuzca yükseltme arzusu, içerideki eşitsizlikleri artırmıştı. Kruşçev, Stalin'in Batılıların Sovyetler Birliği'ne tepeden bakmasından duyduğu endişeleri biraz küçümseyerek şöyle ifade etmişti: "Onlar [yabancı ziyaretçiler] Moskova'da gezip de hiç gökdelen görmezlerse ne olacak? Kapitalist şehirlerle olmadık kıyaslamalar yapacaklar."[4]

Demek ki, savaş sonrasının Stalinist vizyonuna göre, üst düzey görevliler –devlet mekanizmasına şanlı bir gelecek için rehberlik eden teknik uzman ve ideoloji kâhinlerinin oluşturduğu çarlığın askerî aristokrasisini andıran yapı– sıradan halkın çok üstünde bir yaşam sürüp çalışacaklardı. Ancak Sovyet liderliği disiplin ile dinamizmi birleştirmeyi de umuyordu. Komünist bloktaki rejimler, yüksek binaların yanında, güya coşkulu halkın büyük geçit törenleri düzenleyeceği geniş meydanlar da inşa ettiler. Halkın tümünü ya da olabildiğince çok insanı gösterişli devlet festivalleri ve yürüyüşlerinde bir araya getirmek, elbette Jakoben Fransa'dan kalmıştı. Ancak Stalin'in son dönemlerindeki törenler özellikle Sovyet damgası taşıyordu. Orijinal model, büyük adamın mumyalanmış cesedinin muhafaza edildiği Lenin Mozolesi'ydi. Bu yapı liderlerin Kızıl Meydan'a doğru ilerleyen kitleleri karşılarken üzerinde durdukları bir platform olarak kullanılıyordu. Bulgaristan, 1949'da Dimitrov Mozolesi'nin inşası ve hemen önündeki 9 Eylül Meydanı ile Sovyet örneğini en yakından izleyen ülke oldu. Budapeşte, Bükreş ve Doğu Berlin'de de platform ve meydanlar inşa edildi. Yalnızca savaştan nispeten daha az hasarla çıkan Prag, Yoldaş Stalin'in cömertliğinden paçasını kurtarabildi.[5] Bu arada Çinliler kendi inisiyatifleri ve Sovyet yardımlarıyla kendi Stalinist mekânlarını inşa ettiler. 1950'lerde sayısız antik bina ve duvar yıkılarak, şimdi Tiananmen Meydanı olan, Tiananmen Kapısı podyumunun önündeki geniş meydan inşa edildi.

Ancak bu kadar katı bir siyasal hiyerarşi içinde, kitlelerin coşkusu nasıl yaratılabildi? Çelişki en net, devasa Kültür Sarayı tabanının, kitlesel geçiş törenleri için platform olarak kullanıldığı Varşova'da görülebiliyordu. Yalnızca Rus hâkimiyetini değil partiyi ve bürokratik ayrıcalığı da simgeleyen ve aslında hiç sevilmeyen bu binanın, her 1 Mayıs'ta yürüyerek önünden geçen sıradan işçiler arasında bağlılık duyguları yaratması çok zordu. Stalin 1930'lar boyunca kitleleri disipline ederken, bir yandan da nasıl seferber edebileceği sorunuyla boğuşup durmuş ve bunu sınıfsal olmaktan çok kapsayıcı bir

4 N. Kruşçev, *Khrushchev Remembers. The Last Testament*, çev. ve yay. haz. S. Talbott (Londra, 1974), s. 98.

5 Åman, *Architecture*, s. 88-99.

yurtseverliği cazip kılarak aşmaya çalışmıştı. Bu nedenle Stalinist rejimler, yerel milliyetçilikleri Sovyet komünizmiyle kaynaştırmaya çalışmışlardı; fakat görevin zorluğu kaçınılmazdı.

O halde Stalinistlerin karşısına dikilen bir problem vardı: Ekonomik sistem, işçi ve köylülerden büyük kahramanlık ve özveri talep ediyordu fakat bu, beyaz yakalı işçiler ve devlet görevlileri tarafından uygulanacak baskıya ve sert disipline bağlıydı. Hatta savaş sonrasının Sovyet sistemi, 1930'ların SSCB'sini de geride bırakacak şekilde, işçi ve köylülerden çok "sosyalist entelijansiya"nın çıkarına işliyormuş gibi görünüyordu. Bunun avantajları da vardı çünkü bu kendilerini geliştirip ülkelerini kalkındırmaya hevesli genç, hırslı insanlara cazip geliyordu. Aynı zamanda, komünist olmayan orta sınıflar gibi birçok sıradan insan derin bir düşmanlığa maruz kalıyordu. Bu nedenle, Stalin'in bütün imparatorluğuna ihraç ettiği sosyalizmde, binaları gibi anıtsal görünmesine rağmen, görünen yüzünün arkasında ciddi çatlaklar vardı.

Ne var ki, baskı-seferberlik dengesi ve verilen desteğin düzeyleri, komünist blokun çeşitli bölümlerinde farklılıklar gösteriyordu. Bu, SSCB'nin kendi içinde en katı disiplinle uygulanıyordu. Tersine, Doğu Avrupa'da komünist partiler daha dinamikti çünkü toplumlarını dönüştürüp sıfırdan "sosyalizmi inşa ediyorlardı". Ancak şiddet kaçınılmaz olarak çoğu insanı uzaklaştırmış, madalyalı patrikler için sıradan halka ilham vermek giderek daha zor bir hale gelmişti. Dört gözle beklenen dinamizm *durağanlığa* dönüştüğünden, Sovyet sosyalizmi daha az evrensel ilerlemeye, daha çok Rus emperyalizmine benziyordu. Geç Stalinist modelin en cazip olduğu yer –SSCB'nin "gayri resmî" imparatorluğunun parçası olan– Çin'di. Çünkü burada modern bir devlet inşası, iç savaş döneminin daha eşitlikçi "gerilla" sosyalizminden daha etkili bir yol olarak görülüyordu. Ancak burada da bir süre sonra engeller çok net bir biçimde görülmeye başlamış, Stalinist vizyonu kesin reddeden bir yol ayrımına girilmişti.

II

1951'de Kalinin (şimdiki adıyla Tver) şehrindeki Molotov Askerî Akademisi'nden Mishchenko adlı biri kent merkezinde göze çarpan yoksulluğu şöyle anlatır:

> Parti komite sekreterleri [Kalinin] bölge merkezinde sokakta dolaşırlarsa, neredeyse her köşe başında dilencilerin oturduğunu görürler. Bu, Kalinin şehir merkezinin sefalet içinde olduğu izlenimi veriyor. [Komünist] halk demokrasileri ülkelerinin yurttaşları Molotov Akademisi'nde eğitim görüyor. Pos-

tanenin yanında hiç sektirmeden onların yolunu gözleyip dilenen bir fakir var. Akademide okuyanlar ülkelerine döndüklerinde Kalinin şehrinin dilenci kaynadığını anlatacaklar.[6]

Mishchenko'nun öncelikleri geç Stalinist elitinkilerin tipik örneğiydi. SSCB içindeki yoksulluk ve eşitsizlik, uluslararası statüden daha önemsizdi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin, Sovyet halkının yaşam standartlarını Soğuk Savaş'ın zararlı silahlanma yarışına feda etmişti. Elbette Sovyetler Birliği muzaffer bir güçtü fakat bu bir Pirus zaferiydi. Çatışmanın sonunda, kendisinden çok daha zengin olan Amerika Birleşik Devletleri'yle girdiği rekabette son derece dezavantajlıydı: Kıymetlerinin yüzde 23'ünü kaybettiği muazzam bir yıkım yaşayıp 27 milyonluk can kaybıyla mahvolmuş bir nüfusu yeniden inşa etme görevini üstlenmişti.[7] Özellikle kırsal bölgeleri kötü vuran iş gücü sıkıntısı –kuraklık ve devletin tahıla zorla el koymasıyla birlikte– 1-1,5 milyon kişinin hayatını kaybettiği 1946-1947 kıtlığına katkıda bulunmuştu. Sovyet devleti savaş sonrasının kaos, kargaşa, yoksulluk ve suçlarıyla zar zor baş edebiliyordu. Aynı zamanda önündeki görev sadece yeniden yapılanma değil yeni sayılabilecek ileri teknolojiye sahip bir askerî kompleks yaratmaktı. 1930'ların sonuna doğru SSCB Almanya ile arasındaki teknolojik açığı aşağı yukarı kapatmıştı. Fakat 1940'ların ortasında Amerika artık nükleer silah sahibi olduğundan, çok daha büyük bir meydan okumayla karşı karşıyaydı.

SSCB, resmî jargonu kullanırsak, halkın "ideolojik hazırlığı"nın ciddi anlamda yok edildiği bir dönemde tüm bu görevlerle yüz yüze kaldı. Birçok Sovyet askerinin savaş tecrübesi, rejimin değerlerine büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bazıları bir ölçüde eşitlik ve özerkliğe alıştıkları partizan gruplarında savaşmışlardı. Daha da önemlisi, milyonlarca asker Batı'yı görmüştü ve resmî propagandayı sorgulayabilecek konumdaydı. Tarafsız İsveç'ten sığınma talep eden Sovyet yurttaşlarını geri göndermekle görevli bir siyasi komiser şunları rapor etmişti: "[İsveç'teki] sorunsuz yaşamı gördükten sonra, iade edilen bazı yurttaşlarımız İsveç'in zengin bir ülke olduğu ve orada halkın iyi yaşadığı gibi yanlış bir sonuç çıkarıyorlar."[8] Hatta Almanlara esir düşenlerden, esarette Kızıl Ordu'dakinden daha iyi beslendiklerini ve iyi muamele gördüklerini iddia edenler bile vardı. Stalin, doğal olarak tüm eski savaş esirlerinin Sovyet karşıtı düşünceye sahip olduklarından kuşkulanmış ve vatana geri döndüklerinde birçoğu Gulag'a gönderilmişti.

---

6 Akt. K. Boterbloem, *Life and Death under Stalin. Kalinin Province,1945-1953* (Montreal, *1999*), s. 188.

7 M. Harrison, *Accounting for War. Soviet Production, Employment, and the Defence Burden, 1940-1945* (Cambridge, 1996), s. 160-162.

8 M. Edele, "'More than just Stalinists'. The Political Sentiments of Victors 1945-1953", ed. J. Fürst, *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention* (Londra, 2006), s. 176.

Batı'yla bozulan ilişkiler ve ülkede birliğin sarsılması karşısında, Stalinistler savaştan önceki düzenin açıkça zorlayıcı unsurlarını güçlendirip sınıfsal olmaktan çok yurtseverliğe dayalı bir rejimi dayattılar. George Kennan'ın Batı'ya saldırı olarak gördüğü konuşma, 1946 ilkbaharında savaş dönemindeki liberalleşmenin son bulduğuna işaret ediyordu. Şimdi bütün ülke ekonominin yeniden inşasına seferber edilecekti. İşgücü yetersizliğinin yol açtığı sorunlar, savaştan önce bile görülmeyen ölçüde artan angaryayla karşılandı. Yaşları on dört ile on yedi arasında değişen, çoğu kırsal bölgelerden yaklaşık 4 milyon öğrenci, yatacak yer sağlanarak boğaz tokluğuna çalıştırılmak üzere fabrikalarda işe alındı.[9] Buna en büyük katkı sağlayanların içinde –çoğu uzak Sibirya'da bulunan geniş çalışma kampları takımadası– Gulag da vardı. Mahkûmların emeği 1930'ların ekonomisinde de büyük rol oynamıştı fakat şimdi sistem, Terör sonrasının güçlü adamı, gizli polis şefi Lavrenti Beriya yönetiminde iyice yaygınlaşmıştı. 1947'de yaklaşık 5 milyon kişi olduğu tahmin edilen bütün hapishane sistemi, sanayi iş gücünün yaklaşık yüzde 20'sini ve SSCB'nin sanayi üretiminin yüzde 10'undan fazlasını sağlıyordu.[10] Ama Stalin'in kampların ekonomik önemine olan güçlü inancı yanlıştı: Bunlar son derece savurgan ve verimsizdi – koşulların korkunç kötü olması ve mahkûmlara çok kötü davranılması düşünülürse, böyle olması kaçınılmazdı. 1930'ların ortasına kıyasla, Gulag şimdi kesinlikle daha teknokratik bir örgütlenmeye sahipti; fakat bu bir ekonomiyi işletmek için hiç de rasyonel bir yol sayılmazdı. Savaş sırasında Sibirya'da bir devlet çiftliğinde işçi olan Evgenia Ginzburg, Gulag'lardan birinin müdürü Kaldymov'un mükemmel bir portesini sunar: Burada teknokrasi ile Stalinist hiyerarşiye inancın, benzeri görülmemiş bir zulüm yaratmak için nasıl bir araya geldiğini tüm canlılığıyla göstermişti. Bir köylü çocuğu olan Kaldymov, iki dünya savaşı arasındaki dönemde toplumsal hareketlilikten faydalanmış ve yüz kızartıcı bir aile skandalının onu Sibirya'ya sürüklemesinden önce diyalektik materyalizm öğretmeni olmuştu. Yine de şeflerinin gözünde iyi bir yöneticiydi:

> Plan hedeflerine uyulması açısından değerlendirirsek – taygada bir devlet çiftliğini mahkûmların iş gücüyle işletirken çok saygın bir iş yapmıştı... İşletmesini köle emeğine ve "hesaplı iş müfrezeleri"nin hızlı iş görmesine dayalı yoğun çalışma temelinde yönetiyordu.
>
> Ne kadar zalim olduğunun farkında bile değildi... Örneğin, mandıra yakın-

9 D. Filtzer, *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge, 2002), s. 34-39.

10 A.g.e., s. 22-25; G. Ivanova, *Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian System*, çev. C. Flath (Armonk, NY, 2000), s. 116; A. Applebaum, *Gulag. A History* (Londra, 2004), s. 518.

larında gübre temizleyen kadın işçilerimizden birinin kulak misafiri olduğu zooteknisyenimiz Orlov ile aralarında geçen konuşmayı alalım:

Kaldymov "Bu bina neden boş?" diye sordu.

Orlov: "Orada boğalar vardı fakat başka yere koymak zorunda kaldık. Çatısı akıyor, saçakları buz tutuyor. İşte bu yüzden hayvanları orada tutmak güvenli değil. En kısa zamanda adam gibi tamir ederiz."

"Bu köhne ahşap binaya para harcamaya değmez. En iyisi burayı kadınların kalacağı bir kulübe olarak kullanmak."

"Ne diyorsunuz, Yoldaş Müdür? Orada boğalar bile dayanamayıp hastalandılar!"

"Evet ama onlar boğa! Boğaları tehlikeye atmamız elbette söz konusu olamaz!"

Bu ne şaka ne espri, hatta ne de sadistçe dalga geçmekti. Bu, sadece iyi bir çiftçinin, boğaların devlet çiftliğinin yaşamının temeli olduğuna kesinlikle inanmasıydı. Orlov'un aşırı düşüncesizliği, onu boğalarla kadın mahkûmları aynı kefeye koymaya itmişti.

Kaba sabalığı, ezberlediği dogma ve alıntıların güvenilirliği ve hatasızlığına olan sabit fikirli inancıyla, sanırım Kaldymov, yüzüne köle sahibi ya da kâhya olduğunu söyleyen biri karşısında şaşkınlıktan küçük dilini yutardı. En altta mahkûmların, zirvenin dibinde Büyük Bilge Kişi'nin, ortalarda bir yerlerde ise devlet çiftliği müdürü gibi resmî kadroların yer aldığı hiyerarşi piramidi ona kesinlikle tersine çevrilmez ve ebediymiş gibi görünüyordu. Hiyerarşisi ve kabul görmüş ritüelleriyle bu dünyanın değişmezliğine olan katı inancı, müdürün her sözünde ve jestinde hissedilebiliyordu.[11]

Mahkûmlara bu şekilde davranıldığı dikkate alınırsa, milyonlarcasının açlık ve aşırı çalışmaktan ölmüş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Rakamlar hâlâ belirsizliğini koruyor ve resmî arşivlerin verdiği rakam –bütün Stalin dönemi boyunca 2,75 milyon– kesinlikle çok düşüktür.[12]

Sıradan fabrikalarda fazla sert olmasa da koşullar kesinlikle ağırdı. İşçiler savaş öncesine göre daha yoksuldu; Eylül 1946'da fiyatlar artmış, karneler kaldırılmıştı. Birçok açıdan, 1920'lerin sonu ve 1930'ların başındaki stratejilere geri dönen rejim, düşük yaşam standartları yoluyla işçileri sanayileşmeyi finanse etmeye zorluyordu ama yöntemler farklıydı: Liderlik, yöneticileri zayıflatacağı korkusuyla popülist yaklaşımlardan çekiniyordu. Stakhanovizm varlığını sürdürürken, liderlik daha çok zorlamaya bel bağlıyordu. Yöneticilere işçiler üzerinde 1930'lardakinden daha fazla yetki tanındı, iş disiplini sertti. Artık işçiler iş değiştirmekte özgür değildi ve bunu deneyenler "işten

11 E. Ginzburg, *Within the Whirlwind* (Londra, 1989), s. 71-72.

12 O. Pohl, *The Stalinist Penal System* (Jefferson, NC, 1997), s. 131.

kaçtıkları" için cezalandırılıyordu. Ancak sistem pratikte mevzuatın gerektirdiğinden daha yumuşaktı. Yöneticiler yetkilerini her zaman kullanmıyorlardı çünkü işgücünün işbirliğine ihtiyaç duyuyorlardı. Dahası, işçilerin huzursuz olduklarına dair işaretler önemli ölçüde azalmıştı. Elbette işçiler savaş sonrasının hiyerarşik düzeninden rahatsızlık duyuyorlardı. Ama sessiz protestolarla moralsiz işçi ve köylüler ya iş yavaşlatarak ya da işten kaytararak denetimlerden sıyrılmaya çalışıyorlardı.[13] Moskova'ya gönderilen bir şikâyet mektubu, Vodsk şehrindeki vahim durum ve eşitsizliklerle ilgili bir fikir veriyor:

> Şehirde herkes sabahtan beri su arıyor, tulumbalar çalışmıyor, bulduğumuz açık ızgaralardan su alıyoruz... 50 bin kişilik nüfus için yalnızca tek hamam çalışıyor... Hamama girebilmek için uzun kuyruklar oluşuyor ve bunlar da yalnızca şehrin lanet olası yöneticileri...[14]

Bu şikâyetin gösterdiği gibi, 1950'lerin başı şefler için çok daha iyi yıllardı. Polisin bu kişileri denetleme çabaları teşvik görmüyor ve yolsuzluk yaygınlaşıyordu.

1946'dan itibaren, Stalin "sosyalist entelijansiya" arasındaki sapmalara karşı ideolojik arındırma kampanyaları başlattı. Fakat bunlar içerik olarak anti-elit olmaktan çok yabancı düşmanı ve milliyetçiydi. Savaş sonrasının ideolojik kampanyalarının ilk kurbanları iki edebiyat dergisi –*Leningrad ve Zvedza* (Yıldız)– ile iki yazardı: şair Anna Ahmatova ve kısa öykü yazarı Mihail Zoşçenko. 1946 Ağustosu'nda, parti ideolojisinden sorumlu şef Andrei Zhdanov, edebiyatta yurtseverlikle ilgili temel kararnamelerin birinde, Ahmatova'yı "rahibe ile fahişe karışımı... kendine ait odası ile şapeli arasında koşturup duran çılgın bir hanımefendi" olarak tanımladı. Zoşçenko'nun "Sovyet karşıtı zehri saçan görgüsüz ve beş para etmez bir küçük burjuva" olduğu ilan edildi. Ancak suçlamaların merkezi, onların ve edebiyat alanındaki diğer kişilerin "zevksiz yabancı edebiyata, kölelik ve yalakalığa kaydıkları"ydı.[15] Diğer yandan 1947'nin başında dizginsiz yurtseverlik kampanyalarına yol açan, Soğuk Savaş'ın tam anlamıyla başlamasıydı. "Batı'ya kulluğu ortadan kaldırmak" için devlet dairelerinde, belirgin bir biçimde geçmişe ait bir isimle, (adını çarlığın askerî mahkemelerinden alan) "haysiyet divanı" ismiyle tasfiye komisyonları kuruldu.[16]

Entelektüel yaşamın bazı alanlarını çoraklaştıran bu yeni kültürel yabancı düşmanlığı, en bilinen etkisini dile düşmüş sahte "biyolog" Trofim Lisen-

13 Filtzer, *Soviet Workers*, s. 242.

14 C. Hooper, A Darker 'Big Deal', Fürst, *Late Stalinist Russia*, s. 147.

15 Y. Gorlizki ve O. Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953* (New York, 2004), s. 32-33.

16 Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsial'no-Politicheskoi Istorii [RGASPI] 558/11/732/19.

ko'nun şahsında, genetik biliminde göstermişti. Köy kökenli Lisenko hiçbir bilimsel eğitim almamıştı ama köylü olarak pratik bilgisinin resmî eğitimin eksikliğini fazlasıyla telafi ettiğini iddia ediyordu. 1920'lerin sonu ve 1930'larda "halktan" gelen ideolojik donanımlı bilim insanlarının, akademik eğitime sahip uzmanlardan üstün olduğunu savunan radikal Marksist fikirden yarar sağlamıştı. Başlıca icadı "vernalizasyon"du: kış buğdayını, ilkbaharda gelişebilmesi için nemlendirip soğuğa maruz bırakma. Sonuçlar iç açıcı olmadığı halde Lisenko dönemin politik atmosferinden büyük bir beceriyle faydalandı. Yeni yaklaşımına ideolojik bir kılıf da uydurmuştu. Yalnızca genler değil, çevresel değişimler de bitkileri geliştirebilirdi – bu, çevrenin kalıtımdan daha önemli olduğunu savunan Marksist fikirlere uygun bir öğretiydi. (Öjenik ve Nazizmi çağrıştırdığı için genetik bilimine lanet okunuyordu.) Lisenko, 1930'lar boyunca Bilimler Akademisi'ndeki genetikçilerle uzun bir savaşıma girmiş ama siyasal destek bulamamıştı. Daha o zaman Stalin bilimsel araştırmayı Marksist spekülasyona tâbi kılarak ekonomik gelişmeyi tehlikeye atmaya hazır değildi. Ne var ki, Berlin krizinin zirveye çıktığı 1948 yazında, bilimi yurtseverliğe feda etmeye daha yatkındı. Bu noktada, Stalin "ilerici" Sovyet bilimi ile "gerici" burjuva bilimi arasında açık bir ayrım yapmaya kararlıydı.[17] Bundan kısa bir süre sonra, yeni ortodoksluk haline gelen Lisenkoizm Sovyet biyolojisini yirmi yıl boyunca köreltecekti.

Ancak Stalin, fiziği böylesine ideolojik bir cendereye sokma konusunda daha temkinliydi, çünkü nükleer projeyi riske atmak istemiyordu. Yine de bilim giderek ulusal gurura bağlı hale geldi. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin okurları, ilk uçağı Wright kardeşlerin değil Aleksandr Mozhaisky'nin yaptığını; Grigory Ignatiev'in telefonu, A.S. Popov'un radyoyu, V.A. Manassein ve A.G. Polotebnov'un penisilini; P.N. Iablochkov ve A.N. Lodygin'in elektrik ampulünü icat ettiğini okuyordu.

Stalin ve propaganda ekibi elbette bir süre önce, 1930'ların ortalarında ektikleri milliyetçilik tohumuyla ilgileniyorlardı. Bu sırf Rus milliyetçiliği değil tüm resmî Sovyet milliyetlerini uyumlu bir tek bütün içinde kaynaştırmayı amaçlayan Sovyet-Rus harmanıydı. Ancak harmandaki Rus unsuru savaştan sonra iyice büyümüş, özellikle de bir tek açıdan Çar II. Nikolay'ın devlet milliyetçiliğine –anti-semitizmine– çarpıcı bir benzerlik göstermeye başlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Yahudiler Sovyet rejimi tarafından etnik bir grup olarak kurban seçilmemiş, 1936-1938 Terörü'nde özellikle hedef alınmamıştı. Gerçekten de görmüş olduğumuz gibi, Yahudiler SSCB'nin ve tüm dünyanın en fazla komünizm yanlısı halklarından biriydi. İyi eğitimli ve kentli bir grup olarak, mesleki ve kültürel yaşamın üst kademelerinde

17 N. Krementsov, *Stalinist Science* (Princeton, 1997), s. 181; D. Joravsky, *The Lysenko Affair* (Cambridge, Mass., 1970).

de fazlasıyla temsil ediliyorlardı. Yine de Stalin sık sık Yahudiler dahil birçok etnik grupla ilgili kaba önyargılarını ortaya koyuyordu. Kendisi de siyasi dürüstlük timsali sayılmayan Kruşçev, "Yahudilerin olumsuz özellikleriyle alay ederken Yahudi aksanını küçümseyen kalın kafalı geri insanların yaptığı gibi" Stalin'in, Yahudi aksanını taklit etmesini anımsatarak "Yahudi halkına karşı düşmanlık beslediği"ni söylemişti.[18] Ancak bu, hiç de Nazi tarzı ideolojik bir ırkçılık değildi. Stalin'in en yakın çevresinde çok sayıda Yahudi vardı. (Ve Yahudi Kaganovich'in kulak misafiri olabileceği zamanlarda hiçbir Yahudi düşmanı önyargıya tahammülü yoktu.) 1931'de anti-semitizmin "ırkçı şovenizmin aşırı bir biçimi", "yamyamlığın en tehlikeli kalıntısı" olduğunu söylemişti.[19] Savaş sırasında Sovyet liderliği –Sovyetler Birliği'nin savaş çabalarına dünyanın her yerindeki Yahudilerin desteğini kazanmak amacıyla Solomon Mikhoels'in başkanlık ettiği, tipik Halk Cephesi tarzında bir örgütlenme olan– Anti-Faşist Yahudi Komitesi'ni kurmuştu. Yine de savaş, Yahudiler ile Slav ulusları arasındaki ilişkilerde gerilim yaratmıştı: Yahudilerin Naziler –ve onların işbirlikçileri– yüzünden çektikleri acılar etnisite duygularını yoğunlaştırırken, dönemin canlanan Rus milliyetçi mesajları popüler bir anti-semitizmi teşvik ediyordu.[20]

Başlangıçta Sovyet liderliği bu geleneksel anti-semitizmi sadece biraz şımartmaktan memnundu. Ancak uluslararası siyasetin müdahalesi üzerine Stalin daha sert önlemler aldı. SSCB, 1948'de İsrail'in kuruluşunu desteklemişti. Sonuçta siyonistler sosyalistti ve birçoğu Rus İmparatorluğu'nda doğmuştu. Stalin, İsrail'in Ortadoğu'da Sovyet nüfuzu için bir köprübaşı olacağını umuyordu. Ama İsrail'in Sovyet Yahudilerini kendisine çekecek bir mıknatıs görevi görebileceğinden de kaygı duyuyordu. Kiev'de doğmuş ama Wisconsin'deki Mosinee şehrine üç-dört saat uzaklıkta bir yerde büyümüş olan Golda Meyerson'ın (daha sonra Meir soyadını almıştı) SSCB'deki ilk İsrail büyükelçisi olarak Moskova'ya gelişi, bir anda gelişen Yahudilerin destek gösterilerini kışkırttığından özel bir kaygı yarattı. 1949'da İsrail'in kesinlikle Amerika'nın etki alanına girdiği ortaya çıkınca, bir gecede potansiyel beşinci kola dönüştürülen Sovyet Yahudileri, ayrımcılığın ve hatta baskıların kurbanı oldular. 1930'larda Almanlar, Lehler ve Koreliler gibi, şimdi de Yahudiler yabancıların –bu örnekte İsrail ve dolayısıyla Amerika'nın– etkisini yaymakla suçlanıyorlardı. Stalin'e göre "Yahudi milliyetçileri uluslarının Amerika Birleşik Devletleri tarafından kurtarıldığına (orada zengin, burjuva vb. olabileceklerine) inanıyorlar"dı.[21]

18 Kruşçev, *Khrushchev Remembers*, s. 263.

19 I. Stalin, *Sochineniia* (Moskova, 1946-51), c. 13, s. 28.

20 A. Weiner, *Making Sense of War* (Princeton, 2001), 4. bölüm.

21 Gorlizki ve Khlevniuk, *Cold Peace*, s. 156.

Birçoğu cadı avıyla yakalandı. Anti-Faşist Komite kapatıldı ve Mikhoels gizli polis tarafından öldürüldü. Makaslanan "Sirk" filminden, Mikhoels'in söylediği Eskenazi (Yidiş) ninni sözleri çıkarıldı. Eskenazi kültürünü benimseyen Yahudiler, şimdi "burjuva milliyetçileri", daha fazla asimile olanlarsa "köksüz kozmopolitler"di. Çeşitli komplolar ortaya çıkarıldı; Molotov'un Yahudi eşi dahil bazı ileri gelen kişiler tutuklandı; diğer birçoğu işini kaybetti ya da çalışmalarına devam edemedi. Sovyet Yahudileri için en endişe verici olanı ise "katil-doktorlardan oluşan bir ajan şebekesi"nin gerçekleştireceği sözde komplonun "ortaya çıkarılması"ydı. Hepsi Yahudi olan "insan biçimine bürünmüş bu canavarlar" güya (1948'de kalp krizinden ölen) Zhdanov dahil Sovyet liderlerini öldürmüşlerdi. "Doktorlar Komplosu" denilen olay 1953'ün başında, Stalin'in ölümünden aylar önce kamuoyuna açıklanmıştı. Şans eseri, Sovyet Yahudileri için anti-semitik kampanyalar ondan daha uzun ömürlü olmayacaktı.

Kimileri bu olayları 1930'ların tasfiyelerinin yeniden filizlenmesi olarak görmüştü. Eski dönemin etnik temizlikleriyle gerçekten de bazı benzerlikleri olan bu yeni girişimler özünde "sınıf mücadelesi" bulunan baskıların pek çoğundan oldukça farklıydı. Bu yeni grup daha fazla hedef alınmış ama çok daha az kurban vermişti. Aynı zamanda şimdi verilen mesaj sınıfsal ayrılık değil yurtsever birlikti. Bu tasfiyeler o zaman, parti şefleri, teknik uzmanlar ve daha önceleri şüpheli konumda bulunan diğer elitlerin ezici çoğunluğuna tehdit oluşturmuyordu. Stalin 1930'ların Terör'ünden ders çıkarmıştı. Artık "tabandan" gelen "kitlesel eleştiriler"e asla izin vermeyeceği gibi halkı ideolojik arındırma kampanyalarıyla seferber etmeye de çalışmayacaktı. İşçilerin kahramanlığına yapılan atıflar yerini ücretlerde eşitsizlik havucu ile yöneticilerin sopasına bırakıyordu.

Elitler ile kitleler arasındaki yeni güç dengesi, kültürün giderek burjuvalaşmasına yansıyordu. Şık abajur ve perdelerin üzerinde aşkı simgeleyen desenler vardı; hâkim renk olan kızıl yerini pembeye bırakmıştı. Roman kahramanları artık burjuvazinin püriten baş belaları değil, basit ve uysal, özü sözü bir pragmatistlerdi. 1920'lerin romanlarında bir piyanonun varlığı her zaman, sahibinin bir burjuva düşmanı olduğunun kesin işaretiyken, 1940'lar ve 1950'lerde piyano kültür ve eğitimin göstergesi olarak kabul görüyordu. 1930'ların ünlü kadın Stakhanovist traktör sürücüsü Pasha Angelina bile buğday yetiştirme hevesini, kızlarını piyano virtüözü olarak yetiştirme hevesine dönüştürmüştü. 1948'de bir dergiye yazdığı yazıda Stalinka gibi hoş bir ismi olan en küçük kızının, ablasının yolundan gitmek istediğini anlatmıştı:

> "Anne, anne, büyüdüğümde ben de Svetlana gibi piyano çalar mıyım?"
> "Tabii çalarsın." Stalinka'yı heyecan ve mutlulukla dinledim. Benim çocukluğum farklıydı: Müziği düşünemezdim bile.[22]

22 V. Dunham, *In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction* (Cambridge 1976), s. 92.

Geç Stalinizmi yeni bir elitin yer aldığı, çarist *ancien régime*'in restorasyonu olarak görmek yanıltıcı olur. Bu, Çarlık Rusyası'ndan çok daha modern –bütünleşmiş, toplumsal akışkanlığı olan ve refahı öne alan– bir toplumdu. Ancak savaştan sonra Stalin radikal sosyalizmin kalıntılarından kurtulup *ancien régime*'in nişan ve sembolleriyle desteklenen hiyerarşiyi benimsemekte diğer birçok komünist liderden daha ileri gitmişti. SSCB'nin imparatorluğuna ve nüfuz alanına en azından ilkesel olarak ihraç ettiği model işte buydu. Ne var ki, Doğu Avrupa'da koşullar çok farklıydı. Doğu Avrupa komünistleri yepyeni bir toplumsal ve politik sistemi getirmekteydiler ve kaçınılmaz olarak, daha çok muhalefete yol açan ama bir yandan da en azından bir süreliğine yeni düzen için bir miktar heyecan yaratan daha devrimci bir siyaset peşindeydiler.

III

Çek yazar Milan Kundera'nın 1967 yılında yazdığı romanı *Şaka*, Çekoslovak tarihinin Stalinist döneminde küçük bir hata yüzünden hayatı mahvolan parlak ve sevilen öğrenci Ludvik'in hikâyesidir. Ludvik karmaşık dürtülere sahip olmakla birlikte keskin bir parti üyesi ve davaya gerçekten inanan biridir:

> Yaşadığımız sarhoşluk genelde iktidar sarhoşluğu olarak bilinir fakat ben (biraz iyi niyetle) daha yumuşak sözcükler seçebilirim: Tarihin büyüsüne kapılmıştık; tarih atının sırtına binip ona hükmettiğimiz düşüncesi bizi sarhoş etmişti. Muhakkak ki çoğu örnekte sonuç çirkin bir iktidar hırsıydı. Ama (nasıl insanın bütün işleri karman çormansa) insanın (bütün insanların) ne tarihin *dışında* kalacağı ne de *tarihin çizmeleri altında* ezileceği, tarihi yaratıp yönlendireceği insani bir çağı başlatmakta olduğumuz gibi tümüyle idealistçe bir yanılsama da hâlâ söz konusuydu (buna en çok kendini kaptıranlar belki de özellikle biz gençlerdik).[23]

Oysa Ludvik tarihin efendisi değil kurbanı olur. Roman şöyle devam eder: Çünkü "olduğum kişi ile (zamanın ruhuna göre) olmam gereken ve olmaya çalıştığım kişi arasında 'küçük bir boşluk' doğmuştu".[24] Parti toplantılarında ağırbaşlı ve inançlı bir militan görünümü çizerken, öğrenci arkadaşı Marketa ile flört ederken muzip ve kinik bir karakter edinmişti. Marketa gerçekte davaya bağlı olan farklı tip bir kişilikti: Açık sözlü, mütevazı ve espri anlayışı olmayan coşkulu bir militandı. Kızın jimnastikten, tartışmalardan ve şarkı-

23 M. Kundera, *The Joke* (Londra, 1992), s. 71. [*Şaka*, çev. Zehra Gençosman, Can Yayınları, 10. baskı, 2017]

24 *A.g.e.*, s. 32.

ların "sağlıklı havası"sından övgüyle söz ettiği bir kart göndermesi Ludvik'te büyük bir hayal kırıklığı yaratır. Parti propagandasını ona tercih edişiyle altüst olan Ludvik, hemen esprili bir cevap gönderir: "İyimserlik halkın afyonudur! Sağlıklı hava aptallık kokar. Yaşasın Troçki! Ludvik." Ancak parti için bu hiç de şaka değildir. Ludvik'in nihilist tutumlarıyla sosyalizmi sabote eden bir Troçkist ve kinik olduğu ilan edilir. Parti üyeliğinden ve üniversiteden atılır, madenlerde işçi tugaylarında çalışmaya zorlanır. Önceleri kendisini düzeltmeye çalışır fakat sonunda parti propagandasının sığ, basit milliyetçiliğine karşı büyük tepki duyar. İçinde hiç dinmeyen öfke felakete yol açan bir dizi şakaya zemin hazırlar.

Kundera'nın romanı belli belirsiz kendi yaşadıklarına dayalıydı. Ünlü bir piyanistin oğlu olan Kundera, 1948'de gerçek bir dava adamı olarak partiye katılmış ama Batılı bir ajana muhbirlik yapmakla itham edilmiş, daha sonra 1950'de yanlış siyasal yorumlar yapmakla suçlanarak partiden ihraç edilmişti. Bu nedenle 1950'lerin başında yaşanan devrim yıllarında eğitim gören gençler arasındaki havayı çok iyi koklayacak bir konuma sahipti. Çünkü eski Halk Cepheleri kuşağından komünist liderler ya canla başla Moskova çizgisine ayak uydurduklarından ya da tasfiyeler ve göstermelik mahkemelerle boğuştuklarından, coşkulu komünistlerden oluşan daha genç bir grup ön plana çıkıyordu. Kısmen bu, Doğu ve Batı'da birçok ülkede savaş sonrası Nazi karşıtı gençlik arasında görülen sola kayışın tipik örneğiydi. Aynı zamanda daha başarılı bir Batı Avrupa'nın çeperindeki yerler de bu genç kuşağın seçimini açıklıyor. Stalinist model, gelişmekte olan ülkelerde genç ve eğitimli insanlara çekici gelebilmişti; çünkü eksikliklerine rağmen gelişmiş ülkeleri yakalayıp geçmenin reçetesini sunuyormuş gibi görünüyordu. İki savaş arasında Doğu Avrupa'nın büyük bölümünü yönetmiş olan kontlar, generaller ve liberal profesyoneller, bu ülkelerin ekonomilerini geliştirmekte tam bir başarısızlık sergilemişlerdi. İki savaş arası dönemin felaketlerinden sonra, bölgenin yoksul, zayıf ve bölünmüş ülkeleri saldırgan Nazi Almanyası'nın insafına kalmışken, özgürlüğün yitirilmesi kimilerine kalkınma ve Sovyetler'in himayesi için ödenmesi gereken bedelmiş gibi görünüyordu.

Üstelik komünizm parasız eğitim ve çok sayıda profesyonel iş yaratan geniş bir devlet vaat ediyordu – Buhran ve savaşın getirdiği yokluklar karşısında hırslı, kendi kendini geliştiren orta sınıfların arayıp da bulamadıkları işte buydu. Orta sınıftan gelen bazı gruplar geç Stalinizm yönetiminde gerçekten de sıkıntı çekiyordu. Eğitime sınıfsal kotalar getirilmişti. Kurbanlardan biri oyun yazarı ve geleceğin muhalifi (ve Çek Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı) Václav Havel'di. Sürgünlere ve diğer eziyetlere katlanmak zorunda kalan başkaları doğrudan zulüm görmüşlerdi. Örneğin, 1951'de yeni sanayi işletmelerinde işçilere yer açmak için binlerce burjuva Budapeş-

te'den sürülmüştü.[25] Ancak Yüksek Stalinizm sınıf mücadelesinin ekonomik verimliliği tehdit etmesine hiçbir zaman izin vermedi. Eğitimliler bağlılıkları devam ettiği sürece genellikle yüksek mevkilerini korudu. Ama (savaş döneminde profesyonellerin ve iş adamlarının yaklaşık yüzde 70'inden fazlasının öldürüldüğü) Polonya ve (birçok insanın Batı'ya kaçtığı) Doğu Almanya dışında, eski orta sınıflar hâkim mevkilerde tutunmakta oldukça başarılı olmuşlardı. Çekoslovakya'da burjuvaziye karşı ayrımcılık nispeten daha azdı. Macaristan'da bir miktar ayrımcılık olsa da 1956'da profesyonellerin yüzde 60-70'i hâlâ eski orta ve üst sınıflardan geliyordu. Fena halde teknik eleman sıkıntısı çeken rejim, çarpıtılmış biyografileri genelde isteyerek görmezden geliyordu. Bir kız tehlikeli burjuva unsurlar –gayri resmî olarak adlandırıldığı şekliyle "x-sınıfı"– arasında sayılıp orta öğretimden uzaklaştırılmıştı. Kıza kötü sicilinden kurtulması için bir süreliğine işçi olarak çalıştıktan sonra okula geri dönebileceği söylenmişti.[26]

Tutsak Edilmiş Akıl –muhalif Czesław Miłosz'un Polonya entelijansiyasının düşünce tarzının bir analizi– bu karmaşık güdüleri ortaya çıkarmıştı: tarihin komünizmden yana olduğu duygusu, ulusal kalkınmaya ahlâki bağlılık ve kendini geliştirme. Miłosz, ünlü yazar "Alpha"nın tutumunu şöyle betimlemişti:

> Alpha Rusları suçlamıyordu. Bunun ne faydası olurdu ki? Onlar tarihin gücüydü. Komünizm faşizm ile savaşıyordu ve yalnızca sadakat üzerine kurulu etik kurallarıyla Lehler bu iki güç arasında kendilerine güvenmeyi başarmıştı... Alpha, bugünün ahlâkçısının dikkatini toplumsal amaçlara ve toplumsal sonuçlara yöneltmesi gerektiğini düşünüyordu... Ülke harap olmuştu. Yeni yönetim, ülkeyi yeniden inşa etmek için var gücüyle çalışıyor, fabrika ve madenleri kullanıma açıyor ve toprağı köylüler arasında paylaştırıyordu. Yazarı yeni sorumluluklarla karşı karşıyaydı. Savaşın ve sosyal reformun sopasıyla derin uykularından uyanan insanların karınca yuvası onun kitaplarını bekliyordu. Öyleyse meslektaşlarının çoğunluğu gibi Alpha'nın da hemen eskinin küllerinden doğmuş yeni Polonya'ya hizmet etme arzusunu ilan etmesine şaşmamalı.[27]

Bu nedenle, Alpha ve Marketa gibi insanlar için rejim yalnızca modernitenin değil erdemin de habercisi gibi görünüyordu. Stalinist toplum modeli özverili emeği yüceltiyordu. Hayatın merkezinde bencilce tüketim değil üre-

25 M. Pittaway, *Eastern Europe 1939-2000* (Londra, 2004), s. 57.

26 J. Mark, "Discrimination, Opportunity, and Middle-Class Success in Early Communist Hungary", *Historical Journal* 48, 2 (2005), s. 502-507.

27 C. Miłosz, *The Captive Mind*, çev. J. Zielomko (New York, 1990), s. 98-99. [*Tutsak Edilmiş Akıl*, çev. Osman Fırat Baş, Elips Kitap, 2006]

tim yer almalıydı. Bu noktayı doğrularcasına, mağaza sayısı azalmış ve reklam tamamen ortadan kalkmıştı. Mağazalar emeğin rejiminin reklam panoları haline geldi. 1952'de Varşova'nın Marszałowska yerleşim alanında dükkânların dış cephelerinde, kompleksi inşa eden kahraman işçileri betimleyen anlatımcı dev bir heykel yer alıyor, içeride hangi ürünlerin satıldığına dair hiçbir emare görülmüyordu.[28] İkisi de dev demir çelik tesisleri çevresinde inşa edilen Polonya'da Krakow yakınlarındaki Nowa Huta ve Macaristan'da Sztálinváros gibi dönemin yeni büyük sosyalist kentleri üretim merkezliydi.[29] Sztálinváros'ta bütün kent planı siyaset ve üretimin gücünün ikili kutbu etrafında temellendirilmişti: Ana caddenin bir ucunda parti merkezleri ve belediye binası, diğer ucunda çelik fabrikası vardı. Kırsal bölgeler kolektifleştirme aracılığıyla büyük, kolektivist fabrika idealiyle de tanıştırılmıştı. SSCB'de olduğu gibi, "kulaklar"ın ezilmesinin eşlik ettiği bu kampanyalar, şimdi kolektiflere tıkılan ve devlete daha düşük fiyattan daha çok gıda maddesi vermeye zorlanan küçük mülk sahibi köylüler arasında da hiç rağbet görmüyordu.

Gerçekten de devletin "sahipleri" olarak değer verildikleri halde, işçi ve köylüler komünizmde en büyük hayal kırıklığını yaşayan grup olma eğilimindeydi. Çünkü 1949'dan sonra Doğu Avrupa'nın –1930'larda SSCB'dekinden daha hızlı ve radikal olan– "tepeden inme devrimi"nin yükünü çekenler onlardı. Bu ekonomik devrim yaşam standardına (kişi başına düşen gelir daha büyük olmasına karşın) 1930'ların SSCB'sinden muhtemelen daha fazla zarar vermişti. Daha gelişmiş bir ülke olan Çekoslovakya dışında, sanayi planında eskiden yıllık gelirin yüzde 9-10'u civarında olan yatırım yüzde 20 ile 27'si olarak belirlendi.[30] Artık tüketim mallarının önceliği kalmamış ve kolektifleştirme besin maddelerinde büyük yokluklara neden olmuştu.

Komünist liderlere göre bu tür sıkıntılar kalkınmanın kaçınılmaz bedeliydi; dış yardım olmadığı sürece, yatırımları finanse etmek için tüketimi kısmaktan başka seçenek yoktu. Polonyalı gizli polis şefi Jakub Berman durumu şöyle açıklamıştı:

> Bunu gerçekçi olarak görmek zorundaydık. Bütün olay bulmacayı, ya aslında 1956'da olduğu gibi toplumsal kargaşa riski yaratabilecek tüketim aleyhine bir inşa çalışmasına girerek ya da hiçbir inşa faaliyetine girmeyip kendimizi umutsuz bir duruma hapsederek çözmek anlamına geliyordu.[31]

---

28 D. Crowley, "Warsaw's Shops, Stalinism and the Thaw", ed. S. Reid ve D. Crowley, *Style and Socialism* (Oxford, 2000), s. 36 içinde.

29 Pittaway, *Eastern Europe*, s. 110-111.

30 A. Janos, *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism* (Stanford, 2000), s. 247-248.

31 T. Toranska, *Oni: Stalin's Polish Puppets*, çev. A. Kolakowska (Londra, 1987), s. 298.

Gerçi diğerleri Berman'ın düşüncelerine kuşkuyla bakıyordu. Eleştirmenlere göre Beş Yıllık Planlar, kaynakları Sovyetler'in askerî çabalarına seferber etmek üzere tasarlanmış salt emperyalist projelerdi. SSCB'nin savaş tazminatı olarak el koyduğu muazzam meblağlar bu görüşleri destekliyordu: 14-20 milyar dolar arası (muhtemelen Amerika Birleşik Devletleri'nin Marshall Planı'yla Batı Avrupa'ya verdiği 16 milyar dolardan fazlaydı).[32] Bu tazminatların büyük kısmı, Doğu Almanya'dan geliyor fakat tüm uydu ekonomiler etkileniyordu. Ocak 1949'da kurulan, nezaketen verilen ismiyle Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Comecon) de öyle bir biçimde tasarlanmıştı ki ekonomik işbirliği Sovyet çıkarlarını gözetiyordu.

SSCB'nin, Doğu Avrupa sömürgelerinin ekonomik can damarlarını kurutan bir imparatorluk gücü olduğu algısı, bu ülkelerdeki komünist rejimlere büyük zarar veriyordu. Yerel milliyetçiliklerin ağına düştüğünde komünizm her zaman başarı kazanmış ve Stalinist rejimler gerçekten de kendilerini yerli yapılar olarak sunmaya çalışmışlardı. Ne var ki, ulusal renklere bürünme çabaları genelde ikna edici olmadığından, Kundera'nın gösterdiği gibi, çok geçmeden sadık komünistler bile Rusları hor görmeye başlamışlardı. Czesław Miłosz'un yazdığı gibi, birçok Polonyalı entelektüel şahsen "barbar bir ülke olan Rusya'yı muazzam küçümsüyordu". Pozisyonları şuydu: "Sosyalizme evet, Rusya'ya hayır!"[33] Tıpkı 1919'daki Béla Kun gibi Doğu Avrupalıların sosyalizmi aslında Ruslardan çok daha iyi gerçekleştirebileceğine; çünkü daha uygar, akıllı ve örgütlü olduklarına inanıyorlardı. Ama bu görüşlerini açık açık ifade edemedikleri gibi, Rus edebiyatı, şarkıları ve aktörlerine her fırsatta ikiyüzlü övgüler düzüyorlardı.

Sıkı siyasal denetimler Doğu Avrupalı komünist elitler için özellikle tatsız ve onur kırıcı olabiliyordu. Göstermelik davalar ve temizlikler başlangıçta komünist olmayan rakiplere karşı kullanılıyordu. En iyi bilineni, duruşma sırasında işbirliği yapmayı reddettiği için mecburen "itirafı" ölümünden sonra yayımlanan Bulgar Çiftçi Partisi lideri Nikola Petkov'un davasıydı. Bir baskı ve dava dalgası yaratan asıl olarak 1948'de Yugoslavya lideri Tito'nun Sovyet Bloku'ndan çekilmesi olacaktı. Tito'nun *lèse-majesté*'si [büyük ihaneti] Sovyetler'in denetimine ciddi bir meydan okumaydı ve gerçekte diğer komünistlerin onu izlemesi mümkündü. Örneğin, Wolfgang Leonhard "siyasi karın ağrısı" dediği sert bir saldırıdan sonra Berlin'den Belgrad'a kaçmıştı. Artık özel parti kantinleri ve konutları ile Stalinist komünizmin iflah olmaz bir ikiyüzlülük olduğuna karar vermişti.[34]

Moskova, Doğu Avrupa komünist partilerinde potansiyel "Titocu" etkile-

32 Janos, *East Central Europe*, s. 247.

33 Miłosz, *The Captive Mind*, s. 61-62.

34 W. Leonhard, *Die Revolution entlässt ihre Kinder* (Köln, 1957), s. 487, 493-497.

rin kökünü kazımak için sert kampanyalar başlatarak cevap verdi. Moskova'da sürgünde hiç zaman geçirmemiş olan komünistler özellikle risk altındaydı. Uydu devletlere göstermelik davaların hazırlanması için baskı politikalarında uzmanlıklarını paylaşacak NKVD uzmanları gönderilmişti. Titoculukla suçlananların göstermelik davaları ve temizlikleri özellikle Yugoslavya'ya yakın ülkelerde –Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk– yoğunlaşmıştı. Polonya'da 1951'de Władisław Gomułka da Titoist olmakla suçlanmıştı çünkü Kominform'un katı merkeziyetçiliğine muhalefet edip sosyalizme götüren bir ulusal yol çağrısı yapmış ama infaz edilmekten de kurtulmuştu.

Stalin ve gizli polisi bu ülkelere anti-Titoizm ile birlikte anti-semitizmi de getirecekti. Birçok Doğu Avrupa rejimi genelde Yahudi komünistleri günah keçisi haline getirerek halkın desteğini kazanmaya çalışmaktan memnundu: Anti-semitik kampanyalar özellikle Polonya, Doğu Almanya, Romanya ve Çekoslovakya'da etkiliydi. Çekoslovakya'da partinin iki numarası Rudolf Slánský hem Titoizm hem de siyonizm ile suçlandı. Kasım 1952'deki göstermelik duruşması titiz bir senaryoya dayalıydı. Gerçekten de sanıklardan birinin itirafını geri alması ihtimali düşünülerek kostümlü bir prova kaydedildi.[35]

Ne var ki, baskının yönlendirilip denetlenmesi zordu. 1936-38'deki gibi, siyasi biyografilere ilgi duyan Moskova, Doğu Avrupa partilerine Titoizme kayabilecek ya da eskiden Batı'yla ilişkide olan komünistlerin geçmişlerini araştırma talimatı verdi. Ancak 1930'ların Terör'ünde olduğu gibi, bu araştırmaların sonuçları kendi şahsi hesaplarını görmek ya da dostlarını korumak isteyen yerel kadrolar tarafından şekillendirilebilirdi. Bu nedenle, Doğu Avrupa'daki terörün onlar için bir mantığı olmakla birlikte, bunun öngörülmesi zor ve keyfi olduğu, karmaşa ve korku yarattığı da ortaya çıkmıştı. Örneğin, Doğu Almanya'da bazı komünistler Nazi döneminde Batı'da sürgünde yaşadıkları için zan altında kalmışlardı. Onları suçlayanlara göre belki de o sırada Batılı ajanlarla ilişki kurup "saf değiştirmişlerdi". Toplama kamplarındaki mahkûmlar da araştırıldı; bazıları korkaklıkla, bazıları ise tedbirsizlikle suçlandı. Yerel siyasetin oyuna dahil olabileceği davalar da işte bunlardı. Geleceğin Doğu Almanya lideri Erich Honecker parti onayı olmaksızın bir Nazi hapishanesinden kaçtığı için kınama cezası almış ancak bunun başka sonuçları olmamıştı. Ne var ki, Walter Ulbricht'in ciddi rakibi olan Franz Dahlem, tüm görevlerinden alınmış ve Mauthausen toplama kampında bir isyanı durdurmaya çalıştığı suçlamaları nedeniyle yargılanacağı tehdidiyle karşı karşıya kalmıştı.[36] Arnavutluk ve Romanya'da, Enver Hoca ve Gheorghe Georghiu-

15 G. Hodos, *Show Trials. Stalinist Trials in Eastern Europe, 1948-1954* (Londra, 1987), 7. bölüm.

16 C. Epstein, *The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century* (Cambridge, Mass., 2003), s. 136-137, 144.

Dej, Stalin'in baskılarını, sadık "Moskova" komünistlerinin aleyhine kendi kadro ağlarını güçlendirmek için fırsata dönüştürebildi.

O halde Doğu Avrupalı komünistler emellerine ulaşmışlardı. Stalin, Halk Cepheleri'ni ortadan kaldırmış, komünistleri iktidara oturtmuş ve tam sovyetleştirme girişiminde bulunmalarına izin vermişti. Ancak onlar büyük bir bedel ödemişlerdi. Ülkeleri üzerinde büyük güçleri vardı fakat etkileri nihayetinde Moskova'dan kaynaklanıyordu – Gomułka'nın sözleriyle, bu "bir ihtişamın yansıması, ödünç alınmış bir ışıktı".[37] Liderler, hayatlarını Stalin'in garip günlük rutiniyle örtüşecek şekilde zamanlamaları gerektiğini bile düşünüyorlardı. Jakub Berman, nasıl sabah saat 8'de işe gidip saat 3 ile 4 arasında karısı ve kızıyla birlikte öğle yemeği yemek için eve döndüğünü, sonra da 6'da Merkez Komite'ye dönüp gece yarısına ya da gece 1'e kadar çalıştığını hatırlıyordu. Stalin, gece geç saatlere kadar masasında oturduğundan, altındaki liderler de telefon etmesi halinde hazır olmak üzere işlerinin başında olmak zorundaydılar. Her üst düzey yönetici aynı programı uygulamak zorundaydı.[38]

Moskova'da, Doğu Avrupa partilerinin başkanlarına, bileklerinin hakkıyla bu mevkilere gelen devlet başkanlarından çok bir imparatorluk sarayında küçük memurlarmış gibi muamele ediliyordu. En tatsız deneyimlerin biri Stalin'in Moskova yakınlarında Kuntsevo daçasında (*dacha*)[39] akşam yemeğine davet edilmekti. Bu yemekler gece boyu sürer ve üst düzey konuklar genellikle onlarla eğlenildiğini anlarlardı. Birine göre, Stalin ağızlarından sır alabilmek için onları sarhoş etmeye çalışırdı. Onlara eşek şakası da yapardı; sözgelimi, sandalyelerinin üzerine domates koydurtur, "kurban sandalyeye oturduğunda herkes gülmekten kırılırdı".[40] Bir keresinde, Beria bir kâğıda "aptal" sözcüğünü yazıp Kruşçev'in paltosuna iliştirmişti.[41] Kruşçev, oradan ayrılmak üzereyken paltosunu giydiğinde büyük bir şamata koptu. Alıngan biri olan Kruşçev için hiç de eğlenilecek bir durum değildi. Gergin akşam yemeklerinde her zaman film izlenir ve dans edilirdi. Yahudi olmasına karşın Polonya gizli servislerinin başında tutulan Berman, garip akşam partilerine daha hoşgörülü yaklaşıyor, bunların yararlı olabileceğini düşünüyordu:

> BERMAN: Sanırım 1948'di, Molotov ile dans ettim. [*kahkaha*]
> MUHABİR: Herhalde Bayan Molotov demek istediniz?

37 Akt. C. Jones, *Soviet Influence in Eastern Europe: Political Autonomy and the Warsaw Pact* (New York, 1981), s. 7.

38 Toranska, *Oni*, s. 335-336.

39 Rusya'da yazlık evlere verilen isim – yay. haz.

40 S. Beria, *Beria My Father: Inside Stalin's Kremlin* (Londra, 2001), s. 141.

41 W. Taubman, *Khrushchev. The Man and his Era* (Londra, 2003), s. 214.

BERMAN: Hayır, o orada değildi; çalışma kampındaydı. Molotov'la dans ettim – vals olmalı ya da her neyse çok basit bir şey olmalı. Çünkü danstan hiç anlamam. Bu yüzden sadece ayaklarımı ritme uydurdum.

MUHABİR: Kadın partner gibi mi?

BERMAN: Evet, dansı Molotov yönlendiriyordu; ben dans etmeyi bilmiyordum ki. Aslında kötü bir dansçı değildi. Ona ayak uydurmaya çalışıyordum ama yaptığım şey dans etmekten çok soytarılığa benziyordu.

MUHABİR: Peki ya Stalin, o kimle dans etti?

BERMAN: Yok yahu, o dans etmezdi. Stalin gramofon çalıyor; bunun bir yurttaş olarak görevi olduğunu düşünüyordu. Gramofonun yanından hiç ayrılmıyor, sadece plakları koyuyor ve etrafı izliyordu.

...

MUHABİR: Halinizden memnundunuz o zaman.

BERMAN: Evet, keyifliydi fakat bir iç gerilim de vardı.

MUHABİR: Gerçekten eğlenmiyor muydunuz?

BERMAN: Stalin gerçekten de eğleniyordu. Bu dans fasılları bizim için yüksek sesle söylenemeyecek şeyleri birbirimize fısıldamak için iyi bir fırsattı. Molotov beni çeşitli düşman örgütlerin sızmasına karşı bu sırada uyarmıştı.[42]

Bütün komünistler Berman kadar hoşgörülü değildi. Çek bakanı Rudolf Margolius'un dul eşi, "Güvensizlik sinmiş yaşamlarımız umutsuz bir angarya haline gelmişti" diye hatırlıyor. Dedikodulara bakılırsa, Cumhurbaşkanı Klement Gottwald bile vicdan azabını dindirmek için içmeye götürülmüştü.[43] Yüksek Stalinist düzenin gerçekleri ortaya çıktıkça, erken coşkuya kapılanların birçoğu hayal kırıklığına uğramıştı.

IV

Soğuk Savaş ve Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki tavrı, Batılı komünist partilere de zarar verdi. Komünistler yalnızca üç ülkede önemli bir güç olarak kaldılar: Fransa, İtalya ve daha az ölçüde Finlandiya. Sanayi işçileri, entelektüeller ve serbest piyasa tarafından yutulmak istemeyen geleneksel köylülüğün üçlü ittifakını yanlarına çektiler.[44] Başka yerlerde bu koşullar yoktu ve komünizm çok geçmeden sönümlenecekti – özellikle de sosyal demokratların güçlü bir varlık gösterdiği Kuzey Avrupa'da.

Batı Avrupa'nın en büyükleri olan Fransız ve İtalyan partileri de 1948'den sonra ciddi üye kaybı yaşadılar. Fransa'da partinin üye sayısının tahminen

42 Toranksa, *Oni*, s. 235-236.

43 H. Margolius Kovaly, *Prague Farewell* (Londra, 1988), s. 118-119.

44 S. Bartolini, *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: the Class Cleavage* (Cambridge, 2000), s. 542-543.

1948'de 800 binken, 1952 ile 1972 arasında 300-400 bine düştüğü görülüyor. Yine de Fransız Komünist Partisi, köklü Paris düzenine kafa tutan "dışta kalma"sından yararlanmış, 1951 seçimlerinde oyların yüzde 26,6'sını almış, 1956'da Parisli işçilerin yüzde 55'i komünistlere oy vermişti.[45] SSCB'de Yüksek Stalinizme geçiş Fransız partisini fazla rahatsız etmemiş, çünkü partinin sosyal muhafazakârlığı ve entelektüalizm karşıtlığı, katı disiplini ve Manişeist bakış açısı hep Stalinist dünya görüşüne yakın olmuştu. Amerikan ve tüketim kültürünün etkisinden uzak bir karşı-kültür yaratmak için mücadele etmişti. Parti ahlâkı katı ve Püritendi, yaşamın her alanı politikleştirilmişti. Üyeleri için parti yoğun duygusal katılımın merkezi olmayı sürdürmüştü. Yazar Domenique Desanti, komünist yaşamın tümüyle ilginç olduğunu düşünüyordu, komünist arkadaşlarıyla birlikte dış dünyadan neredeyse tamamen koptuklarını hissediyorlardı.[46] Parti insanlarını cemaat içinde tutan kendi paralel toplumuna –gençlik ve spor organizasyonları, çocuklar için tatil kampları– sahipti.

Kapalı ve dogmatik kültürüne karşın, parti kendi sadık üyelerinin dışından da destek buluyordu. Fransa'nın en ünlü entelektüellerinden bazıları –hatta paradoksal biçimde felsefeleri bireysel sorumluluğu kutsayan Jean-Paul Sartre gibi varoluşçular bile– sempatizan yol arkadaşları haline gelmişti. Bu belirgin çelişkinin birkaç nedeni vardı. Komünistlerin erdemli proletarya arasındaki etkisi gibi direniş sicili ve ayrıca gariptir entelektüalizm karşıtlığı da kuşkusuz önemliydi.[47] Basit anti-Amerikancılık, Coca-Cola ve yeni tüketim kültürünün diğer ürünleri konusunda atıp tutmalarının da bunda rolü vardı. Ancak emperyalizm de büyük bir meseleydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin desteklediği Fransızlar, Vietnam'da milliyetçilere karşı savaş veriyordu ve komünistler ülke içinde bu savaşa karşı çıkan tek büyük güçtü. 1952-1956 arasında yarı bağımsız Sartre'ın komünizme yaklaşmasında bunun da yardımı olmuş; filozof bir "dönüşüm" geçirerek burjuvaziden "nefret" etmeye başlamıştı.[48] Ne gariptir ki, Yüksek Stalinizm Batı emperyalizmine karşı kızgınlıktan yarar sağlıyor, ahlâki öfke yurttaki eşitsizliklerden dünyadaki eşitsizliklere doğru yön değiştiriyordu. Sartre'ın daha sonraları Fanon'un *Yeryüzünün Lanetlileri* isimli büyük anti-emperyalist tartışma kitabına yazdığı önsözde söylediği gibi, Avrupa "besili solgun kıtaydı" ve gelecek Üçüncü Dünya'ydı.[49]

45 I. Wall, *French Communism in the Era of Stalin: the Quest for Unity and Integration, 1945-1961* (Westport, Conn., 1983), s. 125.

46 D. Desanti, *Les Staliniens, 1944-1956: une experience politique* (Paris, 1975).

47 Bu konuda bkz. T. Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945* (Londra, 2007), s. 212-213.

48 M. Adereth, "Sartre and Communism", *Journal of European Studies* 17 (1987), s. 10.

49 F. Fanon, *The Wretched of the Earth*, Önsöz: Jean-Paul Sartre, çev. C. Farrington (Harmondsworth, 1967). [*Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer, Versus Kitap, 4. baskı, 2016]

Elbette sonuç ilerici solun, genelde Güney'de daha zalimce yürütüldüğünü düşündüğü baskıya karşı verilen savaşta, Doğu Bloku'ndaki baskıları görmezden gelme eğilimiydi. Bu konuda en çok yankılanmış olay, Viktor Kravçenko'nun Terör'le ilgili uzun anlatısı ve Gulag tartışmasını da içeren *Hürriyeti Seçtim* adlı anıları etrafında kopan fırtınadır. Bunlar Fransa'da yayımlandığında, parti gazetesi *Les Lettres Françaises* Kravçenko'yu SSCB'yi karalama amacı güden bir CIA komplosunun içinde yer almakla suçlamıştı. Kravçenko 1948'de dava edildi ve komünist olmayan entelektüellerden oluşan koca bir ordu Fransız partisini ve SSCB'yi savundu. Davayı Kravçenko kazandığı halde küçük bir tazminat almakla yetinirken, Moskova çizgisine körü körüne bağlı Fransız komünistleri manevi zafer kazanmıştı.[50] Lisenko, sosyalist gerçekçilik ve Rusların yabancı düşmanlığı Fransız yoldaşlarının tam desteğini almıştı. Fransız partisinin bir benzeri de Finlandiya partisiydi. 1948 seçimlerindeki yenilgiden sonra, kendi dünyasına çekilip işçici bir siyasal kültür geliştirmişti. Bu parti seçimlerde oldukça başarılı sonuçlar elde etmişti – 1958'de oyların yüzde 23,3'ünü alarak parlamentoda en büyük grubu oluşturmuştu.[51]

Fransız ve Finlandiya liderlikleri Moskova'nın değişen çizgisini sevinçle izlemişlerse de İtalyan yoldaşları bundan neredeyse hiç memnun değillerdi. Eski sınıflar arası ittifaklar stratejisi artık sapma olarak görülen ve daha ortodoks rakibi Pietro Secchia tarafından devrileceğinden korkan Palmiro Togliatti, Kremlin'e boyun eğmeye zorlanıyordu. Togliatti, liderliğini sürdürmekle birlikte, parti örgütüne Stalinistler egemendi ve parti bürolarında Stalin'in portreleri Gramsci'ninkilerden çok daha fazlaydı.[52] Yine de Kominform'un Manişeist siyasal yaklaşımı birçok yönden zamana uygun düşüyordu. Katolik Kilisesi –Hıristiyan Demokrat Parti ve Katolik halk örgütü Katolik Eylem ile birlikte– komünizme karşı militan muhalefetin merkezi haline gelmiş, Papa XII. Pius, Temmuz 1949'da tüm komünistleri aforoz etmişti. Kilise, seçimleri geleneksel siyasi partiler arasında tercih yerine "İsa ya da Deccal" arasında bir tercih olarak sunmayı sürdürürken, komünistler de İspanya'da Franco'nunkine çok benzeyen faşist bir Katolik rejimin doğabileceğinden çekiniyorlardı.[53] Bu yüzden, her biri dışa kapalı toplumsal ve siya-

50 Bu dava için bkz. G. Kern, *The Kravchenko Case: One Man's War on Stalin* (New York, 2007).

51 M. Hyvarinen ve J. Paastela, "Failed Attempts at Modernization. The Finnish Communist Party", M. Waller, *Communist Parties in Western Europe: Decline or Adaptation?* (Oxford, 1988), s. 115 içinde.

52 S. Gundle, "The Legacy of the Prison Notebooks: Gramsci, the PCI and Italian Culture in the Cold War Period", ed. C. Duggan ve C. Wagstaff, *Italy in the Cold War. Politics, Culture and Society 1948-58* (Oxford, 1995), s. 139 içinde.

53 D. Kertzer, *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy* (Cambridge, 1980), s. 106; C. Duggan, "Italy in the Cold War Years and the Legacy of Fascism", Duggan ve Wagstaff, *Italy in the Cold War*, s. 20 içinde.

sal dünyaları olan komünistler ve Katolik Kilisesi, düşman olarak karşı karşıya gelmişti.[54] Bu kamplaşma havasında Stalin'in popülaritesi belki de sürpriz değildi.

Böylece Batı'nın en büyük iki komünist partisi, 1947-1948 krizinden büyük siyasal güçler olarak çıkmayı başardı. Destek kaybetmiş olsalar da siyaset onları kendi sığınaklarında ayakta tutacak kadar kutuplaştırmıştı. Stalin'in tavrı SSCB'ye hayranlık duymayı daha zor hale getirse de onun dünyanın "iki kampa" ayrıldığı görüşü birçok kişi için hâlâ anlam taşıyordu. Bu arada, Sovyet etki alanının diğer tarafında, Çin'de de, komünistler Sovyet zorbalığının ve *reelpolitiğinin* zor hazmedilebileceğini anlamışlardı. Ama orada "geriliğe", bölünmeye ve yabancı işgale alternatif sunan Sovyet modeli çok daha cazipti.

V

Aralık 1949'da trene binen Mao ilk yurtdışı ziyaretine hazırlandı. Moskova'ya gidiyordu. On günlük ziyaret Moskova'ya varışına dek gizli tutulmuş ve en sıkı güvenlik önlemleri alınmıştı. Trene, biri önde diğeri arkada olmak üzere asker dolu iki tren eşlik etmiş; bütün hat boyunca muhafızlar yerleştirilmişti. Mao'ya sadece küçük bir heyet eşlik ediyordu. Ama yanında Stalin'e verilmek üzere hazırlanmış Şantung lahanası ve turpundan başlayıp Hunan nakış işlemeleri ve minderlerine kadar değişen karışık bir hediye paketi de götürüyordu. Stalin'in lahanayı yiyip yemediğini, yediyse sevip sevmediğini bilemeyiz.[55]

Şimdi elli altı yaşında olan Kızıl Çin'in yeni hâkimi, Stalin'in yetmişinci doğum günü münasebetiyle ilk kez komünist dünyanın büyük *vozdh*'u ile tanışacaktı. Mao, Sovyet yardımı ve siyasi tanınmayla birlikte, Çan Kay Şek tarafından imzalanan, 1945'te Yalta'da Amerika ve İngiltere'nin de onayladığı Çin-Sovyet antlaşmasının yerine yenisini güvence altına almayı umuyordu. Gezi önem taşımasına karşın yine de modern resmî ziyaretlerle yakalanan parlak bir halkla ilişkiler kampanyası yürütme şansını tepmişti. Gerçekten de bu savaş sonrası dönemin en tuhaf karşılaşmalarından biriydi. Çünkü iki lider de iki aylık dönemde stresli bir *pas de deux* [ikili dans] halindeydi. Sorun, Stalin'in genelde uygulanan protokolün tersine, tren istasyonunda Mao'yu karşılamaması üzerine başlamıştı. Liderler ertesi gün görüştükleri halde Stalin yeni bir antlaşma imzalamakta isteksiz olduğunu açıkça göstermişti. Memnuniyetle yardım edebilir ama Yalta düzenlemelerine aykırı hare-

54 Bu konularda bkz. Duggan, "Italy in the Cold War Years", s. 1-24.

55 Bu ziyaretle ilgili bilgi için bkz. D. Heinzig, *The Soviet Union and Communist China, 1945-1950. The Arduous Road to the Alliance* (Armonk, NY, 2004), s. 263-384.

ket etme riskine giremez, böylece Amerikalılara bu düzenlemeleri çiğneme bahanesi veremezdi. Stalin ayrıca Mao'ya da güvenmiyordu. Bu yüzden, Yugoslavlarla ayrılığın hemen sonrasında, Stalin yıllardır Moskova'ya çok sorun çıkarmış olan bu gerilla liderinin pekâlâ asi bir Asyalı Tito'ya dönüşebileceğinden endişe ediyordu. Mao, Stalin'in kendisini gözetleyip hakkında bir karar verebilmesi amacıyla, içi dinleme cihazlarıyla dolu bir devlet daçasında misafir edilecekti. Stalin, bir keresinde Molotov'u onun "nasıl bir adam olduğunu" öğrenmesi için göndermişi. Molotov küçümseyici bir edayla Mao'nun daha çok 18. yüzyıl Rus isyancısı Pugachev gibi kurnaz bir köylü lideri olduğunu iletti. "Tabii ki" tam bir Marksist değildi ve hatta *Kapital*'i bile okumamıştı. Yine de Molotov'un izlenimi genelde olumluydu.

Rus korumasının da ifade ettiği gibi, "başının çaresine baksın diye" bırakılan Mao'nun hayal kırıklığı gitgide artıyordu. Gerilla hayatının yokluklarına alışkındı, Batılı konforlu yaşam tarzından nefret ediyordu. Alafranga tuvaletten yakınıyor, yumuşak yatağının sert tahta döşekle değiştirilmesini istiyordu. Stalin'le yeni bir görüşme ayarlamak için defalarca uğraştığı halde sonuç alamamıştı. "Sadece yemek yiyip sıçmak ve uyumak için mi buradayım" diye şikâyet diyordu. Hatta çalışma arkadaşlarına ev hapsinde olduğunu ve Çin'e bir daha geri dönemeyebileceğini bile söylemişti.

Fakat Stalin, Bolşoy Tiyatrosu'ndaki doğum günü kutlamalarında gerçekten de Mao'nun gönlünü alacaktı. Stalin'in sağına oturtulan Mao, konuşma yapacak ilk yabancı liderdi. Stalin, dünya nüfusunun dörtte birine komünizmi getirmiş bir adamla işbirliğinden çok şey kazanacağını açıkça görmüştü. Sonunda Mao'nun Amerikalılarla anlaşacağından (gereksiz yere) korkan Stalin, antlaşma yapmaya karar vermişti. Mao, bağımsız bir Moğolistan Halk Cumhuriyeti'ni kabul ederek taviz vermeye zorlanmış fakat istediğini de almıştı. Çin'e Sovyet yardımı ve danışmanlar gönderilmiş; Çinliler Sovyetler'i "ağabeyleri" olarak kabul etmişlerdi.

Ne var ki, gerilim devam edecekti. Mao, Vietnam'da Ho Chi Minh hükümetini tanımaya karar vermiş, Stalin de Fransızları karşısına almak istemediği halde aynı yönde adım atmak gerektiğini hissetmişti. Ayrıca Stalin'in Mao'nun Amerikalılarla gizli dolaplar çevirebileceğine dair kuşkuları hâlâ sürüyordu. Stalin, soğuk geçen bir toplantıdan sonra Mao'yu birkaç Sovyet Politbüro üyesi ile birlikte, tuhaf akşam yemeklerinden birine katılmak üzere daçasına davet etti. Gramofon çalıp erkek erkeğe dansları yöneterek, aralarındaki buzların çözülmesine çalıştı. Ama böyle bir parti için Mao hiç de havasında değildi. Tercümanının hatırladığı gibi "Başkan Mao'yu dans pistine çıkarmak için şansını deneyen üç-dört kişi havasını aldı... Gece kötü bitti."[56] Birkaç hafta sonra, Sovyetler'in Çinlileri Reinhold Glière'in 1920'lerde dev-

56 Akt. Shi Zhe, J. Chang ve J. Halliday, *Mao: the Unknown Story* (Londra, 2006), s. 431.

rimci Çin'i anlatan "Kızıl Çiçek" balesine davet etmesi rahatsızlığı iyice artıracaktı. Bale, Şanghaylı bir fahişeyle tanışıp sonra onu Marksist-Leninist yapan bir Sovyet denizcinin hikâyesini anlatıyordu. Balenin küçümseyici olay örgüsü ve kuşku uyandıran ismini (komünizmi afyon illetiyle bağdaştıran bu isim Çinlileri işkillendirirdi) duyan Mao gösteriye katılmadı. Bu isabetli bir karar olmuştu. Onun yerine gösteriye giden sekreteri, Çinli karakterleri oynayan Rus dansçıların yüzlerini sarıya boyamalarından çok rahatsız olmuştu. Ona göre Çinli karakterler ucubeymiş gibi canlandırılıyordu.

Bu gergin gezide, Stalin'in yaşlanan komünizmiyle Doğu'nun genç, radikal komünizmi arasındaki şiddetli gerilimi görebiliriz. Stalin ile Mao arasında yaşanan uzun süreli zorluklara karşın, SSCB'nin Çin'le yakın ilişki kurma arayışının elbette güçlü nedenleri vardı. Asya'da komünizm Stalin'e gerçek fırsatlar sunuyordu. Kuzey Kore'de zaten yakın bir müttefike sahipti; Kuzey Vietnam'da Ho, Moskova'dan uzaklaşıp Pekin'e yakınlaşmış da olsa Stalin Çin aracılığıyla Vietnam'daki olaylar üzerinde etkili olabiliyordu. Ayrıca Mao idare edilmesi ne kadar zor olursa olsun, Stalin'in dünya komünist hareketi üzerindeki egemenliğini kabul ediyordu. Dahası, Sovyetler'in küçümseyici tutumu Mao'da ne kadar hayal kırıklığı yaratmış olursa olsun, onları hâlâ Çin'i dönüştürecek sihirli model olarak görüyordu. Stalin'in SBKP Tarihi (*Kısa Ders*) Mao için olağanüstü önemli bir metin olmayı sürdürüyordu: Yan'an'da bu kitabın ideolojik birlik ve mutabakata yaptığı vurgu en üst düzeyde olmuştu; şimdi ise kalkınma için bir yol haritası olacak kadar değerliydi. 1945'e kadar SBKP Tarihi (*Kısa Ders*) Çinli komünist görevlilerin sosyalizme geçişte "okuması gereken" beş kitaptan biriydi.[57] SSCB'nin temelde Çin'in aynısı olduğuna, sadece SSCB'nin yaklaşık otuz yıl önde olduğuna genelde inanılıyordu. 1950'lerin ortalarında şöyle bir slogan kullanılmıştı: "Bugünün Sovyetler Birliği, Geleceğin Çin'i!" *Kısa Ders*'in Sovyet tarihi anlatısı pekâlâ Çin'e uyarlanabilirdi: Bir devrim ve iç savaş yaşanmıştı, şimdi NEP tarzı bir dönemin zamanıydı. Sonra "sosyalist sanayileşme" (*Kısa Ders*'in kendine özgü kronolojisine göre 1926-1929 arası), "kolektifleştirme" (1930-1940) ve son olarak "sosyalist toplum inşasını tamamlama mücadelesi" (1935-1937). Zamanlama tartışmaya açık olsa da Çin'in aynı aşamalardan geçeceğine yaygın olarak inanılıyordu.

1949'da Çin –ve Sovyet– liderliği sosyalizmin başarısı için koşulların henüz olgunlaşmadığı konusunda aynı fikirdeydi. Mao ve çalışma arkadaşları, Çin'in hâlâ bir dış istilaya açık olduğuna inanıyorlardı. Komünistler, Tibet ve Tayvan'ı hâlâ ele geçiremediklerinden iç çatışmaya henüz hazır değillerdi. Eski rejimin Kuomintang görevlileri yerlerini korurken, değer verilen

57 Hua-Yu Li, "Stalin's *Short Course* and Mao's Socialist Transformation in the Early 1950s", *Russian History/Histoire Russe* 29 (2002), s. 363.

uzmanlıklarıyla liberal entelektüeller hoş tutuluyordu. Toprak sahiplerinin topraklarına el konulurken özel mülkiyet korunuyordu, amaç eşitlik değil, çiftlikleri büyüterek verimliliği artırmaktı. Bu, "Yeni Demokrasi" çağı olarak tanımlanıyordu: Devlet, proletaryanın kılavuzluğunda da olsa burjuvaziyi de içeren bir "halkın demokratik diktatörlüğü"ydü; temizlikler yalnızca iflah olmaz anti-komünistlerle sınırlı tutuluyordu.

1920'lerde SSCB'de olduğu gibi, Çin'in sosyalizm yolunun ne kadar hızlı katedileceği konusunda farklı görüşler vardı (Gerçi bu kez Stalin aşamalı reformdan yanaydı). Moskova'yla yakın ilişkide olanlar –Liu Şaoşi, Moskova'da eğitim almış müttefiki ve dostu Hunanlı komünist Ren Bişi ve (1920'lerden beri Sovyetler'le güçlü ilişkileri olan lider) Çu En-Lay– "Yeni Demokrasi"nin, Stalinist modele göre bir devlet ve ekonomi inşa edebilecekleri müddet olan on-on beş yıl kadar sürebileceğini umuyorlardı.[58] Özellikle Liu'nun etkisi büyüktü. Mao'nun ziyaretinden önce, Haziran 1949'da Moskova'yı ziyaret edip nasıl çalıştıklarını öğrenmek için çok sayıda bakanlık ve kurumu turlamıştı. Daha sonra yanında Çin örgütlerini Sovyet örneğine göre kuracak yaklaşık 220 Sovyet danışmanıyla Çin'e dönecekti. Ne var ki, nispeten az sayıdaki danışmanın gelmesinden çok daha önemlisi, geniş bir yelpaze içinden Sovyet "el kitapları"nın çevirisiydi.[59] Çinliler fabrika ve büro yönetimini bu pratik sosyalist el kitaplarından öğreneceklerdi. Ders kitapları Sovyet modeli moderniteyi ihraç etmekte tanklardan çok daha etkiliydi.

Liu'nun Moskova ziyareti Mao'nunkinden çok daha uyumlu geçmişti çünkü Stalin'e daha yakındı. Tersine, Yan'an'daki gerilla sosyalizmine nostalji duyan Mao hâlâ radikal çözümleri tercih ediyordu. Tarihi sanayileşme ve sosyalizm yoluna itmek için sabırsızlanıyordu.

1920'lerin sonlarında SSCB'de olduğu gibi, savaş tehdidi Çin siyasetinin radikalleşmesine katkıda bulunuyordu. Nisan 1950'de Stalin alışılmadık bir biçimde Kim Il Sung'un Güney Kore'yi istilasını desteklemeye karar vermişti. Kuzey Kore'nin ilk başarılarından sonra (Birleşmiş Milletler gücünü yöneten) Amerikalılar ülkeye çıkıp onları püskürttüğündeyse Çinliler gönülsüzce de olsa müdahale etmeye yanaşmışlardı.[60] Savaş iki yıldan fazla sürdü. Bu mücadele Çin'in sırtında çok ağır bir yüktü. Bu, Moskova tarafından planlanıp kısmen finanse edilen kitlesel orduların savaştığı konvansiyonel bir savaş olmakla birlikte, savaşanlar büyük ölçüde Çinli askerlerdi. Orada

58 Onların rolü için bkz. O. Westad, *Decisive Encounters: the Chinese Civil War, 1946-1950* (Stanford, 2003), s. 260-261, 267-269.

59 Bkz. D. Kaple, *The Dream of a Red Factory. The Legacy of High Stalinism in Russia* (New York, 1994).

60 W. Stueck, *Rethinking the Korean War. A New Diplomatic and Strategic History* (Princeton, 2002), s. 73-74.

üç milyon Çinli savaşmış, 400 binin üzerinde asker hayatını kaybetmişti – Mao'nun en büyük oğlu Anying de ölenler arasındaydı. Çin, bütçesinin yüzde 20-25'ini harekâta harcamış, savaş hem cephede hem de ülke içinde muazzam zorluklara neden olmuştu.

Kore Savaşı, hızlı sanayileşme çağrılarına zemin hazırlamış ve Mao daha 1951 Şubatı'nda bir Beş Yıllık Plan ihtiyacını tartışmaya açmıştı. Ancak savaş daha genel anlamda radikalizmi meşrulaştırıp şiddetli "sınıf mücadelesi"ni savunanları güçlendiriyordu. Örneğin, 1949 ve 1950 toprak reformları hız kaybetmeye başlamıştı çünkü parti şefleri toprak sahiplerinin, aşiretlerin ve tapınakların muhalefeti karşısında, toprak dağıtımını gerçekleştirmenin zorluğunu anlamışlardı. Savaş, partiye, dış düşmanları içte burjuvaziyle işbirliği yapmakla suçlama fırsatı veriyordu. Toprak reformu hızla şiddetli "sınıf mücadelesi"ne dönüştü. "Kin kusma seansları", toplum önünde küçük düşürme ve –otoriteler tarafından her zaman desteklenmeyen– doğrudan şiddet olayları yaygınlaştı. Bu arada, toprağın yüzde 43'ü nüfusun yüzde 60'ına dağıtıldı. Her ne kadar bu, yeni rejime verilen desteği kesinlikle güçlendirmişse de muazzam bir can kaybına yol açmıştı. Söz konusu toprak reformu kampanyalarında 1-2 milyon insanın öldüğü tahmin ediliyor.

Kolektif çiftlikleri henüz halka dayatmadıkları halde, Çinli komünistler bazı yönlerden 1930'ların başlarındaki Sovyet öncüllerinden çok daha radikaldiler. Eski sınıf, aşiret ve bölge kimliklerinin kökünü kazımaya kararlı olan komünistler, kırsal nüfusu sınıflara göre kategorize etmek için çok büyük çaba harcamışlardı. Sınıfsal etiketler –toprak sahibi, zengin köylü olsun, yoksul köylü olsun– insanların hayatını belirleyecek kadar temel rol oynuyordu. 1951 ile 1953 arasında, ÇKP "sınıf mücadelesi"ni "Karşı Devrimcileri Bastırma Kampanyası" ile kentlere taşıdı: yozlaşmış bürokratlara karşı "Üç Anti" kampanyası, büyük "ulusal burjuvazi"ye karşı "Beş Anti" kampanyası ve entelektüellere karşı da düşünce reformu kampanyası. Bu kampanyalar genelde aşırı derecede şiddet içeriyordu.[61] Yalnızca karşı devrimcileri bastırma kampanyasında 800 bin ile 2 milyon arasında insan ölmüş ve bu rakamların kat kat fazlası halk mahkemelerine sürüklenmişti. Kırsal bölgelerde olduğu gibi parti, çoğunluğu azınlığa karşı seferber etmekte genelde başarılıydı: Şanghaylı işçilerin yüzde 40-45'i "karşı devrimciler"i yetkililere ihbar etmişti. Bir rapora göre, Pekin'te "beş büyük tiran"a –bir grup yerel patron– karşı düzenlenen bir suçlama toplantısına 30 bin kişi katılmıştı. Komünistler toprak kampanyalarında yaptıkları gibi, saygın yaşlıları "düşmanlar"ını ihbar etmeleri için seferber ediyorlardı:

61 J. Strauss, "Paternalist Terror. The Campaign to Suppress Counterrevolutionaries and Regime Consolidation in the People's Republic of China, 1950-1953", *Comparative History in Society and History* 44 (2002), s. 80-105.

> Suçlular girdiğinde, kitleler birden beddualarla ve yeri göğü inleten slogan sesleriyle bir duygu patlaması yaşadı. Kimi, suçlulara tükürüyordu. Kimi, gözyaşlarına boğulmuştu... Seksen yaşındaki bir kadın bastonuyla yürüyerek öne çıkıp sanığın karşısına geçti: "Bugünü göreceğin hiç aklına gelmemişti! Tabii ya! Benim de aklıma gelmemişti. Eski adalet sistemi senden yanaydı ama şimdi Başkan Mao size kan kusturacak!" dedi.[62]

Eylül 1952'de Mao çalışma arkadaşlarına NEP tarzı yeniden inşa döneminin kapanmakta olduğunu ve Çin'de sosyalizmi inşa etme zamanının geldiğini ilan etti. Ekonomide sosyalist sektörün kapitalistleri zorlamaya başlayacağı Birinci Beş Yıllık Plan, 1953'te başlatıldı. Çok kısa bir süre sonra da 1955'te kolektifleştirmeye geçildi.

Artık eksiksiz bir Beş Yıllık Plan kabul edilmiş olduğuna göre, Mao Yüksek Stalinist model yönünde adım atılması gerektiğini zevkle kabul ediyordu. Şubat 1953'te "Ülkemizin yeniden inşasında bütün ulus çapında Sovyetler Birliği'nden öğrenmek için canla başla çalışmalıyız" dedi.[63] Sovyet hizmet aristokrasisinin hiyerarşik düzeni tümüyle benimsenmişti. Mühendisler iş yerlerinin yeni kralları haline gelirken, parti örgütü marjinalleşmişti. Sovyet yardımıyla devasa sanayi işletmeleri açıldı. Ancak en çarpıcı olanı Halk Kurtuluş Ordusu'ndaki değişikliklerdi çünkü Sovyet tarzı rütbeler ve giyim kuşam eski iç savaşın gerilla tarzı ordusunun yerini almıştı.

Ne var ki, Stalinist model kitaba uygun ilerlemiyordu. Büyük ölçüde köylülerin desteğine dayanan Çinliler, ağır sanayinin çıkarına köylülüğün çok ağır bir sömürüsüne de yanaşmıyorlardı. Gerçi genelde SSCB modeli kabul edilmiş, Sovyetler'den gelen her şeye coşkuyla sarılanlar parti elitleriyle sınırlı kalmamıştı. Kentlerde, özellikle eğitim almış kişiler arasında, Moskova'nın entelijansiya-yanlısı Yüksek Stalinizminin kaçınılmaz olarak Yan'an'ın köylü sosyalizminden çok daha cazip olduğu ortaya çıkmıştı. Rus romanların çevirileri yaygın olarak okunuyor ve ülkenin her yerinde Rus filmleri gösteriliyordu. Ostrovski'nin *Ve Çeliğe Su Verildi* romanı içlerinde en çok satılanıydı; roman kahramanı Pavel Korçagin ise herkes için taklit edilecek bir örneğe dönüşmüştü. 1952'den başlayarak bazı okullarda "İyi kitaplar okuma, Pavel'den ders alma" kampanyasının parçası olarak "Pavel sınıfları" kurulurken, Çince dublajı yapılan 1956 tarihli bir Sovyet filmi ertesi yıl Ekim Devrimi'nin yıldönümünü kutlamak üzere tüm Çin'de gösterilmişti. Ostrovski'nin kitabının gençlere gerçekten ilham verdiğine dair bazı kanıtlar var; bunun nedeni kısmen Korçagin'in kusurlu bir kahraman olu-

62 Akt. *a.g.e.*, s. 97.

63 Mao Zedong, 7 Şubat 1953, ed. K. Fan, *Mao Tse-tung and Lin Piao: Post-revolutionary Writings* (Garden City, NY, 1972), s. 102.

şuydu. Okuldaki haylazlığı ve düşünmeden hareket etmesi, soğuk ve erişilmez erdemli Çinli "yeni sosyalist insanlar"dan daha fazla sevilmesini sağlıyordu. Korçagin bir miktar gerçekçilikle harmanlanmış devrimci romantizmi temsil ediyordu.[64]

Sinema Sovyet fikirlerinin Çin'e girişinin başlıca kanalı olmuştu. 1957'ye kadar 468 Sovyet filmi Çinceye çevrilerek Çin'de gösterilmiş ve yaklaşık 1,4 milyar Çinli tarafından izlenmişti. Bu filmler birçok mesaj iletiyordu. Küçük insanların –Korçagin gibilerinin– kahramanlığının yanında, filmler cinsiyet eşitliği gibi "modern" fikirleri de yaygınlaştırıyordu.[65] Diğer pek çok Sovyet filmi gibi "Ve Çeliğe Su Verildi" filmi de erkeklerin yanında savaşan ve çalışan kadınları gösteriyordu. Çin'in ilk kadın traktör sürücüsü Liang Jun, iş araması için filmin kendisine ilham verdiğini söylemişti. Filmlerde gösterilen Sovyetler Birliği modernitenin zirvesi gibiydi. Tarihçi Wu Hung'un anılarında o günler şöyle canlanıyor:

> 1950'lerin başlarını düşünürsek, yeni ve ilginç olan her şeyin Sovyetler Birliği'nden geldiği, Sovyetler Birliği'nden gelen her şeyin yeni ve ilginç olduğu görünüyor. Okullar, parklar ve caddelerde hep aynı slogan tekrarlanıyordu: "Bugünkü Sovyetler Birliği Bizim Yarınımız!" Kendi geleceğinizi alınyazısı gibi bir başkasının suratında okumak hem keyif verici hem de esrarengiz bir şeydi: özellikle de "o kişi" sarı saçlı pembe derili biriyse... Annem, Merkez Drama Akademisi'ndeki mesai arkadaşlarıyla birlikte, güçlü kuvvetli Rus kadın kahramanlarına benzemek için hemen koşup saçlarına perma yaptırmıştı... Annemin o dönemdeki saç stiliyle ilgili anılarımda yer eden, halk içinde *bulaji* (Rusça "elbise" anlamına gelen *plat'e* sözcüğünden türeme) adı verilen bir tür elbise vardı. Bu elbiselerin kısa büzgülü kolları, düğmeli yakası, kloş eteği vardı. Mutlaka yine Sovyetler Birliği'nin "devrimci ruhu"nu çağrıştıran sevimli desenleri olan renkli kumaşlardan dikilirdi.[66]

Ne var ki, Wu Hung'un gösterdiği gibi Çin'e aktarılan Sovyet modernitesi kendine özgüydü. Diğer birçok alanda olduğu gibi modada da 1953'ten sonra "Sovyet modeli"nin resmen benimsenmesi, SSCB'nin 1930'ların ortasında yaşadığına çok benzeyen bir dönüşüme işaret ediyordu: daha eşitlikçi, gerilla sosyalizminden daha "eğlenceli" ve tutkulu bir topluma geçiş. 1940'ların sonunda, "Lenin giysisi" –Sovyet Kızıl Ordu üniforması temel alınarak ha-

64 Yu Miin-Ling, "A Soviet Hero, Pavel Korchagin, comes to China", *Russian History/Histoire Russe* 29 (2002), s. 329-356.

65 Tina Mai Chen, "Internationalism and Cultural Experience. Soviet Films and Popular Chinese Understandings of the Future in the 1950s", *Cultural Critique* 58 (2004), s. 96.

66 Wu Hung, *Remaking Beijing: Tiananmen Square and the Creation of a Political Space* (Londra, 2005), s. 104-105.

zırlanmış San Yat-sen elbisesinin kadınlara uyarlanmış versiyonu– devrimci kadınlar arasında popüler hale gelmiş ve 1950'lerin başında kentli kadınların yaygın olarak kullandığı bir giysi olmuştu. Ancak 1955'te Sovyet modelinden esinlenen ve Yan'an tarzı sadelikten sıkılan, aralarında şair Ai Qing'in de bulunduğu önde gelen bazı entelektüeller bir giysi reformu kampanyası başlattılar. Ai Qing'e göre Sun Yat-sen ve Lenin giysileri "yaşamın neşeli havasına hiç uymuyordu". Şair, "Sovyetler Birliği'nde altı-yedi kızı birlikte yürürken gördüğünüzde, hepsi değişik şekilde giyinmiştir; oysa Çinli çocuklar küçük ihtiyarlar gibi giyiniyor" demişti.[67]

1956'da basında geniş yer bulmasına karşın giysi reformu kampanyası tam bir başarı elde etmemiş, birçok kadın Lenin giysilerinden vazgeçmemişti. Kısmen bunun nedeni ekonomikti: Büzgülü bol eteklerde Lenin giysisinden daha fazla malzeme kullanılıyordu. Ancak giderler tek neden değildi; popüler değerler, Yan'an gerilla sosyalizminden bu kopuşla henüz uyuşmuyordu. Giysi reformunu savunanlardan biri, Lenin giysisinin kadınlar arasında popülaritesini neden sürdürdüğünü şöyle açıklamıştı:

> kadro giysisi ve ilerici düşünceyi, kadro giysisi ve sade yaşam tarzını, kadro giysisi ve tutumluluğu birbirine bağlı görüyorlardı... Bu tamamen yanlış olmakla birlikte, Çin estetiğinin temel unsurları olarak sadelik ve tutumluluk anlayışı gibi, kadınların ilerleme, yaşamda ve çalışma hayatında erkeklerle eşit olma arzularını da burada buluruz.[68]

Devrimci moda üzerindeki anlaşmazlıklar, Çin siyasetinde devam eden gerilimleri yansıtıyordu. Bir süre Sovyet modelini benimseme eğilimi gösteren Mao, kendi gerilla değerlerinden hiç vazgeçmemiş, çok geçmeden Moskova'dan gelen dalganın karşısına çıkmıştı.

Çin tarzı köylü gerilla geleneği ile Sovyet tarzı hiyerarşinin farklı bir karışımını, komünist Kuzey Kore'de görüyoruz. Kim Il Sung hem Sovyet hem de Çin komünist kültürlerine kendini kaptırmıştı. Fakat Kore'nin siyasal kültürünün bu çok özgül komünizm modelinin oluşumunda hayati rolü vardı.[69]

Çin Partisi gibi, Komünist Parti'ye verilen adla "Kore İşçi Partisi" ağırlıklı olarak köylülere dayalı bir partiydi. 1946 toprak reformu (bu, iç savaş sırasında Çinli komünistlerin Mançurya'daki toprak reformuna çok benziyordu) ile birlikte yoksul köylülerden hatırı sayılır bir destek kazanmıştı. Çin partisi ile akrabalığı "özeleştiri" ve "fikir birliği"ne fazlaca vurgu yapmasında da görülüyordu. Kore'nin Konfüçyüsçü kültürü, fikirlere ve düşünceye yapılan vurguya katkıda bulunmuştu. Fakat Japon sömürge yönetiminin –birçok

67 A. Finnane, *Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation* (Londra, 2007), s. 209.

68 Akt. *a.g.e.*, s. 224.

69 Bunu öne süren Charles Armstrong'du, *The North Korean Revolution, 1945-1950* (Ithaca, 2003).

komünistin hapishanede yaşadığı bir deneyim olan– ideolojik "dönüştürme" çabaları da etkili olmuştu.[70]

Aynı zamanda Kim, Yüksek Stalinizm modelini cazip buluyordu. Japonlar Kuzey'de ağır sanayiye dayalı bir ekonominin temellerini bırakmış, rejim Sovyet uzmanları ve teknik eğitimin yardımıyla tipik bir Stalinist sanayileşme programı başlatmıştı. 1940'ların sonunda, geniş Sovyet ekonomik imparatorluğunun parçası haline gelen Kore, mamul mallar karşılığında hammadde ihraç ediyordu.[71]

Kim'in kişilik kültünde Stalin ve Mao'nunkinden esintiler olsa da bu aşırılık ve yoğunluğunu farklı bir düzenden almıştı. İşte burada komünist olmayan kaynakların rolü büyüktü.[72] Stalinist ve Maocu imge ve dil kuşkusuz kullanılıyordu –Kim de Mao gibi güneşe benzetiliyordu (fakat bu durum Japon imparatorluk kültüne de bir şeyler borçlu olabilir)– ancak buna Konfüçyüsçü aile imgesi de dahildi. Kim'in "devrimci soyağacı" övülüyor, lider Kore halkının atası olarak görülüyordu. Kore Şaman halk dininin de payı vardı: Ulusun "ana"sı olarak sunulan Kim'e hava koşulları ve hasat üzerinde sihirli bir deneyim atfediliyordu. Dahası, işçilere torna tezgâhını nasıl kullanacaklarını, köylülere verimliliği nasıl artıracaklarını öğütleyen, "yerinde ve zamanında rehberlik eden" dönüştürücü bir filozof-kral olarak da selamlanıyordu. Kuzey Kore'nin dört bir tarafında hâlâ onun ilham verici ziyaretlerinin anısı yaşatılır (otoyollarda Kim'in, yol yapımı sırasında, "yerinde ve zamanında rehberlik ettiği" birçok yeri işaretleyen tehlikeli bariyerler dahil). Son olarak, Hıristiyan unsurlar külte sızmıştı: Kim'in biyografisini yazan yazar, onun liderliğe yükselişini parlayan bir yıldızın simgelediğini ve onun ulusu kurtarmak için "değerli kan"ını akıttığını yazıyordu.

Yüksek Stalinizm ve Kore geleneğinin garip bir karışımını toplumsal düzende de görürüz. Stakhanovizm ve büyük ücret farklılıklarının tamamladığı savaş sonrasının Stalinist fabrika modeli taklit edilirken, eşitsizlik ve toplumsal ayrımlar SSCB ya da Çin'dekinden çok daha katıydı. Konfüçyüsçülüğün etkisine rağmen (Japonlar 1910'da yönetimi ele geçirinceye kadar ülkeyi yöneten) Kore Chosŏn Hanedanlığı, eğitimi erdem olarak gören Konfüçyüsçü fikirlerin çok daha güçlü olduğu Çin'in tersine, kalıtsal bir aristokratik eliti muhafaza etmişti.[73] Bu nedenle, "öz sınıf", "kararsız sınıf" ve "düşman sınıf" şeklindeki katı komünist hiyerarşi, Chosŏn Hanedanlığı'nın top-

70 *A.g.e.*, s. 167.

71 B. Cumings, *The Origins of the Korean War, c. 2. The Roaring of the Cataract*, 1947-1950 (Princeton, 1990), s. 341.

72 Armstrong, *North Korean Revolution*, s. 222-229.

73 J. Palais, "Confucianism and the Aristocratic/Bureaucratic Balance in Korea", *Harvard Journal of Asiatic Studies* 44 (1984), s. 427-468.

lumu *yangban* (ulema ve askerî sınıflar), halk tabakası ve kast dışı olanlar ya da köleler olarak üçe ayırmasını anımsatırken, insanların hayatında fırsatlarının belirlenmesinde kan bağı kritik rol oynamaya devam ediyordu.[74] Görüleceği üzere, Mao Çin'de de ortaya çıkmış olan bu kalıtsal hiyerarşileri ortadan kaldırmakta kararlıydı. Tersine, Kim'in hiyerarşik bakış açısıyla bunları desteklediğini iki ayrı kelimenin "yoldaş" anlamında kullanılmasından da anlıyoruz: Eşitler için "*tongmu*" ve üstler için "*tongji*" (oysa Çin Komünist Partisi'nde bir tek kelime kullanılırdı: "*tongzhi*").

Kim ve ekibindeki komünist liderler, son derece esnek olduğu görülecek olan güçlü yerel köklere sahip bir komünizm biçimini yaratacaklardı. Bu, tüm komünist iktidarlar arasında *ancient régime*'e en fazla benzeyenlerden biri olurken, toplumsal yapısının alışılmadık bir biçimde katı olduğu görülecekti. Ancak güçlü hiyerarşik unsurlar barındıran geç Stalinist dönemin tüm komünist toplumları, potansiyel yandaşlarının birçoğunun modern toplumsal ilişkilere ve adalete dayalı yeni bir çağa duyduğu umudu kaçınılmaz olarak yok etmişti.

VI

On yedisindeki Edmund Chmieliński, bir genç işçi tugayına katılıp Krakow dışındaki yeni "sosyalist kent" Nowa Huta'da çalışmak için Orta Polonya'daki köyünden ayrılmıştı. Chmieliński savaşın travmasını yaşamış, babası öldürülmüş ve kendisi daha on bir yaşındayken bir Nazi çalışma kampına kapatılmıştı. Köyüne geri döndüğünde umutsuz koşullarla karşılaşmıştı: Köy hiyerarşisinde en alttaydı, öğretmenlerinden ve köyün papazından kötü muamele görüyordu. Annesi onu köyde kalması için ikna etmeye çalıştıysa da, komünist gençliği örgütleyen amcası ona bir kaçış yolu önermişti:

> Kararım kesindi. İnsan gibi yaşayıp çalışmak, hayvan muamelesi görmemek, diğer insanlarla aynı muameleyi görmek istiyordum... Bütün çocukluğumu kâbusa çeviren nefret ettiğim o köyde beni tutabilecek hiçbir güç ya da kudret yoktu.[75]

Tugayına ulaştığında, Chmielińskiye kep ve kırmızı kravatla tamamlanan haki renk yeni bir üniforma verildi. "Bazen çaktırmadan aynaya bakıp artık ne kadar farklı göründüğüme inanamazdım." Şimdi yeni işçi ordusunun eşit bir üyesiydi. Herkes aynı yemeği yiyordu; "hepimiz eşittik". İlk kez "mutluluktan havalara uçarak" uyuyordu. İş ne kadar zor olsa ve Chmieliński, tu-

74 Bu argüman için bkz. Armstrong, *North Korean Revolution*, s. 73.

75 K. Lebow, "Public Works, Private Lives. Youth Brigades in Nowa Huta in the 1950s", *Contemporary European History* 10, 2 (2001), s. 205.

gaydan sadece çok basit aletlerle dev bir işletme inşa etmesini beklemelerine şaşırsa da, coşkulu bir Stakhanovist işçiye dönüşerek, savaştan sonra ülkeyi yeniden inşa etmek için girişilen kahramanca "sosyalist rekabet"e katılmıştı.

> Ortak çabayla birkaç yılda içinde yaşayıp çalışabileceğim muhteşem bir şehir inşa edebileceğimize inancım tamdı... İş saatleri umrumda değildi. Kendi evimi inşa ediyormuş gibi çalışıyordum. Kendim ve çocuklarım için çalıştığıma inanıyordum.[76]

Ne var ki, bu hikâye trajediyle sona erdi. Bir meslek okulundan burs kazanmış, yine de tüm harçları karşılayamamıştı. Bunalıma girdi ve uğradığı haksızlık nedeniyle sendikayı ve parti yetkililerini suçladı. Sonuçta evsiz bir alkolik oldu. Ekim 1956'da Stalinist düzene karşı isyandan sonra eski rejimin yıkılmasına sevindi.

Chmieliński'nin, Yüksek Stalinist dönemden sonra ama hâlâ komünizm hüküm sürerken 1958'de yazılmış anıları, kuşkusuz dönemin ideolojik reçetelerinden etkilenmişti. Ama başkalarınca da desteklenen gençliğin coşkusuyla ilgili anlattıkları gerçekten de anlam taşır. Chmieliński, komünistlerin yeni bir sistem, bireysel eğitim ve gelişmeyi sağlayacak, herkesin kamu yararına çalışacağı eşitlerin yarı-askerîleşmiş "gerilla" toplumu kurma vaatlerine inanmıştı. Bu vizyona kapılmasına şaşmamalı. Diğer yandan, pek çokları gibi o da yeni düzenin vaat edilenden daha bölünmüş, adaletsiz ve yoksullara karşı sert olduğunu görmüştü. Aç bir devlet ve "yeni sınıf"la karşılaşınca, Chmieliński gibi birçok genç komünist hayal kırıklığı yaşamıştı.

Chmieliński gibi ihmal edilmiş kırsal bölgelerden kaçan hevesli gençler –daha çok 1930'ların SSCB'sindeki gibi– yeni sosyalist insanlara dönüşmek isteyen türden kişilerdi. Uyumlu olmanın gerçek getirileri de söz konusuydu. Savaş sonrasının Avrupası'nda, özellikle Polonya ve Doğu Almanya'da çok sayıda idari ve teknik kadro boştu. Bu dönemde toplumsal hareketlilik düzeyi (bu alanda altın çağını yaşayan) Batı'dakinden bile yüksekti. Chmieliński, bu hareketliliğin sınırlı olduğunu görmüş olabilir. Ama birçoğu eğitim görüp orta düzeydeki idareci kadrolara katılma imkânına kavuşmuştu.

Ne var ki, yerleşik, daha yaşlı işçileri rejimin yeni işçi ordusunun parçası olmaya teşvik edebilecek çok az şey vardı. Onlar komünistlerin kırmaya çalıştığı eski işçi sınıfı kültürüne bağlı kalmıştı.[77] Sanayideki geç Stalinist dü-

---

76 *A.g.e.*, s. 208.

77 Macaristan örneğinde, bu M. Pittaway, "The Reproduction of Hierarchy: Skill, Working-Class Culture, and the State in Early Socialist Hungary", *Journal of Modern History* 74 (2002), s. 737-769 içinde öne sürülüyor. Yerleşik Polonyalı işçilerin düş kırıklığı için bkz. P. Kenney, *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950* (Ithaca, 1997), s. 292.

zen, 1930'ların ortasında SSCB'de geliştirilmiş olanın daha otoriter ve eşitlikçi olmayan bir versiyonuydu. Katı bir hiyerarşiye dayalıydı: Planlar ve iş hedefleri (normlar), merkezde bakanlık tarafından belirleniyor ve sonra emir komuta zinciri yoluyla idareci ve ustabaşılara iletiliyordu. Her işçiye fiilen uygulaması için bir mini-plan veriliyor, ücret yaptığı üretime göre belirleniyordu. Bu nedenle, şeflere kapitalist sistemdekinden çok daha büyük yetkiler verilmişti. Uygulamada, iş gücü sıkıntısı ve şeflerin işçileri işbirliğine çekme ihtiyacı, yöneticilerin çok fazla ağırlık koymasını engelliyordu. İşçiler gene de onların özellikle iş-dağılımında torpil yapabilecek boyutlara varan yetkilerine içerliyorlardı. Örneğin, işçi ücretleri çok büyük ölçüde normun kolayca yapılıp yapılamayacağına bağlı olduğu gibi, malzeme kıtlığı ne kadar özveriyle çalışırlarsa çalışsınlar işçilerin makul ücretler almasını imkânsızlaştırabiliyordu.

Ücretlerdeki eşitsizlik de bir kızgınlık kaynağıydı. İşçilere parça başı sistemine göre ücret ödenmesi yaygındı. Bu da kime kolay kime zor işlerin verileceğini belirleyebilen ustabaşılara ve idarecilere güç veriyordu. Aynı zamanda teknisyen ve şeflere daha yüksek ücretler ödenip (özel mağazalar gibi) ayrıcalıklar tanınırken, eski, daha eşitlikçi ücret baremleri rafa kaldırılıyordu. Bu, özellikle birçok teknik uzmanın, 1945'te kovulup tekrar işe alınan eski Naziler olduğu Doğu Almanya'da tartışmalı bir konuydu. Parti raporlarından birine göre parti üyeleri bu politikalara fazlasıyla kızgındı: "Entelijansiyadan kesin hesap sorulmalı. Entelijansiyaya ayrıcalıklı muamele saçmalık. Entelijansiyanın alışveriş etme hakkı olan mağazalar kaldırılmalı."[78]

Normlarını fazlasıyla yerine getirmek için yöneticilerle işbirliği yapan Stakhanovistler özellikle sevilmiyor, bu, tıpkı 1930'larda SSCB'de olduğu gibi tüm işçiler üzerinde baskı yaratıyordu. Budapeşte'nin kuzeyindeki Birleşik Aydınlatma ve Elektrik Fabrikası'nda çalışan bir işçi olan János Sztankovits 1945'ten sonra sürüldüğü SSCB'de bir fabrikada çalışmış, Stakhanovist olmuştu. Macaristan'a geri döndüğünde Stakhanovist olmamak için direnirken, parti ajitatörlerine "Stalin alsın bu vardiyayı kıçına soksun. Onun için üç yıl bedavaya çalıştım. Bana doğru dürüst elbise bile vermediler. Artık özgürken neden yine onun için çalışayım ki?" demişti. Ama artık başı ciddi olarak dertteydi; işbirliği yapıp Stakhanovist olmaktan başka seçeneği yoktu. Haliyle daha yüksek ücretler de peşinden gelecekti. Tabii ki normu fazlasıyla yerine getirmeye hazır olmasına kızan iş arkadaşları, "Çok sevdiysen Sovyetler Birliği'ne geri dön" demişlerdi.[79]

78 G. Pritchard, *The Making of the GDR, 1945-1953. From Antifascism to Stalinism* (Manchester, 2004), s. 196.

79 M. Pittaway, "Workers in Hungary", E Breuning, J. Lewis ve G. Pritchard, *Power and the People. A Social History of Central European Politics, 1945-56* (Manchester, 2005), s. 68-69 içinde.

Elbette komünistler, bu eşitsizliği Marx'ın ideolojik şemasına uydurup savunabiliyorlardı: Sosyalizmin alt evresinde "herkese çalışmasına göre" ilkesi işleyecekti. Ama anlaşılabilir bir biçimde birçoğu yeni düzeni partinin yüksek sesle ilan ettiği sosyalist değerlere ihanet olarak görürken, Marksizm onlara hazır bir protesto dili veriyordu. Ocak 1949'da Polonya Sanayi Bakanı Hilary Minc'e gönderilen isimsiz bir mektup "Marx ve Engels'in öğretilerinin bir savunucusu" diye imzalanmıştı. Burada deniliyordu ki:

> Çalıştığımız fabrikaların yalnızca bizim mülkiyetimizde olduğunu ilan ediyorsunuz. O zaman nasıl oluyor da biz özel fabrikalarda çalışanlardan daha düşük ücret alan sefil uşaklar oluyoruz. Bir kere, eğer bu bizim mülkiyetimizse o zaman fabrikanın kazancı işçiler arasında paylaşılsın; biz de özel fabrikaların ödediği gibi vergimizi ödeyelim. Bu işinize gelmez, değil mi? Çünkü o zaman her bürokrata onlarca metrekare yer düşen sarayları inşa edecek parayı nereden bulacaksınız...[80]

Gerçi rejimin birçok işçinin beğenisine göre fazlaca eşitlikçi olduğu bir alan vardı: kadının yeri. Komünistler kadınlara tüm alanlarda –hatta geleneksel olarak erkeklerin çalıştığı alanlarda bile– iş verilmesi için baskı yapıyorlardı. Bazı kadınlar parti eylemcisi ve işçi kahramanlar haline gelmişti ama muazzam engeller de vardı. Genelde erkek işçiler, kadınların istihdam edilmesine başarılı bir biçimde karşı çıkıyorlardı ve kadınlar erkeklerden daha az kazandıkları halde geleneksel kadın rolleriyle sınırlanmaya meyilliydiler. Bu arada, planı fazlasıyla gerçekleştirmek için tüm vardiyalarda çalışan kahraman işçinin yaşamının aile yaşamına uyumu zordu.[81]

Bu, rejimin Doğu Avrupalı işçilere vermek zorunda kaldığı tek ödün değildi. Birçok yerde, eskiden beri varlığını sürdüren sosyalist kültürler işçilere komünistlere karşı direnecek özgüveni sağlıyordu. Örneğin Doğu Almanya'da şikâyetlerde başı çekenler eski sosyal demokrat işçilerdi.[82] Bazı durumlarda, komünist ideoloji için coşku dolu "yeni sosyalist insan"ı yaratma ideali neredeyse terk edilmişti. Polonyalı sosyolog Hanna Świda-Ziemba, işçiler çalıştığı sürece ideolojik hataya göz yumulabileceğini belirtmişti:

> O zaman işçilerle temaslarım sırasında –bazen halk toplantılarında çok sert ortaya konulan– açık sözlülükleri, üstlerine ve dönemin sistemine karşı saldırgan tavırları karşısında şaşkına dönmüştüm... Bu, o toplumdaki bireysel cesaret meselesi değil, resmî ideolojinin sonucu ve ayrıca Stalinist sistemin toplumsal pratiğiydi.

80 Akt. Kenney, *Rebuilding Poland*, s. 234.

81 Pittaway, *Eastern Europe*, s. 92-93.

82 Pritchard, *The Making of the GDR*, s. 122.

Parti çizgisini izlemesi beklenen entelijansiyanın tersine, "İşçilerin göreviyse özünde çalışmak, altı yıllık planı gerçekleştirmekti. Görüş ve kanaatler cezalandırılmadan ifade edilebiliyor; buna karşılık işin reddedilmesi anlamına gelen en ufak bir belirtinin üstesinden farklı tip birçok düzenlemeyle gelinebiliyordu..."[83]

Eğer önceden beri var olan sanayideki işgücüyle uğraşan Doğu Avrupa komünist rejimleri işçilerle uzlaşmak zorunda kalmışlarsa, Çinli komünistler daha güçlü konumdaydılar. 1949'da Çin'de imalat yaygın olarak küçük atölyelerde yapılıyordu. Sovyetler'in 1930'larda yaptığı gibi, büyük ölçekli sanayiyi yaratanlar bizzat komünistlerdi. Onların büyük fabrika ve işletme modelini Sovyet ders kitaplarında buluyoruz. Bu rejimin işgücünü belli bir kalıba sokmasını kolaylaştırıyordu. Dahası, kırsal ve kentsel ekonomiler arasındaki uçurum, Doğu Avrupa ve SSCB'dekinden bile büyük olduğundan, Çin ekonomisi muazzam bir emek fazlasından yararlanıyordu. Bununla birlikte, rejim sanayide her önüne gelene iş sağlayamazdı. Ama nispeten yüksek ücretli ve sosyal yardım imkânları geniş olan işleri bulabilenler, çok geçmeden işgücü hiyerarşisinin tepesine yükseliyorlardı. Onların altında daha küçük işletmelerde çalışan daha az ayrıcalıklı ve güvencesiz işçilerden oluşan grup yer alırken, en alttakiler 1955'ten sonra fiilen toprağa bağlanan köylü kitlesiydi. Ayrıcalıklarının farkındaki kentli işçi sınıfının, partinin yoğun propaganda çabasına çok daha açık olduğu görülüyordu.

Buna karşın, Yüksek Stalinizmin birçok yönü Çin fabrikalarında hiç rağbet görmemişti. 1952-1956 arasında getirilen Sovyet parça başı ücret sistemi, sistemin karmaşıklığının farkında olan vasıflı yöneticilerin az bulunduğu durumlarda hem güçlükle organize ediliyor hem de daha eşitlikçi ücret rejimlerine alışkın olan işçilerin nefretini kazanıyordu. Çin'in çeşitli bölgelerinde uygulanan katı, Sovyet tarzı sekiz kademeli barem, keyfiliği nedeniyle sürekli eleştiriliyordu. İşgücünü sekiz baremde kategorize etme girişimleri saçmalık boyutlarına ulaşmıştı: Şanghay'daki bir alışveriş merkezinin yöneticileri, satış elemanlarının "vasıf düzeyi"ni belirlemek amacıyla farklı tütünleri ayıt etmeye yarayan bir "tütün eksperliği testi" uyguladı. Bu elemanlar tütünleri gözü kapalı ayırt etmeliydi. Tabii ki sigara içmeyenler buna bozulmuştu.[84] Bu arada, özellikle eski "kapitalist" işyeri sahibinin resmen yeni "sosyalist" yönetici olarak göreve getirildiği eski özel sektör şirketleri örneğinde, yöneticilere verilen yetkiler içten içe kızgınlık yaratıyordu. Biriken bütün bu dertler 1950'lerin sonunda Mao sözde "Sovyet yönetim modeli"nin

83 Hanna Swida-Ziemba, "Stalinizm i Spoleczeristwo Polskie", ed. J. Kurczewski, *Stalinizm* (Varşova, 1989), s. 49.

84 Mark Frazier, *The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management* (Cambridge, 2002), s. 146.

hiyerarşilerini sorgulamaya başladığı an patlayacak olan bir barut fıçısını andırıyordu.

Bu tür bir kriz, Doğu Avrupa'da çok daha erken ortaya çıkmış, çünkü iş başına geçen rejimler, reel ücretler düşerken işçiler üzerindeki baskıyı artırmışlardı. Örneğin, Macaristan'da 1949-1953 arasında ücretler tahminen yüzde 16,6 düşmüştü. İşçiler memnuniyetsizliklerini, örneğin işe gelmeyerek, sık sık iş değiştirerek ve işi ağırdan alarak dolaylı yollarla ifade etme eğilimi gösteriyorlardı. Ama zaman zaman ancak zor kullanılarak bastırılan etkili grevler de örgütlenmişti; Çekoslovakya hapishanelerinde "siyasi suçlar"dan yatanların yüzde 31,6'sı işçiydi.[85] 1950'lerin başında, komünistlerin işçileri yeni işçi ordusunda seferber etme girişimleri tamamen çuvallamıştı. Sözde öncü işçileri kendilerine çekmekte bu kadar açık bir başarısızlık yaşamışlarsa, "geri" köylülüğün yeni komünist projeye daha gönüllü katılması hiç de mümkün görünmüyordu.

VII

Nisan 1952'de Mao ya da Liu'dan çok daha mütevazı bir Çinli gezgin Sovyetler Birliği'ni ziyaret etmişti. Pekin'in yaklaşık 190 kilometre güneyine düşen Wugong köyünden Geng Changsuo, önce Moskova'ya gitmiş, burada Kızıl Meydan'da büyük bir coşkuyla 1 Mayıs'ı kutlamıştı. Sonra da yanındaki heyetle birlikte Ukrayna'ya geçip model Ekim Zaferi Kolektifi dahil çeşitli kolektif çiftlikleri incelemişti. Sergilenen zenginlik Geng ve Çinli dostlarının gözünü kamaştırmıştı: su, elektrik, bol yiyecek ve telefonlu, temiz, sağlam evler. Geng, bu zenginliğin kaynağı olarak sunulan mucizevi traktör karşısında adeta büyülenmişti. 150 Wugong köylüsünün 150 hayvan ve 150 pullukla tamamlamak için didindiği işi, makine tek başına yapıyordu.[86]

Yalnızca kendi ailesi ve aşiretine değil tüm köye yardım etmeyi görev edinen Geng, samimi bir parti üyesiydi. Ne sigarası, ne içkisi ne de kumarı vardı. Alçak sesle, kendinden emin konuşan, gerçekçi hareket eden ideal bir komünist köylü lideriydi. Savaş sırasında, kaynaklarını bir araya getiren yoksul köylü aileleriyle, köy pazarlarında satmak için farklı tür urganlar üreten gönüllü bir kooperatif kurmuştu. 1950'lerin başında daha fazla aile katıldıkça kooperatif gelişmiş, Geng de çok geçmeden parti liderlerinin dikkatini çekmişti. 1951'den beri, Mao tam toplumsallaşmış tarımı benimsemeleri için Çinli köylülerin gönlünü almaya çalışıyordu. SSCB'ye gerçekleştirdiği devlet destekli inceleme gezisinden sonra, kendisini dönüştüren Geng, yal-

85 J. Pelikan, *The Czechoslovak Political Trials, 1950-1954: The Suppressed Report of the Dubcek Government's Commission of Enquiry, 1968* (Londra, 1971), s. 56.

86 E. Friedman, P. Pickowicz ve M. Selden, *Chinese Village, Socialist State* (New Haven, 1991), s. 130.

nızca Sovyet kolektivizmine değil, daha genel anlamda modernitenin Sovyet versiyonuna gerçekten inanç beslemişti. "Modern" olan her şeye tutkusunu göstermek için sakalını ve bıyığını kesip alafranga giysileriyle boy göstermiş ve okuma yazma öğrenmeye başlamıştı. Çok geçmeden kendisine bir havari misyonu yükleyerek, kolektifleşme ve makineleşmenin –özellikle Wugong köylülerinin daha önce hiç duymadığı bir sözcük olan *"tuolaji"* diye uyarlanan *traktör*ün– SSCB'ye nasıl refah getirdiğini açıklamaya başlayacaktı. İşte aynı köylüler büyük, tüm köyü kapsayan kooperatife katılmaya teşvik edilmişti.[87]

Mao, 1955 yazında Sovyet tarzı tam kolektifleşme (küçük çiftliklerin devlet mülkiyetindeki büyük birimlerde toplanması) için baskı yapınca, Geng ilk kolektif çiftliğin başkanlarından biri olmuştu. Ne var ki, politika Geng ve köylü dostlarına henüz çok uzaktı. Kolektif çiftliğin, çok daha iddiasız köylü kooperatifinden çok farklı bir girişim olduğu da görülecekti. Köylülerin o zamana kadar kendi ürünlerinin satışından elde ettikleri gelirler, şimdi tamamen kolektif çiftliğe verdikleri emek karşılığında aldıkları ücret biçimine bürünmüştü. Bu sistemde yalnızca ücretli üyesi çok olan birkaç büyük aile eski gelirlerini koruyabiliyorlardı. Üstelik doğrudan doğruya Sovyet modelinden yararlanan Çinliler, kolektifleri sanayi yatırımları için kırsal kesimden daha fazla kaynak aktarmak için kullanıyorlardı. Dolayısıyla köylülerin hayat standartları da düşmüştü. Yine de örnek köylüler olarak konumlarını korumak için umutsuzca çabalayan Geng ve diğer Wugonglu liderler, tüm özel arazileri yasaklayıp tam kolektifleşme yönünde baskı yapıyorlardı.

Kolektifleşmenin belki de ekonomik sonuçlarından bile daha devrimci olan yönü, siyasal etkisiydi. Geng ve benzeri insanların köylülerin yaşamları üzerindeki (zaten göze çarpan) gücü artık iyice artmıştı. Toprağın tamamı üzerinde özel bir denetime sahip olan köy liderleri, köylülere işleri dağıtıyor ve devletin tüm kaynaklarından ayrıcalıklı olarak yararlanıyorlardı. Bir halk şiiri mevki ile kaynaklar arasındaki yeni ilişkiyi veciz bir biçimde ifade ediyordu:

Birinci sınıf insan
Bir eli yağda bir eli balda
İkinci sınıf insan
Sırtını dayar başkasına
Üçüncü sınıf insanınsa
Ne gelir elinden
Söylenmekten başka.[88]

87 *A.g.e.*

88 *A.g.e.*, s. 190.

En dürüst ve özverili görevlilerden biri olan Geng, köylüleri yalnızca kolektif çiftliklerin avantajları konusunda ikna etmeye uğraşmakla kalmıyor, sistemi işler halde tutmak için de uğraşıyordu. Eğitim yaygınlaştırılmış, diğer köylerin tersine Wugong ilk defa temel bir refah düzeyine kavuşmuştu. Ne var ki, erdemli Geng bile çok geçmeden yerel şefliğin tüm nimetlerinden yararlanmaya başlamıştı. Çünkü Wugong okulları ve refahının yanında şimdi de köyün kendi güvenlik aygıtına sahip olmasıyla övünebilirdi. Yeni polis gücünün yöneticisi korku salan, yine eski bir yoksul köylü olan "Acımasız Zhang"dı. Düzeni sağlamak için köyün yerli gençleri arasından gözü pek ve bu işe hazır olanlardan bir polis kadrosu oluşturmuştu. Örneğin, bir grup köylü önerilen düşük pamuk fiyatlarını protesto etmek için 1.500 pamuk fidanını sökünce, güvenlik güçleri suçluları ortaya çıkarmak için işkence yapmıştı. Diğer Çin köylerinde yetkililerin hak ihlalleri çok daha vahim olabiliyordu. Şimdi yeni yarı-feodal bir kurala dönüşen, köy liderlerinin geleneksel ataerkil tutumlarla birleşen yetkileri, temelde yoksul kadınları kurban seçen gayri resmî bir *droit de seigneur*[89] sayılabilirdi. Tecavüzler yaygınlaşmıştı: Mesela, Mao'nun Tianjin'de üst düzey görevlere getirilerek ödüllendirilen iki eski koruması, güçlerini yerel kadınlar üzerinde terör estirmekte kullanmıştı. Sonuçta bu suçları nedeniyle idam edilmişler ama diğer birçoğu adaletten kaçmıştı.[90]

Geng Changsuo ve Wugong köyünün hikâyesi, Çin'de "Sovyet modeli" olarak adlandırılan birçok umut ve hayal kırıklığının bir özetidir. Kolektifleştirmenin kimi yönleri bazı köylülere cazip gelebiliyordu: Traktörler ve büyük ölçekli tarım, küçük ölçekli tarımın getiremeyeceği zenginlikleri vaat ederken, eğitim ve refah daha büyük ulusal toplulukta entegrasyon ve fırsatlar sunuyordu. Ancak kolektifleştirme çok geçmeden yeni bir hiyerarşi yaratmıştı: genelde keyfi davranan ve sömürücü, güçlü bir ayrıcalıklı tabaka. Bütün olarak köylülük, toplumsal hiyerarşinin en altında kalmış, Çin'in geri kalan bölümünden soyutlanmış ve eskisinden çok daha az denetime sahip olduğu toprağa tamamen bağlanmıştı. Bu arada, tarımdan emilen kırsal kaynaklar ağır sanayiye pompalanırken, verimliliğe zarar veren teşvik sistemi uzun vadede gıda krizlerine zemin hazırlamıştı.

Sovyet Doğu Avrupası kolektifleştirmeyi benzer ama çok daha travmatik bir biçimde yaşamıştı. Çin şiddetli "kulak tasfiyesi"nden kurtulmuş, Çin Komünist Partisi köylüleri tam bir sınıf mücadelesi kampanyası olmadan kolektiflere katılmaya ikna etmeyi (ya da zorlamayı) başarmıştı. (En büyük ihtimalle, bunun nedeni köylülerin direnişinin önceden, şiddetli toprak refor-

89 *droit de seigneur*: Bir bölgede söz sahibi olan lordun (kralın, derebeyinin) yeni evlenen gelin ile kocasından önce beraber olması – ç.n.

90 *A.g.e.*, s. 188, 196.

mu kampanyaları sırasında kırılmış olmasıydı.) Ne var ki, 1930'ların Sovyet şablonunu daha yakından izleyen Doğu Avrupa, kolektifleştirme ve kulakların tasfiyesini eş zamanlı olarak başlatmıştı.

Kolektife katılma baskısı genellikle yoğundu, bazı bölgelerde zorlama açıkça görülüyordu. Diğerlerinde baskılar daha dolaylıydı: Köylüler kolektif çiftlik üyesi olmaları halinde devlet marketlerinden sadece tarım-dışı malzemeler alabileceklerini anlıyorlardı. Bir Bulgar köylüsünün söylediği gibi, "Tabii ki ayağınıza ayakkabı, sırtınıza giyecek gömlek istemezseniz, kolektife katılmak *zorunda* değildiniz."[91] Yine de 1930'ların SSCB'sinde olduğu gibi epeyce direniş vardı. Köylüler kolektifleştirmeyi dayatmak için şehirlerden gönderilen görevlilere güvenmiyor, müfettişlere kimin neye sahip olduğu konusunda bilgi vermeyi reddediyorlardı. Dahası, köylüleri nüfuzlu zengin komşularını gammazlamaya ikna etmek kolay değildi: Sözgelimi, Transilvanya'nın güneydoğusundaki Olt Land bölgesine düşen Romanya köyü Hîrseni'de, parti yetkilileri yoksul köylü Nicolae R.'yi sözde kulak (*chiabur*) komşusu Iosif Oltean'ı ihbar etmesi için iknaya çalışmıştır. Oltean iş karşılığında yirmi kilogram yün ve on kilogram peynir sözü vermişse de yalnızca az miktarda düşük kalite yün vermekle yetinmişti. Bununla birlikte, Nicolae komşusunu savunacaktı: "Oltean açgözlü biri olsa da biz yoksullara yardım eden iyi bir adamdı."[92]

Köylüleri büyük ölçüde yabancılaştıran, topraklarını kaybetmeleriydi. Emeği en yüce değer olarak gören yeni Marksist-Leninist ideoloji, toprak mülkiyeti ve ekonomik bağımsızlığı bir statü işareti olarak gören birçok köylünün manevi ekonomisiyle taban tabana zıttı. Ancak işçileri besleyip sanayileşmeyi finanse etmek için devletin talep ettiği yüksek gıda maddeleri teslimatı kotaları, en azından kulakların tasfiyesi ve kolektifleştirmeden çok daha fazla tepki çekmişti. Budapeşte'nin güneyine düşen Macar köyü Sárosd'dan köylü bir kadın, 1,7 hektar ayçiçeği tohumu yetiştirmesi durumunda devlete gerekli vergiyi ödeyebilme umudunun nasıl ortadan kalktığını hatırlıyordu: "Eve tek kuruş girmiyordu. Her şey vergilere gidiyor, geriye bir önlük alacak kadar para bile kalmıyordu."[93] Kolektif çiftlikte ücretler düşük, koşullar kötüydü. Bulgar köyü Zamfirovo'dan bir köylü şunları hatırlıyordu:

> Halimiz içler acısıydı. Bir gün tarlalarda buğday toplarken neredeyse yere yığılacak duruma geldiğimi hatırlıyorum. Dayanılmaz sıcakta tüm gün çalışır, tıpkı eskisi gibi her şeyi elle yapardık... İş zor, ücret çok düşüktü – günde yal-

91 G. Creed, *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village* (University Park, Pa, 1998), s. 61.

92 D. Kideckel, *The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond* (Ithaca, 1993), s. 85.

93 M. Lampland, *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary* (Chicago, 1995), s. 155.

nızca 80 *stotinki* ve her türlü aynî ödeme bundan kesilirdi. İnsanların durumu daha da kötüleşmişti. Küçük arazileriyle kolektife katılan en yoksul insanlar bile daha da kötüye gittiklerini hissediyorlardı. Bir yaz günü tarlaya bira ve gazoz satmak için birilerinin geldiğini hatırlıyorum. Susuzluktan ölmek üzere olduğumuz halde hiç kimsenin gazoz ve bira alacak parası yoktu.[94]

Çin'deki gibi, yeni köy siyasal elitinin çok az dizginlenmiş gücü, köylüleri daha da öfkelendirmişti. Kotalar kolektif çiftlik yetkililerinin insafına kalmıştı. Bu arada köylüler, siyasi hiyerarşinin üst kısmında yer alanlara, kolektif çiftlikteki çalışmaları karşılığında diğerlerine göre daha fazla itibar edildiğini görmüşlerdi. Köylülerin geleceği yeni şeflerle ilişkilerine bağımlı hale gelirken, hayat iyice politize olmuştu.

Bazıları sert politikalara direnmiş, bazı bölgelerde isyanlar çıkmış, gösteriler düzenlenmişti. Başka yerlerde otoritelere ender olarak gerçek bir tehdit oluşturan bu isyanların en şiddetli ve yıkıcı olanı, Mayıs 1950'de Bosna'nın Bihač bölgesinde görülmüştü. Kolektifleştirmeye karşı çıkmanın yaygın bir yolu, açıkça tarımı tamamen bırakmaktı – sanayi emeğine çok ihtiyaç duyan bazı Doğu Avrupa hükümetleri bunu teşvik etmişti.

Direniş ve öfke kolektifleştirmenin hızını kesmişti; Stalin öldüğünde Doğu Avrupa'da kolektifleştirmede şaşılacak kadar az mesafe alınmıştı. Sözgelimi, Çekoslovakya'da tarımsal nüfusun yalnızca yüzde 43'ü çeşitli kolektif çiftliklerde istihdam edilirken, Polonya'da bu rakam sadece yüzde 17'ydi. Gerçekten de kolektifleştirme, köylülüğe –örneğin, özel tarlalara izin verip köylü ailelere emek kullanımını organize etme hakkı verilmesi gibi– ciddi tavizlerin verilmesinden sonra, ancak 1960'ların başında tamamlanmıştı. Polonya ve Yugoslavya'da, kolektifleştirme açıkça terk edilmiş, kırsal bölgeler küçük özel çiftliklere geri dönmüştü.

1949'da, Doğu Almanya'nın Plauen şehrinin Komünist Parti örgütü, kamuoyunun ne düşündüğüyle ilgili düzenli raporlarından birini kaleme aldı. Burada ulaşılan sonuca göre, yüksek vasıflı işçiler ve teknik entelijansiya durumundan oldukça memnunken, "geniş halk kitleleri" –işçiler ve köylüler– memnun değildi.[95] 1953'te, mutluluğun bu dağılımının Sovyet Doğu Avrupası'nın büyük bölümünde geçerli olduğuna dair çok miktarda kanıt var. Köylü kültürünü ortadan kaldırma çabaları kaçınılmaz olarak tepki çekiyordu. Bu arada, bürokrat "yeni sınıf"ın, doymak bilmeyen devlet için resmen kaynak-toplayıcısı olarak emekçi sınıfların üzerine yerleştirildiği Yüksek Stalinist sistem, özellikle de kökeni Sovyet öncesi döneme dayalı yerel sosyalist geleneklere sahip toplumlarda varlığını uzun süre devam ettiremezdi.

94 Creed, *Domesticating Revolution*, s. 70.

95 Pritchard, *The Making of the GDR*, s. 201.

Yüksek Stalinizm döneminin son yıllarında, Sovyet uydusu rejimler istenmeyen ekonomik politikaları zorlamak için açık baskıya giderek daha fazla bel bağlamaya başlamışlardı. 1950'de Polonya'da ve 1952-1953'te Romanya, Bulgaristan ve Çekoslovakya'da parasal reformlar, halkın tasarruflarını fiilen kamulaştırmış ve Çekoslovakya'da bir protesto dalgasına neden olmuştu.[96] Tahminlere göre, 1953'te Sovyet Doğu Avrupa'da yetişkin erkeklerin yüzde 6-8'i cezaevlerindeydi. Yüksek Stalinist sistemin, kendi mimarının ölümünden sonra daha uzun ömürlü olmaması hiç de sürpriz değildi.

96 Pittaway, *Eastern Europe*, s. 60.

8

BABA KATİLİ

I

1962 Haziranı'nın güneşli yaz günlerinden birinde, anıtsal Moskova Üniversitesi binasının gölgesinde, güler yüzlü ve babacan Nikita Kruşçev yeni yapılan havuza bir Japon balığı bıraktı. Hemen ardından tüm Öncüler'i temsilen küçük bir çocuğa kocaman bir anahtar verildi. Basında bunun "Romantikler Ülkesinin Anahtarı" olduğu yazıldı. Bunlar, partinin çocuk örgütünün Lenin Tepeleri'ndeki merkezi olan yeni Öncü Sarayı'nın açılış törenininde gerçekleşiyordu. 56 hektarlık geniş park ve büyük, gösterişli bina çocuklar için harikalar diyarı –çocukların efendi, yetişkinlerin disiplininin olabildiğince az olduğu bir "çocuk cumhuriyeti"– olacaktı. Projenin yaratıcıları çocukların, disiplini sağlamak için kullandıkları akran baskısı ile birbirlerinin öğretmenleri olacaklarını iddia ediyorlardı.[1]

Geç Stalinizm çok uzaklarda kalmıştı. Stalin, çocukların başını okşarken gösterilmekten hoşlansa da halkın önünde bir Japon balığını elinde tutmak onun saygınlığına uygun düşmezdi. Binanın kendisi de ürkütücü Stalinist komşusunun tam zıttıydı. 1920'lerde modernist "enternasyonal üslup"la yapılan bina, eski neo-klasik kaslı işçi figürleriyle değil, bazıları primitivist, çocuksu tarzda modern heykel ve rölyeflerle dekore edilmişti. Alçak bir binaydı ve büyük cam pencereleriyle ve etrafını saran parkta neşeyle koşan çocuklar için dört tarafında sürekli açık kapılarıyla incelikle planlanmış "demokratik" bir havası vardı.

1 S. Reid, *Khrushchev in Wonderland. The Pioneer Palace in Moscow's Lenin Hills, 1962.* Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1606, s. 1-5, 25-26.

Öncü Sarayı ideolojinin somutlaşmış haliydi. Kruşçev'in Yüksek Stalinizm yerine koymak istediği komünizm biçimini gösteriyordu: modern ve enternasyonalist; 1950'lerin başlarındaki ilkel milliyetçilikten arınmış,[2] aynı zamanda romantik, insan yaratıcılığının imkânlarıyla dolu. *Komsomolskaya Pravda*'nın gazetecilerine göre, bina "romantik insanlar tarafından" inşa edilmişti ve "bu romantik öncü yaşam tarzı sarayın duvarları dışına da sıçramalıydı".[3] Devletin gücünden çok halkının refahını merkeze almıştı. Gerçi en önemlisi burasının anne ve baba baskısından uzak çocuklar için bir bina olmasıydı. Eşitlik ve kardeşlik değerlerini somutlaştırıp kendi kendilerini disipline sokacak çocukların yuvası olacaktı. Kruşçev eski "aristokratik", statü takıntılı Stalinist üsluptan tiksiniyordu. Moskova Üniversitesi binasının kiliseye benzeyen, "çirkin, şekilsiz bir blok" olduğunu düşünüyordu.[4]

Kruşçev, Stalinizmin sertliğine ve hiyerarşisine alternatif arayışı içindeki komünist liderlerden yalnızca biriydi. Komünizmin yaşlı babası ölünce, onun varisleri eski sistemin değişmesi gerektiğini kavradılar. Baskı artık işe yaramıyor, giderek artan ayrıcalıklar ve eşitsizlik öfke yaratıyordu. Aynı zamanda, kitlesel şiddetin mirası ve Stalinist partinin "düşmanlar"a karşı "mücadele"ye bağlı kalması rejimin tabandaki desteğini daraltıyordu. Sistem daha kapsayıcı olmak zorundaydı. Daha genel anlamda, birçok kişi Stalinist ekonomik determinizme –değerler, ahlâk ve insan hayatı dahil her şeyin modern sanayi toplumunun inşasına feda edilmesi gerektiği görüşü– şiddetle karşı çıkıyordu. Eski acımasız dogmatizmin yerini daha "insancıl" bir sosyalizmin alması gerektiğini savunuyorlardı.

Ancak pratikte bunun anlamı neydi? Bazıları sınırlı piyasalar ve bireysel haklarla daha pragmatik bir komünizmden yanaydı. Bu, özellikle Sovyet Doğu Avrupası'nda ilgi çekiyordu ama çoğu parti lideri böyle bir tavize hazır değildi. Çünkü bu, eski kumanda ekonomilerine meydan okurken, iktidar partisine zarar verecek ve partinin siyasetteki "öncü rolü"ne tehdit oluşturacaktı. Daha teknokratik, modernist bir model arayanlar da vardı. Komünist liderlere daha cazip gelen diğer bir çözüm, rejimi genişletmeye çalışırken onun devrimci dinamizmini yeniden kurmaktı. Kardeşler birliği yeniden bir araya getirilmeli, kolektif irade ruhu canlandırılmalıydı. 1950'lerin büyük ideolojik yenilikçilerinin hepsi –Tito, Kruşçev ve Mao– ya 1917'nin radikal Lenin'ine ya da 1840'ların romantik Marx'ına "büyük bir geri sıçrama" fikrini benimsemişti.

2 S. Reid, "The Exhibition *Art of Socialist Countries*, Moscow 1958-9, and the Contemporary Style of Painting", ed. S. Reid ve D. Crowley, *Style and Socialism. Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe* (Oxford, 2000), s. 103.

3 Reid, *Khrushchev*, s. 2.

4 N. Kruşçev, *Khrushchev Remembers. The Last Testament*, çev. ve yay. haz. S. Talbott (Londra, 1974), s. 98-101.

Ancak Öncü Saray'ın açılış töreninin fotoğrafları, *Komsomolskaya Pravda*'da gösterilen gevşek özdisiplin imajından oldukça farklı bir tablo sunuyordu. Modern gözle bakıldığında, özellikle militarist hava öne çıkıyordu: hizaya girmiş, bayrak ve trampet taşıyan üniformalı çocuklar. Stalin'in "oğulları"nın karşı karşıya kaldığı güçlük tam da buradaydı. İdealleri yaratıcı bir şekilde çalışıp barış ve uyumun sakin ruhuyla işbirliği yapan bir halk yaratmak olabilirdi. Ama bunu bir yandan güçlü devletler ve verimli ekonomilerin inşa edilmesiyle başarmayı umuyorlardı. Bu nedenle, piyasa teşviklerinin yokluğunda yarı-askerî seferberliğe başvurmak çekiciliğini korumuştu. Bu Mao'nun çözümüydü ve "sınıf mücadelesi"nin eşlik ettiği askerî, gerilla komünizmi stratejisinin temeli haline gelmişti. Kruşçev, şiddetten kaçınmaya kararlıydı. Ama o bile gençliğinin kavgacı, askerî parti kültüründen kaçınırken, radikal komünist bir politika izlemeyi imkânsız görüyordu. Sadece Tito bundan gerçekten kopmuştu ama bu kopuşun bedeli piyasaya ve Batı'nın etki alanına sürüklenmekti.

Bu nedenle, Stalin'in ölümünün barış getirmeyip aksine, geniş imparatorluğunu parçalarken, komünist dünyanın içinde "dondurulmuş" gerilimlerin bir kısmını su yüzüne çıkaran bir "çözülme"ye yol açmasına şaşmamalı. Gerçekten de Stalin'in ölümünden on beş yıl sonra, dünya nükleer bir felaketin eşiğine geldiğinde, komünizm tarihinin en çalkantılı ve Soğuk Savaş'ın en tehlikeli dönemine girilmişti. Ancak Stalin'in ortodoksluğuna ilk meydan okuma, o hâlâ hayattayken gerçekleşmiş, 1948'de Tito ile ipler kopmuştu.

II

Milovan Djilas anılarında hatırladıklarını şöyle yazmış:

> Bir gün –herhalde 1950 ilkbaharıydı– biz Yugoslav komünistlerin, Marx'ın üreticilerin özgür birliğini yaratmaya başlayacak konumda olduğumuz aklıma geliverdi. Devletin "hâlâ temel olan" askerî ve diğer ihtiyaçlarını karşılayacak vergi ödemelerini tek şart haline getirip fabrikaları onlara bırakmalıydık.

Daha sonra, "oturduğu villanın önünde park etmiş bir arabanın içindeyken" bu yeni fikirlerini ideolog Edvard Kardelj ve ekonominin patronu Boris Kidrič'e söyledi. Kidrič'in şüpheyle yaklaştığı bu fikirleri sonuçta lidere iletmişlerdi:

> Tito sadece kendi düşüncelerinde yoğunlaşmış gibi volta atıyordu. Birden durup bağırdı: "İşçilere ait fabrikalar – şimdiye kadar hiç başarılamamış bir şey bu!" Bu sözlerle birlikte, Kardelj'in ve benim bulduğum teoriler zorluk-

ları aşmış, pratiğe geçme beklentisi artmış gibi görünüyordu. Birkaç ay sonra Tito [Yugoslav] Ulusal Meclis'e işçilerin özyönetimi kanun tasarısını açıklayacaktı.[5]

1950'lerde komünistler Stalinizme alternatif bulmaya çalışırlarken, Djilas birçok "Marx'a geri dönüş"ten ilkini betimliyordu. Djilas'ın anlattığı evreka anları, arabaların arka koltuklarında ateşli Marksizm tartışmaları ve parti villalarında alınan ani kararlar, bize Tito'nun liderliğinin kapalı yapısı hakkında çok şey anlatır. Ancak Djilas'ın anlattığı yeni Yugoslav modeli komünizmin kökenleriyle ilgili hikâye tam ikna edici değil. Tito ve liderliği, SSCB'den kopuştan bir süre önce yeni modeller arayışı içindeydi. Daha önemlisi, "özyönetim" söylemi son derece yanıltıcıydı. Djilas ve arkadaşları, demokratik bir Marksizm arayışında kuşkusuz samimiydi ve fikirleri Batılı sosyalistler arasında olağanüstü heyecan yaratmıştı. Ancak uygulamada Yugoslav özyönetiminin, romantik Marx'ın yönetime demokratik katılımla ilgili fikirleriyle ya da hatta Lenin'in *Devlet ve Devrim*'indeki işçi denetimiyle çok az ilgisi vardı. Reformlar, Tito'nun piyasa yönünde attığı adımların başlangıcıydı ve Yugoslav modeli Stalin'den sonra Avrupa'da Marksizmi yeniden radikalleştirmenin ne denli güç olduğunu göstermişti.

Çin'de olduğu gibi, Yugoslav komünizminin kökleri de Moskova ve Komintern kadar partizan savaşı deneyiminde aranmalı. Ancak Yugoslavya'da, etnik ve ekonomik farklılıklarıyla iki yönetim modeli savaş bittiğinde ortaya çıkmıştı. Nispeten sakin ve refah içindeki (1943'te İtalya'nın çöküşüyle birlikte savaşın büyük ölçüde sona erdiği) Slovenya'da gördüğümüz ilki, ılımlı ve pragmatikti. Yerel meclisler nispeten demokratikti, toprak dağıtımı sınırlıydı ve devlet parayı halka vereceği teşvikler için kullanıyordu. İkincisi, daha yoksul, savaştan zarar görmüş Bosna-Hersek ve Makedonya'da gördüğümüz daha radikal ve eşitlikçi modeldi. Burada kıtlıklar ve enflasyon paranın değerini ortadan kaldırmıştı. Komünistler ekonomiyi işletmek için karne sistemine, ideolojik coşkuya ve işçi takımlarının seferberliğine başvurmuşlardı.[6]

Komünist yönetimin ilk birkaç yılında, Tito'nun amacı pragmatik Sloven ve radikal Bosna modellerini birleştirip Yugoslavya'nın geri kalan bölümlerine uygulamaktı. İlk yılların birçok politikası Lenin'in NEP'ini anımsatıyordu. Köylüler arasındaki desteğini yitirme endişesiyle, Tito kolektifleştirmeden kaçınırken, Kidrič'in 1947'deki Beş Yıllık Planı (bir buçuk ton ağırlığında devasa bir belge yığını) Stalin'inkini model almamıştı. Bu, yüzler-

5 M. Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, çev. D. Willen (New York, 1973), s. 220-223.

6 Bu modeller için, bkz. S. Woodward, *Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990* (Princeton, 1995), s. 58-60.

ce yerel plandan oluşan bir karışımdı; merkez siyasal komutları değil mali teşvikleri kullanıyordu ve bütçelerin dengeyi sağlaması umuluyordu. Aynı zamanda, Tito yoksul ve hassas ülkesinin hızla kalkınmasını istiyordu ki bu da ılımlı NEP tarzı politikaların başaramayacağı bir şeydi. Komünistler böylece ekonomiyi ilerletmek için gönüllü, ücretsiz "şok çalışma"ya bel bağlamaya karar vermişlerdi. Özellikle faal olan Komünist Gençlik Birliği, Brčko-Banovići Gençlik Demiryolu'nun inşası için 62 bin genci seferber etmişti. Kendilerinden öncekilerin 1930'larda İspanya'ya akın ettiği gibi dünyanın her yerinden bazı idealist komünistler de işçi tugaylarına katılmışlardı. Aralarında o sıralarda Fransa'da okuyan geleceğin Kamboçyalı komünist lideri Pol Pot da vardı. Ne var ki, Yugoslavlar için her zaman gönüllü katılımdan söz edilemezdi ve koşullar kötüydü. Yine de bir parça coşku sürüyordu; bir işçinin dediği gibi: "Yorulsak da birlikte şarkılar söyleyerek işler kolaylaşıyordu."[7] Gerçi bu tip bir seferberliğin Tito açısından dezavantajları da vardı. Toplumsal dönüşümün coşkusuyla, Gençlik Birliği'nin genelde "sınıf düşmanları"na yönelik resmî olmayan baskıları teşvik etmesi liderliğin istemediği bir şeydi.

İki farklı yaklaşımın bu şizofrenik birleşimi, Tito'nun gerçek hassasiyetini anladığı aşama olan 1947'ye kadar sürdü. Kurnaz taktisyen Tito, 1945'ten sonra hem Amerikalılardan hem de Sovyetler'den dış yardım sağlamıştı. Gerçi Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte, Batı'dan gelen yardım kesilmiş, 1948'de Moskova ile bağların kopmasından sonra yalnız kalan Yugoslavya, bir Stalinist darbe ihtimalinin tehdidini hissetmişti. Paradoksal bir biçimde Tito Stalin'e, çok daha merkezileşmiş, askerî bir stratejiyle onu taklit ederek direnmişti. "Kominternciler"e yönelik temizlikler ve siyasi muhalifler için "Çıplak Ada" (Goli Otok) çalışma kampının kurulması dahil, dönemin en sert baskı uygulamaları bu yıllarda görüldü. Eski idealizmin yerinde yeller esiyordu. Djilas'ın güvenlik şefi Aleksandar Ranković'e öfkeyle söylediği "Şu anda Stalin'in yandaşlarına bir zamanlar düşmanlarına davrandığımız gibi davranıyoruz" sözlerini Ranković ümitsizce yanıtlamıştı: "Böyle söyleme! Bu konuda konuşma!"[8] Gerçi baskı, Stalin'in 1930'ların başlarında uyguladığına çok benzeyen işçi yanlısı kampanyalarla birlikteydi. Parti, işgücü üzerindeki kontrolünü kaybetme pahasına işçileri, yöneticileri ve uzmanları eleştirmeleri için teşvik ediyordu.

Tito ve çevresi için bu yıllar, suikast, Sovyet istilası ve ekonomik çöküş korkusunun hiç eksik olmadığı zor bir dönemdi. Ancak kurtuluş 1950'de Amerikan yardımı biçiminde geldi. Komünist dünyada bir müttefike sahip

7 C. Lilly, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953* (Boulder, 2001), s. 123.

8 M. Djilas, *Tito: The Story from Inside*, çev. V. Kojic ve R. Hayes. (Londra, 1981), s. 83-84.

olmak için yanıp tutuşan Amerika Birleşik Devletleri, "Tito'nun boğulmasını engelleme"ye karar vermiş; Amerikalılar, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası kredi vermişti. Elbette krediler geri ödenmeliydi, bu da daha radikal sosyalist deneyleri imkânsız kılacak biçimde bütçenin dengede tutulması gerektiği anlamına geliyordu. Askerî tarzda seferberlik yerini katı muhasebe ve randımana bırakmak zorundaydı. Bu arada, iktidarı merkezsizleştiren rejim, tüm mülkiyeti resmen devletten "işçi konseyleri" denilen birimlere transfer etmişti. Yugoslav Komünist Partisi, demokratik hassasiyetlere uygun olarak ismini "Yugoslav Komünistler Birliği"ne dönüştürmüştü. Ancak bu hâlâ tek parti devletiydi ve "işçi özyönetimi" hiç de işçilerin yönetmesi anlamına gelmiyordu. Pratikte, kontrolü elinde tutan idareciler ve memurlar merkezin belirlediği bütçeye uygun hareket etmek zorundaydılar. İşyerinin bu çok tantanalı demokratikleşmesi, aslında savaş döneminin Sloven modeline geri dönüştü. Bu, Marx'a geri dönüşle uzaktan yakından ilgisi olmayan müdürlerin ve mali denetimlerin yönetimiydi.

1950'den sonra Yugoslavya ne kumanda ne de piyasa ekonomisiydi fakat ikisinin arasında bir şeydi. Devlet, ekonomiyi siyasetin buyruğundan çok ücretleri düzenleyip kredi açarak yönetiyordu. Bazı açılardan, tipik bir komünist devlet gibi davranmaya devam ediyordu: Rejim ağır sanayiye para dökÜyor, özellikle daha zengin Hırvatistan ve Slovenya ile yoksul Makedonya ve Karadağ arasındaki eşitsizlikleri yumuşatmak için yeniden dağıtım yöntemini kullanıyordu. Ancak kolektifleştirmeden vazgeçmiş, nereden bakılırsa bakılsın Batılı ekonomi dünyasının bir parçası haline gelmişti. Bir süre için bu piyasalar, sosyalizm ve Amerikan yardımı karışımı oldukça başarılı olmuş, 1950'de Yugoslavya Doğu Avrupa'nın en yüksek büyüme oranını yakalamıştı. Aynı zamanda, ülke komünist devletler arasında en açık ve liberal olandı. Batılı turistler ülkeyi ziyaret ediyor, Yugoslavlar yurtdışında çalışarak beraberlerinde Batı'nın etkisini getiriyorlardı. Aynı zamanda cumhuriyetler arasındaki gerilimler, savaş döneminin kanlı anılarıyla ve bizzat Tito tarafından kontrol altında tutuluyordu. Sırp Ortodoks ve Hırvat olan Tito, "Yugoslavizm"i kendinde somutlaştırmış, onun neredeyse monarşiyi andıran tarzı bazılarını uzaklaştırsa bile birçoğuna cazip gelmişti. Püriten ve entelektüel Djilas, Tito'nun gösteriş merakını ve lüks düşkünlüğünü –otuz iki sarayını, su gibi yenilip içilen ziyafet ve resepsiyonlarını, bronz tenini, boyalı saçlarını, göz kamaştırıcı takma dişlerini– şiddetle eleştiriyordu.[9] Ancak bunun bir mantığı olduğunu da kabul ediyordu:

> Saraylarda oturup buralardan yöneterek, kendisini monarşik geleneğe ve geleneksel iktidar konseptlerine oturtuyordu... İhtişam onun için vazgeçilmez-

9 S. Pavlowitch, *Tito. A Reassessment* (Londra, 1992), s. 81.

di. Bu, onun *nouveau riche*[10] duygusunu tatmin ederken, ideolojik eksikliğini, yetersiz eğitimini de telafi ediyordu.[11]

Djilas 1954'te demokrasi konusundaki çekinceleri nedeniyle Merkez Komite'den ihraç edildi. Ancak Tito'nun monarşik tarzının, geleneksel otorite biçimlerine alışkın olan kırsal bir nüfusa çekici geldiğini kabul ediyordu. Doğu ve Batı, kent ve köy arasında kalmış olan Tito'nun rejimi dünyaya adeta binbir yüzünü gösteriyordu. Kentli entelijansiya, idealist partililer ve Batı solu için gerçek demokratik Marksizmin kalesiydi; Amerika Birleşik Devletleri ve Batılı iş dünyası için sosyalizmi piyasayla uzlaştırmıştı ve köylülük için tarihi kahramanların yönetimiydi. Halk şairleri Sovyet Bloku'ndan kopuşu (ve Macar komünist lider Rákosi'ye) destan benzeri şiirlerde övüyorlardı:

Hey gidi Rákosi hey,
Hangi delikteydin sen?
Uzaklardaymışsın epey
Tito kanını dökerken.
Sen keyif çatarken
Moskova soğuğunda.
Tito kan dökiyordu savaşta,
Şimdi demokratlık taslıyorsun!
Yine çıkarsa savaş,
Eski hamam eski tas:
Tito'muz gene olacak baş,
Sen yine Moskova'ya kaç.[12]

Görüleceği üzere, Tito'nun gösteriş ve marifetlerini sergilemesinin arka yüzünde işler o kadar da tıkırında gitmiyordu. Yine de Tito 1956'ya kadar durumu idare edebildi. 1948-1949'un tehlikeli ve kasvetli günlerinden beri, Yugoslavya'nın rotasını bağımsızlık ve zenginliğe çevirmişti. Hatta kendine özgü Marksizm biçimiyle uluslararası saygınlık da kazanmıştı. Sovyet ve Batı ittifakları dışında kalan devletlerin oluşturduğu "Bağlantısızlar" hareketinin önemli bir figürü haline gelmiş ve 1955'te SSCB'yle barışmıştı. Stalinist modelden bir başkasına geçiş, diğer Doğu Avrupa devletlerinde çok daha travmatik olacaktı.

---

10 *nouveau riche*: yeni zengin, sonradan görme anlamlarında kullanılan bir deyim – ç.n.

11 Djilas, *Tito*, s. 95-96.

12 M. Brkljačic, "Popular Culture and Communist Ideology", ed. J. lampe ve M. Mazower, *Ideologies and National Identities. The Case of Twentieth Century Southeastern Europe* (Budapeşte, 2004), s. 197.

III

Sabaha karşı dörde kadar süren yeme, içme ve sinema ile geçirilen yoğun bir akşamdan sonra Stalin, 1 Mart 1953 sabahında yatak odasında yerde yatarken bulundu. Ağır bir felç geçirmişti. Doktorlardan epey önce partinin beyin takımı –Georgi Malenkov, Beria, Kruşçev ve Kızıl Ordu şefi Nikolai Bulganin– başucuna çağrılmıştı. Belki de bu bilinçli yapılmıştı. Son yıllarında, Stalin'in kestirilemeyen davranışları ve kindarlığından gitgide daha çok endişe duyar olmuşlardı. Ancak herhangi bir şey yapmaya korkmuş olma olasılıkları daha yüksek.[13] Sovyet liderliğinin puslu havasında, açık bir ihtiras ve dikkatleri üzerine çekme merakı ağır bir şekilde cezalandırılabilirdi. Stalin'in, hayatının büyük bir bölümünü mükemmelleştirmek için harcadığı iktidarın aşırı merkezileşmesi, pekâlâ ölümüne yol açmış olabilir.

Stalin'in ölümü dostlarına da düşmanlarına da aynı şekilde duygusal bir şok yaşatmıştı. Çünkü Stalin yalnızca siyasal bir şef değil –ideolojik, kültürel, siyasal ve ekonomik– bütün bir sistemin vücut bulmuş haliydi. İleride Kruşçev'in başlıca danışmanları arasına katılacak olan ve şahsen Stalin'in hayranı olmayan Burlatski, karışık duygularını şöyle özetlemeye çalışmıştı:

> Onun ölümü, uyandırdığı duygular farklı da olsa, Sovyetler Birliği'nde herkesi sarstı. Sarsılmaz, sonsuz ve ölümsüzmüş gibi görünen bir şey yok olup gitmişti. Ölenin bir insan olduğu ve cansız bedeninin toprağa verilmesi gerektiği gibi basit bir düşünce bile hiç kimsenin aklına gelmiyordu. Toplumumuzun en temelinde yatan iktidar kurumu dağılıp yıkılmıştı. Şimdi yaşam nasıl olacak, bize ve ülkeye ne olacaktı?[14]

Burlatski'nin düşünceleri, muhtemelen Sovyet beyin takımı gibi Togliatti, Thorez ve Çu En-Lay dahil, cenaze törenine katılan dünya komünizminin birçok orta yaşlı yüzbaşısı tarafından paylaşılıyordu. Herkes SSCB'nin kötü bir durumda olduğunun farkındaydı. Yaşam standartları düşüktü, çok az yeni konut vardı ve tüketim malları sınırlıydı. Tarım berbat durumdaydı –rekolteler Birinci Dünya Savaşı öncesindeki seviyelerde bile değildi– ve ülkenin gıda ihtiyacının çoğu, kolektiflerin dışında kalan bireylerin işletmesine izin verilen küçük arazilerden elde ediliyordu. Büyük bir hapishane sistemi vardı. Gulag'ın kendi kendisine yetmesinden sorumlu Beria, 300 bin muhafızı idare etmenin maliyeti ve hapishane emeğinin düşük verimliği yüzünden hayal kırıklığı yaşıyordu.[15] Kamplarda isyan ve protestolar yaygın-

13 R. Service, *Stalin. A Biography* (Londra, 2004), s. 581-586.

14 F. Burlatsky, *Khrushchev and the First Russian Spring* (Londra, 1991), s. 5.

15 Y. Gorlizki ve O. Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953* (New York, 2004), s. 124-131.

dı: 1954'ün başında Kazakistan'daki Kengir hapishanesindeki mahkûmlar, kırk gün boyunca kampa el koyduktan sonra, ancak tanklar ve hava bombardımanıyla teslim alınabilmişlerdi. Batı'yla ilişkilerin de gergin olması rejimi, kıt kaynaklarını tereyağı için değil de silahlanma için harcamaya zorluyordu. Kore Savaşı sürüp gidiyor, Doğu Avrupa'da istikrar sadece baskıyla korunuyor ve SSCB'nin hava kuvvetleri ile nükleer yetenekleri Amerika Birleşik Devletleri'nin gerisinde kalıyordu. Stalin'in varislerinin hepsi, onun güvenlik takıntılı dünya görüşünün dışarıda yalnızca korku ve kızgınlık yarattığında, sonuçta da Sovyetler'in güvenliğine zarar verdiğinde hemfikirdi.

Ne var ki, Stalin'in eski düzeninin yerine ne koyulacağı hakkında bir uzlaşma yoktu. Stalin'in varisi olan –Beria, Malenkov ve oldukça geriden gelen, eğitim düzeyi düşük parti sekreteri Kruşçev gibi– güçlü liderlerden Beria ve Malenkov'un çok fazla ortak noktası vardı. Partinin modernist kanadında yer alıyor, özellikle entelektüel ve uzmanlara karşı baskı ve zulmün ekonomik ve siyasal açıdan ters tepki yarattığına inanıyorlardı. Stalin'in ölümünden sonra, Malenkov'u kıdemli lider olarak devlet aygıtının başına oturtmak için muhtemelen birlikte çalışmışlardı.

Cenaze töreninden sonraki günlerde inisiyatifi ele alan Lavrenti Beria'ydı. Beria derhal radikal bir değişim programı başlattı. İlk bakışta onun reformistliği hiç de olası görünmüyordu. Gizli polis şefi Ezhov'un halefi olarak, işkenceye doğrudan karışmıştı. Ancak yetenekli bir yöneticiydi ve Sovyet nükleer projesinin başarısında büyük pay sahibiydi. Ayrıca, parti aygıtını çok küçümsüyordu. Ona göre parti işe yaramaz "gevezeler" ve "asalaklar"la doluydu.[16] SSCB'yi büyük yapacak şey ajitasyon-propaganda değil, güçtü.

Beria'nın baskı ile ilgili vicdani bir sorunu yoktu fakat bunun ekonomik açıdan ne kadar akıldışı olduğunun farkındaydı. Stalin'in ölümüyle, onun düzmece davalarını gözden geçirmeye başladı. Parti lideri arkadaşlarına Gulag'da devlete hiçbir tehdit oluşturmayan 2,5 milyondan fazla insanın çürümekte olduğunu söyleyerek, siyasal suçlu olmayan bir milyondan fazla tutuklunun salıverilmesini önerdi. Angaryanın özgür emekten daha verimsiz olduğunu; Gulag'ın iyice küçültülmesi gerektiğini öne sürüyordu.[17] Aynı zamanda, geç Stalinizm döneminin şovenist ve emperyalist unsurlarına meydan okuyarak –bir Gürcü olarak iliklerine kadar hissettiği– Rus personel ve Rusça lehindeki ayrımcılığı suçluyordu.[18]

Gerçi en çarpıcı ve tartışmalı olanı, Beria'nın dış politika önerileriydi. Sağlıklı bir ekonominin Batı'ya verilecek ciddi ödünlere bağlı olduğuna inanan Malenkov-Beria ikilisi, çalışma arkadaşlarını ikna etmekte bir miktar başarılı ol-

16 V. Zubok ve C. Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War* (Cambridge, Mass., 1996), s. 142.

17 Gorlizki ve Khlevniuk, *Cold Peace*, s. 132-133.

18 A. Knight, *Beria. Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1993), s. 190.

dular. Stalin'in ölümünden kısa süre sonra, SSCB Kore Savaşı'nı sona erdirmeye yardım etti ve Tito'nun Yugoslavyası ile ilişkileri tekrar yoluna koymaya çalıştı. Ne var ki, Beria'nın, Walter Ulbricht'in sert politikalarına tepki olarak huzursuzluğun yayıldığı ve binlerce insanın Batı'ya geçmeye devam ettiği Doğu Almanya'nın geleceğine yönelik eleştirileri epeyce tartışma yarattı. Beria, öyle görünüyor ki, Sovyetler'in zarardan dönmesini ve sosyalizmden tamamen vazgeçmesini önerdi: "Neden Doğu Almanya'da sosyalizm inşa edilmek zorunda olsun ki? Sadece barışçıl bir ülke olsun. Bu amaçlarımız için yeterli."[19]

Malenkov belki de Beria'nın fikirlerine sempati duyuyordu fakat Kruşçev gibi eski Stalinist Molotov da şiddetle karşıydı. Beria, kısmen ideolojik nedenlerle ama büyük ölçüde çalışma arkadaşları kendisine güvenmediği için bu konuda saldırıya açık hale geldi. Güvenmemekte haksız da sayılmazlardı. Beria en yüksek mevki için açıkça manevra yapıyordu ve eğer becerirse onları öldürebilirdi. Kruşçev ve Malenkov, böyle bir sonuca ulaşır ulaşmaz, eski tüfek Molotov ve Kaganovich ile birlikte ordunun da desteğini alarak Beria'ya karşı komplo hazırlıklarına başladılar. Tipik Stalinist bir tarzda İngiliz casusu olmakla suçlanan Beria, bir halk düşmanı olduğu suçlamasıyla infaz edildi.

Üçlü yönetimin yerini ikili yönetim alınca, iktidar mücadelesi için geriye Kruşçev ile Malenkov kaldı. Malenkov eski bir subay ailesinden geliyordu ve akademik anlamda başarılıydı. Teknik eğitim almıştı ve oğluna göre, kendisini aydın bir otokrat, Sovyet "teknokrasisi"nin lideri olarak görüyordu.[20] Bilgili ve akıllı aristokrat İngiliz büyükelçi Sir William Hayter, Malenkov'dan şöyle bahsetmişti: "Hadımı andıran görünüşü insanın tüylerini diken diken etse de kıvrak zekâlı, akıllı ve kurnazdı", "hoşsohbet bir yemek arkadaşıydı".[21]

Malenkov, büyük ölçüde teknokrat, modernist bir bakış açısına sahipti. Plan kalacak fakat rejim baskı yaparak değil, daha yüksek yaşam standardı ve mali teşvik sunarak insanları çalışmaya motive edecek, böylece yatırım ağır sanayi ve savunmadan çekilip tüketici mallarına yönlendirilecekti. Sanayinin de daha verimli olması gerekiyordu; bu da partinin ekonomiye daha az müdahale etmesi ve entelijansiyaya biraz daha liberal bir tavır takınmasını gerektiriyordu. Malenkov'un bilim insanlarını sıkıntılarını dile getirmeye teşvik etmesi tahmin edilebileceği gibi, Lisenko ve Stalin'in ideolojikleştirilmiş bilimine bir saldırı dalgasını kışkırtmıştı.

---

19 V. Molotov, *Molotov Remembers: Inside Kremlin Politics. Conversations withFelix Chuev*, ed. Albert Resis (Chicago, 1993), s. 334.

20 A. Malenkov, *O moem otse* (Moskova, 1992), s. 103; Zubok ve Pleshakov, *Inside the Kremlin*, s. 143.

21 W. Hayter, *The Kremlin and the Embassy* (Londra, 1966), s. 106-107, 37-39.

Aynı zamanda, daha az kamplaşmaya dönük bir dış politikayı savunmayı sürdüren Malenkov, Batı'yla ciddi bir detanta bağlı kalmışsa da Beria'nın Doğu Almanya'yla ilgili tartışmalı önerilerine uygun hareket etmedi. Ağustos 1953'te yeni Sovyet hidrojen bombası denemesini, hem SSCB'nin barış isteyecek kadar güçlü olduğunu hem de eski Doğu-Batı kamplaşmasının aşılması gerektiğini öne sürmek için kullandı. Mart 1954'te, Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB arasındaki herhangi bir savaşın, nükleer bir felaket ve "dünya uygarlığının yok olması" anlamına geleceğini ilan etti. Malenkov, bu açıklamayla dolaylı olarak Marksist-Leninist ortodoksluğa kafa tutuyordu: Bu yeni koşullar altında, Stalin'in iki düşman kamp arasındaki enternasyonal "sınıf mücadelesi" yerine, Amerika Birleşik Devletleri ile SSCB'nin "uzun vadeli bir arada yaşama ve iki sistem arasındaki barışçıl rekabet"e angaje olacakları yeni bir pragmatist dünya çağrısı yapıyordu.[22]

Bu nedenle, Stalin'in ölümünden sonra Malenkov'un kısa süreli etkisi, Soğuk Savaş gerginliklerini azaltmak için Batı'ya gerçek bir şans veriyordu. O zaman Amerika'nın Moskova büyükelçisi olan Charles Bohlen'in kabul ettiği gibi, bu Batı'nın kaybettiği bir şanstı.[23] 1952'de, Çin'i "kaybettiği" ve 1949'da Sovyetler'in atom bombasına sahip olduğu iddiasıyla Truman'ın yerden yere vurulduğu bir atmosferde Amerikan Başkanı seçilen İkinci Dünya Savaşı'nın saygın generali Dwight Eisenhower, komünizme karşı daha sert ama maliyeti düşük bir mücadele başlatmaya söz vermişti. İnançlı bir Hıristiyan olarak başkanlık konuşmasında dile getirdiği gibi Soğuk Savaş'ı, son derece ideolojik ifadelerle, "tarihte daha önce ender rastlanan bir biçimde, iyi ve kötü güçlerin toplandığı, silahlandığı ve karşı karşıya geldiği" bir savaş olarak görüyordu.[24] Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, komünizmin Üçüncü Dünya'daki gücünden korktuğu için daha şahin olsa da benzer bir görüşe sahipti. 1952'de çevreleme politikasının modasının geçtiğini öne sürmüştü. Amerika Birleşik Devletleri komünizmi "geri püskürtmek" zorundaydı.

Bu yüzden, başlangıçta Washington SSCB'yi zayıflatmak için Stalin'in ölümünü ve Kremlin'in içindeki gerginlikleri kullanmaya karar vermişti. Sonunda Eisenhower nükleer savaş tehdidini azaltmak için gerçekten de bazı öneriler getirmiş, detantı sağlamak için birkaç ciddi adım atılmıştı. Belki de herhangi bir yumuşama imkânsızdı, çünkü her iki tarafta da çok sayıda lider çatışmaya mutlak ideolojik açıdan yaklaşıyor ve rakip süper gücün güdülerinden kuşkulanıyordu.[25] Malenkov bile kapitalist Batı'yla ilgili derin kuşku-

22 Bkz. *Pravda*, 13 Mart 1954.

23 C. Bohlen, *Witness to History*, 1929-1969 (New York, 1973), s. 370.

24 M. Leffler, *For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War* (New York, 2007), s. 98.

25 Her iki tarafta ideolojik dogmatizmin rolü için bkz. Leffler, *For the Soul*, s. 147-150.

larından hiç vazgeçmedi. Ama Eisenhower Mayıs 1953'te Churchill'in tavsiyesine uyup o yıl Malenkov ile koşulsuz görüşmeler yapmış olsaydı, Kremlin'in daha katı Soğuk Savaş'çıları etkisiz kalabilirdi.

Bu koşullar altında, kendisini hırslı Kruşçev'in artan baskısı altında bulan Malenkov, Ocak 1955'te "sağcılık"la suçlanıp uluslararası burjuvaziye karşı mücadeleyi ihmal etmekle eleştirilerek başbakanlıktan azledilmişti. Batı şimdi daha dikbaşlı bir liderle, "barışçıl rekabet" görüşü ideolojiye daha bağlı ve kamplaşmacı olan Nikita Kruşçev ile baş etmek zorundaydı.

Sir William Hayter'ın dönemin İngiliz başbakanı Clement Attlee için verilmiş bir akşam yemeğinde karşılaştığı Kruşçev ile ilgili ilk izlenimi, Malenkov ile ilgili görüşünden daha az pohpohlayıcıydı. Onu "velveleci, tez canlı, geveze ve kayıtsız bulmuştu". Londra'daki şeflerine gönderdiği kibirle olsa da ustaca yazılmış bir karakter tahlilinde Kruşçev'i bir 19. yüzyıl Rus romanının –kurnaz ve efendisini (*barin*) hor gören– köylü kahramanı ile eski türden "deli fişek" bir "İngiliz sendika lideri"nin karışımı olarak tanımlamıştı. Sonuç şimdi Batı'nın kapitalist güçlerine dönüşmüş olan *barin*'e şüpheyle bakan bir liderdi.[26] Hayter'ın yorumları hiç kuşkusuz züppeceydi ancak İngiliz sınıf sisteminin bu ürünü, hem SSCB'de hem de uluslararası arenada hiyerarşi ve statünün önemini çoğundan daha iyi kavramıştı.

Tüm komünist liderler içinde en yoksul olanlardan biri Kruşçev'di. Kursk şehrinde, 1894 Nisanı'nda cahil köylü bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve gençliğinin büyük bölümünde derin bir yoksulluk içinde yaşamıştı. Babası madenlerde mevsimlik işçi olarak çalışan Nikita, ilkokulu bitirdikten sonra, on dört yaşındayken babasını izleyerek çalışmak üzere kurucusu Galli işadamı John Hughes'un adını alan Yuzovka sanayi şehrine gitti. Bu büyük bir kültürel dönüşümdü ve Kruşçev modern bir insan olma hevesi içindeydi. Tesisatçı çırağı olarak işe başlamıştı ve ilk-nesil işçilerin birçoğu gibi yaşamının kalan bölümünde mekanik olan her şeye karşı heyecan duydu.[27] Hatta şehir çevresinde bulabildiği yedek parçalarla kendi motosikletini bile imal etmişti.[28] İlk düzenli işi, işçi radikalizminin güçlü olduğu madenlerle ilişkili bir fabrikadaydı ve çok geçmeden illegal sendikal faaliyetlere katılmaya başlamıştı. Komünist lider olabilecek türden bir kişi olan Kruşçev, insana Stalin ve Tito'yu anımsatıyor – ihtiraslı ve kendini geliştirmeye hevesli popüler, girişken, doğal bir lider.

Kruşçev güçlü popülist havası olan bir politikacıydı. Bolşevik partiye 1918'de (beklenmeyecek kadar geç bir zamanda) katıldı ve Kızıl Ordu'da si-

26 Hayter, *Kremlin*, s. 108.

27 W. Thompson, *Khrushchev: a Political Life* (Basingstoke, 1995), s. 8.

28 N. Kruşçev, *Khrushchev Remembers: the Glasnost Tapes*, çev. ve yay. haz. J. Schecter ve V. Luchkov (Boston, 1990), s. 6.

yasi komiser oldu. İç savaştan sonra müdür yardımcısı olarak Yuzovka madenlerine geri döndü. O dönemde değer verilen klasik "demokratik" bir tarzı vardı – ofisi ve rapor yazmayı küçümseyerek geri çevirmek, kollarını sıvayıp işçilere yardım etmek gibi. 1923'te kısa süreliğine de olsa Troçkist muhalefete katılması sürpriz değildi; bu hatadan sıyrılmayı bilecekti. Parti militanı olarak yeri sağlam olmakla birlikte, her zaman eğitimsizliğini telafi etmek istemiş, hatta bir keresinde mühendis olma hevesine kapılmıştı. Yüksek okula dönmek için iki girişimi olmuştu: 1920'lerin başlarında, madencilik teknik yüksek okulu derslerine hazırlık amacıyla partili "işçiler fakültesi"ne (*rabfak*) ve 1929'da Moskova Sanayi Akademisi'ne gitmişti. Her defasında akademik yükümlülükleri zor bularak tam zamanlı parti işine geri dönmüştü. 1920'lerin sonunun radikal Marksist siyasetini özellikle cazip bulan popülist Kruşçev, Stalin'in "Büyük Dönüşüm"ünü gerçek bir coşkuyla destekleyecekti. Hızla yükselmiş ve 1932'de Kaganovich'in yardımcısı olarak Moskova parti örgütünü etkin bir biçimde yönetmeye başlamıştı. En göze çarpan işlerinden biri, avize ve heykellerle süslü halk sarayı tarzında istasyonları olan Moskova metrosunun ilk iki hattının yapımını denetlemekti. İdeal bir erken Stalinist parti şefiydi: gece gündüz tünellerde dolaşarak büyük zorluklara ve çok sayıda iş kazasına karşın, işçileri olağanüstü işler çıkarmaları için teşvik eden coşkulu, harekete geçirici bir şef. Ayrıca Stalin'in baskılarını uygulamaya da hazırdı ve 1938'de Ukrayna partisinden tasfiye edilen şeflerin yerine geçtiğinde, baskıların çok faydasını gördü. Ancak diğer parti üyelerinin çoğu gibi o da masum olduğunu bildiği insanların suçlanıp öldürülmesi karşısında düş kırıklığı ve öfkeye kapılmıştı. O dönemde eski bir arkadaşına şöyle dediği rivayet edilir: "İlk fırsatta, şu Mudakshvili'den yaptıklarının hesabını soracağım" – Cugaşvili (Stalin) ile "hıyar" (*mudak*) sözcüğünü birleştirerek oluşturduğu bir isim.[29]

Bu nedenle, Kruşçev'in Stalin'in mirası ile ilgili tutumu çalışma arkadaşlarınınkinden daha karmaşık ve belirsizdi. Stalin'in baskılarını akıldışı bulan Beria ve Malenkov, Şef'le bağları koparmakta sorun görmüyorlardı. Tersine, Kruşçev'in tepkisi daha duygusaldı: Burlatski onun bireylerin kaderine üzüldüğünü ve sık sık Terör kurbanlarıyla ilgili uzun, suçluluk duygusuyla dolu monologlara girıştiğini anımsıyordu.[30] Stalinist dogmatizm ve yabancı düşmanlığının yerine, yeni bir bilim ve modernite dünyası getirme konusunda en az çalışma arkadaşları kadar kararlı olsa da 1920 ve 1930'ların partisince şekillenmişti. Askerî tarz radikal komünizmin ideallerine –kolektif, sosyalizm, irade gücüyle büyük işler başarma– gönülden inanıyordu. Böylece, şiddetten vazgeçmeye kararlıyken, genelde şiddeti besleyen kitlesel seferberlik ruhunu canlandırmaya çalışıyordu.

29 W. Taubman, *Khrushchev. The Man and His Era* (Londra, 2003), s. 122.

30 Burlatsky, *Khrushchev*, s. 65-66.

Malenkov'un ve Kruşçev'in reform programları arasındaki farklar kısa süre içinde ortaya çıktı. Malenkov tereyağı uğruna silahları feda etmeye hazırken, Kruşçev her ikisine de aynı anda sahip olunabileceği konusunda ısrarcıydı. Zoru başarmak için 1930 Moskovası'nın kitlesel seferberlik yöntemlerine bakarak, özellikle Batı Sibirya ve Kazakistan başta olmak üzere, tahıl ve mısıra ayrılan araziyi büyük ölçüde genişletme önerisi getirdi – bu 1954'ün "Bakir Topraklar Programı" olarak adlandırılmış uygulamasıdır. Bu tipik bir Kruşçev çözümüydü. Gıda sorununu bir hamlede çözeceğini öne süren çok iddialı bir projeydi. Özellikle bu iş için tahsis edilmiş trenlerle uzak bölgelere gönderilen 300 bin kadar genç Komsomol "gönüllü"sünün özverisine bağlıydı. Bir süre için büyük bir başarı kazanılmış gibi göründü; 1958 rekoltesi, 1949-53 yılları ortalamasının yaklaşık yüzde 70 üzerindeydi.

Kruşçev'in çözümleri bazılarına safça iyimser görünmüş olabilir. Ancak aslında parti kültürüne, Malenkov'un en başta kentli idareci ve eğitimli sınıflara cazip gelen çözümlerinden çok daha uygundu. Bu popülaritenin nedenini açıklamak kolaydı: Kruşçev, SSCB'nin daha güçlü bir Batı'nın karşısında geri çekilmesi, komünizmin "geri püskürtülmesi" riskini almak istemiyordu. Ordunun ve ağır sanayinin kökleşmiş çıkarlarına da meydan okumuyor ayrıca Komünist Parti ve Merkez Komite'nin öncülük rolünü de benimsiyordu. Stalin'in 1945'ten sonra büyük ideolojik kampanyalara ilgisizliği, devletin idari organları karşısında partinin etkisinin azalmasına neden olmuş, ancak Kruşçev partinin etkisini tekrar Sovyet siyasetinin tam merkezine yerleştirmeyi vaat etmişti. Malenkov'un düşüşünü tezgâhlarken, Parti Merkez Komitesi'ni yanına çekmekte zorlanmaması sürpriz değildir.

Artık Kruşçev yeni vizyonunu dayatma gücüne sahipti ve bu dayatmayı 1956 Şubatı'nda, Stalin'i suçladığı 20. Parti Kongresi'nde tarihi baba cinayetiyle gerçekleştirdi. Mao'nun haklı olarak söylediği gibi, Kruşçev Stalin'i eleştirmekle kalmamış, onu "öldürmüştü". Eğer pervasızca yapılmamışsa, bu cesur hamlenin farklı nedenleri vardı. Kruşçev'i motive eden kısmen kaba siyasetti: Kruşçev Terör'e bulaşmış olmasına rağmen, Stalin'i hedef alan her saldırı, fiilen Terör'e daha çok bulaşan rakipleri Molotov ve Kaganoviç'e karşı da bir saldırıydı. Ancak bu konuşmanın açıkça idealist bir gerekçesi vardı. Kruşçev, partinin başarısında ahlâki duruşunun çok önemli olduğuna inanıyordu. Böyle bir duruşu restore etmenin tek yolu geçmişin dehşetini kabul edip yeni bir başlangıç yapmaktı.

25 Şubat'ta kongre konuşmalarıyla geçen yorucu bir on günden sonra, Sovyet delegelerinden ek bir toplantı için kalmaları istendi. Kruşçev'in bu "gizli" oturumda yaptığı konuşma, belki de Sovyet Komünist Partisi'nin tarihindeki en olağanüstü konuşmaydı. *Vozhd*'u şiddetle itham eden konuşması

dört saat sürdü. Konuşmasında Stalin'in "dürüst ve masum komünistler"in işkence ve infazından sorumlu olduğunu; bazı halkların toplu olarak acımasızca sürgün edildiğini; savaş dönemindeki mağrur maceracılığını ve Leninist ilkelere ihanetini detaylı şekilde anlattı. Kruşçev, oldukça duygusal bir ses tonuyla gerçekleştirdiği konuşmasının bir yerinde, Stalin'in eski dostlarını bile azarladı. Kliment Voroshilov'la dalga geçti: "Hey sen Klim, kes traşı. Bunu çok önceden yapmış olmalıydın. Artık yaşlısın, bir ayağın çukurda. Kendi gözlerinle gördüğün hakikati söyleyecek cesaret ve vicdanın yok mu?"[31] Ancak kullandığı dile karşın, Kruşçev'in saldırısı kontrollü ve planlıydı. Terör'ün tek sorumlusu, "kişi kültü"yle Stalin'di. Stalinist sistemin temellerini attığı 1930'ların ortasından başlayarak giderek sertleşti. Parti onun kurbanı olmuştu ve artık o olmadığına göre, aynı ruhla yeniden hayata döndürülmeliydi.[32] Ne partinin, ne Plan'ın ne de kolektif çiftliğin Kruşçev'in eleştirisiyle tehdit altına girmediği belliydi.

Dinleyenler donup kalmıştı. İdeolojik klişelerle süslü sıkıcı nutuklara alışık delegeler kulaklarına inanamıyordu. Konuşmanın kışkırtıcı etkisinin farkına varan yaşlı parti şefleri, kalp ilaçlarını bulmaya çalışıyordu. Elbette konuşması temelde inanılmazdı; çünkü onun ve daha önce Lenin'in inşa ettiği bütün sistemi itibarsızlaştırmadan, 1934 sonrası Stalin'ini suçlamak çok zor olurdu. Dahası, Kruşçev'in iyi bildiği gibi, bu "gizli" konuşma Komünist Parti çevreleriyle sınırlı kalamazdı ve etrafa yayılması muhakkaktı. Kısa süre içinde bir "demagojik" nutuk furyası başladı ve Stalin heykelleri kırılıp döküldü. Bu arada, Gürcistan'da gözden düşmüş oğullarını savunan gösteriler başladı.[33] Ancak en büyük etki, tahmin edileceği gibi, Sovyet komünizminin mevzilerinin en zayıf olduğu bölgede –Doğu Avrupa'da– görülecekti.

IV

1953'te bir Rus tiyatrosu Budapeşte'de *Hamlet*'i sahneye koydu. İzleyicilerin çok azı Rusça oyunu anlıyor olsa da bu, imparatorluğun cömertliğini ve kültürel prestijini Macar toplumunun kaymak tabakasına gösterecek önemli bir törensel olaydı. Komünist ideoloji şefi József Révai de izleyiciler arasındaydı. Ancak bu kez geçmiştekinden büyük bir farklılık vardı. Eski komünist liderler hâlâ iktidarda olmasına karşın, Stalin ölmüştü. Gösteriyi haber yapmak için izleyen bir gazeteci şöyle yazmıştı:

---

31 Taubman, *Khrushchev*, s. 274. Konuşmanın bu değerlendirmesi için bkz. *a.g.e.*, 11. bölüm.

32 Konuşma için bkz. *Rech' Khrushcheva na zakrytom zascddiui XX s"ezda KPSS: 24-25 fevralia 1956 g.* (Münih, 1956).

33 P. Jones, "Real and Ideal Responses to Destalinization", ed. P. Jones, *The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era* (Londra, 2006), s. 41-62.

Herkes kimsenin tek kelime bile anlamadığını biliyordu ama salon doluydu. Ben de orada, radyo adına izliyordum. Révai'nin locasının arkasındaydık ve hayaletin Hamlet ile konuştuğu, aktörün ise yalnızca "*Gamlet, Gamlet*" [Hamlet'in Rusça telaffuz ediliş biçimi] sözlerini tekrarladığı bir sahne vardı ve "*Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai chasy*!" ("Hamlet, Hamlet, buraya gel, bana saatini ver!") sözlerinin duyulduğu sırada inanılmaz bir uğultu koptu... İzleyicilerin hepsi bu saçma sözleri kendilerinin mırıldandığını sanıyordu ve sonra aktör de söyledi: "*Gamlet Gamlet, idi siuda, davai chasy*!" Bu sözleri 1945 yılında ülkeyi işgal eden Ruslar da söylemişti: "*idi siuda, davai chasy!*" Révai'nin o halini asla unutmam; yüzü asılmış, sapsarı olmuştu. O sırada tüm salon fısıldıyordu: "*Gamlet, Gamlet, idi siuda, davai chasy*!"[34]

Bu küçük bir devrim olmuş olabilir ama yine de bir devrimdi. Macar entelijansiyası Sovyetler'e onlar hakkında ne düşündüğünü söylüyordu: Onlar iddia ettikleri gibi üstün bir uygarlığın asil ruhlu misyonerleri değil, görgüsüz emperyalistlerdi. 1945'te savaş ganimeti olarak Macarların –saatleri dahil– değerli eşyalarına el koyan Kızıl Ordu işgalcilerinden hiçbir farkları yoktu.

Özellikle Macaristan'da, Stalin'in ölümünün ardından orta sınıflar arasında böyle anti-emperyalist homurtuların olması tahmin edilebilirdi. Macaristan, Polonya ile birlikte Moskova'ya karşı en birleşik muhalefeti temsil ediyordu. Tüm toplumsal sınıflar, kuvvetli bir biçimde Rus karşıtlığı ile belirlenen güçlü milliyetçiliklerinde özdeşleşebilirlerdi. Başka yerlerde toplumlar daha bölünmüş durumdaydı. Eski elitin büyük kısmının ya öldürüldüğü ya Batı'ya kaçtığı Doğu Almanya'da ve yerli komünizmin hâlâ mevzilerini koruduğu Çekoslovakya'da orta sınıf grupları daha az öfkeliydi. Burada isyan edenler işçilerdi. Ve paradoksal olarak bu ayaklanmaları kışkırtanlar genellikle şahin Stalinistler değil, Malenkov'un atadığı reformistlerdi. Çünkü Moskova'nın liberalleştirme reformları işçilerden çok genellikle orta sınıflara ve köylülere yarar getiriyordu. İşçiler Yüksek Stalinizm döneminde zarar görmüş olabilirler fakat piyasa reformlarının da faydasını görmemişlerdi.

Stalin'in ölümü tüm "küçük Stalinler"i baskı altına aldı. Geniş bir istihbarat ağına sahip olan Beria ve Malenkov, Sovyet yönetiminin Doğu Avrupa'da ne kadar hassas bir durumda olduğunun farkındaydılar. Dağılmakta olan imparatorluğu toparlamak için reformun hayati olduğu düşünülüyordu. Doğu Avrupalı liderler –teknokratik ve ademimerkeziyetçi reformların bir karışımı olan– "Yeni Yol"u benimsemeleri için sıkıştırılıyorlardı. Moskova için en büyük kaygı kaynağı olan Doğu Almanya ilk sıradaydı. Muhafazakâr Malenkov'un bile "bir parça kaba ve esneklikten yoksun" olduğunu düşündü-

34 James Mark'ın Mihaly ile görüşmesi, J. Mark, "Society, Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948-56", *English Historical Review* 488 (2005), s. 975-976 içinde.

ğü sert Ulbricht çağrılmış ve Kremlin'in "DAC'deki durumla ilgili ciddi kaygıları" iletilmişti.[35] Ulbricht, Haziran 1953'te küçük ve orta ölçekli işletmeleri destekleyen, burjuvaziye karşı ayrımcılığı azaltan ve kırsal kesimdeki denetimleri hafifleten reformları isteksiz de olsa uygulamaya koydu. Ancak bu reformlar işçi ücretlerini iyileştirmedi ya da Plan hedeflerini küçültmedi. 16 Haziran'da, anıtsal Stalinallee Bulvarı'nı inşa eden işçilerin protestosu, Doğu Almanya'nın tamamında iki günlük işçi grevlerini ve ayaklanmalarını tetikledi. Rejimi yalnızca Sovyet askerleri kurtardı. Hızla geri adım atan Ulbricht, işçilerle uzlaşma yoluna gitti, ancak olay işçi devleti olduğu iddia edilen ülke için büyük bir rahatsızlık kaynağı oldu.

Aynı ay Çekoslovakya da aynı nedenlerle çıkan benzer huzursuzluklara tanık oldu. Stalin'in cenazesine katıldıktan kısa süre sonra Klement Gottwald da (muhtemelen alkole bağlı bir hastalık sonucu) öldü ve yeni bir kolektif liderlik iktidarı devraldı. Malenkov'un yakın adamı, eski sendikacı Antonin Zápotocký devlet başkanı, Kruşçev'in yakın çevresinden Antonín Novotný ise parti lideri oldu. Zápotocký zorla kolektifleştirmeye son vererek köylüleri memnun etti ama eş zamanlı olarak uygulamaya koyduğu para reformu işçilerin yaşam standartlarına darbe vurdu. Sonuç, Pilsen'deki Lenin (şimdi ve daha önce Škoda) otomobil fabrikasında grevler, Sovyet bayraklarının yakılması ve serbest seçim talepleri oldu. Olaylar hızla ve acımasızca bastırıldı, ancak sonunda bir kez daha işçiler istediğini elde ederek ücret artışı sağladılar.

Doğu Bloku'nun tüm liderleri Moskova'dan gelen değişim rüzgârlarına kapılmaya zorlanmıştı. Kolektif tarım gevşetildi, bu arada bazı yerlerde en azından teoride kolektif liderlikler küçük Stalinlerin yerini aldı. Yine de eski Stalinist rejimler denetim altında olmayı sürdürürken Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Polonya'da reformlar sınırlı kaldı.

1954'ün sonunda, Doğu Avrupa rejimleri Stalin'in ölümünün estirdiği fırtınayı taviz ve baskı karışımı bir yöntemle büyük ölçüde yatıştırmış görünüyorlardı. Dikkate değer tek istisna Macaristan'dı ancak buradaki sorun Moskova'nın kararsızlığıydı. Ulbricht gibi Macaristan lideri Rákosi de Moskova'ya çağrılarak Malenkov'un müttefiki Imre Nagy'yi başbakan olarak kabul etmeye zorlandı. Babacan burjuva görüntüsü yalnızca Stalin tarzı gür bıyığıyla bozulan Nagy, eski bir Komintern yöneticisiydi. Béla Kun gibi o da Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş esiri olarak Rusların elindeyken Bolşevik olmuş ve 1930'larda Moskova'da yaşamıştı. Ancak Kun'un tersine daha pragmatik bir Marksist ve Buharin'in köylü yanlısı fikirlerinin destekçisiydi.[36] Ye-

35 Molotov, *Molotov Remembers*, s. 334.

36 R. Janos, "The Development of Imre Nagy as a Politician and a Thinker", ed. G. Peteri, *Intellectual Life and the Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953-1956* (Trondheim, 2001), s. 16-30.

ni Yol'a geçiş yapmaya çalışan Nagy ile bunu sabote etmeye çalışan ve bürokrasinin çoğunluğu tarafından desteklenen Rákosi arasında bir mücadele başladı. Çatışma 1955'te Malenkov'un ve beraberinde Nagy'nin düşüşü, Rákosi'nin de geri dönüşüyle sona erdi. Ancak üst kademede açıkça görülebilen istikrarsızlık hızla tüm sınıflara yayıldı ve halkın muhalefetini doğurdu. Stalin'in imparatorluk kurumlarında üst düzeyde bulunan nispeten pasif konumdaki Macar entelijansiyası, şimdi işçilere katılmaya istekli görünüyordu. Genç şair Sándor Csoóri, 1953'te onların suçluluk duygularını dile getirirken, "aşırı beklentiler" ile "mucizevi" Plan hedeflerinden şaşkına dönmüş halkının "sert gerçekliğini" görmezden gelerek "sırça köşk"te nasıl yaşadığını hatırlıyordu.[37]

Stalin'in ölümünden sonra Doğu Avrupa'daki eski düzene açık bir istikrar kazandırılması bu nedenle bıçak sırtındaydı. Yine de Kruşçev hâlâ SSCB ile uyduları arasındaki eski paternalist ilişkiyi –hem ahlâki hem de ekonomik nedenlerle– daha kardeşçe bir ilişkiye dönüştürmeye çalışıyordu. Nisan 1956'da Stalin'in denetim aygıtı olan Kominform'u feshedip Yugoslavya ile ilişkileri onarmaya çalıştı. 1955'ten itibaren, Stalin'e karşı ortak nefretlerinin Tito'yu yeniden Sovyet Bloku'na katılmaya ikna edeceğine güvenerek, ısrarla Tito'nun desteğini kazanmaya çalıştı. Gizli Konuşma'sının geçmişin üzerine bir sünger çekip bloku tekrar birleştireceğine ve Yeni Yol'a bağlı yeni bir Doğu Avrupalı liderler grubu oluşturacağına yürekten inanıyordu.

Ancak Stalinist emperyalizmin açtığı yaraları sarmanın hiç kolay olmadığı ortaya çıktı. Tito diplomatik barışmayı memnuniyetle karşıladı fakat ideolojik bağımsızlığından vazgeçmeyi reddedip Sovyet modeline alternatif olarak Yugoslav modelini öne çıkarmayı sürdürdü. Bu arada Doğu Avrupa'nın kendisinde, Moskova'nın daha liberal politikası komünizm ve Sovyet denetimini istikrarsızlaştırma tehlikesi doğurmuştu.

İlk kriz Polonya'da çıktı. Gizli Konuşma yalnızca Stalin'in ününü değil aynı zamanda hastanede yatan Polonya lideri Bierut'u da öldürmüştü. Oturum sonrasında metni okuyunca, Kruşçev'in *lèse majesté*'siyle[38] öyle büyük bir şok yaşadı ki ağır bir kalp krizi geçirip hayata gözlerini yumdu. Yeni lider Edvard Ochab, Malenkovcu çizgiye eğilim gösterdi ve ılımlı Yeni Yol reformlarını uygulamaya koyduysa da bu reformlar da halk isyanlarını önleyemedi.

Doğu Berlin ve Pilsen'de olduğu gibi bu kez Poznań'da da protestoları başlatanlar işçiler oldu. Memnuniyetsizliğin kaynağında düşük yaşam standartları vardı ve komünist sistemlerde sıkça yaşanan şekilde, işçiler kapitalistle-

37 S. Csoori, "Pamphlet", ed. G. Litvan, *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression, 1953-1963* (Londra, 1996), s. 29.

38 *lèse majesté*: Krala, hükümdara ya da devlet başkanına karşı işlenen suç, ihanet anlamlarında Fransızca bir kullanım – ç.n.

rin yapmış olduğu gibi kendilerini sömürdükleri gerekçesi ile komünistleri "sol"dan suçluyorlardı. Eski bir işçi şöyle yakınıyordu:

> Ömür boyu köle gibi çalıştım. Bana savaştan önce, çalışmamdan kapitalistlerin kâr sağladığı söylendi. Şimdi kim kâr sağlıyor peki? ... Pazar sabahları çocuklarımın ekmeklerinin üzerine tereyağı sürmesi bile mucize. Savaştan önce asla bu kadar kötü olmamıştı.[39]

Çoğu insan Polonyalı komünistlerin değil ama Rusların gerçekten bu sömürücü sistemden faydalandığına inanıyordu. Tereyağın doğuya sevk edildiği iddia ediliyordu; Polonyalılar "Yaşasın Polonyalı demiryolu işçileri! Onlar olmasaydı, kömürümüzü doğuya sırtımızda taşımak zorunda kalırdık" diye şakalar yapıyorlardı.[40]

Haziran 1956 Poznań ayaklanmaları bastırıldı, ancak parti içinde cezaevinden salıverilen Gomułka'nın liderlik ettiği reformcularla Stalinistler arasında bir savaş patlak verdi. Giderek öfkeye dönüşen kamuoyu baskısıyla, Polonya Komünist Partisi, Gomułka'yı genel sekreterliğe getirmeyi ve Sovyetler'in dayattığı Savunma Bakanı Mareşal Rokossovski'yi görevden almayı planladı. Durum Sovyetler'i oldukça endişelendirdi. Gomułka'nın Sovyet karşıtı olduğunu düşünüyorlardı; hatta Kruşçev "Polonya bizden her an kopabilir" diye kaygılanıyordu. 19 Ekim'de, hayati önem taşıyan Merkez Komite toplantısının sabahında, Kruşçev, Mikoyan, Molotov, Kaganovich ve (komünist devletlerin oluşturduğu yeni Varşova askerî paktının başkomutanı) Mareşal Koniev'den oluşan bir heyet, dramatik bir hamle yaparak reformist darbeyi önlemek için Varşova'ya gitti. Aynı zamanda, Sovyet birlikleri sınıra kadar ilerlediler. Ruslar ve Gomułkacılar arasındaki görüşmeler gece geç saatlere kadar sürdü. Patlamaya hazır Kruşçev, Polonyalıların küstahça direnişi olarak gördüğü tutum nedeniyle iyice öfkelenmişti. Öyle öfkeliydi ki, Varşova'ya indiği zaman havaalanı personelinin gözü önünde Ochab'a bağırıp yumruğunu sallamıştı.[41] Ancak görünürdeki zayıflığına karşın, Gomułka galip geldi. Üstün bir askerî güce sahip olmayabilirdi ama partiyi, istihbarat teşkilatlarını ve ulusun çoğunluğunu arkasına almıştı. Dahası, ne parti denetimine son vermek ne de Polonya'yı Sovyet Bloku'nun dışına çıkarmak niyetinde olmadığında ısrar ediyordu. Reform, kolektifleştirmenin sona erdirilmesi, liberalleştirici ekonomik reformlar, nüfuzlu Katolik Kilisesi'ne özgürlükler verilmesi ve sınırlı "sosyalist demokrasi"yle sınırlı kalacaktı. Davetsiz misafirler görünürde rahatlamış olarak Moskova'ya dönmüştü. Ancak ertesi gün tekrar öfkelenen Kruşçev, askerlere Polonya'ya girme emri verdi. Kruşçev'in bundan pişman

39 F. Lewis, *The Polish Volcano. A Case History of Hope* (Londra, 1959), s. 146.

40 *A.g.e.*, s. 155.

41 Bu olayın öyküsü için bkz. Taubman, *Khrushchev*, s. 293.

olabileceğini fark eden Mikoyan, kesin kararı erteletmeyi başardı ve Kruşçev tekrar fikir değiştirdi.[42] İşgal kıl payı engellenmişti – şimdilik.

Macaristan daha az talihliydi çünkü parti daha çok bölünmüştü. 1919'un başarısızlıklarından sonra, yalnızca sert Stalinist yöntemlerin gerici sınıfları alt edebileceğine inanan sertlik yanlıları daha etkiliydi. Polonyalı yoldaşlarının tersine, reformist komünistler bu nedenle halkın hoşnutsuzluğunu giderecek bir güce sahip değildi. Kruşçev, Temmuz 1956'da Rákosi'yi istifaya zorladı fakat sertlik yanlıları içinde bağlantıları olan diğer bir lideri, Ernő Gerő'yü kabul ettirdi. Huzursuzluk devam etti ve 23 Ekim'de gösteri yapan işçiler fabrikalarının sivil savunma silah depolarına saldırdılar. Gerő paniğe kapıldı ve Sovyet askerleri çağrıldı ama bu da yangını körüklemekten başka işe yaramadı. Zaten bölünmüş olan komünist iktidar yapısı birkaç gün içinde dağıldı; devrimci komitelerle işçi konseyleri boşluğu doldurdu. Gerő, Nagy'yi başbakan olarak atayarak durumu düzeltmeye çalıştıysa da artık çok geçti. Nagy artık kitlesel öfkeyi Gerő'den daha iyi kontrol altına alacak durumda değildi; devrimci dalganın üzerinde kalacaksa, çok daha radikal çıkışlar yapmak zorundaydı.

Delacroix hayatta olsaydı, Ekim 1956 Budapeştesi ona çok tanıdık gelirdi. Macar ayaklanmasında yer alan komünist Miklós Molnár'ın yazdığı gibi, bu "belki de 19. yüzyıldaki devrimlerin sonuncusuydu. Avrupa büyük olasılıkla bir daha asla, elinde silah, dudaklarında özgürlük çığlıkları, bir şeylerin savaşını veren böyle tanıdık ve romantik bir isyancı resmi görmeyecek".[43] Macaristan'ın devrimi gerçekten kendiliğinden gelişmiş, farklı sınıfların yer aldığı bir devrimdi; radikal soldan radikal sağa kadar farklı siyasal çizgi izleyen birçok politik grup vardı. Tutarlı bir program yapacak zaman yoktu. Başlangıçta isyancıların niyeti, tek parti yönetimini yıkmak değil yalnızca düzeltmek; sert, hoşgörüsüz ve emperyal sosyalizmi daha insancıl ve ulusal bir sosyalizme dönüştürmekti. Hatta isyancıların ilk 23 Ekim manifestosu, mevcut rejimi kınamak için Leninizmin söylemini benimsemişti. Geçmişin köylü Küçük Toprak Sahipleri Partisi'nin eski sekreteri olan Béla Kovács 1945-1948 yıllarının değişimlerinin korunması gerektiğini düşünüyordu: "Kimse eski düzenin hayalini kurmamalı. Kontların, bankerlerin ve kapitalistlerin dünyası bir daha geri dönmemek üzere yıkılıp gitti; olayları 1939 ya da 1945'te olduğu gibi görenler, gerçek küçük toprak sahibi değildir."[44] Kuşkusuz ki isyancılar gerçekten bir hükümet kurmuş olsaydı, demokratik sosyalistler ile milliyetçiler arasındaki gerginlikler hızla su yüzüne çıkardı.

---

42 M. Kramer, "New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crises", *Cold War International History Project [CWIHP]* 8-9 (1996-7), s. 53.

43 M. Molnar, *Budapest 1956* (Londra, 1971), s. 266.

44 Akt. Litvan, *Hungarian Revolution*, s. 127.

Macaristan olayları Kruşçev için bundan daha acı verici olamazdı. "Budapeşte kafamı kurcalıyordu" diye hatırlıyordu.[45] Stalin'in imparatorluğunu bir kardeş uluslar topluluğuna dönüştürmeye kararlı olan Kruşçev, şimdi acımasız emperyalizm ile küçük düşürücü geri çekilme arasında kesin bir karar vermek zorundaydı. Çözüm daha da can sıkıcı bir şekilde geldi çünkü aynı anda eski sömürgeci güçler, İngiltere ve Fransa, Ortadoğu'da neo-emperyal nüfuzu talihsiz bir biçimde yeniden canlandırma çabası içinde, gizlice Mısır Cumhurbaşkanı Nasır'a karşı İsrail'e yardım ediyordu. 30 Ekim'de Rus Başbakanlık Heyeti olağanüstü bir karar aldı: Macaristan kendi haline bırakılacak, kuvvet kullanmak söz konusu olmayacak, askerler geri çekilecek ve müzakere edilecekti.[46] Ancak bu idealist çizgi kesin olarak tam bir gün sürdü. Heyet toplandığında, Macaristan'da her iki taraf şiddeti tırmandırıyordu. Artık halkın öfkesini reformist komünizme kanalize edemeyen Nagy, Macaristan'ın Varşova Paktı'ndan çekilip çok partili bir Halk Cephesi hükümeti kurması çağrısı yapıyordu. Moskova'nın bakış açısına göre şimdi gerçek bir devrimci salgın riski vardı. Bölgenin tamamında kargaşa başlamıştı ve Macar azınlığından öğrenciler Transilvanya'da gösteri yaptığı için Romanya-Macar sınırını kapatmıştı. Kruşçev, Batı'nın müdahale edeceğinden korkuyordu; tüm reform projesi suya düşecekti ve şiddet yanlısı Stalinistler yine haklı çıkacaktı. Bir tanığa göre, Kruşçev Tito'ya "İnsanlar 'Stalin komuta ederken herkes itaat ediyor ve büyük şoklar yaşanmıyordu ama şimdi *onlar* iktidara geldiklerinden beri... Rusya başarısız oldu ve Macaristan'ı kaybetti' diye konuşacaklar" demişti.[47]

31 Ekim günü, Kruşçev önceki kararını değiştirdi. Stalinistler tarafından hapsedilmiş bir reformist olan János Kádár Moskova'ya çağrıldı ve ayaklanma bastırıldıktan sonra tekrar eski düzene dönülmemesi koşuluyla Macaristan'a Sovyet tanklarıyla birlikte dönmesi konusunda ikna edildi. 4 Kasım'da Varşova Paktı güçleri Macaristan'a girdi ve Nagy Yugoslavya elçiliğine kaçtı. Ciddi bir direniş vardı. 7 Kasım'a kadar –Ekim Devrimi'nin 39. yıldönümü– Kádár yaklaşık 2.700 kişinin öldüğü savaştan sonra yeni rejimini kurdu. Baskı sertti. 22 bin kişi yargılandı; bunlardan 13 bini hapsedildi, yaklaşık 350'si idam edildi; bunların çoğu genç işçilerdi. 200 bin kadar insan Batı'ya kaçmayı başardı.[48] Nagy o kadar şanslı değildi. Kandırılarak Yugoslavya büyükelçiliğinden ayrılırken tutuklandı, hapsedildi ve 1958'de idam edildi.

1956, Sovyet komünizminin Doğu Avrupa'daki itibarına büyük zarar ver-

45 S. Kruşçev, *Khrushchev and the Creation of a Superpower* (University Park, Pa, 2000), s. 188.

46 M. Kramer, "The 'Malin Notes' on the Crises in Hungary and Poland, 1956", *CWIHP* 8-9 (1996-7), s. 392 vd.

47 V. Micunovic, *Moskova Diary*, çev. D. Floyd (Garden City, NY, 1980), s. 133-134.

48 Litvan, *Hungarian Revolution*, s. 143-144.

di; işçi konseyleri ve devrimci komitelerin sert bir şekilde ezilmesi, ilerleme değil, karşı devrim gibi görüldü. Birçok Doğu Avrupalıya, Rusya ve uyduları, Napoléon sonrası gerici Kutsal İttifak'ın tam bir reenkarnasyonu gibi göründü.

V

1956 Batı Avrupa'daki komünizm için de yıkıcı oldu. Kruşçev yaşlanmış bir emperyalist görüntüsündeydi; aynı zamanda Mısır'ı da istila etmiş olan sosyalist Fransız Başbakan Guy Mollet ve onun muhafazakâr İngiliz mevkidaşı Anthony Eden'dan pek farkı yoktu. Macar işgali tüm partilerde toplu ayrılmaları tetikledi. İtalyan Komünist Partisi, üyelerinin yüzde 10'unu kaybetti. 1956'dan sonra da komünist kalan Eric Hobsbawm, hem geçmişte hem de şimdi Sovyet şiddetiyle başa çıkmanın ne denli zor olduğunu anımsıyordu. Parti üyesi arkadaşlarıyla birlikte "kolektif bir sinir krizinin politik eşdeğerinin eşiğinde bulunuyordu":

> O travmatik yılın yalnızca ruh halini değil aynı zaman da hatıralarını da yeniden oluşturmak zor... Yarım yüzyıl sonra bile, aylarca yaşadığımız dayanılması çok zor gerilimleri, geleceğimizle ilgili ne söyleyeceğimiz ve ne yapacağımız üzerine sonu gelmez karar anlarını, şimdi sarıldığımız ya da düşman gibi gördüğümüz arkadaşları hatırladıkça nefesim daralıyor...[49]

Ancak en büyük zorluğu yaşayan parti, Yüksek Stalinizm ile en çok ilintilendirilen Fransız partisi oldu. Maurice Thorez, Gizli Konuşma'nın etkilerini en alt seviyede tutabilmek için elinden geleni yaptı. Aslında konuşma yapılmadan önce kendisine gösterilmiş fakat içeriği saklanmıştı; beş ay sonra yayımlandığı zaman, gerçekliğini kabul bile etmedi. Fransız partisi sonunda Stalin'in hataları olduğunu kabul etmek zorunda kaldı fakat çok şey başardığı konusundaki ısrarını da sürdürdü. Stalin'in kişi kültünü hatırlatan "Maurice Thorez'in partisi" söylemi terk edildi, ancak komünist liderler Macar istilasını destekledi, bu da Sartre ve diğer entelektüellerin uzaklaşmasına neden oldu. Fransız partisi işçiden yana, SSCB'ye bağlı ve kısmen kapalı kaldı fakat sonunda "sosyalizme barışçıl bir geçişin" mümkün olduğunu kabul ederek birtakım tavizler verdi. Thorez bile sosyalistlerle anlaşma yoluna gitti ve 1964'te ölümünün ardından Waldeck Rochet, rızaya çok daha dayalı bir liderlik tarzı oluşturdu. 1968'de parti üye sayısı yeniden 350 bine yükseliyordu.

İtalya'da Togliatti, tahmin edileceği üzere, destalinizasyona karşı çok farklı bir tepki verdi. Kruşçev'in konuşmasını memnuniyetle karşıladı ve aslın-

49 E. Hobsbawm, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life* (Londra, 2002), s. 205.

da bu eleştirilerinde daha da ileri gitti (Ancak hâlâ Macar istilasını destekliyordu). Sovyet modelinin artık zorunlu olmadığını bildirdi; komünist dünya çok merkezli olmalıydı, farklı pek çok komünizm yaklaşımına geçit verilmeliydi. 1956'da Stalin'in itibarının düşmesi sertlik yanlılarını zayıflatmıştı ancak Togliatti şimdi partinin sosyalistlerle işbirliği yapması gerektiğini düşünen Giorgio Amendola'nın etrafındaki reformistlerle, daha popülist ve radikal politikaları uygun bulan Pietro Ingrao'ya bağlı sol kanat arasında bağlantı kurmak zorundaydı. Her iki tarafın da daha kapsayıcı bir parti talebi vardı, ancak daha pragmatik, parlamenter bir yöntem ile daha radikal, katılımcı Marksizm arasındaki gerilim bir süre sonra partiyi bölecekti.

Parti büyük üye sayısını korudu, kültürü ise canlı ve yerel düzeyde kısmen kapsayıcı kaldı. Özünde "festival" (*festa*) vardı. Parti gazetesi *L'Unità*'yı finanse etmek ve dağıtmak için başlatılan *feste de l'Unità*, kilise festivalleri (*feste*) örnek alınarak yapıldı ve Bolonya bölgesinde çıkan bir broşürde açıklandığı gibi kilise festivallerine rakip oldu.

> Rahipleri kızdıran şey!
> – 276 bölgesel *feste*
> – 1.500 hücre *feste*
> – benzeri görülmemiş bir eyalet *festa*
> – katılımdan 28 milyon [liret][50]

Komünist festivaller eğlence ile politikayı bir araya getiren topluluklardı. İnsanların Meryem Ana heykelleri yerine kızıl bayraklar ve pankartlar taşıdığı bir geçit töreniyle başlardı. Daha sonra propaganda stantlarıyla ve hem İtalya'da hem de uluslararası düzeyde adalet mücadelesi konulu posterlerle dolu *festa* alanına girerlerdi. Ancak alanın ortasında (hem erkek hem de kadın) yoldaşlar tarafından hazırlanmış yerel yiyecekler ve içeceklerle dolu uzun masalar olurdu. Eşitlikçi bir atmosfer yaratmak için parti liderleri masadaki sıradan insanlara servis yaparlardı.[51]

Feste topluluk arasındaki bağları güçlendiriyordu. İtalyan komünizmi kendini işçi sınıfının ve köylü çevrenin merkezine oturtmakta uzmandı. İtalya'nın merkezindeki Emilia-Romagna gibi bölgelerde yetişkin nüfusun büyük bir kısmı partiye katıldı. Bu, ideolojiye ve devrime bağlı öncü bir parti olan Leninist partinin çok uzağındaydı. İnsanlar partiye ayrıntılı olarak tanımlanmış sosyalist değerleri göstermek için ve ayrıca arkadaşlarıyla komşuları da parti üyesi olduğu için katılıyordu. Parti ayrıca barınma ve sağlık sorunlarına da çözüm bulabiliyordu. İtalyan partisinin 19. yüzyıl Alman sosyal

50 Akt. D. Kertzer, *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy* (Cambridge, 1980), s. 148.

51 *A.g.e.*, s. 146-157.

demokratları ile benzerlikleri vardı: Tepede iktidardan (yerel meclisler hariç) dışlanan parti, devrimci hedeflerinden vazgeçmiş, kendi kültür dünyasını yaratmıştı.

Yine de 1950'lerden sonra ekonomik değişim, o zamana dek Orta İtalyalı marabalar gibi yoksul geleneksel gruplara dayanan parti desteğini eritmeye başladı.[52] Kültürü, yeni tüketici hareketinin saldırısına maruz kalıyordu ve her zaman doğru tepki veremiyordu. Togliatti yüksek kültürel prestiji korumaya ve entelektüelleri yanına çekmeye konsantre olmuştu, ayrıca komünistler popüler kültüre ödün verme konusunda Katolik rakiplerine göre daha isteksizdi. Şöyle ki, "Bayan Yeni Hayat" (*Miss Vie Nuove*) adıyla bir dizi güzellik yarışması düzenlediler ama bu yarışmalar Kilise'nin düzenlediklerinden daha popüler olmadı. Komünist entelektüellerin tüketim hareketi ve popüler müzik karşısındaki kuşkucu tutumlarını gizlemeleri mümkün olamıyordu; örneğin, Elvis Presley müziğine ve bunun yarattığı "histeri ve paroksizme" öfke duyuyorlardı.[53]

1956 yılında yaşananlara karşın, hem Fransız hem de İtalyan komünist partileri etkili politik güçler olarak kalmayı başardı. Macaristan vakası Fransa'daki kitlesel üye sayısını etkilememişe benziyordu ve İtalya'da üye sayısı Soğuk Savaş döneminin büyük kısmında 2 milyonun üzerinde kaldı, üyelerin 400 bin kadarı gençlerdi. Doğu Bloku'nda da o yılın şiddeti en azından siyaseti istikrarlı kıldı ve sonraki on yıl boyunca komünist rejimler ile toplum arasında daha sürdürülebilir bir *modus vivendi*'ye [geçici uzlaşmaya] neden oldu. Çoğu Doğu Avrupa hükümeti, 1950'lerin sonlarından itibaren daha liberal, daha yumuşak bir komünizm biçimi benimsedi. Macaristan bir baskı döneminin ardından blokun en rahat ülkelerinden biri haline gelecekti. Doğu Avrupa'daki potansiyel isyancılar, durumu en iyi hale getirmek için ellerinden geleni yapmak zorunda olduklarını anladılar. 1956'dan önceki üstü örtülü Amerikan eylemleri, içlerinden bazılarının Amerikan müdahalesine inanmasına neden olmuştu, ancak o yıl Amerikalıların bunu reddetmesi ortada komünizmi "geri püskürtme"ye dönük gerçek bir plan olmadığını gösterdi. Göl tekrar donmuştu ve artık çatlaklar görünmüyordu ama buz asla bir daha o kadar kalın olmayacaktı.

Doğu Avrupa, Stalin'in ölümünü izleyen devrimci dönemden sonra "istikrarı yakalayan" ilk bölgeydi. Gene de SSCB'nin kendisinde kargaşa başlamadan bir süre önce o da sona erecekti. Kruşçev'in Doğu Avrupa'da serbest bıraktığı güçler öyle kuvvetliydi ki onları zapt etmek için şiddet kullanmak zo-

52 K. Middlemas, *Power and the Party. Changing Faces of Communism in Western* Europe (Londra, 1980), s. 100.

53 S. Gundle, *I comunisti italiani tra Hollywood e Mosca: la sfida della cultura di massa (1943-1991)* (Floransa, 1995), s. 252.

runda kaldı. Fakat Sovyetler Birliği'ni dönüştürme projesini henüz yeni başlatmış sayılırdı.

VI

Kruşçev 13 Mayıs 1957'de Yazarlar Birliği'nde Sovyet yazını üzerine bir günlük bir tartışmaya katıldı. Bu, partinin edebiyata nasıl olağanüstü bir ciddiyetle yaklaştığının göstergesiydi. Vladimir Dudintsev'in 1956 tarihli *Not by Bread Alone* adlı eseri de dahil olmak üzere birçok roman, forslu Stalinistlerin hiç de hoş olmayan saldırılarına maruz kalmıştı. Liderin hangi taraftan yana tavır alacağını bilmeyen yazarlar kaygı içinde dinliyordu. Hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Kruşçev iki saat süren, konuyla ilgisi olmayan ve yaşlı bir Ermeni yazar ülkesindeki et sıkıntısından yakınmak üzere konuşmayı böldüğünde tam bir komediye dönüşen garip bir konuşma yaptı. Ancak konuşmanın mesajı açıktı: Dudintsev ve diğer yazarlar Stalin eleştirilerini fazla ileriye götürmüşlerdi. Kruşçev'in kitabı okumadığı fakat muhafazakâr bir danışmanı tarafından kitabın kendisine özetlendiği anlaşılıyordu. Mikoyan, Kruşçev'i Dudintsev'in kendi tarafında olduğuna ikna etmeye çalıştı ama başarılı olamadı. Romanın Sovyet sistemini karaladığı fikrine saplanıp kalmıştı. Ancak iki yıl içinde fikrini değiştirmişti; romana hâlâ eleştirel bakıyor olsa da artık ideolojik olarak kabul edilebilir olduğunu ifade ediyordu.[54]

Kruşçev, *Not by Bread Alone* ile ilgili kaygılanmakla fazlaca zaman geçirmiş olmalı ki bu da pek garip bir durum değildir. Bu, olağanüstü düzeyde popüler bir romandı. "Her yerde, metroda, tramvaylarda, troleybüslerde gençler, yetişkinler ve yaşlılar" onu okuyordu. Huzursuzluktan korkan atlı polisler, okurlar tarafından kitabı tartışmak için organize edilen toplantıları izliyordu. Gazetelere kitabın hedef aldığı kesimin –bürokratlar– arındırılmasını talep eden mektuplar yağıyordu. Bazıları 1937 Terörü'nü çağrıştıran sert bir dil kullanıyordu. Taşkent'ten bir tuğla işçisi romanın, "halkın ve bizim zihnimizde kapitalizm kalıntısı olan gizli düşmanlara" karşı mücadelenin gerekli olduğunu gösterdiğini yazmıştı.[55]

Kruşçev ve danışmanlarının romanı kategorize etmekte zorlanmış olmaları da şaşırtıcı değildir. Çünkü bu, Kruşçev'in hemen hemen romantik fikirlerini anlayan ve bu duyguları paylaşan ama aynı zamanda neden başarısız olduğunu da açıklayan bir *roman à thèse*[56] (ve üstelik oldukça basit bir ro-

54 Taubman, *Khrushchev*, s. 308-309.

55 D. Kozlov, "Naming the Social Evil. The Readers of *Novyi mir* and Vladimir Dudintsev's *Not by Bread Alone*, 1956-59 and Beyond", ed. Jones, *The Dilemmas of Destalinization*, s. 80, 89 içinde.

56 *Roman à these*: Tezli roman. Toplumsal ya da siyasal bir sorunu konu alan ve bunu bir teze bağlayarak işleyen roman türü – ç.n.

man) idi. Roman 1940'ların sonlarında geçmekte ve idealist genç fizik öğretmeni Lopatkin'in hikâyesini anlatmaktadır. Lopatkin santrifüj dökümı atık su boruları yapmak üzere bir makine tasarlar fakat mükemmel bir makine olmasına karşın her defasında Stalinist bürokratların engeline takılır. Hikâyenin kötü adamı, hırslı şef Drozdov'dur. Drozdov, Stalin sonrası dönemin hayal ürünü olan tipik bir Stalinisttir. Sıradan insanlarla görüşmeyi reddeden lüks düşkünü biridir. Ayrıca, uyumadan önce okudukları arasında, Stalin'in *Kısa Ders* kitabındaki diyalektik materyalizmi konu alan ve hiç idealist olmayan bölüm de bulunan, eğitimsiz ve zevksiz bir teknokrattır. Drozdov felsefesini şöyle tanımlar: "Ben maddi değer üreticilerindenim. Zamanımızın manevi değeri, çok çalışabilmek, gerekli olan şeyleri olabildiğince büyük miktarlarda üretebilmektir... [toplumun ekonomik] temelini ne kadar güçlendirirsem, devletimiz o kadar sağlam olur."[57] Lopatkin için bu, "kaba Marksizm"'in en uçtaki şeklidir. İşçilerin idealleri olmalıdır; "yalnızca ekmekle" yaşayamazlar. Ancak Lopatkin küçük bir azınlığın içindedir: Kinik bürokratlar onu takip edip fikirlerini çalarlar ve sonunda bir esir kampına sürülmesini sağlamayı başarırlar. Esir kampındayken arkadaşı Profesör Galitski makinesini yapar ve çalıştığını gösterir. Kamptan salıverildiğinde ise itibarı iade edilerek kendisine saygın bir iş verilir. Fakat yoz bürokrat çevresi –Dudintsev'in adlandırdığı şekliyle "gizli imparatorluk"– her zamanki gibi materyalist ve kinik bir güç olarak kalır. Lopatkin'i bencil bir bireyci olmakla suçlarlar. Artık başarılı olduğuna göre, neden yeniden Sovyet "eski tüfekler" grubuna girmiyor, kendisine bir araba ve bir daça almıyordu?[58] Roman, Lopatkin'in bürokratlarla savaşmaya söz vermesi ve sanayiden ayrılarak politikaya atılmasıyla son bulur.

Not by Bread Alone dönemin tipik romanlarından biriydi. Geç Stalinizm dönemine özgü bir özellik olarak gördüğü duyarsız teknokrasiyi suçluyor ve yeni romantik bir yaratıcılık, duyarlık ve demokrasi Marksizmi çağrısı yapıyordu. Bu, aynı zamanda İlya Ehrenburg'un, ismi tüm dönemi tanımlamak için kullanılmaya başlanan 1954 tarihli *Buzların Çözülüşü* adlı eserinin de mesajıydı. Tema, Kruşçev'in herkesin içinde doğuştan gelen bir yaratıcılık olduğu görüşüne uygundu. Ekonomik mucizeler yalnızca yetkililer destek verirse ortaya çıkardı. Bu romantik mesaj birçok yönüyle, Stalin'in 1920'lerin sonlarında uyguladığı bürokrasi karşıtı kampanyalara çok yakındı. Ancak Kruşçev gibi Dudintsev de 1930'ların sınıf mücadelesi söylemine geri dönmeyi reddediyordu. Geçmişte olduğu gibi kötü adamlar bürokratlardı, şimdi ise kahraman eli nasırlı işçi değil, eğitimli bir insandı. Yine de romanın genel mesajı Kruşçev için son derece rahatsızlık vericiydi. Dudintsev eli-

57 V. Dudintsev, *Not try Bread Alone*, çev. E. Bone (Londra, 1957), s. 246.

58 *A.g.e.*, s. 438.

tin adam edilemeyeceğini ima ediyordu. Sistem *bireysel* yaratıcılık sayesinde kurtarılacaktı; Sovyet "kolektifi" hırs ve bencillik yüzünden bozulmuştu.

Sonuç olarak Dudintsev'in kötümserliği Kruşçev'in ütopyacılığından daha gerçekçiydi. Kruşçev 1920'lerin ve 1930'ların idealist kampanyalarını sınıf çatışmasından ve işçici korumadan sıyırırken, diğer yandan Stalinist sertlikten arındırarak canlandırmayı umuyordu. Ancak o ve arkadaşları kendilerini, gücünü korumaya kararlı bir bürokrasiyle karşı karşıya buldu: Marksist coşkudan çok ekmekle ilgili bir nüfus ve genellikle idealist ama kolektif ruhun üstünlüğüne olan inancını kaybetmekte olan muhalif bir aydın sınıfı.

Kruşçev yeni komünizm görüşünü, partinin 1961'deki yirmi ikinci kongresinde yaptığı uzun bir konuşmada özetlemiştir. Tito gibi Kruşçev'e de, içinde biraz romantik ütopyacılık unsuru bulunan radikal Marksizm cazip geliyordu. Ayrıca, erken dönem romantik Marx yayınlarının Rusya'da ilk defa şimdi ortaya çıkmış olması dikkate değer bir durumdur. Kruşçev'e göre Lenin ve Stalin aslında komünizmi uzak bir geleceğe ertelemişti. Ücret eşitsizlikleriyle, insanları çalışmaya motive etmek için parayı kullanmasıyla ve mutlak güce sahip devletiyle "sosyalizm" bir süre daha devam edecekti. Ancak Kruşçev sabırsızdı ve Sovyet halkının yeterince beklediğine inanıyordu. 1959'da SSCB'nin komünizm yolculuğunun nasıl hızlandırılacağını araştıracak bir komisyon kurdu. Komisyon, partinin 1980'e kadar komünizmi inşa edeceğini öngören bir parti programı çıkardı. Kruşçev, programın devleti ortadan kaldırmak da dahil olmak üzere Marx'ın arzu ettiği her şeyi vaat edebileceğini ummuştu. Fakat deneyimli yöneticiler galip geldi ve devletin ortadan kaldırılması konusu gündemden kaldırıldı. 1961 SSCB'sinde komünizm, çalışmanın gerçek yaratıcılık olacağı bir toplum olan "kolektivizm" ile tüketimin (bu Marx'ın maddi "bolluk" olarak kullandığı terim için hafif kalan bir çeviri) bir araya gelmesi anlamına geliyordu. Yine de bu, 1840'ların romantik düşüncesinden çok uzaktı. Toplum disipline edilecekti, ancak bu disiplin zorlayıcı yöntemlere değil, kişinin yükümlülüklerini yerine getirmek için ihtiyacı olan sorumluluk duygusunu geliştirmeye dayalı olacaktı.[59] Bunun yansıması sonraki yirmi yıl içinde görülecekti fakat Kruşçev baskının derhal sona ermesi için koşulların yeteri kadar olgunlaştığında ısrarcıydı. Aslında "sınıf mücadelesi" resmî olarak sona erdi. Lenin tarafından kurulan "proletarya diktatörlüğü" yürürlükten kaldırıldı. Şimdi SSCB tüm sınıfları içeriyordu ve "tüm halkların devleti" olarak tanımlanıyordu; herhangi bir sınıf ve partinin yani proletarya sınıfının ve partisinin diğerleri üzerinde üstünlüğü yoktu.

Ancak Kruşçev yaratıcı çalışma rüyası ile Batı yaşam standartlarını aşma vaadini nasıl uzlaştıracaktı? Marx'ın komünizmi aslında maddi bolluk sözü

59 Akt. Thompson, *Khrushchev*, s. 238.

veriyordu: "Herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre." Ancak Batı tüketim hareketinin ihtiyaçtan çok istekle ilgisi vardı. Ayrıca, –ev, çekirdek aile ve bireyin önemsendiği– Batı tüketim kültürü, komünist kolektivizmi çürüten bir şeydi. Çek Zdeněk Mlynář, Kruşçev'in yeni tüketim hareketi hedefinin komünizm için nasıl bir tehlike olduğunu anlamıştı:

> Stalin, sosyalizmin ya da komünizmin kapitalist gerçeklikle karşılaştırılmasına asla izin vermezdi çünkü ona göre burada, önceki hiçbir sistemle kıyaslanamayacak tamamen yeni bir dünya inşa ediliyordu. Kruşçev "Amerika'yı Yakala ve Geç" sloganıyla, temelde ortalama bir Sovyet vatandaşı için durumu değiştirdi... Bundan sonra... aslında bir kıyaslama yapıldı... Halkın Sovyet sistemine olan inancını güçlendirmek istiyordu fakat aslında Batı ile yapılan gerçekçi karşılaştırma tam tersi bir etki yaptı ve bu inancı sürekli zayıflattı.[60]

Kruşçev'i bekleyen görevin büyüklüğü 1959'da, Kruşçev ile ABD Başkan yardımcısı Richard Nixon arasında geçen dramatik "mutfak tartışması"nda açıkça ortaya çıkmıştır. Kruşçev'in ideolojiler arası yeni "barışçıl rekabet"i kapsamında, Amerikalıların Moskova Sokolniki Park'ta bir sergi açmalarına izin verildi. Sergide mutfağı son teknoloji elektronik aletlerle dolu, altı odalı bir çiftlik evi de vardı. Eşit düzeyde hassas ve agresif iki lider kendilerini birbirleriyle yüzleşirken buldular. Kruşçev, sıradan bir Amerikalı çelik işçisinin 14 bin dolarlık bu evi alabileceği söylendiğinde çok şaşırdı. Kimsenin ikna olmadığı cevabı şöyleydi: "Rusların bu sergiyle şaşkına döndüğünü sanıyorsunuz. Fakat gerçek şu ki, yeni yapılan hemen hemen tüm evlerde bu aletler var. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu evi alabilmek için dolarlara ihtiyacınız var ama burada ihtiyacınız olan tek şey yurttaş olarak doğmak."[61]

Kruşçev övünmek için söylediklerini gerçekleştirmek adına elinden geleni yaptı. Değişimin en belirgin işaretleri şehirlerde inşa edilen binlerce alçak katlı apartman dairesiydi. Bu daireler küçüktü ve ucuza yapılmıştı; bir süre sonra varoş anlamına gelen *trushchoby* kelimesi ile "Kruşçev"in birleşmesiyle oluşan "*khrushchoby*" takma adını almışlardı. Ancak bu, halkı mutfak ve banyonun paylaşıldığı, ortak kullanılan sıkışık dairelerde yaşamaya terk edip, kaynaklarını birkaç yüksek prestijli gökdelene akıtmış olan Stalinist konut politikasına son derece ters bir durumdu. Kruşçev'in amacı her aileye (elbette birkaç kuşak) kendi dairesini vermekti. Ancak daha fazla tüketimin küçük burjuva bireyselciliğini tetiklemesini de istemiyordu. Yetki-

60 Z. Mlynar, *Conversations with Gorbachev: On Perestroika, the Prague Spun, and the Crossroads of Socialism* (New York, 2002), s. 36.

61 W.L. Hixson, *Parting the Curtain. Propaganda, Culture and the Cold War, 1945-1961* (Londra, 1997), s. 178-179.

liler halka açık kafeteryaları, mahalle komitelerini, apartman duvar gazetelerini ve "açık kapı günlerini" teşvik etti. Böylece aynı binada oturan aileler istedikleri zaman birbirlerini ziyaret edecek ve sosyal ilişkiler geliştirecekti. Örgü örmek ve dikiş dikmek tehlikeli şekilde bireysel etkinlikler olduğu gerekçesiyle desteklenmiyordu.[62]

Modernist binaların bizzat kendileri, eski Yüksek Stalinizme üstü örtülü bir saldırıydı. SSCB şimdi 1920 ve 1930'ların modernizm biçimini –uluslararası komünizmin en önemli biçimini– benimsiyordu. Batı ile ideolojik bir rekabet içerisindeydi ve daha modern, daha kozmopolit bir izlenim bırakmak istiyordu.[63] Gösterişli, özenli geç Stalinizm tarzı, "küçük burjuva", zevksizlik örneği olarak görülüyordu; bu incelikten yoksun Drozdov ve onun zevksiz arkadaşları tarafından beğenilen sanat türüydü. Yetkililer Sovyet halkını beyaz fil oymalı minyatür setlerini çöpe atmaya ikna etmek için kampanyalar bile düzenledi. Beyaz fil oymalı minyatürler, Batı oturma odalarında 1960'larda pek yaygın kullanılan porselen uçan ördekler kadar popüler aksesuarlar arasındaydı.[64]

Ancak modern komünist projenin en büyük simgesi, Doğu Avrupa metropollerini çevreleyen tek odalı dairelerde değil, uçsuz bucaksız uzay boşluğunda dolaşan sputnik uydusunda görülebilirdi. Sovyet uzay projesinin geçmişi, ilk bilimsel ütopyacılığa, özellikle de uzay yolculuğu kuramcısı öncü Konstantin Tsiolkovsky ve onun 1924'te kurulan Gezegenler Arası Yolculuk Araştırma Kulübü'ne kadar uzanıyordu. 1930'larda Mareşal Tukhachevski roket bilimini savundu. Ancak 1937'de itibarını kaybetmesiyle birlikte, desteklediği bilim adamlarının çoğu hapsedildi, hatta bazıları idam edildi. 1940'ların başlarında uzay projesi Malenkov'un sorumluluğuna geçti. Aralarında daha önce "halk düşmanı" ilan edilmiş ve tutuklanmış olanlar da olmak üzere bilim adamları bu kez atom füzesi projesinde çalışmak üzere görevlendirildi. Naziler tarafından geliştirilen donanım ve uzmanlıktan çokça faydalanmış olan program, 1950'lere gelindiğinde Sovyet silahlı kuvvetlerini dönüştürerek asker ve silahlara olan bağımlılığından kurtarmak isteyen Kruşçev'in koruması altına girmişti. Dünya, 4 Ekim 1957'de radyolar ilk sputnik yapay uydusundan gelen sinyalleri yayınladığı zaman, Sovyet roket programının muhteşem başarısının farkına vardı. Bu gelişmeyi daha büyük başarılar izleyecekti: "Laika" adlı köpekle uzaya ilk hayvanlı yolculuk ve ardından en etkileyicisi, Nisan 1961'de pilot Yuri Gagarin tarafından gerçekleştirilen ilk insanlı uzay yolculuğu.

---

62 L. Attwood, "Housing in the Khrushchev Era", ed. M. Ilic vd., *Women in the Khrushchev Era* (Londra, 2004), s. 186-188.

63 Reid, The Exhibition *Art of Socialist Countries'*, s. 103.

64 S. Reid, "Women in the Home", ed. M. Ilic vd., *Women in the Khrushcev Era*, s. 168.

Kruşçev, Gagarin'in misyonunu 1945'ten beri yapılan en görkemli halk kutlamalarıyla belgeledi ve törende gözyaşlarına hâkim olamadı. Ona göre, Gagarin'in "Vostok-I" (Doğu-I) roketi, SSCB'nin modern bir ülke olduğunun kanıtıydı. Amerikalılar şaşkındı. Soğuk Savaş militanı, demokrat senatör Henry "Scoop" Jackson sputnik uydusunun uzaya fırlatılışının Amerikan otoritesine "yıkıcı bir vuruş" olduğunu deklare etti ve Başkan Eisenhower'a "utanç ve tehlike haftası" ilan etmesi çağrısında bulundu. Sovyet ve Amerikan bilim adamları arasında büyük bir insan gücü farkı olduğuna karar veren Jackson ve arkadaşları, eli sıkı başkanı, Ulusal Savunma Eğitimi Yasası'nı yürürlüğe koymaya ikna etti. Federal eğitim harcamaları iki katına çıkarken, hem bilim hem de komünist ve gelişmiş dünya üzerine yapılan çalışmalara büyük fonlar tahsis edildi. Yüksek eğitimde ve ileri araştırmalarda Amerikan üstünlüğünün temelleri bu girişimlerdir.

Uzay programı, düşmanlarının kafasına SSCB'nin bir aydınlanmış, akılcı yurttaşlar ülkesi olduğu imajını yerleştirmiş olabilir fakat bu imajın gerçeğe dönüştürülmesi çok daha zor bir mücadeleydi. Kruşçev, kiliseleri kapatarak, üniversitelere yeni "bilimsel ateizm" dersleri koyarak, 1920 ve 1930'ların savaş zamanı ve geç Stalinist dönemde kısmen tolerans gösterilmiş ateizmine geri döndü. Parti propagandacıları ateizmi yayma çabasıyla Gagarin'in yolculuğunun Tanrı'nın var olmadığına dair en büyük kanıt olduğunu söylediler.

Sovyetler Birliği eski statüsünü, savaş sonrası obskürantizminin "orta çağından" sonra modernitenin doruğu olarak muhteşem biçimde kurtarmıştı. Ancak hem savunma alanında hem de yaşam standartlarında sağlanan bu modernleşmenin bedeli nasıl ödenecekti? Kruşçev'in çözümü daha kapsayıcı ve şiddet içermeyen bir tür seferberlikte yatıyordu. Bunun Stalin'in zorbalığından ya da kapitalizmin teşvik tedbirlerinden çok daha başarılı olacağına inanıyordu. Fabrikalardaki eski otoriter yönetimi gevşetti ve işçilere daha çok çalışacakları beklentisiyle daha fazla özgürlük tanındı. Ayrıca ilgisiz memurların yerlerini değiştirme konusunda da kararlıydı. Ancak bu kapsayıcılık ve katılım vurgusu, Komünist Parti'nin ayrıcalıklı durumunun sona ereceği anlamına gelmiyordu. Aslında partinin kitleleri seferber etme konusunda öncü rolü alacağını umuyordu. İlk girişimlerinden biri –kibirli Drozdov'ların yuvası olarak gördüğü– sanayi bakanlıklarını devreden çıkararak, bölgesel ekonomik konseyler aracılığıyla yerel parti başkanlarına yetki vermek oldu. Kruşçev ideoloji tutkunu partililerin kitlelere ciddi devlet bürokratlarından çok daha fazla coşku verebileceğini düşünüyordu. 1930'ların eski kampanya tarzı geri geldi. Terfi bekleyen parti yetkilileri ekonomik mucizeler gerçekleştirmek için uygulanması mümkün olmayan vaatlerde bulundular. Hatta gözden düşmüş Lisenko bile geri döndü, çünkü Kruşçev onun vaatlerinin buğday üretimini artıracağına inanıyordu.

Tahmin edilebileceği gibi Kruşçev'in hızlı "sıçramalara" olan inancı hüsranla sonuçlanarak kayboldu. İlk projesi olan Bakir Topraklar programı, ekili alanlar kuraklığa eğilimli ve ortalamaya göre daha verimsiz olduğu için 1963 yılına gelindiğinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Büyük verimlilik vaatleri düzmece olarak görülüyordu. Riazan bölgesi parti lideri et üretimini üç katına çıkarma sözü verdi ve ütopik projeleri nedeniyle Sosyalist İşçi Kahramanı ilan edildi. Ancak bir süre sonra aslında komşu bölgelerden et satın aldığı ve kendi bölgesinde kullandığı anlaşıldı. Bunun ortaya çıkması üzerine utanç içerisinde intihar etti.

Kruşçev'in işçilerle yetkililer arasındaki ilişkileri yeniden şekillendirme çabaları da fiyaskoyla sonuçlandı. Stalinist baskı ve bireysel "parça başı ücret" politikası yerine, ücretleri fabrikanın toplamdaki başarısına göre düzenleyen yeni kolektif teşvikleri uygulamaya koydu ama pek başarı elde edilemedi: İşçiler bir bütün olarak fabrikanın performansında bireysel olarak fazla söz sahibi olamadıkları için çok çalışma isteği içerisinde olamadılar.[65] Bu arada Kruşçev parti liderlerinin sıradan insanlara kahramanlık ruhu aşılama konusunda devlet bürokratlarından daha iyi olmadıklarını anladı. 1930'larda Stalin'in ve 1980'lerde Gorbaçov'un yaşadığı gibi hayal kırıklığına uğramış olan Kruşçev, parti liderlerini giderek dik başlı devlet bürokrasisine karşı savaşta yanında olan arkadaşları olarak görmemeye başladı. Büyük projelerinin başarısızlığa uğramasından onları sorumlu tutuyordu. Bu partililerin eski ekonomik aygıtın Drozdov'u kadar muhafazakâr olduklarından yakınıyor ve bu sorunun çözümünün taze kan olduğunu ileri sürüyordu. Her parti seçiminde kadrolarda belirli oranlarda zorunlu değişiklik yapılacağını bildirdi ve parti aygıtını ikiye böldü; bir grup tarımdan diğer grup sanayiden sorumlu olacaktı. Bu reformların her ikisi de bunları normal olarak kendi işlerine ve konumlarına tehdit olarak gören parti yetkilileri tarafından hiç benimsenmedi.

Kruşçev'in eski popülaritesi de ekonomik vaatleri yerine getiremediği için azaldı. 1962'de köylülerin yaşam standartlarını yükseltmek üzere planlanmış ücret artışları işçileri vurdu, bu da birçok Sovyet kentinde grevleri ve ayaklanmaları tetikledi. Bunlardan en ciddisi Kafkas şehri Novocherkassk'ta bulunan Budenny Elektrikli Lokomotif Fabrikası'nda gerçekleşen grev oldu. İşçiler artık et ve sucuk alamadıklarından yakınıyordu. Bir yetkili onlara, Marie Antoinette'in tavsiyesinin tersi bir ifadeyle, ucuz ciğer ezmeleriyle yetinmeleri gerektiğini söyledi. İşçiler ise bu sözlere yeni bir sloganla karşılık verdi: "Kruşçev'i Sucuk Yapalım."[66] İşçiler 1905'te yaşanan Kanlı Pazar'ı anımsatan tarzda, ellerinde Marx, Engels ve Lenin resimleriyle kent mer-

65 D. Filtzer, *Soviet Workers and De-Stalinization* (Cambridge, 1992), s. 232-233.

66 S. Baron, *Bloody Sunday in the Soviet Union. Novocherkassk, 1962* (Stanford, 2001), s. 26-27.

kezine sadakatle yürürlerken askerler tarafından karşılandılar. Oradan ayrılmayı kabul etmeyince başlayan ateş sonucu yirmi üç kişi öldü. Kruşçev, kontrol altına alınmazsa huzursuzluğun yayılabileceğinden korkuyordu.[67]

Novocherkassk, işçi desteğinin ne kadar gerekli olduğunu acı bir şekilde göstermişti. Başlangıçta Kruşçev'in en hararetli savunucuları olan kentli eğitimli sınıflar da bir süre sonra kahramanlarına olan sevgilerini yitirdi. Sonraları muhalif olacak öğretmen Ludmilla Alekseeva, gençliğindeki arkadaş çevresini (*kompaniia*) hatırlıyordu. Kendilerini Çernişevski dönemi aydın sınıfının soyundan gelen kimseler olarak görüyorlardı fakat onların tersine "sıradan insanların yerine hataları yüklenmedik çünkü bizim eğitim düzeyimize ulaşmamış yurttaşlarımız kadar yoksul ve haklardan yoksunduk". Alekseeva eğitimli, kentli burjuva sınıflar ile parti arasında gittikçe büyüyen ayrılığa dikkat çekiyordu. Arkadaşlarının nasıl ikiye bölündüğünü anımsıyordu. "Fizikçiler" modernist Marksistlerin varisleriydi, ancak şimdi tüm ideoloji ile ilgili derin kuşkuları vardı: "Sosyal adalet, demokrasi, eşitlik, 'halk', dünya işçileri birliği hakkındaki her şey zırva. Geldiğimiz yere bak: Yiyecek bir şey yok. Boğazımıza kadar pisliğe battık, siz hâlâ gevezelik ediyorsunuz."[68] Diğer yandan şairler bu atomlara ve nötronlara olan düşkünlüğe küçümseyerek bakıyorlardı. Bu romantikler hayatın anlamını ve "nasıl yaşanacağını" bilmek istiyorlardı. Bu grup içinde birkaç Marksizm tutkunu kalabilmişti fakat onlarınki de resmî olmayan eklektik bir Marksizmdi; Karl Kautsky, Rosa Luxemburg ve Frankfurt Okulu'nun Herbert Marcuse'si karışımı bir anlayıştı.

Alekseeva'nın hem fizikçileri hem de şairleri, daha önceleri Kruşçev'in destalinizasyonunu takdirle karşılamıştı ama bir süre sonra gözleri açıldı. Beria ve Malenkov gibi Kruşçev de, Stalinist dönemin sert dogmatizminin yıkıcı olduğunu ve rejimin teknik entelektüel kesime doğru daha kapsayıcı bir tutum benimsemesi gerektiğini kabul ediyordu. Soljenitsin'in bir Gulag tutuklusunun yaşamını anlattığı *İvan Denisoviç'in Bir Günü* isimli kara öyküsü gibi daha önce gün ışığına çıkmamış eserlerin basılmasına izin verdi. Ancak Lisenko'nun itibarının iade edilmesi ve Dudintsev'in eleştirilmesi, eski destekçilerini hayal kırıklığına uğrattı. Kruşçev hatıratında aydın kesime daha fazla ilgi göstermediği için üzgün olduğunu yazmıştı ama bu kısmen kültürel ve nesille ilgili bir sorundu: 1920 ve 1930'ların eğitim düzeyi düşük parti yetkilileri ile 1960'ların eğitimli kentlileri arasında pek ortak nokta yoktu. Bu kültür çatışması Moskova'da düzenlenen bir modern sanatlar sergisinde attığı sert tiratta gayet net görülebilir:

---

67 A. Mikoian, *Tak bylo. Razmyshlennia o minuvshem* (Moskova, 1999), s. 610.

68 L. Alexeyeva ve P. Goldberg, *The Thaw Generation. Coming of Age in the post-Stalin Era* (Boston, 1990), s. 95-97.

İyi görünümlü genç bir adamsın ama bunun gibi bir resmi nasıl yapabilirsin? Pantolonunu indirip hatalarını anlayıncaya dek seni bir ısırgan otu demetinin üzerine oturtmalıyız. Kendinden utanmalısın. İbne misin yoksa normal bir erkek mi? Seni, devletin senin için harcadığı parayı geri ödeyinceye kadar ağaç kesmeye gönderme hakkımız var. Halk ve devlet senin için birçok zahmete katlandı ve sen borcunu bu saçmalıkla ödüyorsun.[69]

Kruşçev için kısmen sessiz bu entelektüellerden daha tehlikelisi, lider arkadaşlarıydı. Onun hırslı hedeflerini, ideolojik coşkusunu ve fevri davranışlarını son derece rahatsız edici buluyorlardı. Dış arenadaki tutumu özellikle rahatsızlık verici ve can sıkıcıydı. Kruşçev eski Doğu-Batı arasındaki askerî çarpışmayı, barışçıl bir ideolojik rekabete dönüştüreceğine söz vermişti fakat gerilimin ve tehlikenin yüksek olduğu Soğuk Savaş döneminde başkanlık ediyordu. Liderliğinde bir dizi kriz yaşanmıştı: 1956'da Macaristan, 1958'de Batı'yı Berlin'den çıkarma çabaları ve Soğuk Savaş cepheleşmesinin en büyük simgelerinden biri olan yapının –1961 Berlin Duvarı– inşa edilmesine neden olması ve içlerinde en önemlisi, 1962 Küba Füze Krizi.

Soğuk Savaş'ın tüm sorumluğunu Kruşçev'e yüklemek pek adil olmazdı. Dünya 1960'ların ilk dönemlerinde on yıl önce olduğundan çok daha ideoloji yüklüydü. Mao avını izleyen bir tazı gibi Kruşçev'in peşindeydi ve Fidel Castro'nun 1959 Küba Devrimi yeni bir Üçüncü Dünya komünistleri neslinin geldiğini ilan ediyordu. Bu arada 1960'da başkan seçilen John F. Kennedy, politikaları büyük bir esneklik göstergesi olsa da, görüşmelerde avantajlı taraf olmaya kararlıydı. Ayrıca Üçüncü Dünya komünizmi ile mücadeleye yeni bir enerji getirdi ve gizli askerî harekât kullanmaya hevesliydi. Dünya komünizminin ideolojik liderliğini elinde tutmaya kararlı olan Kruşçev, bu zorluklara Stalin'in korkuyla karışık temkinli yaklaşımıyla değil düşünmeden, fevri tepkiler veriyordu.

Kruşçev yaşam standartlarında kısıtlama yapmak istemesine karşın, aynı zamanda ucuza mal olacak ama iddialı bir dış politika uygulamaya da çalışıyor ve bir yandan nükleer silahları desteklerken diğer yandan geleneksel silahlara yapılan harcamaları azaltmak istiyordu. Ancak işler planladığı gibi yürümedi. Kızıl Ordu yetkilileri öngörülen personel kısıtlamasından doğal olarak memnun değildi ve uzun vadeli kıtalararası balistik füzelerin (KABF) inşası çok daha pahalı ve beklediğinden daha zor oldu. Ücret artışlarının ve toplumsal huzursuzlukların yaşandığı, heves kırıcı bir ekonomik performansın gözlendiği 1962'de, ABD'nin İtalya ve Türkiye'ye füzeler yerleştirdiği bir dönemde, Kruşçev stratejik dengeyi düzeltmenin ucuz ve hızlı yolla-

69 R McMillan, *Khrushchev and the Arts. The Politics of Soviet Culture. 1962-1964* (Cambridge, Mass., 1965), s. 101-105.

rını bulmak zorundaydı. Çözümünü heyecanla şöyle ifade etmişti: "Amerikalıların pantolonlarının içine kirpilerimizden birini koyacağız." Planı, komünist rejime yeni geçmiş Küba'ya orta düzeyli ve orta menzilli füzeler yerleştirmekti.[70] Kruşçev'in planını bozan ise Amerika'nın teknolojik üstünlüğü oldu. Casus uçaklar yapılan işlemi ortaya çıkarınca Amerikan ve Sovyet gemileri Karayipler'de karşı karşıya geldi. Dean Rusk'ın söylediği gibi, süper güçler baş başa kalmıştı ve dünya nükleer bir felakete daha önce hiç olmadığı kadar yakındı. İlk olarak Kruşçev olayı görmezden geldi ve gemiler geri çekildi. Amerikalılardan bazı tavizler almayı da başardı: Türkiye'deki füzeleri geri çektiler ve resmî olmasa da Küba'ya yeniden saldırmama sözü verdiler. Ancak Kennedy, Türk füze anlaşmasının kamuya açıklanmaması konusunda ısrarcıydı ve böylece Kruşçev SSCB'nin aşağılandığı ile ilgili eleştirileri püskürtemedi. Sovyet lideri olarak Amerikalılar ve Çinliler karşısında itibarını kaybetmiş, Kübalıların öfkesini çekmişti.

Küba Füze Krizi Soğuk Savaş'ta bir dönüm noktası oldu. Malenkov ve diğerlerinin 1950'lerin ortalarında yaptığı nükleer silah tehlikesi uyarıları artık görmezden gelinemezdi. Bu arada Kruşçev ve dünya komünizminin SSCB liderliği derin yara almıştı ve iki yıl içinde kendisini bir komplonun içinde buldu. Ancak onun dış politikadaki başarısızlıkları, zayıflığının tek nedeni değildi. Parti şefleriyle arasındaki çelişkiler de önemliydi. Kruşçev, politikalarının işe yaramadığına inanıyordu çünkü çıkarcı parti yetkilileri bu politikaların altını oyuyordu. İş arkadaşları ise büyük olasılıkla haklı olarak, Kruşçev'in, kabul etmek zorunda kalacakları seçimleri örgütleyerek parti yöneticilerini tasfiye etmeyi planladığından kuşkulanıyorlardı.

13 Ekim 1964'te Kruşçev, Prezidyum toplantısı için Kafkaslar'dan döndü. Bu toplantıda çalışma arkadaşları onu güvenilmez olmakla ve iradeciliğiyle suçlayarak, ondan ayrılmasını istediler. Kruşçev savaşmadı ve hatta bazı eleştirileri gözyaşları içerisinde kabul etti. Olaysız şekilde, sağlık nedenlerine bağlayarak emekliliğini istedi. Parti lideri Leonid Brejnev tarafından yönlendirilen halefleri Başbakan Aleksey Kosigin ve Nikolay Podgorni rotayı değiştirdi. Kısa süre içinde komünizmin geleceği sözlerinden vazgeçildi. Halkçılığın yerini yetkililerin gücü aldı ve Kruşçev'in SSCB için kullandığı terim –"Tüm Halkın Devleti"– terk edildi. Brejnev güvencesi olmayan yetkililer için ömür boyu iş garantisini geri getirdi. Kruşçev'in 1930'ların şiddet içermeyen radikalizm versiyonu başarısız olmuştu; Dudintsev'in "görünmez imparatorluğu" geri gelmişti.

1962'de Lenin Tepeleri Öncü Sarayı kapılarını açarken, ifade ettiği barışçıl radikal Marksizm biçiminin yıkıldığı ortadaydı. Komünist Parti açıkça in-

70 D. Volkogonov, *Autopsy for an Empire. The Seven Leaders Who Built the Soviet Regime* (New York, 1998), s. 236.

sanları heveslendirmeyecek ve onların daha fazla çalışmasını sağlamayacaktı. Bu artık 1920'lerin sonlarının ilham veren organizasyonu değildi, ayrıca içeride ve dışarıda sınıf barışının ilan edilmesi, bunu halk coşkusuna bağlamanın çok daha zor olduğunu kesinleştiriyordu. Düşmanla karşı karşıya kalan insanlar genellikle özveride bulunmaktan kaçınmaz fakat Kruşçev şiddetli sınıf çatışmaları yaşanmasını istemiyordu ve Batı kısa vadede bir tehdit değildi. Kruşçev, halkını adalet ve eşitlik ülkesine götüren bir Marksist Musa gibi değil, ikram ve bol tüketim sözü veren bir Sovyet Noel Babası gibi davranmak durumunda kalmıştı. 1960'ların başları hâlâ iyimserlik ve sosyalizm inancı taşındığı bir dönemdi. Ancak Kruşçev, mutfak görüşmelerinde Nixon'a meydan okuyarak ve yaşam standartları konusunda Batı ile açıkça rekabete girerek yalnızca geleceğin ideolojik çürümesinin tohumlarını ekmiş oldu.

Kruşçev kendisini daima bir radikal olarak gördü, kırgın Merkez Komitesi çalışma arkadaşları da aynı fikirdeydi. Ancak komünistlere göre, gelişen dünyada yeni bir devrim dalgası estirmeye çalışan Kruşçev, devrimci ateşini yitirmiş gibi görünüyordu. Küba ile ilgili vaatlerinden vazgeçmişti ve sınıf mücadelesini reddederek komünizmin moral ve duygusal enerjisinden yoksun kalmıştı. Kruşçev'in "revizyonizmini" en hararetle eleştiren kişi Mao idi, çünkü Çin partisi hâlâ onun sosyalizmi inşa ettiğine inanıyordu ve sert önlemlere hâlâ gereksinim vardı. Ayrıca Çin "Büyük Sovyet Dönüşümü" ya da 1930'ların Terör'ü kadar travmatik olaylar yaşamamıştı ve sınıf mücadelesi hâlâ erdemli ve gerekli olarak görülüyordu. Ancak Çin kısa süre içinde deneyim eksikliğini telafi edecekti. Sonraki on yıl içinde komünist dünyada daha önce hiç görülmemiş felaketler yüzünden sıkıntıya düşecekti.

VII

1958 ve 1959 arasında, Çin'in moderniteye ütopik "Büyük Atılım"ının parçası olarak büyük bir mimari proje gerçekleştirildi: Pekin'de "On Büyük Bina". Bunlardan beşi müze ve sergi salonlarıydı; diğer beşi ise Pekin demiryolu istasyonu, devlet otelleri ve konuk evleriydi. Stalin'in ölümünün üzerinden beş yıl geçmiş ve Sovyet Bloku modernizmi kabullenmiş olsa da, Pekin'de benimsenen tarz, hiç çekinmeden uygulanmış Stalinist bir tarzdı, ancak örneğin pagoda çatıları gibi Çin'e özgü özellikler de dahil edilmişti. Bu yapılar, 1950'lerin Stalinizminin süslü düğün pastası binaları değildi ama 1930'ların ortalarının daha sade Sovyet mimarisine yakındı; daha çok 1937 Paris pavyonuna benziyorlardı.[71] Mimaride olan politikada da geçerliydi:

71 Wu Hung, *Remaking Beijing: Tiananmen Square and the Creation of a Political Space* (Londra, 2005), s. 108-130.

Çinliler geç Stalinist tarzın katı hiyerarşilerini reddediyorlardı ama diğer yandan da erken Stalin döneminin radikal Marksizmine yakındılar.

Mao, Kruşçev'in Stalin'e karşı giriştiği karalama kampanyası hakkında kararsızdı. Bir yandan Yüksek Stalinizmin paternalist kültürüne en az Kruşçev kadar karşıydı. Mao Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki ilişkilerin "baba ile oğul", "kedi ile fare" arasındaki ilişkiye benzediğinden yakınıyordu.[72] Stalin eski tarz Konfüçyüsçü bir mandarin gibi davranmıştı ve Kruşçev'in Gizli Konuşma'sı bir "özgürlük hareketi" gibiydi. Ayrıca Mao başlarda Kruşçev'in içinde taşralı kaba saba Marksist bir dost olduğunu anlamış, ondan hoşlanmıştı. Mao, bölgelerden gelen yoldaşların merkezdekilerin yerini almasının iyi olduğunu söylüyordu; ona göre sınıf mücadelesi yerel düzeyde daha şiddetli, asıl mücadeleye ve kitlelere daha yakındı.[73] Ancak bu gözlemin gösterdiği gibi aslında Kruşçev'i yanlış anlamıştı. Kruşçev bir radikal olabilirdi ama sınıf mücadelesinden vazgeçmişti ve Mao kesinlikle vazgeçmemişti. Mao'nun Stalin'e bakışı eleştirel olsa da hiçbir zaman Sovyet yönetimi kadar sert olmamıştı. Mao, Şubat 1957'de Stalin üzerine daha olumlu –ve önemli ölçüde doğru– bir değerlendirme yaptı: O, yüzde 70 Marksist, yüzde 30 ise Marksist olmayan biriydi. Dahası, Kruşçev'in Stalin'in itibarını tek başına, kardeş partilere danışmadan yerle bir etmesinden hiç memnun olmamıştı.

1950'lerin ortalarında Çin komünistleri için her şey yolundaydı. Partinin düşmanları vardı fakat adalet ve ekonomik gelişme anlamında bir güç olarak geniş bir kesimin desteğini de almıştı. Politik durum istikrarlıydı; SSCB küçük kardeşine yardım ediyordu. Stalin döneminde görece daha mütevazı olan Sovyet yardımı büyümüş, 1959'da Sovyet milli gelirinin yüzde 7'si gibi müthiş bir rakama ulaşmıştı.[74] Mao, altmış iki yaşında olmasına karşın, ne kadar zinde olduğunu Yangtze nehrinde düzenlenen ve reklamı çok iyi yapılmış üç uzun mesafe yüzme organizasyonuna katılarak gösterdi.

Ancak Yüksek Stalinizme özgü eski hiyerarşileri ortadan kaldırmak için bir şeyler yapılmalıydı. Mao 1953 ile 1956 yılları arasında Avrupa'da hızla yayılan isyanları endişeyle izliyordu. Bu isyanların Çin'de de patlamasına engel olmaya kararlıydı. O ve diğer Çinli komünistler zaman zaman ortaya çıkan eşitsizliklerden rahatsızdı. Gerilla hareketinden profesyonel bir orduya dönüşme süreci can sıkıcıydı. Ordu subayları, askerlerini uşak gibi kullanarak ve hatta yerel kadınlar üzerinde *droit de seigneur* uygulaya-

72 S. Schram, *The Thought of Mao Tse-Tung* (Cambridge, 1989), s. 154.

73 S. Schram (ed.), *Mao Tse-tung Unrehearsed: Talks and Letters,1956-71* (Harmondsworth, 1974), s. 114-115.

74 S. Goncharenko, "Sino-Soviet Military Cooperation", ed. O. E. Westad, *Brothers in Arms. The Rise and Fall of the Sino-Soviet Alliance 1945-63* (Stanford, 1998), s. 160.

rak küçük derebeyleri gibi davranıyordu. Mao'nun çözümü askerleri, örneğin dışkılarını gübre olarak köylere bağışlayarak ya da haşereyle mücadelede köylülere yardım ederek, yerel köy dernekleriyle yakınlaştırmak oldu. Doğal olarak, profesyoneller, teknik elemanlar bu politik müdahaleyi ve askerî ayrıcalıklara eğilim gösterme durumunu son derece rahatsızlık verici buluyordu.

Fakat Mao'nun genel yaklaşımı Kruşçev'in, hatta Malenkov'un yaklaşımına oldukça yakındı, en azından başlangıçta. Partinin "düzeltilmesi" gerektiğini düşünüyordu fakat bu düzenleme eski tarz bir sınıf mücadelesi şeklinde olmayacaktı çünkü ekonomik gelişme hızını yavaşlatabilirdi. Aksine "liberal" bir tasfiye hareketi olacaktı. İşçi, köylü ve parti eylemcisi gibi "kızıl" sınıflar yerine burjuva entelektüelleri eleştirilerini sunmak üzere davet edilecekti. Ayrıca bu, yıpratıcı ve cepheleşmeye götüren "mücadele seansları" şeklinde değil, bir meltem ya da ılık yağmur kadar hafif olacaktı. Subaylara hadleri bildirilecekti, ancak yapılacak her şey, 1943'te Yan'an şehrinde olduğu gibi, komünist Püritenizm ve dogmatizminin tekrar su yüzüne çıkmasını önlemek üzere yapılacaktı. Kültür dünyasında "yüz çiçek açacak" ve bilim dünyasında "yüz fikir yarışacaktı".[75]

Entelektüeller başlangıçta sessizliklerini korudular. Açıkça konuşmaları durumunda parti yetkilileri tarafından cezalandırılacaklarından korkuyorlardı. Ancak Mao onları ciddi olduğuna ikna etti. 1957 yılının 1 Mayıs'ından sonraki beş haftalık süreçte Mao'nun samimi ve açık çağrılarına boyun eğdiler. Tahmin edilebileceği gibi, Mao duyduklarından pek hoşlanmadı. Eleştiriler sertti. Beklenildiği üzere hedefte yozlaşma, hileli seçimler ve partinin kibirli duruşu vardı, ancak kolektifleştirme, partinin iktidar tekeli ve Sovyetler Birliği'ne tıpatıp benzeme çabası da hedefler arasındaydı. Pekin Üniversitesi'nde bir "Demokrasi Duvarı"na partiye saldıran posterler yapıştırıldı. Kısa süre sonra Mao özgüleştirici devriminin kontrolden çıktığını ve partinin kendi meşruluğuna zarar verdiğini anladı. Bir süre sonra yüz seksen derecelik bir dönüş yaparak "sağcılara" karşı acımasız saldırılar başlattı. 300 binin üzerinde entelektüel suçlandı, kariyerleri sona erdi.

Mao bir daha asla Kruşçev'in denetimli özgürleştirme taktiğini izlemeyecekti; aslında bu, yalnızca onun ölümünden sonra tekrarlanacaktı. O zamana kadar da Mao için entelektüeller kaçınılmaz şekilde anti-komünist kaldı. Yine de şimdi Çin'e yerleşmekte olan Stalinist düzen diye gördüğü şeye karşı bir alternatif arayışını sürdürdü. Çareyi Yan'an gerilla sosyalizmine geri dönmekte ve radikal sınıf mücadelesinde buldu.

Eski Stalinist modelin dezavantajları ekonomide göze çarpıyordu. Çin Batı ile –aslında SSCB ile– arasındaki eşitsizliklerin üstesinden nasıl gelecekti?

75 *Communist China. Policy Documents with Analysis* (Cambridge, Mass., 1962), s. 151-163.

1957'de SSCB'ye gerçekleştirdiği ikinci seyahatte, Mao Moskova Üniversitesi binasından derinden etkilenmişti ancak Stalinist yöntemlerin Çin'in bu büyüklüğe, zenginliğe ve kültüre ulaşmasına katkıda bulunma olasılığı yok gibi görünüyordu.[76] Stalin'in stratejisi, kırsal sektörü (ve işçileri) kısıtlamayı ve bu kaynakları ağır sanayiye aktarmayı kapsıyordu. Fakat bunu Çin'e uygulama noktasında bir sorun vardı. Çin'in tarımı, Stalin'in ekonomik dönüşümü başlattığı 1928 yılındaki SSCB'nin tarımından çok daha yoksul ve verimsizdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, elde edilen ürün ihraç edilecek düzeyde değildi. Devlet sanayileşmenin bedelini nasıl ödeyecekti?

Mao'nun çözümü 1958 "Büyük Atılım"ı oldu. Bu kampanya Stalin'in "Büyük Dönüşüm"ünden bile daha ütopikti ama içinde bir mantık da barındırıyordu. Çin'de bol miktarda olan tek kaynak tarım iş gücüydü ve Mao bundan sonuna kadar yararlanmaya kararlıydı. Büyük Atılım kuramına göre köylü sınıfı, örneğin sulama sistemini inşa ederken diğer yandan da sanayiyi inşa ederek, tarımda büyük verimlilik sağlayacaktı. Diğer gelişme yöntemlerinin tersine, sanayileşme kentlerde değil kırsal kesimde olacaktı. Köylüler bu büyük görevi, parti eylemcileri tarafından yönlendirilen devrim ordularının bir parçası olarak gerçekleştirecekti. Devrimci savaşçılara özgü özveri ruhunun yeniden ateşlenebileceği ve ekonomiye yansıtılabileceği umut ediliyordu. Aynı zamanda gerilla tipi çalışma grupları, feodalizmin ve Stalinizmin politik eşitsizliklerini ortadan kaldıracaktı. Mao'nun bu konuya ilişkin sözleri şöyledir:

> Devrimlerimiz birbirini izler, biri, arkasından diğeri... Bir zaferin ardından önümüze bir an önce yeni bir görev koymalıyız. Bu şekilde, kadrolar ve kitleler şımarmak yerine sonsuza dek devrim ateşiyle dolu olacaklar. Aslında hiç şımaracak zamanları yok, şımartıldıklarını hissetmek isteseler bile.[77]

Söylem elbette ürkütücü şekilde tanıdıktı; aslında Stalin'in 1920'lerin sonlarındaki söylemini anımsatıyordu: Doğru mobilize edildiğinde irade gücü her şeyi başarabilirdi; Bolşeviklerin alamayacağı hiçbir kale yoktu. Ancak Mao'nun istekleri Stalin'in bile hayal edemeyeceği kadar aşırıydı. On beş yıl içinde İngiliz ekonomisinin geride bırakılacağı ilan edildi ve hırs çoğaldıkça program daha fazla baskı altına alındı. Eylül 1958'de Mao, İngiltere'nin hemen ertesi yıl yakalanacağını iddia etti.[78] Dahası Mao, Çin'in tam komünizmin eşiğinde olduğunu iddia ediyordu.

Büyük Atılım kentlerde Stalin'in İlk Beş Yıllık Planı'nın daha ütopyacı

76 Li Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao* (Londra, 1994), s. 222.

77 J. Ch'en, *Mao Papers: Anthology and Bibliography* (New York, 1970), s. 62-63.

78 D. Yang, *Calamity and Reform in China. State, Rural Society, and Institutional Change since the Great Leap Famine* (Stanford, 1996), s. 34.

ve katılımcı bir şeklini aldı. Şimdi "demokrasi" zamanıydı. Yöneticilerin ve uzmanların parti eylemcileri tarafından eleştirilmeleri şiddetle desteklendi. Artık uzmanlık ayrıcalıklı bir durum değildi. En yoksul köylüden en eğitimli akademisyene kadar herkes uzman olabilirdi – ya da rejimin ünlü sloganıyla, hem "kızıl" hem "uzman". Ancak Büyük Atılım'ın asıl hedefi kırsal kesimdi. Köy gruplarından oluşturulmuş "Halk Komünleri"ne, köylüleri Mao'nun onlar için koyduğu büyük görevler için örgütleme sorumluluğu verildi. 100 milyondan fazla kadın ve erkek sulama, ağaçlandırma ve sel önleme projeleri üzerinde, genelde evlerinden uzakta çalıştırılmak üzere yarı askerî birimlerde seferberlik altına alındı. Köylüler, kırsal bölgelerde küçük çelik ocakları tesisleri kurarak sanayi inşa etmeleri konusunda da teşvik edildiler. Henan eyaletinden, köyünün güneyine yakın bir yerde çelik ocağı inşa etmeye gönüllü olmuş köy görevlisi Bu Yulong atmosferi şöyle hatırlıyordu:

> 180 kişilik gruplara ayrıldık, aynı bir askerî bölük gibi. Aslında her şey askerî bir sistemin kopyasıydı. Bir süre sonra yeşil askerî üniformalar verildi ve günlük yaşamın işleyişi de askeriydi. Her sabah herkesi uyandırmak için boru çalınıyordu.[79]

Güçlü kuvvetli tüm insanların katılması bekleniyordu ve bu da çocuklara kimin bakacağı, yemek ve ev işlerini kimin yapacağı sorununu gündeme getiriyordu. Yine devreye komünler girdi. Söz verildiği üzere, üretimde artış olacağı varsayımına dayanarak kreş ve okullar yapıldı. Yiyecek parasızdı, herkes halka açık yemekhanelerde yiyordu. Ücret oranları sabitti, artık üretimle bağlantılı değildi; kahraman Çin halkını motive edecek şey para hırsı değil, özveri olacaktı. Büyük Atılım yalnızca ekonomik değil aynı zamanda da kültürel olacaktı. Her yerde yerel opera gösterileri için tiyatro salonları açıldı. Milyonlarca kadın ve erkek şiir yazmaları ve eski elitin kültür üzerindeki etkisini kırmaları için teşvik edildi; devlet yazıcıları yeni insanların edebiyat yazılarını toplamak üzere ülkeyi baştan sona dolaştı.

Büyük Atılım başlangıçta kırsal kesimden bir miktar destek buldu. Güney Çin'de Guangdong'un Zengbu köyünden bir köylü, dönemin yardım severliğini şöyle hatırlıyordu:

> Büyük Atılım'ın başlarında insanların bilinci öyle yüksekti ki, her şeyi kolektif bir şekilde yapmak istiyorduk. Dükkânlarda tezgâhtara ihtiyaç yoktu çünkü insanların aldığı malzeme için doğru miktarda para bırakacağına güvenilebiliyordu.[80]

---

79 L. Zhang ve C. Macleod (ed.), *China Remembers* (Oxford, 1999), s. 76.

80 S. Potter ve J. Potter, *China's Peasants. The Anthropology of a Revolution* (Cambridge, 1990), s. 71.

Bu Yulong dönemin kolektivizmini eğlenceli de buluyordu:

> İlk ocağımı gördüğümde ne kadar heyecanlandığımı asla unutmam... Randıman pek yüksek değildi ama Zhugou'da büyük bir kutlama yapıldı. Fişekler atıldı, davullar çalındı. Bazıları şiirlerini okudu:
>
> *Ruhlarımız roketlerden yükseğe çıkar;*
> *İrademiz demirden, çelikten daha güçlüdür;*
> *İngiltere ve Amerika'yı geride bırakmak için gün sayıyoruz.*[81]

Ancak hayal kırıklığı hızla geldi. Sulama projelerinde ve çelik üretiminde çok sayıda insan çalışıyordu ve ürünü toplayacak insan yeterli sayıda değildi. Bu arada, ortak salonlardaki ücretsiz yemekhaneler gıda sıkıntısına neden oluyordu. Ayrıca arka bahçedeki çelik ocakları standartların altında çelik üretiyordu ve hedeflere ancak kaplara, küreklere el konularak ve bunları eriterek ulaşılabiliyordu. Bu, Mao'nun çılgınca iyimserliğinin yol açtığı etkinin belirtilerinden yalnızca biriydi. Parti patronları gerçekleşmeyecek şeyler için söz verdiklerinden, başarıları ile ilgili yalan söylediklerinden ve başarısızlıklarının üzerini örttüklerinden yoğun baskı altına girmişlerdi. Mao tüm bu düzmece etkinliğe fazlasıyla bağlanmış gibi görünüyor. Doktoru Li Zhisui, birlikte Hebei şehrinin kırsal bölgelerinde yaptıkları tren yolculuğunu ve gördükleri değişimden nasıl etkilendiklerini anımsıyor. Rengârenk giysiler içindeki köylü kadınlar bol, bereketli ekinlerle uğraşırken, diğer yanda baktıkları her yerde çelik ocakları gökyüzünü aydınlatıyordu. Ancak Doktor Li bir süre sonra devasa bir Potemkin köyü olduğunu fark etti. Çelik ocakları özellikle rota üzerine kurulmuştu ve uzak yerlerden getirilen pirinç yeniden ekilerek bir bolluk görüntüsü yaratılmıştı. Çeltik tarlaları öyle fazla ekilmişti ki pirinçlerin arasından hava geçmesi ve çürümelerini önlemesi için elektrik fanları getirtilmişti. Li'nin üzüntü içerisinde yorumladığı gibi, "tüm Çin bir sahne, tüm insanlar Mao için gösteri sergileyen icracılardı".[82]

Mao'nun çalışma arkadaşlarının çoğu, yerel yöneticiler tarafından rapor edilen abartılmış başarıya inanıyor ve Büyük Atılım'ı destekliyordu. Ancak 1959'un başlarından itibaren evham başladı, hatta Mao bile endişelenmeye başladı. Doğduğu köy Shaoshan'ı ziyaret ettiğinde, annesinin de sıkça gittiği Budist tapınağının yıkıldığını görüp son derece üzüldü. Yakınlarda bir ocak yapımında kullanılmak üzere tuğlaları alınmıştı, tahtalar ise yakıt olarak kullanılmıştı.[83] Mao, Mayıs ayında bazı düzenlemeler yaptı: Örneğin, ortak yemekhaneler artık zorunlu değildi. Yine de Atılım devam etti ve ordu ko-

81 Zhang ve Macleod, *China Remembers*, s. 78.

82 Li, *Private Life*, s. 277-278.

83 *A.g.e.*, s. 302.

mutanı Mareşal Peng Dehuai 1959'da geri çekilme çağrısı yaptığında da, sert eleştirilere maruz kalmış Mao, programı yeniden radikalleştirmeye kararlıydı. Peng "sağcılıkla" suçlandı, yetkililer yemekhaneleri tekrar açmaları konusunda yeniden baskı altına alındı. Böylece israf devam etti ve aynı zamanda köylüler yanlış şekilde şişirilmiş üretim verilerine dayanarak vergiye tabi tutuldu.[84] Şimdi tarımdan büyük gelirler sağlanıyordu: 1956'da yüzde 38 olan sanayi yatırımı 1958'de yüzde 56'ya yükseldi ve bu rakamın çoğu köylü sınıfından geliyordu. Sonuç felakete yol açan bir kıtlık oldu: Bazı tahminlere göre 1958 ile 1961 yılları arasında 20 ile 30 milyon arasında insan öldü. Bu, modern tarihin en yıkıcı kıtlığıydı.[85]

1960 yılında, Mao da dahil olmak üzere parti liderliği Büyük Atılım'ın korkunç bir başarısızlık olduğunu kabul etmişti. Ayrıca SSCB ile ilişkilerin kopması (ve bununla birlikte Kruşçev'in maddi ve teknik yardımı geri çekmesi) Mao'nun saygınlığına daha da fazla zarar verdi. Mao'nun gerilla radikalizmi Kruşçev'in, özellikle dış politikada, muhafazakâr bir görüntü vermesine neden oldu. Mao, Batı ile "barışçıl rekabet" doktrini ve Hindistan'ın Nehru'su gibi komünist olmayan Üçüncü Dünya liderleri ile işbirliği yapmaya istekli olduğu için Kruşçev'i topa tutuyordu. Çin kuvvetleri, Çan Kay Şek milliyetçileri tarafından işgal edilen Quemoy Adası'na saldırdı ve hatta Mao büyük çaplı bir nükleer savaşın bu kadar büyük bir felaket olmayacağını söyledi; sosyalizm enkazdan yükselecekti; Amerikalıların bombası "kâğıttan kaplan"dı. Mao'nun düşüncesizliği yüzünden endişeli durumda olan Kruşçev nükleer silahlar programında ona yardımcı olmayı reddetti. 1961 itibarıyla komünist blok geri dönülemez şekilde dağıldı.

1960-61'deki "Büyük Atılım"ın sona ermesinden sonra Mao'nun durumu, 1931-33 arasındaki "Büyük Dönüşüm" sonrası Stalin'in durumunu andırıyordu. Aşırı hırsının ve popülizminin kaosa neden olduğunu anlamıştı. Ayrıca radikalizmden "çekilip" daha teknokratik bir komünizm formuna yönelmek gerektiğini de kabul etti. Büyük Atılım'dan vazgeçildi. Çelik ocaklarının büyük kısmı söküldü ve arazinin yüzde 6'sı özel arazi olarak köylülere geri verildi. Mao hem itibarını hem de etkisini kaybederken, daha modernist Marksistler Liu Shaoqi, Deng Şiaoping ve Çu En-lay kontrolü devraldı. Yeni kolektif liderliğin asıl hedefi Atılım kaosunun ardından düzeni eski durumuna getirmekti. Demokrasi kampanyalarından vazgeçildi; parça başı fiyat uygulaması geri geldi; uzmanlık tekrar değer kazandı ve kırsal kesim-

84 Kıtlığın nedenleriyle ilgili tartışmalar için bkz. Yang, *Calamity*, s. 55-67. Yang komünal yemekhanelerin israf olduğunu vurgular.

85 Bebek ölümleri dahil, 30 milyonu "aşkın" ölü tahmini için bkz. J. Banister, *China's Changing Population* (Stanford, 1987), s. 85. Chang ve Halliday daha yüksek tahmin yaparlar: 38 milyon ölü; J. Chang ve J. Halliday, *Mao: the Unknown Story* (Londra, 2006), s. 534.

de eski elitin itibarı iade edildi. Mao'nun şiddetle eleştirdiği eşitsizlikler yavaş yavaş geri geldi.

Yerel yöneticiler otoritelerini, 1930'ların ortalarında Sovyet öncüllerinin yaptığı gibi ilan etti: polis ve kâğıt. Pasaportlar, kimlikler ve dosyalar tüm bireylerin bilgilerini kaydediyordu. Bu bilgiler arasında sınıf ve politik geçmiş gibi önemli detaylar da vardı. İnsanlar devrimden beri "beş kızıl sınıf" üyeleri (işçiler, yoksul ve alt orta sınıf köylüler, devrimci kadrolar, devrimci askerler ve devrim şehitlerinin aileleri) ya da "beş kara unsur" üyeleri (toprak sahipleri, zengin köylüler, karşı devrimciler, kötü unsurlar ve sağcılar – ve de dolaylı da olsa entelektüeller) olarak kategorize edilmişti. 1960'ların ortalarından itibaren yerel partiler ekonomi üzerinde daha fazla denetim sahibi olmaya başlayınca, bu kategoriler büyük önem taşımaya başladı. Bir üniversite eğitimi, iyi bir endüstriyel iş, ya da bir köylü olarak çalıştırılmak üzere bir kentten bir köye gönderilme riski, tüm bunlar, kişinin hangi kategoride yer aldığına bağlıydı. Çin liderliği farkında olmadan, en tepede "proletarya" ve en altta "kara unsurlar" olmak üzere herkese değişmez bir statü tahsis edilen yeni bir komünist *ancien régime* yaratıyordu, en azından kentlerde.

Komünist dünyanın her yerinde, rejimlerin ilk evrelerinde bir dereceye kadar sınıf ayrımcılığı vardı fakat bu Çin'de Sovyet Bloku'nda olduğundan çok daha sistematikti. Bunun nedeni hem komünistlerin hem de toplumun her bölgede farklı olmalarıydı. Sülale, klan ve himaye Çin'de SSCB'de olduğundan çok daha baskındı ve çoğu ataerkil düzen karşıtı 4 Mayıs hareketinin eski üyesi olan komünist lider, bu geleneklerin Çin'in geri kalmışlığının kökeni olduğuna inanıyordu. Bu nedenle, eski düzene son verme yöntemi olarak, kesin şekilde verilmiş sınıf etiketleri kullandılar. Ancak yöneten konumuna geldiklerinde ortaya "kızıl" klanlar çıktı ve iktidarlarını sağlama almak için sınıf-etiket sistemini kullandılar.

Ancak genellikle *ancien régime*'de farkına varıldığı gibi, belirlenmiş, miras kalmış statü hiyerarşileri öfkeyi kamçılıyordu. "Kızıl" oluşumun dışına itilen –kötü sınıf geçmişi olan insanlar ya da iş güvenliğinden ve kadrolu işçilerin yararlandığı haklardan yoksun göçmen işçiler– herkesin, değiştiremeyeceği katı bir sisteme öfke duymak için nedeni vardı. Çin Komünist Partisi çelişkili bir şekilde, yeni komünist "sınıfa" karşı bir devrim yapmak için her türlü nedeni olan yeni devrimci grup ittifakları yaratıyordu ve devrim lideri Mao'dan başkası olmayacaktı.

Mao 1960'ların sonlarında Liu Shaoqi, Deng Şiaoping ve Çu En-Lay'ın uyguladıkları politikalar nedeniyle son derece mutsuzdu. Bu liderlerin sınıf mirasına, farklı ücret ve eğitim değerlerine dayanan eşitsizliklere başkanlık ettiklerini düşünüyordu. Mao ise tersine gerilla sosyalizminden ve Çin'in yalnızca özgecilik ve özveriyle kurtulabileceğine olan inancından asla vazgeç-

memişti. Mao vasiyetini Çin'de eşitlik ile özdeşleştirdi ve yaşlandıkça daha radikalleşti. Asıl endişesi ölümünden sonra ne olacağıydı. Bu endişe verici bir düşünceydi. Yarattığı komünizm, 1890'larda Almanya'da ya da Stalin'in ölümünden sonra SSCB'de olduğu gibi, parti içindeki sağ kanat "revizyonistleri" tarafından gasp mı edilecekti? 1966'da Ho Chi Minh'e şöyle söylemişti: "Her ikimizde yetmişimizi geçtik ve bir gün Marx tarafından çağrılacağız [örn. ölüm]. Bizim varislerimiz kimler olacak –Bernstein, Kautsky ya da Kruşçev– bilemeyiz. Ama hazırlanmak için hâlâ zamanımız var."[86]

Vietnam Savaşı'nın Çin'e yayılması gibi dış tehditler de Mao'yu gerilla komünizmine dönme gerekliliğine inandırdı. Kısmen tepedeki yetkilileri tasfiye ederek ama büyük ölçüde toplumun tutumunu tamamen değiştirerek "sağ" güçlerin kökünü kazımaya karar verdi. İnsanlar her şeyin iyiliği için özveriyle çalıştığı zaman, ataerkil hiyerarşinin, klan egemenliğinin, teknokrasi ve paragözlülüğün yerini erdem imparatorluğu alacaktı. Bütün bunlar Mao'nun en talihsiz kampanyasının hedefleriydi: "Büyük Proleter Kültür Devrimi". 1966'da kampanyayı başlatan "on altı madde" şunu ifade ediyordu:

> Burjuvazi yıkılmasına karşın, hâlâ eski fikirleri, kültürü, gelenekleri ve kitleleri yozlaştırmak, zihinlerini ele geçirmek ve geri gelmeye çalışmak için sınıfları sömürüyor. Proletarya tüm toplumun zihinsel görüntüsünü değiştirmek zorunda.[87]

Mao bazı açılardan (bilinçsiz olarak) Stalin'in 1930'larda izlediği rotayı izliyordu. Her ikisi de talihsiz ekonomik "atılımlara" neden olarak düzeni restore etmeye çalıştı, bu da karşılığında yöneticileri ve diğer liderleri güçlendirdi. Sonra her ikisi de, liderlikteki potansiyel rakiplerini alt ederek partinin üzerinde bir güç elde etmeye çalıştılar. Aynı zamanda, inanç sahibi olmayanları ya da "sağcıları" tasfiye eden ideolojik kampanyalar başlattılar: Stalin'in büyük Terörü ve Mao'nun Kültürel Devrimi. Her iki kampanya da hızla kontrolden çıktı. Ancak Mao hedeflerinde ve yöntemlerinde çok daha radikaldi. Stalin hiyerarşiyi korudu ve gizli polise güvendi; Mao, Yan'an gerilla sosyalizmine geri dönerek yeni bir sosyalist insan yaratma umuduyla kitleleri seferber etti. Sonra Mao isteğini yalnızca partiye empoze etmiyordu; komünist bir devlette komünist bir devrim başlatmaya çalışıyordu. Bu, aslında Komünist Parti içerisinde ve bir bütün olarak toplumda, benzeri görülmemiş bir iç savaş demekti.

---

86 H. Harding, "The Chinese State in Crisis", ed. R. Macfarquhar, *The Politics of China. The Eras of Mao and Deng*, 2. Baskı (Cambridge, 1993), s. 234.

87 *Decision of the Central Committee of the Chinese Communist Party Concerning the Great Proletarian Cultural Revolution* (Pekin, 1966), s. 1.

Çin politikasında sıklıkla görülen tepeden inme bu müthiş devrim, 10 Kasım 1965'te oldukça zekice, dolaylı bir şekilde başladı. Ming hanedanından erdemli bir siyasetçinin zalim imparator tarafından görevden alınışını anlatan "Hai Ru'nin Görevden Alınışı" adlı oyun, Mao ve karısı Jiang Qing tarafından planlanan bir basın eleştirisi kampanyasının öznesi oldu. Bunun, Hai Rui ile Mareşal Peng Dehuai arasındaki benzerlikleri ortaya koyduğunu iddia ederek, başkana karşı girişilen Ezop tarzı bir saldırı olduğunu ileri sürdüler. Daha sonra bu durumu liderlik kademesinde sağ kanat "revizyonizmi" ile suçladıkları bir grubu itham etmek için kullandılar. Suçlananlar arasında, parti yöneticisi ve Pekin belediye başkanı olan ayrıca Liu Shaoqi'nin müttefiki Peng Zehen ve parti propagandasından sorumlu Lu Dingyi de vardı. Mao, Mart 1966'da yaptığı bir konuşmada keskin bir antik mit dilini kullandı:

> Merkez Parti Propaganda Departmanı, Cehennem Prensi'nin sarayıdır. Cehennem Prensi'nin sarayını yıkmak ve Küçük Şeytan'ı özgürleştirmek gereklidir... Her bölge Cennet Kralı'nın sarayını yıkacak birkaçını [maymun kral] daha yaratmalıdır.[88]

Şimdi Mao daha radikal bir dil kullanıyor ve parti içindeki "revizyonistlere" daha temel eleştiriler yöneltiyordu. 16 Mayıs günü ilk Kültür Devrimi genelgesi onları "burjuvazi temsilcileri" olarak tanımladı ve "Kruşçev benzeri insanlar hâlâ içimize, aramıza sızıyor" diyerek onlara karşı kitlesel bir kampanya çağrısı yaptı.

Yerel parti yöneticileri doğal olarak kaygılıydı ve Liu Shaoqi'nin desteğiyle kampanyanın etkisini azaltmaya çalıştılar. Bu da Mao ve radikallerin, işi ciddiye bindirmelerine neden oldu. Mao şimdi, çoğu öğrencilerden oluşan ve "kızıl muhafızlar" olarak adlandırılan grupların oluşturulması çağrısında bulundu. Kızıl muhafızlar parti içindeki revizyonizme, daha genel anlamda toplumdaki "dört eskiye" –eski fikirlere, eski kültüre, eski geleneklere ve sömürücü sınıfların eski alışkanlıklarına– savaş açacak yeni bir oluşum olacaktı. Ağustos ayında Mao bir kızıl muhafız kolluğu taktı ve ülkenin her yerinden 13 milyon kızıl muhafız, sekiz kitlesel mitingle Pekin'i ziyaret etti. Hepsinin elinde Mao'dan alıntılardan oluşan "Küçük Kızıl Kitaplar" vardı.

Çin'in tamamında, genellikle okul çocuklarından oluşan genç kızıl muhafızlar sokaklara çıktı. Kadınları saçlarını kesmeye ve takılarını çıkarmaya zorlayarak püriten ahlâkı dayattılar; dükkânların tabelalarını ve cadde isimlerini değiştirdiler (İngiliz Büyükelçiliği artık "Anti-Emperyalizm Caddesi'nde, Sovyet Büyükelçiliği "Anti-Revizyonizm Caddesi"nde bulunuyordu); ayrıca "burjuva" evlerine girerek eşyalarını kırıp döktüler ya da yağmaladılar. Bir eyalet yöneticisinin öğrenci oğlu Gao Yuan şunları hatırlıyordu:

88 Harding, "Chinese State", s. 169'a atfen.

Grubun başının elinde dalgalanan ve üzerinde "Kızıl Muhafız" yazan kızıl bir bayrakla şehir merkezine doğru yola çıktık. Çoğumuz elimizde, gazetelerde gördüğümüz Pekin Kızıl Muhafızları'nın yaptığı gibi küçük kızıl kitaplar taşıyorduk... Yürürken yeni "Kızıl Muhafız Şarkısı"nı haykırıyorduk:

Bizler Başkan Mao'nun Kızıl Muhafızlarıyız,
Kendimizi azgın dalgalar ve rüzgârlarla güçlü kılarız,
Mao Zedong düşüncesi bizim silahımız,
Tüm böcekleri, asalakları silip süpüreceğiz.

... caddenin iki yanında yer alan, özenle oyulmuş üç mermer kemere ulaştık. Çing dönemine ait üç kemer iki yüz yıldır oradaydı... Kemerlerin gölgesinde oynadığım mutlu anılarım olsa da, onları yıkma konusunda çok kötü hissetmedim. 24 feodal Çin hanedanlığı arasında en sevmediğim Çing hanedanlığıydı... Batı, Çin'i afyon ve gambotlarla Qing yönetimi altındayken boyunduruğu altına almaya başlamıştı... "Dört eskiyi yıkın" haykırışları altında, görkemli yapı yıkıldı ve parçalara ayrıldı.[89]

Mao'nun Kültür Devrimi, parti içerisinde yoldan çıkmış kapitalistlere kitlesel saldırı ile hızla modernite geçişi birleştirdiği için, 1920'lerin sonlarında yaşanan Sovyet "Kültür Devrimi"yle çarpıcı benzerlikler taşıyordu. Bu darbe kültürel açıdan, aynı 1920'lerin sonlarında Rusya'da kiliselerin kapanması ve yıkılması gibi, son derece yıkıcıydı. Ancak kültür figürleri –en önemli isim Mao'nun karısı Jiang Qing'dir– yeni bir Çin kültürü yaratmak için ciddi bir çaba içine girdi. Bu kültürel modernleşme kampanyalarının ilk hedefi geleneksel opera oldu. Jiang çok popüler bir sanat biçimi olan operanın "inek hayaletleri ve yılan ruhları" ile dolu olduğundan ve feodal erke "teslim olma" gibi yanlış değerlerden yakınıyordu. Komünist yazarları, "imparatorların, bakanların, bilginlerin ve genç kızların yerini kahraman işçilerin, köylülerin ve askerlerin alacağı" yeni kitaplar yazmaları konusunda teşvik ediyordu.[90] Bu devrimci operalar Sovyet devrimci romantizminden yoğun şekilde etkilenmiş olsa da, aynı zamanda özellikle eşlik eden müzikteki eski tarzlara da doymuştu. 1966'da Kang Sheng iki bale draması ve bir senfoniyle birlikte beş "modernize edilmiş" operanın, artık Çin'in "sekiz model performansı"nı oluşturduğunu ilan etti. Muhteşem sekizli hem sahnede hem de sinemada Çinli izleyicilere durmaksızın gösterildi. Başlangıçta operalar popülerdi. Ne var ki, nispeten çok az opera yaratıldığından, tekrar tekrar aynı operayı izlemekten seyirciye gına geliyordu. Hatta Kültür Devrimi'nin kültürünün topu topu

89 Gao Yuan, *Born Red: a Chronicle of the Cultural Revolution* (Stanford, 1987), s. 86, 89-90.

90 Akt. P. Clark, *The Chinese Cultural Revolution. A History* (Cambridge, 2008), s. 61.

"sekiz şovu izleyen sekiz yüz milyon kişi"den ibaret olduğu esprisi yapılmıştı.[91]

Kültür Devrimi'nin yeni kültürü çok çekingen bir modernlik sergilemekle birlikte, Yan'an gerilla sosyalizmine de geri dönmüştü. Çin devrimci deneyimiyle ilgili olan sekiz model performansın yedisinin erkek ve kadın kahramanları genelde devrimci-çağ askerleriydi. Gerçekten de askerî üniformalar çok geçmeden özellikle gençler arasında moda olmuştu. O dönemi yaşamış olan biri hatırladıklarını şöyle anlatmıştı: "Gerçek askerî üniforma çok azdı... O zaman on yaşındaydım ve üniforma için annemin başının etini yemiştim. Onun tek yapabileceği biraz çuval bezi (pamuk karnesi gerektirmeyen ve postaya verilen kargoları ambalajlamakta da kullanılan kaba kumaş) ile benim ve erkek kardeşlerim için biraz boya satın almaktı."[92]

O zaman Kültür Devrimi'nin gerilla sosyalizmi Stalinizmden kesin bir kopuştu. Toplum, tümüyle yeniden düzenlenmeli, en tepede iyi eğitilmiş ve nüfuzlular değil, erdemliler olmalıydı. Eğitim başarısına dayalı saygınlık ilk hedefti. Şimdi sadece "feodal" hiyerarşiler değil, "meritokrasi" de bir çeşit "erdemliler yönetimi"ne boyun eğmek zorunda kalmıştı.[93] Artık ideal olan aşırı fedakârlıktı. Eskiden göklere çıkarılan roman kahramanı Pavel Korçagin bile şimdi, tutkulu romantizmi ve hastalığından şikâyet etmesi yüzünden Çinli eleştirmenlerce sansürleniyordu.

Yeni düzen özellikle okul ve üniversiteleri etkiledi. Mao'nun sınavlarda test edilen meziyetin sadece toplum içindeki sınıf ayrılığını güçlendirdiği inancı uyarınca, siyasal aktivizme eğitimdeki başarıdan çok daha fazla değer verilir oldu. Öğrenciler, şehirlerde saygın iş ödülünü entelektüel farkın değil, siyasal eylemin aldığı yepyeni bir dizi teşvikle karşı karşıyaydı.

Öğrenciler Kültür Devrimi'nin en ateşli destekleyicileri arasındaydı. Ama yıl sonuna doğru, devletin dikkati artık, patronlarına karşı seslerini yükselterek kampanyaya katılmaya teşvik edilen işçilere kayacaktı. Guangzhou fabrikasındaki bir asi grubun üyesi Liu Guokia, "çulsuz" kesimlerin (genelde düşük ücret ve sosyal yardım alan sözleşmeli işçiler) "tuzu kuru" gruplara (iş güvencesine sahip işçiler ve müttefikleri olan idareciler) karşı isyan ederek Mao'nun işaretlerine nasıl hevesle cevap verdiklerini anlatır. 25 Aralık 1966'da, protestocular Pekin'deki Çalışma Bakanlığı'nı işgal etmiş, ertesi gün Bakan Yardımcısı'nı onlara işçi sınıfının Sindirellaları olarak muamele etmekle suçlayıp fırçalayan Jiang Qing'den destek almışlardı:

---

91 *A.g.e.*, s. 2.

92 A. Finnane, *Changing Clothes in China. Fashion, History, Nation* (Londra, 2007), s. 237.

93 "Virtuokrasi" kavramı için bkz. S. Shirk, "The Decline of Virtuocracy in China", ed. J. Watson, *Class and Social Stratification in post-Revolution China* (Cambridge, 1984) içinde.

> Jiang Qing dedi ki: "Çalışma Bakanlığı düpedüz Efendilerin Bakanlığı olmuş. Ülkenin kurtuluşunun üzerinden bu kadar yıl geçmiş olmasına rağmen, işçilerin hâlâ bu kadar acı çekiyor olmaları inanılır gibi değil. Çalışma Bakanınız bunu biliyor mu, bilmiyor mu? Sözleşmeli işçilerin üvey evlat mı olduğunu söylüyorsunuz? Siz de sözleşmeli işçi olarak çalışmalısınız." Hatta Jiang bu sözleri söylerken gözyaşlarına boğuldu.[94]

Kültür Devrimi grubunun artık kendi davalarını desteklediğini işiten sözleşmeli işçiler, tüm ülkede aşağı statülerini sona erdirme talebiyle ayağa kalktılar. Daha genelde, yetkililerin kendilerine daha az keyfi, daha "yoldaşça" ve ağırbaşlı davranmasını talep ediyorlardı.[95]

Bazı köylerin sakinleri daha 1965 ortasında siyasetin "yeniden moral kazandırması"yla tanışmış olmakla birlikte, Kültür Devrimi en sonunda kırsal kesime de ulaştı. Guangdong eyaletindeki Chen köyü, Mao'nun radikal mesajını yaymakla görevli partinin şehir "çalışma ekipleri"nce ziyaret edildiğinde, bireysel parça başı ücretler yerini kolektif emek ve ödülü teşvik etme amacı güden iş puanlama sistemine bırakmıştı. Aynı zamanda akrabalık bağları ve aile kayırmacılığına dayalı mahalli siyasal yapılar sarsılmıştı. Akrabalık bağlarına dayalı bu yapılardan biri, sinirliliği ve tartışmalarda şiddete yatkınlığı nedeniyle "Kızgın Sirke" lakabı takılan Chen Qingfa'nınkiydi. Ne var ki, gerçekte kırsal güç yapıları, 1967'de Kültür Devrimi'nin en radikal evresine kadar değişmemişti. Chen köyünde, Qingfa'nın rakibi Chen Longyong kırsal bölgelere gönderilen şehirli radikal öğrencilerin yardımıyla kontrolü ele geçirip dehşet verici bir erdem hâkimiyeti dayatmıştı. "Koca Çopur" lakaplı neşeli bir adam olan Longyong, Qingfa'dan daha mütevazı bir aileden geliyordu ve köyde siyasetin dışına itilen yoksul köylülerin desteğine sahipti. Yaşam tarzı daha sadeydi ve daha ahlâklıydı. Aşiretçiliği yerin dibine batırıyor, kolektif emeği gayretle örgütlüyor ve lüks tutkunu Qingfa'dan daha fazla saygı görüyordu. Ama Kültür Devrimi ona, Qingfa ve hatta bazı radikal öğrenciler dahil "kötüler"e karşı ahlâki bir terör uygulamasına izin verince, çok geçmeden köylülerin birçoğunu kendisinden soğuttu. Köylüler Qingfa'nın yönetimini, eski toprak soylularınkine benzeyen yozlaşmış bir yönetim olarak gördükleri halde, şimdi Longyong'un sert ve kinci yönetiminden daha "insani" buluyorlardı.[96]

Ne var ki, Mao ve müttefikleri Qingfa'ların yerine Longyong'ları geçirmenin her zaman o kadar kolay olmadığını görmüşlerdi. Mahalli efendiler, Kültür Devrimi kampanyalarını kendilerinden uzaklaştırıp "sınıfa uzak" yaban-

94 Liu Guokai, *A Brief Analysis of the Cultural Revolution*, çev. A. Chan (Armonk, NY, 1987), s. 47.

95 J. Sheehan, *Chinese Workers: A New History* (Londra, 1998), s. 123-124.

96 R. Madsen, *Morality and Power in a Chinese Village* (Berkeley ve Los Angeles, 1984), s. 180-198.

cılara yönlendirerek –tıpkı 1937'de Sovyet öncelleri gibi– kendilerini korumayı başarıyorlardı. Mao'nun "burjuvazi"ye saldırıları kendi yeni burjuvalaşmış "kızıl" gruplarına karşı olmaktan çok –uzun süredir ayrımcılıktan çekmiş olan– "siyah" burjuva sınıflara karşı bir kampanya olarak, bilerek yanlış yorumlanıyordu. Böylece, örneğin, endişeli mahalli efendiler "siyah" burjuvazi ve soylarına zulmetmek için "kızıl" öğrencilerden (yani, Gao Yuan gibi "iyi" sınıfsal kökleri olanlardan) kendi kızıl muhafızlarını kuruyorlardı. Sınıf ayrımcılığı kampanyaları bağnaz bir tutarlılıkla sürdürülüyordu. Restoranlara gelenler sınıf kökenleriyle ilgili anket sorularını cevaplamaya zorlanırken, burjuva cerrahlar proleterleri ameliyat etmekten kaçınıyor, böylece ameliyatın başarısız olması halinde, "sınıfsal kin"le suçlanmaktan kurtulmaya çalışıyorlardı.[97]

Parti yetkilileri, "safkan teorisi" dogmasını kullanarak, Mao'nun devrimci çürümeyle ilgili uyarılarını yeniden yorumlayıp, onun kampanyalarının bu son derece egoist çarpıtmalarını mazur görmüşlerdi. Safkanlık kavramı, erdemin sadece sınıfsal olmayıp bilhassa miras alınmış bir özellik olduğunu gösteriyordu. "Kızıl" sınıflar ve bu sınıfın çocukları iyi genetik özellikler taşırken, "siyah" sınıflar kuşaklar boyu sonsuza kadar lekelenmişti. Sınıf kasta ya da ırka benzer bir şeymiş gibi yeniden yorumlanmıştı. Teori aşağıdaki beyitte özetlenmişti:

Baba kahramansa oğlu delikanlı,
Baba gericiyse oğlu anasının gözü.[98]

Tabii ki bu, Mao'nun düşündüğünün tam tersiydi. O ve radikal destekleyicileri safkan teorisini "feodal" olmakla suçlayıp sınıfın kan bağıyla değil, tutumla ilgili olduğunu ileri sürmüşlerdi. Mao, "siyah" sınıfların "kızıl" yönetici gruplarından daha erdemli ve "proleter" olabileceklerinde ısrarcıydı. Gerçekten de eski burjuvaziye benzer şekilde hızla yeni ayrıcalıklı sınıfa dönüşenlerin "kızıllar" olduğunu ısrarla söylemişti. Ne var ki, Mao –Troçki gibi– parti elitinin yeni bir burjuva sınıfı haline gelmiş olduğunu hiçbir zaman kesin bir dille ilan etmemişti. Çünkü böylesi, Komünist Parti'ye karşı bütün devrimi tehlikeye atan tam bir devrim çağrısından başka bir anlam taşımazdı.[99] Bu nedenle, Mao her zaman kasten muğlâk hareket ediyor; "siyah" sınıfları teşvik ederken, "kızıllar"ı asla tümüyle sahipsiz bırakmıyordu.

Bu ikircikliik, iki tarafın da ısrarla başkanın asıl isteğini sadece kendilerinin yerine getirdiğini söyledikleri kaotik bir iç savaşa katkıda bulundu. Ayrı-

97 G. White, *The Politics of Class and Class Origin: The Case of the Cultural Revolution*, Contemporary China Papers, 9 (Canberra, 1976), s. 46.

98 Akt. *a.g.e.*, s. 37.

99 Bkz. R. Kraus, *Class Conflict in Chinese Socialism* (New York, 1981), s. 164-166.

calıkları olmayan işçilerle ve "siyah" damgası yemiş diğer güçlerle ittifak kuran eski burjuvazi, kendi kızıl muhafızlarını kurarak devrimci erdemle ilgili kendi tezlerini geliştirdiler. Şanghay'daki Fudan Üniversitesi'nde okuyan An Wenjiang alt düzey bir gemicinin oğluydu. Yerleşik Kızıl Muhafızlar'ın şiddetine cevap vermek için kurulan –"Al Muhafızlar" denilen– asi kızıl muhafız gruplarından birine katılmaya karar vermişti:

> Hareketten önce, sınıfta sessiz sakin, itaatkâr ve neredeyse utangaç biriydim. Ama bunun tek nedeni özgür ve atılgan ruhumun ezilmiş olmasıydı. Fırsat düştüğünde, radikalleştim, gözü pek ve coşkulu biri olup çıktım... Asilerin lideri olmamda kendimi gösterme arzusu gibi bencil bir yan olduğunu inkâr edecek değilim. Ama işçi sınıfından bir babanın oğlunun devrime katılmasına izin verilmesi gerektiği zaten yaygın bir görüştü.[100]

24 Ağustos 1966'da, kampüste Mao'nun (Komünist Parti'ye ait) "Karargâhları Bombalayın" sloganı yazılı büyük bir poster asıldığında, An'ın kızıl muhafızları heyecanlanmıştı. Hatırladıklarına göre, elitlere saldırı çağrısı olduğu için "Bunu bizim asi gruplarımızın bir zaferi gibi gördük." "Gece yarısına doğru, 1.400'ümüz oradaki asi azınlığın davetiyle Şanghay Drama Akademisi'ni işgal etmek için büyük bir moralle yola çıktık." Ne var ki, iki gün sonra Al Muhafızlar kuruluşu Mao'nun kendilerini desteklediği iddiasıyla 40 bin kişilik bir miting yaptı. An "Başkan Mao'yu görüp gerçek durumu anlamak için" trenle Pekin'e gitmeye karar verdi. Pekin Üniversitesi'nin kızıl muhafızlarından başkanın gerçekten de asileri tuttuğu garantisini alınca, içi içine sığmayarak Şanghay'a döndü.[101]

Rakip kızıl muhafızlar egemenlik için birbirleriyle dövüşürken, bu iç savaş dinamiği çok geçmeden tüm ülkeyi sardı. Çoğu kurum ve işyerinin –okullar, üniversiteler ve fabrikalar– birbirine rakip kızıl muhafızları vardı. Mao sonradan şu anısını paylaşacaktı: "İki hizibe ayrılan halk her yerde dövüşüyordu. Her fabrikada, her okulda, her vilayette, her ilçede... Ülkede muazzam bir karışıklık vardı."[102] Kızıl muhafızlar içinde en aktif olanlar gençlerdi ama kent nüfusunun çoğu devrimci karışıklığın içine çekilmişti. 1966 sonuna gelindiğinde, "siyahlar" hâkim olmuştu, ancak "kızıllar" kendilerini savunmaya devam ediyorlardı.

Kültür Devrimi'nin aşırı şiddet doğurduğunu çok iyi anlayan Mao, Pekin ve merkezî partinin kontrolü yitirmekte olduğunu görmüştü. Bununla birlikte, parti bürokrasisine karşı yalnız yukarıdan bir temizliği değil, aşağıdan gerçek bir devrimi körüklemeye kararlı olduğundan, geri adım atmayacak-

100 Zhang ve Macleod, *China Remembers*, s. 120.

101 *A.g.e.*, s. 120-121.

102 Akt. R. Macfarquhar ve M. Schoenhals, *Mao's Last Revolution* (Cambridge, Mass., 2006), s. 199.

tı. Bu sefer çok açık davranan Mao, 26 Aralık 1966'da doğum günü partisine çağırdığı davetlilere şöyle kadeh kaldırmıştı: "Bütün ülkeyi saran tam bir iç savaşın şerefine!"[103] Bu kalpsiz umursamazlık, Mao'nun Çin'i pençesine alan kaos ve şiddeti haklı görmesinden de belliydi: "İyilerin iyileri dövmesi hata. Gerçi bu bazı yanlış anlamaları ortadan kaldırabilir çünkü aksi halde birbirlerini baştan tanımaları imkânsız olurdu."[104] Mao için kargaşa eski elitin iktidarda kalmasından daha tehlikesizdi.

Dalganın "kızıllar"ın aleyhine, radikal ve "siyahlar"ın lehine döndüğünü gösteren en belirgin işaret, 1967'de Şanghay'daki "Ocak Fırtınası"ydı. Burada Çin için olağandışı olan asilerin, An Wenjiang gibi öğrenciler değil, büyük ölçüde ayrıcalıktan yoksun işçiler olmalarıydı. Yerel parti onlara karşı koymak için kızıl muhafız taburları yığmış ama iddialarına göre 800 bin üyesi asileri bozguna uğratamamıştı. 30 Aralık 1966'da, 100 bin kadar asi 20 bin yerleşik kızıl muhafıza saldırmış ve dört saatlik çatışmadan sonra galip gelmişti. 5 Şubat'ta Mao yerel partinin iktidarının son bulduğunu ve iktidarın yeni bir örgüte –1871 Paris Komünü modelindeki Şanghay Halk Komünü'ne– devrini onaylamıştı.

Ocak Fırtınası bütün ülkeyi kasıp kavurdu. Parti örgütünün çocuklarından biri olan genç Gao Yuan, eskiden başkalarına uyguladığı şiddetin şimdi kurbanlarından biri haline gelmişti. Bir sabah uyanıp yiyecek bir şeyler almak için dışarı çıktığında, şehir merkezine asılmış posterleri görünce şok olmuştu. Bunlarda –babasının da dahil olduğu bir elit olan– "karşı-devrimci Parti Komitesi ve hükümetten iktidarı devralmanın tam zamanıdır" yazılıydı. "Mao Zedong Düşüncesi Kızıl Muhafızları" denilen rakip "siyah" kızıl muhafız grubu, evine zorla girip babasını iki saat boyunca eziyet verici "jet uçağı" pozisyonunda –bir kızıl muhafız ayağıyla sırtına bastırırken, diz çökmüş ve kollarını uzatmış halde– tutmuşlardı. Sonra geleneksel operalarda aktörlerin giydiği, görevden azledildiğini simgeleyen, eski tarz feodal bir görevlinin kepini törensel bir şekilde kafasına oturtmuşlardı.[105] Tüm ülkede siyasal hizipler düşmanlarını benzer şekilde alenen aşağılıyor, işkenceden geçiriyor ve hatta öldürüyorlardı. Bu sırada Pekin'de Mao gizli polis tarzında bir örgüt kurmuştu: Merkezî Dava Soruşturma Grubu, Kültür Devrimi grubunun sözde düşmanlarını soruşturup temizliyordu. Liu Shaoqi ve Deng Şiaoping şimdi "Çin'in Kruşçevleri" olarak karalanıyordu.

Mao, radikalizminin doruk noktasına 1967 yazında ulaştı; muhafazakârların kazanmakta olduğunu anladığında, yerel askerî yetkililere "solu silahlandırma" emri verdi. Sonuçları tahmin etmek zor değil: Muhafazakârlar ve

103 *A.g.e.*, s. 155.

104 *A.g.e.*, s. 162-163.

105 Gao Yuan, *Born Red*, s. 179 vd.

radikaller arasındaki yerel çarpışmalarda kayıplar binleri buldu. Ağustos sonunda, "büyük kaos"un çok tehlikeli bir hal aldığını kabul etmeye başlayan Mao –merkezî denetimi yeniden tesis etmek için eskiden radikalleri serbest bırakmış olan orduyu kullanarak– "orduyu destekleyip halkı yücelten" yeni bir kampanya başlattı. Mao, Çin'i gezip yeni devrimci komiteler kurarak, dağılan parti örgütünü restore ettiyse de bu uzun bir süreçti. Rakip hizipler birleştirilmeli, radikal kızıl muhafız hareketleri ezilmeliydi. Bizzat ordu –kızıl muhafızlarınkinden çok daha sistematik bir biçimde– temizlik ve öldürme kampanyası başlattı. Bu, Kültür Devrimi'nin en kanlı ve vahşi dönemiydi. İstikrarı sağlayacak devrimci komitelerin sonuncusu, ancak 1968 Eylül'ünde devreye sokuldu.

Özellikle Mao kültü gibi çetrefilli bir konuya sıra geldiğinde, kültür düzeninin restorasyonu siyasal merkezileşmeyle atbaşı yürütüldü. Komünist rejimlerde genelde görüldüğü gibi, Mao kültü tehlike dönemlerinde, liderliğin kendi gücünü sağlamlaştırma ihtiyacını hissettiği zamanlarda –1940'ların başında Yan'an'da ve Büyük Atılım sırasındaki liderlik krizinde– ortaya çıkmıştı. Ne var ki, Kültür Devrimi'yle birlikte liderlik, ölçüsü iyice kaçan –Stalin'inkini kat kat aşan– kişilik kültünün kontrolünü kaybetmeye başlamıştı.[106] Siyasal iktidar çatırdadığından, rakip kızıl muhafızlar başkana bağlılıklarını göstermek için birbirlerini yerken, yağcılık yarışı kişilik kültünü uç noktalara taşıyordu. Bazı yerlerde yaşama egemen olan, başkana bağlılık gösterileriydi: Katılımcıların *Başkan Mao'dan Alıntılar* konusunda bilgilerini sergilemek için yarıştıkları "Alıntı jimnastiği" etkinlikleri düzenleniyor, birçok toplantı "bağlılık dansı"yla açılıyordu. Kırsal bölgelerde "talimat levhaları" yerleştirilen "Alıntı Pagodaları"nın inşasıyla birlikte, bu sadakat dışavurumları gitgide daha açık ritüel ve dinsel renklere büründü. Mao'nun sözlerine Budist sutralarmış gibi muamele ediliyordu. Pekin'deki Kültür Devrimi liderliği kişilik kültünün denetimsiz kullanılmasını onaylamıyor, gerçekte yerel efendilerin hırsları doğrultusunda kullanıldığını ve dolayısıyla da son tahlilde Mao'yu zayıflattığını kabul ediyordu. Kang Sheng'in söylediği gibi:

> Şu anda her yerde bağlılık dansı görüyoruz. Dansın Başkan Mao'ya bağlılık olduğu söyleniyor; oysa gerçekte Başkan Mao'ya karşı çıkıyor... Ayrıca şuna "bağlılık", buna "bağlılık" gösterileri ulusun servetini çarçur ediyor. Bu kendi kendine bağlılıktır, siyasetin merkezine kişinin kendisini oturtmasıdır.[107]

Çok geçmeden, kişilik kültünü kontrol etmek için ciddi çabalar gösteren ordu, bu alanda katı kural ve uygulamalar koyarak, doğaçlamaya son verdi.

106 Bu örnekler için bkz. D. Leese, "The Mao Cult as Communicative Space", *Totalitarian Movements and Political Religions* 8 (2007), s. 632-634.

107 Akt. *a.g.e.*, s. 633-634.

Yeni "üç sadakat ve dört sınırsız aşk" hareketi, devrimci komitelerin, yurttaşların Mao'ya bağlılıklarını nasıl göstereceklerini harfi harfine ortaya koyan katı ayin usulleri belirlemelerini teşvik etti. En garibi, tüm dükkânların satış elemanlarına ayrıntılı bir dizi ayin kuralı buyuran Shijiazhuang'a bağlı Hebei şehri yetkililerinin tutumuydu. Sabah dükkânlar açılmadan önce, başkanın yapıtlarından "talimat alacak", akşam da başkanın portresi önünde günün olaylarını "rapor edeceklerdi". Satış elemanları ve müşteriler arasındaki diyaloglarda da Mao'nun alıntılarından kalıplar kullanılacaktı. Örneğin, bir tezgâhtar işçi müşteriyi karşılarken, "Devrime dört elle sarıl" derken, müşteri "Üretimi enerjik bir biçimde artır" diye cevaplayarak alıntıyı tamamlayacaktı. Ayrıca yaşlı müşteriler "Başkan Mao'ya uzun bir ömür dileyelim!" sözleriyle karşılanacak, onlar da "Yaşasın Başkan Mao! Yaşasın! Yaşasın!" diye cevap vereceklerdi. Tabii ki bu törenler büyük bir endişe yaratıyordu çünkü hata yapan ağır cezalara çarptırılıyordu. Hebei ili Fucheng eyaletindeki bir öğretmen bu yüzden dokuz yıl hapis cezası almıştı. Bunun nedeni günlüğüne önce bir Mao alıntısının kendisine "sonsuz enerji" verdiğini yazıp sonradan bu ibareyi "bir hayli enerji"ye çevirmiş olmasıydı.

Şehirlerdeki "üç bağlılık ve dört sınırsız aşk" hareketi 1969 Haziranı'nda son bulduğunda şiddetin en yoğun dönemi de sona ermişti. Bununla birlikte, 1976'da Mao'nun ölümüyle Kültür Devrimi'nin resmen son bulmasına kadar, birçok kişi hapishanelerde ya da kırsal bölgelerde sürgün yerlerinde kalmıştı. Tahminler, Kültür Devrimi'nde en az bir milyon kişinin öldürüldüğünü, çok daha fazla insanın işkence gördüğünü ve aşağılandığını gösteriyor. Bir genç kuşak eğitimden yoksun kaldığından, milyonlarca başka insanın hayatı ve umutları da karartılmıştı. Eski bir bankerin oğlu olan Feng Jicai zulmün neden olduğu kalıcı psikolojik hasarları vurgulamıştı:

> Kültür Devrimi'nin en büyük trajedisi halkın ruhunu işkenceyle karartmasıydı... Babam çok acı çekti... Yetmişlerde, sayısız savaşım kampanyalarından sonra psikolojisi bozuldu. Geceleri kâbuslarla uyanıyor ve çığlık atmaya başlıyordu. Küçük bir yerde oturduğumuzdan, o çığlık atmaya başladığında kimse uyuyamıyordu. Bu durumu ta 1989'a kadar sürdü.[108]

Ne var ki, Kültür Devrimi kesinlikle hiçbir çözüm getirmedi. Stalin gibi, Mao da yeni bir toplumu inşa etmek için ülkeyi yeniden seferber etmeyi ummuş ama yalnızca şiddetli bir kaos doğmuştu. Pekin'deki siyasal liderlik zayıf kalmış, ekonomi felce uğramıştı. Kültür Devrimi, 1976'ya kadar resmen devam etmiş olabilir ama komünist bürokrasiye karşı yürütülen eski radikal sınıf savaşımının Çin ve halkı için felaket yarattığı, daha 1968'de bile belliydi.

108 Zhang ve Macleod, *China Remembers*, s. 140.

1957 Ekimi'nde Sputnik'in fırlatılmasıyla, komünist rejimlerin uluslararası itibarı ve özgüveni doruğa çıkmıştı. Frazer'in *Altın Dal*'ındaki gibi, sanki efsanevi kral Stalin'in feda edilmesi sistemin canlanmasına imkân vermişti. Bütün insanlık adına uzayın keşfi için roket teknolojisinin kullanılması, komünistlerin gerçekten enerjilerini savaş ve bölünmeden çok barış ve insanlığın hizmetine adamış olduklarını düşündürdü. Ne var ki, 1960'ların sonunda Yugoslavya, SSCB ve Çin'de ekonomik başarılar sağlamak için yeni radikal seferberlik biçimleri bulunurken, rejimin çekiciliğini katı Stalinist partinin ötesine taşıma girişimleri boşa çıkmıştı. Tüm niyet ve hedeflerine karşın, Tito seferberlikten vazgeçip piyasa ve Batı'ya doğru yolculuğa başlamış, Kruşçev 1930'ların kaba askerîleşmiş yöntemlerinden kaçmanın zorluğunu görmüş, Mao'nun aşırılığı son derece radikal, eşitlikçi bir komünizmin ne kadar korkunç ve yıkıcı olabileceğini göstermişti. Ama aynı zamanda bu üç komünist rejim kendi toplumlarını dönüştürmenin ne kadar zor olduğunu anlarken yurtdışında, sömürgeciliğin tasfiyesinin sancılarını çeken Latin Amerika ve Afrika'da yeni fırsatlar yakalamışlardı. Bir de Üçüncü Dünya'nın kalbini ve kafasını kazanma savaşımına yeni bir komünist rakip katılmıştı: Küba.

9

GERİLLALAR

I

1954 yılının başlarında, Guatemala şehir merkezinde Guatemala'nın ampullerle aydınlatılan "siyah İsa" resimlerini satan bir Arjantinliyle karşılaşırız. İkonlar şehrin yoksul yerli kalabalığına özellikle cazip geldiğinden, bu seyyar satıcılık işi şaşılacak kadar kârlıydı. İkon imalatının fikir babası, Fidel Castro'nun 1953 yılındaki başarısız baskına katılan Kübalı sürgün Antonio "Ñico" López'di. İkonları satansa (yerli Guarani dilinde "hey, sen" anlamına gelen "che" sözcüğünü çok sık kullandığından "Che" lakabıyla tanınan) Arjantinli Ernesto Guevara'ydı. Uzman doktor olmasına rağmen iş bulamadığından, geçimini sağlamak için ne iş olsa yapıyordu. Evine yazdığı bir mektupta nasıl satış yaptığını anlatmıştı: "Müthiş mucizeler sergileyen siyah İsa, Esquipulaslı Aziz resimlerini satıyorum. İsa'nın mucizeleriyle ilgili öykülerden derlediğim uzun bir listem var. Satıp satamayacağımı görmek için sürekli yenilerini ekliyorum."[1]

Guevara ve López, yeni radikal Guatemala Cumhuriyeti'ni görmek için gelmiş olan –Venezuelalı sosyal demokratlardan Nikaragualı komünistlere, Arjantin'in güçlü adamı Juan Perón'un muhaliflerine kadar– eklektik bir grup Latin Amerikalı solcudan sadece ikisiydi. On sekiz yıl önce cumhuriyetçi İspanya'ya akın etmiş olan Avrupalılar gibi ilerici solda yer alan birçok Latin Amerikalı, sosyalist Jacobo Arbenz'in yönetimindeki Guatemala'yı kıtanın umudu olarak görüyordu. Henüz sadece yirmi altısındaki Guevara'nın

1 J.L. Anderson, *Che Guevara. A Revolutionary Life* (Londra, 1997), s. 130. [*Che Guevara: Devrimci Bir Hayat*, çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, 3. baskı, 2007]

kendisi karizmatik bir şahsiyet, bakış açısına göre ya kahraman ya da gözü karaydı. Aynı zamanda sıkı disiplin yanlısı olmalıydı; şiddetin meşruluğu konusunda Stalinist pozisyonu onaylıyor, haşin ve katı ahlâkçı tavrı bazılarını kendisinden soğutuyordu. Ne var ki, bu sert tavırları kendisiyle dalga geçen bir mizah duygusuyla yüklüydü: En sevdiği edebiyat kahramanlarından biri, Cervantes'in umutsuz, kaybedilmiş davalar uğruna savaşan komik sergüzeşt sözde şövalyesi Don Quixote'ydi.[2] Sonradan yoksullaşan bir aristokrat ailede dünyaya gelen Che, ağır astımı olan bir çocuktu. Hastalığı nedeniyle kendisini kitaplara vermişti. Sık sık kaotik ortamdan kaçmak için banyoya çekilir, kitap okurdu. Fiziksel zayıflığına rağmen, irade ve akıl gücüyle bu zayıflığını yenmeye kararlıydı. Gençliğinde Latin Amerika kıtasını motosikletle dolaşmış, şimdi ünlenmiş bu gezisinde yerliler ile zengin beyazlar arasındaki muazzam eşitsizliklere tanık olmuştu.

Ne var ki, Che için böylesi eşitsizlikler sırf ırksal ya da sınıfsal değildi. Birçok Latin Amerikalı aydın gibi, bunları emperyalizm ve sömürgecilikle birlikte, Amerika Birleşik Devletleri'nin kıtadaki gücünün; ABD şirketlerinin doğal kaynaklar üzerindeki kapitalist sömürüsünün ve yarı-emperyal kontrolü sürdüren yerel diktatör kadrolarının sonucu olarak görüyordu. Şilili komünist sempatizan ve Che'nin en sevdiği şair Pablo Neruda, 1950'de yazdığı "The United Fruit Co." şiirinde bu öfkeyi yakalarken, emperyalizm ve yolsuzluğun çürümüş meyvelerinde kendilerine ziyafet çeken tiranları sinek sürülerine benzetmişti.[3]

Guevara dahil, pek çok radikali Guatemala'ya çeken, Arbenz'in uçsuz bucaksız *el polpo* (ahtapot) topraklarını ulusallaştırma çabalarıydı:

> United Fruit'un elindeki arazilerden geçme fırsatı bulmam, beni bu kapitalist ahtapotların ne korkunç şeyler olduklarına bir kez daha ikna etti. Yaşlı ve kederli yoldaş Stalin'in resmi önünde bu kapitalist ahtapotların yok oluşunu görünceye kadar dinlenmeyeceğime ant içtim. Guatemala'da kendimi geliştirip gerçek bir devrimci olmak için ne gerekirse yapacağım.[4]

Ne var ki, *el polpo*'nun kendisini çabuk toparladığı görüldü. Teslim olansa United Fruit değil, Arbenz rejimiydi. Arbenz'e karşı bir yıl boyunca siyasal ve askerî yıkım kampanyasını yöneten Amerikan CIA'in yardımıyla, yerel muhafazakârlar karşı saldırıya geçmişti. Guevara kalıp "Guatemala devrimi"ni savunmaya, tıpkı komünistlerin Madrid'i savundukları gibi, Gu-

---

2 Ernesto "Che" Guevara, *The Bolivian Diary of Ernesto Che Guevara*, 2. baskı (New York, 1996), s. 316. [*Bolivya Günlüğü*, çev. Nadiye R. Çobanoğlu, Yar Yayınları, 3. baskı, 2012]

3 P. Neruda, "La United Fruit Co." (1950), P. Neruda, *Canto General*, çev. J. Schmitt (Berkeley, 1991).

4 Akt. Anderson, *Che Guevara*, s. 126.

atemala şehrini hava bombardımanlarına karşı elde tutmaya kararlıydı. Ama Arbenz savaşmayı reddedip ülkeden kaçmıştı. Arjantin büyükelçiliğine sığınan Guevara ise devrimcilerin başka yerlerde yeniden gruplaşmasını önlemeye kararlı Amerikan Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'ın emriyle tutuklanmaktan kıl payı kurtuldu. 1954 Eylülü'nde de Meksika'ya kaçtı.

Cumhuriyetçi İspanya'nın çöküşü, Latin Amerika solunu 1930'larda nasıl radikalleştirmiş ve komünistler için avantaj sağlamışsa, Arbenz'in devrilmesi de canlandırmıştı. 1930'lardaki gibi Moskova, komünistlerin diğer "burjuva" kuvvetlerle ittifak kurmalarına izin vermiş ve komünistler ülkelerini yabancı emperyalizmden kurtarmalarının en iyi yolunun, modernite ve sert disiplini birleştirmelerinden geçtiğini öne sürmüşlerdi. Kesinlikle Sovyet tarzı komünizmin cevapları verdiğine inanan Che Guevara, Arbenz'i Stalinist acımasızlığı ve örgütü benimsemediği için eleştiriyordu. Che'nin uzlaşmaz yaklaşımı yetişme tarzından kaynaklanan bir şeydi. Babası İspanya Cumhuriyeti'ni destekleyen kampanyalara öncülük etmişti. Çocukken Che, ailenin köpeği Negrina'ya Moskova yanlısı İspanya Cumhurbaşkanı Juan Négrin'in adını vermişti.[5]

Yine de dönemin komünizmleri arasında olduğu gibi –yabancı müdahalelerle dolu tarihi olan– 1950'lerin Latin Amerikası ile 1930'ların Avrupası arasında da tabii ki muazzam farklar vardı. Komünizm çok değişik bir harekete dönüşmüştü ve Asya komünizminin başarısı Üçüncü Dünya'ya alternatif bir kır gerillası modeli sunmasındaydı. 1950'lerin ortalarından başlayarak Moskova, enternasyonal komünizmin kontrolünü rakip başkentlere kaptırmaya başlamış ve Havana, Castro ve Che'nin 1959 Küba Devrimi'nin arkasından bu başkentlerden biri olmuştu. Gençliğinde, halasına yazdığı bir mektubu "II. Stalin" diye imzalayan Che, yavaş yavaş Sovyet geleneğinin hayal kırıklığını yaşamıştı; *nom de guerre* olarak aldığı "Che" adı, kesinlikle farklı bir devrimci tarz benimsediğini gösteriyordu. "Hey, sen" anlamındaki "che", "Çelik Adam" değildi ama daha çok bir radikal, romantik bir Marksistti.

Che bir ikona dönüşürken, Küba bir süre radikal milliyetçiler için en cazip modellerden biri oldu. Ama Kübalılar yalnız değildi: Tito ve Mao'nun "baba katili" post-Stalin rejimleri, yeni milliyetçi Üçüncü Dünya liderlerini cezbetmek için sert bir rekabet içindeydi. Kruşçev liderliğinde, bizzat Sovyetler de daha idealist bir görüntü sergiliyordu. Eski Stalinist sekterliklerini de terk edip daha kapsamlı bir strateji benimseyerek, Marksist-Leninist olmayan gruplarla ittifaklar geliştiriyorlardı. Bu, Sovyetler, Çin ve Küba'nın eklektik bir dizi sol grubu –radikal Marksist gerillalar, Sovyet tarzı modernleşmeciler, milliyetçiler ve Marksist olmayan milliyetçilerle işbirliğine hevesli ılımlı komünistler– destekledikleri değişken bir çağdı. Uzun bir Stalinist ihmal döne-

5 Anderson, *Che Guevara*, s. 163, 23.

minden sonra, Batı'nın da John F. Kennedy'nin liderliğinde daha sevimli yüzünü gösterdiği bir zamanda, komünizm şimdi Üçüncü Dünya'da daha geniş bir izleyici kitlesine hitap ediyordu. Ne var ki, Küba'nın gerilla komünizmi, sürdürülebilirlik açısından 1960'ların diğer romantik komünizmlerinden daha başarılı değildi. Buna rağmen, Üçüncü Dünya'daki yeni komünist aktivizm istikrarsızlık yaratıp muhaliflerini korkuturken, komünistlerin gerilemesine ve bir dizi yenilgiye yol açmıştı. İdeolojik çatlağın her iki tarafında da iyimserlik çağı devam etmeyecekti.

II

Arbenz'in devrilmesinden yaklaşık bir yıl sonra, 18 Nisan 1955'te, Bandung'un Batı Cava şehrinde toplanan Asya ve Afrika ülkelerinden yirmi dokuz delege, Endonezya Cumhurbaşkanı Sukarno'nun gök gürültüsünü andırır bir tonla yaptığı açılış konuşmasını dinledi:

> Evet, gerçekten de "*Sturm über Asien*" [Asya üzerinde fırtına] vardı – ve elbette Afrika'da da... Uluslar, devletler yüzyıllarca süren uykudan uyandılar. Pasif halklar gitti, görünürdeki sessizlik yerini savaşım ve faaliyete bıraktı... Ulusal uyanış ve yeniden uyanış kasırgaları toprağı silip süpürdü, sarstı, değiştirdi ve bu değişim daha iyiye doğru oldu.[6]

Sukarno'nun "Asya Üzerinde Fırtına"sı, Pudovkin'in 1928 tarihli aynı adlı filmine bir göndermeydi: Film, Cengiz Han'ın torunu olan bir Moğol'un, 1918'de emperyalist İngilizlerle ittifakını bozup Bolşeviklerle yaptığı ittifakı anlatan bir dramaydı.[7] Daha o zaman eski Komüntern'in etkisi Bandung'a kadar uzanmıştı. 1920'de Bakü'de yapılan "Doğu Halkları" konferansı gibi, o da emperyalizme karşı savaşımda küresel "Güney"i birleştirmek istiyordu. Ne var ki, bu kategorik olarak komünist bir kongre değildi. Moğollarla birlikte Sovyetler'e çok yakın görülen diğer milliyetler –gerek Sovyet Asya cumhuriyetleri, gerek Kuzey Koreliler– davet edilmemişlerdi. Komünist rejimler arasında orada olanlar sadece Çinliler ve Kuzey Vietnamlılardı. Kimi önde gelen delegeler –Hindistan'dan Cevahirlal Nehru ve Endonezya'dan Ahmed Sukarno– sosyalisttiler. (Nehru Sovyet tarzı planlamaya epey sempati duyuyordu.) Bu kişiler Marksist-Leninist değil, sosyalizmi yerel siyasal geleneklerle harmanlamaya kararlı yerli milliyetçi sosyalistlerdi. Milliyetçiler olarak, kendilerini ister Doğu isterse Batı Bloku olsun herhangi bir blokla iç içe tanımlamayı da reddetmişlerdi. Gerçekten de bazı delegeler ka-

6 Akt. G. M. Kahin, *The Asian-African Conference. Bandung, Indonesia. April 1955* (Port Washington, NY, 1972), s. 42.

7 Filmin orijinal adı "*Potomok Chingiz-Khana*"ydı ("*Cengiz Han'ın Varisi*").

tı anti-komünistti; yirmi dokuz delege arasında altısı son zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'yle ittifak kurmuştu. Komünist Huk isyanını daha yeni ezmiş olan Filipin rejiminin temsilcisi Carlos Romulo mükemmel bir espri patlatmıştı: "Eskiden üzerinde güneşin hiç batmadığı söylenen dünkü imparatorluklar, şimdi Asya'dan birer birer çekiliyorlar. Şimdi korktuğumuz üzerinde güneşin hiç doğmadığını bildiğimiz yeni komünist imparatorluktur."[8]

Çinliler, Sovyet müttefiklerinin Doğu Avrupa'da imparatorluk kurduğunu reddedince, toplantıya hâkim olan endişeli havada, delegeler konferansın süper güçlere karşı tutumunu tartışmaya başladılar. Ne var ki, Bandung liderlerini etkilemek için ustaca bir manevra yapan Çu En-Lay, Çin'i, kürenin mazlumlarının ılımlı, hoşgörülü bir dostu olarak tanıttı. Marksizm-Leninizmin sömürgeciliğin tasfiye edildiği yeni dünyada ender görüldüğünü ve Çin'in herhangi bir etkisinin olması bekleniyorsa, tavizlerin gerekli olduğunu kabul etti. Romulo, onun "Dale Carnegie'nin *Dost Kazanma ve İnsanları Etkileme Sanatı*'nın bir sayfasından fırlamış gibi" davrandığından yakındı.[9] Ama Çu En-Lay'ın etkileyici saldırı için Dale Carnegie'den daha saygın bir teorik desteği vardı: İdeolojik bakımdan ılımlı "Yeni Demokrasi" evresinde olan Çinli komünistler, burjuva milliyetçilerle komünist ittifaklarını onaylamaktan mutluluk duyuyorlardı.

Bandung hem "Birinci" [*Dünya*] Batı'dan hem de "İkinci" [*Dünya*] Doğu'dan bağımsız yeni bir varlık olarak "Üçüncü Dünya"nın doğuşuna tanık oldu. Konferans, –Sukarno'nun "modern kıyafet giyen sömürgecilik" olarak betimlediği– Birinci Dünya'ya ekonomik bağımlılıktan ekonomik işbirliği yoluyla kurtulmanın gerekli olduğu üzerinde anlaşmaya vardı. Nükleer savaş tehlikesine karşı savaşma kararı da aldı. Konferansı heyecanlandıran konuşmasında Sukarno, Afrika ve Asya'nın güneyini, "ulusların barış adına ahlâki şiddeti"ni harekete geçirerek, iki Soğuk Savaş blokunun militarizmine karşı durmaya teşvik etti.[10]

Bandung Konferansı, belirlenebilir bir "Güney"in dünya siyasetine girişine ve anti-emperyalizmin gücüne işaret etti. Eski imparatorluklar açıkça sönüp gitmelerine karşın, sömürgeciliğin tasfiyesi sonrası birçoğu, varis devletlerin siyasetlerini şekillendirerek tutunmaya ya da en azından etkilerini sürdürmeye kararlıydı. 1960'ların başında, beyazların kontrolünde ancak birkaç devlet kalmıştı: çoğu Afrika'da olan Portekiz sömürgeleri, Güney Afrika ve Rodezya. Oysa birçok Üçüncü Dünya lideri emperyalizmi hâlâ etkili bir güç olarak görüyordu; özellikle eski, Batı yanlısı işbirlikçilerin yeni des-

8 C. Romulo, *The Meaning of Bandung* (Chapel Hill, 1956), s. 91.

9 *A.g.e.*, s. 11.

10 Kahin, *The Asian-African Conference*, s. 46.

tekleyicisi olarak Amerika Birleşik Devletleri ve onun başat rolüyle ilgili "yeni-sömürgecilik" ve gayri resmî imparatorluk kavramları çok tartışılıyordu.

Ne var ki, Bandung'daki tartışmalar, Stalin'in komünizminin nasıl emperyalizmle aynı kefeye konmasının, Çinlilere ve Yugoslavlara, SSCB'nin küresel komünizmin asıl ve meşru lideri olmasına meydan okumalarının yolunu açtığını da vurguladı. Sovyetler için daha kaygılandırıcı olanı da ertesi yıl Yugoslavya'nın Brijuni adasında Tito, Nehru ve Nasır arasında yapılacak olan toplantıydı. Orada planları, Üçüncü Dünya'yı, süper güçlere karşı "her iki aileye de lanet" okuyan bir dış politika blokuna dönüştürmekti. 1961'de Belgrad'da "Bağlantısızlar Hareketi"nin kurulması bunun sonucuydu.[11]

Kruşçev meydan okumaya cevap vermekte hızlı davrandı. İdeologlarıyla birlikte sömürgeciliğin tasfiyesinin Sovyet sosyalizmine olağanüstü fırsatlar sunduğuna ikna oldu. SSCB'nin Üçüncü Dünya milliyetçilerine cazip bir model –uzun bir anti-emperyalist sicille birleşen sosyal adalete bağlılık ile Bakır Topraklar projesi ve Sputnik'in simgelediği teknolojik ilerleme modeli– sunabileceğine inanıyordu. Sovyetler'in teşvikiyle, "ilerici" burjuva milliyetçilerin yavaşça sosyalist kampa kayacaklarını, bu arada ekonomileri kalkınır ve işçi sınıfları güçlenirken anti-emperyalizmin anti-kapitalizm haline geleceğini öne sürüyordu. Kruşçev, bu geçişin barışçıl olabileceğinde ısrarcıydı; öncü partiler ve sınıf savaşımını gerektiren şiddete dayalı, devrimci bir geçiş olması zorunlu değildi. İlerici Üçüncü Dünya bir "barış kuşağı" olacaktı.[12]

Bu nedenle, Bandung'dan hemen sonra, Kruşçev anti-emperyalist sol içinde Sovyetler'in imajını yeniden kazanması amacıyla, alelacele Yugoslavya, Hindistan ve Burma'ya bir dizi resmî gezi düzenledi. Ayrıca Nasır'la ilişkileri geliştirmek için Ortadoğu'ya bir temsilci gönderdi. Bu, tüm bağlantısız liderleri potansiyel düşman gören geç Stalinist görüşten belirgin bir kopuşa işaretti.[13] Üstelik Sovyet doktrininde büyük bir değişikliği zorunlu kılıyordu; çünkü 1947'de Halk Cephesi'nin sona ermesiyle birlikte, SSCB dünyayı "iki kamp"a bölünmüş olarak görmüştü. Kruşçev 1956'daki 20. Parti Kongresi'nde eski Stalinist dünya görüşünün sona erdiğini ilan etmişti. 1960'da ise SSCB'nin, komünistlerin sol "burjuva" milliyetçilerle ittifaklar geliştireceği "ulusal demokratik devletleri" görmekten mutlu olacağını bildirdi.[14]

Bu aslında milliyetçi partilerin yerini "burjuva" milliyetçi hükümetlerin aldığı eski "birleşik cephe" politikasının bir versiyonuydu. Yeni politika,

11 *The Conference of Heads of State or Government of Hon-Aligned Countries* (Belgrad, 1961).

12 W. Shinn, "The 'National Democratic State': a Communist program for Less-Developed Areas", *World Politics* 15, 3 (1963), s. 177-189.

13 V. Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2007), s. 109-110.

14 Shinn, "The 'National Democratic State'".

Nehru'nun Hindistan'ına, Nkrumah'ın Gana'sına, Sukarno'nun Endonezya'sına ve Ben Bella'nın Cezayir'ine artan yardım biçimini aldı. Ama propaganda perspektifinden Kruşçev'in en etkili müdahalesi eski Belçika Kongosu'na (Kongo-Léopoldville, daha sonra Zaire) yapılmıştı. 1960'da Kongo'ya bağımsızlık veren Belçikalılar, Amerikalıların desteğiyle seçilmiş solcu cumhurbaşkanı Patrice Lumumba'ya karşı bir isyana arka çıktılar. 1969'de Lumumba'nın yakalanıp katledilmesi Sovyet politikasına bir darbe olmuşsa da Sovyetler'in desteğindeki anti-emperyalist davanın bir şehidi olan Lumumba'nın ölümü bütün Afrika'da yankı bulmuştu.

Bu arada, 1950'lerin sonunda Çin-Sovyet ayrılığının arkasından Çinliler, Üçüncü Dünya'da etki arayışındaki Moskova'yla sert bir rekabete girdiler. 1960'ların başında, Afrika ve Asya'yı turlayan Çu En-Lay ve Lui Şaoşi, Burma'dan Mısır'a, Cezayir'den Etiyopya'ya kadar çok sayıda bağlantısız ülke liderini ziyaret ettiler. Çinliler, kendilerini artık Sovyetler'e radikal bir alternatif ve Batı'yla "barış içinde bir arada yaşama" politikasının şiddetli muhalifi olarak sunuyorlardı. 1965'te, radikal komutan Lin Biao tarım toplumlarındaki özgürlük savaşımlarına, Çin'in gerilla deneyiminin, Sovyet modelinden daha uygun olduğunu öne sürdü. "Önce kırları kurtarıp kentleri kuşatma"yı öngören eski stratejileri bütün dünyaya uygulanabilirdi: Batı "dünyanın kentleri"ni; Latin Amerika, Afrika ve Asya ise "dünyanın kırları"nı oluşturuyordu.[15] Feodalizm ve emperyalizme karşı halk savaşları verilmeliydi.

Çinlilerin mesajı birçok Üçüncü Dünya komünisti'ne cazip gelmişti. Güçlü Endonezya Komünist Partisi'nin başkanı Dipa Aidit, yabancı bir komünist heyete, Sovyet türü komünist rejimlerin, geri ülkeler aleyhine kaçınılmaz biçimde "'zengin şişman kediler' haline gelerek devrimci ruhlarını yitirecekleri"ni söylemişti. Onu en çok etkileyen, Moskova'da bir gömleğin New York'takinden daha pahalıya satılması, üstelik kalitesinin de iyice kötü olmasıydı. Bu, Rusların Amerikalılardan daha paragöz olduklarının kesin kanıtıydı.[16] Endonezya Partisi Çinlilerin başlıca müttefikleri arasındaydı ama Pekin Vietnamlıları, Afrika ya da Ortadoğu'daki bir dizi komünist olmayan rejimi ve bağımsızlık hareketlerini de finanse ediyordu.

1920'lerdeki ilk örnekleri gibi, 1960'larda Üçüncü Dünya'daki yerli sosyalist ve komünistlerin "birleşik cephe"si de son derece istikrarsızdı. Çünkü uluslararası Marksizmin yeniden saygınlık kazanması, birçok sömürge sonrası toplumda milliyetçi liderlere kaçınılmaz bir tehdit oluşturan komünistlere desteği artırmıştı. Nasır, 1959'da Mısırlı komünistleri vahşetle eze-

15 Bu fikri ilk geliştiren Endonezyalı Dipa Aidit'ti. Bkz. C. Jian, *China and the Cold War* (Chapel Hill, 2001), s. 212.

16 J. Edgar Hoover'dan W. Jenkins'e, FBI Raporu, 7 Nisan 1964, 6. Gizliliği Kaldırılmış Belgeler Referans Sistemi.

rek cevap vermiş, Irak'ta 1958'de komünistlerle işbirliği yaparak iktidara gelen solcu milliyetçi lider Abdülkerim Kasım çok geçmeden ittifaktan geri çekilmişti. Bu sırada sadece 25 bin üyesi olan Irak Komünist Partisi, kendisine bağlı örgütlerle birlikte Irak nüfusunun yaklaşık beşte birine denk düşen milyonlarca üyesi olduğunu söyleyerek böbürleniyordu.[17] Sol milliyetçiler ve komünistler arasındaki gerilimlerin en çarpıcı örneklerinden biri Hindistan'da yaşanmıştı. Ülkede Hindistan Komünist Partisi (CPI), kısmen aşağı kasttan grupların desteğiyle, 1957'de güneybatıda sert kast ayrılıkları yaşanan Kerala eyalet seçimlerini kazandı. CPI, Moskova'nın desteğiyle devrimci olmayan bir dizi siyaseti hayata geçirdi. Gerçekten de partinin toprak reformu planları Nehru'nun kendi fikirleriyle çarpıcı benzerliklere sahipti. Bununla birlikte, muhafazakâr grupların, özellikle partinin eğitim politikalarına karşı koyan güçlü Katolik Kilisesi'nin ciddi muhalefetiyle karşılaştı. Katolikler "Kurtuluşçu" milisleri örgütleyince, yerel komünistlerin cevabı gecikmedi. 1959'da bir Katolik *coup d'état* tehdidi, komünist başbakan Elamkulam Namboodiripad'ı merkezden yardım istemeye zorlayınca, Nehru Temmuz'da hükümeti lağvederek krizden avantaj sağladı.[18]

Kruşçev'in Üçüncü Dünya liderleri nezdinde SSCB'nin imajını düzeltme çabaları, Amerikalıların Üçüncü Dünya milliyetçiliğine karşı derin güvensizliğinden olağanüstü yarar sağladı. Savaş sonrası yıllarda, Amerika Birleşik Devletleri radikal Güney'le baş edebilmek için akla karayı seçti. ABD liderleri, Avrupalı emperyalistlerin ve muhafazakâr yerel elitlerin popüler radikalizmi körüklediklerini anlamış olmakla birlikte –birçoğu toprağın yeniden dağıtılmasını ve diğer toplumsal değişiklikleri talep eden– milliyetçilerin Moskova'yla ittifak kurabileceklerinden çekiniyorlardı. İlk yıllarda, Amerikalılar genelde imparatorluk karşıtı pozisyonlarını muhafaza ettiler. Örneğin, 1949'da Dışişleri Bakanı Dean Acheson, Endonezya'ya egemenliğini yeniden dayatmak için zor kullanması halinde, Marshall Planı yardımı ve askerî yardımdan yoksun bırakılacağı konusunda Hollanda'yı uyardı. Bunu hızlıca Endonezya'nın bağımsızlığı takip etti.

Ne var ki, 1949'da Çin'in komünizmin "pençesine düşmesi"nin Amerikan politikası üzerinde büyük etkisi oldu; bu korkunç travma yıllarca Amerikan dış politikasının peşini bırakmayacaktı. Washington'un bütün dünyada komünizmi "kuşatabileceği"ne inancı sarsılmıştı. Siyaset oluşturucuları giderek idealizmden *reelpolitiğe*; Üçüncü Dünya devletlerinin Amerikan tarzı liberal demokrasiye dönüşebileceği şeklindeki iyimser inançtan özel mülkiyeti, serbest piyasayı ve Amerika'yla ittifakı tam desteklemeyen herkesin muhtemelen Moskova'nın kucağına düşeceği şeklindeki karamsar bir korkuya

17 C. Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge, 2000), s. 156-157.

18 T. Nossiter, *Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation* (Londra, 1982), 6. bölüm.

geçmişlerdi. Sonuç komünist tehdidi abartıp toplumsal bakımdan radikal tüm milliyetçilikleri potansiyel tehlike olarak görme eğilimiydi. Bu tutum, ayrıca Avrupa tipi imparatorlukların sadece yeni Amerikan modeliyle değiştirildiğinin görüldüğü bir duruma; doğal olarak Üçüncü Dünya'nın "yeni sömürgecilik" korkularını körükleyen Avrupa imparatorluklarını ya da dar toplumsal tabana sahip muhafazakâr elitleri destekleme stratejisine yol açmıştı. Avrupa imparatorlukları ve Amerikan hegemonyası arasında görünürdeki bu kusursuz ilişkinin, Moskova ve Pekin'in Üçüncü Dünya milliyetçileri arasındaki etkilerini artırmasına yardım etmesi normal.

Bu değişimin Washington'daki en uzun vadeli sonucu, belki de Birinci ve Üçüncü Dünya arasındaki ekonomik eşitsizlikleri azaltmaya dönük en ciddi çabalardan vazgeçilmesiydi. Güney'e yönelik Marshall Planı'nın hiçbir zaman ciddi bir şansı olmamasına rağmen, İngiliz liberal iktisatçı John Maynard Keynes, 1944'te Bretton Woods Konferansı'nı, yoksul ülkelerin aşırı bağımlı oldukları meta fiyatlarına istikrar kazandırma gücüne sahip Uluslararası Ticaret Örgütü'nü (ITO) kurarak, yeni mali sistemin yararlarını bu yönde artırmaya ikna etti. Ne var ki, Amerika Birleşik Devletleri Kongresi Keynes'in planını onaylamayı geciktirdi. 1949'dan sonra, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki uluslararası kuruluşlar planın hiç geçmeyeceğinden şüpheleniyorlardı. Onun yerini alan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) meta fiyatlarına herhangi bir destek sunmuyordu. Sonuç, endüstriyel Kuzey ve tarımsal Güney arasında ekonomik eşitsizliğin büyümesiydi; çünkü gelişen teknoloji endüstriyel fiyatları artırmasına karşın, tarım ürünlerinin fiyatlarını aşağı çekiyordu. Güney ekonomileri 1950'ler ve 1960'larda gerçekten büyümüş ama büyüme sanayileşmiş Kuzey ülkelerinden çok daha yavaş olmuştu.[19] Pek çok yoksul ülke, kendisini kalkınma basamaklarını tırmanamayacak halde, bir tuzağın içinde bulmuştu.

Yine de Amerikan dış politikasındaki değişim çok daha önemliydi. 1953'te SSCB, Stalin'in Maniheist iktidar siyasetinden uzaklaşmaya başlarken, Başkan Eisenhower'ın yeni idaresi –en azından Üçüncü Dünya'yı ilgilendirecek kadar– *reelpolitiği* benimsemişti. Yönetim, Batı karşıtı hissiyatın artış halinde olduğunu, bunun "ırksal duygular, sömürgecilik karşıtlığı, yükselen milliyetçilik, hızlı toplumsal ve ekonomik ilerleme" ve diğer köklü nedenlerin sonucu olduğunu kabul etmişti.[20] Amerika Birleşik Devletleri'nin, milliyetçileri komünizmden vazgeçirmek için kalpleri ve kafaları kazanması gerektiği zaman zaman kabul ediliyordu. Ama Eisenhower'ın idaresindeki Ameri-

19 H. Van der Wee, *Prosperity and Upheaval. The World Economy*, 1945-1980 (Harmondsworth, 1987), s. 400-403.

20 NSC 162/2, United States Department of State, *Foreign Relations of /In-United States*, 1952-1954 (Washington, DC, 1979-2003), c. 2, s. 587 içinde.

kan politikasının merkezinde "yumuşak güç"ten çok, genelde güçlü liderler ve diktatörlere askerî yardım biçimindeki kuvvet kullanımı yer alıyordu. Komünizmin (henüz Sovyet müdahalesinin çok az olduğu Latin Amerika'da bile) "yerli bir hareket değil, uluslararası bir komplo olduğu"na inanan Dışişleri Bakanı Dulles, sertlik politikasından yanaydı.[21]

Eisenhower'ın Üçüncü Dünya'daki Soğuk Savaş stratejisinin ana özelliklerinden biri, komünizmle flört ettikleri düşünülen milliyetçilere karşı *coups d'état* tertiplemek için CIA'i kullanmaktı. Halk oyuyla seçilmiş bir hükümete karşı ilk saldırı, İran'ın milliyetçi cumhurbaşkanı Muhammed Musaddık'ı hedef aldı. Musaddık'ın petrol yataklarını Sovyetler'e teslim edeceğinden korkan CIA 1953'te başarılı bir darbe örgütledi.

Ne var ki, Musaddık yalnız değildi. Amerika Birleşik Devletleri, kendisini, Avrupalıların etkisini kırmaya kararlı, SSCB'yle taktik ittifaklar kurmak isteyen bir dizi popüler milliyetçi liderin karşısında buldu. Örneğin, Lübnan cumhurbaşkanı Camille Chamoun'un rejimini radikal muarızlarına karşı kurtarması gibi, Amerikan müdahalelerinin başarılı olduğu zamanlar da vardı. Diğer durumlar daha zordu: 1956'da Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı ulusallaştırması, İngiltere, Fransa ve İsrail'in başarısız kalan istilası için kışkırtıcı oldu.

1950'lerde, Amerika Birleşik Devletleri kendisini, Üçüncü Dünya milliyetçilerinin emperyalizmin ve ırkçılığın en korkunç örneği olarak gördükleri bir devlete, Güney Afrika'ya daha da yakınlaşırken buldu. CIA'in Afrikalıların *apartheida* artan muhalefeti konusundaki uyarılarına rağmen, 1950'lerde Washington'un stratejik ve ekonomik avantajlar peşinde koşmasıyla doğru orantılı olarak, Amerika'nın Güney Afrika'yla ilişkileri fiilen güçlendi.

Ama Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Avrupa imparatorluklarının rolünü devralmasının en çıplak örneği Vietnam'dı. Başkan Roosevelt, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız egemenliğinin sürmesine karşıydı. Ama 1950'de Truman politika değiştirdi: Vietnam'da komünistlerin zaferinin, bütün Güneydoğu Asya'daki Batı yanlısı rejimlerin seri halinde çöküşüne yol açacağından korkan Amerikalılar, anti-emperyalist ilkelerinden istemeden taviz verip, Güney Vietnam'da Fransızların desteklediği Bao Dai rejimini tanıdı. 1953'te Eisenhower daha ileri gidip Fransızların harekâtını büyük ölçüde finanse etmeyi kabul etti. Ama bu bile Fransızların 1954'te Dien Bien Phu'daki yenilgisine ve Vietnam'dan çekilmelerine engel olamadı. Ne Ruslar ne de Çinliler savaşın Amerikalılara karşı sürdürülmesini istiyorlardı. Bu yüzden, isteksiz Ho Chi Minh'i, Vietnam'ın geçici olarak kuzey ve güneye bölünmesini ve seçimlerin ertelenmesini (hiçbir zaman seçimler yapılmayacaktı) kabul etmeye zorladılar. Ho Chi Minh kuzeyi kontrol edecek, güney

21 S.G. Rabe, "Latin America and Anticommunism", ed. R. Immerman, *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War* (Princeton, 1.990), s. 163, 161 içinde.

ise Amerikalıların desteklediği –1930'ların başında Bao Dai'den kopan milliyetçi siyasetçi– Ngo Dinh Diem tarafından yönetilecekti.

Amerikan stratejisi bir süre için işe yaramış gibi göründü. Sağlam bir Fransız karşıtı sicile ve Katolik Kilisesi'nin desteğine sahip Diem, hükümetini oturturken başlangıçta bazı başarılar kazandı.[22] Kuzey Vietnamlılar, şiddet ve aşırılıklarıyla parti içinde büyük hoşnutsuzluğa neden olan Çin tarzı toprak reformuyla meşgulken, bir süreliğine ne Moskova ne de Pekin yeni bir savaşa istekliydi.[23] Ne var ki, Hanoi ülkenin bölünmesinin kalıcı olacağından giderek kaygılanmaya başlamıştı. Güney Vietnam Ulusal Kurtuluş Cephesi (bazen "Vietkong" denilen UKC), Diem'in zorba siyasetine yönelik kızgınlıktan yararlandı. 1959'da, Viet Kong'un baskısıyla Kuzey, savaşı tırmandırmaya karar verdi.

Amerika Birleşik Devletleri, 1954'te Güney Vietnam'da Diem'in geçici istikrarlı rejimini destekleyerek, Avrupa emperyalizmiyle arasına mesafe koyabilmişti. Ama aynı yıl Washington, sanki nasıl emperyalist kapitalist olunur adlı Marksist-Leninist bir el kitabını izliyormuş gibiydi. Gerçekten de emperyalizmi geliştiriyormuş gibi görünüyordu; bu emperyalizm de gerçekte kapitalizmin en yüksek aşamasıydı. Jacobo Arbenz'in United Fruit'un çıkarlarını tehdit etmesi, şirketin Washington'da lobi faaliyetlerine girişmesine neden oldu. Şirketin kolları New York'ta John Foster Dulles'ın avukatlık bürosuna ve John'un CIA Başkanı kardeşi Allen'a kadar uzanıyordu. Ne var ki, Beyaz Saray için daha da kaygı verici olanı, Arbenz'in Guatemala Komünist Partisi'yle birlikte çalışma kararıydı. Sovyetler'in müdahalesinin çok az olmasına karşın yönetim, Guatemala'nın komünizmin kıtaya sıçrama tahtası olacağı gibi bir tehdit karşısında bulunduğuna inanmıştı. CIA'in örtülü devrim kampanyası "Başarı Operasyonu" nihayet 1954'te Arbenz'i devirdi.[24] Operasyon kısa vadede hedefe ulaşmış olabilir ama sonuçta Amerika'nın imajı üzerinde son derece olumsuz bir etki yarattı. Latin Amerika'da, Bandung sonrası kuşağın bir kısmını radikalizme itti. Bu sürecin ilk işareti de Amerika Birleşik Devletleri'nin kıyılarından sadece doksan mil uzaklıktaki Küba'dan geldi.

III

Amerikalıların korktuğu gibi, Arbenz düştükten sonra radikal yandaşları da sadece ülkeden kaçıp mücadelelerini başka yerlerde sürdürdüler. Guate-

22 W. Duiker, *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder, 1996), s. 180-182. Gerçi daha şüpheci bir görüş için bkz. J. Carter, *Inventing Vietnam. The United States and State Building*, 1954-1968 (Cambridge, 2008), s. 79-81.

23 E. Moise, *Land Reform in China and North Vietnam* (Chapel Hill, 1983), s. 201-206.

24 S. Schlesinger ve S. Kinzer, *Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala* (Cambridge, Mass., 2005).

mala'dan kaçan Che Guevara, Kübalı arkadaşı Ñico López ve diğer radikaller Meksika'nın başkentine gittiler. Mexico City çok sayıda devrimciye ev sahipliği yapıyordu, aralarında sürgünde olan ama Küba'ya dönmeyi planlayan Fidel Castro ve kardeşi Raúl da vardı. Fidel'in tersine Che şimdiden inançlı bir Marksistti ama yine de Fidel'in kurtuluş hareketine katılmak istiyordu. Castro'nun hatırladığı gibi:

> Meksika'daki küçük grubumuz onu hemen bağrına bastı... Hareketimizin içinde bazı küçük burjuva üyelerin ve her çeşit insanın bulunduğunu biliyordu. Ama bizim bir ulusal kurtuluş devrimi, anti-emperyalist bir devrim için savaşacağımızı görmüştü. Bunu henüz bir sosyalist devrim olarak görmemişti ama bu hiç de engel değildi – hemen harekete katılıp bir anda aramıza girdi.[25]

United Fruit'ten arazi kiralayıp şeker eken bir İspanyol göçmenin oğlu olan Fidel Castro varlıklı olmasına rağmen aristokratik ya da sağlam bağları olmayan bir aileden geliyordu. Asi bir çocuktu, siyaseti Franco sempatizanı babasınınkinden tamamen farklıydı. Bununla birlikte gönderildiği yatılı Cizvit okulunun "askerî ruhu"na değer vermiş ve söylediğine göre o okullarda yaşadığı "sağlıklı, sert yaşam tarzı"ndan hoşlanmıştı.[26] Havana'da Hukuk Fakültesi'nde okurken radikal siyasetle ilgilenmişti; oysa 1940'larda Batista ile ittifak kurmuş olan Küba Komünist Partisi (PSP) ile çok az ortak noktası vardı. Hatta kökleri 19. Yüzyıl devrimci-şairi José Martí'nin radikal milliyetçiliğine dayanan Ortodoxo Partisi'ne katıldı.

Kübalı entelektüeller Amerikan yeni emperyalizmi ve kapitalizminin gücünü özellikle şiddetli bir şekilde hissetmişlerdi. 1898'de İspanyol egemenliğinin son bulmasından sonra, Küba dört yıl boyunca Amerika Birleşik Devletleri tarafından işgal edilmiş hatta biçimsel bağımsızlığından sonra bile kuzey komşusuna sımsıkı bir bağla bağlanmıştı. Gerçekten de ülke ekonomisi neredeyse tamamen Amerika Birleşik Devletleri'ninkiyle birleşmişti. Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı şeker ihracatının gelirine büyük ölçüde bağımlıydı. (Şeker kotaları ise Amerikan Kongresi'nin keyfine kalmıştı.) Yabancılar çok sayıda plantasyona sahipti. Kozmopolit bir şehir olan Havana, Amerika anakarasından göç edenlerle doluydu. Milliyetçi ahlâkçılar bu kişileri şehri örgütlü suç, kumar ve seks turizmi merkezine dönüştürmekle suçluyorlardı. Birçok eğitimli Kübalı, ülkelerinin, şekerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin tuzağına düştüğü sürekli bir bağımlılık durumunda olduğuna inanıyorlardı. Ülke özsaygısını ancak radikal bir değişim yoluyla yeniden kazanabilirdi.

Ne var ki, milliyetçilerin doğrudan hedefi Amerika'nın desteğini alan yoz-

25 Fidel Castro, *My Life*, ed. I. Ramet (Londra, 2007), s. 173.

26 *A.g.e.*, s. 67.

laşmış diktatör Batista idi. Sosyal reform ve toprak reformu taleplerini öne süren Ortodoxo Partisi çok geçmeden Batista'nın başlıca muhalifi haline geldi. Castro yorulmak bilmeyen bir devrimci olduğunu kanıtladı: 1953 yılındaki başarısız baskından sonra sürgünde küçük bir güç toplamıştı. "26 Temmuz Hareketi" adı verilen bu grup 1956'da *Granma* (büyükanne) –eski motorlu bir yat– ile Meksika'dan Küba'ya döndü. Çıkarma bir felaketle sonuçlandı. Seksen iki kişilik ilk gruptan sadece yirmi iki devrimci yeniden tertiplenmeyi başardı. Bu grup en sonunda, adanın doğusundaki fakir bir bölge olan ve uzun bir köylü isyanı geleneğine sahip geçit vermez Sierra Maestra'da bir üs kurmayı başardı. Fidel ve gerilla grubu burada gerilla savaşını yürütürken aynı anda şehirlerdeki isyancılar –*llano*– grev ve şiddet kampanyasını sürdürdü.[27] Ne var ki, 1958 ilkbaharında şehirlerdeki genel grevin başarısızlıkla sonuçlanması *llano*'yu zayıflatırken Castro'nun ve kır gerillalarının gücünü artırdı. Batista gerillaların şiddetine daha çok şiddetle cevap verdi ve desteği sadece Küba içinde değil Washington'da da azaldı. Yeni yıl arifesinde, tarih dalgasının yönünü doğru biçimde algılayan Batista ülkeden kaçtı, iki gün sonra Castro ve Guevara Havana'ya girdi.

Vietnam ve Çin devrimlerine kıyasla Küba Devrimi dikkat çekecek kadar hızlı ve kolay oldu. Muhalefet büyük, ses getiren kent orta sınıfını içine alırken ve şehirlerle kır proletaryası arasındaki ilişkiler Latin Amerika'da hiçbir yerde görülmeyen ölçüde güçlüyken, Batista'ya verilen destek çok köklü değildi. Castro, Batista rejimine son vermek için muazzam bir halk desteğinden yararlanmış ve devrimin komünist değil milliyetçi bir devrim olduğunda ısrar etmişti. Gerçekten de 1 Ocak'ta yaptığı konuşmada devrimini geçmişin milliyetçi ayaklanmaları geleneğine sımsıkı bağladı:

> Bu sefer Küba'nın şansı yaver gitmiştir: Devrim gerçekten de iktidara gelecektir. Bu sefer durum Amerikalıların son anda müdahale edip ülkemizi ele geçirdiği 1895'teki gibi olmayacaktır... Hırsızlara hayır, hainlere hayır, müdahalecilere hayır! Bu sefer devrim gerçektir.[28]

Castro, yargıç Manuel Urrutia başkanlığında liberallerden oluşan bir hükümet kurarak, rejiminin kapitalist ya da komünist değil "hümanist" olacağını ilan etti. O, Raúl ve Che'nin aksine komünist değildi. Gerçekten de 1957'de Che şöyle yazmıştı: "Fidel'in her zaman sol burjuvazinin özgün bir lideri olduğunu düşünmüştüm."[29] Mayıs 1959 gibi ileri bir tarihte bile Cas-

27 Bkz. J. Sweig, *Inside the Cuban Revolution. Fidel Castro and the Urban Underground* (Cambridge, Mass., 2002).

28 Akt. Castro, 1 Ocak 1959, M. Perez-Stable, *The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy* (New York, 1999), s. 61.

29 Che Guevara'dan Jean Daniel'e, 14 Aralık 1957, C. Franqui, *Diary of the Cuban Revolution* (New York, 1980), s. 269 içinde.

tro "kapitalizm insanı açlıkla öldürebilir, oysa komünizm insanı, özgürlüklerini yok ederek öldürür" diyebilmişti.[30] 26 Temmuz Hareketi'nin ekonomik programı da başlangıçta o kadar radikal değildi.[31] Nispeten ılımlı bir toprak reformunun ve şekere bağımlılığı azaltmak amacıyla yerli "ithal ikamesi" sanayilerinin geliştirilmesini öneriyordu. Castro –büyük toprak sahiplerini ve yabancı şirketleri dışlayarak– ulusal kapitalistlerin devrimin parçası olduğuna açıkça inanıyor ve birçok kapitalist, yeni rejimin sanayileşme politikasında büyük fırsatlar görüyordu.

Ancak Castro'nun 1959 devrimi 1953 darbesinden çok daha radikaldi. Radikal mizacı olan ve Marksizme bağlı Che Guevara'nın açıkça önemli bir etkisi vardı ve onun görüşlerinin pek çoğu Raúl tarafından da paylaşılıyordu. Ama Castro'nun *compañero*'larının ("yoldaşlar") ilk kez yoksul köylülerle iç içe yaşadığı Sierra Maestra'daki zorlu gerilla hayatının da bir etkisi olmuş; bu eşitlikçi, devrimci bir kültür yaratmıştı.[32] 1960'lar ve 1970'lerde devrimci imajın önemli bir kısmını oluşturan uzun sakal, Sierra Maestra'da gerillaların bir çeşit "kimlik işareti" olmuştu.[33]

Bu nedenle 1953'tekinin tersine 1959'un asileri sadece milliyetçilik ve sanayileşmeye değil, mülk sahibi *clases económicas* karşısında "halk sınıfları"nın (*clases populares*) çıkarlarını savunmaya da kararlıydılar.[34] Yoksulların şimdi büyük umutlar beslemeleri ve Sierra Maestra'da ortaya çıkan gerilla tarzı seferberliğin onları teşvik etmesi şaşırtıcı değildi. Bu nedenle daha radikal reformlar talep ediyorlardı ve fiili gücü büyük ölçüde elinde tutan Castro'nun Asi Ordusu da onlara sempati duyuyordu.[35] Aynı zamanda Batista yandaşlarının Che Guevara'nın öncülüğünde hızla yargılanıp infaz edilmesi de halk tarafından desteklenmiş gibi görünüyordu. Che'nin Arjantinli eski arkadaşları, onun hastaları tedavi eden bir doktordan şiddete dayalı devrimci adalet dağıtıcısına dönüşümü karşısında dehşete düşmüşlerdi. Ama bu konuda tavizsizdi; onlardan birine şöyle söylemişti: "Bakın, bu işte ya ilk sen öldürürsün ya da seni öldürürler."[36]

Kaçınılmaz olarak bu radikalizm liberaller, mülk sahipleri ve Amerika Birleşik Devletleri dahil pek çok kişiyi rahatsız etti. Washington komünistlerle bağlantılarından korktuğu Castro'nun devriminden tabii ki şüphelenmişti. Ama onun başlangıçtaki anti-komünist açıklamalarının teminatıyla Cas-

30 Akt. H. Matthews, *Castro. A Political Biography* (Londra, 1969), s. 141.

31 H. Thomas, *Cuba. The Pursuit of Freedom* (New York, 1971), s. 1215-1218.

32 A. Kapcia, *Cuba. Island of Dreams* (Oxford, 2000), s. 103-104.

33 Castro, *My Life*, s. 195.

34 Perez-Stable, *The Cuban Revolution*, s. 7-9

35 *A.g.e.*, s. 69.

36 Akt. Anderson, *Che Guevara*, s. 388-390.

tro rejimini tanımıştı. Ne var ki, Castro'da ortaya çıkan ekonomik milliyetçilik ve toprağın yeniden dağıtılması, kaçınılmaz olarak Küba'da üslenen Amerikan şirketleriyle çatışmayı körükledi. Batista yandaşlarının yargılanması ve infazları, seçimlerin iptal edilmesi Washington'u Castro'nun komünizme kaydığına ve artık onu tekrar kazanamayacaklarına ikna etti. Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler kötüleşti ve 1960 Mart ayında Eisenhower CIA'den, Castro karşıtı mültecilerin yardımıyla bir darbe planlamasını istedi.[37] Bu kişiler Castro'nun beş yıl önce Arbenz'in başına gelenlerle aynı kaderi paylaşacağı konusunda kararlıydılar.

1959'da, Kübalılar ve Sovyetler birbirlerini çok az tanıyorlardı. Ama 1960 Martı'nda Amerikalıların ülkesini istila etmek üzere olduğuna inanan Castro, o sırada bölgede olan, çok seyahat eden kozmopolit Anastas Mikoyan ile buluşma talep etti. Mikoyan Havana'ya geldi ve birçok konuda mutabık kaldılar: Kübalılar SSCB'yi ekonomik ve askerî yardım kaynağı olarak görürken, Kruşçev'in polit bürosu Küba devrimini kendi etkisini yayıp Sovyet komünizminin yaşlanan bedenine gençlik ruhu aşılayacak bir fırsat olarak görüyordu.[38] Mikoyan heyecanla Castro'yu "tamamen bizim gibi gerçek bir devrimci" olarak tanımlayarak, "sanki çocukluğuma dönmüş gibi oldum" demişti.[39] Sovyetler, şeker karşılığında silah ve petrol göndermeyi kabul etmiş ve İspanya iç savaşından beri Moskova'da sürgünde yaşayan bir grup İspanyol komünist subayı Küba ordusunu yeniden düzenlemek için göndermişti.[40]

Castro, Amerikalıların niyetlerinden korkmakta haklıydı. Eisenhower ve Dulles gerçekten de Amerikan hava desteğinin kullanılacağı, mültecilerin tam boyutlu bir askerî istilasını desteklemeyi planlıyorlardı. Ama Washington'daki rejim değişikliği Kübalılara bir parça şans getirmişti. John F. Kennedy'nin seçilmesiyle, Amerikan dış politikası bir kez daha SSCB'ninkine uyumlu hale gelmişti. Tıpkı Kruşçev gibi Kennedy de rakip süper güçle hem daha idealist hem de daha akıllı bir savaşım yürütecek yeni yollar izleyeceği vaatleriyle iktidara gelmişti. On yıl önce Çin'in "kaybından" beri en büyük yenilgi olan Küba'nın "kaybı" karşısında şok olan Kennedy, Eisenhower döneminin kaba askerî yöntemlerini bir yana bırakıp kendisini Avrupa emperyalizmi ve onun *apartheid* rejimi altındaki Güney Afrika'daki yandaşlarından uzak tutmaya kararlıydı. Kendi sözleriyle, Amerika "insanın kendisi-

37 T. Szulc, *Fidel. A Critical Portrait* (Londra, 1987), s. 416.

38 P. Gleijeses, *Conflicting Missions. Havana, Washington and Africa, 1959-1976* (Chapel Hill, 2002), s. 18.

39 A. Fursenko ve T. Naftali, *'One Hell of a Gamble'. Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964* (New York, 1997), s. 39.

40 Gleijeses, *Conflicting Missions*, s. 18.

ni yönetme hakkından yana" olmak zorundaydı "...çünkü milliyetçiliğin nihai zaferi kaçınılmazdı".[41]

Kennedy döneminde, Washington komünizmin ekonomik ve siyasal eşitsizliklerin ürünü olabileceğini iyice anlamaya başlamıştı. Kennedy'nin danışmanı Walt Rostow gibi akademisyenlerce geliştirilen modernleşme teorisi cevaptı. Rostow ve izleyicileri, tüm toplumların liberal demokrasiye götüren benzer bir "modernleşme" yolunda ilerlediğini ama tam olgunluğa erişmeden önceki geçiş aşamasında komünizm hastalığını kapabileceklerini savunuyorlardı. En iyi çözüm modernleşme sürecini hızlandırmaktı ve mali yardım ile demokrasinin gelişmesi yoluyla hızlı kalkınmayı sağlamaya çalışmak, dünyanın çıkarlarına hizmet edecek en iyi şeydi.[42] 1969'de Kennedy, "Barış Gönüllüleri" ve "topluluk kalkındırma" programları aracılığıyla Amerikan modernleşmesini bütün dünyaya yaymak için binlerce genci seferber etti. Sert güç "askerî seçenek" varlığını koruyordu ama bu güç, kalpleri ve kafaları kazanma ya da yumuşak güçle harmanlanmış akıllı karşı-ayaklanma harekâtları yoluyla yürütülmek zorundaydı.

Küba'ya geldiğinde, işlerin kötüye gitmesinin Amerika'nın itibarını zedeleyeceğinden korkan Kennedy'nin Eisenhower'ın planladığı istilaya ilişkin gerçek kuşkuları vardı. Buna rağmen o da Amerika Birleşik Devletleri'nin arka bahçesindeki komünist etkiyi ortadan kaldırma konusunda selefi kadar hevesliydi. Bu yüzden daha gizli, gerilla tarzı bir operasyonla, hava koruması kullanmadan planı sürdürmeye karar verdi. Silahlı mültecilerin adaya yapacağı stratejik çıkarmaların, sıradan Küba halkı arasında sempatiye dayalı isyanları kendiliğinden provoke edeceği umudu vardı. Sonuçta 1961 Nisanı'ndaki "Domuzlar Körfezi" çıkarması tam bir fiyaskoydu. Umulan, mültecileri destekleyen isyanlar hayata geçmediği gibi Castro'nun sivil savunma güçleri de çok etkin hareket etmişti. İstilacıların büyük bölümü ele geçirildi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Üçüncü Dünya'daki imajı daha da kötüleşti. Domuzlar Körfezi istilası beklenenin tersi sonuçlar vermiş, sadece Küba'yı Sovyet etki alanına daha çok itmişti. Castro bir başka istilanın yakın olduğuna inanıyordu. (Gerçekten de Washington'da yeni planlar hazırlanıyordu.) Bu arada, CIA Castro'ya bir dizi garip suikast girişiminde bulunmuştu: patlayan purolardan, mantar bulaştırılmış dalgıç elbiselerine ve hatta sözde karizmasının kaynağı olan sakalını ortadan kaldırmaya kadar. Castro, CIA ve Kübalı mülteciler tarafından bu yıllarda 600 suikast girişimi olduğunu işaret etmişti.[43]

---

41 Akt. *Libre Belgique*, 14 Ekim 1960, S. Weissman, *American Foreign Policy in the Congo, 1960-1964* (Ithaca, 1974), s. 116.

42 Bu konularda bkz. Michael E. Latham, *Modernization as Ideology: American Social Science and Nation Building in the Kennedy Era* (Chapel Hill, 2000).

43 *Revolucion*, 20 Kasım 1959, S. Balfour, *Castro* (Londra, 1990), s. 80 içinde.

Sovyet ittifakına daha fazla bel bağlanmasına, ülkede daha disiplinli bir hükümet biçimine geçiş eşlik etti; çünkü Kübalılar Asi Ordu yoluyla resmî olmayan katılımcı yönetimin ulusal savunma ve devlet inşasına uygun düşmediğine inanmışlardı. Farklı devrimci örgütler Bütünleşmiş Devrimci Örgüt (ORI) adlı bir tek organda bütünleşmiş ve Castro idari bir altyapı kurmak için iyi örgütlü eski Küba PSP komünistlerine daha çok bel bağlamaya başlamıştı.

Sovyetler'le ittifakın doruk noktası, Kruşçev'in Küba topraklarında nükleer silahlar konuşlandırma önerisiydi. Sovyetler'in nükleer şemsiyesinin bir Amerikan saldırısına karşı devrimi nihayet güvenceye kavuşturacağı inancıyla Castro fırsatı kaçırmadı. Ama 1962 Ekim füze krizi sırasında Sovyetler'in (Küba'ya danışmadan) Amerikan tehditlerine boyun eğmesi Castro'da büyük düş kırıklığı yarattı. Kennedy bir daha istila girişiminin tekrarlanmayacağına dair sözlü güvence vermesine rağmen Castro Amerikalılara bir daha güvenmedi. Bu arada SSCB'ye de güvenilemeyeceğine dair yığınla kanıt ortaya çıkmıştı. Castro'nun bir sonraki adımı Sovyetler'den uzaklaşmak oldu. O yılın başlarında, Castro PSP komünistlerini temizleyerek kontrolü eline aldı ve Che Guevara ile birlikte Stalinist modelin temelindeki sert, teknokratik Marksizmin artık Küba'da hoş karşılanmadığını açıkça ortaya koydu. Che'nin deyimiyle "hümanist Marksizm" alternatifti. Açıkça ahlâkın dilini kullanmaktan çekinmese de bu romantik Marksizmin bir versiyonuydu. Che kendi Marksizmini aşağıdaki görüşleri edindiği genç Marx'a açık göndermelerle tanımlamıştı:

> Komünist ahlâk olmadan ekonomik sosyalizm beni ilgilendirmiyor. Fakirliğe karşı savaşıyoruz. Evet ama yabancılaşmaya karşı da. Marksizmin temel amaçlarından biri de maddi çıkarın, "bunda benim ne çıkarım var" faktörünün ve insanın psikolojik motivasyonundan kârın çıkarılmasını sağlamaktır... Eğer komünizm bilinç olgularını dikkatten uzak tutarsa, bir dağıtım yöntemi olabilir ama o artık devrimci bir ahlâk değildir.[44]

Pratikte, Küba rejimi yoksulluğa ve devletin zayıflığına karşı savaşımı, tıpkı geçmişteki –gerilla komünizmi (Kübalıların deyimiyle *guerrillerismo*) yoluyla– radikal komünistler gibi kitlesel katılımla harmanlamaya çalışmıştı. Yurttaşlar ya da bencillik nedir bilmeyen "yeni insanlar", Küba'nın olağanüstü kalkınma düzeyine erişebilmesi için ellerinde ne varsa veren eşitlikçi kardeşliğe dayalı emek ordusunun askerleri olacaktı. Demek ki, bu çileci bir komünizmdi. Kübalılar çok az bireysel ödül karşılığında anavatanları için çalışmaya seferber ediliyorlardı. Ama kolektif ödül farklı bir şeydi ve bütün nüfus için, özellikle de yeni rejimden en çok yarar sağlayan kırsal bölgeler için

44 Akt. Jean Daniel ile söyleşi, 25 Temmuz 1963, M. Lowy, *The Marxism of Che Guevara. Philosophy, Economics and Revolutionary Warfare*, 2. baskı (Lanham, 2007), s. 59.

eğitim ve sağlıkta iyileştirmeler yapmak amacıyla muazzam çabalar harcandı. 1961 yılındaki okuryazarlık kampanyası çağın efsanevi hareketlerinden biri oldu. 250 bin okul ve üniversite öğrencisi eğitildi, okuryazar "tugayları" da seferber edilerek kırsal bölgelere gönderildi. Orada cahil insanları eğitmek –ve "devrimcileştirmek"– için altı ay boyunca köylülerle birlikte yaşayacaklardı. Komünizm tarihinde çok sık görüldüğü gibi, gençliğin idealizmine çekici gelen böyle kampanyalar bir yandan cahillerin hayatını dönüştürürken muazzam popüler görünüyorlardı.[45] Amerikalı bir ziyaretçi, bir haftalık oyunlar, kültürel faaliyetler ve gösteriler için Havana'ya dönen öğrencilere yaratılan kutlama atmosferini şöyle hatırlıyor:

> Genelde köylü şapkaları giyen, boncuklar takan, sırt çantalı, fenerli, kısmen üniformalı *brigadistas* başkenti doldurmuş, şarkılar söylüyor, gülüşüyor ve deneyimlerini birbirlerine aktarıyorlardı. Okuryazar ordusunun neşeli dönüşü ile ta üç yıl önce gerilla birliklerinin muzaffer girişi arasındaki benzerlikler halkın gözünden kaçmamıştı.[46]

Milan Kundera'nın çok güzel gösterdiği gibi toplu sevinç gösterileri elbette tüm komünist rejimlerin merkezindeydi. Ama Küba'nın o sırada dünya solu için özellikle cazip olmasında şaşırtıcı bir yan yoktu. Küba komünizmi her çeşit diğer gerilla komünizmi gibi püriten ve askerî idi. Uyumsuzluk ve muhalefet, en çok da 1965 ve 1969 arasında kurulan çalışma kamplarında görüldüğü gibi, cezalandırılıyordu. Ama ilk yıllarda, Kübalılar militarizmin yarattığı coşku ve kahramanlık ruhunu daha hoş olmayan özellikler –şiddet ve baskı– aleyhine vurgulamakta diğer birçok komünist rejimden daha başarılıydı. Bu kısmen liderliğin ve parti kültürünün işiydi: Che ve Castro kendi Marksizmlerini gerçekten de ikna ve "bilince" dayalı olarak sunmaya çalışıyorlardı. Mao ve Çin liderlerinin tersine, kurumsallaşmış özeleştiri ve temizliklere dayalı Sovyetler'in etkisindeki bir parti içinde yetişmemişlerdi. Ama bu, muhalefetin zayıflığına bağlı olarak devrimcilerin iktidarı içte nispeten kolayca ele geçirmelerinin de bir sonucuydu. Escambray'ın güney bölgesindeki köylülerin altı yıllık isyanı sonunda zorla bastırılmıştı. Ama birçok muhalif ülkeden kaçmayı tercih etmişti. Devrimden sonra ve 1965-1971 arasında orta sınıftan pek çok kişi her iki hükümetin anlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. Bu nedenle Kübalılar birçok diğer komünist rejimde görülen sistematik "sınıf mücadelesi"nden ya da burjuvaziye kitlesel zulümden kaçınmıştı.[47] Bu arada kabadayılık gösterilerinde bulunan Amerikan

45 J. Bunck, *Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture* (University Park, Pa, 1994), s. 23-27.

46 R. Fagen, *The Transformation of Political Culture in Cuba* (Stanford, 1969), s. 53.

47 A. Kapcia, *Cuba in Revolution. A History since the Fifties* (Londra, 2008), 6. bölüm.

Goliath'ının kuşattığı Davut olma hissi, geride kalanların gözünde Castro'nun imajını kaçınılmaz olarak en azından bir süreliğine güçlendirdi.

Yine de Küba komünizmi radikal Marksizmin diğer büyük dezavantajlarından uzaktı: Ekonomik travma ve eğilim olarak onu izleyen yer değiştirme. Ekonomik politikanın yönü çok erkenden, Che sadece tarım reformunun başlıca stratejisyeni olarak değil, Sanayi Bakanı ve Küba Merkez Bankası'nın başkanı olarak da sivrildiği bir zamanda netleşti. Che, bu son atamanın yersizliğinde dalga geçecek bir yan buldu ve bu işin tesadüfen üzerine kaldığı esprisini yaptı: Göreve kimin getirileceğiyle ilgili hükümet toplantısında, Castro gönüllü olacak iyi bir *economista* olup olmadığını sorduğunda, Che'nin elini kaldırması üzerine şaşkınlığını gizleyememişti. "Ama Che, senin ekonomist olduğunu hiç bilmiyordum!" diyerek hayretini ifade etmişti. Che şöyle cevap verdi: "Tüh, ben iyi bir *comunista*ya ihtiyacın var sanmıştım."[48] Che gerçekten de yoğun bir iktisat programına koyulmuştu ama içindeki komünist, ekonomiste ağır basmıştı. Önceki tüm gönüllüler gibi, Che ve Castro halkın irade gücünü harekete geçirmenin, Küba'nın tarımsal yoksulluktan komünist bolluğa sıçramasına ve rejimin hırslı bir hızlı sanayileşme politikası izlemesine izin vereceğinde ısrarcıydılar. Tahmin edildiği gibi, kaotik bir merkezî planlama, Amerika'nın yaptırımları ve sürgüne giden orta sınıfın kaybı bir araya geldi. Che'nin kendisi de sonradan "Sanki onu konuşarak ikna edebilecekmişiz gibi, doğayla öznel bir tarzda mücadele ettik" diyerek bunu itiraf etmişti.[49]

1963'te sonuç ekonomik krizdi ve Che kendisini, daha mütevazı, daha modernist bir yaklaşımdan yana olan Sovyetler'in desteklediği teknokratlara karşı kaybedeceği baştan belli olan bir savaşın içinde buldu. Ekonomi yönetiminin uygulamalarına hiç uygun olmayan Che, düş kırıklığına kapıldı; arkadaşlarından birine göre, "dağ gibi yığılan istatistikler ve üretim yöntemleri altında ruhu kararmıştı."[50] Sovyetler Birliği'ni temelden yeniden düşünmeye başlaması, ekonominin yönüyle ilgili bu tartışmalar sırasındaydı. Che bir başka arkadaşına, Guatemala ve Meksika'dayken Stalin'in kitaplarını okuyarak nasıl Marksist olduğunu hatırlatmıştı: Bu kitaplar onu "Sovyetler Birliği'nde hayatın çözümünün bulunduğuna" ikna etmiş, "orada uygulamanın okuduklarıyla aynı olduğuna" inandırmıştı. Ama Sovyetler'le fiilen birlikte çalıştığında, "onu kandırdıklarını anlamıştı". Sonuç 1963-1964'te, Stalinizme karşı "şiddetli bir tepki"ydi.[51]

---

48 Anderson, *Che Guevara*, s. 453.

49 Akt. C. Brundenius, *Economic Growth, Basic Needs and Income Distribution in Revolutionary Cuba* (Lund, 1981), s. 71.

50 Akt. Ricardo Rojo, Anderson, *Che Guevara*, s. 565.

51 Akt. Alberto Granado, *a.g.e.*

Ne var ki, daha pragmatik bir görüşe sahip olan Castro, Sovyetler'e daha fazla sempati duyuyordu. 1964'ten başlayarak, Che'nin reçetelerinin çok iddialı olduğunu anlamıştı: Tek başına çalışma coşkusu küçücük Küba'yı kendi kendisine yeten endüstriyel bir güç haline getiremezdi; Sovyet tarzı maddi teşvikler ve Küba şekeri için Sovyet pazarı bir süre daha gerekli olacaktı. Yenilmiş Che, gerilla komünizmini ekonomiye uygulama girişimlerine son vererek daha uygun bir alanda hayata geçirmeye, Küba devrim modelini Latin Amerika ve Afrika'nın geri kalanına yaymaya karar verdi. Bütün görevlerinden istifa etti; hatta Küba yurttaşlığından bile ayrıldı ve kısa ömrünün kalan kısmını devrimci bir göçebe olarak geçirdi. Ama Küba ve SSCB arasındaki uzlaşma kısa ömürlü oldu. Çin-Sovyet ayrılığı ve 1964'te Kruşçev'in düşüşünden sonra, SSCB'nin giderek güvenilmez bir koruyucu olduğu görüldüğünden, Castro bir kez daha Küba'nın ekonomik kalkınması için radikal kitlesel seferberlik politikasını izlemeye başladı. Radikal ve modernist Marksizm arasında zikzaklar çizdikten sonra, Küba on yılın sonuna kadar gerilla modeli ekonomik kalkınmayı sürdürecekti. Ama şimdi bunu 1965'te kurulan disiplinli öncü parti Küba Komünist Partisi'nin gözetimi altında yapacaktı. 1959-1960 yıllarının katılımcı demokrasisi yönündeki ilk deneyler nihayet sona erdi. O zaman bile, Kübalılar daha teknokratik Sovyet modelini izlemekten bir süre daha kaçındılar. Kendi devrimlerinin eşsiz bir biçimde demokratik olduğuna, gelişmekte olan dünyaya uygun düştüğüne inanıyor ve devrimlerini ihraç etmek istiyorlardı.

IV

Devrimcilerin iktidara gelmesinden hemen sonra Che Guevara'nın yazdırdığı deneyimleri ile ilgili görüşleri *Gerilla Savaşı* başlığı ile 1960 Mayısı'nda yayımlandı. Bu kısmen bir "el kitabı" idi. Gerillalara, hem köylü ev sahiplerine toplumsal reformu getirmelerinin en iyi yolu hem de molotof kokteyllerinin kullanılması öğretiliyordu. Ayrıca neyin giyilip taşınacağı –hamak, sabun, (gerilla yoldaşlara mesaj yazmak için) defter ve kalem– konularında öğütler de veriliyordu. Ama Che Küba devriminin özgünlüğünden bağımsız olarak tüm Güneyli devrimcilere bir kır gerillası stratejisini örnek olarak gösteriyor ve Kübadaki şehir isyanının önemini itina ile göz ardı ediyordu. Kendisini Mao'nun Yan'an mücadelesinden Ho Chi Minh'in Fransız ve Amerikalılara karşı mücadelesine kadar komünist gerilla geleneğine yerleştiriyor, Sovyet geleneğiyle (ve hatta İkinci Dünya Savaşı'nın Almanlara karşı savaşan partizanlarıyla) arasına açıkça mesafe koyuyordu. Che *foko*'nun –küçük öncü gerilla grubu– bütün Üçüncü Dünya'da devrimci ateşleri tutuşturabileceğini ileri sürüyordu.[52]

52 Che Guevara, *Guerrilla Warfare* (Londra, 2003), s. 10-11. [*Gerilla Savaşı*, çev. Gürol Koca, Everest Yayınları, 2011]

Kitap öncelikle Latin Amerika'daki devrimciler için yazılmıştı. Kısmen, Castro ve Che kıtanın bütün ezilenlerine yardım etmeyi ödev biliyorlardı. Ama yurtdışında devrimi tetiklemek için güçlü pratik nedenler de vardı. Castro, "eğer tüm Latin Amerika alevler içinde kalırsa Amerika Birleşik Devletleri'nin onlara zarar veremeyeceğini" söylemişti.[53] Her ne kadar bu sözünü tutacağı belirsizse de Castro, Amerika Birleşik Devletleri ile barış içinde bir arada yaşama karşılığında yabancı ülkelerdeki devrimlere desteğinden vazgeçeceği sinyalini vermişti. Ama ciddi olarak ne anlama gelirse gelsin nabız yoklamalarından bir sonuç çıkmadı. Kennedy Castro karşıtı kuvvetleri desteklemeyi sürdürdüğü gibi, 1963'te onun yerine geçen Lyndon Johnson uzlaşmaya hiç yanaşmamıştı.

Devrimi yayma çabaları "Comandante" ("Komutan") Che Guevara tarafından yönetiliyordu. Kübalılar kıtadan 1.500'den fazla devrimciyi eğitmişlerdi ama pratik yardımdan daha önemlisi Küba'nın kendisinin kıvılcım saçan örneğiydi. Venezuela Komünist Partisi'nin liderlerinden biri, Küba Devrimi'nin bir "fünye"ye benzediğini söylüyordu.[54] Kübalıların iktidarı kolayca ele geçirmiş olması olağanüstü bir iyimserlik doğurmuştu. *Foko*'nun her yerde iktidarı hızla ele geçirebileceği görülüyordu. Venezuelalı bir gerilla anılarında savaşlarının "Küba tarzı bir savaş olacağı" inancıyla dağlara çıktığını yazmıştı. "Sorunlarımızın çözümünün en fazla iki-üç yıl uzakta olduğunu düşünüyorduk."[55]

Küba örneği bütün kıtada gerek Castroist, Maocu gerek Sovyet yanlısı komünist ya da Troçkist olsun, çok sayıda komünist gerilla hareketinin silaha sarılması için esin kaynağı oldu. Ne var ki, çoğu küçük ve halk desteğinden yoksundu. Gerillalar sadece, solun kısa başarı dönemlerini sağın zaferlerinin izlediği Venezuela, Guatemala ve Kolombiya'da gerçek bir etkiye sahipti.[56] Guatemala'da, Jacobo Arbenz'in yönetimini bir dizi diktatörlük izlemişti ve 1960'ta solcu askerlerin isyanının bastırılmasından sonra iki subay, Sovyet yanlısı komünistlerle ve zamanın Troçkistleriyle ittifak halinde bir gerilla grubu kurmuşlardı. Kolombiya'da Komünist Parti uzun yıllardır köylü anklavlarını kontrol ediyordu. Ordu 1964-1965'te bu kurtarılmış bölgeleri ezmeyi başardığında, komünist Kolombiya Devrimci Silahlı Kuvvetleri (*Fuer-*

53 Akt. Fursenko ve Naftali, *"One Hell of a Gamble"*, s. 21.

54 Alfredo Maneiro, Gleijeses, *Conflicting Missions*, s. 22'den alıntı.

55 Luben Perkoff, Richard Gott, *Guerrilla Movement in Latin America* (Oxford, 2008), s. 110'dan alıntı.

56 Bkz. T. Wickham-Crowley, "Winners, Losers and Also-Rans: Toward a Comparative Sociology of Latin American Guerrilla Movements", ed. S. Ecstein, *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements* (Berkeley, 2001), s. 138-141 içinde; T. Wickham-Crowley, *Guerrillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956* (Princeton, 1992).

zas Armadas Revolucionarias de Colombia-FARC) savaşı sürdürmek için ortaya çıkmıştı. Bu arada, Moskova'nın memnuniyetsizliğine karşın Komünist Parti tarafından desteklenen Venezuelalı gerillalar, 1958'de Pérez Jiménez diktatörlüğünün devrilmesine yaptıkları katkılardan, daha sonra da demokratik seçimlerle işbaşına gelen merkez sağın dayattığı ekonomik kemer sıkma politikalarına karşı halkın hoşnutsuzluğundan yararlandılar.

Ne var ki, hiçbir yerde gerillalar rejimlere ciddi bir tehdit oluşturmadı. Venezuela'da liberal demokrasi ve baskıdan oluşan karma politikalar gerillalara zarar verdi. Başka yerlerde gerilla kuvvetleri hükümetlerin askerî kuvvetleriyle boy ölçüşecek durumda değillerdi. Kennedy ve yerine gelen başkanlar, modernleşme ve demokrasi konusunda daha iddialı planlarını bir kenara bırakmak anlamına bile gelse, Kübalıların devrim planlarını boşa çıkarıp yerel ordulara para akıtmakta kararlıydılar. 1962 ve 1966 arasında Latin Amerika'da dokuz askerî darbe oldu. Bunların en azından sekizi, sola çok kaydıkları ya da komünizme yumuşak davrandıkları hissedilen hükümetleri devirmek için planlanmıştı.[57]

Komünist dünyadaki bölünmeler de *foko*'nun başarısızlığında rol oynamıştı. Başlangıçta Sovyetler, Latin Amerika'da Küba'ya hoşgörüyle yaklaşmıştı. Ama çok geçmeden Kübalıların çok masraflı olduğuna, planlarının gerçekçi olmadığına, Moskova'nın detant arayışı içinde olduğu bir zamanda Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkileri bozduğuna karar verdiler. Diğer Latin Amerika ülkelerindeki yerel komünist partiler de Havana'nın gerçek dışı hırsları olarak düşündükleri görüşlerden hoşnut değillerdi. Çoğu, Moskova'nın tedrici ilerleme çizgisini izliyordu: Komünistler ve işçiler "feodalizm"den "sosyalizm"e ani Küba tarzı bir sıçrayışı reddederek, köylüler ve burjuvazi ile birleşmeliydi. Kendi gerilla köklerine karşın Çinliler de ayaklanmalara yardımcı olmamışlardı. Onların Küba ile ilişkileri zayıftı ve –genelde aşırı şahinlerden oluşan– Maocu gruplar ortaya çıkmasına rağmen Pekin'den çok az pratik destek alıyorlardı.[58]

1960'ların ortasında, kıtadaki kır gerillası devriminin başarısız olduğu açıkça görüldüğünden Kübalılar geri çekilmek zorunda olduklarını kavramışlardı. Ne var ki, devrimci enerjileri için şimdiden başka bir kanala sahiplerdi: Afrika. Kübalılar Afrika ile güçlü bağları olduğunu hissediyorlardı: Ülkenin nüfusunun yaklaşık üçte biri kendisini adaya köle olarak getirilen atalarla ilişkilendiriyordu. Devrimciler Küba'da tüm ırk ayrımcılığını resmen ortadan kaldırmışlardı ve aynı şeyi yurtdışında da yapmanın kendi misyonları olduğuna inanıyorlardı. Ama Kübalılar için Afrika aynı zamanda kıta Av-

57 A. Angell, "The Left in Latin America since c. 1920", ed. L. Benthall, *Latin America: Politics and Society since 1930* (Cambridge, 1998), s. 110.

58 C. Johnson, *Communist China and Latin America, 1959-1967* (New York, 1970).

rupa emperyalizmini kovarken tarihin yanlış tarafında yer alan bir güç olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin savunmasız göründüğü bir kıtaydı.

V

Aralık 1964'te, Che Guevara radikal milliyetçi Afrika devletlerinde üç ay süren bir geziye başlamak üzere yola çıktı ve Ocak 1965'te eski Fransız Kongosu'nun başkenti Brazzaville'e ulaştı. 1963'te burada, Afrika'da kendisinin Marksist olduğunu ilan eden ilk rejim, bir ayaklanmayla iktidarı ele geçirmişti. Alphonse Massamba-Débat'nın yeni hükümeti, Güneybatı Afrika sömürgesinde Portekiz egemenliğine karşı mücadele eden Angola Halk Kurtuluş Hareketi'ne (MPLA olarak bilinen *Movimento Popular de Libertação de Angola*) ev sahipliği yapmaktan mutluydu. Toplantı gergin geçti. MPLA Kübalılardan yardım istiyordu ama Che elindeki tüm kaynakları, Simbaların ("aslanlar") –katledilen Patrice Lumumba'nın solcu yandaşları– Amerika ve Belçika'nın desteklediği rejime karşı başarısıyla dikkati çeken bir ayaklanmayı yürüttükleri komşu Kongo-Léopoldville'deki savaşın hizmetine vermeye kararlıydı. Che, MPLA'ya, savaşçılarını Kongo-Léopoldville'e gönderip savaşın ateşi içinde, sahada Kübalı eğiticilerden öğrenmelerini önerdi. Tabii ki MPLA ile lideri doktor ve şair Agostinho Neto başka birilerinin savaşında savaşmak konusunda isteksizdi. Ama aralarındaki farklılıklara rağmen toplantıda iyi bir hava hâkimdi çünkü MPLA Marksist bir gruptu ve Che ile çok fazla ortak yanları vardı.[59] Toplantıya katılan MPLA liderlerinden biri şunları hatırlıyordu:

> Küba devriminin prestiji ve onların gerilla savaşı teorisinin bizimkine çok yakın olması nedeniyle Kübalı eğiticileri istiyorduk. Aynı zamanda Çinlilerin gerilla taktiklerinden de etkilenmiştik. Fakat Pekin bize çok uzaktı ve kendi yaşam tarzımıza uyum gösterebilecek eğiticiler istiyorduk.[60]

Che sadece Angolalıların Marksizminden değil görünürdeki güçlerinden de etkilenmişti. Önünde aynı adamların sürekli dolaşıp geçit yaptığını pek az fark eden Che, etkileyici bir gerilla kuvveti gördüğü eğitim kampına savaş arkadaşlarından birini gönderdi. Bu arkadaşı hileyi saptayabilirdi, çünkü Kübalılar, *New York Times*'ın muhabirleri Sierra Maestra'dayken hemen hemen aynı şekilde geçit yapmışlardı.[61] Ama Kübalıları kandırdılar ve Kongo-Brazzaville'de MPLA'ya eğiticiler göndermeye karar veren Che yumuşadı.

Ertesi ay, Che'nin Afrikalı sosyalist Julius Nyerere yönetiminde anti-emperyalist mücadelenin sürgündeki savaşçılarının ana merkezi haline gelen

59 Gleijeses, *Conflicting Missions*, s. 81-84.

60 Akt. Lúcio Lara, *a.g.e.*, s. 83.

61 Gleijeses, *Conflicting Missions*, s. 84.

Tanzanya'nın başkenti Dar-es-Salaam'da Afrikalı gerilla savaşçılarıyla karşılaşması o kadar başarılı olmadı. Küba büyükelçiliği hepsi de Che'den destek bekleyen bir dizi kurtuluş hareketinden yaklaşık elli kişinin katıldığı bir toplantı düzenlemişti. Che, kendisinin bunların hepsinin gerillalarını Kongo-Léopoldville'e gönderme önerisinin "soğuk duş etkisi" yarattığını hatırlıyordu. Toplantıya katılanlar kendi ödevlerinin başka kurtuluş hareketlerine yardım etmek değil, kendi halklarını savunmak olduğunu söyleyerek itiraz etmişlerdi. Ama Che'nin ortak bir düşmanları –emperyalizm– olduğunu ve Kongo-Léopoldville'de ona vurulacak bir darbenin herkese yardım edeceğini ısrarla söylemesine karşın, "hiç kimsenin durumu böyle görmediği"ni kabullenmeye zorlandı. Eski Birleşmiş Milletler diplomatı ve FRELIMO'nun (*Frente de Libertação de Moçambique*) (Mozambik Kurtuluş Cephesi) –Mozambik'te Portekiz'e karşı savaşan gerilla hareketi– lideri Eduardo Mondlane özellikle kızgındı. Toplantının sonunda "soğuk ve nazik bir şekilde vedalaştılar". Che ise vardığı sonucu şöyle özetledi: "Afrika'nın gerçek devrimci olgunluğa ulaşmak için önünde daha uzun bir yol olduğunu açıkça anlayarak oradan ayrıldık. Ama mücadeleyi sonuna kadar götürmeye hazır kişilerle tanışmanın mutluluğunu da yaşadık."[62]

Che'nin toplantıda görüştüğü savaşçıları Kongo-Léopoldville savaşına katkıda bulunmaya ikna etme çabası da, tıpkı Simbalara yardım için gönderdiği siyah Kübalıların seferi gibi başarısız oldu. İsyan 1965'te yenilgiyle sonuçlandı ve Kübalılar ülkeden çıkarıldı. Ama Brazzaville ve Dar-es-Salaam'da, "Marksist" Brazzaville hükümetinden Tanzanya Afrika sosyalist devletine, Angola'daki Marksist isyancılardan Mozambik'in Marksist olmayan gerillalarına kadar karşılaştığı her şey ona, Afrika'da solun durumu hakkında iyi bir fikir vermişti. Değerlendirmesi –Afrika'da milliyetçiliğin radikal anlamda anti-emperyalist olmakla birlikte "olgun" olmadığı görüşü (bununla tam "Marksist" olmayı kastediyordu)– büyük ölçüde doğruydu.

Nyerere, 1960'ların başında Afrika'nın bağımsız topraklarındaki milliyetçi liderlerin en tipik örneğiydi: Marksist değil, Bandung kuşağından yerli bir sosyalistti. Afrikalı sosyalistlerin 19. yüzyılın Rus tarımsal sosyalistleriyle çok fazla ortak yanı vardı. Bu Rus sosyalistler nasıl Rus köylü toplumunu komüniter bir köy hayatı olarak görmüşlerse, Nyerere ve sosyalist arkadaşları da Afrika toplumunun doğal olarak kolektivist olduğuna inanıyorlardı. Nyerere, "'sınıf' ve 'kast' fikrinin Afrika toplumunda var olmadığını" ve Afrika'nın eşsiz "kabile" (*ujamaa*) kavramının kıtanın sosyalizmin özel bir biçimini geliştirmesine yardım edeceğini iddia ediyordu.[63] Bu gibi felsefeler,

62 E. Guevara, *The African Dream. The Diaries of the Revolutionary War in the Congo* (Londra, 2001), s. 6-8. [*Afrika Rüyası*, çev. Saliha Nazlı Kaya, Everest Yayınları, 5. baskı, 2013]

63 Julius Nyerere, *Ujamaa - Essays on Socialism* (Dar-es-Salaam, 1968), s. 11.

Avrupalı imparatorluklardan etnik ayrılıklarla parçalanmış devletleri miras alan liderlere kaçınılmaz olarak cazip görünüyordu. Onlara göre, sınıf savaşını aşkıyla Marksizm, onların kırılgan olan yeni devletleri için aşırı agresif bir inançken, küçük öncü partinin etnik çizgiler temelinde bölünen ülkelere uymadığı görülüyordu. Herkesi kapsayan "kitle partisi" bir süre için çok daha cazipti.

Bazı Afrikalı liderler, sadece daha iddialı bir devletin ekonomik kalkınmayı sürdürüp devam eden yeni-sömürgeci bağımlılığı engelleyeceği inancıyla, gerçekten de daha Marksist bir siyasete yöneldiler. Avrupa ve Amerika'nın müdahaleleri de Afrikalı sosyalistleri sola itti. Afrika'da Lumumba'nın katli, Latin Amerika'da Arbenz'in devrilmesiyle özdeş bir rol oynadı. Bu nedenle, Gine'nin Sékou Touré'si, Gana'nın Kwame Nkrumah'ı, Cezayir'in Ahmed Ben Bella'sı ve Mali'nin Modibo Kéïta'sı hep daha radikal, yarı-Marksist bir siyasete yöneldi. Afrika'nın zayıflığının üstesinden daha kararlı, merkezî bir devletle gelinmesi gerektiğine inanıyorlardı. Nkrumah'ın açıkladığı gibi, "sosyalizm kendiliğinden değildir. Kendi kendine doğmaz."[64] 1961'e gelindiğinde Nkrumah, yönetici partinin yetkililerine öğretisinin aşılanması için bir "ideoloji enstitüsü" kurdu; 1964'te sanayileşme amacıyla Yedi Yıllık Plan'ı yürürlüğe koydu.

Bununla birlikte, Gana karma ekonomi olmayı sürdürdü ve yabancı sermaye iyi karşılandı. Eski iyimser Afrika sosyalizmlerini sorgulayıp Sovyet, Çin ve Küba yardımına kucak açan bu liderler, tam anlamıyla enternasyonalist bir Marksizmi benimsemeye hazır değillerdi. Marksizmin etkisi Afrika'da hâlâ zayıftı ve ancak özel koşullarda serpilip gelişmişti. Marksist Kongo-Brazzaville, alışılmadık büyüklükte şehirli ve okuryazar bir memur ve öğrenci nüfusuna sahipti. Bunlar Batılı fikirlere açık ve komşu Kongo-Léopoldville'deki son derece heyecan verici olaylara karşı duyarlıydılar. Siyasal güçler de Fransız prototipindeydi; Fransa'daki gibi komünistler sendikalarda çok güçlüydü. Bu kentlilere, Fransız tarzı bir Marksizm, modernite ve bağımsızlık vaat ediyordu. Cumhurbaşkanı Massemba-Debat nispeten ılımlıydı. Ancak rejim gücünü sağlamlaştırmaya çalışırken, partinin gençlik kollarıyla ilişkideki daha radikal Marksistler çok geçmeden etkili hale geldiler. 1964 ortasına gelindiğinde Kongo, Marksist-Leninist tarzda tek parti ve ideolojik eğitimden geçmiş bir "Halk Ordusu"na sahipti. Ayrıca 1965'te Che'nin Kongo-Léopoldville'deki misyonunun başarısızlığı üzerine, bazı Kübalılar Kongo-Brazzaville sınırını geçip rejim üzerinde daha radikalleştirici bir etki kurmuşlardı.[65]

---

64 Kwame Nkrumah, *Revolutionary Path* (New York, 1973), s. 30.

65 M. Radu ve K. Somerville, "The Congo", ed. C. Allen, M. Radu ve K. Somersville, *Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics, Economics and Society* (Londra, 1989), s. 159, 164-168 içinde.

Angola, Mozambik ve (bağımsızlıkta Gine-Bissau adını alan) Portekiz Ginesi'nde Portekiz İmparatorluğu'yla çatışmaya giren gerilla gruplarında, Marksizmin etkisi belki de en az şaşırtıcı olandı. Otoriter diktatör Antônio de Oliveira Salazar yönetiminde, Portekizliler imparatorluklarını korumaya kararlıydılar ve uzun savaşım kaçınılmaz olarak siyaseti radikalleştirmişti. Ama Marksizmin Portekiz Afrikası'nın özgül koşullarındaki cazibesinin başka nedenleri de vardı.

VI

Mayombe gerillalarına,
Karanlık ormanda patika açarak
Tanrılara meydan okumaya cüret eden
Afrika'nın Prometheus'una
Ogun'un destanını anlatmaya gidiyorum.[66]

Marksist MPLA güçlerinde savaşan, "Pepetela" kod adıyla daha iyi tanınan Artur Carlos Maurício adlı beyaz Angolalı savaşçının 1970'lerin başında yazdığı *Mayombe* romanı böyle başlar. İthaftan açıkça görülebileceği gibi, roman Promete modernitesi ve savaşla ilgili; çünkü Ogun bir Afrika savaş tanrısı. Balta girmemiş Mayombe ormanında Portekizlilerle savaşan bir grup gerillanın öyküsünü anlatan kitap, büyük ölçüde gündelik hayattan alınmış. Fakat kahramanlarının, gerilla grubu içinde süren gerilimi ele veren iç monologlarını da içeriyor. Romanın ana temalarından biri, modern bir Angola halkı oluşturma, kabile ayrılıklarına ve ırkçı sömürgeci geçmişe son verme çabalarıdır. Roman, sonuçta gerillaların nasıl bu farklılıkların üstesinden gelebildiğini göstermekle birlikte, okura savaşçılarda kabileciliğin ve ırksal önyargıların sürdüğünü çok net gösterir. Buram buram ideoloji kokan kod adıyla (*nom de guerres*) yarı Portekizli yarı Afrikalı eski öğretmen "*Teori*", romanın başında der ki:

> Evet-hayır, siyah-beyaz dünyasında ben "belki"yi temsil ediyorum... İnsanların saflıkta ısrar edip melezliği reddetmesi benim suçum mu?.. Bu temel sorun karşısında, insanların iki kategoriye ayrıldığını düşünüyorum: Manişeistler ve geriye kalanlar. Geriye kalanların nadir olduğunu söylemeliyim; dünya genelde Manişeisttir.[67]

Ama "*Teori*"nin MPLA gerillalarının uyguladığı Marksizmle ilgili şikâyetlerine karşın, Marksizm teoride *mestiços* (melezler) ve *assimilados*'a –sömür-

66 Pepetela, *Mayombe* (Londra, 1983), s. ii.
67 *A.g.e.*, s. 2.

ge devletinin idaresine yardımcı olsunlar diye Portekiz'de okutulan Afrikalı ve Hintlilerden oluşan küçük grup– olağandışı cazip gelmişti; çünkü sınıfa ırka göre öncelik tanıyordu.[68] Portekizli *civilizados* ve Afrikalı *indígenas* arasındaki katı ırk hiyerarşisine yerleşmiş insanlar için, Marksizm siyah Afrikalı işçi ve köylülerle bağ kurma fırsatı sunuyordu. Aynı zamanda, dünyada dik durabilecek, modern, bütünleşmiş bir devlet kurmayı da vaat ediyordu. Dahası savaştan sonra *mestiços* ve *assimilados*'un öfkesinin özel bir nedeni vardı; çünkü işlerinde Portekiz'den gelen yeni göçmenlerin rekabetiyle karşı karşıyaydılar.

Başlangıçta bu milliyetçilerin başlıca ilgisi kültüreldi: Angola kültürünün "Portekizliliğin silinmesi" ve "yeniden Afrikalılaştırılması". Ama onlar her zaman çok sayıda kabileden büyük, Avrupa tarzında devletler kurmak isteyen, ne yaptığını bilen modernleşmecilerdi. Bu nedenle, özellikle Salazar rejimine karşı muhalefet eden birkaç güçten biri, 1954'te bir Angola seksiyonu kurmuş olan illegal Portekiz Komünist Partisi olduğundan, onların modernist, Sovyetler'in etkisindeki bir Marksizme yönelmesi şaşırtıcı değildi. Fransız komünistleri gibi, parti 1960'a kadar imparatorluğu bütünüyle eleştirmediği ya da ulusal kurtuluşu savunmadığı halde, birçok modernleşmeci milliyetçi partinin yörüngesine girmişti.[69]

Marksizmin, Lizbon'da okuyan Portekiz sömürgelerinden gelen Afrikalıların, özellikle de Afrika'nın sorunlarını tartışmak için düzenli olarak bir araya gelen bir grup dost üzerinde özel bir etkisi vardı. MPLA'nın gelecekteki lideri Agostinho Neto ile Gine ve Cape Verde'nin bağımsızlığı için Afrika Partisi'nin (*Partido Africano para a Independência da Guiné e Cabo Verde*- PAIGC) gelecekteki lideri Cape Verdeli ziraat öğrencisi Amílcar Cabral da bu grubun içindeydi. Ancak onların Marksizme yaklaşımları farklıydı. Neto, Portekiz Komünist Partisi'ne üye olmuş, hayatı boyunca Ortodoks, Sovyet yanlısı bir Marksist olarak kalmışken, Cabral'ın Marksizmi çok daha esnekti.[70]

Afrika'ya dönüşlerinde, Portekizlilerin sömürgelerinden savaşsız vazgeçmeyecekleri gittikçe netleşmişti. 1961'de, Angola'nın başkentinde siyasal aktivistler ve şehrin gençleri Luanda'nın Bastille'inden –São Paolo Cezaevi– siyasal mahkûmları kurtarmaya çalışmışlardı. Başarısız olmuşlar ve Portekizli göçmenler polisin gözü önünde çok kanlı misillemelerde bulunmuşlardı. Milliyetçiler artık kırsal bölgelere çekilip silaha başvurmaktan başka çare kalmadığına inanmışlardı.

---

68 M. Hall ve T. Young, *Confronting Leviathan: Mozambique since Independence* (Londra, 1997), s. 5-11; D. Birmingham, *Frontline Nationalism in Angola and Mozambique* (Londra, 1992), s. 15-17.

69 P. Chabal, *Amilcar Cabral. Revolutionary Leadership and People's War* (Cambridge, 1983), s. 41.

70 *A.g.e.*, s. 87.

Modernleşmeci sosyalistler dışında, bir kısmı "kabileler"in ve kabile şeflerinin güya "geleneksel" Afrikası'nı yaratmak isteyen, diğer bir kısmı da belirli bir etnik grubu geliştirmeye çalışan bir dizi başka milliyetçi hareketler doğmuştu. Gine-Bissau'da, pragmatik Cabral tüm bu direniş savaşçılarını yaygın ve son derece başarılı PAIGC'de toplamayı başarmıştı. Aynı şekilde, Mozambik'te modernleşmeci milliyetçi Eduardo Mondlane FRELIMO içinde geniş bir koalisyon oluşturdu. Eski bir Birleşmiş Milletler diplomatı olan Mondlane'nin Marksizmden fazlaca etkilendiği söylenemez; o Nyerere'nin sosyalizmine yakındı. FRELIMO üç milliyetçi örgütün bir koalisyonu iken, Mondlane dikkate değer diplomatik becerilerini ideolojik ve etnik çatışmaları yatıştırmak için kullanmıştı. Hepsinin içinde en Marksist ve Sovyet yanlısı olanı MPLA, bir tek Angola Milliyetçi Partisi olarak örgütlenmekte en başarısız olandı ve karşısına ciddi anti-komünist örgütler çıkmıştı: etnik milliyetçi –temelde Bakongo etnik grubunu temsil eden– FNLA (*Frente Nacional de Libertação de Angola*) ve sonra Jonas Savimbi'nin ayrılıkçı UNITA'sı (*União Nacional para a Independência Total de Angola*).[71]

1960'lar boyunca bu üç modernleşmeci parti –Angola MPLA'sı, Gine PAIGC'si ve Mozambik'in FRELIMO'su– geleneksel grupları marjinalleştirip daha radikalleşirken, Maocu gerilla savaşının kendilerine özgü versiyonlarını yürüttüler. MPLA 1963'te sola kaydı ve 1964'te Cabral PAIGC'deki gelenekçileri yenilgiye uğrattı. O zaman bile Cabral'ın Marksizmi hâlâ nispeten dogmatizmden uzakken FRELIMO 1970'lerin başına kadar Marksist kampa tam anlamıyla dahil olmadı.

Güney Afrika'da da komünistler, *apartheida* karşı savaşımlarında Afrikalı milliyetçilerle işbirliği yapabilmek için esnek bir Marksizm geliştirdiler. Güney Afrika Komünist Partisi (CPSA) uzun geçmişe dayalı bir partiydi ve 1920'lerde siyah Afrikalı üyeleri partiye çekmekte önemli bir başarı kazanmıştı.[72] Ne var ki, 1940'larda devrimci proletarya ideolojisinin, birçoğu kırsal bölgelerden gelen göçmenler olan Afrikalı işçiler arasında çok az yankı bulduğunu anladı.[73] Afrika Ulusal Kongresi'nin (ANC) artan militanlığı ve *apartheid* hükümetinin 1950'de Komünist Parti'yi yasaklaması partiyi öğretisini gözden geçirmeye itti. 1953'te kurulan yeni illegal parti Güney Afrika Komünist Partisi (SACP), Güney Afrika'nın "özel tip bir sömürgecilik"ten mustarip olduğunu, siyah burjuvazi olmadığından "proleter" Komünist Par-

71 J. Marcum, *The Angolan Revolution. Exile Politics and Guerrilla Warfare (1962-1976)* (Cambridge, Mass., 1978), s. 48-51.

72 A. Drew, "Bolshevizing Communist Parties: The Algerian and South African Experience", *International Research in Social History* 48 (2003), s. 192 içinde.

73 D. Fortescue, "The Communist Party of South Africa and the African Class in the 1940s", *International Journal of African Historical Studies* 24 (1991), s. 481-512.

ti'nin komünist olmayan milliyetçilerle ittifak kurabileceğini ilan etti.[74] SACP, ANC ile ittifak kurabilmesine imkân tanıyacak teorik bir kılıf bulmuştu ve her iki partinin de üyelikleri örtüşüyordu. SACP, üye sayısının az olmasına karşın *apartheida* karşı savaşımda önemli bir etkide bulunmuştu. ANC'nin Nelson Mandela'sı dahil her iki partinin üyelerinin kurduğu *Umkhonto we Sizwe* ("Ulusun Mızrağı") adlı gerilla örgütü 1961'de siyasal şiddet kampanyasını başlattı.

VII

1960'ların ortasında Mao, Ho Chi Minh ve Che'nin geliştirdiği gerilla komünizmi bu yüzden Afrika'da –en başta Portekizlilerin egemenliğindeki Güney'de– bir köprübaşı edinmişti. Ama başka yerlerde ayakta kalmak için mücadele ediyordu ve artık 1950'lerin sonlarında olduğu gibi geleceğin gücü olarak görülmüyordu. Bu çağda çok daha güçlü olanlar, sol milliyetçilerle işbirliğine hazır, devrimci olmayan "birleşik cephe" partileriydi. Bu gibi partiler 1960'ların başında komünist olmayan Üçüncü Dünya'da en çok üyeye sahip olmakla övünüyorlardı: Bağımsızlık savaşımında iyi sicilinden yararlanan ve öğrencilerden, bir kısım köylülerden ve özellikle demiryollarının işçilerinden destek alan Sudan partisi en büyük ikinci partiydi.[75] Iraklılarınki üçüncü geliyordu. Ama içlerinde en büyüğü Dipa Aidit'in Endonezya Komünist Partisi'ydi. Parti daha ılımlı, daha kapsayıcı bir dizi siyaset benimseyerek 1948 Jawa fiyaskosundan sonra eski gücüne kavuşmuştu. Sukarno ile ittifak kurmuştu ve 1965'e gelindiğinde üç buçuk milyon gibi olağanüstü bir sayıda üyeye sahip olmuştu. Ayrıca yaklaşık 17 milyon kişi parti sendikalarına ve diğer kitle örgütlerine katılmıştı (Ülkenin toplam nüfusu 110 milyondu).[76]

Bu nedenle yüzeysel bakıldığında büyük güçlerin tatmin edilebilecekleri görülmüştü: Sovyet "ulusal demokratik devlet"i ve Çinlilerin "yeni demokrasi"si, komünistlerin kitle desteğinden yararlanırken, Amerika Birleşik Devletleri güçlü bir devrimci komünist akımdan kaygılanmak zorunda kalmıyordu. Gerçi üç güç de Üçüncü Dünya "birleşik cepheleri"nden gerçekte derin hayal kırıklığına uğramıştı; çünkü küresel etkilerini doğrudan

74 D. Everatt, "Alliance Politics of a Special Type: The Roots of the ANC/SACP Alliance, 1950-1954", *Journal of Southern African Studies* 18 (1992), s. 32-38.

75 A. Gresh, "The Free Officers and the Comrades: The Sudanese Communist Party and Nimeiri Face to Face, 1969-1971", *International Journal of Middle Eastern Studies* 21 (1989), s. 395. Ayrıca, bkz. G. Warburg, *Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan* (Londra, 1978).

76 R. Mortimer, *Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959-1965* (Ithaca, 1974), s. 366-367.

kontrol edemedikleri ve her an diğer tarafa kayabilecek milliyetçi liderlere büyük ölçüde bağımlıydılar.

En memnuniyetsiz olanı Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Üçüncü Dünya'nın birçok milliyetçi liderinin komünist bloka açık sempatisi düşünülürse, bu anlaşılabilir. Washington, 1963'ün sonunda Lyndon Johnson'ın başkanlığı sırasında statükoyu değiştirmeye özellikle kararlıydı. Yönetimde bazıları, Kennedy'nin "modernleşme"yi ve liberal demokrasiyi teşvik etmesinin sonuç vermediği, özellikle Latin Amerika'da olmak üzere, sadece sola yaradığı sonucuna ulaşmıştı.[77] Sanki komünizm Üçüncü Dünya'da ilerliyormuş ve Washington liberal politikayı riske atamazmış gibi görünüyordu. Ama Johnson'ın kişiliği muhtemelen onu askerî çözümlere Kennedy'den de fazla yaklaştırıyordu. Kuşkusuz, Sovyetler'le ilişkileri düzeltmek istemesine rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nin ve hatta kendi kişiliğinin aşağılanması karşısında derin bir kaygı yaşıyordu. Çin ya da Küba gibi bir başka ülkeyi komünizme kaptırmak, en büyük korkuları arasında olduğundan[78] sol milliyetçi ilerlemeye dair her işarete çok sert cevap vermişti.

Politika değişikliğinin nedenleri ne olursa olsun, Johnson küresel Güney'deki radikal milliyetçi hükümetlere karşı devam eden Amerikan saldırısının başını çekti. Amerika Birleşik Devletleri Brezilya'da (1964), Gana'da (1966) darbeleri teşvik etti, 1965'te Dominik Cumhuriyeti'ni işgal etti, Kongo-Lépoldville'deki Lumumbacı ayaklanmayı yenilgiye uğratmak için maşası Mobutu Sese Seko'ya yardım etti ve Cezayir'de Ben Bella'nın devrilmesini memnuniyetle karşıladı. Aynı yıl Johnson, tarihî bir kararla Güney Vietnam'da Ngo Dinh Diem'in zayıflayan pozisyonuna ülkeye kara kuvvetleri gönderip bombardımanları tırmandırarak cevap verdi.

Ne var ki, komünist "birleşik cepheler"e en açık –ve en şiddetli– saldırı Endonezya'da gerçekleşti. 1963'te Sukarno, kıtlık ve ekonomik çöküşün halkta yol açtığı huzursuzluğa cevap olarak sert bir şekilde sola kayarak, Amerikalıların Malezya'nın bağımsız bir devlet olarak kuruluşunu kabul etmesine tepki gösterdi. Çinlilerle ittifakını dışarıdan ve Dipa Aidit'in Pekin yanlısı komünistlerinin de katılımıyla içeriden güçlendirdi. Komünistler yeni güçlerinin avantajından köylülerin kiralarında indirim kampanyası yaparak yararlandılar; bu durum toprak sahiplerinin ve anti-komünist Müslüman örgütlerinin şiddetli tepkisine yol açtı.[79] Kendi askerî güçleri olmayan

77 Örneğin bkz. Stephen M. Streeter, "Nation Building in the Land of Eternal Counterinsurgency: Guatemala and the Contradictions of the Alliance for Progress", *Third World Quarterly* 27 (2006), s. 57-68.

78 M. Leffler, *For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War* (New York, 2007), s. 211. Kişisel aşağılanma takıntısı için bkz. F. Logevall, *Choosing War. The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam* (Berkeley, 1999), s. 393.

79 Mortimer, *Indonesian Communism*, 7. bölüm.

komünistler bu kampanyayı yumuşatmaya zorlandılar ve Sukarno'ya karşı bir askerî darbe ihtimali karşısında giderek kaygılanmaya başladılar. Bu nedenle bir grup küçük rütbeli subay generallere karşı kendi darbe girişimlerini başlattığında, olgular belirsiz olmakla birlikte komünistler muhtemelen onları destekledi.[80] Asi subaylar başarısızlığa uğradı; stratejik ihtiyat ordusunun kumandanı General Suharto kontrolü ele geçirdi ve komünistlere karşı bir şiddet kampanyası başlattı. Şüpheli gördükleri parti üyelerini ve sempatizanlarını öldürmek için komandolar gönderildi. Ayrıca Suharto komünistlerin kiraların indirilmesi kampanyasının yarattığı toplumsal gerilimlerden de yararlandı. Bunun sonucunda gerçekleştirilen katliamlarda köyler baştan sona imha edildi; bilimsel araştırmalar, öldürülenlerin sayısının iki yüz bin ile bir milyon arasında olduğunu tahmin etmektedir.[81]

Sukarno'nun sonunu görmekten memnun olan Amerika Birleşik Devletleri, komünistlere karşı şiddet kampanyasında General Suharto'yu destekledi. Bu arada komünist blok –özellikle de Çinliler– için güçlü Endonezya Partisi'nin imhası bir felaketti. Bu olaylar 1927 yılında Kuomintang'ın, Şanghay'da Çin komünistlerini katletmesinin farklı yankılarını içeriyordu. Bu felaket nasıl Stalin'i "burjuva" milliyetçilerle ittifaklar kurmaya dayalı 'birleşik cephe' stratejisini yeniden düşünmeye yöneltmişse, Endonezya olayları da 1950'lerin ortasından başlayarak Çu En-Lay ve Kruşçev'in başını çektikleri işbirliklerine kuşku ile yaklaşılmasına neden oldu. Bu strateji bir süreliğine Sovyetler'i hayal kırıklığına uğratmıştı. Kruşçev'in solcu milliyetçi liderlere desteğin Sovyet tarzı sosyalizme geçişe yardım edeceği şeklindeki iyimser görüşü açıkça yanlıştı. Sovyetler Nasır gibi liderleri beslemek için zamanlarını ve değerli kaynaklarını harcamış, sonuçta bu kişiler de kendilerine karşı cephe almıştı. Castro ile ilişkiler bile bozulmuştu. Endonezya, Gana ve Cezayir'deki bir dizi yenilgi Sovyetler'in yaklaşımının değişmesi gerektiği inancını sadece güçlendirmişti. Cezayirlilerle ve Endonezyalı komünistlerle özellikle yakın ilişkileri olan Çinliler de aynı şekilde kaygılıydılar.

İki komünist gücün cevabı Üçüncü Dünya'dan bir süreliğine ama bambaşka nedenlerle geri çekilmek olmuştu. Çinliler kendi Kültür Devrimlerinin iç politikasına giderek dalmış; bu karışıklığın sonucu dış politikaları keskinleşmiş, uzlaşmaz ve etkisiz hale gelmişti. Bu arada SSCB'de Kruşçev'in düşüşü Üçüncü Dünya'daki maceraları itibarsızlaştırmıştı; Leonid

---

80 Komünistlerin darbedeki rolü üzerinde hâlâ anlaşmazlık mevcut. Bkz. H. Crouch, *The Army and Politics in Indonesia*, 2. baskı (Ithaca, 1988), 4. bölüm; J.M. Van der Kroef, "Origins of the 1965 Coup in Indonesia: Probabilities and Alternatives", *Journal of Southeast Asian Studies* 3 (1972), s. 277-298; Mortimer, *Indonesian Communism*, s. 413-441.

81 Şiddetin nedenlerinin yorumu konusunda, bkz. R. Cribb, "Unresolved Problems in the Indonesian Killings of 1965-1966", *Asian Survey* 42, 4 (2002), s. 550-563. Sayılar için bkz. *a.g.e.*, s. 558-559.

Brejnev bunlara çok az ilgi duyuyordu. 1960'ların sonlarında Sovyetler, küresel "burjuvazi"ye karşı yeniden hücuma geçtiğinde, ortodoks Marksist-Leninistlerin lehine birleşik cephe tarzı ittifaklara inancını da terk etmişti.

VIII

Kongo'daki başarısızlığından sonra Che Guevara, Afrika'yı terk ederek Latin Amerika'da yeni devrimci fırsatlar aramaya başladı. Gençken seyahat ettiği Bolivya'ya geri dönüp orada gerilla savaşının *foko* teorisini uygulamayı denedi. Tahmin edilebileceği gibi bu bir başarısızlıktı ve 1967 Ekimi'nde CIA'in yardımıyla Bolivya ordusu tarafından kıstırılıp yakalandı ve infaz edildi. Onun ve Amerikalıların çok korktuğu gerilla komünizminin gerçekten öldüğünü kanıtlamak için sonuçta kötü yönetilen bir halkla ilişkiler çalışması kapsamında bir deri bir kemik kalmış cesedi muhafaza edilip gazetecilere sergilendi. Walt Rostow, Johnson'a gönderdiği sevinçli mektubunda Che'nin ölümünün "Sukarno, Nukruma, Ben Bella gibi saldırgan, romantik devrimcilerden bir diğerinin daha geçip gittiğini simgeliyor" diye iddia ediyordu. "...bu, bizim yeni başlayan ayaklanmalarla karşı karşıya kalan ülkelere 'koruyucu ubbi' yardımımızın güvenilirliğini gösteriyor."[82]

Ama ölü Che, dirisinden daha çok değilse de dirisi kadar güçlü olduğunu kanıtladı. Birçok insan onun keçeleşmiş saçı sakalı, zayıf bedeni ve solgun yüzünü gördüğünde, Freddy Alborta'nın fotoğrafı ve Mantegna'nın "Lamentation over the Dead Christ" tablosu arasındaki benzerliğe işaret etti. Yörenin kadınları onun saç tellerini kesip kutsal emanet gibi saklarken, bir kutsal emanet kaynağı haline gelmesi garip bir biçimde gençliğinde sattığı Katolik incik boncuğu hatırlatıyordu. Küba rejimi yeni devrimci şehit kültünü kullandı ve Che'nin imgesi –özellikle Alberto Korda'nın 1960 yılında çektiği meşhur uzağa bakan kararlı Che fotoğrafı– 1960'ların sonu ve 1970'lerdeki öğrenci isyanları sırasında güçlü bir sembol haline geldi. 1965 yılında Che'nin Küba'dan ayrılışına yazılan "Hasta siempre, Comandante" ("Elveda, Komutan") Amerikan folk şarkıcısı Joan Baez tarafından da seslendirilmiş ve radikal solun popüler marşı haline gelmişti.

Bu nedenle, Che'nin temsil ettiği 1950'lerin sonu ve 1960'ların başlarındaki idealizm, 11. Bölüm'de görüleceği gibi, 1960'ların sonundaki ayaklanmalar sırasında büyük bir güç olarak varlığını sürdürecekti. Ama bazı açılardan Rostow haklıydı: Che'nin ölümü en azından süper güçlerin başkentlerinde romantik çağın sona ermekte olduğunun bir işaretiydi. Siyasetleri ne

82 Akt. Rostow'dan Johnson'a, 11 Ekim 1967, O.A. Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge, 2005), s. 178.

kadar farklı olursa olsun Kruşçev, Mao, Tito, Che ve hatta Kennedy kalpleri ve kafaları kazanmak için ideolojik bir savaşım yürüttüklerine inanıyorlardı. Ancak 1960'ların ortasından başlayarak, Moskova ve Washington'daki devlet adamları zamanın çok daha tehlikeli olduğunu; yeniçağın, Barış Gönüllüleri ya da gerilla gruplarını değil, geleneksel orduları ve öncü partileri gerektirdiği sonucunu çıkarıyorlardı. Moskova'da, bu muhafazakâr düşünce sadece komünist blokun kendi içindeki devrimci bir meydan okumayla –1968 "Prag Baharı"– güçlendirilmişti.

10

DURGUNLUK

I

21 Ağustos 1968'de, Sovyet ve Varşova Paktı'na bağlı diğer ülkelerin tankları Çekoslovakya'ya girerken, Romanya lideri Nikolay Çavuşesku Bükreş'teki Merkez Komite binasının balkonundan 100 bin kişilik bir kalabalığa seslendi. SSCB'nin saldırganlıktan suçlu olduğunu ve Romanya'nın hâlâ Varşova Paktı üyesi olarak kalmakla birlikte, askerlerini gönderen diğer komünist müttefiklerine katılmayacağını ilan etti. Duyurusu kalabalık tarafından onaylandı ve duruşu gerçekten de cesur bir duruş gibi gözüktü. Çünkü Romanya da Sovyet istilası tehdidi altında olabilirdi. Alexander Dubček ile birlikte Çavuşesku şimdi Doğu Avrupa'daki komünist rejimleri yönetiyordu. Bununla birlikte, onun Çekoslovak reformistlerle ittifakı ideolojik açıdan garipti. "Prag Baharı" komünistleri daha liberal bir komünizm biçimine kayarlarken, Çavuşesku daha bir yıl önce çok daha az liberal bir reform paketinden vazgeçmişti ve birkaç yıl içinde Doğu Avrupa rejimlerinin en otoriter olanlarından birini yönetecekti. Aldığı alkışlar ve övgüler büyük bir liberalleştirmenin ödülü değildi. Ama buyurgan Sovyet komşusuna karşı küçük Romanya için sergilediği dik duruşta gösterdiği yurtseverce cesaretin onaylanmasının karşılığıydı.

Ağustos 1968 dramı, Tito, Kruşçev ve Mao'nun çeşitli dozlarda militan radikalizm ve parti liderliğindeki seferberlikle birlikte, farklı Marksist "demokrasi" biçimlerine başvurarak komünizmi canlandırma girişimlerinin başarısızlığı karşısında, komünist blokun kendini içinde bulduğu krizi ele veriyordu. İleriye giden yol hangisiydi? Blok parçalanmıştı. Romanya dahil bir

grup, seferberlik ve sert kemer sıkma politikalarıyla tamamlanan ama kendi ulusal renkleriyle boyanmış Yüksek Stalinizmin bir versiyonuna sarılmıştı. Diğer uçta, Dubček gibi komünistler piyasalara ve çoğulculuğa bile izin veren daha pragmatik hatta liberal bir Marksizme yüzlerini dönmüşlerdi. 1960'ların ortasında Moskova da ekonomisini sınırlı bir ölçüde liberalleştirmeyi denemişti. Ama deney kısa ömürlü olmuş ve Prag Baharı bu tür deneyleri itibarsızlaştırmıştı. 1960'ların sonunda Sovyet Bloku'nun doğasını gösteren en iyi imge Prag'da dolaşan tanklardı. Sistem bir zamanlar sahip olduğu her türlü dinamizmi yitirmişti ve şimdi enerjisini ne pahasına olursa olsun istikrar için kullanıyordu.

II

1974'te, Romen edebiyat eleştirmeni Edgar Papu, *Twentieth Century* adlı Bükreş gazetesine epey zorlama bir teori geliştirdiği bir yazı yazdı. Bu fikre "Romanya Protokronizmi" adını vermişti. Papu, tarih boyunca genelde Batı Avrupa kökenli olduğuna inanılan edebiyat hareketleri ve üsluplarının –barok, romantizm, Flaubert ve Ibsen'in fikir ve üslupları– aslında ilk önce Romanya edebiyatında bulunabileceğini öne sürmüştü. 1970'ler ve 1980'lerde, Romanya kültüründe olağanüstü popüler olan Protokronizm, Çavuşesku'nun kendisi tarafından onaylanmıştı.[1]

Elbette Protokronizm daha önce, 1940'ların sonunda Sovyetler'in telefon ve elektrik ampulünü Rusların icat ettiğine dair iddialarında da görülmüştü. Bu hiç de rastlantı değildi. Romanya, esas olarak Yüksek Stalinizmin bir versiyonunu ithal ediyordu: Bir hiyerarşi ve disiplin siyaseti, bir sanayileşme iktisadı ve milliyetçilik ideolojisiyle kaynaşmıştı. Balkanlar'ın diğer ucundaki Arnavutluk da bu stratejiye katılmıştı. Romanya da Arnavutluk da Slav olmayan tarın toplumlarıydı. İki ülke de Orta Avrupa'nın çıbanbaşlarından çok uzaktı ve bir Sovyet istilasının pratikte uygulanamaz oluşu onlara manevra alanı sağlıyordu. İki taraf da Kruşçev'in Sovyetler Birliği'ni yeni emperyalist güç –kendi ulusal özerkliklerine bir tehdit– olarak görüyordu.

Neden böyle garip, sezgilere aykırı bir görüşe sahiplerdi? Emperyalist olan kesinlikle Kruşçev değil de Stalin miydi? Sahiden de Kruşçev Stalin'in imparatorluğuna yeni bir kardeşlik ruhu yaymak için gerçek girişimlerde bulunmuştu. Eski ilkeler yerel komünizme daha büyük bir özgürlük tanımıştı. Stalin, Avrupa'daki partilerin şeflerine sanki bir hanedanlık sarayının vasallarıymış gibi davranmıştı. Onların Moskova ziyaretleri neredeyse özel işleriymiş gibi ender olarak kamuoyuna duyurulurdu. Şimdi ilişki çok daha eşitti. Zi-

1 K. Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania* (Berkeley, 1991), s. 174-176.

yarete gelen parti liderleri, resmî ziyaretlerde bulunan devlet başkanları gibi muamele görüyorlardı ve geç Stalinist sarayın aşağılamaları ve yemek sonrası dansları kaldırılmıştı. Kruşçev, Stalin'in eski gece programlarına da son vermişti. Kesinlikle Sovyetler, uydularının güvenlik aygıtları ve orduları üzerinde doğrudan etki sahibi olmayı sürdürüyor; özgürlüğün de bir sınırı olduğunu, kapitalizmin ve çok partili sistemin söz konusu bile olamayacağını açıkça dile getiriyordu. Ama 1956'da Kruşçev'in Tito ile barışması büyük bir değişikliğe işaretti. Sovyetler şimdi yekpare bir blok için Stalinist hırslarının kalmadığını kabul ediyordu. Şimdi ilan ettikleri gibi, "sosyalist kalkınma yolları, ülkeden ülkeye ve geçerli ülke koşullarına göre değişiklik gösterir."[2]

Blokun ekonomik mantığı da Kruşçev döneminde daha az emperyalist bir yönde değişti. Eski sömürü yerini sübvansiyonlara bıraktı.[3] 1950'lerin sonunda, uydularına servet transfer eden SSCB'ydi, bir başkası değil; en dikkat çekici olan, Kruşçev'in 1956-1957'de anti-komünist grev dalgası sırasında, Macar rejiminin çökmesini önlemek için János Kádár'a 860 milyon ruble tutarında yardım göndermesiydi. Sübvansiyonlar zamanla arttı ve 1970'ler ve 1980'lerde Sovyet ekonomisinde ciddi bir gedik açtı.

Ne var ki, aynı zamanda Kruşçev Sovyet Bloku'nun ekonomisini daha fazla ciddiye almaya başladı. Stalin'in gevşek biçimde eklemlenmiş askerileşmiş tampon devletler yığınıyla yetinmiyordu. 1957'de Roma Antlaşması'yla kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu örneğinden esinlenen Kruşçev, daha iddialısını kurma peşindeydi. 1960'ların başında, Comecon'a –ulusal ekonomileri, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları alanlara yoğunlaşmayı teşvik eden– bir "sosyalist işbölümü" getirmeyi denedi. Ama daha yoksul uluslar için bu politika sahiden de emperyalizmi andırıyordu. Stalin, Kuzeydoğu ve Orta Avrupa'nın gelişmiş devletlerine yağmacı bir emperyalist gibi görünmüş olabilir. Ama Güneydoğu Avrupa'nın tarıma dayalı devletlerine zenginlik ve bağımsızlığa giden bir yol sunmuştu: Komuta ekonomisi. Tersine, Kruşçev zengin Kuzey'e yiyecek arzıyla, onları sonsuza kadar yoksulluk içindeki bir tarımsal bağımlılığa mahkûm etmekle tehdit etmişti. Sanayileşmemiş ülkelerin bakış açısına göre, Kruşçev'in kendilerini Sovyet ekonomisinin ihtiyaçları için gıda ve birincil mallar üretimiyle sınırlama talebi, onları sürekli aşağıda kalmaya mahkûm edecekti.

Romen komünistlerin, milliyetçiliği her zaman cazip görmüş olmaları muhtemel; çünkü siyasal kökleri olağandışı sığdı.[4] İki savaş arası dönem-

2 Bu ideolojik değişiklik için bkz. Francois Fejtö, *A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin*, çev. D. Weissbort (Londra, 1971), s. 76 vd.

3 R. Stone, *Satellites and Commissars. Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade* (Princeton, 1996), s. 30-31.

4 Vladimir Tismaneanu, *Stalinism for All Seasons: a Political History of Romanian Communism* (Berkeley, 2003), i. bölüm.

de, çoğu komünist lider Romanya'nın etnik azınlığındandı (birçoğu Yahudi'ydi). İktidara geldiklerinde, çoğunluk nüfusu bir parça hoşnut edecek şeyler yapmak için yoğun baskı altında kalmışlardı. Sonunda iktidarı ele geçiren –eski demiryolu işçisi (ve usta bir Makyavelist)– etnik Romanyalı "yerel" komünist Georghiu-Dej, "Moskova" Yahudisi komünist Ana Pauker'i saf dışı etmeyi başardı. Stalin sağken Georghiu-Dej körü körüne Sovyet yanlısı bir çizgi izledi. Ama 1956'da, Stalin'in itibarsızlaştırılmasıyla gücü zayıflayınca, rejimini sağlamlaştırmak için giderek milliyetçiliğe yöneldi. Orta kademelerinde inançlı komünistlerden oluşan bir gruptan yoksun olan Romen partisi, kendisini gitgide güçlü milliyetçi görüşlere sahip memurlara dayanırken buldu. Romenler yakın tarihleri travmalarla dolu bir ulustu: Ağır bombardımanlarla sarsılmış, Yahudi yurttaşlarının birçoğu katledilmiş, Almanlar'ın safında savaşan yüz binlerce askerini yitirmiş ve büyük nüfus transferlerine sebep olacak şekilde –Besarabya'nın SSCB'ye geçmesi dahil– önemli topraklarını kalıcı olarak kaybetmişti. Ulusal bütünlük ve statü sorunlarının komünist siyasette bile merkeze oturmuş olması hiç de şaşırtıcı değil.

Romanya'yı adım adım Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırmaya başlayan Georghiu-Dej, 1958'de Kızıl Ordu'nun geri çekilmesi müzakerelerini yürüttü ve Çin-Sovyet ayrılığında taraf tutmayı reddetti. Kesin kopuş, Kruşçev'in Comecon içinde yeni işbölümünü yürürlüğe koymayı denediği 1962'de oldu. Romenler 1964'te "özerklik bildirisi"ni yayınlayarak cevap verdiler ve (yine de Varşova Paktı içinde kalmakla birlikte) bağımsız bir dış politika izlemeye başlayarak Yugoslavya, Fransa ve hatta Amerika Birleşik Devletleri'yle bağ kurdular. Georghiu-Dej'in ölümü üzerine, ertesi yıl varisi Çavuşesku yoğun şovenist bir ideolojiyle gerekçelendirdiği yeni milliyetçi çizgiyi sürdürdü.

1918'de doğan Çavuşesku, yoksul, etnik bir Romen köylünün oğluydu. On bir yaşında bir ayakkabı tamircisinin yanına çırak verilmiş, çok az eğitim görmüştü. Ancak daha on beş yaşındayken komünistlerin önderliğindeki Anti-Faşist Komite'ye seçilmişti. Ondan sonra cezaevlerine girip çıkarak Marksizmi öğrenmiş ve Dej fraksiyonuna katılmıştı. 1965'te başbakan olduğunda, Çavuşesku'nun belki de yeni bir milliyetçi değerler sistemini, kültürel ve ekonomik liberalizmin bir biçimiyle harmanlayıp sınırlı kültürel yumuşama yoluyla entelektüellerin desteğini almaya çalışacağı görüldü. Ama bu muhtemelen geçiciydi. 19. yüzyıl tarihçisi A.D. Xenopol'un "sırf tarım ülkesi olarak kalmak... kendimizi her zaman yabancılara köle etmek demektir" sözlerinden alıntı yapan Çavuşesku ağır sanayiye dayalı kalkınmaya kendisini kaptırmış ve bu konuda birçok kişinin desteğini almıştı.[5] Bu arada Prag Baharı, Çavuşesku için liberal siyasal reformların tehlikesine karşı uyarıcı ol-

5 Akt. M. Fischer, *Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership* (Londra, 1989), s. 85.

muş ve Sovyet işgaline karşı müdahalesinin popülaritesi Romen milliyetçiliğinin gücünü göstermişti.

Çavuşesku'nun beş buçuk saatlik (her yarım saatte bir, bir bardak su getiren beyaz ceketli bir garsonla bölünen) uzun bir konuşma yaptığı 1969'daki 10. Parti Kongresi, parti üzerindeki tam kontrolünün başlangıcını ve abartılı bir liderlik kültünü simgelemişti.[6] 1974'e geldiğimizde artık Julius Caesar, Büyük İskender, Pericles, Cromwell, Deli Petro ve Napoléon'la kıyaslanıyordu.[7] Birçok bakımdan bu, liderin hem parti üyeleri için devrimci bir derviş, hem de köylüler için yeni kral sayıldığı çok yüzlü Tito kültünün biraz daha uç versiyonuydu. Başlıca fark, çok sayıda akrabasını ve karısı Elena'yı kült mertebesine yükseltmesiydi. Bu elbette tipik monarşik bir durumdu. Fıkradaki gibi, eğer Stalin Tek Ülkede Sosyalizm'i inşa ettiyse, Çavuşesku Tek Ailede Sosyalizm'i inşa etmişti. Yine de Elena'nın meziyetleri sadece tapılacak bir kadın olmasıyla sınırlı kalmamış, saygın bir bilim kadını olarak ünlenmesine de yol açmıştı. Araştırmacı kimyager olarak kariyer yapmış, 1970'lerden başlayarak, "Romen ve uluslararası bilimde seçkin şahsiyet", "Akademisyen Doktor Mühendis [*Ingener*] Elena Çavuşesku" (bu yüzden, "Adie" diye kaba bir lakap takılmıştı) diye tanıtılmıştı.[8] Aynı zamanda, önemli bir yeni polimerin icadıyla da ilişkili olarak gösterilmiş, ancak araştırmalarını kamuoyu önünde tartışması istendiğinde dili tutulmuştu.

Demek ki, Balkan toplumlarının diğer komünist liderleri gibi, Çavuşesku'nun yansıttığı siyasal mesajlar yamalı bir bohça gibiydi: Monarşik, bilimsel ve komünist. Büyük ölçüde Moskova'dan bağımsızlığını kanıtlamak için de olsa, 1971'de Çin'i ziyaret ederek Maoizmle bile kısa süreli bir flört yaşamıştı. Ama Romen komünist ideolojisinin tüm bu çelişkili vasıflarında etnik milliyetçilik ağır basıyordu. 1970'lerde, Çavuşesku etnik açıdan homojen bir devlet kurmaya koyuldu. Memnuniyetsiz Macarları asimile etme girişimleri yanında, (masraflarını Batı Alman hükümetinin ödediği) Almanlar gibi Yahudilerin de göç etmesine izin verildi. Romenler, Marx'ın Romenlerin Besarabya üzerindeki hak iddialarına göz yumduğu görülen bazı belirsiz notlarından alıntıları cımbızlamak için ellerinden geleni yapmalarına rağmen, Çavuşesku'nun şovenizmiyle Marksizmi evlendirmenin zor olduğu açıktı.[9] Ama bunun çok popüler olduğu görülmüş, Romen rejimi, entelektüelleri kendi davasına çekmekte bir hayli başarılı olmuştu.

---

6 Fischer, *Ceauşescu*, s. 151, 7. bölüm.

7 A. Gabanyi, "Nicolae Ceauşescu and his Personality Cult", A. Gabanyi, *The Ceauşescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania* (Bükreş, 2000), s. 18.

8 A. Janos, *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from pre- to post-Communism* (Stanford, 2000), s. 502.

9 D. Deletant, *Ceauşescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989* (Londra, 1995), s. 154-156.

Balkanlar'ın diğer ucunda, Arnavutluk komünistleri bu kadar kaba bir etnik milliyetçiliği benimsememişlerdi. Örneğin, Yugoslavya'da Kosovalı Arnavutluk azınlığının haklarıyla çok az ilgiliydiler. Ama Romenler gibi, ulusal güçlerini inşa etmenin bir yolu olarak Stalinist modeli bağırlarına basmışlardı.

Çavuşesku'dan on yıl önce, 1908'de doğan Enver Hoca Arnavutluk'un güneyinde yaşayan küçük bir toprak sahibinin oğluydu. Eski bir Arnavut yurtseveri olan amcasının, kendisine ateşli bir "Arnavutçuluk" inancı aşıladığını söyleyip duruyordu. Enver Hoca, Montpellier Üniversitesi'nde fen okumak için devlet bursu kazanmış, buradan felsefe eğitimi göreceği Sorbonne'a gitmişti. Gelişmekte olan dünyanın Fransız Komünist Partisi'nin komünist kültürle tanıştırdığı –Ho Chi Minh, Çu En-Lay ve Pol Pot dahil– birkaç komünist liderden biriydi. Orada, Arnavutluk'un geriliğine çözümün Stalinizmde yattığını görmeye başlamıştı. Arnavutluk'a döndüğünde kısa bir süre Fransızca dersleri verdi. Ama İtalyan işgalinde Faşist Parti'ye katılmayı reddettiğinden işten atıldı. Sonra da illegal komünist aktivizmin merkezi haline gelen bir tütün dükkânı açtı.

Tito gibi iyi giyinmeyi seven, kendine güvenen, kendisini iyi ifade eden bir şahsiyetti. Gerçekten de aynı ölçüde mağrur Tito'yla çatışmasının arkasında giyim kuşamla ilgili konular yatıyordu: Enver Hoca 1946 Haziranı'nda ziyaret ettiği Tito'nun küstahça gururundan etkilenip savurganlığına –görkemli çevresine, beyaz, altın renkli üniformasına ve "küçük dağları ben yarattım" havasına– imrenmişti. Enver Hoca ve Arnavut dostları, kendilerini aşağılanıp horlanmış gibi hissetmişlerdi. Böylece Tito, Sovyetler'in emperyalist gururundan şikâyet ederken, Enver Hoca'nın gözünde asıl emperyalist Tito'ydu. Yugoslavların bölgede egemenlik kurma girişimleri ilişkileri daha da sertleştirmiş, 1948'de Tito'nun SSCB'den uzaklaşması Arnavutluk'u sevindirmişti. Bu nedenle, 1955'teki Sovyet-Yugoslav yakınlaşması, Sovyetler'in Arnavutluk'la ilişkilerine zarar vermişti. Ayrıca Enver Hoca, Kruşçev'in Arnavutluk'u Comecon içinde daimi bir tarımsal getto statüsünde bırakacağını düşündüğü girişimi karşısında daha da öfkelenmişti. 1960'dan itibaren Arnavutluk-SSCB ilişkileri kötüleşti. Resmen kopuş, Enver Hoca'nın Kruşçev'e "dünyanın tanıdığı gelmiş geçmiş en büyük karşı-devrimci şarlatan ve soytarı" diye sövüp saydığı 1964'te geldi.[10] Aynı yıl Üçüncü Beş Yıllık Plan'la Arnavutluk'un sanayileşmesi için yoğun bir program yürürlüğe kondu. 1960'da ulusal gelirin yüzde 18,2'si olan sanayi üretimi, büyük bir artışla 1985'te yüzde 43,3'e yükseldi.

Enver Hoca, ortodoks Stalinizmine bir dizi başka unsur kattı. İlki Arnavutluk'un etnik ve aşiret siyasetiydi. Parti, Enver Hoca'nın da dahil olduğu

10 M. Vickers, *The Albanians: A Modern History* (Londra, 1995), s. 196.

güney Toskları –bir süredir kuzeyli Gegler'in hâkimiyetine içerleyen grup– sistemli olarak kayırdı. Toskların içinde, Enver Hoca birbiriyle sıkı ilişkileri olan aşiretlere bağlıydı. 1961'de Merkez Komite'sinin altmış bir üyesi içinde (Enver Hoca ve karısı dahil) beş evli çift yer alırken, damat ya da yeğen gibi akrabalık bağına sahip yirmi kişi vardı.[11] Maoizme bağlılık, bu geleneksel "aşiret" siyasetiyle çarpıcı bir çelişki içindeydi. Bu eğilim, 1960'larda çağın en acayip ittifaklarından birini oluşturan Arnavutluk-Çin ilişkileriyle kendisini göstermişti. Ne var ki, Enver Hoca'nın "Maoizm"i, Çin komünizminden çok, geç Stalinizm ruhuna yakındı. Mao'nun eserlerinden kendi temizliklerini haklı göstermek için yararlanıyor, ayrıca Mao'nun galiz küfürlere düşkünlüğünü ve yeteneğini de paylaşıyordu. Ancak onun çok kontrollü sürdürülen kampanyalarında Mao'nun popülizminden neredeyse eser yoktu.

Ne var ki, Yüksek Stalinist devletlerin en sıkı kontrol edileni kuşkusuz Kuzey Kore'ydi. Kore Savaşı'nın sona ermesi ve Stalin'in ölümünden sonra, doğrudan Sovyet etkisi azalmakla birlikte, Kim milliyetçi amaçlarla Japon ve yerli gelenekleriyle harmanlanmış Yüksek Stalinist siyaseti kullanmaya devam etti. Kore Savaşı, Kuzey ve Güney arasındaki sınırın bölünmesiyle derin, iyileşmemiş bir yara açtı. Kim Il Sung, Amerika'nın desteklediği Güney'in tehdidini hissetmekle birlikte, kendi kontrolü altında yeniden birleşme düşleri görmeyi sürdürdü. Savaşın arkasından, liderlik içinde ortaya çıkan daha dengeli, tüketici odaklı bir ekonomiden yana tavır alan teknokratik "sağ" çok geçmeden yenilgiye uğratılıp temizlendi. Kim, "Bir Elde Silah, Diğer Elde Orak Çekiç!" sloganıyla endüstriyel ve askerî yığınakta ısrar etti.[12] Gerçi tek elle orak çekicin nasıl kullanılacağı belli değildi ama 1958'de –Çin'in Büyük Sıçrayış yılı– Kim "Büyük Atılım" tarzı saldırıların her türlü engelin üstesinden geleceğine inanıyordu. Buna, Kore mitolojisinde olağandışı uzun mesafeleri büyük bir hızla kat edebilen sihirli kanatlı atın adıyla "Chollima" kampanyası adını verdi.

Kim, kapitalist Güney kadar Kuzey'deki komünist komşularının –SSCB ve Çin– tehditlerinden de rahatsız olduğundan, Kruşçev'in Stalin eleştirileri nedeniyle tehlikeyle karşılaştığı 1950'lerin sonu ve 1960'ların başındaki çalkantılı yıllarda savunmasını güçlendirmeye karar verdi. 1955'te komünist blok siyasetinin gelgitlerinden kendisini kurtarmak isteyen Kim, Marksizm-Leninizmi marjinalleştirmeye koyuldu. *Juche* (genelde "özgüven" diye çevrilir) felsefesi, rejimin yeni ideolojisi oldu. Doğrusu *Juche* ulusal ruh anlamına geliyordu. *Juche* evreninde başlıca kötülük "yaltakçılık"tı (kelime anlamıyla "ihtişama tapınma" [*sadae juŭi*]) – yabancılara ve kültürlerine dalkavukluk. Bu, Yüksek Stalinizmin "Batı'ya uşaklık" suçunu andırsa da artık hedef Rus-

11 P. Lendvai, *Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans* (Londra, 1969), s. 196.

12 A. Buzo, *The Guerrilla Dynasty: Politics and Leadership in North Korea* (Londra, 1999), s. 59.

ların kendisiydi. Kim, "Puşkin'e tapan şairleri ve Çaykovski hayranı müzisyenleri" azarladı. "Yaltakçılık o kadar gemi azıya aldı ki bazı ressamlar bizim güzel dağlarımız ve nehirlerimizin yerine yabancı manzara resimleri yapıyorlar" – burada asıl öfkelendiği yerel bir hastanede gördüğü bir Sibirya ayısı resmiydi.[13] Sovyetler ve Kızıl Ordu'yla eski ilişkileri önemsiz gösterilerek, Kim Jong Il'e resmî bir biyografi uyduruldu; şimdi artık Kore doğumluydu, SSCB değil. Iurii Irsenovich Kim diye biri hiç olmamıştı.

Kim ilkin *Juche*'yi 1960'ların başında SSCB ile gerginlik yaşandığı sırada başlattı. Ama sonradan Kültür Devrimi sırasında Çin daha büyük bir tehdit olmuştu. 1967'de, Kuzey Kore'yi kökünü kazımaya can attıkları "feodal" komünizm olarak gören ve Kim'i yeterince Sovyet karşıtı olmamakla eleştiren radikal Kızıl Muhafızlar, rejimi "revizyonist" ve "çürümüş" olmakla suçladı; Çin-Sovyet sınırında gerginlik yaşandı.

Kim'in cevabı Mao'nun liderlik kültünün özelliklerini taklit etmek oldu. Artık Kuzey Korelilerden beklenen, Kızıl Muhafızlar'ın Mao'ya gösterdikleri gibi, "Büyük Lider"e kendilerinden geçercesine yoğun bir duygusal bağlılık göstermeleriydi. Gelgelelim, Kim Maocu Çin'in kaotik popülist seferberliklerini hiçbir zaman kopya etmedi. Gerçekten de onun kurduğu hiyerarşik düzeni sürdürdü: Zalim bir Kore fıkrasına bakılırsa, nüfus (çekirdeklerine kadar kırmızı) "domatesler"; (kabukları kırmızı olmakla birlikte ideolojik aşılamaya uygun) "elmalar" ve ıslahı mümkün olmayan "üzümler" olarak ayrılmıştı. Kan bağı ve sınıfsal kökenin (*songbun*) Kore toplumunda hâlâ bir rolü vardır: Tepedeki "çekirdek sınıf" büyük ölçüde işçilerin, köylülerin ve 1940'lı ve 1950'li yılların komünistlerinin torunlarıdır; işleri iyidir. "Yalpalayan sınıf"ın muhtemelen orduda terfi etme fırsatı varken, "düşman sınıf" toplumdan dışlanmış olarak görülür ve en alt düzey işleri yapar. Ne var ki, gözlemciler –bu gizemli ve izole edilmiş toplumun diğer birçok özelliği gibi– *songbun*'un gücü ve halkın bunun üstesinden gelme yeteneği konusunda aynı fikirde değildir.[14]

Toplumsal hiyerarşi ideolojik kontrollerle güçlendirilmiştir; nüfusa emek ordusu muamelesi sürmektedir. Hayat eskisi gibi şimdi de zordur. Kuzey Koreliler, genelde işe gitmek üzere sabah 7'de evlerinden ayrılır, 8-9 arası siyasal çalışma oturumlarına ve toplantılarına katılır, öğle yemeği süresinde üç saatlik bir dinlenme molası haricinde günde sekiz saat çalıştıktan sonra (muaf tutulan küçük çocuklu anneler dışında) akşam 10'a kadar süren yeni çalışma oturumları ve özeleştiri toplantılarına katılır ve 22:30-23:00 ara-

13 Kim Il Sung, *On the Three Principles of National Unification* (Pyongyang 1972), s. 3.

14 Tabakalaşmayı vurgulayan bir görüş için bkz. H.-L. Hunter, *Kim Il Song's North Korea* (Westport, 1999), i. bölüm. Kapsayıcılığı vurgulayan bir görüş için bkz. B. Cumings, "The Last Hermit", *New Left Review* 6 (2000).

sı evlerine dönerler. Askerî model gündelik hayatın her alanında yaygındır. Herkese, yılda bir defa, Kim Il Sung'un doğum gününde bir takım elbise verilir. Rütbe ve mevkiye göre elbisenin kalitesinde zor fark edilir farklar olmakla birlikte, modelleri olağandışı bir tekdüzelik yaratacak şekilde birbirine benzer. Birçoğu kısmen kireçtaşı kullanılarak yapılan, ülkede icat edilmiş sentetik bir tekstil olan "vinalon"dan imal edilen bu elbiselerin kalitesi vasattır. Yiyecek karneye bağlanmıştır; tarımda kötü yönetim ve döviz sağlama amaçlı hububat ihracatıyla birlikte, kuraklıklar ciddi kıtlıklara ve hatta açlığa yol açmıştır.[15]

Ne var ki, bu krizlere rağmen rejim ayakta kalmıştır. Kültür Devrimi sonrasında Çin'le ilişkiler düzelmiş ve Kuzey Kore uluslararası alanda daha güvenli hale gelmiştir. Rejim içte de büyük ölçüde istikrarlıdır. Ülkeden kaçan mülteciler, özellikle *songbun* sisteminden yararlanmayan toplumsal gruplar arasında hoşnutsuzluklar olduğunu bildiriyorlar. Ama rejimden yarar sağlayan önemli bir ayrıcalıklı grup var. Hayat standartlarındaki ciddi kötüleşmeye rağmen rejimin milliyetçi kimliği, dünyanın geri kalanından izolasyonunu sürdürme kararlılığı, devletin kapalılığı ve –şimdi Kim Jong Il'in kanatları altındaki– liderlik kültü, rejimin varlığını sürdürmesine birlikte katkı yapmışlardır.

Avrasya kara kütlesinin çeperlerindeki üç rejim de milliyetçi emellerinin peşinde koşarken, kendi Yüksek Stalinizm versiyonlarını kullanabileceklerini anlamışlardı. Ama Orta ve Doğu Avrupa'daki merkez tam zıt yönde hareket ediyordu. 1960'lardan başlayarak, Doğu-Batı ilişkileri adım adım iyileşirken, Kruşçev'in romantik komünizminin başarısızlıkları onları piyasanın ve kapitalist dünyanın etkisine açık bıraktı.

III

Kundera'nın *Şaka*'sının ikinci kısmı 1960'larda başlar. Uzun zaman önce çalışma kampından salınan Ludvik, bir araştırma enstitüsünde başarılı bir akademisyen olmuştur. Çalışmalarıyla ilgili söyleşi yapmak üzere bir gazeteci gelir. Gazetecinin –onun gençliğinde komünist cennetten kovulmasına ön ayak olan parti şefi– Zemanek'in karısı olduğu ortaya çıkar. Hâlâ öfkeli olan Ludvik, Helena'yı baştan çıkarıp evliliğini yıkarak intikam almaya karar verir. Ama Helena'yı elde etmeyi başarmasına rağmen, kendi gönül işleri yüzünden Helena'nın ayrılmasından memnun olan Zemanek'i yaralayamaz. Aynı zamanda, Zemanek'in popüler bir reformist komünist olduğunu da anlar. Eski düşmanını hedef alan acımasız şakası geri teper. "Kral Alayı" adlı festivalde, eski arkadaşı folklor hayranı Jaroslav'la son karşılaşması, artık

15 Gündelik hayatın bu ayrıntıları için bkz. Hunter, *Kim Il-Song*, s. 173-174.

komünist rejimin hâkimiyeti altındaki Slav halk geleneğinin bütün anlamını ortadan kaldırır. Festival gamsız yeniyetmelerin aval aval baktığı son derece kaba, beş para etmez bir eğlenceye dönüşür. Müziğe duydukları sevgiyle geçici olarak başları dönse de, Ludvik ve Jaroslav'ın kısa mutluluk anı Jaroslav'ın kalp krizi geçirmesiyle son bulur.

Ludvik, etrafındaki dünyada olup biteni anlayamamasının, genellikle de insanlığın olayları kontrol etmekte yetersiz kalmasının bir kez daha kurbanı olmuştur. İlk şakası geri tepmiş, çünkü 1940'ların sonunda yaşanan Püritenizmi kavramamıştı. İkinci "şaka"sı da bir işe yaramamıştı; çünkü 1960'ların sonunda o ideallerin ne kadar çürüdüğünü anlayamamıştı. İdealist bir komünist beraberlik olarak başlayan Helena ve Zemanek'in evliliği sahteydi. Halk geleneği devlet tarafından büyük ölçüde yozlaştırılmıştı. Ludvik, değerleri olmayan bir dünyanın, hoşgörüden yoksun bir kitlesel eğlence kadar iğrenç olduğunu anlar.

Bunları 1965'te yazan Kundera, Yüksek Stalinizmin sona ermesinden beri Doğu Avrupa'daki değişiklikleri kavramıştı. Devletlerin çoğunda, 1940'ların sonlarındaki tüyler ürpertici idealist coşku, yerini daha az baskıcı ama çok daha kinik bir çağa bırakmıştı. 1950'lerin ortalarındaki isyanlar, birçok sosyalist ülkeyi Yüksek Stalinizmden geri çekilmeye zorlamış ve bu ülkeler bir parça istikrar sağlamışlardı. Ne var ki, artık eski hırslarından da kurtulmuş olduklarından, Batılı emsallerinin salt daha baskıcı ve başarıları çok daha sınırlı kalan versiyonları haline geleceklerdi.

1956 şokunun hemen arkasından, Doğu Bloku saf devrimci yeni kampanyalarla muhatap olacakmış gibi görünüyordu. Kruşçev Çinlilerin eleştirilerine duyarlılık göstermiş, 1957 Moskova Komünist Partiler Konferansı, Stalin sonrası kısa molanın akabinde yeni bir kolektifleştirme hamlesi başlatmıştı. Gomułka'nın kolektif çiftlikleri tamamen kaldırmayı başardığı Polonya dışında, çoğu Doğu Avrupa ülkesi 1960'ların başına kadar kolektifleştirmeyi tamamlamıştı. Yine de bu, bölgedeki ideolojik iyimserliğin son soluğu olacaktı. Orada komünizm yolunda böyle toplu bir ilerleme bir daha olmayacaktı.

1950'lerin sonu ve 1960'larda, imparatorluk dizginlerinin gevşetilmesi, Doğu Avrupa'ya çok büyük bir çeşitlilik getirmişti. Yugoslavya, Romanya ve Arnavutluk Sovyet kontrolünden kaçmışken, Sovyet etki alanında bile büyük farklılıklar vardı – yelpazenin bir ucunda liberal bir Macaristan'dan, öteki uçtaki durağan Bulgaristan'a kadar. Ama dış kabuğun altında hepsi tek noktada birbirinin benzeriydi: Bütün bölgede komünist partiler geri çekiliyor, böylece farklı bir yapı olmaya zorlanıyorlardı. Sovyetler'in Birinci Beş Yıllık Plan'ı ve Çinlilerin 1950'ler ve 1960'lardaki planlarının daha eşitlikçi milis ya da gerillaları, Doğu Avrupa'ya hiçbir zaman model olmamıştı. Ama

Yüksek Stalinizmin daha düzenli [*emek*] orduları bile artık [Doğu Avrupa için] uygun görünmüyordu. 1988'de söyleşi yapılan Macar alt kademedeki parti görevlilerinden biri sorunu çok net ortaya koymuştu:

> Bu ülkeyi şekillendirmenin gerçekten bir savaş hedefine benzediği bir dönemin yapısını miras aldık. Bir şeyleri başlatmak! Parti açısından büyük bir irade gücü ve kuvvetin yoğunlaştırılmasını gerektirirdi. Bu da ancak partinin askerî bir dakiklik ve disiplinle çalışması halinde mümkündü. Şimdi partinin en büyük sorunu barış. Vazife yok. Biz muharip askerleriz ama savaş yok... Dolayısıyla mevcut sorunlarda parti ortalığı kırıp döken birine benziyor. Sorunlar uzun zamandır farklılaşmışken, her şeye saldırıp savaşmak vb. istiyor.[16]

Yüksek Stalinizmin kalan radikal unsurları, teknokrasi ve emekleme sürecindeki piyasalar lehine geri çekildiler. Komünistler şimdi daha büyük olasılıkla profesyoneller ve işçilerin idarecileri olacaklardı. 1946'da Yugoslavya komünistlerinin sadece 10,3'ü beyaz yakalı işçilerken, 1968'e gelindiğinde oran, dört mislinden fazla artarak yüzde 43,8'e ulaşmıştı.[17] Gizli polis varlığını sürdürmekle birlikte daha az boy gösteriyordu.

Komünist otoriteler ülke nüfuslarını bir kalıba dökmek ve yeni sosyalist insanı yaratmak için de daha az çaba harcadılar. Aslında toplumun geriye kalanıyla işleyebilir bir *modus vivendi* yapmak peşindeydiler. Yeniden müzakerelere girdikleri ilk sınıf, en isyankâr ve tehdit edici kuvvet olan sanayi işçileriydi. İşçileri artan verimliliğe teşvik etmeyi amaçlayan Stalinist girişimlerden vazgeçildi. Ağır sanayide vasıflı erkek işçilerden oluşan etkili gruplaşmaya, eğitimli beyaz yakalı çalışanlarınkine yaklaşan ücretlerle sus payı verildi. Bu nedenle, rejimlerin Stalinist dönemdeki ikiyüzlülüğü, sırıtan işçi dostu söylemleri bir anlama kavuşmaya başladı. Ama görüleceği gibi bu tavizlerin bazı sakıncaları da vardı. Fabrikalar daha da verimsizleşti; piyasa tarzı reformlara muhalefet daha da kökleşti. Aynı zamanda, tavizler eğitimdeki başarılarının kabul edilmediğini hisseden profesyoneller arasındaki küskünlüğü artırdı.

Komünist partiler kökleşmiş köylü kültürleri karşısında da geri çekildiler. Yugoslavya ve Polonya'da kalıcı olarak vazgeçilen kolektifleştirmenin kural olduğu yerlerde bile, geleneksel köylü ailesini ayakta tutacak girişimlerde bulunuldu. Özel araziler genişletildi ve çok geçmeden gıda ürünleri arzına büyük destekler verildi.

Yeni geri çekilmeden sonra din de serpilip gelişti. Artık kiliselere ve (Bosna'da) camilere özünde anti-komünistlermiş gibi yaklaşılmıyordu. 1956 kri-

16 Á. Horváth ve Á. Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power: the Case of Hungary* (Londra, 1992), s. 62-63.

17 B. Denitch, *The Legitimation of a Revolution: the Yugoslav Case* (New Haven, 1976), s. 94.

zinden özellikle yararlanıp büyük güç kazanan Polonya Katolik Kilisesi, geniş bir özerklik elde etti. Macaristan'da Kádár 1964'te Vatikan'la bir anlaşmaya varırken, 1958'de Doğu Almanya liderliği etkili Protestan kiliseleriyle belli bir anlaşma yapmak istedi. Yine de komünistler hiçbir zaman Tanrı'yla tam bir barış yapmadılar. Kiliselerle ilişkiler her zaman gergindi ve kiliseler casus ve muhbir kaynıyordu. Sadece Ortodoks Romanya'da Gheorgiu-Dej, Stalin'in savaş dönemi stratejisini izleyip Kilise'yi asimile etmişti. 1971'de, onun yerine gelen Çavuşesku Romanya posta pullarına Aziz Stephen'in Ortaçağ'daki resimlerini koydu.[18]

Ama geri çekilmelerden belki de en avantajlı çıkanlar –en azından bir süreliğine– kent orta sınıflarıydı; 1960'ların başı komünist çağın en özgür dönemlerinden biriydi. Kruşçev'in 1961'deki 22. Parti Kongresi'nde Stalin'i ikinci ve daha açık sözlü suçlaması, Sovyet etki alanının her köşesinde yankılandı. Soljenitsin ve Kafka –bir süreliğine– konformist Sofya'da bile okunabiliyordu. Sadece Polonya bu eğilime karşı koydu. Gomułka'nın parlamento seçimlerinde adaylar arası rekabete bile izin verdiği 1956-1957'deki liberal dönemden sonra, anti-entelektüalizm ve anti-semitizme sığınan parti, baskı politikasına yönelmişti.

Peki, yoldaşlar geri çekiliyorlarsa ve tam komünizmi yaratma konusunda artık ciddi değillerse, bu dünyada ne işe yarayacaklardı ki? İktidar tekellerini nüfusa ya da hatta kendi kendilerine nasıl haklı gösterebileceklerdi? Tabii ki milliyetçilik, uzun zamandır komünist repertuarın parçasıydı; Polonya rejimi 1956'dan sonra buna dört elle sarılmıştı. Fakat milliyetçiliğin kendisi ateşle oynamak gibiydi. Örneğin, Leh milliyetçiliği anti-komünist Katoliklikle ve Rus karşıtı duygularla harmanlanmıştı. Macar milliyetçiliğini Birinci Dünya Savaşı öncesinin eski rövanşist toprak taleplerinden –şimdiki sosyalist komşularının haliyle kabul edilemez buldukları taleplerden– koparmak zordu. Doğu Almanya'daki milliyetçilik de iflah olmaz bir biçimde Nazizmin damgasını taşıyordu. Yugoslavya ve Çekoslovakya (bir de SSCB) gibi çok sayıda etnik topluluk barındıran devletlerde, milliyetçilik bırakalım uyum sağlamayı, tehlikeli ölçülerde kemirici olabilirdi. Slovenler ve Hırvatlar, Yugoslavya'nın bir Sırp projesi olduğuna giderek daha çok inanır ve 1960'larda liberalleşmenin sözcüsü olurlarken, Slovakların Çeklerin egemenliği altındaki huzursuzluğu 1968 Prag Baharı'nın gelmesine yardım etti.

Ne var ki, Sovyet Bloku'nun çoğu ülkesinde radikal ve romantik seferberliğe gerçek alternatif, tüketimi iyileştirme vaadiydi. Özveri ve kemer sıkma politikalarına haklılık kazandıran komünist ütopyayı terk eden komünist liderler, şimdi de adil dağıtılacak yüksek hayat standartlarını en iyi kendilerinin sağlayabileceğini iddia ediyorlardı. Kruşçev'in vaat ettiği 1980'de ula-

18 Deletant, *Ceauşescu and the Securitate*, s. 212-216.

şılacak "komünizm", genelde Marksist yaratıcılığın rüya âleminden çok, bir maddi bolluk toplumu olarak yorumlanmıştı.

Tüketicileri memnun etme çabaları 1950'lerde başladı. Amerika Birleşik Devletleri'nde geliştirilerek Marshall Planı döneminde Batı Avrupa'ya ihraç edilen self-servis süpermarketler, o zaman bazı Doğu Avrupalıların beğenisine sunuldu. 1959'da, Varşova'da muhteşem neo-klasik Stalinist mağazaların yanında birkaç katlı, modernist Amerikan tarzı bir self-servis mağaza, "Supersam" açıldı. Büyük Buhran çağı Amerikası'ndaki süpermarket mucitlerinin beklediği gibi bu, liberalleşme ve özerklik getirdi. Müşteriler mağazayı dolaşıp asık yüzlü elamanlarla muhatap olmak ya da her köşede uzun kuyruklara girmek zorunda kalmadan, diledikleri gibi alışveriş yapabilirlerdi. Ama eski Doğu Bloku'nda yaşayan ya da buraları ziyaret eden herkesin hatırlayacağı gibi, Amerikan tüketici kültürü hiçbir zaman gelişmemiş ve self-servis süpermarketler istisna olarak kalmıştı.

Sosyalist otomobil, tüketici memnuniyeti özlemlerinin gerçek sembolüydü. Batı'yla rekabetin en ağır yükünü omuzlamış olan Doğu Almanya, 1958'de, plastik gövdeli, çevre dostu olmayan (adını Rusların sputnikinden alan ve "uydu" anlamına gelen) Trabant ile özel piyasaya otomobil üretimi için ciddi girişimlerde bulunan ilk ülke olacaktı. 1980'lerin sonunda, ailelerin yaklaşık yüzde 40'ından fazlasının otomobili vardı. Bu oran Doğu Bloku'nun diğer ülkelerininkini aşmakla birlikte, Batı Almanya'nın gerisinde kalıyordu. 1960'ların sonunda SSCB, Fiat'la 1966 yılında Volga'daki Togliatti şehrinde bir fabrika kurup Fiat 124'ün "Zhiguli" ya da Lada modelini üretmek için 900 milyon dolarlık bir anlaşma imzalayarak kervana katıldı.[19] O zamana kadar 65 bin gibi çok az sayıda otomobil halka satılırken, 1980'lerde rakamın on misli artmasıyla ailelerin yüzde 10'u otomobil sahibi olmuştu.

Ne var ki, komünist liderler otomobillerin, sosyalist dünyanın Batı'yla aynı hayat standartlarını sağlama yeteneğinin bir işareti olacağını ummuşlarsa da bu otomobiller başarısızlıklarının sembolü olmuştu. 1989 Haziranı'nda, Doğu Alman gizli polisi Stasi "Birçok yurttaş 'otomobil sorunu'nu Doğu Almanya'nın ekonomik politikalarının bir başarı ölçüsü olarak görüyor" diye bir rapor bile yazmıştı.[20] Otomobiller pahalı, bekleme listeleri uzundu. Müşteriler 1976'da sipariş ettikleri Trabant'ları 1989'da alıyorlardı.[21] Bu, müşteri memnuniyetini aşırı geciktiriyordu. Rejimler yerine getiremeyecekleri beklentiler yaratmışlardı.

---

19 L. Siegelbaum, "The Faustian Bargain of the Soviet Automobile", *PEECS* papers No. 24 (Trondheim, 2008), s. 1.

20 Akt. J. Zatlin, "The Vehicle of Desire: The Trabant, the Wartburg, and the End of the GDR", *German History* 15, 3 (1997), s. 358.

21 *A.g.e.*, s. 359.

Liderlerinin büyük heveslerine rağmen, sosyalist ekonomiler tüketicileri memnun etmekte neden bu kadar zorlanıyorlardı? Macaristan'ın Miskolc şehrindeki devasa Lenin Çelik İşletmeleri'nde çelik işçisi olarak iş bulan Amerikalı sanayi sosyologu Michael Burawoy'un anlattıkları, bunun nedenini anlamamıza yardım ediyor. Şubat'ta, başbakanın ziyarete geleceği duyurulunca, üretim durdurulmuş ve işçi arkadaşlarıyla birlikte fabrikayı temizleyip boyamaya başlamışlar. "Komşu kooperatiflerden yığınla delikanlı üşüşmüştü" ve askerler kar kürüyorlardı. "Sanki herkes başbakanın ziyareti için seferber olmuştu." Burawoy'un makinelerden birinin –cüruf arabasının– sarı ve yeşile boyanmasına yardım etmesi gerekiyormuş. Ama bunun için yeterince temiz fırça yokmuş. O da elindeki tek aletle, siyah boya sürülmüş fırçayla kürekleri boyayarak vakit öldürmüş. İşçiler sistemin savurganlığının tipik örneği olarak gördükleri bu uygulamaya ifrit olmuşlar: "Gaz aleviyle buzları eriten işçileri görünce, [işçi arkadaşı] Gyuri ümitsizce başını sallayıp, 'Başbakan gelecek diye su gibi para harcıyorlar' demiş."[22]

Gyuri haklıydı: Sosyalist ekonomilerde –1980'lerin Macaristan'ı gibi piyasa unsurlarının güçlü olduğu yerlerde bile– siyaset para ve kârdan daha önemliydi. Başarılı idareciler (elbette bir yandan planları gerçekleştirirken) imparatorluklarını güçlendirenlerdi. Bunun anlamı da para musluklarını elinde tutan siyasetçi patronları hoş tutmaktı. Ne kadar harcama yapılırsa yapılsın başbakana güzel bir gösteri sunmak esastı.

Kaynaklar için yürütülen bu savaşımda –özellikle ağır sanayi ve savunma sanayilerinde– en iyi rekabet edebilecek durumdakiler, siyasette etkili olanlardı. Bu yüzden, ekonominin artık cesur planları yerine getirmesi için kamçılanmadığı Stalin'in ölümünden sonra bile, devlet tüketiciyi ihmal etmeyi sürdürmüştü. Açgözlülüklerini dizginleyecek bir iflas korkusu olmayan eski endüstriyel gruplar hâlâ kontrolsüz "açlık" içinde tüm kaynakları yutuyor, Burawoy'un boya fırçalarından Trabant otomobillerine kadar ekonominin her yerinde kıtlıklara yol açıyorlardı.[23]

Dolayısıyla komünist ekonomilerin başlıca eksikliği, her zaman genelde düşünüldüğü gibi eşitlik ve bunun yanında işçilere verilen yetersiz teşvikler değildi (1970'lerde SSCB ve Doğu Almanya gibi bazı ekonomilerde teşvikler gerçekten de azken, Macaristan gibi bazılarında çoktu). Sistemin başlıca sorunlarından biri sermayenin nasıl tahsis edildiğine –verimli alanlara mı yoksa verimsiz alanlara mı gittiğine– dayalıydı. Ekonomik gücün planlamacılarda merkezileşmesiyle birleşen demokrasi yokluğu, çok köklü çıkar

22 M. Burawoy ve J. Lukács, *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism* (Chicago, 1992), s. 125-126.

23 Macar iktisatçı Janos Kornai'nin ana argümanı budur, *Economics of Shortage* (Amsterdam, 1980).

gruplarının suyun başını tutmasına izin veriyordu. Bu, temelde Avusturyalı sağcı, liberal iktisatçı ve komünizmin etkili eleştiricisi Friedrich von Hayek'in sezgisiydi.

Bu katılığın komünistlerin yenilik yapma yeteneğini köreltmesi kaçınılmazdı. Köklü çıkar gruplarının kaynakların aslan payını sağlama almaları, ekonomi için hayati olacak yeni yatırımları boğdu. Bu yüzden, 1980'lere gelindiğinde Sovyetler'in ulusal bütçesinin yüzde 20-30 gibi büyük bir kısmı savunmaya harcanmıştı. Bu arada Sovyet Bloku geleceğin bilgisayar sanayisinde ciddi olarak geride kalmıştı. 1970'lerde, SSCB dünyadaki bilim insanlarının dörtte birine, dünyadaki mühendislerin yarısına ve dünyadaki fizikçilerin üçte birine sahip olsa da, insan gücü yüksek teknolojili bir ekonomi yaratmamıştı. Sovyet Bloku, bir IBM modelinden –Riad– taklit edilen ciddi bir bilgisayar sistemini sahiden geliştirmişti. Ama tipik olarak bilgisayar üretimine harcanan enerji, sanayide bilgisayar kullanacak tüketicilerin eğitimine harcanandan kat kat fazlaydı.[24] 1980'lerde, SSCB'de bilgisayar sayısı Amerika Birleşik Devletleri'ndekinin yüzde birinden azdı: 200 bine karşılık 25 milyon.[25]

Tüketici ekonomisinin diğer başlıca engeli –en azından daha az reform yapılmış devletlerde– tipik olarak rakamsal hedefler koyan Plan'dı. Bu yüzden, işin en kolayına kaçan fabrikalar, kimsenin satın almak istemediği büyük miktarlarda kalitesiz tüketim malı üretiyorlardı. Sonuçta, halk karaborsadaki kaliteli, pahalı mallar için rekabet ederken, mağazaların raflarında dizili olanlar pahalı işporta mallarıydı. 1987'de Rus iktisatçısı Nikolai Shmelev durumu şöyle açıklamıştı:

> Dünyadaki her ülkeden fazla ayakkabı ürettik. Ama bunlar iyi değil, kimse bunları istemiyor. Amerika Birleşik Devletleri'nin ürettiğinin iki misli çelik ürettik... Bu kargaşanın sorumluları bürokrasi ve idari tiranlık kadrolarıdır. Üreticilerin ürettiklerinin kalitesine ve gerektiği gibi pazarlanmasına özen göstermekten alıkoyan onlardır.[26]

1970'ler ve 1980'lerde, tüketim sanayilerini iyileştirme çabaları harcanırken bile fabrikalar hâlâ daha tüketicilere değil, planlamacılara cevap veriyorlardı. Parti görevlileri ne satılacağına sahiden karar vermeye çalışıyorlardı; ama ciddi, püriten bürokratlar geleceğin tüketici eğilimlerini tahmin edecek ideal kişiler olmaktan çok uzaklardı. Doğu Almanya'daki Dresden bölge ida-

---

24 S. Goodman, "Soviet Computing and Technology Transfer: An Overview", *World Politics* 31 (1979), s. 567.

25 S. Kotkin, *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford) 2000), s. 63-64.

26 N. Shmelev, S. Cohen ve K. Van den Heuvel, *Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev's Reformers* (New York, 1989), s. 149.

resinin bir üyesinin, eksikliğinin farkında olmasına rağmen, kendisini moda yorumcusu konumunda bulması saçmalıktı:

> İster istemez hep şu soruya tosluyoruz: Aslında moda olan nedir? Dresden'daki mağazalar ve imalatçılar arasındaki son toplantıda, bazı perakende satış noktaları çeşitlerin çok gösterişli olduğu ve standart mallar olmadığı görüşündeydi. Bu görüş doğru mu yoksa öznel mi? Tabii ki bu soruya kesin cevap veremeyiz... [Ama] gösterişli ve standart mallar arasındaki oran yarı yarıya olmalı.[27]

1960'lara gelindiğinde, Sovyet tipi ekonomilerin sadece tüketici memnuniyeti için çırpındıkları değil, yüksek büyüme oranlarının genelde düştüğü de netleşiyordu. 1950-1958 arasında Sovyetler'in kaynak verimliliği temelindeki yüzde 3,7'lik büyüme oranı, 1959-1966 arasında yüzde 2 olmuştu. Ne yapmalıydı? İktisatçılar giderek planla piyasayı kaynaştırmayı düşünüyorlardı ve Kruşçev'in düşüşü onlara bu fırsatı verecekti. Piyasa reformlarıyla flört etmiş olan Kruşçev, bunların bir kısmını 1964'te çok sınırlı bir şekilde yürürlüğe koymuştu. Ama o, temelde kolektivist iktisadın gerçek bir müminiydi ve bireysel, piyasa teşviklerini özendirmeye şüpheyle yaklaşıyordu. Tersine, Brejnev liberal olmasa da ideolojiyle çok daha az ilgilenen biriydi. Sanki Kruşçev'in teknokrasi ve radikalizminin yarım yamalak bileşimi, yeni bir pragmatizm çağına yol açıyor gibiydi.

IV

1970'ler ve 1980'lerin başları, Sovyet Bloku'nun tarihindeki en moral bozucu yıllardı fakat tam da bu nedenle komünizmle ilgili fıkraların altın çağıydı. 1980'lerin başlarında Leonid Brejnev'in halktaki imajıyla ilgili iki meşhur fıkra şöyle:

> Brejnev 1980 Moskova Olimpiyatları'nın resmî açılış konuşmasına başlar: "O!" (gök gürültüsünü andıran alkışlar); "O!" (gök gürültüsünü andıran alkışlar); "O!" (gök gürültüsünü andıran alkışlar)... Danışmanı usulca araya girip fısıldar: "Konuşma aşağı satırdan başlıyor, Leonid İlyiç. Bu okuduğunuz Olimpiyat amblemi!"
>
> – Leonid İlyiç ameliyat oluyor.
>
> – Yine mi kalp ameliyatı?
>
> – Hayır, göğüs büyütme ameliyatı. Kendisine bir başka Lenin nişanı vermiş de.

27 J. Kopstein, *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989*, (Chapel Hill, 1997), s. 190.

1970'lerin sonunda ve 1980'lerde Moskova'daki akşam partilerinin hiçbiri onun aptallığı ve gösteriş budalalığıyla ilgili fıkralar anlatılmadan sona ermezdi. Herkes onun Ukraynalı bir yaşlı aksanıyla konuşmasını kendince taklit ederdi. Kundera'nın Ludvik'i 1970'lerin SSCB'sinde gül gibi yaşar giderdi. Brejnev bile fıkraları umursamıyordu. Göğüs büyütme ameliyatı fıkrasından söz edildiğinde, "Benimle ilgili fıkralar anlatıyorlarsa, demek ki beni seviyorlar"[28] diyordu. Oysa eski çalışma arkadaşlarından birçoğu, 1970'lerin başından itibaren, kısmen 1968'den beri yakasını bırakmayan hastalığının bir sonucu olan meşhur eleştiriye tahammülsüz, tembel, vasat kişilik halini aldığını söylüyorlardı. Daha öncesinde, o ve Başbakan Aleksey Kosigin, Kruşçev'in eski ideolojik zihniyetinden kopmaya kararlı, enerjik, pragmatik reformcular gibi görünüyorlardı. Çek reformcu Zdeněk Mlynář, Sovyet partisindeki bazı reformist dostlarından birkaçının Kruşçev'i özlediğini ve Brejnev'i "uzmanlığa dayalı akılcı bir çizgi"de yönetebilecek geçici bir lider olarak selamladığını hatırlıyordu.[29]

Leonid Brejnev, 1906'da Ukrayna'nın doğusundaki (şimdi Çeka'nın kurucusu Felix Dzerjinski'nin adını yaşatmak için Dneprodzerzhinsk adını almış olan) Kamenskoe'de bir Rus işçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailesinin el üstünde tuttuğu Leonid iyi bir klasik ilkokula gönderildi. Devrim ve iç savaş, eğitimini kesintiye uğratmakla birlikte ona yeni fırsatlar da sunmuştu: Bolşeviklere katılmasaydı, hiç şüphe yok ki babası gibi çelik fabrikasında çalışacaktı. Komsomol'a katıldı, fabrikalarda çalıştı, teknik eğitim gördü ve sonuçta metalürji mühendisi olarak mezun oldu. 1936'da Dneprodzerzhinsk şehir konseyine seçildikten sonra Ukrayna'daki savunma sanayileri için metal üretimi organizasyonunda çalıştı. Bu dönemde partinin önemli liderlerinden birinin –Ukrayna partisinin yeni şefi Nikita Kruşçev'in– "kuyruğu"na takıldı. Savaş sırasında, teknik ve idari becerilerini partinin hizmetine sunmaya devam ederek, SSCB'nin batısındaki fabrikaların doğuya nakledilmek üzere sökülmesine yardımcı oldu. Aynı zamanda askerleri cesaretlendirip disipline etmekle görevli siyasal komiserliğe atandı.

Sonunda Kruşçev onu da yanında Kremlin'e taşıdı. Ama Brejnev'in tarzıyla şefininki arasındaki fark ancak bu kadar olabilirdi! Brejnev parti aktivisti olmadan önce teknik personeldi. Aslında komiser olması, partinin tarihinin en milliyetçi, ideolojik yönden en az Marksist dönemine rastlamıştı. Bu yüzden de Kruşçev'den daha iddiasız biriydi. Gerçekten de olağanüstü toplumsal hareketliliğini partiye borçlu olan kendi kuşağının çok tipik bir gö-

28 P. Shelest, "On umel vesti apparatnye igry, a stranu zabrosil...", Iu Aksiutin, *Brezhnev: Materialy k Biografii* (Moskova, 1991), s. 218.

29 Z. Mlynář, *Night Frost in Prague: the End of Humane Socialism*, çev. P. Wilson (Londra, 1980), s. 86.

revlisiydi. Dudintsev'in Drozdov'u gibi, fikirlere ilgisizdi, sinemayı sevmezdi ve okumaktan hoşlanmazdı; yardımcıları resmî yazıları bile ona okumak zorundaydı. Korumalarıyla domino oynamak ve TV'de futbol izlemek gibi bazı basit zevkleri vardı. Ama Brejnev fıkralarının biraz gerçeklik payı vardı: Gülünç olacak kadar kibirli biriydi, törenlerden hoşlanırdı ve püriten değildi. Devlet ödüllerinin sayısı, kendisinden önce bu mevkiye gelenlerin hepsinin aldığı toplam ödülden fazlaydı. Gerçekten de Berlin'i alan Mareşal Jukov'unkinden daha çok askerî madalyası vardı.[30] Diğer zaaflarının içinde hızlı otomobiller ve Stalin sonrası komünistlerinin ayı avcılığı vardı. (Stalin yardımcılarının silah kullanmasına izin vermemişti.) Brejnev'in günümüzün Rus elitlerinin (ya da gerçekten de zamanın Batılı elitlerinin) lüks hayatını yaşadığı söylenemez. Ama yaşam tarzı, Sovyet halk kitlesininkinden çok farklı olduğundan kaçınılmaz olarak genel kızgınlık yaratıyor, fıkra konusu ediliyordu. Bir fıkra daha: Brejnev'in annesi oğlunu lüks daçasında ziyaret eder. Brejnev, "Burası benim evim. İşte otomobillerim. Bak şu da yüzme havuzum" diye övünür. Annesi kaygıyla karışık, merak ve gururla içini çeker: "Sahiden iyi yaşıyormuşsun, Lioneşka. Ama senin için endişeliyim. Ya Bolşevikler geri dönerse ne olacak?" Görüleceği gibi fıkra geleceği öngörmüştü. Sözde devrimci Bolşevikler gerçekten de geri dönecek ve Brejnev'in yozlaşmış mirası ilk hedeflerinden biri olacaktı.

Brejnev'in ideolojik sloganlara bağlı olmayışı –yumuşak başlılığı da eklenince– onu uluslararası alanda ideal bir müzakereci haline getirmişti: Bir keresinde "sevimlilik siyasette sizi epey ileri götürebilir" sözleriyle bu durumu itiraf etmişti. "Sovyet Çinliler" diye isim taktığı –partideki Mao tarzı Batı karşıtı ideologlar– kişilere karşı duruşu kararlıydı. Sağı solu belli olmayan Kruşçev'den sonra, Batılı devlet adamları Brejnev'e olumlu yaklaştılar. 1970'lerin başında, nükleer silahların kontrolü ve diğer konulardaki bir dizi antlaşmayla Amerika Birleşik Devletleri'yle barış yapması onun büyük başarısıydı.

Brejnev'in ideolojik esnekliği, iyi bir yaşam sürme merakıyla birlikte, Sovyet Bloku'nda ekonomik reformlara daha hoşgörülü yaklaşmak istediğini ortaya koyuyordu. SSCB'nin kendi içinde reformlar çok ileri gitmemiş olsa da 1960'larda bölgede en cesur ekonomik deneylerin bazıları yaşandı. Üç parti –Doğu Alman, Macar ve Çekoslovak– blok dışındaki Yugoslavya gibi ciddi ekonomik liberalleşme programları başlattı. İlk reformcu akla hayale bile gelmeyecek bir isimdi: Walter Ulbricht. 1920'lerin sekter Alman Komünist Partisi'nde yetişmiş bu eski katı Stalinistin altmışlı yaşlarda değişeceğine kimse ihtimal vermiyordu. Ama Doğu Almanya kapitalist dünyayla ekonomik rekabetin cephe hattındaydı. 1961'de Berlin Duvarı'nın inşasından önce, memnuniyetsiz kişiler Batı'ya kolayca kaçabiliyordu; bunlar nüfusun

30 Kotkin, *Armageddon Averted*, s. 50.

yaklaşık altıda biriydi (tahminen 2,5-3 milyon). Ulbricht 1960'larda Kruşçev'e "Kiminle rekabet etmek istediğimizi kendimiz seçecek durumda değiliz. Açıkçası Batı Almanya'ya karşı gardımızı almaya zorlandık" demişti.[31] 1970'te Ulbricht, Doğu Almanya ekonominin bütününde arayı kapatamasa bile Batılı kardeşini elektronik ve makine imalatı gibi özel yüksek-teknoloji alanlarında yakalayıp geçeceğine içtenlikle inanıyordu. Parti bunun için gerçeküstü bir slogan bile bulmuştu: "Arayı Kapatmadan Yakalayıp Geçmek!"

Ulbricht'in 1963'teki "Yeni Ekonomik Sistem"i zamanın tipik reformlarından biriydi ve esin kaynağı kısmen iktisatçı Evsei Liberman'dı. Bu, piyasa mekanizmalarını serbest piyasaya teslim olmadan planın içine sokmayı öngören teknokratik bir projeydi. Verimliliği artırıp tüketicilerin hassasiyetlerini daha çok karşılamaları için işletmelerin piyasadan gelecek işaretlere bağlı kalmalarına çalışıldı. Bu, onların ne miktarda ürettiklerinden çok, kârlılıklarına göre değerlendirilmeleri –ve finanse edilmeleri– ve onlara ücretlerle ikramiyeler konusunda daha çok yetki verilmesiyle yapılacaktı. Aynı zamanda, Ulbricht daha az eğitimli "kızıllar"dan çok teknik bakımdan yetenekli, eğitimli uzmanları terfi ettirmek isteyerek geleneksel parti şeflerine meydan okumuştu. Ne var ki, onun reformu kısa süre içinde Sovyet Bloku'nda piyasa tarzı tüm reform çabalarını altüst eden zorluklara denk gelmişti: eski sistemden yenisine geçişin nesnel zorluğu; siyasal direniş ve işçilerin kıpırdanmalarından duyulan korku. Ekonomi bürokratları hâlâ planları hayata geçirmeyi umuyorlar ama bunun için ellerindeki yetkilerin azaldığından şikâyet ediyorlardı. İşletmeler işçileri yatıştırmak için parayı ücretlere harcıyor ve verimlilik azalıyordu. Rejim, (üreticilerin piyasaya cevap vermesi için hayati önemi olan) ticaret mallarına zam yapacak cesaretten yoksundu. Ulbricht kârsız işletmeleri kapatma ihtiyacından gerçekten de söz etmesine rağmen, böyle bir şey yapmak siyasal olarak imkânsızdı. Çünkü bunların partide güçlü destekçileri vardı. Ulbricht, merkezsizleşmenin kendisini iddialı ileri teknoloji projelerini dayatmak için istediği yetkilerden yoksun bırakacağını da anlayıp reformlarda frene basmaya başlamıştı. Ulbricht'in ileri teknoloji sanayileri takıntısı, üretimin başka alanlarında kıtlıklar ve darboğaza neden olmaya başlarken parti içinde de çok geçmeden Erich Honecker'in liderliğinde güçlü bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Ekonomik kriz, kitlesel huzursuzluk ve Brejnev'in Ulbricht'in Batı Almanya ile gayri resmî detantından hoşnutsuzluğu birleşerek Ulbricht'in düşüşüne, yerine Honecker'in geçmesine ve piyasa reformlarının sona ermesine neden oldu.[32]

Ciddi reformlar SSCB'de çok daha önce sona ermişti. 1965'te Kosigin, Liberman'ın önerilerinin sınırlı bir versiyonunu başlatmışsa da bunlar çok geç-

31 Akt. Kopstein, *Politics*, s. 43.

32 Bkz. *a.g.e.*, 2. bölüm.

meden sulandırılmıştı. Brejnev bürokratların yerleşik çıkarlarının yılmaz bir savunucusuydu ve ekonominin "aç" kesimlerinin –özellikle ordu ve ağır sanayi– kendi kaynaklarındaki herhangi bir azalmaya direniyordu.

Macar partisi, 1956-57'deki vahşi baskılardan sonra çok az kişinin tahmin ettiği en kalıcı liberal reformları yürürlüğe koydu. Kàdàr komünistlerin egemenliğini tekrar dayattıktan sonra, şahinler ve liberaller arasında orta yol izlemeyi deneyerek gözden düşen rejimi için destek arayışına girdi. 1966 ve 1968'de "Yeni Ekonomik Mekanizma" plan hedeflerini asgari düzeyde tutup fiyatları serbest bıraktı ve ekonomik denetimleri adım adım kaldırdı. Böylece 1980'lerde Macar ekonomisi blokun en serbest ekonomilerinden biri haline geldi. Devlet mülkiyetindeki ekonomiyle rekabet etmesine izin verilen kooperatifler ve (nispeten küçük) yasal özel sektör ile birlikte, daha çok 1920'lerin Sovyet ekonomisini andıran ikili bir demokrasi doğdu. Reform tüketicilere –en azından parası olanlara– gerçek güç verdi. Çok az mal ve çok fazla paraya dayalı eski sosyalist ikilem tersine döndü ve kapitalizmin sorunları geri geldi: Satın alacak çok şey varken paranın çok az olması. Ücret farklılıkları da arttı ve bu durum kaçınılmaz olarak bazı huzursuzluklara neden oldu. Öyleyse Macarlar kendi "gulaş komünizm"lerini yaratmışlardı. Komünist standartlarla, bu bir tüketici cennetiydi ve sanayinin performansı da düzelmiş gibi görünüyordu. Yine de bu kapitalizm değildi. Piyasa disiplinleri zayıftı, tökezleyen şirketler kapatılmıyordu. Ayrıca devlet, gücünün büyük bölümünü hâlâ koruyordu.

Bu reformlar partinin egemenliğine meydan okumadan halkın ruh halini iyileştirmeye söz verdiği sürece, Kremlin onları hoşgörü ile karşıladı. Gene de gerçek tehlikeler vardı. 1950'lerin ortasındaki krizlerden sonra, komünist rejimler ekonomik randımandan vazgeçme pahasına isyancı işçileri kazanmışlardı. Liberalleşme, beyaz yakalı işçiler ve köylülerin desteğini almış olabilirdi ama işçilere ve yoksul bölgelere er geç zarar vermişti. Rusya'nın işgalinden sonra, Macaristan bu gerilimlerle baş edebilecek birleşik, disiplinli bir partiye sahipti. Yine de çoğu komünist devlet o kadar uysal değildi ve liberalleşmenin beraberinde getirdiği gerilimlerle baş edemeyeceklerini göstermişlerdi. Her ikisi de Macaristan'dan daha güçlü bir komünist geleneğe sahip olan ama etnik ayrılıklardan zarar gören Yugoslavya ve Çekoslovakya, piyasanın komünistlerin egemenliği için ne kadar tehlikeli olabileceğini gösterdiler.

1960'ların ortasında, piyasanın tehlikeleri Yugoslavya'da apaçık görülüyordu. İşçi konseylerinin romantik Marx'ını, piyasayla birleştirmeyi amaçlayan eski girişimler çoktan terk edilmişti. Bunun yerine –kapitalist Batı'dan alınan borç parayla Yugoslavya'da sosyalizme fon sağlayan– Faustvari bir pakt kurulmuştu. Pazarlık kozlarının iflah olmaz eşitsizliği ortaya çık-

mış, Yugoslavya giderek kapitalist dünya tarafından yutulmuştu. Borçları ödemek için giderek daha çok ihracat yapmak, randıman ve maliyeti kısmak –ayrıca bunların yanında yüksek işsizlik– kaçınılmazdı. 1968'e gelindiğinde, nüfusun yüzde 10'u işsizdi; bu, bir komünist devlet için benzersiz bir durumdu. Daha çok planlama ve merkeziyetçiliği öneren muhafazakârlar ile liberaller arasında uzlaşmazlıklar ortaya çıkmış, daha tehlikelisi bunlar Yugoslavya cumhuriyetleri arasındaki gerilimlere bağlı hale gelmişlerdi. Özellikle kemer sıkma döneminde daha fakir Karadağ, Makedonya ve Bosna-Hersek'in sübvanse edilmesine içerleyen daha zengin Hırvatistan ve Slovenya, daha fazla liberalleşme ve ademimerkeziyetçilik talep ediyordu. Belgrad kontrolü kaybetmeye başlamıştı. 1963'te, cumhuriyetlere daha fazla yetki verilmiş, 1965'te merkezî devletin ekonomi üzerindeki kontrolü daha da gevşemiş ve 1966'da gizli polis Alexandar Ranković gözden düşmüştü. Ama devlet kontrolü yerini piyasa disiplinine bırakmış değildi. Yerel parti baskısı verimsiz işletmelerin kapatılmasını zorlaştırırken, yöneticiler ücret artışlarında ve kredi sağlamakta özgür bırakılmıştı. Sonuç borç ve enflasyon sarmalıydı. 1970'lerde Yugoslavya kriz yaşıyordu; verimsiz, borçlu ve dağılma tehlikesi içindeydi.

Yugoslavya'nın sancıları, belki de Brejnev'i piyasanın ve Doğu Avrupa ekonomilerinin Batı'yla bütünleşmesinin tehlikeleri konusunda uyarmış olmalıydı. Ama Sovyet Bloku ekonomileri –henüz– borçlu değildi ve Tito'nun zorlukları Moskova'da sadece *schadenfreude*[33] ile karşılandı. Ne var ki, Brejnev Çekoslovakya'daki krizi görmezden gelecek durumda değildi. Çekoslovak partisinin başındaki isim –temelde Stalinist eğilimli eski bir parti yöneticisi olan– Antonín Novotný'ydi. Mlynář'ın tanımlamasıyla o "komünist öğretinin işçiler için doğru olduğuna ve avantajlarına duyduğu kesin inancı, siyaset madrabazlığı ve bürokratik entrika kurma yeteneğiyle" birleştirmişti. 1950'lerin başında Stalinist göstermelik davalara burnunu sokmuştu ve darağacına gönderdiği komünistlerden biri olan Vlada Clementis'in çarşaflarında uyumaktan mutlu olacak kadar duygusuzdu. (Mahkûm edilenlerin eşyaları genelde ucuza yetkililere satılırdı.)[34] Bununla birlikte, Kruşçev ile ilişki geliştiren Novotný, ekonomik başarısızlık karşısında sınırlı reformları yürürlüğe koymaya hazırdı; büyüme 1960'daki yüzde 11,7 gibi etkileyici bir rakamdan 1962'de yüzde 6,2'ye, 1963'te ise sıfıra düşmüştü. Kültürel özgürlüklerin genişletilmesine izin verip bir dizi liberal reform öneren iktisatçı Ota Šik'in itibarını iade etti. Yine de reformların uygulanmasına sıra geldiğinde, muhafazakâr Novotný ayak sürümüş ve –kaçınılmaz olarak reform-

33 *schadenfreude*: Başkalarının acılarından zevk duymak – ç.n.

34 Mlynář, *Night Frost*, s. 66.

lardan zarar gören– işçiler mutsuz olmuştu.[35] Ekonomi kötüye gitmeye devam ederken, entelijansiya da rahat durmamış, kötü aparatçikleri en sert biçimde yerin dibine sokan bir sürü roman yayımlanmıştı. Parti şimdi de ideolojik ve etnik çizgilerde bölünmeye başlamıştı. Çekoslovakya'nın zayıf ortakları olduklarını düşünen ve ekonomileri özellikle kötüye giden yoksul Slovaklar (pratikte onlara zarar vereceği muhakkak da olsa) liberalleştirme talep ettiler. Ama krizi başlatan, Aralık 1967'de yurtlarındaki kötü koşulları protesto eden Praglı öğrencilerdi. Polis protestoları vahşice bastırmış ve Moskova kaygılanmaya başlamıştı.

Brejnev kırk sekiz saatliğine Prag'a uçtu. Başlangıçta planı liderliği değiştirmek değil, sadece Çek partisi üzerinde baskı kurmaktı. Ne var ki, çok geçmeden Novotný'nin iknaya açık olmadığını anlayacaktı. Durumun ciddiyetinin farkında değilmiş gibi görünüyordu, Nuh diyor peygamber demiyordu ve "halkın nabzını tutmayı" bilmiyordu. Brejnev, Çeklere durumu kendi başlarına düzeltmek zorunda olduklarını söyledi: "Bu sizin işiniz."[36] Ama onun Novotný'ye tam destek vermeyi reddetmesi eski rejime ölümcül bir darbeydi. Ocak 1968'de, onun yerine geçen Slovak lider Alexander Dubček, bir grup reformist Marksisti bir "Eylem Programı" formüle etmekle görevlendirdi.

1956 Macar reformistlerinin tersine, Çek reformistler parti-devleti yıkmak ya da Sovyet Bloku'ndan ayrılmak niyetinde değillerdi. Çocukluğunun büyük kısmını Sovyetler Birliği'nde geçirmiş olan Dubček, Rus ağabeylerine çok bağlıydı. Aynı şekilde, onun baş danışmanlarından Zdeněk Mlynář 1980'de şöyle yazacaktı: "Ben reformcu bir komünisttim, komünist olmayan bir demokrat değil. O zaman da bunu saklamaya çalışmamıştım; şimdi neden saklamaya çalışacakmışım ki?"[37] Çok partili demokrasinin sadece muhafazakâr bir tepkiye yol açıp reformları tehlikeye atacağına inanıyordu. Gene de reformistler eski ikilemle kalakalmışlardı: Hakiki demokrasi partinin önderlik rolünü koruması garantisiyle nasıl bağdaştırılacak?

Kruşçev'in romantik Marksist çözümü, temizlikler ve denetimli parti seçimleri aracılığıyla bürokrasiyi yeniden canlandırmak için ahlâki bir yenilenme programıydı; memurlar o zaman sıradan halkı seferber edebilecek güçte olacaklardı. Ama Çekoslovak reformistleri bu yukarıdan aşağıya vizyonu reddetmişlerdi. Komünist elitlerin değişim yeteneği konusunda Kruşçev'le aynı fikirde olmalarına rağmen, bunun aşağıdan doğrudan demokratik baskıyla olması gerektiğine inanıyorlardı. Parti kamuoyunu dikkate alarak "önder rolü"nü geri kazanmak zorundaydı.

---

35 G. Golan, *Reform Rule in Czecholovakia: the Dubček Era, 1968-1969* (Cambridge, 1973), s. 230-231.

36 Jaromír Navrátil, *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*, çev. M. Kramer vd. (Budapeşte, 1998), s. 20-22.

37 Mlynář, *Night Frost*, s. 82-86.

Kendi demokratik sosyalizmlerini –hem romantik hem de revizyonist– Stalinist olmayan bir Marksizme geri giderek savunuyorlardı. Stalin sonrası çözülme, entelektüellere 1930'ların ortalarından beri hâkim olan ortodoksluktan çok farklı bir Marksizm görüşü kazandırmıştı. Lenin Tepeleri'ndeki muhteşem yeni Moskova Üniversitesi'ne giden ilk grubun içinde yer alan Mlynář, orada öğretilen Marksizmin ne kadar dar ve çarpıtılmış olduğunu hatırlıyordu: "Doğrusu her Marksist eğilimli üniversitenin siyaset bilimi öğrencilerine okutması gereken şeyleri ben ancak 1950'lerin sonunda okudum." Kautsky ve Bernstein gibi genç Marx ve Gramsci'yi de okuma imkânı bulduğundan, "Eski Marksist ideoloji sistemim yok olmuştu" diye yazmıştı.[38]

Galiba en etkilisi genç Marx'tı. Yeni kuşağın makul bir biçimde savunduğu bu Marx, insanın yaratıcılığına ilgi duymaktaydı. Ama 19. yüzyıldan başlayarak Marksizm, Engels'le, onun teknokratik dünya görüşü ve değişmez tarih yasalarına inancıyla birlikte yanlış bir yöne sapmıştı. Duygular ve yaratıcılık, modernite ve akılcılığa kurban edilmişti. Stalin'in sadece bu yolda devam ettiğini öne sürüyorlardı: Onun için, modernite yaratıldığı sürece insanın çekebileceği her türlü acı hoş görülebilirdi. İnsanlara "praksis" ya da yaratıcı faaliyete katılma imkânı sunacak "insani yüzlü bir sosyalizm"in gelişmesinin zamanı gelmişti.[39]

Elbette bütün bunlar kulağa klasik romantik Marksizmmiş gibi geliyor. Ama Mlynář'ın anılarında, romantik genç Marx ile pragmatik Kautsky ve Bernstein arasında herhangi bir çelişki görmeyişi anlamlı. Daha 1950'lerin başındaki Yugoslavya'da olduğu gibi, farklı türlerden "reform" komünizminin iç çelişkileri ancak bu kadar net görülebilirdi. Çeklerin bazı önerileri –işçi özyönetimi gibi– romantizmden esinlenmişti. Tabii ki bunları yöneticilerin yetkisini artırmayı amaçlayan piyasa reformlarıyla bağdaştırmak oldukça zordu. Piyasa reformlarına ve çoğulcu siyasete neredeyse liberal bir bağlılık sergileyen diğer önerilerin ilham kaynağı ise pragmatik bir Marksizmdi. Kamuoyunun kendisini ortaya koymasının tek yolu olarak çok adaylı seçimler için çağrı yapan reformcular, komünistleri bu yolla iktidardan düşürmek istediklerini inkâr ediyorlardı. Çok adaylı seçimler halkta da geniş destek bulmuştu. Ama seçimler komünist sistemin altını oymaz mıydı? Kamuoyu yoklamaları böyle olmadığını gösteriyordu: Nüfusun ezici bir çoğunluğu her türlü köklü değişikliği reddediyor, sadece yüzde altısı sisteme muhalif siyasal partilerin seçime katılmasına izin verilmesi gerektiğine inanıyor-

38 *A.g.e.*, s. 44.

39 J. Satterwhite, "Marxist Critique and Czechoslovak Reform", ed. R. Taras, *The Road to Disillusion. From Critical Marxism to Postcommunism in Eastern Europe* (Armonk, NY, 1992), s. 115-134 içinde.

du. Öyle olsa bile, bu Çekoslovakya Komünist Partisi'ne kesin bir destek verildiği anlamına gelmiyordu. Serbest seçimler halinde kime oy verecekleri sorulduğunda, Komünist Parti yüzde 39 ile başı çekiyor, henüz ortalıkta olmayan yeni bir parti yüzde 11 oy alırken, halkın yüzde 30'u ya soruyu cevaplamıyor ya da çekimser kalıyordu. Ne var ki, sadece partisiz adayların yarışması halinde, Komünist Parti'nin desteği bu sefer de yüzde 24'e iniyordu.[40]

Yine de reformcular en sonunda felsefe taşını, yani bütün halkı Komünist Parti'nin arkasında birleştirmenin yolunu bulduklarına inanmışlardı. Dubček, 1 Mayıs törenlerini demokratik sayılabilecek alçak tribününden izlerken ne kadar duygulandığını hatırlıyordu:

> 1968 yılında Prag'daki 1 Mayıs törenini hiç unutmayacağım... Yıllarca sahnelenmiş gösterilerden sonra, bu gönüllü bir "vaka"ydı. Kimse halkı merkezden tasarlanıp üretilmiş şiarlarla kollar halinde sıraya sokmamıştı. Bu sefer bazıları neşeli, bazıları eleştirel, bazıları da sadece esprili olan kendi sloganlarının yazılı olduğu pankartlar taşıyan halk kendi adına gelmişti. Rahat ve neşeli bir ruh hali vardı... Diğer liderlerle birlikte benim de ayakta durduğum alçak platformun önünden geçen kalabalığın kendiliğinden sempati ve destek ifadeleri beni müthiş duygulandırmıştı.[41]

Gerçi Sovyet Bloku'nun çoğu lideri hiç mutlu olmamıştı. Mayıs'ta her şey iyi gidiyormuş gibiydi ama Eylem Planı'na göre seçimlerin yapılacağı Eylül'de ne olacaktı? Bu komünist yönetimin çöküşünün reçetesi gibi bir şeydi. Gomułka "Neden Macaristan'da olup bitenlerden sonuç çıkarmayalım?" diye soruyordu. "Orada da her şey böyle başlamıştı."[42] Her zaman ortayolcu olan Brejnev, Sovyetler'in eyleme geçmesini engelleyeceği konusunda umutsuzdu ve Eylem Planı'nı gönülsüzce onaylamıştı. Ama zaman geçtikçe Moskova'da Gomułka ile şahinlerin haklı oldukları görüldü. Dubček'in çoğulculuğu bir eleştiri yağmurunu başlatacak gibiydi. Kremlin'i özellikle endişelendirense, ahlâksız "iktidar düşkünü bireyler"in doldurduğu partinin hiçbir zaman insani bir güce dönüşemeyeceğini belirten, önde gelen entelektüellerin imzaladığı "İki Bin Kelime" manifestosuydu.

Partinin, 1956'da Macaristan'daki gibi aniden çökeceği korkuları abartılıydı. Ama parti şefleri bulaşıcı bir salgın uyarısı yapmaya başladıklarında, bir çeşit Sovyet müdahalesi için baskılar ağırlaşmıştı. Ukraynalı lider Petro Shelest, Brejnev'e Prag Baharı'nın kendi cumhuriyetini istikrarsızlaştırdığını

---

40 J. Piekalkiewicz, *Public Opinion Polling in Czechoslovakia, 1968-69: Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era* (New York, 1972).

41 A. Dubcek, *Hope Dies Last. The Autobiography of Alexander Dubcek*, çev. J. Hochman (Londra, 1993), s. 150.

42 *Navratil, The Prague Spring*, s. 67.

söylüyor, Brejnev ise domino etkisi ile karşılaşmaktan korkuyordu.[43] Kriz, acıyla kıvranan Brejnev'in hastalık, uykusuzluk, sakinleştirici ve uyku ilaçları bağımlılığıyla uzun mücadelesinin başlangıcına işaret ediyordu. En sonunda kaçınılmaz kararı alacaktı. Ağustos'ta "dost" SSCB, Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Doğu Almanya kuvvetleri, çaresiz kardeşlerini karşıdevrimin kötülüklerinden kurtaracaktı. Bunu Macaristan'daki gibi zalim bir baskı izledi. Kádár gibi Stalin tarafından hapsedilen yeni Çek komünist lider Gustáv Husák, Sovyetler'in buyruğunu yerine getirmeyi kabul etti. Binlerce insan Batı'ya kaçtı, hapsedildi ya da angaryaya zorlandı. Dubček'in kendisi Slovakya'da orman müfettişi oldu. Yine de Macaristan'ın aksine, kısa vadeli bastırmayı uzun vadeli bir gevşeme dönemi izledi. Çekoslovak partisi 1989'da devletin ölümüne kadar toplum üzerinde sıkı baskısını sürdürdü.

Geriye baktığımızda Prag 1968'i, bütün Sovyet Bloku ve belki de Avrupa çapında eski tarz sosyalizm için alarm çanlarının çalışı olarak görebiliriz. 1956'da Macaristan, 1980-81'deki Polonya "Dayanışma" hareketi gibi Sovyet sistemini tehdit etmişti. Ama bunlar anti-emperyal isyanın örnekleriydi. İki ülkede de toplum büyük ölçüde karma bir milliyetçilik ve ideolojik düşmanlık temelinde birleşmişti. Ama işçiler satın alınabilir, muhaliflerse Macaristan'daki gibi ya hapsedilebilir ya da sindirilebilirdi. Aksine, Prag Baharı Sovyet Bloku'nun gerçek zayıflığını ortaya sermişti. Çünkü bu –büyük ölçüde parti dışında gelişmiş olan Macaristan ve Polonya'daki daha çok milliyetçi eğilimli isyanların aksine– parti ve parti kültürü *içindeki* elitler arasında büyüyen bir hareketti. Bunun fitilini ateşleyenler, reformu temelde partinin ahlâki yönetme hakkını geri kazanması için kullanmak isteyen komünizme gerçekten inanan kişilerdi. Parti, hâlâ Marksist iken –çok sık karşılaştırıldıkları Batı'daki daha radikal 1968 protestolarının aksine– liberalizm yolunda hızla ilerliyordu. Bu harekete katılanlar arasında olan Kundera'nın yazdığı gibi, "Paris '68 Mayıs'ı bir devrimci lirizm patlamasıydı. Prag Baharı devrim sonrası kuşkuculuğun patlamasıydı."[44] Milliyetçilerin ve muhaliflerin aksine, bu komünistler iktidarı nasıl ele geçirip kullanacaklarını biliyorlardı. Sonuçta Sovyet komünizmini ortadan kaldıracak olanlar da milliyetçi isyancılar değil onlar gibi komünistlerdi.

Çek krizini komünist sistemin nihai yok oluşuna bağlayan daha kişisel ve doğrudan bir ilişki de vardı. 1950'lerin başında, Moskova Üniversitesi'nde Zdeněk Mlynář'ın en yakın arkadaşlarından biri de hukuk öğrencisi Mihail Gorbaçov'du. İkisi de Stalinist olmayan bir Marksizme bağlı öğrenci kuşağındandı. 1967'de Mlynář o sırada Stavropol'de parti yöneticisi olan Gor-

43 M. Kramer, "The Czechoslovak Crisis and the Brezhnev Doctrine", ed. C. Fink, P. Gassert ve D. Junker, 1968: *The World Transformed* (Cambridge, 1998), s. 121-145.

44 M. Kundera, "Önsöz", J. Skvorecky, *Mirakl* (Paris, 1978), s. 4 içinde.

başov'la birlikte kalıyordu. Mlynář, eski arkadaşının –fikirleri hiçbir şekilde kendisininki kadar radikal olmasa bile– Çekoslovakların reform yapma hakkına büyük ölçüde hak verdiğini görmüştü. Gorbaçov, 1969'da Prag'ı ziyaret etmiş, Çeklerin Sovyet işgalcilerinden ne kadar nefret ettiklerini kendi gözleriyle görmüştü. Sovyet otoriteler Gorbaçov'un Çeklerle bağlantılarının potansiyel tehlikeleri karşısında diken üstündeydiler. 1968'de, KGB bu arkadaşlık konusunda Gorbaçov'un dostları ve öğrenci arkadaşlarını sorguya çekmişse de herhangi bir somut sapma kanıtı bulamamıştı. Gorbaçov iki yıl sonra Stavropol bölgesinin parti sekreteri olduğunda, devlet güvenlik organlarından itiraz gelmemişti.[45] Eğer bu organlar şüpheleriyle hareket etmiş olsalardı neler olurdu, insan düşünmekten kendisini alamıyor. *Kapital*'in yayımlanmasını engellemeyen çarlık sansürcüleri gibi, onlar da, savunmakla görevli oldukları sistemin yok olmasında en büyük pay sahibi olan kişinin ellerinden kayıp gitmesine izin vermişlerdi.

Kısa vadede de Çekoslovakya'nın işgalinin komünist dünyada –1956'yı bile aşan– çok ciddi sonuçları oldu. Bu, Moskova sosyalizme giden farklı ulusal yollara eski hoşgörüsünü terk ettiğinden, 1950'ler ve 1960'lardaki rahatlamanın sonunu işaret ediyordu. 1968 Kasım'ında, Brejnev önce ulusal komünist partilerin "Marksizm-Leninizmin ilkelerinden ve sosyalizm"den sapması halinde, SSCB'nin askerî müdahale hakkına sahip olduğunu –"Brejnev doktrini" deniliyordu– resmen ilan etti.

Aynı şekilde Prag Baharı bütün Sovyet Bloku'nda ekonomik reform ve kültürel liberalleşmenin sonuna işaret etti. Brejnev giderek muhafazakârlaşan bir düzene başkanlık etti. Buz 1953'teki gibi kalın değildi ama çalkantılı deniz durulmuştu. Elbette 1956, Sovyet Bloku'nun itibarına zarar vermişti. Ama komünistler sistemin dinamizmini koruduğuna ve ıslah edilebileceğine hâlâ inanıyorlardı. 1945-1968 arası Sovyet Bloku'nda komünizmin üç biçimi denenmişti: Yüksek Stalinizm, Kruşçev'in radikal ve romantik seferberlik harmanı ile 1960'ların teknokratik ve piyasa reformları. Gulaş komünizminin ayakta kaldığı Macaristan dışında tümü başarısız olmuş ya da yasaklanmıştı. Peki, şimdi geriye ne kalmıştı?

Ortaya çıkan sistemi Brejnev "gelişmiş sosyalizm", Honecker ise "var olan reel sosyalizm" olarak betimlemişti. Bu ağırbaşlı terimlerin gerisinde derin bir muhafazakâr mesaj yatıyordu: Sosyalizm "gelişmekte" değildi "gelişmişti"; "reel" ve "var olan"dı. Demek ki iyileştirilmesi gereksizdi. Kruşçev'in daha 1980 gibi erken bir tarihte ulaşılacak olan eşitlikçi komünizm sözleri sessiz sedasız unutulup gitmişti. Galiba o dönemde sistemi en iyi betimleyen terim "paternalistik sosyalizm"dir. Bu Yüksek Stalinizmin değişik bir çeşidiydi; çünkü ekonomik eşitsizlikleri azaltsa bile siyasal hiyerarşileri kökleştir-

45 A. Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1996), s. 30-31, 41.

mişti. Ama parti Stalinist atasından çok daha az sekter ve çok daha az şiddet eğilimliydi. Militanlığından sıyrılıp, nüfusun üretim için seferber edilmesinden vazgeçmişti. Sovyetler Birliği'nin hâlâ büyük askerî hırsları vardı. Ama komünistler şimdi daha yüksek hayat standartları için talepleri karşılamakta daha istekliydiler.

V

1979'da Leonid Brejnev bir madalya daha kazandı: En saygın Sovyet edebiyat ödülü olan Lenin Ödülü! Böyle bir devlet adamı, savaş lideri ve edebiyatçıyı şahsında birleştiren biri dünya üzerinde görülmemişti. Ödül, memleketi olan Novorossisk kasabası yakınlarında yapılan Malaia Zemlia ("Küçük Toprak") muharebesindeki başarılarını anlatan –başkasının kaleminden çıkma– üç ciltlik anılarına verilmişti. Olay küçüktü; burada Brejnev esamesi bile okunmayan bir siyasi komiserdi. Ama onun ve muharebenin rolü tarih kitaplarında sistemli bir şekilde abartılmış, şimdi resmî savaş hikâyesinin başlıca parçası haline getirilmişti. Çocuklar kahramanca mücadelenin şarkılarını söylüyor, parti üyelerinden oluşan kafileler yeni inşa edilen Malaia Zemlia anıt kompleksi çevresinde dolaşıyorlardı.

Elbette Malaia Zemlia kültü genel bir şamatayla karşılanmış ve çok sayıda fıkranın çıkmasına vesile olmuştu. Ama bu bize geç Sovyet yönetiminin niteliği hakkında çok şey söylüyor. Madalya takıntısı Brejnev döneminin hiyerarşik kültürünün tipik özelliğiydi ve savaş ilk kez rejim propagandasının merkezî parçası haline geldi. Kiev'deki devasa "Anavatan" heykeli dahil, her tarafı anıt yapılar kapladı. Savaş anıtları bütün Sovyet Bloku'na yayıldı; Rusya karşıtı milliyetçilerin bunları kaldırma girişimlerine rağmen birçoğu hâlâ yerinde duruyor.

Brejnev'in kendisi Stalin'e bir savaş lideri olarak hayranlık duyuyordu. Onun itibarını iade etmemekle birlikte, eleştiriler durdu. Terör sadece geçiştiriliyordu. Brejnev gene de Stalin'in tarzının bazı yönlerini benimsemişti. Stalin'in parti unvanı olan "Genel Sekreter"i almış, 1970'lerin sonundan itibaren *Vozhd* sıfatını kullanmaya başlamıştı. Onun büyük edebi başarılar kazandığı savları, aynı zamanda Stalin'in önde gelen bir Marksist filozof, dilbilim kuramcısı ve "bilimin koro şefi" olma iddialarını da andırıyordu.

Brejnev, Stalin sonrası dönemde hiyerarşiye olan sevgisiyle en yakın olandı. Kruşçev'in toplumu "düzleştirmek" için giriştiği kaotik denemelerin ardından, Brejnev komuta çizgisini eski haline getirmek, onarmak konusunda kararlıydı. Stalin'in etnik hiyerarşisi de aynı şekilde onarıldı. Ki bu, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, parti artık Rus milliyetçiliğinin bir versiyonunu Marksizm-Leninizmin yerine epeyce koyduğu için etkisini yi-

tirmişti. Sesleri çıkan Rus milliyetçi entelijensiyaya hoşgörüyle yaklaşıldı, Merkez Komite daha da Ruslaştı ve antisemitizm resmî pratiklere usul usul tekrar girdi.

Brejnev sisteminden en çok yararlananların bir kısmı "kadrolar", yani sosyalist hizmet aristokrasisiydi. János Kádár, 1965'te Brejnev'e "bugün kahraman yarın hain" şeklindeki eski Sovyet ilkesiyle çalışmanın kabul edilemeyeceğini söylemesi kafa ütülemekten başka bir şey değildi.[46] Çünkü Brejnev zaten "kadroların istikrarı" ilkesini getirerek onları Kruşçev'in tehdit edici demokrasi kampanyalarından korurken, Doğu Almanya'da kadroların pozisyonlarına yönelik teknokratik meydan okuma kaldırılmıştı. Sonuç yerleşik ve giderek yaşlanan bir siyasi elitti; SSCB'de Politbüro'nun tam üyelerinin ortalama yaşı 1966'da elli sekizken, 1981'de yetmişe yükselmişti.

Ne var ki, 1950'lerin başındakinin tersine siyasal hiyerarşi, daha fazla ekonomik eşitlikle ve Stalinist olmayan bir politikayla işçilerin huzursuzluğunu yatıştırma isteği ile birleşmişti. Stalinist çağın sert baba devletinin yerini, yurttaşlarının ekonomik refahını gözeten paternalist bir devlet almıştı. İşçi ücretleri bütün Sovyet Bloku'nda yükselmiş, mavi yakalılar ve beyaz yakalılar arasındaki ücret farkı azalmıştı. Örneğin, SSCB'de bir mühendis ile bir işçi arasındaki fark 1940'ta 2,15 iken 1984'te 1,11'e inmişti. Polonya'da 1970'te gıda fiyatlarındaki artışlara karşı başlayan –Gomułka'yı devirerek Edward Gierek başkanlığındaki yeni hükümetin kurulmasını zorlayan– işçi protestoları, tüm liderlerin akıllarını başlarına getirmişti. Doğu Almanya'da gıda ve çocuk giysileri gibi temel mallara verilen sübvansiyonlar 1970'te yıllık 8 milyar marktan 1988'de 56 milyar mark gibi muazzam bir rakama ulaşmıştı.[47] 1970'lerde yaşam standartlarının bloktaki çoğu ülkede yükselmesi, o çağa hâlâ nostalji duyulmasını açıklar.

Ama ekonomilerin üretkenliğinin azaldığı bir zamanda bu iyileştirmeler nasıl finanse edilecekti? Cevap neredeyse hiç beklenmedik iki yerde yatıyordu: yerin altıyla New York ve Londra bankaları. 1973'te petrol fiyatlarındaki tırmanışla, büyük bir petrol ihracatçısı olan SSCB'nin başına devlet kuşu kondu. Bu nedenle, bazı tahminlere göre 1970'lerin ikinci yarısında büyümesi yavaşlayıp yüzde 1 gibi cılız bir rakama bile inmiş olsa daha yüksek yaşam standartlarını karşılayıp iddialı bir dış politika sürdürebildi. Tersine, petrol ithal eden Doğu Avrupa için fiyat artışı felaket oldu. SSCB, Doğu Avrupa'ya sübvanse edilen hammaddeler ve özellikle de petrol göndermekle muazzam ihracat gelirinden olduğunu gördü. 1980'de, Comecon'un iç ticaret aracılığıyla SSCB'den Doğu Avrupa'daki uydularına (2007 fiyatlarıy-

46 Akt. R. Tőkés, *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957-1990* (Cambridge, 1996), s. 72.

47 Kopstein, *Politics*, s. 81.

la) 42,8 milyar dolar gibi büyük bir sübvansiyonun transfer edildiği hesaplanmıştır.[48] Ama petrol aynı zamanda kurtuluş da getirmiş, çünkü dünyayı Batılı ticari bankalar yoluyla pompalanan ve kendilerine yer arayan Arap petrodolarlarıyla doldurmuştu. Petrodolarla, günümüze kadar dünyaya egemen olan serbest küresel finans piyasaları doğdu ve 1930'ların düzenlemeleri ağır ağır ortadan kalktı.

Hayek ve izleyicileri, devletin düzenlemesinden uzak özel bankacıların, sermayenin akılcı tahsisatına karar vermek için ideal insanlar olduklarını ve verimsizliklerinin kesinlikle bürokratik planlamacılardan çok daha az olduğunu öne sürdü. Kâr güdüsüyle harekete geçen bankerlerin, bütün dünyada en üretken projelere yatırım yapıp yenilikçi ve çalışkanları ödüllendirirken, aptal ve tembellerden uzak durmaları kaçınılmazdı. Ne var ki, küresel sermayenin bu yeni kaptanlarının ilk davranışları, Wall Street'in de, sermayesini kullanırken Gosplan kadar pervasız davranabileceği konusunda dünyayı uyarıcı olmalıydı: Bankacılar kısa vadeli düşünebilirlerdi; uzun vadede kazananları kendilerine çekmek yerine, Sovyet Doğu Avrupası'nın köhne, aşırı planlı ekonomilerine yatırım yaptılar.

Bankaları cesaretlendiren, resesyondan zarar gören sanayilerine, Doğu Avrupa'ya mal ihraç ederek yardım etme hevesine kapılan Batılı hükümetlerdi. Komünist liderler de kendi paylarına düşen ideolojik kuşkularından arınıp nakit paraya kavuşmuşlardı. Bu para hoşnutsuz halklarını daha iyi yaşam standartlarına kavuşturmalarının finansmanına katkıda bulunurken, devletin sanayi yatırımlarına duyduğu doyurulmaz iştahı kabartmıştı. İç kaynakları tükettikten sonra şimdi yurtdışında yeni bir sermaye kaynağı bulmuşlardı. Polonya dış krediye en çok açlık çeken ülkeydi; Gierek kredileri, bütün Sovyet Bloku'na ihraç etmeyi umduğu demir çelik tesisleri ile –Fiat Polski gibi– Batı lisansıyla otomobil fabrikaları inşa etmekte kullanmıştı. 1975'te yatırım, büyük ölçüde partinin sanayinin yeni yabancı sermaye talebini kontrol edemeyişi nedeniyle, GSYİH'nin yüzde 29'u gibi muazzam bir rakama ulaşmıştı.[49] Çavuşesku da iktisatçı dostlarının ve kendi çocuklarının düşündüğü büyük projeler peşindeydi. Batı pazarlarına petro-kimya ürünleri ihraç edecek modern ama gene de planlı bir ekonomi yaratma umuduyla borçlanmıştı. Bir yorumcunun söylediği gibi amaçlar Adam Smith'in, araçlarsa Josef Stalin'inkiydi. Yugoslavlar gibi, Romanyalılar da verimsiz bir ekonomik sistemi işletmelerine rağmen, dünya pazarları ile rekabet etme iddiasındaydılar. On yılın sonuna varmadan komünist dünyanın büyük bölümü –Doğu Avrupa,

48 V. Bunce, "The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization* 39 (1985), s. 20.

49 K. Poznanski, "Economic Adjustment and Political Forces: Poland since 1970", *International Organization* 40 (1986), s. 457.

Kuzey Kore, Küba ve komünist Afrika– Batı bankalarına borçlanmış, bu konuda komünist olmayan gelişmiş dünyanın çoğu bölümüne katılmıştı. Doğu Avrupa'nın borçları özellikle büyüktü: 1974-1979 arasında Polonya'nın borcu üç kat, Macaristan'ınki iki kat artmıştı. 1980'lerde, bu borçlar büyük bir kriz nedeni olacaktı ama o zamana kadar olgun komünist rejimlerin paternalist sosyalizmlerinin finanse edilmesine yardımcı olmuşlardı.

1960'ların sonunda, komünizmin en azından Avrupa'da artık radikal anlamda dönüştürücü bir kuvvet olmadığı açıkça görülüyordu. Bazı ülkelerde birçok komünist, hatta sıradan yurttaşlar, sistemlerinin kapitalizme üstün olduğuna hâlâ inanıyorlardı. Fakat onun radikal anlamda eşitlikçi toplumsal ilişkiler kuracağı ya da kapitalizmle rekabet edecek dinamik yeni bir ekonomi yaratacağına dair umutları artık tükenmişti: Hem radikal eşitlik hem de ekonomik dinamizmin parti diktatörlüğü ve komuta ekonomisiyle bağdaştırılması çok zordu. Bu nedenle hırslar daha gerçekçi hale geldi: Komünizmin hedefi istikrarlı bir ekonomik refah ve adalet sistemiydi. Benzer eğilimler Çin'de de görülebilir. Çin, 1976'da Mao'nın ölümüne kadar Sovyet Bloku'ndan çok daha eşitlikçi olarak kalmış olmasına rağmen, Mao daha 1968'de Kültür Devrimi'nin radikalizminin sürdürülemez olduğunu açıkça görmeye başlamıştı. Liderlik ilk radikalizminden uzaklaşmaya başlarken, Çin ise kendi sosyalist paternalizm versiyonuna doğru ilerliyordu. Komünist rejimler en azından halklarının çoğunluğuyla nasıl barış içinde yaşayacaklarını öğrenirken, komünist dünyanın birçok yerinde, sistem bir çeşit dengeye kavuşmuştu.

VI

1988 sonbaharında, iktidardaki komünistlere derin antipati duyan Macar sosyologlar Ágnes Horváth ve Árpád Szakolczai'ye nihayet çoğu insanın imkânsız gördüğü bir projeyi başlatma izni verildi: Budapeşte bölge örgütlerindeki parti yöneticileriyle –çalışma tarzları, değer yargıları ve psikolojik profilleri– ilgili bağımsız bir akademik analiz.[50] Ama komünistlerin geleneksel ketumluğu, araştırmayı neredeyse daha başlamadan sonlandırdı. Endişeli komünistler, yoldaşları araştırma konusunda partisizlere nasıl güvenilebileceğini soruyorlardı. Ne var ki, sonradan dar bir fırsat kapısı açıldı: Liberalleşme partinin dışarıdan incelenmek isteneceği bir noktaya ulaşmıştı; gerçi bu aslında sadece partinin tekelinin sona ermesinden birkaç ay önceydi. Yine de temkinli Horváth ve Szakolczai, çalışmalarının sonuçlarını, el konulup engelleneceği korkusuyla, muhafaza etmeleri için bir grup ünlü Macar akademisyene gönderdi.

50 Horváth ve Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*.

Araştırmalarının sonuçları onlar için sürpriz oldu. Bir grup parti "eğiticisi" –tam zamanlı çalışan orta ve üst düzey görevliler– neyin kendilerini siyasete özellikle uygun kıldığı sorusuna, dikkat çekecek benzer cevaplar verdiler. Birinin cevabı şöyleydi: "Her alanda kolayca kişisel ilişkiler kurabiliyorum. İnsanların sorunlarıyla uğraşmak hoşuma gidiyor." Bir diğeri: "Bu işi geçici bir *hizmet* olarak planlamıştım. İnsanlarla kolay ilişki kurabileceğimi hissetmiştim; onlarla empati kuruyorum" (italikler sonradan eklendi). Tabii ki bu cevaplar biçimsel olarak ele alınmamalı; bunlar, yetkililerin kişilik ve değerleriyle ilgili doldurdukları ânket sonuçlarıyla çok iyi örtüşüyorlar. Araştırmacılar yetkililerin tipik siyasi liderler olmalarını ummuşlardı: kararlı, bağımsız ve ne yaptığını bilen rasyonel problem çözücüler. Oysa onlar kendilerini özellikle esnek, duygusal ve sempatik olarak görüyorlardı. Ayrıca, değer yargıları sorulduğunda bireysel sorumluluk, çalışkanlık, hoşgörü ve hayal gücüne değer veren diğer eğitimli kişilere çok benziyorlardı. Öte yandan, gerek içsel (kendini kontrol etme ve dürüstlük gibi), gerek dışsal (itaat ve nezaket gibi) kural ve zorlamaları erdem olarak görme eğilimleri diğerlerine göre daha azdı.

Bu Macar eğiticiler, geçmişin deri ceketli militanlarından çok bir grup sosyal hizmet görevlisi ya da psikoterapisti andırıyor. Ne var ki, Sovyet Bloku'ndaki komünist rejimlerin 1950'lerin başından (Çin'inse 1970'lerin ortasından) itibaren ne kadar radikal bir değişim geçirdiği düşünüldüğünde, bu sonuçlar daha geri planda kalır. Parti –daha teknokratik devlet örgütlerinin tersine– duygusal becerileri ve "kitleler"le ilişki kurma yeteneklerini her zaman ödüllendirmişti. Kişi ötekileri ikna edip seferberliğe katacaksa, bunlar en başta temel özelliklerdi. Ama artık kahramanlık çağı geride kalmıştı ve parti tabii ki –ahlâkçı, paternalist, ekonomik bakımdan eşitlikçi ve toplumsal bakımdan muhafazakâr– çok özel bir refah vizyonu ortaya koymuş olmakla birlikte, kendisini giderek yurttaşlarının refahını gözetmeye adayan bir örgüt olarak görüyordu. Bu Macar yetkililerin savundukları değerler, bu tip bir örgütlenmede işe yarıyordu. İnsanlara yardım etmek, kişisel ilişkileri ödüllendirmek, soyut, kişisel olmayan kurallardan kaçınmak istiyorlardı ve bazılarını ötekilerden daha değerli olarak görürken, seve seve ayrımcılık yapabiliyorlardı. Eski parti yetkililerinin tersine, 1980'lerdekiler genelde yüksek eğitim görmüşlerdi ve komünist partiler giderek kendilerini bilimsel eğitim almış profesyoneller olarak sunuyorlardı. Ne var ki, onlar Max Weber'in rasyonel bürokratları değillerdi; aslında biçimsel ya da rutinleşmiş yöntemleri hiç mi hiç onaylamıyorlardı. İçlerinden biri şöyle demişti: "Yapılacak en iyi şeyin... konuşmak olduğunu düşünüyorum. Kâğıt üzerindeki [enformasyon] kâğıt kokusu sinmiş enformasyon demek."[51]

51 *A.g.e.*, s. 110.

Bu nedenle, Stalinist çeper dışında komünist partiler artık halklarına gerilla orduları muamelesi yapmıyordu. Yurttaşlardan ne "emek kahramanları" olmaları isteniyor ne de onlara eşitlikçi toplumsal ve toplumsal cinsiyet ilişkileri dayatılıyordu. Çin ve Doğu Almanya gibi bazı rejimler, Macaristan ve Sovyet gibi diğerlerine göre ideolojik inançla daha yakından ilgili olsalar bile, artık yurttaşlarının iç inançlarını dönüştürmekle eskisi kadar ilgilenmiyorlardı. Daha çok nüfusu gözetme peşindeki paternalist parti-devlet, zoru onun hizadan çıkmaması için kullanıyordu; bir araştırmacının söylediği gibi, bunlar "refah diktatörlükleri"ydi.[52] İnsanlara devlet ve topluma "hizmetleri"ne göre ayrıcalıklar da veriyorlardı – şimdi elit kesimden topluma, bir bütün olarak herkesi kapsayacak şekilde genişletilmiş olan çarcı ve Stalinci "hizmet aristokrasisi"nin askerî olmayan bir versiyonu. Bazı devletler de, "polis"in (şimdi parti) sadece kanun ve düzenden değil, yurttaşların hem ahlâki hem de üretken olmasını sağlamaktan da sorumlu oldukları 17. ve 18. yüzyılın Orta Avrupası'ndan Rusya'ya ithal edilmiş "düzenli polis devleti"ni hatırlatıyorlardı.[53]

Ama bu paternalist yapının kendi getirdiği zaafları vardı. Ödüllerin adil görülebilecek bir biçimde verilmesini sağlamak imkânsız değilse bile zordu. Gıda dağıtımından sorumlu yetkililer genelde yolsuzluk yapıyor, dost ve ailelerine torpil geçiyorlardı. Hatta daha özverili olduklarında bile (Doğu Almanlarınki gibi bazı partilerde yolsuzluk daha az görülüyordu), kimin erdemli, kimin erdemsiz olduğunu açık açık yetkililerin kararlarına bırakan bir sistem, eleştirileri üzerine çekmeye mahkûmdu. Paradoksal olarak, kapitalizm bu yönden eleştirileri daha az üzerine çeker; çünkü kapitalizmde eşitsizlikler –piyasanın tunç yasalarının ürünü olarak– bir biçimde "doğal", kişisel olmayan bir görüngüyle haklı gösterilebilir.

Paternalizmin tarzı ve derecesi, yerel siyasal kültürlere ve toplumsal koşullara bağlı olarak yerden yere değişiklik gösteriyordu. En müdahaleci örneklerden birine Çin'de rastlanıyordu. Çin'de muazzam kırsal emek havuzu, rejime işgücü üzerinde, müdürlerin başka işler bulup ayrılmak isteyenleri durdurmasının zor olduğu Sovyet Bloku'ndan daha büyük bir güç veriyordu. Eski Kuomintang pratiklerinin ve Konfüçyüsçü paternalist kültürün de etkisi vardı. İnsan hayatının bütün yönleri üzerinde Sovyet Bloku'ndaki belediye organlarından çok daha büyük bir rol oynayan mahalle komiteleri, Sovyet yerel konseylerinden daha çok (yöre sakinlerini çok iyi tanıyan) Japon semt polisini andırıyordu. Siyasal hiyerarşinin en alt basamağında, on beş ile kırk arası aileyi kontrol eden ve sosyal hakları örgütleyip yurttaşları

52 K. Jarausch, "Care and Coercion. The GDR as Welfare Dictatorship", ed. K. Jarausch, *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-Cultural History of the GDR* (New York, 1999), 3. bölüm içinde.

53 M. Raeff, *The Well-ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600-1800* (New Haven, 1983). Horváth ve Szakolczai bu paralelliği ortaya koymuştur.

denetim altında tutarken yukarıdan emir alan, mahalle sakinlerinin küçük grup birimi yer alıyordu. Sovyet *kollektivine* benzer işyeri *danwei* ("çalışma birimi") işçilere barınma, klinik hizmetleri, çocuk bakımı ve kantin hizmetleri sağladı. Hatta nispeten alt düzeydeki fabrika yöneticileri bile apartman daireleri, bisiklet kuponları ve diğer istihkakların dağıtımında yetkilere sahipti.[54] Bu "nimetler"den yararlanmak için işçiler doğru davranmak zorundaydılar. Özel hayatları bile didik didik edilirdi. Siyaset bilimci Andrew Walder'ın görüşme yaptığı işçilerden birinin söylediği gibi:

> İşçiler genelde hırsızlık yaptıkları, işe karşı olumsuz tutumlar sergiledikleri, işe geç kaldıkları, işten izinsiz ayrıldıkları ve [evlilik dışı] cinsel ilişki kurdukları için cezalandırılırlar. Farklı şeyler için konulmuş cezalar yoktur. Genelde en ciddi muamele göreni, en azından resmî bir uyarı gerektireni cinsel ilişki kurmaktır...[55]

İlginçtir, çok şey işçinin tutumu ve sınıfsal kökenine bağlı da olsa zayıf iş performansı o kadar sert cezalandırılmıyordu. Görüşme yapılan işçilerden birinin söylediği gibi, "Eğer kişi suçu kabul eder ve özeleştiri yaparsa, genellikle gruba tavsiye edilen, müsamaha gösterip kişiye "yardım etmesi" ve eğitmesidir. Bu çoğu kez yeterli olur çünkü bu kişi için rahatsız edicidir."[56]

Tersine, Sovyet Bloku'nda özel hayata bu şekilde müdahaleci bir yaklaşım sadece parti üyelerine yöneliktir. Yerel konseyler sakinler ile yakın ilişki kuramayacak kadar uzaktı ve fabrikaların kendi çalışanları üzerindeki denetimi azdı. Yine de sosyalist paternalizm 18. yüzyılın düzenli polis devletiyle aynı şey olmasa da 1964 sonrasında Sovyet sistemi büyük ölçüde paternalistti. İlkesel olarak, yurttaşlardan sadece parti şefine, fabrika müdürüne ya da kolektif çiftlik başkanına sadık olmaları değil, sosyalist bir tavır takınmaları, yani çalışkan, erdemli olmaları, kolektif faaliyetlere ya da denildiği gibi "toplumsal işe" katılmaları da bekleniyordu. İşçiler için bu, ciddi bir nedenle gönüllü vardiyada çalışmayı ya da sendika komitesinde görev yapmayı gerektirirdi. Akademisyenler ve profesyoneller içinse işçilere ders vermekten ibaret olabilirdi: 1970'lerde Sovyet toplumu üzerinde muhalif yorumlarda bulunan bir akademik felsefeci olan Alexander Zinoviyev'e verilen "toplumsal iş", halka açık "duvar gazeteleri"ne karikatürler çizip ders vermek üzere bir ajitprop tugayıyla birlikte kırsal bölgeleri dolaşmaktı.[57]

---

54 Xiaobo Lü ve Elizabeth Perry, *Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective* (Armonk, NY, 1997), s. 169-194.

55 Andrew Walder'ın görüşmeleri, A. Walder, *Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry* (Berkeley, 1986), s. 140 içinde.

56 *A.g.e.*, s. 141-142.

57 A. Zinoviyev, *The Reality of Communism* (Londra, 1985), s. 139.

Gerçi herkes bu tür bir "toplumsal iş"e katılmıyordu. Daha genel parti kültürü gibi, bütün olarak toplumdan ziyade toplumun daha üst basamaklarında kendisini hissettiriyordu: SSCB'de 1960'lar ve 1970'lerde ne iş yaparlarsa yapsınlar, parti üyeleri için zorunluydu. Ama katılım eğitimli insanlarda yüzde 60-80'ken, sanayi işçilerinde yüzde 40-50 ve çiftlik işçilerinde yüzde 30-40 arasındaydı.[58] Farklı motivasyonlar söz konusuydu. Birçoğu toplumsal işin –özellikle de komite toplantılarının– anlamsız olduğunu düşündüğünden, sadece zorlandıkları ya da yarar sağlayacağına inandıkları için katılıyorlardı. Zinoviyev'in açıkladığı gibi: "Eğer birisi toplumsal işten kaçıyorsa, bu durum not edilir ve tedbirler alınırdı. Ücret artışlarından terfiye ve konut sorununun çözümüne, yurtdışı gezilerine ya da kişinin kitabının yayımlatılmasına kadar değişen birkaç önlem vardı."[59]

Yine de Zinoviyev "toplumsal iş"in her zaman insanların yapmaya zorlandığı ya da katakulliye getirilip yaptırıldığı boş bir formalite olduğunu inkâr ediyordu. Genelde bu işin ciddiye alındığında ısrarcıydı: Birçok kişi buna katılıyordu çünkü özünde iyi bir şeydi ve bütün kolektifin itibarını yükseltiyordu. Aynı zamanda bir yer değiştirme faaliyeti de olabiliyordu. Akademisyenler arasında yapılan anketler, kendi araştırma alanlarına ilgisini kaybetmiş olan daha yaşlı akademisyenlerin eğilim olarak toplumsal işe genç meslektaşlarından çok daha duyarlı yaklaştıklarını göstermişti.[60]

Bu nedenle, eskinin "hizmet aristokratları" gibi, bazı kişiler hem ödül hem de hizmet aşkıyla yanıp tutuşarak emek harcıyorlardı. Bazılarına göre bu olgun sosyalizmin özüydü. 1980'lerin başında, etnolog Alexei Yurchak ile görüşmesinde genç bir Komsomol örgütçüsü ısrarla şöyle söylüyordu:

> Aslında bana kalırsa hükümetin politikası doğruydu. Bu, açıkçası halkı gözetme, parasız hastaneler, iyi eğitimi içeriyordu. Babam bu politikanın örneğiydi. Bölgemizde başhekimdi ve tıbbi hizmetleri halk için iyileştirmek amacıyla gecesini gündüzüne katıp çalışırdı. Annem de durmadan çalışan bir doktordu. Devlet bize güzel bir apartman dairesi vermişti.[61]

Ama herkes düzenin adil olduğuna inanmıyordu. Doğu Almanya-Magdeburg'da yaşayan Frau Hildegard B. bunların arasındaydı. 1975'te, uzun bir bekleyişten sonra, başvurusuna nihayet cevap verilmiş, bir konut tahsis edilmişti. Ama hiç ummadığı kadar yüksek bir fiyat isteniyordu. Tepesi atmış,

58 V. Shlapentokh, *Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia* (New York, 1989), s. 117.

59 Zinoviyev, *Reality*, s. 139.

60 Shlapentokh, *Public and Private*, s. 118.

61 A. Yurchak, *Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation* (Princeton, 2006), s. 96-97 içindeki görüşmeden.

bir dilekçe yazarak Fabrika Sendika Yürütme Komitesi Başkanı olarak devlete sadakatle hizmet etmiş olması nedeniyle daha iyisini hak ettiğini söyleyerek durumu protesto etmişti. Küçük Bahçıvanlar, Yerleşimciler ve Küçük Besiciler Birliği'nin bölge başkanı dilekçeye verdiği yazılı cevapta, bu hanımın haksız muameleye uğramadığını bildirdi: Sırada ondan önce yer alanların hepsi erdemli "aktivistler"miş ve ayrıcalıklı davranılmayı hak etmişler. Yine de başkan bir orta yol bulup taviz vermiş ve bu hanıma başka bir yerde daha ucuz bir konut tahsis etmişti.[62]

Uzun resmî cevap, rejimin adil davrandığı görüntüsü vermekte hassas olduğunu gösteriyor. Ayrıcalığın iyi bir yurttaş olmaya sımsıkı bağlı olmadığına duyulan herhangi bir şüphe, muhakkak ki genel sükûneti bozup oyunun kuralına göre oynanmadığını düşündürecekti. Ne var ki, devlet toplumu dönüştürme iddialarından vazgeçtikçe, ödül ve hizmet arasında doğrudan bir bağ kurmak da zorlaşıyordu. Bu sevgi dolu bir baba ile çocukları arasındaki değil, daha çok para canlısı bir patron ile müşterilerinin arasındaki paternalizmdi. Bu sırada astlar, daha soyut sosyalist erdemden çok üstlerine şaşmaz sadakat gösterip yağcılık yaparak ödüllendirilebileceklerini anlamışlardı. Çünkü artık sosyalist ütopyayı inşa etmek için işçileri seferber etme arzuları kalmamışsa bile, şefler gündelik hayatın ayrıntıları üzerinde hâlâ yetki sahibiydi.

1983'te, sosyolog Michael Burawoy, Macaristan'daki Bánki ağır vasıta fabrikasında çalışmaya gittiğinde, burasıyla on yıl önce çalıştığı Chicago'daki Allied fabrikası arasındaki zıtlık karşısında afallamıştı. Yöneticiler ve işçiler arasındaki ilişkiler çok farklıydı. Amerika Birleşik Devletleri'nde iş güvenliği yoktu ama ücret ödenmesi garantiydi. Macaristan'da tersi geçerliydi. İnsanları işten çıkarmak zor olsa da işçilere tamı tamına parça başı ücret ödenirdi: Eğer "norm"un sadece yüzde 50'sini üretirlerse, ücretlerinin de sadece yüzde 50'sini alırlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde bağımsız sendikalar üretimlerine bakılmaksızın işçilerin ücretlerinin tamamını almalarını sağlamışlardı. Macar sistemi, yönetici ve ustabaşılara çok fazla yetki veriyordu. Onlar iş normlarını, dolayısıyla da ücret düzeyini belirleyebiliyor, en iyi makineleri ve en kolay işleri arkadaşlarına ayırabiliyorlardı. Böylece, yabancı bir fazlalık olarak görülüp eski bir makine ve zor bir iş verilen Burawoy, 8.480 florin kazanan torpilli işçi arkadaşının tersine, normunun ancak yüzde 82'sini yerine getirip 3.600 florin kazanabilmişti.[63] 1970'lerin başında bir süre Kızıl Yıldız Traktör Fabrikası'nda çalışan ve sonradan Margaret Thatcher hayranı olan Macar şair ve solcu muhalif Miklós Haraszti, ustabaşının rolünü şöyle anlatmıştı:

62 Bu örnek için bkz. M. Fulbrook, *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker* (New Haven, 2005), s. 239.

63 Burawoy ve Lukács, *Radiant Past*, s. 40-42.

> Ustabaşı sadece iş organizasyonumuzu yapmakla kalmıyor, en başta *bizi* organize ediyor. Ustabaşı ücretimizi, işlerimizi, mesaimizi, ikramiyelerimizi ve tekrarlanan fireler [yani, kalitesiz mallar] nedeniyle kesintileri belirliyor. Ne zaman tatil yapacağımıza o karar veriyor; istek halinde devletin herhangi bir birimine hakkımızda rapor veriyor...[64]

Yöneticilerin yetkileri Sovyet Bloku'nun her yerinde farklılık gösteriyordu. Çin'de, fabrikaların yiyecek tedarikinde ve konut sağlamakta çok büyük kontrol sahibi olduklarından, işçiler şeflerle iyi geçinmek zorundaydılar. 1970'lerde, Kültür Devrimi döneminin hizipçiliği devam etse de bu şimdi ideolojiye değil, kişisel ilişkilere dayanıyordu. 1970'lerde, Macaristan'da yöneticilerin barınma gibi yan avantajlar üzerinde yetkileri azalmışken, ücretler üzerindeki yetkileri artmıştı. Tersine Doğu Almanya'da parça başı ücret sistemi daha geri plandaydı ama burada bile yöneticiler işgücünü farklı vardiya ve takımlara ayıran teşvik yapılarını kullanıyorlardı. Dolayısıyla işçi protestoları gerçekten de görülmekle birlikte izole kalıyor, bütün fabrikayı içine alan grevlere nadiren dönüşüyordu.

Ne var ki, şeflerin her şeye kadir oldukları sonucunu çıkarmak yanlış olur. Çoğu paternalist toplumdaki gibi, "babalar" ve "çocuklar"ın dile getirilmeyen kural, âdet ve karşılıklı ilişkiler ağıyla birbirine bağlı olmaları, yöneticilerin akıllarına estiği gibi davranamayacakları anlamına geliyordu. Bir işçi, yöneticilerin tamamen kişisel ilişkilerin insafına kaldıklarını gösteren oldukça olağandışı bir tablo sunuyordu:

> Birinin asıl gücü bu tür bağlara dayalıydı. Fabrikamıza transfer olan bir müdür yardımcısı, emirlerini uygulatmak için akla karayı seçmişti; çünkü bu gibi bağlardan yoksundu. İnsanlara onun emirlerini dinletmek için bu bağları kurması epey zamanını almıştı. Dostluk emirlerin yerine getirilmesini kolaylaştırıyordu. Siz de dostlarınızın ricalarını yerine getirerek onlara bir çeşit kolaylık sağlıyordunuz.[65]

Geç sosyalist toplumlarda, yöneticilerin zayıflığının daha temel nedenleri de vardı. Ücretler ve sosyal haklar konusunda tam denetim sahibi olmuş olabilirlerdi. Ama aslında işçi açığı yaşanıyordu ve memnuniyetsiz kişilerin istifa edip başka işler bulmaları zor olmuyordu. Aynı zamanda, yöneticiler kaotik bir malzeme akımının ve yoklukların damgasını vurduğu bir ekonomide esnek davranabilmek için işçilerin işbirliği ve iyi niyetine bel bağlıyorlardı. Eğer işçiler işbirliğine yanaşmazsa, fabrika plan hedeflerini tutturamaz, yö-

64 M. Haraszti, *A Worker in a Worker's State: Piece-rates in Hungary*, çev. M.Wright (Harmondsworth, 1977), s. 88-89.

65 Walder, *Communist Neo-Traditionalism*, s. 176'daki görüşme.

neticiler de bunun ceremesini çekerlerdi. Kolektif çiftlik başkanları da benzer durumdaydılar. Romanya'da Olt vilayetinde bulunan bir kolektif çiftliğin başkanı, yerel sanayide başka iş fırsatları varken ve kendi özel topraklarında çalışabileceklerken, köylüleri kendisiyle birlikte çalışmaya ikna etmenin ne kadar zor olduğunu açıklamıştı. Özellikle de sorumluluk gerektiren mevkilerde çalışacak insan bulmak zordu:

> İşimin en zor kısmı diğer insanları çalıştırmaktı. Hiçbir zaman yeterince ekip başı olmadığından, kapı kapı dolaşıp ekip başı olsunlar diye insanlara vaatlerde bulunuyordum. Kiminin gazyağına ihtiyacı oluyor, kimi et istiyordu. Hepsinin ihtiyacına yetişecek durumda değildim ama ekip başları bulmamız lazımdı.[66]

Sınırlı yetkileri olan görevlilerin astlarına taviz vermeye zorlandığı bu tablo, Rus felsefeci Alexander Zinoviyev'in Sovyet sistemini yerden yere vurduğu *The Yawning Heights* adlı hicivinde daha net ortaya konulmuştu. Zinoviyev'e göre, Sovyet toplumunda hâkim güç Kremlin değil –ister bir fabrikada atölye, ister kolektif çiftlik, akademik kurum, apartman olsun– *kollektiv*'di. Yukarıdan atanmalarına rağmen, müdür ve yöneticiler şefleriyle değil kolektifle özdeşleşme eğilimi gösteriyorlardı. Müdürler sürekli olarak otoritelerini genişletip yetkilerini kötüye kullanmaya çalışsalar da onları frenleyen olgu, kariyer beklentilerinin astlarının ne kadar iyi çalıştığına bağlı oluşu ve yerel parti hücresi ile "her organa isimsiz şikâyet mektupları gönderen sıradan yurttaşlar"ın gözetimiydi. Bu nedenle, iş "sağ kolları" ve "yardakçı"larıyla birlikte kendi ceplerini doldurmaya geldiğinde, müdürlerin gücü nispeten sınırlıydı. İşletme organizasyonunu değiştirmek neredeyse imkânsızdı: "Küçücük bir inisiyatif almak için bile müdürler çok çaba harcamak zorunda kalırlar ve sık sık kalp krizi geçirirlerdi."[67]

Zinoviyev'in anlattıklarına dikkatli yaklaşılmalı; çünkü akademik elitin hayatı ile sıradan işçi ya da köylününki apayrı dünyalardı. Yine de onun yazdıkları olgun sosyalist sistemin paradoksunu açıklamaya yardım ediyor: Haksızlık ve ikiyüzlülükle ilgili şikâyetler meşruluğuna sürekli zarar vermekle birlikte (Polonya gibi birkaç örnek dışında), sistem harikulade istikrarlıydı.

Bunun bir nedeni de halkın kolektifte bir güvenlik hissi geliştirmiş olmasıydı çünkü işçilerin işten çıkarılması çok zordu. Ayrıca Zinoviyev, Batı'ya kıyasla "yaşamın basitliği"nden rahatlıkla söz edebiliyordu. Çünkü paradoksal olarak bu sözde bürokratik toplumlarda halkın karşısına çıkan bürokra-

66 D. Kideckel, *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond* (Ithaca, 1993), s. 130.

67 A. Zinoviyev, *The Yawning Heights*, çev. G. Clough (Londra, 1979), s. 186-188.

si yükü genelde modern kapitalizminkinden çok daha küçüktü. Her şeyi işyerlerinin gözetmesi, geniş bir yelpazeye dağılan (bankalar, sigorta ve enerji şirketleri gibi) ayrı ayrı özel kurumlarla boğuşma ihtiyacını bir nebze hafifletiyordu. Cazip mallara ulaşmak çok fazla zaman ve çaba gerektirdiği halde, çoğu yerde ve çoğu zamanda temel hayat standardı yakalanabilirdi. Ayrıca genelde halkın çok çalışması da gerekmezdi (Gerçi önemli bir karaborsanın ortaya çıktığı yerlerde, halk gerçekten de çok çalışırdı). Oysa kolektif ne yerinde sayan, durağan bir yerdi ne de rekabet eksikti. Çok çalışma ve göze batan hırslar karşılık bulamazdı ama politik davranıp şeflerle iyi ilişkiler kurarak kendini geliştirmek için pek çok fırsat bulunurdu.[68]

İşin nispeten talepkâr olmayan niteliği, insanların kişisel ilişkilere zaman ayırmasına izin verirdi. 1992'de, Horváth ve Szakolczai'nin söylediği gibi, parti "çok sayıda insanın kendi hayatının efendisi olma, görüşünü ifade etme, kamusal sorunları ve ilgilerini uygar bir biçimde tartışma hevesini kırmayı başarmış" olsa da insanlara bir iş etiği aşılayamayışı, onlara kişisel ilişkilerine zaman ve fırsat ayırma imkânı vermişti:

> Batılı uzmanlar "İnsanlar burada çalışmıyor" diyorlardı. Ama uzun bir süre, ta 1970'lere kadar, insanların resmî dünyadan nispeten özgür kalan gündelik hayatlarında kişisel ilişkilerini, birbirlerine duydukları güveni, yakınlığı, iç uyum ve özerkliği, yaşayıp hissetme yeteneğini korumalarını mümkün kılan şey kesinlikle [iç iş etiğinden] bu uzaklık olmuştu. Günümüzde toplumun tüm tabakalarını karakterize eden "herkesin herkese karşı kavgası" anlayışı daha önce sadece iç iktidar mücadelelerine dahil olan gruplarla sınırlıydı.[69]

Bu nedenle, resmî kolektifin yanı başında gayri resmî bir kolektif vardı: dostlar ve aile. Gerçekten de komünist rejimlerin, müdahaleciliği ve dostluğu siyasal kabul gören bir "yoldaşlığa" dönüştürme iddiası, bir sığınak olarak dostların önemini artırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Dostlar güvenebileceğiniz, söylediklerinizi ya da yaptıklarınızı parti aktivistlerine ispiyonlamayan insanlardı. Kültür Devrimi gibi radikalizm dönemlerinde, en önemlisi buydu. Çinlilerin Mao zamanındaki okul günlerinden hatırladıkları gibi, dostlarınızın özeleştiri seanslarında sadece "küçük şeyler"den ve "ufak tefek hatalar"dan söz edeceklerine güvenebilirdiniz.[70] Daha normal zamanlarda bile dostluk sosyalist toplumlarda diğerlerine göre belki de daha önemliydi. 1985'te, bir ankette hayatlarında hangi kurumun en büyük otorite olduğu sorulan 3.500 Belaruslu ve Estonyalı gencin yüzde 23'ü kolektif,

68 Zinoviyev, *Reality*, s. 127-165.

69 Horváth ve Szakolczai, *The Dissolution of Communist Power*, s. 55.

70 S. Shirk, *Competitive Comrades: Career Incentives and Student Strategies in China* (Berkeley, 1982), s. 150.

yüzde 33'ü dostlar ve yüzde 31'i aile cevabını vermişti. SSCB'de dostluğun Batı'dakinden çok daha fazla ciddiye alındığı görülüyor; gerçekten de dostluğa daha çok zaman ayrılıyordu: İnsanların yüzde 16'sı her gün, yüzde 32'si haftada bir ya da birkaç kez ve yüzde 31'i ayda birkaç kez dostlarıyla bir araya geliyordu. Tersine, Amerikalı bir bekâr erkek dostlarıyla ortalama olarak ayda dört kez bir araya geliyordu.[71]

Ne var ki, kişi ne ölçüde sistem dışında kendi gayri resmî "kolektif"ini yaratabilecek durumda olursa olsun, resmî kolektif önemliydi. Bu ülkelerde hüküm sürdüğü farz edilen adalet ve eşitlik ile sık sık adam kayırma temelinde hareket eden idari ve parti hiyerarşisi arasında açık bir gerilim mevcuttu. Özellikle de işçiler yöneticilerin güç ve avantalarının adaletsizlik olduğunu düşünüyorlardı. Miklós Haraszti –tıpkı 1930'larda Stalin'in SSCB'sindeki gibi– işçilerin, kendileri ve ayrıcalıklı idari tabaka arasında çok net bir ayrım yaptığını görmüştü:

> Varsa yoksa onlar: Bir fabrikada çalışan ya da hatta işçilerle nispeten üstünkörü tartışan birinin bu sözlerin ne anlama geldiğine dair en ufak bir şüphesi olacağına inanmıyorum... Emir veren, karar alan yönetim emeği istihdam eder ve ücret öder. Bu kişiler ve görevlendirdikleri temsilcileri, yanımızda yöremizde olsalar bile erişilmezdirler.[72]

Haraszti'nin kabul ettiği gibi, tüm işçiler yöneticilerden çok ayrı olduklarını düşünseler de onlara düşman olmaları gerekmiyordu. Bazıları onların teknik uzmanlar olarak değerli ve gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte, tüm işyerlerinde yöneticilerin, özellikle de belirgin bir uzmanlığı olmayanların, işçilerin ürettiği artıktan beslenen asalaklardan başka bir şey olmadığını söyleyen radikal Marksist görüşü yaygın olarak bulabilirdiniz. Genç bir işçi, Lenin'in *Devlet ve Devrim*'de öne sürdüğü idari işin okuryazar sayılabilecek bir işçi tarafından pekâlâ yerine getirilebileceği –hem de işçi daha adil olduğundan daha iyi yerine getirilebileceği– tezini tekrarlamıştı:

> "Bu kısmı, onların yaptıklarını, yani *gerçekten* yaptıklarını... birisinin sayı saymayı öğretmesi halinde vasıfsız bir işçi pekâlâ tek başına eksiksiz yapabilir. Her sabah akış şemalarına bakıp adil bir görev dağılımı yapabilir ve işçileri makinelerin başına götürebilir..."[73]

Diğerlerinin haksız ayrıcalıklardan yarar sağladığına inananlar sanayi ve çiftlik işçileriyle sınırlı değildi. Beyaz yakalı işçiler, özellikle 1970'lerden baş-

71 Shlapentokh, *Public and Private*, s. 165, 171; V. Shlapentokh, *Love, Marriage and Friendship in the Soviet Union: Ideals and Practices* (New York, 1984).

72 Haraszti, *A Worker in a Worker's State*, s. 88-89.

73 *A.g.e.*

layarak işçiler ve okumuşlar arasındaki gelir farkının giderek daralmasıyla haksızlığa uğradıklarını hissediyorlardı. Bir Doğu Alman öğretmeni Friedrich Jung, "hem beş parasız olan hem de hiç arkası olmayan biri olarak ne kadar zor durumda olduğunu" hatırlıyordu. Ona göre, genelde zengin işletmelerdeki sanayi işçileri özellikle iyi durumdaydılar; çünkü öğretmenlerden daha çok kazanıyorlardı, yiyecek ve konutları sübvanse ediliyordu.[74]

Böylece, gelir eşitliği sağlanmış olsa bile, 1970'ler ve 1980'lerde yapılan bağımsız anketlerin ortaya çıkardığı gibi haksız ekonomik ayrıcalıklara kırgınlık çok yaygındı. 1981'de Polonya'da gerçekleştirilen bir anket, nüfusun yüzde 86'sının gelir farklarının "göze battığı"nı düşündüğünü, Macaristan'da nüfusun çoğunluğunun partinin "büyük ölçüde" üst düzey parti liderliği ve aparatçiklerin çıkarlarına hareket ettiğine inandığını gösteriyordu.[75] Gerçekten de, gelirler eşitlendikçe, halk haksız ayrıcalıkların daha da büyüdüğünün farkına varıyordu. Brejnev döneminde, Sovyet kamuoyuyla ilgili araştırmalar, genç kuşakların eski kuşaklara göre kendi çağlarını en adaletsiz çağ olarak görme eğilimi içinde olduklarını göstermişti.[76]

Michael Burawoy, kesinlikle komünist dünyada eşitsizliklere duyulan öfkenin kapitalist ülkelerinkinden çok daha güçlü olduğunu görmüştü. Macaristan'ın Miskolc şehrindeki Lenin Çelik İşletmeleri işçileri de Chicago'daki Allied fabrikasının işçileri de eski çelik ocaklarının kapatılmasını şikâyet etmişlerdi. Ama Amerikalı işçiler işlerini kaybetmekle yüz yüze olmalarına rağmen "gene de suçun çok azını kapitalizmde buluyorlardı". Oysa "paradoksal olarak, dünya pazarının yıkıcı etkilerinden az çok korunmalarına ve işsiz kalmanın ne anlama geldiğini bile bilmemelerine rağmen, Ekim Devrimi tugayı çelik ocakçıları, kendi sistemlerini nasıl eleştireceklerini çok iyi biliyor ve sosyalizmin ikiyüzlülüğünü durmadan eleştiriyorlardı".[77] Bu paradoksa çözüm yine de bir başka paradoksta gizli: Komünist rejimleri saran siyasal gizlilik ve tahrif edici propagandaya karşın, sistem aslında kapitalizmden çok daha saydamdı. Zola'nın sermayeyi, sıradan halkın ender sorguladığı ya da hatta gözüne bile çarpmayan üstü kapatılmış gizemli bir tanrı olarak betimlemesi yerindeydi. Tersine, komünist rejimlerde propaganda, sosyalist rekabet, "gönüllü" toplumsal iş ve üretim kampanyaları aracılığıyla, sosyalizmin ilkelerinin sürekli farkında olmaları sağlanan işçiler, ideal ile gerçekliği her zaman birbirinin karşısına koyabiliyorlardı. Aynı zamanda, sosyalizmin ekonomik mekanizmaları iyi anlaşılmıştı: Devlet fabrikalara yatırım ya-

74 Akt. A. Port, *Conflict and Stability in the German Democratic Republic* (Cambridge, 2007), s. 245.

75 D. Mason, *Public Opinion and Political Change in Poland* (Cambridge, 1985), s. 86.

76 D. Bahry, "Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", *Slavic Review* 52 (1993), s. 537.

77 Burawoy ve Lukács, *Radiant Past*, s. 123.

par, işçiler "artığı" üretir, bu artık sonra devlet tarafından alınıp toplumun yararına adil olarak dağıtılırdı. Dolayısıyla işçiler şeflerin açıkça hak etmedikleri ayrıcalıklarla kendilerini ödüllendirdiklerini gördüklerinde öfkeleniyor ve sömürüldüklerini hissediyorlardı. Kapitalizmde kârın nereye gittiğini ya da dağılımının ne kadar adil olduğunu anlamak çok zordur. İşçilerin olağan biçimde sosyalist sistemleri yeterince sosyalist olmamakla eleştirmesi sürpriz değildi.

Ama geçmişteki gibi komünizmin sadece paternalist uygulamaları eşitlik vaatleriyle çatışmakla kalmıyor, rejimlerin savunduklarını iddia ettikleri "modern" değerlerle de çelişiyorlardı. Eğer "geleneksel" toplumlar tipik olarak bağımlılık, saygı ve yerinden kımıldamamaya dayalı eşitlikçi, hiyerarşik toplumsal ilişkileri gerektiriyorsa, "modern" toplumlarda bağımsız olmaları beklenen bireyler, başarılarına göre değerlendirildiklerinden komünizmde "geleneksel" bir düzenin unsurlarını gördüğümüz kesin. Paternalist ilişkiler kolektiflere hâkimdi; insanlar genelde şeflere bağımlıydı ve bazı sosyalist toplumlarda (Büyük Atılım sonrasında Çin'deki ve iç pasaportların insanların yerinden kımıldamasını zorlaştırdığı SSCB'deki gibi) insanlar kendi kolektiflerine hapsolmuşlardı. Bu arada, resmî söyleme karşın kadınlara karşı ayrımcılık sürüyordu. Militan meşih parti, sosyalizmi inşa edip sınıf düşmanına karşı savaşırken kendi rolüne inanabilirdi. Ama bu görev başarıldıktan sonra, işlevi daha bulanıktı. Giderek, ülkeyi gerçek uzmanlardan daha az yönetme yeteneğine sahip geleneksel bir statü grubunu andırıyordu.

Yine de komünist rejimler diğer bazı yönlerden "modern" olan toplumlar inşa etmişlerdi: Kentleşmeyi, kitlesel eğitim sistemlerini ve refah devletlerini geliştirmişlerdi. Aynı zamanda, sosyalist rejimler, birey ve ailelerin hayata karşı geniş, ulusal topluluğun parçası olarak kendilerini güçlendirmeye çalıştıkları "modern" bir tutumu teşvik etmişlerdi. Antropolog David Kideckel'in öne sürdüğü gibi, Romanya'daki Olt vilayetinin köylüleri savaş öncesine göre daha geniş bir coğrafi bölgeyi kapsayan daha kapsamlı ve değişik ağlar geliştirmişlerdi ve köylüler kişinin kendisini geliştirmesinin öneminin pekâlâ farkına varmışlardı. "Hazırlıklı olma" (*pregătire*) kavramı –okulda başarılı olma ve işte ne yapacağını bilme– sosyalizmde eskisine göre çok daha önemli hale gelmişti. Bir işçinin söylediği gibi, "Geçmişte işçi ve köylüler değil, liderler *pregătire*'di. Şimdi bu tersine döndü."[78] Bir *domn* ("lord") –çalışmayan cömert, havalı ve karizmatik adam– olmayı hedefleyen o eski, neredeyse aristokratik özlem varlığını hâlâ korusa da daha yeni davranış modelleriyle birlikte görülüyordu. Köylüler işe karşı çok daha pragmatik, faydacı bir tutum benimsemişlerdi. Antropolog Martha Lampland, iki savaş arasında, Budapeşte'nin güneyindeki Sárosd'da Macar köylülerinin piya-

78 Akt. Kideckel, *Solitude of Collectivism*, s. 183.

salara nispeten ilgisiz olduklarını; statünün diğerlerinden bağımsız olmaktan geldiğini ve köylülerin idealinin bunu sağlamak için yeterli toprağa sahip olmak olduğunu –çoğunun da bunu gerçekleştiremeyecek kadar yoksul olduğunu– görmüştü. Bu nedenle, sosyalizm birçok köylü arasında rağbet görmüyordu çünkü bu onları görevlilere bağımlı kılıyordu. Ama bu aynı zamanda tutumlarında dönüşüm yapmalarına da yardım edecekti. Artık çalışmaları ölçülüp ücretlendirildiğinden, emeklerine yönelik değerlendirmeleri çok daha ticarileşmişti. 1980'lere gelindiğinde, Macar köyü "şaha kalkmış bir ekonomizm ve faydacılığın" yuvasıydı.[79]

Tabii ki komünist rejimler, kolektife birey karşısında öncelik tanıdıkları sürece köylülerin bu tutumlarından çok hoşnut kalmışlardı. Yeni tip –rasyonel, geçmişin toplumsal bağlarından uzak ve kolektivist– modern bireyi yaratmak istiyorlardı. Zaman zaman başarı kazandıkları da oluyordu. Bazı örneklerde, Sovyet Bloku yurttaşlarının Batılı çağdaşlarından çok daha kolektivist oldukları görülüyordu. 12. Bölüm'de karşımıza çıkacağı gibi, Sovyet Bloku toplumlarında birçok yurttaş Batılılardan daha eşitlikçi görüşlere sahipti.[80] Ne var ki, bu kolektivizmin temelini oyan sert kuvvetler vardı. Polonya'daki kamuoyu anketleri, 1966 ve 1977 arasında sıradan insanlar için kolektife karşı özveri ilkesinin daha önemsiz hale geldiğini (gerçi eşitlik ilkesi daha da önem kazanmıştı) ortaya koymuştu.[81] Kolektife bağlılığı tehdit eden yeni bir düşman vardı: tüketimcilik. Komünist toplumlar Batı'nın tüketimciliğinden hâlâ uzaktı fakat statülerini devlete hizmetlerinden çok, elde ettikleri mallarla ölçmeye başlayanlar da vardı.

VII

1983'te SSCB'de, güçlü bir ideolojik mesaj taşımakla birlikte yeni, hakikaten eğlendirici bir romantik komedi gösterime girdi. "The Blonde Around the Corner", Moskova'da büyük bir mağazanın sahibi olma düşleri kuran astrofizikçi Nikolay ile filmin asıl kahramanı olan ve Moskova'nın karaborsa ekonomisinin sunduğu her şeyi temin edebilen efsanevi kurnaz tüccar, tezgâhtar Nadia'nın arasındaki aşk hikâyesini anlatıyordu.[82] Kadının hayatı ve ilişkileri, "piyasada bulunmayan" malları temin etme yeteneğine zemin oluşturuyordu: Arkadaşlarını Nikolay'a isimleriyle değil ona bulabilecekleri mal-

79 M. Lampland, *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary* (Chicago, 1995), s. 335-336.

80 Bkz. R. Tőkés, *Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989* (Pittsburgh, 1997), s. 14.

81 Mason, *Public Opinion*, s. 63.

82 "Blondinka za uglom" (1983), yön. V. Bortko.

larla tanıştırıyordu; biri "tiyatro bileti", diğeri "Karadeniz tatili"ydi vb. Bu tüketimci paralel evrende şef olan maddiyatçı Nadia'ydı, parti sekreteri değil. Nadia nüfuzuna o kadar inanıyordu ki Nobel komitesinin üyelerini havyar ve başka lükslerle rüşvete bağlayarak, Nikolay'a Nobel Ödülü ayarlayıp ayarlayamayacağına bile bakmaya karar verir. Hafif komedi, ağır bir ahlâk dersiyle sona erer: Başlangıçta bu yeni dünyanın büyüsüne kapılan Nikolay, evlilik arifesinde canavar Nadia'yı ima ettiği tüketimciliğin bencil ve sığ zevklerine terk eder.

"The Blonde Around the Corner" komünistlerin tüketimcilik karşısındaki tüm endişelerini ortaya koyuyordu: Bu, kendi hiyerarşisiyle ve komünizminkinin antitezi olan değerleriyle rakip bir evrendi. Sovyet Bloku ekonomilerinin hepsinde 1970'lere geldiğimizde kayıt dışı ekonomiler gelişmekteydi. SSCB, Polonya ve Macaristan'daki gibi bazılarına büyük ölçüde göz yumulurken, Doğu Almanya gibi yerlerde daha sert yaklaşılıyordu ama nihayetinde bütün bu ülkelerde bu tür ekonomiler gelişmekteydi. Bu paralel ekonomiler ekonomik faaliyetin önemli bir bölümünü kapsıyordu; anketler SSCB'de 1980'lerde otomobil tamirlerinin yüzde 60'ının, ayakkabı tamirlerinin yüzde 50'sinin ve konut tadilatlarının yüzde 40'ının, birçoğu resmî işleri dışında ikinci işte çalışan kişiler tarafından kayıt dışı ekonomi içinde gerçekleştirildiğini gösteriyordu.[83] Ama sosyalist ülkeler de lüks malların satın alınabileceği özel mağazalar kurarak bu yıpratıcı tüketim kültürüne meşruiyet kazandırmışlardı. Sözgelimi, Doğu Almanya'nın Exquisit ve Delikat mağazaları, bu tür malları normal mağazalardan çok daha yüksek fiyatlarla satarken, Intershops mal satışını Batı'daki akrabalardan temin edilen Batı parasıyla yapıyordu.

Tüketimcilik bambaşka bir dünya yaratmıştı. İnsanlar evleri için "bulunmayan" malları kapabilmek ya da son moda elbiseleri –özellikle de Batı ürünlerini– bulmak için epey zaman harcıyorlardı. Tüketim mallarına erişilmesini sağlayan bu işlerin 1970'lerde daha da popüler olması sürpriz değil. Sosyologlar, 1960'ların başında küçümsenen Nadia'nınki gibi mağazalarda satış işlerinin şimdi çok daha cazip hale geldiğini, oysa tersine yüksek öğrenimin popülaritesini yitirdiğini anladılar. Beyaz yakalı işçiler yine de genelde mavi yakalı işçilerden daha çok kazanırken, ordu ve üst düzey parti şefleri gibi bazı grupların maaş ve yan gelirleri nispeten iyiydi. Ama tüketim mallarına erişime dayalı yeni bir statü hiyerarşisi, hizmete dayanan eski paternalist hiyerarşiyle rekabete başlamıştı. 1987'de Sovyet gençleriyle ilgili bir araştırma, gençlerin Sovyet toplumunda en kârlı işin karaborsacılık olduğunu, bunu askerlik, otomobil servis hizmeti ve şişe geri dönüşümünün izlediğini, en alt sırada ise pilotlar, aktörler ve üniversite öğretim görevlilerinin

83 Shlapentokh, *Public and Private*, s. 192.

geldiğini düşündüklerini ortaya koymuştu.[84] Aynı şekilde, akrabaların gönderdiği dövizin çok önemli olduğu Doğu Almanya'da, Alman sosyalizminin Marksist şemanın yeni bir evresine ulaştığı esprileri yapılıyordu: "Herkesten yeteneğine göre, herkese halasının yaşadığı yere göre."[85]

"The Blonde Around the Corner"ın gösterdiği gibi, eski düzene bu yeni meydan okuma, tüketim mallarına erişemeyen kişilerde kıskançlık yaratmıştı. Parti aparatçiklerinin kendilerinin karaborsa işlere karıştığı Polonya'da, bu durum onların itibarını beş paralık etmişti. Başka yerlerde, orta kademedeki parti yetkililerinin dış temaslar kurmaları zordu. Tüketimcilik paralel ekonomiye katılma fırsatı ya da isteği olmayan kişilerde düşmanlık yaratırken, eski hiyerarşide iyi kötü statüleri olan bu kişiler yeni hiyerarşide diplerde sürünüyorlardı.

Belki de tüketim mallarının, iyice yaygınlaşmasıyla insanların hayatında bu kadar merkezî yer tutması kaçınılmazdı. Çoğu toplumda çoğu insan statü edinmeye çalışır. Ama bu statünün tüketimcilikle bağlantılı hale gelebilmesi, ancak resmî sosyalist hiyerarşiler iyice önemsizleştiğinde ve en önemlisi de tüketim malları sıradan insanların erişebileceği hale geldiğinde mümkündü. İnsanlar birbiriyle rekabet ediyorlardı; halkın büyük bölümünden uzak olan en üstteki seçkinlerin bu mallara sahip olmaları o zaman daha önemsizdi. Ama 1950'lerden başlayarak komünist rejimler, tüketim malları takıntısı için ideal koşulları yaratmışlardı. Bu malları yaygınlaştırmak için büyük çabalar harcamış ama talebi karşılamaya yetecek ölçüde üretmeyi başaramamışlardı.

Tüketim malları hayranlığı, birçok Sovyet Bloku yurttaşının Batı kültürünün yörüngesine yakalandığını açıkça gösteriyordu. Gençlik kültürü Batı kıyafetleri ve müziği etrafında dönüyordu. Sosyalist devletler kendi giysilerini (kimi zaman "Marlboro" ya da "Levi-Strauss" gibi Batı markalarının logolarıyla) üretseler de moda olan sadece ithal giysilerdi. Ne var ki, tüketimciliğin gücünü abartmayalım; komünizmi yıkan Marlboro kovboyu değildi ki. En gelişmiş piyasa ekonomilerinden birine sahip sosyalist ekonomi Macaristan'da, toplumsal prestije yönelik tutumlarla ilgili bir anket, bilgiye bağlı işlere (doktorluk gibi) en yüksek prestij atfedildiğini göstermişti. Ticaret ve yüksek gelirler çok daha az prestijliydi.[86]

Tüketim mallarına duyulan ilgi de zorunlu olarak anti-sosyalist tutumlara yol açmıyordu. Halkın azınlığı karaborsaya faal olarak katılıyordu –SSCB'de bu rakam tahminen yüzde 15'ti– ve bu kişiler genelde normal halktan daha maddiyatçı olağandışı bir grup olarak görülüyordu.[87] Dolayısıyla resmî pro-

84 *A.g.e.*, s. 80-81.

85 Fulbrook, *The People's State*, s. 230-231.

86 Tökés, *Hungary's Negotiated Revolution*, s. 139.

87 Yurchak, *Everything was Forever*, s. 201.

paganda Batı giysilerine takıntılı gençlere maddiyatçı ve tembel oldukları gerçekçesiyle acımasızca saldırmasına rağmen, gençlerin kendileri dünyayı böyle manişeist, ak-kara mantığıyla görmüyorlardı. İnançlı Komsomol militanlarının da muhalifler gibi karaborsadan jean satın almaları pekâlâ mümkündü.

Aynısı Batı'dan ithal edilen muazzam etkili bir başka şey için de söylenebilir: rock müzik, ki bu durumda komünistlerin ithal etmeleri için daha fazla nedenleri olsa da. Elbette rock müzik 1960'ların gençlik isyanlarıyla güçlü bir ilişkiye sahipti ve şarkı sözleri –teknokratik kapitalizm kadar devlet sosyalizminin ilkelerine de düşman– hedonist bir romantizm yüklüydü. Bazı ülkelerde rock müzik açıkça muhalif olmuştu. Punk grubu "Perfect", 1980'lerin başında Polonya'daki Dayanışma hareketinin müziğini yaparken, işgal sonrasının Çekoslovakyası'nda "The Plastic People of the Universe" açıkça muhalefet ediyordu. 1973 yılındaki şarkılarının sözlerinden biri şöyleydi:

Paranoyanızdan kurtulun!
Yıkın korkunç diktatörlüğü!
Derhal! Eğlenin, yiyip içip kusun!
Elinizde şişe, rock ve bok![88]

Grup üyelerinden bir kısmı tutuklanıp "anti-sosyalist ve anti-sosyal etkiyle birlikte aşırı bayağılıkla, büyük ölçüde nihilizmi, dekadansı ve klerikalizmi övmekle" suçlanarak yargılanmışlardı. Duruşma sırasında, savunma bayağılıklarını yadsımamış ama dâhiyane bir biçimde sadece Lenin'in açık sözlülüğünü örnek aldıklarını öne sürerek, onun 1922'de söylediği öne sürülen "Bürokrasi boktur" sözlerine atıf yapmışlardı.[89] Ne var ki, hâkimi ikna edememişlerdi. Grup üyeleri tutuklanmış, dava uluslararası alanda dikkat çeken ünlü bir davaya dönüşmüştü. Ayrıca, rejimi hukuku ve anayasayı gözetmeye zorlama amacıyla oluşturulan ve en ünlü üyesi oyun yazarı Václav Havel olan muhalif grup "Charter 77"nin de yaratılmasına yol açtı.

Ne var ki, pop ve rock müzik çoğunlukla açıkça anti-komünist değildi ve 1970'lerde çoğu Sovyet Bloku rejimi, bu müziğe daha hoşgörülü yaklaşıyordu. Aslında Batı radyo kanallarını dinleyenlerin ne kadar fazla olduğu düşünülürse, zaten buna mecburdular. Doğu Alman partisi "sosyalist gerçekçi rock'ı desteklerken, Sovyetler'in –adını 1930'ların sosyalist gerçekçi komedi filminden alan– "Mutlu Adamlar" gibi sakinleştirici, siyasal bakımdan doğru grupları vardı. Komsomol yasaklı grupların uzun bir listesini hazırladı: Heavy metal grubu "Black Sabbath" "şiddet" ve "dinî bağnazlığı" teşvik etmekle

88 T. Ryback, *Rock around the Bloc: a History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union* (New York, 1990), s. 129.

89 *A.g.e.*, s. 146.

suçlanırken, gariptir romantik şarkılar söyleyen Julio Iglesias "neo-faşizm"in savunucusu olarak yaftalanmıştı.[90] Ne var ki, burada ima edilen, diğer grupların idare eder olduğuydu ve Komsomol örgütleri rock konserlerini bizzat organize ediyorlardı. Alexei Yurchak, Yakutsk'taki bir okulda eski Komsomol sekreteri ve o sırada Novosibirsk Üniversitesi öğrencisi olan Aleksandr'ın hem komünist ideale korkunç bağlı biri olduğunu hem de progresif rock ve İngiliz grubu "Uriah Heep"in hayranı olduğunu anlatır. Felsefe öğretmeni rock müziğini eleştiren bir arkadaşına gururla şunları yazmıştı:

> Estetik profesörüne kimsenin dış dünyaya tarihöncesi bir konumdan bakamayacağını söyle... "The Beatles" hayatımızda o kadar eşsiz bir olay ki insan zihnindeki etkisi belki de uzay uçuşları ve nükleer fizikle kıyaslanabilir.[91]

Demek ki, komünizm ile modern popüler kültür arasında zorunlu bir çelişki yoktu. Ama komünist partiler gene de ona "tarihöncesi" bir biçimde tepki gösteriyorlardı. Kruşçev ve kuşağı, komünizmi uzay ve atom çağına sürüklemişti. Ama modernite ilerlemişti ve yaşlanan komünist liderler gitgide "tarihöncesi"nden kalmış gibi görünüyorlardı; tıpkı siyasetlerinin muhafazakâr göründüğü gibi.

VII

"Ben sağcıları severim." Komünist radikalizmin zirve noktası Mao Zedong, 21 Şubat 1972'de Pekin'deki zirvede, dillere destan anti-komünist Amerikan başkanı Richard Nixon'a işte böyle hitap etmişti. Teoriye ilgi duyduğu hiç bilinmeyen Nixon'ın "felsefi sorunları [*metinde aynen böyle*]" Mao'yla tartışmak istediğini söylemesi de aynı ölçüde akıl almazdı.[92] Çok değil daha iki yıl önce komünist dünyanın en radikal gücü ile Çin basınının Nixon'ı betimlediği gibi, "ABD emperyalizminin kasıntı başbuğu" arasındaki bu olağandışı yakınlaşmayı birkaç kişi tahmin edebilirdi.

Üç ayı biraz geçe, 29 Mayıs'ta Nixon, Kremlin'in yaldız ve kristallerin göz kamaştırdığı mimari harikası St. Catherine Salonu'nun devrimci üsluptan tamamen uzak çevresinde komünist blokun diğer lideri Leonid Brejnev ile buluştu. Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT) ve ABD-Sovyet ilişkilerinin yeni temelini özetleyen bir belge dahil bir dizi antlaşmayı imzalamak üzere bir araya gelmişlerdi.

Karakteri ve Küba Füze Krizi'nden beri Sovyet düşünce tarzındaki değişiklikler göz önüne alınırsa, Brejnev'in barış yapma isteği hiç de sürpriz sa-

90 Yurchak, *Everything was Forever*, s. 215.

91 Akt. *a.g.e.*, s. 234.

92 W. Burr (ed.), *The Kissinger Transcripts* (New York, 1998), s. 59-66.

yılmazdı. Aynı zamanda, 1972 detantı Stalin'in 1945'te umduğunu büyük ölçüde sağlamıştı. Dünya resmen süper güçlerin etki alanlarına bölünmüştü. Artık Doğu ve Batı –en azından askerî ve jeopolitik yönden– daha eşit olduklarından, Brejnev Amerikalıların çok uzun süredir reddetmiş olduğu Doğu Avrupa'daki komünist imparatorluğun tanınmasını sağlama alabilmişti.

Tabii ki Mao'nun bir barış adamı olarak reenkarnasyonu hiç beklenmiyordu. Ama 1960'ların sonundaki devrimci patlamalarla zayıflayan ve stratejik zarar gören her iki komünist lider de benzer zorluklarla karşı karşıyaydı. Brejnev, 1968 Prag Baharı'ndan sonra kendi blokuna istikrar kazandırmaya çalışıyorken, SSCB ve Hindistan'dan gelen askerî tehditlerden endişe duyan Mao hâlâ kendi Kültür Devrimi'nden sonra düzeni yeniden tesis ediyordu. Bu nedenle "sağa" kayması için haklı nedenleri vardı.

Oysa Nixon'ın uzlaşmak için daha çok nedeni vardı. Çünkü 1960'ların ortasında Üçüncü Dünya devrimlerinin bastırılmasında belirgin bir başarı kazandıktan sonra, Amerikan gücü Vietnam direnişiyle sarsılmıştı. 1945'te –ve gerçekten de 1919'daki gibi– muhteşem rezidans ve saray salonlarında müzakere yürüten devlet adamları kargaşa yaşayan Güney'e kendi iradelerini dayatamıyorlardı. Hatta Washington için daha da endişe verici olanı, Üçüncü Dünya'daki muhaliflerinin kendi ülkelerinde –kendi üniversite kampüslerinde ve şehir içlerinde– de sempatizan bulmuş olmalarıydı. 1968'de, siyasetçiler Washington'dan İstanbul'a, Paris'ten Mexico'ya kadar yeni bir devrimci kuşağın sokaklara çıkışını endişeyle izliyorlardı.

11

KABARAN DALGA

I

1968 yılının Mart ayında, Addis Ababa Üniversitesi'ne ait Ras Makonnen Salonu'nda yapılan yardım amaçlı defile oldukça gerilimli bir atmosferde geçmişti.[1] Defilenin organizatörü kızlar yurdunda müfredat dışı aktiviteler hazırlayan Amerika Barış Gücü gönüllüsü Linda Thistle'dı. Önceki yıl bir Amerikan firmasının bağışladığı, o dönem popüler olan mini eteklerin de dahil olduğu, "Salon Exquisite" ve "La Merveilleuse"e ait son moda kreasyonların sergilendiği bir defileyi izlemişti. 1967'deki defile Etiyopya öğrenci basınında eleştirel makaleler çıkmasına neden olmuş, özellikle mini etekler tartışma yaratmıştı. İleri sürülen argümanların kimi milliyetçi ya da Afrikalı bir karakter taşırken –bu şov Etiyopyalı değildi, Avrupa'yı zehirleyen bir afyondu– suçlamalar genelde fark edilebilir bir biçimde Marksist bir tonda yapılıyordu. O dönemde böylesi görüşler öğrenci çevrelerine önemli ölçüde nüfuz etmişti. "Defile... yeni sömürgeciliğin... ajanından başka bir şey değil. (Batılıların) lüks malları için uygun (bir) piyasa yaratılmasının aracı" diyordu bir yazar makalesinde.[2] Thistle eleştirilere, mini etekleri defile kapsamına almayarak ve etkinliği kıtanın, Afrika'nın yerel renklerini taşıyan ilk defilesi haline getirerek yanıt verdi, öyle ki defilede yalnızca Afrika kumaşları sergilenecekti. Buna rağmen radikal öğrencileri yatıştırmak hiç de kolay değildi. Ki-

1 R. Balsvik, *Haile Selassie's Students. The Intellectual and Social Background to Revolution*, 1952-1977 (Lansing, Mich., 1985), s. 213-223.

2 "The Philosophy of the Fashion Show in the Era of Nationalism", broşür, Mart 1968, Balsvik, *Students*, s. 214'ten alıntı.

mileri böyle yoksul bir ülkede, milliyetçi bir görünüme sahip bile olsa defile düzenlemenin meşru olmadığını savundular. Öte yandan cinsiyet meseleleri ile kadın ve erkek öğrenciler arasındaki güç ilişkileri de tartışma konusu oluyordu. Erkekler organizasyonu, Batı gelenekleri ve yozlaşmış yaşam tarzı tarafından baştan çıkarılan Etiyopya kadınlarının daha ciddi politik tartışmaları ve aktivizmi ihmal edişinin bir işareti olarak gördüler. Onlardan biri olan Wellelign Makonnen'in dediği gibi "Kız kardeşlerimizin beyinleri Batı sabunu ile yıkanmıştır. Amerikan yaşam felsefesi bizi hiçbir yere götürmez."[3]

Tartışma sonunda küçük ama şiddetli bir protestoya dönüştü. Yaklaşık elli kızgın erkek öğrenci okul binasının dışında toplandılar, kızları taciz ettiler ve tokatladılar, yabancı ziyaretçileri itip kaktılar, bazı misafirlerin üzerine çürümüş yumurta attılar, diğerlerini arabalarından çıkarıp yerlerde sürüklediler. Sonunda polis çağrıldı, şiddet daha da arttı ve polis, aralarında *Struggle* [Mücadele] isimli öğrenci dergisinin editörünün de yer aldığı radikal öğrencileri gözaltına aldı. Bu arada üniversite otoriteleri –bunların arasında Amerikan Üniversitesi Başkan Yardımcısı başı çekiyordu– enstitüyü kapatmaya karar verdiler. Marksizm ve Amerikan karşıtlığı, Etiyopyalı öğrenciler arasında bir süre için bariz bir eğilim haline gelmişti. Amerikalılar giderek popülaritesini kaybeden İmparator Haile Selassie'nin rejiminin müttefikiydiler ve defileden iki ay önce ABD Başkan Yardımcısı Hubert Humphrey'in öğrencilere hitap etmesi, Vietnam Savaşı karşıtı gürültücü ve öfkeli protestocular tarafından engellenmişti.[4] Ama Ras Makonnen Salonu'ndaki olaylar öğrenci hareketi ile Selassie rejimi arasındaki nihai kopuşun işaretini veriyordu. Bu olaylara dahil olan pek çok öğrenci 1974 Etiyopya Devrimi'nde merkezî bir rol oynayacaklardı.

Bu arada birkaç hafta önce New York'ta, genç bir Berkeley mezunu olan Dona Fowler altmış altı imzalı bir dilekçeyi okuyarak halka hitap etti. Dilekçede mini etek savunuluyor ve alışveriş merkezi yetkilileri "Uzun Eteğe Hayır" yazan pankartlarla çevrelenmekle tehdit ediliyordu. Ne var ki, Thistle'ın ve Fowler'ın nesli, Vietnam ve "Amerikan emperyalizmi" konusunda Etiyopyalı akranları kadar öfkeliyken (tıpkı onlar gibi Marksist sloganlar üretmeyi seviyorlardı), acil meseleleri ve siyasete ilişkin genel vizyonları onlardan çok farklıydı. Fowler ve protestocu kız kardeşleri için mini etek, bireysel ve cinsel özgürlüğü ve Amerika'da İkinci Dünya Savaşı'ndan beri hüküm sürdüğüne inandıkları disiplinci, eril kültürün reddini temsil ediyordu. Buna karşılık Wellelign Makonnen için, bu giysiler Etiyopya'yı geri bırakan yozlaşmış bir tutumu gözler önüne seriyordu. Aklı havada bir özgürleşmeye değil, tam da titiz bir disipline ihtiyaçları vardı. Her iki genç grup da

3 Bu bölüm için bkz. Balsvik, *Students*, s. 216.

4 *A.g.e.*, s. 202.

Marksist sloganlar haykırıyorlardı. Ama 1920'ler Rusyası'nın militan radikal Marksizmine dönen bu Etiyopyalılar Amerikalıların daha demokratik ve romantik Marksizminden keskin bir biçimde ayrışıyorlardı.

1968 yılı devrim hareketlerinin dünya çapında doruğa çıkacağı müjdesini veren bir dizi öfke patlamasına tanıklık etti. Ne bu tarihten önce ne de daha sonra Marksist söylem bu kadar popüler olmayacaktı. Bu arada küresel Güney'deki aktivistler, Batı'da "emperyalizme", "ırkçılığa", "paternalizme" karşı mücadele edenlerin yanında saf tutmaya başlamışlardı. Marksist rejimlerin sayısı artıyor, dünya komünizminin haritasında kızıl renk hiç olmadığı kadar hâkim hale geliyordu. Yine de görünürdeki birliğin arka planında, komünizm daha önce hiç olmadığı kadar parçalı hale gelmişti. 1968 sonrası komünizmin bilinen bütün varyantları hayata geçirilmeye çalışıldı. Sanki hareketin bütün tarihi heyecanlı bir on yılın içine sığdırılmıştı: Afrika'da 1920 tarzı bir geç Stalinizmden Kamboçya'da Maocu kültürel devrime, Allende Şilisi'nin Halk Cephesi komünizminden *soixante-huitards*'ın [68'liler] Marksist romantizmine, neredeyse sosyal demokrat bir Avrupa komünizminden Nikaragua'nın Guevara'dan ilham alan gerilla savaşına kadar...

Diğer taraftan 1968'in romantik özgürleşme ve demokrasi vurgusu ancak kısa bir süre için varlığını koruyabildi. Amerikan gücünün Vietnam'daki yenilgisi radikal siyaset ve sosyal güçleri cesaretlendirse de, ABD ve müttefikleri çok geçmeden kendilerini toparladılar. Komünist hareket ve rejimler büyük güçlerin rekabetinin ve Soğuk Savaş'ın bir parçası haline gelirken, protesto gösterilerinde yapılan siyaset, tartışma grupları ve love-ins[5] yerini silahlara ve bombalara bırakıyordu. Kruşçev'in "barış bölgesi" olan Üçüncü Dünya kanlı bir savaş alanı haline gelmişti.

II

1964 yazında Kuzey'deki üniversitelerden yaklaşık bin Amerikalı öğrenci –büyük çoğunluğu beyazdı– ırkçı ayrımcılığa karşı mücadele etmek için Şiddet İçermeyen Öğrenci Koordinasyon Komitesi (SNCC) tarafından organize edilen bir kampanyanın parçası olarak Mississippi'ye gitti. "Mississippi Yazı" boyunca öğrenciler komünlerde –ya da özgürlük evleri– ya da yerli siyah ailelerin yanında yaşadılar. Seçmen olarak kaydoldular ve "Özgürlük Okulları'nda"[6] insanlara dersler verdiler. Bu azimli çaba büyük ölçüde 1874 yılında genç Rusların başını çektiği idealist "Halka Git" hareketini çağrıştırıyordu. Rusya'da toprak reformunu savunan bu sosyalistlerden farklı olarak

5 "The Love-ins" 1967 tarihli bir filmdir. Yönetmeni Arthur Dreifuss olan film LSD kullanımını ve hippi gençliğinin ona yüklediği anlamı konu almaktadır – ç.n.

6 Bkz. D. McAdam, *Freedom Summer* (Oxford, 1988).

Amerikalı öğrenciler halihazırda kökleşmiş durumdaki bir harekete dahil oluyorlardı ve bölgedeki siyah halkla ilişkileri iyiydi. Yine de tıpkı Rus muadilleri gibi onların da baskılarla mücadele etmeleri gerekiyordu. Bölgeye gelişlerinden on gün sonra, üç öğrenci yerel polisin eşlik ettiği ırkçı ayrımcılık taraftarlarınca ölesiye dövüldü. Daha pek çokları bu şekilde baskıya maruz kaldı.[7]

Mississippi Yazı, katılan herkes için radikalleştirici bir deneyimdi. Dahası, geri dönen bir grup Berkeley öğrencisinin daha önce masa kurup politik broşürler dağıttığı alana girişlerinin üniversite otoritelerince kendilerine yasaklandığını görmeleri bir başka öfke kaynağı olmuştu. Polis yasak kararını uygulamak için geldiğinde, öğrencilerden biri, Mario Savio, polis arabasının yanında oturma eylemi yapmaya başladı. Oturma eylemi Güney'deki sivil haklar eylemlerinde sıkça kullanılan bir teknikti. Berkeley'in Savio'yu cezalandırma girişimleri ise yeni şekillenen "Konuşma Özgürlüğü Hareketi"ni (FSM-Free Speech Movement), geniş kapsamlı oturma eylemleri ve tahmini olarak üniversitenin 27 bin öğrencisinden 10.500'ünün katıldığı gösteriler düzenlemeye itti. Bu dikkat çekici olaylar hızla yayılan diğer öğrenci eylemleri için de model oluşturdu. Böylece Berkeley Amerika, Avrupa ve ötesine yayılan bir dizi ayaklanmanın (hatta devrimin) ve bizim "1968 hareketi" dediğimiz şeyin bir anlamda merkez üssü oldu.

Berkeley öğrenci hareketi, Rus ve Çin öncülleri gibi, hem yasaların meşru gördüğü eşitsizliğe –bu örnekte etnik temelli– hem de ataerkil güç yapısına ve özellikle de üniversite otoritelerine yönelik bir saldırıydı. Savio 1965 yılındaki bir konuşmada sivil haklar hareketi ile üniversite siyasetini açıkça ilişkilendirmişti:

> Mississippi'de otokratik ve güçlü bir azınlık, organize şiddet yoluyla zayıf çoğunluğu baskı altında tutar. Kaliforniya'da ayrıcalıklı azınlık üniversite bürokrasisini öğrencilerin kendilerini siyaseten ifade etmelerini engellemek için manipüle eder. Bu "saygıdeğer" bürokrasi "Cesur Yeni Dünya"daki yararlı düşmandan başkası değildi.[8]

Savio dikkat çekici bir biçimde radikal bir dil kullanmaktadır. Diğer taraftan 1964'teki gösteri öncesi tanınmış bir politik şahsiyet değildir. Anti-komünist haçlı seferinde başarılı bir biçimde mobilize edilmiş etnik gruplardan olan İtalyan kökenli Amerikalılar topluluğunun bir mensubu olarak Savio, Truman ve Eisenhower'ın refah devletinden yararlanmaktadır. Aynı zamanda hem bazıları askerî amaçlarla yürütülen teknolojik araştırmalarla hem de

7 *A.g.e.*, s. 4.

8 M. Rothschild, *A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964-1965* (Westport, 1982), s. 181'den alıntı.

en azından beyaz Amerikalılar için sosyal mobiliteyle ilgilenen bir üniversitede (kendisi için uygun gördüğü isimle "multiversity") eğitim görmektedir. Dahası Berkeley özellikle Batı dünyasındaki üniversitelerin tipik bir örneğidir. Tıpkı onlar gibi öğrenci sayısı hızla artmıştır. Pek çok öğrencisi geçmişte yükseköğrenim deneyimi olmayan mütevazı ailelerden gelmektedir. Ve 1860'ların Rusyası'ndaki ilk nesil öğrenciler gibi karşılaştıkları hiyerarşik ve zaman zaman yabancılaştırıcı olan eğitim kültürünü her zaman takdirle karşılamamaktadırlar. Bir öğrencinin anımsattığı üzere: "Berkeley bizim gözümüzde gerçekten de bir fabrika gibiydi. Sınıflar uçsuz bucaksızdı ve siz profesörlerin yanına yaklaşamayacağınızı hissederdiniz, çünkü kürsünün arkasına geçtiklerinde aranızda aşamayacağınız kadar uzak bir mesafe olurdu."[9]

Son zamanlarda 1960'ların öğrenci ayaklanmalarını naif ve keyfine düşkün hareketler olarak görmek yaygın bir eğilim haline geldi. Ne var ki, amaçları ile ilgili bizim düşüncelerimiz ne olursa olsun, bu olayların tarihsel önemini küçümsememeliyiz. Romantik öğrenciler dünya görüşünde kökten bir dönüşüm sergilediler. 1960 ve 1970'lerin Batılı öğrencileri evdeki, üniversitedeki ya da devletteki "babalar"ına karşı tavır aldılar. Öğrenciler tarafından oluşturulan gerçekten kardeşleşmiş topluluklarda, genç insanlar geleneksel hiyerarşi ve otoriteyi sorguluyorlardı, kadınlara ve eşcinsellere dönük hâkim tutumlara meydan okuyorlar ve hatta hippi komünlerinde aile hayatının yeni formlarını deneyimliyorlardı.[10] Bu süreçte gelişen kadın ve eşcinsel hak hareketleri aynı zamanda geleneksel ataerkil tutumlara kafa tuttular. Düşünce dünyalarının merkezinde katılımcı bir demokrasi formu vardı. Bu put kırıcı hareket büyük ölçüde genç insanların konumunda 1950'lerden beri meydana gelen köklü bir değişimle ilişkiliydi. Yüksek gelirler ve yükseköğrenimin özerkliği ile gençler geçmişte olduğundan daha bağımsız ve iddialı hareket etmeye başlamışlardı.

Dahası üniversitenin ve bahsi geçen "fabrika"nın yapısının sorgulanmasıyla cinsel ve etnik ayrımcılığın paternalizmle beraber eleştirisi kısa sürede, bazıları tarafından savaş sonrası dönemin "askerî refah devleti" olarak algılanan şeye dönük genel bir saldırıya evrilebildi. Batılı devletlerin, Sovyet muadilleri gibi katı disiplinli bir yapıya sahip olmasalar da, vatandaşlarından tolere edilemeyecek düzeyde bir sosyal disiplini talep etmeleri eleştiri konusu yapılıyordu. Fabrikalar "Fordist" üretim hatları tarafından idare ediliyordu ve şirketler çok büyümüş, hiyerarşik ve yabancılaştırıcı bir hale gelmişlerdi. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, pek çoklarının Stalinist yıkıcılıktan korktuğu, paramparça olmuş ekonomilerin ve toplum-

9 R. Fraser, *1968: A Student Generation in Revolt* (New York, 1987), s. 79'dan alıntı.

10 A. Marwick, *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c. 1958-c. 1974* (Oxford, 1998), s. 486-489.

ların hızla yeniden inşasının zorunlu bir ihtiyaç olduğu dönemde, böylesi bir disiplin kabul edilebilirdi. Ne var ki, Sovyet Bloku'nda olduğu gibi gerçek bir savaş tehdidi ortadan kalktığı zaman genç insanlar, refah ve tüketim mallarına yönelik telafilerin yetersiz kaldığı bu kısıtlamaları kabul etme konusunda çok daha az istekliydiler. FSM haber bülteni yazarı Barbara Garson'un işaret ettiği gibi: "Pek çok insan şöyle düşünmeye başlamıştı: 'Hayatımın kontrolünü elime almak istiyorum. Şirket kârları için kullanılan bir alet olmak istemiyorum.'"[11]

Bazı açılardan, Batılı öğrenci hareketleri, Rus ve Çinli öncüllerinden farklılaşıyordu. Onların hayranlık duyduğu ileri teknoloji, makineleşme, organizasyonel modernlik konusunda şüpheleri vardı. Aslında Prometheusçu projenin son derece temel bir unsuruna meydan okuyorlardı. Ülkelerinin geri kalmış olarak görülmediği ve uluslararası rekabetle ilgili olmadıkları düşünülürse bu durum o kadar da şaşırtıcı gelmeyebilir. Kimi yönlerden 1960'ların protestoları, asi oğul ve kızların "emperyalist" ve "militarist" babalara yönelen saldırılarıyla, Birinci Dünya Savaşı'nın düzenle dalga geçen Dadacılarına, Çernişevski ya da Lu Sin'e olduklarından daha yakındı. 1950 ve 1960'ların Avrupa sitüasyonistleri bu mirası kabullendiler. Batılı erkek ve kadınların kültürsüz tüketim toplumu tarafından "yabancılaştırıldığına" ikna olmuşlardı, provokasyon ve "büyük gösteriler"in onları uyuşuk kayıtsızlıklarından kurtulmaları için sarsacağına inandılar.[12] "Sitüasyonist Enternasyonal"in önde gelen teorisyeni Guy Debord, "proletarya devrimleri"nin "oyun" ve "baskı altına alınmamış arzular"ın[13] hoş görülmesi üzerine temellendirilmiş "festivaller"den oluşması gerektiğinde ısrar etmişti. Debord'un kitabı *Gösteri Toplumu*, 1967 yılının sonunda yayımlandı ve Batı öğrenci devrimlerinin kutsal metinlerinden biri haline geldi.

Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi burjuva paçozluğuna karşı duyulan estetik hayal kırıklığı, güçlü Marksist etkiler taşıyan daha politik bir romantizme evrildi. Aslında bu Marksizmin Lukács-Frankfurt Okulu kolunu yeniden ön plana çıkarıyordu. 1934 yılında Almanya'dan ayrılıp Amerika'ya giden bir savaş öncesi Frankfurt Okulu aydını olan Herbert Marcuse 1968 öğrenci isyanının felsefi lideri haline geldi. 1964 yılında basılan *Tek Boyutlu İnsan* kitabı, her ne kadar garip bir biçimde Freud'dan etkilenmiş olsa da romantik Marksist dünya görüşünün kökten bir biçimde yeniden şekillenmesi anlamına geliyordu. Marcuse modern kapitaliz-

11 Cited in Fraser, *1968*, s. 80.

12 T. Hecken ve A. Grzenia, "Situationism", ed. M. Klimke ve J. Scharloth, *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977* (New York, 2008), s. 23-32 içinde.

13 Dark Star (ed.), *Beneath the Paving Stones. Situationists and the Beach*, Mayıs 1968 (Edinburgh, 2001), s. 23-24.

min bir teknokratik rasyonalite ile aşılandığını ileri sürüyordu. Bu durum "refah devleti ve savaş devleti"ni birleştirerek bir "total mobilizasyon toplumu" üretiyordu. Tüketimcilik ve şirketler, ordu ve partiler gibi hiyerarşik kurumlar bir "uyum mekaniği" inşa etmişlerdi; insanlar yabancılaşmıştı ve hayatın gerçekten hoş, yaratıcı ve erotik boyutları yasadışı ilan edilirken özerklik baskılanmıştı.[14] Marcuse'nin planlama ve rasyonaliteye dayanan modernist Marksizmi reddinde, Fourier'nin falankshanelerinin[15] ya da romantik "genç Marx"ın uyanışını görmek mümkündü. Modernite ve devrimin Marksist sentezini reddi göz önüne alındığında, Marcuse'nin Sovvetler Birliği'ni kapitalizmi eleştirdiği gibi şiddetle eleştirmesi pek az şaşırtıcı gelecektir. Onun için hem endüstriyel kapitalizm hem de komünizm Nazizmin mirasçılarıdır, her ikisi de ruhsuz teknokratik elitler tarafından yönetilen totaliter düzenlerdir.

Marcuse'nin teknolojiye olan derin güvensizliği ve Nazizmi, endüstriyel kapitalizmi ve komünizmi totaliterlik sendromunun farklı görünümleri olarak değerlendirmesi, 1960'ların romantik sol siyaset ve kültürüne nüfuz etmişti. Otoriter babalar, Naziler ve atom bombaları Amerikalı Slyvia Plath'ın kült şiirinde canlı bir biçimde birleştirilmişti. Ve 1960'ların teknoloji korkusu Stanley Kubrick'in filmlerinde sıkça işlenen bir tema olarak ortaya çıkar. 1964 tarihli satirik yapımı "Dr. Strangelove"daki Dr. Strangelove figürü Marcuse'nin işlediği pek çok temanın özeti gibidir: Bomba takıntılı bir Alman bilim adamı ve mekanik kolu istemsiz bir şekilde Nazi selamı veren Amerikan başkan danışmanı.[16] İlk kez 1968 yılında gösterilen "2001: A Space Odyssey"de teknolojik ilerleme, şiddete yönlendiren uğursuz bir güç olarak gösteriliyordu. Bu temanın en ünlü örneği ise cani bilgisayar HAL'di.[17] Berkeley'deki toplantıda Mario Savio'nun yaptığı konuşma bu romantik retorikle yüklüydü:

> Makinelerin çalışmasının iğrençleştiği bir zaman gelecek. Sizi içten içe hasta edecekler. Hiçbir biçimde parçası dahi olmayacaksınız, yaşananların el altından bile olsa bir parçası olmanız mümkün değil. Bedenleri dişlilerin, tekerleklerin, manivelaların ve her türden aparatın üzerine yığmanız gerekecek ve onu durdurmak zorundasınız.[18]

---

14 H. Marcuse, *One-Dimensional Man* (Londra, 1991), s. 21, xx.

15 *Phalanstery*, Fourier'in ütopya mekânları, komün evler – ç.n.

16 "Dr. Strangelove or: How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb" (1964), yön. Stanley Kubrick.

17 "2001: A Space Odyssey" (1968), yön. Stanley Kubrick. Uğursuz kırmızı gözüyle HAL, Homeros'un Odysseia'sında geçen tek gözlü canavar Cyclops'u andırmaktadır.

18 Mario Savio, A. Bloom ve W. Breines (ed.), *Takin'It to the Streets. A Sixties Reader* (New York, 1995), s. 111-112 içinde.

Marcuse, "Yeni Sol" düşünürlerin önde gelenlerinden biriydi. Bu eklektik grubun arasında Amerikalı sosyolog C. Wright Mills, İngiliz tarihçi E.P. Thompson ve Yunanistan doğumlu Troçkist entelektüel Cornelius Castoriadis'i sayabiliriz. "Yeni Sol" adlandırması bilinçli bir tercihti, zira kendilerini, hem sosyal demokrat hem de Sovyet komünisti "eski sol"un karşısında tanımlıyorlardı. Eski sola karşı sayısız itirazları vardı. Onun parti örgütlenmesinden ve hiyerarşiye ilişkin takıntısından hoşlanmıyorlardı, konuşma özgürlüğünü ve katılımcı demokrasiyi savunuyorlardı. Ama tartışmanın köküne inildiğinde asıl ayrım eşitlik ve güç kavramlarının anlaşılma biçiminde yatıyordu: 1960'ların düşünürleri için (eski solun temel değeri olan) ekonomik özgürlük tek başına yeterli değildi. Onlar için daha da önemli olanı güç ilişkilerinde bir değişimin yaşanması, kültürel devrim ve hiyerarşinin tüm formlarının son bulmasıydı. "Demokratik Bir Toplum İçin Yeni Sol Öğrenciler" (New Left Students for a Democratic Society-SDS) grubunun başkanlarından Gregory Calvert'in açıkladığı gibi: "Maddi malları elde etme hırsı üzerinden devrimci bir kitle hareketi yaratılamaz... Devrimci hareketler insan potansiyeli ve baskıcı gerçeklik arasındaki çelişkinin kabulünden doğan özgürlük mücadeleleridir."[19]

"Ekonomistik" Marksizme karşı çıkış endüstriyel işçi sınıfının yarattığı hayal kırıklığı ile yakından bağlantılıydı, radikaller (en azından Kuzey Avrupa ve Birleşik Devletler'de) bu sınıfın "savaş-refah devleti" tarafından satın alındığına inanıyorlardı. Yeni devrimciler, emperyalist Birleşik Devletler tarafından domine edilen bir dünyada yasal, politik ve ırksal ayrımcılık nedeniyle acı çeken gruplarla birleşeceklerdi; öğrencilerle, Afrika kökenli Amerikalılarla, Üçüncü Dünya devrimcileriyle, kadınlarla ve eşcinsellerle. Wright Mills'in 1960 yılında "Yeni Sola Mektup"ta yazdığı gibi:

> Ona ihtiyaç duyduğunuz zamanlar hariç Viktoryan Marksizmi unutun (Kautskici, teknokratik), Lenin'i okuyun tekrar (dikkatli olun), Roxa Luxemburg'u da...
>
> Pek çok şey olabilir ama [ütopik] değildir. Japon öğrencilere bahsedin ondan. Oturma eylemi yapan zencilere anlatın onu. Kübalı devrimcilere. Açuluslar blokunun halklarına anlatın.[20]

1960'ların başında Afrika kökenli Amerikalıların ülke içindeki hareketi ile ülke dışındaki Amerikan anti-komünizmi arasındaki paralellik kimi entelektüel ve aktivistlere çok açık bir ilişki gibi görünüyordu. Ancak bu karşılaştırmanın yaygın bir hal alması Vietnam Savaşı'nın kızışması ile mümkün olabildi. Zorunlu askerliğin iki katına çıkması ile birlikte öğrenciler çaresiz bir biçimde radikalleştiler. Askerliğin tecili mümkün olsa da, askere alınmaktan

19 Gregory Calvert, Bloom ve Breines, *Takin' It to the Streets*, s. 126 içinde.

20 Wright Mills, Bloom ve Breines, *Takin' It to the Streets* içinde.

kurtulmak genellikle zordu. 1965 yılında üniversitelerde protestolar başladı, radikal akademisyenler normal dersleri iptal etmeye, Mississippi Özgürlük Okulları'ndan ilham alan tartışmalar ve savaşla ilgili gün boyu süren seminerler düzenlemeye başladılar. Bir Demokratik Toplum İçin Öğrenciler (SDS) grubu üyesi öğrenciler, siyahlar ve Vietnamlılar arasındaki Yeni Sol birlik algısının ne kadar kuvvetli olduğunu şöyle anlatır:

> 1965 yılı benim için Amerikan değerleri ile ilgili tüm o retorik ve bizim gerçekte yaptığımız şey arasında bir bağlantının kurulduğu yıldı. Sivil haklar ve Vietnam Savaşı arasındaki bağlantının... Ülkede güçsüz bir azınlık nüfusu baskı altında tutmak ve dışarıda farklı ırk ve kültürden bir köylü toplumunu bombalayarak ülkelerini taş devrine döndürmek.[21]

SDS'de radikal bir anti-emperyalist dil belirgin bir biçimde baskın olmuştu. Bir diğer SDS aktivisti ve geleceğin teröristi olan Cathy Wilkerson, bu dönemde Vietnam'da yaşananların ve kalıcı bir ekonomik eşitsizlik algısının kendisini liberal demokrasiden uzaklaştırarak devrimci inançlara yönlendirdiğini anımsayacaktır: "Eski hükümeti silip süpürebilirdik" ve "hükümetimizin şiddete meyli göz önünde tutulursa, hiçbir 'silip süpürme' hareketinin savaşmadan mümkün olamayacağı açıktı".[22] 1967'ye gelindiğinde SDS liderleri sıradan askerler haline gelmeseler de devrimci Marksizme yönelmeye başlamışlardı, çünkü Carl Oglesby'nin açıkladığı üzere ortada ondan başka tutarlı, bütüncül ve açık bir devrim felsefesi yoktu.[23]

Benzeri bir radikalleşme sivil haklar hareketinde de meydana geliyordu. Vietnam meselesi kızgınlığı artıran bir nedendi. Bir yandan kaynaklar sosyal programlardan alınarak savaşa aktarılıyor diğer taraftan siyahlar beyazlara göre çok daha büyük oranlarla askere çağrılıyordu. Martin Luther King'in Güney'de iyi işleyen barışçıl stratejisi, 1967 yazında şiddetli ayaklanmaların vuku bulduğu Kuzey şehirlerindeki radikal gençlikte karşılık bulmuyordu.[24] "Siyah Güç" politikacılarının yeni kuşağı, komünist gerilla retoriğinden, özellikle de Martinik doğumlu devrimci Franz Fanon'un Üçüncü Dünya'cılığından yararlanmıştı. 1967 yılında Londra'da konuşan Siyah Güç'ün en karizmatik hatiplerinden Stokely Carmichael politik şiddete övgüler düzerken Che Guevara ve Fanon'dan alıntı yapmış, sonra da eklemiştir:

> Biz Amerika'da siyahların devrimci bilincini yükselterek Üçüncü Dünya'ya katılmalarını sağlamaya çalışıyoruz. Şiddetin kullanılıp kullanılmayacağı ka-

21 Rayna Rapp (SDS, University of Michigan), Fraser, *1968*, s. 88'den alıntı.

22 C. Wilkerson, *Flying Close to the Sun* (New York, 2007), s. 115-116.

23 K. Sale, *SDS* (New York, 1973), s. 391'den alıntı.

24 M. Berg, "1968: A Turning Point in American Race Relations?" ed. C. Fink, P. Gassert ve D. Junker, *1968: The World Transformed* (Cambridge, 1998), s. 407 içinde.

rarı bize değil, Batılı beyazlara ait. Artık beyaz adamlara daha fazla baş eğmeyeceğiz. Eğer Birleşik Devletler bir siyaha dokunursa, Birleşik Devletler'deki tüm siyahlarla savaşmak zorunda kalacak.[25]

Bu isyan Amerika'nın Avrupa'daki "davetle gelen imparatorluğu"na da sıçradı. Özellikle televizyon ekranları hava indirme ve mekanize şiddet görüntüleri ile dolduktan sonra Vietnam protestolarındaki öfke tüm öğrenci hareketlerinin merkezine yerleşti. İngiltere gibi devletin savaşı desteklediği ülkelerde savaş karşıtlığı hızla arttı. Bir İngiliz öğrenci o dönemi şöyle anımsıyor: "Bombalamalar ve bombalamaların merhametsizliğini... Muhtemelen insanlar şimdi bunu anlayamıyor. Ama tek kelimeyle korkunçtu. Bütün o gelişmiş şeyler insanları yok etmek için kullanılıyordu... Duygularım çok güçlüydü, öyle ki kendi hiddetimden korkar hale gelmiştim."[26] Avrupa'nın elitleri Birleşik Devletler'e olan desteklerini sorgulamaya başlamışlardı. Fransa'da De Gaulle NATO operasyonlarına katkı sunmayı reddetti. İngilizlerse finansal sorunların kendilerini askerî katkılarını azaltmak zorunda bıraktığını deklare ettiler.

Birleşik Devletler'de tabii ki herhangi bir Marksist devrim yaşanmadı ama 1968'de insanlar onun tadını almışlardı. İçeride ve dışarıda kısmen etnik milliyetçilik ve kısmen de Marksizmin çeşitli formları tarafından tetiklenen isyan dalgası Amerikan *hâkimiyeti*ni tehdit ediyordu. Hem Amerika hem de Vietnam'da gerillalarla yüzleşen Başkan Johnson, ülke içinde ve dışında savaşı sürdürmekte kararlıydı. Ne var ki, geçmişin pek çok imparatorluğunda olduğu gibi ülke içindeki huzursuzluklar, dışarıdaki yenilgi ve mali aşırılık bir krizin ortaya çıkmasına neden oldu.

Vietnam'da (kısmi) bir yenilgi yaşanmıştı ve bunun sembolik açıdan büyük bir önemi vardı. Bu yenilginin Amerika'nın güvenilirliğini sarsacağına ve Moskova ve Pekin'i dünya çapında cesaretlendireceğine ikna olan Johnson, 1965'te Amerikan güçlerini Vietnam'a gönderme kararı aldı. Haklı olduğu bir nokta vardı: Vietnam Soğuk Savaş döneminde yaşanan anlaşmazlıklar arasında merkezî bir yere sahipti. Amerika'nın 1954'te Kuzey Vietnam'ın ilerleyişini başarılı bir şekilde durdurması, Moskova ve Pekin'in Üçüncü Dünya'daki azmini bir süre için köreltmişti. Ne var ki, eleştirmenlerin ileri sürdüğü gibi, Johnson'ın çatışmayı "Amerika'nın meselesi" haline getirmesi durumun ciddileşmesine neden olmuştu. Devlet müsteşarı George Ball'ın askerî bir yenilginin barışçıl anlaşmaya göre Amerika'nın dünyadaki güvenilirliği için çok daha kötü etkileri olacağı yönündeki tahmini oldukça ileri görüşlüydü.[27] Başlarda Vietnam'daki komünistlerin gelişme olasılıkları konu-

25 S. Carmichael, *Stokely Speaks. From Black Power to Pan-Africanism* (Chicago, 2007), s. 93.

26 Anthony Barnett, cited in Fraser, 1968, s. 88.

27 George Ball, F. Logevall, *Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of the War in Vietnam* (Berkeley, 1999), s. 291'den alıntı.

sunda kötümser olsalar da, Pekin ve Moskova Amerika'nın askerî desteğine, kendi para ve silahlarını çatışma bölgesine sokarak yanıt verme konusunda kararlıydılar. Sonunda tam bir çıkmaza girildi. Bu arada, Amerikan bombalamaları ve kimyasal ilaçlarla ormanların imhası çok daha fazla Güney Vietnamlıyı Vietkong ordusuna itti.

1968 Ocak ayında, Vietnam dilinde "Yeni Yıl" anlamına gelen "Tet Saldırısı" başladı. 67 bin Vietkong askeri Güney'deki şehirlere saldırdı. Bu etkili bir intihar eylemiydi. Sonunda püskürtülseler de saldıran ve Saygon'daki ABD elçiliğini işgal eden komünist savaşçıların görüntü ve resimleri Washington'da derin bir aşağılanma duygusuna neden oldu. Yaşananlar her yerde radikalleri cesaretlendirdi. Batı Berlin'deki bir öğrencinin anımsadığı gibi:

> Dünyayı sarsan bir olaydı. Rus Devrimi'nin sosyalist ideallere sahip insanlar için ne anlama geldiğini kafamda canlandırmamı mümkün kıldı. Saygon'daki Amerikan elçiliğinin yanı başındaki savaş evden eve yayılıyordu. Hue'nun üzerinde NLF [Vietkong] bayrağı dalgalanıyordu. Şehri ele geçirenlerin çoğunlukla öğrenciler olduğu söylenmişti. Artık şüphemiz kalmamıştı, dünya devriminin zamanı gelmişti.[28]

Johnson yönetimi sersemlemişti. Savunma bakanı Clark Clifford bu dönemi şöyle anımsıyor: "Kısa bir süre için paralize olmuş gibiydik. Olayların ulusun liderlerinin kontrolünden çıktığı duygusu yaygınlaşıyordu."[29] Elitler bölünmüştü. Ordu daha çok asker isterken, Clifford ve diğerleri geri çekilme çağrısı yapıyordu. Daha da önemlisi piyasalar Washington'un savaşı finanse edebileceğine olan inançlarını yitirmeye başlamışlardı. Yatırımcıların kaçışı ile beraber Mart ayında dolar tehlikeli seviyenin altına indi. Doların altına göre ayarlandığı eski Bretton Woods sistemi tehlike altındaydı.

Johnson kısmi bir geri çekilmeye zorlanıyordu. Savaşa devam etti ama 31 Mayıs'ta kızışmanın durduğunu ilan etti, bombalamalar sınırlandırıldı, daha büyük askerî güçlerin oluşturulması yönündeki talepler reddedildi. Çok geçmeden barış görüşmelerine geçilmesi önerisi yapıldı. Johnson Bretton Woods'un ve onun getirdiği, 1945'ten beri süre gelen Amerika'nın ekonomik hegemonyasının sürdürülemez olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Dolar çatırdarken Amerikan küresel gücünün meşruiyeti hem dünyada hem de ülke içinde sarsılıyordu. Amerikan gücünün düşmanlarının zayıflığın kokusunu aldıkları 1968 yılının ilkbahar ve yaz aylarında dünya genelinde büyük çaplı protestolar yaşandı. Birleşik Devletler'de Ağustos ayında Chicago Demokrat Parti Toplantısı polis baskısı ile karşılaşırken Martin Luther King suikastı 126 şehirde ortaya çıkan isyan hareketlerini tetikledi.

28 Peter Tautfest, Fraser, 1968, s. 152'den alıntı.

29 G. Herring, "Tet and the Crisis of Hegemony", Fink vd., 1968, s. 48'den alıntı.

Birleşik Devletler dışında, onun Batı'daki etki alanında Vietnam Savaşı ve Amerikan emperyalizmi (daha sıradan üniversite yönetim sorunları ile beraber) öğrenci protestolarının temel hedefleri haline geldi. Roma'dan Tokyo'ya, Paris'ten Batı Berlin'e kadar pek çok yerde öğrenciler polisle mücadele ettiler. Bununla beraber protestolarda özgün ulusal renkler de söz konusuydu. Almanya ve İtalya gibi faşist bir geçmişe sahip olan ülkelerde, öğrenciler geçmiş kuşağın hasıraltına ittiğine inandıkları suçların ortaya çıkarılmasını talep ediyorlardı. Güney Avrupa'da ise işçiler isyan hareketlerinde son derece temel bir rol oynadılar.[30] Diğer yerlerde ise sivil haklar hareketinin retoriği radikal Marksizmle harmanlanarak milliyetçi protestoları besledi. Belçika'da öğrenciler, Flaman üniversitelerinde Fransız dilinin egemenliğine karşı çıktılar. Kuzey İrlanda'da liberal cumhuriyetçiler, Katolikler ve Marksistlerden oluşan geniş bir ittifak Protestan egemenliğine meydan okudu, model olarak Amerikan sivil haklar hareketini kullanmışlardı. Şiddet yükselirken hareket daha da radikalleşti. 1969'da cumhuriyetçi Marksistler Ulster sivil haklar hareketinin yönetimini devralarak onu emperyalizme karşı bir mücadele haline getirdi.

Yerel özgünlüklere rağmen romantik, katılımcı ve kendisini net bir biçimde Sovyet Marksizminin karşısında konumlandıran bir Marksizm her yerde insanlara ilham kaynağı oluyordu (özellikle çok yakında gerçekleşecek olan Sovyetler'in Çekoslovakya'yı işgalinin ardından). Solcu kahramanlar panteonunda artık Che Guevara'nın yanı sıra Ho Chi Minh de vardı. Ho'nun özgünlüğü, önceliği ABD'ye karşı mücadeleye vermesindeydi, insanlar onun siyaseti hakkında pek az şey biliyorlardı. Stalin ise tamamen dışlanmıştı.

1968 ayaklanmaları ve Kuzey Vietnam saldırısının doğrudan sonucu çeşitli Batılı hükümet ve politikacıların aşağılanması olmuştu. Lyndon Johnson bir dönem daha başkan olmayı düşünmediğini açıkladı. Şubat ayında Belçika hükümeti düştü, Fransa'da yaşanan genel grev başkan De Gaulle'ü ciddi bir biçimde sarstı ve başbakan Pompidou'yu yüzde 35'lik bir asgari ücret artışını kabullenmeye zorladı. Diğer taraftan bu ardı ardına gelen isyanların uzun vadeli yansımaları çok daha şiddetliydi. Batı gençliğinin küresel Güney'in kontrolü için savaşmaya istekli olmadığının işareti verilmişti. Bretton Woods'la kurulan sarsılmış ekonomik düzenin çöküşü başlıyordu. *Soixante-huitard*lar (68'liler) o zamanlar, gerçekte İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan düzenin çöküşünün sinyalini veriyorlardı.[31]

Buna karşılık hiçbir yerde 1968 hareketleri kalıcı bir güç elde edemedi. Bu büyük ölçüde ortak bir amaçları olmamasından ileri geliyordu. Günlük yaşamın demokratikleştirilmesini isteyen öğrenciler ve daha ziyade ekonomik

30 G.R. Horn, *The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America*, 1956-76 (Oxford, 2007), s. 228-231.

31 A. Glyn, *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare* (Oxford, 2007), s. 10.

taleplerle ilgilenen işçiler arasında uzun süreli bir ittifak ilişkisi kurmak zordu. Yeni Sol'un konvansiyonel "bürokratik" siyasete ilişkin özünde barındırdığı kuşku, uzun süreli amaçlara erişilmesini zorlaştırdı. Parti örgütlenmesinden kaçınarak, uyumlu siyasal programlar geliştirmeyi ya da politik zaferler elde etmeyi başaramadılar.

Kısa vadede, 1968'in sarsıntıları sağın seçim zaferlerine katkı sundu. Fransa'daki seçimler De Gaulle'e sarsıcı bir galibiyet getirdi, muhafazakâr cumhuriyetçi Nixon Amerikan başkanlık seçimlerini kazandı, seçmenlerine "ülkenin üniversitelerini ele geçiren devrimci hareketlere" karşı çıkma sözü vermişti.[32] Batı 1789-1815, 1848 ve 1918-19 tarihlerinde ortaya çıkıp başarısızlıkla sonuçlanan devrimlere benzer devrimci bir kriz yaşamıştı. Tıpkı diğerleri gibi 1968'i de sağın belirgin bir biçimde geri dönüşü izleyecekti. Yine de düzenin yeniden restore edilmesi için biraz daha zamana ihtiyaç vardı.

1968 yazının yenilgisi radikal solda devrimci projenin yeniden değerlendirilmesi ihtiyacını doğurdu. Kimi asiler Yeni Sol'un bu şiddet dolu zamanlar için fazla demokratik olduğunu düşünüyordu ve daha radikal, aşırı sol Marksist partiler ortaya çıktı, bunların çoğunluğu Maocu ve Troçkist'ti.[33] Karakterleri ise bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Sempatizanları arasında Fransız aydınlarından Jean-Paul Sartre, filozof Michael Foucault ve sinemacı Jean-Luc Godard gibi kaymak tabaka üyelerin de bulunduğu Maocu *Gauche Prolétarienne* (Proleter Sol) gibi kimi gruplar nispeten ademimerkeziyetçi bir yapıya sahiplerdi.[34] 1968'in Paris *évènements* [olayları] katılımcılarından Daniel Singer Maocuların yaklaşımını şöyle açıklıyor:

> Genç Maocularda Rus *Narodniklerine* [1870'lerin toprak reformu yanlısı sosyalistleri] ait bir şeyler vardı. Narodnikler köylülerin arasında vaaz veriyorlar, Maocularsa *Halka Hizmet* –ki bu aynı zamanda dergilerinin adıydı– için işçilere gidiyorlardı. Küçük Kızıl Kitaptan alıntılar yapmak ya da Mao kültü, eleştirel öğrencileri etkilemek için ideal araçlar değildi; buna karşılık onlar anti-bürokratik mesajı ve gençliğe dönük yaklaşımlarıyla Çin Kültür Devrimi'nden etkilenmişlerdi. İdeolojik coşkuları ve kişisel adanmışlıkları genç Maocuların üniversiteler ve liselerde önemli bir varlık kazanmasını mümkün kıldı.[35]

Daha genel olarak Maocular harekete, Troçkistlerden bile daha fazla organizasyon ve disiplin kazandırdılar. Diğer taraftan bu radikal Marksistlerin

32 M.H. Little, *America's Uncivil Wars* (New York, 2006), s. 254'ten alıntı.

33 Horn, *Spirit of '68*, s. 158-160; A. Belden Fields, *Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States* (New York, 1988), 3. bölüm.

34 J. Bourg, *From Revolution to Ethics. May 1968 and Contemporary Thought* (Montreal, 2007), s. 51.

35 D. Singer, *Prelude to Revolution. France in May 1968* (Londra, 1970), s. 57.

ideolojik tutarlılık ve birlik takıntısı sonsuz tartışmalara ve bölünmelere kapı araladı. Bu durum *Monty Python's Life of Brian* (1979) isimli vahiysel satirik eserde Yahudi Halk Cephesi, Yahudilerin Halk Cephesi, Yahudi Halkının Cephesi ve tek kişilik Yahuda Halk Cephesi arasındaki rekabet üzerinden hicvedilir.[36] Küçük zayıf grupçuklar sürekli tomurcuklanırken, aşırı sol sürpriz bir biçimde kimi ülkelerde popüler hale geliyordu. Almanya ve İtalya'da yapılan 100 bin kişinin katıldığı bir anket, ikinci derece eğitim ve üniversite eğitimi alanların yüzde 30 oranında komünist ideolojiye sempati gösterdiğini ortaya koyuyordu. Bunların büyük bölümü Yeni Sol'a veya aşırı solun çeşitli kanallarına mensuplardı.[37]

Yeni Sol'un katılımcı demokrasisinin yenilgisi daha radikal bir komplo ve terörizm siyasetine ilham verdi. Vietnamlılar disiplinli bir Marksist-Leninist parti ve askerî güç üzerinden zafer kazandılarsa bu Batı için de doğru bir strateji olmalı mıydı? Adını Bob Dylan'ın bir şarkısında geçen bir cümleden ("Rüzgârın nereden eseceğini bilmek için bir weathermana ihtiyacın yok") alan ve 1969 yılında SDS ile ilişkisini kesen terörist grup Weathermen (hava tahmincisi) bu şekilde düşünüyordu. SDS üyesi Cathy Wilkerson'a göre SDS'den ayrılarak Marksist-Leninist bir parti kurma kararının ardındaki düşünce şuydu: "Popüler demokrasi dünya daha barışçı bir yer haline gelene kadar unutmamız gereken bir lükstür."[38] Üyeler şimdi kendilerini savaş sanatları alanında eğitiyor ve Maocu eleştiri toplantılarına dahil oluyorlardı. Kendilerine verdikleri isimle "Americong", şiddetli protestolar ve bombalamalarla savaşı eve getirecekti.

Yine de bu aşırılık yanlıları sayıca pek azdı, özellikle de Amerika'da. Diğer taraftan Marksist teröristlerin başka yerlerde etkileri daha çoktu. Kuzey İrlanda'da, İrlanda Cumhuriyetçi Ordusu (IRA) Marksist cumhuriyetçilerden ayrılmış ve birleşik bir İrlanda için silahlı mücadele başlatmıştı. Fransa'da, *Gauche Prolétarienne* kendi silahlı kanadını kurdu. Ama silahlı terörizm için en bereketli topraklar Almanya ve İtalya'ydı. Buralarda otoritelerin Nazi ve Faşist geçmişleriyle derinden derine uzlaştıkları argümanını kullanıyorlardı.[39] Teröristler genellikle eğitimli orta sınıftan geliyorlardı ve aralarında çok sayıda kadın vardı. En önde gelen Alman grup, genellikle liderleri karizmatik, agresif ve şiddet eğilimli Andreas Baader ve tanınmış solcu gazeteci Ulrike Meinhof'a atfen "Baader-Meinhof Çetesi" olarak da anılan Kızıl Ordu Fraksiyonu'ydu (RAF). Nazi karşıtı bir aileden gelen Ulrike Meinhof, sonunda Yeni Sol'u benimsemeden önce 1958 yılında Doğu Almanya bağlantı-

36 "Monty Python's Life of Brian" (1979), yön. Terry Jones.

37 Horn, *Spirit of '68*, s. 162-163.

38 Wilkerson, *Flying Close to the Sun*, s. 257.

39 M. Klimke ve J. Scharloth, "Terrorism", Klimke ve Scharloth, *1968 in Europe*, s. 270-271 içinde.

lı illegal Alman Komünist Partisi'ne (KPD) katılmıştı, bu partinin anti-faşist geleneği bünyesinde cisimleştirdiğine inanıyordu.[40]

Almanya'da en çok coşku uyandıran mesele faşizme karşı gerçek ya da varsayımsal bir direniş değil Amerikan destekli Üçüncü Dünya rejimlerine Alman otoritelerinin yaklaşımıydı. 1967 yılında İran şahının ziyareti sırasında protestocu bir öğrencinin öldürülmesi tepkilerin tek bir noktaya kanalize olmasını sağladı. 1970'ten grup üyelerinin 1972 yılında tutuklanmasına kadar sürecek olan şehir terörizmi başladı. RAF liderleri cezaevinde bile yeni bir grup kurdular ve yönettiler. Sayıları az olsa da hatırı sayılır bir kamuoyu desteği elde etmişlerdi. 1971 yılında otuz yaşın altındaki Batı Almanların dörtte biri harekete olan sempatilerini ortaya koyuyorlardı ve yüzde 14'lük bir grup aktif bir biçimde onlara destek olmaya gönüllüydü.[41]

İtalya'nın terörist grupları çok daha fazla sayıda ve kalabalık olmakla birlikte toplum içerisinde derin köklere sahiplerdi. Alman teröristler gibi onlar da yarı faşist bir devlete karşı savaş döneminin mücadelesini sürdürdüklerine inanıyorlardı. İtalya örneğinde savaş döneminin direniş geleneklerine başvurabilirlerdi. İtalyan devleti içindeki otoriter grupların radikal öğrenci ve işçilere karşı şiddet dolu tekniklerin kullanımına açık olduklarına inanılmaktaydı. 1969 yılında Milano'da gerçekleştirilen bombalamalar neo-faşist bir grup tarafından CIA ve polis işbirliğiyle baskıyı meşrulaştırmak amacıyla gerçekleştirilmişti. Bir terörist bombalama olayından bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır: Bombalama, "kurumlar, devlet ve sağın oluşturduğu daireyi tamamladığından benim için bir dönüm noktasına işaret ediyordu".[42]

Diğer taraftan sanayideki kargaşa da İtalyan aşırı solu için bir şanstı. İşçi hareketleri Güney Avrupa'da, "1968"in Kuzey Avrupa ve ABD'de olduğundan çok daha büyük bir parçasını oluşturuyorlardı. İtalya iki yıl süren bir grev dalgası ile beraber dönemin en radikal işçi hareketine tanık oldu. Talepler önemliydi, aynı zamanda daha radikal ve özyönetim için eşitlikçi bir karakter taşıyorlardı. Genç işçiler katılımcı demokrasi talep eden öğrencileri takip ettiler. İşverenlerden fabrika konseylerinin seçimi de dahil olmak üzere çeşitli imtiyazlar koparıldı. Tüm terörist grupların en önde geleni olan "Kızıl Tugaylar" üyeleri, 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Kuzey İtalya'yı sarsan grevler dizisine dahil olan radikallerden geliyordu.[43] 1970'lerin ortasındaki baskı Kızıl Tugaylar'ı gizli çalışmaya zorlasa da daha fazla şid-

40 S. Aust, *The Baader-Meinhof Group: The Inside Story of a Phenomenon* (Londra, 1987), s. 38.

41 D. Hauser, "Terrorism in Europe", Klimke ve Scharloth, *1968 in Europe*, s. 272 içinde.

42 Susanna Ronconi, D. Novelli ve N. Tranfaglia, *Vite Sospese: le generazioni del terrorismo* (Milano, 1988), s. 114. Ayrıca bkz. A. Jamieson, "Identity and Morality in the Italian Red Brigades", *in Terrorism and Political Violence 2, 4* (1990), s. 511'den alıntı.

43 A. Jamieson, "Entry, Discipline and Exit in the Italian Red Brigades", *Terrorism and Political Violence 2, 1* (1990), s. 2.

det kullanmaya ve devlete zarar verme açısından daha da etkinleşmeye başladılar.

İtalya ekonomik bir gerileme dönemi yaşıyordu ama sanayi alanında ciddi kargaşaların yaşandığı tek ülke o değildi. 1968'de Fransa'da yaşanan olaylar, işçiler iki hafta süren bir genel grevle öğrencilere katıldıkları için çok etkili olmuştu. 1968 sonrası devletin azalan otoritesi Avrupa ve Birleşik Devletler'de işçileri cesaretlendirdi, diğer taraftan işçilerin kendilerine olan güvenlerinin başka nedenleri de vardı. Kimi ülkelerde tam istihdam ve 1968 sonrası enflasyon onları güçlendiriyordu. Ayrıca yeni bir radikal genç işçiler nesli olgunlaşıyordu. İş dünyası 1940 ve 1950'lerde ucuz göçmen emeği avantajından yararlanarak Avrupa'da yeni yatırımlar yapmıştı. Kuzeybatı örneğinde Güney Avrupa'dan ya da Güney Avrupa'da ülkenin kırsal bölgelerinden kaynaklanan iç göç, bu ucuz göçmen emeğine kaynaklık etmişti. Çoğu zaman olduğu gibi ikinci nesil göçmenler ebeveynlerinin katlandığı zorluklara katlanma konusunda çok daha az istekliydiler. Haliyle İtalya gibi başka ülkelerden gelen işçilerden ziyade kendi işçilerine dayanan ülkelerde işçi radikalizmi çok daha etkili oldu. Çünkü ülke içerisindeki işçiler sanayideki anlaşmazlıklara ilişkin taleplerini daha geniş eşitlik ve tanınma talepleri ile birleştirdiler.[44]

Vietnam krizi halihazırda öğrenciler, etnik azınlıklar ve işçiler arasında mevcut bulunan hoşnutsuzlukları açığa çıkardı ve bunların radikalleşmesine neden oldu. Diğer taraftan bir yandan Marksist-Leninist retorik moda haline gelirken asiler, modernite ve politik pragmatizmin ortodoks, pro-Sovyet Marksizmini reddediyorlardı. 1968 –Batı'da hem öğrenci hem de işçi isyanları, Doğu'da Prag Baharı– yeni bir radikal solun ortaya çıkışından korkan bütün ortodoks komünist partilere bir meydan okumaydı. Bir süre için Fransız partisi Sovyetler'in Çekoslovakya işgalini kınadı, ne var ki, Sovyet baskısı altında çok geçmeden Husák "normalleşme"sini kabullendi. Parti aynı zamanda Fransa'nın gerçek bir devrimci durum yaşadığını da reddediyordu. Waldeck Rochet öğrencileri tipik "küçük-burjuva radikalleri" olmakla suçladı.[45] İçerideki isyanlar ve onu takip eden Prag Baharı parti içinde ciddi bölünmelere neden oldu. Yine de 1969 seçimlerinde parti oyların yüzde 21,5'ini alabilmişti. Buna karşılık İtalyan Komünist Partisi Sovyetler'e karşı eleştirel bir tutum içindeydi (yine de yollarını ayırmadı). Daha radikal olan öğrenci ve işçi sınıfı soluna yaklaşmayı başardı. Ne var ki, radikal sol ehlileştirilmiş değildi. Komünistler sonraki on yıl içerisinde onlarla karşı karşıya gelmek zorunda kalacaklardı.

44 B. Silver, *Forces of Labour. Workers' Movements and Globalization since 1870* (Cambridge, 2005), s. 52-53.

45 *L'Humanite*, 9 Temmuz 1968.

1960'ların sonunda Latin Amerika'da, büyük ölçüde eklektik bir romantik Marksizm bayrağı altında, benzer bir dizi öğrenci ve kent ayaklanması yaşandı. 1960'ların ortalarındaki gerilla devrimlerinin başarısızlığı, Küba modeli kırsal radikal *foko* solcuları içinde radikal sola olan inancı zayıflatmış ve şimdi gerilla savaşı şehirlere taşınmıştı. Che Guevara'nın *Gerilla Savaşı* yerini *Şehir Gerillasının El Kitabı*'na (1969) bıraktı. Kitabın, eski bir komünist lider ve terör örgütü kurucusu olan (1967) Brezilyalı yazarı Carlos Marighella'ya göre:

> Şiddet ve terörizm ithamı artık negatif bir anlam taşımıyor... Bugün şiddet yanlısı ya da terörist olmak onurlu bir insanı daha da yücelten niteliklerdir. Çünkü bu utanç verici [Brezilyalı] askerî diktatörlük ve onun zulümlerine karşı silahlı mücadele yürütmek son derece değerli bir iştir.[46]

Şehir terörizmi, solun baskıcı ve muhafazakâr askerî rejimlerle yüzleştiği Uruguay ve Arjantin gibi ülkelerde çok güçlüydü. Kimi teröristler Marksistti (Troçkist Arjantin Halkın Devrimci Ordusu ERP gibi). Ancak diğer bazıları popülist milliyetçilikle sol kanat düşünceleri (Arjantinli Montoneros ve Uruguaylı Tupamarolar gibi) arasında bir karışımı tercih ettiler. Montoneros ve ERP o sıralar Latin Amerika'nın pek çok bölgesinde olduğu gibi Arjantin'e yayılan işçi militanlığından yararlanıyordu.[47]

Sol siyasette kimileri oldukça şaşırtıcı araçlar kullanmaya başlamıştı. Peru'da, 1968'de gücü eline geçiren ordu Marksist ve Üçüncü Dünya'cı bir retoriği yaygınlaştırıyor ve Peru Komünist Partisi tarafından destekleniyordu. Bu arada alışılmadık biçimde Marksistlerin arasında bir grup Katolik rahip de vardı. "Papaz cübbeli Che" denilen Kolombiyalı Camillo Torres bunlardan biriydi. Torres için Hıristiyanlığın prensipleri, özellikle "komşunu sev", "Marksist-Leninist metot ve amaçlarla yürütülen eylem ve pratiklerle uyumluydu".[48] Dağlardaki bir gerilla grubuna katılan ve 1966'da öldürülen Torres tipik bir din adamına pek az benziyordu. Her halükârda Katolik Kilisesi Marksizmin çekiciliği karşısında çok büyük bir endişe duyuyordu. 1968 Ağustosu'nda Kolombiya Medellín'de bir grup piskopos, sosyal farkındalığı gelişmiş bir Hıristiyanlık ve "zengin ile fakir ve zayıf ile güçlü arasındaki aşırı eşitsizliklerin adaletsiz sonuçlarına karşı" mücadele edilmesi fikrini savunmak için toplandı.[49] Kilise otoriteleri bu hareketleriyle şüphesiz ki Mark-

---

46 C. Marighella, *Manual of the Urban Guerrilla*, çev. G. Hanrahan (Chapel Hill, 1985), s. 1. [*Şehir Gerillasının El Kitabı*, çev. Mehmet Atilla, Evren Yayınevi, 1970]

47 Bkz. R. Gott, *Guerrilla Movements in Latin America* (Oxford, 2008), s. 494-495; D. James, *Resistance and Integration. Peronism and the Argentine Working Class*, 1946-1976 (Cambridge, 1976); A. Labrousse, *The Tupamaros* (Harmondsworth, 1973).

48 S.B. Liss, *Marxist Thought in Latin America* (Berkeley, 1984), s. 159.

49 *The Church in the Present Day Transformation of Latin America in the Light of the Council*, cilt 2 (Washington, DC, 1979).

sist olmuyorlardı. Ama pek çok "özgürlük teolojisi" rahibi Karl Marx ve İsa Mesih'in düşüncelerinin birleştirilmesiyle oluşacak öğretinin tam bir eğitim için biçilmiş kaftan olduğuna inanıyordu.

Bu rekabetin karşısında, Latin Amerika'nın Ortodoks Sovyet yanlısı komünist partileri yeni gerçekliklere adapte olamadıkları ölçüde çekiciliklerini kaybettiler. İşçi sınıfına konsantre olurken şehirlerdeki teneke mahallelerde hızla büyüyen "alt sınıf"ı ihmal ediyorlardı. Buna karşılık kimi başarılar da kazandılar. Özellikle Pedro Cerda'nın, İspanya'dan ilham alan, 1930'ların Halk Cephesi taraftarı olan sosyalist Salvador Allende'nin 1970 yılında kurduğu Şili koalisyon hükümetine katılımı, bunların arasında özel bir önem taşıyordu.

Kübalılar da kıtadaki çekiciliklerini kaybediyorlardı. Zira Nixon'ın seçimi ile ilintili olarak yaşanan ekonomik kayıp ve krizler onları Moskova'ya yaklaşmaya zorlamıştı. Castro 1968'de Sovyetler'in Çekoslovakya'yı işgalini kınamayı reddetti. Çok geçmeden iyiden iyiye Sovyet baskısı altına girdi ve Sovyetler'in onaylamadığı ekonomik politikaları terk etti. "Gönüllü emek" ve halk seferberlikleri 1960'ların ortalarından itibaren yaygınlaştı, bu politikalar halk tabakalarında yaygın bir tükenmişlik ile birlikte kinizme yol açtı. 1970'te Castro iş disiplini ve ücret teşviklerinde daha modernist, Sovyet stili bir ekonomik rejimi kabul etmek zorunda kaldı.[50] 1972'de bağımsız Küba sosyalist modeli kavramı Küba'nın Comecon'a üye olmasıyla büyük ölçüde ortadan kalkmış oldu. Buna karşılık bu durum Küba aktivistlerinin bağımsız dış politikasının bittiği anlamına gelmiyordu. Küba, Latin Amerika'da devrimci ışıltısını kaybederken, yeni Sovyet müttefikleri ile birlikte Afrika'da yeni taraftarlar buldu.

III

1966 Ocak ayında Gine gerilla hareketinin lideri Amílcar Cabral, bir yandan Kruşçev'in Üçüncü Dünya'nın bir "barış bölgesi" olduğuna ilişkin eski yaklaşımını eleştirirken dünya devriminin durumu ile ilgili iyimser bir değerlendirme ortaya koydu:

> Dünyadaki ulusal kurtuluş mücadelelerinin şimdiki durumu (özellikle Vietnam, Kongo ve Zimbabve'de) ve bağımsızlıklarını sözde barışçıl yoldan kazanan devletlerdeki daimi şiddet hali... emperyalizmle uzlaşmanın bir işe yaramadığını gösteriyor... Ulusal kurtuluşun normal yolu... *silahlı mücadele*dir.[51]

Karizmatik Cabral Havana'da konuşuyordu, "Üç Kıta Konferansı" diye de bilinen Castro'nun "Birinci Afrika, Asya ve Latin Amerika Halklarının Daya-

50 M. Pérez-Stable, *The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy* (New York, 1999), s. 116-120.

51 A. Cabral, *Revolution in Guinea. An African People's Struggle* (Londra, 1974), s. 87.

nışma Konferansı"nda. Toplantı Bandung'un Marksist alternatifi olarak tasarlanmıştı. Bu irade eski sosyalist Üçüncü Dünya'nın artık öldüğünün ve daha militan bir formda yeniden doğduğunun deklare edilmesi anlamına geliyordu. Öte yandan 1960'ların ortasında pek çok sorun yaşanıyordu ve daha da önemlisi Endonezya'da komünistler açıkça katledilmişti. Bu şartlar altında zamanın böyle bir çıkış için uygun olduğu noktasında kimse hemfikir değildi. Ama Castro, Cabral ile aynı şekilde düşünüyordu; Amerikalılar Vietnam'dan geri çekiliyorlardı. Dünya çapında yürütülecek bir silahlı mücadelenin zamanı gelmişti.[52]

Diğer taraftan 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Üçüncü Dünya liderlerini radikalleştiren sadece yeni uluslararası güç dengesi değildi. Batı'dan gelen Portekiz, Fransız ya da İtalyan komünist partileri ile kurulan bağlar üzerinden ulaşılan ya da Etiyopya örneğinde olduğu gibi yurtdışında öğrenim gören öğrencilerin taşıdığı Marksist fikirler de bu gelişmede rol oynadı.[53] Nesil değişimi de göz önünde bulundurulması gereken bir durumdu. Pek çokları Bandung neslinin, ılımlı bir sosyalizmin ekonomik kalkınma ve uluslararası prestij getirme iddiasında başarısızlığa uğradığına inanıyordu. Eleştirmenler yerli sosyalistlerin, bölgesel şeflere ve "kabilelere" meydan okumayı reddederek sadece eski emperyal güçlere hizmet eden yeni bir kolonyal işbirlikçi sınıfın önünü açtıklarını ileri sürüyorlardı. Cabral'ın devrimci arkadaşlarına yaptığı uzun ve ağırlıklı olarak teorik konuşmasında açıkladığı gibi "yerel 'yönetici' sınıfın ülkenin hâkim yönetici sınıfına itaati üretici güçlerin gelişimini sınırlamakta ya da engellemektedir".[54]

Cabral hiçbir zaman dogmatik bir Marksist-Leninist olmadı ama hitabetinde kullandığı sözcüklerin dizimi 1960'ların sonundaki Marksist düşünme tarzının Afrika solunda ne kadar yerleşikleştiğini ortaya koymaktadır.[55] Orada popüler olan "Marksizm-Leninizm" pek çok açıdan 1930'ların radikal Stalinizminin anti-emperyalizm ve milliyetçilikle harmanlanmış bir varyantını çağrıştırmaktadır: "Modernite" ve şehrin "gelenek" ile kır üzerindeki üstünlüğüne vurgu yapan bir kalkınma modeli, şiddet kullanma konusunda belirgin bir isteklilik... Şüphesiz Afrikalı Marksist-Leninistler kendi "proletarya"larının zayıf olduğunu kabul ediyorlardı, yine de doğru politika-

52 *First Solidarity Conference of the Peoples of Africa, Asia and Latin America. Proceedings* (Havana, 1966), s. 166.

53 Avrupalı komünist partilerle bağlantısına ilişkin bkz. D. Ottaway ve M. Ottaway, *Afrocommunism* (New York, 1981), s. 30-35. Etiyopya'daki öğrenciler ve Batı'yla bağlantılar hakkında bkz. R. Balsvik, "The Ethiopian Student Movement in the 1960s: Challenges and Responses", *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies* (Lund, 1982), s. 491-509.

54 Cabral, *Revolution in Guinea*, s. 82.

55 P. Chabal, *Amilcar Cabral: Revolutionary Leadership and People's War* (Cambridge, 1983), s. 167-172.

larla bir "proletarya diktatörlüğü" kurabileceklerine olan inançlarından vazgeçmiyorlardı. Çeşitli ilerici sınıflardan oluşan bir koalisyon iktidarı ele geçirecek ve ağır sanayi ile birlikte devrimci proletaryayı da inşa edecekti. Bu Marksist-Leninistler azgelişmişlik sorunu karşısında yerli sosyalistlerin açık bir biçimde yoksun oldukları bir çözümü ellerinde bulundurduklarını iddia ediyorlardı. Ancak öncü partinin ülkelerini geri bırakan yerel elitleri tasfiye etme iradesine sahip olabileceğini ileri sürüyorlardı. "Sınıf mücadelesi"ne olan bağlılıkları, gerektiğinde emperyalistlere karşı direnmek için şiddet kullanmalarına ve onun ülke içindeki müttefiki olan burjuvazinin konumunu sarsmalarına izin veriyordu. Marksist enternasyonalizmleri, Sovyetler'in bizzat daha "Stalinist" bir çizgiye kaydığı bir dönemde SSCB'den finansman desteği almalarına yardımcı olacaktı.

Afrikalı komünistler bu beklentilerinde yanılmadılar. 1960'ların sonundan itibaren parti merkez komitesinin uluslararası komitesindeki ideologlar (aralarında Karen Brutents ve gelecekte Gorbaçov'a danışmanlık yapacak olan Georgiy Slakhnazarov ve Vadim Zagladin de vardır) on yılın ortalarında komünizmin başarısızlık sebepleri ile ilgili bir analiz geliştirdiler. Kruşçev'in "birleşik cephe" tarzı siyaseti ve yerli sosyalizmden komünizme barışçıl geçiş inancının fazla iyimser olduğu sonucuna varmışlardı. Sıkça yaşanan Amerikan müdahaleleri Üçüncü Dünya solunu ancak ortodoks Marksist-Leninist öncü partilerin koruyabileceğini göstermişti. Diğer taraftan kötümser değillerdi, komünizmin geleceğinin parlak olduğu iddiasındaydılar. Amerika'nın Vietnam'da yaşadığı zorluklar Batı'nın prestijini sarsacak, devam eden Batı müdahaleleri sosyalizmi güçlendirecekti. Yeni sömürgeci Batı'nın, gerçek bağımsızlığa yanaşmadıklarını iddia ettiği "burjuva" milliyetçiler, hâlâ zayıf olsa da gelişme eğilimindeki işçi sınıfı ve köylü hareketlerinden müttefikler bulmak zorundaydılar. Öncü partinin liderliğindeki komünist yanlısı milliyetçiler "gerici" milliyetçilerle savaşacaklardı. Ve sonrasında bu "geri" köylü toplumlarında bile sosyalizm inşa edilebilecekti.[56] Kimi açılardan 1964-1966 tarihleri arasında Üçüncü Dünya'da yaşanan gerilemeye Sovyetler'in yanıtı, Stalin'in 1927-1928'de birleşik cephenin yenilgisine verdiği tepkinin daha ılımlı bir versiyonuydu: Komünistler daha sekter ve daha birleşik olmalıydılar; dışarıda küresel Kuzey'de kapitalist ve komünist dünyalar arasında bir savaş vardı, barış içinde bir arada yaşama durumu söz konusu değildi. Kırk yıl önce köylü Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi tarımsal Üçüncü Dünya'da da sosyalist devlet ve ekonomilere geçiş mümkün olabilirdi.

Bandung nesline karşı tam bir Marksist-Leninist ayaklanmanın yaşandığı bölgelerden biri de Ortadoğu'ydu. 1967 yılındaki Altı Gün Savaşı'nda İsrail'in Suriye ve Mısır'ı yenilgiye uğratması bölge genelinde Arap sosyalizmi için bir

56 Bkz. D. Ottaway ve M. Ottaway, *Afrocommunism*, s. 25-30.

utanç kaynağı olmuştu. Hem Suriye Baasçılığı hem de Nasır sosyalizmi bu yenilgiden etkilendi. Savaş sonrası Arap devletleri 1964 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) kuruluşunu destekleyerek kontrolleri altında bulundurmak istedikleri Filistin milliyetçi hareketi üzerindeki etkilerini yitirdiler. Yaser Arafat'ın –Franz Fanon ve Vietnam deneyiminden ilham alan bir gerilla savaşının başını çeken– radikal milliyetçi örgütü El-Fetih rakiplerini saf dışı bırakmaya başladı.[57] 1967 yılında el-Fetih, 1969 yılında kendisini Marksist-Leninist bir örgüt olarak ilan eden ve 1970'ten itibaren Sovyet desteği alan Filistin Halk Kurtuluş Cephesi ile beraber FKÖ'ye üye oldu.[58] Filistinliler için Amerikan destekli İsrail'e karşı mücadele sadece Arapların meselesi değildi; bu dünya çapında emperyalizme karşı verilen savaşın bir parçasıydı.

Nasır'ın yenilgisi aynı zamanda Güney Yemen'de bölgenin ilk Marksist-Leninist rejimin kuruluşuna da katkı sundu. İngilizlere karşı savaşan en önemli milliyetçi gerilla organizasyonlarından biri olan Nasır destekli Ulusal Kurtuluş Cephesi (NLF), 1965'te Mısır'ın desteğini çekmesi ile beraber hamisi hakkında büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. NLF kendisini radikal bir parti olarak görüyordu, toprak sahiplerine karşı küçük köylünün hakları için mücadele ediyordu ve İngilizler 1967 Kasımı'nda iktidarı NLF'ye teslim etmelerinin ardından, Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti Marksist-Leninist bir devlet olarak ilan edildi.[59]

Vietnam örneği dünyanın farklı bölgelerindeki köylü temelli gerilla hareketlerini kaçınılmaz bir biçimde cesaretlendirmişti. Batı Bengal'de, Naxalbari köyünde toprak sahiplerine karşı başlayan kırsal isyana Pekin'in Kültür Devrimi radikalizminden cesaret alan Kalkütalı Marksist öğrenciler de katılmıştı. Batı Bengal'de gücü ele geçirmiş bulunan görünüşte Pekin yanlısı olan Hindistan Komünist Partisi (Marksist), ayaklanmaları bastırdı. 1969 yılında eski bir radikal öğrenci olan Çaru Mazumdar militan bir parti olan Hindistan Maocu Komünist Partisi'ni kurdu (Marksist-Leninist). Bu grup daha sonra genel olarak "Naksalitler" adıyla bilinecekti.[60]

Portekiz Afrikası'nda da gerilla hareketleri Marksizme yöneldi; 1970'lerden itibaren Samora Machel liderliği altındaki Mozambik'in sömürgecilik karşıtı cephe hareketi FRELIMO, sonunda kendisini sosyalist bir hareket olarak tanımladı. Sömürgecilik karşıtı geleneğe sahip köklü bir aileden ge-

---

57 H. Cobban, *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power and Politics* (Cambridge, 1984), 3. bölüm.

58 C. Andrew ve V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West* (Londra, 1999), s. 143-144.

59 F. Halliday, "The People's Democratic Republic of Yemen: The 'Cuban' Path in Arabia", G. White, ed. R. Murray ve C. White, *Revolutionary Socialist Development in the Third World* (Brighton, 1983), s. 37-42 içinde.

60 M. Ram, *Maoism in India* (New York, 1971), 2. bölüm.

len eski hemşire Machel, Agostinho Neto tipi doktriner bir Marksist-Leninist değildi. Marksist dili Portekiz'in radikal bir eleştirisini yapmak için kullanıyordu.[61] Ve Portekiz Afrikası'ndaki diğer sömürgecilik karşıtı hareketler gibi FRELIMO da bilinçli bir biçimde "halk savaşı"nın Maocu biçimini hayata geçiriyordu.[62] "Halk savaşı" stratejisi kırlarda hastaneler ve okullar kurarak köylüleri kazanmayı ve köylüleri "kitle çizgisi" demokrasisi inşasına dahil etmeyi de içeriyordu. Dahası son derece radikal bir biçimde kurtarılmış bölgelerde eski cinsiyet ve nesil hiyerarşilerini ortadan kaldırmak için şeflerin otoritesine meydan okunuyor, politik organizasyonlar ve gerilla birimlerindeki kadın ve genç erkekler destekleniyordu.[63]

Bu hareketlerin köylüleri ne ölçüde mobilize edebildiği tartışma konusudur. Komünistler köylülerden aldıkları desteği korumakta zorlanıyorlardı çünkü empoze etmeye çalıştıkları siyasal kültür onlara çok yabancı görünüyordu. 1930'ların ve 1940'ların Çin'indeki kurtarılmış bölgelerde olduğu gibi, kimi köylüler yeni düzenden yararlandı ve onu desteklediler, pek çoğu ise mecbur oldukları için komünistlerin yanında yer aldı.[64] Gerillalar bu bölgeleri kontrol etmek için bir miktar şiddet kullanıyorlardı, Doğu Angola'nın kimi bölgelerinde terör oldukça yaygınlaşmıştı. MPLA burada ihanetle suçlananları yargılayıp idam ediyordu. (Marksizmin hurafelere olan sözde düşmanlığına rağmen, cadılara dönük bir baskı politikası da izleniyordu.)[65] Angola hareketi en az askerî açıdan başarılıydı. Mozambik'teki hareket için de aynı şey geçerliydi. Portekiz hiçbir zaman FRELIMO'nun ciddi bir askerî başarısı ile tehdit edilmemişti.[66] Yalnızca daha küçük ve bölünmüş olan bir ülke Gine-Bissau'da PAIGC, 1972 yılında ülkenin yüzde 75'ini kurtararak paralel devlet haline geldi. Yine de tüm asiler Portekiz yönetimine karşı mevcut olan derin hoşnutsuzluktan yararlanmayı başarabildiler. Ekonomik büyüme Portekiz yönetiminden yararlananlar ve yararlanamayanlar arasında bölünmelere yol açtı, Portekiz'in baskıları da pek çoklarını soğutuyordu.[67]

---

61 A. Isaacman ve B. Isaacman, *Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982* (Boulder, 1983), s. 98-99; M. Hall ve T. Young, *Confronting Leviathan. Mozambique since Independence* (Londra, 1997), s. 62-68.

62 Maocu halk savaşıyla benzerlikler ve farklılıklar için bkz. T. Henriksen, "People's War in Angola, Mozambique, and Guinea-Bissau", *Journal of Modern African Studies 14* (1976), s. 377-399.

63 *A.g.e.*, s. 382-383.

64 Gine hakkında PAIGC'nin pozitif bakışı için bkz. Lars Rudebeck, *Guinea-Bissau. A Study of Political Mobilization* (Uppsala, 1974). Negatif bakışı için bkz. M. Dhada, *Warriors at Work. How Guinea Really was Set Free* (Niwot, Colo., 1993).

65 I. Brinkman, "War, Witches and Traitors: Cases from the MPLA's Eastern Front in Angola (1966-1975)", *Journal of African History 44* (2003), s. 303-325.

66 A. Isaacman ve B. Isaacman, *Mozambique*, s. 86.

67 M. Anne Pitcher, *Transforming Mozambique. The Politics of Privatization, 1975-2000* (New York, 2002), s. 28-37.

Doğal olarak Portekiz (küçük ve nispeten yoksul bir ülke olarak) bu yıpratıcı savaşları sürdürmekte zorlandı, zira 1968 yılı itibarıyla bütçenin yüzde 40'ı savaşa gidiyordu.

Güney Afrika'daki *apartheid* karşıtı gerilla hareketi 1960'ların sonunda Mozambik'teki muadillerinden daha kötü durumdaydı. Sovyetler'in kıtadaki yeni çıkarlarını hoş karşılama noktasında özel sebepleri vardı, Sovyetler gerçekte Oliver Tambo'nun Afrika Ulusal Kongresi'ne (ANC), fazla bağımsız (ve fazla beyaz) olarak gördükleri Güney Afrika Komünist Partisi'ne verdiklerinden daha çok destek veriyorlardı.

Zayıflayan Birleşik Devletler için Güney Afrika'daki bu sol kabarışa ya da Sovyetler'in ve Küba'nın bundan yararlanma doğrultusundaki arzularına yanıt vermek kolay değildi. Kennedy tarzı demokrasiyi yayma çabalarına güçlü bir biçimde karşı çıkan Nixon ve etkili danışmanı Henry Kissinger bu politikaların işlemeyeceğine ikna olmuştu. Hem ABD başkanı hem de Kissinger küresel Güney'i çağdışı, cahil, iflah olmaz bir biçimde otoriter ve tarih dışı bir yer olarak görüyordu, bu coğrafyaları tümüyle gözden çıkarmışlardı. Kissinger, karşısında söyleyecek söz bulamayan Şili Dışişleri Bakanı'na şöyle demişti: "Güney'den önemli bir şey çıkmaz... Tarihin ekseni Moskova'da başlar, Bonn'a ilerler, Washington'dan geçer ve Tokyo'ya varır."[68] Amerikalıların temel meselesi mümkün olduğunca etkili bir biçimde Sovyet ve Küba etkisini sınırlandırmaktı; bu arada Johnson'ın hatası tekrarlanmayacak ve doğrudan işgal denemesine girişilmeyecekti. Onların çözümü Üçüncü Dünya'da komünizmle mücadeleyi çeşitli politik renklerden bir dizi sadık "jandarma"ya teslim etmekti: Otoriter İran şahı, Nikaragua'nın Somoza'sı, Endonezya'nın Suharto'su ve Brezilya'nın Médici'sinden, Güney Afrika'da *apartheid* ve demokratik İsrail ile Türkiye'ye kadar, bu ülkelerin hepsi yaşadıkları sorunlar karşılığında Washington tarafından cömert bir biçimde ödüllendirilecekti. Ayrıca Güneydoğu Asya'daki anlaşmazlığın "Vietnamlaştırılma"sı için çabalar harcandı, ABD güçleri çekildi ve kendi başına ayakta kalabilecek ABD yanlısı bir rejim kuruldu. Sonuç olarak Nixon, uluslararası ilişkilerde yumuşama politikasının, Moskova'yı küresel Güney'e müdahaleden vazgeçirerek Amerikan gücü üzerindeki baskının azalmasını sağlayacağını umuyordu.

Son derece güçlü olsalar da Nixon ve Kissinger'ın eli zayıftı. Çevirdikleri entrikalar Sovyetler'i durdurmakta başarısız olmakla kalmamış, Üçüncü Dünya'daki pek çok aydını kızdırmış ve onları her zaman olduğundan daha fazla Marksist çözümler üzerinden kafa yormaya istekli hale getirmişti. Moskova ABD politikalarındaki yumuşamayı, Avrupa dışında komünizmi yayma politikalarını durdurmak için bir sebep olarak görmüyordu, özellikle ABD

68 R. Dallek, *Nixon and Kissinger. Partners in Power* (Londra, 2007), s. 228'den alıntı.

bir yandan bu çabaları boğmaya çalışırken (1973'te Şili'de olduğu gibi). Dahası Kuzey Vietnam, Küba, Avrupa partileri ve (daha da zayıflamış bir biçimde) Çin tarafından meydan okunan Sovyet otoriteleri, uluslararası sosyalist üstünlüklerini muhafaza etme noktasında kararlılıklarını koruyorlardı. Merkez komitedeki parti aydınları rejimin ülke içerisinde ideolojik ışıltısını kaybettiği bir zamanda sosyalist enternasyonelciliği yeniden canlandırmanın avantajlarının farkındaydılar. Daha ziyade *reelpolitiğe* takıntılı durumdaki ordu, Afrika için ortaya konulan yeni çabaları, süper güçler savaşında Birleşik Devletler'le aşık atmanın bir yolu olarak gördü.[69]

Amerika'nın jandarma stratejisinin ciddi zayıflıkları vardı. Özellikle Güney Afrika *apartheid* rejimi ile geliştirdiği ittifak ülkenin imajına ciddi zarar veriyordu. Yine Washington'un Afrika'da korumaya çalıştığı yapının moral zeminini ciddi bir biçimde zayıflatmıştı, Afrikalı milliyetçiler için Washington'a sempati duymak giderek zorlaşıyordu. Bu arada Vietnam'da Nguyen Van Thieu şahsında Amerikan destekli sevilen bir figür inşa etme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Amerikan güçlerinin çekilmesinden iki yıl sonra 1975 yılında Nguyen Van Thieu rejimi çöktü ve Vietnam komünist yönetim altında birleşti.

Washington söz konusu bölgelerde komünizmin yayıldığı hattı koruma noktasında her zaman jandarmalarına güvenemezdi. Kissinger, Allende'nin Şili'sinde tehlikeli bir biçimde cazip bir komünizm örneği görmüştü. Bu rejimi değiştirmeye kararlıydı. Ne var ki, yerel müttefiklere yaslanamazdı, daha ziyade ekonomik yaptırımlar kullandı ve muhalefete örtülü destek vermeyi denedi. Allende'nin orta sınıfları soğutan ve grevlere neden olan kamulaştırma ve toprak reformu gibi radikal ekonomik politikaları, rakiplerine, müdahale etmek için bir bahane veriyordu. 1973 yılında General Pinochet sağcı bir askerî darbe gerçekleştirdi, bu şekilde Şili'yi bir ekonomik krizden kurtardığını iddia ediyordu.[70] Solcu partileri yasakladı, yaklaşık 3.200 kişi öldürüldü ve 30 bin kişi işkenceden geçirildi. ABD'nin bu darbedeki rolü kesin değildi, buna karşılık verdiği desteğin düzeyi ne olursa olsun demokratik yollardan seçilmiş Halk Cephesi hükümetinin yabancı destekli bir askerî darbeyle devrilmesi deneyimi 1930'ların İspanya'sını çağrıştırıyordu. Washington'un Üçüncü Dünya'daki statüsü bir darbe daha almıştı.[71]

---

69 Parti görüşü hakkında bkz. Westad, *Global Cold War*, s. 202-203; ordu ve dış işleri görüşü hakkında bkz. V.M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2007), s. 249.

70 P. Sigmund, *The Overthrow of Allende and the Politics of Chile, 1964-1976* (Pittsburgh, 1977), 13. bölüm.

71 J. Haslam, *The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile: a Case of Assisted Suicide* (Londra, 2005), 7. bölüm; P. Kornbluh, *The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability* (New York, 2003).

Diğer taraftan jandarma politikasının ilk bakışta başarılı gözüktüğü bir yer vardı: Ortadoğu. 1973 Ekim ayında Arap orduları İsrail'e saldırdı, Amerikan yardımı ile geri püskürtüldüler ve Sovyetler Mısır'a yardım gönderme tehditlerinden vazgeçti. Birleşik Devletler müttefiki İsrail'le birlikte bölgenin patronu olduğunu ortaya koymuştu. Ne var ki, bu, kısa bir süre sonra Batı için, daha önemli değilse de en az Vietnam kadar önemli olan yeni bir yenilgiye neden olacak olan geçici bir zaferdi. Arap petrol üreticileri fiyatları yüzde 70 artırarak intikamlarını aldılar ve daha sonra aralarında ABD'nin de bulunduğu İsrail'in destekçilerine ambargo koydular. Petrol fiyatlarındaki yükseliş şoku bölgelerinde sevilmeyen jandarmaları desteklemenin olası tehlikelerini gösteriyordu. Dünyanın kaynaklarının belirgin bir biçimde yeniden dağıtımı söz konusuydu, ibre petrol alıcılarından üreticilere doğru kayıyordu. Öte yandan bu durum Sovyetler'in Afrika serüveninin finansmanına katkı sundu.[72] Bu arada Batı ekonomileri ağır bir darbe almıştı, 1960'ların sonunda enflasyon kötüleşmiş, işçiler ücret kazanımlarını korumak için militanlaşmışlardı. Bizzat kapitalizmin kendisi krize girmiş gibi gözüküyordu. Üçüncü Dünya'nın petrol ithalatçısı kesimlerinde şokun etkileri daha da büyüktü, böylece zamanın radikal bir ekonomik değişim için uygun olduğu yönündeki Marksist görüş kendisine bir destek daha bulmuş oluyordu.

Petrol şokunun ilk kurbanlarından biri Marcelo Caetano'nun Portekiz'deki otoriter rejimi ve Afrika'daki Portekiz İmparatorluğu'ydu. Caetano muhafazakârlardan gelen direnişle yüzleşerek eski rejimi liberalleştirmeye çalışıyordu. 1974 yılında ekonomik kriz nedeniyle zayıfladı. Afrika savaşlarının yönetimi sırasında hayal kırıklığına uğrayan, politik olarak farklı eğilimlere sahip alt rütbeli subaylardan oluşan bir grup tarafından devrildi. Darbe kansızdı, isyancılar barışçıl eğilimlerini göstermek için kırmızı karanfiller dağıttıkları için hareket "Karanfil Devrimi" adıyla anıldı. Ortada devrimin başladığını gösteren pankartlar ya da borazan sesleri yoktu. İsyan liderleri, taraftarlarından erovizyon Şarkı Yarışması'na Portekiz'in katılmasını beklemelerini istemişti.

Sonuç olarak Portekiz'de gücü eline alan, Silahlı Kuvvetler Hareketi (MFA) üyesi daha radikal alt rütbeli subaylar, muhafazakâr subaylar ve bu arada liberallerle komünistleri içeren geniş bir koalisyondu.[73] Yine de Erovizyon baladları yerini çok geçmeden kahramanlık melodilerine bıraktı. Gecekondu mahalle sakinleri sokaklara çıktılar, binaları işgal ettiler ve devletin kendilerine barınma desteği vermesini istediler.[74] Topraksız köylüler ise

72 Zubok, *Failed Empire*, s. 249.

73 Ordu hakkında bkz. D. Porch, *The Portuguese Armed Forces and the Revolution* (Londra, 1977).

74 P. Pinto, "Urban Social Movements and the Transition to Democracy in Portugal, 1974-1976", *Historical Journal* 51 (2008), s. 1025-1046; Nancy G. Bermeo, *The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal* (Princeton, 1986).

büyük arazilerin dağıtılmasını istiyordu. Aşırı sol ve komünistlerden oluşan MFA –İtalyan ve İspanyol yoldaşlarından daha radikaldiler– kökten bir mülkiyet reformuna girişti, topraklara el konulmasını yasallaştırdı. Bu hareketin Kuzey'deki karşılığı şiddet oldu, sağcı paramiliterler toprak sahiplerinin desteğiyle solculara saldırdılar. 1975 yılının Portekiz'inde 1936 İspanyası'ndan gelen sesler yankılanıyordu. Kissinger, Portekiz'in Sovyet Bloku'na katılmasının yüzde 50'lik bir ihtimal dahilinde olduğuna inanmıştı.[75]

Ne var ki, radikaller Nisan seçimlerinde ortaya koydukları düşük performans ve ılımlı sosyalistlerin zaferi nedeniyle zayıflamışlardı. Yoksulların büyük bölümünün istediklerini –haklı olarak sahip olduklarına inandıkları temel mülkiyet hakları– elde ettikleri ortadaydı ve toplumun devrimci bir biçimde değiştirilmesini arzulamıyorlardı. Komünistler yoksulları sosyalistlere karşı harekete geçirmeye teşebbüs ettiler, ne var ki, ordudaki ılımlılar yeniden organize oldu ve devrim tehdidi bertaraf edildi. Avrupa'nın komünist ilhamlı son devrimi başarısızlığa uğramıştı.

Avrupa'da komünist devrim dönemi son bulurken Afrika'da yeni başlıyordu. 1975 yılında yeni Portekiz hükümeti sömürgelere bağımsızlık verdi; PAIGC Gine-Bissau'da, FRELIMO Mozambik'te iktidar partisi oldu. Angola'da bağımsızlığa giden yol üç ayrı yönde ilerleyen zorlu bir mücadele ile gerçekleşmişti. Bir yanda Sovyetler'in desteklediği MPLA ile bölgesel temelli iki ayrı kurtuluş hareketi –FNLA ve UNITA– (her ikisi de farklı zamanlarda Çin ve ABD tarafından desteklendiler) bu sürecin özneleriydiler. MPLA kazanınca Washington'un cesaretlendirdiği Güney Afrika komşusunu işgal etti. Sovyetler başlarda çok istekli olmasa da, Fidel Castro Küba birliklerini MPLA'ya destek olmaları için dünyanın öbür ucundan gönderdi. Bu güçler Güney Afrikalılar geri çekilip bölgeyi en azından bir süre için MPLA'nın kontrolüne bırakana dek orada kaldılar. Çok geçmeden Mozambik ve Angola'da uzun yıllar sürecek olan iç savaşlar çıktı, bunlar süper güçler arasındaki vekalet savaşları gibi görünüyorlardı, yine de bu koşullar yöneticileri sosyalizmi inşa etmeye çalışmaktan alı koymadı.

IV

Mozambikli yazar Mia Couto'nun 1988 yılında basılan "The Secret Love of Deolinda" isimli öyküsünde genç bir Maputo kadını anlatılır; kitaba adını veren Deolinda baladur ağacı cevizlerini soyarak geçinmektedir. Diğer taraftan hayatı büsbütün heyecansız değildir. Bir gün eve üzerinde Karl Marx'ın "sanki yılların yükünden arınmış gibi duran fotojenik bir portresi" olan bir rozetle döner. Babası bu durumdan hoşnut olmaz; aslında Marx'ın 19. yüz-

75 Pinto, "Urban Social Movements", s. 1025.

yılın ünlü bir teorisyeni olduğundan haberdar değildir, onu Deolinda'nın yakın zamanlarda tanıştığı "şu enternasyonalist olarak yola koyulup yardım görevlisi olup çıkan yabancılardan birisi" zanneder. "Bu ispiyoncunun bir daha senin sutyenini kokladığını görmek istemiyorum" der kızına. Deolinda uysalca kendisine söyleneni yapar ve babasını rahatsız eden objeyi göğsünün üzerinden çıkarıp yatağının altındaki bir kutuya koyar. Ama her akşam uyumadan önce rozeti alıp "düşünürün yumuşacık sakalını öper".[76]

Mozambik Marksizmine (ya da "Marx'ın hatırına hürmeten", onun söylediği şekliyle "Marksçılığa [*Marxianism*]) derinlemesine eleştirel yaklaşan bir yazar olan Couto, onun manifestosunun Mozambik'te bir çeşit kült olduğunu düşünmektedir. Bu Batı modernliğinin aynı anda hem tapılan hem de yanlış anlaşılan bir sembolüdür. Ve kesin olarak Marksizm markası, Portekiz Afrikası Marksistleri tarafından yelpazenin modernist ve Batılılaşmacı ucundan ithal edilmişti. Bu aslında şaşırtıcı bir durumdur. Zira FRELIMO'nun tarihi göz önünde tutulduğunda, hareketin ülkelerinin bağımsızlığı için gerilla savaşı pratiğini uygulayan liderlerinin radikal Maocu bir yaklaşıma sahip olmaları beklenilebilir. Buna karşılık bu insanlar Sovyet tipi Marksizmi katı bir biçimde kendilerine uyarlamışlardı.[77] Bu kısmen Sovyet ittifakının bir sonucuydu ama daha önce görüldüğü üzere aynı zamanda yerli sosyalizm formlarının başarısızlığına verilen bir yanıttı. Mao'nun kendisinin de 1950'lerin başında geçici olarak uyguladığı üzere, Stalinizmin milliyetçi versiyonu, modern dünyanın şehir ve sanayilerini ülkeye taşımak için iyi bir reçeteydi. Bu reçete başka yerlerde işe yaradığına göre Afrika'da neden işe yaramasındı?

Ne var ki, Afrikalılar için bu projeyi hayata geçirmek Çinliler için olduğundan çok daha zor olmuştu; zira devletleri daha zayıftı ve ülke soy, etnisite ve parçalayıcı sömürge mirası temelinde bölünmüştü. Couto'nun kısa hikâyesinin netleştirdiği üzere, kimileri için Marksist-Leninist projenin duygusal bir karşılığı olsa da, bu proje Afrika'da, anayurduana yurdu Avrasya'da olduğundan çok daha fazla hayali görünmekteydi.

Kabul etmek gerekirse Marksizm-Leninizmin Angola ve Mozambik'e taşınması için gerekli koşullar mevcut değildi. Sömürgelerini en azından işleyen yasal idari ve hukuki sistemlerle bırakmış olan Fransız ya da İngiliz sömürge imparatorluklarından farklı olarak, binlerce Portekizlinin ani ayrılışı, yeni rejimin eğitimsiz elitler ve zayıf devlet aparatları ile baş başa kalmasına neden olmuştu. Yeni rejim ayrılan Portekizli mal sahiplerinin boşluğunu doldurabilmek için epeyce bir sanayi tesisini ve geniş toprakları millileştirmek zo-

76 M. Couto, "The Secret Love of Deolinda", Couto, *Everyman is a Race*, çev. D. Brookshaw (Portsmouth, NH, 1994), s. 112 içinde.

77 Sovyet ve Afrika Marksizmi karşılaştırmaları için bkz. M. Ottaway, "Soviet Marxism and African Socialism", *Journal of Modern African Studies* 16, 3 (1978), s. 477-485.

runda kaldı. Yılların Stalinisti olan Angola lideri Neto, nispeten daha az ortodoks olan Mozambik lideri Machel'e göre ekonomiyi dönüştürme doğrultusundaki icraatında daha temkinliydi. Machel için bağımsızlık, gerçekten modern olabilmek ve Portekiz işgalini sorumlu tuttuğu gerilikten kurtulabilmek için bir şanstı. 1981'deki beyanı şöyleydir: "Sosyalizmin zaferi bilimin zaferidir; bilimsel olarak hazırlanmış ve organize edilmiştir. Plan bu zaferin bilimsel organizasyonunun aracıdır... Her şey organize edilmeli, her şey planlanmalı, her şey programlanmalıdır."[78] Mozambikliler gerçekten de modernleşmeliydiler. Bilim, medyumları ve yağmur yağdırma seremonilerini yerinden edecekti.

FRELIMO söz konusu planı, ona 1930'ların Sovyetler Birliği'nden çok daha az hazır olan bir ülkede uygulamaya çalışıyordu. Üstelik pek çok Afrika devleti gibi etkin bir devlet aygıtından yoksun olan Mozambik'te, Sovyet ve Doğu Alman planlama uzmanları Mozambik'e yardımcı oldular, ne var ki, Maputo'daki merkez ofiste bulunan uzmanlar ekonomik sistemin her seviyesindeki iflah olmazdiğer tüm lerindesöz deneyimli yönetici eksikliğini telafi edemiyorlardı. En büyük devlet şirketleri bile sorun yaşamaktaydı. Devlet petrol şirketi Petromoc, yedi yıl boyunca şirketin mali hesaplarını hazırlayamadı.[79] Bu arada çok büyük paralar büyük projelerde boşa harcanmıştı, bir demir ve çelik endüstrisi kurmak için ortaya konulan beyhude çabalarda olduğu gibi. Hatta, FRELIMO'nun tarım alanında uygulamaya çalıştığı planlar bile daha iddialıydı. Rejim büyük devlet çiftlikleri kurdu. Çok fazla kaynak kullanarak üretimi artırdı. Aynı zamanda köylüler yerinden edilerek sağlık ve eğitim hizmetlerine ulaşma imkânı bulunan, düzgün bir biçimde sıralanmış evlerden düzenli komünal köylere yerleştirildiler. FRELIMO görevlileri bir yandan şeflerin otoritesini kırıp yeni ve modern sosyalist insanı yaratmaya çalışırken, bir yandan da daha iyi kamu hizmetleri sunmanın köylülerin yaşam koşullarını geliştireceğine ikna olmuşlardı. Bu projeler Avrupa'da uygulanmak istenen Komünist programları andırıyordu – Kruşçev'in planlı "tarımsal kasabalar"ını ya da Çavuşesku'nun köylerin "sistematizasyon"unu. Aynı zamanda sosyalist Tanzanya'nın "köyleştirme" programı gibi çeşitli ideolojilere ait izler taşıyan büyük dönüşümler modasından da etkilenilmişti. Bu şemalar Mozambik'in eğitim ve sağlık alanındaki başarılarına katkı sağlarken, ekonomik açıdan pek az başarılı oldular. Bu yerlerde yaşamak ve çalışmak, çoğu zaman zorla bir araya getirilen köylüler arasında hiç popüler değildi.[80] 1970'lerin sonunda, ekonomik çevre tüm

78 Machel, 18 Kasım 1976, Hall ve Young, *Confronting Leviathan*, s. 76, 67'den alıntı.

79 Hall ve Young, *Confronting Leviathan*, s. 102.

80 J. Coelho, "State Resettlement Policies in post-Colonial Rural Mozambique: The Impact of the Communal Village Programme on Tete Province, 1977-1982", *Journal of Southern African Studies* 24 (1988), s. 61-91.

gelişmekte olan ülkeler için sorunluydu. Ama Mozambik'in kötü ekonomik performansı büyük ölçüde ortodoks modernist Marksizmin katı ütopyacılığı ile bağlantılıydı.

Marksist-Leninist politik sistem Mozambik'in kalkınmasının hızlanmasına katkı sunmadı. Afrikalı sosyalistlerin öngördüğü üzere, dar ve sekter öncü parti modeli Afrika koşullarına uymamıştı. FRELIMO kadroları radikal programlarla uzun süreli eğitimlerden geçmiş olabilirlerdi ama genel nüfusun bu projelere dönük coşkusunu muhafaza etme noktasında pek az başarılıydılar. Sonuçta ortaya çıkan gerilim ağırlıklı etnik bir ton taşıyordu. Angola, halihazırda sömürgeci rejimden miras alınan bölgesel etnik karşıtlıkların acısını çekiyordu, dar ve otoriter MPLA'nın (liderliği halen ağırlıklı olarak beyazlar ve *mestiços*'tan oluşuyordu) yaptığı sadece bunları alevlendirmek olmuştu. İktidara gelmelerinden kısa bir süre sonra, Enver Hoca hayranı Nito Alves tarafından düzenlenen sol bir darbe ile karşı karşıya kaldılar. Nito gerilla döneminin önde gelen siyah kumandanlarından biriydi, Luanda gecekondu sakinlerini başarılı bir biçimde harekete geçirmişti. Neto'nun rejimi, ancak Stalinist kabalık, yaygın bir şiddet ve kanlı bir gizli servisle birlikte hayata geçirilen MPLA tarzı Marksist Leninizmi benimsemesinin ardından ve yalnızca Kübalılar tarafından desteklendi.[81]

1970'lerin sonunda Mozambik ve Angola iç savaşları son bulmak üzereydi. Çok geçmeden Güney Afrika ve Birleşik Devletler'in müdahalesi ile yeniden canlandılar. Mozambik'te Portekiz yanlısı sürgünlerin desteğiyle Rodezya'yı yöneten bir beyaz yerleşimci tarafından kurulan RENAMO (*Resistência Nacional Moçambicana*-Mozambik Ulusal Direnişi), başlarda pek az etkiye sahipti. 1979'da Rodezya'da (adı Zimbabve olarak değişti) Afrika yönetiminin kurulmasından sonra Güney Afrika, Mozambik'ten kendisine saldıran Afrika Ulusal Kongresi'ne karşı daha agresif bir siyaset izlemeye başladı. Rejim yaygın bir destabilizasyon ve sabotaj faaliyeti yürüten RENAMO'ya kaynaklarını akıtıyordu. Angola'da kısa bir sessizliği, Amerikan destekli UNITA ile yeniden başlayan ve 1980'ler boyunca devam edecek olan bir savaş izledi. Angola petrolü, süper güçler arası rekabet ve Marksizm ile Güney Afrikalı *apartheid* rejimi arasındaki keskin ideolojik karşıtlık, bu süreçte yaşananlara kaynaklık etti.

Angola ve Mozambik, Afrika'da kendilerini Marksist-Leninist olarak tanımlayan bir sürü rejimin arasına katılmıştı. 1980'de, Afrika'daki Afrika ya da Arap idareli elli devletten yedisi (Angola, Benin, Kongo-Brazzaville, Etiyopya, Madagaskar, Mozambik ve Somali) kendilerini Marksist-Leninist olarak tanımlıyorlardı. Diğer dokuz ülke ise (Cezayir, Yeşil Burun Adaları, Gi-

81 D. Birmingham, "Angola", in ed. P. Chabal, *A History of Lusophone Africa* (Londra, 2002), s. 152-153 içinde.

ne, Gine-Bissau, Libya, São Tomé ve Principe, Seyşel Adaları, Tanzanya ve Zambiya) kendilerini öyle ya da böyle sosyalizmin bir biçimi ile tarif etmekteydiler. Kıtada yaşayan toplam nüfusun dörtte biri bu rejimlerle yönetiliyordu. Angola, Mozambik ve Gine-Bissau'daki rejimlerse sömürgecilik karşıtı gerilla savaşları ile iktidara gelmeleri nedeniyle sıradışıydılar ve toplumu dönüştürme yönünde daha hırslı bir eğilimleri vardı. Tüm diğer Marksist-Leninist yönetimler askerî kökenliydi (Etiyopya örneği hariç) ve çok daha ılımlı hırslara sahiplerdi. Yine de fazlasıyla modernist Marksist geleneğin içindeydiler ve kırsal alandaki kaynakları kentlere aktarıyor, kent nüfusunu kırsal alandaki nüfusun sömürüsü üzerinden hoşnut ediyor, yaygın eğitimden ziyade yüksek eğitime yönelik kaygılar taşıyor ve özel tipte bir refah sistemi oluşturuyorlardı.

Bu askerî Marksist rejimlerin pek çoğunda sosyalizm bir retorik meselesi olarak görünse de birinde durum bundan farklıydı. Etiyopya 1789 ve 1917 tarihlerinde yaşanan öncüllerinden ilham alan son "klasik" devrimlerden birini deneyimliyordu. Eski bir rejim çöküyor ve yerini büyük ölçüde Bolşevizmi çağrıştıran Marksist bir rejime bırakıyordu.

V

Etiyopyalı yazar Hama Tuma, satirik öyküsü "The Case of the Illiterate Saboteur"da (1993) bir dizi absürd politik yargılamanın gerçekleştirildiği bir mahkemeyi anlatır:

> Yargıcın kürsüsünün altında ülkemizin büyük başkanının fotoğrafı asılıydı. Söylentilere bakılırsa, başkanın resminin yanına Marx, Engels ve Lenin'in resimlerinin asılmasını isteme yüzsüzlüğünü gösteren bazı kadrolar, yanlış enternasyonalizm ve yetersiz devrimci milliyetçilikle suçlanarak idam edilmişlerdi. Ne var ki, bilge başkan Rusları (bildiğiniz üzere onların çok keskin kulakları vardır) yatıştırmak için Lenin ve Marx için anıtlar yaptırmıştı. (Zavallı Engels hâlâ kendisininkini bekliyor.)[82]

Etiyopya Marksizm-Leninizmi kendi milliyetçi amaçları için kullanan tek Afrika ülkesi değildi, Rusları memnun etmek için çaba harcama konusunda da yalnız sayılmazdı. Yine de Rusya ve Etiyopya arasında dönemin Marksistleri tarafından fark edilen özel bir yakınlık vardı. Zira Etiyopyalı devrimciler, Marksizmin sömürgecilik karşıtı mücadele ile geldiği diğer Afrika Marksistleri'nin ülkelerinden çok farklı bir yerde yaşıyorlardı. 20. yüzyıl başındaki Ruslar gibi onlar da dağılmakta olan ve sınıflara ayrılmış *ancien régime* Hıristiyan Ortodoks imparatorluğunun mensuplarıydı ve komşularıyla geçine-

82 H. Tuma, *The Case of the Socialist Witchdoctor and Other Stories* (Oxford, 1993), s. 8.

mediklerini hissediyorlardı. Rusya'nın tarihi bu insanlar için merak uyandırıcıydı ve kimileri hızlandırılmış bir zaman sürecinde Bolşevik deneyimini yeniden yaşadıklarını düşünüyorlardı.

1957 yılında, bir öğrenci dergisinin başyazısında şu açıklama yer alıyordu: "Hem Etiyopyalılar hem de yabancılar, bizleri Etiyopya'nın medeni dünyanın kalanı ile eşit muamele görmesini sağlama sorumluluğunu üzerine alacak nesil olarak görüyorlar."[83] O dönemde bazıları, İtalyan işgali sonrası kısa bir sürgün dönemi hariç, ülkeyi 1930'dan beri yöneten ve modernleştirici bir otokrata dönüşen imparatör Haile Selassie ile birlikte çalışabileceklerine inanıyordu. O iktidara geldiğinde Etiyopya, büyük ölçüde vergi ayrıcalıklarından ve kimi köylülerin angarya olarak gördüğü hizmetlerden yararlanan aristokratların yönetimindeki tarımsal bir ülkeydi. Aynı zamanda Hıristiyan Ortodoks bir imparatorluktu; Kuzeyli Amharalar ve kısmen Tigreanlar Güney'in Ortodoks olmayan halkını fethederek onlar üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Selassie sanayiyi destekleyerek bu yoksul tarım ülkesinin ekonomisini geliştirmeye çalıştı, yine de başarısı sınırlıydı. Eğitimli memurlar ve modern bir ordudan oluşan bir sınıf oluşturarak aristokrasiyi zayıflatmaya ve devleti merkezileştirmeye çalıştı. 1950'de 71 olan öğrenci sayısı 1973'te 10 bine çıktı ki, bunların arasında yurtdışında öğrenim görenler de bulunuyordu. (1970 yılında Birleşik Devletler'de 700 öğrenci vardı.)[84] Tabii ki bu riskli bir stratejiydi; zira yeni eğitilenlerin, hem modern görünümlü hem de Kral Süleyman ve Saba Melikesi'nin varisleri olduklarına inanmış otokratlar olarak hizmet etmeye hazır olacakları varsayılıyordu. Selassie'nin rejimi, bir yandan kendi hizmet aristokrasisini yaratıp öbür taraftan kalıtsal asillerin gücünün pek çok unsurunu muhafaza ederek daha muhafazakâr ve baskıcı bir hale gelirken, ordudaki modernleşmeciler Etiyopya'yı sömürgecilikten yeni kurtulan Afrika ülkelerinin gerisine düşürdüğü düşüncesiyle ona cephe almaya başlamışlardı. 1960 yılında başarısız kalan ama aynı zamanda elitlerdeki hayal kırıklığını ortaya koyan bir darbe girişiminde bulundular. Rus öncüllerinin başına geldiği gibi burada da aristokrasi eğitimli modernleşmecilerin eleştirileri, köylü ayaklanmaları ve etnik isyanlar ile kuşatılıyordu, özellikle Eritre'de.

Çok geçmeden Etiyopya'da ortodoks Marksizmin feodalizm eleştirileri etkili olmaya başladı. Pek çok öğrenci nispeten mütevazı ailelerden geliyordu ve yoksul köylülüğe sempati duyuyorlardı. Rus öncüllerinin yaptığı gibi ayrıcalıkları suç olarak görüyorlardı. Ne var ki, Marksizmin popülerliğine katkı yapan Sovyetler değil Batı'ydı. Selassie'nin rejimi Birleşik Devletler'le yakın bağlara sahipti ve Batı'da eğitim alan öğrenciler, Amerikan kampüslerin-

83 Balsvik, *Students*, s. 133

84 B. Zewde, *A History of Modern Ethiopia, 1855-1991* (Oxford, 2001), s. 222.

deki yeni moda Marksizmin ve bu arada belli ölçülerde Barış Gücü gönüllülerinin de ülkeye taşınmasında etkili oldular.

1965 yılında Addis Ababa öğrencileri "Toprak İşleyenin" ve "Serflik Kaldırılsın" sloganları ile kiracılar için daha fazla hak ve angaryanın kaldırılmasını talep eden bir kampanya başlattılar. 1968'de ise daha önce de görüldüğü üzere öğrenci hareketi, kendi şikâyetleri ile Vietnam'daki Amerikan politikası ve Güney Afrika'daki *apartheid* rejimine karşı verilen mücadele arasında bir bağ kurdu.[85] 1971 yılında Üniversite Öğrenci Birliği seçimlerine katılan on öğrencinin onu da Marksizm-Leninizmin Etiyopya için hayata geçirilmesi mümkün olan yegâne ideoloji olduğuna inanıyordu.[86] Mesafeli bir gözlemci o günleri şu şekilde anımsıyordu: "Marksizm tartışılmaz bir gerçek olarak görülüyordu... Gençlerin bütün hoşnutsuzlukları Marksist terimlerle ifade ediliyordu. Çoğu onun hakkında bir şey okumamıştı. Ama bunun bir önemi yoktu. Ona kafayı takmışlardı".[87]

Selassie'nin düşüşünü tetikleyen ekonomik kriz oldu: hükümetin beceriksiz bir biçimde çözüm bulmaya çabaladığı 1973-74 kıtlığı ve petrol fiyatlarındaki yükseliş. Devrim 1974 yılı Şubat ayında bir grup alt rütbeli subayın başkaldırısı ile başladı. Bu insanlar içinde yaşadıkları kötü koşullar ve üstlerinin kendilerine karşı olan despot davranışları nedeniyle küskündüler. Onların protestolarını grevler izledi. Neo-liberal Endalkachew hükümetinin anayasal reformlar hazırlama yönündeki girişimlerine rağmen huzursuzluk, "Derg" (Komite) denilen bir grup alt rütbeli subay yaz aylarında iktidara el koyup Eylül'de imparatoru devirene kadar devam etti.

İlk olarak Derg'in çoğunluğu Nyerere tarzı bir Afrika sosyalizmini –Etiyopya sosyalizmi– tercih ediyordu. Diğer taraftan ilk günlerden itibaren Derg'in başkan yardımcısı Mengistu Haile Mariam'ın da aralarında bulunduğu etkili bir grup Marksist sol öğrenciyi dinlemeye başlamışlardı. Mengistu'nun kökenleri belirsizdi, anlaşıldığı kadarıyla Kuzeyli bir lordun yanında hizmetçi olarak çalışan babası Güneyli yoksul bir adamdı.[88] Çoğu Amhara'tan daha koyu tenliydi, pek çok Etiyopyalı'nın gözünde bütün bunlar kesinlikle köle kökenli olduğuna işaret ediyordu.

Mengistu'nun kendisi de yoksul bir aileden geldiğinin farkındaydı. Bu özelliği siyaseten ona yarar sağlayabilirdi. Üstelik Mengistu politik şartları değerlendirme ve gerçek niyetini gizleme konusunda tam bir uzmandı.[89]

---

85 *A.g.e.*, s. 149-150.

86 Balsvik, *Students*, s. 294.

87 Dawit Wolde Giorgis, *Red Tears. War, Famine and Revolution in Ethiopia* (Trenton, NJ, 1989), s. 11'den alıntı.

88 R. Lefort, *Ethiopia: An Heretical Revolution?*, çev. A. Berret (Londra, 1983), s. 276.

89 Zewde, *Modern Ethiopia*, s. 249.

Fransız gazeteci René Lefort'a göre 1970'lerin devrimci siyasetinde yoksul bir kökenden geliyor olmak ona gerçek bir avantaj sunuyordu:

> Herhangi bir Güneyli köylünün ya da başkentteki bir "yoksul"un kafasında... o kendilerinden zorla alınanların telafi edilebilmesini mümkün kılacak kişiydi. Robin Hood tahta çıkmıştı. Tıpkı bir hırsız gibi ortaya çıkıp tahta yürüyen ve sonunda halka adil bir saltanatı getiren geçmişin imparatorları gibi...[90]

Ne var ki, Mengistu yoksulları savunduğunu iddia etse de romantik bir popülist değildi. Düşük statülü ve az eğitimli olabilirdi ama elit Amharalara dahil olabilmek için ciddi bir çaba harcamıştı. Amhara lideri olarak Etiyopya milliyetçiliğini icra edebilmek için iyi bir hitabet yeteneğine sahipti. Kimi açılardan onun öyküsü Stalin'inkine benziyordu: Çokuluslu bir imparatorlukta fethedilmiş Güneyli bir ulusun üyesi olarak hor görülmüş, "üstün" olana, modern kültüre asimile olmak için heves etmiş, böylece gücün merkezine doğru ilerlemişti.[91]

Mengistu'nun siyaseti kendi kökenleri ile yakından ilişkiliydi. Stalin gibi o da halk seferberliğinin gücünün farkındaydı, bununla beraber Etiyopya devriminin şiddetten kaçınabileceği konusunda ısrarcı olmasına rağmen (yüzbinlerce insanın ölümüyle sonuçlandığını iddia ettiği 1688 İngiliz Şanlı Devrimi gibi olmayacaktı), merkezî otorite ve hatta gaddarca güç kullanımı yoluyla "ileri" moderniteye ulaşmakta kararlıydı.[92] Başlarda Marksizm hakkında pek az şey bilse de o ve Derg'in diğer radikal üyeleri, Marksist öğrencilerin desteğini elde etmek için çok istekliydiler.

Derg'in radikalizminin ilk belirgin işareti 1975 Mart ayında toprağı, onu işleyenlere devrederek millileştirme kararıydı. Plan, Haile Selassie'nin memuriyetindeki, Etiyopyalı Marksist solun uzun yıllara uzanan "feodalizm"i ortadan kaldırma arzusunu paylaşan ve bunun şiddete yol açacağı yönündeki liberal uyarıları görmezden gelen (birçoğu Birleşik Devletler'de öğrenim görmüş) bir grup radikal memur tarafından geliştirildi.

Stalin'in 1920'lerin sonunda kendi ülkesinde yaptığı gibi Derg, kentli öğrencileri devrimi taşraya taşımak için mobilize etti. Hem rejim hem de öğrenciler bu projeyi benzer bir biçimde anlıyorlardı. Amaç askerî kampanyalar yoluyla geri ve batıl inançları olan bir ülkeye aydınlanmayı getirmek ve bu yolla ulusu birleştirmekti. "Yardımlaşma, Aydınlanma ve İş Kampanyası ile Kalkınma" başlığında yer alan "kampanya" (*zemecha*) kelimesi 19. yüzyılda Hıristiyan Kuzey'in Güney'i haçlı tarzı fethinde kullanılan söylemi

90 Lefort, *Ethiopia*, s. 278.

91 Mengistu'nun bu düşüncesi için bkz. D. Donham, *Marxist Modern. An Ethnographic History of the Ethiopian Revolution* (Berkeley, 1999), s. 129-130; Dawit, *Red Tears*, s. 30-31.

92 A. Tiruneh, *The Ethiopian Revolution, 1974-1987* (Cambridge, 1993), s. 79.

çağrıştırıyordu; öğrenciler ateist olmalarına rağmen beraberlerinde geçmişin kibrini de taşımışlardı. "Yüzyıllar boyunca," diyordu Derg, "genel olarak halk ve özelde de yöneticiler modası geçmiş inançlarla yaşadılar", "Bu bölücü inançlar ilerleme ve aydınlanmaya karşı bir işlev gördü."[93]

Etiyopyalı öğrenciler de Rus öncülleri kadar coşkulu görünüyorlardı, ne var ki, onlardan farklı olarak Güneyli köylülerden ciddi bir destek alabilmişlerdi. Köylüler, onları sömüren ve etnik olarak kendilerine yabancı Kuzeyli askerî lordlar (*neftenya* ya da "silahlı adamlar") karşısında çaresizdiler. *Zemecha* öğrencilerinin gelişi, devrimci talepleri ve öğrencilerin kimi zaman sempatiyle yaklaştığı etnik ayrılıkçılığı tetikleyebildi. Bu Etiyopya'yı birleştirmek isteyen Derg'in kesinlikle istemediği bir şeydi. Sonuçta yer yer şiddet kullanıldı ve öğrenciler hayal kırıklığı yaşadılar. Kuzeyli toprak sahiplerine karşı köylülerle birlik olabiliyorlarsa da, Sovyet öncüllerinin yaptığı gibi "aydınlanma"yı empoze etmeye çalıştıklarında yer yer sürtüşmeler olabiliyordu. Üstelik öğrenci "aydınlanmacılar" ve köylüler arasındaki etnik farklılıklar şiddeti daha ölçüsüz bir hale getirdi. Bir keresinde bir öğrenci politik olduğu kadar dinî önemi de olan bir şefin otoritesini sarsmaya çalışmıştı. Konuyla ilgili bir Amerikan raporunda şunlar anlatılıyor:

> Bu planlanmış küstahlık üzerine, yarı tanrısal ve normal koşullarda münzevi olan *geramanja*, taşra kasabasının sokaklarında teklifsiz bir biçimde resmigeçit yapmaya başladı... öğrenciler *geramanja*'nın kutsal yiyecek ve araçlarını aşağıladılar. Akşam yemeğinden sonra aşağı kasttan bir *manjo*'yu onun özel atına bindirdiler. *Geramanja*'nın öfkeden deliye dönen takipçileri, öğrencilerin kasabada bir okul binasında toplanmalarını beklediler. Bina kuşatıldı ve ateşe verildi.[94]

Derg resmî olarak halen Etiyopya sosyalizminin takipçisiydi ama bu uygulamada daha çok Marksizm-Leninizmi andırıyordu. Dahası toprak reformu politikası Marksist öğrenciler tarafından sıcak karşılanmıştı. 1975 Eylül ayından itibaren Derg, Marksist-Leninist bir doktrin hazırlamaya başladı. Marksist partilerle daha formel bir müttefiklik ilişkisi kuruyordu. Ne var ki, Etiyopya Marksizmi, daha Stalinist olan ve büyük ölçüde Güneylilerden oluşan Tüm Etiyopyalılar Sosyalist Hareketi (MEISON) ve merkeze daha uzak Marksistlerin hâkimiyetindeki ağırlıklı olarak Kuzeylilerin katıldığı "Maocu" Etiyopya Halkının Devrimci Partisi (EPRP) arasında bölünmüştü. Mengistu'nun sonunda MEISON'la ittifak kurması sürpriz değildi. Bu kısmen hem Derg'in hem de Marksist hareketin içinde ortaya çıkan bir çelişkinin sonucuydu. Rejim EPRP'yi bastırmaya çalıştı ve hareket yer altına indi. Habis

93 Donham, *Marxist Modern*, s. 29.

94 Etiyopya'daki ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı'na sunulan rapor, 1976.

"kızıl terör"ün başını çekerek 1977 yılı başlarından itibaren neredeyse bir yıl sürecek olan bir gerilla hareketi başlattı. Yaşanan şiddet çok ileri boyutlardaydı. Zamanla sokaklara taştı, özellikle de Addis Ababa'da 1977 yılında gerçekleşen 1 Mayıs yürüyüşlerini dağıtmak için EPRP harekete geçtiği zaman.

Mengistu'nun aşırılık yanlısı olması ayrılıkçı hareketleri –Marksist Eritreliler, Maocu ilhamlı Tigreliler ve diğer bölgelerdeki asiler– güçlendirdi. Aynı zamanda Derg içinde de ciddi meydan okumalarla karşı karşıya kaldı. Kissinger'ın *reelpolitiği* döneminde Derg şiddetine rağmen rejimi desteklemeyi sürdüren Birleşik Devletler, yeni Carter yönetiminde desteği azaltıp Etiyopya'nın düşmanı eski Marksist Somali'ye destek olmaya başlayınca Mengistu daha da zayıfladı. Bu arada daha önce Somali'yi destekleyen Sovyetler de Etiyopya'ya yaklaşıyordu. Amerikan desteği çekilirken düşmanlarının zayıfladığını hisseden Somalililer Etiyopya'nın Ogaden bölgesini işgal ettiler. Ne var ki, savaş Derg'i zayıflatmak yerine rejimin konsolide olmasına yaradı, İkinci Dünya Savaşı'nın Stalin rejimini canlandırması gibi. Mengistu kendisini ulusun savunucusu olarak sunabiliyordu, Stalinist geçmişin daha çarpıcı çağrışımları olmasına rağmen ulusu yabancılara karşı birleştirebilmek için Etiyopyalı Ortodoks kilisesi ile çalışmaya başladı. Diğer taraftan yüksek Stalinizm ideolojisini de kendisine uyarladı. Amharaların diğer etnik grupları kontrol ettikleri çok etnili hiyerarşik Etiyopya devletini korumak için şiddet kullanmaya kararlıydı. Giderek monarşik bir tarz benimsedi, artık askerî geçit törenlerini kızıl kadife ile kaplanmış tahtından izliyordu.[95]

1978 yılında, Mengistu, Sovyet ve Küba yardımıyla ve ordusunu oluşturan Güneyli köylülerin desteği ile Ogaden savaşını kazandı. İç düşmanları ezilmiş ve ayrılıkçı isyancılar kontrol altına alınmıştı. Bu zaferi ekonomik dönüşümü sürdürerek taçlandırdı, Stalinist bir strateji izleyerek tarımın gelişimi ve endüstrinin inşası için önüne yüksek hedefler koydu, sonuç Tigrean savaşı ve kuraklıkla beraber 1984 yılındaki kıtlığa katkı sunan köylülerin pasif direnişi ve toprak erozyonu oldu.[96] Felaketi ihmal eden rejim, uluslararası baskının etkisiyle harekete geçmeye zorlandı. (Televizyonda yayınlanan "Live Aid" rock yardım konserinin epeyce faydası olmuştu.) Ne var ki, bu koşullarda ortaya konulan çözümler daha büyük travmalara neden oldu. Zorla köyleştirme programı ile köylüler yerlerinden edildiler. Yaşananlar rejimi tehdit eden gerilla hareketleri için önemli bir destek sağlayacaktı.

Mengistu, Stalin'in en sadık taraftarlarından biriydi. Dünya bu tarz şiddetli siyasetin yıkıcı etkilerini yeniden anımsıyordu. Parçalanan bir *ancien régime*'in yarattığı nefret, kızgın ve yıkıcı bir modernleşmeci Prometheus'un

95 Lefort, *Ethiopia*, s. 278.

96 Bkz. M. Ezra, *Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia. A Contextual Analysis* (New York, 2001).

yükselişini mümkün kılmıştı. Derg'in tarımsal dönüşüm kampanyasını başlatmasından birkaç hafta sonra Mengistu'nun zalimliğini gölgede bırakan aşırı derecede şiddet dolu bir başka komünist rejim iktidara geldi. 1975 Nisan ayında "Kızıl Kmerler" diye bilinen Kamboçya Komünist Partisi Phnom Penh'i işgal etti. Kızıl Kmerler Etiyopya'nın kent destekli Afrika Stalinizminden çok farklı bir komünizm tipinin bayraktarlığını yapıyorlardı. Bu Maocu bir Marksizmdi; modernite ve ulusal yüceliş için kentli öncüye değil köylülere yaslanan bir tarz. Ne var ki, Kızıl Kmerler, Kamboçya'yı (ya da kendi ifadeleriyle Kampuçya'yı), yaratmaya çalıştıkları modernliği ortadan kaldıran ve Kültür Devrimi'nden bile daha korkunç olan kararlı bir şiddetin hüküm sürdüğü bir ortama sürüklediler.

VI

1971 yılında Kamboçya Budizmi üzerine çalışan bir Fransız öğrenci olan François Bizot, Kamboçya kırsalını dolaşırken Lon Nol'un Amerikan destekli rejimine karşı mücadele eden Kızıl Kmer gerillaları tarafından ele geçirildi. Amerikan ajanı olmasından şüphelenilen Bizot bir kampta hapsedildi. Tutsaklık dönemini anlattığı büyüleyici ve son derece usta işi olan hatıratı kendisini ele geçiren kişi hakkındaki rahatsızlık verici değerlendirmelerini de içeriyordu: "Yoldaş Duch", daha sonra korkunç işkencehane Tuol Sleng cezaevinin (S-21) başına geçecek olan eski bir matematik öğretmeni.[97] İçinde bulundukları koşullara rağmen Duch ve Bizot ilginç bir yakınlık kurdular. Öyle ki, ikili Kamboçya komünizmi üzerine sıradışı bir tartışma yürütmeye başlamışlardı. Geleneksel Kamboçya kültürünün hayranı olan Bizot, Kızıl Kmerlerde modernleşmeci Promethe dürtüsü olarak gördüğü şeyin eleştirisi üzerinden Duch'a meydan okumuştu; yani Batılı düşüncelere bağımlılığına, köylüleri geri görerek aşağılamasına, ulusun çıkarları uğruna sıradan insanları feda etme noktasındaki istekliliğine: "Eğer köylü toplumunun yapısını tahrip eder, yeni rasyonel bir modeli onlara dayatırsanız düşmanlarınızın yaptığından daha fazla aşağılamış olmayacak mısınız onları?" diye sorar. Duch ise köylülerin moderniteye direneceği fikrini kabule yanaşmaz. Kızıl Kmerler'in programını hoş karşılayacakları konusunda ısrar eder:

> "Aksine" diye lafını kesti. "Çünkü... biz köylülerin gerçek bilgi kaynağı olduğunu biliyoruz, onları baskı ve suiistimalden kurtarmak istiyoruz. Onlar nasıl pirinç yetiştirileceğini bilmeyen tembel keşişler (Budist) gibi değil. Kaderlerinin kontrolünü nasıl ele alacaklarını biliyorlar... Bu toplum kendi içinde en iyi olanı muhafaza edecek ve bu gerileme dönemine özgü kirliliklerden

97 F. Bizot, *The Gate*, çev. E. Cameron (Londra, 2004).

kurtulacaktır... beceriksizlerle dolu bir ülkedense seyrek nüfuslu bir Kamboçya daha iyidir.[98]

Bununla beraber sorumluluklarını üstlenmeye istekli olan köylülere yardım için kararlı olduğunu ifade eder: "Benim görevim onlara basit mutluluklardan oluşan bir hayata geri dönüşlerinde rehberlik etmek. Bir insan bisiklet, saat ve transistörlü radyodan başka hayattan ne bekleyebilir ki?"[99]

Duch, Bizot'nun ikiyüzlülüğünden yakınır, ona göre kendisi Fransa'nın kanlı bir devrimle bir ulus yarattığını unutmuştur, tıpkı Angkor Wat'taki devasa antik Kamboçya tapınaklarının inşasının bir zamanlar büyük fedakârlıkları gerektirmiş olmaları gibi:

> Bir Fransıza göre sizi fazla ürkek buldum. Sizin de bir devriminiz olmadı mı? Yüzlerce ve yüzlerce insanı idam etmediniz mi? Lütfen söyleyin bu kurbanların anıları o gün yeni bir ulus yaratan insanı tarih kitaplarında şereflendirmenizi hiç engelledi mi? Mimarisi ve görkemine herkesin hayran olduğu Angkor'daki tapınaklar için de durum böyle. Peki, kim bunun bedelinin ne olduğunu düşünüyor bugün, yani yüzyıllar boyunca sonsuz bir çalışma döngüsü içerisinde ölen sayısız bireyi... Feda edilenlerin fazlalığı pek az önemlidir; önemli olan seçtiğin amacın büyüklüğüdür.[100]

Bizot, Duch'ın duyarsızlığı karşısında şok olmuştu, öte yandan karmaşık duygular içerisindeydi:

> O zamana kadar gaddar celladın rahatlatıcı bir imajı olduğunu düşünüyordum. Şimdi gam ve öfke dolu bir ifadeyle önüne bakan bu inanç adamı birdenbire mutlak yalnızlığı içerisinde ortaya çıkmıştı. Böyle bir gaddarlığa getirdiği açıklamayı duyunca, ona karşı geçmişte sevecen bir tavır takındığım için kendime şaştım... Ona bakınca gözlerimden yaşlar geldi, nefret etmeyi bile beceremediğim tehlikeli bir yok edici ile muhatap oluyordum... Zekâsı bir kurt ya da köpek balığının dişleri gibi bilenmişti. Öte yandan ondaki insani psikoloji dikkatli bir biçimde muhafaza edilmişti. Efendileri onu nasıl işlediğini anlaması mümkün olmayan bir saatin içerisinde çark olarak işe almışlardı.[101]

Bizot, Duch'un motivasyonları ile ilgili değerlendirmeleri ve Duch'un insanlık dışı patronların kurbanı olduğu yolundaki kanaatinde haklı olabilir, olmayabilir de. Öte yandan Duch'un düşüncelerine ilişkin kayıtları, Duch gibi Kızıl Kmer liderlerinin böylesi bir şiddeti organize etmeye nasıl ha-

98 *A.g.e.*, s. 119.
99 *A.g.e.*, s. 116.
100 *A.g.e.*, s. 117.
101 *A.g.e.*, s. 115.

zırlandıklarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Duch'un dili –özellikle büyük antik Angkor medeniyetinin başarılarına ilişkin övgüleri– açık bir biçimde pek çok komünisten daha milliyetçiydi ve açık bir biçimde savaş ve Kamboçya milliyetçiliği, tüm bu olaylara ilişkin her türlü açıklamanın merkezinde yer almaktadır. Öte yandan ulusun yüceliği ve ekonomik başarının, yalnızca insanların kendini feda eden kahramanlar haline gelmesiyle ve korkaklarla güvenilmezlerin elimine edilmesiyle gerçekleşebileceği şeklindeki sözleri, Stalin ve Mao'nun radikal iradeci düşünüşünün yankılarıdır. Diğer taraftan Kızıl Kmerler köylülüğün erdemlerine inanma noktasında Stalinistten ziyade Maocular. En azından kuramsal olarak Stalinistlerin yaptığı gibi köylü kültürünü küçümsememekte ve kente hayranlık duymamaktadırlar. Yine de "Komünist Devlet No. 1" adını verdikleri rejimleri, Prometheusçu sentezin radikal tarafını modernleşmeci tarafından üstün tutmada ve savaş zamanında ulusu bir köylü gerilla ordusu olarak harekete geçirmeye yönelik çabalarında Mao'nun ötesine geçmişti. Kızıl Kmerler aynı zamanda taşrada kentlere dönük mevcut öfkeyi de kullanmışlardı. Sonuç olarak çok sayıda cinayet işlenmiş ve korkunç yıkımlar ortaya çıkmıştı.

Daha ziyade takma adı ile Pol Pot olarak bilinen Kızıl Kmer lideri Saloth Sâr, aşırılık yanlısı Marksist yorumuna, kimi açılardan diğer Asyalı komünist liderlerle benzer olan bir yaşam sürecinin sonunda ulaştı. Varlıklı bir köylü ailesinden geliyordu, (pek çok komünist yönetici gibi) eğitim almak amacıyla yurtdışına gitti ve orada komünizmle tanıştı. Daha sonra sömürge karşıtı ve sömürgecilik sonrası gerilla savaşlarının etrafını sardığı ülkesine geri döndü. Diğer taraftan dış görünüşü ülkesinin etnik ve sosyal hiyerarşileri ile uyumluydu. Kamboçya, Fransız Hindiçini imparatorluğunun özel olarak tarımsal bir parçasıydı. Yerli Budist Kmerler büyük ölçüde köylüydüler. Fransızlar, Kmerleri ülkedeki pek çok idari konumu işgal eden Konfüçyüsçü Vietnamlılardan daha geri görüyorlardı. Kamboçyalı milliyetçiler ülkede hâkim durumda bulunan Çinli ve Vietnamlılar karşısındaki konumlarına giderek daha fazla içerliyorlardı. 1930'larda bir çocuk olan Pol Pot Kamboçya kültürünün geleneksel unsurları ile içli dışlı olmuştu. Bazı aylarını bir Budist manastırında keşiş adayı olarak geçirmişti. Orada son derece disiplinli ve geleneksel bir eğitim aldı. Ailesinin aynı zamanda hanedan ailesi ile ilişkileri vardı. Pol'un kuzeni Meak, kraliyet balesinin mensubuydu ve kralın refakatinde bulunmuştu. Pol'un kendisi de bir süre sarayda kalmıştı. O dönemde sarayla ilgili neler düşündüğünü bilmiyoruz. Ne var ki, daha sonra saraya yönelttiği eleştiriler son derece haşin olmuştur.[102] Ve eğer önceden farkında değilse de, Fransızlar, Vietnamlılar ve Çinlilerin ağırlığını oluşturduğu Phnom Penh'deki bir Fransız okuluna gittiği sırada, ülkesindeki etnik

102 D.P. Chandler, *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot* (Boulder, 1999), s. 8-9, 37.

düzenin içerisinde Kamboçyalıların konumunun ne olduğunu anlayacaktı. Tüm bunlar onun Kamboçya'nın statüsünün ancak geleneksel kültürün yok edilmesi ile yükseltilebileceğine dair inancının gelişme nedenleri arasında olabilir.

Pol Pot yetişkinliğe adımını İkinci Dünya Savaşı sonrası Fransızların ülkeyi yeniden kontrollerine almak istedikleri ama Prens Norodom Sihanouk yönetimi altındaki anayasal monarşiyi hoş gördükleri milliyetçi bir atmosferde attı. Vasat bir öğrenci olmasına rağmen Paris'teki Radyo-Elektrik Enstitüsü'nde çalışabilmek için 1949 yılında bir burs almayı başarabildi. Ne var ki, bu konuyla pek az ilgileniyordu. Milliyetçi politika ve Fransız tarihi ona çok daha yakın geliyordu. Rousseau en sevdiği yazarlardan biriydi. Öte yandan Fransa'da komünist partinin çok etkili olduğu bir dönemde komünistlerin yörüngesine girmesi hiç de şaşırtıcı değildi.

Pol, Marksist tartışma gruplarına katıldı ve Fransız Komünist Partisi'ne üye oldu. Bir çağdaşı Stalin'in gizlilik ve öncü parti fikirlerine ve bizzat Stalin'e büyük bir hayranlık beslediğini anımsamaktadır. Gerçekten de odasının duvarına Stalin'in bir resmini asmıştı.[103] 1953'ün başlarında Kamboçya'ya döndüğünde, Vietnamlı komünistler Fransız karşıtı gerilla savaşını sınır boyunca yaygınlaştırmışlardı. Kamboçya'nın altıda birini kontrol ediyorlardı. Pol Vietnamlılar tarafından kurulan Hindiçini Komünist Partisi'ne katıldı ve muhtemelen gerçekte savaşmamasına rağmen bir süreliğine bir gerilla grubunda yer aldı. Çok geçmeden o yılın sonlarına doğru Fransızlar Kamboçya'ya bağımsızlığını verdiler. Phnom Penh'e geri döndü ve öğretmen olarak çalışırken gizli bir komünist aktivist oldu. Oldukça popülerdi, öğrencilerinden biri onun ılıman ve çekici bir tarzı olduğunu anımsar:

> Hâlâ Pol Pot'un konuşma tarzını anımsarım: Kibar ve müzikal. Genel olarak Fransız edebiyatına ve özelde şiire tutkundu... Yıllar sonra Paris'te onu televizyonda Kamboçya dilinde konuşurken izledim... Patlamalarla ilgili konuşuyordu, notalar yoktu konuşmasında, arada bir şeyler aramak için duruyor ama asla hazırlıksız yakalanmıyordu. Gözleri yarı kapalıydı, kendi lirizmiyle coşuyordu.[104]

Pol'un keşişlere özgü öğretme tarzı rahipleri, öğretmenleri ve Phnom Penh'deki öğrencileri –otoriter bir modernleşmeci olan Sihanouk'un eğitimi yaygınlaştırdığı bir dönemde– Komünist Parti için çalıştırma konusunda etkiliydi. 1962 yılında Komünist Parti liderinin gizemli ölümüyle beraber, Pol partinin sekreteri oldu. 1963 yılındaki öğrenci ayaklanmaları onu ülkenin doğusu ve kuzeydoğusundaki gerilla kamplarına kaçmak zorunda bırak-

103 F. Debré, *Cambodge: La Révolution de la forêt* (Paris, 1976), s. 82.

104 Soth Polin'le yapılan söyleşi, Chandler, *Brother Number One*, s. 52'den alıntı.

tı. Pol Mao'nun ve 1927 sonrası Çin Komünist Partisi'nin izlediği yolu takip ediyordu, kentten kıra.

1960'ların başında Kamboçya'yı Vietnam Savaşı'nın dışında tutma noktasında çaresiz kalan Sihanouk Amerika ile bağlarını kopardı ve Çin ve Kuzey Vietnam ile ittifak kurdu, Vietnamlı gerillaların kendi bölgesini korumasına izin verdi. Bu nedenle Vietnamlılar Kamboçyalı komünistlerin Sihanouk rejimine saldırması konusunda da pek istekli değillerdi. Bu, Pol Pot 1965'te Hanoi'yi ziyaret ettiğinde kendisine dikkatli bir biçimde iletilen bir mesajdı. Radikal Pol başlatacağı isyan için destek arıyordu, patronluk taslayan Vietnamlılara içerlemişti. Diğer taraftan yıl sonuna doğru ziyaretlerine gittiği Pekinlilerden daha sıcak bir karşılama gördü. Çinliler de Sihanouk'a karşı ona yardım etmek istemediler. Ama en azından kendisine karşı daha kibar davranmışlardı. Ve Pol orada karşılaştığı radikal atmosferden etkilenmişti. Sosyalist eğitim hareketi tam kapasite ile çalışıyordu ve Kültür Devrimi sadece birkaç ay uzaktaydı. Çin'e 1965 ve daha sonra 1970 yıllarında yaptığı seyahatlerin Pol'un düşüncesi üzerinde büyük etkileri oldu. Ona yeni bir vizyon sundu. Geri döndüğünde partinin Vietnam tarzı "Devrimci İşçi Partisi" olan adını Çin tarzı "Kampuçya (Kampuchea) Komünist Partisi" yaptı. Vietnam etkisindeki bölgelerden ayrılarak daha uzaktaki Yan'an benzeri kuzeydoğu bölgelerine yerleşti, buralarda azınlık "kabile"ler yaşamlarını sürdürüyorlardı. Kızıl Kmerler sonraki yıl Sihanouk'a karşı başlatacakları silahlı mücadelenin hazırlıklarına başlamışlardı.[105]

1969-1970 yıllarında, Pol'un radikalleşmiş komünistlerinin geleceği kısmen Washington'un Vietnam stratejisinin bir sonucu olarak daha parlak görünmeye başlamıştı, 1969 yılında Washington Kamboçya'daki Vietnam üslerini bombalamaya başladı. Bu Sihanouk'un savaştan kaçınma çabalarının son derece aşağılayıcı bir biçimde çöküşü anlamına geliyordu. İçine düştüğü bu durum Amerikan yanlısı bir darbeyle çökertilmesine katkı sundu. Vietnamlılar, Kızıl Kmerler ve Sihanouk şimdi Washington destekli Lon Nol rejimine karşı birleştiler ve 1972'de Kızıl Kmerler, Kamboçya'nın yarısını kontrol ediyordu, özellikle kırsalda. Öğretmenler ve kentliler tarafından yönetilen hareketin erleri büyük ölçüde köylülerdi, klasik Maocu yöntemin özeleştiri ile çalışma toplantıları ve kol emeği birleşik bir güç oluşturmak için kullanıldı. Kızıl Kmerler "kurtarılmış" bölgelerinde "feodalizm" karşıtı kampanyalara başladılar. Budizmi tahrip ediyor ve aşırı bir eşitlikçilik ve kolektivizm uyguluyorlardı; bu durumun en parlak sembolü köylüleri tek tip siyah pijamalar giymeye zorlamalarıydı.

105 Pol Pot, "Abbreviated History Lesson on the History of the Kampuchean Revolutionary Movement Led by the Communist Party of Kampuchea" (1977'nin başı), ed. D. Chandler, B. Kiernan ve C. Boua, *Pol Pot Plans the Future* (New Haven, 1988), s. 218-219 içinde.

1973'te güç dengeleri yeniden değişti. Vietnamlılar Amerikalılarla Kamboçya'dan çekilmeleri konusunda anlaştılar ve Kızıl Kmerler, Hanoi'de yalnız ve daha bilenmiş halde bırakıldılar ama yine de mücadeleye devam edeceklerdi. Amerikan bombalamaları yoğunlaştı. Ne var ki, bu yalnızca gerillalara dönük desteğin artmasına yaradı. 17 Nisan 1975'te Kızıl Kmerler'in genç muzaffer köylülerinin başkente girmelerine Phnom Penh sakinleri endişeyle bakıyorlardı – 1949'da pek çok Pekin sakininin yaptığı gibi. Çok geçmeden gerçekten de endişelenecek çok fazla şeyleri olduğu anlaşılacaktı.

Kamboçya'nın kontrolünü ele geçiren parti o kadar sıradışıydı ki, kimileri onlara gerçekten Marksist denilebileceğinden şüphe duyuyordu. Kimileri onun üzerindeki Theravada Budizmi'nin etkilerine işaret ediyordu, onun kolektivizmine ve fatalizmine. Bu François Bizot'nun söz konusu sıradışı hareket için getirdiği açıklamaydı.[106] Zamanında öfkeli Duch'a bu yönde bir soru yöneltmişti:

> Yeni bir dini savunmuyor musunuz? Eğitim toplantılarınızı izledim. Budist doktrindeki kurslardan farklı değiller. Dünya malını reddetmek, bizi zayıflatan ve kendimizi tamamen Angkor'a (Organizasyon) adamamızı engelleyen aile bağlarını terk etmek, ebeveynlerimiz ve çocuklarımızın devrime hizmet etmesini sağlamak. Disipline uymak ve hatalarımızı itiraf etmek.[107]

Kızıl Kmerler'in köylü askerleri, öğretilerini Marx ve Engels'e herhangi bir referans yapılmaksızın öğreniyorlardı. 1977 yılına kadar bir komünist partisi olduğu gerçeği bile saklanmıştı, bunun yerine "devrimci örgüt"e (*Angkar Padevat*) bağlılık talep ediliyordu. Bu durum kısmen milliyetçi nedenlerden ileri geliyordu: Kızıl Kmerler büyük ölçüde yabancı düşmanıydı; herhangi bir yabancı soydan öğrenmek istemiyorlardı, hele de nefret ettikleri Vietnamlılardan. Pol Pot'un zafer konuşmasında deklare ettiği gibi: "Biz topyekün, nihai ve temiz bir zafer kazandık; bu, onu herhangi bir dış bağlantı ya da ilişki olmaksızın kazandığımız anlamına geliyor."[108] Öte yandan Kızıl Kmerler aşırı derecede ketumdular. Karşı atak gelmeden tam bir devrim yapmaları için pek az zamanları olduğunu düşünüyorlardı. Devrimci bir savaş devam ediyormuş gibi davranmayı sürdürdüler. Hükümet gizlilik içerisinde şekil almıştı. Tüm liderlerin kod isimleri vardı: "Kardeş No. 1" (Pol Pot), "Kardeş No. 2" vb. Kamuoyu, Pol Pot adını ilk kez 1976 yılının Nisan ayı seçimleri sırasında, bu gizemli figür garip bir biçimde bir "kauçuk plantasyo-

106 Bkz. örneğin, F. Ponchaud, "Social Change in the Vortex of Revolution", ed. K. Jackson, *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death* (Princeton, 1989), s. 170 vd. içinde.

107 Bizot, *The Gate*, s. 110.

108 B. Kiernan, "Enver Pasha and Pol Pot: A Comparison between the Armenian and Cambodian Genocides", *Proceedings of the International Conference on the 'Problems of Genocide'* (Cambridge, Mass., 1997), s. 56-57 içinde.

nu işçisi" olarak ortaya çıktığında duydu.[109] Kızıl Kmer görevlileri yabancılara Saloth Sâr'ın öldüğünü söylediler.

Savaş ve aşırı küskün milliyetçilik, şüphesiz ki bu gizlilik anlayışı ve yabancı düşmanlığının gelişmesine katkıda bulundu. Öte yandan Kızıl Kmerler'in eski patronları Vietnamlıların örneği de ortadaydı. Viet Minh de kendisini aynı zamanda milliyetçi bir cephe olarak lanse ediyordu ve hiçbir zaman Marksizm-Leninizme resmen atıf yapmamıştı.[110] Bunun yanı sıra Kızıl Kmerler, köylüleri devrimci sınıf statüsüne çıkaran Maocu geleneği izlediler. Ne var ki, Kamboçyalılar çok daha ileri gitmişlerdi. Daha önce de gördüğümüz üzere Mao köylülerin erdemini idealize etmişti, ne var ki, her zaman proletaryanın nihai üstünlüğü düşüncesine sadık kaldı. Kızıl Kmerler ise tersine yoksul köylüleri "işçi sınıfı" olarak görüp, onları keskin bir biçimde şehir sakinlerinden ayırdılar. Aldıkları ilk kararlardan biri Phnom Penh ve diğer şehirlerin tahliye edilmesi ve sakinlerinin –yaklaşık 2 milyon kişi– kırsaldaki çiftliklerde baskı altında çalışmaya gönderilmesiydi.

Bu noktadaki kesin motivasyonlarının ne olduğu belirsizdir.[111] Yaklaşımları büyük ölçüde köylülerin zengin ve kozmopolit şehirlere karşı duyduğu kırgınlığı yansıtıyordu. Bu bir intikam siyasetiydi. Partinin şehirlerin tahliyesinin başlangıcında üyelerine söylediği gibi: "Şehirli insanların kolay bir hayatı vardı, kırsaldaki insanlar ise çok zor bir hayat yaşadı... Lon Nol yönetimi altındaki şehirlerde yaşayan halkın ahlâkı kurtarılmış bölgelerdeki halkın ahlâkı gibi saf ve temiz değildi."[112] Diğer taraftan bu, diğer komünist devletlerde ideoloji ve güvenliğin karıştırılması sonucu ortaya çıkan baskıları da çağrıştırıyordu. Şehir sakinleri potansiyel muhalifler olarak görüldüler. Diğer taraftan ideolojik açıdan çürütücü olarak değerlendiriliyorlardı çünkü "emperyalist ve kapitalist kültürün pisliğinin içinde" büyümüşlerdi.[113]

Diğer taraftan, Kızıl Kmer siyaseti Büyük Atılım'ın eşitlikçiliğinin aşırı bir versiyonuydu. Para ortadan kaldırılmıştı. Sürgünler dahil herkes kolektif çiftliklerde işçi olmuştu. Şehir hayatı yok olmuş, şehirler boşalmış ve okullar kapatılmıştı. Ülke tarımsal bir işçi çiftliği halini almıştı. Herkesin hayatı çalışma ve politik eğitime adanmıştı. Rejim her türden eski hiyerarşiyi ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Çocuklar ebeveynlerine "yoldaş ba-

109 P. Short, *Pol Pot: The History of a Nightmare* (Londra, 2004), s. 337.

110 J.-L. Margolin, "Cambodia. The Country of Disconcerting Crimes", S. Courtois vd., *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression* (Cambridge, Mass., 1999), s. 626 içinde.

111 Farklı görüşler için bkz. K. Jackson, "Introduction", ed. Jackson, *Cambodia*, s. 9, 11 içinde; M. Vickery, "Democratic Kampuchea: Themes and Variations", ed. D. Chandler ve B. Kiernan, *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, 1983), s. 131 içinde.

112 B. Kiernan, *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79* (New Haven, 1996), s. 62'den alıntı.

113 Kısaca bkz. *Pol Pot*, s. 287.

ba" ve "yoldaş anne" diye sesleniyorlardı. "Efendi" teriminin kullanılması yasaklanmıştı.[114] Yalnızca parti tarafından onaylanan evliliklere izin veriliyordu. Pol Pot "Anneler çocuklarına fazla bağlanmamalıdır" bile demişti. Nitekim aile bağlarını ortadan kaldırmak için komünal yemek salonları açıldı.[115] Öte yandan toplum, sınıf ve ideolojiye göre yeni biçimlerde bölünmüştü. Şehirlerden gelen sürgünlere ("yeni insanlar") ikinci sınıf vatandaşlar gibi muamele ediliyordu; birinci sınıf vatandaşlar ise iki gruba ayrılmıştı: sadık yoksul köylüler ("tüm haklara sahip üyeler") ve yarı güvenilir ("adaylar") olanlar. Teoride kişinin çalışma ve adanmışlıkla yükselebileceği varsayılsa bile, karneler ve ayrıcalıklar bir kişinin yeni hiyerarşideki yerine göre veriliyordu.[116]

Pol, tarımsal bereket ve nihai olarak sanayileşmeye doğru bir "büyük atılım" inşa etme noktasındaki arzusunda Mao ve radikal Marksist-Leninist geleneği takip etti. Kızıl Kmerler Vietnam'a doğru sınır akınları başlatıp komşuları ile aralarındaki gerginlik kızıştığı sırada, Pol Pot 1976 yılı itibarıyla ulusu koruma stratejisinin bir parçası olarak "Her Alanda Sosyalizmi İnşa Etmek İçin Dört Yıllık Plan"ını duyurdu. "Plan" komünist dünyada o güne kadar yapılmış olanların en bilimdışı olanıydı. Detaylardan yoksundu, dağınık bir biçimde hazırlanmıştı, aşırı derecede hırslıydı. Kızıl Kmer liderliğinin ekonomi disiplini konusundaki temel bilgisizliğini yansıtıyor ve büyük ölçüde irade gücüne dayanıyordu. "Bir halk politik bilinçle uyandırıldığında," diye deklare eder bir memur, "her şeyi yapabilir"; "mühendislerimiz halkın yapabileceklerini yapamazlar".[117] Kibirli Pol Pot "Demokratik Kampuçya"nın sadece komşuları ile aynı hizaya gelmeyeceğine, aksine tüm diğer komünist devletler için bir yol gösterici olacağına ikna olmuştu. Gerçek anlamda "Komünist Devlet No. 1" olacaktı.

Sanayileşme projelerinin pek azı hayata geçti ama pirinç hasatını artırma planı kapsamında büyük bölümü kentli –yeni insanlar– olan milyonlarca kişi yeni tarımsal alanlar yaratmak için kırsal bölgelere gönderildi. On binlercesi açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle öldü. Kızıl Kmerler bu sınıf düşmanlarına karşı namlı deyişlerini tekrarlayarak duyarsız kaldılar: "Sizi yaşatmaktan bir şey kazanmıyoruz, sizi yok etmenin de bize bir zararı yok."[118] Onlar ikinci sınıf vatandaşlar olarak görülüyorlardı ve küçük ihlaller nedeniyle öldürülebilirlerdi. Öte yandan "temel" ya da "yeni" olmalarına bakıl-

114 A. Hinton, "Why Did You Kill? The Cambodian Genocide and the Dark Side of Face and Honor", *The Journal of Asian Studies* 57 (1998), s. 110.

115 Chandler vd., *Pol Pot Plans the Future*, s. 158.

116 S. Heder, *Kampuchean Occupation and Resistance* (Bangkok, 1980), s. 6.

117 Chandler, *Brother Number One*, s. 115'ten alıntı.

118 D. Pran, *Children of Cambodia's Killing Fields. Memoirs of Survivors* (New Haven, 1997), s. 131

maksızın bütün köylüler yüksek pirinç teslimatı hedefine bağlıydılar ve bu nedenle büyük acılar çektiler.

Ne var ki, Kızıl Kmer düşüncesinin daha Stalinist boyutları da vardı; Kızıl Kmer liderinin üzerindeki Fransız Komünist Partisi etkisi göz önüne alınırsa bu durum daha iyi anlaşılabilir. Üstelik Kuzey Kore ile de yakın ilişkiler yürütülüyordu.[119] Gerçekten de Kamboçya'da Kültür Devrimi tarzı bir harekete geçirme söz konusu değildi ve "düşmanlar"a karşı tavır 1930'ların Stalinistlerini çağrıştırıyordu; yeniden eğitilmeyecek ama idam edileceklerdi. Stalin gibi Pol Pot da savaşlarda başarının iç düşmana karşı mücadeleyi gerektirdiğini ileri sürüyordu ve ekonomik başarısızlıkları "yeni insanlar"ın yeterince adanmış olmaması ile açıklama eğilimindeydi. Bunlar "partinin her köşesine sızan" ve gerçekten zarar verme ihtimali bulunan "mikroplar"dı. Stalin'in dilinden sarsıcı izler taşıyan bir üslupla deklare etti: "Hala partinin içine yerleşmiş gizli, hain unsurlar var mı yoksa bunlar birdenbire buharlaştılar mı? Son on yıldaki gözlemlerimize göre bunlar bir yere gitmediler... Kimileri gerçekten adanmış, diğerlerininse sadakatleri sallantıda. Düşmanlar içimize kolaylıkla sızabilirler."[120] Çok geniş bir yelpazede yer alan insanlar hedef alındı, bazıları geçmişte partiye sadakatle bağlı olan kişilerdi. Yaklaşık 14 bin kişi Yoldaş Duch'un S-21 hapishanesinden geçti. Çoğu işkenceyle garip komplolara katıldıklarını itiraf etmeye zorlandı ve ardından idam edildi. Bu arada, rejim çeşitli gruplara dönük baskılar uyguladı, hem "sınıf düşmanları"na hem de etnik azınlıklara.

Şiddetin düzeyi zaman içerisinde değişti, kimi bölgelerde ölümler diğerlerine göre daha fazlaydı. Yine de her yerde cinayetler ve kıtlık nedeniyle ölenlerin sayısı korkunç bir düzeye ulaşmıştı. Tahminler 1,5 ile 2 milyon arasında değişmektedir; bir başka deyişle nüfusun yüzde 26'sı.[121] Tabii ki rejim bu insanları öldürürken taraftarlarına dayanıyordu ve her bir cinayette harekete geçirici motivasyon farklılaşıyordu. Çoğu, başlarda toprak reformu konusunda coşkulu olan genç köylülerdi ve Kızıl Kmerler "düşmanlar"a karşı şiddet uygulanması için zorlayıcı bir atmosfer yaratmışlardı. Devrimin "düşmanlar"ı ile bütün "duygusal bağları koparmak", bu kişiler akraba bile olsalar erdem sayılıyordu ve onları öldürmek yeni toplumda onurlu olmanın bir yolu olarak görülüyordu. Bir "yeni insan", patronunun "yeterince düşman öldürürse vicdanını rahatlattığını, Angkar organizasyonu için görevini yaptığına inandığını" anımsamaktadır.[122] Diğerleri de buna uymaya zorlan-

119 Margolin, "Cambodia", s. 626.

120 Chandler vd., *Pol Pot Plans the Future*, s. 183.

121 Daha fazla oran için bkz. M. Sliwinsky, *Le Génocide Khmer Rouge: Une Analyse démographique* (Paris, 1995). Ölümlerin sayısına ilişkin bkz. Margolin, "Cambodia", s. 588-591.

122 Hinton, "Why Did You Kill?", s. 113, 118.

dı, insanlar eğer başkalarını öldürmezlerse kendilerinin de düşman olmakla suçlanabileceklerinden korkuyorlardı.

"Demokratik Kampuçya" kâbusu 1979 yılının başında Sovyet destekli Vietnam işgaliyle son buldu. Şaşırtıcı olmayan bir biçimde hazırlıksız yakalanan Kamboçya ordusu, iyi silahlanmış ve savaş koşullarından sertleşmiş komşularıyla boy ölçüşemedi. Ne var ki, Çin destekli Kızıl Kmerler, 1989 yılında Sovyet desteğinin çekilmesiyle birlikte Vietnamlılar ülkeden ayrılana kadar, 1980'ler boyunca gerilla savaşını sürdürdüler.

VII

Kamboçya ve Etiyopya deneyimleri ağır biçimde Üçüncü Dünya sosyalizminin imajına hasar verdi. Durum komünistler için bile böyleydi. Hem Sovyetler hem de Çin, bu rejimlerin şimdi unutmaya hevesli oldukları kendi militan geçmişlerini çağrıştırdığını gördüler.

Çinliler Mao'nun ölümünden sonra geçmişte taraftarı oldukları radikalizmi bıraksalar da Vietnamlılara karşı Kamboçyalıların desteğini almak için Kızıl Kmerler'i askerî olarak desteklemeye devam ettiler. Sovyet politikacıları ise birlikte çalıştıkları bazı kişiler konusunda hayal kırıklığına uğramışlardı. Başlangıçta Afrika macerası için istekli olan Brutents, Shakhnazarov ve Zagladin gibi kişiler, himayeleri altındaki Mengistu gibi kişilerin, önerilerini dinlemeyi ve hırslarını ılımlılaştırmayı reddettiklerini anladılar. Tasfiye ve katliamlara tanıklık ettikçe bu sözde Marksist-Leninist öncü partilerin, bir bütün olarak toplumun çıkarlarını savunan gerçek sosyalizmi desteklemeyen ve verili ekonomik gelişme düzeyi için aşırı hırslı amaçlara sahip, aslında kendi çıkarları ile ilgilenen elitler olabileceklerini düşünmeye başladılar.

SSCB'nin güney komşusu Afganistan'daki olaylar bu kasvetli tahmini doğrulamaktaydı. Otoriter modernleşmeci Muhammed Davud aynı anda hem kent temelli solcu bir elitle hem de kabile ve İslâm temelli sağla ilişki içerisindeydi. Sonuç olarak 1978 Nisanı'nda, Sovyetler'in herhangi bir dahli olmaksızın Komünist Parti'nin solcu "Khalk" ("Halk") hizbi, Nur Taraki ve Hafızullah Amin liderliğindeki bir darbeyle iktidarı ele geçirdi. Kendilerine "tarihin çocukları" diyen modernleşmenin bu kentli misyonerlerinin önemli bir bölümü öğretmendi, okuryazarlığı ve ilerlemeyi ülke çapında yaygınlaştırmayı deniyorlardı. Ama duyarsız bir tarzları vardı ve giderek daha fazla şiddete meylettiler.[123] Afganistan'ın kendileri için stratejik önem arz ettiği Sovyetler rejimi destekledi. Ne var ki, onun davranışlarını ılımlılaştırma noktasında bütün çabalarına rağmen başarısız oldular. Herat'ta İslâmcı gerillaların başını çektiği bir isyan başladığında, Moskova bu işin halledilme-

123 A. Hyman, *Afghanistan under Soviet Domination, 1964-91* (Londra, 1992), s. 92-98.

si gerektiğine karar verdi ve Amin'i yerinden etmeye çalıştı. Darbe geri tepti ve Amin Taraki'yi öldürdü, Sovyetler'i düşman bir hükümetle uğraşmak zorunda bıraktı. 1979 Aralık ayında Brejnev çok kritik bir karar vererek tanklarını ülkeye gönderdi.[124]

Sovyet işgali Batı'da pek çoğunun inandığının aksine güç değil zayıflık göstergesiydi. Kremlin'in Üçüncü Dünya'daki ideolojik hırsı kucakladığı 1970'lerin ortasındaki iyimserlik ortadan kalkmıştı. Bu arada Batılı komünistler için bloklar arasındaki askerî cepheleşme kimi zaman derin bir huzursuzluk kaynağı olmuştu. Özellikle 1972'den beri Sardinyalı aristokrat Enrico Berlinguer tarafından yönetilen İtalyan partisinin içinde. İtalya pek çok diğer Avrupa ülkesi gibi toplumsal gerilimler ve ekonomik kriz nedeniyle sorun yaşıyordu. Ne var ki, özellikle işçiler arasındaki huzursuzluk çok ciddiydi. Ülke Avrupa'nın en aktif terörist lerine sahipti. Özellikle aşırı soldan ama aynı zamanda aşırı sağdan da: 1969-1980 arasında 7.622 şiddet eylemi 362 kişinin ölümüne, 172 kişinin yaralanmasına neden oldu. Berlinguer her iki tarafın da aşırılıkları konusunda endişeliydi. 1973 yılında başkan Allende'nin devrilmesi onu, komünistler yasal seçimlerle iktidara geldiklerinde darbeyle devrileceklerine ikna etmişti. Portekiz'de gördükleri devrimci kaosu takip eden Santiago Carillo yönetimindeki İspanya Komünist Partisi benzer bir bakışa sahipti.

Berlinguer komünizmin ancak bloklar ve devletlerarası çatışma ılımlılaşırsa başarıya ulaşabileceğine ikna olmuştu. Onun çözümü Sovyet komünizmi ve sosyal demokrasi arasında üçüncü bir yolun ortaya çıkarılmasıydı: "Avrupa komünizmi" olarak anılacak olan bir hareket. 1975 yılında Sovyetler'in imzaladığı ama sadık kalmadığı Helsinki insan hakları sözleşmesi dahil yumuşama politikasını bütünüyle benimsemişti. Sovyet müdahaleleri de dahil olmak üzere Soğuk Savaş'ın militarize yüzüne karşı konumlanmış, resmen çok partili sistem ve "çoğulcu sosyalizm" anlayışını kabul etmişti. İtalyanlar büyük ölçüde İspanyollardan destek almışlardı. Diğer taraftan Fransızlardan da olumlu bir yaklaşım görüyorlardı. 1976 Haziran ayında Doğu Berlin'de düzenlenen Pan-Avrupa komünist konferansında üç parti de Moskova'dan bağımsız olduklarını ileri sürdü, Sovyetler'in komünizmin yayılması için askerî güç kullanmasına karşı çıkıyorlardı. Tüm katılımcılar tarafından imzalanan anlaşma belgesinde "proletarya diktatörlüğü"ne herhangi bir gönderme yoktu ve Marksizm-Leninizm yerine "Marx, Engels ve Lenin'in büyük fikirleri" deniliyordu. Batı askerî ittifakını destekleyen İtalyanlar göz önünde bulundurularak herhangi bir NATO eleştirisi de yapılmamıştı. 1978 Nisan ayında İspanya partisi "Marksist-Leninist" ifadesi yerine "Marksist, demokrat ve devrimci" ifadesini kullanan ilk komünist parti oldu.

124 Sovyet düşüncesi için bkz. H. Bradsher, *Afghan Communism and Soviet Intervention* (Oxford, 2000), 3. bölüm; Westad, *Global Cold War*, s. 299-326.

Hem İtalyan hem de Fransız partileri ülke içindeki hasımları ile ittifaklar geliştirdiler. Berlinguer kendi "tarihsel anlaşmasını" (*compromesso storico*) başlattı. Bu girişim Hıristiyan Demokratlarla faşizm tehlikesine karşı birleşmek ve İtalya'yı krizin dışında tutmak için hazırlanmıştı. Fransa'da da komünistler François Mitterand'ın sosyalistleri ile 1972 yılında ortodoks komünist programdan uzak bir sol cephe oluşturmak için birlikte çalıştılar. 1940'lardan beri ilk kez potansiyel bir iktidar partisi olmuşlardı.

Ancak Berlinguer yeni ve başarılı bir komünizm formu yaratmakta başarısız oldu. Sovyetler ona karşı aşırı derecede düşmanlaştı. Doğu ve Batı Avrupa'da çıkarlarını tehdit edebilecek alternatif bir komünist merkezin İtalyanlar tarafından oluşturulmasından endişe etmekteydiler. "Marksizm adına Leninizmle savaşmak düşünülemez" diyordu *Pravda*. "Bundan daha absürd bir şey olamaz." Amerikalılar da gelişmelere şüpheyle yaklaşıyorlardı, Avrupa komünistlerini Batı için bir tehdit olarak görmeye devam ettiler. Bu arada İtalyanlar kendilerini Avrupa komünizmine her zaman Fransızlardan daha fazla adamışlardı. Fransızların politik kültürü daha sekter ve Sovyet yanlısıydı.

Partilerin ülke içindeki "Halk Cephesi" stratejileri kimi zorluklarla da karşılaşıyordu. Komünistlerin eski işçici politikaları giderek daha eskimiş gözüktüğünden, bu anlaşmadan en kârlı çıkan onlar olmuş gibi gözüküyordu. 1978'de ciddi bir biçimde sosyalist müttefiklerinin gerisinde kalan komünistler Avrupa komünizminin prensiplerine başlardakinden daha az destek vermeye başladılar. 1981 yılının sosyalist hükümetinde küçük bir rol elde edebilmişlerdi ama düşüş eğilimi tersine çevrilebilir durumda değildi.

İtalyan komünistleri başlangıçta daha başarılıydılar. 1976 seçimlerindeki aldıkları yüzde 34,4 oy oranı ile belki en büyük parlamento grubu olamadılar ama savaştan beri ilk kez Hıristiyan Demokratlar koalisyonunun çoğunluğu kazanmasını engellemişlerdi. 1978 yılına kadar Hıristiyan Demokrat ağırlıklı hükümette bakanlık kazanamamalarına rağmen onu dışarıdan desteklediler ve siyasi iktidarın üzerinde belirgin bir etkileri oldu. Ne var ki, bu ekonomik açıdan zor bir dönemdi. Parti Batı Avrupa'nın diğer ülkelerindeki sosyal demokrat partiler gibi davranıyordu: Sınıf uzlaşması üzerinden verimliliği artırmaya yönelmişti. Sendikalardan ücret artışlarını dizginlemeleri isteniyordu. Bu arada devlet de daha adil vergiler sözü veriyor ve ekonomiyi daha üretken alanlara kaydırmaya çalışıyordu. İlk olarak sendikaların işbirliği gelişti ve enflasyon düştü. Ama genel olarak ekonomik reformlar başarılı değildi; bunda kısmen sosyal grupların birbirlerine olan güvenlerinin zayıf olmasının etkisi vardı. Kısmen de Hıristiyan Demokratların ittifaka gerçek anlamda yanaşmamasının.

İtalyan komünistlerin gerçek bir güce sahip olmaksızın taşıdıkları kısa sorumluluk dönemi, taraftarlarını hayal kırıklığına uğratmıştı. Radikal gençler

özellikle komünistlerin sert anti-terörizm yasasına olan desteğine tepki duyuyorlardı. Onların gözünde komünistler İtalyan devletinin sadık destekçileri haline gelmişlerdi. Öğrenci protestoları ve terörizm yaygınlaştı, bu durum İtalyan Komünist Partisi'nin cesaretini kırmış ve bölünmesine neden olmuştu. Sonuç itibarıyla parti 1979 başlarında "tarihsel uzlaşma"ya son verdi. Komünistlerin oyu düşüyordu, destek göreli olarak yüksek olsa da Demir Perde çökene kadar zayıf kalmaya devam edecekti.

Avrupa komünizmine en büyük zarar belki de 1970'lerin sonunda Doğu-Batı ilişkilerinin bozulmasıyla verildi. Üçüncü Dünya'daki devrimler ve Sovyetler'in müdahaleleri Amerikan elitlerini, Sovyetler'in yumuşama politikasını komünizmi yaymak için avantaja dönüştürdüklerine ikna etmişti. Kendisini, SSCB ile ilişkileri geliştirmeye ve Üçüncü Dünya'da sadece güvenliğe değil insan haklarına da dayanan bir politika izlemeye adayan Jimmy Carter bile Sovyetler'in davranışları konusunda endişeliydi. Ödünsüz dış politika danışmanı Zbigniew Brzezinski bilhassa Moskova'nın niyetlerinden şüpheliydi. Sovyetler'in Afganistan'ı işgali "güvercinler" karşısındaki konumunu güçlendirmişti. Bu arada Moskova'da, Üçüncü Dünya'daki Sovyet politikalarının yumuşamaya ne kadar büyük zarar verdiği pek az anlaşılabilmişti. Sert ve inatçı bir biçimde meseleye sıfır sonuçlu rekabet politikasıyla yaklaşmaya devam ettiler.

Süper güçler arasında tansiyon yükselirken Avrupa komünizmi gibi "üçüncü yollar"ı sürdürmek zorlaşıyordu. Berlinguer ve Sovyetler arasındaki ilişkiler bozuluyordu, bardağı taşıran son damla Sovyetler'in Afganistan'ı işgali oldu.[125] Fransız partisi Sovyetler'in saflarına geri döndü, İtalyanlar ise işgali kınadılar. 1981 yılında Polonya'da sıkıyönetim ilanının ardından Berlinguer son derece yıkıcı olan nihai Sovyet eleştirisini ortaya attı. Ona göre Ekim Devrimi'yle başlayan sosyalizm deneyimi artık "ilerletici gücünü yitirmişti".

Kötüleşen uluslararası atmosfer bir diğer tipteki "üçüncü yol" komünist rejim girişimini de başarısızlığa uğratacaktı: 1979 yılında devrim Nikaragua'da Sandinista rejimini iktidara getirmişti. Sandinistalar (*Frente Sandinista de Liberación Nacional*-FSLN) adını 1920'lerin anti-Amerikan gerilla lideri Augusto Sandino'dan alan bir koalisyondu. Sandinistalar diktatör Anastasio Somoza Debayle'e karşı duyulan yaygın hoşnutsuzluktan yararlanarak iktidara geldiler. ABD'den bağımsızlık talep edecek güce ulaşıp yoksulların safında yer aldığını beyan eden bir hükümet kurdular. Üç ayrı gruptan oluşuyorlardı, bunlardan biri köy, diğeri ise kent temelliydi; "üçüncü alternatif" "Terceristalar"ın aralarında ise Ortega kardeşler Daniel ve Humberto bulunuyordu. Ortega kardeşler katı doktriner biçimiyle olmasa da kendilerini

125 Silvio Pons, "Meetings between the Italian Communist Party and the Communist Party of the Soviet Union, Moscow and Rome, 1978-80", *Cold War History* 3 (2002), s. 157-166.

Marksist olarak tanımlıyorlardı. Diğer taraftan çoğu Sandinista üyesi popülistti. Kimi açılardan Sandinistalar Kûba'nın izlediği yolu takip ediyorlardı. Millileştirme, toprak reformu, refah sistemi ve eğitimde iyileştirmeye yönelmişlerdi. Öte yandan Kûbalılardan farklı olarak politik çoğulculuk ve karma ekonomi yanlısıydılar.

Tahmin edilebileceği üzere rejim yoksullar arasında popülerdi, buna karşılık millileştirme orta sınıfları karşı tarafa itmişti. Birleşik Devletler'le olan ilişkilerde gerilim yaşanıyordu. Sandinistalar temelde ülkelerini kalkındırmakla ilgileniyorlardı, diğer taraftan Kûba'dan gelen refah yardımını kabul ettiler ve Ortega kardeşler El Salvador ve diğer yerlerdeki gerilla gruplarını destekleme konusunda hevesliydiler. Yine de başlarda Washington ve Managua arasında herhangi bir düşmanlık yoktu. Bu düşmanlık 1980'de ABD başkanlık seçimlerini kazanan Ronald Reagan Sandinistalara karşı bir gerilla savaşı başlatınca ortaya çıkacak ve Daniel Ortega Moskova'dan yardım kabul etmeye başlayacaktı.

1979 yılına gelindiğinde Sovyetler, Üçüncü Dünya'da komünizmi yayma çabaları konusunda giderek daha fazla hayal kırıklığına uğramıştı; askerî müdahaleleri ve birlikte çalıştıklarından bazılarının uyguladığı Stalinist şiddet, kalan müttefiklerini, Marksizm-Leninizmin fazla gaddar olduğuna ve Marksizmin çoğulculukla birleştirilmesi gerektiğine ikna etmişti. Komünist dünyada güvenin giderek azalışına rağmen Batı'da Sovyetler'in davranışlarından çekinen pek çokları yayılmanın devam edeceğine inanıyorlardı. 1978 yılının sonunda İngiliz sağ liberal gazetesi *Economist* Rusların, Kûbalıların, Doğu Almanların ve Vietnamlıların komünizmi dünyaya yaymak için sahip oldukları "politik-askerî irade"nin yüksekliğini ifade ederek sonraki "istisnai tehlikeli yedi yıl" hakkında uyarıcı bir tahminde bulunuyordu. Derginin başyazısında bu durum şöyle ifade edilmişti: "Sovyetler Birliği'nin askeri gücünü genişletmesini durdurmak mümkün değil... [Öte yandan] nükleer olsun ya da olmasın Sovyet yayılmasının hâkim tepeleri kontrol edebileceği noktaya gelmesi engellenmelidir." *Economist* bu hedefin gerçekleştirilebilir olduğunu deklare ediyordu, yine de kötümser bir tonda şu soru ortaya atılmıştı: "Amerikalılar kendilerinde ya da müttefiklerinde, nükleer olsun ya da olmasın, Sovyet yayılmasının hâkim tepeleri kontrol etme noktasına gelişini engelleyebilecek iradeyi bulabilecekler mi?"[126]

126 *The Economist*, 20 Aralık 1978.

12

İKİZ DEVRİMLER

I

11 Ekim 1986'da, Sovyet Komünist Partisi genel sekreteri Mihail Gorbaçov, hükümete ait bir toplantı evinde ikinci kez Başkan Reagan'la bir araya geldi. Reagan'ın tarzı Gorbaçov'un çarpıcı konuşkanlığı ile kıyaslandığında daha sadeydi. Yine de pek çok ortak noktaları vardı. Her iki lider de oyuncuydular. Reagan Hollywood'da düşük bütçeli filmlerde rol almıştı. Gorbaçov oyunculara özgü hırslara sahipti. Nitekim pek çok çalışma arkadaşı onun dramatik yeteneklerine vurgu yaptı.[1] Her ikisi de aynı zamanda idealist ve kendi sistemlerine inanan insanlardı. Reagan iyi bir Hıristiyan ve militan bir liberal kapitalistti; Gorbaçov ise bir ateist ve inanmış bir komünist. Ve son derece paradoksal bir biçimde, keskin ideolojik farklılıklarına rağmen uluslararası sahnedeki bu iki aktör arasında önemli bir yakınlık oluşmuştu. Reagan kendisini Gorbaçov'un aslında inançlı bir insan olabileceğine ikna etmişti. Yardımcısı Michael Deaver'e şöyle diyordu: "Bilmiyorum Mike ama samimi olarak onun aşkın bir güce inandığını düşünüyorum."[2]

Başlarda, özel ideolojik değerlendirmelerinin ağırlığı anlaşmalarını güçleştiriyordu. Örneğin, buluşmanın ikinci günü sabah saatlerinde aralarında tatsız bir tartışma yaşandı. Reagan komünistleri dünya hâkimiyeti peşinde koşmakla suçlarken Gorbaçov öfkeli bir biçimde Sovyetler'in insan hakları konusundaki sicilini savundu.[3] Öğleden sonra atmosfer yumuşamıştı. Gorba-

1 D. Remnick, *Lenin's Tomb. The Last Days of the Soviet Empire* (Londra, 1994), s. 156.

2 M. Leffler, *For the Soul of All Mankind. The United States, the Soviet Union and the Cold War* (New York, 2007), s. 385'ten alıntı.

3 *A.g.e.*, s. 394.

çov nükleer silahlarda büyük ölçüde indirime gidilmesi önerisinde bulundu, bunun ne anlama geldiğini netleştiren tartışmalardan sonra Reagan başka bir sıradışı açıklama yaptı: "Tüm nükleer silahları ortadan kaldırırsak bu benim için son derece iyi bir şey olur." Gorbaçov'un buna yanıtı ise şöyleydi: "Bunu yapabiliriz. Onları ortadan kaldırabiliriz."[4] Daha sonra görüşmecilerini bir anlaşma taslağı hazırlamaları için kendi hallerine bıraktılar. Anlaşmanın bir anda ortaya çıkıvermesi her iki tarafta da şaşkınlık yaratmıştı. Ruslar Amerikalıların kendi uzay çağı savunma sistemlerini –"Yıldız Savaşları"– kurmalarına karşı çıkıyorlardı. Ne var ki, Reagan'ın pek çok danışmanını şoke eden anlaşma 1970'ten beri pek çok şeyin değiştiğini ortaya koyuyordu. Bu tartışmaların tonu Nixon-Brejnev görüşmelerinden çok farklıydı. Her iki lider de ideallerini ciddiye alıyor ve keskin savaşçılar olarak ideolojik mücadelede saf tutuyorlardı. Diğer taraftan paylaştıkları temel bir düşünce vardı: Yaygın bir biçimde nükleer silahların üretilmesine neden olan ve insanların geleceğini tehdit eden eski *reelpolitik* artık terk edilmeliydi.

İki buçuk yıl sonra, 15 Mayıs 1989'da Gorbaçov Çinli lider Deng Şiaoping'i ziyaret etmek için Pekin'e gittiğinde atmosfer çok farklıydı. Bu Çin-Sovyet kırılması sonrası yaşanan ilk Sovyet ziyaretiydi. Her ne kadar Deng ve Gorbaçov bir anlaşma imzalasa da, Reykjavík'te Gorbaçov ve Reagan arasındaki görüşmeden farklı olarak ciddi anlamda bir fikir ortaklaşması yaşanmadı. Atmosfer gergindi. Demokrasi yanlısı öğrenciler Tiananmen Meydanı'nda bir protesto gösterisi yapıyorlardı. Gorbaçov'dan destek beklentisi içerisindeydiler. Dahası teknokrat Deng, Gorbaçov'a göre çok daha farklı bir komünistti. Buluşma olması gerektiği yakınlıkta geçmişti, ne var ki, ortada gerçek uzlaşma namına pek az şey vardı. Gorbaçov hatıralarında Deng'in kendi üzerinde bıraktığı izlenimi yumuşak bir dille anlatır: "Düşünüyorum da onun [Deng] bu kadar büyük bir etkiye sahip olmasının arka planında... sahip olduğu büyük deneyim ve sağlıklı pragmatizmi var."[5]

Belirgin bir biçimde farklılaşan bu iki toplantı üç blokun –Sovyet, Çin, Amerikan– 1971-72'deki son buluşmalardan sonra nasıl açık bir biçimde değiştiklerini ortaya koyuyordu. 1989'da olduğu gibi o zamanda Amerikalılar ve Sovyetler'in pek çok ortak noktası vardı: Nixon ve Brejnev kurnaz pragmatistlerdi. Yaşlı ütopyacı Mao Kültür Devrimi felaketinin ardından gönülsüz bir biçimde olsa da pragmatik bir geri çekilmeye zorlanmıştı. 1980'lerin ortalarında blokların yeni liderleri öncüllerini reddettiler. Birleşik Devletler ve SSCB'de kinik *reelpolitiğe* dönük tepkiler iki idealisti iktidara taşıdı: Reagan ve Gorbaçov; Çin'de ise aksine çıkarcı Deng, Mao'nun yıkıcı idealizminin mutlak karşıtını temsil ediyordu. Çin devrimci ateşini

4 D. Reynolds, *Summits. Six Meetings That Shaped the Twentieth Century* (Londra, 2007), s. 360.

5 M. Gorbaçov, *Memoirs* (Londra, 1997), s. 489.

kaybederken, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği kendilerininkini yeniden kazanıyorlardı.

Reagan ve Gorbaçov 1980'lerin sonunda dünyayı değiştirecek iki devrimin bedenleşmiş halidir: liberal kapitalist ve komünist reform. İkincisi Sovyetler'in kalbinde komünizmin çöküşünden sorumlu olsa da, nihai olarak küresel üstünlük mücadelesini kazanan bu hareket olmuştur. Diğer taraftan her ikisi de birbirlerinden çok şey öğrendi. Soğuk Savaş şahinleri Marksist-Leninistlerin kimi stratejilerini (hatta dili bile) benimsemişlerdi, öte yandan Gorbaçov giderek liberal fikirlere yöneliyordu.

Reagan'ın başkanlığı Batılı liberal ideolojinin üstünlüğünün yenilendiğini işaret ediyordu. Bu durum 1980'lerde Çin'i bile etkisi altına alarak kısa zamanda dünyaya egemen olacaktı. Yine de Kremlin'in kalelerini sarsan liberal dalga Çin elitlerinin evi olan Pekin Zhongnanhai'nin[6] gücünü kıramadı. İster Maocu isterse liberal olsunlar Çin'in pragmatik liderleri devrimci konuşmalar karşısında pek az coşku duyuyorlardı. Çin aynı zamanda kalkınma için müracaat edilecek alternatif bir modele sahipti: meşhur "Asya Kaplanları"nın otoriter kapitalizmi. Stalin'in ölümünden beri dünyanın tektonik tabakaları adım adım kaymaya başlamıştı. Batı ve Sovyet Bloku arasındaki mesafe daralıyor, bu arada her ikisi birden Çin'den uzaklaşıyorlardı. Gorbaçov ve Deng bir Çin-Sovyet anlaşmasının işaretini vermişlerdi. Ama gerçekte 1989 yılında gerçekleşen görüşme, iki dünyanın buluşmasının değil birbirinden kopuşunun habercisiydi.

II

1970'lerin sonunda Çin'de yeni bir ifade tarzı ortaya çıktı: "Söyleşi". Bu edebi gazetecilik formu, Komünist Parti ve Kültür Devrimi konusunda epeyce eleştirildi. En tartışmalı metinlerden biri olan 1979 tarihli "İnsanlar ya da Canavarlar?", Heilongjiang eyaletindeki Bin County bölgesinde dile düşmüş bir yolsuzluk vakasıyla ağır bir biçimde dalga geçiyordu. Metindeki anti-kahraman yüzsüz bir kinik olan Wang Shouxin'di. Bir tür komünist olan "Becky Sharp"[7] yerel bir kömür şirketinde mütevazı bir kasiyer olarak işe başlamıştı. Kültür Devrimi başlayınca, "gizli kalmış politik dürtüleri birdenbire ortaya çıktı". Yaşanan değişimleri kendi çıkarına kullanmak istedi. "Eski bir haydut" olan Zhang Feng'le beraber çalışmaya başladı ve yeni bir kızıl muhafız birliği kurdu: "Siyah Yuvayı Parçala Muharebe Gücü". Daha son-

6 Komünist Partisi Karargâhı – ç.n.

7 Becky Sharp. William Makepeace Thackeray'in "Vanity Fair" (1847-48) isimli satirik romanında bir karakter. Cazibesini kullanarak üst sınıftan erkekleri baştan çıkarması ve onların güçlerinden yararlanması ile ikonik bir figür haline gelmiştir – ç.n.

ra ilerlemesine en önemli engel olarak gördüğü "Kızıl Asiler Heyeti" üyesi olan şirketin muhasebeci ve plancısı Liu Changchun'a karşı kendi Kültür Devrimi'ni başlattı. Neyse ki Wang kendisini, bu ikisi arasındaki tartışmayı izleyen üst rütbeli bir memura sevdirmeyi başarmıştı. Becky, Liu'ya "güç sahipleri"ne yaranmak ve aynı zamanda üretime devrimden daha çok önem vermek suçlamalarını yöneltti. Otoriteler Wang'ın tarafını tuttular ve Liu halk önünde aşağılanarak tutuklandı. Wang'ın artık yönetici ve parti sekreteri olmak için önü açılmıştı. Giderek kendi yolsuzluk saltanatını inşa etti, yerel kömür stoklarını rüşvet ve zulümle güç ve servete giden yolu açmak için kullandı. Her zamanki kurnazlığıyla Mao'nun ölümünden sonra da hayatta kalmanın bir yolunu buldu. Ne var ki, 1970'lerin sonunda parti Kültür Devrimi'ne dönük eleştirileri serbest bıraktığında nihayet o da kurbanların arasına katılacaktı.[8]

Kültür Devrimi hem fiziksel hem de duygusal acılara neden oldu. Ama en uzun ömürlü etkisi, yarattığı hayal kırıklığıydı. Rejim kitleleri coşturmak için erdem ve özveri fikirlerini kullanmıştı, pek çokları bunları temel değerler olarak benimsediler. Diğer taraftan insanlar idealizmlerinin Wang Shouxin gibi kinikler tarafından istismar edildiğini gördüklerinde daha çok bilendiler. 1970'lerin başında radikal Marksizm-Leninizm ciddi bir biçimde kredisini tüketmişti. Çin komünistleri bir daha asla Maocu sınıf mücadelesine geri dönmeyeceklerdi. Doğrusu Kültür Devrimi'nin sonu komünizmden kapitalizme giden uzun ve kıvrımlı bir yolun başlangıcını işaret ediyordu.

1936-1938 yıllarındaki Stalin terörü de benzer bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Ne var ki, Nazilere karşı savaş, komünist rejimin *raison d'être*'ini (varlık sebebini) yeniden inşa etti. Stalin ulusun çıkarları için halkın kendini feda etmesini sağlamayı başarmış ve Sovyet komünizmi bir biçimde zaferle taçlanmıştı. Bu şekilde kurtulmak 1970'lerin başındaki Çin için mümkün değildi. Tabii ki 1950'lerin modernist Marksizmine dönmek bir seçenek olarak ortada duruyordu. Ne var ki, o zamandan bu yana çok şey değişmişti. Sovyet modeli eskimiş görünüyordu. Ve Çin ölümcül mücadelelere dalmışken, hasım komşuları erken davranarak onun önüne geçmeye çalışıyorlardı. Asya Kaplanları olan Tayvan ve Güney Kore otoriterlik, kapitalizm ve ihracata dayalı büyümenin melez modelleri ile sonunda "büyük atılım"ı başarmış ve gelişemeyen komşularını geride bırakmışlardı. Komünistler, özellikle de Kültür Devrimi sırasında acı çekenler, kökten bir biçimde Sovyet modelini sorgulamaya başlamıştı.

Kültür Devrimi resmen onun ölümüne kadar devam etse de, ilk değişiklik işaretleri Mao'nun son yıllarında bile görülmeye başlanmıştı. Temel prensip-

8 Liu Binyan, *People or Monsters? And Other Stories and Reportage from China after Mao*, ed. P. Link (Bloomington, 1983), s. 11-68.

leri Bayan Mao –Jiang Qing– dahil dört temel destekçisi tarafından savunulmaya devam etti. Ne var ki, Lin Biao liderliğindeki ordu 1969 itibarıyla kendi ultra-devrimci dönemine son vermişti. 1971'de Lin'in düşüşünün ardından, siyaset huzursuz bir sükûnet dönemine girdi. 1971 yılında Birleşik Devletler'le yapılan anlaşma Mao'nun kendi stratejisini yeniden düşündüğünü gösteriyordu. Nitekim bu değişim pragmatik Deng Şiaoping'in eski haklarının iadesi ve başbakan yardımcısı olarak atanması ile de onanıyordu.

Mao yaşadığı müddetçe daha fazlasının olması mümkün değildi, nitekim 1975'in sonuna doğru radikaller Deng'e karşı başarılı bir saldırı başlattılar; onu "revizyonist" ve "kapitalist yolcu" olarak damgalıyorlardı. Hasta olan Mao, ünlü "ne olursa" hizbinin lideri, temel prensibi "Mao 'ne derse' doğrudur" olan renksiz Hua Guofeng'i kendi halefi olarak işaret etmişti. Hua hâlâ 1950'lerin ve 1960'ların ekonomik prensiplerine sadıktı, ne var ki, Kültür Devrimi'ne karşı gelişen tepkiler görmezden gelinemeyecek kadar artmıştı.[9] Lekelenmiş "Dörtlü Çete"nin Jiang Ging ile birlikte diğer üyeleri tutuklandı ve 1977 yılında Deng'in başbakan yardımcı olarak geri dönmesine izin verildi. Baskı kurbanlarının haklarının iade edilmesi yönündeki popüler eğilim Deng'e yardımcı olmuştu. 1978 yılının sonunda Hua ve "ne olursa"cılar yenilgiye uğratıldı.

Deng 1978 yılında Kruşçev'in 1956'da durduğu pozisyonda duruyordu. Politik değişimi meşrulaştırmak için geçmişi eleştirmeye ihtiyacı vardı. Ama çok ileri giderse bütün rejimi yıkabileceğini biliyordu. Üst kademelerde yaşanan güç mücadeleleri sırasında, öğrenciler Tiananmen Meydanı'nın batısındaki bir duvara ünlü "Büyük Karakter Posterleri"ni[10] astılar; "Dörtlü Çete" ve "ne olursa"cılara saldırıyorlardı. Öğrencileri Mao'yu hedef almamaları için uyarmasına karşılık Deng, "Demokrasi Duvarı"nda kendisine böyle bir popüler desteğin gelişmesinden ötürü çok mutluydu. Zira pek çok posterde Deng'e dönük dalkavukça övgüler yer alıyordu. Ne var ki, eleştiriler radikalleşmeye başlayınca 1979 yılında bir yasaklama kararı çıkardı. Deng değişim için net sınırlar koyuyordu ve politik açıdan bir liberal olmadığını açıkça belli etmişti.

Deng'in piyasa reformlarını sıkı politik kontrolle birleştirme yaklaşımı özü itibarıyla günümüze kadar devam etti. "Dört Modernleşme" (proje böyle adlandırılıyordu), Lenin'in 1920'lerdeki pragmatik Marksist NEP politikasının genişletilmiş biçimiydi. Bu keskin bir biçimde Kruşçev'le doğan ve doruk noktasına Gorbaçov'la ulaşan romantik reform komünistlerinin geleneği ile çelişiyordu. Çin liderliğinin bir gözü kapitalist Asya kaplanlarındaydı. Diğeri ise Kültür Devrimi'nin derslerinde. Mao, bürokrasiye saldırarak kit-

9 R. Baum, *Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping* (Princeton, 1994), s. 8.

10 Çin'de protesto, propoganda ve bilgilendirme amacıyla duvarlara asılan, el yazısıyla hazırlanmış dev posterler – yay. haz.

le demokrasisini tabandan başlatmaya karar vermişti. Bu şekilde iç savaş ve çöküşü hızlandırdı. Deng aynı hatayı tekrarlamamaya kararlıydı. Ağır sanayi ve parti bürokratlarını şiddetli cepheleşmeyle değil ikna yoluyla kazanarak kendi safında tutmaya kararlıydı. Deng'in programının temel unsuru iki yönlü bir ekonominin ortaya çıkarılmasıydı. Ağır sanayi devlet kontrolü altında kalacaktı, parti eski planlama hiyerarşisini demokrasi ya da piyasa asidi ile çözmeye kalkmayacaktı. Piyasa tohumlarını daha ziyade verimsiz ve katılaşmış devlet sektörüne ekmişti. Kolektifler ilga edilmiş ve özel aile mülkiyeti temelli tarım yeniden canlandırılmıştı. Aynı zamanda girişimciler düşük vergi oranları ve işçi çalıştırıp çıkarma konusunda özgür ve çeşitli işletmeler, dükkânlar, küçük atölye ve fabrikalar kurma konusunda serbest bırakılmışlardı. Çok geçmeden özel iş aktivitesi patladı. 1980'lerin sonunda ulusal gelirin ancak yüzde 40'ından azı devlet sektöründen geliyordu, bu rakam Fransa ve İtalya'daki oranlara yakındı. Kısa bir süre içerisinde devlet sektörünü kontrol eden bürokratlar özel sektörden kaynaklı rekabet konusunda endişelenmeye başladılar. Buna karşılık ilk akla geleceği şekilde, özel sektör reformlarını sabote etmeye çalışmadılar. Çünkü Deng onlara hayati bir imtiyaz vermişti: Devlet yöneticilerine devlet firmalarının yanında kârlarının bir kısmını kullanarak özel firmalar açma hakkı veriliyordu. Bu şekilde piyasa reformlarına direnmeleri beklenen bürokratlar başarıları karşılığında kişisel bir pay almış olacaklardı.[11] Diğer taraftan yabancı yatırımcılara ayrıcalıklı vergi ve gümrük tarifeleri sunmak amacıyla bir dizi "özel ekonomik bölge"nin kurulmasına izin verildi. Devletin küçük ortağı olarak görülen piyasa, yönetimi ele almaya başlamıştı.

1980'lerin sonunda Çin belirgin bir biçimde değişmişti. Büyük şehirler artık canlı ve parlak yerlerdi. Reklam panoları, eski parti afişleri ve politik sloganların yerlerini almıştı. Eski Maocu işçicilik ve sadeliğin yerinde şimdi para ve işe dönük yeni bir coşku vardı. Çin hayatının portresini çizmek için malzeme toplayan bir gazeteci ve antropolog, Tianjin köylüsü geveze bir kadın ve onun hem endişeli hem de ihtiyatlı kocası ile konuşurken değerlerin ne kadar değiştiğine tanık olmuştu:

> KADIN: ... gerçekten de yaptık. O ameleler bir işe yaramazlar. Biz yoksul ve ortadirek köylüler onların önündeyiz: İşçileri geride bıraktık. Otuz yıldır para içinde yüzüyorlardı, şimdi sürünüyorlar.
>
> KOCA: Bunun söylediklerine bakmayın. Bir kere ağzını açtı mı dünya umrunda olmaz. İşçiler yöneten sınıftır.
>
> KADIN: Yöneten mi? Tabii, peki ama sana sorsalar işçi olmak ister misin?
>
> ...

11 S. Shirk, *The Political Logic of Economic Reform in China* (Berkeley, 1993), 10. bölüm.

Neden gülüyorsun? Biz gerçekten zenginiz... Eğer amacı yoksulları acılarından kurtarmak değilse Komünist Parti ne için var?

KOCA (*Gülümseyerek*): Yapacaklar. Eğer sen böyle konuşmaya devam edersen yakında [Kültür Devrimi Yeni Model] operada şarkı söylemeye başlayacaksın.[12]

Reformun taşrada kesinlikle dramatik etkileri vardı. Ve verimliliği artırmak konusunda son derece başarılıydı. Anhui eyaletindeki Dazhai'den (Kültür Devrimi dönemindeki bir model köy) emekli parti memuru Song Liying bile 1980'lerin başındaki reformlardan sonra hayatın köylüler için daha iyi olduğunu söylemişti:

> Reformdan önce... kendi arka bahçemizde herhangi bir şey yetiştirmemize izin verilmezdi; satmak için herhangi bir şey yetiştirmemize izin verilmezdi... Bir köy kadrosu olarak ben birinin kuralları ihlal ettiğini bilsem onu kendim engellerdim. Şimdi istediğiniz her şeyi yapabilirsiniz, yemek ya da satmak için domuz yetiştirebilir, geleneksel Çin oyuncakları imal edebilirsiniz... 1984 yılında elimizdeki fazla para ile siyah-beyaz bir TV seti almıştık. Panda markaydı. Çıkardığı ses ve üzerindeki görüntüler ile bu elektrikli kutunun sihirli olduğunu düşünmüştük...
>
> Şimdi insanlar nasıl iyi vakit geçireceklerini biliyorlar. Önceden köyümüze gelseydiniz etrafta gezinen, sohbet eden ya da kart veya mahjong oynayan insanlar görecektiniz. Şimdi etrafta boş gezinen kimseyi göremezsiniz. Hepsi çalışıyor.[13]

1979-1986 reformlarının temelinde Batı'ya dönük bir entelektüel yöneliş yatıyordu. Buna "Kültür Ateşi" dönemi denildi. Çinli aydınların, yeni Konfüçyanizmden liberalizme kadar geçmişte bastırılmış olan düşüncelerin erdemini tartışmalarına izin veriliyordu. Sonuçta kazananlar teknokrasi olacaktı. Kültür Devrimi döneminin şiddetinin "insancıl bir sosyalizm" –bireyi daha büyük çıkarlar için feda etmeyen insani bir sosyalizm– için arzu yaratmış olması beklenileceğinden bu durum şaşırtıcıdır. Nitekim böylesi bir gelişmenin kimi örnekleri de bulunmaktaydı: Genç Marx'ın yazıları ve Yüksek Stalinizmin Doğu Avrupalı eleştirilerinin çevirilerini okuyan, Wang Ruoshi etrafındaki bir grup genç Marksist hümanist de kendilerini ifade etmeye başlamışlardı. Ne var ki, Mao'nun aşırı romantizmi bu ılımlı idealist yaklaşımların bile kredisini tüketmişti. Ve teknokratik Marksizm çok geçmeden diğerlerini geride bırakarak yükselişe geçti. Mao'nun eğitim ve uzmanlığın reddi yönündeki tavrının ardından, "Bilgiye Saygı Duy, Yeteneğe Saygı Duy"

12 W. Jenner ve D. Davin (ed.), *Chinese Lives* (Londra, 1986), s. 8-9, 13.

13 L. Zhang ve C. Macleod (ed.), *China Remembers* (Oxford, 1999), s. 5.

günün sloganı oldu. *Üçüncü Dalga* isimli kitabı 1983 yılında Çin'de yayımlanan Amerikalı fütürolojist Alvin Toffler genç Marx'tan daha etkili olarak hit olmayı başarmıştı; 2006 yılında, *People's Daily* Toffler'ı "modern Çin'in gelişimini şekillendiren 50 yabancı" arasında gösterdi.[14] Toffler'ın yaklaşımının temelinde endüstri toplumunun "ikinci dalga"sının aşıldığı iddiası yatıyordu; dünya yeni bir döneme giriyordu, "bilgi toplumu"na. Radikal bir biçimde merkezsizleşmiş bir çeşitlilik ekonomisi ve tüketici gücü, iletişim teknolojisi tarafından bu toplumun bünyesinde bir araya getiriliyordu. Bu Çinli liderler için eski Sovyet endüstriyel modelinden bağımsız yeni bir geleceğin müjdesiydi. Çin bu yeni teknolojiler üzerinde hâkimiyet kurarak "birinci dalga"nın tarımsal toplumundan direkt üçüncü dalgaya atlayabilirdi.

Şüphesiz bazı gerilimler yaşanıyordu. Piyasa kazananlar kadar kaybedenlerin de ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bir yandan yozlaşma yaygınlaşırken Pekin, işadamları haline gelen yerel yöneticileri kontrol etmekte zorlanıyordu. Muhafazakarlar doğal olarak mutsuzlardı ve liberalizasyonun "zik"leri her fırsatta "burjuva liberalizmi"ne ve "ruhsal kirlenme"ye karşı yürütülen eski usul kampanyalarla "zak"lar tarafından kesintiye uğratılıyordu [zikzaklar doğuyordu]. Özellikle işçiler "demir pirinç kâsesinin parçalanması" ile birlikte daha zor koşullarla yüzleştiler. Ne var ki, düzensizlikten korkan parti liderliği son derece dikkatli hareket etti. Refah yardımlarında ancak 1980'lerin sonunda kimi kısıtlamalara gidilmeye başlandı. Yine de 1989 isyanlarında işçilerin huzursuzluğu önemli bir rol oynamıştı. Öyle ki yaşananlar neredeyse reformun rayından çıkmasına neden oluyordu. Ne var ki, çok geçmeden parti yöneticilerini içeren bir reform koalisyonu inşa edildi. Kültür Devrimi'nin bitişinden on yıl sonra Çin kararlı bir biçimde izlediği yolu değiştirmişti. 1968 yılında Çin'e gelen bir ziyaretçinin 1988 yılının Çin'ini tanıması mümkün değildi.

Batılı yorumcular değişim karşısında şaşırmışlardı ama bugünden geriye bakılırsa aslında bu olan bitenin beklenmesi gerektiği düşünülebilir. Piyasa reformlarına karşı var olan belirgin muhalefete rağmen, Kültür Devrimi deneyimi, teknokratik ya da liberal hakları savunan bir pozisyonun siyasal mücadeleyi kazanmasını mümkün kılacak derecede travmatik olmuştu. Buna karşılık Sovyet Bloku'nda rejim bambaşka bir rota izliyordu. Onlar 1960'ların sonlarında yaşananlardan farklı dersler almışlardı. Halihazırda piyasa reformlarını denemişlerdi ve bu deneyim Prag Baharı ile son bulmuştu. Bu yüzden parti yöneticilerini piyasa reformlarını desteklemeleri için teşvik eden Çinlilerden farklı olarak onlar, babacan bir tavırla, işçileri ve köylüleri refah sistemi ve tüketim malları üzerinden kontrol altına almaya yöneliyorlardı. Bu strateji eğitimli beyaz yakalıları kendinden uzaklaştırdığı için istik-

14 *People's Daily*, 3 Ağustos 2006.

rara dönük bir tehdit oluşturuyordu. Nitekim sisteme meydan okuyacak sabır ve güce sahip olanlar da bu gruplardı. Rejim, komünizmin kendisine karşı bir devrimin temellerini, parti içinde attı.

III

1980'lerin başında, bir Sovyet kütüphanesindeki Komsomol organizasyonu, dinî bir seminerde Latince öğretmeni olarak ek iş yapan bir kütüphane görevlisinin işten çıkarılıp çıkarılmaması konusunda karar vermek için toplanmıştı. Dinî ayinler yasadışı olmamasına ve sıradan vatandaşlar kiliseye devam edebilmelerine rağmen, ideolojik muhafızlar olduğu iddia edilen parti ya da Komsomol üyeleri için bu hoş görülen bir şey değildi. Böyle bir hareket partiden kovulmanız için halen bir gerekçe olabilirdi. Ne var ki, pragmatik zamanlardan geçiliyordu ve Komsomol ne yapılması gerektiği konusunda kararsız kalmıştı. Katılımcılardan biri olan Alexei Yurchak'ın dediği gibi:

> Başta bizim komite bu adamı kovmaya karşı çıkıyordu... Onun gibi biri için, kütüphanenin sıkıcı işlerini yapmaktansa Latince öğretmek çok daha uygun ve ilgi çekiciydi. Diğer taraftan problem şuydu... kibirli ve saygısızdı, bizim söylediklerimizin dışına çıkmayı deneyebileceğini göstermişti. Ve beklenmedik bir biçimde, komitedeki pek çok kişi onu "vatan haini" olmakla suçlamaya başladı. Bir üye "Ya size CIA tarafından iş teklif edilse ne yapacaktınız?" diyecek kadar ileri gitti. Bu son derece gülünç bir şeydi. Ne var ki, o an için hepimiz zavallı adama saldırmaya başladık. Yaklaşımımız hiç de kibar sayılmazdı.[15]

Bu hikâye çok fazla şey anlatmaktadır. Ortada liberal, hatta ideolojiye karşı şüpheci bir grup eğitimli genç insan vardı. Öte yandan işlerinin icrasına yüksek bir değer yüklemekteydiler. Belki önceki nesillere göre püriten sosyal görev duygusu onları daha az etkilemekteydi. Yine de sistemin kolektivizmi onların kendi ahlâk anlayışlarını açıkça şekillendirmekteydi ve onlar, onu "kendilerine" ait bir şey olarak görmekteydiler. Kendi küçük *kollektiv*'lerinin kurallarına karşı gelecek kadar küstah görünen bir iş arkadaşları tarafından öfkelendirilmiş ve kendilerini, kendilerinin de beklemediği bir biçimde, önceki kuşakların komünistlerine ait dogmaları yardıma çağırırken bulmuşlardı.

İdeolojik dinamizmin bozulmasına rağmen, pek çok Sovyet vatandaşı sosyalizmi hâlâ temelde haklı bir sistem olarak görmekteydi. Parti ve Komsomol üyeleri, parti kültürünü zaman zaman sıkıcı ve amaçsız bulsalar da, ko-

15 A. Yurchak, *Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation* (Princeton, 2006), s. 113.

münizmin kendisi hakkında kinik bir yaklaşım sergilememekteydiler. Aslında pek çokları için kalıntı bir idealizm varlığını sürdürmekteydi. Sovetsk kasabasından 1960 doğumlu bir Komsomol organizatörü toplantıların sıkıcı rutinini şöyle betimlemişti:

> Meseleyi çok iyi anladım, sanırım herkes de benim gibiydi, şöyle ki kararlar önden alınıyordu. Toplantı başından sonuna oturup izlenmeliydi... Fazla konuşamazdın, bu nedenle okumak yapılabilecek en uygun şeydi. Herkes kitap okurdu, herkes. Ve ilginç olan şey toplantı başlar başlamaz herkesin kafasını önüne eğmesiydi, herkes okumaya başlardı. Kimileri uykuya dalardı. Ama oy kullanılacağı zaman herkes canlanırdı – kafasının içerisinde bir alıcı çalışmaya başlardı: "Bunu kim destekliyor?" ve eller otomatik olarak havaya kalkardı?[16]

Fakat o aynı zamanda komünizme ve Komsomol'a inanıyordu: "Komsomol'da yer almak istedim, hayatı geliştirmek için çalışacak genç avangardların arasında olmak istiyordum... Doğru şemaya göre yaşarsam –okul, enstitü, iş– hayatımdaki her şey iyi olacakmış gibi hissediyordum."[17]

1980'lerin başında pek çok SSCB vatandaşı Sovyet sistemini pek çok açıdan Batı sistemine üstün görmeye devam etti. Batı hakkındaki büyük ölçüde resmî propaganda kaynaklı kısıtlı bilgilerinden yola çıkarak, SSCB'nin daha düşük hayat standartlarına sahip olsa da sosyal adalet, refah, istikrar, ahlâk ve eğitim noktasında daha üstün olduğuna ikna olmuşlardı.

Sovyet vatandaşları bir emperyal güçte yaşamanın avantajına sahiplerdi. Komünizm "onların" sistemiydi ve onlara uluslararası saygınlık kazandırıyordu (kimi küstürülmüş muhalif milliyetler hariç, Baltık halkları gibi). Diğer taraftan blokun genelinde de (Polonya hariç), devrimci değerlere değilse de yaygın bir biçimde pazarlanan sosyalist değerlere destek 1980'lerin sonuna kadar güçlü kaldı. 1983 yılında Macaristan'da, yaşları on ile on dört arasında değişen okul çocuklarına bir dizi sözcük verilip bunları sevip sevmediklerini belirtmeleri istenmişti. En popüler sözcükler "ulusal bayrak" (yüzde 98), "kızıl bayrak" (yüzde 81) ve "para" (yüzde 70), en az popüler olanları ise "parti sekreteri" (yüzde 40), "devrim" (yüzde 38) ve "kapitalizm"di (yüzde 11).[18]

Çocuklar haliyle okul propagandasına karşı daha duyarlı olabilirler. Diğer taraftan kimi anketler yetişkinlerin de bu kavramlara sempati ile yaklaştığını göstermekteydi: Macarlar büyük ölçüde sosyalist eşitliği, devletin sundu-

16 *A.g.e.*, s. 96-97.

17 *A.g.e.*

18 R. Tőkés, *Murmur and Whispers: Public Opinion and Legitimacy Crisis in Hungary, 1972-1989* (Pittsburgh, 1997), s. 37-39.

ğu refah sistemini, kolektif çiftlikleri ve "herkes kendi çıkarlarını toplumunkilerle birleştirmelidir" prensibini destekliyorlardı. Diğer taraftan daha fazla politik özgürlük ("insanlar akıllarından geçeni söyleme konusunda özgür olmalıdır") ve daha fazla piyasa reformu talep eden kalabalıklar da vardı.[19] 1970'lerde göçmenlere yapılan anketler refah sosyalizmi ve piyasa reformlarının bir karışımına dönük desteğin aynı zamanda SSCB için de uygun düştüğünü göstermişti.[20]

Macaristan'ın kendine özgü tuhaf bir durumu vardı. János Kádár, SSCB karşısında Macaristan'ın çıkarlarını savunan bir figür olarak oldukça popülerdi (nüfusun yüzde 87,7'si ondan kısmen ya da tamamen hoşnuttu) ve bu durum anket sonuçlarını çarpıtmış olabilir. Diğer komünist devletlerdeki partilerin durumu ise farklılık gösteriyordu. Husák'ın Çekoslovak rejimi yüksek yaşam standartları ve tüketim imkânları sunuyordu. Ne var ki, 1986 yılına ait yayımlanmamış anketler rejimin ideolojisi ve politikalarına yönelik ciddi sayıda hoşnutsuz insanın var olduğunu gösteriyordu. Doğu Almanya, Macaristan ve SSCB'ye göre sosyalizme dönük çok daha az kamuoyu desteğine sahipti. Fakat Polonya'da kamuoyunun düşünceleri daha özgün bir görünüm arz etmekteydi. 1981 ve 1986 tarihleri arasında yapılan bağımsız kamuoyu araştırmaları liderliğe dönük desteğin yüzde 25 civarında olduğunu göstermişti. Nüfusun yüzde 50'si sistemden mutlu değildi ama aynı zamanda ona meydan okumak için isteksizdi. Anti-komünist Polonya'da bile kamuoyu yoklamaları sosyalist değerlere dönük güçlü bir desteğin varlığına işaret ediyordu. Dayanışma döneminde yapılan 1980 yılına ait bir ankette "eşitlik", "aile"den sonra ikinci en önemli değer olarak ortaya çıkmıştı, her vatandaş için eşit gelirin sağlanmasına güçlü bir destek söz konusuydu. Demokrasi de değerli görülüyordu ama eşitlikten daha az önemliydi.[21] Komünist rejimler "yeni sosyalist insan"ı yaratamamıştı ama komünizmi eleştirmekte de kullanılabilecek sosyalist ideallerle dolu kadın ve erkekleri yaratabilmişti.

Şüphesiz blokta pek çok muhalif vardı, rejimi farklı perspektiflerden eleştiriyorlardı, popülist, milliyetçi, liberal-demokrat ve radikal sosyalist. 1975 yılında Sovyet Bloku üyesi ülkelerin Helsinki mutabakatını (insan haklarının korunmasını içeriyordu) imzalaması özel olarak liberal grupları güçlendirmişti; bu sırada büyüyen çevre hareketi, diğer muhalif grupların odağı haline gelmişti.

Muhalefete verilen resmî yanıt çeşitlilik gösteriyordu. Baskı en çok Arnavutluk ve Romanya'daydı; Polonya ve özellikle Macaristan Yugoslavya gi-

19 *A.g.e.*, s. 56.

20 D. Bahry, "Society Transformed? Rethinking the Social Roots of Perestroika", *Slavic Review* 52 (1993), s. 516-517.

21 D. Mason, *Public Opinion and Political Change in Poland* (Cambridge, 1985), s. 63-64.

bi çok daha liberaldi. Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da gizli polis aşırı derecede aktifti. Brejnev'in KGB'si, zayıf ama sesi giderek daha çok çıkan muhalefeti ezmek için çok fazla enerji harcıyordu. 1966 yılındaki yazarlar Sinyavsky ve Daniel'ın göstermelik davaları Kruşçev dönemindeki rahatlamanın sonunu işaret ediyordu. Pek çok entelektüel tutuklandı ya da sürgüne gönderildi. Ama Stalin dönemini arayan pek az kişi vardı. Bu kısmen pragmatik bir seçimdi: Terör kontrolden çıkabilirdi, memurların kendilerini de tehdit edebilir ve muhtemelen Batı ile olan ilişkileri bozabilirdi. KGB bu nedenle "sosyalist yasallık" içerisinde kalmaya çalıştı ve yargı sürecinin kimi formlarını tamamladı. Bu, utandırıcı ve öngörülemez olsa da normal olarak KGB önce "öğüt" veriyor, jargondaki ifadeyle "açıklayıcı işler" yapıyordu. Eğer "öğüt" görmezden gelinirse muhalif kişi SSCB'den sürgüne gönderilebilirdi. Muhafazakâr milliyetçi Aleksandr Soljenitsin ya da iç sürgüne gönderilen fizikçi Andrey Saharov örneklerinde görüldüğü gibi. Bir diğer alternatif ise esnek bir psikiyatristin, ilgili kişiye "sanrı şizofrenisi" –SSCB'de görülen ve semptomları arasında reformist hayaller görmek olan bir şizofreni türü– teşhisi koymaya ikna edilmesiydi. Daha sonra söz konusu muhalif "özel psikiyatri hastahanesi"ne gönderilir ve acı verici cezai tedavilere maruz bırakılırdı.[22]

Doğu Almanya tüm blokun en organize, en geniş ve en çok korkulan gizli servisine sahipti: *Staatssicherheitsdienst* (Devlet Güvenlik Servisi) ya da "Stasi". KGB'den daha geniş bir organizasyondu. Stasi'nin 16,4 milyonluk bir nüfusu gözlemekle görevli 91 bin personeli vardı. (66 milyonluk büyük Alman nüfusu içindeki 7 bin kişilik Gestapo ile karşılaştırılabilir.) Dahası Stasi muhbirlerden oluşan bir ağ kurma konusunda son derece gayretliydi. Özellikle muhalif grupların içerisinde. On sekiz yıllık Honecker döneminde yaklaşık 500 bin insan, hayatlarının bir döneminde komşularını, iş arkadaşlarını ya da akrabalarını ihbar etmişti.[23] İhbarcılık motivasyonları çeşitliydi. Kimileri bunu baskı altında yapıyordu. (Stasi verilerine göre bu yalnızca yüzde 7,7'lik küçük bir gruptu.) Diğerlerine ise hizmetlerine karşılık ödül veriliyordu. Pek çokları sadece otoritelerin gözüne girmek istiyordu, Stasi için çalışmanın kendi kariyerlerine yararlı olacağı düşüncesindeydiler. Diğer taraftan Stasi memurları muhbirlerle çalışma noktasında mümkün olduğunca ideolojik argümanlar kullanmaları konusunda eğitimliydiler, pek çok defa bu açıkça işe yaradı.[24] Stasi, "Rolf" isimli bir muhbire –çevre konusunda-

22 H. Merskey ve B. Shafran, "Political Hazards in the Diagnosis of 'Sluggish Schizophrenia'", *British Journal of Psychiatry* 148 (1986), s. 253.

23 M. Fulbrook, *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker* (New Haven, 2005), s. 241-242.

24 B. Miller, *Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and Their Impact on Society* (Londra, 1999), s. 67-68'deki söyleşi.

ki resmî politikalardan hoşnutsuz olan ama Doğu Almanya'yı destekleyen bir idealist– eğer kendilerine yardımcı olursa espiyonajı engelleyerek dünya barışına katkıda bulunabileceğini söylemişti. Aynı zamanda çevre konusundaki şikâyetlerle ilgileneceklerine dair ona söz verdi. Rolf o günleri şöyle anımsar:

> O zamanlar *Weltbühne* [Dünya Sahnesi] gazetesini okuyordum. Orada bir makale vardı, evet delice geliyor ama orada kendi günlük hayatını sürdürmekten fazlasını yapmanın öneminden bahsediliyordu. Barışı güvence altına almak istiyorsan yataktan kalkıp işe gitmekten fazlasını yapman gerekliydi...
>
> Şunu söylemeliyim ki benim barış sevgimden yararlandılar, aşırı duygusal gelebilir size, dünya ile ilgili endişelerimden ve "Bize yardımcı ol, bunun için birlikte mücadele edelim" dediler ve ben de onlara "Bana uyar" dedim.[25]

"Rolf" Stasi tarafından manipüle edildiğini anladığında onlarla olan bütün bağları kopardı. Bu oldukça nadir görülen bir durumdu. Çünkü daha yaygın olanı, yararlı bilgiler getirmedikleri gerekçesiyle muhbirlerin Stasi tarafından terk edilmesiydi.

Stasi'ye ulaştırılan yalan yanlış bilgilerin etkisi çok defa yıkıcı sonuçlar doğurmuştu. Pek çoklarının yaşamları ve kariyerleri harap olmuş; daha nadir olmakla beraber kimi hallerde bu sorunlar baskı ve ölümle sonuçlanmıştı. Bu süreçte en büyük hasarı güven duygusu almıştı. Muhalif çevrelere üye olan birinin açıkladığı gibi: "Bu muhbirler benim hayatımın gidişatını belirlediler, on yıldan fazla bir süre boyunca hayatımın şu veya bu yönde değişmesine neden oldular. Çünkü bizleri güvensizlikle zehirlemişlerdi. Bunun bana zararı çok büyüktü, çünkü komşularımın arasında muhbirlerin olabileceğine inanıyordum."[26] 1990'larda dosyalar açıldığında görüldü ki arkadaşlar ve hatta eşler bile yıllar boyu birbirlerini ihbar etmişlerdi.

Polonya istisnası bir tarafa bırakılırsa, Doğu Almanya'da ve Sovyetler Birliği'nde gizli istihbarata ayrılan olağanüstü kaynak ve bu konuda gösterilen çabalar, muhaliflerin sayısal olarak azlığı ve bunun toplum üzerindeki etkileri göz önüne alındığında delice gözükmektedir.[27] Yine de pek çok Sovyet Bloku ülkesinde insanlar rejime kafa tutmaya isteksiz olmalarına ve onun kimi yanlarını desteklemelerine rağmen, toplum içinde keskin farklılıklar ortaya çıkıyordu. Beyaz ve kızıl partizanlar arasında değil ama mavi ve beyaz yakalılar arasında. 1970'ler ve 1980'lerdeki Sovyet göçmenlerin Stalin dönemi hakkındaki düşünceleri karşılaştırıldığında, çoğunluğun endüstrileşmeyi, NEP tarzı karma ekonomiyi ve genişletilmiş refah devletini, daha az

25 Miller, *Narratives of Guilt*, s. 43-44'ten alıntı.

26 *A.g.e.*, s. 101'den alıntı.

27 Yurchak, *Everything was Forever*, s. 107-108.

politik kontrol ve baskıyı tercih etmesine rağmen, bu iki grup arasında şaşırtıcı farklılıklar vardı. Stalin döneminde gençler ve daha yüksek eğitimliler devlet kontrolünü ve refahı, işçiler ve köylülerden daha fazla istiyorlardı. 1970'ler ve 1980'lerde durum tam tersine döndü. Dahası yüksek eğitimliler ve diğerleri arasındaki bölünme daha liberal ve daha az liberaller arasındaki ideolojik bölünmeyi pekiştirdi. Stalin dönemi işçi ve köylüleri eğitimlilere göre ekonomik açıdan *daha* liberallerdi. Fakat bütün sosyal gruplardan insanlar basın üzerindeki kontrolün devamı ve konuşma özgürlüğünün kısıtlanması konusunda kendi aralarında öyle ya da böyle tam olarak bölünmüşlerdi. Gorbaçov ve Brejnev dönemlerinde ise genç ve eğitimli olanlar daha az eğitimli olanlara göre sadece ekonomik açıdan değil, aynı zamanda politik açıdan da daha liberaldiler. Stalin döneminde yüksek eğitim almış olanların yüzde 55,1'i basın üzerindeki sıkı kontrolü destekliyorken, ikinci derece eğitim alanlarda bu oran yüzde 47'ydi. Gorbaçov döneminde ise üniversite eğitimi almışların yüzde 55,7'si kimi kitapların yasaklanabileceğini savunurken, ikinci derece eğitim almışlarda bu oran yüzde 86,8'e çıkıyordu.[28]

Macaristan'da yapılan 1983-1984 yıllarına ait kamuoyu yoklamaları, eğitim temelinde ortaya çıkan benzer bir ideolojik bölünmeyi ortaya koyar. Sosyologlar, unvan sahibi kişilerin yüzde 49 oranında liberalleştirilmiş bir "demokratik sosyalist" sistemi arzuladıklarını, bu oranın ikincil eğitimin altındaki kişilerde yüzde 4 olduğunu bulmuşlardı. Daha az eğitimli kesimlerin büyük bir çoğunluğu kökten bir biçimde reform karşıtı olan ideolojik pozisyonları benimsemişti.

Üniversite eğitimi almış olanlar ve sıradan vatandaşlar arasındaki bu büyüyen farklılık ve aydınların saf değiştirmesi, 1960'lardan beri süregelen sosyalist paternalizm göz önüne alındığında çok da şaşırtıcı değildi. Stalin'in ölümünden itibaren parti, işçi ve köylülerin hoşnutsuzluğunu yaşam standartlarını iyileştirerek aşma konusunda oldukça hızlı davranmış ve Stalin döneminde eğitimlilerin sahip olduğu ayrıcalıklı konumları sınırlandırmaya çalışmıştı.

Aynı zamanda paternalizm, partinin eğitimli kesimler arasındaki saygınlığını da sarsmıştı. Sovyet Bloku'nun her yerinde her kademeden parti yöneticileri teknik olmaktan ziyade politik yeteneklere sahip insanlardı, kendileriyle görüşülen memurlar Horváth ya da Szakolczai gibi.[29] Üstelik genel olarak ekonomi alanındaki yöneticilerden daha az eğitimliydiler. Ekonomik zorluklar yaşanmaya başladığında eğitimliler bundan dolayı memurların amatörlüğünü sorumlu tutmaya başlamışlar ve kendilerinden ziyade düşük eğitimli insanlara hizmet edilmesine içerlemişlerdi. Yine de entelijansi-

28 Bahry, "Society Transformed?", s. 539.

29 Tőkés, *Murmur and Whispers*, s. 56.

ya ve komünist partiler arasındaki bağlar korunmuştu; özellikle de en üst seviyede ve liberal reformist fikirler bu kanallar üzerinden hâkim güç yapısının içerisine girebilmişti. Eğitimliler komünizm konusunda hayal kırıklığı yaşamış olabilirler. Ne var ki, komünizmin sonunu getiren şey geniş tabanlı bir orta sınıf devrimi değildi, bu çok daha elitist bir işti. Komünizmin sonunun derinlemesine analiz etmek için Komünist Parti'nin kendi içine bakmamız gerekmektedir.

IV

Filozof ve gizli "Beyaz" Aleksandr Tsipko'nun, 1986 yılında, yeni atanmış bir ideolojik danışman olarak, Moskova Eski Meydan'daki[30] Merkez Komite binasını ilk ziyaretinde karşılaştığı, Komünist Parti'nin kalbindeki anti-komünist atmosfer onu fena afallatmıştı:

> *Perestroyka*'nın başlangıcında SSCB'de karşı devrimin üreme alanının, komünizmin karargâhları olan CPSU Merkez Komite olduğunu söyleyen Fransız gazeteciler haklıydı. CPSU Merkez Komite'nin uluslararası departmanı için danışman olarak çalışırken, bu organizasyonun en üst hiyerarşisindeki ruh halinin Bilimler Akademisi ya da insani bilimler akademisindekinden çok farklı olmadığını keşfetmiştim... Sosyalizmin kapitalizme üstünlüğüne ancak tam bir riyakâr inanabilirdi. Sosyalist deneyimin yenilginin acısını çekmekte olduğu da aşikârdı.[31]

Marksizmi tamamen terk eden Tsipko, Komsomol'un Merkez Komite'sinde çalıştığı Prag Baharı öncesi yıllardan bu yana ne çok şey değiştiğini fark etmişti. Ortada geleceğe ilişkin büyük bir iyimserlik vardı. Çalışma arkadaşlarının büyük bölümü inanmış "komünist milliyetçiler", onlara verdiği isimle "Kızıl Slavofiller"di.[32] 1970'ler boyunca entelijansiya arasındaki hava belirgin bir biçimde daha liberal ve Batı yanlısı olmuş ve pek çokları sosyal demokrasiye doğru kaymıştı. Bu fikirler aynı zamanda parti merkezinde çalışan entelektüelleri de etkiledi. Gerçekten de blokun her yerinde (ve Çin'de) "parti entelijansiyaları" çoğunlukla reformist düşüncenin öncüleri oldular. Parti entelektüelleri parti dışı geniş entelijansiya topluluğunun bir parçasıydılar ve onlarla aynı liberal değerleri paylaşıyorlardı. Diğer taraftan yabancılarla pek çok insandan daha yakın ilişkilere sahiplerdi, özellikle SSCB'de.

---

30 Staraya Meydanı – ç.n.

31 A. Tsipko M. Ouimet, *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy* (Chapel Hill, 2003), s. 252-253'ten alıntı.

32 M. Ellman ve V. Kontorovich (ed.), *The Destruction of the Soviet Economic System: an Insiders' History* (Armonk, NY, 1998), s. 173.

Dışarıdan kozmopolit eğilimlere sahip kişiler olarak gözüken bu insanlar, SSCB'nin dışarıdaki statüsü konusunda ciddi bir biçimde duyarlıydılar. Özellikle sesi çok çıkan ve etkili olan grup, Merkez Komite'nin dış ilişkilerle ilgili bölümünde çalışan parti üyeleriydi; gerçekte bunlar Komintern'in mirasçılarıydı. Her ikisi de gelecekte Gorbaçov'un danışmanları olacak olan Georgi Shakhnazarov ve Vadim Zagladin gibi insanlar, SSCB'nin dünyadaki ahlâki gücünü yitirmekte olduğunu fark etmişlerdi.[33] SSCB için uluslararası alanda daha yüksek bir statü arayışındaydılar. Bunun ise ancak ülke değişirse ve daha liberal, ilerici bir komünist hareketin lideri olabilirse mümkün olabileceğinin farkındaydılar. Yaygın askerî güce odaklanmakla, SSCB saygınlığını kaybediyordu. Batı'daki komünist partiler arasında bile durum böyleydi. Başlarda Sovyetler'in Afrika'daki varlığının keskin destekçileri olan bu reformcular, sonunda Üçüncü Dünya'da devrimci rejimlere dönük Sovyet desteğinin askerîleşmesi karşısında hayal kırıklığına uğramışlardı. Yaşlanan Brejnev'i, bir önceki neslin yaşlanan Stalin'ini gördükleri gibi görüyorlardı: SSCB'yi "ilerleme" ülküsünden koparan tepkisel bir figür.

Bu tarzdaki parti entelektüeline iyi bir örnek Mihail Gorbaçov'un gelecekte ideoloji şefi olacak olan Alexander Yakovlev'di. 1923 yılında bir köylü ailesinde doğmuştu, parti içinde yükselmiş, partinin akademik kurumlarında çalışmıştı. 1965'ten beri Merkez Komite Propaganda Departmanı'na liderlik ediyordu. 1972 yılında Rusya'nın "büyük güç şovenizmi"ni ve anti-semitizm de dahil olmak üzere her türden milliyetçiliği eleştiren bir makale kaleme aldı. Tahmin edilebileceği gibi Brejnev bu durumdan hoşnut olmamıştı ve Yakovlev, Kanada konsolosu olarak Ottawa'ya sürgün edildi.

Bu talihsizlik aslında kendisi için bir kırılma noktasıydı. 1983 yılında Politbüro'nun yeni bir üyesi olan Mihail Gorbaçov Kanada'yı ziyaret etti. Yakovlev gezinin organize edilmesi ile görevliydi. İyi anlaşmışlardı, Gorbaçov *stasi*'lerden şikâyetçiydi, Yakovlev ise "SSCB'nin politikalarının oradan, gezegenin diğer tarafından ne kadar ilkel ve utandırıcı gözüktüğünü" açıkladı.[34] Gorbaçov iki yıl sonra gücü eline aldığında, Yakovlev onun akıl hocalarından biri olacaktı. Kanada toplantıları, daha sonra Sovyetler komünizminin yıkılışına neden olacak olan liberal parti entelektüelleri ve Marksist reformcular arasındaki ittifakın başlangıcını simgelemekteydi.

Sonuç itibarıyla komünizme karşı devrime izin veren, Komünist Parti politikacıları ve entelektüeller arasındaki bu küçük "öncü" ittifak olacaktı –

33 Bu grubun gerçekleri anlamasıyla ilgili bkz. O. Westad, "How the Cold War Crumbled", ed. S. Pons ve F. Romero, *Reinterpreting the End of the Cold War. Issues, Interpretations, Periodizations* (Londra, 2005), s. 76 içinde. Ayrıca bkz. A. Brown, *Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective* (Oxford, 2007), s. 172-173.

34 A. Iakovlev, *Sumerki* (Moskova, 2003), s. 354.

tıpkı bir zamanlar küçük gruplar halindeki devrimci entelektüellerin komünizmi iktidara taşıması gibi. Ama her iki grup da boşlukta hareket etmemişlerdi. 1980'lerin başından beri Sovyet Bloku'ndaki komünizmin geleceği giderek daha karanlık gözüküyordu. Doğu Avrupa'daki rejimlerin çoğunluğu istikrarlı olabilirdi. Nitekim gördüğümüz üzere rejimin sosyalist paternalizmi hâlâ epeyce destek buluyordu. Ama blok özellikle Polonya ve gelişmekte olan dünyada ciddi zayıflıklara sahipti. 1970'lerin sonundan itibaren uluslararası ekonomik koşullar bozulup Batı karşı atağa kalktığında, aşırı derecede kırılgan hale geleceklerdi. Bu şartlar altında kökten muhafazakâr liderlik, reformcularla görüşmeye razı oldu.

V

Polonya Komünist Partisi'nin, Dayanışma isimli bağımsız sendikanın saldırısı karşısında ciddi bir sarsıntı geçirdiği 1980 yılında yönetmen Andrzej Wajda, isyanı ve onun tarihini yansıtan bir sinema eseri ortaya çıkardı: "Man of Iron". Filmde isyana ait belgesel görüntüler kullanılıyordu ama film aynı zamanda geleneksel bir dramaydı. Filmin merkezinde yaşlı işçi Birkut ve onun eğitimli oğlu Maciek arasındaki ilişki yer alıyordu. Birkut, Polonya işçi sınıfının bilinciydi, parti konusunda hayal kırıklığına uğramıştı, ne var ki, 1968 öğrenci ayaklanmalarından ve Maciek'in bunlara katılımından pek az hoşnuttu. İşçiler ve öğrenciler arasındaki güvensizlik, öğrenciler 1970 yılında Baltık tersanesi grevini desteklemeyi reddedince karşılıklı hale gelmişti. Çok geçmeden babası polis tarafından vurulunca, Maciek bir işçi-entelijansiya birliği oluşturması gerektiğini anlar ve Gdańsk'ta aktivist olur. Uzun mücadelelerin ardından, 1980'lerin Dayanışma grevleri ile amacına ulaşmış olur. Katolik Kilisesi bu birliğin gerçekleşmesine yardımcı olacaktır: Maciek babasının düştüğü yere bir haç diker, bir kilisede evlenir, düğün töreninde Maciek'e (film yapımcısı) eşini Dayanışma hareketinin lideri bıyıklı elektrikçi Lech Wałesa getirir (rolü bizzat kendisi oynamaktadır).

Wajda'nın filmi beyaz yakalı ve mavi yakalı işçiler arasındaki hayati ilişkinin önemini göstermektedir. Bu ikisi arasındaki bölünme komünist rejimlerdeki istikrarın temel kaynaklarından biridir: Toplum statükoya gerçek bir meydan okumaya dayanak oluşturmak için fazla bölünmüştür. Aynı zamanda pek çok Polonya işçisi, Sovyet Bloku'ndaki meslektaşları gibi, sosyalist değerleri doğru bulmakta ve yükselen yaşam standartlarından yararlanmaktadır. "Man of Iron"ın önbölümü olan "Man of Marble"da bu tema işlenmektedir. Yalnızca Polonya'da komünist paternalist strateji ihtiyaç duyduğu istikrara ulaşma noktasında başarısız kalmıştır. Katolik Kilisesi'nin sıradışı gücünün yanı sıra milliyetçilik de beyaz ve mavinin birleşmesine yardımcı olmuştur.

Polonya onlarca yıl boyunca blokun aşil topuğu olmuştu. 1956 yılındaki krizin ardından Polonya partisinin kolektivizasyon, din ve özel sektör konularındaki geri çekilişi diğer her yerde olduğundan çok daha kapsamlı olmuştu. Yine de göreli bir barış sürecinin ardından, 1968'den sonra parti ve toplumun çeşitli kesimleri arasındaki çelişki yeniden ortaya çıktı. O tarihte Gomułka'nın, öğrencilerin hoşnutsuzluğunu baskı altına almaya çalışması entelijansiyayı yabancılaştırdı ve 1970 yılında fiyatlarda yaşanan yükseliş işçileri karşı tarafa itti. Grevler şiddetle bastırıldı, ne var ki, pek çok değişiklikten sağ salim kurtulmayı başaran Gomułka görevden ayrılmaya zorlandı. İşçi kökenli olan ve işçilerin hoşnutsuzluğuna, tamamen Batı'dan alınan borçla finanse edilen sosyalist paternalizmin bloktaki en savurgan ve en geniş kapsamlı programları ile yanıt veren Edward Gierek onun yerine geçti. Bu strateji bir süre için işe yaradı. Yaşam standartları yüzde 40 oranında yükseldi. Parti liderleri kamuoyundan gördükleri saygının tadını çıkarıyorlardı: 1975 yılında kamuoyuna, liderlerine güvenleri olup olmadığı sorulduğunda yüzde 84,8'i "evet" ya da "hemen hemen" yanıtını vermişti.[35] Yine de ekonomik reformların yokluğunda devasa endüstriyel yatırımlar beklenen sonuçları vermedi. Yöneticiler yatırımlarda ve gıda yardımlarında ani ve kapsamlı kesintiler yapmak zorunda kaldılar. 1976 yılında gıda fiyatlarında meydana gelen yüzde 60'lık artış rejime dönük halk desteğinin ne kadar sığ ve koşullara bağlı olduğunu ortaya koydu. İşçilerin grevleri ve şiddetli protestolar yeniden alevlendi ve yine sert bir biçimde bastırıldı. Bu kez baskı rejime daha fazla zarar verdi. "Man of Iron"da yansıtıldığının aksine, işçi-entelijansiya ittifakına katkı sunan en önemli olay, 1970'teki hareketlilikten ziyade 1976 deneyimiydi. O yıl on üç entelektüel, işçilere hukuki ve diğer türden destek sunmak için, Polanya'daki diğer birçok muhalif grup için bir model olacak İşçilerin Savunma Komitesi'ni (KOR) kurdu. Böylelikle Polonya 1980'de, demokratik muhalefet gruplarından oluşan geniş bir şebekeye sahip olmuştu.

Bu ittifakın merkezinde Katolik Kilisesi bulunuyordu, bu durum Polonya'nın farklılığının en önemli sebeplerinden biriydi. Blokun diğer yerlerinde olduğu gibi burada da mavi yakalı ve beyaz yakalı işçiler siyaset konusunda farklı görüşlere sahiplerdi: İşçiler eşitliği entelijansiyadan daha fazla istiyorlardı. Marksist arka plana sahip pek çok entelektüel, kiliseye şüpheyle yaklaşıyordu.[36] Her halükârda Kilise başarılı biçimde kendisini milliyetçi, antikomünist bir dirilişin başına yerleştirdi. Hıristiyanlığın Polonya'ya girişinin yıldönümü olan "Great Novena of the Millennium"u kutlamak için yapılan dokuz yıllık büyük kampanya sırasında, Częstochowa'nın Siyah Meryem'i

35 Mason, *Public Opinion*, s. 45.

36 *A.g.e.*, s. 82.

ve Polonyalı taçlı kartalın (yani Polonya'nın hanedan armalı bayrağının) ardından büyük kalabalıklar yürüdü. 1970'lerin ortasında muhalif entelijansiya Kilise'ye yaklaşmaya başlamıştı (İkinci Vatikan Konsili'nin reformları ile). 1978 yılında, Krakow başpiskoposu ve gençliğinde aynı zamanda bir işçi olan Karol Wojtiła'nın papalığa seçimi, Katolik Kilisesi'ne daha milliyetçi bir kimlik kazandırdı. Polonya Komünist Partisi, tutarlı bir alternatif ideolojisi ve uluslararası bağlantıları olan bir organizasyonun arkasında birleşmiş geniş bir sosyal hareketle karşı karşıya kaldı.[37] Muhalif Adam Michnik ve gazeteci Jacek Żakowski bu dinî milliyetçiliğin işçilerin arasında ne kadar güçlü olduğunu anımsar:

> 16 Ekim 1978'de radyo programı kesildiği sırada ben takside yolculuk ediyordum. Sesinden endişeli olduğu anlaşılan spiker, Krakow kardinali Karol Wojtiła'nın papa seçildiğini açıklayan resmî basın bildirisini okuyordu. Taksi şoförü beni bırakıp uzaklaştı. Duygusallıktan elleri titrediği için yola daha fazla devam edemezdi... Bu arada Krakow şehir meydanında Piotr Skrzynecki (tanınmış tiyatro ve film yönetmeni) "Sonunda Polonyalı bir işçi bir şeyler yapmayı başardı" diye bağırmıştı.[38]

Skrzynecki'nin yorumundan da anlaşıldığı üzere şimdi entelijansiya ve işçiler Katolik Kilisesi'nin arkasında birleşmişlerdi. Polonya rejimi kendi otoritesine karşı alışılmadık bir meydan okumayla yüzleşmek zorundaydı. Polonya partisinin sancıları 1970'ler ve 1980'lerde bütün komünist devletleri zorlayan güçlerin uç bir örneğiydi. SSCB hariç bütün rejimler 1970'lerde Batı'ya açılmanın avantajından yararlanıyorlardı ve Batı bankalarından ödünç para almışlardı. Hepsi kendi hantal endüstrilerini yükselen ihracatla birlikte bu borcu ödemek için yetersiz buluyordu.

Yine de bu ülkeler kesin bir biçimde bütün sanayileşmiş dünyayı etkileyen şartlar nedeniyle sorun yaşıyorlardı. Ağır endüstriyel malların, yeni bilgisayar teknolojilerinin ve petrol fiyatlarının aşırı artışı 1940'lar ve 1950'lerde geliştirilen bir ekonomik projede radikal değişikliklere dönük mevcut talebi daha da yükseltti. Diğer taraftan organize emek yüksek istihdam oranları ve 1968 isyanının artçı şokları ile güçlenmişti. Üretkenlik ve verimlilik düşerken ücret seviyeleri yükseldi, iş dünyası özgüvenini kaybetti ve yatırım yapmayı reddetmeye başladı. Hisse senedi fiyatları, ekonomik seviyelere ilişkin beklentilerin bir göstergesi olarak, 1960'ların başı ve 1970'lerin ortası arasındaki zaman diliminde üçte iki oranında geriledi.[39] Sanayileşmiş dünyanın,

37 Bu argüman işçi sınıfı ya da sivil toplum yerine Kilise'nin önemini vurguluyor. M. Osa, *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition* (Minneapolis, 2003).

38 A.g.e., s. 136'dan alıntı.

39 A. Glyn, *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization, and Welfare* (Oxford, 2007), s. 22.

yatırımları daha kârlı, ileri teknolojik alanlara yöneltecek yeni bir ekonomik modele ihtiyacı olduğu açıktı.

Komünist rejimler için bu meydan okumaya yanıt vermek daha zordu. Güçlü ve monolitik imajlarına rağmen politik açıdan zayıftılar. Ağır sanayi ve savunma çıkarları ellerini kollarını bağlamıştı, işçilerle yeniden yaşanabilecek bir sosyal çatışma riskini göze alamıyorlardı. Diğer taraftan Demir Perde'nin batısındaki devletler de –özellikle de sol hükümetler– işçileri yabancılaştıracak reformları ortaya koymaktan çekiniyorlardı. Bu arada iş çevreleri ve muhafazakâr sağ, ülke içindeki emek gücüne karşı mobilize oluyordu; bu süreç SSCB karşıtı yeni bir Amerikan silahlanma programı ile beraber gelişti. Kennedy, SSCB ile Üçüncü Dünya'nın kalkınması için yeni bir kapitalist model vurgusu yaparak rekabet etmeyi denemişse de, Reagan'ın Birleşik Devletler'i, 1970'lerin Üçüncü Dünya komünizminin devrimci iyimser tarzını, sağ kanat liberalizmin çıkarlarına uyarlamıştı. Bir süper güç *reelpolitik* döneminin ardından, idealler yeniden sahnenin merkezine taşınıyordu.

VI

1940'ların başında, Nazi-Sovyet paktı ile ilgili tartışmaların dorukta olduğu bir dönemde, Brooklyn doğumlu bir kolej öğretmeni olan Irving Kristol, sıkça New York Şehir Koleji'nin kafeteryasının 1 numaralı çardağında görülüyordu. Trinidadlı Marksist C.L.R. James'in editörlüğünü yaptığı Troçkist eğilimli *Partisan Review* ve *New Internationalist* dergilerini dikkatle incelerdi. Stalinistler ise bu sırada genellikle 2 numaralı çardakta oturuyor olurlardı. Pek çok New Yorklu entelektüel gibi onlar da Avrupa'nın entelektüel tartışmalarının içine çekilmişlerdi ve öyle kalmaya devam ettiler.[40] 1970'lerin sonunda Kristol bu tartışmadaki safını değiştirdi. Artık yeni muhafazakâr entelektüeller grubunun merkezinde yer alıyordu. Bu grubun pek çok üyesi Marksist soldan geliyordu. Sosyalist ve Üçüncü Dünya'cı eşitlik vizyonuna karşı yükselen devrime entelektüel cephane sağlamaktaydılar.

Yeni muhafazakârlar SSCB'den Troçki'nin intikamını mı alıyorlardı? Yeni muhafazakârlığın Marksist köklerini sorgulamak zorlama bir yorum gibi görünebilir, diğer taraftan Kristol'un yeni muhafazakâr dergisi *The Public Interest*'te yazanların önemli bir bölümü Troçkizmden bir biçimde etkilenmiş gibi görünmekteydi. Evet, bu insanlar şimdi kapitalizmin candan amigoları olmuşlardı. Bir tür Amerikan milliyetçisiydiler (Yabancı düşmanlığından ziyade "evrensel" Amerikan değerlerinin destekleyicileri olarak sahipleniyorlardı). Bununla beraber Troçkistlere özgü bir dizi eğilimi de paylaşıyorlardı: en-

40 Bkz. P. Buhle, *Marxism in the United States: Remapping the History of the American Left* (Londra, 1987), s. 206-210.

ternasyonalizm, mücadeleye inanç, "tarihin sonundaki" ahlâki topluma ilişkin ütopik kavrayış, Stalinist *reelpolitik*'e karşı duyulan nefret, en önemlisi de fikirlerin gücüne ve ahlâkın dünyayı değiştireceğine olan romantik inanç. Kristol'un 1940'larda arzulu bir biçimde okuduğu Troçkist dergiler, Stalin'i –sosyalizmde kitle coşkusunun rolünü görmezden geldiği için– romantik bir perspektiften eleştiriyorlardı ve benzer bir biçimde, yeni muhafazakârlar ideolojik bağlılığın gücüne inanmışlardı. Yine de Troçkistler kolektivizm düşüncesi ile proletaryayı harekete geçirmeyi umarken, yeni muhafazakârlar burjuva ahlâkçılığı ve yüksek yurtseverlikle kamuoyunu canlandırmayı denediler. Eski Marksist sol gibi yeni muhafazakârlar da örgütlü emekle olan bağlarını muhafaza ettiler. Diğer taraftan 1968'deki üniversite otoritelerine dönük öğrenci hareketleri nedeniyle çileden çıkmışlardı ve Yeni Sol'un Vietnam'daki komünist gerillalara desteği onları çok öfkelendirmişti.

Kristol ve grubu, romantik Marksistlerin halkı ahlâki uyanış ve komünizme karşı harekete geçmek için çağıran kapitalist muadilleriydiler. Ne var ki, komünizmin en etkili halinin romantik genç Marx'la teknokrat geç Marx birleştirildiğinde ortaya çıkması gibi, kapitalist karşı devrimin de ahlâki temellerin yanı sıra gerçekçiliğe ihtiyacı vardı. Bunu ise kısmen bir başka eski Brooklynli olan ekonomist Milton Friedman'ın etkili bir biçimde savunduğu "neo-liberalizm" sağlayacaktı. Eski bir Yeni Düzen'ci olan Milton Friedman İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan karma ekonominin militan bir muhalifiydi. Chicago'dan profesör Friedrich Hayek gibi insanların savunduğu serbest piyasa ekonomisinin şık ve tutarlı bir vizyonunu popülerleştirdi: Friedman devletlerin talancı, yozlaşmış ve verimsiz oldukları, büyüme ve yaratıcılığı boğdukları konusunda ısrarcıydı. Devletler zayıflatılmalı ve piyasanın doğal güçlerinin gelişmelerine izin verilmeliydi. Bu ideoloji yüksek düzeyde teknokratikti. Friedman para politikasının ve böylelikle pratikte ekonomi politikasının, politik baskıdan bağımsız bir bilgisayar tarafından yürütülebileceğine inanıyordu; bu şekilde enflasyon yenilebilirdi. Diğer taraftan bu devrimci bir ideolojiydi. Friedman'ın öğrencilerinden birinin hatırladığı gibi: "Onu özel olarak heyecan verici kılan, aynı dönemde Marksizmi pek çok insana yaklaştıran şeylerdi: mantıksal bütünlükle birlikte sadelik, radikalizmle birleştirilmiş idealizm."[41]

İki Brooklynli birbirlerine yakın değillerdi ve aralarında büyük entelektüel farklar vardı. Yine de ikisi de vizyoner kişilerdi. Komünizme yönelen güçlü saldırıları güçlendirmek istiyorlardı. Kristol'un yeni muhafazakârları, dış görünüm itibarıyla daha militarist, ahlâkçı ve dinseldiler. Aynı zamanda devletin ve emeğin rolü konusunda neo-liberallerden daha pozitif bir eğilime sahiplerdi. 1968 sonrasında her halükârda komünizme karşı mücadelelerin-

41 D. Patinikin, *Essays on and in the Chicago Tradition* (Durham, NC, 1981), s. 4.

de bir araya geldiler. Eski Leninistler gibi, entelektüellerden oluşan öncü bir grubun eski, yozlaşmış devlete saldırması ve onu yeni bir şeyle değiştirmeleri gerektiğine ikna olmuşlardı. Neo-liberaller ve yeni muhafazakârlar, Marksist-Leninist militanlık ve harekete geçirme yöntemlerini onlara karşı kullanan "devrimci liberalizm" programının arkasında kenetlendiler. Ve kendi şampiyonlarını, şimdi radikal bir anti-komünist olan bir başka eski Yeni Düzen'cide buldular: Ronald Reagan.

Amerikan gücünün devam eden erozyonu ve Üçüncü Dünya'daki devrimci başarının kanıtları, yeni muhafazakârların güvenilirliğini güçlendirdi. Amerika'nın jandarmalarını insan haklarına saygı göstermeye zorlayan Başkan Carter'ın hem onları hem de Amerikan gücünü zayıflattığına ikna olmuşlardı. Yeni muhafazakâr entelektüel Jean Kirkpatrick (daha sonra Reagan'ın Birleşmiş Milletler elçisi olacaktı) "totaliterlik" ve "otoriterlik" arasına keskin bir çizgi çekerek anti-komünist militanlığın en etkili argümanlarından birini geliştirdi. Modernleştikçe demokrasiye evrilecek olan "otoriter" rejimlerden farklı olarak "totaliter" rejimler bunu hiçbir zaman yapamayacaklardı. Bu nedenle Birleşik Devletler, demokrasiyi yaymak istiyorsa, geçmişte ne kadar berbat şeyler yapmış olurlarsa olsunlar otoriterleri, totaliter komünistlere karşı desteklemeliydi.[42]

1979 yılı bir dönüm noktası oldu. Birleşik Devletler politikası bir dizi ciddi felaketle boğuşuyordu: Sandinistaların devrimi, İran Şahı'nın İslâmcılara yenilmesi, Sovyetler'in Afganistan'ı işgali. Bu olayların hepsi Sovyet gücü ve saldırganlığı ile ilgili yeni muhafazakâr tezi destekliyordu ve sonraki yıl Amerikalılar Kasım ayını takiben Ronald Reagan'ı büyük bir oy çokluğu ile iktidara taşıyarak tüm bunlara bir yanıt verdiler.

Amerika'nın ekonomik düzeninin krizi daha şiddetli ve verilmesi gereken yanıt daha acildi. Washington'un para basarak hem savunma hem de refah harcamalarını karşılama çabaları bir süre için işe yaramıştı. Ne var ki, İran ve Afganistan'da Amerika'nın saygınlığının aldığı darbeler bardağı taşıran son damla oldu. Washington dolardan kaçışa ve doların hâkim para birimi olma durumunun sonuna tanıklık etti. 14 Ekim 1979'da Federal Rezerv'in başkanı Paul Volcker, Friedman tarafından savunulan anti-enflasyonist düzenlemeleri uygulamaya koydu ve finansçılara istediklerini vermeye karar verdi: faiz oranlarında büyük bir artış, enflasyona saldırı ve aşırı değerli dolar. Bu "arz yanlı" ekonomik devrimle beraber, bir yandan işsizlik artarken ve emeğin gücü zayıflarken, sermayenin kârlılığı arttı, korporasyonların vergileri ve refah düzenlemeleri geriledi.[43] Daha genel olarak bu yaşananlar 1944 yılında Bret-

42 J. Kirkpatrick, *Dictatorships and Double Standards: Rationalism and Reason in Politics* (Washington, DC, 1982).

43 R. Brenner, *The Boom and the Bubble: the US in the World Economy* (Londra, 2002), s. 35.

ton Woods'ta kurulan ekonomik düzenin nihai sonunu işaret ediyordu. Vietnam krizi Washington'a global hegemonyasını, vatandaşlarını vergilendirip askere alarak sürdüremeyeceğini göstermişti. Nihayet 1979 yılında, biraz da kaza eseri, uygulanabilir bir alternatif bulunabildi. Uluslararası finans Amerikan gücünün yakıtı olacaktı. Çoğu kez "ikinci Soğuk Savaş" olarak adlandırılan yeni aşamada, savaşma gücünün kaynağı, Birleşik Devletler ve global finans arasındaki bu ittifaktı. Yaklaşık otuz yıl boyunda dünyaya bu sistem hükmedecekti, ta ki 2008 Eylülü'nde nefes kesici bir biçimde çökene dek.

Birleşik Devletler'in komünizme karşı son mücadelesi bu şekilde büyük ölçüde yabancı kredilerle finanse edilmişti, bu kredilerin büyük bölümü Japonya kaynaklıydı.[44] Washington şimdi küresel üstünlüğünü yeniden kazanmak için nüfusunun bir bölümünü kaybetmeden mücadele edebilirdi. Ne var ki, yeniden silahlanma hedefinin Amerikan gücüne etkileri, beklenmedik sonuçlarının yanında çok küçük kalıyordu. Büyük çaplı borçlanmasını finanse etmek için, Washington dünyanın sermayesini çekebilecek yüksek faiz oranları kullandı. Bu İkinci ve Üçüncü Dünyalarda finansal bir kıtlığa neden oldu. 1970'lerde G7'nin sanayileşmiş ülkelerinden 46,8 milyar dolar çıktı, bu rakam 1980'lerde 347,4 milyar doları buldu.[45] Sonuçta ortaya çıkan sermaye darlığı kaçınılmaz bir biçimde, borçlu ve özellikle de komünist rejimleri etkiledi.

Bütün komünist devletler etkilenmemişti: Diğer Doğu Asya devletleri ile birlikte Çin'in çok az borcu vardı ve Çin yeni liberal ticaret rejiminden yararlandı. Hafif endüstriyel ürünleri Birleşik Devletler'e ihraç etmesine izin veriliyordu ve 2000'lerde Çin, borçlu Washington'un en önemli sermaye kaynağı olarak Japonya'nın yerini alıyordu. Ne var ki, Doğu Avrupa'daki SSCB uyduları ve Güney'deki müttefikleri çok daha az şanslıydılar. Endüstriyel ürünlerine dönük talep yoktu ve grup olarak tüm ülkelerin en borçluları arasındaydılar. 1979'da Polonya'nın borç servis oranı yüzde 92, Doğu Almanya'nın yüzde 54'ken Meksika'da bu oran yüzde 55, Brezilya'da yüzde 31 ve her halükârda kabul edilebilir seviye olan yüzde 25'in çok üstündeydi.[46] Bu ülkeler şimdi felç edici faiz oranları ve yoğun sermaye kaçışı ile karşı karşıyaydılar. Stalin'in Marshall Planı'nı reddederken vurguladığı gibi, Batı kredilerinin cazibesine yenik düşmek tehlikeliydi. Doğu Avrupa komünistleri bir zamanlar Batı şilinlerini ödünç aldıkları için şimdi çok pişmandılar.

Polonya ve Romanya açık bir biçimde iflas etmişti. Batı bankalarına kendi borçlarını yeniden yapılandırmaları için yalvarmanın acısını çekiyorlardı.

---

44 G. Arrighi, "The World Economy and the Cold War, 1970-1990", *The Cambridge History of the Cold War*, s. 22 içinde.

45 *A.g.e.*, s. 16.

46 I. Zloch-Christy, *Debt Problems of Eastern Europe* (Cambridge, 1987), s. 38.

Macaristan ve Doğu Almanya'nın sorunları nispeten daha hafifti, bu yüzden geçici finansla ayakta kalabilmişlerdi. Buna rağmen hepsi özellikle işçi sınıfının yaşam standartlarında kısıntıya gitmek zorunda kalmıştı; bu acı verici buldukları bir şeydi. Zira komünist devletler zayıftılar ve rejimlerinin pek az meşruiyeti vardı. Borç krizi bu meşruiyeti daha da yıpratmıştı.

Tahmin edilebileceği üzere reforme edilmemiş Stalinizm, azla yetinmeyi empoze etmenin en iyi yoluydu. 1981 yılında Romanya borçlarını ödeyemeyince yeniden yapılandırma önermek zorunda kaldı. Ekmek karne ile dağıtılmaya başlandı, enerji ancak aralıklı olarak verilebiliyordu. Buzdolabı ve elektrikli süpürgelerin kullanımı yasaklandı. Çalışma süreleri artırıldı ve pazar günleri dahil tatil günlerini kapsayacak şekilde uzatıldı. Otoriteler petrol azalmaya başlayınca, güya modernliğin müjdesi olarak, küçük düşürücü bir biçimde atların çektiği taşıma araçlarının kullanımını teşvik etmeye mecbur kaldı. Securitate[47] bu düzeni kabul ettirebilmek için Stasi tarzı bir muhbir ağını kurmaya yöneldi. Devlet özel hayata bile müdahil oldu, kadınların kürtaj olmasını engellemek için yapılan kötü ünlü sınavlarda ve düşen doğum oranını tersine çevirme çabalarında görüldüğü gibi...

Daha liberal ve daha az merkezî olan Yugoslavya'da federal devletin kısıntı programı yalnızca siyasal çözülmeye katkıda bulundu. Epeyce borçlu oldukları için 1982 yılında kendilerine katı koşullar dayatan IMF'ye el açmaya mecbur kalmışlardı. Ademimerkezileşmenin önceki destekçilerinden olan IMF, şimdi anlaşılabilir bir biçimde kısıntı uygulamalarının işe yaraması halinde, yerel yapıların kendi özerk borç alma ve para yaratma güçlerini tasfiye etmesi gerektiğini söylüyordu. Daha zengin cumhuriyetler, özellikle Slovenya ve Hırvatistan, buna karşı çıktılar ve onlarla daha yoksul komşuları arasındaki mücadeleler 1980'ler boyunca devam etti. Böylece 1990'ların apokaliptik çöküşü için gerekli olan sahne hazırlanıyordu.[48] Komünist liderler giderek daha fazla, tüm Yugoslavya'nın politikacıları olmaktansa tek tek cumhuriyetlerin temsilcileri gibi davranmaya başlamışlardı. Yerel milliyetçilik Marksist Yugoslavyacılığın yerini almıştı. 1980'de Tito'nun ölümü ülkenin birleştirici bağlarından bir kısmını çözdü. Ama kalanını uluslararası borçlanma ve IMF'nin dahil oluşu halletti. Yugoslavya'yı bir arada tutan bağlar çözülüyordu.

Polonya'da yaşanan borç krizi komünist güçlerin neredeyse tamamen çöküşünü getirdi. 1980'de hükümet kısıntı tedbirleri uygulamak ve et yardımını azaltmak zorunda kaldı. Bunun üzerine grevler ortaya çıkmaya başladı. Gdańsk'taki Baltık limanında Lenin Tersanesi'ndeki iş bırakma, en orga-

47 Komünist Romanya'nın gizli servisi – ç.n.

48 S. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, DC, 1995), 3. bölüm.

nize grevlerden biriydi ve işçiler çok geçmeden ekonomik taleplerden politik taleplere yöneldiler. 1970'te öldürülen dört işçinin anısına fabrikanın dışına bir tahta haç dikildi ve sosyal adalet ile bağımsız sendikalar için mücadele edecek daha geniş bir hareket olan "Dayanışma" başlatıldı, sosyal yelpazenin farklı noktalarında yer alan insanların katıldığı grevler yayıldı ve ekonomi çok geçmeden felç oldu. Stanislaw Kania liderliğindeki komünistlerin, parti kontrolünden bağımsız sendikaların varlığına razı olmak dışında bir seçenekleri yoktu. 1980 Ağustosu'nda Dayanışma ve parti, 1940'ların Halk Cephesi'nin sonundan beri ilk kez komünist olmayanlara gerçek güç veren bir anlaşma imzaladı. Sonraki on altı ay boyunca komünistler ve Dayanışma, aralarındaki mesafeyi koruyarak birbirlerine cephe aldılar.

Bu durum sonsuza kadar süremezdi. Dayanışma giderek daha iddialı bir hale geliyordu, 1981 Aralık ayında planlanan bir grev Sovyetler'in ayaklanma korkusunu artırdı. Kremlin Kania'ya ve General Wojciech Jaruzelski'ye zayıf düşen partiyi kurtarmak için askerî yönetim kurmaları yönünde baskı yapıyordu. Polonya liderliği doğal olarak halk tarafından desteklenmeyen böyle bir dayatmayı hayata geçirmek konusunda gönülsüzdü. Hatta Kania Dayanışma'ya sempati duymaya başlamış gibi görünüyordu.[49] Moskova onun gitmesi gerektiğine karar vermişti, onun yerine Kızıl Ordu istilası ile tehdit edilen ve Moskova'nın istekleri ile hemfikir olan birinci sekreter Jaruzelski getirildi.

Jaruzelski'nin sıkıyönetim ilanının ardından askeriye yaklaşık yüz kişiyi öldürerek yönetime el koydu. Dayanışma aktivistleri tutuklanmış ve istikrar yeniden sağlanmıştı. Jaruzelski'nin tahmin ettiği gibi, bu uygulama partinin sahip olduğu kalan meşruiyetin de yitirilmesine neden olmuştu. Komünist devlete dair geriye pek az şey kalmıştı. Alametifarikası haline gelen siyah gözlükleri ile asker Jaruzelski, komünist bir liderden ziyade nispeten sade bir Latin Amerika diktatörünü andırıyordu. Ülkeyi yöneten artık parti değil ordu ve devletti.[50] Daha da önemlisi 1981'de yaşanan olaylar Doğu Avrupa için Sovyet desteğinin sonuna yaklaşıldığını göstermişti. Sovyetler, dünyanın kalanına değilse de komünist elitlere, Brejnev doktrini ve Sovyet Bloku rejimleri için askerî destek sözünün artık tutulamayacağını göstermişti.[51] 1981-82'de SSCB, Polonya'ya yüksek krediler vermek zorunda kalsa da, istikrarsız Doğu Avrupalı müttefikleri ile ilgili olarak Sovyetler'in sabrı tükenmekteydi. Bunda kısmen artık kendisini daha yoksul hissetmesinin de payı

49 Bkz. C. Andrew ve V. Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West* (Londra, 1999), s. 686.

50 G. Ekiert, *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe* (Princeton, 1996), s. 243-244, 247.

51 Ouimet, *Rise and Fall*, s. 249-250.

vardı. Yine de 1981'den beri düşüyor olmasına rağmen petrolün fiyatı hâlâ yüksekti. SSCB'den daha büyük kaynaklar alamazlarsa, Doğu Almanların Batı'dan eskisinden daha çok borç almak zorunda kalacak olmalarının yarattığı tehditlere yanıt olarak, Sovyet planlama organizasyonunun başı Nikolai Baibakov, onlara yatırımı kesmek zorunda olduklarını söyledi:

> Polonya Halk Cumhuriyeti'ni düşünmeliyim. Oraya petrol yollamayı kesersem (haftaya orada olacağım) bu sosyalizm için katlanılmaz olur... Ve Vietnam açlık çekiyor. Yardım etmeliyiz. Doğu Asya'yı bir kenara atabilir miyiz? Angola, Mozambik, Etiyopya, Yemen. Hepsinin yükü bizim üzerimizde. Ve bizim kendi yaşam standartlarımız aşırı derecede düşük. Bunu geliştirmemiz gerekiyor.[52]

Yeni ekonomik düzenden dolayı acı çeken sadece Doğu Avrupa'daki komünistler değildi. Her ideolojiden çeşitli Üçüncü Dünya devletleri faiz oranlarındaki yükseliş ve dünya ekonomisindeki resesyon nedeniyle –hammade fiyatları düşmüş, borçlanma pahalılaşmıştı– darbe yemişlerdi. Üçüncü Dünya'daki kimi komünist devletler, ekonomik kalkınma ve refah odaklı hırslı politikalar uyguladıkları için özellikle kırılgan bir durumdaydılar. Borç problemi en başta onları etkiliyordu.

Ekonomi ve borç krizinin kızışması komünist rejimleri IMF ile anlaşmaya zorlayan en önemli gerekçeydi. Bu kurumların devlet odaklı kalkınma için tavsiyeler verdikleri 1970'lerden farklı olarak, Birleşik Devletler şimdi onları kendi neo-liberal anlayışını dünyaya dayatmak için kullanıyordu. 1980 Şubat ayında Dünya Bankası başkanı Robert McNamara ekonomik sorun yaşayan ülkeler için uzun dönemli "Yapısal Uyum Kredileri" programını tanıttı. Bu program IMF programı ile birlikte neo-liberalizmin İkinci ve Üçüncü Dünyalardaki en önemli silahı olacaktı. "İstikrara Kavuştur, Özelleştir, Liberalleştir" sloganı altında para, ancak söz konusu ülkede devlet küçültülür, ekonomi liberalleştirilir ve piyasalar serbest bırakılırsa veriliyordu.

Şimdi Üçüncü Dünya'daki komünistlerin kendi ekonomik modellerini terk etmeleri için güçlü gerekçeleri vardı. Öte yandan komünist dünyanın kendi içindeki güç ilişkileri de onları etkiliyordu. Bilhassa, 1978'de piyasayı benimseyen Çin. Daha önce Üçüncü Dünya'da katı komünist saflığın taraftarı olan rejimin yön değiştirmesi, ki Doğu Asya kaplanlarının başarısından etkilenmişti, Marksist-Leninistlere büyük bir darbeydi. Sosyalist planlamadaki başarısızlıklar da bu noktada kendi rollerini oynamıştı. 1980'lerin ortasında pek çok Sovyet yanlısı rejim piyasa reformlarına girişmişti. 1984 yılında Gine-Bissau IMF ile birlikte çalışmaya başladı. Mozambik ise 1987 yılında, Samora Machel'in bir uçak kazasında ölümünden bir yıl sonra aynı şeyi yaptı.

52 Baibakov'dan Shürer'e, Kopstein, *Politics of Economic Decline*, s. 93-94 içinde.

Amerikan müttefikleri ile iç savaşta olan ve bu nedenle IMF yardımı alamayan Angola bile 1985 yılında piyasa reformlarına girişti.

1980'lerin ortasında ekonomi ve borç krizi komünizmi zayıflatmış ve bu durumun Güney'deki rejimler üzerinde sarsıcı bir etkisi olmuştu. Ne var ki, Sovyetler ve Doğu Avrupa'nın kalbinde tam bir çöküş yaşanmadı. Gerçekten de ekonomik reformlara karşı olan SSCB'deki muhafazakâr komünistler, borç krizini kapitalizm ve Batı ile işbirliğinin tehlikelerinin kanıtı olarak gösteriyorlardı. Ronald Reagan'ın Amerikan dış politikasındaki yeni muhafazakâr reformunun sonuçları da benzerdi: Güney'de büyük bir etkisi olmuştu, buna karşılık SSCB ve Doğu Avrupa'da durum çok daha belirsizdi.

1980'lerin ortası, Demir Perde'nin her iki tarafında da savaş korkusunun yaşandığı bir dönem oldu. Birleşik Devletler'de Sovyet saldırısı ve işgali hakkında filmler ve televizyon dizileri yayınlanmaya başladı. Bunların en inanılmazı –ve şiddet içereni– "Red Dawn" (1984) isimli yapımdı.[53] Hikâye fazlasıyla zorlamaydı: Vefasız Avrupalılar –sadık Albion hariç– Washington'u terk etmiştir, devrimci bir rejim Meksika'yı kontrol etmektedir, Sovyetler ve müttefikleri (Kübalılar ve Nikaragualılar) Birleşik Devletler'in çevresini işgal etmişlerdir. Tıpkı 1950'lerin Mosinee sakinleri gibi, Amerikalılar zalim Sovyet kültürü propagandasına maruz kalmaktadırlar. Sinemaya film izlemeye gidenler "Aleksandr Nevskiy" sahnelerine katlanmak zorundadırlar. Ne var ki, pek çok Amerikalı işbirliği yapmayı tercih etmiş ve Sovyetler güçlenmiştir. Diğer taraftan Kızıllar'ın göremediği bir şey vardır. "İşgal orduları her şeyi planlamış ama "Wolverinler'" denilen sekiz çocuğu unutmuşlardır. Çoğu Colorado Calumet'teki küçük kasaba okul futbol takımı üyesi olan Wolverinler işgal güçlerine karşı bir gerilla savaşı başlatırlar ve Sovyetler için ciddi bir tehdit haline gelirler. Sonunda yenilseler de Amerika özgürleştiğinde isimleri "Partizan kayası"na yazılacak ve unutulmaz olacaklardır.

Film hükümet değil Hollywood tarafından finanse edilmişti. Diğer taraftan ikinci Soğuk Savaş sırasında Amerikalıların kendilerine ilişkin yeni algı biçimlerini başarıyla yakalamıştı. Birleşik Devletler artık Nixon'ın, bölgesel jandarmalar ağı üzerinden komünist devrimlere karşı düzeni koruyan küresel polisi değildir. O artık totaliter bloka karşı mücadele eden zayıf bir ülke, bir partizan ve özgürlük savaşçısıdır. Yaşlı Reagan'ı kapitalist bir Che Guevara olarak görmek çok kolay olmasa da, o Amerikan ülküsüne, daha önce komünist gerillaların sahip olduğu idealizm ve militanlığı kazandırmaya kararlıdır.

Illinoisli yoksul bir ayakkabı satıcısının oğlu olan Reagan alışılagelmiş bir geleneksel yeni muhafazakâr değildi. Çağdaşları onu akıl sır ermez biri olarak görmekteydiler. Gerçekten de Reagan günümüze kadar da gizemini ko-

53 "Red Dawn" (1984), yön. John Milius.

rumuştur. Protestan olan annesinden kendisine miras kalan, Amerikan seçmenleri arasında çok popüler olan idealist ve iyimser bir eğilime sahipti. Her halükârda "komünist şeytan imparatorluğu"nun "özgür dünya"ya yönelik tehditlerine karşı kararlı, liberal bir militandı. Kökten iyimserliği onu neo-liberallere yaklaştırmaktaydı. Komünizmin eninde sonunda ekonomik irrasyonelliği nedeniyle çökeceğine inanmıştı. Nükleer silahsızlanmaya dönük samimi bir adanmışlığı vardı. Yine de yeni muhafazakârların saldırgan tutumlarını önemli ölçüde paylaşmıştı, özellikle de başkanlığının ilk yıllarında. Hırslı bir anti-komünist ideolog olarak, Amerikan tarihinin barış zamanında yaşanan en büyük yeniden silahlanma hareketine liderlik etmişti; 1981-1985 yılları arasında savunma harcamaları bütçenin yüzde 30'unu oluşturuyordu. Aynı zamanda Paul Wolfowitz gibi yeni muhafazakârlara tali mevkilerde görevler vermişti. (Bununla birlikte "güvercinler" de onun iktidarında kendilerine yer bulabilmişlerdi.) Kimi ifadeleri Marksizmin söylemlerini çağrıştırıyordu, 1982 yılında İngiliz parlamentosunda yaptığı konuşmada olduğu gibi:

> İronik bir biçimde Karl Marx haklıydı. Bugün devrimci bir krize şahitlik ediyoruz, ekonomik düzenin taleplerinin doğrudan bir biçimde politik düzenin talepleri ile çeliştiği bir krize. Ama kriz... Marksizm-Leninizmin evinde yaşanıyor... Tarihin akışının aksi yönünde koşan Sovyetler Birliği'dir.[54]

Reagan'ın Üçüncü Dünya'da devrimci idealizmi benimsemesi için sağlam pratik sebepleri vardı. Nixon'ın jandarmaları komünist ilerlemeyi durdurma noktasında başarısız olmuşlardı, Jimmy Carter'ın onları insan haklarına saygılı olmaya zorlama çabalarının başarısız olması gibi. Reagan komünizmi etkisiz hale getirmek için güç kullanmaya kararlıydı, özellikle Orta Amerika'da. Komünizmin yerel adaletsizliklere karşı bir yanıt olduğu tezini reddetti. Gerillalar SSCB tarafından eğitilen "askerî personel"den ibarettiler.[55] Yine de Vietnam yenilgisi elini zayıflatıyordu. Üçüncü Dünya'da uzun süreli tam bir savaşa kamuoyunun desteği pek azdı. Reagan zaferin kolay olduğu yerlerde alışılageldik savaşlar yürütebilirdi, 1983 yılında Grenada'da küçük bir ada işgalinde olduğu gibi. Ne var ki, böyle örnekler fazla değildi. Komünistler tarafından geliştirilen gerilla stratejilerinin kullanımı ise bu soruna harika bir çözüm sunuyordu. Bu şekilde Amerikan yanlısı yerel hareketlerin ortaya çıkmasına izin veriliyordu. Bu teknikler ucuzdu, kongre gözetimi olmadan gizlilikle yürütülebiliyorlardı. Nikaragua, Filipinler, Afganistan,

54 R. Reagan, İngiliz Parlamentosu, 8 Haziran 1982. http://www.reagan.utexas.edu/search/speeches/speech_srch.html

55 Reagan, lise öğrencileriyle yaptığı söyleşi, 25 Mart 1983, http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1983/32583c.html

Angola, Etiyopya ve El Salvador'da uygulanan bu yeni strateji "düşük yoğunluklu çatışma" adını aldı. Bu hareketler Maoizm taktiklerine ve gerilla geleneğine çok şey borçluydular.[56] Washington askerî diktatörleri desteklemek yerine yerel isyancıları destekleyecekti. Savaş sivilleşecekti; –Maocu "halkların savaşı"– "psyops" (psikolojik savaş; komünist terminolojideki ifadeyle "ajitprop") yeni stratejinin merkezindeydi. Solcu ve komünist rejimler sabotaj ve suikastlerle zayıflatılacaktı. Ama aynı zamanda politik tartışmayı kazanmak ve komünistlerle diktatörler dışında başka "üçüncü güçler oluşturmak için de çaba harcandı. Kentli orta sınıflar arasındaki anti-komünistler ve muhafazakâr kiliseler harekete geçirildi. Kimi zaman Filipinler'deki Ferdinand Marcos örneğinde olduğu gibi, eski otoriter müttefikler yalnız bırakıldı. 1985 yılında "Reagan Doktrini" adıyla bu stratejinin ideolojik olarak meşrulaştırılmasına gayret gösterildi; yani dünyaya demokrasi getirmek için tasarlanmış "anti-komünist devrim" politikası.[57]

Reagan komünizm karşıtı askerî taarruzuna Orta Amerika'da başladı ve düşük yoğunluklu çatışma en tutarlı bir biçimde Nikaragua'da hayata geçirildi. Amerika aralarında "üçüncü güç" liberaller, muhafazakârlar ve asi "Contralar"ın da bulunduğu bir dizi muhalif grubu destekliyordu. Kontraların büyük bölümü eski lider Somoza ile ilişkiliydi. Ama Amerikalı gizli eğitimci ve danışmanlar onları modern bir gerilla gücüne dönüştürmüştü. Kimi CIA memurları 1983 yılında, içinde yer alan pasajlar Che Guevara ya da Mao'nun elinden çıkmış gibi duran bir el kitabı hazırladılar: *Psychological Operations in Guerilla Warfare*. Kitapçık "Gerilla savaşı özünde politik bir savaştır" cümlesi ile başlıyordu ve Kontraların kendi güçlerini nasıl politikleştireceklerini açıklayarak devam ediyordu. Böylece rejime karşı bir yıkım kampanyası başlatabileceklerdi. "Politik kadrolar" sıradan üyeleri "ortak ruhu yükseltip birlik düşüncesini geliştiren" "özeleştiri" ve "grup tartışmaları" ile motive ederek örgütleyeceklerdi. Gerillalar daha sonra "halk düşmanları" olan hükümet memurlarını kaçırarak ve suikastler yoluyla "silahlı propaganda"ya başlayacaklardı. Aynı zamanda köylülere "halk şarkıları" eşliğinde "ideolojik eğitim" vereceklerdi. Onların aklına Sandinista rejiminin Rus ve Küba temelli emperyalist bir doğaya sahip olduğu fikrini sokacaklardı.[58]

Pratikte Kontralar gönülleri ve akılları kazanmaktan ziyade şiddete, gözdağı vermeye ve ekonomik sabotajlara dayandılar. 1988'de Sandinistalar

---

56 Bu görüş için bkz. I. Molloy, *Rolling Back Revolution: The Emergence of Low Intensity Conflict* (Londra, 2001), s. 20.

57 C. Krauthammer, "The Poverty of Realism", *The New Republic*, 17 Şubat 1986, s. 15.

58 *Psychological Operations in Guerrilla Warfare* (1983) http://www.freewebs.com/moeial/CIA's%20Psychological%20Operations%20in%20Guerrila%20 Warefare.pdf

Kontraları askerî olarak yeniyorlardı, ne var ki, savaş ve Amerikan ambargosu ekonomiyi sarsmıştı. Sandinistaların kendileri de yaşananlar nedeniyle belli bir düzeyde yabancılaşmışlardı. 1990 yılında seçimler yapıldığında, savaştan dolayı acı çekmiş ve onun ancak rejim giderse biteceğine inanan çoğunluk, hırslı reform programları ve eleştiriye tahammülsüzlük nedeniyle Sandinistaların düşmanı haline gelmiş olan diğer yurttaşlarla birlikte, Amerikan yanlısı neo-liberal aday Violetta Barrios de Chamorro'yu destekliediler. Orta Amerika'da bir başka yerde ise Marksist isyancıları bastırmak için aşırı düzeyde şiddet kullanılıyordu, bu kez bastırma harekâtı yerel diktatörlerin paramiliter güçleri tarafından başlatıldı ve Washington tarafından desteklendi. Guatemala'da "Ojo por Ojo" ("Göze göz") gibi isimler alan kanlı mangalar büyük çoğunluğu yerli olan on binlerce insanı öldürdüler. El Salvador iç savaşı da oldukça kanlıydı.[59] 1980'lerin sonunda Orta Amerika'da yaşanan savaşlardaki ölüm oranları olağanüstüydü. Kontra savaşlarında Nikaragua, nüfusunun yaklaşık yüzde 1'ini kaybetmişti.[60]

Anti-komünist gerilla savaşları 1970'lerin komünist yayılma alanlarının diğer kısımlarında da ortaya çıktı. Güney Afrika ile yakın çalışan Birleşik Devletler, UNITA'nın Angola'daki yıpratma savaşını desteklemeye devam etti. Bu savaşta 800 bin kişi ölmüş ve yaklaşık 10 milyonluk nüfusun üçte biri yerinden olmuştu.[61] Bu arada Mozambik rejimi, Güney Afrikalılar ve RENAMO tarafından dizleri üzerine çöktürülmüştü. Nihayet 1984 yılında barış yapıldı. Diğer taraftan gerilla stratejisinin odak noktası Afganistan'da SSCB'ye karşı verilen mücadele oldu. Sovyet istilası öncesinde bile Afgan komünistler güçlü İslâmcı asilerle –mücahitler– mücadele ediyorlardı. Carter yönetimi onlara sınırlı bir askerî yardım vermiş ve bu arada Suudi ve Pakistan desteği almalarını sağlamıştı. 1983 yılında mücahitlere giden yardım arttı. İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden Müslüman gençler cihada ya da bir başka deyişle kutsal savaşa katılmak için bir araya geldiler. Bunların arasında zengin bir Suudi işadamının oğlu olan Usame bin Ladin de bulunuyordu. Bu onların İspanya İç Savaşı'ydı. Diğer taraftan Reagan için mücahitleri desteklemek, anti-komünist gerilla savaşı stratejisine mükemmel bir biçimde uyuyordu. İslâmcılığın sosyalist eğilime sahip olan İran kolundan farklı olarak Mücahitler sosyal açıdan muhafazakârdılar. Aynı zamanda gerçek bir halk desteği olan anti-emperyalist bir hareketi teşkil ediyorlardı. CIA direktörü William Casey'in hayranlıkla belirttiği gibi: "İşte bu Afgan operasyonunun güzelliği. Genellikle büyük kötü Amerikalıların yerlilere saldırdığı görülür. Afganistan'da ise durum tersinedir. Küçük adamlara saldıranlar bura-

59 E. Wood, *Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador* (Cambridge, 1993).

60 T. Walker, *Nicaragua. Living in the Shadow of the Eagle* (Boulder, 2003), s. 56.

61 J. Ciment, *Angola and Mozambique: Postcolonial Wars in Southern Africa* (New York, 1997), s. 87.

da Ruslar oldu."[62] Amerikalılar 1990'larda onlarla karşı karşıya geldiklerinde Mücahitler'e bir zamanlar verdikleri destekten dolayı pişman olmuşlardı. Ama Kirkpatrick doktrinine göre komünist totalitarizmle mücadele ettikleri sürece onların liberal olmamalarının pek az önemi vardı.

Bu nedenle, kullanılan askerî güç, Güney'de komünizme ciddi biçimde hasar verdi, buna karşılık yeni muhafazakârların SSCB'nin bundan bizzat zarar göreceğine dair umutları hayata geçmemişti. Aslında Batı'nın izlediği bu yırtıcı tavır ters tepebilirdi. Sovyetler sertleşebilir ve taviz vermeme yanlılarının eli güçlenebilirdi. Süper güçler arası ilişkiler en kötü yıllarını yaşıyordu, 1983 Kasım ayında Küba krizinden beri dünya nükleer savaşa hiç olmadığı kadar yaklaşmıştı, zira Sovyetler gerçekleştirilen bir Nato tatbikatını saldırı olarak algılamış ve olası misilleme güçlükle engellenebilmişti.[63] Moskova'da, Stalinizm nostaljisi yaygınlaşmıştı. Viacheslav Molotov partiye yeniden alınmış (yeni lider olmaya hazırlandığı iddiası dönemin popüler bir şakasıydı) ve emek mobilizasyonunun eski Stalinist biçimlerine geri dönülmesi dahi konuşulmaya başlanmıştı. 1982 yılında Leonid Brejnev öldüğünde her türlü tavize karşı olan Yuri Andropov başa geçti. Ülke 1940'lara dönmese de yeni başkanın fikirlerinde geçmişin yansımaları görülebiliyordu. Ekonomi, piyasa reformları ve liberalleştirme ile değil, yeniden hayata geçirilen işçi disiplini ve yozlaşmış memurların görevden alınması yoluyla canlandırılacaktı.

Andropov 1984 yılında öldüğünde uluslararası atmosfer Kremlin'deki tavizsiz çizgiyi güçlendirdi. Yaşlı ve hasta muhafazakâr Konstantin Çernenko göreve geldi ve her ne kadar bir reformcu olarak biliniyorsa da Gorbaçov'u sağ kolu yaptı, kendisine kısmi muhalefet olsa da. Çernenko sonraki yıl öldüğünde, Gorbaçov'la ilgili kaygılar devam ediyordu ama Politbüro'nun yaşlı, hasta ve uzun süre ayakta kalamayacak adamları seçerek yola devam edemeyeceği ortaya çıkmıştı. Doğu Avrupa borç krizinde kritik eşik aşılmıştı. (Yine de Polonya'da durum ciddiyetini koruyordu.) Ama uydu devletler durgunlaşmış, yatırım için yeni sermaye çekemez hale gelmişlerdi. Yeni nesilden birisinin iktidara gelmesi gerekliliği açıktı ve en genç Politbüro üyesi olan Gorbaçov bu görev için nispeten makul tek adaydı.

Gorbaçov'un görev süresinin ilk dört yılında Berlin Duvarı yıkılmıştı. Altıncı yılda artık SSCB yoktu. 1985 yılında neredeyse hiç kimse bu çok önemli olayların gerçekleşebileceğini tahmin edememişti. Yaşananlar hâlâ gizemini korumakta, tarihçiler bu olaylar üzerinde tartışmaya devam etmektedirler. Kimileri Reagan'ın yeniden silahlanma politikasının ve özellikle "Star

62 J. Persico, *Casey. From the OSS to the CIA* (New York, 1990), s. 226'dan.

63 B. Fischer, "The Soviet-American War Scare of the 1980s", *International Journal of Intelligence* (Güz 2006), s. 480-517.

Wars" Stratejik Savunma İnisiyatifi'nin (SDI) komünizmi yıktığına inanmaktadır. Reagan'ın politikaları şüphe yok ki komünizm üzerinde ekonomik ve psikolojik baskı yaratmıştır ve SDI, SSCB'nin artık rakibine ayak uyduramadığının rahatsız edici bir işaretiydi. (Yine de kimi memurlar bunu ciddiye almamışlardı.)[64] Ne var ki, son derece ağır olan askerî yük doğrudan doğruya ekonomik kriz ya da sosyal huzursuzluk doğurmamıştır. Nüfuzlu üst düzey bir akademisyenin 1990'ların sonunda yapılan bir söyleşide değindiği üzere:

> Brejnev'in hâlâ hayatta olduğunu hayal edin. Hâlâ eski rejimle birlikte yaşıyor olacaktık, hiçbir şey değişmeyecekti. Belki durumlar biraz daha kötü olabilirdi ama ülke kontrol altında olacaktı. Aynı totaliter sisteme sahip olacaktık, aynı kızıl bayraklarla aynı parti toplantılarına ve gösterilere gidiyor olacaktık.[65]

Sovyet Komünist Partisi'ni yıkan adam Beyaz Saray'dan değil Kremlin'den çıkmıştı. Gorbaçov'un kendisi de Amerikan askerî gücüne dönük korkudan ziyade, sistemi daha kapsayıcı hale getirerek yeniden canlandırmaya dönük bir arzu ile motive olmuştu. İlk başlarda öncülleri gibi Komünist Parti'yi dönüştürerek bu hedefe ulaşabileceğini umuyordu, ne var ki, başarısız olduğunda kendisini partiyi zayıflatmaya çalışırken buldu. Komünist sistem şiddetle sarsılmaya başlamıştı. Dış baskıdan dolayı değil, aksine Komünist Parti elitlerince ülke içinde başlatılan barışçıl bir devrimin sonucu olarak.

VII

Gürcü yönetmen Tengiz Abuladze'nin "Repentance" filmi muhtemelen kapalı gişe oynayan en karmaşık ve en iddialı filmlerden biridir. 1980'lerin başında çekilen ama ancak Gorbaçov'un "açıklık" (*glasnost*) politikası ile beraber 1986 yılında gösterime girebilen yapım, sürrealist bir zombi filmidir. Film, cesedi birkaç kez gömülmesine rağmen gizemli bir biçimde mezardan çıkıveren, Stalinvari bir belediye başkanı olan Varlam'ın cenaze sahnesi ile başlar. Suçlu bulunur: Keti, yani dünyaya Varlam'ın terör düzenini anımsatmaya azmetmiş olan bir kadın. Keti, tarihi bir kilisenin yıkımını engellemek isterken annesinin Varlam tarafından öldürülmesiyle büyük bir travma yaşamıştır. Sonuçta kasabanın üzerini örtme çabalarına rağmen geçmişin korkularını ortaya sermeyi başarır. Varlam'ın pişmanlıkla dolu oğlu sonunda cesedi mezardan çıkarır ve onu bir uçurumdan aşağı atar. Yine de film kötümser bir havada biter. Keti hâlâ "Varlam Sokağı"ndaki evindedir, yani ruhsal değerlerden yoksun bir mahallede.

64 SDI'ın önemine ilişkin farklı görüşler için bkz. Ellman ve Kontorovich, *Destruction*, s. 55-64.

65 M.I. Gerasev, *a.g.e.*, s. 65'ten alıntı.

"Repentance"ın gösterime girebilmesi ancak politik bir mücadelenin sonunda mümkün olabilmişti. Alexander Yakovlev bu mücadelede başı çekmiştir. Ne var ki, çalışma arkadaşlarının direnişi ile karşılaşmış, arkadaşlarını ancak filmin sıradan insanlar için çok belirsiz olduğunu ve yalnızca birkaç şehirde gösterileceğini söyleyerek ikna edebilmişti. Daha geniş bir dağıtıma karar verildiğinde, bazı yerel parti yöneticileri öfkelenmiş ve filmin kendi bölgelerinde gösterimini yasaklamışlardı.[66] Yine de "Repentance" filmi önemli bir heyecan uyandırmış ve Gorbaçov'un başlattığı *perestroyka* ("yeniden yapılanma") döneminin ilk günlerindeki atmosferi büyük ölçüde ortaya koymuştur. Kruşçev döneminde olduğu gibi bu zaman aralığında da Stalinistler ahlâki ve ruhsal duyarlılıkları hor gören, akılcı, bürokratik tipler olarak betimlenmektedir; kahramanlar ise belli başlı ideallere ve değerlere sahip insanlardır. Yine de film aynı zamanda Brejnev dönemiyle, Stalin'i "yeniden gömme" çabalarıyla, Stalinist bürokrasi ve eski sistemi muhafaza etmeye kararlı Brejnevci muhafazakârlara meydan okuyan reformcuların mücadelelerine de odaklanmaktadır.

Film *glasnost* dönemini anlamak için son derece yararlıdır, kısmen de, filmi izleyip beğenen Mihail Gorbaçov'un kendisini.[67] Çekici ve zeki bir insan olan Gorbaçov tam anlamıyla halen anlaşılamamıştır. Neden o kadar irrasyonel davranıp güçlendirmeyi umduğu sistemin yıkılmasına neden olmuştu? "Repentance" bu noktada kimi ipuçları vermektedir. Öte yandan Gorbaçov kesinlikle Abuladze'nin dinî duyarlılığına sahip değildi. Ne var ki, destalinizasyon döneminin sonlarında yetişen neslin pek çok üyesi gibi partideki "bürokratlar"a dönük öfkeyi paylaşmaktadır. Bu duyguyu Yakovlev'in filme olan tepkisinde de görebiliriz: "Film beni ve bütün ailemi afallattı. Zeki, dürüst, alışılmadık bir tarzı var. Merhametsiz ve ikna edici. Balyozunu bütün kuvveti ile yalan, riyakârlık ve şiddet sisteminin üzerine indiriyor."[68]

Gorbaçov muhafazakârlara, statü takıntılı "bürokratlar"a saldırarak sosyalizmin canlandırılabileceğine inanan komünistlere ait köklü bir geleneğin son temsilcisiydi. 1920'lerin Stalinistlerinden 1960'ların başındaki Kruşçev'e, Kültür Devrimi'nin Mao'suna kadar uzanan bir geleneğin. Stratejisi en çok Kruşçev'e yakındı. Partiyi bütün bir toplumun etkilerine açarak sistemi daha az bürokratik hale getirmek istedi. Ne var ki, bütün diğer Sovyet öncüllerinden farklı olarak, bizzat kurum olarak partinin gücünün kısıtlanması gerektiği sonucuna vardı. Aynı zamanda 1964 yılında Kruşçev'in düşüşünden ve Prag Baharı'ndan dersler çıkarmıştı. O da Keti gibi, zombi kılıklı bürokratların hortlamasına izin vermemeye kararlıydı. Sonunda siste-

66 Iakovlev, *Sumerki*, s. 394-395.

67 *A.g.e.*, s. 395.

68 *A.g.e.*, s. 394.

min kendisinin çöküşüne neden olacak olsa da onların güçlerini nihai olarak yok edecekti.

Dahası Gorbaçov'un bürokratlara düşmanlığı nihayetinde Batı'ya olan güvensizliğinden daha büyüktü. Ayrıca Batı'da savaş sonrası dönemin sınıf uzlaşmasında olduğu gibi, Sovyet komünistlerinin onun değerini takdir etmek zorunda kalacağı bir kriz dönemine giriliyordu. Gorbaçov SSCB'nin Batı'ya sosyal demokrat bir devlet olarak katılması için giderek daha fazla istekli oluyordu. Batı tarzı demokratik seçimleri ve piyasa reformlarını desteklemeye başlamıştı. "Devrim"ini gerçekleştirmesi için Tsipko'nun 1980'lerde Merkez Komite'de bulduğu "karşı-devrimci" entelektüeller, neo-liberal IMF ve Batı kamuoyunun önemli bir bölümü tarafından cesaretlendiriliyordu.

Batılı liderler Mihail Gorbaçov'la ilk kez karşılaştıklarında çok şaşırmışlardı. Bu kadar dost, açık ve büyüleyici bir figür nasıl komünist olabilirdi? Militan anti-komünist lider Margaret Thatcher bile ona ısınmıştı. Öte yandan onu 1960 ve 1970'lerin inatçı ve savunmacı aparatçiklerin standartları ile karşılaştırıyorlardı. Gerçekte Gorbaçov o dönemin genel parti tipinin yüksek kalibreli bir versiyonuydu. 1931 yılında köylü bir ailenin çocuğu olarak Güney Rusya'da doğmuştu. Anne tarafından dedesi parti üyesi ve kolektif çiftlik yöneticisiydi, 1937 yılında tutuklanmıştı (baba tarafından dedesi gibi). Hırslı ve çalışkan bir Komsomol üyesi oldu. Parti aktivitelerindeki başarısı (1948 hasadındaki kahramanca çalışması nedeniyle Kızıl Bayrak Nişanı ile ödüllendirildi) ile birlikte sahip olduğu akademik yeteneği, taşradan Moskova Üniversitesi hukuk bölümüne sıçramasına izin verdi. Çok geçmeden parti görevlisi olmak için ideal bir kişiliği olduğunu keşfedecekti: Yüzeysel ve büyük prensipleri seviyordu. Gerçek bir idealist gibi görünüyordu. Brejnev'den farlı olarak ekonomi yönetiminde teknik ve ayrıntıcı bir yaklaşımı yoktu. Aslında ekonomiden pek az anlıyordu, ki bu durum kimi danışmanlarını hayal kırıklığına uğratmıştı.[69] Enerji ve coşku dolu sosyal bir insandı, kendi ikna yeteneklerine sarsılmaz bir inancı vardı. Daha sonra başdanışmanlarından biri olacak olan Anatoliy Cherniaev 1970'lerde onunla birlikte Batı Avrupa'da yaptığı geziyi şöyle anımsar: "Beni dirseğimden tuttu ve tanık olduğu şeyleri Stavropol'de hayata geçirmenin ne kadar önemli olduğunu 'ispatladı', 'ispatladı' ve yeniden 'ispatladı.'"[70] Bu son derece Kruşçevci bir tavırdı ve Gorbaçov taşkın öncülünün coşkusunu ve iyimserliğini paylaşıyordu. Diğer taraftan ona göre daha iyi eğitimliydi ve daha yüksek bir politik zekâya sahipti, kendine güveni çok daha fazlaydı. Bu hiç de boş bir güven değildi. Gerçekten de insanları kendisi için bir şeyler yapmaya ikna etme ye-

69 Ellman ve Kontorovich, *Destruction*, s. 269-270; V. Boldin, *Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnessed by His Chief of Staff*, çev. E. Rossiter (New York, 1994), s. 114.

70 A. Cherniaev, *Shest' let s Gorbachevym: po dnevnikovym zapisiam* (Moskova, 1993), s. 8.

teneğine sahip, işinin ehli bir politikacıydı. Bu açıdan "Gorbymania"nın Batı'yı ve Sovyet Doğu Avrupa'yı kasıp kavurması hiç de sürpriz değildir.

Ne var ki, olumlu olduğuna şüphe olmayan bu karakter özelliklerinden kaynaklanan kimi güçlükler de vardı. Aşırı derecede kendine güvenmesine bağlı olarak planlarıyla ilgili ortaya çıkan sorunların her zaman farkında olmayabiliyordu. Ve bu durum, ikna yeteneği ve/veya rakiplerine karşı sergilediği taktik yaklaşımlarının kaynağını ortaya koyduğu gibi, hırslı ama tutarsız programını nasıl olup da insanlara kabul ettirebildiğini de açıklar.

1985 yılında elitlerin pek azı komünist sistemin krizde olduğuna ve radikal değişikliklerin gerekliliğine inanmaktaydı. Gorbaçov'un bizzat anımsadığı üzere: "Ne ben ne de arkadaşlarım o dönemdeki durumu bir sistem krizi olarak değerlendiriyordu."[71] Alexander Yakovlev, kendisine Komünist Parti'nin ikiye bölüneceğini ve her grubun birbirleriyle mücadele edeceğini iddia eden raporlar sunduğunda, bu tezleri "prematüre" olarak değerlendirmişti.[72] Genel sekreterliğinin ilk iki yılında Gorbaçov, Andropov tarafından takip edilen disiplinci ekonomik modellerden fazla uzaklaşmamıştı. Ama yurtdışında işler farklıydı. Öncelikli amacı Batı ile olan gerilimi azaltmaktı, ki böylece değerli ekonomik kaynakları ülke içindeki ekonomik reformlar için kullanabilecekti. 1985 Ağustos ayında uluslararası petrol fiyatlarında çöküş yaşandığında, bu daha da gerekli hale geldi. O ve liberal danışmanları –özellikle Yakovlev– bloklar arasındaki eski uzaklığın son bulabileceğine ve son bulması gerektiğine ikna olmuşlardı. Bu gerilimin eski Stalinist uluslararası sınıf mücadelesi modelinin bir devamı olduğunu ve artık modasının geçtiğini savunuyorlardı.

Gorbaçov silahlanmanın sınırlandırılması önerileri ile Amerikalıların başının etini yiyordu, ne var ki, Reagan ve yeni muhafazakâr şahinler tahmin edilebileceği gibi başlarda bu konuda şüpheciydiler. Gorbaçov, Cenevre'deki ilk toplantılarında Reagan'ın nasıl da ilkel bir Soğuk Savaş "mağara adamı" olduğunu görünce gözlerine inanamamıştı. Üçüncü Dünya özel bir anlaşmazlık konusuydu. Reagan için komünizm her zaman Sovyet komplosunun ve müdahalesinin bir sonucuydu. Gorbaçov için ise Üçüncü Dünya'da yaşanan bu hareketlerin yakıtı anti-emperyalizm ve gerici elitlerdi. Afganistan'daki savaşı kazanmaya ve diğer Sovyet müttefiklerini korumaya kararlıydı.

Aralarındaki bu farklara rağmen Reagan yönetiminin SSCB'ye yaklaşımı 1984 yılından beri değişmişti. 1983 Kasım ayında yaşanan savaş korkusu başkanı ciddi bir biçimde sarsmış gibi görünüyordu. Yırtıcılığın Armageddon riskinden başka pek az şey getirdiği açıktı. Seçime ilişkin kaygılarla birlikte Avrupa'nın huzursuzluğu da Washington'un kökten pozisyon değişikliğine katkıda bulundu. Bu değişim, Reagan'ın 1986 yılında Reykjavik'te bü-

71 M. Gorbaçov, *Zhizn' i reformy* (Moskova, 1995), cilt i, s. 208.

72 A. Iakovlev, *Gorkaia chasha* (Yaroslavl', 1994), s. 205-212.

tün nükleer silahların devreden çıkarılması önerisi ile zirve yaptı.[73] Sonuç olarak nükleer silahtan arınma fikri hayata geçemedi çünkü her iki taraf da "Star Wars"ın geleceği konusunda ortak bir karar verememişti. Diğer taraftan o andan itibaren Gorbaçov silahsızlanma olasılığının gerçekleşebilir olduğunu anladı. Şimdi ülke içinde reformlara girişebilmek için kendine güveni gelmişti. Daha öncesinde Reagan'ın yeniden silahlanma yaklaşımı Sovyet liderliğini baskı altında tutmaktaydı. Diğer taraftan Gorbaçov'un reform programına, yani Sovyet komünizminin nihai çöküşüne en çok katkı yapan, onun SSCB liderliği ile anlaşma yönündeki arzusu idi (çoğu zaman sahip olduğu yeni muhafazakâr pozisyona rağmen).

1986 yılı boyunca Gorbaçov'un fikirleri, Yakovlev ve Merkez Komite'deki diğer liberal danışmanları ile beyin fırtınası yaptıkça daha da radikalleşti. 1986 yılında kendisine demokrasi üzerine ders veren Bayan Thatcher dahil Batılı liderlerle olan görüşmeleri de bu dönüşümünde etkili oldu.[74] Gorbaçov sonunda kendisini Batılı bir sosyal demokrat olarak görmeye başlamıştı. O ve danışmanları Batı Avrupa refah devletlerinin hayranları haline gelmişlerdi. Ne var ki, Batı Avrupa sosyal demokratik düzeni, 1940'larda piyasa ve müdahaleci devlet arasındaki bir uzlaşmanın sonucunda kurulmuştu. Problem bu hedefe nasıl ulaşılacağıydı. Parti, Sovyet sisteminin kalbinde yer alıyordu ve onu zayıflatacak her girişim Moskova'nın ülkeyi kontrol etme yeteneğini ortadan kaldırabilirdi.

Gorbaçov'un fikirleri, yönetiminin ilk birkaç yılında temelde liberal değildi. Sovyet halkının 1917'de "sosyalist bir seçim" yaptığına ve temelden birleşmiş, kolektivist ve sosyalizme bağlı olduğuna inanıyordu. Peki, öyleyse sistem neden çalışmıyordu? Gorbaçov bunun nedeninin kitlelerin doğal yaratıcılığının boğulması olduğu kanaatine vardı. Kısmen genç Marx'ı kısmen de neredeyse liberal idealizmi yansıtan bir retoriği harekete geçirerek, bürokratların ve "otoriter bürokratik sistemin" "insanların inisiyatifini baskı altına aldığını, onları yaşamsal aktivitenin her alanında yabancılaştırdığını ve bireyin saygınlığını azalttığını" açıkladı. Bu sorunun çözümü Batı tarzı çoğulculukta değil açık tartışmayı içeren yeni bir demokrasi reformundaydı. Bu demokrasi vatandaşları coşkulu işçiler ve vatandaşlar olmaya motive ederek, ya da zamanın jargonu ile "insan faktörü"nü harekete geçirerek, onların psikolojisini değiştirecekti. Ayrıca bu durum halkın enerjisini bastıran "bürokratlar"ı zayıflatacak, belki de yıkacaktı.[75] Böyle romantik bir vizyon

73 B.A. Fischer, *The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War* (Columbia, 1997), s. 102-143.

74 A. Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1996), s. 115-117.

75 M. Gorbaçov, "Report to CPSU Central Committee plenum, January 6 1989", *Current Digest of the Soviet Press* 41 (1989), s. 1.

pratik bir reform programı için yetersiz bir temel gibi görünebilir. Ne var ki, başta Kruşçev olmak üzere Marksist gelenekte bunun bir karşılığı vardı. Gerçekten de reformcular kendi politikalarını bu bağlam içerisinde görüyorlardı. Yakovlev'in şüpheci bir Batılı muhabire açıkladığı gibi: "Teorik düzlemde biz hiçbir zaman 1917 yılında ülkede başlayan devrimin son bulacağını iddia etmedik... *Perestroyka* devrimin devamıydı..."[76]

Ne var ki, 1987 yılının başlarından itibaren ekonomide disiplin ve onarım çabalarının pek az başarılı olduğu görülmüştü. Bunun üzerine Gorbaçov daha radikal bir ekonomik liberalizasyon ve politik demokratikleşme reformuna kalkıştı. Macaristan ve Yugoslavya'daki demokratik reformları taklit ederek fabrika yöneticilerine daha fazla bağımsızlık verdi. Plancılar şaşırtıcı olmayan bir biçimde bu işi ağırdan aldılar. Gorbaçov'un buna yanıtı ise kökten muhafazakâr bir güç ve değişimi "frenleyici mekanizma" olarak gördüğü "bürokratlar"a saldırmaktı.

Başlarda kendinden önceki Kruşçev gibi Gorbaçov da partinin reform sürecinde topluma liderlik edeceğini ummuştu. Ne var ki, parti yöneticileri getirdiği düzenlemelere direnince buna olan umudunu yitirdi. Bunun yerine sansürü hafifletip parti dışında "gayri resmî" tartışma gruplarının oluşmasına izin vererek, hayal kırıklığına uğrayan orta sınıflar arasında kendine yeni müttefikler aramaya başladı. Daha da önemlisi 1988 yılında güçlü parti sekreterliğinin kaldırılması ve halk tarafından seçilecek Halk Temsilcileri Kongresi'nin oluşturulmasıydı. Seçimler 1989 yılında yapıldı. Pek çok komünist yönetici sandalye kazanırken, bazı yüksek profilli liderler yenilgiye uğradılar. Parti aşağılanmıştı. Gorbaçov gücü, esas olarak partiden halk tarafından seçilmiş devlet otoritesine kaydırıyordu.

Gorbaçov'un liberalizminin sınırları vardı ve demokrasinin denetlenmesi gerektiği noktasında her zaman ısrarcı oldu. 1989 yılının Halk Temcilcileri Kongresi'nde Komünist Parti'nin yüz sabit sandalyesi bulunuyordu. "Fikirlerin çoğulculuğu" iyiydi, hepsi "sosyalist" olmak kaydıyla ve eleştiri "prensipler" temelinde yapılmalıydı, sorumsuzca değil. Ne var ki, Gorbaçov bu kırmızı çizgileri muhafaza etmekte çok zorlandı. Özellikle de parti Kremlin'in kendisi tarafından cesaretlendirilen ideolojik bir saldırıya maruz kalırken. Gorbaçov 1987 Eylül ayında Stalin'in baskılarını araştıracak bir komisyon görevlendirerek konuyu yeniden gündeme taşıdı. Sovyet tarihinin "boş sayfaları" 1950'lerde olduğundan çok daha özgürce tartışılabilecekti. Kruşçev'e göre sosyalizm sanayileşme ve kolektivizasyondan *sonra*, 1934'te çürümeye başlamıştı. Gorbaçov ise bu çürümenin, NEP döneminin sözümona liberal Marksist Lenin'inin sosyalizmin otantik sesi olarak gösterildiği 1928

76 Aleksandr Iakovlev, S. Cohen ve K. Van den Heuvel, *Voices of Glasnost. Interviews with Gorbachev's Reformers* (New York, 1989), s. 39 içinde.

yılında, Stalin'in Buharin'e karşı kazandığı zaferle başladığını ileri sürdü. Gorbaçov'un ideolojik danışmanı Georgii Smirnov, Tsipko ile daha 1986'da yaptığı bir görüşmede bu görüşlerini şöyle açıklar:

> Gorbaçov'un durumun ciddiyetinin farkında olmadığını düşünmeyin. Altmış yıl boşa gitti. Parti NEP'ten ayrılarak yegâne şansını heba etti. İnsanlar boş yere acı çektiler. Ülke komünizmin gerçek hayatla hiçbir ilgisi olmayan skolastik şablonları için feda edildi.[77]

Gorbaçov 1917'nin ününü koruyabileceğini umuyordu ve "Leninizm" adıyla Sovyet projesini yeniden başlattı. Ne var ki, Lenin ve Stalin arasına kesin bir çizgi çekmek kolay değildi, bizzat parti entelektüellerinin kendileri Marksist projeye olan güvenlerini kaybetmeye başlamışlardı. Tsipko, daha 1986 yılında Yakovlev'in "Sovyet sosyalizminin kökten kusurlarının tespiti" için bir araştırına başlattığını anımsamaktadır, bunlara Marksizm de dahildi. 1988 yılının sonunda Tsipko, Stalinist "kışla tipi sosyalizm"in köklerinin Marksizm-Leninizmde yattığını savunan ilk önemli makalesini yayımladı.[78] Sonraki yıl Lenin'i hapishane sisteminin kurucusu olarak ortaya koyan Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* Sovyetler Birliği'nde ilk kez yasal olarak yayımlandı. Çok geçmeden Sovyet basınının liberal kesimleri, belirgin bir biçimde Sovyet karşıtı ve Batı yanlısı bir hale geldi. Basın geçmişe ve Bolşeviklerin yarattığı kanlı sisteme dönük eleştirilerle doldu.

Köklü parti aparatçikleri olan Gorbaçov ve Yakovlev, ideolojinin gücünü iyi anlamışlardı. Tarihin gözden geçirilmesinin devrimlerinin özü olduğuna inanmaktaydılar. *Perestroyka*'yı eski "Stalinist" ve "bürokratik" zihniyetleri değiştirmek için ahlâki ve kültürel bir kampanya olarak görmekteydiler. Ne var ki, bu gerçekte riskli bir stratejiydi. Komünist Parti kendi meşruiyetini ahlâki argümanlara dayandırmaktaydı: Yaşam standartları Batı'nın altında olabilir, belki kimi adaletsiz ve gayri meşru ayrıcalıklar mevcuttur ama temelde sistem kapitalizmden üstündür. Eğer liderler ve entelektüeller partinin altmış yıl boyunca insanları yanlış yolda yürüttüğünü, onların fedakârlıklarını sömürdüğünü söylüyorsa, rejim insanlardan nasıl sadakat bekleyebilir? Haftalık dergi *Argumenty i fakty*'ye N.R. Zarafshan tarafından gönderilen mektup tarihin yeniden sorgulanmasının nasıl adaletsizlik duygusunu güçlendirebildiğini ve travmatik bir ideolojik –ve duygusal– krize yol açabildiğini göstermekteydi:

> İyi sicili olan bir parti üyesiyim, herkes sosyal işleri coşkuyla yapan, işine bağlı bir işçi olduğumu söyler. Ama yaşlandım ve artık ateşim söndü. Haya-

77 Tsipko, Ellman ve Kontorovich, *Destruction*, s. 181 içinde.

78 A. Tsipko, "Istoki stalinizma", *Nauka i zhizn'* 11-12 (1988), 1-2 (1989).

tüm boyunca çok adaletsizlik gördüm. Geçmişimiz hakkındaki gerçeği öğrenirken hayal kırıklığına uğradım.

... Bu benim çok ağrıma gitti. Eğer partide kalırsam dürüst olmayacaktım, partiden ayrılırsam da yüzkarası olacaktım. Çünkü ben disiplinli bir insanım, parti toplantılarına gitmeyi bırakamam ve görevlerimi ihmal edemem.[79]

Gorbaçov, Sovyet sisteminin ideolojik temellerini hoyratça yıkıyordu. 1987 ile 1991 yılları arasında kamuoyu hızla değişti. Daha fazla sayıda insan parti karşıtı ve Batı yanlısı oldu. Bu durum insanların Batı hakkında epeyce bir süredir bilgi sahibi olduğu Sovyet uydusu ülkelerde bile yaşanıyordu. Macaristan'da, Batı'da gerçekleştirilen "eğitim ve kültür alanındaki ilerlemenin avantajları"na inanan kişi sayısı 1985 yılında yüzde 22,8'den 1989'da yüzde 51,1'e çıkmıştı.[80] Yine de bu, Sovyet Bloku'nda yaşayan çoğunluğun Batı tarzı bir piyasa ekonomisi istediği anlamına gelmemekteydi. Giderek ciddileşen ekonomik krizden kurtulmak için ne yapılması gerektiği sorulduğunda Sovyet vatandaşlarının yalnızca yüzde 18'i daha fazla özel girişim talep etmişti. Vatandaşların yüzde 50'sinin talebi daha fazla disiplin ve düzendi.[81] Benzer bir biçimde 1989 yılında Çekoslovakların yüzde 73'ü sanayi kuruluşlarının özelleştirilmesine karşıydı ve nüfusun yüzde 83'ü kolektif çiftliklerin kaldırılmasına düşmanca yaklaşmaktaydı.[82]

Bu dönemde yaşanan ideolojik krizden asıl yararlanan milliyetçilik oldu ve politik çöküşün kimi erken işaretleri, Sovyet yönetimine karşı milliyetçi düşmanlığın yaygın olduğu Baltık devletlerinde ortaya çıkmaya başladı. KGB tarafından, onaylanmış yönlerde demokrasiye kanal açmak için oluşturulan *Perestroyka*'ya Destek için Halk Cepheleri çok geçmeden merkezin kontrolünden çıktı. Protestocular tam bağımsızlık talep etmeye başladılar. Özel mülkiyete dönüş ve Sovyet sisteminin sonunu istiyorlardı.

Gorbaçov çok geçmeden ciddi bir kaosla karşılaştı. Eski politik sisteme ve ideolojiye saldırırken alternatif bir güç yapısı inşa etmeden sistemin kirişlerini kesmişti. Bu durum büyük ölçüde ekonomi için de doğruydu. Devletin gücü, yerine geçecek olan piyasanın gelişimi için zemin hazırlanmadan azaltılmıştı. Gorbaçov kendi içinde tutarlı iki alternatifle karşı karşıyaydı. Birincisi partinin liderliğinde piyasaya aşamalı geçiş ve muhaliflerin baskılanmasının devamına dayanan Çin modeliydi. Diğer alternatif ise pek çok Batılı ekonomistin ve IMF'nin tavsiye ettiği neo-liberal "şok terapisi"ydi. Anlaşılır

79 N. Zarafshan, R. MaKay, *Letters to Gorbachev: Life in Russia through the Postbag of Argumenty i Fakty* (Londra, 1991), s. 173 içinde.

80 Tőkés, *Murmurs and Whispers*, s. 48.

81 Ellman ve Kontorovich, *Destruction*, s. 38.

82 D. Slejška, J. Herzmann a kolektiv, *Sondy do veřejného mínění (Jaro 1968, Podzim 1989)* (Prag, 1990), s. 54.

bir biçimde Gorbaçov birinci modele tereddütsüz karşı çıktı. Bu model politik demokrasi üzerine planları ile çelişiyordu ve nefret ettiği bürokratların güçlenmesine neden olacaktı. Diğer taraftan Gorbaçov eşit derecede tahmin edilebilir bir biçimde şok terapisini de reddetti. Bu model ekonomik bürokrasiyi bir hamlede ortadan kaldıracaktı. Onun yerine piyasayı, özelleştirmeyi ve enflasyon karşıtı düzenlemeleri koyacaktı. Yine de sonuç olarak fiyatlarda büyük bir hareketlilik başlayacak, derin bir resesyon ve kitlesel işsizlik yaşanacaktı. Kimilerine bu iyi bir fikir gibi gözükse de Gorbaçov buna hiç yanaşmadı. Zira o piyasa ve demokrasiyi birlikte geliştirmek ama aynı zamanda kendi gücünü korumak istiyordu. Piyasanın gelişimi kaçınılmaz bir biçimde pek çok insanın canını yakacaktı ve demokrasi milyonlarca "kaybedenler"e, hükümete karşı kullanabilecekleri bir silah verecekti. Sonuç olarak Gorbaçov yaşam standartlarının baskılanmasının yaratacağı olası popüler baskıyı Batı'dan borç alarak engelledi. Sonuç yabancı borcun giderek artmasıydı.

Neo-liberal şok terapisi ve Çin tarzı devlet kontrollü reform yerine, Gorbaçov içinde derin çelişkiler barındıran bir uzlaşmayı hayata geçirdi. Malzemeleri bir fabrikadan diğerine ulaştıran eski sistemi bürokrasiye saldırarak yok etmişti. Diğer taraftan işletme yöneticileri özerklik kazanmışlardı. Şimdi etkin ve ucuza üretmek noktasında, ister piyasa ister devletten kaynaklansın, her türlü baskıdan kurtulmuş durumdaydılar. Sonuçta fiyatlar yükseldi, raflar boşaldı, kuyruklar uzadı. Barışsever "Gorby" Batı'da alkışlanırken kendi ülkesindeki popülaritesi giderek azalıyordu.

O dönemde kimileri Gorbaçov'un daha devletçi olan Çin modelini kopya ettiğini söyledi ve diğer alternatif yollarla ilgili tartışmalar devam etti.[83] Çin'in koşulları belirgin bir biçimde Rusya'dan farklıydı. Sovyetler Birliği'nde tarım kolektifleştirmeden daha büyük bir zarar görmüştü. Eski endüstriyel aparatçikler daha güçlüydüler ve reformları engelleyebilirlerdi. Her şeye rağmen kimileri de Deng'in Dört Modernleşme'sinin daha iyi ekonomik sonuçlar üretebileceğini düşünmekteydi.

Olası alternatifler hakkında spekülasyon yapmak gereksiz olabilir. Zira Gorbaçov ve refomcuların demokratik, anti-bürokratik bakış açısı ve Batı'daki liberal entelektüel çevre göz önüne alındığında Çin modelinin pek az şansı vardı. Ve Çin modelinden etkilenmiş bir süreç daha iyi ekonomik sonuçları güvenceye alsa bile, bu başarı politik özgürlük ve muhtemelen dünya barışı pahasına olacaktı. Komünistler güçlerini koruyacak ve eski muhafız 1989'da Doğu Avrupa'da yaşanan geri çekilmelere direnme konusunda daha kararlı duracaktı.

Ne var ki, Gorbaçov'un seçimi politik avantajları ne olursa olsun zararlı

83 Çin modelinin savunusu için bkz. örneğin, P. Nolan, *China's Rise, Russia's Fall* (Basingstoke, 1995).

ekonomik sonuçlar üretmişti: devletin çöküşü ve ekonominin yöneticiler ve memurlar tarafından "soyulması". 1989'da tereddüt içerisindeki Gorbaçov Nikolay Petrakov'u sonunda ekonomi danışmanı olarak atadığında, sonraki yıl özelleştirmenin masada olacağı netleşmişti. Bu arada memurlar donanımı satıp hasılatı cebe koyarak "öz-özelleştirme"lere başlamışlardı bile. Parti yöneticileri ve devlet memurları Gorbaçov'un merkezî hiyerarşiye dönük saldırılarından yararlandılar ve yararına çalıştıkları organizasyonların öz varlıklarını ele geçirdiler. Bürokratlar "devleti satıyorlardı".[84] Bu yarı resmî hırsızlık 1990'ların "oligarklar"ının önemli bir bölümünün servetlerinin kaynağını oluşturdu. "Bürokratlar"ı yok etmekle uğraşan Gorbaçov, pek çoğunun zenginleşmesine yardımcı olmuştu ve onun idealizmi Rusya'yı komünizmden sonra kuşatan politik ve ekonomik çöküşü başlatmış, daha sonra ise ona yanıt olarak gelişen, Başkan Vladimir Putin liderliğindeki anti-liberal reaksiyona gereken enerjiyi sağlamıştı.

1989 sonbaharından itibaren Gorbaçov'un Komünist Parti'ye karşı yaptığı devrimin etkileri netleşmeye başlamıştı: Sovyet gücünün pek çok unsuru çökmekteydi. Ve öncelikle zincirin en zayıf halkasının kopması kimse için sürpriz değildi: Doğu Avrupa.

VIII

7 Kasım 1987'de, Ekim Devrimi'nin 70. yıldönümü arifesinde Wrocław sakinleri, Sovyet devletinin kuruluşunun alışılmadık bir biçimde kutlanmasına ilişkin planlar olduğunu öğrendiler:

> Yoldaşlar!!!
> Büyük proleter Ekim Devrimi'nin yükseliş günü büyük bir olaydır... Yoldaşlar, o gün halk kitlelerinin pasifliğinin son bulma günüdür! ... 6 Kasım Cuma günü saat 16:00'da Świdnicka Caddesi'nde "tarihin saati" altında toplanalım. Yoldaşlar, bayrama gider gibi kızıllar giyinin. Kırmızı ayakkabılar, kırmızı şapka ve kırmızı atkı... Olur da kızıl bayrak bulamazsanız son çare olarak tırnaklarınızı kırmızıya boyayın.

Bu satirik devrim kutlaması sürrealist protesto grubu "Turuncu Alternatif" tarafından Polonya'da düzenlenen etkinliklerden yalnızca bir tanesiydi. Devrimci savaş gemisi *Aurora*'nın bir modeli, Rus iç savaş şapkası (Budionnyi) takan bir "süvari" ve "Kızıl Pancar Çorbası" gibi sloganlar eşliğinde, 1920'deki "Kışlık Saraya Yürüyüş" gibi erken Bolşevik festivalleri ile alay ediyorlardı. Organizatörlerden biri yaşananları şöyle tarif ediyordu: "'DEV-

84 S. Solnick, *Stealing the State: Control and Collapse in Soviet Institutions* (Cambridge, Mass., 1998).

RİM' sloganları. Proletarya (yerel fabrikalardan gelen işçiler) otobüsten iner, gömleklerinin üzerinde 'Daha çok çalışacağım' ve 'Yarın daha iyi olacak' yazıları." Polis büyük kalabalıklara hazırdı. Ama kendilerini bir anda, kırmızı giyinmiş ve provokatif bir biçimde çilek suyu içen birilerini tutuklamak gibi son derece aşağılayıcı bir pozisyonda buldular.[85]

Turuncu Alternatif pek çok açıdan sıradışı olmasına rağmen 1980'lerin sonunda ortaya çıkan Doğu Avrupa muhalefetinin genel karakterini oldukça iyi yansıtmaktaydı; en azından eski Avusturya-Macaristan sınırları içerisinde kalanların (Batı Ukrayna dahil). Yeni bir muhalifler nesli ortaya çıkmaktaydı. Bunlar, büyük protestolar ve hükümet karşıtı gösterilerden ziyade devlet kontrolünden uzak, alternatif bir karşı kültürel "sivil toplum" yaratmakla ilgileniyorlardı. Yeni tarz, Padraic Kenney'in ifadesiyle militan bir biçimde çatışmacı değil "karnavalesk"ti. Sitüasyonist ve 1960'ların Batılı gençlik kültürüne çok şey borçluydular. Gerçekten de 1989 ruhu, 1968 ruhunun şiddet içermeyen bir adaptasyonuydu. Wrocław gösterisinin ortaya koyduğu gibi, yaklaşımları eski model komünist kitle mobilizasyonundan çok farklı olamazdı. Ne var ki, pek çok grubun amacı (Turuncu Alternatif'ten farklı olarak) genellikle son derece spesifik ve görünüşte apolitikti: çevre ya da barış meseleleri ile ilgili kampanyalar düzenlemek gibi.[86] Dayanışma hareketinin bastırılmasından sonra bu anlaşılabilir bir durumdu. Rejim bu olaylarda prestij kaybetmişti ama açık bir muhalefetin yalnızca şiddetle karşılaşacağı açıktı. Diğer taraftan Polonya dışında işçileri harekete geçirmek entelektüeller açısından son derece güçtü. Dolayısıyla yeni ve daha az zıtlaşmacı bir tarz gerekiyordu.

Sosyal aktivizm –ve mizah– komünizmin sonunun gelmesinde kendi rolünü oynarken, Moskova ve onun Doğu Avrupa komünist partilerine gönderdiği işaretler çok daha etkili oluyordu. Gorbaçov 1985 gibi erken bir tarihte, yardım için Kızıl Ordu'ya dayanamayacaklarını parti yöneticilerine söylemişti. Buna rağmen onların Sovyet Bloku'nun bir parçası olarak kalmaya devam edeceklerini umuyordu. Aşırı bir iyimserlikle daha popüler liderlerin komünizmin meşruiyetini yeniden sağlayacaklarına inanmıştı. Ne var ki, Kruşçev'in 1956 yılındaki Gizli Konuşma'sının reformcuları güçlendirip partileri bölerek "küçük Stalinler"i zayıflatması gibi, SSCB'deki *perestroyka* da Doğu Avrupa'daki rejimlerin temellerini sarstı. Partilerin içindeki liberal reform destekçileri güçlendiler. Kimi durumlarda liderler baskıya daha fazla dayanamayacaklarını anladılar fakat sosyal tabanlarını genişletmeleri de gerekiyordu. Rejim muhalifleri ise şimdi korkacak daha az şeyleri olduğunu fark etmişlerdi. 1987-1988 kışında Polonyalı tarihçi Wacław Felczak Buda-

85 P. Kenney, *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989* (Princeton, 2002), s. 161-162.

86 *A.g.e.*, s. 12-13.

peşte'ye ders vermeye gittiğinde, dinleyiciler ona Dayanışma'dan hangi deneyimleri çıkardığını sordular. "Bir parti bulun" diye yanıtladı. "Muhtemelen sizi bunun için içeri atarlar. Ama bütün işaretler, uzun süre hapiste kalmayacağınız izlenimini uyandırıyor."[87]

Moskova'dan gelen işaretlere ilk tepkiyi Macaristan verdi. Eski muhafız, beklenenden daha kötü bir performans gösterdiği çok adaylı seçimlerde kendisini aday gösterince, sosyal demokrat Imre Pozsgay'ın da aralarında bulunduğu genç reformcu bir komünist liderler grubu, yaşlı János Kádár'ı emekliliğe zorlayarak 1988 yılının Mart ayında başarıya ulaştılar. Parti bölündü; şimdi parti dışında demokratik bir muhalefet ortaya çıkıyordu. 1989 Şubat seçimlerinde rejim içindeki reformcular çok partili seçimleri kabul etmişlerdi. Moskova'nın bu değişimi kabul etme yönündeki istekliliği Doğu Avrupa'daki düzeni artık daha fazla koruyamayacağını ortaya koyuyordu.

Macaristan'da olduğu gibi Polonya'da da Moskova'dan gelen işaretlere sürecin daha ilk aşamalarında kulak verildi. Gorbaçov'a yakın liderlerden biri olan General Jaruzelski Eylül 1986'da liberal reformlara başladı. Ne var ki, 1988 yılının Ağustos ayında mevcut kemer sıkma düzenlemelerine dönük rahatsızlıklar komünist rejimin yeniden sarsılmasına neden oldu. Fakat 1989 Şubatı'nda Gorbaçov'un baskısı altındaki hükümet muhalefetle masaya oturmayı kabul etti ve Haziran 1989'da Dayanışma'nın oyları silip süpürdüğü seçimlere gidildi. Aynı yılın Ağustos ayında Tadeusz Mazowiecki yaklaşık kırk yıl sürecek koalisyon hükümetinin komünist olmayan ilk başkanı oldu.

Daha sert rejimler ayakta kalmak için daha büyük bir kararlılık gösterdiler. Ne var ki, çok geçmeden onlar da duvarlardaki yazılara kulak asmak zorunda kaldılar, Doğu Almanya'da olduğu gibi. Macar otoritelerinin Macarlar için Avusturya sınırındaki kontrolü azalttığı 1989 yılının Mayıs ayı sonun başlangıcı olacaktı. Sınırın sadece Macarlar için açık olması planlanmış olmasına rağmen, Demir Perde'yi delmenin avantajından yararlanmak için Doğu Almanlar Macaristan'a "seyahatler" düzenlemeye başladılar. 19 Ağustos'ta sınır kasabası Sopron'da, Imre Pozsgay ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun varisi Otto von Habsburg'un desteğiyle Macaristan muhalefeti bir "Pan-Avrupa pikniği" organize etti. Piknik, kullanılmayan bir sınır geçidini açıp Doğu Almanların sınırdan geçmelerini sağlamak için düzenlenmişti. Almanlar sınırı epeyce zorladılar ve üç hafta sonra Macarlar bütün kısıtlamaları kaldırdılar. Doğu Almanya buna Macaristan sınırını kapatarak yanıt verdi. Bu durum Doğu Almanya'daki muhalefeti hareketlendirdi. Doğu Almanya karşıtı protestolar ortaya çıktı ve parti kontrolü kaybetmeye başladı. Gorbaçov, Doğu Almanya'nın kuruluşunun kırkıncı yılı vesilesiyle ülkeyi ziyaret ettikten kısa süre sonra Honecker'in katı rejimi çöktü. Coşkulu kalaba-

87 A.g.e., s. 141'den alıntı.

lıklar tarafından karşılanmış ve lideri alenen desteklemek konusunda başarısız olmuştu. Ona "Yaşam kendisini erteleyenleri cezalandırır" dediği söyleniyordu.[88] Kısa süre sonra (17-18 Ekim'de yapılan bir saray darbesinde) Honecker'in yerine Egon Krenz geçirildi.

Krenz kısa sürede kontrolü yeniden ele geçirebilmek için bazı tavizler vermesi gerektiğini anlamıştı. 4 Kasım'da Doğu Berlin'de düzenlenen ve yarım milyon kişinin katıldığı gösteri sonrası seyahat kısıtlamalarının kısmen kaldırılmasına karar verdi. Ne var ki, bu düzenlemenin açıklandığı basın toplantısında bir karışıklık oldu ve söylenenleri anlamayarak kafası karışan muhafızlar şehrin batıya dönük kapılarını açarak kalabalıkların geçişine izin verdiler.[89] Bu tarihin en önemli konuşma hatalarından birisi olmuştu. O gece 50 bin Alman, Doğu'dan Batı Berlin'e geçti, "biz tek bir halkız" diye bağırıyorlardı. Bu bir devrim, karnavalvari bir zirve noktası, şiddet içermeyen bir gösteri ve Doğu Alman muhalefetinin 1980'lerde kullandığı o bilindik "piknik" organizasyonlarından biriydi; devasa bir parti. Berlin Duvarı'nın açılışı son derece haklı bir biçimde 1989 yılının sembolü oldu. Muhalefetin şiddet içermeyen, eğlenceli ve hatta hedonistik devrim vizyonu, komünizmin eski harekete geçirilmiş işçilerin düşmanlara karşı mücadelesi idealinden çok daha çekici ve modern gözüküyordu. Duvar çökünce Doğu Alman Komünist Partisi'nin yönetme arzusu da çöktü.

Kartondan ev yıkılmaya devam etti ve Doğu Almanya'daki olaylar diğer sert rejimlerdeki direnişlere ilham verdi. Kasım başındaki gösteriler Bulgaristan'da Todor Jivkov'u devirmek için parti içindeki reformculara yardımcı oldu ve partiye karşı bir muhalif güçler grubundan gelen meydan okumayı hızlandırdı. Husák'ın muhafazakâr varisi Miloš Jakeš yönetimindeki Çekoslovakya rejimi geçen yıldan beri huzursuzluk ve protestolarla karşı karşıyaydı. Ama kararlı bir biçimde reforma direniyordu. Hatta yeni, yüz kronluk banknotun üstüne eski Stalinist lider Klement Gottwald'ın portresi basılmıştı; bu aşırı derecede kışkırtıcı bir hareketti. Diğer taraftan ideolojik olarak Çekoslovakya'ya yakın olan Doğu Almanya'daki olaylar muhalefeti yüreklendiriyordu. 1939'daki Nazi egemenliğine karşı öğrenci muhalefetinin yıldönümü kutlamaları 17 Kasım'da yapılıyordu ve yaşanabilecek olası protestolar beklenmedik bir şey değildi. Ne var ki, bu kez katılım çok yüksekti ve polis paniklemişti. Polis şiddeti büyük kitle gösterileri ve protestoları tetikledi ve partiyi muhalefetle görüşmek zorunda bıraktı.

Şiddetle bastırma çabalarına rağmen (Çekoslovakya ve diğer yerlerde) Orta ve Doğu Avrupa'daki devrimler belirgin bir biçimde hızlı ve barışçıldı. Bu

88 C. Maier, *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany* (Princeton, 1997), s. 156.

89 M. Fulbrook, *Anatomy of a Dictatorship. Inside the GDR, 1949-1989* (Oxford, 1995), s. 259-260.

kısmen yeni muhalefet hareketlerinin şiddet içermeyen bir tarza sahip olmaları ile ilişkiliydi. Diğer taraftan bu durum, SSCB protestoların şiddetle bastırılmasına dönük yaklaşımından vazgeçtikten sonra, rejimlerin ne kadar zayıf düştüklerini ortaya çıkarmıştı. Komünist partiler şu veya bu düzeyde bölünmüştü ve partiyi oluşturan kanatların arasında normal olarak muhalefetle görüşmeler yapmayı isteyen reformcular da vardı. Tüm bu yaşananlar nispeten barışçıl, Çekoslovakya'daki dönüşümü açıklamak için kullanılan ifadeyle "kadife" devrimlerdi.

Tahmin edilebileceği üzere Romanya ve Arnavutluk rejimleri, SSCB karşısında sahip oldukları özerklik ve baskıcı eğilimleri ile ilişkili olarak en son çökenler oldular. 1980'lerde Romanya lideri tarafından ortaya konulan aşırı derecede sert kemer sıkma politikaları Nikolay Çavuşesku'yu zor durumda bırakmıştı, 1987 yılında Braşov'da sanayi hayatında ciddi huzursuzluklar ortaya çıktı. 1984 yılında işten çıkartılan eski bir Merkez Komite üyesi olan Ion Iliescu yönetime üstü örtülü eleştiriler yöneltti. Ne var ki, Romanya kendisini Sovyet Bloku'nda yaşanan olaylardan izole edemezdi. 1989 Aralık ayında Timişoara'daki Macar azınlık arasında başlayan olaylar, polis baskısının ortaya çıkmasına neden oldu; buna karşılık Bükreş'te protestolar başladı. Çavuşesku rejim yanlısı bir gösteri düzenledi ve Merkez Komite binasının balkonundan halka seslendi, 1989'da halktan gördüğü teveccühün yineleneceğini umuyordu. Ancak o, acımasız kalabalığın eğilimini son derece yanlış anlamıştı; alkışlamak bir yana kalabalıklar affalatıcı bir *lèse majesté* gösterisi ile diktatörü aşağılamaya başladılar. Bütün bu kargaşa televizyondan canlı yayınlanıyordu. Çok geçmeden ordu muhalefete katıldı ve rejim kontrolü kaybetti. Çavuşesku Bükreş'ten kaçtı ama çok geçmeden yakalanarak idam edildi. Artık güç yeni bir "Ulusal Kurtuluş Cephesi"nin gözetimi altındaki Iliescu'ya geçmişti.

Arnavutluk Avrupa'da düşen son domino taşı oldu. 1985 yılında Enver Hoca'nın halefi olan Ramiz Alia kimi liberal reformlar yapmaya başladı. Ne var ki, 1990'ların öğrenci protestoları onu çok partili seçimler yapmaya zorladı. Komünistler seçimden birinci parti olarak çıkmalarına rağmen şimdi bir koalisyon hükümetinin parçasıydılar. Sonraki yıl bu koalisyon çöktü ve komünistler sahip oldukları güçleri kaybettiler.

1989 yılı açık bir biçimde, benzeri devrimci hareketlerin yaşandığı 1848, 1917-1919 ve 1968 gibi tarihlerle karşılaştırılabilir. Peki, bu dönemde yaşanan söz konusu erken ayaklanmalarla 1989 yılında yaşananlar birbirlerine ne derece benzemektedir? Komünizmden yeni rejime geçişlerin kimileri, diğerlerine göre daha devrimciydi. Avrupa'nın her yerinde Gorbaçov'un, Sovyet imparatorluğunu geride bırakma arzusu son derece hayati bir rol oynamıştı. Ne var ki, rejimlerin farklı doğası geçiş süreçlerinde çeşitliliğin ortaya

çıkmasına izin vermişti. Macaristan ve Polonya'da komünist partilerin içindeki oturmuş reformist gelenekler barışçıl, müzakere temelli geçişlere izin vermişti. Çekoslovakya ve Doğu Almanya'da daha bütünlüklü olan liderlik ancak büyük kitlesel protestoların ardından yıkılabilmişti. Rejim değişikliğinin sonuçları orada çok daha az radikalken –yarı otoriter aparatçik Iliescu'nun zaferi– Romanya'daki olaylar diğerlerine göre çok daha şiddetli ve "devrimci" bir karakter taşımaktaydı. Her ikisi de geçmişte Sovyet baskısını yaşamış olan Polonya ve Çekoslovakya, kısmen de Romanya, 1917 çizgisine daha yakındı. Şu bakımdan ki, bu ülkelerdeki dönüşümler işçiler dahil tüm sınıfların katılımı ile gerçekleşmişti. Komünistlerin işçilerin hoşnutsuzluğunu idare edebildiği Macaristan ve Doğu Almanya'da ise geçiş daha ziyade entelijansiya ve beyaz yakalıların çabaları ile olmuştu.[90]

Benzer farklılıklar Avrupa dışında, Sovyet gayri resmî imparatorluğunun bir parçası durumundaki rejimlerin yıkılışında da görülebilir. Eskiden Avrupa dışındaki bölgelerde Birleşik Devletler'le rekabet etme konusunda kararlı olan Gorbaçov, şimdi Üçüncü Dünya'daki müttefiklerini bir yük olarak görmeye başlamıştı. Danışmanları da gelişmekte olan dünyada komünizmin gelişebileceğine olan inançlarını kaybetmişlerdi. Uzun bir sürecin ardından bu toplumların gelişme seviyeleri göz önüne alındığında komünist hırsların bu ülkeler için fazla radikal olduğuna ikna olmuşlardı. Diğer taraftan Reagan devrimi ve ekonomik krizle birlikte, SSCB kendisini daha da zor bir durumda buldu. Ortada önemli sayıda Marksist rejim vardı ve bunlar Sovyet vatandaşlarının bizzat, yaşanan zorluklar nedeniyle acı çektiği bir dönemde SSCB'den devlet yardımları talep ediyorlardı. Dahası bu rejimler ekonomik baskı altında kaldıkça ılımlı liberaller ve radikaller arasında bölünmeye başlamışlardı ve Avrupa'dan farklı olarak radikaller bu ülkelerde önemli bir destek bulabiliyorlardı. Onların zaferleri, kökten sosyal değişime inancını kaybeden Moskova'da hayal kırıklığı yarattı. Birleşik Devletler'le uzlaşma arayan Maurice Bishop Grenada'da, radikal Bernard Coard (eski bir Sussex Üniversitesi öğrencisi ve solcu Inner London Education Authority'de öğretmen) tarafından devrilmişti; bu olay 1983'te yaşanacak olan Amerikan işgalini hızlandırdı. Benzer bir biçimde üç yıl sonra Güney Yemen'de Sovyet eğitimli reformist Ali Nasir Muhammed kanlı bir darbeyle, daha doktriner bir Marksist olan "Abd al-Fattah Ismail" tarafından devrildi. Gorbaçov bu konuda Honecker'le tamamen aynı fikirdeydi: "Grenada'da olduğu gibi Yemen'deki olaylar da solcu çocuksulukların nelere yol açabileceğini gösterdi."[91]

Etiyopya'daki Mengistu da benzer bir biçimde Moskova'da sevilmiyor-

90 Polonya'daki büyük işçi müdahalesinin Doğu Almanya'dakiyle karşılaştırması için bkz. L. Fuller, *Where was the Working Class? Revolution in East Germany* (Urbana, Ill., 1999).

91 O.A. Westad, *The Global Cold* War (Cambridge, 2005), s. 382'den alıntı.

du. Etiyopya'daki kıtlık Üçüncü Dünya Marksizminin ününe zarar vermişti, özellikle Avrupa Komünistleri arasında. Gorbaçov da bu rejime pek az sempati besliyordu. 1988 yılında Mengistu'ya, yardımların, liberalleşmeye ve Eritre ve Tigray'daki savaşların barışla sonlanmasına bağlı olduğunu açıklamıştı. Çok geçmeden Etiyopya partisi reformcular ve tutucular olarak ikiye bölündü. Şimdi eski Marksist Eritreliler ve Tigraylı ayrılıkçılar birleşmiş ve Mengistu rejimine karşı harekete geçmişlerdi. 1990 yılında Mengistu resmen Marksizmi reddetti. 1991 yılında ülkeden ayrılmak zorunda kaldı ve Zimbabve'ye sürgüne gitti. Ayrılışıyla birlikte Addis Ababa'da yer alan büyük bronz Lenin heykeli yıkıldı.

Yine de Gorbaçov müttefiklerine yardımı kesme konusunda gönülsüzdü. Kısmen bazılarına hâlâ inandığından, kısmen de Amerikalılar anti-Marksist güçleri hâlâ desteklediklerı için. Afganistan'da Sovyetler tutucu Babrak Karmal'ı alıp yerine daha sonra İslâmcılara karşı geniş bir ittifak oluşturmayı deneyecek pragmatik Nacibullah'ı getirdiler. Sovyetler güçlerini çekebilecek durumda değildi. Ama Reagan'ı yatıştırmak da mümkün olmuyordu. Nitekim bu süreçte herhangi bir uzlaşmaya yanaşmamıştı. Savaşın giderek artan bir biçimde SSCB'de popülerliğini kaybetmesiyle beraber, Gorbaçov 1989 Şubat ayında güçlerinin Afganistan'dan çekileceğini duyurdu. Nacibullah'ın rejimi 1992 yılına kadar ayakta kalarak en uzun ömürlü komünist rejimlerden biri oldu. Görevden ayrılmasıyla beraber, köktenci püriten Taliban'ın zaferi ile doruk noktasına ulaşacak olan İslâmcı hareketlerin başarı süreci başlamış oluyordu.

Angola'daki iç savaş SSCB'nin düşüşüne kadar devam etti. Kübalılar ve Güney Afrikalılar 1988'de çekildiler. MPLA 1990'da Marksizmi bıraktı. Ama Amerikalılar Jonas Savimbi'nin UNITA'sını desteklemeye devam ettiler. 1992'de ise MPLA seçimleri kazanmışken, ABD saf değiştirdi ve eski Marksistleri desteklemeye başladı. Ancak iç savaş Savimbi'nin öldürüldüğü 2002'ye kadar devam etti.

1985 yılında Gorbaçov, Üçüncü Dünya'daki müttefiklerini SSCB'den mahrum bırakmak istemiyordu ya da Doğu Avrupa'daki uydularını. Yine de 1989 yılında Sovyet Bloku dağılırken pasif kaldı. Müdahale etmek istemişse dahi yapabileceği pek bir şey yoktu. Yaşanmakta olan Sovyet reformu dramasının bir parçası olmuştu ve hazinesi boş bir hükümete başkanlık etmekteydi. Ne var ki, Doğu Avrupa'yı Batı'ya iten güçleri görmezden gelemezdi, zira onlar SSCB'de de faaliyet halindeydiler. Milliyetçi güçler şimdi ülkenin birliğini kemiriyorlardı. Komünist Parti, o güne dek SSCB'yi bir arada tutan asıl güç olagelmişti. Onun çürümeye başlaması ve serbest seçimlerin ayrı devlet parlamentolarına izin vermesi ile, ayrılıkçılar güçlü bir politik platform kazanmış oldular. 1990 Mart ayında Litvanya parlamentosu Sovyet-

ler'den ayrılmak için oy kullandı. Letonya ve Estonya da eninde sonunda bağımsızlık arayışına gireceklerini ilan ettiler. Haziran ayında Rusya Cumhuriyeti kendi hükümranlığını ilan etti ve şimdi kendi kanunlarının SSCB'ye üstün olduğunu iddia ediyordu. Diğer cumhuriyetler ani bir biçimde bağımsızlığa yöneldiler. Gorbaçov'un bu gelişmelere karşı rotasını ılımlılaştırmak yerine dizginleri gevşeterek yanıt vermesi, onun radikalizminin çok önemli bir göstergesidir. 1922'de yapılanın yerini alacak olan yeni ve daha liberal bir birlik antlaşması ortaya koydu ve Petrakov'un neo-liberal şok terapisi programını hayata geçirmeye karar verdi. Bu öyle bir plandı ki beş yüz gün içerisinde tam bir piyasalaşma ve özelleştirme gerçekleştirilecek ve planın sonuçları SSCB'nin vergi koyma kapasitesini ortadan kaldıracaktı.[92]

1990 Eylül ayında Gorbaçov'un kafasında ikinci bir düşünce vardı, buna uygun olarak ülkenin güç merkezini dağıtmayı denemeye çalıştı. Sonraki yıl sendeledi, bu kez sıkı önlemler alıp kontrolü sıkıştırmaya yöneldi. SSCB'yi muhafaza etme noktasında elinden bir şey gelmiyordu; diğer taraftan şiddet kullanmayı da arzu etmiyordu. Eski Moskova parti yöneticisi fevri Boris Yeltsin'in şahsındaki piyasa yanlısı radikaller ona üstün gelmeye başlamışlardı. Yeltsin Rusya Cumhuriyeti'ni SSCB başkanı Gorbaçov'a meydan okuyacağı bir zemin olarak kullandı. 1991 Haziran ayında Yeltsin, Rusya başkanı seçildi. Gorbaçov politik olarak ciddi anlamda zayıflamıştı ve gücün büyük bir bölümünü cumhuriyetlere veren yeni bir birlik antlaşması imzalamaya mecbur kaldı. Ancak antlaşmanın imzalanmasından iki gün önce Gorbaçov'un harekete geçebileceklerine dair uyarıda bulunduğu güçler, sonunda kendilerini gösterdiler. KGB yöneticisi Vladimir Kryuchkov'un da dahil olduğu bir grup muhafazakâr lider SSCB'yi kurtarmak için son bir hamle yaptı. Kırım daçasında Gorbaçov'un karşısına çıktılar ve ondan olağanüstü hal ilan etmesini ya da gücü başkan yardımcısı Yanayev'e devretmesini emrettiler. Gorbaçov bunu reddetti ve hapsedildi. O sırada SSCB, Gorbaçov "hastalığından kurtulmaya çalışırken" bir "Olağanüstü Hal Komitesi" tarafından yönetiliyordu.

19 Ağustos 1991 tarihinde Moskovalılar uyandıklarında tankların Moskova caddelerindeki sıcak asfaltın üzerinde derin izler bırakarak ilerlediklerini gördüler. Bu, Kruşçev'in indirilmesi sırasında yaşananların bir tekrarı mıydı? Ya da Prag Baharı'nın ezilmesi sırasında? Daha ziyade birincisine benziyordu ama bu bir darbe için saçma bir gerekçeydi. Gorbaçov tarafından geri çevrilen darbe liderlerinin özgüvenleri çökmeye başlamıştı. Televizyondan yayınlanan basın konferansında fark edilebilir bir biçimde sarhoş olan Yanayev'in dili sürçüyordu. Polis ve KGB'nin çoğunluğunun desteğini almayı başaramamışlardı. Yeltsin'in Rus hükümetinin karargâhına ulaşmasını engelleyemediler; Beyaz Saray'a geldi ve bir tankın üzerine çıktı. Darbe liderleri sivillerin bu-

92 J. Hough, *The Logic of Economic Reform in Russia* (Washington, DC, 2001), s. 366.

lunduğu Beyaz Saray'a saldırma kararı almışlardı. 21 Ağustos'un ilk saatlerinde saldırı emri verdiler. Ne var ki, askerlerin başındaki komutan bu emre uymayı reddetti. Çok geçmeden liderler devam etme arzularını yitirdiler. O günün sonlarına doğru darbeye son verildi ve Gorbaçov serbest bırakıldı. 1991 ayaklanması 1917'nin Kornilov darbesini çağrıştırıyordu. Önceki gibi bu girişimin başındakiler de orta düzeyli askerlerin desteğini alamamışlardı. Beyhude yere artık sonuna gelmiş olan eski bir rejimi yaşatmaya çalışıyorlardı.[93]

Gorbaçov tüm bunlardan sonra kaldığı yerden devam etmek istedi. Ne var ki, artık her şey değişmişti. Hem SSCB hem de Komünist Parti gözden düşmüştü. Yeltsin durumu avantaja çevirmek için hızla hareket etti. Komünist Parti'yi Rusya'da yasakladı ve SSCB'nin tüm varlığını Rus hükümetine verdi. 1990'da pek az kişi, ki Yeltsin bile onlardan biri değildi, SSCB'nin yıkılmasını istiyordu. 1991'de ise eski Sovyet elitleri onun dağıldığını gördüler ve güçlerini yeni kuruluşlar üzerinde restore etmeye çalıştılar: SSCB'nin eski cumhuriyetlerinde. SSCB'nin savunucuları Gorbaçov ve darbe liderleri ise birliği ayakta tutabilecek kadar acımasız değillerdi. 25 Aralık 1991'de Gorbaçov SSCB başkanlığını bıraktı. Orak çekiçli kızıl bayrak Kremlin'den son kez indiriliyordu. Yetmiş dört yılın ardından Rusya'daki komünist deney son bulmuştu.

1985 yılında Sovyet Bloku düşman bir Batı'yla karşı karşıyaydı, her iki taraf da dünyayı yok etmeye yetecek kadar nükleer silaha sahipti. Altı yıl sonra Sovyet sistemi hemen hemen hiç direniş göstermeden çöktü. Bu çöküş 1990'lar boyunca devam eden kaotik bir şiddetin oluşumuna neden oldu. Gerilimler günümüze kadar devam etti, özellikle Gürcistan'da. Diğer taraftan pek az, çok etnikli imparatorluk barışçıl bir biçimde son buldu. Ortaya çıkan bu sonuçta en büyük pay Gorbaçov'a aittir. Tıpkı 1990'ların politik ve ekonomik çöküşünün sorumluluğunda olduğu gibi. Yine de her ne kadar sıradışı bir figür gibi görünse de gerçekte o popüler akımların vücut bulmuş halinden fazlası değildi: Sovyet partisindeki süregelen romantik Marksizm yaklaşımı ile Batı'nın ve neo-liberalizminin cazibesi. Gorbaçov'un en önemli katkısı sıradışı özgüveni ve politik yeteneğiydi. Öyle ki, kurtarmak için çalıştığı sistemin çöküşüne neden oluyor olsa bile son derece tartışmalı bir programı uygulamaya devam etmekten vazgeçmemişti.

IX

Durum çok daha kötü olabilirdi. Nitekim yerli bir komünist rejim tarafından yönetilen Yugoslavya'da öyle oldu. Yugoslavya SSCB ile pek çok ortak problemden mustaripti: ekonomiyi reforma tabi tutacak güç ya da arzudan yoksun merkezî hükümet, merkezle anlaşmazlık içerisindeki farklı etnik grup-

93 A. Knight, *Spies without Cloaks: The KGB's Successors* (Princeton, 1996), s. 12-37.

lar, neo-liberal IMF'nin baskısı. Belgrad uzun zamandır güçsüzdü, milliyetçiler yıllardır organize oluyorlardı, IMF'nin ekonomi üzerinde çok daha büyük bir kontrolü vardı. 1980'ler boyunca IMF halihazırda zayıflamış Belgrad'ı, parçalanmış bir ülkede kemer sıkma tedbirleri uygulamaya ikna etmeye çalıştı. Bu yalnızca cumhuriyetleri bölen kızgınlık ve husumetlerin artışına neden oldu. Komünist politikacılar destek toplamak için milliyetçi söylemleri kullanmaya devam ettiler. Milliyetçilik Hırvatistan, Slovenya ve Sırbistan'da güçlüydü; diğer taraftan popülist kışkırtma sanatında zirveye çıkan, Sırbistan'ın Slobodan Miloseviç'i oldu.

Her şeye rağmen 1990 baharı gibi geç bir tarihte bile, birleşik bir Yugoslavya için hâlâ ciddi bir destek söz konusuydu. Yugoslavya başbakanı komünist Ante Marković devletin en popüler politikacısıydı. Miloseviç ya da Hırvat milliyetçi Franjo Tudjman'dan daha fazla seviliyordu. Bu durum çok sürmedi, zira bu neo-liberal devrimin tepe noktasıydı. IMF'nin cesaretlendirdiği Marković ilk çok partili seçimlerle eş zamanlı olarak bir "şok terapi" programı uygulamaya karar verdi. Kaçınılmaz bir biçimde Yugoslova politik birliğinin tek gücü, kendisini hiç de sevilmeyen ekonomik bir programla birleştirmesiydi.[94] Marković'in partisi yok edildi ve şok terapiye karşı çıkan Hırvatistan ve Slovenya'da seçimleri kazanan milliyetçi partiler Yugoslavya'dan ayrılmak için planlar yapmaya başladılar.

Yugoslavya'nın şu veya bu cumhuriyetteki etnik azınlıklar için herhangi bir koruma olmaksızın ani bir biçimde parçalanması, savaşı zorunlu hale getirmişti. Slovenya hariç cumhuriyetler etnik olarak karışıktılar. Azınlıklar kendilerini giderek daha fazla tehdit altında hissetmeye başladılar. Hırvatistan'da nüfusun yüzde 12,2'si etnik Sırplardan oluşuyordu. Bu insanlar, Nazi işbirlikçisi Croat Ustaša için nostaljik duygular besleyen revizyonist bir tarihçi olan Tudjman'dan korkuyorlardı. Tüm bunlar Miloseviç'in elini güçlendiriyordu. 1990'ın sonunda Sırbistan'da seçimi kazandı. Yugoslavya'nın her yerindeki Sırpları korumaya söz veriyordu. Yine de Slovenler ve Hırvatlar bağımsızlık yolunda ilerlemeye devam ettiler. Almanya, Avusturya ve diğerlerinden gelen uluslararası destek ve tanınmadan cesaret alıyorlardı.

1991 Haziran ayında Hırvatistan ve Slovenya sonunda bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde Miloseviç yönetimindeki Yugoslav ordusu devreye girdi. Her iki taraf Slovenya'ya çekildi. Ne var ki, Hırvatistan'daki savaş çok kanlıydı. Hırvatlar ve Yugoslav ordusunun desteklediği Sırp azınlıklar arasında iç savaş yaşanıyordu. Savaş 1992 Ocak ayında bitti. Ne var ki, artık Yugoslavya bir devlet olarak ölmüştü. Miloseviç'in şimdiki hedefi etnik olarak saf bir büyük Sırbistan yaratmaktı. Ve etnik olarak saf olmayan Bosna-Hersek'te bir Sırp ayaklanmasını kışkırttı. Vahşi Bosna savaşı 1992 Nisan ayında başladı ve

94 Woodward, *Balkan Tragedy*, s. 127-128.

iki yıl boyunca devam etti. Batı müdahale etme konusunda gönülsüzdü. Ne var ki, sonunda etnik temizlik ve toplama kamplarının korkunç resimleri onları harekete geçmek zorunda bıraktı ve ekonomik olarak zayıflamış Miloseviç çok geçmeden müzakerelere zorlandı. Sonuç 1995 yılında pek de dayanıklı olmayan Dayton barış antlaşmasının imzalanması oldu. Üç yıl sonra bölünme süreci yeniden başladı. Arnavut Kosovalılar zayıflamış Miloseviç'e isyan ettiler. 1999 yılında NATO bombalaması Miloseviç'i Kosova'da Birleşmiş Milletler yönetimini kabul etmeye zorladı. Bu onun politik konumuna tamir edilemez bir zarar verdi. Öğrencilerin başı çektiği kitle gösterileri, 2000 yılının Ekim ayında görevden ayrılmasına neden oldu. Ne var ki, artık Batı, Kosova'yı bağımsız bir devlet olarak tanımıştı. Bu mesele günümüzde dahi Sırbistan'daki hoşnutsuz milliyetçiliğe malzeme vermeye devam etmektedir.

Yugoslavya, Batı hükümetleri ve IMF'nin başından beri içinde olduğu komünizmden kapitalizme geçiş örneklerinden biriydi. Bu kurumlar yaşananlarla ilgili olarak kendilerini ciddi bir biçimde temize çıkarabilmiş değillerdi. Radikal neo-liberal reformlar Yugoslavya'yı istikrarsızlaştırmıştı. Dış politika alanındaki müdahaleler başlarda cahilce yıkıcı ve daha sonra ise yetersiz olmuştu. Meselenin temeli komünizm ve sonrasına ilişkin algıda yatmaktaydı. 1980'lerin sonunda Batı hâlâ militanca neo-liberal ve yeni muhafazakâr aşamadaydı. Komünizme karşı erdem savaşı veriyorlardı. Piyasayı dayatmaya ve Markoviç gibi komünistleri yenmeye kararlıydılar. Bunun olası sonuçları ile ise pek az ilgileniyorlardı. Nihayet 1990'larda Batılı politikacılar eski ideolojik mücadelenin son bulduğuna karar verdiler. Yugoslavya'da savaşın hâlâ devam ediyor oluşu ise onları hayal kırıklığına uğrattı. Yugoslavya'nın çelişkileri şimdi mantıksız bir biçimde komünizm tarafından artırılmış "eski kabilesel nefretler"in bir sonucu olarak ortaya konuluyordu ve Batı'nın bu konuda yapabileceği pek az şey vardı. Gerçekte, Yugoslavya'da yaşanan çatışmalar bütün çok etnikli komünist devletlerde olanların daha aşırı bir biçimiydi. Anlayış, politik sorumluluk ve dikkatli yönetim İkinci Dünya Savaşı'ndan beri Avrupa'da meydana gelecek en kötü şiddetten kaçınılmasını sağlayabilirdi.

Yine de bu çok iyimser bir yaklaşımdı. Komünistlerin Batı'nın önerilerini ve ikiz devrimlerin ahlâkçılığını reddedebildiği sadece bir yer vardı: Çin. Ne var ki, şiddet orada da ortaya çıkmıştı.

X

15 Mayıs 1989'da Gorbaçov, Pekin havaalanına indi. Doğu Avrupalı muadilleri gibi Çin Komünist Partisi de haklı olarak endişeliydi. 1989'da Gorbaçov'u karşılamak kapı merdivenlerinde pelerini, kukuletası ve orağıyla Azrail'i karşılamak gibiydi; yakında gerçekleşebilecek olan politik ölüme ilişkin

bir uyarıydı bu. ÇKP için söz konusu ziyaretin zamanlaması bundan daha kötü olamazdı. Nisan ortalarından beri öğrenciler Çin genelinde protestolar düzenliyorlardı. 4 Mayıs hareketinin 17. yıldönümünde Pekin Üniversitesi öğrencileri polis kordonunu aşıp Tiananmen Meydanı'na yürüdüler. Çin'deki komünist liderler ne yapılması gerektiği konusunda ikiye bölünmüşlerdi. Reformcu Zhao Ziyang protestocularla konuşmak istedi; tutucu Li Peng ise baskıdan yanaydı. Öğrencilerin kendileri için bir müttefik olacağını umdukları Gorbaçov'un gelişi Zhao'nun stratejisini etkili bir biçimde bozuyordu.[95] Öğrenciler meydanı işgal ederek gerilimi kızıştırmaya karar verdiler. Sovyet liderinin gelişiyle eş zamanlı olarak bir açlık grevi organize edeceklerdi. 13 Mayıs'ta 1.000'den fazla öğrenci meydanda açlık grevine başladı. Enternasyonal ve Japon karşıtı savaş şarkıları söylüyorlardı. Bir yandan da üzerinde "Diktatörler yaşadığı müddetçe ülkede barış olmayacak" ve "Yozlaşma kargaşanın temelidir"[96] yazan pankartlarını yükseltiyorlardı. Ayın 14'ünde 100 bin izleyici onlara katıldı.

Deng öfkelenmişti. Uluslararası basının ziyareti izlemek için Pekin'e akın etmiş olması özellikle rahatsız ediciydi. Deng çalışma arkadaşlarına şöyle dedi: "Gorbaçov geldiğinde Tiananmen'de düzeni sağlamış olmalıyız. Uluslararası imajımız buna bağlı. Meydanda bir kargaşa yaşanırsa nasıl görünürüz?"[97] 17 Mayıs'ta Deng prensip olarak güç kullanılmasına onay vererek tutucuların kaderine ortak oldu. Gorbaçov'un karşılanması havaalanına alınmış ve konvoyunun rotası değiştirilmişti. Diğer taraftan Gorbaçov olaya öğrencilerin safında müdahil olmadı. Sonuç itibarıyla ziyareti herhangi bir kaza yaşanmaksızın tamamlandı. Anılarında, beklenmedik bir biçimde öğrencilerden çok kendisini karşılayan ev sahiplerine sempati duyduğu görülmektedir.[98] Yine de Gorbaçov'un varlığı bile kendine ait devrim markasının Çin'e yayılması yönünde bir tehditti, entelektüel Yan Jiaqi'nin Fransız gazetesi *Libération*'a dediği gibi, Moskova'dan esen demokratikleşme rüzgârlarına direnilemezdi.[99]

Gorbaçov böylesine bir coşkuyla karşılanmıştı çünkü Çin entelektüelleri 1980'lerin ortasından beri sıklıkla Doğu Avrupalı reformcularla diyalog içerisinde kendi reformist fikirlerini geliştirmeye başlamışlardı. Deng'in piyasa otoriterliğine dönük hoşnutsuzluk yaygındı. Ekonomik liberalleşme keskin eşitsizliklere yol açıyordu. Girişimci parti üyeleri ve köylüler gelişirken, yoksul ücretli öğrenciler ve kentli işçiler acı çekiyorlardı. Yozlaşma yaygınlaşmış, gösteri ve grevler çok geçmeden sıradanlaşmaya başlamıştı. Protesto-

95 A. Nathan ve P. Link (ed.), *The Tiananmen Papers* (Londra, 2001), s. xxx-vii.

96 *A.g.e.*, s. 163.

97 *A.g.e.*, s. 143.

98 Gorbaçov, *Memoirs*, s. 490.

99 Nathan ve Link, *Tiananmen Papers*, s. 173.

cu öğrenciler Maocu geçmişe dönmenin peşinde değillerdi. Özgür çoğulcu seçimler ve anayasalar talep eden Batı tarzı liberal demokratlar da değildiler. Daha ziyade duyarlılıkları ile Gorbaçov'un romantik *perestroyka* komünizmine yakındılar. Birleşik, yurtsever "halk"ı harekete geçirecek bir demokrasi arayışındaydılar. Yozlaşmadan ve baskıcı bürokratlardan kurtulmayı talep ediyorlardı. Gorbaçov (ve halefi Yeltsin) gibi Batı'yı dinamik, modern bir toplum olarak sahipleniyorlardı. Pek çokları ondan zarar görmelerine rağmen piyasayı bile benimsemişlerdi. Deng'in komünist partisini, Gorbaçov'un Brejnev'i gördüğü gibi görüyorlardı: eski moda, baskıcı ve yabancı düşmanı.

Bu insanların dünya görüşleri, şiirsel ama oldukça tartışmalı bir belgesel televizyon dizisi olan 1988 yapımı "River Elegy"de ortaya konuldu. Didaktik dış ses ile birlikte dikkatlice seçilmiş bir dizi güçlü görüntü setinden oluşan dizi, her biri Çin kimliğinin bilinen simgeleri ile temsil edilen üç düşmana cepheden saldırıyordu: Sarı Nehir'le temsil edilen geleneksel Çin kültürü, Çin ejderhası ile temsil edilen politik otoriterlik ve Çin seddi ile temsil edilen Batı'dan kopuş. Dış sesin ilk bölümün sonunda ağır başlı bir tonda dile getirdiği gibi:

> Ah siz ejderin mirasçıları... Sarı Nehir atalarımızın bir zamanlar yarattığı medeniyeti geri getiremez. Yapmamız gereken yeni bir medeniyet yaratmaktır. O yeniden Sarı Nehir'den çıkamaz. Eski medeniyetin kalıntıları Sarı Nehir'de biriken kum ve çamur gibidir. İnsanlarımızın damarları içerisinde birikmişlerdir. Onları süpürecek büyük bir gelgit dalgasına ihtiyacımız var. Bu büyük dalga halihazırda bize ulaştı: sanayi devrimi. O bizi çağırıyor.

Açıkça belli edildiği üzere gelgit dalgası Batı'dan geliyordu. Çin'den farklı olarak Batı büyük mavi bir okyanustu; büyük duygulara, açık düşünceye ve dinamizme açık romantik bir yerdi. Son bölümde seslendirmen Çin ve Batı'nın nihai birleşmesi kehanetinde bulunur: "Sarı Nehir sarı toprak yaylasını katetmeye yazgılıdır. Sarı Nehir eninde sonunda mavi denize dökülecektir."[100]

Belgesel serisi yasaklanmadan önce iki kez Çin televizyonunda gösterilmiş ve dünya televizyon tarihinin en çok seyredilen belgeseli olmuştur. Bu Batı yanlısı idealizmin doruk noktası, 30 Mayıs 1989'da Tiananmen Meydanı'nda yaşananlardı. Öğrenciler "Demokrasi Tanrıçası"nın 9,14 metre yüksekliğindeki polistiren heykelini yapmışlardı. Amerikan Özgürlük Anıtı'nı çağrıştıran heykel dev Mao portresine meydan okuyordu.

Önceki birkaç gün boyunca gösterilerin momentum kaybedeceği ve meselenin şiddet olmaksızın çözülebileceği düşünülmüştü. Ne var ki, heykel öğ-

100 Su Xiaokang ve Wang Luxiang, *Deathsong of the River: a Reader's Guide to the Chinese TV Series*, çev. R. Bodman (Ithaca, 1991), s. 221.

rencilerin devam etme kararlılığının bir sembolü oldu. Ve şimdi artık işçiler de protestoya başlamışlardı. Çok geçmeden parti üyeleri de asiler safına geçmeye başladılar. Deng ve liderlik 1980'de Polonya'da yaşanan çöküşün tekrarlanmasından endişe ediyorlardı. Jaruzelski'nin aldığı sert askerî önlemlerin aşikâr başarısı onları teşvik etmişti ve harekete geçmeye karar verdiler. 3 Haziran'da güvenlik güçleri meydana gönderildi. Göstericilerin yollarını keserek karşılarına çıktılar, kalabalığa ateş açtılar. 4 Temmuz'un erken saatlerinde tanklar Tiananmen'e vardı ve Demokrasi Tanrıçası'nı süpürdüler. 600 ile 1.200 arasında ölü vardı. Yaralı sayısı ise 6 bin ile 10 bin arasındaydı.[101]

Tiananmen Meydanı katliamı Deng için ciddi bir aşağılamaydı. Bu olayın yarattığı şok dalgaları günümüze kadar geldi. Olayların şiddetle bastırılması Deng'in reformlarına zarar vermişti. Alınması gereken ders açıktı: Yalnızca muhafazakârlık devleti kurtarabilirdi. Görünen o ki Çin, Brejnevci kemer sıkma ve durgunluk yolundaydı. Ancak darbe girişiminin başarısızlığı ve 1991'de SSCB'nin çöküşü ile algılar yeniden değişecekti. Tarihin akışı şimdi kapitalizmden yanaydı. Parti gücünün merkezî durumundaki Zhongnanhai sakinleri için 1989-1991 olaylarının verdiği ders açıktı: Çin 1980'lerin iki devrim biçimini de –liberal demokratik devrim ve *perestroyka*'yı– reddetmeliydi. Çin Batı'nın cazibesine kapılmayacak ve kendi devrimci olmayan yolunu izleyecekti, güç ve piyasayı birleştiren yolu.

101 R. Baum, *Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tiananmen* (New York, 1991), s. 456.

SONSÖZ:
KIRMIZI, TURUNCU, YEŞİL... VE KIZIL?

I

2002 yılında Çinli anketörler öğrencilere en büyük kahramanlarının kim olduğunu sordular, ancak seçenekler garip bir biçimde sınırlandırılmıştı: Amerikalı bilgi teknolojileri girişimcisi Bill Gates mi yoksa Bolşevik iç savaş kahramanı Pavel Korçagin mi? Yarış berabere tamamlanmış, her ikisi de yüzde 45 oy almıştı. Diğer taraftan soru hangi örneği takip edecekleri şeklinde sorulduğunda Gates oyların yüzde 44'ünü, her ikisi diyenler yüzde 27'sini, Korçagin ise yalnızca yüzde 13'ünü alıyordu.[1] Bu sonuç 21. yüzyıl Çin'inde sosyalist özveriye ilişkin değerlere olan desteği abartıyor olsa bile, oylamaya katılan "Korçagin" Sovyet yazar Nikolay Ostrovski'nin yarattığı tiplemeden çok farklıydı. Çinlilerin zihinlerindeki Korçagin, 2000 yapımı *Ve Çeliğe Su Verildi*'nin yirmi bölümlük popüler bir televizyon uyarlamasında şekillenmişti. Televizyon dizileri, kültürlerin postmodern füzyonunun tipik bir örneğiydi. Komünizm sonrası Ukrayna'da Ukraynalı aktörlerle çekilen Sovyet sosyalist klasiği, bağımsız bir Shenzhenli yapımcı tarafından finanse edilmiş ve sözde komünist bir televizyon kanalı tarafından yayınlanmıştı. Dizideki Korçagin 1930'larda yazılan romandaki tiplemeden, ya da romanın 1940 ve 1950'lerde yapılan eski Sovyet sosyalist sinematik uyarlamalarından farklıydı: Kızıl Ordu'nun şiddetini onaylamıyor ve sevgili Tonia'sı ile evleniyordu. Oysaki romanda Tonia'nın burjuva kökenli oluşu bu ilişkiyi bitirmesine neden olmaktaydı. Dizinin yönetmeninin açıkladığı gibi: "Biz sınıf bi-

1 Lin Jinhui, 28 Eylül 2002, http://www.china.org.cn/english/2002/Sep/44589.htm. Ayrıca bkz. K. Louie, *Theorizing Chinese Masculinity* (Cambridge, 2002), s. 58.

lincini yumuşattık ve onu herkesin yakınlık hissedebileceği bir insan hakları figürü haline getirdik."

1970'lerde marjinal olan neo-liberal devrimciler şimdi ideolojik, kültürel ve politik olarak başarılı olmuşlardı. Çinliler daha *Ve Çeliğe Su Verildi*'yi Rus seviciliğin doruğunda olduğu 1950'lerde izlediklerinde, Korçagin'in fedakârlığının paragöz kapitalizme üstün olduğuna şüphe yoktu. Elli yıl sonra ise milyarderlerin ortak değerlerini temsil eden Bill Gates bir ilham kaynağıydı. Kitapla ilgili internet tartışmalarında yaşlı kuşak arasında Pavel'in değerleri için bir nostalji vardı. Fakat orta yaşlılar bir zamanlar boş yere Pavel'in örneğini izledikleri için kırgındılar. Gençler ise konuya büyük ölçüde ilgisizdiler.

Girişimcinin romantisizmi şüphesiz ki mücadeleyi de içeriyordu. Ne var ki, bu, iş dünyasındaki rekabetin barışçıl mücadelesiydi, komünist devrimin şiddet içeren militanlığı değil. Ve öyle görünüyordu ki dünyanın büyük bölümü için iki yüzyıl süren "iç savaş" bitmişti. Neo-liberal düzen eşitsizlikleri olağanüstü ölçüde artırmış olsa da (özellikle Nepal'in Hindu monarşisinden sonra Asya'nın ikinci en eşitsiz toplumu olan Çin'de) ortada sosyal devrim için pek az baskı vardı. Bir zamanlar Amerika'nın başını çektiği düzenin en radikal muhalifi olan Çin Batı'ya ihracat yaparak zenginliğini artırıyor ve böylece o sistemden en çok yarar sağlayan ülke haline geliyordu. Çin'de ve genel olarak dünyada, neo-liberalizm sınıf mücadelesi ya da savaşa gerek kalmaksızın zenginlik ve gelişme sözü veriyordu.Yeterince faal olabilirse herkes Bill Gates olabilir gibi görünüyordu. Francis Fukuyama'nın tarihin sonu iddiası 1989'dan on yıl sonra hayli makul gözükmekteydi.

Komünizmin çöküşünden alınan dersler neo-liberal entelektüellerin zaferinde son derece kritik bir rol oynadı. Nazizmin yenilgisinde komünizmin rolü 1945 sonrasında karma ekonomilerin kabulünde nasıl bir rol oynamışsa, 1989'daki çöküşü de Friedman, Reagan ve Thatcher'ın haklı olduğunu gösterdi, artık devlet ekonomik alandan çekilmeliydi. Sovyet kontrol ekonomisi temelde savaş sonrası karma ekonomilerden farklı görülmüyordu. Sadece onun daha devletçi bir versiyonuydu. Gazeteciler Daniel Yergin ve Joseph Stanislaw, 1998 yılında yazdıkları, bir anlamda sosyalizmin ölüm ilanı olan popüler eserleri *The Commanding Heights*'ta, Berlin Duvarı'nın çöküşünün beraberinde "merkezî planlama, devlet müdahalesi ve devlet mülkiyetinin büyük ölçüde itibarını kaybetmesini" getirdiğini iddia ederler.[2] Şaşırtıcı olmayan bir biçimde, komünizmin çöküşü düzenli olarak liberal küreselleşme, esnek emek piyasaları, serbest ticaret ve sağlam para savunucuları tarafından kendilerine dönük eleştirileri mahkûm etmek için kullanıldı. 2000 yılında *New York Times* köşe yazarı Thomas Friedman aşağıla-

2 D. Yergin ve J. Stanislaw, *The Commanding Heights: the New Reality of Economic Power* (New York, 1998), s. 137.

yıcı bir tarih dersi ile beraber, Seattle'daki küreselleşme karşıtlarına saldırısına nokta koydu:

> çok fazla [ticari] birlik ve aktivist küreselleşme için kestirme bir çözüm peşinde: Sadece duvarları dik [örneğin ticaret bariyerleri] ve insanlara nasıl yaşayacaklarını söyle. Bunu deneyen bir ülke vardı. Herkese iş garantisi vermiş, koruma altında bir piyasa sunmuş ve nasıl yaşayacaklarını söylemişti. Ona Sovyetler Birliği derlerdi. Pek de başarılı olamamıştı galiba.[3]

1990 tipi liberal kapitalizmin destekçileri, serbest piyasaların ekonomik açıdan gerekli olduğunu göstermek için sadece komünizm deneyimini kullanmadılar. Aynı zamanda onun ahlâki açıdan üstün olduğunda ısrar ettiler. Fukuyama *Tarihin Sonu ve Son İnsan* (1992) isimli kitabında meseleyi en zorlu biçimiyle ifade etti. Ona göre bütün kadın ve erkekler bireysel saygınlık ve tanınmaya (*thymos*) ihtiyaç duyuyordu. Bunu bütün insanlara eşit ölçüde ancak liberal demokrasi sunabilirdi. İdeoloji ve kolektivizmi öne alan komünizm ve diğer totaliter ideolojiler ise bunu başaramazlardı. Fukuyama Marksist romantizmin liberal romantik alternatifini öneriyordu. İnsanlar en büyük mutluluğu piyasanın prangalarından kurtulmuş bir biçimde yaratıcı kolektif emeğe dahil olduklarında değil, kendilerini ifade etmekte özgür olduklarında ve diğerleri tarafından tanındıklarında hissediyorlardı.[4]

Fukuyama'nın tezi zamanın ruhunu yakalamıştı. Artık kapitalizmin sadece önlenemez olduğu düşünülmüyor, onun ahlâken iyi olduğuna da inanılıyordu. Devrim gömleği eşitlik problemlerini çözerek ve küresel iç savaşa son vererek gözden düşen komünizmden alınmıştı. Eski hiyerarşik üretim zincirlerinden kurtulmuş ileri teknoloji kapitalizmi, politik ve kültürel olarak "düzleştirilmiş" bir toplum yaratıyordu. Belki yeni ekonomik eşitsizlikler yaratabilirdi. Ama daha fazla zenginlik herkese yarar sağlayacağından bu pek az önemseniyordu. Eşitliğin asıl düşmanları göbekli para babaları değil, kendilerini mağrurca sıradan insanların üstünde gören sıska bürokratlardı.

Şimdi iktidar mevkilerini devralmaya başlamış olan 1968'in romantik kuşağını, yeni kapitalizm ideolojisinin ekonomik eşitlik aşkından ziyade kültürel eşitlik aşkı cezbediyordu. Amerikan müzik kanalı MTV'nin patronu Tom Freston'un bir söyleşide kullandığı dil 2000'lerde yeni kapitalizmin kendisini komünizmden ne kadar uzakta tanımladığını göstermektedir:

> Biz emirlerden kaçmaya çalıştık, kişi kültünün mevcut olduğu şirketlerden; eğlence dünyasında bunlarla çok karşılaşırsınız... Eğer yaratıcı, modern bir

3 T. Friedman, "Senseless in Seattle II", *New York Times*, 8 Aralık 1999. Başka örnekler için bkz. Frank, *One Market under God*, s. 61-68.

4 F. Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (Londra, 1992), s. 166-169, 206-207.

şirkete sahip olmak istersen orada... aşağıdan yukarıya fikir akışı olmalıdır... Biz merkezsizleştik... Bugün pek çok eğlence şirketi, özellikle büyük medya şirketleri, gerçekten fabrikaları andırıyorlar... '60'ların klasik döneminde çocuk değildim... Bir hippi ya da politik radikal olmadım. Ama oradaydım... ve kimi açılardan '60'lar [pop kültür] endüstrinin başlangıç yıllarıydı. '60'larda yeni şeylerin mümkün olabileceğini hissettik. Uyumsuzluğun korkulacak değil saygı duyulacak bir şey olduğunun farkına vardık.[5]

Freston 1950'lerin Batı'sındaki disiplinli toplumları komünizmi eleştirdiği kadar eleştiriyordu. Soğuk Savaş'ın sonu, eski devrimci liberal ittifakın dağılmasına, neo-liberallerin zaferine ve –geçici de olsa– yeni muhafazakâr dönemin sonuna tanıklık etti. Yeni muhafazakârlık kısmen çok maliyetliydi. Reagan'ın orduyu güçlendirme ve vergi kesintileri politikası muazzam bütçe açıklarına neden olmuştu. Bu ciddi bir kriz tehlikesi demekti.[6] Diğer taraftan seçmenler Soğuk Savaş militanlığının ve ahlâkçı yeni muhafazakârların bitişini görmekten ve yeni 1960 kuşağının yükselişinden dolayı mutluydular.

Şimdi yeni muhafazakâr ikizinden ayrılan neo-liberal devrim, milliyetçi sağ değil kozmopolit merkez sol tarafından yönetiliyordu. Amerikalı Bill Clinton, Alman Gerhard Schröder ve İngiliz Tony Blair, bu insanların her biri 1960'ların karşı kültürel dönüşüm ortamında yetişmişti. Bir "Üçüncü Yol" bulduklarını ilan ediyorlardı, sosyal adalet ve piyasa arasında ılımlı bir çizgiye yönelmişlerdi. Ne var ki, bu, ağırlığı daha ziyade piyasaya veren bir eğilimdi. Serbest piyasa kapitalizminin şimdi yeni ve daha sevimli şampiyonları vardı: havalı, kot giyen, 1940 ve 1950'lerin öfkeli sağcılarından ziyade 1960'ların soluna yakın bireyler. On yılın sonunda "İkinci Enternasyonal" partileri aslında bütün Batı Avrupa ülkelerinde başa geçmişlerdi. Ancak bu partilerin 1889'da kurulmuş olan eski organizasyonla pek bir bağı kalmamıştı.

Gelişmiş dünyanın ötesinde neo-liberalizm çok daha devrimci bir güçtü. İdeolojinin muhafızı IMF ve Dünya Bankası'ydı. Onların arkasındaki başfinansör ise Birleşik Devletler'di. Herkes IMF'nin reçetesini kabul etmese de, eski komünist Doğu Avrupa ondan özellikle etkilenmişti. Böylesi bir devrimci saldırının sonuçları tahmin edilebilirdi: Piyasanın koşullarının zorluklarıyla karşılaşan verimsiz komünist endüstri ciddi bir gerilemeye girdi, yüksek işsizlik, aşırı yoksulluk ve eşitsizlik ortaya çıktı. Eski Sovyet Bloku ekonomileri hastalanmıştı, 1992'de ortalama yüzde 17 oranında küçülmüş durumdaydılar ve yeniden toparlanmaya başlamaları ancak üç yıl son-

5 *Wall Street Journal*, 26 Mayıs 2000. Bu konular için bkz. T. Frank, *One Market under God. Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy* (Londra, 2000), 1. bölüm.

6 R. Brenner, *The Boom and the Bubble: the US in the World Economy* (Londra, 2002), s. 43.

ra mümkün olabildi. 1997'de Polonya hariç bütün Doğu Avrupa ekonomileri 1990'daki seviyelerine göre küçülmüşlerdi.[7]

Yine de sonuçlar keskin bir şekilde değişiklik gösteriyordu. Polonya, Macaristan, Slovenya, yeni bölünen Çek Cumhuriyeti ya da Slovakya gibi makul seviyede güçlü bir devlet makinesinin bulunduğu ve elitlerin zaten 1980'lerde komünizmden kopmaya başladığı ülkelerde, yaygın bir biçimde neo-liberal "şok terapiler"i uygulandı ve çoğu için bunun bedeli yoksulluk olmasına rağmen büyümenin restorasyonunda başarılı oldular. Avrupa Birliği üyeliği sözü, onun hukuk egemenliği vurgusu ile birlikte, bu ülkelerin toparlanmalarına yardımcı oldu. Yeni bin yıla doğru bu ekonomiler krizden çıkıyorlardı. Pek çok eski Sovyet Bloku ülkesinde devletler halihazırda zayıftılar ve neo-liberal saldırı, durumlarını sadece biraz daha kötüleştirmişti. Bu nedenle piyasa reformlarını uygulayabilecek güç ve otoriteden yoksundular. Dahası şimdi yozlaşmış ekonomiler ortaya çıkmıştı: devlet kontrolü ve piyasa arasında kalmış, yarım yamalak hoşnutsuz işletmeler. İş adamları ve eski memurlar, görevdeki memurların kendilerine ayrıcalıklı muamele yapmaları için rüşvet vererek bu can çekişen devletleri çok geçmeden "ele geçirdiler". Vergiler toplanamadı, yabancılar bu ülkelere yatırım yapmayı reddetti, sermaye ülkeden kaçarak üçkâğıtçı off-shore hesaplara açıldı.[8]

Neo-liberal ekonomik deneyimin en büyük başarısızlığı Rusya'da yaşandı. 2000'lerde Rusya'nın ekonomisi 1989'daki seviyelere göre üçte iki oranında gerilemişti. Bu Amerika'nın Büyük Buhran'da yaşadığından daha sarsıcı bir gerilemeydi.[9] Sovyet devletinin çöküşü ve ekonomisinin yağmalanması Gorbaçov döneminde başlamıştı. Ne var ki, Yeltsin döneminde uygulanan neo-liberal politikalar sorunu derinleştirdi.[10] Ani özelleştirmeler; devlet işletmelerinin varlıklarının hükümet dostu kapitalistlere satılışı, yatırımı engelleyen hukuksuzluk ve sermaye kaçışının cesaretlendirilmesi dışında pek az anlama geliyordu. Sorun geçmişte olduğu gibi devletin zayıflığında yatıyordu. Ki bu haliyle devlet vergileri artıramıyor, yasal norm ve sözleşmeleri uygulamaya koyamıyor, organize suçu ve bürokratik kapitalist hırsızlığı engelleyemiyordu. Çöküş 1998 yılındaki petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle beraber geldi. Devletin büyük borçlarını ödeyen yabancı yatırımcılar güvenlerini kaybettiler ve ipotekli mallarını kurtarma yoluna gittiler. Rusya devleti baş danışmanı IMF'ye büyük bir utanç yaşatarak borçlarını ödeyeme-

7 J. Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions", *World Politics* 50 (1998), s. 209.

8 *A.g.e.*, s. 223-224.

9 J. Stiglitz, *Globalization and Its Discontents* (Londra, 2002), s. 157. [*Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*, çev. Deniz Vural, Plan B Yayınları, 4. baskı, 2003]

10 Bu görüş için bkz. P. Reddaway ve D. Glinski, *The Tragedy of Market Reforms. Market Bolshevism against Democracy* (Washington, DC, 2001), s. 252-255.

yecek duruma geldi. Böylece 2000'lerde Rusya'da Batı'ya ve liberal demokrasiye karşı gelişecek olan tepkinin zemini oluşmaya başlamıştı. Bu süreçte Lenin ve Stalin'in aşçılarından birinin torunu ve eski bir KGB görevlisi olan Vladimir Putin, kapitalist ekonomiyi giderek otoriterleşen bir siyasetle birleştirirken, bir yandan da Stalinist geçmişin kimi sembollerinin saygınlığını yeniden inşa edecekti. İlk yaptığı işlerden biri, 1944 yılında kabul edilmiş ve 1990'da Yeltsin tarafından kaldırılmış olan Sovyet ulusal marşını (sözlerini olmasa da) geri getirmekti.

Sovyet komünizminin sonu nasıl ki, 20. yüzyılın en büyük ekonomik çöküşlerinden birine yol açmışsa, Çin komünizminin başarısı da 20. yüzyılın ve belki de tarihin en büyük ekonomik zaferlerinden birini ortaya çıkarmıştı. Çin rejimi, diğer bütün başarısızlıklarına rağmen, Batı'ya ihracat yapmasına izin veren yeni küreselleşmiş ekonominin yardımlarıyla modern tarihteki herhangi bir hükümetin başardığından çok daha hızlı bir biçimde ve çok daha fazla sayıda insanı yoksulluktan çıkarmayı başarmıştı. Tiananmen katliamını izleyen kısa bir durgunluğun ardından Deng Şiaoping 1990'ların başında piyasa reformlarına kaldığı yerden devam etti. 1993 yılında tipik planlı ekonomi bırakılmış ve plan terk edilmişti. Ne var ki, Sovyet Bloku'ndan farklı olarak, Çin'de piyasayı cesaretlendirmek devleti zayıflamak anlamına gelmiyordu. Aksine komünistler onu daha da güçlendirdiler. Hem 1980'lerdeki kendi deneyimleri hem de Yeltsin'in SSCB'si onları, piyasayı geliştirmek için güçlü bir parti tarafından idare edilen güçlü bir devletin gerekliliği noktasında ikna etmişti.[11] Yozlaşma hâlâ sistemin içinde gömülü duruyordu ve eşitsizlik artmıştı, ne var ki, kendinden emin olan devlet-piyasa ikilisi 2000'ler boyunca Çin'i dünyanın en dinamik ekonomisi haline getirecek olan bir başlangıcın temellerini atmıştı. Bununla birlikte eski komünist devletin baskıcı makinesi muhafaza edilmişti, geçmişin "emek yoluyla reform" ceza sistemi (*laogai*) dahil.[12]

II

1990 ve 2000'lerin küresel neo-liberal devrimi doğal olarak komünistler için bir travmaya yol açmıştı. Buna çeşitli yanıtlar verildi; kimileri piyasayı benimsedi, kimileri gelecek fırtınalı günlere hazırlanmaya başladı ve küreselleşme güçlerine direndi. Neo-liberalizmin makul bir biçimde başarılı olduğu ve çöküşten kaçınılabilen yerlerde, komünistler sessizce Marksizmi bıraktılar ve piyasaya açıldılar. Orta Avrupa'da kızılı bırakarak pembeyi seçtiler. Artık kapitalizm yanlısı sosyal demokratlar haline gelmişlerdi. Şok terapiyi eleştirme-

11 S. Shirk, *The Political Logic of Economic Reform in China* (Berkeley, 1993), 3. bölüm.

12 H. Wu, *Laogai. The Chinese Gulag* (Boulder, 1992).

lerine ve ekonomik liberalleşmenin etkilerini yumuşatma sözü vermelerine rağmen 1990'ların ortalarında tekrar başa geldiklerinde (Macaristan, Polonya ve Bulgaristan'da) yeni sisteme meydan okumak için pek az şey yaptılar. Pembe *revanche*'ın doruk noktası 1995 Polonya başkanlık seçimlerinde ortaya çıktı. Eski komünist Aleksander Kwaśniewski anti-komünist kahraman Lech Wałęsa'yı yenilgiye uğrattı. Komünizmden dönen sosyal demokratlar'ın en başarılıları İtalyanlardı. İtalyan komünistlerinin çoğu yeni Demokratik Sol Parti'ye katıldılar. Parti 1990'larda ve 2006 yılında koalisyon hükümetlerine hâkim olacaktı. Aktivizm ve emeğin eski sembolleri olan orak ve çekicin yanına kökleşmiş olmanın muhafazakâr simgesi olan meşe ağacı eklenmişti.

Asya'da da Çinli, Vietnamlı ve Laoslu komünistler kapitalizmi liberal demokrasi ile olmasa da piyasa ile başarılı bir biçimde uzlaştırdılar. Hindistan'ın Kerala ve Batı Bengal eyaletlerinin seçilmiş komünist hükümetleri, serbest piyasa politikalarına yaklaşmışlardı. Mao'nun mumyalanmış cesedi hâlâ Tiananmen Meydanı'ndaki mozoledeydi ve o hâlâ banknotlardan insanlara bakmaya devam ediyordu. Ne var ki, ideolojik etkisi önemsiz bir düzeye indirgenmişti. Resmî ideoloji her şeye rağmen Marksizm-Leninizm ve Mao Zedong Düşüncesi'ydi ve Pekin akademik enstitüsü bu konuda çalışmalar yapmaya adanmıştı. Ne var ki, bu teknokratik bir Marksizmdi; eşitliğe dönük her türlü radikal yaklaşım bir kenara bırakılmıştı. Resmî eğilim Çin zenginleştikçe komünizmin tartışılabileceği yönündeydi. Kimse bunun ne zaman olabileceğini tahmin edemiyordu. Bu arada partiyi ideolojik bağlılıkla güçlendirme girişimleri başarısız olmuştu. 2005 yılında başkan Hu Jintao, Mao tarzı bir kampanya başlattı. Buna göre bütün parti üyeleri salı öğleden sonralarını ve cumartesilerini parti tarihi çalışarak ve özeleştirilerini hazırlamakla geçireceklerdi. Devlet başkanı bu önerinin ciddiye alınmadığını görünce altüst olmuştu. Ticari web siteleri özeleştiriler konusunda ticari hizmet vermeye başlamıştı. Buna cevap olarak özeleştirilerin elle yazılması zorunluluğu getirildi. Her halükârda genel kanı kampanyanın başarısız olduğu yönündeydi.[13]

Ortaya çıkan ideolojik boşluk etkili bir milliyetçilik ve resmî Konfüçyanizmin garip bir varyantıyla dolduruldu. Ataerkillik, itaat ve düzenin bu antik ideolojisini ortadan kaldırmak için harcanan on yıllardan sonra parti kararlı bir biçimde onu bünyesine dahil ediyordu. 2004 yılında Çin hükümeti Çin dilini ve kültürünü ülke dışında tanıtmak için yüzden fazla Konfüçyüs Enstitüsü kurdu. Bu girişim, 1960'larda Mao'nun uluslararası Marksizmi tanıtma gayretlerinden çok daha farklı bir biçimde gerçekleşiyordu.[14]

13 S. Shirk, *China. Fragile Superpower* (Oxford, 2007), s. 48.

14 D. Bell, *China's New Confucianism. Politics and Everyday Life in a Changing Society* (Princeton, 2008), 1. bölüm.

Yine de Çin komünistleri endişeliydiler. Şahlanmış ve dinç bir kapitalizme başkanlık eden bir komünist partiyi meşrulaştırmak doğal olarak kolay değildi. Çin'deki eşitsizlik düzeyi (özellikle kırsal ve kentli haneler arasında ve farklı bölgelerde) Birleşik Devletler'deki seviyeyi aşmıştı. 1970 yılında bürokratların desteğiyle alınan piyasa reformlarını benimseme kararı, Sovyet tarzı bir çöküşten kaçılmasını sağladı. Ne var ki, yerel memurların ekonomik olarak aşırı derecede güçlenmesine neden oldu. Yöneticiler ve yeni komünist "prensler" olarak çocukları, sahip oldukları politik prestiji ekonomik ayrıcalıklara dönüştürdüler. Tahmin edilebileceği üzere, pek çok sıradan insan hayal kırıklığına uğramıştı. Özellikle en yoksul kırsal bölgelerde, pek çok köylünün yerel yöneticilerle ilgili negatif düşünceleri vardı.[15]

Politik müdahalelerin aynı zamanda ekonomi üzerinde olumsuz etkileri olabilirdi. Bankalar üzerindeki dost işletmelere yardım edilmesine dönük yerel parti baskısı, işletmelerin kararlarının ekonomik değil politik zeminde alınması anlamına geliyordu. Çin komünistlerinin dilemması bilindik bir şeydi. Ortada parti dışında yasal ya da demokratik bağımsız bir otoritenin bulunmadığı bir ülkede, politik elit nasıl olur da memurları denetleyebilirdi? Yozlaşma karşıtı kampanyalar belki bir süre için işe yarayabilirdi. Ne var ki, çok geçmeden enerjileri tükeniyordu.

Sovyet Bloku'nun diğer ülkelerinde komünist partiler neo-liberal devrime adapte olmayı reddettiler. Yanıtları kırgınlık ve nostaljinin bir karışımıydı. Doğu Almanya'nın komünist halefleri birleşen Almanya'nın doğu bölgelerinde halktan büyük bir destek alıyorlardı, öte yandan piyasa konusunda net bir düşünceleri yoktu. SSCB'nin büyük bölümünde ise güçlü bir kapitalizm düşmanlığı norm halini almıştı. Gennadiy Züganov'un komünist partisi Yüksek Stalinizmin oldukça milliyetçi bir biçimini benimsedi. Bu ideoloji, bir Rus imparatorluğu olarak SSCB'ye özlem, sosyal eşitlikçilik, Batı nefreti, yağmacı oligarklara kırgınlık karışımı çarpıcı bir bileşimdi. 1995 yılındaki parlamento seçimlerinde Komünist Parti oyların çoğunluğunu aldı. Bu komünistlere verilen desteğin ulaştığı en üst noktaydı. 1996 yılındaki başkanlık seçimlerinde ise Yeltsin, Züganov'u kimi şaibelerle de olsa az farkla yenilgiye uğrattı. Gerçekte eski tarz komünistler, son derece kirli, yarı demokratik, yarı otoriter ve dost işadamları tarafından finanse edilen bir rejimi yöneten eski bir komünist tarafından yenilgiye uğratılıyorlardı.

Bu durum eski SSCB genelinde yaygın bir model haline gelmişti. Eski komünist yöneticiler komünist partiler olmaksızın eski güçlerini yeniden kazanmayı denediler. Eş-dost kapitalizmi, milliyetçilik ve otoriterliğin özgün bir karışımı benimsendi. Ne var ki, 1990'ların sonundan 2000'lerin ortala-

15 Minxin Pei, *China's Trapped Transition: the Limits of Developmental Autocracy* (Cambridge, Mass., 2006), s. 191-196.

rına kadar ikinci bir demokratikleşme dalgası bölgeyi sarstı. Bulgaristan ve Romanya'da, ardından da Slovakya, Hırvatistan ve Sırbistan-Karadağ'da seçim hileleri ve yozlaşma ile ilgili kitlesel protestolar, eski komünist yöneticileri yerinden etti.[16] Bu demokratik devrimler ihraç edilebilir paket programlar haline gelmişti. Sırbistan'ın *"Otpor"*u ("Direniş") postmodern, ironik ve medyanın başı çektiği günümüz dünyasına uygun yeni bir devrim modeli geliştirmişti. Rock müziğin bir birleşimini kullanan 1980'lerin "Turuncu Alternatif" tarzı numaraları ve *"Gotov je"* ("İşi bitti") (başarılı bir biçimde 2000 yılında Miloseviç'e karşı uygulanmıştı) gibi saygısız ve akılda kalıcı sloganlar kullanarak kendi devrim modellerini eski SSCB'ye taşıdılar. Gürcistan'da *"Kmara"* ("Yeter") ve Ukrayna'da *"Pora"* ("Zamanıdır") hareketi ortaya çıktı. Ülke içinde büyük bir destek almalarının yanı sıra, Rusya'nın bölgedeki etkisini geriletmek isteyen Birleşik Devletler'den de yardım gördüler. ABD çeşitli sivil toplum örgütleri kanalıyla protestoculara fonlar akıtıyordu. "Renkli devrimler"; 2003 yılında Gürcistan'da "Gül" devrimi, 2004 yılında Ukrayna'da "Turuncu" devrim, 2005 yılında Kırgızistan'da "Lale" devrimi, eski komünistler tarafından yönetilen eski düzeni yıkma konusunda başarıya ulaşmışlardı. Ne var ki, eş-dost kapitalistleri ile yöneticilerin yerine liberal demokrasiyi geçirmek daha zordu. Yeni yöneticiler çok geçmeden kendilerini daha önce mevcut olan güç yapısına bağımlı bir halde buldular.

Eski komünistler eski Sovyet Orta Asya'da belirgin bir biçimde daha dirençli çıkmışlardı. Ne var ki, komünist partilerin yokluğunda, politik liderler giderek artan bir biçimde geleneksel klanlara bağımlı hale geliyorlardı.[17] Yalnızca Kırgızistan'ın eski komünist lideri Askar Akayev 1990'ların başında siyaseti ciddi anlamda liberalleştirmeyi denedi. Ne var ki, yerel eşraf eninde sonunda yine öne çıkmayı başardı. Enerji zengini Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev, tıpkı ilginç bir insan olan eski Türkmenistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Saparmurat Niyazov'un yaptığı gibi, hızlı bir biçimde otoriter ve klan temelli bir rejim kurmaya yöneldi. Niyazov başlarda 1991 yılında Rusya'daki darbe girişimini destekledi. Ne var ki, onlar başarısızlığa uğrayınca bilinen yeni adıyla "Türkmenbaşı", klanlardan alabildiği zayıf desteği, yarattığı kişi kültü ile telafi etmeye çalıştı. Ahlâki değerlerin, kuşkulu milliyetçi tarihin ve sufizmin karışımı olan *Ruhnama* ya da "Ruhun Kitabı" isimli kitabı tüm okullarda zorunlu metin haline getirildi. *Ruhnama*'nın büyük mekanik bir modeli başkent Aşkabat'ı süslemektedir. Kitap her akşam saat se-

16 V. Bunce ve S. Wolchik, "International Diffusion and Postcommunist Electoral Revolutions", *Communist and Postcommunist Studies* 39 (2006), s. 283-284; M. Beissinger, "Structure and Example in Modular Political Phenomena: The Diffusion of Bulldozer/Rose/Orange/Tulip Revolutions", *Perspectives on Politics* 5 (Haziran 2007), s. 259-276.

17 K. Collins, "The Logic of Clan Politics. Evidence from the Central Asian Trajectories", *World Politics* 56 (2004), s. 224-261.

kizde açılmakta ve halka önceden kaydedilmiş metinler dinletilmektedir. Bu uygulama Müslümanların ezanını çağrıştırmaktadır. Gerçek Jakoben tarzıyla Niyazov günlerin ve ayların adını da değiştirmiştir fakat ayların yeni adları rasyonalist olmaktan ziyade narsistiktir: Eylül "Ruhname" olmuş, Nisan'a ise annesinin ismi olan "Kurbansultan" adı verilmiştir. Niyazov'un 2006 yılındaki ölümünden sonra aynı zamanda eski dişçisi olan halefi Kurbankulu Berdimuhammedov, rejimi sürdürmüştür. Öte yandan halef, selefin kişi kültünün kendine özgü bazı unsurlarını ılımlılaştırmaya yönelmiştir. Bu eski komünistler rejimlerini destekleme ihtiyacı hissettiklerinde Stalinist ideolojiyi uzun zaman önce bırakmalarına rağmen eski Stalinist yöntemleri hâlâ kullanmaktadırlar.

İki zayıf Sovyet müttefiki ise yalnızca araçları değil Marksist-Leninist ideolojinin özünü de muhafaza etmişlerdir: Kuzey Kore ve Küba. Her ikisi de SSCB'nin çöküşünden ciddi biçimde etkilenmişlerdir. Yalnızca ekonomik destek kaybetmemişler, uluslararası alanda yalnızlaşmış ve ideolojik olarak tecrit edilmişlerdir. Yine de ayakta kalma iradesi göstermektedirler. Her ikisi de kendilerini komşu Goliath ile mücadele eden Davut gibi görmektedirler. Çöküşü atlatmak için baskı ve milliyetçilikten oluşan karma bir model kullanmaktadırlar.

Kuzey Kore örneğinde, Kim Il Sung eski gerilla mantığını sürdürmesi için, iktidarı 1994 yılından itibaren oğlu ve halefi Kim Jong Il'e devretmiştir. Sovyet desteğinin sonu ve Güney Kore'nin başarısı ile gelen ekonomik kriz, Kim'i ancak hiçbir ciddi taviz vermemeleri gerektiğine ikna etmiştir. 1990'ların ortasında kötü hava koşulları ve başarısız tarımsal politikalar kıtlığa ve 2-3 milyon insanın ölümüne neden olmuştur.[18] Yine de Kuzey Kore kısmen şantaj yoluyla yardım almayı başarabilmektedir. Kore'nin nükleer silahlarının yarattığı korku ve ekonomik çöküşünün yaratabileceği sonuçlara ilişkin endişe, yabancıları çek defterlerini açmaya sevk etmektedir. Ekonomik kriz devam etmekte ama rejimin kontrolü kaybettiğine ilişkin hiçbir işaret bulunmamaktadır.

SSCB'nin çöküşü Küba için daha büyük bir darbe olmuştur. Zira ülke geçmişte ticarette büyük ölçüde Doğu Bloku'na bağımlı durumdaydı. 1991'den itibaren rejim kuşatılmış ama direnişini sürdürmüştü. Devam eden Amerikan düşmanlığı ve ekonomik ambargo 1999 yılında başkan Clinton döneminde daha da artmış, rejimin komşunun zorbaca taktiklerine karşı milliyetçi bir öfke göstermesini kolaylaştırmıştı. Buna karşın Küba'nın ekonomik stratejisi Kuzey Kore'den çok farklıdır. Küba rejimi, özel kişilerin uluslararası ekonomiye katılımına izin vererek, yurtdışındaki akrabalardan ya da ülkedeki turistlerden para alımı yoluyla, önemli bir dolar kazancı elde etmiş-

18 A. Buzo, *The Guerilla Dynasty: Politics and Leadership in North Korea* (Londra, 1999), s. 206.

tir. Bu sayede suyun üstünde kalmayı başarmış, bunu ise ekonominin önemli bir bölümünün üzerindeki devlet kontrolünü kaybetmek pahasına gerçekleştirebilmiştir. Özellikle siyahlar ve beyazlar arasındaki eşitsizlikler artmış; devlet sektörü yetenekli insanları özel sektöre, karaborsa sektörüne kaptırmıştır. İdealler ve gerçekler arasındaki uçurum büyüdükçe ülkedeki kinizm de artmaktadır.[19]

2008 Şubat ayında Castro, iktidarı kardeşi Raúl'a devretti ve ekonomik durgunluk Raúl'u kemer sıkma tedbirlerini uygulamaya zorlamış olsa da, ekonomik liberalleşme devam etti. Küba, Castro'nun Havana'ya girişinin 50. yılını kutlarken mevcut hava kötümserdi. Fakat Washington'daki rejim değişikliği devlet üzerinde büyük etki yaratabilirdi: Küba ile ilişkileri restore ederse Başkan Obama rejimin çöküşünü hızlandırabilir.

Sonuç itibarıyla komünistler ve eski komünistler dünyanın az veya çok başarılı ekonomilerini idare etmektedirler. Ne var ki, her iki örnekte de eski radikal Marksizm ortadan kalkmıştır. Yalnızca ekonomik eşitsizliklerin keskin statü ve ırk eşitsizlikleri ile takviye edildiği yoksul köylü toplumlarında devrimci Marksizm halen etkili olabilmektedir.

III

1980 Nisan ayında, yoksul ve sapa Peru kasabası Huamanga'da felsefe profesörlüğü yapan Abimael Guzmán insanları isyana çağıran bir konuşma yapar:

> Yoldaşlar. Çabalarımız sonuca ulaştı. Silahlı mücadele başladı... Devrimin yenilmez alevi kurşun ve çeliğe dönüşerek parlayacak... Büyük bir kopuş yaşanacak ve biz yeni şafağı inşa edenler olacağız... Siyah ateşi kızıla döndürmeliyiz, kızılı ise saf ışığa.[20]

"Başkan Gonzalo" lakaplı Guzmán Peru Komünist Partisi'nin –Aydınlık Yol (*Sendero Luminoso*)– kurucusuydu. Yoğun, vahiysel dili, son derece garip bir biçimde hem ortodoks Sovyet hem de Marksist retorikten oldukça farklıydı. Perulu yerli destekçilerine hitap eden yeni bir Marksizm yarattığı iddiasındaydı. Parti sloganında söylendiği gibi: "Marksizm-Leninizm-Maoizmi, Gonzalo Düşüncesi'ni, Özellikle de Gonzalo Düşüncesi'ni Onayla, Savun ve Uygula!" Ne var ki, pratikte Gonzalo Düşüncesi Maoizme epeyce yakındı ve Guzmán, Kültür Devrimi sırasında Çin'i en az üç kez ziyaret etmişti. Maoizmden belirgin ayrılışı şiddete yaklaşım tarzıyla ilgiliydi. Şiddeti neredeyse kurtarıcı bir güç olarak kutsallaştırıyordu. Bir *Sendero* marşı bu ürkütücü

19 S. Eckstein, *Back from the Future: Cuba under Castro* (Princeton, 1994), s. 233-237.

20 O. Starn, "Maoism in the Andes. The Communist Party of Peru-Shining Path, and the Refusal of History", *Journal of Latin American* Studies 27 (1991), s. 399'dan alıntı.

eğilimi yansıtır: "İnsan kanının kokusu yasemine, papatyalara, sardunyalara, menekşelere benzer."[21]

Aydınlık Yol'un şiddeti, Peru'nun güney dağlarındaki en yoksul yerli köylüler, kent yoksulları ve orta sınıf öğrenciler için bir anlam ifade ediyordu. Yerlilere karşı ırksal ayrımcılığın uzun bir tarihi vardı. Gaddar rejim eşitsiz tarım sistemini muhafaza edebilmek için bizzat şiddete başvurmuştu. Ciddi bir borç krizinin izlediği 1980'lerin ortasındaki askerî baskı, isyanı desteklemişti. Gücünün doruğunda olduğu 1991 yılında Aydınlık Yol 23 bin silahlı üyeye sahipti. Kent ve kırlardaki şiddet kampanyası hükümeti ciddi bir biçimde tehdit ediyordu.[22] Ne var ki, tamamen birleşmiş köylü militanlardan oluşan bir yapı inşa etmeye takıntılı gerillalar, düşmanlarına saldırdıkları gibi, zamanlarının önemli bir bölümünü de köylüleri terörize ederek harcadılar. Geleneksel köylü pazarları yasaklandı ve örgüte tam itaat zorunlu hale getirildi. Aydınlık Yol'un beyaz ve kentli liderleri kendilerini destekleyen yerlilerden çok farklı bir kültüre sahiplerdi. Gerillalar, yerliler için hiçbir anlam ifade etmese de, uzak Andean köylerindeki duvarlara "Hain Deng Şiaoping'e Ölüm" gibi sloganlar yazacaklardı.[23] Guzmán ve arkadaşlarının Lima'da bir kır evinde düzenlenen partide sarhoş bir şekilde "Zorba The Greek" dansı yaparken çekilmiş bir videoyu yayınlayan Peru hükümeti, liderler ve köylüler arasındaki bu kültür farkını önemsiyordu.[24] Guzmán ve hareketin diğer liderlerinin büyük bölümü 1992'de yakalandığında isyan çöktü, yine de kalıntıları günümüze kadar geldi. *Sendero Luminoso*'nun hikâyesi Maocular için bir uyarı oldu. Bu düzeyde aşırı şiddet kullanımının hareketin içindeki itibarı azaldı.

Peru'dan dersler çıkaran başka bir grup dünyanın diğer ucunda yaşıyordu, Nepal'de.[25] Nepal de Peru gibi büyük ölçüde bölünmüş bir toplumdu, hem kast hem de etnisite temelinde. Praçanda ("Şiddetli") liderliğindeki Maocular 1996'da bir "halk savaşı" başlattılar. Hindu milliyetçisi Hindistan ve yeni muhafazakâr Birleşik Devletler tarafından cesaretlendirilen monarşi aşırı sert önlemler alınca isyan daha da güçlendi. 2005 yılında Maocular güç kullanarak iktidarı ele geçirebilirlerdi ama yapmadılar. Belki de yeterince güçlü olmadıklarını düşünmüşlerdi. Öte yandan Guzmán'ın başarısızlığından dersler çıkarmışlardı. Seçimlerin kendilerine bir gerilla darbesinden daha fazla meşruiyet sağlayacağına karar verdiler. 2008 yılında yapılan seçimleri kazandılar ve hü-

21 *A.g.e.*, s. 409.

22 J. Nochlin, *Vanguard Revolutionaries in Latin America* (Boulder, 2003), s. 63.

23 C. McClintock, "Peru's *Sendero Luminoso* Rebellion. Origins and Trajectory", ed. S. Eckstein, *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements* (Berkeley, 2001), s. 83 içinde.

24 Starn, "Maoism", s. 416.

25 A. Vanaik, "The New Himalayan Republic", *New Left Review*, 49 (2008), s. 63.

kümeti kurdular. Bugün yerel gerilla liderlerinin demokratik siyasete nasıl adapte olacakları, önümüzde durmakta olan hayati bir sorudur.

Nepal'deki Maocu zafer, ayaklanmaları Bihar ve Orta Hindistan'a yayılan komşu Hindistan'daki Naksalitleri cesaretlendirdi. Huzursuzluk yine, zenginler ekonomik eşitsizlikleri ve yoksulluğu artıran ekonomik değişimden yararlanırken yoksul köylülerin hoşnutsuz olmasından kaynaklanıyordu. Bunlar genellikle polis ve toprak sahiplerinin özel ordularıyla çatışmaya giren yerel unsurlardı. Şiddete yaklaşımları farklılaşıyordu.[26] 1998 yılında Maharaştra eyaletindeki Naksalit gerillalarla zaman geçiren Hintli bir gazeteci, liderlerinden birini şöyle tarif ediyordu:

> Viswanath Marksizm ve Maoizmden haberdardı. Ama geniş bir bağlamda değil. Dünyası küçüktü, görüşleri de onunla sınırlıydı. Sınıfsız bir toplum için savaşıyordu, evet ama kendi küçük dünyasında. Hayat koşullarını iyileştirmek istiyordu. Sömürüden kurtulmak istiyordu. "Her yerde" gördüğü "polis baskısı"ndan kurtulmak istiyordu.[27]

2000'lerde radikal gerilla komünizmi özellikle Nepal ve Hindistan'da yaygınlaştı. Latin Amerika'da ise aksine Venezuela'daki Hugo Chávez'inki gibi popülist sosyalist hareketler, radikal Marksistlerden daha başarılı oluyorlardı. Kolombiyalı gerilla hareketi FARC Marksizmden daha eklektik bir "Bolivar" sosyalizmine kaymıştı, yine de şiddet içeren yöntemleri kullanmaya devam ediyordu. 1990'ların ortasında Latin Amerika'da yeni bir Marksist gerilla hareketi ortaya çıktı: uluslararası üne sahip olan son gerilla hareketi, Meksikalı Zapatistalar. Ne var ki, onların tarihi Üçüncü Dünya Marksizminin 1960'lardan bu yana ne kadar değiştiğini ortaya koyuyordu.

1994 yılının yılbaşı gecesi maskeli gerillalardan oluşan bir grup San Cristóbal de las Casas'ta ortaya çıktı, Meksika'nın Chiapas eyaletinin başkentinde. Güvenlik güçleriyle bir dizi çatışma yaşadıktan sonra yağmur ormanlarına geri döndüler. Zapatista hareketinde ön planda olan, savaştan ziyade arkasından gelen sözcükler seliydi. "Subcomandante Marcos" Rafael Sebastián Guillén Vicente, Guzmán gibi Marksist bir felsefe profesörüydü; kendini yerli köylülerin haklarını korumaya adamıştı. Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu (EZLN) bir dizi eklektik figürden ilham alıyordu; bunların arasında Marx, eski Meksikalı sosyalist devrimci Emiliano Zapata ve Sandinista devrimcileri de vardı. Ama asıl idol Che Guevara'ydı. "Subcomandante" kendisine "Comandante"yi model almıştı; onun piposunu, sakalını, başlığını, Don Quixote sevgisini, ken-

---

26 M. Mohanty, "Challenges of Revolutionary Violence. The Naxalite Movement in Perspective", *Economic and Political Weekly*, 22 Temmuz 2006.

27 C. Sreedharan, "Karl and the Kalashnikov", http://www.rediff.com/news/1998/aug/25pwg.htm, 25 Ağustos 1998.

disiyle ve klasik kahraman tipleriyle dalga geçen yazı tarzını benimsemişti.[28] Öte yandan Che'nin savaşçı yöntemlerini reddetmiş ve onun "Marksist hümanizm"ini sahiplenmişti. 1995 yılında Marcos'un gerillaları etkin bir biçimde Meksika ordusu tarafından kuşatıldılar. Her şeye rağmen 1990'larda Meksika siyaseti, 1980'lerde Latin Amerika'nın büyük bölümünde olduğundan çok daha liberaldi. Bu nedenle kültür ve propaganda Zapatistaların siyasetinde askerî eylemden çok daha önemli bir yer tutuyordu. Nitekim Marcos'un yazılarından birinde "Sözümüz Silahımızdır" başlıklı bir bölüm bulunuyordu. Şiddet içermeyen bir komünizm geliştirme konusunda ciddi bir çaba içerisindeydi. Kendi açıkladığı üzere: "Bizim ordumuz diğerlerinden farklıdır zira onun hedefi ordu olmaktan kurtulmaktır. Asker diğer insanları ikna etmek için silaha başvuran absürd bir kişidir ve bu açıdan bu hareketin geleceği askerî bir temelde olacaksa, gerçekte bir geleceği yok demektir."[29]

Demokratik ve katılımcı yaklaşımı, gerçekten de 1960'ların Batı soluna ve Doğu Avrupa'daki "Turuncu Alternatif"e, gelişmekte olan ülkelerdeki eski Marksist soldan daha yakındı. İnatçı bir Zapatista böceği olan Don Durito'nun karakterleri arasında yer aldığı politik çocuk öyküleri yazmanın yanı sıra, internet kullanımındaki ustalığını da içeren tarzı, ironik ve tuhaftı: Bu yaklaşım özellikle daha barışçı zamanlar için idealdi. Sonuç olarak Marcos'un, 1990'larda neo-liberal düzenin yarattığı eşitsizlikleri eleştirmek için ortaya çıkan küreselleşme karşıtı hareketin kahramanı olması şaşırtıcı değildir. Che-Marcos geleneği, komünizmin 1989'daki yıkım sonrası herhangi bir gerçek çekiciliğe sahip olan yegâne kolu olmuştu. Nitekim 1997 yılında, Che'nin 30. ölüm yıldönümünde, göz alıcı şarkıcı Nathalie Cardone tarafından seslendirilen "Hasta Siempre, Comandante"nin yeni bir tekno versiyonu Fransız pop listelerini sarsmıştı. Şarkının sıradışı klibinde Cardone, bir elinde AK-47 bir elinde bebeğiyle devrim için yoksul Kübalılara liderlik yapmaya başlamadan önce Che'nin cesedini izlerken gösterilmektedir. Bu arada atış yeteneğini sadece şişeler üzerinde denemekte ve klipte hiç kan akmamaktadır.

Radikal sosyalist siyaset potansiyeli, keskin sosyal eşitsizliklerin doğrudan yabancı müdahalesi ya da "emperyalizm" eleştirisiyle ilişkilendirilebileceği her yerde mevcuttur – Soğuk Savaş'ın bitişinin bu kırgınlıkları azaltmasına rağmen. Sovyet ve Amerikan müdahaleleri sosyal ve etnik çelişkilerin derinleşmesine neden olmuştu. Dünyanın büyük bölümünde Birleşik Devletler eski Avrupa imparatorluklarının boşluğunu doldurmuş, komünizm tehlikesi nedeniyle bunu muhafazakâr elitlere arka çıkarak yapmıştır. Soğuk Sa-

28 Bu konu için bkz. N. Henck, *Subcommander Marcos. The Man and the Mask* (Durham, NC, 2007), s. 365-3666.

29 G. Marquez ve R. Pombo, "The Punch Card and the Hour Glass", *New Left Review* (Mayıs-Haziran, 2002), s. 70'deki söyleşi.

vaş'ın bitimi ile birlikte Amerikalılar sevilmeyen elitleri desteklemek için güç kullanmaya daha az istekli olmuşlardı. 2000'lerin ortalarından itibaren Latin Amerika'nın büyük bölümü neo-liberal reformlara tepki vererek popülist sola kaymıştır. Ne var ki, Birleşik Devletler hoşlanmasa da bu tarz bir radikalizmi tolere etmektedir.

Binyılın sonunda uluslararası, sosyal ve ideolojik eski gerilimler dünyanın çoğu bölgesinde ortadan kalkmıştı. Bir bölge hariç: Ortadoğu. 1990'lar ve 2000'lerin en güçlü devrimci güçleri komünizmin kızıl bayrağı altında değil İslâmcılığın yeşil bayrağı altında toplanmışlardı. Onlar da iki cephede savaştıklarına inanıyorlardı: Ortadoğu'daki Batı emperyalizmine ve İslâm'ın "saf olmayan", "hurafelerle dolu" gelenekçiliğine karşı. Komünistlerden farklı olarak sosyal ve cinsiyet temelli hiyerarşileri benimsiyorlardı. Diğer taraftan esas olarak, bölünmüş toplumlarını düşmana karşı birleştirme ve onları harekete geçirmenin peşindeydiler. 11 Eylül 2001'de ABD'ye karşı saldırılarını başlattıklarında, militan bir yeni muhafazakâr hasmı tahrik ettiler, Sovyetler'in 1970'lerde yaptığı gibi. Reagancı neo-liberal ve yeni muhafazakâr ittifakı bu kez George W. Bush başkanlığı altında yeniden oluştu. 2000'lerin büyük bölümünde siyaseti bu akım şekillendirdi.

Ne var ki, bu, kısa bir dönem için geçerli olacaktı. 2008 yazı ve sonbaharında 1979-1980'den beri gelen güçlü ekonomik düzen sonunda çöküşe geçti. Eylül'de Lehman Brothers bankasının iflası, esas olarak ekonomide aşırı *laissez-faire* yaklaşımdan kaynaklanıyordu ve açık bir biçimde neo-liberal çağın sonunu işaret ediyordu. Bu arada, Gürcistan'ın Amerikan destekli "Gül" devrimcisi başkanı Mihail Saakaşvili'nin, tartışmalı Gürcistan bölgesi Güney Osetya'da Ağustos savaşında Rusya karşısında aldığı mağlubiyet, liberal demokrasiyi yaymak için ortaya konulan yeni muhafazakâr çabaların –ki 2003 Irak müdahalesinin başarısızlıkları halihazırda önemli bir göstergeydi– sınırlarına ulaştığını gösteriyordu.

IV

Bertolt Brecht 1938 tarihli "Bizden Sonra Doğanlara" şiirinde geleceğin şüphecilerine karşı, bir komünist olarak yaşadığı hayatı savunmaya çalışır. "Nefretin içinde bulunduğu koşulları çarpıttığını" kabul eder. Yine de okurdan hoşgörü talep eder. Çok zor zamanlar yaşamıştır: Bunlar adaletsizliğin "karanlık" zamanlarıdır. Kendi haşin davranışlarının alternatifi yoktur. "Dostluk için bir zemin hazırlamak" istemesine rağmen, kendisi dost canlısı bir insan olamamıştır.[30]

30 B. Brecht, "To Those Born Later", çev. J. Willett, R. Mannheim ve E. Fried, P. Forbes, *Scanning the Century. The Penguin Book of the Twentieth Century in Poetry* (Londra, 2000), s. 55-57 içinde.

Hoşgörü için çalışmalı mıyız? Brecht'in yaklaşımını onaylamak ya da mahkûm etmek bu kitabın işi değil. Burada daha ziyade işlenmiş olan tarihsel suçlar için ahlâki yargılamalar yapmaya ihtiyaç duyuyoruz. Ama aynı zamanda bir açıklamaya da ihtiyacımız var. Brecht'e müsamaha göstermek başka bir şey, Stalin ya da Pol Pot'a başka.

Brecht'in şiiri, Sovyet tarzı komünizmin, onun gibi idealizm ve romantizme karşı olan birisine bile nasıl cazip göründüğünü anlamamıza yardımcı olmaktadır. Komünizm evrensel "dostluğa" dostça olmayan araçlar üzerinden varmaya çalıştı. O, amacı eşitsizliğin üstesinden gelmek ve moderniteyi getirmek olan bir hareketti. Ne var ki, buna ancak radikal araçlarla ulaşabileceği görüşü üzerine temellenmişti, nihai olarak devrim yoluyla.

Marksizmin modernite ve eşitliği birleştirme arzusu özellikle toplumlarını "geri" gören yurtsever öğrencilere ve eğitimli elitlere hitap ediyordu: sadece eski patriyarkal güce meydan okuma noktasında değil, aynı zamanda "ileri" uluslarla yarışma noktasında da Jakobenlerin, Çernişevski ve Lu Sin'in izlerini takip eden erkek ve kadınlara. Yine de komünizmin gelişmesi gerilik ve eşitsizliğin kaçınılmaz bir sonucu değildi. 1917 yılında Rusya'daki kaos ya da Japonya'nın Çin'i işgali olmasaydı komünist hareketin iki önemli ilham kaynağı olan bu devletler ortaya çıkmayabilirdi. Öte yandan komünizm, çoğunluk tarafından nadiren desteklenmesine rağmen, hareketin çekirdeğinde yer alan aktivistler dışındaki farklı insanlar için de bir anlam ifade etmişti. Her halükârda en büyük başarılarını romantik ve liberal olmayan formunda, Marksizm-Leninizm biçimine büründüğünde kazandığı açıktır. Bu melez ideoloji militan, gizliliğe önem veren ve disiplinli bir azınlığa, öncü partiye özel önem verdi.

Lenin'in "yeni tip partisi", Rusya'nın komplocu siyasetinden ve iç savaş koşullarından türemişti. Yarı dinsel ve askerî bir kültür geliştirmiş, üyelerini gerçek sosyalist amacın ustaları haline getirmeyi amaçlayan sektvari bir organizasyon olarak ortaya çıkmıştı. Gücünü konsolide ettikten sonra, partinin enerjisi Stalin tarafından bir başka "kahramanca" göreve kanalize edilmiştir: ülkenin sanayileştirilmesi. Parti kendisini, köylüleri ve diğer "geri" grupları modernleştirmeye çalışan bir kalkınma aracı olarak görüyordu. Pek çok gelişen ve sömürge ülkede elitleri kendine çeken şey, bu dinamik ama disiplinli enerjinin ortaya koyduğu gelecek vaadiydi. Solda yer alanları savaşa bağlayan şey, Nazi Almanyası ve Japon emperyalizminin istila alanlarında komünizmin etkin direnişini merkeze koyan söz konusu organizasyonel canlılıktı.

Gerçekten de komünistler, otokrasi ve emperyalizme karşı mücadele eden bir hareketin üyesi olduklarında, özellikle savaş koşullarında kendilerine olan güvenleri en yüksek seviyesine ulaşıyordu. Bu, devletin yüzleşilmesi

çok daha zor olan gerçek pratiğiydi. Komünist yönetimin erken dönemlerinde partiler genelde, kimi zaman şiddet içeren yöntemler kullanarak toplumu ilerletmek için tasarlanmış radikal dönüşümlerin peşinde oldular. Che Guevara'nın şair Pablo Neruda'ya açıkladığı gibi: "Savaş... Savaş... Biz her zaman savaşa karşıyız. Ama bir kez savaşa girersek, savaşmadan yapamayız. Her zaman ona dönmek isteriz."[31] Savaş ve yabancı tehditler nedeniyle radikalizm daha fazla gerekli gözükmektedir. Bu koşullar daha teknokratik ya da pragmatik bir Marksizm için çok daha az uygundur. Savaş ya da savaş tehdidi komünistlerin gücü ellerine geçirmesine yardımcı olmuştur. 1928'de Stalin ya da 1943'te Mao örneklerinde olduğu gibi.

Kitlelerin harekete geçirilmesi, ekonomik ileri "sıçramalar", toprak reformu ve kolektivizasyon girişimleri askerî kampanyaları taklit etmektedir. Çeşitli vesilelerle komünistler ve destekçileri arasında bireyin fedakârlık yapması teşvik edilmektedir. Bu yarı askerî kampanya tarzı, özellikle gençlere çekici gelmektedir. Ne var ki, sert yöntemler kaçınılmaz olarak kurbanlar yaratmıştır. Haklı bir amaç için mücadele ettiklerine inanan komünistler sıklıkla köylü kültürlere, dindarlara ve "burjuva" tanımladıkları kişilere –şimdi artık ilerlemenin ve halkın düşmanları olarak kabul edilmektedirler– karşı acımasız davranmışlardır.

Şüphesiz kimi komünist rejimler kitlesel şiddete başvurmamışlardır. Kurbanların en çok acı çektiği dönemler rejimlerin en radikal ve hırslı oldukları, genellikle kendilerini inşa ettikleri zaman aralıkları olmuştur. Şiddetin derecesi liderlik ve koşullara bağlı olarak farklılaşmaktadır. Kızıl Kmerler'in Kamboçyası'nda şiddet doruk noktasına ulaşmıştır. Küba'nın "Marksist hümanistleri" arasında bu pratikler çok daha yumuşatılmış şekliyle mevcuttur. Savaş hazırlığı 1930'lardaki Stalin'in Terör döneminde olduğu gibi kitlesel öldürmelere dönüşebilir, komünist rejimin kurbanları genellikle "sınıf düşmanları" olarak kabul edilmişlerdir. Ancak komünist rejim altında ölenlerin çoğunluğu, umursamaz bir biçimde uygulamaya konulan dogmatik tarımsal politikaların sonucunda kıtlıklardan ölmüşlerdir.

Radikal yöntemler uzun bir süre kullanılamazdı. Zira ekonomiye zarar verip kaosa neden olmaktaydılar. Planlı sistemi işletmesi gereken uzmanlar ve idareciler, kaosa neden olan aşırı hırslı "atılımları" durdurdular. Aşırı eşitlikçi yöntemler başarısızlıkla sonuçlandı. Dar, militan gruplar geniş bir destek olmadan büyük ve karmaşık toplumları dönüştüremezlerdi. Sonuç itibarıyla rejimler "geri çekilmeleri" gerektiğini anladılar. Daha güvenli bir kuruluşa odaklanmalıydılar. Savaştan sonra SSCB'de sekter yapıdan ziyade "yurtsever" birliğe vurgu yapanlarla birlikte daha teknokratik bir yaklaşım ortaya çıktı. Ne var ki, Stalin sistemin militanlığını muhafaza etme peşindeydi.

31 P. Neruda, *Memoirs* (Londra, 1976), s. 332-333.

"Yurtseverlik karşıtı" "halk düşmanları"na karşı sert yöntemler kullanmaya devam etti.

Stalin'in ölümüyle birlikte pek çok komünist, eski modelin üstünlüğüne meydan okumaya başlayacak ve hareketin daha kapsayıcı ve "demokratik" olmasını talep edecekti. Ne var ki, bunun nasıl başarılabileceği konusunda ortada pek az uzlaşılmış başlık vardı. Kimileri teknokratik çözümler denedi. Fakat liderlerden ve aynı zamanda halktan tepki gördüler. Mao ve Guevara gibi diğerleri ise komünizmin daha radikal bir formuna dönüş yaptılar. Sonuç kaçınılmaz olarak ekonomik düzensizlik, kaos ve iç savaştı. Bir diğer grup ise daha ziyade etik ve insan özgürleşmesinin romantik sosyalizmini, piyasa ve çoğulcu demokrasinin pragmatik unsurları ile birleştirdi. Özellikle Prag Baharı sırasında yaşanan buydu. Ne var ki, parti sahip olduğu tekel gücünü bırakmaya ya da planlı sistemin etkisini bu düzeyde zayıflatmaya hazır değildi. 1970'lerde Brejnev yönetimi altında Doğu Bloku'nda yaşanan muhafazakâr tepkiyi hızlandıran buydu. Öte yandan bu tepki, Gorbaçov ve reformcuların partiye karşı barışçıl bir "devrim" başlatma kararı almalarına ve nihai olarak bizzat eski sistemi yıkmalarına yardımcı oldu.

Komünist rejimler her zaman böyle reaksiyoner olmamışlardı. Refah, eğitim ve sosyal mobiliteye yaptıkları vurgu önceki yöneticilerin öncelikleriyle keskin bir biçimde çelişiyordu ve bu yaklaşımları halk arasında popüler olabilirdi. Aynı zamanda ülkelerini modernleştirmek, ulusal entegrasyonu, sosyal mobiliteyi ve refahı desteklemek için çok şey yaptılar. Ne var ki, amaçlarına ulaşma noktasında ciddi sınırlarla karşı karşıyaydılar. En sert sorunlar ekonomi alanında yaşanıyordu. Savurgandılar ve ekonomiye zarar veriyorlardı. Batı tüketim toplumlarının farkında olan Doğu Avrupa rejimlerinin vatandaşları için aradaki fark çok belirgindi. Komünizm savaş dönemi kanaatkârlığını sabitleme eğilimindeydi, canlı bir modernliği değil.

Belki de ekonomik sertleşmeden daha zararlı olansa ideal komünizm ile gerçeklik arasındaki uçurumdu. 1970'lerde SSCB'de pek az kişi partinin dinamik ve eşit bir toplum yaratmak istediğine inanıyordu. Militan ve idealist bir elit olarak gücü eline geçiren parti, fonksiyonunu kaybetmiş gibi görünüyordu. Daha ziyade kendi güç ve ayrıcalıklarını korumak isteyen bir yapı olarak algılanıyordu. Sağlam eşitsizlikler sisteminin üstesinden geldikten sonra, ona benzeyen bir başkasını yaratıyor gibiydiler. Batı, kısmen İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan komünist tehdide yanıt olarak daha kapsayıcı ve eşitlikçi bir hal alırken, kentli ve eğitimli gruplar özellikle ellerinden gücün alınması ve özgürlük yoksunluğu nedeniyle hayal kırıklığına uğramışlardı. Komünizm şimdi hasmından daha elitist ve daha az modern bir sistem olarak algılanıyordu.

Komünizm giderek artan bir biçimde, ister Stalinist ya da Maocu rejimle-

rin anıları isterse de gelişmekte olan ülkelerdeki yeni rejimlerin davranışları üzerinden olsun, şiddet mirası nedeniyle itibarını yitiriyordu. Büyük Atılım, Kültür Devrimi, Terör, Kamboçya ve Etiyopya'daki şiddet, hepsi komünizme ulaşmak için hayati önemdeki politikalar olarak sunulmuş ve Marksizmin bütününü tartışmalı hale getirmişlerdi. Gündelik hayatta karşılaşılan baskı aynı zamanda Marksizm ve gaddarlık arasındaki bağlantıyı da gözler önüne sermişti. Bu fikirlerin provoke ettiği açık şiddet eğiliminde Marksizmin payının ne olduğu ile ilgili tartışma bu deneyimlerden ilham almaktadır. Marx'ın kimi fikirleri –özellikle liberal hakların reddi, gelecekte tam bir halk uzlaşısının oluşacağını varsayması– tam devlet kontrolü ve mobilizasyon projelerini haklı çıkarmak için kullanılmıştır, bu onun öngördüğü şey olmasa bile. Marx'ın ve Engels'in kendi kariyerleri boyunca tanık oldukları devrimci taktiklere dönük övgüleri ise şiddeti meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Yine de savunucularının ileri sürdükleri gibi Marx, Marksist-Leninist partilerin uyguladıkları elitist siyasete karşıydı ve komünistler tarafından kurulan rejimleri onaylamayacaktı.

V

2008 Ekim ayında Alman öğretmen Bayan Müller, Karlsruhe öğrencilerinden birini üzerinde "USA" yazan kukuletalı bir ceket giydiğini gördü ve ona ayağa kalkmasını söyledi. "Yüzünü sınıfa dön" diye emretti. "Okula Batı işi bir kıyafetle gelmeye nasıl cüret edersin? Bu sınıf düşmanları için düzenlenen bir moda şovu değil. Ebeveynlerinin kolektifine bir mektup gönderilecek." Tabii ki hiçbir mektup gönderilmedi. Çocuklar ve öğretmen komünist dönemde yaşanan bir sahneyi canlandırıyorlardı, amaç genç Alman öğrencilere komünist sistemin şeytanlığını göstermekti. On sekiz yaşına gelenlere Genç Öncü kaşkolları verilir ve onlardan komünist şarkılar söylemeleri istenirdi. "Muhalif" öğrencileri ihbar etmeleri ve itaat etmekten açıkça mutlu olmaları talep edilirdi. Proje organizatörü canlandırma ile ilgili şunları şöylemişti: "Bilerek otoriter bir atmosfer yarattım ve insanların ne kadar hızlı ve kolayca onun tarafından şartlandırıldıklarını görmenin şokunu hâlâ yaşıyorum."[32] Daha genel olarak öğrenciler arasındaki Doğu Almanya nostaljisinden korkuyordu: "Bazıları için orada yaşamak, sosyal bir cennette yaşamaktan farksız."

Daha öncede ifade edildiği üzere, kimi eski komünist toplumlarda kriz komünizme dönük nostaljiyi muhtemelen daha da artıracaktır. Ne var ki, "gerçekte var olan sosyalizme" dönüş olasılığı pek azdır. Aşırılıklarına ve başa-

32 T. Paterson, "A Harsh Lesson for Germany, Courtesy of Its Socialist Past", *Independent*, 22 Ekim 2008.

rısızlıklarına ilişkin anılar hâlâ çok tazedir. Servet eşitsizliği ile ilgili güncel hoşnutsuzlukların pek çok ülkede solcu popülizmini beslediği doğrudur. Ne var ki, geçmişin deneyimleri, aşırı solun başarısı için ekonomik eşitsizlikler gerekli olsa da, bunun yeterli bir koşul olmadığını ortaya koymaktadır. Bu başarının gerçekleşebilmesi için imparatorlukların ve derin bir biçimde sağlamlaştırılmış hiyerarşilerin bulunması gerekmektedir. Bu unsurlar ya da onları çağrıştıran benzer şeyler yeniden ortaya çıkarsa, aşırı sol siyasetin yeni bir formu kesinlikle gelişme imkânı bulabilir.

Aynı zamanda komünizmin en son 1968 barikatlarında görülen romantik, katılımcı geleneği, kendisine yeni ilgi alanları bulabilir. Gerçekten küreselleşme karşıtı ve ekolojist hareketler bu siyaset tarzıyla pek çok ortak noktayı paylaşmaktadırlar. Küresel kapitalizm krizi gelişirse romantik Marksizmin sahicilik ve demokratik katılım idealleri daha çekici hale gelebilecektir. Ne var ki, Marx'ın ortaya attığı problem halen güncelliğini korumaktadır: Herhangi bir merkezi olmayan topluluklar ekonomik refah beklentisi ile nasıl birleşebilirler? Sadece düşen yaşam standartları ve gelecek ufkunun daralması, Marx'ın inandığı gibi, onların bir araya gelmeleri için yeterli olabilir mi? Eğer bu mümkünse, bu tarz siyasetin kitle desteğini nasıl garantiye alabileceğinin açıklanması gerekiyor.

Komünizmin tarihi bize iki şey öğretmeli. Çok sayıda yazarın belirttiği gibi ilk ders dogmatik ütopik düşüncenin ne kadar yıkıcı olabileceğidir. Bugün daha ziyade ihmal edilen ikinci ders ise keskin eşitsizliklerin ve adaletsizlik algısının tehlikesidir, zira bu şartlar ütopyacı siyaseti çok çekici hale getirebilir. 1989'dan beri hâkim güçler her iki dersi de anlamamış gibi gözükmektedirler. Komünist ütopyalara keskin bir biçimde tepki veren Mesihçi dogmatik liberaller, sistemlerini dünyaya yaymaya çalışmaktadırlar, kimi zaman güç kullanarak. Belki ancak şimdi, 2008 krizinin uslandırmasıyla, sonunda komünizm tarihinden öğrenmeye başlayacağız. Ancak bu şekilde Prometheus trajedisinin yeniden kanlı bir biçimde sahnelenmesinden kaçmamız mümkün olabilir.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Giriş: 1789-1889-1989

Courtois, S. vd., *The Black Book of Communism* (Cambridge, Mass., 1999). [*Komünizmin Kara Kitabı*, çev. Cenk Odakan, Işıl Özcan, Engin Sunar, Bülent Tanatar, Yavuz Topoyan, Doğan Kitap, 2000]

Dreyfus, M. vd., *Le Siècle des communismes* (Paris, 2000).

Furet, F., *The Passing of an Illusion* (Chicago, 2004).

Jowitt, K., *New World Disorder The Leninist Extinction* (Berkeley, 1992).

Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism* (Oxford, 1978).

Laqueur, W., *The Dream That Failed* (Oxford, 1994).

Lichtheim, G., *A Short History of Socialism* (Londra, 1975).

Malia, M., *The Soviet Tragedy* (New York, 1994).

Pipes, R., *Communism* (London, 2002). [*Komünizm'in Kısa Tarihi*, çev. Orhan Düz, Gelenek Yayıncılık, 2005]

Sassoon, D., *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century* (Londra, 1997).

Service, R., *Comrades: a World History of Communism* (Londra, 2007)

Walicki, A., *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom* (Stanford, 1995).

Önsöz: Klasik Sınav

Baker, K., *Inventing the French Revolution: Essays on French Political Culture in the Eighteenth Century* (Cambridge, 1990).

Bell, D., *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800* (Cambridge, Mass., 2001).

Forrest, A., *The Soldiers of the French Revolution* (Durham, NC, 1990).

Hardman, J., *Robespierre* (Londra, 1999).

Higgonet, P., *Goodness Beyond Virtue Jacobins during the French Revolution* (Cambridge, Mass., 1998).

Hunt, L., *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Londra, 1986).

Jordan, D., *The Revolutionary Career of Maximilien Robespierre* (Londra, 1985).

Lucas, C. (ed.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture. Vol 2: The Political Culture of the French Revolution* (Oxford, 1988).

Lynn, J., *The Bayonets of the Republic: Motivation and Tactics in the Army of Revolutionary France, 1791- 94* (Urbana, 1984).

Ozouf, M., *Festivals and the French Revolution*, çev. A. Sheridan (Cambridge, Mass., 1988).

Rose, R., *Gracchus Babeuf: The First Revolutionary Communist* (London, 1978).

Sewell, W., *A Rhetoric of Bourgeois Revolution. The Abbé Sièyes and What is the Third Estate?* (Durham, NC, 1994).

Shklar, J., *Men and Citizens: a Study of Rousseau's Social Theory* (Cambridge, 1969).

1. Bir Alman Prometheus'u

Andreucci, F., "The Diffusion of Marxism in Italy during the Late Nineteenth Century", R. Samuel ve G. Stedman Jones (ed.), *Culture, Ideology, and Politics: Essays for Eric Hobsbawm* (Londra, 1982).

Beecher, J., *Charles Fourier: The Visionary and His World* (Berkeley, 1986).

Cahm, C., *Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886* (Cambridge, 1989).

Derfler, L., *Paul Lafargue and the Founding of French Marxism, 1842-1882* (Cambridge, Mass., 1991).

Duveau, G., *1848. The Making of a Revolution*, çev. A. Carter (Londra, 1967).

Ehrenberg, J., *Proudhon and His Age* (Atlantic Highlands, NJ, 1996).

Eley, G., *Forging Democracy. The History of the Left in Europe, 1850-2000* (New York, 2002). [*Demokrasiyi Kurmak -Avrupa Solunun Tarihi (1850-2000)*, çev. Ahmet Yiğit Güney, Doruk, 2008]

Fletcher, R., *Revisionism and Empire. Socialist Imperialism in Germany, 1897-1914* (Londra, 1984).

Furet, F., *Marx and the French Revolution*, çev. D. Furet (Chicago, 1988).

Garnett, R. G., *Co-operation and the Owenite Socialist Communities in Britain, 1825-45* (Manchester, 1972).

Geary, D., *European Labour Protest, 1848-1939* (Londra, 1981).

Geary, D., *Karl Kautsky* (Manchester, 1987).

Geary, D. (ed.), *Labour and Socialist Movements in Europe before 1914* (Oxford, 1989).

Gilbert, A., *Marx's Politics. Communists and Citizens* (Oxford, 1981).

Goldberg, H., *The Life of Jean Jaurès* (Madison, 1968).

Gould, R., *Insurgent Identities: Class, Communities and Protest from 1848 to the Commune* (Chicago, 1995).

Haimson, L. H. ve Tilly, C. (ed.), *Strikes, Wars and Revolutions in an International Perspective: Strike Waves in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries* (Cambridge, 1989).

Hanson, S., *Time and Revolution. Marxism and the Design of Soviet Institutions* (Chapel Hill, 1997).

Harrison, J. F. C., *Robert Owen and the Owenites in Britain and America: The Quest for the New Moral World* (Londra, 1969).

Hobsbawm, E. J. (ed.), *The History of Marxism* (Brighton, 1982).

Hunt, R. N., *The Political Ideas of Marx and Engels* (2 cilt) (Pittsburgh, 1974, 1984).

Johnson, C. H., *Utopian Communism in France: Cabet and the Icarians 1839-1851* (Ithaca, 1974).

Katznelson, I. ve Zolberg, A. R. (ed.), *Working-Class Formation: Nineteenth Century Patterns in Western Europe and the United States* (Princeton, 1986).

Lidtke, V., *The Alternative Culture: Socialist Labor in Imperial Germany* (New York, 1985).

Lidtke, V. L., *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878-1890* (Princeton, 1966).

Lovell, D., *From Marx to Lenin. An Evaluation of Marx's Responsibility for Soviet Authoritarianism* (Cambridge, 1984).

McLellan, D., *Karl Marx a Biography* (Londra, 1995).

Manuel, F. E., *The New World of Henri Saint-Simon* (Cambridge, Mass., 1956).

Manuel, F. E., *The Prophets of Paris* (Cambridge, Mass., 1962).

Manuel, F. E. ve Manuel, F. P., *Utopian Thought in the Western World* (Oxford, 1979).

Miller, J. E., *From Elite to Mass Politics: Italian Socialism in the Giolittian Era, 1900-1914* (Kent, Ohio, 1990).

Miller, M. A., *Kropotkin* (Chicago, 1976).

Miller, S. ve Potthoff, H., *A History of German Social Democracy from 1848 to the Present*, çev. J. A. Underwood (Leamington Spa, 1986).

Morgan, R., *The German Social Democrats and the First International, 1864-1872* (Cambridge, 1965).

Rougerie, J., *Le Procès des Communards* (Paris, 1971).

Salvadori, M., *Karl Kautsky* (Londra, 1979).

Sewell, W., *Work and Revolution in France: the Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge, 1980).

Spitzer, A. B., *The Revolutionary Theories of Louis Auguste Blanqui* (New York, 1957).

Steenson, G. P., *After Marx, before Lenin: Marxism and Socialist Working-Class Parties in Europe, 1884-1914* (Pittsburgh, 1991).

Steenson, G. P., *"Not One Man! Not One Penny!": German Social Democracy, 1863-1914* (Pittsburgh, 1981).

Steger, M., *The Quest for Evolutionary Socialism. Eduard Bernstein and Social Democracy* (Cambridge, 1997).

Steven, V. K., *Between Marxism and Anarchism: Benoît Malon and French Reformist Socialism* (Berkeley, 1992).

Stuart, R., *Marxism at Work: Ideology, Class and French Socialism during the Third Republic* (Cambridge, 2002).

Taylor, K. (ed.), *Henri Saint-Simon (1760-1825): Selected Writings on Science, Industry and Social Organization* (Londra, 1975).

van Holthoon, F. ve van der Linden, M. (ed.), *Internationalism in the Labour Movement, 1830-1940* (Leiden, 1988).

Vincent, K. S., *Pierre-Joseph Proudhon and the Rise of French Republican Socialism* (New York, 1984).

Walicki, A., *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom* (Stanford, 1995).

Weitz, E., *Creating German Communism 1890-1990. From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).

Woodcock, G., *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements* (Harmondsworth, 1975). [*Anarşizm / Bir Düşünce ve Hareketin Tarihi*, çev. Alev Türker, Kaos Yayınevi, 4. baskı, 2009]

2. Bronz Atlı

Ascher, A., *The Revolution of 1905* (2 cilt) (Stanford, 1988, 1992).

Baron, S. H., *Plekhanov: The Father of Russian Marxism* (Londra, 1963).

Bonnell, V., *Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900-1914* (Berkeley, 1983).

Clark, K., *Petersburg, Crucible of Cultural Revolution* (Cambridge, Mass., 1995).

Figes, O., *A People's Tragedy: the Russian Revolution 1891-1924* (Londra, 1996).

Figes, O., *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921* (Oxford, 1989).

Figes, O. ve Kolonitskii, B., *Interpreting the Russian Revolution: the Language and Symbols of 1917* (New Haven, 1999).

Fitzpatrick, S. ve Slezkine, Y. (ed.), *In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War*, çev. Y. Slezkine (Princeton, 2000). [*Rus Devriminin Gölgesindeki Kadınlar*, çev. Lale Aykent Tunçman, Aykırı, 2004]

Geifman, A., *Thou Shalt Kill. Revolutionary Terrorism in Russia, 1894-1917* (Princeton, 1993)

Gleason, A., *Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s* (Chicago, 1980).

Gleason, A.; Kenez, P. ve Stites, R. (ed.), *Bolshevik Culture: Experiment and Order in the Russian Revolution* (Bloomington, 1985)

Goldman, W., *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936* (Cambridge, 1993).

Hasegawa, T., *The February Revolution, Petrograd, 1917* (Seattle, Wash., 1981).

Holquist, P., *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis, 1914-1921* (Cambridge, Mass., 2002).

Kaiser D. (ed.), *The Workers' Revolution in Russia, 1917: The View from Below* (Cambridge, 1987).

Kanatchikov, S., *A Radical Worker in Tsarist Russia: the Autobiography of Semen Ivanovich Kanatchikov*, çev. ve ed. R. Zelnik (Stanford, 1986).

Kelly, A., *Mikhail Bakunin: A Study in the Psychology and Politics of Utopianism* (Oxford, 1982).

McDaniel, T., *Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia* (Berkeley, 1988).

Malle, S., *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921* (Cambridge, 1985).

Morrissey, S., *Heralds of Revolution: Russian Students and the Mythologies of Radicalism* (New York, 1998).

Sanborn, J., *Drafting the Russian Nation. Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925* (Dekalb, Ill., 2003).

Service, R., *Lenin. A Biography* (Basingstoke, 2005). [*Lenin*, çev. Suat Kaya, Abis Yayınları, 2014]

Smith, S., *Red Petrograd: Revolution in the Factories, 1917-18* (Cambridge, 1983).

Steinberg, M., *Voices of Revolution, 1917* (New Haven, 2001).

Stites, R., *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (New York, 1989).

von Geldern, J., *Bolshevik Festivals 1917-1920* (Berkeley, 1993).

Wortman, R., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, c. 2: From Alexander II to the Abdication of Nicholas II* (Princeton, 2000).

3. Batılı Gözler Altında

Angress, W. T., *Stillborn Revolution: The Communist Bid for Power in Germany, 1921-1923* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

Arato, A. ve Breines, P., *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism* (Londra, 1979).

Banac, I. (ed.), *The Effects of World War I: The Class War after the Great War: The Rise of Communist Parties in East Central Europe*, 1918-1921 (New York, 1983).

Boswell, L., *Rural Communism in France, 1920-1939* (Ithaca, 1998).

Broué, P., *Histoire de l'Internationale Communiste: 1919-1943* (Paris, 1997).

Caballero, M., *Latin America and the Comintern, 1919-1943* (Cambridge, 1986).

Carsten, F. L., *Revolution in Central Europe, 1918-1919* (Aldershot, 1988).

Clark, M., *Antonio Gramsci and the Revolution That Failed* (New Haven, 1977).

Claudín, F., *The Communist Movement: From Comintern to Cominform*, çev. B. Pearce ve F. MacDonagh (Harmondsworth, 1975). [*Komintern'den Kominform'a* (2 cilt), çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, 1990-1993]

Fowkes, B., *Communism in Germany under the Weimar Republic* (Londra, 1984).

Haupt, G., *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International* (Oxford, 1972).

Hurnbert-Droz, J., *De Lenine à Staline: Dix ans au service de l'Internationale communiste, 1921-1931* (Neuchâtel, 1971).

Kirby, D., *War, Peace and Revolution. International Socialism at the Crossroads 1914-1918* (New York, 1986).

Kovrig, B., *Communism in Hungary. From Kun to Kadar* (Stanford, 1979).

Leonhard, W., *Child of the Revolution*, çev. C. M. Woodhouse (Londra, 1979).

McDermott, K. ve Agnew, J., *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, 1996).

Mallmann, K. M., *Kommunisten in der Weimarer Republik. Sozialgeschichte einer revolutionären Bewegung* (Darmstadt, 1996).

Morgan, K.; Cohen, G. ve Flinn, A., *Communists and British Society 1920- 1991* (London, 2003).

Nettl, J. P., *Rosa Luxemburg* (Londra, 1966). [*Rosa Luxemburg*, çev. Osman Akınhay, Everest, 2003]

Rees, T. ve Thorpe, A. (ed.), *International Communism and the Communist International, 1919-1943* (Manchester, 1998).

Spriano, P., *The Occupation of the Factories: Italy 1920*, çev. G. Williams (Londra, 1975).

Tökés, R. L., *Béla Kun and the Hungarian Soviet Republic: The Origins and Role of the Communist Party of Hungary in the Revolutions of 1918-1919* (New York, 1967).

Weber, H., *Die Wandlung des deutschen Kommunismus* (2 cilt) (Frankfurt am Main, 1969).

Weitz, E. D., *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).

Willett, J., *The New Sobriety 1917-1933: Art and Politics in the Weimar Period* (Londra, 1978).

Wohl, R., *French Communism in the Making, 1914-1924* (Stanford, 1966).

Wrigley, C. (ed.), *Challenges of Labour: Central and Western Europe, 1917-1920* (Londra, 1993).

4. Çelik Adamlar

Baberowski, J., *Der rote Terror: die Geschichte des Stalinismus* (Münih, 2003).

Bordwell, D., *The Cinema of Eisenstein* (Cambridge, Mass., 1993).

Brandenberger, D., *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956* (Cambridge, Mass., 2002).

Brooks, J., *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (Princeton, 2000).

Cohen, S., *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888-1938* (Oxford, 1980).

David-Fox, M., *Revolution of the Mind: Higher Learning among the Bolsheviks, 1918-1929* (Ithaca, 1997

Davies, S., *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941* (Cambridge, 1997).

Fitzpatrick, S., *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford, 1999).

Fitzpatrick, S., *Stalin's Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (Oxford, 1994).

Fitzpatrick, S.; Rabinowitch, A. ve Stites, R. (ed.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture* (Bloomington, 1991).

Garros, V.; Korenevskaya, N. ve Lahusen, T. (ed.), *Intimacy and Terror. Soviet Diaries of the 1930s*, çev. C. Flath (New York, 1995).

Getty, J. ve Naumov, O., *The Road to Terror: Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932-1939* (New Haven, 1999).

Getty, J. ve Naumov, O., *Yezhov the Rise of Stalin's "Iron Fist"* (New Haven, 2008).

Hellbeck, J., *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, Mass., 2006).

Kotkin, S., *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1995).

Kravchenko, V., *I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official* (Londra, 1947).

Martin, T., *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca, 2001).

Naiman, E., *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology* (Princeton, 1997).

Priestland, D., *Stalinism and the Politics of Mobilization. Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia* (Oxford, 2007).

Service, R., *Stalin. A Biography* (Londra, 2004).

Siegelbaum, L. ve Sokolov, A. (ed.), *Stalinism as a Way of Life* (New Haven, 2000).

van Ree, E., *The Political Thought of Joseph Stalin. A Study in Twentieth Century Revolutionary Patriotism* (Londra, 2002).

5. Halk Cepheleri

Abrams, B., *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism* (Lanham, 2004).

Agosti, A., *Palmira Togliatti* (Torino, 1996).

Alexander, M. S. ve Graham, H. (ed.), *The French and Spanish Popular Fronts: Comparative Perspectives* (Cambridge, 1989).

Alexander, R. J., *International Trotskyism, 1929-1985: A Documented Analysis of the Movement* (Durham, NC, 1991).

Cerdas, R., *The Communist International in Central America* (Londra, 1993).

Courtois, S. ve Lazar, M., *Histoire du communisme français* (Paris, 2000).

Dallin, A. ve Firsov, F. (ed.), *Dimitrov and Stalin 1934-1943· Letters from the Soviet Archives* (New Haven, 2000).

Deutscher, I., *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929-1940* (Londra, 1963) [*Kovulan Sosyalist: Troçki*, çev. Rasih Güran, Alfa Yayınları, 2017]

Djilas, M., *Conversations with Stalin*, çev. M. Petrovich (Harmondsworth, 1969).

Draper, T., *American Communism and Soviet Russia: The Formative Period*, rev. edn (New York, 1986)

Fejtö, F., *A History of the People's Democracies: Eastern Europe since Stalin*, çev. D. Weissbort (Harmondsworth, 1974).

Fischer, C., *The German Communists and the Rise of Nazism* (Basingstoke, 1991).

Frank, P., *The Fourth International: The Long March of the Trotskyists*, çev. R. Schein, expanded edn (Londra, 1979).

Gaddis, J., *We Now Know. Rethinking Cold War History* (Oxford, 1997). [*Soğuk Savaş-Pazarlıklar, Casuslar, Yalanlar, Gerçek*, çev. Dilek Cenkçiler, YKY, 2015]

Gorodestsky, G. (ed.), *Soviet Foreign Policy, 1917-1991. A Retrospective* (Londra, 1994).

Graham, H., *Socialism and War: the Spanish Socialist Party in Power and Crisis, 1936-1939* (Cambridge, 1991).

Graham, H. ve Preston, P. (ed.), *The Popular Front in Europe* (Basingstoke, 1987).

Gross, J. T., *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, 1988).

Gruber, H., *Léon Blum, French Socialism, and the Popular Front: A Case of Internal Contradictions* (Ithaca, 1986).

Haestrup, J., *Europe Ablaze: An Analysis of the History of the European Resistance Movements 1939-45* (Odense, 1978).

Heywood, P., *Marxism and the Failure of Organized Socialism in Spain 1879- 1936* (Cambridge, 1990).

Jackson, J., *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38* (Cambridge, 1988).

Kersten, K., *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948* (Berkeley, 1991).

Klehr, H., Haynes, J. ve Anderson, K. (ed.), *The Secret World of American Communism* (New Haven, 1998).

Lazar, M., *Maisons rouges: les partis communistes fran(ais et italiens de fa Libération à nos jours* (Paris, 1992).

Leffler, M. P., *Preponderance of Power: National Security, Truman Administration, and the Cold War* (Stanford, 1992).

Leonhard, W., *Child of the Revolution*, çev. C. M. Woodhouse (Londra, 1979).

Mastny, V., *Russia's Road to the Cold War: Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941-1945* (New York, 1979).

Naimark, N., *The Russians in Germany: a History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Cambridge, Mass., 1995).

Naimark, N. ve Gibianskii, L. (ed.), *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Boulder, 1997).

Ottanelli, F. M., *The Communist Party of the United States: From the Depression to World War II* (New Brunswick, 1991).

Payne, S., *The Spanish Civil War; the Soviet Union, and Communism* (New Haven, 2004).

Pennetier, C. ve Pudal, B. (ed.), *Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste* (Paris, 2002).

Pons, S., *Stalin and the Inevitable War 1936-1941* (Londra, 2002).

Pudal, B., *Prendre parti. Pour une sociologie historique du PCF* (Paris, 1989).

Rosenhaft, E., *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence, 1929-1933* (Cambridge, 1983).

Spriano, P., *Stalin and the European Communists*, çev. J. Rothschild (Londra, 1985).

Stavrakis, P. J., *Moscow and Greek Communism, 1944-1949* (Ithaca, 1989).

Stern, L., *Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920-40: From Red Square to the Left Bank* (Londra, 2007).

Togliatti, P., *On Gramsci, and Other Writings*, çev. D. Sassoon (Londra, 1979).

Toranska, T., *Oni: Stalin's Polish Puppets*, çev. A. Kolakowska (Londra, 1987).

Vigreux, J. ve Wolikow, S. (ed.), *Cultures communistes au XXe siècle. Entre guerre et modernité* (Paris, 2003).

Weiner, A., *Making Sense of War* (Princeton, 2000).

Zinner, P. (ed.), *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary* (New York, 1986).

Zubkova, E., *Russia after the War. Hopes, Illusions, and Disappointments*, 1945-1957 (New York, 1998).

Zubok, V. ve Pleshakov, C., *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev* (Cambridge, Mass., 1996).

6. Doğu Kızıldır

Apter, D. ve Saich, T., *Revolutionary Discourse in Mao's Republic* (Cambridge, Mass., 1994).

Armstrong, C., *The North Korean Revolution, 1945-1950* (Ithaca, 2003).

Benton, G., *Mountain Fires. The Red Army's Three-Year War in South China, 1934-1938* (Berkeley, 1994).

Chang, J. ve Halliday, J., *Mao: the Unknown Story* (Londra, 2006).

Cumings, B., *The Origins of the Korean War* (2 cilt) (Princeton, 1981, 1990).

Dirlik, A., *The Origins of Chinese Communism* (New York, 1989).

Duiker, W., *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder, 1996).

Duiker, W., *Ho Chi Minh: a Life* (New York, 2000).

Feigon, L., *Chen Duxiu: Founder of the Chinese Communist Party* (Princeton, 1983),

Jacobs, D. N., *Borodin: Stalin's Man in China* (Cambridge, Mass., 1981).

Kerkvliet, B., *The Huk Rebellion. A Study of Peasant Revolt in the Philippines* (Berkeley, 1977).

Kim Khánh, Huynh, *Vietnamese Communism, 1925-1945* (Ithaca, 1982).

Kui-Kwong, Shum, *The Chinese Communists' Road to Power: the Anti-Japanese National United Front, 1935-1945* (Hong Kong, 1988).

Levine, S. I., *Anvil of Victory: The Communist Revolution in Manchuria, 1945- 1948* (New York, 1987).

Luk, M. Y. L., *The Origins of Chinese Bolshevism: An Ideology in the Making, 1920-1928* (Hong Kong, 1990).

Marr, D., *Vietnam 1945- The Quest for Power* (Berkeley, 1995).

Meisner, M., *Li Ta-Chao and the Origins of Chinese Marxism* (New York, 1970).

Meisner, M., *Marxism, Maoism, and Utopianism: Eight Essays* (Madison, 1982).

Pepper, S., *Civil War in China: The Political Struggle, 1945-1949*, 2. baskı (Lanham, 1999).

Saich, T. ve van de Ven, H. (ed.), *New Perspectives on the Chinese Communist Revolution* (Armonk, NY, 1995).

Schram, S., *The Thought of Mao Tse-Tung* (Cambridge, 1989).

Schwarcz, V., *The Chinese Enlightenment: Intellectuals and the Legacy of the May Fourth Movement of 1919* (Berkeley, 1986).

Selden, M., *China in Revolution. The Yenan Way Revisited* (Armonk, NY, 1995).

Short, P., *Mao: a Life* (Londra, 1999). [*Mao Zedong: Bir Yaşam*, çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, 2007]

Smith, S. A., *A Road is Made: Communism in Shanghai, 1920-27* (Honolulu, 2000).

Snow, E., *Red Star over China* (Londra, 1937).

Suh, D. S., *The Korean Communist Movement, 1918-1948* (Princeton, 1967).

van de Ven, H. J., *From Friend to Comrade: the Founding of the Chinese Communist Party, 1920-1927* (Berkeley, 1991).

Wilbur, C. M. ve Lien-ying How, J., *Missionaries of Revolution: Soviet Advisers and Nationalist China, 1920-1927* (Cambridge, Mass., 1989).

Yang, B., *From Revolution to Politics: Chinese Communists on the Long March* (Boulder, 1990).

Yung-fa, Chen, *Making Revolution. The Communist Movement in East and Central China, 1937-1945* (Berkeley, 1986).

Yû-sheng, Lin, *The Crisis of Chinese Consciousness: Radical Anti-Traditionalism in the May Fourth Era* (Madison, 1979).

Zarrow, P., *Anarchism and Chinese Political Culture* (New York, 1990).

7. İmparatorluk

Armstrong, C., *The North Korean Revolution, 1945-1950* (Ithaca, 2003).

Bloomfield, J., *Passive Revolution: Politics and the Czechoslovak Working Class, 1945-1948* (Londra, *1979).*

Creed, G., *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village* (University Park, Pa, 1998).

Cumings, B., *The Origins of the Korean* War, *c.* 2, *The Roaring of the Cataract, 1947-1950* (Princeton, 1990) .

Filtzer, D., *Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War II* (Cambridge, 2002).

Frazier, M., *The Making of the Chinese Industrial Workplace: State, Revolution, and Labour Management* (Cambridge, 2002).

Friedman, E., P. Pickowicz ve M. Selden, *Chinese Village, Socialist State* (New Haven, 1991).

Fürst, J. (ed.), *Late Stalinist Russia. Society between Reconstruction and Reinvention* (Londra, 2006).

Gorlizki, Y. ve Khlevniuk, O., *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953* (New York, 2004).

Gundle, S., *Between Hollywood and Moscow: The Italian Communists and the Challenge of Mass Culture, 1943-1991*. (Durham, NC, 2000).

Hodos, G. H., *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948-54* (New York, 1987).

Judt, T., *Postwar. A History of Europe since 1945* (Londra, 2007).

Kenney, P., *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945-1950* (Ithaca, 1997).

Kersten, K., *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948*, çev. ve ed. J. Micgiel ve M. H. Bernhard (Berkeley, 1991).

Kertzer, D., *Comrades and Christians: Religion and Political Struggle in Communist Italy* (Cambridge, 1980).

Khilnani, S., *Arguing Revolution: The Intellectual Left in Post-War France* (New Haven, 1993).

Kideckel, D., *The Solitude of Collectivism. Romanian Villagers to the Revolution and Beyond* (Ithaca, 1993).

Lampland, M., *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary* (Cbicago, 1995).

Myant, M., *Socialism and Democracy in Czechoslovakia, 1945-1948* (Cambridge, 1981).

Naimark, N. ve Gibianskii, L. (ed.), *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Boulder, 1997).

Pritchard, G., *The Making of the GDR, 1945-1953. From Antifascism to Stalinism* (Manchester, 2004).

Sassoon, D., *The Strategy of the Italian Communist Party: From the Resistance to the Historic Compromise* (Londra, 1981).

Toranska, T., *Oni: Stalin's Polish Puppets*, çev. A. Kolakowska (Londra, 1987).

8. Baba Katili

Bachman, D., *Bureaucracy, Economy, and Leadership in China: The Institutional Origins of the Great Leap Forward* (Cambridge, 1991).

Becker, J., *Hungry Ghosts: China's Secret Famine* (Londra, 1996).

Bennett, G., K. Kieke ve K. Yoffy, *Huadong: The Story of a Chinese People's Commune* (Boulder, 1978).

Beschloss, M. R., *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev, 1960-1963* (New York, 1991).

Bokovoy, M. K., *Peasants and Communists: Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941-1953* (Pittsburgh, 1998).

Breslauer, G. W., *Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics* (Londra, 1982).

Chan, A., *Children of Mao: Personality Development and Political Activism in the Red Guard Generation* (Londra, 1985).

Chan, A., R. Madsen ve J. Unger, *Chen Village: The Recent History of a Peasant Community in Mao's China* (Berkeley, 1984).

Clark, P., *The Chinese Cultural Revolution. A History* (Cambridge, 2008).

Djilas, M., *Memoir of a Revolutionary*, çev. D. Willen (New York, 1973).

Filtzer, D., *Soviet Workers and De-Stalinization* (Cambridge, 1992).

Friedman, E., P. G. Pickowicz ve M. Selden (ed.), *Chinese Village, Socialist State* (New Haven, 1991).

Jones, P. (ed.), *The Dilemmas of Destalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era* (Londra, 2006).

Joseph, W. A., C. P.W. Wong ve D. Zweig (ed.), *New Perspectives on the Cultural Revolution* (Cambridge, Mass., 1991).

Kertzer, D., *Comrades and Christians. Religion and Political Struggle in Communist Italy* (Cambridge, 1980).

Knight, A., *Beria. Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1993).

Litvan, G. (ed.), *The Hungarian Revolution of 1956: Reform, Revolt and Repression, 1953-1963*, çev. J. M. Bak ve L. H. Legters (Londra, 1996).

Lilly, C. S., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953* (Boulder, 2001).

MacFarquhar, R., *The Origins of the Cultural Revolution* (3 cilt) (Londra, 1974-97).

Macfarquhar, R. ve Schoenhals, M., *Mao's Last Revolution* (Cambridge, Mass., 2006).

MacFarquhar, R., T. Cheek ve E. Wu (ed.), *The Secret Speeches of Chairman Mao: From the Hundred Flowers to the Great Leap Forward* (Cambridge, Mass., 1989).

Madsen, R., *Morality and Power in a Chinese Village* (Berkeley ve Los Angeles, 1984).

Cheng, Nien, *Life and Death in Shanghai* (Londra, 1986).

Perry, E. J. ve Xun, Li, *Proletarian Power: Shanghai in the Cultural Revolution* (Boulder, 1997).

Péteri, G. (ed), *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe 1953-1956* (Trondheim, 2001).

Sheehan, J., *Chinese Workers: A New History* (Londra, 1998).

Taubman, W., *Khrushchev. The Man and his Era* (New York, 2003).

White, L. T., *Policies of Chaos: The Organizational Causes of Violence in China's Cultural Revolution* (Princeton, 1989).

Woodward, S., *Socialist Unemployment: the Political Economy of Yugoslavia, 1941-1990* (Princeton, 1995).

Yuan, Gao, *Born Red: A Chronicle of the Cultural Revolution* (Stanford, 1987).

9. Gerillalar

Aguilar, L. (ed.), *Marxism in Latin America* (Philadelphia, 1978).

Allen, C.; Radu, M. ve Somerville, K. (ed.), *Benin, the Congo and Burkina Faso. Politics. Economics and Society* (Londra, 1989).

Allison, R., *The Soviet Union and the Strategy of Non-Alignment in the Third World* (Cambridge, 1988).

Anderson, J., *Che Guevara: A Revolutionary Life* (Londra, 1997). [*Che Guevara: Devrimci Bir Hayat*, çev. Yavuz Alogan, İthaki Yayınları, 3. baskı, 2007]

Bunck, J. M., *Fidel Castro and the Quest for a Revolutionary Culture in Cuba* (University Park, Pa, 1994).

Chahal, P., *Amilcar Cabral: Revolutionary Leadership and People's War* (Cambridge, 1983).

Chander, N. J. (ed.), *Dynamics of State Politics, Kerala* (Yeni Delhi, 1986).

Colburn, F. D., *The Vogue for Revolution in Poor Countries* (Princeton, 1994).

Debray, R., *La Critique des armes* (Paris, 1974).

Dominguez, J. I., *Cuba: Order and Revolution* (Cambridge, Mass., 1978).

Duiker, W., *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder, 1996).

Eckstein, S. (ed.), *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements* (Berkeley, 2001).

Eckstein, S. E., *Back from the Future: Cuba under Castro*, 2. baskı (New York, 2003).

Fuller, L., *Work and Democracy in Socialist Cuba* (Philadelphia, 1992).

Fursenko, A. ve Naftali, T., *Khrushchev's Cold War* (New York, 2006).

Fursenko, A. ve Naftali, T., *"One Hell of a Gamble": Khrushchev, Castro and Kennedy, 1958-1964* (New York, 1997).

Gillespie, R. (ed.), *Cuba after Thirty Years: Rectification and the Revolution* (Londra, 1989).

Gleijeses, P., *Conflicting Missions: Havana, Washington, and Africa, 1959-1976* (Chapel Hill, 2002).

Gleijeses, P., *Shattered Hope: The Guatemalan Revolution and the United States, 1944-1954* (Princeton, 1991).

Gonzalez, E., *Cuba under Castro: The Limits of Charisma* (Boston, 1974).

Gott, R., *Guerrilla Movements in Latin America* (Oxford, 2008). [*Latin Amerika'da Gerilla Hareketleri* (2 Cilt), çev. İlhan Erman, İlkeriş Yayınları, 2008-2009]

Grandin, G., *The Blood of Guatemala: A History of Race and Nation* (Durham, NC, 2000).

Harris, R., *Marxism, Socialism, and Democracy in Latin America* (Boulder, 1992).

James, D., (ed.), *The Complete Bolivian Diaries of Che Guevara and Other Captured Documents* (New York, 19 68).

Jian, Chen, *Mao's China and the Cold War* (Chapel Hill, 2001).

Johnson, C., *Communist China and Latin America, 1959-1967* (New York, 1970).

Kapcia, A., *Cuba in Revolution. A History since the Fifties* (Londra, 2008).

Karabell, Z., *Architects of Intervention: The United States, the Third World, and the Cold War, 1946-1962* (Baton Rouge, 1999).

Liss, S. B., *Marxist Thought in Latin America* (Berkeley, 1984).

Miller, N., *Soviet Relations with Latin America, 1959-1987* (Cambridge, 1989).

Mortimer, R., *Indonesian Communism under Sukarno: Ideolobry and Politics, 1959-65* (Ithaca, 1974).

Nossiter, T., *Communism in Kerala. A Study in Political Adaptation* (Londra, 1982).

Pérez, L. A., *Cuba: Between Reform and Revolution*, 2. baskı (New York, 1995).

Pérez-Stable, M., *The Cuban Revolution. Origins, Course and Legacy* (New York, 1999).

Prasad, V., *The Darker Nations: A People's History of the Third World* (New York, 2007).

Rosberg, C. G. ve Callaghy, T. M. (ed.), *Socialism in Sub-Saharan Africa: A New Assessment* (Berkeley, 1979).

Schlesinger, S. ve Kinzer, S., *Bitter Fruit. The Story of the American Coup in Guatemala* (Cambridge, Mass., 2005).

Schoultz, L., *Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America* (Cambridge, Mass., 1998).

Senghor, L., *On African Socialism*, çev. M. Cook (New York, 1964).

Shao, Kuo-kang, *Zhou Enlai and the Foundations of Chinese Foreign Policy* (New York, 1996).

Smail, J., *Bandung in the Early Revolution, 1945-46* (Ithaca, 1964).

Snow, P., *The Star Rafit: China's Encounter with Africa* (New York, 1988).

Szulc, T., *Fidel: A Critical Portrait* (New York, 1987).

Thomas, H., *The Cuban Revolution* (Londra, 1986).

Warburg, G., *Islam, Nationalism and Communism in a Traditional Society: The Case of Sudan* (Londra, 1978).

Westad, O. A., *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (New York, 2005).

Wickham-Crowley, T., *Guerrillas and Revolution in Latin America. A Comparative Study of Insurgents and Regimes since 1956* (Princeton, 1992).

Zubok, V., *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2007).

10. Durgunluk

Bialer, S., *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline* (Londra, 1986).

Breslauer, G. W., *Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics* (Londra, 1982).

Burawoy, M. ve Lukács, J., *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism* (Chicago, 1992).

Creed, G. W., *Domesticating Revolution: From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian village* (University Park, Pa., 1998).

Deletant, D., *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965-1989* (Londra, *1995*).

Deletant, D., *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965* (Londra, 1999).

Ekiert, G., *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe* (Princeton, 1996).

Fischer, M., *Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership* (Londra, 1989).

Fulbrook, M., *Anatomy of a Dictatorship: Inside the CDR, 1949-1989* (New York, 1995).

Fulbrook, M., *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker* (New Haven, 2005).

Gati, C., *Hungary and the Soviet Bloc* (Durham, NC, 1986).

Golan, G., *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubcek Era, 1968-1969* (Cambridge, 1973).

Haraszti, M., *A Worker in a Worker's State*, çev. M. Wright (New York, 1978).

Heitlinger, A., *Women and State Socialism: Sex Inequality in the Soviet Union and Czechoslovakia* (Londra, 1979).

Jarausch, K. H. (ed.), *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the* GDR, çev. E. Duffy (New York, 1999).

Kideckel, D., *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond* (Ithaca, 1993).

King, R., *A History of the Romanian Communist Party* (Stanford, 1980).

Kopstein, J., *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989* (Chapel Hill, 1997).

Lampland, M., *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary* (Chicago, 1995).

Lane, D., *The Rise and Fall of State Socialism: Industrial Society and the Socialist State* (Cambridge, 1996).

Lendvai, P., *Eagles in Cobwebs. Nationalism and Communism in the Balkans* (Londra, 1969).

Lü, Xiaobo ve Perry, E., *Danwei. The Changing Chinese Workplace in Historical and Comparative Perspective* (Armonk, NY, 1997).

Myant, M., *The Czechoslovak Economy 1948-1988: The Battle for Economic Reform* (Cambridge, 1989).

Navrátil, J., *The Prague Spring 1968: A National Security Archive Documents Reader*, çev. M. Kramer vd. (Budapeşte, 1998).

Pittaway, P., *Eastern Europe 1939-2000* (Londra, 2000).

Ryback, T. W., *Rock around the Bloc: A History of Rock Music in Eastern Europe and the Soviet Union* (New York, 1990).

Shlapentokh, V., *Public and Private Life of the Soviet People: Changing Values in post-Stalin Russia* (New York, 1989).

Skilling, H. G., *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (Londra, 1981).

Tismaneanu, V., *Stalinism for All Seasons: a Political History of Romanian Communism* (Berkeley, 2003).

Tökés, R., *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957-1990* (Cambridge, 1996).

Vickers, M., *The Albanians: A Modern History* (Londra, 1999).

Walder, A., *Communist Neo-Traditionalism. Work and Authority in Chinese Industry* (Berkeley, 1986).

Williams, K., *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics 1968-70* (Cambridge, 1997).

Wolle, S., *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der* DDR, *1971-1989* (Berlin, 1998).

Yurchak, A., *Everything was Forever, until It was No More. The Last Soviet Generation* (Princeton, 2006).

11. Kabaran Dalga

Andrew, C. ve Mitrokhin, V., *The KGB and the World. The Mitrokhin Archive II* (Londra, 1999).

Arnold, A., *Afghanistan's Two-Party Communism: Parcham and Khalq* (Stanford, 1983).

Babile, T., *To Kill a Generation: Red Terror in Ethiopia* (Washington, DC, 1989).

Balsvik, R. R., *Haile Sellassie's Students: The Intellectual and Social Background to Revolution, 1952-1977* (East Lansing, Mich., 1985).

Bermeo, N. G., *The Revolution within the Revolution: Workers' Control in Rural Portugal* (Princeton, 1986).

Birmingham, D., *Frontline Nationalism in Angola & Mozambique* (Londra, 1992).

Bloom, A. ve Breines, W. (ed.), *Takin' It to the Streets. A Sixties Reader* (New York, 1995).

Bradsher, H. S., *Afghan Communism and Soviet Intervention* (Oxford, 1999).

Brass, P. R. ve Francia, M. F. (ed.), *Radical Politics in South Asia* (Cambridge, Mass., 2005).

Chahal, P., *Amilcar Cabral: Revolutionary Leadership and People's War* (Cambridge, 1983).

Chahal, P. ve Birmingham, D. (ed.), *A History of post-Colonial Lusophone Africa* (Londra, 2002).

Chahal, P. ve Vidal, N., *Angola: The Weight of History* (Londra, 2007).

Chandler, D. P., *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot* (Boulder; 1992).

Chandler, D. P., *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945* (New Haven, 1991).

Chandler, D. P. ve Kiernan, B. (ed.), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, 1983).

Chandler, D. P.; Kiernan, B. ve Boua, C. (ed. ve çev.), *Pol Pot Plans the Future: Confidential Leadership Documents from Democratic Kampuchea, 1976-1977* (New Haven, 1988).

Christie, I., *Machel of Mozambique* (Harare, 1988).

Clapham, C. (ed.), *African Guerrillas* (Oxford, 1998).

Clapham, C., *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia* (Cambridge, 1988).

Cobban, H., *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power and Politics* (Cambridge, 1984).

Davidson, B., *In the Eye of the Storm: Angola's People* (Londra, 1972).

Davidson, B., *No Fist is Big Enough to Hide the Sky: The Liberation of Guinea and Cape Verde, Aspects of an African Revolution* (Londra, 1981).

Debré, F., *Cambodge: La Revolution de la forêt* (Paris, 1976).

Dhada, M., *Warriors at Work: How Guinea was Really Set Free* (Niwot, Col., 1993).

Donham, D. L., *Marxist Modern: an Ethnographic History of the Ethiopian Revolution* (Berkeley ve Oxford, 1999).

Ellis, S. ve Sechaba, T., *Comrades Against Apartheid* (Londra, 1992).

Evans, G. ve Rowley, K., *Red Brotherhood at War: Vietnam, Cambodia and Laos since 1975* (Londra, 1990).

Ezra, M., *Ecological Degradation, Rural Poverty, and Migration in Ethiopia. A Contextual Analysis* (New York, 2001).

Fields, A. B., *Trotskyism and Maoism. Theory and Practice in France and the United States* (New York, 1988).

Fink, C., P. Gassert ve D. Junker (ed.), *1968: The World Transformed* (Cambridge, 1998).

Fišera, V. (ed.), *Writing on the Wall: May 1968: A Documentary Anthology* (Londra, 1978).

Fraser, R. vd., *1968: A Student Generation in Revolt* (Londra, 1988). [*1968 İsyancı Bir Öğrenci Kuşağı*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 2. baskı, 2008]

George, E., *The Cuban Intervention in Angola, 1965-1991* (Londra, 2005).

Ghosh, S., *The Naxalite Movement: A Maoist Experiment* (Kalkûta, 1974).

Giorgis, D. W., *Red Tears: War, Famine, and Revolution in Ethiopia* (Trenton, NJ, 1989).

Glyn, A., *Capitalism Unleashed: Finance, Globalization and Welfare* (Oxford, 2007).

Guimarães, F. A., *The Origins of the Angolan Civil War: Foreign Intervention and Domestic Political Conflict* (Londra, 1997).

Haile-Selassie, T., *The Ethiopian Revolution, 1974-91: From a Monarchical Autocracy to a Military Oligarchy* (Londra, 1997).

Hall, M. ve Young, T., *Confronting Leviathan: Mozambique since Independence* (Londra, 1997).

Haslam, J., *The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile* (Londra, 2005).

Heder, S. R., *Kampuchean Occupation and Resistance* (Bangkok, 1980).

Heder, S. R., *Pol Pot and Khieu Samphan* (Clayton, 1991).

Henck, N., *Subcommander Marcos: The Man and the Mask* (Durham, NC, 2007). [*Subcomandante Marcos Maskeli Adam*, çev. Eylem Kaftan, Timsah Kitap, 2008]

Henriksen, T. H., *"People's War in Angola, Mozambique, and Guinea-Bissau"*, *Journal of Modern African Studies* 14, 3 (1976).

Hodges, T., *Angola: From Afro-Stalinism to Petro-Diamond Capitalism* (Oxford, 2001).

Horn, G. R., *The Spirit of '68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956-76* (Oxford, 2007).

Hyman, A., *Afghanistan under Soviet Domination*, 1964-91, 3rd edn (Basingstoke, 1992).

Isaacman, A. ve Isaacman, B., *Mozambique: From Colonialism to Revolution, 1900-1982* (Boulder, 1983).

Jackson, K. D. (ed.), *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death* (Princeton, 1989).

James, D., *Resistance and Integration. Peronism and the Argentine Working Class, 1946-1976* (Cambridge, 1976).

Katsiaficas, G., *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968* (Boston, 1987).

Katz, M. N. (ed.), *The USSR and Marxist Revolutions in the Third World* (Cambridge, *1990).*

Keller, E. J. ve Rothschild, D. (ed.), *Afro-Marxist Regimes: Ideology and Public Policy* (Boulder, 1987).

Kiernan, B., *How Pol Pot Came to Power: A History of Communism in Kampuchea, 1930-1975* (Londra, 1985).

Kiernan, B., *The Pol Pot Regime: Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975-79*, 2. baskı (New Haven, 2002).

Kiernan, B. ve Boua, C. (ed.), *Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-81* (Londra, 1982).

Klimke, M. ve Scharloth, J. (ed.), *1968 in Europe. A History of Protest and Activism, 1956-1977* (New York, 2008).

Kornbluh, P., *The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Account- ability* (New York, 2003).

Kotze, D. J., *Communism in South Africa* (Cape Town, 1979).

Kruijt, D., *Guerrillas* (Londra, 2008).

Little, M. H., *America's Uncivil Wars* (New York, 2006).

Logevall, F., *Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of the War in Vietnam* (Berkeley, 1999).

Macqueen, N., *The Decolonization of Portuguese Africa: Metropolitan Revolution and the Dissolution of Empire* (Londra, 1997).

Male, B., *Revolutionary Afghanistan: A Reappraisal* (Londra, 1982).

Marcum, J. A., *The Angolan Revolution, Vol I: The Anatomy of an Explosion; Vol 2: Exile Politics and Guerrilla Warfare* (Cambridge, Mass., 1969, 1978).

Marwat, F., *The Evolution and Growth of Communism in Afghanistan, 1971-79* (Karaçi, 1997).

Marwick, A., *The Sixties: Cultural Revolution in Britain, France, Italy, and the United States, c. 1958-c. 1974* (Oxford, 1998).

McAdam, D., *Freedom Summer* (Oxford, 1988).

McKinley, D. T., *The ANC and the Liberation Struggle* (Londra, *1997).*

Mukherjee, A. P., *Maoist "Spring Thunder": The Naxalite movement 1967-1972* (Kalkûta, 2007).

Munslow, B., *Afrocommunism?* (Liverpool, 1985).

Munslow, B. (ed.), *Samora Machel: An African Revolutionary: Selected Speeches and Writings*, çev. M. Wolfers (Londra, 1985).

Ottaway, D. ve Ottaway, M., *Afrocommunism* (New York, 1981).

Pitcher, M. A., *Transforming Mozambique: The Politics of Privatization, 1975-2000* (New York, 2002)..

Plant, S., *The Most Radical Gesture: The Situationist International in a Post-Modern Age* (Londra, 1992).

Poncbaud, F., *Cambodia Year Zero* (New York, 1978).

Porch, D., *The Portuguese Armed Forces and the Revolution* (Londra, 1977).

Ram, M., *Maoism in India* (New York, 1971).

Ray, R., *The Naxalites and their Ideology*, 2. baskı (Yeni Delhi, 2002).

Rothschild, M., *A Case of Black and White. Northern Volunteers and the Southern Freedom Summers, 1964-1965* (Westport, 1982).

Rubinstein, A. Z., *Moscow's Third World Strategy* (Princeton, 1988).

Saul, J. S. (ed.), *A Difficult Road: The Transition to Socialism in Mozambique* (New York, 1985).

Spalding, R. J., *Capitalists and Revolution in Nicaragua: Opposition and Accommodation, 1979-1993* (Chapel Hill, 1994).

Spalding, R. J. (ed.), *The Political Economy of Revolutionary Nicaragua* (Londra, 1987).

Tiruneh, A., *The Ethiopian Revolution, 1974-1987: A Transformation from an Aristocratic to a Totalitarian Autocracy* (Cambridge, 1993).

Young, J., *Peasant Revolution in Ethiopia: the Tigray Peoples 1975-1991* (Cambridge, 1997).

Zewde, B., *History of Modern Ethiopia, 1855-1991*, 2. baskı (Oxford, 2001).

Zhai, Qiang, *China and the Vietnam Wars, 1950-1975* (Chapel Hill, 2000).

Zubok, V. M., *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, 2007).

12. İkiz Devrimler

Baum, R., *Burying Mao: Chinese Politics in the Age of Deng Xiaoping* (Princeton, 1994).

Baum, R., *Reform and Reaction in post-Mao China: the Road to Tiananmen* (New York, 1991).

Bell, D. S. (ed.), *Western European Communists and the Collapse of Communism* (Oxford, 1993).

Breslauer, G., *Gorbachev and Yeltsin as Leaders* (Cambridge, 2002).

Brown, A., *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1996).

Brown, A., *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective* (Oxford, 2007).

Burawoy, M. ve Lukács, J., *The Radiant Past: Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism* (Chicago, 1992).

Ekiert, G., *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe* (Princeton, 1996).

Friedman, M., *The Neoconservative Revolution: Jewish Intellectuals and the Shaping of Public* (Cambridge, 2006).

Fong-ching, Chen ve Guantao, Jin, *From Youthful Manuscripts to River Elegy: The Chinese Popular Cultural Movement and Political Transformation 1979-1989* (Hong Kong, 1997).

Fulbrook, M., *Anatomy of a Dictatorship, Inside the GDR, 1949-1989* (Oxford, 1995).

Garton Ash, T., *The Polish Revolution: Solidarity, 1980-82* (Londra, 1983).

Goldman, M., *Sowing the Seeds of Democracy in China: Political Reform in the Deng Xiaoping Era* (Cambridge, Mass., 1994).

Gorbaçov, M., *Memoirs* (Londra, 1997).

Hellman, S., *Italian Communism in Transition: The Rise and Fall of the Historic Compromise in Turin 1975-1980* (New York, 1988).

Kenney, P., *A Carnival of Revolution: Central Europe 1989* (Princeton, 2002).

Kopstein, J., *The Politics of Economic Decline in East Germany, 1945-1989* (Chapel Hill, 1997)

Kotkin, S., *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000* (Oxford, 2000).

Kürti, L., *Youth and the State in Hungary: Capitalism, Communism and Class* (Londra, 2002)

Laba, R., *The Roots of Solidarity: A Political Sociology of Poland's Working Class Democratization* (Princeton, 1991)

Lepak, K. J., *Prelude to Solidarity: Poland and the Politics of the Gierek Regime* (New York, 1988)

Lewin, M., *The Gorbachev Phenomenon: A Historical Interpretation* (Londra, 1988)

Magas, B., *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980-92* (Londra, 1993).

Maier, C. S., *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany* (Princeton, 1997).

Mason, D., *Public Opinion and Political Chance in Poland* (Cambridge, 1985).

Miller, B., *Narratives of Guilt and Compliance in Unified Germany: Stasi Informers and their Impact on Society* (Londra, 1999).

Millar, J. R. (ed.), *Politics, Work, and Daily Life in the USSR: A Survey of Former Soviet Citizens* (Cambridge, 1987).

Nathan, A. ve Link, P. (ed.), *The Tiananmen Papers* (Londra, 2001).

Nathan, A. J., *Chinese Democracy* (New York, 1985).

Nee, V. ve Stark, D. ile Selden, M. (ed.), *Remaking the Economic Institutions of Socialism : China and Eastern Europe* (Stanford, 1989).

Oi, J. C., *State and Peasant in Contemporary China: The Political Economy of Village Government* (Berkeley, 1989).

Oksenberg, M.; Sullivan, L. R. ve Lambert, M. (ed.), *Beijing Spring, 1989: Confrontation and Conflict: The Basic Documents*, çev. H. R. Lan ve J, Dennerline (New York, 1990) .

Osa, M., *Solidarity and Contention: Networks of Polish Opposition* (Minneapolis, 2003).

Philipsen, D., *We were the People: Voices from East Germany's Revolutionary Autumn of 1989* (Durham, NC, 1993).

Sanford, G. (ed. ve çev.), *Democratization in Poland 1988-90: Polish Voices* (Basingstoke, 1992).

Shirk, S., *The Political Logic of Economic Reform in China* (Berkeley, 1993).

Shue, V., *The Reach of the State: Sketches of the Chinese Body Politic* (Stanford, 1988).

Sunny, R. G., *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford, 1993)

Tökés, R. L., *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957-1990* (Cambridge, 1996).

Wang, Jing, *High Culture Fever: Politics, Aesthetics, and Ideology in Deng's China* (Berkeley, 1996).

Wheaton, B. ve Kavan, Z., *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988-1992* (Boulder, 1992).

Wood, E., *Insurgent Collective Action and Civil War in El Salvador* (Cambridge, 1993).

Woodward, S., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, DC, 1995).

Zhao, Dingxin, *The Power of Tiananmen: State-Society Relations and the 1989 Beijing Student Movement* (Chicago, 2001).

Sonsöz: Kırmızı, Turuncu, Yeşil... ve Kızıl?

Breslauer, G., *Gorbachev and Yeltsin as Leaders* (Cambridge, 2002).

Bukowski, C. ve Racz, B. (ed.), *The Return of the Left in post-Communist States: Current Trends and Future Prospects* (Cheltenham, *1999).*

Burawoy, M. ve Verdery, K. (ed.), *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the post Socialist World* (Lanham, 1999).

Castañeda, J. G., *Utopia Unarmed: The Latin American Left after the Cold War* (New York, *1993).*

Cook, L. J.; Orenstein, M. A. ve Rueschemeyer, M. (ed.), *Left Parties and Social Policy in post-Communist Europe* (Boulder, 1999).

Dawisha, K. ve Parrott, B. (ed.), *The Consolidation of Democracy in East Central Europe* (Cambridge, 1997).

Eckstein, S. (ed.), *Power and Popular Protest. Latin American Social Movements* (Berkeley, 2001).

Eyal, G., Szelényi, I. ve Townsley, E., *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in post-Communist Central Europe* (Londra, 1998).

Hann, C. M. (ed.), *Post-Socialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (Londra, 2002).

Henc, N., *Subcommander Marcos. The Man and the Mask* (Durham, NC, 2007).

Knight, A., *Spies without Cloaks: The KGB's Successors* (Princeton, 1996).

Louie, K., *Theorizing Chinese Masculinity* (Cambridge, 2002).

Nochlin, J., *Vanguard Revolutionaries in Latin America* (Boulder, 2003).

Palmer, D. S. (ed.), *The Shining Path of Peru* (Londra, 1992).

Reddaway, P. ve Glinski, D., *The Tragedy of Russia's Reforms. Market Bolshevism against Democracy* (Washington, DC, 2001).

Shirk, S., *China. Fragile Superpower* (Oxford, 2007).

Stern, S. (ed.), *Shining and Other Paths: War and Society in Peru, 1980-1995* (Durham, NC, 1998).

Verdery, K., *What was Socialism and What Comes Next?* (Princeton, 1996).

Abuladze, Tengiz 558, 559
Adler, Victor 83
Afganistan 14, 262, 521, 524, 548, 554, 556, 561, 573
Afinogenov, Aleksender 202
Afrika 10, 22, 23, 214, 222, 245, 256, 261, 393, 398, 399, 401, 404 414, 416-423, 426, 458, 477, 479, 484, 494-496, 499-508, 512, 521, 542
Afrika Ulusal Kongresi (ANC) 422, 423, 499, 505
Ahmatova, Anna 170, 306
Alekseeva, Ludmilla 372
Aleksandr II 89, 93, 94
Aleksandr III 95, 160
Allende, Salvador 479, 494, 500, 522
Almanya/Batı Almanya 13, 22, 23, 43, 44, 51, 58, 60, 69, 73, 75, 76, 79, 81, 104-106, 127, 128, 130-133, 136, 137, 139, 141-144, 146, 147, 149-151, 154, 194, 207, 210-216, 218, 228, 230, 232, 235, 238, 239, 245, 250, 251, 279, 282, 303, 311, 357, 383, 441, 447, 482, 490, 491, 576, 588, 596
Amerika Birleşik Devletleri/ ABD/Amerika/Amerikan 12, 66, 69, 76, 81, 116, 132, 143, 144, 172, 194, 208, 211, 217, 229, 231, 235, 250, 257, 263, 287, 295, 303, 308, 314, 318, 320, 347, 349, 351, 380, 393, 400, 403, 406, 408, 410, 413, 417, 423, 425, 432, 435, 441, 443, 446, 463, 474, 477, 482, 485-491, 496, 497, 500, 501, 505, 507, 508, 510-512, 516, 524, 546, 549, 554, 558, 572, 579, 582, 583, 585
Angelina, Pasha 188, 309
Angola 417, 418, 420-422, 498, 502-506, 552, 553, 555, 556, 573
Arbenz, Jacobo 395-398, 405, 409, 415, 419
Arnavutluk/Arnavut 214, 233, 243, 244, 251, 315, 357, 430, 434, 435, 438, 571, 577
Arp, Hans 128
Arzhilovskii, Andrei 195
Asya/Güneydoğu Asya/Güney Asya/Orta Asya/Doğu Asya/ Asyalı 10, 22, 23, 91, 95, 96, 101, 155, 164, 179, 247, 257, 258, 260-264, 266, 268-270, 272, 274, 291-293, 296, 297, 321, 322, 397, 398, 399, 401, 404, 497, 499, 514, 529, 531, 549, 552, 582, 587, 589
Avrasya 245, 300, 437, 503
Avusturya/Avusturyalı 76, 82, 83, 102, 140, 214, 220, 244, 251, 443, 569, 576
Avusturya-Macaristan 58, 68, 69, 75, 130, 131, 242, 568, 569

Baader-Meinhof 490
Babel, August 76
Babel, İzak 111-113, 118, 214
Babeuf, François - Noël/ Babeufçü 27, 32-34, 43-48, 52, 55
Baibakov, Nikolai 552
Bakunin, Mihail 66, 93, 94, 115, 161
Batı Bengal/Bengal 263, 497, 587
Bebel, August 76
Belçika 76, 80, 147, 401, 417, 488
Bely, Andrei 103, 104, 114, 165

Beria, Lavrenti 316, 348-351, 353, 356, 372
Berlinguer, Enrico 522-524
Berman, Jakub 238, 250, 313, 314, 316, 317
Bernstein, Eduard 79, 80, 82, 83, 100, 129, 383, 451
Bhattacharya, Narendra Nath (M.N. Roy) 263, 264, 268, 270, 273, 274, 295
Bizot, François 512, 513, 517
Brecht, Bertolt 127, 128, 142-145, 149, 595, 596
Brejnev, Leoid 174, 374, 426, 444-450, 452-456, 468, 474, 475, 522, 528, 538, 540, 542, 551, 557-560, 579, 580, 598
Brezilya 424, 493, 499, 549
Brûksel 44
Buharin, Nikolay 102, 166, 167, 170, 172, 187, 203, 357, 564
Bulganin, Nikolai 348
Bulgaristan/Bulgar 76, 80, 146, 148, 214, 216, 236-238, 241, 244, 250, 301, 314, 315, 337, 357, 438, 453, 587, 589
Buonarroti, Filippo 44
Burawoy, Michael 442, 463, 468
Burlatski, Fedor 348, 353
Bûyûk Britanya/Britanya 9, 27, 57, 76, 232

Cabet, Étienne 46
Cabral, Amílcar 421, 422, 494, 495
Caetano, Marcelo 501
Calvert, Gregory 484
Carmichael, Stokely 485
Carnot, Lazare Nicholas 35, 36, 42
Castro, Fidel 23, 373, 395, 397, 406-415, 425, 494, 495, 502, 591
Cenevre 30, 44, 561
Cenova 141, 233
Chávez, Hugo 593
Chen Duxiu 260, 266, 270, 272, 273
Chmieliński, Edmund 329, 330
Cobb, Richard 222, 223
Cohin, Pierre 36
Connell, James 74, 75
Cugaşvili, Yosif 160, 353 (bkz. Stalin)

Çan Kay Şek 272, 273, 278, 280, 286, 291, 320, 381
Çavuşesku, Nikolay 429, 430, 432-434, 440, 457, 504, 571
Çekoslovakya/Çek Cumhuriyeti/Çek 75, 76, 139, 140, 146, 211, 233, 236, 237, 240, 241, 246, 250, 300, 310-313, 315, 317, 334, 338, 339, 356, 357, 368, 429, 440, 445, 446, 448-450, 452-454, 473, 488, 492, 494, 537, 538, 565, 570-572, 585
Çernişevski, Nikolay 90-93, 97-100, 104, 108, 115, 264-266, 372, 482, 596
Çin/Çinli 9, 15, 144, 147, 155, 169, 258-260, 261, 264-277, 281-287, 289-297, 300, 320, 322-324, 326, 327, 329, 333, 334, 336, 375-377, 379-382, 384-386, 390, 392, 397, 399, 401, 405, 407, 412, 414, 419, 424, 425, 432, 435, 436, 458, 460, 474, 480, 482, 489, 500, 502, 514, 516, 521, 528-534, 549, 552, 565, 566, 577-582, 586-588
Çu En-Lay 399

Dalin, Sergei 271
Danimarka 75, 76, 146, 233, 235
David, Jacques Louis 25, 26, 28, 29, 32, 38, 41, 42, 104
Debord, Guy 482
Delacroix, Eugène 41, 42, 86, 360
Deng Şiaoping 381, 382, 390, 528, 529, 531, 532, 578, 580, 586, 592
Desanti, Domenique 318
Dietrich, Marlene 214
Dimitrov, Georgi 148, 216, 228, 237, 250, 301
Djilas, Milovan 239, 242, 243, 343-347
Doğu Almanya/Demokratik Almanya 14, 144, 211, 239, 251, 293, 312, 314, 315, 331, 338, 350, 351, 356, 440, 441, 442, 443, 446, 447, 453, 456, 460, 462, 464, 471, 472, 490, 537-539, 550, 569, 588, 570, 572, 599
Dostoyevski, Fyodor 92, 93, 104
Dubček, Alexander 429, 430, 450, 452, 453
Dudintsev, Vladimir 365-367, 372, 374, 446
Dulles, John Foster 351, 397, 404, 405, 409
Dumouriez, Charles 34

Ebert, Friedrich 131, 141, 142
Ehrenburg, İlya 231, 366
Eisenhower, Dwight 351, 352, 370, 403, 404, 409, 410, 480
Eisenstein, Sergei 85, 111, 157-159, 181, 182, 185, 204, 214
Endonezya 271, 274, 296, 398, 401, 402, 423-425, 495, 499
Engels, Friedrich 22, 45-48, 51, 53-55, 57, 58, 60-64, 66, 70, 73, 76-79, 93, 144, 173, 282, 332, 371, 451, 506, 517, 522, 599
Estonya 214, 466, 574
Etiyopya 14, 401, 477-479, 495, 505-512, 521, 552, 555, 572, 573, 599
Ezhov, Nikolay 349

FARC (Kolombiya Devrimci Silahlı Kuvvetleri) 416, 593
Filistin/Filistin Kurtuluş Örgütü 497
Filipinler 296, 297, 399, 554, 555
Fischer, Ruth 144
Fourier, Charles 43, 45-47, 53, 55, 115, 483

Fowler, Dona 478
Fransa/Fransız 25-29, 31, 32, 34-36, 38, 39, 42, 43, 46-48, 50, 51, 54, 56-61, 67-69, 73, 75, 76, 78-83, 86, 88, 90-92, 106, 110, 116, 129, 130, 140, 146, 147, 151, 154, 171, 209, 210, 212, 215-222, 224, 228, 233-236, 251, 252, 259-261, 265, 267, 276, 295-297, 301, 317-319, 321, 345, 361, 362, 364, 404, 405, 414, 417, 419, 421, 432, 434, 486, 488-490, 492, 495, 503, 509, 512-515, 520, 522-524, 532, 541, 578, 594
Fransız Devrimi 22, 23, 25, 38, 39,47, 50, 54, 73, 76, 90, 216, 217
Freston, Tom 583, 584
Friedman, Milton 547, 548, 582
Fu Sinian 265
Fukuyama, Francis 11, 582, 583

Gandi, Mahatma 263, 269
Galiçya 105
Gapon 101
Gastev, Aleksey 117
Georghiu-Dej, Gheorghe 315, 432
Gerő Ernő 360
Gine-Bissau 420, 422, 502, 506, 552
Ginzburg, Evgenia 201, 304
Gladkov, Fedor 165-167, 189, 201
Goethe, Johann Wolfgang von 19, 35
Gomulka, Wladyslaw 251, 315, 316, 359, 438, 440, 452, 456, 544
Gorbaçov, Mihail 14, 15, 21, 23, 371, 453, 454, 496, 527, 529, 531, 540, 542, 557-569, 571-575, 577-579, 585, 598
Gramsci, Antonio 135, 136, 141, 233, 234, 319, 451
Grenada 554, 572
Grosz, George 129
Guatemala 395, 396, 405, 413, 415, 556
Guevara, Che 13, 395-397, 406-408, 411, 413-415, 417-419, 423, 426, 479, 485, 488, 493, 553, 555, 593, 594, 597
Guzmán, Abimael 591-593
Güney Afrika 399, 404, 409, 417, 422, 499, 500, 502, 505, 508, 556, 573
Güney Kore 323, 530, 590
Güney Yemen/Yemen 497, 552, 572

Haile, Selassie 478, 507-509
Haraszti, Miklós 463, 467
Hayter, William 350, 352
Heine, Heinrich 53
Hırvatistan 346, 449, 550, 576, 589
Hindistan 171, 232, 262, 269, 278, 281, 298, 400-402, 475, 497, 587, 592, 593
Hitler, Adolf 136, 182, 200, 207, 213, 214, 219, 227-229, 232, 237, 238, 240
Ho Chi Minh 13, 148, 260, 261, 264, 267, 295, 321, 383, 404, 414, 423, 434, 488
Hobsbawm, Eric 220, 362
Hollanda 76, 235, 271, 296, 297, 402
Honecker, Erich 211, 212, 315, 447, 454, 538, 569, 570, 572
Horváth, Ágnes 458, 460, 466, 540
Hoca, Enver 251, 315, 434, 435, 505, 571
Hu Jintao 587

IMF 249, 550, 552, 553, 560, 565, 576, 577, 584, 585
IRA (İrlanda Cumhuriyetçi Ordusu) 490

İrlanda/İrlandalı/Kuzey İrlanda 74, 146, 255, 261, 262, 278, 488, 490

İspanya/İspanyol 66, 76, 81, 132, 150, 207, 209, 210, 214, 218, 219, 223-226, 233, 236-238, 242, 255, 319, 345, 395, 397, 406, 409, 494, 500, 502, 522, 556
İsrail 72, 308, 361, 404, 496, 497, 499, 501
İsveç 75, 76, 80, 97, 146, 181, 303
İsviçre 58, 66, 76, 79, 80, 98, 102, 128, 146
İtalya/İtalyan 61, 66, 68, 76, 78, 80, 81, 83, 128, 132, 135, 136, 141, 142, 146, 149, 209, 210, 213, 214, 216, 223, 226, 233-236, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 255, 317, 319, 344, 362-364, 373, 434, 480, 488, 490-492, 495, 502, 507, 522-524, 532, 587

Japonya/Japon 22, 23, 80, 89, 101, 226, 245, 249, 256, 260, 262, 265-269, 273, 280, 281, 284, 287, 291, 293-297, 327, 328, 341, 484, 549, 578, 596
Jaruzelski, Wojciech 551, 569, 580
Jiang Qing 384-387, 531
Johnson, Lyndon 415, 424, 426, 486-488, 499

Kafkasya 159, 161, 177
Kamboçya/Kamboçyalı 345, 479, 512-518, 520, 521, 597, 599
Kamenev, Lev 167, 200
Kanatchikov, Semen 88-90
Karanfil Devrimi 501
Kautsky, Karl 77-83, 86, 96, 97, 100-103, 110, 124, 129, 132, 136, 372, 383, 451, 484
Kazbegi, Aleksandre 161
Kennan, George 246-248, 304
Kennedy, John F. 373, 374, 398, 409, 410, 411, 415, 416, 424, 427, 499, 546

Kızıl Kmerler 9, 512-514, 516-521, 597
Kızıl Ordu 114, 118-120, 124, 142, 143, 151, 164, 170, 176, 183, 228, 230, 231, 236, 238, 239, 245, 272, 278, 279, 294, 297, 303, 326, 348, 352, 356, 373, 432, 436, 551, 568, 581
Kızıl Ordu Fraksiyonu (RAF) 490, 491
Kim Il Sung 293, 294, 323, 327, 435, 437, 590
Kirkpatrich, Jean 548, 557
Kissinger, Henry 499, 500, 502
Kolombiya 415, 493, 593
Kopelev, Lev 176
Kore 265, 293-296, 327, 328, 435-437
Kore Savaşı 324, 349, 350, 435
Kosova 434, 577
Kraus, Karl 133, 134
Kravchenko, Victor 172, 175, 177, 190, 201, 319
Krenz, Egon 570
Kriegel, Annie 151
Krille, Otto 72, 74
Kristol, Irving 546, 547
Kruşçev, Nikita 13, 16, 205, 301, 308, 316, 341-343, 348-350, 352-355, 357-362, 364-377, 381, 383, 384, 390, 393, 397, 400-402, 409, 411, 414, 425, 427, 429-432, 434, 435, 437, 438, 440, 444, 445-447, 449, 450, 454-456, 474, 479, 494, 496, 504, 531, 538, 559, 560, 563, 568, 574
Kun, Béla 135, 139, 140, 143, 241, 242, 314, 357
Kundera, Milan 310, 311, 314, 412, 437, 438, 445, 453
Kuzey Kore 14, 292, 293, 322, 323, 327, 328, 435-437, 458, 520, 590
Kûba/Kûbalı 9, 14, 373, 375, 393, 395, 397, 398, 405-407, 409-419, 424, 426, 458, 474, 484, 493, 494, 499, 500, 502, 505, 511, 525, 553, 555, 557, 573, 590, 591, 594, 597

Latin Amerika 22, 23, 210, 223, 396, 401, 404, 407, 415, 416, 419, 424, 493, 494, 551, 593, 594
Lavrov, Petr 77, 93-95
Lefort, René 509
Lenin, Vladimir/Leninist/Leninizm 9, 13, 14, 16, 17, 80, 86, 87, 95, 97-103, 109, 110-118, 120-125, 128, 129, 133-137, 139-142, 145, 147, 149, 150, 157-159, 162, 167-170, 173, 181, 183, 186, 188-190, 194, 212, 215, 220, 225, 226, 231-233, 242, 253, 258, 259, 261-264, 267, 268, 270, 271, 273, 278, 282, 286, 288, 290, 291, 295, 299-301, 322, 326, 327, 337, 341, 342, 344, 351, 355, 357, 360, 363, 367, 371, 374, 397-399, 405, 419, 426, 435, 442, 444, 451, 454, 455, 467, 468, 473, 484, 490, 492, 493, 495-498, 503, 505, 506, 508, 510, 518, 519, 521, 522, 523, 525, 529-531, 548, 550, 552, 554, 559, 563, 564, 573, 586, 587, 590, 591, 596
Letonya 214, 574
Li Dazhao 266, 270
Liebknecht, Karl 129, 142
Lisenko, Trofim 307, 319, 350, 370, 372
Litvanya 214, 573
Litveiko, Anna 107, 113
Liu Şaoşi 288, 323
Londra 44, 62, 66, 74, 76, 79, 90, 100, 151, 221, 239, 261, 352, 456, 485
Lu Xun 264, 265, 269
Lukács, Georg 134-136, 482
Luxemburg, Rosa 81, 82, 101, 102, 129, 131, 133, 136, 137, 142, 151, 372, 484

Macaristan 135, 138-141, 143, 214, 236-238, 240, 250, 312, 313, 315, 330, 331, 334, 356, 357, 360, 361, 364, 373, 438, 440, 442, 448, 452-454, 458, 460, 463, 464, 468, 471, 472, 536, 537, 540, 550, 563, 565, 569, 572, 585, 587
Machel, Samora 497, 498, 504, 552
Malenkov, Georgi 348-354, 356-358, 369, 372, 374, 377
Malezya 289, 291, 296, 297, 424
Malraux, André 222
Mann, Heinrich 133
Mann, Thomas 135
Mao Zedong/Maocu/Maoizm 9, 13, 15, 23, 258, 260, 264, 267, 268, 274-292, 295, 296, 300, 320-325, 327-329, 333-336, 342, 343, 354, 373, 375, 385-393, 397, 412, 414, 415, 416, 422, 423, 427, 429, 433, 435, 436, 446, 458, 466, 474, 474, 479, 489, 490, 497, 498, 503, 510-512, 514, 516, 518, 519, 528-533, 555, 559, 579, 580, 587, 591-593, 597, 598
Marcos, Ferdinand 555
Marcuse, Herbert 136, 372, 482-484
Maréchal, Sylvain 32
Marighella, Carlos 493
Markovič, Ante 576, 577
Marquet, Albert 221, 222
Martin, Kingsley 220
Marx, Heinrich 48
Marx, Karl 13, 15, 17, 19-22, 39, 42, 43, 45-64, 66, 67, 69, 70, 73, 76, 79, 80, 81, 83, 92, 94, 96-98, 109, 115, 117, 118, 122, 133, 137, 144, 168, 186, 194, 195, 208, 267, 299, 332, 342-344, 346, 367, 371, 383, 411, 433, 448, 451, 483, 494, 502, 503, 506, 517, 522, 533, 534, 546, 547, 554, 562, 593, 599, 600

Meksika 171, 223, 224, 263, 397, 406, 407, 413, 549, 553, 593, 594
Mengistu Haile Mariam 508, 509, 511, 512, 521, 572, 573
Mısır 53, 262, 354, 361, 362, 401, 496, 497, 501
Michnik, Adam 545
Mikoyan, Anastas 359, 360, 365, 409
Milano 58, 141, 491
Millerand, Alexandre 79
Mills, Wright 484
Milošević, Slobodan 576, 577, 589
Milosz, Czesław 312, 314
Mlynář, Zdeněk 240, 368, 445, 449-451, 453, 454
Mondlane, Eduardo 418, 422
Moskova 13-15, 22, 23, 75, 86, 87, 102, 110, 114, 115, 124, 125, 132, 133, 136, 139, 141, 147-152, 155, 165, 169, 179, 185, 191, 195, 197, 198, 203, 209-212, 217, 220, 224, 227-229, 232, 233, 239, 242, 244, 246, 247, 249, 250, 255, 257, 260, 262, 263, 270-273, 278-282, 285, 288, 295, 297, 299-301, 306, 308, 311, 314-316, 319-323, 325, 327, 334, 341, 342, 344, 345, 347, 351, 353, 354, 356-359, 361, 368, 372, 378, 397, 401-403, 405, 409, 416, 427, 430, 432, 433, 438, 444, 445, 449-454, 470, 486, 487, 494, 499, 521, 522, 524, 525, 541, 551, 557, 560, 562, 568, 569, 572, 574, 578
Mozambik 14, 418, 420, 422, 497-499, 502-506, 552, 556
Mussolini, Benito 141, 219, 234
Mûnih 58, 100, 240
Maurício, Artur Carlos, "Pepetela" 420
Nagy, Imre 357, 358, 360, 361
Nasır, Cemal Abdûl 361, 400, 401, 404, 425, 497
NEP (Yeni Ekonomik Politika) 123, 124, 146, 159, 165-168, 170, 171, 173, 181, 183, 191, 193, 198, 225, 322, 325, 345, 531, 539, 563, 564
Nepal 582, 592, 593
Neruda, Pablo 223, 396, 597
New York 12, 66, 136, 154, 227, 456, 478, 546
Nguyen Tat Thanh 259
Nikolay II 87, 88, 118, 229, 307
Nikaragua 223, 395, 479, 499, 524, 553-556
Nixon, Richard 368, 375, 474, 475, 489, 494, 499, 528, 553, 554
Nizan, Paul 221, 224, 228
Nkrumah, Kwame 401, 419
Norveç 76, 171, 224
Nyerere, Julius 417, 418, 422, 508

Orlova, Liubov 214
Orta Amerika 555
Orta Doğu 12, 22, 308, 361, 400, 401, 496, 501, 595
Orwell, George 13, 14, 17, 117, 225
Osterroth, Nikolaus 70, 71, 96
Ostrovski, Nikolay 189, 325, 581
Owen, Robert 46, 51, 53

Papu, Edgar 430
Paris 11, 22, 25, 26, 32-35, 44, 51, 53, 56-62, 64, 66, 76, 78, 83, 102, 106, 109, 114, 116, 124, 154, 168, 207, 222, 236, 242, 260, 261, 318, 375, 390, 453, 475, 488, 489, 515
Peru 223, 493, 591, 592
Pinochet, Augusto 500
Plehanov, Georgi 77, 96, 99, 101
Pol Pot 13, 345, 434, 514-517, 519, 520, 596
Poldès, Léo 261
Polonya/Polonyalı 75, 76, 81, 105, 111, 143, 148, 203, 214, 228, 236-239, 250, 251, 312-316, 329, 330, 332, 338, 339, 356-360, 439, 440, 453, 456-458, 465, 468, 471-473, 524, 536, 537, 539, 543-545, 549-552, 557, 567-569, 572, 580, 585, 587
Portekiz 214, 399, 417, 418, 420, 421, 423, 495, 497-499, 501-505, 522
Portekiz Afrikası 420, 497, 498, 503
Potemkin, Leonid 191-193, 197, 221, 380
Prieur de la Côte-d'Or, Claude-Antoine 35
Proletkult 121, 136
Proudhon, Pierre Joseph 46, 53, 61, 81
Pudovkin, Vsevolod 85, 86, 89, 157, 158, 398
Putin, Vladimir 567, 586
Pye, Lucien 289, 290
Pyryev, Ivan 198

Reagan, Ronald 12-14, 23, 525, 527-529, 546, 548, 553-558, 561, 562,572, 573, 582, 584, 594
Robeson, Paul 222
Robespierre, Maximilien 25, 31, 32, 34, 36-39, 42, 43, 47, 91, 115, 116, 120, 218
Rogers, Ginger 214
Romanya 76, 236, 238-240, 244, 250, 251, 300, 315, 337, 339, 357, 361, 429, 430, 432, 438, 440, 457, 465, 537, 549, 550, 571, 572, 589
Romulo, Carlos 399
Rostow, Walt 410, 426
Rousseau, Jean-Jacques 29-32, 48, 49, 51-53, 90, 91, 264, 265, 515
Roy, M.N. (bkz. Bhattacharya, Narendra Nath)

Rusya 13-15, 19-22, 58, 68, 76-81, 83, 86, 88-91, 94-106, 110, 111, 113, 115, 122, 127, 128, 131, 136-138, 140, 141, 145, 146, 159, 162, 164, 182, 184, 189, 190, 195, 196, 204, 229, 232, 233, 238, 242, 258, 262, 265, 310, 314, 316, 361, 362, 367, 385, 448, 455, 460, 479, 481, 506, 507, 542, 560, 566, 567, 574, 575, 585, 586, 589, 595, 596

Saige, Guillaume-Joseph 31
Saint-Simon, Henri de, Claude 43, 47, 48, 53, 55, 115, 221
Sartre, Jean-Paul 224, 318, 362, 489
Savio, Mario 480, 483
Scott, John 175, 193, 194, 202
Selassie, Haile 478, 507-509
Shapovalov 89, 90
Shmelev, Nikolai 443
Sırbistan 76, 576, 589
Siegfried, André 154
Singer, Daniel 489, 511
Slovakya 132, 140, 453, 585, 589
Slovenya 344, 346, 576, 585
Smedley, Agnes 275, 282
Smirnov, Georgii 564
Soljenitsin, Aleksandr 372, 440, 538, 564
Somali 505, 511
Sovyetler Birliği/SSCB 13, 16, 17, 23, 117, 139, 144-148, 151-155, 158, 164, 171-173, 174, 175, 179-184, 187-193, 196-198, 205, 207-210, 212, 214-216, 218-222, 224, 226-232, 235-240, 245-247, 251, 254, 257, 258, 263, 269, 272, 282, 285, 287, 293, 294, 300-304, 307, 308, 310, 313, 314, 318-320, 322, 323, 325-328, 330, 331, 333-335, 337, 344, 347-352, 354, 358, 362, 364, 365, 367, 369, 370, 374, 376-378, 381-383, 393, 400, 402-404, 409, 411, 414, 413, 425, 429, 430-432, 434-436, 440-443, 445-447, 450, 453-456, 462, 467, 469-472, 475, 496, 504, 521, 524, 525, 528, 529, 536-539, 541, 542, 545, 546, 549, 551-554, 556-558, 560-562, 564, 566, 568, 571-575, 580, 583, 586, 588-590, 597, 598
Sparta 26, 30, 31, 38, 42
Stakhanov, Alexei/Stakhanovizm/Stakhanovist 183, 186, 188, 189, 193, 194, 200, 201, 305, 309, 328, 330, 331
Stalin, Iosif 13, 14, 16, 21, 22, 26, 120, 147, 149, 150, 155, 158-160, 162-167, 170-175, 178, 180-190, 192, 193, 195-205, 207, 208, 210-213, 215, 216, 219, 221, 224, 226-247, 249-253, 256-258, 260, 262, 264, 274, 275, 280-282, 284, 286, 288, 294, 296, 299, 301-310, 315-317, 319-323, 328, 331, 338, 341, 343-345, 347-358, 361-368, 370, 371, 373, 375, 376, 378, 381, 383,391-393, 396, 397, 400, 403, 413, 425, 430-433, 435 438, 440, 442, 446, 451, 453, 455, 467, 475, 488, 496, 509, 511, 514, 515, 520, 529, 530, 538-540, 542, 547, 549, 559, 563, 564, 586, 596-598 (bkz. Cugaşvili, Yosif)
Stanislaw, Joseph 582
Subcomandante Marcos (Rafael Sebastián Guillén Vicente) 593, 594
Sukarno 296, 398, 399, 401, 423-426
Suriye 496, 497
Świda-Ziemba, Hanna 332
Szakolczai, Árpád 458, 460, 466, 540
Şili 209, 223, 225, 494,499, 500

Tatlin, Vladimir 124, 125
Taylor, Frederick W. 116
Thälmann, Ernst 152, 153
Thistle, Linda 477, 478
Thorez, Maurice 217, 224, 234, 241, 348, 362
Tito, Josip Broz 149, 150, 236, 242-244, 254, 314, 315, 321, 342-347, 350, 352, 358, 361, 367, 393, 397, 400,427, 429, 431, 433, 434, 449, 550
Tkaçev, Peter 94, 99
Toffler, Alvin 534
Togliatti, Palmiro 149, 216, 233, 234, 241, 319, 362-364
Torino 136, 141
Torres, Camilo 493
Tsipko, Aleksandr 541, 560, 564
Troçki, Lev 11, 17, 58, 102, 111, 115, 117-122, 128, 137, 146, 147, 163, 165, 167, 170, 171, 190, 200, 201, 224-227, 244, 311, 388, 546
Truquin, Norbert 56
Tuma, Hama 506
Tuominen, Arvo 195
Türkiye 171, 224, 245, 246, 248, 373, 374, 499

Ulbricht, Walter 132, 133, 149, 239, 251, 315, 350

Venezuela 395, 415, 416, 593
Vietnam 15, 148, 258-261, 267,268, 292, 293, 295-297, 318, 321, 322, 383, 398, 401, 404, 405, 407, 424, 475, 478, 479, 484-488, 490, 492, 494-497, 499, 500, 501, 508, 514-519, 521, 525, 547, 549, 552, 554, 587
Volkonskaya, Sofia 114

Webb, Beatrice ve Sidney 221
Weitling, William 44, 45
Westphalen, Baron Ludwig von 48

Wilson, Woodrow 259, 260
Wu Hung 326
Wu Yu 265

Yakovlev, Alexander 542, 559, 561-564
Yan'an 280-287, 295, 322, 323, 325, 327, 377, 383, 386, 391, 414, 516
Yeltsin, Boris 574, 575, 579, 585, 586, 588
Yergin, Daniel 582
Yugoslavya 214, 233, 236, 237, 242, 243, 244, 247, 257, 293, 314, 315, 338, 344-347, 350, 358, 361, 393, 400, 432, 434, 438-440, 446, 448, 449, 451, 537, 550, 563, 575-577
Yunanistan 214, 233, 236, 241, 243, 247, 248, 254, 257, 484

Żakowski, Jacek 545
Zamyatin, Yevgeniy 117
Zarafshan, N. R. 564
Zinoviyev, Alexander 461, 462, 465
Zinoviyev, Grigori 145, 147, 167, 170, 200
Zola, Émile 67, 68, 72, 468
Zoşçenko, Mihail 306
Zürih 100, 128, 129

Marx, Engels, Lenin, Stalin, Troçki, Mao, Che, Castro, Tito, Enver Hoca, Ho Chi Minh... David Priestland, komünist siyasetin başlıca unsurlarının ilk kez görüldüğü Fransız Devrimi'nden Marksist partilerin kuruluşuna; Ekim Devrimi'nden gerilla hareketlerine; siyasal fikir, tutum ve davranışlardan komünist ülkelerde yaşayanların hayatlarına; ekonomizm batağından totalitarizme kayışlara; enternasyonalizmden milliyetçi çizgiye uzanışa kadar birçok konuya değinerek özlü bir komünizm tarihi anlatıyor.

İnsanlığın, "cenneti yeryüzünde kurma" hülyası 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte sona erdi diye düşünülüyordu. Oysa binlerce yıllık kapitalizm tarihiyle kıyaslandığında kısacık bir geçmişi olan komünizm düşü hâlâ yaşıyor. *Kızıl Bayrak* hem bu rüyayı anlamak hem de geçmişten dersler çıkarmak için önemli bir kitap.

"Bu kitap, etki merkezi Batı'dan Doğu'ya ve Güney'e... oradan Uzak Doğu'ya, Çin'e ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Güneydoğu Asya'ya ve sonra Güney Küre'ye... yer değiştirirken, komünizm tarihinin... izini sürüyor.

...küresel kapitalizm krizde olduğuna göre, şimdi komünistlerin alternatif bir sistem yaratma çabalarını ve başarısız olma nedenlerini yeniden gözden geçirmenin tam zamanıdır..."

DAVID PRIESTLAND

THG
090743
GHL

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-2179-9